A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI NYELVTANA

I. KÖTET

A KORAI ÓMAGYAR KOR ÉS ELŐZMÉNYEI

Készült
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti
és Nyelvjárástani Tanszéke

és

a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének
Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztálya
közös munkájaként

Főszerkesztő

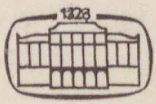
BENKŐ LORÁND

Szerkesztők

E. ABAFFY ERZSÉBET · RÁCZ ENDRE

Írták

E. ABAFFY ERZSÉBET, BALÁZS JUDIT, D. BARTHA KATALIN, DÖMÖTÖR ADRIENNE, FARKAS VILMOS, I. GALLASY MAGDOLNA, HAADER LEA, S. HÁMORI ANTÓNIA, R. HUTÁS MAGDOLNA, A. JÁSZÓ ANNA, JUHÁSZ DEZSŐ, KOROMPAY KLÁRA, D. MÁTAI MÁRIA, A. MOLNÁR FERENC, PAPP ZSUZSANNA, PÓLYA KATALIN, SÁROSI ZSÓFIA, SIPOS PÁL, SZEGFŰ MÁRIA, WACHA BALÁZS, ZELLIGER ERZSÉBET, ZSILINSZKY ÉVA

Akadémiai Kiadó, Budapest 1991

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI NYELVTANA

I. KÖTET

A KORAI ÓMAGYAR KOR ÉS ELŐZMÉNYEI

MTAK 0 00003 06000 1

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1991

M. TUD. AKADÉMIA ... könyvtára

507910

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Tudományos szerkesztő bizottság

E. ABAFFY ERZSÉBET, BENKŐ LORÁND, †IMRE SAMU, RÁCZ ENDRE

A technikai szerkesztés munkatársai

KOZOCSA SÁNDOR, PAPP ZSUZSANNA, PÓLYA KATALIN, SÁROSI ZSÓFIA, SZEGFŰ MÁRIA, THIMAR MÁRTA

Lektorok

KESZLER BORBÁLA, VELCSOV MÁRTONNÉ

ISBN 963 05 5978 1

5393

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1991

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 1932/19.92.

TARTALOM

Bevezetés 17

Introduction 28

Morfematika 39

Az igék 41

Az igetövek (Írta Zelliger Erzsébet) 41
Az igetövek állapota az ősmagyar kor kezdetén 41
A morfofonetikai változások hatása az igetövekre 42
A teljes tövek 42
A teljes tövek használati köre 43
A tőséghangzó minősége 43
A tőséghangzónak a toldalékhoz való vonódása 45
Lappangó teljes tövek 46
A tőséghangzó megmaradásának következményei 46
A csonka tövek 47
A csonka tövek kialakulása 47
A csonka tövek használati köre 48
A csonkatövűség következményei 49
A csonka és a teljes tő váltakozása toldalékok előtt 51
Magánhangzós végű tövek 52
Járulékos elemek a tövekben 53
Az *sz* a tövekben 53
A *v* a tövekben 53
Analogikus hatások a tövekben 54
A fiktív tövű igék 55
Az elhomályosult igetövek 55
Az onomatopoetikus igék tövei 56
Az idegen eredetű igék tövei 56
Az igetőrendszer a korai ómagyar kor végén 57
Többalakú tövek 57
A teljes tőtől csupán a tőséghangzó hiányában eltérő tövek 57
A tőbelseji időtartamot váltakoztató tövek 57
A hangzóhiányos változatú tövek 58
A *v*-s változatú tövek 58
Típust nem alkotó tövek 59
Egyalakú tövek 59
Irodalom 59

Az igeképzés (Írta D. Bartha Katalin) 60
Ősmagyar kori képzőállományunk 60
Kritériumok az ősmagyar keletkezés igazolására 61
Esetlegesen ősmagyar keletkezésű képzőbokrok 62
Ősmagyar kori, önálló szóból keletkezett képzőnk 63

Korai ómagyar kori képzőállományunk ... 64
Újabb képzőbokrok keletkezése ... 64
Alaki kérdések ... 66
A képzők hangtani felépítése ... 66
A képzések morfológiai szerkezete ... 68
A tő és a képző kapcsolódásának alaki vonatkozásai ... 68
Az igeképzők előtti tővéghangzó ... 71
Igeképzőink illeszkedésének állapota ... 74
Az illeszkedés az ősmagyar korban ... 74
Az illeszkedés a korai ómagyar korban ... 75
Funkcionális kérdések ... 77
A funkció általános problémái ... 77
A produktivitás kérdése ... 81
A produktivitás az ősmagyar korban ... 81
A produktivitás a korai ómagyar korban ... 83
A képzett igék funkcionális csoportjai ... 85
Az akcióminőség kifejezése ... 85
A gyakorító ige képzése ... 85
A mozzanatos ige képzése ... 91
A cselekvés viszonya végzőjéhez és tárgyához ... 94
Az intranzitív ige képzése ... 94
A tranzitív ige képzése ... 97
A cselekvés lehetőségének, a cselekvésre való képességnek kifejezése ... 102
A ható ige képzése ... 102
Irodalom ... 103

Az igemód- és igeidő-rendszer (Írta E. Abaffy Erzsébet) ... 104
A mód- és időrendszer az ősmagyar kor elején ... 104
A kijelentő mód ... 105
A feltételes mód ... 105
A felszólító mód ... 106
Az ősmagyar korszak nyelvi eseményei ... 107
A kijelentő mód ... 107
A jelen idő ... 107
A múlt idők ... 107
A jövő idők ... 111
A feltételes mód ... 111
A felszólító mód ... 111
Sajátos ragozású igék ... 113
A *tészen : tőn* típusú igék ... 113
A létige ... 115
A mód- és időrendszer a korai ómagyar korban ... 116
Az igemódok és igeidők közlésbeli szerepe a korai ómagyar korban ... 118
A kijelentő mód szerepkörei ... 118
A feltételes mód szerepkörei ... 120
A felszólító mód szerepkörei ... 120
A korai ómagyar korra kialakult új funkcionális rendszer jellemzői ... 120
Irodalom ... 121

Az igei személyragozás (Írta E. Abaffy Erzsébet) ... 122
A személyragozás az ősmagyar kor elején ... 122
Az ősmagyar korszak nyelvi eseményei ... 123
A grammatikai homonímia megszüntetésére való törekvés ... 124
Az ikes ragozás kialakulása ... 125
A határozott és az általános ragozás elkülönülése ... 127
Az egyes számú személyragok ... 128
A többes számú személyragok ... 134
A személyragok tárgyra utaló szerepe ... 138
A korai ómagyar kor paradigmái ... 139
A kijelentő mód ... 139
A jelen és az *-nd* jeles jövő idő ... 139
Az általános ragozás ... 139
A határozott ragozás ... 140

Az *-á/-é* jeles múlt idő 142
Az általános ragozás 142
A határozott ragozás 143
A *-t* jeles múlt idő 144
Az általános ragozás 144
A határozott ragozás 144
A feltételes mód 144
Az általános ragozás 144
A határozott ragozás 145
A felszólító mód 145
Az általános ragozás 145
A határozott ragozás 146
Az ikes ragozás 146
Sajátos ragozású igék 146
A *tészen : tőn* típusú igék 146
A létige 147
A paradigmákba rendeződés ingadozásai 149
Személyragrendszereink a korai ómagyar korban 149
A formánsok keletkezésének típusai az ősmagyar és a korai ómagyar korban 149
A verbum finitumok morfematikai szerkezete 153
Az igealakok szerkezete és ábrázoló funkciója 154
Az általános és a határozott ragozás használata a korai ómagyar korban 154
A tárgyatlan igék 154
A tárgyas igék tárgyatlan használata 155
A tárgyas igék 155
A tárgyas igék általános ragozása 156
A tárgyas igék ragozása E/1. alany, E,T/2. tárgy esetén 157
A tárgyas igék határozott ragozása 157
Határozott ragozás implicit tárgy esetén 158
Az általános és a határozott ragozás használatának szabályai 158
Irodalom 159

A névszók 160

A névszótövek (Írta Sárosi Zsófia) 160
A névszótövek az ősmagyar kor elején 160
A névszótövek alakulása az ősmagyar kor folyamán 160
A névszótövek fejlődése a korai ómagyar korban 164
A tővégi időtartamot váltakoztató *(i* végű) tövek alakulása 164
Az egyalakú, hosszú magánhangzóra *(á, é)* végződő tövek alakulása 164
A szóvég alakulása a tőhangzó lekopása után 165
Az egyalakú, diftongusra végződő tövek alakulása 166
A tőhangzós és tőhangzó nélküli változatot is mutató tövek alakulása 167
A mássalhangzóra végződő tövek 168
A valódi teljes tövek 169
Átmeneti tőváltozatok 170
A valódi csonka tövek 172
A teljes és a csonka tő váltakozása toldalékok előtt 172
A tőhangzó meglétével összefüggő tőbelseji jelenségek 174
A tőhangzó hiányával összefüggő tőbelseji jelenségek 176
A diftongusra végződő tövek 178
A *v* elemet tartalmazó tövek 179
A *j* elemet tartalmazó tövek 182
Az *ajtau : ajtaja, mezëü : mezeje* típus 184
Az *ó-t á*-val, az *ő-t é*-vel váltakoztató tövek *(bíró : bírák)* 186
A csonka tő : teljes tő váltakozás a korai ómagyar kori névszótövekben 186
Irodalom 187

A névszóképzés (Írta Szegfű Mária) 188
Az ősmagyar és a korai ómagyar kor névszóképző-állománya 188
A deverbális névszóképzők 189
Az öröklött képzőrendszer 189

Az ősmagyar kor folyamán keletkezett képzők, képzőbokrok 193
A korai ómagyar kor névszóképző-rendszere 199
A denominális névszóképzők 200
Az öröklött képzőrendszer 200
Az ősmagyar kor folyamán keletkezett képzők, képzőbokrok 207
A korai ómagyar korban megjelent új képzők, képzőbokrok 213
A képzők hangalakja és morfológiai felépítése 214
A hangtörténeti változások hatása a képzők hangalakjára 214
Morfofonológiai jellegű változások következtében létrejött alakszerkezetek 216
A névszóképzők alaki típusai a korai ómagyar kor végéig 218
A névszóképzők illeszkedésének állapota 218
A képzők kapcsolódásának alaki vonatkozásai 219
A névszóképzés általános funkcionális sajátosságai 225
A deverbális névszóképzés funkcionális rendszere 228
A cselekvésnevek (nomen actionis) képzése 229
A cselekvés eredményének (nomen acti) kifejezése 231
A cselekvés tárgyának (nomen obiecti) kifejezése 233
A cselekvő (nomen agentis), illetve jellemző tulajdonságának kifejezése 235
A cselekvés eszközének (nomen instrumenti) kifejezése 237
A cselekvés helyének (nomen loci) kifejezése 237
A cselekvés elmaradásának (nomen caritivi) kifejezése 238
A denominális névszóképzés funkcionális rendszere 238
Köznevek képzése 238
A kicsinyítés kifejezése 242
A nagyítás kifejezése 244
A valamihez tartozás kifejezése 244
Az ellátottság kifejezése 245
A hiány kifejezése 246
A hasonlóság kifejezése 246
A gyűjtőnevek képzése 247
A foglalkozásnevek képzése 247
Az elvontság kifejezése 248
A mérték kifejezése 249
A sorszámnévképzés 249
Tulajdonnevek képzése 249
A személynévképzés 250
A helynévképzés 253
Irodalom 255

A névszójelezés (Írta Korompay Klára) 259
Az ősmagyar kor elejének nyelvi képe 259
A rendszer fejlődése az ősmagyar kor folyamán 262
Keletkezéstörténeti kérdések 262
Alaki kérdések 263
Funkcionális kérdések 266
Az E/3. alak grammatikai homonímiája 266
A többes számú birtok ráértéses kifejezése 267
A főnévi birtokos jelzős szerkezet számjelölési problémái 268
A rendszer állapota és további fejlődése a korai ómagyar korban 270
A névszójelek és a tövek kapcsolódásmódjának általános kérdései 270
Az általános többesjel 270
A birtokos személyjelezés 271
Alaki kérdések 271
A birtoktöbbesítő jel és változatai 271
Az egyes számú birtokra utaló paradigma 272
A többes számú birtokra utaló paradigma 277
Funkcionális kérdések 278
A grammatikai homonímia 278
A többes számú birtok ráértéses kifejezése 280
A főnévi birtokos jelzős szerkezet számjelölési problémái 281
A birtokjel 282
A középfokjel 282
Irodalom 282

A névszóragozás (Írta Korompay Klára) 284
Az ősmagyar kor elejének nyelvi képe 284
A rendszer fejlődése az ősmagyar kor folyamán 289
Keletkezéstörténeti és alaki kérdések 289
A névutók raggá válásának folyamata 289
A raghalmozás 293
A primer ragok alaki és funkcionális módosulása 296
Funkcionális kérdések 298
A ragrendszer általános változásai 298
A birtokos jelző ragjának kialakulása 300
A rendszer állapota és további fejlődése a korai ómagyar korban 302
Az alakulóban levő új rendszer felépítése és belső összefüggései 302
Mennyiségi mutatók 305
Keletkezéstörténeti kérdések 306
Alaki kérdések 306
A névutói eredetű ragok alakulása 306
A hiátussal összefüggő ragváltozatok: a *-val/-vel* viselkedése 309
A ragok hangtani felépítése a korszak végén 310
Funkcionális kérdések 312
Az egyes ragok főbb funkciói 312
A poliszémia kérdésköre 316
A névszóragok szinonimikája 316
Irodalom 318

Egyéb szófajok 319

Az igenevek (Írta A. Jászó Anna) 319
Az igenevek állománya az ősmagyar kor elején 319
Az öröklött igenevek 319
A magyar nyelv külön életében keletkezett igenevek 320
Az *-ó/-ő* képzős igenév 321
Alaki kérdések 321
Az igenév képzője 321
A mássalhangzós változatok 322
A magánhangzós változatok 323
Funkcionális kérdések 326
A folyamatos melléknévi igenév 326
A nomen agentis, actionis, acti 326
Az alanyi és tárgyi viszony 328
A határozói viszony 328
Az igenév mondatrészszerepe 328
Az igenév bővítményei 329
A létige igenevei 330
Az igenév szófajváltása 331
Az *-andó/-endő* képzős igenév 331
A *-t* ~ *-tt* képzős igenév 332
Alaki kérdések 332
A *várt/kért* típusú valódi igenév 332
Az igenév ősmagyar kori fejleményei 333
Az *isten adta gyermek* típusú szerkezet 333
A *lakatta/menette* típusú igenév 334
A *holta, laktában, nőttön (nő)* és *jövet* típusú igenév 334
Funkcionális kérdések 335
A participium perfectum 336
A nomen agentis, actionis, acti 336
Az alanyi és tárgyi viszony 337
A határozói viszony 337
Az igenév mondatrészszerepe 337
Az igenév bővítményei 338
A létige igeneve 339
Az igenév szófajváltása 339
A *-ni* képzős igenév 339
Alaki kérdések 340

Funkcionális kérdések ... 341
Az igenév mondatrészszerepe ... 341
Az igenév bővítményei ... 343
Az igenév szófajváltása ... 343
A *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév ... 344
Alaki kérdések ... 344
Funkcionális kérdések ... 345
A folyamatos és befejezett igenevek ... 346
Az alanyi és tárgyi viszony ... 346
Az igenév mondatrészszerepe ... 346
Az igenév bővítményei ... 348
Az igenév szófajváltása ... 349
A *-val/-vel* képzős igenév ... 349
Összefoglaló táblázatok ... 350
Következtetések ... 350
Irodalom ... 351

A névmások (Írta Sipos Pál) ... 353
Az egy szófajú névmások ... 354
A szorosabb értelemben vett személyes névmások ... 355
A nominativusi sor ... 355
Alaki kérdések ... 355
Funkcionális kérdések ... 361
Az accusativusi sor ... 363
Alaki kérdések ... 363
Funkcionális kérdések ... 366
A határozószói személyes névmások ... 368
A nyomatékosító szerepű *-n* toldalékos személyes névmások ... 373
A tágabb értelemben vett személyes névmások ... 375
A birtokos névmások ... 375
A visszaható névmások ... 377
Alaki kérdések ... 377
Funkcionális kérdések ... 378
A kölcsönös névmás ... 381
A hármas szófajú névmások ... 382
A mutató névmások ... 382
A főnévi mutató névmások ... 382
A melléknévi mutató névmások ... 387
Mennyiségre vonatkozó mutató névmások ... 388
A kérdő névmások ... 389
A főnévi kérdő névmások ... 390
A melléknévi kérdő névmások ... 391
Mennyiségre vonatkozó kérdő névmások ... 392
A határozatlan névmások ... 392
Alaki kérdések ... 393
Funkcionális kérdések ... 396
A vonatkozó névmások ... 397
Alaki és keletkezéstörténeti kérdések ... 397
Funkcionális kérdések ... 399
Az általános névmások ... 399
Irodalom ... 399

A határozószók (Írta D. Mátai Mária) ... 401
Határozószó-állományunk az ősmagyar kor elején ... 401
A határozószók morfematikai kérdései ... 402
Az egyszerű határozószók ... 402
A névszói (és igenévi) alapszavú határozószók ... 402
A többirányú határozószók ... 402
Az egyirányú határozószók ... 406
A morfematikai változatok ... 412
A névmási alapszavú határozószók ... 413
A helyettesítő és a nem helyettesítő funkció ... 413
A többirányú határozószók ... 414

Az egyirányú határozószók ... 418
A morfematikai változatok ... 420
Az összetett határozószók és előzményeik ... 421
A morfológiai—szintaktikai szerkezet ... 422
A tipikusan névmási előtagos határozószók ... 422
A szintagmatikus kapcsolatból keletkezett határozószók ... 423
A szintagmán kívüli kapcsolatból keletkezett határozószók ... 424
A morfematikus jellegű kapcsolatból keletkezett határozószók (a névutós összetett szók) ... 425
A határozószók toldalékolása ... 426
A ragozhatóság ... 427
A fokozás ... 428
A képzőfelvevő képesség ... 428
A határozószók funkcionális kérdései ... 428
Jelentésbeli csoportok ... 428
Funkcionális változások ... 430
A szófajváltás ... 431
Irodalom ... 432

Az igekötők (Írta D. Mátai Mária) ... 433
Alaki és keletkezéstörténeti kérdések ... 433
Igekötőink legkorábbi rétege ... 433
Az újabb igekötők, illetőleg igekötő-előzmények ... 436
Funkcionális kérdések ... 438
Irodalom ... 441

A névutók (Írta Zsilinszky Éva) ... 442
A névutói szófaj kialakulásának általános kérdései ... 442
A rendszer állapota és fejlődése az ősmagyar korban ... 444
A névszói alapszavú névutók ... 444
A többirányúság a névutók körében ... 444
Az egyirányú névutók ... 447
Névmási alapszóból létrejött névutók ... 449
Határozói igenévből keletkezett névutók ... 450
A rendszer állapota és fejlődése a korai ómagyar korban ... 451
A korábban kialakult típusok új elemeinek megjelenése ... 451
A névszói alapszavú névutók ... 451
Névmási alapszóból keletkezett névutók ... 453
A névutós szerkezetek morfematikai változatai a korai ómagyar korban ... 453
A névutós szerkezetek további alakulása ... 454
A névutós összetételek ... 454
A névutók raggá válása ... 455
A névutós szerkezetek jelentés szerinti csoportjai ... 456
Irodalom ... 460

A névelő és névelő-előzmény (Írta I. Gallasy Magdolna) ... 461
A határozott névelő ... 461
Keletkezéstörténeti kérdések ... 461
Alaki kérdések ... 462
Funkcionális kérdések ... 463
Veláris alak: anafora, katafora, prezentálás ... 463
Palatális alak: deixis, összefoglaló anafora, katafora ... 467
Funkciók és alakok eloszlása ... 469
Névelő(-előzmény) nélküliség ... 471
Névelőzés és nyelvemléktípusok, nyelvi rétegek ... 471
A névelőzés és a határozottság ... 472
A határozatlan névelő ... 474
Irodalom ... 475

A kötőszók (Írta Juhász Dezső) ... 476
A kötőszók állománya az ősmagyar korban ... 476
A korai ómagyar rendszer és előzményei ... 477
Szófaji, keletkezéstörténeti kérdések ... 477

A kötőszókat érintő szófaji változások 477
A kötőszókkal kapcsolatos kettős (többszörös) szófajúság állapota a korai ómagyarban 488
Az összetett kötőszók szófajtörténeti kérdései 488
Alaki kérdések 489
Az egyszerű kötőszók 489
Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok 491
A kötőszói szerkezetek 496
A kötőszók főbb funkcionális csoportjai a korai ómagyarban 497
Irodalom 500

A módosítószók (Írta Juhász Dezső) 501
A módosítószók állománya az ősmagyar korban 501
A korai ómagyar rendszer és előzményei 502
Szófaji, keletkezéstörténeti kérdések 502
Alaki kérdések 507
Az egyszerű módosítószók 508
Az összetett módosítószók és állandósult szókapcsolatok 510
A módosítószók funkcionális csoportjai a korai ómagyarban 512
A módosítószók előfordulása a korai ómagyar kor szövegemlékeiben ... 513
Irodalom 513

Az indulatszók (Írta I. Gallasy Magdolna) 514
Az indulatszó-állomány 514
Az állományra vonatkozó közvetett adatok 514
Általános nyelvi vonatkozások 514
A morfematikai és szófaji összefüggések tanúsága 515
Az állomány jellege és feltárhatósága 517
Alaki kérdések 518
Hangtestfelépítés, tő, alakváltozatok 518
Morfológiai felépítés 519
Az indulatszók a szöveg szerkezetében 520
Funkcionális kérdések 520
Irodalom 522

A szóösszetétel (Írta Zelliger Erzsébet) 523
Örökségünk az ősmagyar kor kezdetén 523
Összetett szavak és szoros szókapcsolatok az ősmagyar és a korai ómagyar korban közszói használatban 526
Szerves szóösszetétel 526
Két lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok 526
Mellérendelő összetett szavak 526
Alárendelő összetett szavak és szoros szókapcsolatok 528
Több lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok 535
Szervetlen módon összetett szóvá váló szókapcsolatok 536
Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek 536
Összetett szavak személynévi használatban 537
Két lexémából álló összetett személynevek 537
Mellérendelő viszony 537
Alárendelő viszony 537
Több lexémából álló összetett személynevek 539
Összetett szavak és szoros szókapcsolatok földrajzi névi szerepben 540
Két lexémából álló összetett földrajzi nevek 540
Mellérendelő szerkezetű összetett földrajzi nevek 540
Alárendelő szerkezetű összetett földrajzi nevek 540
Több lexémából álló összetett földrajzi nevek 550
Irodalom 552

A két- és többszófajúság; a szófajváltás (Írta A. Molnár Ferenc) 553
Az ige-névszók 553
Az ige-névszók az ősmagyar kor elején 553
Az állomány és rendszer változásai 555
Az ige-névszók a korai ómagyar kor végén 559
Az ige-névszók jelentéstani csoportjai 560

Igei kettős szófajúság, igésülés más szófajokkal kapcsolatban 562
Főnévi—melléknévi kettős szófajúság 563
Állomány és rendszer az ősmagyar kor kezdetén 563
Az állomány és rendszer változásai 564
Teljes kettős szófajúság 564
Részleges kettős szófajúság 571
Az alkalmi főnevesülés, a teljes és részleges kettős szófajúság kapcsolata 572
A főnév-melléknevek szinonimikája 574
Főnévi—számnévi és melléknévi—számnévi kettős szófajúság 574
Melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság 575
Állomány és rendszer az ősmagyar kor kezdetén 575
Az állomány és rendszer változásai 576
A melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajú szavak szinonimikája 578
Melléknévi igenévi—melléknévi kettős szófajúság 579
Állomány és rendszer az ősmagyar kor kezdetén 579
Az állomány és rendszer változásai 580
Határozószói—főnévi kettős szófajúság 581
Határozószói—melléknévi kettős szófajúság 582
Irodalom 583

Mondattan 585

A mondat és fajai 587

A mondat fajai modalitásuk szerint (Írta Pólya Katalin) 587
A kijelentő mondatok 587
A felkiáltó mondatok 588
A kívánó mondatok 589
Az óhajtó mondatok 589
A felszólító mondatok 590
Egyéb kívánó mondatok 590
A megszólító mondatok 590
A kérdő mondatok 591
Irodalom 592

Az állító és a tagadó mondatok (Írta Pólya Katalin) 593
Irodalom 594

A mondat szerkezete (Írta Balázs Judit) 595
A mondat makroszerkezete 595
A mondatok vizsgálata tagmondataik száma szerint 596
Az összetett mondatok, továbbá a többszörösen összetett mondatok vizsgálata a tagmondataik közti viszony szerint 599
Összetett mondatok 599
Mellérendelő mondatok 599
Alárendelő mondatok 599
Többszörösen összetett mondatok 600
Mellérendelő szerkezetű mondatok 600
Alárendelő szerkezetű mondatok 601
Mellé- és alárendelő szerkezetű mondatok 602
A szövegemlékek szerinti vizsgálat 603
A tagmondat szerkezete 605
Tagolatlan tagmondatok 605
Indulatszók 605
Tagmondat értékű módosítószók 607
Megszólítások 607
Tagolt tagmondatok 609
Bővítetlen tagmondatok 609
Bővített tagmondatok 610
Az alany és az állítmány kifejezésformáinak áttekintése 613
Az alany kifejezésformái 613
Az állítmány kifejezésformái 614
Irodalom 617

A mondat szórendje és aktuális tagolása (Írta Wacha Balázs) 618
A mondat szórendje 618
Az ősmagyar kor és előzményei 618
Az uráli alapnyelv szórendje 618
Az SOV alapszórend az obi-ugor nyelvekben 619
Más uráli nyelvek tanúsága 619
Az ősmagyar kor szórendjéről 620
A korai ómagyar kor 622
A névszói-igei állítmány szórendje 622
Az alany és az állítmány szórendi helye 622
A tárgy és az állítmány (az ige) szórendje 623
Az ige határozóinak szórendi helye 626
A mondat aktuális tagolása 628
Irodalom 631

A mondatot felépítő szerkezetek 632

A hozzárendelő (alany—állítmányi) szerkezet (Írta Farkas Vilmos) 632
Az alany 632
Az alany szófaja 632
Az alany alakja 634
Az alany fajtái 635
Az alany kihagyása 635
Az állítmány 636
A névszói és a névszói-igei állítmány 636
Az igei állítmány 638
A grammatikai eszközök kialakulása 638
Az igei állítmány tartalmi jellemzése 641
Az alany és az állítmány egyeztetése 646
Irodalom 648

Az alárendelő szerkezetek: Az igei szerkezetek (Írta R. Hutás Magdolna) 649
Az ige szabad bővítményei 650
A helyhatározók 650
A helyhatározó továbbfejlődései 653
Az időhatározók 654
Az időhatározó továbbfejlődése 656
Az állapothatározók 656
Az eszközhatározók 657
A módhatározók 658
Az okhatározók 659
A célhatározók 659
Az ige kötött bővítményei 660
Intranzitív szerkezetek 660
Az alany fakultatív és kötelező volta 660
Az onomatopoetikus (hangutánzó és hangfestő) igék szerkezetei 660
Létigével alkotott szerkezetek 661
Visszaható igék szerkezetei 661
Az állapotot és történést kifejező mediális igék szerkezetei 661
Érzelmet kifejező igék szerkezetei 661
Térbeli mozgást, helyváltoztatást jelentő cselekvő igék szerkezetei 662
Mondást, közlést jelentő igék szerkezetei 662
Tranzitív szerkezetek 662
Tárgyas igei szerkezetek 663
Az intranzitív igék tárgyas szerkezetei 667
Az általános és a határozott igeragozás használata 667
Kötött határozós igei szerkezetek 669
A szenvedő igék szerkezetei 670
Tárgyat és kötött határozót tartalmazó igei szerkezetek 671
Irodalom 672

Az alárendelő szerkezetek: Az igenévi szerkezetek (Írta R. Hutás Magdolna) .. 673
Irodalom 675

Az alárendelő szerkezetek: A főnévi szerkezetek (Írta S. Hámori Antónia) 676
A jelzős szerkezetek 676
A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek 676
Az alaptag 679
A minőségjelző 681
A minősítő jelző 681
A kijelölő jelző 686
A mennyiségjelző 687
Alaki és szerkesztésbeli kérdések 688
A birtokos jelzős szerkezetek 690
Az alaptag 692
Az általános birtokos jelzős szerkezetek 694
A birtokos jelző 694
A szerkezetek jelentése 695
Alaki és szerkesztésbeli kérdések 699
A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek 702
A szerkezetek jelentése 703
Alaki és szerkesztésbeli kérdések 705
Az általános és a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek párhuzamos használata 706
A birtokos jelzős szerkezetek mondatbeli szerepe 706
Az értelmező jelzős szerkezetek 706
Az alaptag 708
Az értelmező jelző 709
Alaki és szerkesztésbeli kérdések 710
A kötött szerkesztésmód a főnév jelzői típusú bővítményeinek körében 711
A főnév határozói szerkesztésmódú bővítményei 713
Irodalom 715

Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi és határozó(szó)i szerkezetek (Írta S. Hámori Antónia) 716
A melléknévi szerkezetek 716
Az ősmagyar kor 716
A korai ómagyar kor 716
A számnévi szerkezetek 719
Az ősmagyar kor 719
A korai ómagyar kor 719
A határozó(szó)i szerkezetek 720
Az ősmagyar kor 720
A korai ómagyar kor 721
Irodalom 723

A mellérendelő szerkezetek (Írta Papp Zsuzsanna) 724
Az ősmagyar kor és előzményei 724
A korai ómagyar kor 725
Az egyszerű kapcsolatos viszony 725
A hozzátoldó kapcsolatos viszony 726
Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony 726
Irodalom 727

Az összetett mondatok 728

Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok (Írta Haader Lea) 728
Az ősmagyar kor és előzményei 728
A korai ómagyar kor 730
Az alanyi és állítmányi mellékmondatok 730
A tárgyi mellékmondatok 732
A határozói mellékmondatok 733
Kötött határozói mellékmondatok 733
Szabad határozói mellékmondatok 734
A mellékmondatok állománya a korai ómagyar korban 739
Irodalom 741

Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok (Írta Dömötör Adrienne) 742
Az ősmagyar kor és előzményei ... 742
A jelzői mellékmondatok kialakulása ... 742
A korai ómagyar kor ... 744
A jelzői mellékmondatok állománya ... 744
Irodalom ... 745

A mellérendelő mondatok (Írta Papp Zsuzsanna) ... 746
Az ősmagyar kor és előzményei ... 746
A korai ómagyar kor ... 746
A kapcsolatos viszony ... 747
Az ellentétes viszony ... 748
A választó viszony ... 749
A következtető utótagú mondatok ... 749
A magyarázó utótagú mondatok ... 750
Irodalom ... 751

Szöveggrammatika ... 753

Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája (Írta Papp Zsuzsanna) ... 755
Bevezető megjegyzések ... 755
A szövegmondatok összekapcsolása ... 756
A szövegmondatok leggyakoribb kapcsolódási formái ... 756
A kötőszók minőségi jellemzése ... 757
Kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok ... 759
Hiány a szövegmondatokban ... 761
A Ø alany előfordulása ... 761
A Ø tárgy előfordulása ... 763
A Ø birtokos jelző előfordulása ... 764
Az anaforikus elemek szövegösszekötő szerepe ... 764
A névmásfajták anaforikus szerepe ... 764
Az anaforikus névmás és névmási jelző használata ... 765
A főnév határozottságának szövegtani feltételei ... 767
A szöveg szemantikai és szintaktikai kohéziája ... 769
A szemantikai kohézió ... 769
A stílus változatossága ... 773
A stílus ökonómiája ... 773
A szintaktikai kohézió ... 774
A szemantikai és a szintaktikai kohézió együttes felmérése ... 774
A ritmikai kohézió ... 775
Az idézés módjai ... 780
Irodalom ... 781

BEVEZETÉS

1. Hosszú idő óta tartó, sokak közreműködésével végzett munkálatok eredményeinek közlését kezdjük itt meg „A magyar nyelv történeti nyelvtana" első kötetének megjelentetésével. A munkálatok megindítását, illetőleg eredményeinek közreadását tudománytörténeti szükségszerűségek indokolták.

A magyar nyelvtudomány történetében a nyelvtörténeti kutatások régtől fogva mindmáig az érdeklődés homlokterében álltak, a kutatók sokaságát — köztük tudományágunk kiemelkedő jeleseit — vonzották, és sokszínű tematikájú, gazdag ismeretanyagú diszciplína kialakulását és megizmosodását eredményezték. Hogy a magyar nyelvtudományban ez a kutatási vonulat ilyen szélesen kiterebélyesedett, az nem elsősorban tudományos divatoknak vagy éppen személyes kedvteléseknek tulajdonítható. Igen erősen közrejátszottak benne a magyar nyelvben rejlő objektív sajátosságok, Európának nagyrészt indoeurópai eredetű nyelveihez képest a mi nyelvünknek másféle gyökerei, valamint különösképpen az uráli—finnugor nyelvcsaládon belül is többszörösen különleges helyzete. Ez utóbbi vonatkozásban a magyar nép történetéből, anyagi és szellemi kultúrájának sajátos fejlődéséből fakadó tényezők méltók leginkább a figyelemre. A magyar nyelv ugyanis messze a legkorábban önállósult a finnugor nyelvcsaládon belül, hiszen mintegy két és fél-háromezer év óta él nyelvrokonai hatásától teljesen független, önálló életet; földrajzi helyzetének változásai során nagyon sokféle kultúrkör és nyelv érintkezési körébe került, intenzív török és részben iráni hatások után több mint egy évezred óta germán, román és szláv nyelvek ütközőpontján él; igen hamar részesült a nyugati kereszténység művelődési hatásában; írásbeliségének korai kialakulása folytán nyelvemlékes anyaga szinte összehasonlíthatatlanul korábbi és terjedelmesebb összes rokon nyelveihez képest.

Ezek a magában a magyar nyelvben rejlő objektív történeti adottságok a sokrétű nyelvtörténeti kutatásokon belül természetesen a kifejezetten történeti grammatikai búvárlatokat is nagyon hathatósan ösztönözték. Hogy e tematika művelése a magyar nyelvtudomány történetében milyen korai időre nyúlik vissza, azt már Révai Miklós művei (Antiquitates Literaturae Hungaricae. Pest, 1803.; Elaboratior Grammatica Hungarica I—II. Pest, 1803., 1806.) jelzik, melyek az egykori magyar tudomány általános színvonalát messze meghaladták. A múlt század végétől kezdve az idevágó vizsgálatok szemlélete és módszerei egyre jobban kiteljesedtek, s Budenz József és Simonyi Zsigmond munkássága már mindinkább egy sajátosan magyar történeti nyelvtani iskola körvonalait bontakoztatta ki. Nyomukban a nyelvemlékes anyagot filologikus

gonddal felhasználó és tüzetesen elemző analitikus kutatások terebélyesedtek ki különösképpen; sok kitűnő, mesteri művelője közül elegendő itt Melich János, Mészöly Gedeon, Pais Dezső nevét megemlíteni. A részletkutatások mögött a nagyobb nyelvi részrendszereket szintézisszerűen egybefogó vizsgálatok ugyan kissé háttérbe szorultak, de Simonyi nyomdokait követve néhányan, főként Klemm Antal, Horger Antal, Gombocz Zoltán, Bárczi Géza igen jeles történeti grammatikai összefoglalásokat is létrehoztak. Mindezekben az előzményekben óriási méretű és nagyon jelentékeny értékű magyar történeti nyelvtani ismeretanyag halmozódott föl, és öröklődött a mára.

2. Bármilyen értékes eredményeket hoztak is a korábbi magyar történeti grammatikai kutatások, több alapvető hiányosságuk az újabb időkben egyre nyilvánvalóbbá vált. A felmerített ismeretanyag egy jelentékeny része, főként az időben régebbiek, szemléleti és módszerbeli tekintetben mindinkább elavultak, a mai tudományos igényeknek már nem vagy nem mindenben felelnek meg. Különösképpen a szintetikusabb jellegű összegezések jórészt nem önálló, friss nyelvemlékes adatgyűjtésekre alapoztak, s ezért a jelen kívánalmainak eleget tevő nagy adatbázis helyett gyakran csak ugyanazon, korábbi szempontok alapján szemelgetett adatok ismétlésére építettek. Noha a nyelvi rendszer egyes részlegeinek, valamint egyes fejlődési korszakoknak a problematikája a figyelemnek jobban az előterébe került, igen számos fontos kérdést csak felszínesebben vagy alig érintett a kutatás, s így egyre nyilvánvalóbban kiütköztek történeti grammatikánk tematikai fehér foltjai, mind egyes időszakokra, mind egyes nyelvi jelenségekre nézve. Végül legfőbb, legáltalánosabb hiányosságként jelentkezett, hogy mindmáig nem született meg egy az egész magyar nyelv rendszerének történetét felölelő, tüzetesebben is elemző szintézis, s így e téren lemaradtunk a legtöbb európai nyelv történeti grammatikai összefoglalásaihoz képest.

Ez a lemaradás két szempontból is fölötte sajnálatos. Egyrészt azért, mert e szintézishiány meglehetős ellentétben áll történeti nyelvészetünk fejlettségével és benne széles keretű és sok szép részeredményt hozó történeti nyelvtani hagyományainkkal. Másrészt azért, mert a grammatikai kutatások a nyelvtudomány egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb diszciplínáját alkotják, s így nagymértékben minősítik egy-egy nyelv nyelvtudományának fejlettségét. Ilyenformán a magyar nyelv életrajzának fentebb már érintett sajátos jellege, illetőleg a történeti kutatásokra való nagyfokú predestináltsága történeti nyelvtani szintézisének különlegesen nagy tudománytörténeti súlyt adhat. Következésképpen egy komplex történeti nyelvtan — a szintén igen fontos leíró nyelvtani vizsgálatok mellett — a magyar nyelvtudomány iránt szélesebb keretű figyelem felkeltésére lehet alkalmas.

3. Ez a tudománytörténeti szükségszerűség így természetszerűleg hozta magával, hogy amikor a nyelvtörténészeink jelentékeny részének erejét lekötő nagy szókincstörténeti szintézisünknek, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá"-nak a munkálatai befejezésükhöz közeledtek, fölvetődött a nyelvi rendszer nagy egységeit tekintve hiányzó párjának, egy magyar történeti nyelvtani szintézis elkészítésének az igénye és egyszersmind lehetősége. A magyar történeti nyelvészetnek ez az adóssága, illetőleg kielégítésének szükségessége a hetvenes évek elején-közepén különféle alkalmakkor többször is szóba került, sőt konkrétabban is megfogalmazódott (l. pl.: NytudÉrt.

89. sz. 309; NyK. LXXVII, 323), s ez a feladatmegjelölés a számba jöhető intézmények, valamint a kutatók részéről hamarosan megértő, kedvező fogadtatásra is talált.

Az természetesen már eleve magától értetődő volt, hogy egy ilyen méretű vállalkozásba egyfelől csak szilárd intézményi, anyagi és személyi bázison, másfelől csak a kutatók egész sorának összefogásával, kollektív erőfeszítéssel lehet belefogni. E tekintetben az intézményi adottságok, illetőleg „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá"-nak a szervezési tapasztalatai alapján két intézmény nyelvtörténész kutatógárdája jöhetett számításba: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztálya. Ezek az intézményi részlegek a már hagyományosan szoros együttműködéssel, de határozott kontúrú munkamegosztással vállalták a feladat elvégzését, az országos tudományos irányítás erkölcsi és anyagi segítségére támaszkodva.

Az érdemi munkálatok a hetvenes évek második felében indultak el: valamivel előbb az egyetemi kutatási részlegben, amely a történeti nyelvtan morfematikai részének elkészítését vállalta magára, s más feladatok befejezésével kapcsolatos munkaszervezési okok miatt valamivel később kezdődtek meg az intézeti munkacsoportban, amely a mondattani és a szöveggrammatikai rész elkészítését tűzte ki célul. Ez a munkamegosztás nem volt formális vagy ötletszerű, igyekezett alkalmazkodni a két intézmény kutatógárdájának egyéni képzettségéhez és érdeklődéséhez.

A részt vevő mintegy két tucatnyi munkatárs számszerűen megközelítőleg arányosan oszlott meg a két intézmény, illetőleg munkacsoport között; legnagyobbrészt a nyelvtan egyes részlegeinek, fejezeteinek szerzőiként működtek közre, egy-egy munkatárs pedig főként adminisztratív-ellenőrző tevékenységet látott el. A szerzői gárda zöme elejétől végig dolgozott a munkálatban. A viszonylag hosszú előkészítési idő azonban bizonyos fluktuációval is együtt járt, egyesek különböző okok miatt — legtöbbnyire még a munkálatok korábbi szakaszában — kiváltak a munkaközösségből (Németh Marietta, Pusztai Ferenc, Schiller Judit, Szabó T. Ádám, illetőleg Hexendorf Edit, Kollányi Teréz, Tálos Endre), mások viszont pótlásukra később láttak fejezeteik írásához (különösképpen későn kapcsolódott a munkába G. Varga Györgyi, Lőrinczi Réka, Dömötör Adrienne, Pólya Katalin, valamint egyik fejezetével Zelliger Erzsébet és Papp Zsuzsanna, vállalásuk ezért kiemelt elismerést érdemel). Az egyetemi részlegben dolgozók nyelvtanírói munkálkodásuk mellett természetesen folyamatosan ellátták a rájuk eső oktatási feladatokat is, ami nem kis megterhelést jelentett számukra. Az intézeti munkatársak többnyire fő feladatként tevékenykedtek a nyelvtani munkálatokban, egyesek azonban itt is más intézeti feladatokban is sikeresen közreműködtek.

A munkálatok vezetése is kezdettől fogva szoros szervezeti formát igényelt. Az általánosan irányító, szervező, koordináló feladatok a két intézményi részleg egyszemélyi vezetői minőségében és a mű főszerkesztőjeként Benkő Lorándra hárultak. Az egyetemi részleg munkálatainak összefogója, illetőleg a morfematikai rész szerkesztői teendőinek ellátója E. Abaffy Erzsébet volt; mint az intézeti munkacsoport részirányítója, illetőleg a mondattani és a szöveggrammatikai fejezetek szerkesztője — mellékfoglalkozásként, egyetemi főállása mellett — Rácz Endre tevékenykedett. E vezető kollektívához negyedikként intézeti igazgatóhelyettesi minőségében mintegy állandó tanácsadó-

ként, segítőként Imre Samu csatlakozott. Ez a személyi „négyes" egyúttal magától értetődően a mű szerkesztő bizottságának a feladatkörét is ellátta. Imre Samu halála óta hasznos segítségét fájdalmasan nélkülözzük.

4. A munkálatok egyes fázisai a szükségleteknek megfelelő sorrendben követték egymást. Elsőrendű feladatként a mű koncepciójának a kidolgozása merült föl. Ez a vezetői előterjesztések alapján kollektív megbeszélések formájában történt, melyekben a munkacsoport minden tagja részt vett. A mondattani rész tervezete első változatának kidolgozásában Károly Sándor vállalt szerepet, s ugyanő tervezte meg egy későbbi munkafázisban a szöveggrammatikai fejezetek felépítését is. Az alapozó megbeszélésekben mások is részt vettek, többek között Bárczi Géza is segítette tanácsaival az elképzelések konkretizálását. A koncepció egyes részleteiről alább még tüzetesebben szólunk.

Az első szakasz munkálatait a közösség az ómagyar kor végével bezárólag (a XVI. század első harmadának végéig) határozta meg, ami természetszerűleg annyit jelentett, hogy minden következő munkafázis a magyar nyelv történetének eddig terjedő időszakára irányult, a nyelvünk életének következő idejére vonatkozó kutatásokat a történeti grammatika elkészítésének egy későbbi, külön szakaszára hagyva.

Magától értetődően korai munkafázist képezett a két vonalon is futó anyaggyűjtés. Az egyik a nyelvemlékes anyagból való adatgyűjtés volt, amely maga is többrendbelileg folyt. A korai ómagyar kor viszonylag csekélyebb nyelvemlékes anyaga — a beláthatatlan mennyiségű okleveles szórványemlékanyag bizonyos kivételével — teljes adatszámbavételt igényelt. A kései ómagyar kor hatalmas emlékanyaga azonban természetesen speciális adatgyűjtési eljárásmódot kívánt meg. Itt mindenekelőtt különválasztottunk olyan nyelvemlékes anyagrészeket, amelyeknek minden grammatikai jelenségét fölgyűjtöttük, akárhányszor fordultak is elő azok a kérdéses részekben. Ez a teljes nyelvi rendszer minden elemének pontos számbavételével a statisztikai feldolgozás céljait is szolgálta. E „törzsanyag"-nak nevezett adatrészleg 10 000 *n*-t magában foglaló egységekből állt, amelyekből 23 egység a kódexek anyagából adódott, 4 egység pedig egyéb műfajú nyelvemlékeket (világi tárgyú emlékek, levelek stb.) tartalmazott. A kései ómagyar kor úgynevezett törzsanyaga tehát meghatározott, különleges célokat szolgált, és nem jelentette azt, hogy ezen kívül e korból nem történt egyéb nyelvemlékes gyűjtés; ez utóbbi elvileg az ómagyar kor végéig minden kiadott nyelvemlékes anyagra kiterjedt. Kéziratos anyagból nem gyűjtöttünk, már csak azért sem, mert a jó filológiai kiadásokban rendelkezésünkre álló anyag is óriási adatmennyiséget tett ki.

A morfematikai rész nyelvemlékes adatgyűjtése hagyományos cédulázással történt, amelyben külön erre a célra betanított egyetemi hallgatók is részt vettek. Ez persze nem jelentette azt, hogy az egyes fejezetek írói saját anyaggyűjtést nem végeztek. A mondattani rész nyelvemlékes adatgyűjtése elsősorban a törzsanyagra épült, és a szövegek mondathatárainak a kijelölésével kezdődött, amely e rész munkacsoportjának kollektív közreműködésével történt. A konkrét anyaggyűjtés itt lyukkártyamódszerrel folyt. Az egyes fejezetírók aztán természetesen a lyukkártyás törzsanyagon kívül is céduláztak szövegeket a felmerülő szükségletek arányában. A szöveggrammatikai rész adatgyűjtését később, meghatározott szempontok szerint segéderők végezték.

Külön munkafázist jelentett a szakirodalmi bibliográfiának a nyelvemlékes anyaggyűjtéssel párhuzamosan végzett cédulázó jellegű egybeállítása. Ez a munkatársi gárda néhány tagjának, valamint egy-két külső munkatársnak külön feladatköre volt, és széleskörűen kiterjedt minden olyan analitikus és szintetikus jellegű tudománytörténeti előzményre, amely magyar és magyar vonatkozású uráli—finnugor grammatikai kérdéseket érdemlegesen tárgyalt. E gyűjtésben, amelynek határait 1900 és a ma között határoztuk meg, a dolog természeténél fogva elsősorban a történeti nyelvtani nézetekre összpontosítottunk, de belefoglaltuk a legfontosabb magyar leíró nyelvtani, valamint az anyagunkkal kapcsolatba hozható általános nyelvészeti szakirodalmat is. E gyűjtés csak bibliográfiát tartalmazott, a kérdéses véleményeket az egyes fejezetíróknak maguknak kellett feldolgozniuk.

A szerkesztők a fejezetírók számára szerkesztési szabályzatot is készítettek, amely a történeti nyelvtan egybeállításának minden lényeges formai követelményét tartalmazta, és mindenki számára kötelezően betartandó volt.

Az egyes szerzők gondozásában készülő fejezetek többszörös munkafázis után kapták meg végső formájukat. E munka a szerzők egyéni felelőssége mellett is mindvégig közösségi jelleggel folyt. Miután az egyes fejezetírók a rájuk eső nyelvemlékes adatanyagot, valamint szakirodalmi jegyzéket birtokba vették, és ennek alapján kérdéskörükben alaposan tájékozódtak, a közösségi megbeszéléseken rendszerint előadták a fejezet felépítéséről, a főbb problémák megoldásáról, valamint a tisztázatlan részletekről szóló nézeteiket, amelyeket a munkaközösség megvitatott, és a szükséges módosításokkal jóváhagyott. A munkálatok korábbi szakaszában ez „plenáris" jelleggel, a teljes nyelvtani munkaközösség részvételével történt; később a két intézmény munkacsoportja fokozatosan különvált, illetőleg csak a szükséges esetekben tárgyalt együtt, például a legkorábban elkészült fejezeteknek, valamint a próbafejezeteknek a megvitatásakor. Azok a szerzők, akik érintkező tematikájú fejezeteket írtak, külön megbeszéléseken is összehangolták téziseiket. Minden szerző fejezete a munkaközösségek igen tüzetes, kollektív vitájára került, szükséges esetekben akár ismételten is. Ez mindkét munkacsoportban évekig tartó folyamat volt; az egyetemi csoportban heti rendszeres megbeszélésekkel, az intézetiben az egyes kéziratok elkészültétől függő rendben. Amikor úgy látszott, hogy egy-egy fejezet kézirata a viták tanulságait is felhasználva viszonylag kiérlelt jelleggel egybeállt, az úgynevezett „négyes" elé került, amelynek szűkebb körű megbeszélésére a kérdéses fejezet készítőjén kívül az érintkező fejezetek rendszerint egy-két szerzője is meg volt híva. A kéziratok újabb szerzői csiszolás után mentek a lektorokhoz, az ő megjegyzéseiket a szerzők és a szerkesztők végső problématisztázásai követték. Közben folyt a legkülönbözőbb szempontú belső ellenőrzés. A folyamatot a szerkesztői munka zárta.

Ez a procedúra nemcsak így leírva hat nyilvánvalóan bonyolultnak, hanem a valóságban is nagyon szövevényes munkafolyamatok hálózatát jelentette, amelyben az állandó belső kritikai tevékenység és a szerzői gárda szemléletét és konkrét megoldásait összehangoló törekvések domináltak. A külső kritika céljait a végső lektorálason kívül — még a munkálatok középső szakaszában — egy szélesebb körű értekezlet is szolgálta a mű két készítő intézményének közös rendezésében, számos meghívott részvételével, 1983. május 10-én. Itt a grammatika általános koncepciója, valamint úgynevezett próbafejezetei kerültek vitára. (L. MNy. LXXX, 129—44.)

A mű elvi, tartalmi, szemléleti, módszerbeli kérdései egyébként részben közvetlen vonatkozásaiban, részben áttételesen — a történeti nyelvészet problematikája keretében — többszörösen publikált szakirodalmi kifejtést, alapozást is kaptak. E körben említhetők — többek között — időrendben a következők: Benkő Loránd, A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről: NyK. LXXVII, 327—44; hozzászólások: Hadrovics László, Herman József, Papp László, Manherz Károly: uo. 345—57; — Benkő Loránd, Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai: NytudÉrt. 104. sz. 15—28; hozzászólások: Mikola Tibor, Balázs János, Károly Sándor, Pusztai Ferenc: uo. 29—60; vö. még Rácz Endre, A magyar leíró nyelvtani kutatások helyzete és feladatai: uo. 61—75; — Benkő Loránd — E. Abaffy Erzsébet — Rácz Endre, Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana" munkálatairól: MNy. LXXX, 129—44. Az itt kifejtett elvek részleteinek taglalására most nincs se mód, se szükség, a tüzetesebben érdeklődők számára mindezek a jelzett helyeken rendelkezésre állanak. Szükséges viszont a továbbiakban konkrétan a jelen mű bizonyos általános vonatkozásaira mintegy felfogásbeli magyarázatként és használati tájékoztatóként egynéhány dolgot előadni.

5. A mű célja röviden megjelölve a magyar nyelvtani rendszer történetének konkrét bemutatása. E meghatározás minden eleme lényeges szemléleti és szerkezeti kérdéseket vet föl, ezért külön is szólni kell róluk.

A magyar megjelölésen külön hangsúly van azért, mert e munkálat több okból sem vállalkozhatott az úgynevezett „előmagyar" korszak, vagyis a rokon nyelvektől való elválás előtti időszak grammatikai problematikájának bemutatására. Mindenekelőtt azért nem, mert nyelvünknek ez az előtörténete az uráli—finnugor összehasonlító nyelvtudomány kompetenciájába és feladatkörébe tartozik, s a rokon nyelvi együttélés korának messzi időkbe nyúló távlatai sok tekintetben eltérő, külön anyagfelhasználási, szemléleti, módszerbeli közelítéseket igényelnek. Továbbá azért sem, mert igen számos, kifejezetten grammatikai — ott is elsősorban mondattani — kérdés egyfelől a nagy időbeli messzeség nehézségei miatt, másfelől meghatározott tematikai irányulásai következtében az uráli—finnugor nyelvhasonlításban egyáltalán nincs vagy nincs kellően kidolgozva, aminek pótlására a magyar nyelvtörténészek nem vállalkozhatnak. Végezetül azért sem, mert ezek az ősi rekonstrukciók sok esetben nehezen vagy egyáltalán nem kapcsolhatók közvetlenül a magyar nyelv utóéletéhez, nem is szólva arról, hogy számos ellentétes nézet ütközik bennük, melyet először az összehasonlító stúdiumokon belül kellene tisztázni.

Persze azt mindezen problémák mellett sem kívánjuk munkánkban elrejteni, hogy a magyar nyelv uráli—finnugor alapokból nőtt ki. Ezért minden olyan részkérdésben, ahol ezek az alapok kiindulást, illetőleg tényanyagot, magyarázatot szolgáltathatnak a magyar nyelvi alakulásra nézve, az összehasonlító nyelvtudomány eredményeire igyekszünk támaszkodni. Ez különösen az ősmagyar kor korai szakasza nyelvi állapotának, illetőleg eseményeinek a megítélésében volt szükségszerű. Mindez azonban nem változtat azon az általános tényen, hogy a mi történeti grammatikánkban feldolgozott problematika elvileg a magyar nyelv önálló életének kezdeteivel indul.

A nyelvtan, illetőleg a nyelvtani rendszer értelmezése, valamint tartozékainak mibenléte, sorrendje — mint jól ismeretes — tudománytörténetileg máig sem jutott nyugvópontra, s e tekintetben a magyar

felfogások többféleségén kívül, más nyelvek történeti grammatikái között is számottevő eltérések mutatkoznak. A mi grammatika-fogalmunk is az egyik lehetséges változat a több számba jöhető közül. Megközelíteni talán negatív kritériumok alapján lehet jobban, tudniillik afelől, hogy részben elvi, részben gyakorlati okokból mit nem tartalmaz tételesen, milyen feladatokat nem vállal a maguk teljes mivoltában. Nem foglalja magába például a történeti hangtant (fonetikát és fonológiát), noha elsősorban a morfematika szinte minden fejezetébe a hangtani kérdések egész sorozata épül bele. Nem tartalmaz kifejezetten történeti lexikai részleget, bár a képzett és összetett szavakról, a névutókról, határozószókról, grammatikai segédszókról szóló fejezetek lexikai mondanivalója természetesen jelentős. Nem ad rendszeres történeti szófajtant, legalábbis a fő szófajok (igék, névszók) vonatkozásában nem, de az alakulásukat a magyar nyelv külön életében kibontó vagy éppen kezdő, „kis" szófajok problematikáját ilyen szempontból is részletesen taglalja, továbbá a mondattani rész is jórészt szófajközpontú szemléletű. Nem vállalja magára egy magyar történeti jelentéstan feladatkörét, ami persze nem jelenti a grammatikai kérdések jelentésbeli-funkcionális oldalának elhanyagolását, hiszen az minden fejezetnek szoros tartozéka. Nem elégítheti ki rendszeresen a magyar történeti stilisztika iránti követelményeket sem, de a nyelvtani jelenségek stílusbeli szerepére, műfaji kötöttségeire, a nyelvi rétegződéssel kapcsolatos vonatkozásaira minden adódó alkalommal igyekszik rámutatni. Nem merítheti ki e mű egy rendszeres magyar nyelvjárástörténet tartalmát sem, noha a grammatikai jelenségek területi és szociális problematikájára az itt jelentkező nehézségek ellenére is törekszik rámutatni. Nem vállalhattuk a más nyelvekkel való tipológiai egybevetéseknek, esetleges grammatikai hatásaiknak a tételes kifejtését sem, de a szükséges és lehetséges utalásokat e téren is igyekeztünk megtenni, sőt az ómagyar nyelvre elsősorban és nagyon erősen ható latin nyelvi háttér felfedésére különös súlyt helyeztünk. Végezetül nem tud e mű a történeti szövegtan egészével sem foglalkozni, de szöveggrammatikai fejezetében a szöveg kifejezetten történeti nyelvtani vonatkozású kérdései megfelelő teret kapnak.

Mindezekből kitűnhet, hogy ha munkánk a felsorolásban szereplő minden igényt rendszeresen, tételesen ki akart volna elégíteni, ez a sokszoros terjedelmi növekedés veszélyén kívül szerkezetileg és tartalmilag is erősen szétfeszítette volna kereteit. De kitűnhet az is, hogy benne a grammatikai kérdéseket semmiképpen sem kívánjuk mereven, elszigetelten szemlélni és kezelni, hanem a lehetőségek szerint minden irányú kapcsolódásukra tekintettel vagyunk.

A szigorúan vett nyelvtani rendszerből különböző irányú kitekintéseket is magában foglaló munkánkat tehát — most már a nyelvtan fogalmát pozitív oldalról közelítve — három fő egységre bontottuk: morfematika, mondattan, szöveggrammatika. Ezeken belül az egyes fejezetek tartalma a nyelvtani rendszer egyes részlegeit (részrendszereit) követve válik szét, de a nyelvi összefüggések szövevényessége miatt amúgy sem szigorúan elkülöníthető egységek tartalmát, kereteinek meghatározását részben gyakorlati okok: munkaszervezési lehetőségek, kutatói adottságok stb. is befolyásolták.

A mű *történeti* jellegét, alapállását elsősorban az adja meg, hogy ez a kötet a magyar nyelv életének e munkafázisunkban is több mint kétezer éves időszakát öleli föl a grammatikai helyzet és a grammatikai események megrajzolásában. Itt a helyzeten és az eseményeken külön-külön és együttesen is hangsúly van, ami a történeti nyelvészetben a szinkróniának és a diakróniának

egyfelől a megkülönböztetési szükségességén, másfelől szoros kapcsolatán, kölcsönös meghatározottságán alapszik. Állapotrajzról, állomány- és szerkezetbemutatásról tehát a mű történeti jellege ellenére sem mondhattunk le, sőt úgynevezett szinkrón metszetek révén igyekeztünk ezt az oldalt minél részletesebben kidomborítani, hiszen a diakrón változások ténye csak ennek alapján ragadható meg. Természetesen ez az állapotrajz csak időben előre haladva, a nyelvemlékes anyag szaporodására támaszkodva valósítható meg viszonylag teljesebben és rendszerszerűbben, a korai időkre visszamenőleg egyre kevésbé és egyre inkább csak rekonstrukciók segítségével. A változási menet periodizációjának szükségességén kívül részben az állapotleírás céljait is szolgálja munkánknak nyelvtörténeti korszakok szerinti beosztása. A ma szokásos magyar nyelvtörténeti korszakbeosztástól: az ősmagyar és az ómagyar kor időhatáraitól (kb. a X. század közepe) lényegében nem tértünk el, csak annyit változtattunk a kronológiai szakaszoláson, hogy az ómagyar kort két részlegre bontottuk, és az ősmagyar kort mintegy előzményként, felvezetésként az ómagyar kor első szakaszához csatlakoztattuk. Így két nagy időbeli egységünké kb. XIV. század középi határral egyfelől a korai ómagyar kort és előzményeit (ősmagyar kor), másfelől a kései ómagyar kort tettük. E kronológiai beosztásnak elsősorban gyakorlati, módszerbeli lehetőségekben rejlő okai voltak. Az ősmagyar kor nyelvi problematikáját ugyanis csak rekonstrukciós alapon lehet megfogni, amelynek két közelítési pólusát az uráli—finnugor összehasonlító nyelvtudomány eredményeiből kifejezetten a magyarra alkalmazható tényanyag, valamint a korai ómagyar kor viszonylag gyér nyelvemlékes anyagából való visszakövetkeztetés teszi ki. A kései ómagyar kort viszont a nyelvemlékes anyag aránylag nagy bősége teszi más módon: adatszerűen konkrétan és részletesen megközelíthetővé. Ennek az időbeli beosztásnak természetesen a nyelvi részrendszerek bemutatásának viszonylatában lényeges terjedelmi következményei lettek. A rekonstrukciós lehetőségek, a szakirodalmi előzmények minősége, valamint az alaki természetű változások erőssége az ómagyar kor és előzményei viszonylatában a morfematika nagyságrendjét növelte meg, a mondattant és a szöveggrammatikát nagymértékben leszűkítve; a kései ómagyar kor viszont az utóbbiaknak is jelentékenyen tágabb teret adott.

Nyelvtanunk történeti jellege magától értetődővé teszi, hogy a szinkrón metszetek kikristályosításának szükségessége ellenére is a diakrón változások bemutatására különleges súlyt helyeztünk. A mű fő egységei között azonban ebben a tekintetben is eléggé jelentékeny különbségek adódtak, annál a közismert ténynél fogva, hogy a morfematikai jelenségek változásai általában sokkal gyorsabbak és nagyobb arányúak a mondattani és a szöveggrammatikai változásoknál. Ennélfogva munkánk morfematikai része diakronikus viszonylatban sokkal gazdagabb, sokkal „történetibb" jellegű a két másiknál, a mondattanban és a szöveggrammatikában a leíró jelleg jobban dominál. Nyelvtanunkban a változásoknak nemcsak a puszta tényét igyekszünk rögzíteni, noha sok esetben különféle okok (például a változások többvonalúsága, területi, műfaji stb. változatossága) miatt ez sem mindig egyszerű feladat, hanem kiemelt gondot fordítunk a magyarázati oldalra, a változások okainak felderítésére, benne a rendszerösszefüggésekre és azok indukáló hatásaira.

Lényeges és tudatosan alakított jegye a műnek k o n k r é t s á g a, a valóságos nyelvi tények számbavétele, rendszerezése, magyarázata. Ez más

oldalról azt is jelenti, hogy tételesen nem építettünk bele sem általános, sem leíró nyelvészeti fejtegetéseket. Amellett, hogy ezek szerkezetileg megbontották volna tárgyalásmódunk egységét, azért sem kívántunk élni e megoldással, mert egyrészt ismert, közfelfogásszerűen elfogadott általános és leíró nyelvészeti tételeket, meghatározásokat stb. fölösleges lett volna puszta töltelékként tárgyalásunkba iktatnunk, másrészt olyan kérdésekben, amelyek kidolgozatlanok vagy vitatottak, az általános és a leíró nyelvészet hivatott állást foglalni. Ez utóbbiakban mi még egyes részproblémáknak tőlünk származó, esetlegesen sikeres megoldása esetén sem vállalkozhattunk kényszerűen hosszabb, analitikus jellegű fejtegetésekre. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy nyelvtörténeti fejtegetéseinknek nincs elméleti háttere, vagy nem építettünk a leíró grammatika eredményeire. Természetesen mindig csak ott és annyiban tettük ezt, ahol és amennyire ezek történeti felfogásunkba beleilleszthetők voltak. Az egyes kérdések megítélésében követett alapállásunk különben munkánk egyes fejezeteiben, azok szemléletében, felfogásmódjában, tárgyalási szisztémájában amúgy is szükségszerűen tükröződik. A tárgyalási menet egységének, folyamatosságának biztosítása, illetőleg a fölösleges töltelékek elkerülése érdekében rendszerint egyes nyelvtani kategóriák meghatározásait sem illesztettük szövegünkbe, hanem külön műszóhasználati és értelmezési lexikonban adjuk közre.

6. Tárgyalásmódbeli felfogásunk az ismeretanyag szintézisén alapul. Ez annyit jelent, hogy akár az adatok értelmezésében, akár az állapot- és változásrajz felvázolásában, akár a változások jellegének megítélésében, akár azok magyarázatában legtöbbnyire egy felfogást érvényesítünk, azt, amit mai tudásunk, ítéletünk alapján legjobbnak, legelfogadhatóbbnak látunk. Ha azonban a két-, esetleg többféle értékelés, magyarázat lehetősége komolyan fönnáll, akkor ezeket nem mellőzzük, hanem bemutatásuk sorrendiségével, illetőleg a hozzájuk fűzött megjegyzéssel jelezzük valószínűségi hányadosukat, saját megítélésünk alapján. De kevésbé valószínű vagy szerintünk hibás nézeteket — amelyekkel a dolog természeténél fogva tele van a régebbi szakirodalom — nem említünk meg, nem hárítunk el. Tételeinket tudománytörténetileg, szakirodalmilag nem kötjük személyekhez, akár másoktól, akár tőlünk származnak is. Minden fejezet végén megadjuk viszont a legfontosabb szakirodalmi bibliográfiát, amelyben a történeti nyelvtani előzmények elsődlegessége mellett csak a kapcsolódó legfontosabb általános és leíró nyelvészeti irodalmi vonatkozások foglaltatnak benne. Rövidítéseik feloldásait külön jegyzék tartalmazza.

A főszerkesztő és a szerkesztők általános tudományos felelősségén túlmenően természetesen minden fejezet legfőbb egyéni felelőse annak szerzője. E műben tehát olyan kollektív tudományos kutatómunka jelenik meg, amelyben az egyéni vállalkozókedv, szakismeret, filológiai készség, szövegformálási érzék megkapta a maga fontos szerepét. Az egyéni teljesítményeket a mű egész beosztásában, címrendszerében, a fejezetek szétválasztásában is igyekszünk méltányolni és kiemelni; ennek érdekében az egyes fejezetírók munkáját még akkor is a mű formálisan egyenlő rangú részeiként kezeljük, ha ez itt-ott nem is egyezik meg pontosan a résztémák súlyával, valamint a nyelvtani rendszer részlegeinek hierarchiájával.

Az egyes fejezeteknek az előbbiekben már említett elkészítési folyamata természetesen magától értetődővé teszi, hogy ugyanakkor az egyes fejezetek

egyéni teljesítmény jellege mellett is minden fejezet mögött ott van a készítő kollektíváknak és a szerkesztő bizottságnak a tudományos felelőssége és általános jóváhagyása. Ez annyit jelent, hogy annak ellenére, hogy mindegyik fejezetben szerzőik számos új meglátása, eredménye jelenik meg, olyan lényegesebb megállapítások nem kerülhettek a fejezetekbe, amelyek ekszt rém egyéni nézeteket tükröztetnek, illetőleg amelyekkel a közösség nem értett egyet. Ez az elv biztosította ugyan munkánk általános szemléleti, módszerbeli, megformálási egységét, de persze az igen erős összehangoló munkafolyamatok sem tudtak kiküszöbölni az egyes fejezetek között bizonyos egyenetlenségeket. Ezek a szakmai készültség, tapasztaltság nem mindenkinél azonos voltában, a témák kidolgozottságának különböző mélységében, a problémaérzékenység eltéréseiben, a nyelvi állapot és változás viszonyának eltérő megragadásában, a statisztikai alátámasztás különbségeiben, a tálalásmód, a szövegszerkesztés, a stílusjegyek egyéni jellegében stb. nyilvánulnak meg. A tudományos tevékenység természetes velejáróinak kell tekinteni őket, amelyek egy ilyen, sok év óta együtt dolgozó, összecsiszolt munkaközösségben is magától értetődően teret kapnak. Egyes fejezetek között bizonyos, nemegyszer csak látszólagos fedések is jelentkeznek, amelyeket azonban a kérdéses fejezetek írói, illetőleg a szerkesztőség legtöbbnyire tudatosan meghagyott, mivel általában azonos vagy érintkező részkérdések más és más szempontból való megközelítéseit tartalmazzák. Az egész műben alkalmazott belső utalások a használó figyelmét ezekre különben is felhívják.

Különösen a kései ómagyar kor grammatikai problematikáját kidolgozó fejezetekkel kapcsolatban munkaközösségünknek végig nagy gondot okozott annak a nagy adattömegnek a szelektálása, beépítésének ésszerű korlátozása, amely az egyes tételek megvilágítására, igazolására szolgál. Bizonyos adatközlési szabályok betartása és betartatása, illetőleg a szerzők önmérséklete és a szerkesztők szigorúsága segítségével e vonatkozásban remélhetőleg meg tudták találni azt a középarányost, amely nem tette nyelvtanunkat adathalmazzá, de ugyanakkor a filológiai alátámasztást mégis biztosította. Az egyes jelenségekre vonatkozó adatanyag nagyságrendjét egyébként részben idevágó szöveges utalások, részben statisztikai egybeállítások rendszeresen érzékeltetik. Az adatközlés tekintetében a figyelmet külön is fel kell hívnunk arra, hogy munkánkban számos, már régebben is ismert, közölt adatnak megváltozott a datálása, valamint a betűhív átírása. Ezt részben a vonatkozó újabb szakirodalom, részben az újabb, fakszimilés és betűhív nyelvemlékkiadások tették kötelezővé és elkerülhetetlenné. A megváltozott datálású korai oklevelek adatait az új évszámok feltüntetésével, de a korábbi források meghagyásával adjuk meg. Az ismertebb nyelvemlékek adatait az egyszerűség, rövidség kedvéért ezek rövidítéseivel forrásjelezzük, jegyzéküket később összefoglalóan is közreadva. A ritkábban idézett emlékek adatai évszámmal és forrásjelzéssel együtt szerepelnek.

7. Annak az ómagyar kor végéig tartó magyar nyelvtörténeti időszaknak a grammatikai megrajzolása, amelyet közösségünk eddig munkába vett, két részletben történik. Első, most megjelenő kötetünk a korai ómagyar kort és előzményeit tartalmazza. Ezt kb. egy-másfél év múlva fogja követni az a második kötet, amely a kései ómagyar kort foglalja magába. A könnyebb kezelhetőségnek, valamint az ismétléses terjedelemnövelés elkerülésének érdekében a két kötethez együtt, a második kötet végén adjuk meg az egységes függelékeket

(műszójegyzék és műszóértelmezések, rövidítésjegyzék stb.). A két kötet megjelenése közti viszonylag csekély idő az első kötet használatában itt-ott jelentkező filológiai bizonytalanságokat hamar kiküszöböli majd.

Munkánk első kötetét annak reményében adjuk most közre, hogy e vállalkozással tudománytörténeti hiányt pótolunk, s hogy szakmai közvéleményünk meglátja benne azt a tömérdek fáradozást, amellyel elkészítettük.

BENKŐ LORÁND

INTRODUCTION

1. With the publication of Volume One of *A magyar nyelv történeti nyelvtana* [A Historical Grammar of Hungarian], we launch forth the first substantial body of results of a research project initiated a long time ago and involving a large number of contributors. The original impetus for embarking on the project, as well as for the publication of its results, was provided by a historical necessity.

In Hungarian linguistics, historical studies have always been in the forefront of interest. They have had an appeal to a multitude of scholars, including some of the most outstanding representatives of this field, who have contributed to the emergence and invigoration of a thematically colourful discipline collecting a large body of evidence. The fact that this line of research has gained such wide currency within Hungarian linguistics is not primarily due to trends of the day or personal preferences. Rather, the explanation probably lies in the characteristics of this language: its different provenance with respect to other languages of Europe, most of which are of Indo-European origin, and especially its particular status among languages of the Uralic/Finno-Ugric family. The most noteworthy aspects of that unique status are due to the history of the Hungarian people and the development of its physical and mental culture. In particular, Hungarian was by far the earliest language to be separated from other Finno-Ugric languages: it has been living its independent life, uninfluenced by related languages, for two-and-a-half to three thousand years. In the course of changes in its geographical position, Hungarian came into contact with a large number of cultural traditions and languages. Following a period of intensive Turkish and partly Iranian influence, it has been situated at the intersection of Germanic, Romance, and Slavic languages for over a millennium now. It absorbed the cultural influence of western Christianity very early on. Due to the early emergence of its writing system, the body of its early written records is much older and more abundant than that of any of the related languages.

These objective historical endowments of the language have had a specifically stimulative effect on historical explorations in general and, in particular, on the study of historical grammar. The fact that this area of study goes back to a long and respectable tradition within Hungarian linguistics is demonstrated by Miklós Révai's books (*Antiquitates Literaturae Hungaricae*, Pest, 1803; *Elaboratior Grammatica Hungarica* I-II. Pest, 1803, 1806), whose quality far surpasses the general standard of contemporary scholarship. Beginning with

the second half of the last century, the attitude and methods of research in this area became increasingly consummate. The work of József Budenz and Zsigmond Simonyi suggested the outlines of a specifically Hungarian school of historical grammar. In their wake, analytical research utilizing the early recorded material with philological care and analyzing it with a high degree of accuracy gained ground: among its many outstanding masters, suffice it to mention the names of János Melich, Gedeon Mészöly, and Dezső Pais. Comprehensive treatment of larger linguistic subsystems may have been slightly overshadowed by detailed studies in this period but, following Simonyi, a few scholars like Antal Klemm, Antal Horger, Zoltán Gombocz, and Géza Bárczi also wrote eminent comprehensive treatises on historical grammar. In all these antecedents a fairly large amount of highly valuable information on the historical grammar of Hungarian has been amassed and handed down to present-day linguists.

2. However precious are the results of earlier research on Hungarian historical grammar, its several fundamental deficiencies have become increasingly evident over the years. A significant portion of the achievements, especially the older layers, became increasingly dated both conceptually and methodologically, falling more or less short of current expectations. Especially the comprehensive or recapitulative overviews were often based on data most of which were not independently or recently gathered: rather than utilizing large data bases meeting modern requirements as well, they were mostly restricted to a repetition, over and over again, of the same small set of data originally gathered with earlier considerations in mind. Although certain subparts of the linguistic system, as well as certain historical periods, were carefully highlighted, a number of important issues were but superficially covered if at all. Hence, our understanding of Hungarian historical grammar was scattered with an increasing number of blank spots, both in terms of periods and particular linguistic phenomena. Finally, the most serious and general deficiency was that a really comprehensive and thorough description covering the entire history of the Hungarian language has not been completed up to the present day; consequently, Hungarian has been lagging behind other European languages, for most of which historical grammars have been written and published.

This time-lag is most unfortunate for two distinct reasons. On the one hand, the absence of such a survey is inconsistent with the general degree of development of Hungarian historical linguistics, including well-established traditions in historical grammar, wide in scope and rich in careful detail. On the other hand, the study of grammar is one of the most important branches, if not the single most important branch, of linguistics; therefore, its 'state of the art' is highly symptomatic of how advanced the study of some language really is. Thus, the above-mentioned individual character of the history of Hungarian, with its suitability for historical study, may lend particular importance to a survey of its historical grammar. Consequently, the publication of a comprehensive historical grammar of Hungarian — along with similarly important descriptive studies — may attract wider recognition for Hungarian linguistics as a whole.

3. This historical necessity, therefore, was the obvious reason why, as the grand achievement of Hungarian historical lexicography, *A magyar nyelv*

történeti-etimológiai szótára [The Historical-Etymological Dictionary of Hungarian], the preparation of which took up the energies of a significant number of historical linguists in this country, was getting near completion, both the demand for, and the possibility of, launching another great project aimed at the preparation of its missing counterpart, a survey of Hungarian historical grammar, presented itself. The issue of this long-standing debt of Hungarian historical linguistics and of the pressing need for its redemption had been brought up several times on various occasions in the early seventies, sometimes in elaborate forms (see e.g. *Nyelvtudományi Értekezések* 89 [1975]: 309, *Nyelvtudományi Közlemények* 77 [1975]: 323). The task thus set was soon acknowledged by the institutions and researchers concerned.

It was obvious from the very start that an enterprise of this magnitude can only be undertaken, on the one hand, against a solid background of institutions, finances, and personnel and, on the other hand, with a collective effort by a large number of researchers. In that respect, institutional possibilities and the experiences of the organization drawn from the Etymological Dictionary project both prompted the choice of joint efforts by the research staffs of two institutions: the Department of Hungarian Historical Linguistics and Dialectology of Lorand Eötvös University and the Department of Historical Linguistics and Dialectology of the Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. The staffs of the two departments undertook the task with their usual zeal of cooperation but also with a clearly defined division of labour, depending on the moral and financial support of the relevant national authorities.

The project was actually launched in the late seventies: work commenced immediately in the University section, where the morphological chapters were to be prepared, whereas the Academy team, whose task included the chapters on syntax and text-grammar started somewhat later for organizational reasons having to do with the conclusion of other projects. This division of labour was not formal or *ad hoc:* it was meant to tally with the respective personal qualifications and spheres of interest of the two teams.

The contributors, roughly two dozen in number, were approximately evenly distributed between the two teams; most of them were commissioned authors of individual chapters or subchapters, while one person in each group assumed mostly administrative/supervisory functions. Most authors worked all through the project. The relatively long time of the preparation, however, necessarily entailed some degree of fluctuation. Some people — especially in the early stages — quit the project for various reasons (Marietta Németh, Ferenc Pusztai, Judit Schiller, Ádám Szabó T., as well as Edit Hexendorf, Teréz Kollányi, and Endre Tálos); others started writing their respective chapters at a later date (authors who joined in especially late and whose generous efforts accordingly deserve separate mention include Györgyi G. Varga, Réka Lőrinczi, Adrienne Dömötör, Katalin Pólya and — for one of their chapters — Erzsébet Zelliger and Zsuzsanna Papp). Those in the University team naturally continued to teach along with writing the grammar, thus bearing a double burden. For members of the Academy staff, participation in this project was their main responsibility, although some of them successfully performed other assignments.

The management of the project was also a matter of close coordination. The general governing, organizing, and coordinating functions were assumed by Loránd Benkő as Head of both Departments and Editor-in-chief of the

grammar. The leader of the University team and the editor of the morphological chapters was Erzsébet E. Abaffy; the Academy team was directed by the editor of the chapters on syntax and text-grammar, Endre Rácz, who did this as a part-time job, in addition to his professorship at the University. As a fourth member of this collective leadership, Samu Imre, deputy director of the Institute of Linguistics, contributed his constant encouragement and helpful comments. It was self-evident that these four people should constitute the Editorial Board of the grammar. Since the death of Samu Imre, we have been painfully missing his invaluable help.

4. The various phases of the work followed one another in the requisite order. The first task was to determine the overall conception of the grammar. This was done, on the basis of proposals by the project directors, in the course of collective discussions, in which all members actively participated. The first draft of the syntactic chapters was drawn up by Sándor Károly; it was also he who outlined the general structure of the chapters on text-grammar in a later period. Others also contributed to the initial discussions: even Géza Bárczi helped clarify our ideas. We return to various components of the conception in more detail below.

The historical period to be described in the first stage of the project was determined by the participants to extend up to the end of the Old Hungarian period (i.e., to the thirties of the 16th century). This naturally meant that all following subprojects centred upon this period, leaving research into later stages of the development of Hungarian to another, later project.

Data gathering, obviously an early task in the project, had two separate aspects. One of these was data gathering from written documents, a twofold exercise itself. The comparatively scarce documents extant of the Early Old Hungarian period — with the notable exception of scattered data in Latin documents constituting an immense mass of text in themselves — required full coverage of data. The much larger material from Late Old Hungarian, however, could only be covered by invoking special sampling methods. First of all, some of the material was set apart and searched for all occurrences of all grammatical phenomena, however much overlap this may have involved. This method, with its accurate reckoning with all elements of the whole linguistic system served the purposes of statistic analysis as well. This part of data, called 'core material', included a total of ten thousand characters and covered 23 excerpts from codices as well as 4 units of miscellanea (secular writings, letters, etc.). In other words, the late Old Hungarian 'core material' was collected with specific purposes in mind and was not meant to exclude other types of general data gathering that, in principle, covered all published material up to the end of Late Old Hungarian. We did not sample unpublished sources since the Late Old Hungarian material available in philologically reliable editions amounts to a very large corpus in itself.

Data gathering for the morphological chapters was done by traditional paper-and-pencil methods, with the participation of university students specially trained for the purpose. (This does not imply, however, that the authors did not collect data themselves.) For the syntactic chapters, data gathering was primarily based on the 'core material'. The first task was the assignment of sentence boundaries, done collectively by the syntax team. The actual data were then collected on punch cards. In addition, the individual authors collec-

ted further data manually as the need arose. Finally, data gathering for the chapter on text-grammar was done later by a group of junior researchers.

Simultaneously with data gathering, a separate section of the project involved the compilation of a bibliography of secondary sources. This was the task of a few members of the team plus additional experts and covered all previous literature, whether individual analyses or comprehensive overviews, which contained any relevant discussion of grammatical issues concerning either Hungarian itself or Uralic/Finno-Ugric if related to Hungarian. The bibliography, whose time scope extended from 1900 up to the present, was necessarily focussed on historical grammar but it also included major works of Hungarian descriptive grammar and general linguistics inasmuch as they were relevant to the subject at hand. The compilation did not involve anything beyond bibliographic information: the authors of individual chapters had to consult the original sources themselves.

The editors supplied detailed editorial instructions (style-sheets) for all authors to observe, with all relevant formal requirements as to the overall structure and properties of the grammar.

The individual authors' chapters went through a number of intermediate stages before they eventually assumed their final form. With all the individual responsibility of the authors, this phase of our work also progressed as a primarily collective enterprise. After receiving the sets of data and bibliographic references for their respective chapters, and having had a chance to acquaint themselves thoroughly with all emerging issues, they presented their views on the structure of their chapters, their proposed solutions to the major problems, and the details they found unclear, in successive meetings. These presentations were then discussed by the whole team, and approved of with the necessary modifications. In the earlier phases these sessions had a 'plenary' character, with the participation of the whole team of the grammar; later the respective staffs of the two institutions were gradually separated and gathered in full only in special cases like those devoted to discussing the chapters completed earliest or preliminary versions thereof. Authors whose chapters were more closely interrelated had separate meetings to align their respective views. Each chapter was then subjected to very close scrutiny and collective discussion by the teams involved: the procedure was repeated several times if it proved necessary. This was a process lasting for several years in both teams; in the University group regular meetings were held each week, whereas the Academy team gathered as often as was made necessary by the successive manuscripts produced. Whenever it appeared that the manuscript of a chapter was more or less complete, including modifications that had been suggested and accepted at those meetings, it was submitted to the Board (of the four editors) which then discussed it with the author and usually with one or two authors of related chapters as well. Following some further touch-up by the authors, the manuscripts were then passed on to the reviewers, whose remarks were considered and incorporated during a final period of modification by the authors and editors involved. In the meantime, internal checkings of various sorts were also in progress. The process was finally concluded by editorial work.

The procedure may sound complicated as summarized here; and indeed it did reperesent a highly elaborate web of stages and types of activity dominated by constant in-group criticism and an endeavour to strike a balance between

the authors' views in terms of general attitude and individual solutions. Criticism from outside also played an important role — apart from final reviewing — sometime in the medial stage of the whole project, when a special session was jointly organized by the two institutions on May 10, 1983, where a number of experts were invited to contribute critical observations. On that occasion, the general conception of the grammar and a few 'preliminary chapters' were discussed (cf. *Magyar Nyelv* 80 [1984] : 129—44).

The principles, contents, attitude, and methods of the work were discussed in a number of papers either directly or — in the larger perspective of historical linguistics — in an indirect way. These papers include, in chronological order, Loránd Benkő's 'A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről' [On Some Issues in Historical Linguistics], *Nyelvtudományi Közlemények* 77 [1975]: 327—44, with comments by László Hadrovics, József Herman, László Papp, and Károly Manherz, *ibid.* 345—57; Loránd Benkő's 'Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai' [The Situation and Tasks of Research in Historical Grammar in Hungary], *Nyelvtudományi Értekezések* 104 [1980]: 15—28, with comments by Tibor Mikola, János Balázs, Sándor Károly, Ferenc Pusztai, *ibid.* 29—60, cf. also Endre Rácz's 'A magyar leíró nyelvtani kutatások helyzete és feladatai' [The Situation and Tasks of Research in Hungarian Descriptive Grammar], *ibid.* 61—75; Loránd Benkő, Erzsébet E. Abaffy, and Endre Rácz's 'Tájékoztató "A magyar nyelv történeti nyelvtana" munkálatairól' [A Historical Grammar of Hungarian: Progress Report], *Magyar Nyelv* 80 [1984]: 129—44. There is no space (or need) to go into details here about the principles expounded in these papers; for the interested reader the above references should suffice. On the other hand, it is necessary to present below a few specific points concerning certain general aspects of the present book, by way of explanation of attitude and as a 'user's guide' for the reader's benefit.

5. The aim of this book, briefly, is a presentation of the factual history of the grammatical system of Hungarian. Each word in this short definition raises important questions of attitude and structure, and it is these questions that we now address.

The word 'Hungarian' is specifically emphasized since, for various reasons, this project does not cover grammatical issues of what is called the 'pre-Hungarian' period, i. e. the time preceding the separation of Hungarian from its immediate sisters. First and foremost, this is because the pre-history of Hungarian belongs to the competence and realm of Uralic/Finno-Ugric studies, and its description, in view of the enormous distance in time, requires an approach that is in many ways different from the one followed here in terms of coverage, attitude, and method. Also, a number of specifically grammatical, i.e. primarily syntactic, problems are not sufficiently or not at all understood within Uralic/Finno-Ugric studies, partly because of the distance in time again but also partly due to the thematic preferences of that discipline, a lack of understanding that researchers in Hungarian historical linguistics are by no means entitled to make up for. Finally, these reconstructions are difficult or impossible to link up with the known history of Hungarian — not to mention the fact that they are often mutually inconsistent, and the contradictions should be resolved within comparative studies in the first place.

Despite all these problems, we do not, of course, intend to conceal the fact that Hungarian goes back to a Uralic/Finno-Ugric origin. Therefore in all

cases where this fact helps explain, or provides a point of departure for, developments within Hungarian, we tried to rely on results of comparative studies. This was especially inevitable in our treatment of the initial state/events of Early Proto-Hungarian. But this does not affect the general fact that the issues covered in the present historical grammar do not in principle go back beyond the beginnings of the independent existence of Hungarian.

The interpretation of 'grammar' or 'grammatical system' — defining the nature and order of its components — has, as is well known, been an unsettled issue throughout the history of linguistics. In this respect, apart from the diversity of the views of Hungarian scholars, historical grammars of other languages also exhibit a substantial amount of variation. Our notion of grammar, too, is but one of the several possible interpretations. It is perhaps easier to define negatively, by an enumeration of what it does not include for theoretical or practical reasons and what types of tasks it does not undertake in their entirety. In particular, it does not properly include historical phonetics and phonology although, especially in the morphological chapters, it is bound to involve a number of phonological issues. Likewise, it contains no section specifically devoted to historical lexicology although, again, the chapters on derivation and compounding, postpositions, adverbs, and grammatical particles obviously have a lot to say about various aspects of the lexicon. It does not offer a systematic treatment of the history of parts of speech — or at least not for major parts of speech (verbs, nouns, adjectives), but 'minor' parts of speech, especially those that developed fully or in part during the separate history of Hungarian are treated in detail and the syntactic chapters are also cast in a framework that focusses on parts of speech in some respects. Our grammar does not undertake the tasks of a Hungarian historical semantics, either; this does not mean, however, that semantic/functional aspects of grammatical issues are ignored: in fact, they are an integral part of each chapter. Similarly, the demand for a Hungarian historical stylistics will not be satisfied here but stylistic features, register constraints, and sociolectal aspects of grammatical phenomena will be pointed out wherever appropriate. Nor does our grammar meet the criteria for a systematic historical dialectology; yet the geographical and social distribution of grammatical phenomena will be touched upon despite the difficulties involved. Another task we did not undertake was a thorough typological comparison with other languages or the discussion of their influence, if any, on Hungarian; the necessary and possible hints have been included in this respect as well — in fact, we have laid particular emphasis on revealing the Latin background which had a primary and a very strong impact on Old Hungarian. Finally, this book does not include a full treatment of historical text-grammar; an appropriate account of historical grammatical aspects of text construction is, however, provided in the chapter on text-grammar.

The above enumeration will have revealed that if our grammar were to include a systematic and full treatment of all these areas, this would not only entail an enormous increase in size but also an unmanageable explosion of structure and content. On the other hand, it will also be understood from the above that by no means do we want to impose a rigid delineation or isolation, on grammatical issues: on the contrary, all of the appropriate overlaps, and interconnections will be explored to the extent that this is at all feasible.

Extending in various directions beyond what is strictly the scope of 'grammar', then, our book is organized — to approach the notion of grammar from the positive side this time — into three large units: morphology, syntax, and text grammar. Within these units the contents of individual chapters are determined by the subsystems of grammar; however, in some cases practical considerations like organizational necessities or the researchers' personal qualities also influenced the subdivisions we finally accepted, given that the intricacy of linguistic interdependencies makes it futile to try to achieve a classification of phenomena on purely theoretical grounds anyway.

The 'historical' character of this book is primarily based on the fact that, in this phase of the project, it encompasses grammatical states and events of a more than two thousand years' period of the development of Hungarian. 'States' and 'events' are emphasized here separately as well as together: this is meant to reflect the fact that synchrony and diachrony are both necessarily distinct and mutually dependent within historical linguistics. Hence, the presentation of linguistic states, inventories, and systems cannot be dispensed with in a historical account, either; in fact, we tried to emphasize this aspect in as much detail as possible by introducing 'synchronic cross-sections' since it is only in terms of sequences of such cross-sections that diachronic changes can be accounted for. Of course, the various stages will not be characterized equally systematically and fully: this becomes increasingly feasible as we proceed in time and the available written material grows. For the early stages, however, this can only be done with less accuracy and more reliance on reconstruction. The chronological divisions imposed in this book serve the purposes of static descriptions as much as those of the periodization of changes. We did not essentially give up the now usual periodization with Proto-Hungarian vs. Old Hungarian as the two main periods (the dividing line being roughly the middle of the tenth century); all we did was breaking up Old Hungarian into two parts and appending Proto-Hungarian to the first of these as a sort of prelude. Thus, our two main periods — with the middle of the fourteenth century as the dividing line — are those of Early Old Hungarian with its antecedents (= Proto-Hungarian) and Late Old Hungarian, respectively. This type of chronology is primarily due to practical/methodological considerations. In particular, linguistic problems of the Proto-Hungarian period can only be discussed on the basis of reconstruction, the two points of departure of which are the results of Uralic/Finno-Ugric studies as applied to Hungarian on the one hand and the retrospective evidence taken from the relatively scarce written material of Early Old Hungarian on the other. Late Old Hungarian, however, can be approached in a quite different way: the relative abundance of written material makes this period available for factually precise and detailed investigations. The resulting periodization obviously affected the internal proportions of the grammar in terms of the amount of space allotted to the various linguistic subsystems. The possibilities of reconstruction, the quality of previous literature, as well as the extent of formal changes between Old Hungarian and its antecedents, contributed to an increase of morphology at the expense of syntax and text grammar in our account of the first period; in Late Old Hungarian, however, the latter aspects were afforded more space.

The historical character of our grammar makes it self-explanatory that, in spite of the necessity of synchronic cross-sections, the presentation of

diachronic changes has been given special emphasis. However, the main units of the book are dissimilar in this respect, too; the obvious reason being that changes of morphological phenomena are on the whole faster and more pervasive than changes in syntax or text grammar. Hence, the morphological chapters are much more diachrony-oriented, more 'history-bound' than the syntactic and text-grammar parts, where a more descriptive character prevails.

In our grammar we tried not only to lay down the mere facts of changes — although, for various reasons (e.g. the multidirectionality of changes or their geographical, genre-bound, etc., diversity), this is in many cases not as simple as it may sound — but took special care to provide explanations or give reasons for the changes, such as the inducive effect of systematic interrelations, etc.

Another essential and consciously developed feature of this grammar is its 'factuality': the fact that it takes into account, classifies, and explains actual linguistic facts. Seen from another side, this means that we did not incorporate either general or descriptive linguistic argumentation or considerations. Apart from the fact that these would have disrupted the structural unity of our discussion, we refrained from doing so because, on the one hand, well-known and universally accepted theorems, definitions, etc. of general and descriptive linguistics would have been a superfluous padding material, whereas to settle issues that are debated or not sufficiently understood, on the other hand, is the task of general and descriptive linguistics. With respect to this latter type of issues, we did not venture longer analytic exposition even if, on various matters of detail, we thought we had successfully solved some of them. All this does not mean, however, that our historical discussion lacks a theoretical background or that we have not incorporated solutions coming from descriptive grammar where appropriate. Obviously we did this wherever and whenever these were applicable to our historical concerns and to the extent that they squared well with our approach. Our opinion on individual issues will become clear in the appropriate chapters as it is necessarily reflected in the way the discussion is organized. In order to ensure the unity and continuity of discussion and to avoid 'padding material', we did not even provide definitions of grammatical categories in the main text; rather, these will be given in a separate glossary of technical terms.

6. Our approach is comprehensive in the sense that mostly a single solution is provided for the interpretation of data, the treatment of linguistic states and events, and the evaluation and explanation of changes: the one solution we find the best or most acceptable in the light of our present knowledge. But whenever it is the case that two or more possible solutions or explanations are available, we do not simply ignore this but make suggestions as to their respective merits or degrees of probability by the order of their presentation and evaluative remarks. Claims we find improbable or outright false will not be refuted or even mentioned, although they necessarily abound in the older layers of the literature. Our theses will not be specified by stating who first proposed them in the literature irrespective of whether they are originally due to other scholars or the authors of this work. At the end of each chapter, however, the major bibliographic references are listed (with primary focus on the literature of historical grammar and additional information concerning the most important general and descriptive-linguistics material that may be rele-

vant to that chapter). The key to abbreviations used in the references will be given in a separate list.

Beyond a general responsibility assumed by the editor-in-chief and the editors, the person who is primarily responsible for each chapter is its author. Consequently, this book represents a collective enterprise in which at the same time personal ambition, expertise, philological skill, and compositional abilities play a most important role. Credit to individual authors is given in the overall structure of the book, the system of titles and subtitles, and the division of chapters; to that end, portions of text produced by each author are treated as formally equivalent chapters even if this is not always exactly justified by the relative weight of the topic or its place in the hierarchy of the components of grammar.

The process in which the chapters assumed their final form as detailed above makes it self-evident, on the other hand, that — with all the personal achievement embodied in them — each chapter is backed up by the general responsibility and approval of the respective teams and the editorial board. What this means is that, even though the chapters contain a number of new insights and results of their authors, no major claim is made in them that would reflect highly individual views or claims that the rest of the authors would disagree with. This principle has endowed our book with a general unity of attitude, method, and composition, but for all our unifying efforts certain types of dissimilarity among individual chapters could not be totally eliminated. These include differences in the professional experience of authors, unequal depth of elaboration of topics, degrees of sensitivity in problem solving, non-uniformity in the way the relationship between linguistic state and change is captured, variance in the use of statistical justification, individual features of presentation, text construction, and style, etc. This non-uniformity is to be regarded as naturally inherent in any enterprise of this magnitude, and unavoidable even if, as in our case, the team has been working together for many years and in overall harmony. Also, there may be some — real or virtual — overlap between certain chapters; this was deliberately preserved in most cases by the respective authors and the editors since such seemingly overlapping discussions often contain different aspects of the same issue or closely connected issues. Internal cross-references applied throughout will help draw the reader's attention to such cases.

Our team was rather hard put throughout — but especially with respect to chapters devoted to Late Old Hungarian — to select a reasonable subset of the large mass of available data for exemplification and justification of various claims. By strict obedience to the rules of data presentation as well as the authors' self-control and the editors' rigour we hope to have managed to strike the right balance in this respect and avoid both extremes of turning our grammar into a mere pile of data and giving up philological justification altogether. The magnitude of the whole set of available data for a given phenomenon is regularly indicated partly by prose comments and partly by statistical surveys. We have to specially draw the reader's attention to the fact that a number of data published earlier or well-known before have received a different dating and/or transliteration in this book. This was made necessary, in fact unavoidable, partly by evidence from recent text editions in facsimile or transliteration. The changed new dating of the data of early documents has been provided, while references to original sources have been left unchanged. For

simplicity's sake, widely known written documents are referred to by abbreviations; the key will be provided later on (see below). References to less widely known documents are written out in full, complete with date and source.

7. The historical grammar of the period in the development of Hungarian extending up to end of Old Hungarian and covered by the present stage of our project will be published in two parts. The present first volume describes Early Old Hungarian and its antecedents. This will be followed, in about a year's time, by the second volume covering Late Old Hungarian. For ease of reference, as well as to avoid repetition, a unified appendix (glossary of technical terms with definitions, key to abbreviations, etc.) referring to both volumes will be placed at the end of Volume Two. The relatively short interval between the publication of the two volumes will soon remedy the philological deficiencies of Volume One.

We present the first volume of our work in the hope that this enterprise fills in a gap in the history of Hungarian linguistics and that the professional readership will appreciate the effort we have devoted to its preparation.

Loránd Benkő

MORFEMATIKA

AZ IGÉK

AZ IGETÖVEK

Írta: Zelliger Erzsébet

Az igetövek állapota az ősmagyar kor kezdetén

A rokon nyelvek és a magyar nyelvtörténet tanúsága alapján az ősmagyar kor elejének nyelvállapotára tővégi magánhangzó tehető fel az abszolút (és relatív) igetövekben. A tövek hangszerkezete így CVCV, CVCCV, VCV vagy VCCV lehetett. Ezektől eltérő hangszerkezet — a fő szófajok jellemző sajátosságait is figyelembe véve — kevéssé valószínű.

A toldaléktalan igealakokban bizonyára a teljes tő volt az általános, és így ugyanez szolgálhatott a toldalékolás alapjául is: **ada-ɣa-mɜ*, **néze-ɣe-mɜ*, **ada-tɜ*, **néze-tɜ* stb. Tiszta tőrendszert, tehát olyan nyelvállapotot, amikor csak egyalakú tövek léteztek, valószínűleg mégsem tehetünk fel az ősmagyar kor kezdetére. A kétnyíltszótagos tendencia, amely alighanem minden nyelvtörténeti korszakban működött, a feltételes módjel vagy más testes toldalék előtt, illetve tovább toldalékolt szóalakokban morfémahatáron is érvényesülhetett, és ezzel igen korán keletkezhettek csonka tövek: **ada-nɜkɜ* > **ad-nɜkɜ*, **ada-ɣa-mɜ* > **ad-ɣa-mɜ*.

A tővéghangzó a finnugor rendszer és a későbbi magyar nyelvtörténeti tények alapján eredetileg alsó, ritkábban középső nyelvállású lehetett. Az alsó nyelvállásfok ősmagyar kori nagyobb gyakoriságára utal, hogy egyes képzőmorfémák előtti helyzetben ez rögződött: TA.: *zakadat, azah, afauuagi;* 1192/: *„Farcasagaztou"* (Györffy 1: 236); GyS.: *fugadatra;* 1252: *Akadas* (MNy. 18: 33); 1292: *Copaz* (CD. 6/1: 220); vö. még 1373: *Chylagh* (OklSz.); BécsiK. 189: *lelèmefec;* SzabV.: *odwarlany;* stb. Ezt támogatják az olyan alakok is, ahol a gyakrabban használatos középső nyelvállású tővéghangzóval szemben — archaizmusként — egy-egy alsó nyelvállású is előfordul: TÖ.: *Latamas.* Ilyenek még a kései ómagyarból is idézhetők: JókK. 51: *karhozattacnak,* 154: *hizadalm* stb.

Néhány igető a kései ómagyarban is zártabb tővéghangzóval fordul elő a többinél, például *alku-sz(ik), eskü-sz(ik), nyugo-sz(ik),* illetve *nyom-*. Ezekből arra lehet következtetni, hogy az igetövek egy részének az ősmagyar kor elején is zártabb, valószínűleg középső nyelvállású tővéghangzója lehetett.

A palatális-veláris hangrendi illeszkedés finnugor korból örökölt sajátosságának megfelelően és a magyar nyelv történetében napjainkig érvényesülő szabályossága alapján az ősmagyar kor elején a tővéghangzók hangszíne *a, o, e, ë* lehetett.

A legközelebbi rokon nyelvek igetőtípusai teljesen más tulajdonságú csoportokat alkotnak, mint amilyent a nyelvemlékes kor és a mai magyar nyelv igetövei alapján az ősmagyar korra fel lehet tenni. Bízvást állíthatjuk hát, hogy a magyar igetőrendszer nyelvünk külön életében alakult ki.

A morfofonetikai változások hatása az igetövekre

A teljes tövek

Az ősmagyar kor elejére az ómagyar kor és a későbbi korszakok adatai alapján — mint láttuk — alsó vagy középső nyelvállású tőhangzóra következtethetünk. Az ősmagyar kor folyamán a tőhangon a magánhangzó nyelvi helyzete meggyengült. Ennek következtében toldalék nélküli töveken először a magánhangzó záródása tehető fel: az alsó nyelvállású magánhangzók középső, a középsők felső nyelvállásúvá záródhattak. Egy ilyen változási folyamat kikövetkeztetését a korai ómagyar kortól a toldalékok előtt jelentkező alsó, középső, sőt felső nyelvállású magánhangzók indokolják: *a ~ e:* HB.: *Hadlaua;* KTSz.: *vifelled;* ÓMS.: *Walafth, kynuuhhad* | *o ~ ë:* HB.: *mundoa;* 1193: *cazun* (haszon) (NytudÉrt. 38. sz. 74); ÓMS.: *erzem;* 1338: *Homlokkw* (OklSz.) | *u ~ i:* HB.: *odutta, nugulmabeli;* HBK.: *kegilmehel.* A változás menetének megfelelően az ősmagyar kor egy bizonyos szakaszában a toldalék nélküli tőhangon zártabb, a toldalék előtt nyíltabb tőhangzó jelentkezése tehető fel.

Az ősmagyar korban kereshetjük az igei paradigmák olyan sajátosságainak a gyökereit, hogy a jelen idejű és az *-nd* jeles jövő idejű paradigmában a személyrag előtti tőhangzó általában középső nyelvállású, a *-t(t)* jeles múlt idejű és a felszólító módú alakok pedig alsó nyelvállású jelvégi magánhangzós tővel állandósultak. (A jövő idő *-nd* jele eredetileg igeképző volt. Ez magyarázza a jelen idővel való alaki egybeesést.) A tőhangzó paradigmatikus különbségét megmagyarázni igen nehéz. A nyelvi változások törvényszerűségeit figyelembe véve a jeltelen és jeles tövek ilyen éles szembenállására csak akkor lenne szükség, ha ez a megértést gátló homonímia elkerülését eredményezné. Az igei paradigmában súlyos félreértést okozó homonímia viszont aligha volt. Feltűnő mégis, hogy a jelen idejű paradigmában egyetlen személyrag van, amely előtt alsó nyelvállású a tőhangzó. Ez a rag az *-sz.* Az *-sz* személyrag pedig csak a jelen időben használatos! A paradigmára jellemző tőhangzó ezek szerint csak az olyan személyragokat előzi meg, amelyek több igeragozási sorban is szerepelnek. Ebből arra lehet következtetni, hogy az azonos raggal ellátott jeltelen és jeles igetöveket még a tőhangzó eltérő hangszínével is igyekezett a nyelv megkülönböztetni.

A korai ómagyarból idézhető néhány jelen (jövő) idejű igealak a zártabb (valószínűleg középső nyelvállású) magánhangzóra utal: HB.: *emdul;* KTSz.: *wagun, tudum, efmerum;* ÓMS.: *fepedyk, ozuk, epedek, ulud* stb. Az idézett adatok *u, y* betűje helyesírási sajátosság lehet, és ez azzal lehet összefüggésben, hogy a magyar magánhangzó-rendszer a veláris és a palatális soron egyaránt fonématöbbletet *(å, ë)* mutatott a latinhoz képest. A módjeles alakok alacsonyabb (bizonyára alsó) nyelvállású magánhangzóról árulkodnak: KTSz.: *vifelled;* ÓMS.: *thekunched, kynzaffal* stb. Az *-sz* személyrag korai kis szövegemlékeinkben teljes tő után nem fordul elő; de vö. JókK. 6: *mondaz,* 54: *meg halandaz;* BécsiK. 120: *kèrdèz.* A kései ómagyarban példák hosszú sora mutatja a máig élő rendszert: jeles tőben alsó nyelvállású a tőhangzó: JókK. 131: *agyad,* 114: *voltatok.* A jelen és jövő idejű alakokban középső nyelvállású: JókK. 158: *adom;* BécsiK. 223: *aianlandotoc.* Egy-egy kivételes adat azonban még a kódexekből is utal az ősmagyarban feltehetően jóval általánosabb alsó

nyelvállású magánhangzóra: BécsiK. 2: *mėġaġġatoc* (megaggotok), 16: *megmazadandatoc.*

Néhány (abszolút) igetőnek adataink szerint a többségtől eltérően már az ősmagyarban felső nyelvállású tővéghangzója lehetett; vö. HB.: *tılutoa, kegılmet, nugulmabelı;* ÓMS.: *kegulm, Keguggethuk.* Az *aluszik, feküszik* típusú igék esetében ez a sajátosság még a kései ómagyarban is kimutatható. Ennek a jelenségnek a magyarázata az idetartozó tövek egy részében az etimologikus *β* hatása lehet: HB.: *tıluvt.*

A teljes tövek használati köre

A csonka tövek kialakulása utáni nyelvállapotban az ősmagyarban a toldalékok nagy része továbbra is a teljes tőhöz járulhatott. Ezt a sajátosságot az analógia és a kétnyíltszótagos tendencia bizonyára hamar kikezdte, így a korai ómagyar korszakra már nem minden toldalék előtt található teljes tő, bár használata így is gyakoribb, mint a kései ómagyarban: HB.: *odutta;* KTSz.: *ſ[c]ilut, tacaruta* | HB.: *tılutoa, feledeve, terumteve* igenév stb.

Toldalékok előtt a teljes tövek használatának aránya a TA. és a korai ómagyar kor kis szövegemlékei alapján 29%. (Ez az arány a *Ø* személyragos csonka töveket is figyelembe véve 27%.) Részint a nyelv változásának, de még inkább a vizsgált nyelvemlékekben az igetőhöz kapcsolódó toldalékoknak a szövegek jellegéből adódó sajátosságai folytán e tekintetben nagy különbségek mutatkoznak. A TA.-ben az igetövek 69%-a mutatja a teljes változatot, a KT. és KTSz.-ban ez viszont csak 25% (illetve 23%), a GyS.-ban 15% (l. 48). A teljes töveknek ez a csekély előfordulása azonban nemcsak a korai ómagyar korra vonatkozólag irreális, hanem még a kései ómagyar kor vizsgálata is kérdésessé teszi. A valóságos nyelvhasználatban bizonyára a teljes tőnek a nagyobb arányú előfordulása lehetett a jellemző.

A korai ómagyar korban az alábbi toldalékok előtt valószínűleg mindig teljes tő található:

Képzők: *-k:* 1086: *theluch* (telek) (PRT. 8: 267); 1346: *Ruhtukewr* (rejtekőr) (Csánki 3: 627); 1269: *homuhailuk* (OklSz.); vö. még BirkK. 2b: *vetek* | *-s* (igeképző): An.: *Zecuſeu;* vö. még JókK. 11: *nywmoſal* | *-s* (névszóképző): Várreg. 47.: *Tilos;* 1236: *Owos* (EtSz.); vö. JókK. 93: *dragalatos* | *-sz* ~ *-z:* 1227: *Zarozpotok* (OklSz.); 1312: *Kopoz* (kopasz) (OklSz.) | *-l:* 1198: *emelev* (emlő) 'szoptató' (ÓMOlv. 63); vö. még BécsiK. 89: *nèuèltèlèc,* 200: *azalo* | *-d:* Dömötör Ad.: *Maradec;* HB.: *Engede;* GyS.: *fugadatıa;* vö. még 1456 k.: *megh elednek* (Gl.); GuaryK. 73: *readaſt* | *-t* (igenévképző): HB.: *tıluvt;* KTSz.: *aldut* | *-más/-més:* An.: *aldamas;* VárReg. 238.: *Lotomas;* vö. még BécsiK. 189: *lelèmeſec;* ugyanígy még: *-n, -nt, -lt* igeképzők. || Jelek: *-t:* HB.: *odutta, odut;* KTSz.: *ſ[c]ilut, mutut, tacaruta.* || Személyragok: *-k:* KTSz.: *latuc;* ÓMS.: *ozuk, ſepedyk* | *-m:* KTSz.: *tudum;* ÓMS.: *erzem* | *-l:* ÓMS.: *werethul, kynzathul* | *-d:* KTSz.: *[m]ege turied;* ÓMS.: *thekunched, ulud.* — A teljes tő analógiás újraalkotásával keletkeztek a HB. elbeszélő múltjának határozott ragozású alakjai: *tılutoa, mundoa, Hadlaua* stb. (Erre l. 143.)

A tővéghangzó minősége

A tővéghangzó hangszínének az ősmagyar kor folyamán abszolút szóvégi helyzetben végbement változása hatással lehetett ezekre a hangokra akkor is, amikor toldalékok előtt jelentkeztek. A változás eredményének a felmérése,

vagyis a tőséghangzó minőségének megállapítása a korai ómagyarban meglehetős nehézségekbe ütközik. E nehézségek legfőbb oka a hangjelölés bizonytalansága, amely a latin és a magyar hangrendszer különbözőségében gyökerezik. Így mind a veláris, mind a palatális soron egy hangnak két betű is lehet a megfelelője, illetve egy-egy betű több hangot is jelölhet. Ez azt jelenti, hogy az *o*-nak *o* és *a*, az *u*-nak az *u* és *ü* mellett *o* és *ö* olvasata is lehet a korai ómagyar kori nyelvemlékeinkben. Nem lehet elhanyagolni azonban magának a kiejtésnek a váltakozását, ingadozását sem, vagyis igen kevés az olyan toldalék, amely előtt nagyjából egységes tőséghangzó-használatról beszélhetünk.

Alsó nyelvállású lehet a tőséghangzó a korai ómagyarban néhány képző előtt: TA.: *afauuagi;* HB.: *zocozta;* HBK.: *ulezte.*

A jeles igetövek végén a személyragok előtt ugyancsak alsó nyelvállású lehet a tőséghangzó (kivétel az E/3. *-n* rag; ezt l. később): KTSz.: *vifelled;* ÓMS.: *thekunched, kynuhhad.* A HB. *uımaggonoc* adatában a személyrag előtti magánhangzó valószínűbb olvasata *a*, mivel a későbbi nyelvállapotokban ezen a morfematikai helyen *a* fordul elő *(imádjanak).* Némi esélyt adhatunk azonban a rag előtti magánhangzó zártabb, *o*-s ejtésének is a JókK. felszólító módú igealakjainak alapján: 28: *agyonak.* A HBK. *uımagguc*-ból javított *uımaggomuc* adatában a *-muk* rag előtti *o* a későbbi *u*-nak (esetleg *o*-nak) az előzménye, ezért ennek inkább *o* lehet az olvasata. — Korai emlékeinkben a *-t* időjeles alakban az időjel után teljes tő nem fordul elő; de vö. JókK. 122: *akartad;* BécsiK. 156: *iteltènèc.*

Középső nyelvállású magánhangzó lehet több-kevesebb valószínűséggel az alábbi képzők előtt: *-s* (igeképző): 1198: *fcuke zeu* (szököső) (ÓMOlv. 63); vö. még JókK. 17: *futofuan;* BécsiK. 66: *folofuan* | *-s* (névszóképző): VárReg. 47.: *Tilos;* KTSz.: ? *teles;* GyS.: *keguffege;* vö. még 1389: *Lakus* (OklSz.) | *-χt:* GyS.: *tonohtuananac;* vö. még 1364: *Keruhtew* (MNy. 10: 83); JókK. 113: *fordoÿtanÿ;* BécsiK. 263: *mèreh* | *-más:* An.: *aldumas;* VárReg. 238.: *Lotomas;* ugyanígy még: *-l, -z, -g* igeképzők. Itt kell megjegyezni, hogy a kései ómagyar kor, valamint a mai nyelvi, nyelvjárási adatok alapján a *-más/-més* (és a *-mány/-mény)* képző előtt középső nyelvállású tőséghangzót csak a veláris hangrendű szavakban jogos feltennünk, jelentkezése valószínűleg hangtani változásnak, *a—á* > *o—á* elhasonulásnak a következménye, amely alkalmasint a korai ómagyarban kezdődött: An.: *aldamas;* TÖ.: *Latamas* > An.: *aldumas;* vö. JókK. 24: *aldomafban;* DöbrK. 106: *latomaft.* Palatális hangrendű tő után a korai ómagyarból nem került elő erre a képzőre adatunk.

Középső nyelvállású tőséghangzó található a *Ø* jeles jelen és az *-nd* jeles jövő idejű alakokban a *-k, -m, -l, -d* és *-n* személyragok előtt: ÓMS.: *epedek;* KTSz.: *efmerum;* HB.: *emdul;* ÓMS.: *ulud;* KTSz.: *wagun, lefcen.* A felszólító módjeles tövek véghangzója az *-n* személyrag előtt ugyancsak középső nyelvállású lehetett: HB.: *kegıggen;* KT.: *maradhaffun, legen.* A középső nyelvállású tőséghangzó használata felszólító módban talán az *-n* személyrag eredetével függ össze.

A középső nyelvállás mellett a felső nyelvállású magánhangzós olvasatot talán nagyobb mértékben támogatja az íráskép a *-t* igenévképző és az időjel előtt: 1266: *Rumluthpatak* (ÁÚO. 3: 134); 1270: *waiut* (Györffy 1: 67); vö. még 1399: *Nyuzuth* (OklSz.); — illetve HB.: *odutta vola;* KTSz.: *tacaruta.* A zártabb olvasat mellett szól, hogy *o*-s, *e*-s íráskép egyetlen adatban sem ismert. Az időjel előtti *u (ü)* a kiesés előtti záródás következtében jöhetett létre a KTSz. *tacaruta* adatával jellemezhető alaktípusban, a *Ø* ragos formába

innen terjedhetett át analogikusan. Felső nyelvállású bizonyára az abszolút tő tővéghangzója a HB. *tılutoa* adatában: ez a képző előtti tővéghangzó jelentkezésének utolsó fázisa.

A C elemű képzők előtti középső, illetőleg felső nyelvállású tővéghangzónak nagy szerepe van a tőingadozások keletkezésében: ezek a magánhangzók — ha a tő és a képző mássalhangzója egymással könnyen kiejthető hangkapcsolatot alkot — nyílt szótagban kieshettek. Közvetett módon tehát a hangzóhiányos tövek azt igazolják, hogy a tő + primer képző kapcsolatában a képző előtt korábban középső nyelvállású(vá vált) tővéghangzót kell feltennünk: 1193: *Chergou* (csorgó) (ÓMOlv. 53) : vö. MünchK. 8lvb: *lè zozoguā;* ÓMS.: *erzem* : vö. FestK. 116: *Eerezyek;* vö. még JókK. 74: *Enekleſt* : BécsiK. 183: *enekel.* A tővéghangzónak ősmagyar kori középső, illetőleg felső nyelvállásúvá válásával számolhatunk azoknak a töveknek az esetében, amelyekben a korai adatoktól kezdve végig a képző előtt csonka tő fordul elő: TA.: *hurhu;* HB.: *munda;* GyS.: *Nemzetuí.*

A tővéghangzónak a toldalékhoz való vonódása

A tővéghangzóknak a *Ø* toldalék előtti zártabbá válása és ugyanakkor a toldalékok előtti változatlan továbbélése jelenthette az első lépést abban az irányban, hogy a magánhangzó elszakadjon a tőtől, és a toldalékhoz vonódjon. A nyelvemlékes kor nyelvi fejlődése alapján visszakövetkeztetve az ősmagyarra vonatkozóan ilyen fejlődés a személyes névmási eredetű E/3. személyragja, az elbeszélő múlt és a folyamatos melléknévi igenév illabiális irányban fejlődött formánsa előtt volt lehetséges elsősorban. Erre vonatkozóan adataink nincsenek, de a *-γ* igenévképző előtt is végbement a tővéghangzó egységesülése alsó nyelvállásban, sőt talán már a toldalékhoz vonódás is megtörténhetett a korai ómagyar kor elején: VA.: *σαμτάγ;* TA.: *azah;* DömAd.: *Bizau, Morau.*

Az ősmagyar kor vége felé válhatott az alsó nyelvállású tővéghangzó a *-t* deverbális névszóképző részévé. Első előfordulásától kezdve azzal szerepel: HB.: *ıldetuıtvl;* GyS.: *Chudalatuſ, fugadatıa.* Csupán hangjelölési sajátosság lehet, és a labiális *a* jelölésének gondja magyarázhatja az *o*-s írást néhány adatban: HB.: *kınzotvıatwl;* ÓMS.: *hullothya, olelothya.* — A képző előtti magánhangzó csak egy adatban hiányzik: KT.: *chudaltus.* A magánhangzó hiányát itt a kétnyíltszótagos tendencia okozhatta. — A tővéghangzó valószínűleg a toldalékhoz vonódott a korai ómagyar korra más képzők előtt is: *-atlan/-etlen:* KTSz.: *utalatlon;* ÓMS.: *thudothlon;* GyS.: *aztotlonſaga* | *-alm/-elm:* An.: *zerelmes;* HB.: *hotolm;* ÓMS.: *ſyrolm* | *-atag/-eteg:* 1300 k.: *Sugatagwelg* (OklSz.); 1322/: *Furratag* (OklSz.). Ez utóbbi képző első adata ugyan zártabb magánhangzóra utal: 1193: *Gurguteg* (ÓMOlv. 56), itt azonban a tőbelseji magánhangzónak a tővéghangzóra gyakorolt hatására gondolhatunk.

Az *-l* deverbális nomenképző az előtte levő magánhangzóval — amellyel a későbbi korszakokban *-ál/-él* alakban is ismert — a korai ómagyarban talán egyes esetekben egységes morféma már; 1086: *Ketel* (PRT. 8: 270); HB.: *halalut;* (†1092)1399: *Funoldi* (PRT. 1: 592); stb. A magánhangzó időtartama legfeljebb egyes esetekben lehet hosszú: HB.: *halalnec halaláál.*

A képzőhöz vonódott tővéghangzó alaki módosulása további, elsősorban a névszóképzést érintő kérdéseket is felvet az *-ály/-ély, -ány/-ény, -ár/-ér, -ék* képzőkkel kapcsolatban. A toldalékhoz vonódás ezekben az esetekben már az ősmagyar korban megtörténhetett.

Lappangó teljes tövek

A tőséghangzó teljes beleolvadása a toldalékba az ősmagyar korban a *-*γ* igenévképző *-*i* változatával és az elbeszélő múlt jelével kapcsolatban befejeződött. Korai emlékeinkben a tőséghangzó és a toldalék egyetlen hosszú magánhangzóvá összeolvadva jelentkezik, amely a korabeli nyelvi tudat számára elemezhetetlen. A toldalék előtti tő a csonka tővel azonos: 1236: *feneozov* (fenyőaszó) (OklSz.); 1313: *Ferde* (MNy. 10: 41); vö. még 1351: *Kerge*, 1366: *Zukche* (OklSz.); — HB.: *vola, Engede;* KT.: *ſcolanoc;* stb. (A GyS. *walacnok, eleeknek* adataiban az illabiális magánhangzós képzőváltozat esetleg másként keletkezett: **élë-γë-k* > **élëëk* > *élék*, **vàlà-γà-k* > **vàlààk* > *valák.)* Az időjelnek egységes, felbonthatatlan voltát legszembeszökőbben a HB. *terumteve, mundoa, veteve* stb. adatai mutatják: ezekben a tőséghangzót is magában foglaló morféma a teljes tőhöz járul.

Az igenévképzőhöz és az időjelhez hasonló fejlődésen ment keresztül az ősmagyarban a személyes névmási eredetű E/3. *-(j)á/-é* ~ *-i* igerag is: HB.: *odutta, mige zocoztıa vola;* KT.: *furiſcte, etetÿ, muſıa.*

A korai ómagyarban a *-γ (~ -β)* igenévképző mutatja a tőséghangzó lappangásba szorulásának útját: VA.: *σαμτάγ;* TA.: *azah, meneh* :> 1109: *zamtou* (ÓMOlv. 16); An.: *Zecuſeu;* HB.: *uolov, ıarov;* ÓMS.: *ſyrou* :> KTSz.: *[v]olo.* Monoftongusos *(ó/ő)* ejtést esetleg az ÓMS. *ſyrou* adatában, de — többkevesebb valószínűséggel — másutt is feltehetünk: KTSz.: *ſceretev;* GyS.: *ehezeucnec, ſıgeu.*

A tőséghangzó megmaradásának következményei

A tőséghangzó jelenléte a tövek hangszerkezetét sajátosan szabta meg azáltal, hogy bizonyos hangváltozásokat elősegített, máskor meg éppen megakadályozta a hangváltozás megindulását.

A hangzóvesztés. — A több szótagú igetövek az ősmagyar korai szakaszában (és az azt megelőző korszakokban) elsősorban CVCV ~ VCV hangszerkezetű abszolút töveknek és CV(CV) felépítésű toldalékcsoportoknak a kapcsolatából keletkeztek. A nyílt szótagok egymásutánját ritmikai okokból a hangsúlytalan második szótagi magánhangzó kiesése oldotta fel. Ez a változás, ha morfémahatáron következett be, a csonka tövek keletkezését támogatta (l. 47). A relatív tövek szempontjából hangzóhiányos alak keletkezését eredményezhette: HB.: *kınzotvıatwl* : vö. JókK. 60: *kÿnoz;* 1256: *feredeuzyg* (OklSz.) : vö. 1389: *Krumhelthferdeye* (OklSz.); ugyanígy még vö. 1367: *Romolosberch* (MNny. 4: 320) : 1266: *Rumluthpatak* (ÁÚO. 3: 134).

A teljes tőben bekövetkezett magánhangzó-kiesés általánossá is válhatott már az ősmagyar korban. A korai ómagyar korban számos példa utal a hangzóhiány állandósulására: VA.: *σαμτάγ;* HB.: *munda, ıldetuıtvl;* 1269/: *Nerguestortov* (OklSz. *nyergës-tartó* a.); GyS.: *Nemzetuí;* stb.

A hangzónyúlás elmaradása. — Az egy szótagú igetövek egy részében csonka tőben elsősorban a hangsúly és a hangkörnyezet hatására bekövetkezhetett a magánhangzó nyúlása (l. 49—50). Az így keletkezett hosszú hang a teljes tőbe aligha terjedt át az ősmagyarban, és ez a korai

ómagyarban is kevéssé valószínű. Az esetleges hosszúságot az íráskép a korai ómagyar korszakból való adatainkban nem tükrözi. A későbbi hosszú ejtéssel szembeni valószínű rövid magánhangzóra viszont van példa: VárReg. 238.: *Lotomas.*

A kérdés részletesebb tárgyalása nyelvi adatok birtokában csak a kései ómagyar korban lehetséges.

A *β* és *γ* folytatásai. — A tővéghangzó előtti ősmagyar *β* az abszolút tövekben vagy etimologikus *(lő)*, vagy egy könnyen vokalizálódó spiráns *(*i̯, *γ)* helyettesítőjeként került oda *(fő, jő;* l. 50). Teljes tövekben ez a *β̂* — esetleg hiátustöltő szerepben is — megőrződhetett, és a korai ómagyar kor vége felé labiodentális *v*-vel váltakozhatott: VárReg. 52.: *Luueu;* vö. még 1398: *Ziuos* (OklSz.). A *β* intervokalikus helyzetben olykor kieshetett. Az így keletkezett hiátusos formákra is vannak adataink: DömAd.: *Nue* (? nyűvő); VárReg. 47.: *Luen* [ɔ: *Lueu*]; 1349/: *viadalfa* (OklSz.).

A korai ómagyar kor adatai között igetövekben *j* hiátustöltő jelölésére nem akadt példa. Meglehet, ez a kiejtést is tükrözi, illetőleg azt, hogy a hiátustöltő *j* nehezen hallható. Esetleg összefügghet azzal, hogy az ősmagyar korban a csonka tő végén előforduló *j (i̯)*-t is *β* váltotta fel. — A tőigétől meglehetősen elszakadt származék — *h* hiátustöltővel — az ÓMS. *fuhazatum* adata.

A tőbelseji magánhangzó az esetek többségében középső nyelvállású; vö. JókK. 27: *zewueuenben;* MünchK. 85vb: *Iǫuénèc;* AporK. 52: *lǫuik;* stb. Ennek — a *β* eltűnésével összefüggésben, másodlagosan — lehet felső nyelvállású változata is; vö. SzabV.: *ỹwuefeth;* 1490 k.: *zuveuem* (Gl.); KeszthK. 155: *lwyk* (lövik); stb. Néhány tő esetében még a kései ómagyarból is idézhető az eredetibb alsó nyelvállású magánhangzó: BécsiK. 89: *nèuèltèlèc;* DöbrK. 516: *ravonak.* Van olyan tő is, amely csak felső nyelvállású magánhangzóval fordul elő; vö. MünchK. 63vb: *fuuataǵa;* 1422: *Syuathagus* (OklSz.); GuaryK. 64: *buec;* NádK. 103: *fiuas.* (Meg kell említeni, hogy az idézett alakok egy része nemcsak a kései, de már a korai ómagyarban is a toldalékok felől nézve csonka tőnek minősül, a tő hangszerkezete és a tőbelseji magánhangzó tekintetében azonban a teljes tő sajátosságait mutatja.)

A csonka tövek

A csonka tövek kialakulása

Az ősmagyar kori tőtani változások kiindulása és legfőbb mozzanata a csonka tövek kialakulása volt. A nyelvi rendszeren belüli elterjedésük hosszú fejlődés eredménye.

A tővégi magánhangzó eltűnésének több oka volt: a hangsúlytalan helyzet folytán abszolút tővégen éppúgy megtörténhetett a magánhangzó elnémulása, mint a kétnyíltszótagos tendencia kapcsán toldalék előtt. A felszólító mód jele előtt pl. már az ősmagyar kor folyamán következetessé vált a csonka tő használata, mint ezt a módjelnek a tő mássalhangzójával alkotott kapcsolata igazolja; vö. HB.: *Wmaggue, ıorgoffun;* KTSz.: *[vi]ſſelheſſe;* ÓMS.: *kynuhhad;* stb. Ezt az az igény támogathatta, hogy kiküszöböljék a módjellel azonos

hangalakú *-γ* igenévképző okozta igen zavaró homonímiát. Az *i̯* utótagú diftongusok egy részének még az ősmagyar kor folyamán végbement monoftongizációja (például az elbeszélő múlt jele esetén) szintén a tővéghangzó lappangásba szorulásához, azaz tulajdonképpen csonka tő kialakulásához vezetett: **láta-i̯ > lát-á, *néze-i̯ > néz-é.* Hasonló eredménye lett a tővéghangzó toldalékhoz való vonódásának. Elősegíthette a tővéghangzó eltűnését az is, hogy hírértéke alig volt.

Ennek a többféle oknak az együttes hatására a tővéghangzók lekopása az igetövek esetében legkésőbb a nyelvemlékes korig befejeződött. Ez azt jelenti, hogy az igetövek hangszerkezete alapalakban az ómagyar kor elején már legtöbbnyire CVC, CVCC, VC, VCC volt. Az ebből az időből idézhető, jel és rag nélküli tőalakban előforduló néhány ige mindenesetre a csonka tövet mutatja: DömAd.: *Numel, Mauog, Mawag;* TÖ.: *Megzeg;* KT.: *ıllethet, tart;* KTSz.: *uog;* ÓMS.: *arad, farad, Scegenul, hol, hyul, Walafth, hıoll;* 1282 k.: ? *Weznemut* (OklSz.).

A csonka tövek használati köre

A csonka tövek az említett *Ø* jeles és ragos alakokon kívül még a következő esetekben fordulnak elő a korai ómagyar kor emlékeiben: *Ø* igerag előtt a jeles igetövek: HB.: *odut;* KTSz.: *tamag;* ÓMS.: *Wegh.* — A korszakból fennmaradt, gazdagnak nem mondható nyelvi anyag alapján is kirajzolódik azoknak a toldalékoknak a köre, amelyek a — különböző előzményre visszatekintő — csonka tőhöz járulnak (vö. 45, 46).

Képzők: *-ó/-ő ~ -á/-é:* KTSz.: *[v]olo;* GyS.: *walacnok, eleeknek* | *-hat/-het:* *hot* ||
HB.: *mulchotıa;* KT.: *tudıuc, ıllethet* | *-tat/-tet:* KTSz.: *[ne]ueſteſſel;* ÓMS.: *therthetyk* | *-ály/-ély:* vö. JókK. 115: *vezelÿtt;* 1426: *ozthal* (OklSz.); BécsiK. 76: *„egdagalos* nèmzètèt" | *-ár/-ér:* 1228/: *Luer* (Csánki 5: 719); vö. még 1371: *Folyar* (OklSz.) | *-ás/-és:* 1113: *furras* (Kálmán kir. okl. 56); 1256: *Wophaylese* (OklSz.) | *-alm/-elm:* [1131—1141]/: *Serelmes* (OklSz.); GyS.: *ſcıdalmoſ* | *-at/-et:* HB.: *ıntetvınec;* KTSz.: *tamadatıa* | *-atag/-eteg:* 1300 k.: *Sugatagwelg,* 1322/: *Furratag* (OklSz.) | *-atlan/-etlen:* KTSz.: *utalatlon;* ÓMS.: *thudothlon* | *-dal/-del:* vö. BécsiK. 147: *megtordèlec,* 249: *vagdaltac* | *-dos/-dēs/-dōs:* DömAd.: *Buduſov* (bujdosó); vö. még BécsiK. 25: *megfoģdoſuă;* MünchK. 20vb: *ẓokdoſǫ;* AporK. 204: *pegdeſſek;* — ugyanígy még az *-ány/-ény, -ánk/-énk, -ék, -ékony/-ékëny* névszóképzők. || Jelek: *-j:* HB.: *Wımagguc;* KTSz.: *[m]ege turied;* ÓMS.: *ullyetuk* | *-á/-é:* HB.: *munda, evec, Horoguvec;* ÓMS.: *Volek.* || Ragok: *-(j)a/-i ~ -ë:* HB.: *mulchotıa;* KT.: *muſıa, furıſcte, etetÿ, ÿmletí;* KTSz.: *tartia* | *-juk/-jük:* HBK.: *tumetívc;* KT.: *Tudÿuc, latíuc, eſmeríuc* | *-játok:* HB.: *Latiatuc.* Az *-itëk, -ják/-ik* ragok ugyancsak a csonka tőhöz járulhattak, de ezekre a toldalékokra a legkorábbi adatunk csak az ómagyar kor kései szakaszának az elejéről van: JókK. 106: *el veztÿtek,* 59: *alaÿtiakuala, ÿllethetÿkuala* stb.

A csonka tövek használatának aránya a TA. és a korai ómagyar kor kis szövegemlékei alapján 71%, illetőleg a kettős természetű tövekkel együtt 73%. Az egyes nyelvemlékek csonkató-használata nagy eltéréseket mutat: a TA.-ben ez csak 31%, a HB.-ben is csupán 67% (illetve 70%), a GyS.-ban viszont 85%. Ez a nagy különbség a szélső értékek között csak részben magyarázható a nyelv változásával: a TA.-beli *azah, meneh* igenevekben a képző előtti magán-

hangzót még tővéghangzónak is lehet tekinteni, a GyS.-ban az *eleeknek, walacnok* adatokban viszont csonka tő van. Nagyobb mértékben esnek latba az igetövekhez kapcsolódó toldalékoknak a sajátos előfordulásai: a HB.: *mundoa*-féle alakok a teljes tövek számát szaporítják erősen, a GyS.-ban viszont nincsen ragozott igealak, ellenben annál több az *-at/-et* képzős deverbális névszó, amelyekben a toldalékoknak már részét képezi a megelőző magánhangzó, vagyis előtte a csonka tő szerepel. (A statisztikákra vö. még 43.)

A csonkatövűség következményei

A hangzómegmaradás. — A több szótagú (relatív) igetövekben teljes tő esetén a tőbelseji hangsúlytalan magánhangzó gyakran kiesett (l. 46). A csonka tövek keletkezésével az ilyen tőalakokban a fonetikai helyzet nem kedvezett a tőbelseji magánhangzó eltűnésének: 1271: *wrutua* [ɔ: *wrutuă*] (ÁÚO. 8: 355). Az eredeti hangszerkezet fennmaradása olykor a magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt, illetőleg teljes tőben is lehetséges: An.: *Zecufeu;* 1256: *feredeuzyg* (OklSz.); vö. még 1367: *Romolosberch* (MNny. 4: 320).

A teljes tőben keletkezett hangzóhiányos változat analogikusan a csonka tőbe is átkerülhetett: 1234/: *ereztuen* (ÁÚO. 11: 266); 1278/: *Olthuan* (OklSz.); 1298: *vrtuan* (Györffy 1: 116). Ezekben az alakokban a hármas mássalhangzókapcsolat létrejöttét az segíti, hogy közülük az első szibiláns vagy likvida.

A tőbelseji magánhangzót tartalmazó, illetőleg a hangzóhiányos alakok a töveknek egy részében a korai ómagyarban adataink szerint egymás mellett éltek: 1271: *wrutua* [ɔ: *wrutuă*] (ÁÚO. 8: 355) : 1298: *yrtuan* (OklSz.). — A kérdés részletesebb vizsgálata nagyobb nyelvi anyag alapján csak a kései ómagyarban lehetséges.

A hangzónyúlás. — A tővéghangzó lekopása után egy szótagú igetövekben a tőbelseji magánhangzó megnyúlhatott. Mivel korai nyelvemlékeinkben a magánhangzók időtartama többnyire jelöletlen, és a nyúlás (illetve a teljes tővel szembeállítva: a váltakozás) jelölése később sem jelentkezik következetesen, meglehetős bizonytalansággal állítható egy-egy adatunkról, hogy magánhangzóját hosszan vagy éppen röviden ejthették-e. A hosszú ejtés viszonylag valószínűbb a következő adatokban: HB.: *elnıe;* HBK.: *ılezıe;* KTSz.: *fellen;* ÓMS.: *ıllen, felleyn* [!]. A nyúlást a magánhangzót követő likvida is támogathatta. Ezekben a tövekben a mai köznyelvi kiejtés is a magánhangzó hosszúsága mellett szól. A KT. *fcıulheffen* adatában a hangjelölés — amely diftongusos ejtést is megenged — alapján lehet feltenni a hang hosszúságát.

Korai kis szövegemlékeink valószínűsíthetően dunántúli lokalizálása teszi kérdésessé a HBK.: *bırfagnop;* HB.: *mulchotıa;* KTSz.: *mulhaf[fa];* ÓMS.: *huztuzwa i*, illetőleg *u* betűjének hosszú olvasatát, ha ezen a területen a hosszú *i, ú, ű* mai hiánya eredetét tekintve megőrzött régiség. A kései ómagyarból kirajzolódó kép alapján valószínűbb a rövid ejtés a *lát* és a *bocsát* esetében: HB.: *Latıatuc, bulfaffa;* KT.: *latíuc.* A *lát-* tőbeli magánhangzójának rövidségére utal a VárReg. 238.: *Lotomas* is.

Kérdéses, hogy a KT.: *lelhetneýnc;* KTSz.: *lel[he]ffe* abszolút tőbeli *e*-je hosszan hangzott-e. Igaz, hogy a hangtani helyzet támogathatta a nyúlás bekövetkeztét, óvatosságra int, hogy a nyúlás később is csak a nyelvterület

egy kis részén, és csupán a *∅* toldalékos alakban ment végbe. — Pusztán a későbbi hosszúság alapján tehető fel a hosszú *é*-s olvasat a GyS. *ehezeucnec* adata első szótagjában.

A *β* és *γ* folytatásai. A *β* abszolút csonka tövekben. — Az ősmagyar kor igetövei között sajátos helyet foglalnak el azok, amelyek *β*-re végződtek. Egy részük végmássalhangzója eredetileg is efféle hang volt: fgr. **leβe-* (> m. *lő-*), esetleg még a *fú-*, *ró-* és *sző-* előzménye is idetartozik. Néhány igető etimológiáját tekintve a tőséghangzó előtt *j*, *η*, illetőleg *γ* hangot tartalmazott. Az ősmagyar kor folyamán a hátul képzett spiránsok (és a spirantizálódás után közéjük sorolódott *η*) akusztikai okokból váltakozhattak *β*-vel, majd a bilabiális spiráns válhatott több igetőben uralkodóvá: uráli **peje* > ősm. **feβ-* (> m. *fő-*); ugor **βɜjɜ-* > ősm. **βɜβ-* (> m. *óv*), ugor **jɜŋɜ-* > ősm. **jɜγɜ-* ~ **jɜβɜ-* (> m. *jő-*); ugyanígy még *nyű-*, *búv(ik)* — és talán a *fú-*, *ró-*, *sző-*. Néhány hangutánzó és ismeretlen eredetű tő is ebbe a rendszerbe illeszkedett be: *ri-*, *si-*, *nő-*, *nyí-*, *szí-*, *ví-*. Az ómagyar kor elején megkezdődött a szótagzáró *β*-k vokalizációja, és a megelőző magánhangzóval alkotott diftongus fokon keresztül hosszú magánhangzóvá alakulása. Az így keletkezett CVV > CV̄ szerkezetű, hosszú magánhangzóra végződő csonka tő — egyetlen adata a korai ómagyarból a DömAd.: *Budufov* — a fent említett néhány igében egy időre jellegzetes csoportja lesz a magyar igetőrendszernek. Sajátosságaik azonban csak a kései ómagyarban térképezhetők fel, amikor az adatok viszonylagos nagy száma típusaik megrajzolását is lehetővé teszi.

A *γ* relatív csonka tövekben. — Az igetövek egy jellegzetes csoportja az *sz*-es és *v*-s változatú tövek típusa. Ezeknek a jelen idejük *sz*-es tőalakú, és elbeszélő múltjukban labiális vagy illabiális hosszú magánhangzó van a kései ómagyarban is, az alapnyelvre kikövetkeztetett tőbelseji *k* > *γ* (olykor *β* is) alakulása erősen vitatott módon történt.

A kutatások eddigi állása szerint számításba vehető, hogy az érintett *tëszˇ*, *vëszˇ* ~ *viszˇ*, *ëszik* stb. igék esetében a jeltelen elbeszélő múlttal *(tő-n)* szemben *-szˇ* időjeles jelen áll. Más magyarázat emellett az etimologikus tőbelseji spiráns igen korai eltűnésével is számol. E nézet szerint a keletkezett rövid magánhangzós *të-*, *vë-*, *vi-* stb. tövekhez járulnának az idő-, illetve módjelek *(të-γë-)*. Mindkét magyarázati mód tartalmaz vitatható elemeket, mint például az elbeszélő múlt jeltelensége és ennek uráli nyelvekbeli analógiája, illetőleg a spiránsok nyomtalan ősmagyar nyelvi eltűnése.

Ezekkel a magyarázati kísérletekkel szemben jelenleg az látszik a leginkább valószínűnek, hogy a tövekhez etimologikusan hozzá tartozó eredeti *(*seβe-* ~ **seγe-* > *ë-szik*, esetleg még *i-szik)* vagy másodlagos *(*teke-* > **teγe-* > *tëszˇ*, **βike-* > **βiγe-* > *viszˇ* ~ *vëszˇ*, esetleg még *i-szik)* mediopalatális zöngés spiráns átértékelődött bennük. Az ősmagyar kor folyamán ebbe a típusba illeszkedett még a *lëszˇ*, *ószˇ* és a *hiszˇ* is.

a) A tőbeli *γ*-t igenévképzőnek érezhette a nyelvérzék, így sokáig megmaradhatott eredetibb formájában, majd az ősmagyar kor végére vokalizálódott a spiráns: Konst.: *Λιοὐντιχα;* DömAd.: *Numhw;* [1237—1240]: *guznoov* (disznóóvó) (PRT. 1: 786); 1250: *Vylegin* (OklSz.); vö. még 1395 k.: *kezthew* (Gl.).

b) A tő *γ*-je a felszólító mód jelével is egybeeshetett. A tő egy szótagú volta miatt az elbeszélő múlt paradigmájától való elkülönülésre nem volt mód.

(Más igetövekben a két verbum finitum paradigma elválasztása úgy valósult meg, hogy a módjel előtti tőséghangzó kiesett.) Ebben lelheti magyarázatát, hogy a módjel a *të-, vë-* stb. igetövekben ősm. *-ʒ* (> m. *-gy*) formában állandósult: HB.: *legenec;* ÓMS.: *Wegh.*

c) Az elbeszélő múlt alakokban az E/3. **tëy* > **tëü* > **tő* az igenévtől való megkülönböztetés miatt *-n* személyragos lett: HB.: *levn;* KTSz.: *teun.* A labiális hosszú magánhangzó innen terjedhetett el a többi igealakban; vö. JókK. 18: *tewk,* 48: *tewm.* Az illabiális formák (*ték, tél* stb.) az időjelnek érzett spiráns más irányú (*y* > *i*) fejlődésével lennének magyarázhatók. (Mindezekre vonatkozóan l. 113—5.)

Az ősmagyar korban illeszkedett be ezek közé az igetövek közé az *alku-szik, eskü-szik, fekü-szik, haragu-szik, nyugo-szik, vaju-szik; alu-szik, tilo-szik.* A típusváltás körülményei nincsenek tisztázva. Az egyik mozzanat a folyamatban az lehetett, hogy ezeknek a töveknek a tővégi vokálisa — úgy tűnik — az ősmagyar korban más töveket megelőzően vált zártabbá (l. 43). A zártabb (és labiális?) tőséghangzó az elbeszélő múlt jellel az időjel vokalizációja kapcsán labiális irányba fejlődhetett, és így kerülhettek ezek a tövek a *tő-k, tő-l, tő-n* sorral közelebbi rendszerkapcsolatba; vö. JókK. 74: *fekewk,* 119: *efkewm;* MünchK. 30vb: *èl alunac.*

A KT. *levt* adata alapján úgy látszik, hogy az elbeszélő múltban kialakult (és ráértéssel az időjelet is tartalmazó) labiális tő a korai ómagyar korig analogikusan már a befejezett múltra is átterjedt.

A csonka és a teljes tő váltakozása toldalékok előtt

A csonka tő használatának fokozatos nyelvi és területi terjedése újabb és újabb kettősségeket eredményezhetett. A csonka és a teljes tő ingadozása ugyanazon tő és toldalékmorféma találkozásakor igen hosszan elnyúló, illetőleg a korai ómagyarban nyelvjárási különbségeket eredményező nyelvi folyamat lehetett: An.: *almu* : [1291—1294]: *Alumas* (MNy. 22: 300); KT.: *chudaltus* : GyS.: *Chudalatus;* 1234/: *ereztuen* (ÁÚO. 11: 266) : 1244/: *erezteuen* (OklSz.).

Egyes esetekben a tőhasználat ingadozása valószínűleg az ősmagyar korra nyúlik vissza: 1227: *Feltev* (OklSz.); 1290 k.: *tyltia* (Gl.); vö. még JókK. 5: *ertuen* : 1199: *Scereteu* (OklSz.); HB.: *tilutoa, vezeffe;* ill. HB.: *terumteve;* 1262: *Kenduraztou* (CD. 7/3: 47) : vö. JókK. 11: *nywmotuan.* Ezeknek a töveknek egy része már a korai ómagyarban fiktív lehetett.

Ingadozó tőhasználat tehető föl az alábbi képzők előtt: *-ni:* HB.: *ovdonia: ketnie* | *-ság/-ség:* vö. JókK. 31: *verefegeket,* 117: *nerefege ert* : HB.: *uimadfagucmia;* HBK.: *birfagnop* |*-ték:* vö. 1405 k.: *forratek* (Gl.) : JókK. 80: *mertekleinenek;* BécsiK. 254: *mertec;* — ugyanígy még: *-mány/-mény, -vány/-vény.* A *-va/-ve* határozói igenévképző általában a csonka tőhöz járul: HBK.: *ivtua;* KT.: *fugua;* ÓMS.: *wklelue;* stb. Egy valószínű és egy kérdéses adat azonban korai szövegemlékeinkben a morféma teljes tő utáni előfordulására utal: HB.: „*terumteve* iſtentvl"; KTSz.: ? „fiu·tule *fculel·nen* [ɔ: *fculeteuen* ?]". Az ilyenféle alakok ugyan későbbi írásbeliségünkben úgyszólván kivételszerűen fordulnak elő, az őrségi és a göcseji nyelvjárás csaknem máig megőrizte őket.

A tőhasználat váltakozásával számolhatunk még a feltételes mód jele előtt, noha korai szövegemlékeinkben csak csonka tő után fordul elő ez a morféma: KT.: *uolna, lelhetneync.* Korai kódexadatok szerint a morfémahatáron hosszú

mássalhangzót vagy mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó töveknek a teljes változatát követi a módjel: JókK. 43: *meg.hallana*, 44: *megne bantana;* BécsiK. 15: *ki iztana*, 17: *kézeitènèc*. Ez a kettősség bizonyára a korai ómagyar kor nyelvét is jellemezte, hiszen az ilyen megoldásoknak fonetikai okai vannak. — Feltehetően tapasztalható volt a korai ómagyarban a csonka és a teljes tő váltakozása a *-t* időjel előtt is, bár adataink ekkorról csak az archaikus utóbbira vannak: HB.: *odutta* : vö. JókK. 48: *adta;* KTSz.: *tacaruta* : vö. 1579: *el takartha* (SzT. 3: 9); illetve KTSz.: *f[c]ilut* : vö. 1560 k.: *szűlt* (Gl.). Az archaikusabb teljes tő használata az ómagyar kor késői szakaszában is elég gyakorinak látszik.

Néhány személyrag előtt is ingadozó tőhasználatra lehet következtetni: *-sz:* HB.: *holʒ* : vö. BécsiK. 81: *zolaz;* GömK. 52: *ylez* | *-muk:* HB.: *vogmuc* : HBK.: *umaggomuc*. — Meglepő az 1300—1320: *fusto* ? 'fussatok' (Nyr. 44: 258) adata. Kétségtelen nyelvi tényként aligha fogadható el, tekintettel arra, hogy idegen ajkútól származó lejegyzésben fordul elő. Hosszú mássalhangzó utáni hangtani helyzetben a kései ómagyar korszak nyelvi állapota alapján teljes tövet lehetne várni; vö. MünchK. 87rb: *vallotoc*. Mégis számolni lehet esetleg a gyors beszédben keletkező ingadozással, tökéletlenül képzett tőveghangzóval, amelyet a magyarul csak tanuló külföldi magánhangzóhiánnyal adott vissza feljegyzésében.

Az ingadozásokból a tő hangszerkezete, szótagszáma és más szempontok hatására meglehetősen erősen strukturált rendszer alakulhatott ki a korai ómagyar kor végére. Ezt azonban adataink nem tükrözik kellőképpen, de az ómagyar kor kései szakaszában első kódexeinktől kezdődően szépen kirajzolódik a maihoz hasonló, bár azzal még korántsem egyező rendszer.

Magánhangzós végű tövek

Magánhangzóra végződő abszolút tövek. — A *tĕ-sz, vĕ-sz, vi-sz, ë-szik, i-szik* igetövek ősmagyar kori történetében — mint láttuk (50) — az eredetileg a tőhöz tartozó és sokszoros homonímiát okozó *γ*-be funkciót érezhettek bele. Mivel ráérthették a felszólító mód, illetőleg az elbeszélő múlt jelének szerepét, minden nem ilyen alak megalkotásához elvonták a tőből a *γ* „formánst", s így új, CV, illetve V hangszerkezetű tövet hoztak létre; vö. TA.: *iturea;* HB.: *eneÿc*. Ha az alaki rekonstrukció helyes, az etimologikusan CV struktúrájú *lë-* ezen a ponton tudott a fenti igék sorába beilleszkedni; vö. KT.: *leÿeffen*.

Magánhangzóra végződő relatív tövek. — Hosszú magánhangzóra végződő relatív igetövek az ősmagyar kor utolsó századaitól kezdve lehettek nyelvünkben, amikor az elbeszélő múltban, illetőleg a feltételes mód jelében a **-į* formáns a megelőző magánhangzóval szabályos hangfejlődési tendencia érvényesülésének az eredményeképpen hosszú *-á/-é*-vé változott. Ez mindkét paradigmában egyalakú tövet eredményezett, amely feltehetően a korai ómagyar kor végéig változatlan maradt: HB.: *Engede;* KTSz.: *lata;* ÓMS.: *egyre;* — ill. KT.: *uolna*.

Ebben a típusban akkor kezdődött változás, amikor a tővégi hosszú magánhangzók a korai ómagyar kor vége felé megrövidültek, majd a határozott és az általános ragozás kettéválására külön paradigmákba rendeződtek.

Járulékos elemek a tövekben

Az *sz* a tövekben

Az ősmagyar korban CV (V) szerkezetűvé vált tövek kiegészítésre szorultak. A *të-*, *vë-*, *vi-*, *ë-*, *i-* tövek esetében a rövid magánhangzóra végződő, egy szótagú hangszerkezet csak a jelen idő E/3.-ben volt valós: a jelen idő többi alakjában a személyragok, a befejezett múlt idejű és a feltételes módú alakokban az idő-, illetőleg módjel minden esetben szükségképpen követték a tövet. A jelen idejű paradigma tövének testesebbé tételére az *-sz* gyakorító képző látszhatott a legalkalmasabbnak, mivel ennek alapvető funkciója a folyamatosság kifejezése: ÓMS.: *thez;* vö. még MünchK. 87vb: *iżic;* DöbrK. 373: *ezőnk.*

Az egyetlen olyan igető, amely etimologikusan is esetleg CV szerkezetű volt *(lë-)*, analogikusan szintén felvette az *sz*-et jelen idejű alakjaiban: KTSz.: *lefcen.* Ugyanebbe a rendszerbe illeszkedhetett be az ismeretlen eredetű *hi-sz* is: VárReg. 13.: *Numhiz.*

A *të-sz, vë-sz* típusú tövekhez az elbeszélő múlt alakjaiban már csatlakozott *fekü-, alu-* típusú igék egy idő múltán, de még az ősmagyar korban jelen idejüket analogikusan szintén az *sz*-es tőből alkották meg; vö. JókK. 86: *alozнak, fekezнekuala,* 143: *nyugozнakuala;* BécsiK. 6: *èl aloző,* 42: *fekzèn,* 229: *èfkeznèc.* Ebbe a típusba sorolódott egy időre az *ó(v)-* tő is; vö. JókK. 12: *ozyauala.*

Az *sz* az eddig említetteken kívül más tövekbe is bekerült. A *nő-, lő-* féléknél tárgyalt ok: a kerülendő hangszerkezet kiküszöbölésére iktatódhatott az *úsz(ik)* teljes paradigmájába a gyakorító *-sz* még az ősmagyar kor folyamán; vö. DömAd.: *vza;* vö. még JókK. 160: *vzo* (l. 50, 55). — Az ősmagyarban terjedhetett el az *-sz* képző a *ját-szik* összes alakjában; vö. 1198: ? *iacov* (ÓMOlv. 63); vö. még JókK. 160: *yacıkuala.* Az *sz* nélküli tő csak a *játék* származékban maradt fenn: 1198: ? *ioatec* (ÓMOlv. 63); VárReg. 283.: *Iahacecu* [ɔ: *Iahatecu*].

A korai ómagyarban kijelentő mód jelen időben lehetett az *sz*-es tő használatos a *metsz* igében; vö. BécsiK. 25: *èlmèćći.* Egyéb alakjai az *sz* nélküli tőből valók: TÖ.: *Methe;* vö.: 1395 k.: „*metelt* ruha" (Gl.). Hasonló megoszlás lehetett a korai ómagyarban a *von-* és a *vonsz-* tövek között; vö. JókK. 21: *vonzauala;* de: 142: *vonhattyakuala.* — Korai kódexadatok alapján arra gondolhatunk, hogy a *tetszik* paradigmájában még jelen időben sem volt általános az *sz;* vö. JókK. 2: *meg tettyk* ~ 66: *Teczyjk.* Egyéb (korai) származékai az *sz* nélküli tőből alakultak: An.: *teteuetlen;* 1256: *Humuroteteu* (OklSz.); vö. még JókK. 149: *tettetes.*

A *v* a tövekben

A *tëszën : tőn* és az *aluszon : *alún* típusú tövek ragozási sorában alighanem az elbeszélő múlt határozott ragozásában E. és T/3.-ben, valamint az ikes paradigmában vette kezdetét a *v*-s tő kialakulása. Az új tő keletkezése bonyolult analógiás hatásokra történt, amelyben nagy szerepet játszottak a tiszta *v* tövű igék, valamint a többi igecsoportban általános *-á/-é* időjel.

A *v*-nek a *tevé . . . tevék*, illetőleg a HB.: *evec, Horoguvec* típusú alakokban közvetlen kapcsolata kevéssé valószínű a *të-sz, vë-sz* tövekben etimologikus

k > *γ*-vel: ez még az ősmagyar korban funkcióráértéssel eltűnt a kérdéses tövekből (l. 50—1). A *v*-nek a fenti igealakokban másodlagos hiátustöltő szerepe van.

Miután az elbeszélő múltban megteremtődött a *v*-s tő, a tisztán *v* tövű igék feltehető további analógiájára, és esetleg azzal a szándékkal, hogy a folyamatos melléknévi igenév *tő* ~ *té*, *vő*, *ó* 'óvó' stb. alakját testesebbé tegyék, új igenévi forma kezdett kialakulni a korai ómagyarban: 1348: *Wyzouow* (vízóvó) (MNy. 63: 370). Az efféle alakok lassú terjedése a *v*-s tőből való elbeszélő múlthoz hasonlóan a kései ómagyarra tehető.

Analogikus hatások a tövekben

A *βol-* ~ *βal-* tőalakjai. — A létige tőbeli magánhangzójának kettőssége (*o* ~ *a*) az ősmagyarban fejlődhetett ki; vö. KT.: *uolna;* GyS.: *walacnok.* Az *a* nyílt szótagban keletkezhetett, és így olyan alaki kettősség jött létre, amilyenre néhány más tőben is találunk példát: *hal : holt, kel : költ, telik : tölt.* (Az alaki kettősség ezekben zárt szótagban végbement zártabbá válás és labializáció következménye.)

További ősmagyar hangváltozás eredményét mutatja a tő *ǯ*-s (> *gy*-s) alakja: DömAd.: *Mawag;* HB.: *uogmuc;* KTSz.: *wagun.* A *ǯ (gy)* megjelenését *l* > *l'* változásnak kellett megelőznie. Ez, bár nem nagy hatósugarú változás volt, más lexémákban is kimutatható: *hol : hogy, ily : így, oly : úgy, jel : jegy, fül : figyel* stb. Ezekben a szavakban a hangváltozást funkciómegoszlás követte, s ez magyarázza a kettős alakok megőrződését. A *βol-* ~ *βal-* tő *ǯ*-s alakváltozatának elkülönítése nem volt szükségszerű: más *l* végű igetőben nem találunk rá analóg példát. Szembeszökő azonban, hogy a *ǯ*-s tőhöz nyelvemlékeinktől kezdődően a jelen idejű funkció társul. Esetleg a jelen idejű alak fokozottabb elkülönítésének igénye magyarázhatja ezt a különösséget.

A *mën-* tőalakjai. — A TA. *meneh* adatán kívül csak a kései ómagyarból adatolhatók a *mën-* tő egyéb változatai: JókK. 4: *mene,* 156: *megyek,* 85: *mednek,* 18: *mehetuala.* A JókK.-ból idézhető nagy alaki gazdagság alapján arra lehet következtetni, hogy a *ǯ*-s és a magánhangzós tő már az ősmagyar korban kialakulhatott.

A *ǯ*-s tő előzményeként *n* > *ny* (> *j*) változást tehetünk föl. A *mënyëk, mëjëk*-féle tőalakok ugyan az egész ómagyar kor folyamán kívül rekedtek az írásbeliség körén, nyelvjárásaink némelyikében azonban napjainkig megőrződtek.

Ugyancsak a *mëjëk* alakból, esetleg a korai időktől kezdve keletkezhettek a mai nyelvjárási *mék, mész* alakok. Létrejöttüket az intervokalikus helyzetű *j* kiesésének és a két azonos magánhangzó egy hosszú hanggá való összeolvadásának köszönhetik. Meglétüket nem igazolják nyelvtörténeti adatok az egész ómagyar korból; vö. mégis talán 1418—1422: *Hoameyt* 'hova mégysz' (Gl.).

Feltehetően ősmagyar kori fejlemény a *më-* tő. Keletkezésének oka bizonytalan. Esetleg számba jöhet a *jö-*, illetőleg a *të-, vë-, lë-* tövek analogikus hatása, alapja pedig a *mëjëk* > **mëëk* alak lehetett, amelyből elvonással magyarázható. Ez a tő a ható ige képzője előtt az egész nyelvterületen általánossá vált, más alakokban azonban ismereteink szerint nem jelentkezik.

A JókK.-beli *mednek* alakok (20, 82, 85, 146) egy kikövetkeztethető **mëgynek*-ből *gyn* > *dn* regresszióval (depalatalizációval) keletkezhettek.

A *mën-* tő korai sok változatának kialakulását és fennmaradását talán leginkább az magyarázhatja, hogy az ősmagyar kortól kezdődően a nyelvjárásokban keletkezett alakok, a köréjük rendeződött paradigmák, sőt bizonyos mértékig maguk az ősmagyar nyelvjárások keveredtek.

A fiktív tövű igék

Az elhomályosult igetövek

Igetövek már a magyar nyelv külön élete előtt is homályosultak el: *csókol, emel, facsar* stb. Az ősmagyar kor a korábban aktív, lexéma értékű tövek egy részének fiktívvé válásában igen jelentős időszak volt. Ez részint a képzők, pontosabban a képzések elhomályosulásával függ össze: *harap, akar, farag* stb. Igen gyakori a tövek elhomályosulása, ha az abszolút tőben a tőveghangzó előtt ősm. *j*, *γ* vagy *β* hang volt. A változás minden típusában szerepelnek ilyen tövek. Előfordul, hogy a fiktív igető csak igenévi származékában él tovább: [1237—1240]: *Syldev* (PRT. 1: 772); 1272: *Chyga* (MNy. 10: 39); 1315: *Kysaytoud* (OklSz.); stb.

A tövek elhomályosulásának két morfematikai csoportja van:

1. A fiktív igető nem családosult, megléte csupán a finnugor—uráli összehasonlító nyelvészeti módszerrel mutatható ki. Jellegzetes alaki sajátosságai vannak.

a) Kétszótagúságukat máig megőrizték: vö. JókK. 14: *fyetek*, 57—8: *meg mewuetÿkuala;* BirkK. 4a: *keferiek;* — ugyanígy még: *vigyáz, harap, követ, rokkan* stb.

b) Másodlagos egyszótagúsodásukra a tővégi mássalhangzó-kapcsolat utal: HB.: *ovga* 'oldja', *munda;* 1193: „*aldo* cut" (ÓMOlv. 57); — ugyanígy még: *hord, olt* stb.

c) A tőben hosszú magánhangzó van. Ez a csoport jellegzetesen a tővégi spiránsok kiüszöbölésével keletkezett: TÖ.: *Niuizou* [a fogalmazványban *Nuhzou*] (nyúzó); DömAd.: *vza* 'úszó'; — ugyanígy még: *nyúlik, néz* stb.

2. A fiktív tő családosult, így a képzőszembenállások alapján általában könnyen felismerhető. Alaki csoportjai lényegében megegyeznek a nem családosult elhomályosult tövekkel.

a) Két szótagúak: ÓMS.: *farad* : vö. BécsiK. 30: *mégfazzaztac;* 1278: *Hasadad* (Csánki 5: 725) : vö. AporK. 114: *meg hafazta* : 1456 k.: *megh hasoghathnadh* (Gl.); — ugyanígy még: *halad : halaszt : halogat.*

b) Egy szótagúak mássalhangzó-kapcsolattal: 1269: *homuhailuk* : vö. 1364: *Kerekhaytow* (OklSz.).

c) A tőbeli hosszú magánhangzó spiráns előzményre tekint vissza: 1346: *Ruhtukewr* (rejtekőr) (Csánki 3: 627) : vö. JókK. 77: *el rÿwtetÿkuala (rűt* 'önkívületbe ejt') : JókK. 136: *el rÿuewltettek.* Ez utóbbi esetben a tő felismerése csak összehasonlító módszerrel lehetséges.

A képzőszembenállás az esetek egy részében csak igealakokban mutatkozik: *menyül* 'ficamodik' : *menyít* 'ficamít', *hervad : hervaszt, indít : indul* stb. Lehetséges azonban ige : névszó szembenállás is a származékok alapján: *vezet : vezér, örül : öröm, apaszt : apad : apály* stb.

Az elhomályosult tövű igék egy része esetén a tőige is tovább él, de úgy elszakad a származékaitól, hogy a szinkrón nyelvi tudat nem képes érzékelni az összetartozásukat: KTSz.: *Querie* : 1164: *Kerdeu* (LtK. 2: 157); vö. még 1340: *Wyzmereu* (OklSz.) : BécsiK. 5: *mazlad;* 1367/: *Altalesew* (OklSz. *általesik* a.) : JókK. 157: *effedefemuel* 'esedezésemmel'; stb.

Az onomatopoetikus igék tövei

Az onomatopoetikus igék korai vékony rétege képző nélkül illeszkedett a magyar igetőrendszerbe: *fú(j)-, forr-, pök- (> köp-), nyög-* stb. A kifejező szavak tőrendszerében jóval nagyobb rész a származéktő. Az onomatopoetikus fiktív tövek alaki csoportjai:

1. Az abszolút tőhöz járul a képző; a tő nem családosult. A korai fiktív onomatopoetikus tövek között ilyen kevés van: ÓMS.: ? *fepedyk;* vö. még AporK. 187: *fephedyek* (süppedjék).

2. Az abszolút tő családosult. A korai onomatopoetikus fiktív tövek származékai olykor sokszoros képzőszembenállást mutatnak; vö. JókK. 96: *repewlew* : BécsiK. 136: *rèpefǫc* : FestK. 175: *repyhtheek* : 1565: *rǫpdǫsnek* (TESz.). A tő maga is szerteágazó kapcsolatokkal rendelkezik. Így a *repül : repes : repít* stb. igék *rep-* töve szorosabb kapcsolatban van a *repes* 'mozog; ugrál; remeg; stb.' : *repedez : rebeg* 'rezeg; remeg', illetőleg a *rebeg* 'dadog; dünnyög' : *rebesget : rebez* 'fecseg, híresztel' tövével, távolabbról pedig a *remeg, reng, rémül* szavak is kapcsolatban lehetnek a *rep-* tővel.

Az idegen eredetű igék tövei

Az ősmagyar kor végéig a nyelvünkbe került jövevényigék a magyarban is megtartották eredeti hangszerkezetüket, s külön honosító képző nélkül illeszkednek be a tőrendszerbe: HB.: *bulſcaffa;* vö. még JókK. 80: *boczanattra,* 85: *ıllyk;* 1429: *Vasgyuro* (OklSz.); stb.

Jóllehet ótörök jövevényigéink egy tekintélyes része a mai magyarban fiktív tövű (*őriz, őröl, őrül* stb.), képzőiket azután kaphatták, hogy meghonosodtak nyelvünkben, s azért, hogy sajátos, gyakorító stb. funkciójukkal megfelelőképpen módosítsák az alapszó jelentését. Az ótörök jövevényigék tőalakban való átvételét támogathatta, hogy a törökben az igető — a magyarhoz hasonlóan — önmagában is releváns, önmagában is él.

Nagyjából a honfoglalás korában vált véglegesebb nyelvi igénnyé, hogy az átvett jövevényige alakilag beilleszkedjék a magyar igetőrendszerbe, és ennek formai kitevője is legyen. Ezt a változást az idézhette elő, hogy szükségesnek látszott az igének más szófajoktól való formai megkülönböztetése. Ebben az irányban hatott, hogy azokban a nyelvekben (latin, szláv), amelyekből a legtöbb kölcsönzés történt, az igető önmagában csak ritkán használatos, inkább ragokkal ellátva él. Emellett ezek az igetövek nagyrészt magánhangzóra végződtek, és így nem tudtak a magyar igetőrendszerbe beilleszkedni. Anyagi

feltételét az adta meg, hogy az ősmagyar korban a valódi származékigék mellett több okból is (l. az elhomályosult tövekkel és az onomatopoetikus tövekkel foglalkozó részeket) megszaporodtak a fiktív tövű igék.

A korai ómagyar korban a magyar *-l* gyakorító képző változataival kerültek nyelvünkbe az idegen eredetű igék: GyS.: *vadulatra* <: szl. **vaditi;* — vö. még 1456 k.: *capalok* (Gl.) <: szl. *kopati*, l. még DömAd.: ? *Capas;* 1395 k.: *capa* (Gl.); — MünchK. 36rb: *kèzèztel* <: szl. *krьstiti;* — ill. JókK. 66: *predicalo* <: lat. *praedicare;* stb.

Jövevényszavaink között a korai ómagyarban az igék száma viszonylag csekély. Mennyiségük, adatoltságuk a kései ómagyarban ugrásszerűen megnő, ezért a nyelvi rendszerünkbe való beilleszkedésük részletes elemzését l. a kései ón agyar kor megfelelő fejezetrészében.

Az igetőrendszer a korai ómagyar kor végén

Többalakú tövek

A teljes tőtől csupán a tőséghangzó hiányában eltérő tövek

Az igetöveknek a túlnyomó többsége, a korai kis szövegemlékek alapján mintegy 84%-a ebbe a tőtípusba tartozik. A csonka tő valamennyi esetére idézhetők példák, így a szó szoros értelmében vett tőséghangzó-hiányra: KT.: *maradhaffun;* ÓMS.: *fugwa, illen.* Előfordul a csonka tő olyankor, amikor a toldalék — diftongusos hangfejlődés során — magába olvasztotta a tőséghangzót: HB.: *munda;* KTSz.: *farmazal, tacaruta.* Van példa a toldalékhoz vonódott valamikori tőséghangzóra is: GyS.: *arulatra;* (†1109)[1295 k.]: *Akaratia* hn. (Csánki 3: 219). — A teljes tőre idézhető adatok: HB.: *legenec;* KTSz.: *mutut;* ÓMS.: *epedek.*

Ebbe a tőtípusba abszolút igetöveken kívül képzett és jeles (felszólító módjeles, *-nd* és *-t(t)* időjeles) relatív tövek tartoznak. A tőtípus igéinek 61%-a végződik egy mássalhangzóra, 39%-a mássalhangzó-kapcsolatra vagy hosszú mássalhangzóra. Hosszú mássalhangzó azonban csak teljes tőben, illetőleg magánhangzóval kezdődő toldalék előtt fordul elő: HB.: *odutta;* ÓMS.: *hullothya;* 1350 k.: *hullotta;* vö. még 1380 k.: *illototh,* 1463 u.: *meg wssed* (megöntsed) (Gl.). (A tőtípussal kapcsolatos kérdésekre l. 43—5, 48, 51—2.)

A tőbelseji időtartamot váltakoztató tövek

Későbbi nyelvi adataink alapján az egy szótagú igetövek egy részének csonka tövében — leginkább a *∅* toldalékos E/3.-ban — a tőbelseji magánhangzó megnyúlt. Ez a változás az ősmagyar korban kezdődhetett, de időben az ómagyar kor korai szakaszának végéig nem záródott le, és területileg nem érvényesült mindenütt egyformán, például: *adok : ád, veszek : vész* stb.

Kérdés, hogy szövegemlékeink nyelvében ez a tőtípus mennyire létezett. Mindössze 4 tő (2%) képviselheti a típust a korai ómagyar kor kis szövegemlékeiben *(ad-, bír-, lel-, sír-),* a magánhangzó időtartamáról azonban az íráskép nem tájékoztat. Hosszú ejtés a HBK.: *birfagnop;* ÓMS.: *fyrou* és kevéssé valószínűen a KT.: *lelhetneyne* adatában képzelhető el. Ha az említett

tövekben a hangzónyúlás nem következett be, ezek is a teljes tőtől csupán a tővéghangzó hiányában eltérő tövek típusába tartoztak. A csonka és a teljes tő használatában is azonos módon viselkednek ezzel a tőtípussal. (A témával kapcsolatosan l. még 46—7, 49—50.)

A hangzóhiányos változatú tövek

A két vagy több szótagú, általában képzővel ellátott igetövek egy része tartozik ebbe a típusba. A tövek hangzóhiányos változata a teljes tövekben és az olyan kettős természetű tőalakokban jelentkezik, amelyekben a toldalék magába olvasztotta a tővéghangzót (pl. *-ó/-ő* igenévképző, *-á/-é* időjel), vagy átvonódott a tővéghangzó a toldalékhoz (*-at/-et* névszóképző). A csonka tő tiszta eseteire nincsenek adataink ebből a típusból a korai ómagyarban: X. sz.: ? *τζεϱγά* (Nyr. 89: 231); 1266: *Churgo* (OklSz.) : vö. MünchK. 81vb: *lè ɪozoguā;* 1330/: *Omlas* (OklSz.) : vö. JókK. 154: *omolnak;* 1327/: *Buzgow* (Györffy 1: 606) : vö. FestK. 374: *bwzogyanak.*

Korai kis szövegemlékeinkben 3 igető képviseli a típust (1,7%), de ezeknek is csak a hangzóhiányos változatára van adat: HB.: *kɪnzotvɪatwl;* KTSz.: *mogzotbelevl;* ÓMS.: *erzem.* (Vö. még 46, 49.)

A *v*-s változatú tövek

A *v*-s tövekre jellemző, hogy emellett magánhangzós tövük is van. A *v*-s tő teljes tőben *(növök, jövök)* és az olyan kettős természetű alakokban jelentkezik, amelyekben a tővéghangzó átértékelődött a toldalék részévé: *hivatal, jövetel; szövé, ëvé* stb.

Csak *v*-s változatú tövek. — Bár a korai ómagyar korszak nyelvi rendszerének része volt a *jő-, nő-, sző-, fú-* stb. igetövek csoportja, adatolhatósága ekkor meglehetősen szegényes. Korai kis szövegemlékeinkben csupán egyetlen adat képviseli a típust (0,6%): ÓMS.: *fuhazatum.*

Csonka tőben a korábbi *β (γ)* nyomán általában bizonyára hosszú magánhangzó található: DömAd.: *Buduſov;* vö. még BécsiK. 5: *ioy;* MünchK. 87rb: *fel nọni.* Olykor azonban a *β* folytatása is megvan csonka tőben. Ez akkor fordul elő, ha a megelőző eredetibb veláris *i* megakadályozta a *β* szokásos hangfejlődését; vö. JókK. 5: *hiuɪauala;* FestK. 323: *rew.* Megvan a *v* akkor is a tőben, ha a toldalékos alak átértékelődött csonka tővé: VárReg. 52.: *Luueu.*

Teljes tőben a *v*-s tő lehetett a leggyakoribb: TÖ.: *Hiuotol;* vö. még BécsiK. 195: *nèuèkedic.* A *v* korábbi jelenlétére a hiátusos formák némelyike is utal: DömAd.: *Nue* (? nyűvő). Az is lehetséges, hogy a hiátus a kiejtésben soha nem volt tökéletes. — A hiátus *h*-val való kitöltése is előfordult: ÓMS.: *fuhazatum.* (A tőtípussal kapcsolatosan l. még 47, 50—1.)

Az *sz*-es és *v*-s változatú tövek. — A korai ómagyar kor végére a *tëszën : tőn* és a *feküszön : *fekőn* típusú tövek tartoznak ide. Korai kis szövegemlékeinkben 8 tő (4%) képviseli a típust meglehetősen aránytalan alaki megoszlásban. Az *sz*-es, jelen idejű tő 2 biztos alakban adatolt: KTSz.: *lefcen;* ÓMS.: *thez.* Rövid magánhangzós abszolút tövük *(lë-, hi-, ë-)* mellett a korai ómagyarban ikes igékben jelentkezik a *v*-s tő is: HB.: *evec, Horoguvec.* (A típusra l. még 50—1, 52, 53—4.)

Típust nem alkotó tövek

A *βol-* ~ *βal-* és a *mën-* igetövek ősmagyar kori története mindkét esetben nagy alaki gazdagságot eredményezett. Ennek következtében a két igető egyetlen típusba sem sorolható. (Részletes tárgyalásukat l. 54—5.) — Érdekességként megemlíthető, hogy a létige és a *měgy-* ragozása nemcsak a magyarban, hanem a legtöbb nyelvben rendhagyó.

Egyalakú tövek

A magánhangzóra végződő relatív (elbeszélő múlt és feltételes jelen) tövek tartoznak ide. Végződésük a korai ómagyar nagy részében valószínűleg hosszú magánhangzó, amely a toldalékolás során változatlan marad: HB.: *Engede;* KTSz.: *tekunte;* KT.: *uolna;* ÓMS.: *egyre.* A korszak vége felé kezdődik változás ebben a csoportban a szóvégi hosszú magánhangzók rövidülésével. Ez a határozott és az általános ragozás érintett alakjaiban is elkülönüléshez vezetett: *adnád : adná, kérnéd : kérné,* illetőleg *adnál : adna, kérnél : kérne.* Adataink ezt a jelenséget nem tükrözik. (A típusra l. 52.)

Irodalom

BÁRCZI, Szótöv.; D. BARTHA, Szóképz. — A kérdés uráli—finnugor hátteréről: HAJDÚ, BUNy. 51; HONTI: NyK. 78: 103—4, 87: 49—87. — A morfofonetikai változások hatása az igetövekre: BÁRCZI, TihAl. 138—40; B. LŐRINCZY, KTSz. 87—90; MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 203—10; KUBÍNYI: MNy. 54: 217—25; PAPP: MNy. 59: 406—8; BALÁZS: ÁNyT. 5: 7—27; VÉRTES O. A.: ÁNyT. 10: 197—202; E. ABAFFY: MNy. 70: 430—40, 78: 416—25; BENKŐ, ÁrpSzöv. 122—78; NYÍRI: NéprNytud. 24—25: 79—87. — Járulékos elemek, analogikus hatások a tövekben: B. LŐRINCZY, KTSz. 87—8; BENKŐ: ÁNyT. 5: 63—4, FiktIg.; E. ABAFFY: MNy. 78: 417, 424; NYIRKOS, InetimMsh. 64—6.

AZ IGEKÉPZÉS

Írta: D. Bartha Katalin

Ősmagyar kori képzőállományunk

Igeképző-rendszerünk alapvető állományát az ősi, egyelemű képzők alkotják. Az ősmagyar kor elején nyelvünk csak ezzel az alapnyelvből örökölt állománnyal rendelkezett. Az összehasonlító nyelvtudomány megállapításai szerint a magyar nyelv létének ebben a kezdeti szakaszában a következő képzők szolgálhattak a képzett igék létrehozására: a gyakorító *-d (mond, fárad)*, *-g (forog, inog)*, *-r (facsar, kapar)*, *-s (olvas, keres)*, *-sz (úszik, fohász)*, *-z (főz, nemz)*.

Több funkcióban működik az *-l:* képez gyakorító származékokat *(csókol, romol)*, mozzanatos igéket *(hűl, lövell)*, sőt műveltető funkciójú származékokat is *(aszal, nevel)*. Mozzanatos funkciójú képző a *-k* (csak továbbképzett származékokban, illetve képzőbokrokban: *sikolt, rikolt*), az *-m (nyom, terem)*, az *-n (dagan, gyaponik)*, a *-p (állapik, hagyap)*. Kettős funkcióban jelentkezik a *-t* képző is, mozzanatos *(árt, félt)* és műveltető igék *(ázt, kelt)* képzőjeként. (A több funkcióban működő képzők többsége bizonyára egy tőről sarjadt, eredetét tekintve azonos a vele alakilag egyező, de eltérő jelentést hordozó képzővel. Ezt a lehetőséget a későbbi korokban is föllelhető funkcióátcsapások, illetve -gyarapodások is valószínűvé teszik. Mégis elképzelhető, hogy akadnak köztük olyanok is, amelyek különböző eredetre vezethetők vissza.) Visszaható funkciójú a szintén ősi *-β (haraguv, sérüv)* és az adatainkban csupán denominális származékok képzőjeként előforduló *-h*, melynek grammatikai jelentését már csak a hozzá kapcsolódó képző szabja meg, ez ekkor főleg továbbképzett alakokban, illetve képzőbokrokban fordul elő *(bűnhet, bűzhödik)*. — Egyetlen kételemű képző is tartozott ebbe a rendszerbe, az *-it*-nek szintén a finnugorból örökölt előzménye *(állít, épít)*. (A felsorolt képzők hangalakja természetesen a kornak megfelelő állapotot mutatta.) E képzőállomány minden tagjának megfelelője kimutatható a rokon nyelvekben, de nagyrészt nem ugyanazokban a származékokban, mint a magyarban. Föltehető, hogy a származékok egyezése, mely az ősmagyar kor kezdetén nagyobb mértékű lehetett, főleg képzőcserék folytán szűnt meg; erre mind a magyar, mind a rokon nyelvekbeli képzőállomány jellege, a szinonim képzők gazdagsága kiváló lehetőséget nyújtott.

Az örökölt képzőállomány az ősmagyar kor folyamán jelentős arányban gyarapodott. Növekedése főleg új képzőbokrok keletkezésének köszönhető, de önálló szóból is alakult egy igeképző, a mozgást, helyváltoztatást jelentő igéből képzővé vált *-hat/-het*. A képzőbokrok kialakulását, vagyis az egyelemű képzők összetett képzővé tapadását az a nyelvi tény tette lehetővé, hogy a képzős végű relatív tövek alapszóul szolgálhattak újabb származékok képzésé-

hez. A képzős végű relatív igetövek újabb képzővel való ellátását általában funkcionális igény eredményezi. Vagy úgy, hogy a relatív tő végződéseként szereplő képző grammatikai jelentéstartalmának megváltoztatására, illetve módosítására van szükség, ilyenkor eltérő funkciójú képzővel történik a továbbképzés, s az ilyen módon létrejött képzésforma szolgáltat kiindulási alapot a különböző funkciójú elemekből összetevődött képzőbokrok születéséhez *(retten-t :> -nt)*. Vagy úgy, hogy a relatív igetövet létrehozó primer képző kezd elavulni, elszíntelenedő, erejét vesztett funkciója megerősítésre szorul, ez esetben egy vele azonos funkciójú, elevenebb képzővel megy végbe a továbbképzés *(háboro-g :> -rog)*, esetleg ugyanannak a primer képzőnek a tővéghangzó hozzávonódásával keletkezett, ebben a formában virulensebbé, korszerűbbé vált előhangzós változatával *(gyónt-at :> -tat)*. Ez a módja az azonos funkciójú elemekből létrejött képzőbokrok keletkezésének. Az ősmagyar korban, különösen annak kezdeti szakaszában az előbbi a gyakoribb alakulás, az utóbb említett módon még nem születtek képzőbokrok, mivel ebben az időben a primer képzők elavulása még vagy nem következett be, vagy csak kivételesen meginduló, ritka folyamat lehetett.

Kritériumok az ősmagyar keletkezés igazolására

Arra a kérdésre, hogy mely képzőbokrok keletkezése mehetett végbe az ősmagyar kor folyamán s annak melyik szakaszában, adatok hiányában többnyire csupán közvetett érvek segítségével kísérelhető meg a válaszadás, ezért, természetesen, nem mindig sikerül vitathatatlanul helyes megoldást találnunk.

A) Kétségtelenül ősmagyar keletkezésű minden olyan képzőbokor, melynek egyik alkotóeleme a *-k*. Ez a mozzanatos primer képző ugyanis már az ősmagyarban tökéletesen elavult, a vele formált származékok is kihaltak, a képzőbokrokon kívül csupán egy-két továbbképzett igealak őrizte meg (*sikolt, rikolt* stb.). Minthogy az ősmagyar korban keletkezett képzőbokrok általában hátul bokrosultak, vagyis abba a típusba tartoznak, melyben egy előbb álló képzőelemhez tapadt hozzá az utána következő, a *-k*-val alakultak is ezt a típust képviselik. A *-k* csak gyakorító képzőkkel alkot bokrot, a vele létrejött bokrosulást tehát funkcionális igény, a relatív tőben meglevő képző grammatikai jelentésének megváltoztatására irányuló törekvés hozhatta létre. Azok között a képzőbokrok között, amelyeknek *-k* az egyik elemük, legrégebbi lehet a *-dok/-dëk/-dök*, valószínűleg az ősmagyar kor első felében keletkezett, benne ugyanis a *-k* a második helyen áll, s azzal, hogy még hozzá járulhatott *-d* képzős relatív tövekhez, bizonyos fokú produktivitásról tanúskodik; vö. MünchK. 11ra: *oldokènd;* 1405 k.: *megnomdok* (Gl.). A többiekben a *-k* az első elem: *-kod/-këd/-köd*, a vele formált származékok meglehetősen késői adatokból mutathatók ki: 1577: *chÿpkeodeo* (OrvK. 75); 1590: *czjapkottak le* (MNy. 42: 76). Késői származékokat idézhetünk a többi *-k* kezdetű képzőbokor szemléltetésére is: *-koz/-këz/-köz:* DebrK. 134: *ferkőzőt;* ÉrdyK. 656: *oda eerkőzyk vala;* *-kál/-kél, -kol/-kël/-köl:* JókK. 148: *tewkelletel;* ÉrdyK. 469: *zwrkallyaak;* stb.

B) A *-rog/-rëg/-rög* ősmagyar kori keletkezésének bizonysága szintén egyik eleméne, az *-r* gyakorító képzőnek korai elavulása. Azonos funkciójú elemekből alakult, tehát a *-g* is gyakorító jelentésű. Néhány, főleg onomatopoetikus jellegű származék képzőjeként szerepel; vö. BécsiK. 218: *zikorg;* NádK. 109: *dedergő;* ÉrdyK. 673: *pytyeregne;* stb.

C) Az intranzitív-reflexív *-ul/-ül* képző kialakulásának gyökerei szintén az ősmagyar korba nyúlnak vissza. Az *-ul/-ül (-úl/-űl)* képzőbokor alkotóelemei a visszaható **-β* és a több funkciójú *-l*. A **-β* vokalizálódása folytán keletkezett diftongus több nyelvjárásunkban korán, valószínűleg már az ősmagyar kor végén monoftongizálódott, a korai ómagyar adatokban már monoftongusos formák találhatók: ÓMS.: *Scegenul;* GyS.: *arulatia;* vö. még JókK. 126: *yogywlaſat;* stb. — Funkcionális ellenpárja viszont, a kauzatív *-ít*, már az alapnyelvben képzőbokor, alkotóelemei a mozzanatos **-k* és a kauzatív **-tt*, hangalaki módosulásai az ősmagyar szakaszban, az akkori hangfejlődési tendenciáknak megfelelően a következők lehettek: a **-tt* egyszerűsödése, a **-k* spirantizálódása, a nyílt szótagi magánhangzó kiesése, a *-t* előtt a spiráns palatalizálódása. A képző az ősmagyar kor végén és a korai ómagyarban még *-ɣt* alakban használatos: KTSz.: *iduzuht[ut];* GyS.: *tonohtuananac;* stb.

Esetlegesen ősmagyar keletkezésű képzőbokrok

Képzőbokraink jelentős hányadáról nehéz eldönteni, hogy keletkezésük melyik időszakra tehető. A viszonylag később létrejött képzőbokrok keletkezése — adatok híján — éppen úgy tehető az ősmagyar kor befejező szakaszára, mint az ómagyar kor kezdetére. Ebben a bizonytalanabb kritériumok alapján elhelyezhető csoportban is akadnak azonban olyan képzőbokrok, melyek ősmagyar kori keletkezését valószínűvé teszi gyakori jelentkezésük ősi, főleg fiktív tövekből képezett származékokban, a velük képzett igék állandósulása, részvételük korán kialakult oppozíciós kapcsolatokban stb.

A) Ősi, főképpen onomatopoetikus eredetű fiktív tövekből alakult származékok képzőjeként szerepel a *-dul/-dül (-dúl/-dűl)* és funkcionális ellenpárja a *-dít*. Olyan *-d* képzős alapige, melynek *-ul/-ül*-lel vagy *-ít*-tel továbbképzett származékaiban a *-dul/-dül* és a *-dít* képzőbokor kialakulása megtörténhetett volna, nem ismeretes ómagyar kori adatainkban. Egyetlen kivétel a *csend* ige (vö. ÉrdyK. 466: *chend* 'cseng' „ſem *chend* ſem pengh mynt az ercz es ywegh"), ez azonban, ha nem elírás, kihalóban levő, megőrzött régiség. Az említett oppozíciós képzőpár csak kései ómagyar emlékeinkben fordul elő, de ekkor már olyan, főleg fiktív tövekből alakult származékokban, melyek állandósult elemei a szókészletnek: JókK. 44: *indohad :* 139: *yndoltatykuala,* 113: *fordoÿtanÿ :* 10: *fordola;* stb. Összegezve az ismert körülményekből levonható tanulságokat, a *-dul/-dül* és *-dít* képzőbokrok keletkezésének valószínű ideje az ősmagyar kor, föltehetően annak második fele. — Hasonló kritériumok alapján ugyanerre a szakaszra tehető a *-gál/-gél:* vö. MünchK. 21rb: *hagigaltaticuala;* JordK. 614: *rongallÿa;* a *-lal/-lel:* vö. JókK. 13: *foglalnÿa;* WinklK. 116: *keerlelyk;* stb. kialakulása. A szintén gyakorító funkciójú elemekből álló s második elemként ugyancsak az *-l* képzővel bokrosult, kevés származékot képező *-sol/-sël/-söl* létrejöttének ideje szintén az ősmagyar kor végső szakasza lehet. A vele alakult származékok állandósult elemei szókincsünknek, ilyen állandósult elemekre még a korai ómagyar adatokban nincsen példa, a későiben is ritkán: AporK. 101: *tapſolnak.* A hasonló felépítésű, szintén *-l*-lel bokrosult *-szol/-szël/-szöl* képzőbokorral keletkezett néhány származék sorában szerepel az ősi onomatopoetikus tőből eredő *harcol;* vö. SzabV.: *harcholaſth,* melyben az *-sz* affrikálódott, és a valószínűleg indulatszóból képezett *unszol:* vö. JókK. 107: *onzolyad.* A nyilván korai keletkezésű, állandósult lexikai elemekként élő származékokból levonható tanulságokon kívül a képzőbokor ősmagyar sza-

kaszbeli létrejöttét teszi valószínűvé az *-sz* képző ómagyar kori előrehaladott improduktivitása, ritka előfordulása is.

B) Az *-l* (többször palatalizálódott formában) első eleme a *-log/-lëg/-lög (-lyog/-lyëg/-lyög)* képzőbokornak, melynek keletkezése, a vele alakult származékok jellege alapján is, nagy valószínűséggel szintén az ősmagyar korra tehető. Néhány ősi, fiktívvé vált tőből képzett, állandósult származék viszonylag késői adatában fordul elő; vö. JókK. 115: *teuelgefe;* 1416: „Nicolao *Mosolgo*" (OklSz.); MünchK. 91va: *Fonalgnacuala* (vö. *fanyalog*).

C) A magánhangzó-kiesés következtében CC felépítésűvé vált képzőbokraink közé általában olyanok tartoznak, melyeknek második eleme mozzanatos vagy műveltető funkciójú *-t*. Kialakulásuk az ősmagyar kor második felében mehetett végbe. Azonos funkciójú elemekből tevődik össze a mozzanatos *-lt*, mely főleg ősi, onomatopoetikus eredetű fiktív tövekből képezett származékokban szerepel, s viszonylag késői adatokból mutatható ki: JókK. 58: *emuewltÿkuala;* 1405 k.: *siuelte* (Gl.); 1444: *Sykoltho* szn. (OklSz.). Szintén azonos funkciójú elemekből, mozzanatos *-n*-ből és *-t*-ből bokrosult az *-nt*, mely néhány fiktív, illetve fiktívvé vált tőből képez igét: KTSz.: *tekunte;* vö. JókK. 19: *pÿllontafaban;* ÉrsK. 519: *legyenthee;* stb.

D) Korai funkcionális szembenállás egyik pólusát képviseli az *-szt (árad : áraszt)*, melynek alkotóelemei a gyakorító *-sz* és a kauzatív *-t*. Korai adatokban jelentkezik: HBK.: *ılezıe;* KT.: *furıfcte;* ÓMS.: *Walafth.*

E) A denominális *-h* adatainkban különböző képzőbokrok első elemeként használatos: HBK.: *helhezıe;* vö. BécsiK. 204: *megbùzhoττènèc;* MünchK. 35rb: *hèl'hete;* stb. Egyedüli formánsként írott emlékeink korában már nem jelentkezik, a belőle alakult képzőbokrok keletkezése bizonyára az ősmagyar korszakban ment végbe. — Az egyelemű, előhangzóval bővült műveltető *-at/-et* és a szenvedő *-atik/-etik* képzők szinonim párja (megfelelő fonetikai helyzetben) az elemismétléssel keletkezett *-tat/-tet*, illetve *-tatik/-tetik* képzőbokor. Ez utóbbiak kialakulása valószínűleg ősmagyar folyamat, erre utal (a kauzatív *-t* ómagyar kori elavultságán kívül) korai adatoltságuk is: HBK.: *ıochtotnıa;* KT.: *etetÿ;* ÓMS.: *therthetyk.*

Ősmagyar kori, önálló szóból keletkezett képzőnk

Igeképző-állományunk egyetlen önálló szóból keletkezett tagja a *-hat/-het* képző, képzővé válása szintén ősmagyar kori fejlődés eredménye. Az önálló lexémaként élt (s megváltozott jelentéssel ma is élő) *hat* ige ősi örökség az uráli korból, eredeti jelentése konkrét 'halad, előremegy' volt, s ez már önálló létében, mielőtt képzővé válása megindult volna, elvont jelentésárnyalatok felé tolódott el. Már önálló lexémaként hordozhatta a 'bír valamit, képes valamire'-féle absztrakt szemantikai árnyalatokat; vö. JókK. 5: „ſemÿt nem *hat*" stb., s ezzel vagy ehhez hasonló elvont jelentéssel, összetételszerű kapcsolatokon át, fejlődhetett igeképzővé. Írott emlékeink korára már képzőként is hosszú múlttal rendelkezhetett, s a nyelvérzék számára már bizonyára régen nem lehetett azonos önálló lexémaként élő önmagával. Erre mutat többek közt az a tény, hogy korai írott emlékeinkben sem fordul elő sehol az alapszótól különírva, következetes egybeírása a régen bekövetkezett agglutinálódás biztos jele. Annak, hogy a képző a nyelvtudatban elszakadt a lexémaként élő *hat* igétől, kiváló bizonyítéka a KT. *leÿeffen* adata, melyben a képző kiesett *h* hangját hiátustöltő *j* pótolja. Ingadozás nélküli, tökéletesen kialakult illesz-

kedése is a képzővé válás távoli időpontjáról tanúskodik. Korai szövegeink adataiban a 'valamire képes, valami lehetséges' jelentésekkel több *-hat/-het* képzős származék fordul elő: HB.: *mulchotıa;* KT.: *fcıulheſſen, maradhaſſun, hot*
"
tudıuc, ıllethet, lelhetneýnc stb.

Korai ómagyar kori képzőállományunk

Az ősmagyar kor különböző szakaszaiban végbement, új képzőbokrok létrehozását eredményező folyamatok és egy agglutinálódással keletkezett képző születése következtében az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyar korszak kezdetén (a már említett ősi, egyelemű képzőkön és a kételemű *-ít* előzményén kívül) a következő újabb képzők (képzőbokrok és egy önálló szóból keletkezett képző) tartozhattak az igeképző-állományba: *-dok/-dĕk/-dök, -dít, -dul/-dül, -gál/-gél, -gat/-get, -hod/-hĕd/-hŏd, -hot/-hĕt/-hŏt* stb., *-kál/-kél, -kod(ik)/-kĕd(ik)/-kŏd(ik), -koz(ik)/-këz(ik)/-köz(ik), -lal/-lel, -lt, -nt, -sol/-sĕl/-söl, -szol/-szĕl/-szŏl, -szt (-aszt/-eszt), -tat/-tet, -tatik/-tetik, -ul/-ül; -hat/-het.*

Újabb képzőbokrok keletkezése

Az ómagyar korszak korai időszakában újabb képzőbokrok alakulása megy végbe vagy indul meg, hogy aztán a következő szakaszban befejeződjék, esetleg a korai ómagyarban fejeződik be néhány olyan bokrosulási folyamat, amely már az ősmagyar korszak vége felé elkezdődött. Az újonnan keletkezett képzőbokrok ebben az időszakban is általában két primer képző összetapadása útján jönnek létre, de már képzőbokor tovább-bokrosulására is akad példa. A bokrosulási folyamat rendszerint úgy megy végbe, hogy a relatív tő (vagyis már valamilyen képzővel ellátott ige) végén álló képzőhöz hozzátapad a továbbképzésben hozzákapcsolt másik képző *(maradoz :> -doz)*. A végleg egy képzővé válás a gyakori együttszereplés eredménye. Irányát tekintve hátul megy végbe a bokrosulás, s ez tekinthető az általános, csaknem kivételtelen megoldásnak. (A későbbi korszakokban az ellenkező irányú, vagyis elöl végbemenő bokrosulásra is akad példa: *butá-skodik, kutyá-lkodik*, ez azonban ritka jelenség.) Természetesen számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a bokrosulás ebben a korszakban nagyobb mértékű, mint amilyennek forrásaink alapján mutatkozik. Bizonyára van olyan képzőbokor, melynek keletkezése föltehetően erre a korra esik, de csak a következő korszakbeli adatokban bukkan fel.

A) A hátul bokrosuló képzők típusába tartozik a *-gat/-get* képzőbokor is, melynek kialakulása valószínűleg az előbbi korszakban elkezdődött, de valóban egységes képzőbokorrá válása minden bizonnyal a korai ómagyar korszak eredménye. Ez a később egyre növekvő produktivitású képzőbokor különböző funkciójú elemekből jött létre, a gyakorító *-g*-ből és az előhangzós műveltető *-at/-et*-ből, olyan módon, hogy az *-at/-et -g* képzős relatív igetőhöz járulva abból kauzatív vagy faktitív jelentésű származékot hozott létre. Ilyen, a *-gat/-get* elemeinek képzőbokorrá válását elősegítő, kiinduló képzésformák már az ősmagyarban is gyakoriak lehettek, s a későbbi szakaszokban is közönségesek (JókK. 141: *cergetuala;* BécsiK. 132: *mozgattatnac;*

JordK. 373: *Zergheſſetek;* stb.), jelentéstartalmukban jól érezhető a kauzatív árnyalat. Az egységes képzőbokorrá alakult *-gat/-get* viszont a gyakorító jelentést vitte tovább. Bár a korai ómagyar emlékekben alig akad rá adat (1256: *eregeteuhyg* hn. : OklSz.), igen valószínűnek látszik, hogy ekkor már viszonylag gyakori használatú, kialakult funkciójú eleme volt igeképző-állományunknak, valószínűleg már a korszak közepétől. Erre mutat az a körülmény is, hogy az idézett korai adatban, ősi fiktívvé vált tőből képezett helynévi származékban, gyakorító funkcióval jelentkezik, s a későbbiekben is ugyanilyen grammatikai jelentésű, állandósult képzett igékben (vö. JókK. 155: *halgaſmeg*, 154: *fenyegeteſnek*) használatos.

B) Képzőbokraink következő csoportjának tagjai jelentéktelen mennyiségű származékot képező, gyakorító funkciójú képzőbokrok; kialakulásuk idejének meghatározása, adatok hiányában, csak feltételesen remélhető. Először kései ómagyar kori adatokban fordulnak elő, s nem mindenik jelentkezik e szakasz korábbi írott emlékeiben. Az egyetlen, ami többségükkel kapcsolatban valószínűnek látszik, hogy a kései ómagyar szakasznál korábbi periódusban keletkeztek, vagy az ősmagyar kor végén, vagy a korai ómagyar kor kezdetén, illetve valamikor a korai ómagyar kor folyamán. Ennek valószínűvé tételéhez is csak közvetett bizonyítékokra lehet támaszkodni. E képzőbokrok közös jellemvonása az azonos funkciójú elemekből történő hátul-bokrosodás.

A *-dal/-del* a kései ómagyarnak viszonylag korai adataiban, általában lexéma értékű tövekből képzett igékben szerepel; vö. BécsiK. 147: *megtọrdèlec*, 249: *vagdaltac;* 1456 k.: *zegdelesnekwl* (Gl., vö. *szökdel*), s egy korai ómagyar adatban, a *told* ige gyakorító *-al*-lal továbbképezett származékában jelentkezik az a képzésforma, mely megindíthatta a képzőbokor kialakulását: 1268: *Toldalagh* hn. (Csánki 5: 741). A *-dos/-dës/-dös* is csak kései ómagyar kori nyelvemlékekben bukkan fel először, a vele képezett igék szintén lexémaként élő tőigék származékai (vö. MünchK. 20vb: *ʒọkdoſọ;* GuaryK. 2: *mardoſaſa;* AporK. 204: *pegdeſſek*). A két képzőbokor kialakulásának valószínű ideje a korai ómagyar kor; a származékok jellege, vagyis a világosan felismerhető, élő tőből való keletkezésük ténye is a képzőbokrok viszonylag fiatal korára utal.

Több sajátos kérdés vetődik fel a háromelemű *-dogál/-dëgél/-dögél* képzőbokorral kapcsolatban. A vele formált származékok meglehetősen későn jelentkeznek adatainkban (vö. WinklK. 107: *mendeghelnek;* NagyszK. 311: *vardogalnia;* VirgK. 58: *iardogalt*), produktivitása a XVII., XVIII. században éri el tetőfokát; mindebből, s annak a körülménynek okából, hogy csupa világos, lexéma értékű tőből alkotott származékban szerepel, viszonylag késői keletkezésre kell következtetnünk. Ha alakulása a kései ómagyarra esnék, adataink bizonyára elárulnának valamit a kiindulási pontról, a fejlődés mikéntjéről. Vizsgált szakaszunk, vagyis a korai ómagyar kor csekély számú írott emlékétől ezt nem lehet elvárni, mégis különösnek mondható, hogy a továbbbokrosulás alapjául szolgáló, föltehető **járdog*-féle igék ismeretlenek nyelvtörténeti emlékeinkben, sehol nincs nyoma *-dog/-dëg/-dög* képzőbokor létezésének. Ha mégis volt ilyen, akkor belőle az *-al/-el* gyakorító képző hozzátapadása útján, hátul történő bokrosulással, valószínűleg a korai ómagyarban fejlődött háromelemű képzőbokor. De talán hihetőbb, hogy a *-gál/-gél* képzőbokorhoz elöl tapadt hozzá a primer gyakorító *-d (mondo-gál)*, vagyis elöl-bokrosulás hozta létre a háromelemű képzőbokrot.

Külön említést kíván az ÓMS. hapax *huzuzwa* igealakja, illetve a belőle kikövetkeztethető *-toz/-tëz/-töz* gyakorító képzőbokor, melynek létezéséről ez

az egyetlen adat tudósít. Ha nem egyedi költői alkotás ez az ige, a képzőbokor kialakulhatott *-t* végű, főleg *-t* műveltető vagy mozzanatos képzős relatív igetövek *-z* gyakorító képzővel továbbképezett alakjából *(kiáltoz, himtëz, öntöz)*. Ez esetben a különböző funkciójú elemekből összetett képzőbokor teljes eltűnését, illetve egyszeri adatolását talán az magyarázza, hogy szűk területi korlátok között, csekély hatókörű produktivitással működött, s a vele képezett egy-két származékból hatékonyabb képzők hamarosan kiszorították. Valószínű, hogy keletkezése és kihalása is a korai ómagyar korban ment végbe.

C) A *-g* gyakorító képzőből a ritkán előforduló *-ng* alak (e csak látszatra képzőbokor) létrejötte minden valószínűség szerint az ómagyar korai szakaszára tehető. Egy-egy képzett igébe már ekkor behatolt az *-n* a gyakorító *-g* elé, akár inetimologikus járulékhangként, akár az onomatopoetikus eredetű *cseng*-féle alakok analógiájára. A *kering* ige ugyanis a kései ómagyar első nyelvemlékeinek adataiban már megszilárdult származékként jelentkezik (JókK. 30: *kerengÿk;* BécsiK. 229: *kèrengnèc*), s ez a körülmény előző szakaszbeli keletkezésére utal.

A korai ómagyarban tehát a szakasz kezdetén megvolt (már ismert) képzőállomány a következő képzőbokrokkal gyarapodott: *-dal/-del, -dogál/-dëgél/ -dögél, -dos/-dës/-dös, -gat/-get, -ng, -toz/-tëz/-töz* (?). Föltűnő jelenség, hogy az újonnan keletkezett képzőbokrok mind gyakorító funkciójúak.

Alaki kérdések

A képzők hangtani felépítése

1. Az uráli—finnugor örökségként az ősmagyar kor elején megvolt egyelemű képzők általában magánhangzóra végződtek, alaki felépítésük tehát CV lehetett. A képzővégi magánhangzó lekopása azonban már az ősmagyarban megindult, ennek eredményeként egyelemű képzőink egyetlen mássalhangzóvá rövidültek.

Szintén az ősmagyar korban megindult az a folyamat, melynek következtében egyelemű képzőink bizonyos hányada előhangzóval bővült, hozzájuk tapad ugyanis a tővégi magánhangzó, mely ebben a szakaszban általában alsó nyelvállású. Az előhanggal való bővülés az ősmagyar kor utolsó periódusában mehetett végbe, a képzővégi magánhangzó lekopása ekkor már minden bizonnyal megtörtént, az előhangzóval bővült egyelemű képzők alaki felépítése tehát VC.

Így jött létre a *-d* gyakorító képző előhangzós *-ad/-ed* változata, mely a későbbi szakaszokban csak néhány származékban őrizte meg eredeti gyakorító funkcióját, a vele képezett igék többségében — funkcióváltással — kezdőmozzanatos jelentésűvé vált. A korai ómagyar kori adatokban több származékigében előfordul: HB.: *Engede;* KT.: *maradhaffun;* ÓMS.: *farad;* GyS.: *fugadatıa;* stb. Valószínűleg idetartozik az *imád* ige is: HB.: *Wımagguc*, benne később az előhangzó nyúlásával *-ád* képzőalak jelentkezik. — Az ősmagyarban tapadt hozzá a tővégi magánhangzó a kauzatív *-t*-hez is, a műveltető *-at/-et* és a szenvedő jelentésű *-at(ik)/-et(ik)* változatra korai ómagyar kori írott emlékeink több adatot szolgáltatnak: KTSz.: *allata, fyrotıatu[c];* ÓMS.: *kynzathul, werethul.*

Az *-szt* képzőbokor első eleméhez szintén az ősmagyar szakaszban hozzátapadt az alsó nyelvállású tőhanghangzó. Az *-aszt/-eszt* változat megszilárdulását valószínűleg a vele funkcionálisan szembenálló *-ad/-ed* analogikus hatása is támogatta, illetve kölcsönösen támogatták egymás alakulását. Alaki felépítése tehát az ősmagyar kor befejező szakaszában VCC formájú. Ez a változat jelentkezik korai ómagyar emlékeink következő adataiban: HB.: *zocozta;* ÓMS.: *Walafth;* 1238/: *Akazto* hn. (OklSz.). Ugyanez az alaki felépítése az ősmagyar kor végső szakaszában (s még a korai ómagyar kezdetén is) a finnugorból örökölt egyetlen többelemű képzőnek, az *-ít* előzményének: KTSz.: *iduzuht[ut];* GyS.: *tonohtuananac.* Az új alakulásként az ősmagyar korban létrejött képzőbokrok (*-kod/-kĕd/-kŏd, -dal/-del* stb.) hangalaki felépítése CVC típusú, a következő szakaszbelivel azonos képet mutat.

2. A korai ómagyar korszak kevés számú nyelvemléke természetesen nem foglalja magában a szakasz teljes igeképző-állományát. A korszak végén ez a képzőállomány megegyezik a kései ómagyar kezdetebelivel, a képzők alaki szerkezete is azonos.

Valószínű, hogy a korai ómagyar szakaszban ment végbe az egyelemű gyakorító *-d* és a *-z* képző középső nyelvállású előhangzóval való gyarapodása; a módosulás, miután az *-ik* az új változat állandó velejárója lett, azt eredményezte, hogy az új formához új funkció járult, a módosult alakváltozatok reflexív jellegű intranzitív bennható származékok képzőivé váltak. Első elemük, vagyis a *-d*-hez és a *-z*-hez előhangként tapadt tővégi magánhangzó később megnyúlik, létrejönnek az *-ódik/-ődik* és az *-ózik/-őzik* változatok (az *-ödik* és az *-özik* alakok magánhangzója rövid marad). A két képző származékai csak kései ómagyar kori adatokban fordulnak elő, de ekkor már vannak köztük állandósult lexikai elemek is. A képzők első magánhangzója ezekben a származékokban még valószínűleg rövid, bár ez nem bizonyítható: BécsiK. 141: *razottatnacvala, meghaborodec;* SándK. 32: *gyarapogyatok;* JókK. 4: *reÿtezuen,* 111: *tartoznak;* Cal. 360: *Fenyegetőzőm.*

A korai ómagyar igeképzők hangalaki és morfematikus felépítés szerint a következő típusokba sorolhatók. Egyelemű, C képletű képzők: *-d (tapod), -g (forog), -k (sikolt), -l (töröl), -m (futamik), -n (gyaponik), -p (hagyap), -r (akar), -s (keres), -sz (metsz), -t (ilt), -v (sérüv), -z (szerez).* — Egyelemű, VC képletű képzők, melyekhez előhangként hozzátapadt az alapszó tőhanghangzója: *-ad/-ed (marad, éled), -am(ik)/-em(ik) (futamik, élemik), -an/-en (fortyan, serken), -at/-et (várat, veret);* középső nyelvállású előhanggal: *-ódik/-ődik (rázódik, verődik), -ózik/-őzik (változik, rejtőzik).* (Eredeti formájuk a rövid előhangzós *-odik/-ödik/-ĕdik,* illetve *-ozik/-özik,* a nyúlás később következik be.)

Kételemű, CC képletű képzők: *-ÿt* (az *-ít* előzménye: KTSz.: *iduzuht[ut];* stb.), *-nt (tekint), -lt (sikolt), -szt (füröszt).* — Kételemű, VC képletű képzők: *-úl/-ül* (*-ól/-öl* stb.) *(háborul, könyörül).* — Kételemű, CVC típusú képzők: *-dok/-dĕk/-dŏk (faldok, nyeldék), -dít (fordít), -dúl/-dül (fordul, csendül), -gál/-gél (rongál), -gat/-get (ereget), -hod/-hĕd/-höd (bűnhöd), -hot/-hĕt/-höt (bűzhöt), -kál/-kél (tökél), -kod(ik)/-kĕd(ik)/-kŏd(ik) (gondolkodik), -kozik/-kĕzik/-közik (gondolkozik), -lal/-lel (foglal), -sol/-sĕl/-söl (visël), -szol/-szĕl/-szöl (unszol), -rog/-rĕg/-rög (csikorog), -tat/-tet (büntet).* — Ugyancsak CVC képletű az egyetlen önálló szóból keletkezett igeképzőnk a *-hat/-het* (*múlhat, szülhet* stb.).

Valószínűleg megvolt már a háromelemű, CVCVC képletű *-dogál/-dëgél/-dõgél (várdogál).*

A képzések morfológiai szerkezete

A tő és a képző kapcsolódásának alaki vonatkozásai

1. Az ősmagyar korszak első felében (eltekintve például az olyan kivételes alakulású származékoktól, melyekben kiesett a nyíltszótagi helyzetben levő tővéghangzó) még többséget képviselhetett az igeképzők teljes tőhöz járulása: *mənəd(ə)* (mond), *kələt(ə)* (kelt), *sərət(ə)* (sért). Több tényező kisebb-nagyobb jelentőségű közrejátszása indította meg és irányította azt a fejlődést, melynek eredménye a csonka tő létrejötte, s a toldalékolásban a csonkatövűség szerepének kiterebélyesedése.

A teljes tő végvokálisának eltűnése, ezáltal a csonka tő, illetve a csonkatövűség kialakulása mind az abszolút szóvégi helyzetben, mind a toldalékok előtt, lényegében azonos (főleg fonetikai és morfematikai) jellegű motívumok közreműködésének tulajdonítható. Megindulásának alapvető tényezője nyelvünk örökölt hangsúlyviszonyaiban keresendő. Az első szótagi hangsúly következtében e szótag maximális intenzitásával szemben a távolabbi, illetve szóvégi helyzetben levő csökkent intenzitású szótagok gyönge helyzetű magánhangzói nagymértékben hajlamosak a kiesésre, illetve lekopásra. Hozzájárult e hajlandóság fokozásához a nyíltszótagi helyzet is, mely nemcsak a szóvégnek, hanem a toldalékok előtt álló tővéghangzónak is sajátja volt ebben a szakaszban. Az említett fonetikai tényezőkön kívül jelentős szerepet játszottak a csonka tő létrehozásában, illetve számának növelésében bizonyos morfofonológiai és morfematikai jellegű indítékok is. Az a körülmény, hogy a tővégi magánhangzó sok esetben átkerült a képző tulajdonába, előhangként a képző tartozéka lett (*-ad/-ed, -at/-et* stb.), lehetőséget teremtett arra, hogy az ilyen előhangzós képzőkkel formált származékokból a nyelvérzék csonka tőalakot vonjon el. Az ősmagyar kor második felében az *-ul/-ül* képző kettőshangzóból monoftongizálódott hosszú magánhangzója magába olvasztotta a teljes tő véghangzóját, a lappangásba jutott teljes tő viszont felismerhetetlen, tehát a nyelvérzék számára az *-ul/-ül* képzős igék is csonka tőből keletkeztek. A csonkatövűség kialakulása és használati körének kiszélesedése az ómagyar korai szakaszára lényegében már lezajlott, az igeképzők az őket megelőző tőalak használata szempontjából is különböző típusokba sorolhatók.

Azokat a szabályszerűségeket, amelyek az egyes igeképzők előtti tőalakhasználat mikéntjét irányítják, a szabályszerűségeket kialakító és befolyásoló tényezőket a korai ómagyar korszak viszonylag kevés adata alapján nem lehet teljes egészében számba venni, átfogó regisztrálására csak a következő szakasz nagyobb méretű adattára nyújt lehetőséget. A korai ómagyar írott emlékeiben ugyanis a teljes igeképző-állománynak csupán jelentéktelen mennyiségű töredéke használatos, hiszen képzett igék adatolása szinte kizárólag szövegemlékeinktől várható, szórványaink legföljebb bizonyos mennyiségű igenévi származékra szolgáltatnak adatokat. Azok a képzők, melyek egy vagy több származékban bekerültek korszakbeli emlékeink adataiba, saját kapcsolódási szokásaik révén valamit elárulnak az előttük jelentkező tőalak használatának szabályairól. Sok esetben kell azonban a következő korszak adataihoz fordul-

nunk, hogy ahol lehet, vallomásaik segítségével próbáljunk visszakövetkeztetni a korai ómagyar szakaszbeli állapotokra.

Az a korai ómagyar adatokból is kitűnik, hogy a végvokális megmaradása vagy hiánya az egyes igeképző előtt nagyrészt a képző fonetikai és morfematikai alkatának függvénye, de beleszól a képző hangkörnyezete, vagyis az egész származék hangalakjának felépítése is, a tővégi magánhangzó előtti, illetve a csonka tövet záró mássalhangzó minősége is. Egyelemű, C típusú igeképzőink aszerint járulnak teljes vagy csonka tőhöz (ugyanaz a képző is mind a kettőhöz), hogy a csonka tő végmássalhangzója ejthető *(leng)* vagy nehezen ejthető torlódást alkotna-e a hozzá kapcsolódó képzővel *(dobog)*. A képző fonetikai jellege szabja meg a teljes tőhöz járulást például az *-n* képző esetében *(csaponik)*, ez a képző állandó morfematikai kapcsolódási rendje, függetlenül a csonka tő záró mássalhangzójának minőségétől. A képző morfematikai felépítése teszi lehetetlenné a csonka tő használatát a két mássalhangzóból álló, CC típusú képzők kapcsolódási módjában (KTSz.: *tekunte*), s testesebb, illetve szótagalkotó voltuk miatt járulnak csonka tőhöz a CVC típusú képzők (HB.: *mulchotta*).

2. A teljes tő következetes használatára kevés példa akad a korai ómagyarban. Az egyelemű, C típusú képzők közül kizárólag teljes tőhöz kapcsolódhatott például a mozzanatos *-n* (melytől ekkor már elkülönült az előhangzós *-an/-en* változat), s mely eredeti, előhangzó nélküli formájában már csak néhány származékban szerepelhetett; vö. 1456 k.: *meg chekenik* (Gl.); DebrK. 542: *megh gyaponek;* 1592: *czaponik* (NySz.). — Teljes tőből keletkeztek az *-s* képzős származékok is: An.: *Zecufeu* hn.; vö. még JókK. 17: *futofuan;* BécsiK. 66: *folofuan;* stb. A *szöcske* alaki fejlődésére gondolván azonban föl kell tennünk, hogy az *-s* előtti tőséghangzó nyíltszótagi helyzetben elvétve ki is eshetett: *szökösе* :> *szökse* :> *szökcse* :> *szöcske*.

A többelemű képzők közül az *-nt* teljes tőhöz járulását e korszakban csak egy ige adatai igazolják, de fonetikai okok is arra utalnak, hogy e képzőbokornak ez az általános érvényű kapcsolódási módja: KTSz.: *tekunte;* ÓMS.: *thekunched* (vö. még JókK. 19: *pyllontafaban*). Hasonló okokból teljes tőhöz járulhatott az *-lt* képzőbokor is; vö. JókK. 58: *ewuewltyjkuala;* 1405 k.: *siuelte* (Gl.); s a KT. *furiſcte* adatában teljes tő előzi meg a szintén CC felépítésű *-szt*-t is, mely egyébként ebben a szakaszban már a véghangzóval bővült, vagyis előhangzós *-aszt/-eszt* formában képez származékokat. A *fürőszt* kivételes képzésű igealak, a képző eredetibb *-szt* változatával keletkezett.

3. Teljes és csonka tőhöz váltakozva járulnak a korai ómagyar korszak írott emlékeiben adatolt egyelemű képzők. Ezek az ősi, már az előző szakaszban C típusúvá rövidült képzők, a korai ómagyarban szinte mindig csonka tőhöz kapcsolódnak, amikor ezt a már említett fonetikai természetű tényezők lehetővé teszik. Az ősmagyar kor nagy részében érvényben volt kapcsolódási rendjük, vagyis a teljes tőhöz járulás ténye őrződött meg abban a folyamatban, melynek eredménye a teljes tő végvokálisának a képzőhöz vonódása, ezúton több előhangzós képzőváltozat kialakulása, mely körülmény viszont a csonkatövűség terjedésének kedvez. — A csonka tő gyakori jelentkezését, illetve a tőalak-ingadozást az a tőtípus is elősegíti, melynek jellemző sajátsága (főleg nyíltszótagi hangzókiesés következtében) a teljes és a csonka tő váltakoztatása. Több primer képzőnk képez ebbe a tőtípusba tartozó igéket

(*csorog : csorgó, töröl : törlő* stb.). A tőalak-váltakozás meglétének vagy hiányának kérdésébe is beleszólnak fonetikai jellegű tényezők, a tő és a képző morfematikai kapcsolata csak abban az esetben jöhet létre, ha a tő végmássalhangzója és a mássalhangzós képző együttese fonetikailag elfogadható torlódást alkot. Ellenkező eredmény esetén a váltakozás elmarad, a képző a teljes tőhöz járul (*topog : topogó, füstöl : füstölő*).

Vannak olyan primer képzők is, melyek nem képeznek az említett tőtípusba tartozó származékokat, ezeknél a csonka és a teljes tő használatának kettőssége nem egyazon származékban jelentkezik. A velük képzett igék egyik része teljes, másik része csonka tőből jön létre. A tőalak kettős használatának miként jére többnyire csak következtetni lehet, viszonylag kevés ugyanis az olyan képző, melynek a korszak írott emlékeiben a kétféle tőhasználatot szemléltető adatai is előfordulnak. Ilyen például a *-d*, mely teljes tőhöz járul a következő adatokban: HB.: *kegyggen;* ÓMS.: *Keguggethuk.* Csonka tő előzi meg a következőkben: HB.: *ıldeturtvl;* KTSz.: *aldut;* 1193: „*aldo* cut" hn. (OklSz.). — A *-g* képzős származékokban csak a csonka tő használatára akad korszakunkbeli példa: 1226: *Curgou* (OklSz.); 1290: *Murgo* hn. (Györffy 1: 724), minthogy azonban az említett igék a tőalak-váltakoztató típusba tartoznak, kétségtelenül megvoltak azok a formák is, melyekben a képző a teljes tőhöz járult (*csorog, csorogván* stb.). Az is vitathatatlan, hogy ebben a korban is éltek olyan *-g* képzős igék, melyekben nem volt tőalak-váltakoztatás, a *-g* bennük mindig a teljes tőhöz kapcsolódott. Ez történt olyan lexéma értékű vagy fiktív tövek esetében, melyek tőalakjának végmássalhangzójával a *-g* kiejthetetlen torlódást alkotna (ezért nem eshetett ki a nyíltszótagi helyzetben levő tőséghangzó), mint például a *dobog, dobogó*-félékben (vö. 1430: *dobogohalm* hn.: OklSz.). — Az *-l* teljes tőhöz járul a következő adatokban: Konst.: *ɛzélɛχ* szn.; 1198: ? *emelev* szn. (ÓMOlv. 63); ÓMS.: *wklelue;* vö. még JókK. 9: *felele,* 106: *ỹhel;* BécsiK. 71: *tǫzǫl;* csonka tőhöz a tőalak-váltakoztató típusú származékok megfelelő alakjaiban: KT.: *ỹmletí;* vö. még JókK. 22: *yhlette;* 1405 k.: *emlw* (Gl.); 1478: *Therlew* szn. (OklSz.). — A HB. *tılutoa* adata még olyan származékban őrzi az eredetibb kapcsolódási formát, vagyis a *-t*-nek a teljes tőhöz járulását, amely a későbbiekben (mivel a nyílt szótagban levő tőséghangzó kiesik) már csak csonka tőből képezve jelentkezik (vö. JókK. 109: *megtylta*). Egyébként a *-t* a korai ómagyar szakasz adataiban már általában csonka tőből képez származékokat, a HB. említett adatán kívül a teljes tőalak használata legföljebb néhány előző szakaszban keletkezett, elhomályosult képzésű, állandósult származékra jellemző: HBK.: *tumetıvc;* KTSz.: *cuetfegem, fceretev.* Példák a csonka tő használatára: HB.: *terumteve;* GyS.: *aztotlonfaga;* vö. még JókK. 67: *el romta;* 1355/: *Sertew* szn. (MNy. 10: 328). — Teljes és csonka tőhöz egyaránt kapcsolódhat a deverbális és denominális jellegű származékokat képező, gyakorító *-z* is. Bár a korai ómagyar emlékek főleg a csonka tő használatára szolgáltatnak adatokat, kétségtelenül voltak olyan képzett igék, melyekben a *-z* — fonetikai okokból — következetesen a teljes tőhöz járult: GyS.: *ehezeucnek;* vö. még 1395 k.: *ewezo* (Gl.); JókK. 65: *kewtewzỹuala;* stb., s voltak olyanok, melyeknek bizonyos alakjaiban a csonka tő használata jelentette a szabályos kapcsolódási módot, minthogy ezek a tőalak-váltakoztató típusba tartoztak (vö. JókK. 60: *kynoz;* FestK. 116: *Erezyek;* stb.), említett adatainkban ezek a csonka tőből formált változatban szerepelnek: HB.: *kınzotvratwl;* ÓMS.: *kynzathul, erzem.* Akad a korai ómagyar adatokban olyan *-z* képzős ige is, melyben a teljes és a csonka tő nem váltakozik, benne a *-z*

mindig csonka tő után áll: GyS.: *Nemzetuí* (vö. még BécsiK. 194: *nèmz*), ez azonban egészen kivételes jelenség.

A képzőbokrok csoportjában is vannak olyan egyedek, melyekre mind a kétféle tőalak felhasználása jellemző. Ebbe a típusba tartozik például a *-gat/-get*, mely bár a korai ómagyarban már kétségtelenül élt, csak egy adatban mutatható ki (1256: *eregeteuhyg* : OklSz.). Kapcsolódási szabályai viszont valószínűleg ugyanazok, mint a későbbi korszakokban, föltehető, hogy ekkor is járul teljes tőhöz (vö. JókK. 154: *fenyegetefnek;* CornK. 58r: *nezegetny*) és csonka tőhöz (vö. JókK. 155: *halgafmeg;* DebrK. 104: *tőrőlgetefből*).

4. A következetesen csonka tőhöz járuló képzők típusát főleg CVC felépítésű többelemű képzők alkotják, de ugyanez a kapcsolódási forma jellemzi a szintén CVC formájú *-hat/-het* képzőt is, mely önálló szóból keletkezett, egyelemű toldalék. Az ómagyar korai szakaszának adataiban főleg a *-hat/-het*-tel alakult származékok fordulnak elő: HB.: *mulchotıa;* KT.: *fcıulheffen,*
hot
"
maradhaffun, tudıuc. A szintén ebbe a típusba tartozó, a származékokat csonka tőből képező képzőbokrok csak kései ómagyar kori adatokban jelentkeznek; vö. BécsiK. 147: *megtọrdèlec,* 249: *vagdaltac;* 1456 k.: *zegdelesnekwl* (Gl., vö. *szökdel*); MünchK. 20vb: *ʒọkdọfọ;* GuaryK. 2: *mardofafa;* AporK. 204: *pegdeffek;* stb.

Az igeképzők előtti tővéghangzó

1. Mivel igeképző-állományunk finnugorból örökölt tagjai általában mássalhangzós kezdetűek lehettek (CV felépítésűek), alaki jellegük következtében teljes tőhöz kapcsolódásuk még akkor is bizonyára általános volt, amikor a csonkatövűség kialakult. A teljes tő véghangzója kezdetben csupán a tő és a képző morfematikai kapcsolódásában kapott szerepet, de már az ősmagyar kor folyamán, főleg valószínűleg e szakasz második felében, mind az egyelemű képzők, mind a képzőbokrok morfofonetikai alkatának formálásában is hathatósan közreműködött. Az igeképzők előtti abszolút vagy relatív tő végmagánhangzójának minősége az ősmagyar kor kezdeti szakaszában még csupán a tőtől függött, tehát alsó vagy középső nyelvállásfokon állhatott. Minden jel arra mutat, hogy az ősmagyar kor nagy részében az igeképzőtől védett helyzetű véghangzóban az alsó nyelvállásfok dominált. Mindezek bizonyságául, adatok hiányában, néhány nyelvi tény vallomása szolgálhat.

A) Az alsó nyelvállású tővéghangzó ősmagyar kori dominanciájára mutat az ősi eredetű tövekből alakult, a képzők előtt nyílt véghangzót tartalmazó képzett igék viszonylag jelentős mennyisége: *akar:* († 1109) [1295 k.]: *Akaratia* hn. (Csánki 3: 219); *farag:* vö. 1357: *Farago* hn. (Csánki 5: 348); *harap:* vö. 1427: *harapou* (SzegFüz. 3: 73); *keres:* JókK. 27: *kerefe;* stb.

B) A tővégi magánhangzónak a képzőhöz vonódása, amely igeképzőink nem csekély hányadát érintette, s mely már az ősmagyar korban (valószínűleg a második felében) végbement, a tővégi magánhangzót a képző tartozékává tette, egy minőségben állandósította, s mivel ez a minőség általában alsó nyelvállásfokot jelent, a képzők *a, e* előhangzói is a nyílt végvokális uralmát bizonyítják: *-ad/-ed:* ÓMS.: *arad, maraggun; -am(ik)/-em(ik):* vö. JókK. 79: *folyamnanak;* BécsiK. 41: *futamanac; -an/-en:* vö. 1456: *daganagh* (Gl.); DöbrK. 35: *ki harfana;* stb. Olykor, ha az alsó nyelvállású előhangzós képző-

höz hozzátapadt egy másik képző, vagyis a képzőn hátul-bokrosulás ment végbe, a képzőbokor is tovább vitte az alsó nyelvállású előhangzót. Ilyen képzőbokrok például a mozzanatos *-aml(ik)/-eml(ik):* vö. JókK. 108: *felelmenek* [!]; ÉrdyK. 429: *haranleek;* stb.; az *-aszt/-eszt:* HBK.: *ılezıe;* ÖMS.: *Walaſth;* stb.

C) A képzőbokrok morfofonetikai alkatának alakulásában a tővégi magánhangzó nemcsak előhangként vállalt szerepet. A CVC (ritkán CVCVC) típusú képzőbokrok belső magánhangzója eredetileg a képzős végű relatív tő véghangzója, vagy — ha a képzőbokor második képzőeleme előhangzóval rendelkezett — ez az előhangzó kerül a képzőbokrot alkotó két képzőelem közé. Ilyen előhangzós változatban került eredetibb előhangzó nélküli önmagához például a műveltető, illetve kauzatív *-at/-et;* így alakult ki a *-tat/-tet* képzőbokor: *et-et, it-at* stb.

A hátul bokrosultak közül azokban a képzőbokrokban, melyek második eleme a bokrosulás előtti önálló használatában előhangzó nélkül élt, általában középső nyelvállású magánhangzó szerepel a CVC szerkezetű képzőbokor középső (V) elemeként. Középső nyelvállású képzőbelseji magánhangzó jelentkezik például a kétségtelenül ősmagyar korban keletkezett *-dok/-dĕk/-dök (öldök, nyomdok),* a *-kod/-kĕd/-kŏd (csapkod, csipkĕd)* gyakorító képzőbokrokban vagy a *-kozik/-kĕzik/-közik*-ben (*tanácskozik, érkĕzik* stb.). Ezekben a képzőbokrokban tehát a relatív tő (a képzett ige, amelyhez kapcsolódott a bokrosulást előidéző képzőelem) véghangzója középső nyelvállású, ez a minőség minden valószínűség szerint a hangsúlytalan szótagok gyenge pozíciójú magánhangzóin végbement záródás eredménye, csak egészen kivételes esetben tehető föl, hogy eredeti állapot megőrzője.

A képzőbokrok jelentős mennyiségében előhangzós képzővel történik a bokrosulás. Minthogy az ilyen, a hátul-bokrosulást előidéző képzők többségének előhangzójára az alsó nyelvállásfok jellemző, a velük alakult képzőbokrok belső magánhangzója általában *a, e,* esetleg nyúlással *á, é: -kál/-kél:* vö. JókK. 149: *tewkelletel;* ÉrdyK. 469: *zwrkallyaak;* stb.; *-gál/-gél:* vö. MünchK. 21rb: *hagigaltaticuala;* GuaryK. 108: *dorgala;* JordK. 614: *rongallya;* stb.; *-lal/-lel:* vö. JókK. 13: *foglalnya;* 1456 k.: *taplalta* (Gl.); WinklK. 116: *keerlelyk;* stb.; *-tat/-tet:* KT.: *etetý;* vö. még JókK. 111: *gywuontatoya;* stb.

2. Az ősmagyar kor kezdetétől a korai ómagyar korszak elejéig tartó hatalmas időbeli periódusban természetesen jelentős változások mentek végbe főleg az abszolút szóvégen, nyíltszótagi helyzetben levő véghangzókon. Ezek a változások elsősorban a véghangzók nyelvállásfokát érintették, de az ősmagyar kor befejező szakaszában már eltűnésükhöz vezettek. A képzőktől (vagy más toldalékoktól) védett tővégek magánhangzóira e változások csak részben hatottak. Abszolút szóvégen a véghangzó nyelvállásfokának megváltozása a teljes zárttá válás irányában történt, általában a felső nyelvállásúvá fejlődött véghangzó jelentette a lekopás előtti állapotot. A szóvégeken (ahol volt) a magánhangzó eltűnése százszázalékosan végbement.

A) Az említett lényeges átalakulások az igeképzők előtti véghangzókat sem hagyták teljes egészében érintetlenül. Az alsó nyelvállásfok ugyan sok esetben megmaradt (*akar, farag, keres* stb.), s ezt a nyelvállási minőséget vitték tovább a képzőkhöz tapadt, valamint az ilyen, előhangzós képzőkkel bokrosult többelemű képzők is (*-kál/-kél, -lal/-lel, -tat/-tet* stb.). Korai ómagyar adataink s a későbbi nyelvállapot bizonysága szerint azonban a záródási folyamatban az

igeképzők előtti tővéghangzók is részt vettek, sőt, bizonyára az analógia s egyéb asszociációs jellegű tényezők támogatásával, ennek a folyamatnak van oroszlánrésze abban, hogy az igetövek véghangzói egyöntetűen a középső nyelvállásfokon állapodtak meg már az ómagyar kor későbbi szakaszában. Ez azt jelenti, hogy előhangzó nélküli képzőink (s más toldalékaink), melyek előtt a tőtől függő véghangzóminőség jelentkezik, akár abszolút, akár relatív, akár lexéma értékű, akár fiktív tőből hoznak létre származékokat, mindig középső nyelvállású tővéghangzóhoz járulnak. Ezt mutatják már kései ómagyar adataink: JókK. 154: *omolnak;* BécsiK. 66: *folofuan,* 136: *rèpefọy;* NagyszK. 116: *elboritozom;* stb.

B) Az ómagyar korai szakaszában még nem volt ilyen egyöntetű a képzők előtti tővéghangzónak a tőtől függő minősége. Bár e korszak írott emlékeinek adataiban a helyesírási bizonytalanságok megnehezítik a betűk hangértékének megállapítását, mégis igen valószínűnek látszik, hogy a HB. *tılutoa* adatában a föltehetően műveltető funkciójú *-t* képző előtti tővéghangzó valóban felső nyelvállású *u*-nak olvasandó. Az eredetében azonos mozzanatos és műveltető *-t* ebben az időben már általában csonka tőhöz járult (HB.: *terumteve;* GyS.: *aztotlonfaga*), s hamarosan eltűnt a *tilu* tő véghangzója is, mely körülmény szintén e hangzó felső nyelvállásfoka mellett szól. Szintén felső nyelvállású véghangzót jelölhet az ÓMS. *thekunched* adatában az *-nt* előtti *u* betűjel. Úgy látszik, hogy e származék fiktív tövében a tőtől függő véghangzóminőség — legalább nyelvjárásaink egyik részében — felső nyelvállású lehetett, ez folytatódott a későbbi szakaszokban az *-nt* előhangzós *-int* változatában, mely az ÓMS.-beli alakkal szemben az illabiális formát képviseli. (De vö. JókK. 67: *tekente;* BécsiK. 22: *tèkènɪèd,* ezek bizonyára más nyelvjárástípusok középső nyelvállású véghangzóinak továbbvivői.) A kivételesnek tekinthető felső nyelvállású véghangzók mellett az igeképzők előtti véghangzók tőtől függő minősége már a korai ómagyar korban is több esetben minden bizonnyal középső nyelvállású; nem egy olyan adatban is, melyben a helyesírás felső nyelvállású hangnak megfelelő betűjelet használ: HB.: *zoboducha :* GyS.: *tonohtuananac;* 1256: *eregeteuhyg* hn., 1280: *Hallomas* szn. (OklSz.); stb.

C) A képzők előtti tővégi magánhangzók minőségét is érintő záródási folyamat a képzett igék morfematikai szerkezetében is jelentős változásokat hozott, illetve megteremtette e változások bekövetkezéséhez szükséges feltételeket. A csonkatövűség elszaporodásában a középső és felső nyelvállású, nyíltszótagi helyzetben levő tővéghangzók kiesése döntő szerepet játszott: 1266: *Churgo* hn. (OklSz.); 1300 k.: *Cuhurdovhut* hn. (kőhordóút) (HazOkm. 3: 48); 1327: *Ingow* hn. (AnjouOkm. 2: 322); stb. Alsó nyelvállású tővéghangzók kiesése soha nem történik meg, a záródás tehát előfeltétele a kiesésnek.

D) A záródási folyamat egyes képzők morfofonetikai jellegének alakulását is befolyásolta. Míg az ősmagyar korban a tővégi magánhangzóból előhangzóvá vált hangelem mindig alsó nyelvállású, az ómagyar kor folyamán, valószínűleg annak első szakaszában, a *-d* és a *-z* gyakorító képzők középső nyelvállású előhangzóval testesedtek (*háborodik, gyarapodik, rejtekëzik, tartozik* stb.).

A képzőbokrok morfofonetikai jellegének, sőt morfematikai struktúrájának alakításába már az ősmagyar korban is hatásosan szólt bele a tővégi magánhangzók nyelvállásfokának megváltozása. A magasabb nyelvállásfok terjedésének köszönhető például, hogy az ősmagyar keletkezésű *-dok/-dëk/-dök* és *-kod/-këd/-köd*-félék szótagbelseji magánhangzója középső nyelvállású. A CC típusú vagy az előhangzóval VCC típusúvá vált képzőbokrok (*-χt, -nt, -aszt/*

-eszt) sajátos alaki felépítése, bennük a két mássalhangzós képzőelem egymás mellé kerülése csak úgy jöhetett létre, ha az őket eredetileg összekötő képzővégi magánhangzó (vagyis a relatív tő véghangzója) olyan magasabb nyelvállásfokú volt, hogy kiesése könnyebben megtörténhetett. Míg az előhangzó alsó nyelvállásfoka arra utal, hogy a véghangzónak a képzőhöz vonódása ősmagyar kori fejlődés eredménye, a képzőbokrok belső magánhangzójának minősége nem rendelkezik kormeghatározó értékkel. A CVC típusú képzőbokrok magánhangzója ugyanis, ha alsó nyelvállásfokot mutat, eredetében azonos a képzőbokor második képzőelemének előhangzójával, az előhangzó pedig későbbi korszakokban is konzervatívan őrzi az eredeti, még az ősmagyar állapotra jellemző minőséget. Ez a körülmény teszi érthetővé a korai ómagyarban keletkezett gyakorító *-gat/-get* magánhangzójának alsó nyelvállásfokát, melyben a *-g* az előhangzós *-at/-et* műveltető képzővel bokrosult (1256: *eregeteuhyg* hn. : OklSz.; vö. még JókK. 155: *halgaſmeg;* AporK. 96: *bolgattak;* stb.).

Igeképzőink illeszkedésének állapota

Az illeszkedés az ősmagyar korban

1. Bár az alapnyelvben már volt vegyes hangrendűség, a csaknem teljes érvénnyel uralkodó palatális—veláris illeszkedés — az örökségül kapott magánhangzó-harmónia résztendenciájaként — ősmagyar kori igeképző-állományunk szinte minden olyan egyedének sajátja volt, amelyhez akár előhang gyanánt, akár (a CVC típusú képzőbokrok esetében) hangtestük belső elemeként, magánhangzó is tartozott. Az illeszkedésnek ez a formája az igeképzőkben akkor is érintetlen maradt, mikor az ősmagyar kor végső szakaszában, különböző hangfejlődési tendenciák eredményeképpen, a vegyes hangrendűség kiterebélyesedett nyelvünkben. Az *-ít* igeképzőnk ugyanis, amely hangtörténeti fejlődésének végső fokán egyalakúvá válik, még a korai ómagyar szakaszban sem jut el eddig a stádiumig. A *kacsint, koccint*-féle alakok is későbbi korszak fejleményei, s az sem valószínű, hogy az *alél, álmélkodik*-félék ősi vegyes hangrendűséget őriznek.

Az említett palatális—veláris kétalakúsággal rendelkező ősmagyar kori igeképzők az illeszkedésnek egészen különös fajtáját képviselik. Kétalakúságuk ugyanis eredeti állapot folytatója, hiszen a hozzájuk tartozó magánhangzó, gyökerét tekintve, a képző előtti abszolút vagy relatív tő véghangzójával azonos, palatális vagy veláris minősége a tő hangrendjétől függ. Palatális—veláris kétalakúságuk tehát nem aktív hasonulásos folyamat eredménye, hanem készen kapott állapot továbbvivője, a szó megszokott értelmében nem nevezhető illeszkedésnek.

Az egyetlen olyan igeképzőnk, amellyel kapcsolatban kétségtelenül megállapítható, hogy az ősmagyar korszak második felében bekövetkezett képzővé válásakor aktív folyamattal meg kellett teremtődnie kétalakúságának, s ezzel a palatális—veláris illeszkedés lehetőségének, az önálló szóból agglutinálódott *-hat/-het* képző. Eredeti veláris magánhangzós minősége következtében az összetétel utótagjából a képzővé váláshoz vezető átmeneti állapotban, palatális alapszó, eredetileg előtag, esetében bizonyára létrejöttek vegyes hangrendű formák, melyek rövid létét folyamatosan megszüntette a képző palatális változatának kialakulása, ezzel az illeszkedés megvalósulása.

Az ősmagyar kor utolsó szakaszában juthatott el alaki fejlődésének végső fázisáig az *-úl/-ül (-ól/-öl)* képző, labiális utótagú diftongusból fejlődött magánhangzója a korai ómagyar korbeli adatokban már monoftongusként jelentkezik (ÓMS.: *Scegenul;* GyS.: *arulatia*). Palatális—veláris kétalakúsága eredetében szintén az alapszó hangrendűségének folytatása, magánhangzójának diftongusi előzményében az első hang a képző előtti tő véghangzójával azonos.

2. A labiális—illabiális illeszkedés meglétének, illetve kialakulásának vagy hiányának tényét teljes egészében nem befolyásolja az a kérdés, hogy az ősmagyar kor folyamán (esetleg alapnyelvi örökségként) milyen labiális palatális magánhangzók létezésével lehet számolni. Az illeszkedésnek ez a formája ugyanis nem volt meg az ősmagyar korban, megvalósulásának kezdetei a korai ómagyar szakasz végére tehetők. Hiánya a középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó képzőbokrokra vonatkozóan figyelemre méltó kérdéseket vet föl. Ezek a képzőbokrok a kései ómagyar korszakban háromalakúak, két palatális formával rendelkeznek, az egyik illabiális, a másik labiális magánhangzós, a labiális—illabiális illeszkedés céljának megfelelően. Minthogy azonban középső nyelvállású magánhangzót olyan képzőbokrok is tartalmaznak, melyek az ősmagyar korszakban keletkeztek, s mert keletkezésük idején, ha ez az ősmagyar utolsó szakaszát jelenti is, a labiális—illabiális illeszkedés még ismeretlen, föltehető, hogy például az ősmagyar keletkezésű *-kod/-kĕd/-kŏd* vagy a *-dok/-dĕk/-dök* képzőbokor ebben a korban csak két alakváltozattal rendelkezik, a *-kod/-kĕd,* illetve *-dok/-dĕk* formával, ami elegendő az ekkor meglevő egyetlen illeszkedési lehetőség, a palatális—veláris megvalósításához. A harmadik, a labiális palatális változat megszilárdulását és elterjedését (labiális tendenciájú nyelvjárásokban már előbb is élhetett, esetleg illabiális magánhangzós alapszóhoz kapcsolódva is) a labiális—illabiális illeszkedés meghonosodása hozta magával. Ez már aktív illeszkedési folyamat.

Az illeszkedés a korai ómagyar korban

A korai ómagyar szakaszbeli írott emlékeink véges számú adatában viszonylag kevés olyan származékra akad példa, amelynek képzőjéhez az illeszkedés szempontjából számba vehető magánhangzó tartozik. CVC típusú képzőbokrok csaknem teljesen hiányoznak, amennyiben egy-egy mégis felbukkan, általában vagy csak a veláris, vagy csak a palatális változatára található adat (1256: *eregeteuhyg* hn. : OklSz.; KTSz.: *vıfelled*).

1. E korszak adataiban a palatális—veláris illeszkedés állapotát többnyire olyan származékigék szemléltetik, melyeket alsó nyelvállású előhangzóval testesedett, egyelemű képzők hoztak létre: TA.: *zakadat;* HB.: *feledeve, Entegede;* 1278: *Hasadad* hn. (Csánki 5: 725); ÓMS.: *fepedyk, arad, farad;* stb. Az *-ad/-ed* funkcionális ellenpárja a kauzatív *-asztl-eszt* is jelentkezik palatális és veláris származékokban is: HB.: *zocozta;* HBK.: *ılezıe;* ÓMS.: *Walafth;* 1341: *Rekeztheu* (AnjouOkm. 4: 82); stb. A mozzanatos *-an/-en* adatai e korszakban főleg a veláris illeszkedésre szolgáltatnak példákat: 1325/: *Forgianagus* hn. (fortyanagos) (OklSz. *mérges* a.); 1348: *Daganas* hn. (OklSz.). A képző palatális illeszkedésének dokumentálására felhasználható a következő származék: VárReg. 360.: *Serkenteu* szn., minthogy benne nem az *-nt* képzőbokor szerepel, hanem az *-en* képzős relatív igetőhöz járul a műveltető *-t*. A szintén

előhangzós műveltető *-at/-et* és a szenvedő *-atik/-etik* képzők illeszkedésére főleg szövegemlékeink szolgáltatnak adatokat: HBK.: *tumetívc;* KTSz.: *fyrotiatu[c];* ÓMS.: *kynzathul, werethul;* stb.

Az előhangzós, tehát már eredetileg, véghangzóként az alapszó hangrendjét követő magánhangzóval bővült képzők sorában akad egy nem illeszkedő *-el ~ -él* képzőforma: ÓMS.: *olelothya.* Ez az ige az *-al/-el (-ál/-él)* képzővel alkotott származékok között kivételes hangrendűséget mutat, szinte az egyetlen, amelyben a képző illeszkedés nélküli változatban szerepel. Az *alél* vegyes hangrendűségének oka ismeretlen, de igen valószínű, hogy valamilyen asszociációs jellegű tényező (elhasonulás, analógia) beavatkozásában keresendő.

A korai ómagyar korbeli adatokban föllelhető képzőbokrok palatális—veláris illeszkedése kivételtelen. Igaz, hogy adataik száma igen csekély, e képzőbokrok többsége azonban olyan típusú, amelyekkel kapcsolatban a vegyes hangrendűség nem képzelhető el (kivételnek számít az *-úl/-űl,* bár vegyes hangrendű forma vele is csak késői, nyelvjárási adatokban, a *taníl*-félékben bukkan fel): *-ul/-ül:* ÓMS.: *Scegenul;* GyS.: *arulatıa;* 1332: *Keruleuheg* hn. (OklSz.); *-sol/-sël:* vö. BécsiK. 42: *tapſolaſt; -tat/-tet:* HBK.: *ıochtotnıa;* KT.: *etetÿ;* stb. A szintén CVC típusú *-hat/-het* illeszkedését több adat dokumentálja:

hot
"

HB.: *mulchotıa;* KT.: *ſcıulheffen, maradhaffun, tudıuc, ıllethet;* stb.

2. A labiális—illabiális illeszkedésnek korai ómagyar kori írott emlékeinkben még alig mutatkoznak olyan jelei, melyeket kialakulása előzményeinek lehet értelmezni. A labiális illeszkedésre is alkalmas s később azt meg is valósító, középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó képzőbokrok ugyan nem fordulnak elő olyan származékigéket közlő adatokban, melyek módot nyújtanának a labiális—illabiális illeszkedésnek vagy hiányának tanulmányozására, az egyelemű, C típusú képzőkkel alakult képzésformák viszont szolgáltatnak némi, megfelelő átértékeléssel fölhasználható tanulságot. Ezek az előhangzóval sem testesedett képzők, ha teljes tőalakhoz járulnak, olyan származékokat hoznak létre, melyekben a képzőt a tővégi magánhangzó előzi meg. Ennek a tővégi magánhangzónak labialitás szerinti minősége sok esetben eltér az alapszó tőbelseji magánhangzójának minőségétől. An. *Zecufeu* adatában például az illabiális tőbelseji magánhangzós szótagot labiális véghangzó követi, amely körülmény megegyezik a gyenge helyzetben levő tővégi magánhangzók jelentős hányadának fejlődési irányával. A tővégi magánhangzó labiális minősége viszont a származék egészének hangrendűségét, a labiális—illabiális viszonylat szempontjából, vegyes minőségűvé változtatja. Ugyanez a helyzet például az ÓMS. *thekunched* adatával kapcsolatban vagy a KT. *furıfcte* igéjében, ez utóbbiban azonban fordított megoldással, minthogy ebben a tőbelseji labiális magánhangzót követi az illabiális tővéghangzó. Ez kivételes jelenség, míg az előzőkben megfigyelt állapot általánosnak nevezhető, mivel a szóvég felől terjedő labializáció legtöbb esetben még csak a tővéghangzón érezteti hatását. Természetes tehát, hogy e korszak adataiban nemcsak igeképzők, hanem más toldalékok előtt is (az egyes nyelvjárásoktól függő mértékben) jelentkeznek labiális (palatális) tővégi magánhangzók. A labialitás szempontjából vegyes jellegű származékok bizonyos hányadából úgy küszöbölődik ki az illabiális—labiális kettősség, hogy a tőbeli, eredetileg illabiális magánhangzó (An.: *Zecufeu)* is labializálódik (vö. MünchK. 20vb: *ȝokdoſo*). A középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó képzőbokrok (vagy az előhangzós képzők) palatális

változatában egymás mellett éltek az eredeti illabiális és az újabban keletkezett labiális formák, s ezek kezdetben minden szabály nélkül, váltakozva járulhattak illabiális vagy labiális magánhangzós tőalakhoz egyaránt. Az ilyen módon létrejött származékok között, ha véletlenül is, már akadtak olyanok, amelyekben megvalósult a labiális—illabiális illeszkedés. Gyarapodásuk, később kiteljesedésük megteremti az illeszkedésnek ezt a sajátos fajtáját.

Kétségtelenül ez a fejlődés alapvető iránya. Kibontakozása azonban korántsem egyvonalú, keresztezik a különböző nyelvjárások más irányú alakulásai. Kései ómagyar korszakbeli adatok tanúsítják, hogy egyes nyelvjárásokban ekkor már minden olyan képző háromalakú, melyet morfofonetikai alkata erre alkalmassá tesz, s palatális változatuk labiális—illabiális kétalakúsága következetesen az illeszkedés szolgálatában áll: BécsiK. 18: *vldǫzneie*, 186: *kèrdezet;* MünchK. 20vb: *ʒǫkdǫſǫ;* DöbrK. 89: *tvdǫſtik* (vö. *tövik* 'szúr') stb. Más nyelvjárások adatai viszont még az illeszkedés hiányát dokumentálják: MargL. 81: *evldezÿk;* NagyszK. 203: *tindǫclic;* SzékK. 243: *lefeſkǫdǫ*, 365: *pwgdeſtetik;* stb.

A labiális—illabiális illeszkedés a korai ómagyar kor befejező szakaszára (ezt az illeszkedést befogadó nyelvjárásokban) nagyjából minden bizonnyal kialakult, bár ekkor még szinte mindenütt lehettek ingadozások, s az illeszkedő képzőkkel képezett igék mellett még jelentős arányú lehetett a nem illeszkedő képzőkkel létrejött származékok előfordulása.

Funkcionális kérdések

A funkció általános problémái

1. A képzők napjainkig meglevő leglényegesebb funkcionális sajátosságai ősi fejlemények, uráli—finnugor örökségként az ősmagyar kor kezdetétől élnek nyelvünkben. A primer képzők keletkezésének távoli korszakában funkciójuk körvonaltalan, meghatározatlan jellegű lehetett, a képző bizonytalan jelentéstartalmú végződésként módosította az alapszó jelentését valamilyen, az adott kifejezési igénynek pillanatnyilag megfelelő irányban. A funkció meghatározatlan voltával függ össze az a jelenség, hogy ekkor még a származék szófaji jellegére vonatkozólag sem érvényesültek szabályozó kötöttségek, ugyanaz a képző létrehozhatott igét és névszót egyaránt, s bármelyik szerepben többféle funkcionális árnyalat megvalósítója lehetett.

Bár a funkcionális differenciálódás, a használati szabályok lényegének kialakulása nyelvünk önálló létének kezdete előtt megtörtént, a képzők ősi poliszemantizmusa őrzi az előző, kezdetlegesebb állapot emlékét. Több primer képzőnk mutatkozik kettős, ige- és névszóképzői funkcióban, így például a *-d*, melynek ez a tulajdonsága ősi funkcionális sajátságra nyúlik vissza: a) denominális nomenképzőként kifejezhet kicsinyítést-becézést: ÓMS.: *urodū*, *fyodum* (vö. vog. *sū-nt* 'nyílás, szád'; zürj. *šir-ed* 'gyantás'; finn *emä-ntä* 'gazdaasszony'; szelk. *qūta-nti* 'beteg'; stb.); b) de képezhet gyakorító (és mozzanatos) igét is: HB.: *munda* (vö. vog. *tuńše-nt-* 'álldogál'; osztj. *χò'ɲə-nt* 'hallgat'; finn *rake-nta-* 'épít'; stb.). Az uráli eredetű *-l* például igeképzőként gyakorító *(romol)*, mozzanatos *(fuvall)*, műveltető (*emel* 'szoptat') jelentésű igéket képez, eredetileg azonos a nomenképző *-l*-lel (denominális *körtvély*, deverbális *lepel* stb.).

A funkcionális árnyalatoknak egy-egy képzőn belül, azok működésében föllelhető, ennyire eltérő irányú szétágazása idővel megszüntette a képző azonos voltának tudatát, az ősmagyar kor kezdetére a nyelvi tudat számára ezek már minden bizonnyal külön képzőnek minősültek.

2. Minthogy a funkció minden jelentős vonásának meghatározói, realizálódási lehetőségeinek szabályai nyelvünk önálló létének kezdete előtti korszakokban kialakultak, az ősmagyar kori igeképzés már ezzel a fejlettebb funkcionális állapottal rendelkezett.

A) Annak a komplex tényezőnek, amit a funkció fogalma magában foglal, egyik fontos összetevője éppen a szófajisággal kapcsolatos szerep. E szerep érvényesülésének fő sajátosságai és törvényszerűségei lényeges vonásaikban az ősmagyar kor első szakaszától napjainkig azonosak maradtak. Az ősmagyar korra már létrejöttek a származékok szófaját érintő szabályszerűségek, melyek értelmében elkülönültek egymástól az igéket és a névszókat létrehozó képzők kategóriái. Az ősmagyarban keletkezett képzők (képzőbokrok) már vagy igei, vagy névszói szófajú származékokat képeznek, nem lehetnek egyszemélyben ige- és névszóképzők. — Kivételként meg kell említenünk az *-ász/-ész* képzőt, a vele alakult származékok kettős szófajúak. Kevés származékot képez, adatainkban korábban a névszó jelentkezik: *halász:* 1192/: *Halazfenyr* hn. (Györffy 1: 236); *halászik:* vö. 1396: *Halazouut* hn. (OklSz.); *vadász:* 1256: *Wadaz* hn. (Györffy 1: 154); *vadászik:* vö. 1405 k.: *vadazo* (Gl.). Semmi bizonyítékunk nincs arra nézve, hogy ez a kettős szófajúság ősi örökség, valószínűbb, hogy viszonylag késői szakaszban (az ősmagyar kor végén vagy a korai ómagyar elején) a már előbb meglevő főnév igei párjaként keletkezett a származékige, létrejöttét támogathatta speciális jelentése s az a lehetőség, amit az *-ik* használata nyújtott a főnévtől való alaki megkülönböztetésre.

Az igeképzők alapszavának szófajára vonatkozólag is kialakultak bizonyos szabályozó kötöttségek, ezek azonban nem érvényesülnek minden képző esetében. A kizárólag igei alapszóhoz járulás csak azokra az igeképzőkre jellemző, amelyek valamilyen, főleg jelentésbeli ok következtében nem alkalmasak denominális származékok képzésére. Ilyenek például a szenvedő igék képzői *(töretik, vitetik)* vagy a ható igék képzője *(maradhat, szülhet)* stb., vagyis mindazok a képzők, melyeket sajátos jelentéstartalmuk köt az igei alapszóhoz, vagy alaki ok, mint például az *-s* gyakorító képzőt *(tapos, repes)*, mely az *-s* képzős névszókkal azonos alakú denominális származékokat hozna létre *(köteles, üveges)*.

Egyetlen igeképzőnk a *-h* (ősmagyar *-χ*), amely adatainkban kizárólag névszói alapszóból képez származékigéket: HBK.: *helhezıe;* vö. BécsiK. 197: *hèlhetẽ;* MünchK. 94vb: *bünhọt;* stb. A képző jelentéstartalma megfoghatatlan. Meghatározható funkcionális tartalommal (gyakorító, műveltető stb. grammatikai jelentéssel) csupán a bokrosulásban hozzátapadt második képzőelem ruházza fel. A megfelelőjével képezett rokon nyelvi származékok általában tartós vagy mozzanatos grammatikai jelentést fejeznek ki, tehát olyan árnyalatokat, melyek képző nélküli igékben is megszokottak: vog. *ńelmaχl-* 'fecseg, hazudozik'; osztj. *əβlă'χt-* 'megölel'; stb.

Kétségtelen, hogy igeképzőink többsége a fent említett, sajátos jelentéstartalmuk következtében vagy más ok miatt valóban deverbális jellegű képzők kivételével, az ősmagyar korban is létrehozhatott deverbális és denominális származékokat egyaránt. A korai ómagyar kor csekély számú írott emléke jelentős mennyiségű példát szolgáltat denominális képzésű igékre, köztük olya-

nokra is, melyek bizonyára az ősmagyar korszak valamelyik szakaszában keletkeztek: HB.: *feledeve, zoboducha;* KT.: *fcolanoc;* KTSz.: *mogzotbelevl, farmazal, minle[fed* [o: *miule[fed*]; ÓMS.: *arad, epedek, kynzathul, Scegenul;* GyS.: *arulatıa, Nemzetuł;* stb. A denominális képzésű igék viszonylag nagy száma kétségtelenül arra mutat, hogy a denominális igeképzés ősi hagyományokkal rendelkezik. Ez viszont azt jelenti, hogy az alapszóval kapcsolatosan kialakult szófaji kötöttségek soha nem lehettek teljes érvényűek, a képzők nagyobb részének használatát soha nem korlátozták. Ez természetes, hiszen a képzés analogikus folyamatában főképpen az eredményül kapott származékszó az indukáló tényező, az alapszó, illetve a tő csak kivételes esetekben.

Arra nézve semmiféle kézzelfogható dokumentum nem áll rendelkezésünkre, hogy milyen lehetett a denominális képzésű igék mennyiségi aránya az ősmagyar korban. A rokon nyelvek denominális igéiben csak a képzők megfeleléseire találunk példákat, a származékige egészére nem, tanulságot tehát az említett kérdésben nem szolgáltatnak. Ősi eredetű alapszóból (illetve igei jellegű fiktív vagy fiktívvé vált tőből) képezett, korai ómagyar kori adatainkban jelentkező deverbális igéink viszont lényegesen nagyobb számúak, mint a denominális képzésűek. Az *akaszt:* 1192/: *Farcasagaztou* hn. (Györffy 1: 236); *áld:* 1193: „*aldo* cut" hn. (ÓMOlv. 57); *emel* 'szoptat': 1198:? *emelev* szn. (ÓMOlv. 63); *hasad:* 1278: *Hasadad* hn. (Csánki 5: 725); *szakad:* TA.: *zakadat; temet:* HBK.: *tumetivc; vált:* DömAd.: *Waltaudí* szn.; stb. típusú deverbális származékigéknek felét sem teszik ki az *árad:* ÓMS.: *arad; árul:* GyS.: *arulatıa; hábor:* GyS.: *Habrofagben;* stb. típusú denominális képzésű származékok. Ez a körülmény, bár tanulságait megfelelő óvatossággal kell értékelnünk, megengedi azt a föltevést, hogy a deverbális képzésű igék az ősmagyar korban is számbeli fölényben lehettek.

B) Alapvető funkcionális készség a jelentéskifejezés képessége is: ez a képzésben az egyes képzők potenciálisan hordozott jelentéstartalmának érvényre jutásával valósul meg. A képzőnek természetesen önmagában nincs megfogható jelentése, az a funkcionális árnyalat, amely még az ősmagyar kor kezdete előtti időkben hozzátapadt, s benne állandósult, csupán a képzés folyamatával létrehozott származékokban realizálódik. A képzők jelentéstartalma mindig grammatikai természetű, fő árnyalatai ősi örökségként kezdettől élnek nyelvünkben.

a) Egyik fő árnyalata a cselekvés minőségére vonatkozva kifejezheti annak tartós *(kínoz, akar)* vagy mozzanatos *(tekint)* jellegét, vagyis olyan jelentést is közölhet, melyet képzőtlen igék is jelölhetnek *(vár,* illetve *üt).*

b) Másik fő jelentésárnyalata a cselekvésnek a cselekvő alanyhoz és a cselekvés tárgyához való viszonyát fejezi ki. Az idetartozó igék a két fő grammatikai jelentésen belül több mellékárnyalat alapján rendeződnek különböző kategóriákba (l. a funkcionális kategóriák tárgyalásakor). E részkategóriák között vannak ősi eredetűek (például a kauzatív igék csoportja: *kelt, önt* stb.), de vannak újabb keletkezésűek is, mint a viszonylag későn, valószínűleg az ősmagyar kor közepe táján kialakult szenvedő ige képzése: ÓMS.: *kynzathul, werethul.*

c) Nyelvünknek a szintetikus kifejezési formák iránti készsége nyilvánul meg abban a tényben is, hogy igeképző, az ősmagyar korban képzővé vált *-hat/-het,* illetve a vele képezett ige jelöli a cselekvésre való képességnek vagy *hot*

a cselekvés lehetőségének jelentését is: HB.: *mulchotıa;* KT.: *tudıuc;* KTSz.: *[vi]felheffe;* stb.

Igeképző-rendszerünk minden egyes tagja elsődleges alapjelentésként hordozza e három fő grammatikai árnyalat valamelyikét, fő funkciója ezek egyikének jelölése. Képzőink többségéhez azonban az elsődleges, domináló grammatikai jelentésen kívül, különböző okok következtében, egy-egy másodlagos járulékként viselt, kísérő grammatikai funkció is tartozik. Azok a képzőink, melyek funkciója elsőrendűen az akcióminőség jelölésére szolgál, mellékfunkció gyanánt a tárgyhoz való viszony jelölésének képességével is rendelkeznek, vagy fordítva: a tárgyhoz való viszonyt kifejező képzők akcióminőséget is jelölhetnek. — A tartós vagy többször ismétlődő cselekvést kifejező gyakorító *-g* például, mely főleg onomatopoetikus eredetű származékok képzője, grammatikai mellékfunkcióként a cselekvés tárgyatlan voltát jelöli: X. sz.: ? *τζεργά* (fürdőnév, Nyr. 89: 231); 1266: *Churgo* hn. (OklSz.); 1320: *Fizieschergeteg* hn. (Györffy 1: 622); (†1194) [1230 k.]: ? *Dungou* hn. (OklSz.); stb. A gyakorító *-g*-vel képezett igék cselekvésének tárgyatlansága nyilván szemantikai tartalmuk jellegéből következik, ez viszont onomatopoetikus eredetükkel függ össze: a hangjelenség érzékeltetése vagy a hangfestés funkciójának kifejezése kizárja a tárgyra irányulás lehetőségét. — A kauzatív *-t* képzőhöz viszont, szintaktikai természetű alapjelentésén kívül, a vele formált származékok többségében a mozzanatosság jelentése társul másodlagos grammatikai funkció gyanánt: DömAd.: ? *Bantas* szn.; 1264/: *Ogogkelthew* hn. (MNy. 10: 82); 1210: *Etteuen* hn. (Csánki 3: 554); 1355/: *Sertew* szn. (MNy. 10: 328); stb.

A képző önmagában csupán az alapvető jelentéstartalmának s az ehhez esetenként kapcsolódó mellékárnyalatnak megfelelő grammatikai funkcióval látja el az általa képezett igét. Szemantikai tartalmát az alapszó, pontosabban a (lexéma értékű vagy a fiktív) tő jelentésének irradiációja határozza meg. A képzett ige jelentésének mindennemű módosulása, szemantikai többlettel való gyarapodása, olyan fokú megváltozása, amely szemantikai specializálódást eredményez (*felel, érez, iktat* stb.), nem a képző funkciójának eredményeként, hanem a képzett szón bekövetkezett jelentésváltozásként megy végbe, objektív nyelvi tények (az alapszó irradiációján kívül például szintaktikai kapcsolatok, esetlegesen érvényesülő asszociációs hatások, a társadalmi igények stb.) közbeszólása folytán.

C) A képző azon funkcionális adottsága következtében, hogy az alapszóhoz viszonyítva megváltozott vagy módosult jelentéssel látja el a származékszót, tulajdonképpen új jelentésű, új szót hoz létre, vagyis a szókészletet új lexikai elemekkel gyarapítja. Ez a tevékenység a képzők keletkezésének ősi szakaszától kezdve létfontosságú tényezője az árnyalt és pontos nyelvi kifejezőeszközök megteremtésének, a mindenkori kommunikációs igény minél teljesebb kielégítésének.

A származékigéknek az a jelentős hányada, amely valamely szemantikai tartalomnak legpregnánsabb, esetleg egyedi kifejezőjeként él nyelvünkben, szókészletünk állandósult elemévé vált (*iktat, teremt, választ*), sok esetben képzett voltának tudata is elhalványul (*akar, mond, terem*). Az állandósult lexikai elemekként élő képzett igékben a tő és a képző kapcsolata megszilárdul, képzőjük nem cserélhető fel más, szinonim képzővel. Valószínűnek látszik, hogy még az ősmagyar kor kezdetén (s még inkább az előző szakaszokban) viszonylag ritka volt a képzett igék lexikai állandósulása, ezáltal bizonyos tő és képző kapcsolatának megszilárdulása. A képzés folyamata még sokkal inkább mozgásban lévő tevékenységet jelentett, mint a későbbi korszakokban. Ekkor még domináltak azok a származékok, melyeket friss alakulásként teremtett meg

egy-egy alkalmilag felbukkanó kommunikációs szükséglet. Az ilyen származékokban, a tő és a képző laza, nem állandósult kapcsolata következtében, a szinonim képzők váltakozva jelentkezhettek. Ez a körülmény is magyarázhatja, hogy ősi képzőkkel alkotott, finnugor eredetű tövekből képzett igéink nem azonosak az ugyanazokkal a képzőkkel alakult rokon nyelvi származékokkal.

A produktivitás kérdése

A képző produktivitása, vagyis az a képessége, hogy bármelyik megfelelő alapszóból képezhet származékot, teljes hatókörrel általában nem, vagy csak kivételesen áll egy-egy képző rendelkezésére. A képzők produktivitásának azok a korlátai, melyek végül nemegyszer a teljes passzivitáshoz vezettek, részben még arra a szakaszra nyúlnak vissza, melyben a képzők funkcionális sajátságai kialakultak. Az a körülmény például, hogy azonos funkcióval több képző működhetett, eleve csökkentette ezek származékképzési lehetőségeit, határt szabott produktivitásuk érvényesülési körének. Az azonos funkciójú képzők viszonylag nagy száma akkor vált igazán a produktivitás korlátjává, amikor a származékok bizonyos hányadában a képző és a tő kapcsolata megszilárdult, vagyis a képzett igék egy része a szókészlet állandósult elemeként élt tovább. Ezekben a származékokban megszűnt a szinonim képzők váltakozásának lehetősége. A képzett igék lexikai állandósulása viszont az ősmagyarban is egyre erősödő fejlődési tendencia.

A produktivitás az ősmagyar korban

Az igeképző-rendszer örökölt és az ősmagyar kor folyamán újonnan keletkezett elemei, produktivitásuk mértéke szerint már az ősmagyarban különböző kategóriákba tartoznak. A kategorizálás alapjául, a produktivitás különböző mértékén kívül, a korlátozó tényezők milyensége szolgálhat (ahol s amennyiben mindez kikövetkeztethető).

1. A finnugor korból örökölt képzőállományunk elemei közül főleg a gyakorító és a mozzanatos funkciójú képzők produktivitását korlátozhatta szinonim társaik térfoglalása, minthogy ebben a két funkcionális kategóriában legnagyobb a képzők száma. A primer gyakorító *-r (akar, kotor, tipor)*, az *-s (keres, olvas, repes)*, valamint az *-sz (játszik, metsz, úszik)* kezdeti hatékony produktivitására utalnak a belőlük keletkezett képzőbokrok, ezenkívül az *-sz* esetében az időjellé *(lësz, alszik)* és a személyraggá *(törsz, látsz)* fejlődés ténye. Hogy produktivitásuk az ősmagyar kor végére mégis szinte teljesen megszűnt, nyilván annak tulajdonítható, hogy néhány produktív gyakorító képző vette át szerepüket. — Ugyanez volt a sorsuk az ősmagyar korban is fölös számban keletkező gyakorító funkciójú képzőbokroknak. A *-dok/-dëk/-dök (öldök, nyomdok)*, a *-kod/-këd/-köd (csipkëd, csapkod)*, a *-gál/-gél (hajigál, rongál)*, a *-rog/-rëg/-rög (csikorog, didërëg)* stb., vagyis mindazok a gyakorító képzőbokrok, melyek keletkezése az ősmagyar szakaszra tehető, születésük pillanatától szűk körű, csupán néhány származék létrehozásáig terjedő produktivitással rendelkeztek. — A mozzanatos képzők kategóriájában a *-k (reszket, serken)* az ősma-

gyar kor kezdetén egyike lehetett a legproduktívabb mozzanatos funkciójú képzőknek; e tény mellett szól a vele alakult képzőbokrok jelentős mennyisége. Az ősmagyar kor végére viszont tökéletesen improduktívvá vált, önmagában egyetlen származékban sem jelentkezik ómagyar kori adatainkban, csak néhány továbbképzett igében őrződött meg. Produktivitásának viszonylag gyors gyengülése nyilván más mozzanatos képzők előtérbe kerülésének tulajdonítható. A többi primer mozzanatos képző, például az *-m (futamik, folyamik)*, a *-p (állapik, hagyap)* vagy az ősmagyar kor folyamán alakult képzőbokrok, például az *-nt (pillant, tekint)* vagy az *-lt (kiált, sikolt)* csekély számú származék képzésére korlátozódó produktivitása lehetőséget nyújtott a későbbi korokban bekövetkező improduktivitásuk előkészítéséhez.

2. A produktivitás több, más jellegű kötöttségének kialakulása is megtörténhetett az ősmagyar korszak folyamán, s bizonyára többféle s több képzővel kapcsolatosan, mint amire a későbbi adatok alapján vissza lehet következtetni. Néhány képző etimológiai természetű kötöttsége, melynek eredményeképpen produktivitása onomatopoetikus eredetű képzett igék létrehozására korlátozódik, valószínűleg az ősmagyar kor második felére kialakult. Bizonyára már ekkor főleg onomatopoetikus jellegű származékok képzésére szolgált például a gyakorító *-g (forog, mozog, rebeg)*, s föltehetőleg például a mozzanatos *-lt* képzőbokor *(kiált, sikolt, rikolt)*.

3. A deverbális használatban gyengülő produktivitású képzők közül többen denominális jellegű képzőkként produktívak maradnak. Ez a szófaji kötöttségű produktivitás az említett képzők esetében már az ősmagyar kor végső szakaszára minden bizonnyal elkezdődik, ezt tanúsítja a gyakorító *-l (felel, szól, telel)* és a *-z (nemz, nyakaz, származik)* képzővel képezett korai ómagyar adatokban föllelhető származékoknak a hasonló képzésű deverbális igékéhez képest meglehetősen nagy száma, mely régtől meglevő előzményekre enged következtetni. A denominális képzéshez kötődő produktivitás, több igeképzőre jellemző sajátságként, a következő szakaszokban egyre erőteljesebbé fejlődik.

4. Az ősmagyar korban keletkezett képzőbokrokat alkotó primer képzők kapcsolódási rendje, alaki vonásai elárulnak valamit az ősmagyar kori igeképzésben az egyes képzők produktivitását szabályozó morfematikai és morfofonetikai természetű kötöttségekről. Minden jel arra mutat, hogy néhány képző használatában már kialakult az alapszó jellegével kapcsolatos morfematikai kötöttség, ami azt jelenti, hogy ezek a képzők csak, vagy főleg, képzőkkel ellátott relatív igetövekből hozhattak létre származékokat.

Ilyen morfematikai jellegű kötöttség korlátozhatta például a mozzanatos *-k* produktivitását, mielőtt, már az ősmagyar korban, eljutott a teljes improduktivitásig. A *-dok/-dĕk/-dök* az egyetlen olyan képzőbokor, melyben a *-k* a sorrendben második alkotóelem *(faldok, nyeldĕk, öldök)*, valószínű tehát, hogy a *-k* a képzőbokor alakulásának idejében gyakran és következetesen járulhatott *-d* képzős alapszóhoz. Azokat a képzőket, melyek több képzőbokorban szerepelnek második elemként (*-log/-lĕg/-lög, -rog/-rĕg/-rög, -kál/-kél, -lal/-lel* stb.) nyilván nem, vagy kevésbé korlátozta hasonló morfematikai kötöttség.

Morfofonetikai természetű kötöttséget hozott létre egyes, egyébként lanyhuló produktivitású képzők tevékenységében az az ősmagyar kori fejlődés, melynek következtében az alsó nyelvállású tővéghangzó egyes képzőkhöz

vonódott. Az ilyen módon előhangzóval bővült képző, ebben a formában, produktívabbá vált, mint előhangzó nélküli előzménye. Így vette át például a műveltető *-t (ét, it, ront)* szerepét a napjainkig produktív *-at/-et* változat *(sirat, temet)*, így szorította ki az előhangzó nélküli *-d-t (áld, mond, hord)* az ősmagyarban még gyakorító funkcióban is produktív *-ad/-ed (marad, halad, fárad)* stb.

5. Az ősmagyar korban képzővé vált *-hat/-het* már keletkezése idején is kivételesen széles hatókörű produktivitással rendelkezett. Mivel funkciójának egyedüli képviselője, szinonim társak nélkül, a ható ige egyetlen képzőjeként hozhat létre származékokat bármelyik abszolút vagy relatív igetőből (*lehet, maradhat, szülhet* stb.). Minthogy csak igei alapszóhoz járulhat és jelentéstartalmának jellege következtében fiktív tőből (a *v* tövűek kivételével: *vihet, alhat* stb.) nem képezhet származékokat, az igeképzők kategóriájában legnagyobb méretű produktivitását mégis korlátozza némi szófaji és funkcionális természetű kötöttség. E kötöttségek ellenére is egyetlen olyan képzőnk, amely, ha egy szófaji kategóriához kötötten is, de százszázalékosan produktívnak tekinthető. Teljes produktivitását, a szinonim képzők hiányán kívül, szinte jelszerűen általános jellegű jelentéstartalmának tulajdoníthatjuk.

A produktivitás a korai ómagyar korban

Igeképzőink e szakaszbeli produktivitásának állapotával és alakulásával kapcsolatban megállapítható, hogy részben folytatódnak az ősmagyar korban megindult folyamatok, több képző ekkor jut el az improduktivitás végső stádiumáig, más képzők produktivitása tovább erősödik valamely új funkcióban, vagy olyan szófaji kategóriába tartozó alapszóhoz kötődve, melyből eddig csak elvétve alkotott származékokat; részben ekkor indul néhány új folyamat.

1. A szintén általános jellegű grammatikai jelentést hordozó *-atik/-etik* és *-tatik/-tetik* képzők produktivitását, mely egyébként a deverbális képzésben teljes érvényű lehetne, csak az korlátozza, hogy ketten töltik be a passzív igeképző szerepét. Első szövegemlékeink adataiban mindkét képző használatát szemlélteti néhány példa. Az *-atik/-etik* adatai: ÓMS.: *kynzathul, werethul, kynzaffal.* A *-tatik/-tetik* példái: ÓMS.: *therthetyk;* KTSz.: *[ne]uefteffel.* — A többi funkcionális kategóriában még nagyobb számú képző látja el a megfelelő grammatikai jelentésű származékok képzésének feladatát, természetes tehát, hogy szerepkörük még szűkebbre korlátozódik. A gyakorító képzők népes csoportjában a korai ómagyar kor elejére, a többi hasonló funkciójú képző miatt eleve csekély képzési lehetőséggel rendelkező képzők közül (előhangzó nélküli formájában) improduktívvá fejlődött a *-d*, csak régebbi keletkezésű, fiktív, illetve fiktívvé vált tőből képezett származékokban szerepel: 1193: „*aldo* cut" hn. (ÓMOlv. 57); HB.: *munda;* 1300 k.: *Cuhurdovhut* hn. (vö. *hord*) (HazOkm. 3: 48); stb. A mozzanatos *-t* is ugyanilyen okok következtében jut el a teljes improduktivitásig. Néhány származékban megőrződött: HB.: *tulutoa,* 1198: *fcereteu* szn. (ÓMOlv. 63); vö. JókK. 5: *ertuen;* stb. A viszonylag nagyszámú képzőt tartalmazó funkcionális kategóriák tagjainak jelentős részén folytatódott az elavulási folyamat. Az örökölt ősi képzők éppen úgy, mint a későbbi keletkezésű képzőbokrok, jelentős hányadukban a teljes improduktivitás stá-

diumához közeledtek. Többen azonban közülük valamilyen kötöttséggel újra produktív képzők lettek: vagy folytatták tevékenységüket azon a területen, amelyhez már az ősmagyarban is kötődtek, vagy új kötöttségek alakultak ki számukra, melyek ugyan szűkebb térre szorítva, de mégis új lehetőséget teremtettek működésükhöz.

2. Az az etimológiai jellegű kötöttség, amely a *-g* gyakorító képző használatában már az ősmagyar korban kialakulóban volt, tovább erősödött a korai ómagyar szakaszban. Ez azt jelentette, hogy onomatopoetikus keletkezésű gyakorító jelentésű származékok képzésére szinte kivétel nélkül a *-g* szolgált, produktivitása ezen a területen teljes hatókörűnek nevezhető: 1193: ? *Chergou* hn. (csörgő) (ÓMOlv. 53); 1266: *Churgo* hn., (†1194) [1230 k.]: ? *Dungou* hn., 1230: *Rengeusar* hn. (OklSz.); stb. A vele funkcionálisan szemben álló mozzanatos *-an/-en* (az előhangzó nélküli *-n* változat ebben a szakaszban már elavult), bizonyára éppen oppozíciós párja példáját követve, szintén onomatopoetikus jellegű származékok képzőjeként kezd funkcionálni, produktivitása azonban lassabban kap teljes erőre ezen a területen, mint a *-g* képzőé: 1325/: ? *Forgianagus* hn. (fortyanagos) (OklSz. *mérges* a.); 1330: *Zuhanos* hn. (OklSz.); stb.

Ebben a szakaszban már adatokkal igazolható az *-l* gyakorító képzőnek az a szerepe, melyet jövevényigék honosításában tölt be azáltal, hogy ezeket a képzett magyar igék rendjébe iktatja. Ilyen *-l (-ol/-ël/-öl/-ál)* képzős formával beilleszkedő szláv és latin jövevényigék már szép számmal élhettek ebben a korszakban, ha írott emlékeinkbe nem kerültek is be. A *vádol* (vö. óe. szl. *vaditi* 'vádol, rágalmaz') igére viszonylag korai adat idézhető: GyS.: *vadulatıa*. Közvetett dokumentumokkal bizonyítható a szintén szláv eredetű *perel* (vö. óe. szl. *pьrěti* 'veszekedik, ellentmond' stb.) ige korai, valószínűleg e korszak elejére tehető beilleszkedése. Minthogy a *per* főnév elvonás a *perel* igéből, s minthogy a *per -s* képzős származéka viszonylag korai adatban jelentkezik s méghozzá személynévként: 1316: *peres* szn. (AnjouOkm. 1: 405), az ige jóval korábbi megléte vitathatatlan. — Természetesen még előbbről számos hasonló átvétellel rendelkezhettünk, hiszen például a *parancsol* ige még a szláv nazális magánhangzó eltűnése előtt, tehát a X. század befejezésénél korábban kerülhetett nyelvünkbe, bár csak kései ómagyar kori adatokban jelentkezik: JókK. 11: *paranczolna*. — Az e korszakban már megvolt, de nem adatolt latin jövevényigék morfematikai sajátosságai kétségtelenül az első átvételekben kialakultak. Magyar végződésük *-ál* formában egységesült: vö. JókK. 8: *fondaltauolna*, 66: *predıcalo*, 29: *p[ro]phetalna;* stb.

3. Egyes képzők denominális jellegű igeképzéshez kötődő produktivitása, mely, deverbális funkciójuk elhalványulásával párhuzamosan, már az előző korban kezdett kibontakozni, ebben az időben tovább terebélyesedett. Az *-l* gyakorító képzővel képezett *szól* (KT.: *ſcolanoc*), *felel* (vö. JókK. 9: *felele*) s más ezekhez hasonló, bizonyára régebben keletkezett származékok mellé egyre több új denominális ige jön létre: 1269: *teleleu* hn., 1302/: *Mezmeuelew* szn. (OklSz.); vö. 1395 k.: *festeleu* (füstölő) (Gl.); 1426: *Tarlo* szn. (OklSz.); stb. Folytatódik a gyakorító *-z* produktivitásának ugyanilyen irányú fejlődése is: ÓMS.: *kynzathul;* KTSz.: *[ne]uefteſſel;* 1349: *Nakazow* szn. (OklSz.); stb. Az ősi *-it* képzőbokor működése is egyre inkább denominális képzésekhez kötődik: HB.: *zoboducha;* KTSz.: *iduzuht[ut];* vö. JókK. 71: *meg erewſewytıuala;* stb. A

vele funkcionálisan szemben álló *-ul/-ül* képzőbokor szintén denominális jellegű képzőként lesz igazán produktív: ÓMS.: *Scegenul;* GyS.: *arulatra;* vö. JókK. 51: *megfetetewltett;* stb.

4. A gyakorító *-z* használatában a korai ómagyar folyamán morfematikai jellegű kötöttség is kialakult; ez abban állt, hogy a deverbális funkcióban improduktívvá váló képző *-d, -ad/-ed* képzős relatív igetövekből bármikor képezhetett származékot, vagyis az említett korlátokon belül produktív képzőként működhetett. Ez a körülmény teremtette meg a lehetőséget a következő szakaszban létrejött *-doz/-dëz/-döz* képzőbokor kialakulásához. A korszakunkbeli adatokban meglévő *-d* képzős igék többségükben régi keletkezésűek: 1193: „*aldo* cut" hn. (ÓMOlv. 57); HB.: *ildetuitvl;* 1164/: *Kerdeu* szn. (LtK. 2: 157); ÓMS.: *farad;* stb. Belőlük minden valószínűség szerint már ebben a szakaszban nem egy *-z* képzővel továbbképezett származék létrejöhetett, ilyenek azonban csak a következő korszak adataiban találhatók: 1364/: *Zakaduztfeuld* hn. (OklSz.); JókK. 75: *aldozott;* BécsiK. 18: *vldozneie,* 186: *kèrdezet;* WeszprK. 20: *faradozok;* stb.

5. A szintén gyakorító jelentésű *-gat/-get* képzőbokor, melynek alakulása bizonyára az ősmagyar kor végén megindult, s a korai ómagyar szakasz kezdetén fejeződött be, ekkor még viszonylag kevés származékot hozhatott létre. Deverbális funkcióban produktivitása a későbbi korszakokban egyre szélesebb körű, idővel szinte korlátlanná fejlődik. Első adataiban általában abszolút tőből képezett származékokban fordul elő: 1256: *eregeteuhyg* hn. (OklSz.); vö. JókK. 58: *latogafatok,* 155: *halgafmeg;* stb. Az utóbbi származékok specializálódott jelentéstartalma régebbi keletkezésre utal.

Ebben a szakaszban is a *-hat/-het* a legteljesebb produktivitású deverbális képző. Működésének egyetlen korlátja a szófaji kötöttségen kívül az, hogy fiktív tövekből nem hozhat létre származékokat. Első szövegemlékeinkben többször előfordul: HB.: *mulchotra;* KT.: *fcrulheffen, maradhaffun, illethet, lelhetneyńc;* stb.

A képzett igék funkcionális csoportjai

Az akcióminőség kifejezése

A gyakorító ige képzése

A gyakorító ige képzése az ősmagyar korban. — Az ősmagyar kor kezdetén primer gyakorító képzőink látták el ebben a funkcionális kategóriában az igeképzés feladatát. A gyakorító igének a rokon nyelvi és a későbbi korszakokbeli magyar adatok alapján kikövetkeztethető két fő jelentésárnyalata ebben a korban is a tulajdonképpeni gyakorítás, vagyis a cselekvés ismétlődésének, többszöriségének funkciója (verbum frequentativum vagy iterativum: *bökõd*) és a cselekvés tartós, huzamos voltának jelentése verbum durativum: *marad, néz*).

1. A deverbális jellegű képzésben primer gyakorító képzőink mindnyájan részt vettek. A származékok, azonos képző esetében is, lehettek tartós

vagy gyakorító jelentésűek, sőt az utóbbi, vagyis a frekventatív jelentésárnyalatból kiágazó kezdő-mozzanatos jelentést is kifejezhettek *(ered, old)*. A már az ősmagyar korban is valószínűleg meglevő, primer képzővel alkotott származékok általában fiktív vagy fiktívvé vált, igei jellegű tőből jöttek létre.

A *-d, -ad/-ed* képzős gyakorító igék közül jó néhányról föltehető, hogy megvoltak már az ősmagyar kor kezdő szakaszában: An.: *aldumas, erdeuelu;* vö. PéldK. 42: *apada*. Az említett származékok alapszava ősi (többnyire finnugor) előzményre megy vissza, s viszonylag korai adatban jelentkezik a belőlük *-d*-vel képezett ige, mindez valószínűvé teszi ősmagyar kori meglétüket. Azt többnyire lehetetlen eldönteni, hogy ezek a korai keletkezésű származékok eredetileg tartós vagy gyakorító jelentésárnyalatot fejeztek-e ki; föltehető, hogy az adott kommunikációs igénynek megfelelően mind a két árnyalat kifejezésére szolgálhattak.

A gyakorító *-g*-vel alakult ősi származékok többsége onomatopoetikus jellegű fiktív tőből keletkezett. Bár hangutánzó eredetű tövük nemegyszer egyeztethető rokon nyelvi megfelelőkkel, általában nem zárható ki a külön nyelvi alakulás ténye sem. (Részletesebben l. az onomatopoetikus igék képzéséről szóló fejezetrészben.)

Deverbális jellegű képzésekben az *-l (-al/-el, -ál/-él)* képző valószínűleg már az ősmagyar korszak második felében eljutott az improduktivitásig, bár még a későbbi szakaszokban is létrehoz néha egy-egy igei alapszóból képezett származékot (*hatol, őröl, töröl* stb.). Alig akad példa olyan *-l* képzős származékra, melynek ősmagyar kori keletkezése nagy valószínűséggel föltehető. Ismeretlen eredete miatt nem hiteles példa a *somlik* ige, de nem zárható ki esetleges ősi keletkezése: (†1015) 1228 e./: ? *Sumlow* hn. (KSztI. 81). A korai adatban jelentkező, ősi tőből származó *szerelem*, pontosabban *szerelmes* továbbképzés alapján kikövetkeztethető **szerel* alapigét nem tudjuk kimutatni, csak az említett származék utal egykori létezésére: [1131—1141]/: *Serelmes* szn. (OklSz.). Talán ősi keletkezésű az *utál* ige, mely viszonylag korai adatban személynévként jelentkezik: 1212: *Vtalo* szn. (HazOkm. 6: 10); KTSz.: *utalatlon;* stb., bizonytalan etimológiája miatt azonban nem iktatható a kifogástalan példák sorába. Több szempontból megbízhatóbb példának látszik a *talál* ige, mely ugyan viszonylag késői adatban jelentkezik: 1490 k.: *talaltam* (Gl.), de elhomályosult *tal-* alapszava valószínűleg uráli örökség (vö. cser. KH. *tò·lam*, U. *tola·m* 'jön, érkezik'; finn *tulla [tulen]* 'ua.' stb.).

Az ősmagyar kor végére teljesen improduktívvá vált *-r* képzővel alakult származékok közül az önállóan ki nem mutatható, de biztosan kikövetkeztethető **keser* ige minden bizonnyal a legősibb rétegbe tartozik, az *-r* a vogul megfelelőkben is megtalálható, de bennük ezenkívül még egy *-taχt* igeképző is szerepel: vog. K. *kwåśkértaχti-* 'valamit savanyúnak érez', É. *kwośértaχt-* 'erős, fanyar, keserű íze vagy szaga van'. A *keserű* melléknévi igenév viszonylag korai adatokban jelentkezik: DömAd.: ? *Keferu* szn.; HB.: *keferuv*. Hasonló típusú, s bizonyára hasonlóan ősi a szintén továbbképezett alakokból kikövetkeztethető **hábor* ige, alapszava azonban minden valószínűség szerint az uráli örökségként ránk maradt *hab* főnév, az ige tehát denominális képzésű. A **hábor* származékai közül folyamatos melléknévi igeneve, a *háború* jelentkezik legkorábban írott emlékeinkben: GyS.: *Habrofagben*. Szintén csak kikövetkeztethető a valószínűleg ősi *nyom* ige **nyomor* származéka, mely adatainkban először a *nyomorék* továbbképzésben fordul elő: DömAd.: *Numarek* szn. Az ősi **szomor* ige melléknévi igeneve, a *szomorú:* TÖ.: *Somorou* szn. A **szomor*, mely-

nek *-r*-je a magyarban (és a mordvinban: md. E. *śumuŕďems, śumoŕďems* 'búsul') minden valószínűség szerint képző, szintén élhetett az ősmagyar korban is. Kétséges a késői adatokban előforduló *sanyar* ige idetartozása: 1522: ? *Saniar* szn. (MNyTK. 86. sz. 72).

A szintén már az ősmagyar korban improduktív *-s* képző föltehetően ősi képzett igéi mind bizonytalan etimológiájú származékok. Talán *-s* képzős alakulás a korán adatolt *ás* ige: TA.: *afauuagi* hn., ha igen, bizonyára éppen úgy ősi keletkezésű, mint az *olvas*, melynek föltehető **olva- (<*lova-)* alapszava valószínűleg finnugor örökség (vö. vog. T. *лȯ*, Szo. *lȯβ* 'tíz', AK. *lɔβənt-* 'számol, olvas'; finn *luku* 'szám, számítás', *lukea [luen]* 'számol, olvas' stb.). A *keres* kétségtelenül gyakorító képzős származék, valószínű alapszava a *kér* ige finnugor kori örökség. A *keres* viszonylag késői adatban jelentkezik (vö. JókK. 27: *kerefe*), ez azonban nem mond ellent ősmagyar kori keletkezésének.

Az *-sz* gyakorító képzővel alakult ősi származékok közé tartozik az elhomályosult képzésű *úszik* ige: DömAd.: ? *vza* 'úszó' szn.; vö. JókK. 160: *vzo;* önállóan kimutathatatlan *ú-* alapszava uráli örökség (vö. vog. T. *ȯj-* 'úszik'; osztj. V. *oťťə* 'ua.'; finn *uida;* szam. jur. *ŋūś* 'úszik' stb.). A kijelentő mód jelen idejében szerepel az *-sz* az *sz*-szel bővülő *v* tövűeken kívül a *játszik, metsz* és *tetszik* igékben, ez utóbbiakban később más időkre és módokra is átterjedt, de nem tekinthetők gyakorító képzős származékoknak. — A képzőnek már az ősmagyar korban kialakult *-asz/-esz (-ász/-ész)* változata késői származékokban ugyan igei alapszóhoz járulva is előfordul *(kaparász, legelész)*, valószínű azonban, hogy kezdettől főleg denominális képzésű igék létrehozásában kapott szerepet.

A gyakorító *-z*-vel képezett ősi eredetű igék közé tartozik a meglehetősen későn adatolt *néz:* JókK. 66: *neze*, melynek kikövetkeztethető *né-* alapszava finnugor kori örökség (vö. vog. T. *ńɛβl-*, Szo. *neyl-* 'látható lesz, látható'; osztj. Trj. *nitə̄yз* 'ua.'; finn *nähdä (näen, näkee)* 'néz' stb.). Ősi keletkezésű a szintén elhomályosult képzésű *nyúz* ige is: TÖ.: *Niuizou* (a fogalmazványban *Nuhzou*) szn., melynek alapszava minden valószínűség szerint finnugor örökség. Hasonló típusú az ősi, finnugor eredetű *tövik* 'beletapad, beleszúródik' ige tőből képezett, késői adatban jelentkező *tűz* származék: DöbrK. 483: *meg tűzőt.*

Az ősmagyar korban szép számmal alakult gyakorító funkciójú képzőbokrokkal képezett igék általában kései ómagyar kori adatokban jelentkeznek, s minthogy ezek létrejöttének időpontjára nézve alapszavuk ősi eredete sem mond sokat, szinte lehetetlen olyan kritériumot találni, mely ősmagyar szakaszbeli keletkezésük tényét meggyőzően igazolná. Ezek az igék állandósult elemei szókészletünknek, a kései ómagyar kori képzett igék rendszerébe is beletartoznak, ha korábbi keletkezésűek is, tárgyalásukra tehát ott nyílik alkalom.

2. Denominális jellegű származékokat szinte minden primer gyakorító képzőnk hozhatott létre már az ősmagyar korban is, hiszen ebben a funkcionális kategóriában az alapszó szófaja szerinti elkülönülés nem ment végbe kivételtelen szabályszerűséggel. Kétségtelen mindamellett, hogy vannak köztük olyan képzők, melyek döntő többségben deverbális származékok képzésére szolgáltak, csupán elvétve alkottak egy-egy denominális jellegű származékot (például az *-r* a **hábor* igét). A gyakorító *-l* és *-z* viszont valószínűleg már az ősmagyar kor befejező szakaszától kezdődően egyre teljesebb mértékben válik denominális jellegű képzővé. Az *-l*-lel képezett denominális származékok közül korai adatban jelentkezik az uráli eredetű alapszóból képezett *ízel* (ké-

sőbbi korokban *ízlel*) ige: Konst.: *'εζέλεχ* szn. (ízelő); vö. 1456 k.: *Izle* (Gl.). Az ige melléknévi igenevének korai személynévi használata is ősmagyar kori keletkezése mellett szól. Talán ősmagyar korra tehető a *torol* ige képzése is: 1290: „pulsatores sive exequiatores qui *turlouk* vulgariter dicuntur" (OklSz.). A származékige alapszava a *tor* főnév, s az ige eredeti jelentése 'tort tart, lakomát rendez' lehetett. Jelentésének gyökeres megváltozása valószínűleg korai keletkezésének bizonysága. Ugyancsak jelentéstani okokból tehető az ősmagyar korra a *felel* ige keletkezése, bár ez csak kései ómagyar kori adatokban fordul elő: JókK. 9: *felele;* stb. Alapszava az uráli örökségként ránk maradt *fél* főnév, s az ige kezdetben a 'beszédben félként viselkedik' jelentést fejezhette ki. Ebből az ómagyar korra a 'válaszol' jelentésen kívül a 'peres eljárásban részt vesz', 'kezeskedik', 'felelősséget vállal'-féle jelentésárnyalatok fejlődtek ki. Mindezek a körülmények, valamint az ige lexikai állandósulása feltehetően ősmagyar kori keletkezésére utal.

A *-z* gyakorító képzővel alkotott származékok közül nagy valószínűséggel az ősmagyar korra tehető a *származik* ige keletkezése. Alapszava bizonytalan etimológiájú, de kétségtelenül névszói jellegű, korai emlékeink adataiban jelentkezik: TA.: *koku zarma* hn.; 1208/: *Komlouzorm* hn. (OklSz.). A *származik* ige is viszonylag korán adatolt: KTSz.: *farmazal*, elvont jelentése bizonyára hosszú ideig tartó fejlődés eredménye. A későbbi szakaszokban is gyakori típus képviselője a korán, személynévi adatban előforduló *sóz* származék: TÖ.: *Souzou* szn. Viszonylag késői adatolása ellenére ősmagyar kori keletkezésűnek tartható a *hámoz* képzett ige; vö. BécsiK. 203: „èn fùgèmèt *meghamzotta*". A *hám* főnév uráli kori örökség, s a rokon nyelvi formákból kikövetkeztethető **kama* alapalak 'fedő réteg, héj, kéreg' jelentésű lehetett. Írott emlékeinkben viszont ez a *hám* főnév sehol sem található. (A későbbi orvosi szakszóként ismert *hám* nyelvújítási elvonás eredménye.) Minthogy az ősi alapszó az ősmagyar korban már elavult, a *hámoz* kétségtelenül ősmagyar kori származék.

3. Az onomatopoetikus jellegű igék legősibb rétege képző nélküli alakulás (*sí, kõp, rop* stb.), de ősi képzésű származékigék is keletkeztek köztük már nagyon régi szakaszokban is. Az ősmagyar korinál is régebbi réteg képviselője például a *csókol*, mely ugor kori hangutánzó ige, s jelenlegi ismereteink szerint szinte az egyetlen olyan származékige, amelynek rokon nyelvi megfelelőiben a tő mellett a képző is azonos a magyar alak képzőelemével: vö. vog. AK. *śöɣəl-* 'csókol', KK. *śoɣəл-* 'ua.'. Az ugor alapalak **ćəkkɜ-lɜ* lehetett, ez képzett forma, képzője azonos a magyar *-l*-lel. (A *csók* XVI. századi elvonás az igéből.) Az ige csak kései ómagyar kori adatban jelentkezik: JókK. 41: *meg czokolyauala*. Az *-l* képzőnek onomatopoetikus keletkezésű gyakorító igék képzésében való részvétele nem ritka, de nem következetes, nem jelent olyan állandósulást, mint a *-g* képző esetében. Bár kétségtelenül ősidőktől fogva a legújabb szakaszokig részt vesz onomatopoetikus származékok képzésében (*bõmböl, fincol, lehel* stb.), megfelelő dokumentumok híján nem lehet eldönteni, hogy a vele képezett igék közül melyek keletkezése tehető az ősmagyar kor valamelyik szakaszára.

Az onomatopoetikus jellegű képzett igék végződéseként a gyakorító funkcióban a legősibb időktől kezdve általában a *-g* képző szerepel. A vele képezett igék hangutánzó fiktív töve több esetben lehetne ősi örökség, de ez éppen onomatopoetikus jellegük miatt nehezen igazolható. Nem bizonyítható, de elképzelhető például a genetikai összefüggés a *csorog* ige rokon nyelvi megfe-

lelőinek tövével. A *-g*-vel alakult származék minden valószínűség szerint ősmagyar kori, írott emlékeinkben korán és gyakran jelentkezik: X. sz.: ? τζεργά (fürdőnév) (Nyr. 89: 231); 1226: ? *Curgou* hn. (OklSz.); 1236: ? *Chyrgov* hn. (Csánki 3: 323); stb. A rokon nyelvi megfelelőkkel való összetartozás a szabályos megfelelések alapján igen valószínűnek látszik, a *csor-* tő minden bizonnyal uráli kori hangutánzó szó. Az uráli alapalak **ćor3-* lehetett.

A zárhangú képző előtt nazális mássalhangzót tartalmazó, írott emlékeinkben már egy szótagúként élő hangutánzó képzett igék típusának egyik képviselője a *dong:* (†1194) [1230 k.]: ? *Dungou* hn. (OklSz.). Első adatának időpontja s korai helynévi használata bizonyára régebbi, vagyis ősmagyar kori keletkezésre utal.

A föltehetően ősi keletkezésű hangutánzó tőből képezett s már az ősmagyar korban meglevő *-g* képzős igék között vannak olyanok, melyek csak a kései ómagyar korban (vagy ekkor sem) kerültek bele írott emlékeinkbe. Ilyen például a *csepeg*, mely össze is függhet a rokon nyelvi megfelelőkkel, de nyelvünk külön életében is keletkezhetett: 1353/: *Cepegeu* (OklSz.). Ugyanez vonatkozik a *farag:* 1357: *Farago* hn. (Csánki 5: 348) vagy például a *forog* igére is: 1377: *Forgou* szn. (OklSz.).

A korai ómagyar kori gyakorítóige-képzés. — E korszak kevés számú írott emlékének adatai alapján nem nyerhetünk teljes képet az igeképzés egészéről. A gyakorító vagy bármilyen más funkcionális kategóriába tartozó képzők s a velük formált származékok funkcionális sajátosságai, az igeképzés teljes körére kiterjedően, csak a kései ómagyar szakasz megfelelő nagyságú adattárának felhasználásával tanulmányozhatók, rendszerszerű tárgyalásuk csak ott képzelhető el. A korai ómagyar szakaszbeli funkcionális kérdések vizsgálata csupán azokra a képzőkre és képzett igékre terjedhet ki, amelyek e kor írott emlékeiben előfordulnak (a kései ómagyar adatok legföljebb a példatár gyarapítására szolgálhatnak).

1. A deverbális jellegű igeképzésben a primer gyakorító képzők aktívan már alig vesznek részt. A *-d* eredetibb, előhangzó nélküli formájában, fiktívvé vált tövek állandósult származékaiban jelentkezik: HB.: *mundoa, ovdonna, ıldetutvl;* stb. Előhangzóval bővült *-ad/-ed* változata ugyan produktív, de egyértelműen gyakorító jelentésű származékot ritkán hoz létre, funkcióváltással kezdő-mozzanatos igék képzőjévé kezd átalakulni. A vele létrehozott származékok többsége elhomályosult tőből ered: HB.: *Engede;* ÓMS.: *maraggun, farad;* stb. Lexéma értékű tő származéka a *fogad:* GyS.: *fugadatıa.* — A gyakorító *-g*-vel csak kivételesen akad olyan képzett ige, amely nem onomatopoetikus jellegű tőből származik. Ilyen az *inog*, melynek töve valószínűleg az *indul, indít* igékével azonos: 1327: *Ingow* 'ingovány' hn. (MNy. 4: 321). — Az *-l* gyakorító képző is főképpen fiktív vagy fiktívvé vált tövekből képezett származékokban szerepel. Köztük sajátos típust képvisel a *romol:* 1266: *Rumluthpatak* (OklSz.), az *omol:* 1330/: *Omlas* hn. (OklSz.), ezek s a hozzájuk hasonló többiek (*bomol, ömöl* stb.) a későbbiekben ikesekké válnak, alaki jellel hangsúlyozva a kauzatív *ront, ont*-féle oppozíciós párjaikéval ellentétben álló jelentésüket. Az *alszik* igével azonos tőből származó *alél* a képző előhangzóval bővült *-al/-el* változatának terméke: ÓMS.: *olelothya.* — Néhány, fiktív tőből keletkezett származék végződéseként jelentkezik az *-r* képző: DömAd.: *Keuerug* szn.; 1240: *Queuerug Zouorug* szn. (OklSz.). — Lexéma ér-

tékű tőből keletkezett, frekventatív jelentésű, korán adatolt származékot idézhetünk az *-s* képzővel: An.: *Zecufeu;* 1198: *fcuke zeu* szn. (ÓMOlv. 63). E szakasz írott emlékeiben más világos képzésű *-s*-sel alkotott ige nem jelentkezik. (A későbbi korokban még akad néhány: *futos, folyos* s a más származékokból kikövetkeztethető tőből képezett *repes.*) — Az *-sz* képző előhangzóval bővült *-asz/-esz (-ász/-ész)* változatával keletkezett a *fu, fuv* gyakorító származékaként a csak továbbképzett formákból kikövetkeztethető **fohász* ige: ÓMS.: *fuhazatum.* — A primer gyakorító *-z* deverbális képzésű származékokban csak kivételesen jelentkezik. Talán ilyen a *kopik* családjába tartozó 'rabol, zsákmányol' jelentésű *koboz* ige: 1251/: ? *Chubzo* szn. (vö. 1464: *Kobzow* szn.: OklSz.); ÓMS.: *erzem.* Hogy ilyenek még ekkor, ha nem is nagy számban, hasonlóan világos képzésű származékokként, lexéma értékű tövekből többen is létrejöhettek, arra bizonyságul szolgálhat a kései ómagyar szakasz elejének néhány adata, olyan képzett igékkel, melyek föltehetően már a korai ómagyarban is megvoltak: JókK. 7: *hordozuan,* 65: *kewtewzÿuala.*

A meglehetősen nagy számban létesült, éppen ezért kevés származékot létrehozó gyakorító képzőbokrokkal keletkezett igék közül alig egy-kettő került be e szakasz írott emlékeibe. A viszonylag friss keletkezésű, a későbbiekben egyre produktívabbá váló *-gat/-get* képzőbokor is felbukkan egy adatban, s minthogy ebben már helynévként használt melléknévi igeneve jelentkezik, föltehető, hogy kialakulásától kezdve gyakori és produktív képzőként működik. Az egyetlen olyan gyakorító képzőbokor, amely igazán produktív, s melynek produktivitása egyre szélesebb hatókörűvé válik. Korai származékai a gyakorítás elsődleges grammatikai jelentésén kívül a tranzitivitás jelentését is tartalmazzák, a képzőbokor második elemének, a műveltető *-at/-et*-nek köszönhetően. Tárgyas ige az említett adatban előforduló *ereget* származék is: 1256: *eregeteuhyg* hn. (OklSz.), s tárgyas igék a kései ómagyar korban adatolt *-gat/-get* képzős igék: JókK. 58: *latogafatok,* 155: *halgafmeg;* stb. — Az ÓMS. hapax *huztoz* gyakorító igéjében szereplő *-toz/-tëz/-töz* talán egyéni alkotásként létrejött, de mindenesetre egyedi előfordulású képzőbokor: ÓMS.: *huztuzwa* 'húzgálva, ráncigálva'. — Állandósult lexikai elemként élő származékban fordul elő a *-sol/-sël/-söl,* már ebben a szakaszban improduktívnak tekinthető képzőbokor; vö. BécsiK. 42: *tapfolaft;* XVI. sz.: „Matias *Morsolo*" szn. (MNy. 26: 149); stb.

2. A denominális jellegű igeképzésben főleg olyan primer gyakorító képzők vesznek részt, amelyek a deverbális képzésben vagy egyáltalán nem, vagy csak csökkent produktivitással működnek. Különösen az *-l* és a *-z* hoz létre denominális képzésű származékokat. Az *-l*-lel alakult származékok viszonylag sok adatban fellelhetők: ÓMS.: *wklelue* (amennyiben ez valóban az *ököl* származéka); KT.: *chudaltus;* KTSz.: *[m]uncallec, fcola;* 1333: *Keeklew* hn. (ZichyOkm. 1: 415); 1344: *Dellew* hn. (dűlő) (Csánki 5: 698); stb.

Az idézett származékok közül néhányan olyan szemantikai tartalom hordozói, amely a későbbi korszakokban az *-l* képzős igék egész csoportjának sajátja. Ilyen jelentéstípus például a 'valamilyennek tart', ezt képviseli a *csudál* ige. A 'valamilyennek látszik' típusúak közé tartozik a *kéklik,* a 'valamit létrehoz' jelentéstípus képviselője a *szól.* A származékok többsége főnévi alapszóból ered, a *kéklik* azonban melléknévi alapszó származéka.

Az előhangzóval bővült *-asz/-esz,* illetve a belőle a magánhangzó nyúlásával létrejött *-ász/-ész,* valószínűleg már az ősmagyar kor végső szakaszától, deno-

minális képzésű nomen-verbumok képzőjeként működik. Ugyanazon főnévből 'valaminek a szedésével, fogásával foglalkozik' jelentésű igét és az említett foglalkozás végzőjét jelölő noment hoz létre. Ez a funkcionális kettősség bizonyára nem volt meg a képző kialakulásától kezdve, valószínűleg nem a véletlennek tulajdonítható, hogy a képzővel alkotott néhány származék közül általában a főnév jelentkezik korábban első adatainkban. A *halászik* ige például korszakunknál néhány évtizeddel későbbi adatban fordul elő: 1396: *Halazouut* hn. (OklSz.), korábban adatolt a *halász* főnév: 1192/: *Halazfenyr* hn. (Györffy 1: 236). Kései ómagyar adat őrzi a *vadászik* származék igenévi továbbképzését: 1405 k.: *vadazo* (Gl.); de: 1256: *Wadaz* hn. (Györffy 1: 154).

3. Onomatopoetikus jellegű képzett igék végződéseként, többnyire csak egy-két származékban szinte minden gyakorító ige megtalálható. A primer *-l* szerepel például a *csomoszol* 'nyomkodva összezúz szőlőt, más gyümölcsöt' igében, mely e korszak több, viszonylag korai adatában jelentkezik: TÖ.: *Chomoslou* szn.; [1237—1240]: *Chvmoslo* szn. (PRT. 1: 772). Hasonló végződésű hangutánzó igéket későbbi adataink is szolgáltatnak; vö. 1456 k.: *rezele* 'reszelő' (Gl.); 1476: *Chysolo* szn. (MNy. 6: 180). Van példa az *-r* hasonló jellegű használatára is: 1370: ? *Kotor* szn., vö. 1396: *Cotro* szn. (OklSz.); 1452: *Schodró* szn. (MNy. 8: 229); stb. — A gyakorító jelentésű onomatopoetikus igék igazi képzője azonban ebben a korszakban is a *-g:* 1240/: *Zengev* hn. (ÁÚO. 7: 104); 1290: ? *Murgo* hn. (Györffy 1: 724); 1295: *Kethchenge* hn. (OklSz.); stb.

A mozzanatos ige képzése

A mozzanatos ige képzése az ősmagyar korban. — Az akcióminőséget kifejező képzett igék funkcionális kategóriájában a gyakorító igékével ellentétes grammatikai jelentést fejez ki a mozzanatos ige. Ősi kategória, kétféle cselekvésminőséget jelölhet: a pillanatig tartó cselekvést vagy a cselekvés elkezdésének pillanatát. A pillanatig tartó cselekvés jelölői a tulajdonképpeni mozzanatos igék *(kiált, csattan)*, a cselekvés kezdetének kifejezői a kezdő-mozzanatosak *(futamik, iramodik)*. E két fő jelentésárnyalat is ősi funkcionális sajátosság. A finnugor (uráli) örökségként az ősmagyar kor elején nyelvünkben megvolt primer mozzanatos képzők mellé az ősmagyar kor folyamán alakult képzőbokrokkal együtt jelentős nagyságú képzőállomány vett részt e korszak mozzanatos igéinek létrehozásában. Már az ősmagyar szakaszban bekövetkező, viszonylag gyors elavulásuk előidézésében nagy számuknak, vagyis a képzési lehetőségeken való kényszerű osztozásnak, döntő szerepe lehetett.

1. Általában deverbális képzésű igék tartoznak a mozzanatos primer képzőkkel alkotott ősi származékok sorába. A rokon nyelvi megfelelők és nyelvünk ősi keletkezésű képzett igéinek vallomásai alapján arra lehet következtetni, hogy a mozzanatos funkciójú primer képzők — vagy legalább jelentős részük — kezdetben csak deverbális jellegű származékokat hozhattak létre. Többen közülük az ősmagyar kor végére annyira elavultak, hogy még régi származékaik sem őrződtek meg.

Valószínűleg az *-l* mozzanatos képzővel keletkezett s talán ősi származék a *hűl* ige, mivel azonban ismeretlen eredetű, keletkezésének idejére nézve nincs biztos fogózó: ÓMS.: *hyul*. — Az *-m*-mel képezett mozzanatos igék között

ugor kori örökség lehet a *nyom*, mely a magyarban megőrizte ősi igenévszói jellegét. A *nyom* ige képzett voltának tudata talán már az ősmagyar korban elhomályosult. Ha az egyeztetés helyes, az ugor alapalak **nol3-(m3-)* lehetett, s az *-m* képző előzménye már az ugor korban a tőhöz járult. Viszonylag korai adatban jelentkezik: 1284/:? *Numar* hn. (Györffy 1: 795). Bizonytalan etimológiája miatt csak föltételesen tarthatjuk ősmagyar kori származéknak a minden valószínűség szerint *-m* mozzanatos képzővel alakult *terem* igét, mely legkorábbi szövegemlékünkben jelentkezik: HB.: *terumteve.* — Valószínűleg ősi keletkezésű az ugor kori örökségként élt alapszóból a mozzanatos *-p*-vel képezett *hagyap* 'köp' ige, bár késői adatban fordul elő; vö. JókK. 100: *hagyapna*, s talán a *harap* is, bár még későbbi adatból idézhető: 1427: *harapou* (SzegFüz. 3: 73).

A *-d* gyakorító képző *-ad/-ed* változatával alakult ősmagyar kori származékok között valószínűleg már ebben a szakaszban voltak olyanok, melyek grammatikai jelentéstartalma mozzanatos vagy kezdő-mozzanatos árnyalat felé hajlott. Így a *szakad* igéé: TA.: *zakadat;* (†1092)1399: *Zakathegh* (PRT. 10: 497). Ilyen lehetett például a finnugor eredetű alapszóból képzett *apad* ige is, melynek a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztethető s a magyar adatokbelivel is megegyező eredeti jelentése 'kiszárad, száradni kezd' lehetett: [1131—1141]/: ? *Apado* szn. (MKsz. 1[1892—1893]: 14). Valószínűleg ilyen a szintén ősi alapszóból származó *hasad* ige is, jól érezhető mozzanatos jelentéssel. Első adatában továbbképezett formája szerepel: 1278: *Hasadad* hn. (Csánki 5: 725). — E korszak első felétől élhet az ősi tőből képezett mozzanatos *-t* képzős *siet:* vö. JókK. 14: *fjetek.*

Kétségtelen, hogy az ősmagyar korban alakult mozzanatos funkciójú képzőbokrokkal nem egy származék jöhetett létre már keletkezésük szakaszában. Közülük többen bizonyára állandósult lexémaként túlélték az ősmagyar kort, de ha csak egészen késői adatokba kerültek be, s nem ősi tőből eredtek, korai keletkezésük bizonyíthatatlan. A *tekint* ige viszont minden bizonnyal ősmagyar kori alakulás, töve ugor kori örökség (az ugor alapalak **täkk3-* lehetett), mivel más képző nem járul hozzá, csak az *-nt*, más származékból kikövetkeztethetetlen, e tőnek élnie kellett tehát a *tekint* keletkezésekor. Korai ómagyar adatokban jelentkezik: ÓMS.: *thekunched.*

2. Onomatopoetikus jellegű származékok létrehozásában részt vesz néhány mozzanatos képző, működésük azonban csak egy-két képzett igét eredményez. Az ősi hangutánzó tőből eredő *fakad*, késői adatoltsága ellenére, bizonyára ősmagyar kori származék: BécsiK. 268: *fakaggon.* A rokon nyelvi megfelelésekben is kezdő-mozzanatos, illetve mozzanatos jelentésű származékok találhatók (vö. vog. P. *pākmänti-* 'megreped', AK. *pākəp-* 'áradni kezd, kitör'; osztj. V. *pāγənta* 'felszakad' stb.). Az *-lt* képzőbokorral alakult hangutánzó igék között valószínűleg ősmagyar kori származék a *süvölt*, igenevének korai személynévi használata is minden bizonnyal erre utal (amennyiben hitelesnek tartható): (†1135) [1249 k.]: ? *Suete* szn. (PRT. 8: 273). — A mozzanatos képzett igék onomatopoetikus csoportjában valószínűleg már az ősmagyar korban, talán az ősmagyar kor kezdetétől szerepet kap az *-n (-an/-en)* képző, amely a gyakorító *-g* funkcionális ellenpárja. Egykori használata igen széles körű lehetett, bizonyára nem korlátozódott az onomatopoetikus jellegű igék képzésére (l. szerepét a feltételes módjel *-n* elemének kialakulásában), a vele alakult igék azonban nem maradtak ránk, keletkezésük szakaszában még

ritka lehetett a képzett igék lexikai állandósulása. A képző működése, valószínűleg már az ősmagyar kor második felében, főleg hangutánzó-hangfestő eredetű igék képzésére szorítkozott. Ilyen jellegű igék végződéseként szerepel a korai ómagyar szakasz emlékeiben, melyek csekély számához viszonyítva nem tekinthető kevésnek az *-an/-en* képzős adatok előfordulása. Nehéz eldönteni, van-e ez igék között olyan, amely már az ősmagyar korban is élt. Talán ilyen a *dagan*, amelynek töve valószínűleg finnugor kori hangfestő szó. Az ige főnévi továbbképzése található első adatában: 1348: ? *Daganas* hn. (OklSz.). A korai ómagyar adatokban előforduló, többi hasonló képzésű igéről minden megfelelő kritérium hiányában még nehezebb lenne föltenni az ősmagyar kori keletkezést.

A mozzanatos ige képzése a korai ómagyarban. — Azok a képzők, amelyek mozzanatos funkciójúak, ebben a szakaszban szinte mind elavultak, vagy szűk korlátok között produktívak, mint például az onomatopoetikus jellegű származékok képzéséhez kötött *-an/-en* képző. A mozzanatos ige képzésének folyamata egészében kezd megszűnni, képzőinek szerepét más természetű kifejező eszközök, bizonyos igekötők veszik át. (Az *állapik*-féle mozzanatos igének azonos értékű helyettese a *megáll.*) Korszakunkra már több igekötő, köztük éppen az említett szerepre alkalmas is, kialakult (vö. HB.: *mige zocozta vola;* ÓMS.: *kymuhhad;* KTSz.: *ele mulha[[a]];* stb.), ez a körülmény megpecsételte a mozzanatos ige képzésének további sorsát, nem befolyásolta azonban a már meglevő mozzanatos igék használatát, sem néhány újabb származék létrejöttét a már improduktív képzőkkel, s nem érintette a bizonyos kötöttségeken belül produktív képzők működését.

1. A deverbális képzésű mozzanatos igék közül alig egy-kettő mutatható ki a korszakunkbeli adatokban, ezek valószínűleg régebben keletkezett, állandósult származékok. Ebben a szakaszban viszont bizonyára létrejöttek olyan képzett mozzanatos igék, melyek csak a következő korszak adataiban jelentkeznek (vö. JókK. 79: *folyamnanak;* 1410: *Zekellew* szn. : MNy. 10: 426; stb.), hiszen olyan ősi képzőkkel alkotott igékre nincs korai ómagyar adat, amelyek a kései ómagyar kori emlékek több adatában előfordulnak.

A gyakorító képzőből funkcióváltással mozzanatossá alakult *-ad/-ed* szerepel az ősi igei jellegű tőből képezett *akad* igében: 1252: *Akadas* szn. (SzékOkl. 1: 9). A személynévként használt képzett főnév alapszavának jelentése 'nem tud továbbjutni'-féle lehetett. Szintén mozzanatos a *támad* ige ('útnak indul'): KTSz.: *tamag.* — Mozzanatos *-t*-vel képezett származék a *tilt* ige, lehet, hogy már az előző korszakban létrejött: HB.: *tilutoa.* Ha az ismeretlen eredetű *int* szóvégi *-t*-je képzőelem, akkor a mozzanatos *-t*-vel azonos: HB.: *intetvinec.* Lexéma értékű tő származéka a *félt:* 1227: *Feltev* szn. (OklSz.). Valószínűleg megvolt már korszakunkban a kétségtelenül mozzanatos *-t* képzős, viszonylag késői adatban jelentkező *ért* ige: JókK. 5: *ertuen.*

2. Denominális képzésű mozzanatos igét korszakunkban csak az *-ad/-ed* képzővel keletkezett származékok között találunk. A mozzanatos igék kategóriájában első ízben ezzel a képzővel mutathatók ki denominális jellegű származékok. Valószínűleg az 'oldal, rész' jelentésben is használatos *fél* főnév származéka a *feled* ige: HB.: *feledeve.* Denominális származékok a következők is: ÓMS.: *arad, epedek.*

3. Onomatopoetikus jellegű képzett mozzanatos igék, a domináló *-an/-en* képzőn kívül, kis számban, több mozzanatos képzővel létrejöhetnek: [1237—1240]: ? *Repud* szn. (PRT. 1: 775). A *kiált* képzője vagy *-t*, vagy *-lt* képzőbokor, az *l* mibenléte ugyanis tisztázatlan: HB.: *keaffatuc*.

Az idetartozó igék többsége már ebben a szakaszban is *-an/-en* képzős alakulás. A műveltető *-t*-vel továbbképzett *serken* viszonylag korai adatban jelentkezik: VárReg. 360.: *Serkenteu* szn. A *fortyan* kétszeresen továbbképzett alakban bukkan fel a következő adatban: 1325/: *Forgianagus* hn. (OklSz. *mérges* a.). A *pukkan* ige is ebben az időben fordul elő: 1328: ? *Pukano* hn. (Györffy 1: 456), s a *zuhan* is, szintén helynévként használt továbbképzésben: 1330: *Zuhanos* hn. (OklSz.).

A cselekvés viszonya végzőjéhez és tárgyához

A szintaktikai grammatikai funkciót betöltő képzett igék jelentős nagyságú csoportja két fő kategóriát alkot: az intranzitív és a tranzitív igék kategóriáját. Mind a két kategória több altípust tartalmaz, aszerint, hogy a beléje tartozó származékok az intranzitivitásnak vagy a tranzitivitásnak milyen módozatát képviselik. A két fő kategória ősi örökség, az altípusok között vannak későbbi fejlemények.

Az intranzitív ige képzése

A passzív igék képzése az ősmagyar korban. — Az intranzitív képzett igék kategóriájában sajátos altípust képvisel a passzív igék csoportja. Nemcsak funkcionálisan, hanem morfematikailag is eltér e kategória többi altípusától, az egyetlen, amely külön képzővel rendelkezik. Bár passzív ige képzése rokonaink nyelvében is él, a magyar passzívum nem finnugor örökség, hanem önálló alakulás. Mind morfematikai, mind funkcionális vonatkozású egybeesések alapján bizonyítható, hogy nyelvünkben, sőt több rokon nyelvben, a passzív ige képzése a műveltetésre vezethető vissza, képzője nem más, mint a műveltető *-at/-et* és *-tat/-tet*, megtoldva a visszahatást kifejező *-ik* személyraggal. Eredetét tekintve az *-ik* azonos a T/3. ragjával, s e föltevés szerint a következő típusú, ragtalan tárgyas szerkezeteken keresztül vált visszaható funkciójú elemmé: *A fa töretik (= a fát ők töretik)*. A ragtalan tárgy ebben a szerkezetben funkcióváltással alannyá értékelődik át, az állítmányként szereplő ige viszont a mondat alanyával számban és személyben egyező, E/3. szenvedő igealakká. A *fa töretik* szerkezet jelentése tehát ekkor, az átértékelődés után, a következő: 'A fa valaki által töretik'. A szenvedő szerkezetben a cselekvés direkt alanya, az ágens, éppen úgy nem azonos a mondat alanyával, mint a műveltető szerkezetben. A szenvedő szerkezet és a szenvedőige-képzés kialakulási módjának ez a föltevés a legvalószínűbb magyarázata, még akkor is, ha a ragos tárgy korábbi fejlemény, mint a passzívum. A ragtalan tárgyas szerkezetek ugyanis nem tűntek el egyik napról a másikra a ragos tárgy keletkezése és használatának terjedése után sem (napjainkig vannak maradványaik), a párhuzamosan egymás mellett élő ragos és ragtalan tárgyas szerkezetek kettőssége viszont kedvezett a ragtalan tárggyal kapcsolatos átértékelődés megindulásának.

A szenvedőige-képzés az ősmagyar korban (valószínűleg első felének befejező szakaszától) produktív folyamatként hozta létre a passzív funkciójú származékokat. Minthogy a szenvedő igék, általános jellegű grammatikai jelentéstartalmuk következtében, nem válnak a szókészlet állandósult elemeivé, nem lehet visszakövetkeztetni ősmagyar kori állományunk egyetlen darabjára sem. Elvileg bármelyik ősi eredetű, lexéma értékű tőből keletkezhettek szenvedő képzős származékok. (Fiktív tőből sem műveltető *-at/-et*, *-tat/-tet*-tel, sem a passzív képzőkkel nem jöhet létre képzett ige.) Egyetlen, morfematikailag passzív képzésű ige, amely lexikailag állandósult, a *születik*. Funkcionálisan, legkésőbb az ősmagyar kor végétől, aktív intranzitív származékká vált 'világra jön' jelentéssel. Ősmagyar kori meglétét nemcsak az teszi valószínűvé, hogy alapszava, a *szül*, ugor kori örökség lehet, hanem az is, hogy a korai ómagyar szakaszban már, az említett funkcióváltozással, aktív igeként jelentkezik: KTSz.: *fcilete[t]vi* 'születése'. Lexikai állandósulását jelentésmódosulása magyarázza, s az, hogy ennek következtében kilépett a szenvedő igék kategóriájából.

A passzív ige képzése a korai ómagyarban. — E szakasz írott emlékei közül csak a szövegemlékek szolgáltathatnak adatokat szenvedő képzős származékra. A szövegemlékek kis száma eleve kérdésessé teszi, hogy a bennük előforduló passzív igék alapján lehet-e valamilyen képet alkotni a szenvedő ige képzésének korszakunkbeli helyzetéről, használatának gyakoriságáról. Még nehezebbé teszi a kérdést az a körülmény, hogy a szenvedő igealakok előfordulása szempontjából szövegemlékeink merőben különböznek. A HB.-ben és HBK.-ben nincs szenvedő igealak, holott ilyen a latin eredetiben több ízben előfordul. A GyS. jellegéből következik a passzív igék mellőzése. Egy szenvedő igealak jelentkezik a KTSz.-ban: *[ne]ſueſteſſel*. Viszonylag jelentős a passzív igealakok száma az ÓMS.-ban: *kynzathul*, *werethul*, *therthetyk*, *kynzaſſal*. Az ÓMS. kivételével kis szövegemlékeink azt a megállapítást sugallják, hogy ebben a szakaszban a latin hatás a fordítások nyelvén még jelentéktelenebb mértékben érvényesül, a szenvedő igealakok használatának aránya tehát még általában a magyar nyelv belső törvényszerűségeinek megfelelően alakul. A csekély mértékű használatból viszont az következik, hogy a magyar nyelv e szakaszbeli állapotában a passzív formák ritkán igényelt nyelvi alakulásoknak számíthattak. Az ÓMS. szenvedő igéinek viszonylag nagy száma talán nemcsak a Planctusban többször jelentkező passzív alakok hatásának tulajdonítható, hanem a versforma sajátos követelményeinek is. (A *kínzatol*-féle tömörítő igealak könnyebben illeszthető be a vers ritmusába, mint a *téged kínoznak*.)

Az idézett származékok morfematikai felépítése nem azonos, vannak köztük abszolút és relatív tőből, *-atik/-etik*-kel és *-tatik/-tetik*-kel képzett alakok. Többségük a tulajdonképpeni szenvedő jelentést fejezi ki, azt, hogy a mástól indított cselekvést az alany elviseli, elszenvedi. Egy közülük az általános alany kifejezésére használatos: KTSz.: *[ne]ſueſteſſel*. A szenvedő ige mindig deverbális képzésű.

Az aktív intranzitív igék. — Az e kategóriába tartozó származékokban, a tárgyatlanság közös grammatikai funkcióján kívül, a képzőhasználat is közös, vagyis ugyanazok a képzők különböző funkcionális altípusok igéinek képzésére szolgálhatnak. Az egész kategória szokásos összefoglaló elnevezése, a

visszaható ige megjelölés, valójában a mennyiségileg legjelentéktelenebb csoport, a tulajdonképpeni visszaható igék altípusának nevéből vált általánossá, itt azonban csupán az említett, szűkebb értelemben vett visszaható ige típusának jelölőjeként használatos.

A visszaható ige képzése az ősmagyar korban. — A tulajdonképpeni visszaható ige azt fejezi ki, hogy a cselekvés visszairányul a cselekvő alanyra: *rejtőzik* 'rejti magát', *bezárkózik* 'bezárja magát', vagyis a cselekvésnek az alanya és a tárgya azonos. Ősi eredetű képzője az ómagyar kor kezdetén még néhány származékban kimutatható *-v*, melynek ősmagyar kori előzménye, a **-β* uráli örökség. Ez a képző az ősmagyarban is, s bizonyára az előző szakaszokban is, a tulajdonképpeni visszaható ige képzésére szolgált, de ezenkívül létrehozhatott olyan származékokat is, melyek az intranzitív igekategória más altípusaiba tartoznak. Erre mutatnak például a következő rokon nyelvi származékok: vog. *χūl-* 'hall' : *χūlaβ-* 'hallik'; md. *ťeje-* 'csinál, tesz' : *ťejeńe-* 'keletkezik'; finn *näke-* 'lát' : *näky-*, 'látszik', *tunte-* 'érez' : *tuntu-* 'érzik'; stb.

Talán az ősmagyar korban keletkezett *-β* képzős igék egyike őrződött meg a *tilov- : se abstinere* igében: HB.: *tıluvt*, melyről azonban az is föltehető, hogy ikes ragozása teszi visszaható jelentésűvé, s analogikusan került az *sz*-szel és *d*-vel váltakozó *v* tövű igék sorába. A visszaható *-v* (< *-β*) az ómagyar korra (valószínűleg az ősmagyar kor befejező szakaszában) elavult, az *-ul/-ül* képzőbokor magánhangzós elemébe diftonguson keresztül beolvadt, így ebben sem őrződött meg eredetibb formájában. Az elavulóban levő *-v* képző mellé már az ősmagyar kor folyamán olyan képzőbokrok lettek funkcióváltással visszaható jelentésű származékok képzőivé, melyek eredetileg más grammatikai jelentést hordoztak. Ilyen fejlődés következtében az elsődlegesen gyakorító funkciójú *-kod/-kĕd/-kōd* és *-koz/-kĕz/-kōz* képzőbokrok *-ik*-kel bővült, illetve ikes ragozású változatai visszaható képzőkké váltak, a velük alkotott származékokra azonban csak kései ómagyar kori írott emlékeink szolgáltatnak adatokat: vö. JókK. 94: *teryezkedÿkuala;* JordK. 778: *borothvalkozÿanak.*

A visszaható ige képzése a korai ómagyar korban. — A korai ómagyar szakaszban — valószínűleg már az ősmagyar befejező éveitől kezdődően — a visszaható képzőállomány ismét újabb elemekkel gyarapodott. Az eredetileg szintén gyakorító funkciójú primer *-d*-hez és *-z*-hez hozzátapadt középső nyelvállású tőséghangzóval keletkezett *-od/-ĕd/-ōd* és *-oz/-ĕz/-ōz* előhangzós képzőváltozatok *-ik*-kel bővült *-odik/-ĕdik/-ōdik*, illetve *-ozik/-ĕzik/-ōzik* alakjai is visszaható igék képzőivé váltak. — Részben e korszak írott emlékeinek csekély száma, részben a tulajdonképpeni visszaható igéknek az intranzitív igekategória többi altípusába tartozó származékokhoz viszonyított ritka előfordulása magyarázza, hogy a korai ómagyar szakaszban valódi visszaható ige alig akad adatainkban. A HB.-ben adatolt, már említett *tiluvt* származék, ha valóban visszaható jelentésű is, kétségtelenül előző szakaszbeli alakulás. A szintén visszaható jelentésű *fürdik* ige is lehet előző korszakból való örökség, visszaható jellegének alaki kifejezője nyilván az *-ik*, s ez lehetett a helyzet a többi, gyakorító képzőből visszaható funkciójúvá fejlődött képzők esetében is. Később az *-ik* a képző állandó tartozéka lett a szó szótári alakjában, s vele együtt vált a visszaható funkció jelölőjévé, de csak a *-d*, *-z* képzőhöz, illetve a *-d*-re, *-z*-re végződő képzőbokrokhoz kapcsolódva. A *fürdik* ige *-d* képzője

első adatainkban még a teljes tőhöz járul: 1256: *feredeuzyg* hn. (feredőszig) (OklSz.).

Bár a korai ómagyar szakasz adataiban nem fordulnak elő, valószínű, hogy már ekkor is gyakran használhatták a gyakorítóból visszahatóvá vált képzőkkel alakult származékokat, erre vall viszonylag nagy számuk a kései ómagyar kor első írott emlékeiben; vö. JókK. 4: *reÿtezuen*, 94: *teryezkedÿkuala*, 124: *telyefegyenek;* BécsiK. 81: *valtozuā;* stb.

A reflexív jellegű bennható igék képzése az ősmagyar korban. — A képzett intranzitív igéknek ebbe az altípusába azok a származékok tartoznak, melyek cselekvése semmiféle, akár határozói vonzattal kifejezhető külső tárgyra sem irányul. Képzésükben (későbbi adataink tanúsága szerint) az intranzitív igekategória bármely képzője részt vehet. Ilyen jellegű képzett igék a legrégebbi korszakoktól folyamatosan keletkezhettek, az ősmagyar kori igeképzés is több ilyen származékot hozhatott létre, arra nézve azonban, hogy közülük egyet-kettőt megnevezhessünk, csupán bizonytalan föltevésekre szorítkozhatunk. Bár csak kései ómagyar adatban jelentkezik, uráli örökségnek tekinthető alapszavára hivatkozva, ősmagyar kori létét föltehetjük például az *indul* igének; vö. JókK. 139: *yndoltatykuala*, s ugyanilyen meggondolással az ugor kori alapszóból származó *menyül*-nek is: 1488: *ky menielth* 'kificamodott' (MNy. 16: 79). A gyakorítóból visszahatóvá vált képzőkkel képezett igék közül valószínűleg ősmagyar kori keletkezésű a szintén ősi alapszóból származó *menekĕdik* is: JókK. 146: *menekethetykuala*.

A korai ómagyar korszak reflexív jellegű bennható képzett igéinek képzéséről még vázlatos képet sem kaphatunk. A gyakorító képzőkből intranzitív funkciójúvá alakult (*-odik, -ozik, -kodik, -kozik*-féle) képzőkkel létrejött származékok nem kerültek be a korszak írott emlékeibe, bár a már említett, kései ómagyar szakaszbeli gyakoriságuk előzmények nélkül elképzelhetetlen. E szakasz adataiban bennható igék képzőjeként csupán az *-ul/-ül* fordul elő, az is csak egy-két denominális képzésű származékban: ÓMS.: *Scegenul* 'szégyenül'; KTSz.: *fcurnevlen[ec]*. Az utóbbi igének a föltehető *szörnyű* melléknévi alapszóhoz való viszonya tisztázatlan, elképzelhető, hogy az ige ismeretlen alapszó *-ul/-ül* képzős származéka, s a *szörnyű* melléknév későbbi elvonás eredménye.

Nem véletlen, hogy a korszak írott emlékeiben felbukkanó jelentéktelen mennyiségű intranzitív ige éppen a denominális jellegű származékok sorából került ki. Az intranzitív igék kategóriájában ugyanis, amint a következő szakasz adatai bizonyítják, a denominális jellegű származékok képzése egyre inkább túlsúlyba kerül a deverbális képzésűekkel szemben. Valószínűleg ez a helyzet jellemzi a korai ómagyar szakaszbeli bennható ige képzését is, ennek a vetülete az idézett denominális jellegű származékok adatoltsága.

A tranzitív ige képzése

A kauzatív ige képzése az ősmagyar korban. — A kauzatív igetípus egyike a legősibb cselekvés okozását, előidézését kifejező tranzitív igekategóriáknak. A műveltető képzők eredetileg kauzatív jellegű származékok képzésére szolgáltak, a faktitív (tétető) igekategória későbbi alakulás a kauzatívból. Kauzatív igék képzésében szinte minden műveltető képző

részt vesz, az ősmagyar kor kezdeti szakaszában természetesen az egyelemű primer képzők voltak az uralkodók, majd a későbbi szakaszaiban a képzőbokrok és az előhangzóval bővült primer képzők is szerephez jutottak.

Korai ómagyar kori adatainkban több olyan kauzatív ige található, mely ősi eredetű alapszóból keletkezett, s melynek ősmagyar kori léte nagy valószínűséggel föltehető. Az ősi kauzatív *-l* képzővel alakult származékok közül ilyen a 'szoptat' jelentésű *emel* ige, melynek alapszava uráli örökség, s melynek melléknévi igeneve korai adatban, személynévként jelentkezik: 1198: ? *emelev* szn. (ÓMOlv. 63). Talán szintén ősmagyar kori alakulás az ősi *mut* ige is, ha a *-t* valóban képző benne: [1237—1240]: *megemuto* (PRT. 1: 784), s az ugor örökségként ránk maradt alapszóból képzett *aszal* ige: 1288: *Ozolo* hn. (OklSz.). — A *-t* képzővel képezett kauzatív igék bizonyára az ősmagyar korban is gyakoriak lehettek, a későbbi szakaszokban is viszonylag nagyszámú, régebbi keletkezésű származék végződéseként őrződött meg ez az ősi egyelemű képző. Az 'itat' jelentésű *it*, melynek melléknévi igeneve korai ómagyar adatban jelentkezik, finnugor kori alapszónak bizonyára az ősmagyar korai szakaszában keletkezett származéka: TA.: *iturea* 'itatóra'. Szintén finnugor alapszóból ered az 'áztat' jelentésű, valószínűleg ősmagyar kori keletkezésű *áztat* ige: 1262: *Kenduraztou* hn. (CD. 7/3: 47). Föltehetően szintén már az ősmagyar korban élhetett a finnugor vagy ugor eredetű alapszóból alakult *kelt* származék is: 1264/: *Ogogkelthew* 'agyagfejtő, bányász' hn. (MNy. 10: 82) stb.

Kétségtelen, hogy az ősmagyar korban létrejött képzőbokrok, valamint a primer képzőknek ugyanekkor alakult előhangzós változatai már ebben a szakaszban részt vettek a kauzatív igék képzésében, s bizonyára sokkal jelentősebb mennyiségű származékot képeztek, mint amennyit a korai ómagyar korszak megfelelő adatai alapján kikövetkeztethetünk. Az ősmagyar korban keletkezett, műveltető funkciójú *-lal/-lel* képzőbokor *(fagylal, érlel)*, amely alakilag megegyezik a gyakorító *-lal/-lel*-lel *(foglal, kérlel)*, csak kései ómagyar kori adatokban jelentkezik, s csupán néhány származékot hoz létre. Nem lehet eldönteni, akad-e köztük olyan, amely az ősmagyar korban jött létre. Az ugor kori örökségként élő alapszóból képezett *hizlal* például lehetne ősmagyar keletkezésű (vö. MünchK. 17vb: *meghizlallac*), erre nézve azonban nem rendelkezünk bizonyítékokkal, sőt mivel a *hízik* alapszó napjainkig élő eleme szókészletünknek, a belőle képezett *hizlal* akár a kései ómagyar szakaszban is létrejöhetett. Hasonló a helyzet a többi *-lal/-lel* képzős, a kései ómagyar adatokban előforduló kauzatív jelentésű származékkal is.

A tőveghangzó hozzátapadásával alakult *-at/-et* változat bizonyára gyakran szolgált kauzatív igék létrehozására az ősmagyar kor befejező szakaszában. Talán ezek egyike az ősi, finnugor eredetű alapszóból képezett *mulat* ige, mely először egy viszonylag korai adatban, helynévként használt melléknévi igenévi továbbképzésben fordul elő: 1212/: ? *Monmulathow* hn. (Györffy 1: 328). Eredeti jelentése 'előidézni valaminek, főleg időnek a múlását'-féle lehetett, ebből a kései ómagyar korra, a kauzatív jelleg elhalványulásával, változatos jelentésárnyalatokat kifejező, tranzitív ige fejlődött.

A primer kauzatív *-t*-ből és ennek *-at/-et* változatából alakult *-tat/-tet* képzőbokor, megfelelő fonetikai helyzetben, már az ősmagyar kor második felében az *-at/-et*-tel párhuzamosan használt, produktív kauzatív képzőként működhetett. Kétségtelen, hogy már ebben a szakaszban nemegyszer felváltotta a kauzatív származékokban az eredetibb primer *-t* képzőt, minthogy azonban a *-tat/-tet*-tel formált igék a legritkább esetben válnak szókészletünk állandósult

elemeivé, szinte lehetetlen kikövetkeztetni, melyekben. Föltehető, de nem bizonyítható, hogy például az ősi alapszóból származó, korai ómagyar adatban jelentkező *etet* az ősmagyarban is használatos lehetett: KT.: *etetÿ*.

A *füröszt* származék kivételével, az *-szt* képzőbokrot minden vele képezett igében alsó nyelvállású tővégi magánhangzó előzi meg, ez tapadt hozzá a képzőbokorhoz, így az ősmagyar kor befejező szakaszában már az *-aszt/-eszt* forma az általános változat. A korai ómagyar adatok bizonysága szerint ez a képzőbokor a kauzatív funkciójú képzők sorában már az ősmagyar kor második felétől a leggyakoribb használatúak közé tartozhatott. A korai írott emlékeink adataiban előforduló *-aszt/-eszt* képzős származékok közül az ősi alapszóból képzett *akaszt*, mely a nyelvemlékes korban állandósult lexikai elem, bizonyára ősmagyar kori keletkezésű: 1192/: *Farcasagaztou* hn. (Györffy 1:236); 1238/: *Akazto* hn. (OklSz.); stb. Föltehető az ősmagyar kori keletkezés a korai ómagyarban szintén állandósult lexémaként élő, ősi, valószínűleg igenévszói jellegű alapszóból eredő *szakaszt* származék esetében is: HB.: *mıge zocozta vola.* — Az előhangzó nélküli *-szt* képzőbokorral alakult *füröszt* is minden valószínűség szerint létrejött már az ősmagyar korban: KT.: *furſcte.*

A kauzatív ige képzése a korai ómagyar korban. — Ez az ősi funkcionális kategória ebben a szakaszban is a legnépesebb tranzitív igekategóriák egyike. Az idetartozó származékok képzésében szinte minden tranzitív funkciójú igeképző részt vesz. A műveltető *-l* a már említett, ősmagyar kori keletkezésűnek tartható *emel, aszal* (adatait l. az ősmagyar kori kauzatívige-képzésről szóló részben) igéken kívül valószínűleg már ebben a szakaszban szerepelt a *nevel* származékban is, bár csak későbbi adatban fordul elő; vö. JókK. 71: *meg neuelÿuala* 'gyarapítja vala'; BécsiK. 89: *nèuèltèlèc* 'gondoztalak, irányítottalak'. — A primer *-t* képző az ősmagyarra föltett, említett származékokon kívül is több kauzatív igében jelentkezik a korai ómagyar szakasz adataiban: HB.: *terumteve;* HBK.: *mente;* 1265: ? *Olotow* 'altató' szn. (OklSz.); stb.

A tővéghangzónak a képzőhöz tapadásával keletkezett *-at/-et* változattal alakult kauzatív igék közül is számos példány őrződött meg e szakaszbeli adatainkban: KT.: *ÿmletí;* KTSz.: *allata, minleſſed* [o: *miuleſſed*] 'műveltessed'; stb.

Az elemismétléssel alakult *-tat/-tet* képzőbokorral képezett származékok korai adatokban jelentkeznek: HBK.: *ıochtotnıa;* KT.: *etetÿ;* 1350: ? *Vntato* hn. (Csánki 3: 634); stb. — Az ősi eredetű *-it* képzőbokorral létrehozott kauzatív igékre is akad néhány példa e korszak írott emlékeiben: HB.: *zoboducha;* 1271: *Pyrohta* szn. (ÁÚO. 8: 363); 1364: *Keruhtew* szn. (MNy. 10: 83). A *szabadit* denominális képzésű származék, jelentése — mint minden hasonló jellegű képzett igének — a 'valamilyenné tesz' (ez esetben 'szabaddá tesz') árnyalat. — Az *-szt*, illetve *-aszt/-eszt* képzőbokor korszakunkban is gyakori használatú kauzatív képző: HBK.: *ılezıe* (élessze); 1231: *Eresteun* (OklSz.); 1234/: *ereszthwen* (ÁÚO. 11: 266); ÓMS.: *Walaſth;* stb.

Valószínű, hogy ebben a szakaszban már nem egy származékban elhomályosult az eredeti kauzatív jelentés, az ilyenekben a képző grammatikai funkciója pusztán a tranzitivitás kifejezésében valósul meg.

A faktitív igék képzése az ősmagyar korban. — A mással való végeztetést kifejező faktitív (tulajdonképpeni műveltető) igetípus min-

den valószínűség szerint a kauzatív funkcionális kategóriából alakult. Lényeges különbség a két igetípus között, hogy bár a faktitív ige a kauzatív igék képzésében is részt vevő képzőkkel jön létre, nem direkt tárgyra irányuló cselekvést fejez ki. A faktitív igekategóriában ugyanis az alanytól kiinduló cselekvést más hajtja végre: *fát vágat*. A faktitív igék képzésére a kauzatív képzők közül csupán kettő, az *-at/-et* és a *-tat/-tet* szolgál, bizonyára ez lehetett az ősmagyar kori állapot is, nincs semmi nyoma annak, hogy valaha más képző is létrehozhatott volna tétető származékokat.

Minthogy a faktitív jelentésű származékigék csak egészen kivételesen válhatnak állandósult lexikai elemekké (csak abban az esetben, ha lényeges jelentésváltozás következtében elvesztik tétető jellegüket), még a kései ómagyar szakasz adatai közé is alig került be ilyen származék. A korai ómagyar írott emlékekben két olyan, eredetileg bizonyára faktitív jelentésű képzett ige található, melynek ebben a szakaszban már nem volt meg a tétető jellege, a képző csupán a tranzitivitás funkcióját valósítja meg: HBK.: *tumetívc;* KTSz.: *fyrotiatu[c]*. Ez a két ige az ősmagyar korban minden bizonnyal faktitív, vagyis valóban műveltetést kifejező származék volt, a finnugor eredetű *töm* alapszóból képezett *temet* eredeti jelentése a 'mással elföldeltet' lehetett, a *sirat* ige pedig a fogadott siratóasszonyokkal végeztetett cselekvés kifejezője volt.

Arra nézve, hogy az ősmagyar szakaszban mind az *-at/-et*, mind a későbbi alakulású *-tat/-tet* képzőbokorral alkotott faktitív származékok gyakran használt morfematikai produktumok lehettek, cáfolhatatlan bizonyítékul szolgál a műveltetőből ebben a korban létrejött szenvedő igeképzés, mely alakilag is, funkcionálisan is, éppen a faktitív jellegű műveltető igetípusból történt fejlődés igazolója.

A faktitív ige képzése a korai ómagyar korban. — A beszélt nyelvben kétségtelenül gyakran használt igetípust nem szemlélteti megfelelő mennyiségű adat. Faktitív jellegű műveltető származék a KTSz.: *minleffed* [ɔ: *miuleffed*] adatában szereplő, 'műveltet' jelentésű *mívlet* ige, mely a gyakorító *-l* képzős *mível* alapszó *-at/-et*-tel alakult továbbképzése.

A tiszta tranzitív ige képzése az ősmagyar korban. — Már ebben a szakaszban megindulhatott az a folyamat, melynek eredményeképpen a kauzatív igék bizonyos hányadában, a kauzatív jelleg elhalványulásával, a tranzitív grammatikai jelentés vált uralkodóvá. A kauzatív jelleg megszűnése természetesen nem megy végbe egyik napról a másikra, még a fejlődés előrehaladottabb stádiumában is a származékok többségében érezhetően érvényesül.

Korai, minden valószínűség szerint ősmagyar kori fejlemény az ősi eredetű *válik* alapszó eredetileg kauzatív *vált* származékában bekövetkezett jelentésváltozás, melynek folytán kauzatív igéből tranzitív funkciójú képzett igévé alakult. Nemcsak grammatikai funkciója, hanem szemantikai tartalma is módosult, elszakadt alapszava jelentésárnyalataitól. Első adatában egy személynévi továbbképzésben szerepel, pontos jelentése ebben nem tisztázható: DömAd.: *Waltaudi* szn. A kései ómagyar kori adatokban azonban sok és változatos jelentésárnyalattal fordul elő ('változtat', 'viszonoz', 'megment', 'vásárol' stb.), ezek kialakulásához, szétágazásához bizonyára hosszú időszakra volt szükség, s az is figyelemre méltó, hogy többségükben nyoma sincs a kauzatív jellegnek. A kauzatív jelleg elhalványulása általában együtt jár a képzett ige

szemantikai értelmű jelentésváltozásával, ez hozza magával a grammatikai jelentés változását. Ilyen, nem kauzatív grammatikai jelentést vonzó szemantikai árnyalatok bármelyik kauzatív funkciójú igében, bármikor kialakulhatnak, előfordul, hogy az ige, bizonyos jelentésárnyalatával kapcsolatosan megőrzi kauzatív jellegét, míg a többivel tiszta tranzitív igeként szerepel (példát l. a következő korszakban). Az ősmagyar korban végbement, bizonyára nem kevés származékot érintő hasonló fejlődések menetét és eredményeit nem áll módunkban földeríteni.

A tranzitív ige képzése a korai ómagyar korban. — Az eredetileg vagy bizonyos szemantikai árnyalatokban még kauzatív igék közül ebben a korban már több eljutott — vagy egészében, vagy csak bizonyos szemantikai árnyalatokban — a kauzatív jelleg elhalványulásáig. Bennük az eredetileg kauzatív funkciójú képzők tranzitív grammatikai jelentésű képzőkké alakultak. A 'létrehoz' jelentésű *teremt* származék még éreztet némi kauzatív jelleget, tiszta tranzitív igévé válása azonban a korszak végére bizonyára végbemegy, már csak azért is, mert ekkorra intranzitív alapszava, a *terem* már valószínűleg 'termést, gyümölcsöt hoz' jelentésűvé specializálódik (vö. 1405 k.: *maktermefa :* Gl. *fa* a.; BécsiK.: 214: *tèrem* [gabona]; stb.), így az 'okozza, hogy teremjen'-féle jelentés a *teremt* származékban nem lehet egyértelmű. A *teremt* első szövegemlékünkben jelentkezik: HB.: *terumteve.* — A HBK.: *tumetívc* és a KTSz.: *fyrotiatu[c]* származékai faktitív jellegű műveltető igékből alakultak tranzitív funkciójúakká. Az ősi alapszóból keletkezett *hajt* származék egyes jelentésárnyalataiban elveszti kauzatív funkcióját, s tranzitív jelentésűvé válik. Ez történik például a 'mozgásban tart' jelentés tolmácsolásakor: 1364: ? *Kerekhaytow* szn. (OklSz.). Maradéktalanul elvesztette kauzatív jellegét a korszakunkban már bizonyára megvolt, 'érint' jelentésű, műveltető képzős *illet* ige; vö. 1380 k.: „tactus: *illeteth*" (Gl.).

A korszakunkbeli adatban még kauzatív funkcióval jelentkező *választ* ige egyes, valószínűleg már ebben a szakaszban kialakult jelentésárnyalataiban tiszta tranzitív igeként funkcionál. Az ÓMS.-ban 'egymástól elszakít' jelentéssel, eredeti kauzatív jellegét megőrizve szerepel: „*Walafth* vyłagumtul", a 'több lehetőség közül egy mellett dönt' szemantikai árnyalat kifejezőjeként viszont egyértelműen tranzitív a következő, kései ómagyar kori adatban: JókK. 1: „ʒegenſeget *valaztuan*".

A tranzitív tárgyatlan igék képzése az ősmagyar korban. — A tranzitív igéknek ez a sajátos altípusa olyan cselekvést fejez ki, amely valamilyen határozói vonzattal jelölt külső tárgyra irányul: *gondolkodik valamin, törődik valakivel* stb. Képzésében csaknem kivétel nélkül a viszonylag késői keletkezésű, gyakorító képzőkből alakult intranzitív képzők vesznek részt. Az ide sorolható származékok szinte mind lexéma értékű tőből jöttek létre, közülük nem egy még a kései ómagyar korban is bennható igeként viselkedik, nem fejez ki külső tárgyra irányulást (vö. JókK. 16: „*haboroduan* mene akkapura"; MünchK. 22va: „*gondolkodnac uala* ő bènne mondua" : *cogitabant* intra se dicentes; stb.). Minden jel arra mutat, hogy a tranzitív tárgyatlan igetípus nem ősi kategória, kialakulásának kezdetei nagy valószínűséggel az ősmagyar kor befejező szakaszára tehetők.

Viszonylag késői előfordulása ellenére több okból valószínűnek látszik, hogy a *könyörül valakin* már az ősmagyar korban létrejött, s föltehetően keletkezé-

sétől kezdve tárgyatlan tranzitív igeként élt. Alapszava, mely bizonyára *-r* képzős származék, nem mutatható ki adatainkban, a hozzá járuló *-ul/-ül* régebbi, mint a gyakorító előzményű intranzitív képzők, s tranzitív képzőként csak kivételesen jelentkezik. A *könyörül* határozói vonzata első előfordulása óta következetes használatú; vö. JókK. 13: „lelenek . . . egy betteget, *kyn kenyerewle* zent ferenc". A még későbbi adatban jelentkező *gyönyörködik valamiben* is keletkezhetett az ősmagyar kor befejező szakaszában. Az alapszavául szolgáló *gyönyör* ige nem szerepel írott emlékeinkben, melléknévi igeneve, a *gyönyörű* viszont korai szórványainkban előfordul: 1121/: *Genuru* szn. (MNy. 23: 364); VárReg. 257.: *Genuruch* szn.; stb. A *gyönyörködik* kései ómagyar kori első adatában a maival azonos határozói vonzattal használatos; vö. BécsiK. 224: „Iay nèktec kic *gèńerkettètec* Syonban". A *gyönyörködik* ige több kódexünkben megtalálható, a kései ómagyar korban tehát minden bizonnyal széles körű, több nyelvjárásterületre kiterjedő használatú lehetett, ez valószínűleg lexikai állandósulását, egyúttal régebbi keletkezését igazolja, mindamellett elképzelhető, hogy csak a korai ómagyar korszak kezdetén jött létre.

Hogy az említettek s rajtuk kívül még mely származékok keletkezése tehető valóban az ősmagyar korra, megnyugtatóan nem bizonyítható. Azt viszont nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezt az igekategóriát ebben a korszakban még jelentéktelen mennyiségű származék képviselhette.

A tranzitív tárgyatlan igék képzése a korai ómagyar korban. — Ez a valószínűleg fiatal igekategória a következő korszakokban egyre gyarapodik. A kései ómagyar korbeli adatok mennyisége alapján jogos az a föltevés, hogy a korai ómagyar nyelvben jelentős mértékű volt ez a gyarapodás. Természetesen a tárgyat kifejező határozók több esetben mások lehettek, mint a később véglegessé állandósult formák. Ilyen eltérések még a kései ómagyar adatokban is gyakoriak: JókK. 20: „*bankodnakuala* tÿſteſſegekrewl", 42: „*tudakozykuala* . . . tÿtok dolgÿn"; stb.; de: BécsiK. 183: „rollam èl *fèlèdkezicuala*".

A cselekvés lehetőségének, a cselekvésre való képességnek kifejezése

A ható ige képzése

A ható ige képzése az ősmagyar korban. — Az önálló szóból agglutinálódott *-hat/-het* képzővé válását megelőzően, az ősmagyar korban a cselekvésre való képességet, illetve a cselekvés lehetőségét nyilván a fő igéből és egy segédigéből álló szerkezet fejezte ki. A segédige maga a *hat* lehetett, mely már önálló létében jelentésváltozáson esett át, fölvéve az absztrakt 'bír valamit', 'képes valamire' jelentésárnyalatot. Éppen az említett szerkezeten keresztül indult meg a *hat* ige képzővé válása.

Az önálló lexémaként élő *hat* uráli örökség, képzővé agglutinálódása azonban csak a magyarban ment végbe. Az a folyamat, amely a képzővé válást eredményezte, az ősmagyar korai szakaszában megindulhatott (l. az alaki kérdéseket tárgyaló fejezetben), s az elsődleges 'képes valamire' jelentés mellett valószínűleg már az ősmagyar kor folyamán megjelenhetett a cselekvés lehetőségének kifejezése, mely az előbbihez közel álló jelentésárnyalat, annak

hajszálnyi jelentéseltolódással keletkezett rokon ága. Ez kezdetben ritkább használatú árnyalatként, de bizonyára már az ősmagyar kortól együtt élt a 'képes valamire' jelentéssel.

Általános jellegű grammatikai jelentése következtében a *-hat/-het* képzős származékigék közül egy sem válik a szókészlet állandósult elemévé, használatának gyakorisága, a vele képzett származékok mennyisége az ősmagyarban az akkori nyelvi igénynek megfelelő mértékű lehetett, produktivitása deverbális funkcióban e szakaszban is minden bizonnyal százszázalékos.

A ható ige képzése a korai ómagyar korban. — E korszak szövegemlékeiben a *-hat/-het* képzős származékok a leggyakrabban adatolt képzett igék. Gyakori előfordulásuk a KT. és KTSz.-beli adatoknak köszönhető, de első szövegemlékünk is szolgáltat rá példát: HB.: *mulchotta*. A KT. *ſcıulheſſen, maradhaſſun* igealakjai 'képes valamire' jelentésűek, a KTSz. *[vi]ſelheſſe, mege turhe[ſſe], mege lel[he]ſſe* ható igéi viszont inkább a cselekvés lehetőségét fejezik ki. A két fő jelentésárnyalat közül a későbbi szakaszokban az utóbbi válik általánossá, de még a kései ómagyar korban, főleg a kódexek nyelvében (bizonyára a latin eredetinek megfelelően) az előbbi az uralkodó jelentésárnyalat.

Irodalom

Alaki és keletkezéstörténeti kérdésekről: Budenz, UgAl.; Simonyi, TMNy; Szinnyei, NyH.?; Györke, Wortb.; Lehtisalo: MSFOu. 72.; Collinder, CompGr. 272–81; Hajdú, BUNy. 147–8; D. Bartha, Szóképz. 20–67. — A képzők előtti tőalakhasználat kérdéseiről: Benkő, ÁrpSzöv. 122–83, FiktIg. — A funkcióval kapcsolatos kérdésekről: Zsirai: MNy. 41: 1–11; D. Bartha, Szóképz.; Benkő, ÁrpSzöv. 183–90, FiktIg.; E. Abaffy: MNy. 77: 28–33.

AZ IGEMÓD- ÉS IGEIDŐ-RENDSZER

Írta: E. Abaffy Erzsébet

A mód- és időrendszer az ősmagyar kor elején

Az ősmagyar kori nyelvállapotot, illetve a korszak nyelvi eseményeit egyrészt az uráli nyelvekkel való egybevetés, másrészt a nyelvemlékes korszak adataival való szembesítés segítségével közelíthetjük meg. A nyelvhasonlítás az ősmagyar kor eleji helyzet felvázolását teszi lehetővé, ennek rávetítése a korai ómagyar rendszerre az ősmagyar igeragozás változásait tükrözteti.

Az igeragozás paradigmáinak rendszerét az igemódok, az igeidők és az igei személyragok hálózata határozza meg.

Rokon nyelveink tanúsága szerint a magyar nyelv önálló életének hajnalán már mindhárom ma meglévő igeművel rendelkezett, s a kijelentő módban meg tudta különböztetni a jelen és a múlt időt.

Az igei morfémaosztály legsajátosabb ismertetőjegye, az igemódok jelölésének képessége, már az alapnyelvre jellemző lehetett. A módjelölés megkülönböztetett szerepe legtöbb rokon nyelvünkben ma is megnyilvánul: a finn, észt, lapp 4-4, a cseremisz, vogul, osztják, szelkup 5-5, a mordvin 7, a nyenyec 10 igemód kifejezését teszi lehetővé. A módjelek egy része e nyelvek külön életének terméke, közülük azonban éppen az a három, amely a magyarban megvan, már az alapnyelvben kialakulhatott. Ezek a kijelentő, a feltételes és a felszólító mód.

A kijelentő módnak nem volt jele. — A feltételes mód *-n* + *magánhangzó* jele a legtöbb uráli nyelvben kimutatható conditionalis, desiderativus, coniunctivus-optativus, potentialis stb. szerepben: *lát-né-k;* vog. *min-nuw* 'menne'; finn *saa-ne-e* 'talán kap'; lp. *kūsk-ńe-m* 'ha érinteném'; szam. szelk. *čada-ni-p* 'gyújtanám'; stb. (BUNy. 137).

A felszólítás kifejezésének több lehetősége élhetett az alapnyelvben. Finnugor és szamojéd adatok alapján feltehető egy uráli **-k* imperativus-jel: *vár-j;* md. *pala-k* 'csókolj'; finn nyelvjárási *anna-k* 'adj'; szam. nyeny. *jile-ʔ* 'élj'; stb. (BUNy. 136). A nagy nyomatékkal ejtett módjel nélküli igető is kifejezhette a felszólítást az E/2.-ben: zürj. *mun* 'menj'; votj. *myn* 'menj'; cser. *tol* 'jöjj'; stb. (BUNy. 71).

Az igeidő jelölése az alapnyelvben többféleképpen történhetett. A múlt időt jelölhette időjel: az **-ś* praeteritum-jel az uráli alapnyelvig vezethető vissza: szam. nyeny. *jĭle-ś* 'élt'; szelk. *ily-sa* 'élt'; vog. *tot-əs* 'hozott'; osztj. *măn-əs* 'ment'; stb. (BUNy. 139). Ennek a magyarban nincs nyoma. A finnugor nyelvekben kimutatható egy másik múltidő-jel, az ősi **-j:* zürj. *mun-i* 'mentem'; votj. *myn-i* 'mentem'; md. *purn-y-ń* 'gyűjtöttem'; finn *men-i-n* 'mentem'; lp.

gull-i-m 'hallottam'; stb. (BUNy. 138—9). Ennek megfelelője a magyar *lát-é-k* időjele.

A szamojéd nyelvekben olyan időjelölési rendszer is van, amely az igeminőség és az időérték archaikus összefüggését mutatja: az ige folyamatos, illetve befejezett aspektusa együtt jár a jelen, illetve a múlt idejűséggel, s az igék ennek megfelelően mozzanatos, illetve gyakorító képzőkkel kölcsönösen átalakíthatók. Egyes felfogások szerint ennek a rendszernek nyomát őrzik *tĕszĕn : tŏn* típusú igéink. (Erről részletesen l. 113—5.)

A magyar igemód- és igeidő-rendszer az ősmagyar kor elején tehát a következő lehetett.

A kijelentő mód

A kijelentő mód jelöletlen. Ugyancsak *Ø* morfémájú a jelen idő is.

A múlt idő jele a fgr. eredetű **-j*, mely az ősmagyar kor kezdetén az igék tővégi vokálisához csatlakozott, s azzal *i* utótagú kettőshangzót alkotott.

A feltételes mód

Az uráli eredetű **-n + vokális* alakú módjelhez feltehetően már az ősmagyar kor elején még egy elem csatlakozott. A legvalószínűbb feltevés szerint ez az elem azonos az **-i* múltidő-jellel: a két formánsnak, a módjelnek és az időjelnek az alakulásában ugyanis egész nyelvtörténetünk folyamán feltűnően szoros, csaknem teljes párhuzamosság figyelhető meg. A feltételes mód jele tehát **-nai/*-nei* lehetett.

Magyarázatra szorul azonban, hogy a feltételes mód jelen ideje hogyan és miért alakult éppen a múlt idő jelének segítségével. Hasonló jelenség számos más európai nyelvben is tapasztalható: múlt idejű alak a feltételes mód jelen ideje a latinban, ahol az *amarem, amares* stb. a coniunctivusnak praeterituma, de egyszersmind a feltételes mód jelene. A román nyelvekben, melyek nem őrizték meg a latin *amarem* típusú formákat, hanem új feltételes módot alakítottak ki, ezek ugyancsak múlt idejű alakokból keletkeztek. Így az olasz *amerei*, spanyol *amaría*, francia *aimerais* stb. egy *amare habebam* szerkezet folytatásai, ahol a *habebam* praeteritum imperfectum indicativi. Múlt idejű a német *ich würde*, az angol *I would, could, should* stb. is. A szlávban szintén formailag múlt idejű a feltételes mód jelene; vö. or. *я бы́л бы́*.

Ugyanez a jelenség megvan uráli nyelvekben is; így a nyenyecben és az enyecben az óhajtó mód jele + a múlt idő jele adja a feltételes mód jelenét: enyec. *jire-ńi-dod* 'élnék'; a kamaszban *nerē-nä-m-zĭ* (tő + módjel + személyrag + múltidő-jel) 'megijednék' (BUNy. 137—8).

A múlt idő és a bizonytalanság, feltételesség jelentésárnyalata között alkalmasint az imperfectum de conatun keresztül található kapcsolat. Talán ennek nyomát őrzik a román nyelvek imperfectummal *(habebam)* alakult feltételes módjai, s kódexeinkből is idézhetünk példát a magyar *Ø + vala* imperfectum feltételes jelentésére. A BécsiK. a „noluerunt ultro tradere seipsos, ut *inveni-rent* misericordiam in conspectu vestro" coniunctivus praeteritum imperfectumát feltételes móddal, a SzékK. viszont *Ø + vala* múlt idővel fordítja: BécsiK. 32: „nem akazac onkeiekẽn on magokat mẽgadnioc hog igalmaſſagot *lẽlnẽnèc* tẏzẽmeltẽc èlọt" ~ SzékK. 67: „nem akarak megh adny ön magokot, hoǵ yrgalmaſſagot *ńernekwala* az tẏ zyneteknek előtte"; hasonló példa:

GuaryK. 89: „*ha* adam magat bínǫſnec *vala vala* | iſtē nekí *meg bozatta volna* az tǫruentǫreſnec bínet"; stb. (Más felfogás a módjelet uráli **-nek*-ből eredezteti, a *k* elemben a felszólító mód jelét látja, s ezzel magyarázza, hogy a formáns egyes finnugor nyelvekben az enyhe felszólítást, óhajtást is kifejezi. Ám ez önmagában nem teszi szükségessé a felszólító mód jelének jelenlétét, hiszen a feltételes mód más nyelvekben is kifejezhet óhajtást, felszólítást.)

A felszólító mód

Az ősmagyar korszak elején meglévő másik módjelünk, a felszólító **-k* ugyancsak az előző korszakok öröksége. Képviselete szinte valamennyi uráli nyelvben megtalálható.

Lehetséges, hogy eleinte, mint egyes finnugor nyelvekben mindmáig, az E/2. a magyarban is jelöletlen volt, vagy jelöletlen is lehetett: az ige nyomatékosan ejtett puszta töve szolgálhatott a szigorúbb parancs kifejezésére. Valószínűleg ennek nyomát őrzi a mindmáig módjel nélküli *jer* ~ *gyere*, mely jelentésében a *jön* igének megfelelő felszólítás. Bár ismeretlen eredetűnek tartják, minden bizonnyal ősi igeforma: emellett szól a mód jelöletlenségén kívül egyrészt az, hogy a 'gyere' jelentésű ige az ősi szókészlet igen gyakori, fontos szava lehetett, másrészt, hogy alakjai kizárólag arra a három esetre szorítkoznak, melyben a felszólítás a legtermészetesebb: a 2. személynek szólnak egyes és többes számban: *gyere*, *gyertek*, illetve a 2. személyt is magába foglaló T/1.-ben: *gyerünk*. — Hogy nyelvünkben is élhetett eredetileg a módjeltelen felszólítás is, azt az is valószínűvé teszi, hogy feltevéseink szerint a felszólító mód jele csak másodlagosan kerülhetett az E/2.-ben az igék csonka tövéhez: *menj*, *kérj*, *tarts* stb.

Más vélemény areális és hangtani érvekre hivatkozva a magyar felszólító módjelet nem tartja ősi örökségnek, hanem azt vallja, hogy az a magyar nyelv önálló életében vált vocativusi szerepű **-j* kicsinyítő képzőből módjellé. Ám nincs olyan kényszerítő körülmény, amely miatt a magyar módjelet el kellene választanunk más finnugor nyelvek ősi, **-k*-ból eredeztethető módjelétől. Az az areális érv, hogy éppen a legközelebbi rokon nyelveinkből hiányzik a **-k* felszólító módjel, azért nem egészen indokolt, mert más formánsunkkal is előfordul hasonló megoszlás: például a fgr. **-j* múltidő-jel — sokak véleménye szerint — nincs meg az obi-ugorban, de megvan a magyarban, a finn, a lapp, a mordvin és a permi nyelvekben. Másfelől az obi-ugor nyelvek kijelentő mód jelen idejének jele hiányzik a magyarban. — A hangtani érvek sem szólnak amellett, hogy már az ősmagyarban *j*-t tegyünk fel módjelként. Önmagában az a tény is ellentmond ennek, hogy a *t* + módjel kapcsolatából tudvalevőleg *ss* vagy *cs* lett az ősmagyar korban, jóllehet egy *tj* hangkapcsolat (még a *ty* fonéma hiánya esetén is) nyugodtan megmaradhatott volna a nyelvben, ahogyan a tárgyas kijelentő paradigmában még jó ideig *tj* lehetett az ejtés az ómagyar korban is: HB.: *Latiatuc* stb. Az *ss*, *cs*-féle összeolvadások könnyebben magyarázhatók **-k* módjeles előzményből. — A kései ómagyar sajátos jelölései is inkább a **-k* eredeztetés mellett szólnak. A BécsiK. 81: *akazyh*, 197: *ǫrizhy;* MünchK. 39va: *Vèźtegih;* ÉrdyK. 559: *fyrhon;* stb. mögött inkább kereshetünk *k*-ból származó *γ* hangot, mint *j*-t. Nem felszólító módú alakokban ez a hangjelölés csak akkor fordul elő, amikor jó okunk van feltenni a *γ*-s ejtést: MünchK. 75vb: *ǯedeźih fanac*.

Az ősmagyar kor eleji mód- és időrendszer tehát a következő lehetett:

	Módjel	Időjel	
		jelen idő	múlt idő
Kijelentő mód	∅	∅	*-i
Feltételes mód	*-nai/*-nei	∅	
Felszólító mód	*-k	∅	

E rendszert kezdettől fogva jellemzi, hogy a ∅ morféma mind az igemódok, mind az igeidők sorában funkcióval bíró rendszertag, s hogy a testes mód-, illetve időjelek egymást kizáró érvénnyel jelennek meg az igetőn: azt vagy csak módjel vagy csak időjel követheti.

Az ősmagyar korszak nyelvi eseményei

Ha a mód- és időrendszernek az ősmagyar kor elejére kikövetkeztetett állapotát egybevetjük azzal a képpel, mely korai ómagyar nyelvemlékeinkben elénk tárul, megállapíthatjuk, hogy az ősmagyar korban mind rendszertani szempontból, mind az egyes elemek alaki történetét illetően jelentős változások zajlottak le.

Amikor a továbbiakban az ősmagyar kor nyelvi eseményeit tekintjük át, ezeket — adattalan korszakról lévén szó — csakis korai ómagyar példákkal hitelesíthetjük. A felsorakoztatott adatok azonban mindig kétarcúak: egyszerre szolgálnak arra, hogy az ősmagyar változásokra következtessünk belőlük, s ugyanakkor arra is, hogy a korai ómagyar mód- és időrendszert tükröztessék.

A kijelentő mód

A jelen idő

A kijelentő mód jelen ideje a legtöbb igében nyelvtörténetünk egész folyamán, így az ősmagyarban is jelöletlen; vö. DömAd.: *Numel;* HB.: *Latiatuc,* ÖMS.: *fepedyk, ozuk, epedek;* stb. *vogmuc;* KT.: *mufia, etetÿ, efmeriuc, illethet;* — Egy részrendszerben azonban, a *tëszën : tőn* típusú igékben, már az ősmagyar korban sajátos jelen idejű tő tűnik fel. (Erről l. 113—4.)

A múlt idők

Az *-*i* jeles múlt. — Amint láttuk, már az ősmagyar kor elején élt nyelvünkben a finnugor eredetű *-*i* időjel, mely az ige tővégi vokálisával kettőshangzót alkotott. Emellé az ősmagyar korban újabb eszközök támadtak a múlt idő kifejezésére. Feltehető, hogy az ősmagyar kor folyamán egymással párhuzamosan értékelődött át a folyamatos és a befejezett melléknévi igenév névszói állítmányból múlt idejű verbum finitummá, az igenévképző pedig — megtartva eredeti funkcióját is — időjellé.

Ami a folyamatos melléknévi igenévképző múltidő-jellé válását illeti, ez ellen azzal szokás érvelni, hogy ebből az igenévből az uráli nyelvekben jelen idejű igealakok szoktak kialakulni. Több-kevesebb valószínűséggel feltehető azonban, hogy az igenevek időjelölő funkciói az uráli—finnugor korban nem váltak el élesen, határozottan egymástól. Erre a mai magyar nyelvhasználatból is következtethetünk. A „*teremtő* Isten" az, aki *teremtette* a világot; „*haló* poraiban is áldják" azt, aki már *meghalt*. A *mező*, a *szülő*, a *hulla*, a *csuszaféle* eredeti igenevek is a cselekvés, történés befejezésekor beállt eredményt jelzik, nem a folyamatot. Ezzel szemben a „*Várt* lány várat nyer" *-t* képzős igeneve folyamatos múltra utal ('aki sokáig várt').

Pusztán az **-i̯* jeles múlt idő ősmagyar kori meglétének igazolásához nem volna szükséges feltennünk a folyamatos melléknévi igenévképző időjellé alakulását, hiszen az **-i̯* időjel egyenes folytatása a fgr. **-j*-nek. Ám a *látók*, *nézők* s a *tőn*, *lőn* típusú, labiális hangalakú múltak aligha magyarázhatók ebből a **-j*-ből, ellenben könnyen levezethetők az igenévképzőből. Mindezek amellett szólnak, hogy ezt az átértékelődést elfogadhatónak lássuk.

A két ősmagyar folyamatos melléknévi igenévképző, a *-β* és a *-γ* közül a *-γ* szó végén akár *u̯*, *ü̯*-vé, akár *i̯*-vé vokalizálódhatott. Valószínűnek látszik, hogy az igenévképző és az időjel elkülönülésére éppen ez a lehetőség adott alkalmat: az igenév *-β*, *-γ*-je sokáig megmaradt, majd általában *-u̯/-ü̯*-vé lett az ómagyarban (Konst.: *'ἐξέλεχ; VA.: σαμτὰγ ~ zamtou;* TA.: *meneh ~ ferteu;* stb.), időjel funkcióban pedig *-i̯*-vé vált, s ez annál természetesebb lehetett, mert így egybeesett a fgr. eredetű **-i̯* időjellel. Éppen az egybeesés miatt viszont a most leírt folyamatot igazolni nem tudjuk, adatainkban nem választható ugyanis szét a fgr. **-j* > **-i̯* és az igenévi *-γ* > **-i̯* előzményű múlt idő. Az *i̯* utótagú diftongus már az ősmagyarban monoftongizálódhatott *é*-vé vagy *í*-vé, illetve veláris hangrendű szavakban *á*-vá. Korai ómagyar emlékeinkben sohasem találjuk diftongusos változatát: HB.: *munda, Engede;* KT.: *ſcolanoc;* KTSz.: *ielunel;* ÓMS.: *ere, egyre* (ígére); stb.

A *-γ*-ből keletkező időjel és az igenévképző alaki (s minden bizonnyal funkcionális) hasadása azonban viszonylag hosszan tartó s a különböző nyelvjárásokban nem egységesen zajló folyamat lehetett. Erre mutatnak az *-á/-é* alakú igenevek; vö. JókK. 59: „ew ȝÿuenek *yſtenhezuala* nagÿ ewgÿekezeſeert" (amennyiben az *a* nem elírás *o* helyett); 1405 k.: *verefen*, 1456 k.: *kenghe ercz* 'csengő érc' (Gl.); 1526: „ÿo katus en *zerethe* leaniom" (MNy. 37: 205). Az ilyen típusú nyelvjárásokban az éles alaki elkülönülés a korai ómagyar korra még valószínűleg be sem következett.

Másrészt, mint a következőkből kiderül, az igenév *-u̯/-ü̯* változata is betölthetett időjel funkciót.

Az *-u̯/-ü̯* jeles múlt. — Az *-u̯/-ü̯* időjel az (**-i̯*>) *-á/-é* jeles múlt paradigmának egyetlen tagjában, a határozott ragozás T/1.-ben tehető fel. Bár korai ómagyar példánk erre a személyre nincs, a kései ómagyar, következetesen *-ók/-ők* alakok alapján megengedhető, hogy a határozott ragozású paradigma kialakulásakor már az ősmagyarban *-u̯/-ü̯* időjel szerepelt ebben a személyben; vö. BécsiK. 170: *latoc;* MünchK. 82rb: *lelǫc;* stb.

Meglepőnek látszik ugyan, hogy az általános és határozott ragozású paradigma 12 tagja közül 11-ben az **-i̯* időjel található, s csak egyetlen alakban az *-u̯/-ü̯*, a jelenség mégis érthető. A T/1.-ben az **-i̯*-ből alakult *-á/-é* időjelhez csatlakozó *-k* azonos alakot hozott volna létre a T/3. *-ák/-ék* toldalékkal. Így

a szükséges és célszerű megkülönböztetést oldotta meg az a lehetőség, hogy ebben a személyben a *-β, -γ* igenév labiális vokalizációjú *-u̯/-ü̯* változata értékelődött át időjellé. — Egy másik magyarázat az *-ók/-ők* formánst időjel nélküli, analogikusan keletkezett toldaléknak tartja.

A teljes paradigmára jellemző időjelként a *-β, -γ* > *-u̯/-ü̯* a *tőn, lőn* típusú múlt időben szerepel.

A *-t* jeles múlt. — A *-t* időjel a magyar nyelv önálló életében (feltehetően a folyamatos melléknévi igenév átértékelődésével párhuzamosan) az ősmagyar korban alakult a *-t* képzős befejezett melléknévi igenév verbum finitumként való használatából. A folyamat többféleképpen is végbemehetett.

Intranzitív, történést jelentő igék esetében a *-t* képzős igenév állítmányként a történés következtében létrejött állapot kifejezésére szolgált. Igenévként élhetett egyes és többes számban (mai mondatokkal illusztrálva): *A hal főtt : A halak főttek. Az ember ijedt : Az emberek ijedtek. A folyó fagyott : A folyók fagyottak.* Később nemcsak a történés, hanem a korábbi cselekvés eredményeként bekövetkező állapotot is jelölhette, ilyen szerepben áll állítmányként a HB.-ben: „Ef umagguc ſzent peter urot. kinec *odut* hotolm ovdonia. ef ketme" 'kinek adott a hatalom = kinek hatalma van'. Az egyes és többes számú állítmányként álló igenevek könnyen átértékelődhettek E/3. és T/3. verbum finitumokká, s így már alkalmasak voltak arra, hogy analogikusan teljes igei paradigma (az általános ragozás paradigmája) kerekedjék ki belőlük.

Tárgyas igék esetében a verbum finitummá válás a következő mondatszerkezet-átértékelődéssel képzelhető el. Egy *Halam (az) asszony főzte*-féle mondat, ahol a *halam* alany, az *asszony* birtokos jelző, a *főzte* pedig a cselekvés befejezettségére, eredményére utaló névszói állítmány, átértékelődhetett úgy, hogy a *halam* tárggyá, az *asszony* alannyá, a birtokos személyjeles *főzte* pedig személyragos igei állítmánnyá vált. Ez s az ehhez hasonló *Halam én főztem, Halam te főzted* a határozott ragozású paradigma kiindulásául szolgálhatott.

A továbbiakban az igealak már nemcsak a történés, cselekvés befejezéseként létrejövő állapotot, illetve a történés, cselekvés eredményét jelölhette, hanem a jelentés átvonódásával magát azt a történést, cselekvést is, mely a múltban ment végbe, s a jelenre befejeződött, végül pedig csupán a múltban folyó cselekvést is kifejezhette. (A *-t* jeles múltnak a befejezettségre utaló elvesztett funkcióját az ősmagyar kor végétől folyamatosan alakuló, perfektiváló szerepű igekötő-rendszerünk veszi át.)

Korai ómagyar adatainkban a befejezettséget is érezzük: KTSz.: „ſcuȝ lean fiot *ſ[c]ilut.* myben chudat *muut*", „puſtobe[l]e *tacaruta*". Az időjel még a teljes tőhöz járul, sőt megeshet, hogy a *takaruta* típusú szavakban előbb áll be a geminálódás, mintsem hogy a kétnyíltszótagos tendencia érvelmében kieshetett volna a magánhangzó: HB.: *odutta vola.* A kései ómagyarban azonban az *adta, takarta*-féle alakok állandósulnak.

Az összetett múlt idők. — **1.** A *-t* + *vala* típusú múlt feltehetőleg a kései ómagyarban alakulhatott ki. Keletkezése a *-t* jeles múlt alakulásához hasonlóan magyarázható.

Mint láttuk, a *-t* képzős igenév egy múlt történés következtében létrejött állapotot jelöl, vagy a történés, cselekvés eredményét fejezi ki. Ez az állapot a jelenre érvényes, az eredmény a jelenben van meg. Ha a múltbeli állapotot

vagy eredményt akarjuk érzékeltetni, akkor — ahogyan egyéb névszói állítmányok esetén — itt is a létige megfelelő alakja, a *vala* szolgál a múlt idő (s ugyanakkor a 'tartósság') „jeléül": *(A) férfi erős : (A) férfi erős vala. (A) víz fagyott : (A) víz fagyott vala. Halam (az) asszony főzte : Halam (az) asszony főzte vala. Halam én főztem : Halam én főztem vala.* Ezek az igenevek azonban ugyanakkor már verbum finitumok is voltak egy *fagytam, fagytál, fagyott, főztem, főzted, főzte* sorozatban. Ezek indukálhatták azt a paradigmát, melyben a történés, cselekvés alanyát továbbra is a főigén jelezzük, az állapot, illetve eredmény múltbeli tartósságát pedig a névszói, igenévi állítmány mellett szokásos *vala* fejezi ki.

A folyamat ugyan jóval korábbi, mégis jól tükrözi azt a következő két példa a kései ómagyar korból: MünchK. 38ra: „ot vala *eg keze meg azot èmbez*" ~ JordK. 460: „vala ot *egy ember kynek hew kezee meg azot vala*" : erat ibi *homo habens manum aridam.* A MünchK. szövege nyilvánvalóan igenevet tartalmaz, a JordK.-é igenév és ige egyaránt lehet. — Később természetesen, a *-t* jeles paradigmával párhuzamosan, a *-t + vala* is nemcsak az állapotot, hanem magát a múltbeli történést, cselekvést is jelölhette.

Korai ómagyar adataink a *-t + vala* összetett múltra: HB.: „eſ *odutta vola* 'noc
neki paradiſumut hazóá"; KT.: „wylag" kezdetuitul fugua] rohtonc ez nem *levt wala*".

(Kevéssé tartjuk valószínűnek azt a felfogást, amely szerint a *-t* locativusragból állapothatározói igenéven keresztül keletkezett a *-t* múltidő-jel. Ebben az esetben ugyanis azt kellene feltennünk, hogy egy határozórag közvetlenül az igetőhöz járult, ami nehezen képzelhető el.)

2. A *Ø + vala* típusú múlt ugyancsak a névszói, névszói-igei állítmányok mintájára jöhetett létre: *A fiú vadász, A fiú jó* jelenbeli tartós állapot múlt ideje: *A fiú vadász vala, A fiú jó vala. A folyó fagy* jelenben tartós történését vagy *Az ember úszik* jelenben tartós cselekvését múltban folyamatos, befejezetlen történéssé, cselekvéssé a jelen idejű alakot követő *vala* alakíthatta át: *A folyó fagy vala, Az ember úszik vala.* — Az is lehetséges azonban, hogy a *Ø + vala* paradigmasor a *-t + vala* paradigma hatására keletkezett. Eszerint kialakulásuk egymást követte; az előbbi feltevés szerint egymással párhuzamos is lehetett.

(Egy újabb nézet azt vallja, hogy mindkét összetett múlt a törökökkel való együttélés korában az ősmagyart is érintő areális hatásra honosodott meg nyelvünkben.)

Korai szövegemlékeinkben egyetlen példa van rá: HB.: „Eſ oz gimulſnec wl keſeruv uola vize. hug turchucat *mige zocoztia vola.*"

A múlt idők ősmagyar kori történetét a következő összefoglalás szemlélteti:

Ősi **-j* jeles múlt →	*-j* jeles múlt
Folyamatos melléknévi igenév képzője →	*-ɣ/-ɣ́* jeles múlt
Befejezett melléknévi igenév képzője →	*-t* jeles múlt
Összetett múlt idők	*-t + vala* *-Ø + vala*

A jövő idők

Nyelvünknek ősi tulajdonsága, hogy a jövő idő kifejezésére a jelen idővel azonos, jelöletlen alakot használja. Korai ómagyar példáink: HB.: „ÿía kí nopun emdul oȝ gımılftwl. halalnec halaláál *holȝ.*"; ÖMS.: „en ıumhumnok [!] bel bua quı ſumha nÿm *hyul*".

A kései ősmagyarra tehető a momentán és inchoatív elemekből alakuló *-amod/-emëd* képzőbokornak a jövő idő jelévé való átértékelődése. A HB.-beli, fentebb is idézett *emdul* 'enni fogsz' még a képző eredeti hangalakját őrzi, bár a kétnyíltszótagos tendencia értelmében már kiesett az *m* utáni magánhangzó; a MvS.: *el viuend, meg elend, hallandia* már az időjel végső változatát mutatja.

A feltételes mód

A jelen idő. — A feltételes mód jelen ideje csak a módjelet tartalmazza. Ez először az ige teljes tövéhez járulhatott, tekintve azonban, hogy maga is szótagot alkotott, a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése következtében a módjel előtti magánhangzó, vagyis az ige tővégi vokálisa minden bizonnyal már az ősmagyar korban kiesett. A módjel a korai ómagyarban legtöbbször a csonka tövet követi: KT.: *uolna, lelhetneÿnc.* Mássalhangzó-torlódás esetére, amikor a kétnyíltszótagos tendencia nem léphetett fel, nincs korai ómagyar példánk, kései ómagyar adataink szerint ilyenkor megőrződött a teljes tő: 1512: *kyldenil* (KárÖkl. 3: 86); 1525 k.: *felthenem* (NyK. 28: 75).

A módjel további sorsa, hogy az ősmagyar kor eleji kettőshangzó monoftongizálódik. Korai ómagyar adataink szerint a diftongus tovább megmarad, ha a módjelet személyrag követi, vagyis, ha szó belsejébe kerül: HB.: *eneÿc;* KT.: *lelhetneÿnc.* Abszolút szóvégen ugyanekkor már — feltehetően hosszú — monoftongus van: KT.: *uolna.*

A múlt idő. — Minden bizonnyal megvolt már az ősmagyar kor végén a *-t + volna* összetett feltételes múlt idő, de példáink csak a kései ómagyar korból vannak rá. Kialakulása párhuzamos a névszói igei állítmányok, illetve a *-t + vala* paradigma alakulásával. *A fiú erős vala : A fiú erős volna, A víz fagyott vala : A víz fagyott volna.* Vö. JókK. 36: „mÿkoron *ÿuttottuolna*", *ezebeuewteuolna;* stb.

A felszólító mód

A felszólító módjel és az egész felszólító paradigma ősmagyar kori alakulása szorosan összefügg azzal, hogy a **-k* módjel egybeesett a **-k* igenévképzővel, sőt az utóbbiból — több feltevés szerint — az ősmagyarban keletkező múltidő-jellel is.

A magánhangzóra végződő **-k-* formáns intervokalikus helyzetben feltehetően már az ősmagyar kor első szakaszában zöngésült és *γ*-vé spirantizálódott, s ha a *γ*-t nem követte formáns, végvokálisa igen hamar eltűnt. Így a ragtalan felszólító **kéreγ* alak ugyanúgy hangzott, mint a **kéreγ* igenév, illetve a **kéreγ* múlt idejű E/3. E zavaró hármas grammatikai homonímiát feltétlenül ki kel-

lett küszöbölni. Az igenév és a múlt idő elkülönüléséről az időjelekkel kapcsolatban már volt szó. A felszólító mód esetében a homonímia megszüntetésére a nyelv morfológiai eszközhöz folyamodott: a szóalakot egy ragmorfémával lezárta, az E/3.-ban a módjelhez egy — valószínűleg az *-n* végű mozzanatos igék szóvégéről átvonódott — személyraggá átértékelődött *-n* járult. Egy **várəyon, *kérəyën*-ből a kétnyíltszótagos tendencia, majd a *γ*-nek mássalhangzó utáni *j*-vé válása szabályosan hozza létre a **várəyon* > **váryon* > *várjon, *kérəyën* > **kéryën* > *kérjën* alakokat; ugyanígy a többi személyben is, pl. **várəyak* > **váryak* > *várjak* stb.

Mindez alátámasztja azt a feltevést, hogy az E/2. eredetileg módjeltelen volt. Ha itt is **kérey* szerepelt volna, nyomát kellene találni annak, hogy az ebben az esetben többszörös egybeesés hogyan küszöbölődött ki. Egy **kérey* formából *kérj* nem jöhetett létre, hiszen itt legfeljebb mondatfonetikai helyzetben működhetett volna a kétnyíltszótagos tendencia. Sokkal valószínűbb, hogy a *kérj* csak másodlagosan keletkezett a paradigma többi tagjának analógiájára. Eredetileg az E/2.-ben a nyomatékosan ejtett puszta tő szolgálhatott a felszólításra, ezt legfeljebb nyomósító elemekkel látták el: *jer* ~ *gyere.*

Feltevésünk szerint tehát az ősmagyar korban a *-γ-*t legtöbbször személyrag követte, így több szótagú tövek esetében mindig érvényesülhetett a kétnyíltszótagos tendencia, melynek következtében az igevégi vokális kieshetett. Hogy ez valóban megtörtént, s így a módjel már az ősmagyarban a mássalhangzós csonka tőhöz járult, azt a szótő és a módjel alább bemutatott kapcsolatai közül a *t* + módjel továbbfejlődése igazolja, mely már az ősmagyar kor végére különböző összeolvadásokkal *ss*-et vagy *cs*-t eredményezett.

A módjelnek a mássalhangzós tőhöz való csatlakozása különféle asszimilációkat hozott létre. Ezek korai ómagyar adatainkból jól összeállíthatók, szinte valamennyi típus képviselve van.

1. A palatalizálódó mássalhangzókra végződő igék két csoportban tárgyalandók.

A) A *d* + módjel kapcsolata *ǯ* (>*gy*)-t eredményez: HB.: *ovga;* KTSz.: *tamag.* Intervokalikus helyzetben hosszú a *ǯ:* HB.: *Wimagguc, kegiggen, oggun;* ÓMS.: *maraggun.* — Az *l* + módjelből *ly* lesz, erre két magánhangzó közötti példáink vannak, s itt is mindig hosszú az *ly:* KTSz.: *fellen, vifelled;* ÓMS.: *ıllen, felleyn* [!], *ullyetuk.* Az *n* végű igék felszólító módjára nincs korai példánk; vö. JókK. 143: *el menÿ;* MünchK. 8vb: *meṅṅètec.*

B) A csonka tövükben *t*-re végződő igék: a) Ha a *t* előtt magánhangzó van, a *t* + módjel hosszú *ss*-sé olvad össze: HB.: *ıorgoffun, bulfaffa, vezeffe, keafſatuc;* KT.: *ſcıulheffen, maradhaffun;* ÓMS.: *kynzaffal.* — b) A mássalhangzó + *t* + módjel kapcsolatból általában *cs* lesz: ÓMS.: *thekunched.* Kivételt képeznek egyrészt az *-szt* végű igék, ahol a *t* kiesik, s az *sz*-hez hasonulás nélkül járul a *-j:* HBK.: *ızezıe.* Másrészt kivételes a *-χt* képzős igék felszólító módja: ómagyar kor eleji adataink azt tanúsítják, hogy a *χtχ* torlódásból (melyben a *t* zöngétlenítette a módjelet) a *t* kiesik, s a két *χχ* egymás mellé kerül: HB.: *zoboducha;* ÓMS.: *kynıuhhad.* (Ezeknek a folytatása a későbbi *szabadíjja* típusú felszólító mód.)

2. A nem palatalizálódó mássalhangzókhoz mindig *j* alakban járul a módjel a korai ómagyarban: KTSz.: *turied, Querie;* a szibilánsokhoz sem hasonul: HBK.: *helhezıe.*

Sajátos ragozású igék

A *tëszën : tőn* típusú igék

Kijelentő mód jelen idő. — **1.** Bár ez a paradigma a legtöbb igében nyelvtörténetünk egész folyamán, így az ősmagyar korban is, jelöletlen, egy részrendszerben: a *tëszën : tőn* típusú igékben *(tëszˊ, lëszˊ, vëszˊ, ëszik, iszik, hisz, visz)* már a korai ómagyarban olyan sajátos, *sz*-szel bővülő tövek jelennek meg, melyek kizárólag és következetesen a jelen időre jellemzők: VárReg. 13.: *Numhiz;* KTSz.: *lefcen;* ÓMS.: *thez*. Minthogy más finnugor nyelvekben sem általában, sem a felsorolt igékben nincsenek *sz*-es jelen idejű alakok, a korai ősmagyartól viszont ebben az igecsoportban a magyarban következetesek, kialakulásukat az ősmagyar korszakra kell tennünk.

2. A jelen időnek testes morfémával való jelölése kirí abból a tipológiai rendszertípusból, melyhez a magyar nyelv tartozik. A jelenség magyarázatára több kísérlet született. Az egyik felfogás szerint az *sz* egy gyakorító képzőből átértékelődött időjel, s olyan igék esetében jelentkezik, melyeknek a múlt ideje viszont jelöletlen: ez volna a *tőn, vőn*-féle múlt, melyben e nézet szerint csupán az ige puszta, időjel nélküli töve és a személyrag található. Ez a nézet megtámogatható volna azzal a szamojéd nyelvekből ismert kölcsönösséggel, mely szerint befejezettséget jelentő igék időjel nélküli változata múltat fejez ki, s ezek jelen idejét úgy hozzák létre, hogy gyakorító képzővel folyamatossá alakítják az igét; másrészt a folyamatos alapjelentésű ige időjeltelen alakja a jelen időt jelzi, múlt ideje pedig mozzanatos képzővel alakul. Ezek szerint a *tëszën : tőn* típusú igék egy ilyen ősi megoldás reliktumai volnának. Meglepő azonban egyrészt, hogy az idetartozó hét ige egyike sem tipikusan mozzanatos, tehát befejezett alapjelentésű (ami indokolná időjeltelen múltjukat), másrészt magyarázatlanul marad a magánhangzós rövid *të-, ë-, vë-* stb. tő, melyhez nemcsak az *-sz*, hanem jó néhány formáns (*-hat/-het, -t, -na/-ne* stb.) járul.

Más vélemény azt tartja, hogy ezen igéknek csak *të-, vë-, ë-* típusú magánhangzós tövük volt, s ehhez a jelen időben *-sz*, a múltban *-ȳ/-ū* időjel csatlakozott. Ez a teória figyelmen kívül hagyja a rokon nyelvekből igazolható mássalhangzós tőelőzményeket, s nem ad választ arra a kérdésre, miért volt szükség a jelen időben külön időjelre.

3. Legvalószínűbbnek talán a következő magyarázat látszik. A finnugor nyelvhasonlítás tanúsága szerint ezek az igék is (mint minden más igénk) eredetileg két szótagosak voltak. De ezek a tő belsejében olyan mássalhangzót tartalmaztak, amely közvetlenül vagy analogikus hangcserével $k \sim \gamma$-ként jelentkezhetett az ősmagyar korban. Ám ugyanekkor több, igéhez járuló formánsunk is $k \sim \gamma$ alakú lehetett: a felszólító mód jele, a folyamatos melléknévi igenév képzője (s az ebből átértékelődött időjel). A tőnek és a formánsoknak ilyenfajta egybeesése más igékkel is előfordult, de a nyelv mindig igyekezett ezt az egybeesést kikerülni. (Például úgy, hogy egy képzőt illesztett az igéhez, így a kritikus hang szó belsejébe került, s nem okozhatott zavart: fgr. **näke-* :> *néz* stb.) A *tëszën : tőn* típusú igék esetében feltehetően az történt, hogy a nyelvérzék a tőhöz tartozó $k \sim \gamma$-t valódi formánsnak vélte, s azt a **tëγ, *vëγ* alakokról leválasztva egy új, magánhangzóra végződő rövid tövet vont el: *të-, vë-* stb. Minthogy azonban az egykorú ősmagyar igerendszer

morfofonológiai építkezése olyan volt, hogy nem fordulhatott elő CV szerkezetű *(të-, vë-)* vagy különösen csak V alakú *(ë-, i-)* igető, ezért ezek csak akkor maradhattak fenn, ha valami megtámogatta őket. Természetesnek látszik, hogy a jelen idő paradigmájába éppen a tartósságot, folyamatosságot kifejező *-sz* gyakorító képző került, de ennek tulajdonképpeni funkciója csak az volt, hogy a főszófajokra jellemző kétszótagúságot biztosítsa ebben az igecsoportban is: *tëszë-m, iszo-m, vëszë-m, ëszë-m* stb.

K i j e l e n t ő m ó d m ú l t i d ő k. — **1.** A *tőn, lőn* típusú múlt tanúskodik leginkább a korábbiakban tárgyalt *-ü̯/-ü̯* időjel meglétéről, s valószínűsíti azt is, hogy ez a *-γ* igenévképző folytatása. A *tőn, lőn* típusú múlt időket aligha lehet másképp magyarázni, mint hogy ezekben a tőhöz tartozó, de igenévképzőnek felfogott *-γ* labiális irányú vokalizálódása ment végbe. Az már a személyragozás kérdéséhez fog tartozni, hogy a *tëγ* alaknak a folyamatos melléknévi igenévvel való egybeesését úgy kerülte el a nyelv, hogy a verbum finitum az E/3.-ban *-n* raggal egészült ki. Így keletkezett a *tëü̯, vëü̯, hiü̯*-féle igenevek mellé a HB.: *levn;* KTSz.: *teun, levn* múlt idejű igealak; vö. még JókK. 153: *yum* 'ivám' stb.

2. A *tén, lén* típusú múlt minden bizonnyal ősmagyar kori előzményekre megy vissza, bár csak a kései ómagyarból dokumentálhatók illabiális múlt idejű alakok is: KeszthK. 68: *leek;* JordK. 220: *teek;* 1533: *ven* (LtK. 1: 141); stb. Kialakulásuk többféleképpen is elképzelhető. Talán legvalószínűbb, hogy az előbb említett módon analogikusan elvont *të*-tőhöz az egyéb igékben legáltalánosabb ősi **-i̯* időjel járult, s a diftongus monoftongizálódása hozta létre az illabiális formákat. Természetesen az E/3.-ban itt is szükség volt az *-n* személyragra, hiszen e korban igei főszófaj CV vagy V alakú nem lehetett. A *tőn* ~ *tén* változatok tehát két különböző időjellel alakulhattak. Ez a feltevés megmagyarázza azt a jelenséget, amit kései ómagyar kori adataink mutatnak, hogy a *tőn* ~ *tén* variánsok nem mindig különböző nyelvjárásokhoz kötődnek, hanem egyazon nyelvtípusban, sőt egyazon paradigmában egymás mellett is élhetnek. Tehát bennük a kétféle múlt idő: a *-k* > *-γ* > *-ü̯* és *-i̯*-s múlt keveredett.

3. A *-t* jeles múlt idő ebben az igecsoportban az előbb tárgyalt *tëü̯- vëü̯-* típusú múltidő-tövekből alakul. Minthogy ez a kései ómagyar korból dokumentálható, ott foglalkozunk vele. Egyetlen korai ómagyar adatunk rá: KT.: *levt wala.*

A f e l t é t e l e s m ó d. — A *tëszën : tőn* típusú igék rövid *të-* töve veszi fel a módjelet. Az *n* geminálódása az ősmagyarban nem, sőt valószínűleg még a korai ómagyarban sem történt meg: HB.: *eneẏc.*

A f e l s z ó l í t ó m ó d. — A tárgyalt igékben a felszólító mód *-γ* jele a *të-* tövet követi, első szótag végére kerül, tehát egészen más helyzetben van, mint az egyéb igéken. Az E/3.-t itt is nyilvánvalóan az *-n* rag zárja. A **tëγën, *vëγën* alakokban azonban nem érvényesülhetett a kétnyíltszótagos tendencia, minthogy ezek (s a többiek is: **tëγem, *tëγed* stb.) csak két szótagosak voltak, nem három, mint a többi ige. De az is zavart okozott volna, ha az intervokalikus *γ* vagy a helyére kerülő *j* kiesésével (ahogyan e hangok két

magánhangzó között szokásosan viselkednek) *tëën* > *tén* alak jön létre, hiszen ez azonos lett volna a *tén* múlt idővel. Alkalmasint ezzel magyarázható az a sajátos felszólító módjel, mely ezen igéket az ősmagyar kortól kezdve mindmáig folyamatosan jellemzi: a két magánhangzó közötti $\gamma \sim j$ fennmaradását úgy lehetett biztosítani, hogy a módjel $\hat{z}$-vé affrikálódott, majd *gy*-vé vált. Korai ómagyar adataink rá: HB.: *legenec;* KT.: *legen;* KTSz.: *weged, legen;* ÓMS.: *Wegh, leg.*

A létige

1. A fgr. **βolš-* tőből származó létige az ősmagyar korban mindhárom módban használatos lehetett.

A kijelentő mód jelen idejében a tőbeli *l* feltehetően már az ősmagyarban *ľ*-lyé palatalizálódott, majd $\hat{z}$-vé affrikálódott. (A jelenségre vö. *il : ily : így, hol : hogy, jel : jegy, fül : figyel* stb.) Korai ómagyar adatainkban $\hat{z}$-t találunk: DömAd.: *Mauog;* HB.: *vogmuc;* KTSz.: *wagun;* stb.

Mind az *-á/-é*, mind a *-t* jeles múlt az *l*-es tőhöz csatlakozik: HB.: *zocozta vola;* KT.: *levt wala;* vö. SzabV.: *hafad volt.* Míg a *vala* alakban a tőbelseji magánhangzó nyíltabb alakja él, a *volt*-ban az *lt* hangkapcsolat megőrizheti az eredeti *o*-t, illetve, ha az már nyíltabbá vált, *o*-vá záródását, labializálódását elősegíti.

Az összetett múltak közül már az ősmagyar korban használatos lehetett a létige *-t + vala* szerkezetű paradigmája, de nyelvtörténetünk folyamán sohasem alakult ki a *Ø + vala (vagyon vala)* típusú múlt.

A *-ná/-né* feltételes módjel a korai ómagyarban már az ige csonka tövéhez járul: KT.: *uolna.* A feltételes mód múlt ideje a JókK.-ből adatolható először: JókK. 26: *voltuolna.*

2. Bár adataink nincsenek rá, fel kell tennünk, hogy eredetileg a felszólító mód is a **βal-* tőből alakult. Ennek emlékét őrzi *vajon* kérdőszavunk, mely a **βal-* felszólító módú E/3.-ból keletkezett szófajváltással. Erre vallanak régi *ly* $\sim$ *lly*-es adatai is; vö. FestK. 401: *walyon;* PéldK. 79: *vallyon;* CornK. 59r: *valyon;* stb.

Ám minthogy a felszólítás rendszerint a jövőre vonatkozik, elég korán, talán már az ősmagyar kor második felében átvehette a létigének ezt a szerepkörét a *lë-* ige felszólító módja. Ez az ige ugyanis rokon nyelveink tanúsága szerint a létezést és a valamivé válást egyaránt kifejezhette. A *lëž, lëžën* felszólító móddal tehát magától értetődően egészülhetett ki a **βal-* ige paradigmarendszere. S ez nyilvánvalóan elősegítette a *valjon*-féle felszólító kihalását és így a *valjon* $\sim$ *vajon* kérdőszó elszigetelődését.

Azt, hogy az alakkiegészülés már az ősmagyar kor végére bekövetkezett, az is támogatja, hogy a *lë-* ige felszólító módú alakjai korai ómagyar szövegeinkben legtöbbször a létige jelentésében fordulnak elő: HB.: „*legenec* neki feged"; KTSz.: „*leg* en ſceretev [h]yu ſulgam", „ſulgad eſ ne *legen*", *iduzleg;* ÓMS.: „ne *leg* / kegulm mogomnok". Ha ezek némelyikében fel is tehető a 'valamivé válik' jelentés, a következő példában csakis a létige jelentése szerepelhet: KT.: „qui *legen* neký atia ozut nem tudiuc". Ebben a függő kérdésben ugyanis a magyaros *ki az atyja* helyett a latin consecutio temporumnak megfelelően a létige felszólító alakja található.

hot
II

3. A *lë-* ige 'valamivé válik' alapjelentése indukálhatta a szuppletivizmusnak, az alakkiegészülésnek azt a formáját is, mely a létige rendszerét egy sajátos, más igéknél nem található paradigmával, az önálló jövő idővel egészítette ki. Rendszertani szempontból tehát kivételes, de jelentéstanilag érthető, hogy a *lëszën* ige jelen ideje a létige jövő idejű paradigmájává válik: KTSz.: *lefcen;* vö. MvS.: *lezen;* JókK. 79: *lezec : ero,* 55: *lez : eris* stb.

A *val-* igető így már két paradigmában adta át helyét a *lë-* tőnek. Ez egyre szorosabbá tette a kölcsönhatást a két ige között, s ennek eredményeként a *lë-* tő egyre több helyzetben váltakozhatott, kerülhetett szinonim kapcsolatba a *val-* tővel.

Megjelenhet a *lőn* az elbeszélő múltú *vala* helyén. A *lë-* tő jelentésének megállapítása azonban nem mindig egyértelmű. A HB. „eſ *levn* halalnec eſ puculnec feze" mondatában a *lőn* 'vmivé lett' jelentésű; de a KTSz. „Ez *levn* vy ignec. chud[aia]" mondata már így értelmezhető: 'Ez volt az új eseménynek a csodája', így a *lőn* itt a *vala* helyett áll; vö. még SzabV.: „Azert twkelleth tanalcz *lwn* kwztwk". A JókK. *len, lewn* alakjai általában a latin *factus, a, um est* megfelelői, de található ilyen is: 145: *vgy lewn : ita fuit.* Itt azonban a magyar szöveg inkább *így lett* jelentésű, nem pedig *így vala* értelmű. A MünchK. 86ra: *lonc [factae sunt] meńekezoc* mondatában viszont a *lőnek* értelme inkább *valának, voltak,* nem pedig *lettek.* — Még nehezebb a *-t* jeles *lett* ige jelentéseit elkülöníteni. Feltehető, hogy — mint mindmáig — a régiségben is elsősorban 'valamivé lett' vagy 'valami történt, megesett', nem pedig 'valami létezett, volt' jelentésű. Vö. mégis a SzabV. adatát: „mēden ereyekwel *raÿtonk lwttek*" (talán 'rajtunk voltak'); de: „belwl *ferelm lwt* ['kár lett'] merteklethlen". Mind az elbeszélő, mind a *-t* jeles múlt sokkal gyakoribb a *val-* létigéből alkotva: ÓMS.: *Volek;* MünchK. 33vb: *valal;* HB.: *uola;* stb.; JókK. 78: *voltam;* MünchK. 31rb: *voltal;* SzabV.: *volt;* stb. A *volt vala* és *lett vala* többnyire ugyancsak a két ige 'esse' és 'fieri' jelentése szerint oszlik meg. A KT. „rohtonc ez *nem levt wala*" igéje 'nem történt meg' jelentésű, a JókK. 50: *lewtuala komorodott : erat melancholicus* 'komorrá vált, lett' jelentésű; a MünchK. 106vb: „a· ʒemfedèlekèt ki *uoltuala [fuerat]* o fèiën" igéje a valódi létige.

A feltételes mód jelen idejében könnyen keveredett a *volna* és a *lenne:* KT.: *uolna;* JókK. 19: *volna : esset;* BécsiK. 151: *volnec : essem;* stb., ill. JókK. 108: *lennek : me . . . esse,* 97: *lennenek : essent;* stb. — A feltételes mód múlt idejében olykor határozottabban elkülönül a *val-* és a *lë-* ige jelentése; vö. SzabV.: „mÿkor *Volt volna* feteth elw alom kor Sabachba nagy vezteſeg *lwt volna*". A JókK.-ben csak *volt volna* típus fordul elő: JókK. 20: *uoltuolna : esset,* 110: *voltakuolna : fuerint.*

A mód- és időrendszer a korai ómagyar korban

Ha az ősmagyar kor nyelvi eseményeit összegezzük, megállapíthatjuk, hogy míg a három tagból álló igemódrendszer a magyar nyelv önálló életétől kezdve folyamatosan állandó maradt, csupán a módjelek hangalakjában történt változás, addig az igeidők rendszere az ősmagyar kor folyamán, különösen a kijelentő módban — de a feltételesben is — erőteljesen megváltozott, nagymértékben kiteljesedett. A kijelentő mód egyetlen múlt ideje mellé újabb múlt idők keletkeztek, a jelöletlen jövő mellett időjellel alakult forma is létre-

jött, s kifejezhetővé vált igei paradigmával a feltételes mód múlt ideje is. Míg az ősmagyar kor elején a verbum finitumok mindig szintetikus formák voltak, az ősmagyar kor folyamán létrejött újabb igeidőknek csak egy része szintetikus építkezésű (*-t* és *-u̯/-ü̯* jeles múlt, *-nd* jeles jövő), más része analitikus szerkezetű (*-t + vala, Ø + vala, -t + volna*).

Minthogy az ősmagyar korszak nyelvi eseményeit éppen a korai ómagyar adatok alapján hitelesítettük és írtuk le, a példák tehát az előző fejezetekben már szerepeltek, most ezek összefoglalásaként az alábbi táblázatokban azt mutatjuk be, hogy az ősmagyar nyelvi változások a korai ómagyar korszakra milyen mód- és időrendszert eredményeztek. (A rendszer további változásai már a kései ómagyar kor adataiban tükröződnek.)

Idő / Mód	Jelen	Múlt				Jövő	
Kijelentő	Ø	*-á/-é*	*-t*	*-t + valá*	*Ø + valá*	Ø	*-md*
Feltételes	*-nai̯/-nei̯ > -ná/-né*	*-t + volná*					
Felszólító	*-γ, -j, -χ* és kapcsolataik						

Sajátos ragozású igék:

Idő / Mód	Jelen	Múlt				Jövő
Kijelentő	*tēszën*	*tëün ~ tëin*	*tëüt*	*tëit valá*	*tēszën valá*	*tëszën, tëend*
Feltételes	*tēnei > tënē*	*tëüt volná*				
Felszólító	*tëʒën*					

A létige:

Idő / Mód	Jelen	Múlt			Jövő	
Kijelentő	*βaʒon*	*βalá ~ lëün*	*βolt ~ lëüt*	*βolt βalá ~ lëüt βalá*	*lëszën*	*lëend*
Feltételes	*βolná ~ lënē*	*βolt βolná ~ lëüt βolná*				
Felszólító	*[βaťon] lëʒën*					

Az igemódok és igeidők közlésbeli szerepe a korai ómagyar korban

A kijelentő mód szerepkörei

A jelen idő szerepkörei. — 1. Aktuális, valóságos jelen: HB.: „Hug eſ tıv *latıatuc ſzumtuchel*"; HBK.: „kınec eʒ nopun teſtet *tumetívc*"; KTSz.: „*latuc* vy latecuot [o: *latotuot*]"; ÓMS.: „Sydou myth *theʒ* turuentelen". — 2. A jelenben (az elbeszélés jelenében is) érvényes, tartós, jellemző külső állapot, helyzet vagy belső tulajdonság, lelkiállapot, érzelem: HB.: „Latıatuc . . . mıc *vogmuc*", „Kıc oʒvc. mıv *vogmuc*"; KT.: „*Tudýuc latíuc* . . . ſcuʒ leannac"; KTSz.: „*aldut uog* te" stb. — 3. Általános, minden időre érvényes (vagy annak tartott) igazság: HB.: „ýſa pur eſ chomuv *uogmuc*", „eſ num ıgg ember *mulchotıa* eʒ vermut"; KT.: „Eʒ oʒ ýſten . . . quit ſceplev nem *ıllethet*". — 4. Ismétlődő, tartós cselekvés, történés: ÓMS.: „keſeruen. *kynʒathul* uoſ ſcegegkel *werethul*". — 5. A jövő időt is a jelen paradigma fejezi ki. Ezt a jövő időknél tárgyaljuk.

A múlt idők szerepkörei. — 1. Az *-á/-é (-u̯/-ü̯)* és a *-t* jeles múlt idő szerepkörének elkülönülése az ősmagyar kor eseménye lehetett. Mint láttuk, az ősi, **-i̯* jeles múlt idő mellé ekkor alakult ki másodlagosan, belső magyar fejleményként a *-t* jeles múlt paradigma. Lehetséges, hogy a funkciók ekkor úgy oszlottak meg, hogy az **-i̯* a jelennel kapcsolatba nem hozott, általános „elbeszélő" múltat jelölte; a folyamatos melléknévi igenévből átértékelődött múltnak *(-i̯, -u̯/-ü̯)* folyamatos, befejezetlen múlt értéke is lehetett; a *-t* pedig eredetének természetéből következően, hangsúlyozottan jelen vonatkozású volt, olyan értelemben, hogy a jelenre befejezett cselekvés következtében beálló állapotot írta le. Az ilyen mondatokban: *(A) hal főtt, (A) folyó fagyott, (A) farkas jött* (melyekben igenévi állítmányok vannak) egy valóságos élethelyzetben a beszélő és a hallgató számára egyaránt lényeges információ, hogy 'a hal megfőtt', 'a folyó be van fagyva', 'a farkas jött, és itt van'. A valóságos szituációban nagy hangsúlyt kap egy cselekvés, történés jelen következménye. Erre szolgált a *-t* jeles múlt idő.

Ha ugyanezt mint egy elmúlt történés egyes eseményeit mondjuk el, a hallgatót semmiképpen sem befolyásolja, hogy készen van-e az ebéd, rá lehet-e menni a folyóra, itt van-e a farkas (nyilvánvaló, hogy nincs itt stb.). Az elbeszélések múlt ideje tehát „időtlen", aoristosi, az események egymásutánja biztosítja a történések közötti eligazodást. Erre szolgálhatott az ősmagyar kor végén az **-i̯* jeles múlt.

Az állapotot, következményt kifejező *-t* jeles múlt viszont a jelenre nézve is fontos információkat közöl, nem véletlen, hogy ez az igealak éppen az élőbeszéd múlt idejévé vált.

Feltehetően még az ősmagyar kor során a **-t* jeles, állapotot jelölő ige egyenlő súllyal kezdte jelölni az állapotot előidéző cselekvést, történést magát is, végül pedig magát a múltbeli cselekvést, történést is kifejezhette az eredményre való utalás nélkül: *főtt* 'megfőtt' (igenév) → *főtt* 'főtt és megfőtt' → *főtt* (ige). Természetesen, ezen a fokon már lecsökken, sőt megszűnhet a jelenre való vonatkoztatottság, így a *-t* behatol az egyént közvetlenül nem érintő elbeszélésekbe is. (A kései ómagyar korszak arról tanúskodik, hogy teret hódít az

-á/-é jeles múlt rovására is.) Az elvesztett perfektiváló szerepet az igekötők veszik át.

Korai ómagyar adatainkban az *-á/-é* az elbeszélések múltja: HB.: „Eſ mend paradiſumben uolov gimilcíctul *munda* nekí elnie. Heon *tilutoa* wt ig fa gimilce tvl. Ge *mundoa* nekí meret nũ eneỹc." stb.; ÓMS.: „O ygoz ſymeonnok beззeg ſcouuo *ere* en erзem eз buthuruth / kyt niha *egyre*."

A *-t* az élőbeszédet tolmácsoló idézetek múlt ideje. A kettőt együtt jól tükrözi a KTSz.-nak egy részlete: „mvnybe[le] ha *tekunte* . . . tegud e[ſ] ha *lata* . . . rolad oзun keppe[n] *ſcola* . . . latuc vy latecuot [o: *latotuot*] ſcuз lean fiot *ſ[c]ilut*. myben chudat *mutut*". Az eseményeket *-á/-é* jeles múlt mondja el *(tekunte, lata)*, még az idézetet bevezető *ſcola* is ilyen, az idézett élőbeszédben viszont már jelen, illetve *-t* jeles múlt idők vannak *(latuc, ſ[c]ilut, mutut)*.

2. A *-t* + *vala* típusú múlt idő a múltban befejezett cselekvés, történés eredményeként bekövetkező állapot múltban érvényes voltát írta le, majd magát az eredményt megelőző történést, cselekvést is jelölte. Korai ómagyar példáinkban — csakúgy, mint később — nem feltétlenül két múlt közül a régebbit fejezi ki, hanem csak arra utal, hogy az esemény régen történt. A HB.-ben előforduló egyetlen példa kissé indokolatlan: „Menyi miloſtben terumteve eleve mív iſemucut adamut. eſ *odutta vola* neki paradiſumut haзóá." Ugyanis a korábban történt esemény: *terumteve* egyszerű elbeszélő múltban van. Valószínű azonban, hogy az *odutta vola* — a HB.-ben kivételesen — a latin *dederat* szó szerinti fordítása. (A praeteritum perfectumot későbbi kódexeink is szinte következetesen *-t* + *vala* múlttal fordítják.) A KT.: „ug ſcoˈnoc lanoc. wylag" keзdetuitul fugua. rohtonc eз nem *levt wala*. hug ſcuз lean. fiot ſciulheſſen" *-t* + *vala* múlt ideje — ahogy az időhatározó is utal rá — valóban régmúltat jelöl.

3. A *ß* + *vala* típusú múlt időt korai nyelvemlékeinkben mindössze egy adat képviseli: HB.: „Eſ oз gimilſnec wl keſeruv uola viзe. hug turchucat *mige зocoзtia vola*" 'megszaggatta', 'majdnem megszakította'. Bár a kései ómagyarban ez az igeidő túlnyomórészt a folyamatos múlt kifejezésére szolgál, a HB.-beli legkorábbi adatában s később is jó néhányszor a latin imperfectum de conatuhoz hasonló új szerepkörben találjuk. Ez természetesen adódó, magától értetődő jelentésmódosulás, hiszen a folyamatosság a befejezetlenséget, ez pedig egyben az eredményre nem jutó cselekvést, történést is érzékeltetheti. (Az igeidőnek ezzel a funkciójával jóval nagyobb példatár alapján a kései ómagyar kor megfelelő részében foglalkozunk.)

A jövő idők szerepkörei. — A kétfajta — jelöletlen és *-md* > *-nd* jeles — jövő paradigma már korai ómagyar szövegeinkben jól körülhatárolt szerepben használatos.

A jelöletlen a biztosra vett jövőt jelenti; az *-nd* jeles az esetleges, feltételhez kötött — a latin futurum exactumnak megfelelő — jövőre utal, mely csak alárendelt mellékmondatban fordulhat elő. A HB. példája éppen egymásra vonatkoztatja a két jövőt: „ýſa kí nopun *emdul* oз gimilſtwl. halalnec halalával *holз*"; vö. MvS.: *Ha . . . el viuend*, „*ha* . . . chach eggiet *meg elend* σ valaky azt *hallandia* aз nog ỳeltelt *tezen*".

A feltételes mód szerepkörei

A feltételes módnak csak a jelen ideje fordul elő korai ómagyar szövegeinkben. A KT. két feltételes módja egy potenciális feltételes mellékmondatnak és főmondatának mindmáig szokásos, megkívánt igemódja: KT.: „*ha ỹſten ev num uolna* benne bỹnut *lelhetneỹnc*".

L a t i n i z m u s a f e l t é t e l e s m ó d h a s z n á l a t á b a n. — HB.: „Ge mundoa nekí meret nū *eneỹc*". E függő kérdésben a latinban kötelező consecutio temporum coniunctivus praeteritum imperfectumot kíván, ennek pedig a magyar feltételes jelen felel meg. Minthogy a HB. szabad, kötetlen fordítás, a latin hatásnak korai tanúja ez a példa, mely azt mutatja, írójában már tudatos volt az írott és a beszélt nyelvváltozat különbsége, s szándékosan választotta az írott, vagyis ünnepélyesebb formát.

A felszólító mód szerepkörei

A f e l s z ó l í t ó m ó d ö n á l l ó (f ő m o n d a t b e l i) h a s z n á l a t a. — Felszólítás, utasítás: HB.: „*keaſſatuc* uromchuȝ charmul. Kırł.". — Buzdítás: HB.: „Eſ *vmagguc* mend ſȝentucut. hug legenec nekí ſeged uromc ſcıne eleut.". — Kérés: ÓMS.: „*ſyrou* anıath *thekunched* buabeleul *kynıuhhad*". — Kívánság, óhaj: ÓMS.: „*Wegh* halal engumet / eggedum *ıllen* / *maraggun* urodum / kyth wylag *felleyn* [!]".

A f e l s z ó l í t ó m ó d a m e l l é k m o n d a t o k b a n. — A főmondatbeli szerephez hasonlót tölt be az igemód a következő mellékmondatokban: kívánság, óhaj: HB.: „Wımagguc uromc ıſten kegılmet eȝ lelıc ert. hug *ıorgoſſun* w neki. eſ *kegıggen*. eſ *bulſcaſſa* mend w bunet.". — Tagadó állítmányú főmondat után a mellékmondatban felszólító mód van: KT.: „rohtonc eȝ nem levt wala. hug ſcuȝ lean. fıot *ſcıulheſſen*".

L a t i n i z m u s a f e l s z ó l í t ó m ó d h a s z n á l a t á b a n. — A függő kérdés latinban kötelező coniunctivusát adja vissza a felszólító mód a KT.-

hot
ıı
ben: „quı *legen* neký atıa oȝut nem tudıuc."

A korai ómagyar korra kialakult új funkcionális rendszer jellemzői

A fenti vizsgálatok azt mutatják, hogy viszonylag kevés korai ómagyar szövegemlékünkben az igemódoknak és igeidőknek számos funkciója kitapintható és leírható.

A kijelentő mód jelen idejének szinte valamennyi, a kései ómagyar korból bővebben dokumentálható szerepkörét megtaláltuk.

Az ősmagyar korban keletkezett új igeidők nem csupán mennyiségi változást jelentettek, hanem a közlésben jól körülhatárolható, egymást funkcionálisan kiegészítő, új rendszert alkotó szerepköröket töltenek be.

Míg az ősmagyar kor elején egyetlen múlt időnk volt (az *-á/-é* jeles), az ősmagyar kor folyamán alakuló *-t* jeles múlt lehetővé tette, hogy a jelenre be-

fejezett múltat (melyet eddig feltehetően egyéb eszközökkel, például befejezett melléknévi igenévi névszói, névszói-igei állítmánnyal vagy időhatározókkal fejeztek ki) külön igei paradigma jelölje. Ekkor már előállt a következő funkciómegoszlás: az *-á/-é* jeles paradigma a jelennel kapcsolatba nem hozott múlt cselekvés, történés jelölésére szolgált; a *-t* jeles paradigma a jelenre befejezett cselekvést, történést jelölte. A továbbiak folyamán ez a jelennel kapcsolatban álló *-t* természetszerűleg a párbeszédek (a jelenben folyó beszélgetések) múlt ideje lett, az *-á/-é* pedig az elbeszélő múltat fejezte ki. E rendszert a kései ősmagyarban két újabb igeidő egészítette ki: a *Ø* + *vala* a befejezetlen múltat, a *-t* + *vala* paradigmája pedig a régmúltat jelölte. Természetesen ezt a két viszonyt is leírhatta a nyelv nem verbum finitummal, hanem más eszközökkel is, például a gyakorító képzők a cselekvés folyamatosságát, befejezetlenségét érzékeltethették, s akár a folyamatosságot, akár a régmúltat határozók is kifejezhették.

A latin hatás már első szövegemlékeinkben fellelhető. Mint majd a kései ómagyar adatok bizonyítják, ennek tartható az *-nd* jeles jövő időnek futurum exactum szerepű használata. S a latin igeidő-egyeztetés szabályait követi a függő kérdések latinos feltételes, illetve felszólító módja is. Mindezek, természetesen, elsősorban a latinból fordított írott szövegekre jellemzők.

Irodalom

Setälä, TuM.; Budenz, UgAl. 350–62; Simonyi, TMNy. 619–39; Szinnyei: MNy. 22: 247–50, NyH.[7] 109–14; Klemm, TörtMondt. 62–111; Horger, Igerag. 92–143; Laziczius: MNy. 29: 18–25; Györke: Melich-Eml. 95–103; Mészöly, NytörtFejt., ÓmSzöv.; Gombocz, Synt. 62–77, MIg. 8–19; B. Lőrinczy, KTSz. 129–40; Berrár, TörtMondt. 20–5, 79–83; Imre, SzabV. 184–5; Bárczi: NyIrK. 3: 19–32, HB., IgrTört.; Collinder, CompGr. 242–7, 303–7; Hajdú, BUNy. 71–3, 136–40, UNyA. 153–6; Benkő: NyK. 77: 327–44, ÁrpSzöv. 203–17. — A feltételes mód: Simonyi: NyK. 13: 155–67; Györke: NyK. 51: 55–7; Bárczi: MNy. 69: 210–2. — A felszólító mód: Simonyi: NyK. 13: 135–54; Losonczi: MNy. 21: 44–7; Nyíri: NéNy. 9: 109–11; Juhász: MNy. 34: 211–20; Bárczi: MNy. 46: 359–61, 53: 117–27, Szótöv. 58, 60, JSFOu. 72: 38–41; Papp: FUF. 32: 282–301; Kniezsa: MNy. 58: 305–12; Rédei: NytudÉrt. 104. sz. 649–53; Benkő, ÁrpSzöv. 203–13. — Az *-ú* jeles múlt: Mészöly: Nyr. 38: 347, HBTárgy.; Erdélyi: FUF. 18: 90–107; Bárczi: CIFU. 1: 39–44; Benkő, ÁrpSzöv. 213–7; Nyíri: NéprNytud. 19–20: 291–300; Honti: NyK. 87: 78–84; E. Abaffy: MNy. 84: 401–15. — Az *-u/-ü* jeles múlt: Kräuter: NyK. 42: 321–7; Szinnyei: MNy. 22: 248; Losonczi: MNy. 23: 160; Horger, Igerag. 103–7; Gombocz: UngJb. 10: 13, MIg. 12–3; Mészöly, ÓmSzöv. 203–5; Benkő, ÁrpSzöv. 213–7; E. Abaffy: MNy. 78: 416–25, 84: 401–15; Honti: NyK. 87: 67–78. — A *-t* jeles múlt: Szinnyei: Hunfalvy-Alb. 42; Melich: MNy. 11: 346–8; Mészöly, NytörtFejt. 57–66, ÓmSzöv. 160–4; Bárczi: CIFU. 1: 44–5; Nyíri: CIFU. 2: 359–66. — Az összetett múlt idők: Mészöly, NytörtFejt. 5–7, 57–66, ÓmSzöv. 160–4; Bánhidi: MNyTK. 63. sz. 1–32, NytudÉrt. 12. sz. 5–38; Pais: MNy. 40: 193–7; Bárczi: MNy. 41: 79–81; Károly: NytudÉrt. 10. sz. 127–33; Bereczki: MSFOu. 185: 66–9. — A jövő idő: Simonyi: NyK. 16: 260; Szinnyei: NyK. 35: 448; Mészöly, NytörtFejt. 7–12, ÓmSzöv. 187–90; Benkő, Nyjtört. 82–3; Szabó, MvS. 9–10; Bárczi: CIFU. 1: 44; Velcsovné: NéprNytud. 19–20: 303–9, 21: 35–45.

AZ IGEI SZEMÉLYRAGOZÁS

Írta: E. Abaffy Erzsébet

A személyragozás az ősmagyar kor elején

Az ősmagyar kor eleji igeragozásra vonatkozóan az uráli összehasonlító nyelvtudománynak két megállapításából indulhatunk ki. Az egyik, hogy már az uráli alapnyelv rendelkezett szintetikusan építkező igei paradigmasorral, azaz a **mə̆*, **tə̆*, **sə̆* személyes névmások már ekkor igei személyragokká agglutinálódtak. Ez legnyilvánvalóbban az E/1.-ből tetszik ki: osztj. *tetəm* 'eszem'; vog. *totegum* 'hozok'; finn *palan* 'égek'; szam. jur. *madam* 'vágok'; stb. (CompGr. 310). A másik megállapítás, hogy az E/3.-ben a számos uráli nyelvben meglévő ragos : ragtalan ellentétpár már az alapnyelvben a határozott : általános ragozás szembenállását jelölte, s így csírája, első eleme lehetett az ősmagyarban a későbbiek során kialakuló két paradigmának. Vö. osztj. *tet* 'eszik' : *tet-te* 'eszi'; vog. *toti* 'hoz' : *toti-te* 'hozza'; md. *palį* 'csókol' : *pala-sį* 'csókolja'; szam. jur. *junrə̄* 'kérdez' : *junrə̄-da* 'kérdezi'; stb. (UNyA. 157).

1. Az ősmagyar kor kezdetén tehát a következő testes személyragokkal számolhatunk: E/1. minden módban és időben *-mə̆*; — E/2. ugyancsak minden módban és időben egyforma, a korszak elején feltehetően *-tə̆*. Erre abból következtethetünk, hogy a többes szám jele mindig *t*-hez járul, ez sohasem váltakozik *d*-vel *(-tok/-tëk∼-tök)*. — Az E/3. a **si* névmásból megmaradó *-i* lehetett, mely az ige tő- vagy jelvégi vokálisával *į*-s diftongust alkotott. E rag valószínűleg csak a kijelentő mód jelen időben (majd a *-t* jeles múltban), valamint a felszólító módban volt felismerhető: **kére+į*, *kérte+į*, **kérγe+į;* az *-į* jeles múltban, illetve a feltételes módban az idő- és a módjel *į* utótagú kettőshangzójához az *-į* személyrag nemigen járulhatott, illetve ha járult, nem hozott létre új alakot: **kérei+į* > **kérei*, **kérnei+į* > **kérnei*.

Ősmagyar kor eleji személyragrendszerünk tehát a következő lehetett:

	Kijelentő mód		Feltételes mód	Felszólító mód
	jelen idő	-į jeles múlt		
E/1.	*-mə̆/-mə̄*	*-mə̆/-mə̄*	*-mə̆/-mə̄*	*-mə̆/-mə̄*
E/2.	*-tə̆/-tə̄*	*-tə̆/-tə̄*	*-tə̆/-tə̄*	*-tə̆/-tə̄*
E/3.	*-į*	*ø*	*ø*	*-į*
T/1.	*-mə̆k/-mə̄k*	*-mə̆k/mə̄k*	*-mə̆k/-mə̄k*	*-mə̆k/-mə̄k*
T/2.	*-tə̆k/-tə̄k*	*-tə̆k/-tə̄k*	*-tə̆k/-tə̄k*	*-tə̆k/-tə̄k*
T/3.	*-įk*	*-k*	*-k*	*-įk*

E személyragok eredetileg számmegjelölés nélkül utaltak a személyre. A *-k* többesjel azonban — akár ősi eredetűnek tartjuk, akár azt a nézetet fogadjuk el, hogy csak az ősmagyarban nyerte többesjel funkcióját — feltehetően már az ősmagyar kor legkorábbi szakaszában megtalálható a személyragokon.

2. Fel kell azonban tennünk, hogy az ősmagyar korban e rendszer mellett élhetett az igei állítmány és az alany közötti viszony kifejezésének ősibb, egyszerűbb módja is, amikor a személyragtalan ige akár az önállóan használt személyes névmással, akár a 3. személyben bármely más főnévvel, esetleg közvetlen rámutatással vagy egyszerűen a beszédhelyzetből következő egyértelműséggel 1., 2. vagy 3. személyre egyaránt vonatkozhatott: *(én) vagy, (te) vagy, (ő) vagy.* Ezt a szerkezetet erőteljesen támogathatta a névszói állítmányú mondatok hasonló jellegű felépítése. Az alany ezekben is az önálóan használt névmás, illetve az E., T/3.-ben bármely főnév, melyhez természetesen személyrag nélküli névszó társult állítmányként: *Ő nagy. A nyúl futó. A víz fagyott.*

A személyrag nélküli igei állítmány léte mellett szólnak nemcsak a mindmáig élő ragtalan E/3. *vár, kér, várt, kért, várna, kérne* stb., illetve ragtalan E/2. *vagy, mégy, várj, kérj* stb. alakok, hanem azok a korai ómagyar adatok is, melyek a ragtalan és ragos változatok közötti hosszan tartó ingadozást tanúsítják: DömAd.: *Mauog;* VárReg. 13.: *Numhiz;* ÓMS.: „ne *leg* / kegulm mogomnok" ~ KTSz.: *uagun, lefcen, legen.* Hogy a ragtalan E/2. és E/3. mellett előfordulhatott az E/1. is ragtalanul, azt annak alapján tartjuk valószínűnek, hogy a (ma határozott ragozású) T/1.-ben semmiféle személyre utaló elem nincs, csupán a *-k* többesjel (csak az ezt megelőző tőséghangzó nyelvállásfoka állandósult a későbbiek során a T/1.-re jellemző középső vagy felső nyelvállásúvá).

De egyéb érvek is támogatják az ősi típusú, bármely személyben személyrag nélkül használható ige továbbélését az ősmagyar korban, vagy legalábbis annak első szakaszában. Köztudott, hogy az E/1. *-k*, az E/2. *-sz* és *-l* s az E/3. *-n* személyragok képzőkből adaptálódtak ragokká. Márpedig képző csak úgy értékelődhet igei személyraggá, ha a ragnak megfelelő pozícióban, azaz szóalakzáró helyzetben van. Ha pedig minden igében mindig kötelező lett volna a névmási eredetű *-m, -t, -i* ragok használata, akkor a *-k, -sz, -l, -n* szóvégekként nem szerepelhettek. — Végül, az is nehezen képzelhető el, hogy például a létige vagy a *megy, jő, ered* s általában a mindig intranzitív igék először kötelezően így ragozódtak volna: *vagyom, vagyod, vagya; megyem, megyed, megyi; eredem, ereded, eredi* stb., s a határozott és általános ragozás szétválása után cserélődött volna fel, ugyancsak kötelezően a *vagyom, vagyod, vagya* sor *vagyok, vagy, vagyon,* az *eredem, ereded, eredi* sor *eredek, eredsz, ered* stb.-re.

Mindezek alapján egy egyes szám: *Ø* : többes szám: *-k* ragozás is elképzelhető: *én, te, ő vár : mi, ti, ők várok.*

Az ősmagyar korszak nyelvi eseményei

Igeragozásunk ősmagyar történetére többféleképpen következtethetünk. Egyrészt a fentebb leírt ősmagyar kor eleji rendszer bizonyos tekintetben már önmagában hordozta a változtatás szükségszerűségét. Másrészt a korai óma-

gyar nyelvemlékekben megjelenő igeragozás mindazokra az eseményekre, újításokra fényt vet, melyek az ősmagyarban végbementek, s melyek eredményeként az ómagyar igeragozási rendszer előállt. A továbbiakban tehát az ómagyar adatokat az ősmagyar történések bizonyítékaként is felhasználjuk.

A grammatikai homonímia megszüntetésére való törekvés

Az ősmagyar kor elejére felvázolt személyragozásnak több olyan kritikus pontja volt, mely grammatikailag többértelmű lehetett, feltehető tehát, hogy ezek korrekciója igen korán, még az ősmagyar kor első szakaszában bekövetkezett.

1. Az egyik grammatikai homonímia abból keletkezett, hogy az igetőhöz járuló **-i̯* múltidő-jel és a kijelentő mód jelen idejében ugyancsak a puszta igetőhöz csatlakozó E/3. **-i̯* személyrag a tővégi vokálissal egyaránt *i̯* utótagú kettőshangzót hozott létre. Az egybeesés elkerülésére a palatális hangrendű igék esetében az adott lehetőséget, hogy az *i̯*-s diftongus két irányban monoftongizálódhatott: a múlt idő jele általában *-é*-vé, a személyrag pedig **-í (> -i)*-vé lett. Eredetileg alkalmasint veláris hangrendű igéinkben is lehetett az a megoldás, hogy a jelen idő E/3.-ben *-i*-vé vált a rag. Erre mutat az ikes ragozás illeszkedés nélküli *-ik* ragja (melyben az *-i* rag többese rejlik): *hallik, látszik;* s amennyiben megőrzött régiség, ezt bizonyítja a mai nyelvjárási *adi, tudi* is.

Azt, hogy e kétirányú változás valóban a két különböző funkciójú igealak azonosságának kiküszöbölése érdekében történt, több oldalról megtámogathatjuk. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy az E/3. csak a jelen időben *-i* alakú: *kéri;* a felszólító módban és a *-t* jeles múltban, ahol a mód-, illetőleg időjel megakadályozta a homonímiát, az *-é (> -ë > -e)* személyrag lett az általános: *kérj-e, kért-e.* — Nem szól ez ellen az sem, sőt feltevésünket támogatja, hogy az *sz*-szel bővülő igék jelen idejében egyes ómagyar nyelvemlékek szerint *-é (-ë)* is előfordulhatott az ikes igék *-ik* ragjában és az iktelenek határozott ragozású T/3.-ben: BécsiK. 174: *ezec z izic : comedat et bibat;* MünchK. 37va: *eẓec z izėc : manducat et bibit.* Ezekben az igékben azért maradhattak meg ezek a változatok, mert a kizárólag a jelen időben található *sz*-es tőhöz járultak, s ez megakadályozta a múlt idővel való összetéveszthetőséget. — Ómagyar adataink azt bizonyítják, hogy erősen *i*-ző nyelvjárások elbeszélő múltjában, például Sylvester Jánosnál, ahol az időjel *-i*-vé vált, az E/3.-ben mégis *-e* van, az *-i* változat ugyanis a kijelentő mód jelen idejében foglal helyet: 1539: *Szeretilek, ſzeretil, ſzerete* (múlt, SylvGram. K4v), *ſzeretem, ſzereted, ſzereti* (jelen, G4v). — Az *é* és *i* közötti hosszan tartó ingadozásra utal a KT. következő részlete: *furiſcte muſia. etetȳ ȳmleti.* A *furiſcte* (füröszti) feltehetően megőrzött régiség.

2. A másik paradigmatag, ahol több különböző funkciójú formáns azonos hangalakú lehetett, a **-γ* módjeles ragtalan felszólító mód, mely a **-γ* igenévképzővel eshetett egybe; továbbá a *tëszën : tőn* típusú igék **tëγ- ~ *tëβ-* töve, mely egyrészt a felszólító móddal és az igenévvel, másrészt az igenévképzőből

fejlődő időjeles alakkal lehetett azonos. A homonímia mindkét típusban úgy küszöbölődött ki, hogy a verbum finitumot egy *-n* elem zárta le, s ez az igei paradigmarendszerben E/3. raggá vált: **kéreɣ : > *kéreɣën > kérjën; *tëɣ :> *tëin ~ tëün > tén ~ tőn.*

Az ikes ragozás kialakulása

1. Több körülmény is támogatja azt a feltevést, hogy az ikes igék létrejöttét az ősmagyar kor korai szakaszára tegyük. Kialakulásuk ugyanis mind funkcionális, mind alaki szempontból szorosan összefügg a tárgy jelöletlenségével. Tudjuk, hogy a tárgy az ősmagyar kor elején ragtalan is lehetett. Így sok esetben azt, hogy a tárgyas ige mellett álló két ragtalan névszó közül melyik az alany, melyik a tárgy, elsősorban a kötött szórend jelölhette. Az erre a korra SOV-nak kikövetkeztetett szórenden belül nyilvánvaló, hogy az igét közvetlenül megelőző névszó a cselekvés tárgya (vö. a *favágó, szénakaszálni*-féle jelöletlen tárgyakat). Ám abban az esetben, ha valamilyen ok miatt ez a szórend megbomlik (például a tárgy téma helyzetbe kerülése OSV sort hozhat létre), akkor a szórend félreérthetővé válik, nem nyújt egyértelmű információt. Ezen többféleképpen lehet segíteni. Például a tárgy jelöltségével, a tárgyra utaló igeragozás kialakításával, vagy egy olyan igefajta létrehozásával, mely a cselekvő tárgyas igéket mediális, történést kifejező igékké alakítja át: *valaki tör valamit : > törik valami*. E mediális igéknek az a tulajdonságuk, hogy a valóságos cselekvő (az ágens) nem állhat a környezetükben, az alany szerepét az az objektum tölti be, amire a cselekvés irányult, tehát a mediális ige mellett nem eshet meg a két ragtalan névszó összecserélése; a tulajdonképpeni tárgy jelöletlenség esetén is egyértelmű szintaktikai helyzetbe (az alany szerepébe) kerül. Erre szolgálhatott eredetileg az ikes ige. Hasonló szerepet tölt be természetesen minden olyan képző, mely cselekvő tárgyas igéből mediálisat alkot, például az *-ul/-ül*, de ezeknek nincs sajátos ragozásuk. Ugyanezt a célt szolgálják az indoeurópai nyelvekben szokásos szenvedő igék, csak ezek mellé határozó formájában az ágens, a cselekvő is kitehető.

Az ikes ige iránti igényt tehát a tárgy egyértelmű kifejezésének funkcionális szükséglete is támogathatta.

2. Az ikes ige alaki levezethetősége ugyancsak a korai, még a tárgyrag kialakulása, illetve általánossá válása előtti korszakra mutat. Ebben az időben a cselekvő tárgyas igés mondatok SOV szórendje alapján értelmezhető volt az ilyen mondat: *Emberek fa törik.* 'Emberek fát törik, fát törnek'. Ugyanakkor a tárgyatlan igés mondatok SV szerkezetűek, akár cselekvők: *Nyúl fut. Róka szalad. Fiú áll*, akár mediálisak: *Eső es. Hó hull. Víz fagy.* Előfordulhat, hogy az előbbi *Emberek fa törik* típusú mondatból elmarad az alany: vagy mert már az előző mondatban szerepelt, vagy T/3.-ival kifejezett általános alany esetén, vagyis *Fa törik*-féle OV szerkezetű tárgyas igés mondatok is meghonosodhattak a nyelvben. Ám minthogy az OV mondattípus csak kivételes volt a rendszeres SOV, illetve SV típusok mellett, ez utóbbiak analógiájára az OV szerkezetű *Fa törik* mondatok is átértékelődhettek SV szerkezetű mondatokká. — De történhetett ez az átértékelődés a *-t* tárgyrag elterjedésével párhuzamosan is. Akkor úgy kell elképzelnünk, hogy egymás mellett élhetett a régi,

jelöletlen tárgyú *Fa törik* és az új, jelölt tárgyú *Fát törik* mondat, s ez utóbbihoz viszonyítva érződött az előbbi mondat névszója alanynak. Vagyis:

Azaz a cselekvő ige tárgya alannyá vált, a korábbi, az általános alanyra vonatkozó T/3. tárgyas cselekvő ige pedig az új alanyhoz tartozó E/3. történést jelentő állítmánnyá.

Mindez a grammatikai szerkezet átértékelődése. Szemantikailag a *fa* és a *törik* között ugyanaz a viszony maradt meg: az első mondatban az igei cselekvés a tárgyra irányult, vagyis a cselekvés következtében a tárggyal történt valami; a szerkezetváltozás során létrejött ige ugyanezt írja le az alannyá értékelődött tárgyra vonatkozóan: az alannyal történik valami. S éppen ez a mediális ige sajátos jelentése.

Az *-ik* mint személyrag tehát azonos a névmásból keletkezett T/3. raggal, mégpedig abból a korai korból, amikor ez még nem volt határozott ragozású forma, s amikor még veláris igéken sem illeszkedett.

3. Az ikes ragozás E/1.-t az igeragozási rendszerben már meglévő *-m* fejezte ki. S ez ismét az ikes ragozás régiségéről vall: akkor keletkezett, amikor a határozott és az általános ragozás még nem különült el, amikor az E/1.-ben testes személyragként még csak az *-m* szerepelt. Egyébként nem épült volna ebbe, az ekkor még kifejezetten tárgyatlan használatú paradigmába, éppen a határozott tárgyra utaló *-m* rag.

4. Az E/2. *-l* rag eredete meglehetősen bizonytalan. Általában *-l* gyakorító képzőből eredeztetik, mely jelenidő-jel funkción keresztül vált volna E/2. raggá. Ám egyrészt a magyarban még nyomokban sem tudunk kimutatni *-l* jelenidő-jelet, másrészt meglepő, hogy jelen idejű személyragként kizárólag az ikes igék paradigmájában szerepel; az iktelen igéknek csak a múlt idejében, illetőleg a feltételes módjában jelentkezik.

Valószínűbb ezért, hogy az *-l* gyakorító képző nem időjelen keresztül értékelődött át raggá, hanem azon a reflexív funkción át, melyet vagy önmagában, vagy különösen gyakran a fgr. *$*-\beta + -l > -úl/-űl$* képzőbokorban betölt: *omol, ömöl, hajol; mer : merül, nyom : nyomul.* E képzők éppen úgy az igék mediális, tárgyatlan voltát fejezik ki, mint az *-ik*. Az ikes igék és az *-ul/-ül* képzősök ma is komplementáris osztályt alkotnak olyanformán, hogy a képzett mediális igék vagy ikesek, vagy *-ul/-ül* képzősök. Ez utóbbiak *-ik* ragot nem kaphatnak. Alkalmasint a funkcionális azonosság indíthatta el az analogikus hatást: így kerülhetett a jellegzetesen mediális-reflexív szóvég az ikes paradigma eddig meg nem különböztetett tagjára, az E/2.-re. — A két igetípus (az *-ul/-ül* képzős és az ikes) közötti asszociatív kapcsolat jóval későbbről is kimutatható: a kései ómagyarban, amikor az ikes *-l* rag kezd átterjedni a felszólító módban az iktelen igékre is, adataink szerint először éppen az *-l* és az *-ul/-ül* képzős igéken jelentkezik: *méltolják, némuljál el.*

Az ikes ragozás jelen idejében így kialakuló *-m, -l, -ik* raghármas az ikes igék addig létrejött valamennyi paradigmájában kötelező érvényűvé válik: az el-

beszélő múltban s a feltételes és a felszólító módban; természetesen ezekben a T/3. *-ik*-nek megfelelő *-ék, -nék, -jék* változatokkal. A valamivel később igei paradigmává váló *-t* jeles múlt időre az ikes ragozás már nem terjedt át. Ez a körülmény is azt támogatja, hogy az ikes ragozás létrejötte a korai ősmagyar kor eseménye, s egyben talán azt is, hogy kialakulása szoros kapcsolatban lehetett a tárgy jelöletlen voltával és azzal, hogy a határozott és az általános ragozás még nem különült el: amikor a *-t* tárgyrag már szilárd elemévé vált a névszóragozásnak, s különvált a kétfajta igeragozás is, az ikes ragozásra kevésbé volt szükség: a *-t* jeles múlt időben már nem honosodott meg.

Ámbár az ikes ragozásra teljes adattárat csak a kései ómagyar kor szolgáltat, a személyragok ősmagyar eredetét korai ómagyar példáink hitelesítik:

E/1.: Vö. CzechK. 57: *kÿ mwlom;* MünchK. 95ra: *megmoſdā.*

E/2.: HB.: *emdul;* KTSz.: *farmazal, [ne]ueſteſſel, ielunel;* ÓMS.: *kynzathul, werethul, kynzaſſal.*

E/3.: HB.: *evec, Horoguvec, eneÿc;* KTSz.: *hiteſſec;* ÓMS.: *therthetyk.*

A határozott és az általános ragozás elkülönülése

A határozott és az általános ragozás elkülönülése, akárcsak az ikes ragozás kialakulása, szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy az ősmagyar kor elején jelöletlen lehetett a tárgy. Ekkor a szórend utalt arra, hogy az igét közvetlenül megelőző névszó a mondat határozatlan tárgya. Ennek emlékét őrzik mindmáig a *rókavadász, favágó, szénakaszálni, világlátott* stb.-féle jelöletlen tárgyas összetételek.

Ám ha a tárgy határozott volt, azaz vagy az előző mondatban említették, vagy téma helyzete folytán a mondat élére került, szükségessé vált, hogy a tárgy határozottságára külön morfematikai elem utaljon. A determináltság két irányból is jelölhető: vagy a tárgyon egy determináló elemmel (ebből lett a tárgyrag), vagy az igén olyan igei személyraggal, mely a határozott tárgyra való utalást magába foglalja. Mint láttuk, az uráli összehasonlító nyelvészet szerint már az alapnyelvben ilyen értelemben funkcionált az E/3. személyragos : személyragtalan ellentét. A **láta+i : lát, *kére+i : kér* kettősből a ragos a határozott tárgyra, a ragtalan pedig a tárgyatlanságra vagy a határozatlan tárgyra mutathatott már az ősmagyar kor elején. Így ez a páros kiindulópontja lehetett a két ragozás különválásának.

A határozott ragozású paradigma kialakulása többé-kevésbé párhuzamos lehetett a determináló szerepű *-t*-nek a tárgyon való megjelenésével. Amikor később e *-t* nemcsak a határozott, hanem a határozatlan tárgy jelölésének szerepét is átvette, a határozott tárgyra való utalás funkciója elsősorban az igei személyragokra hárult. Ezek abban az esetben is jelezhették a tárgy határozottságát, amikor az az adott mondatban nem is szerepelt.

Ám amikor bizonyos igei személyragoknak a cselekvő személyre való mutatáson kívül lényeges feladatává vált a határozott tárgyra való vonatkozás is, az egyértelmű megkülönböztetés céljából felmerült olyan személyragok szükségessége, amelyek viszont nem utalnak határozott tárgyra. Minthogy a határozott és az általános ragok elkülönülése feltehetően személyenként történt, először — már megvolt — az E/3.-ben, majd később az E/2., végül utoljára az E/1.-ben, ezért ilyen sorrendben s a személyekre vonatkozóan tekintjük át a

két ragozási sor kialakulását. Majd ezek után vesszük sorra a korai ómagyar adatokkal már többé-kevésbé illusztrálva is bemutatható mód és idő szerinti paradigmákat s a ragjaikkal történt speciális változásokat.

Az egyes számú személyragok

A személyragok megoszlása az E/3.-ben. — **1.** Az ősmagyar kor elején — mint láttuk — már megvolt a kijelentő mód jelen idejében az E/3.-ben a ragos : ragtalan kettősség, s az is, hogy a névmási rag a határozott tárgyra, a ragtalan alak pedig a határozatlan tárgyra vagy a tárgy nélküliségre vonatkozott. A névmási eredetű *-i̯ ragból létrejött kettőshangzó először valószínűleg mind a palatális, mind a veláris szavakban *i*-vé monoftongizálódott, majd az utóbbiakban *-á*-vá vált. A *-ja* változat a veláris igékben később keletkezett, s csak a jelen időben: ezzel a paradigma tárgyalása során foglalkozunk részletesen (140—2).

A ragos : ragtalan szembenállás a jelen időn kívül csak a *-t* jeles múlt időben volt megtalálható, de itt már (az elbeszélő múlttal való egybeesés veszélye nem forogván fent: l. 124) *-á/-é* alakú a rag: **vártá : várt*, **kérté : kért*. Természetesen itt is a ragos alak lett a határozott s a ragtalan az általános paradigma tagja.

Az ősmagyar kor folyamán feltehetően nem különült el a feltételes módban, valamint a két szótagú igék *-i̯ jeles múltjának E/3.-ben a határozott és az általános ragozás, minthogy az *-i̯-re végződő mód-, illetve időjel az E/3. *-i̯ raggal együtt is ugyanolyan alakot adott volna. A két ragozás megkülönböztetésére való kísérletet a HB. határozott ragozású alakjai őrzik. Erről is a paradigma tárgyalásakor lesz szó.

2. Egészen más módon alakult a felszólító mód E/3. Ott a névmásból keletkezett rag mellett nem maradhatott ragtalan változat, mert ez egybeesett volna a folyamatos melléknévi igenévvel. Mint láttuk, ennek elkerülésére a felszólító paradigmában egy *-n* személyrag zárta le az E/3. igealakot. Az így létrejövő **kéreye+i̯ : *kéreye+n > *kéryei̯ : *kéryen > kérjé : kérjen* kettőstárgyra, önként kínálkozott tehát a lehetőség, hogy igeragozásunk első nem névmási eredetű ragja, az *-n* az általános ragozásban kapjon helyet.

Az *-n* eredetét sokféleképpen magyarázták és magyarázzák. A legvalószínűbb, hogy a verbum finitum megalkotására egy olyan igevégződés vonódott át az egyébként (kijelentő mód jelen időben) ragtalan igealakokról, mely a korszakban elég gyakran szerepelhetett E/3. igék végén: a mozzanatos *-n* képző *(cseppen, moccan)*. Hogy az *-n* éppen a felszólító módban vált általánossá, mindmáig kötelezővé, szintén a mozzanatos képzős eredet mellett szavaz: ebben a képzőben ugyanis a cselekvés elkezdésének és nyomatékos voltának a képzete is szorosan bennfoglaltatik, ez a funkció pedig nagyon alkalmas a felszólítás kifejezésére. Az *-n* képzős igékkel zavaró homonímia nem jött létre, ezt a módjel megakadályozta.

3. Míg a két szótagú igék **kérei̯*-féle múlt idején nem fedezhető fel külön személyrag, más a helyzet a **tëγ ~ *tëβ* típusú igenevekből alakuló elbeszélő múltakkal. Ezek E/3. személye kettős alakú lehetett: egyrészt a névmásból

keletkezett személyraggal *tëγe+i̯ ~ *tëβe+i̯ > *tëβei̯ > tëβé lett: az ómagyar korban a határozott ragozás E/3.-ben kizárólag ilyen alak található. Másrészt a személyragtalan formában szóvégre kerülő γ, β vokalizációjával létrejött *tëi̯ ~ *tëü alakokat (a CV, V szerkezet elkerülése céljából) a felszólító módban már ismert -n rag zárta le. Így itt is lehetőség volt a határozott és az általános ragozású alakok megkülönböztetésére. Természetesen ismét a névmási eredetű rag lesz a határozott paradigma tagja (tëβé), s az -n az általános ragozásé (tëün ~ tëin).

4. Majd az ősmagyar kor egy kései szakaszában a tëẑën felszólító és a tëün ~ tëin múlt idejű E/3. alakok közös analógiája ezen igék egy harmadik paradigmájába, a kijelentő mód jelen időbe is átterjeszti az -n ragot: tëszën, vëszën. Hogy ez az átterjedés elég kései lehet, mutatja egy ómagyar korból feljegyzett személynevünk: VárReg. 13.: *Numhiz*. Ez valószínűleg E/3. igealak volt eredetileg. Azért őrizhette meg archaikus -n rag nélküli formáját, mert a névvé válás során elvesztette verbum finitum jellegét. A (tëszë)-n és a névmási (tësz)-i ragok az előbbiekhez hasonló módon osztoztak az általános és a határozott ragozás szerepkörén.

5. Végül, utolsó fázisként ez az -n rag, mely kizárólag határozatlan tárgyú vagy tárgyatlan paradigmában szerepelt, átkerült néhány mindig intranzitív igére: *vagyon, mëgyën*. Az E/3. *vagy ~ vagyon* közötti ingadozást, tehát az -n rag kései jelentkezését, ismét személynevek mutatják. Régies, rag nélküli változatok találhatók a DömAd.: *Mauog, Mawag* óvóneveiben, amennyiben ezek E/3. alakok.

S itt kell megemlítenünk az -n eredetét illető másik magyarázatot, mely az -n-et a *vagyon*-félékből kiindulva deverbális nomenképzőnek tartja, mely névszói állítmányok végén értékelődött át igei személyraggá. Ám a példaként emlegetett *bizony, hason-, haszon* etimológiailag nem egészen szilárdak, a *vagyon* deverbális nomen pedig meglehetősen kései: 'vagyon, birtok, jószág' jelentésben még az ómagyarban is a *vagy* a gyakori: BécsiK. 75: *o̧ vagokat;* DöbrK. 483: *az vaǫot;* stb. Így sem etimológiai, sem kronológiai érvek nem támogatnak egy olyan felfogást, mely szerint a deverbális nomen -n a *vagyon*-féle alakokban vált volna személyraggá, s ezután terjedt volna el a felszólító módban. Különös volna az is, hogy ez a néhány jelen idejű ige tette volna kötelezővé a ragot éppen a felszólító módban.

Bármelyik nézetet fogadjuk is el, azt meg kell állapítanunk, hogy (a Ø személyrag után) az -n lehetett az első nem névmási eredetű személyragunk; azt pedig, hogy a többi ilyen eredetű ragnál *(-l, -sz, -k)* korábban, az ősmagyar kor első szakaszában vált raggá, bizonyítani látszik az is, hogy az -n még felveszi a többes szám jelét *(-nak/-nek)*, mely a későbbi -*l*, -*sz*, -*k* ragokhoz sohasem járul.

6. Rendszertani szempontból is jelentős az E/3. -n rag feltűnése. Ez teszi ugyanis lehetővé, hogy ezekben a paradigmákban személyragtalan maradjon az E/2., hiszen a nyelv egy-egy rendszeren belül a Ø morfémát mindig igyekszik funkcionálisan kihasználni. (Az E/2. ragtalansága különösen természetes a felszólító módban: ez rövidségével intenzívebben fejezi ki a 2. személynek szóló parancsot. De ragtalan maradhatott a *tësz : tëszën* szembenállásban biztosított E/2. *tësz* is, s mindmáig ragtalan az E/2. *vagy* és a *mégy.)*

7. Az E/3.-ben tehát a következőképp alakultak a határozott és az általános ragozás személyragjai:

	Határozott ragozás	Általános ragozás
Kijelentő mód		
jelen idő	*-á* > *-já* > *-ja/-i* > *-i*	Ø
-á/-é jeles múlt idő	Ø	Ø
-t jeles múlt idő	*-á* > *-a/-é* > *-ë*	Ø
Feltételes mód	Ø	Ø
Felszólító mód	*-á* > *-a/-é* > *-ë*	*-n*

A *tëszen : tőn* típusú igék sajátos ragozása:

	Határozott ragozás	Általános ragozás
Kijelentő mód		
jelen idő	*tësz-i*	*tëszë-n*
elbeszélő múlt	*të-é*	*tëü-n*
Feltételes mód	*tëné-Ø*	*tëné-Ø*
Felszólító mód	*tëʒ-é*	*tëʒë-n*

A személyragok megoszlása az E/2.-ben. — 1. Az E/2.-ben az ősi, névmásból keletkezett paradigmában a rag eredetileg *-t* lehetett (hiszen még ehhez járult a *-k* többesjel a T/2. ragjában).

A *-d* változat megjelenését azzal magyarázzuk, hogy a személyes névmásokból keletkezett ragok minden bizonnyal párhuzamosan alakultak a birtokos személyjelekkel, tehát egyaránt *-m*, *-t*, *-i*-nek hangzottak. Ám a *-t* az igében több deverbális képzővel egybeesett volna, a névszókon pedig a határozott tárgy, majd általában a tárgy jelölőjévé vált, s így homonim volt a birtokos személyjeles alakkal. Ennek megszüntetésére jött létre a *-t* mellé annak zöngés változata, a *-d*, mely azután a birtokos paradigmából az igei paradigmába is átterjedhetett. (Kevésbé valószínű az a nézet, mely a *-d* ragot ugor *n*• + *t*• névmások összetételéből vezeti le.)

Nyilvánvaló, hogy a határozott ragozású paradigma kikristályosodása során, akárcsak az E/3.-ben, az E/2.-ben is a személyes névmásból keletkezett rag került ebbe a ragozási sorba mind a jelen, mind a múlt időben, s a feltételes módban ugyanúgy, mint a felszólító módban.

2. Az általános ragozás E/2. alakjai közül először valószínűleg a felszólító mód E/2. különült el világosan. A *-d* ragos *kérjed* mellett ugyanis feltétlenül élt a 2. személynek szóló parancs ragtalan változata: *kérj!* Ez természetes lehetett egy olyan paradigmasorban, melyben az E/3. személyragos volt: *kérjen*. A *kérjed : kérj* kettős tehát ugyanúgy különült el, mint a többi esetben: a névmásból keletkezett személyrag a határozott, a ragtalan forma az általános ragozásba került.

3. A többi paradigmában más lehetőség nyílt a kétféle ragozás megkülönböztetésére. Az ikes ragozás kialakulása során — mint láttuk — személyraggá értékelődött át az *-l* képző, s az volt a tulajdonsága, hogy csakis ikes, azaz kizárólag tárgyatlan igék ragja lehetett. Amikor a határozott ragozással párhuzamosan felmerült az igény az általános ragozás morfémákkal való megkülönböztetésére is, kézenfekvő volt az a megoldás, mely ezt az *-l*-et juttatta az általános ragozásba, a névmásból keletkezett *-d*-t pedig a határozott paradigmába. Így van ez az elbeszélő múltban: *kéréd : kérél*, a feltételes módban: *kérnéd : kérnél*, s a *-t* jeles múlt időben is: *kérted : kértel* > *kértél*. Mindhárom esetben azért is szükség volt az általános E/2. raggal való jelölésére, mert ezekben a paradigmákban az E/3. volt ragtalan: *kéré, kérné, kért*. — A *tőn, lőn* típusban ilyen oka nem volt az E/2. jelölésének, hiszen ott jelölt az E/3., de az *-l* alkalmasint azért jelent meg mégis az E/2.-ben, hogy a CV, V igealakot lezárja, illetve hogy azt az igenévtől megkülönböztesse.

Az *-l* tehát az általános ragozású igék valamennyi paradigmájában az E/2. ragja lett, kivéve a kijelentő mód jelen idejét. Itt az *-l* kizárólag csak az ikes ragozásban lép fel. Az iktelen igék általános ragozásában, úgy látszik, a jelen időben elég sokáig nem különböztették meg külön raggal a személyeket. Ennek nyomait őrzik a *mégy* és a *vagy*, melyek mindmáig külön rag nélkül jelölik az E/2.-t.

4. Mindezek alapján azt tesszük fel, hogy az *-sz* elég későn, csak az ősmagyar kor második felében vált személyraggá. Az általános ragozás személyragjává való átértékelődés körülményei elég jól nyomon követhetők. Már az előző fejezetben volt szó róla, hogy az ősmagyarban analogikus elvonással keletkezett *të-, vë-, ë-, i*-féle tövek nem maradhattak CV-, V- szerkezetűek, a kijelentő mód jelen idejében ezért ezeket egy *-sz* gyakorító képző zárta le, tette testesebbé, két szótagúvá: *tëszë-, vëszë-, ëszë-, iszë-*. Azt is láttuk, hogy ebben az igecsoportban a felszólító mód és az elbeszélő múlt E/3.-ből *(tëzën, tëün)* az *-n* rag analogikusan átvonódott a jelen időbe is: *tëszën*. Márpedig a paradigmarendszerek általában lehetővé teszik egy tagjuknak *Ø* morfémával való jelölését. Ha tehát az E/3. a jelölt, akkor az E/2. jelöletlen maradhat: *tësz : tëszën, lësz : lëszën*. Így ebben a részrendszerben az E/2. — ha nem névmási személyrag volt rajta *(tëszël)* — mindig *sz*-re végződött, s a *tëszën : tësz* szembenállásban az E/2.-ben mindig szóvégre kerülő *sz*-be beleérződhetett az E/2.-re való mutatás, s így ez személyrag funkcióit nyerhetett. Minthogy pedig az *sz*-szel bővülő igék *(tësz, lësz, vësz, ëszik, iszik, hisz, visz)* fontos elemei lehettek az alapszókészletnek, s gyakori elemei a mindennapi beszédnek, az itt lévő *-sz* vonódhatott át E/2. ragként a többi iktelen ige általános ragozású jelen idejébe is.

Hogy valóban éppen az *sz*-szel bővülő igecsoport volt az *-sz* személyrag melegágya, bizonyítja az is, hogy az *-sz* kizárólag a jelen időben vált személy-

raggá, s a *tëszën : tőn* típusú igék *sz*-szel való bővülése is kizárólag a jelen időre jellemző.

Éppen ezért nem tartjuk valószínűnek azt az elgondolást, hogy az *-sz* gyakorító képző először általános, minden igére érvényes jelenidő-jellé vált volna, s ezen keresztül személyraggá.

5. Hátra van még annak magyarázata, miért járul az *-sz* mindig a csonka tőhöz, s csak hosszú mássalhangzó vagy mássalhangzó-torlódás esetén előzi meg a teljes tő: *hol-sz, monda-sz.* A jelenség magyarázata az *sz* fonetikai természetében rejlik: e hang ugyanis könnyen kapcsolódhat mássalhangzóhoz. Így akár a mondatfonetikai helyzetben gyakori kétnyíltszótagos tendencia eredményeként jelent meg a csonka tő, akár arról van szó, hogy az *-sz* az ősmagyar kor olyan kései szakaszában vált raggá, amikor az igevégi vokálisok már eltűntek, az *sz*-nek egy mássalhangzóhoz való csatlakozása nem jelentett kiejtésbeli nehézséget, s a csonka tő állandósulhatott előtte.

A jelen idejű *-d : -sz* szembenállás funkcionálisan ugyanúgy oszlott meg, mint a többi rag esetében: a névmásból keletkezett rag a határozott, a másik az általános ragozás eleme lett.

6. Az E/2. személyragjai:

	Határozott ragozás	Általános ragozás
Kijelentő mód		
jelen idő	*-d*	*-sz*
elbeszélő múlt idő	*-d*	*-l*
-t jeles múlt idő	*-d*	*-l*
Feltételes mód	*-d*	*-l*
Felszólító mód	*-d*	*ø*

7. Az ősmagyarban ragtalan maradhatott a *tëszën* típusú igék jelen idejű E/2.; ezt az E/3. jelöltsége tette lehetővé: *tësz : tëszën* (a táblázatot l. a 133. lapon). Ősi ragtalanságot őriz a létige E/2.: *vagy*, s a *mëgyën* E/2.-e is általános így az ómagyarban: *mëgy*. Mindkettőben ugyancsak az E/3. *-n* ragos alakkal való szembenállás adta meg a lehetőséget a ragtalanságra *(vagy : vagyon, mëgy : mëgyën).*

A személyragok megoszlása az E/1.-ben. — 1. Minthogy korábban nem jött létre kettősség, legtovább az E/1. őrizte meg **m8* névmásból keletkezett ragját mind a határozott, mind az általános ragozásban. Több minden tanúsítja ezt.

a) Mindenekelőtt az, hogy az ikes ragozásnak, amely pedig eredetileg kifejezetten a tárgyatlan, mediális igék ragozása volt, éppen a névmásból vált *-m* lett ragjává, s maradt mindmáig az. Ha már korán elkülönült volna a határo-

A *tëszën : tőn* típus sajátos ragozása az E/2.-ben:

	Határozott ragozás	Általános ragozás
Kijelentő mód		
jelen idő	*tëszë-d*	*tësz-Ø*
elbeszélő múlt idő	*tëü-d*	*tëü-l*
Feltételes mód	*tëné-d*	*tëné-l*
Felszólító mód	*tëʒe-d*	*tëʒ-Ø*

zott és az általános ragozás, akkor a tárgyatlan ikes ragozási sorba bizonyára nem a határozott ragozásra jellemző névmási személyrag épült volna be.

b) Hogy az *-m* rag sokáig egyedüli E/1. rag volt minden paradigmában, bizonyítja az is, hogy az ősmagyar kor folyamán kialakuló *-t* jeles múltban egyedül ebben a személyben nem vált külön a kétfajta ragozás: mindmáig, mindkettőben *-m* a rag: *kértem azt, kértem valamit.*

c) Végül ugyanerre mutat az is, hogy míg a határozott paradigmák minden más ragja a többes számban is névmási eredetű, addig a T/1.-ben a névmásból alakult személyrag *(-unk/-ünk)* többnyire az általános ragozás tagja lett. (A nyelvjárási változatokról l. később.)

Mindez azt jelenti, hogy az *-m* mellé elég sokáig nem keletkezett olyan személyre mutató elem, mely a két ragozás közti megoszlást lehetővé tette volna. Erre alapozzuk azt a feltevést, hogy a *-k* a paradigma legkésőbb, feltehetően csak az ősmagyar kor második felében kialakuló személyragja.

2. Eredetére vonatkozóan több felfogás él, nehéz bármelyiket is a többinél biztosabbnak tartani. Legvalószínűbb mégis az a magyarázat, amely szerint egy ősmagyar **-k* mozzanatos képző vált igei személyraggá. Ezt megtámogatja az, hogy a *-k*-nak az ómagyarban már nincs igeképző szerepe, hanem kizárólag képzőbokrokban, s éppen azok első elemeként él tovább (*-kod, -koz, -kál* stb.); úgy tetszik tehát, hogy a képző többek közt azért is bokrosodik, hogy ne essék egybe az igei személyraggal.

Más vélemények szerint a *-k* azonos a többesjellel, abból értékelődött át az E/1. ragjává. Emellett az szól, hogy éppen a T/1.-ben gyakran a puszta *-k* többesjel, bármilyen más elem nélkül is, betöltheti az 1. személyre való utalás szerepét. Így a jelen időben a T/1.: **várok* (:> *várjok*), **kérëk* (:> *kérjök*), a felszólító módban: *várjok, kérjök.* Ugyanez a *-k*, megtartva a személyjelölő funkciót, megkülönböztetésül a tővéghangzó más hangszínét használva fel, az E/1.-re is átvonódhatott: *várok, várjak.* T/1. használata E/1. helyén más nyelvekben, így finn és francia nyelvjárásokban is előfordul.

A *-k* és az *-m* között valamennyi paradigmában egyformán történt meg az elkülönülés: az előbbi az általános, az utóbbi a határozott ragozás tagja lett. Kivételt képez a *-t* jeles múlt idő. Itt a *-k* nem vált E/1. raggá, az *-m* maradt meg mindkét ragozásban.

3. Az E/1. személyragok tehát a következők (a *teszen : tőn* típusú igékben is ugyanezek):

	Határozott ragozás	Általános ragozás
Kijelentő mód		
jelen idő	*-m*	*-k*
-á/-é jeles múlt idő	*-m*	*-k*
-t jeles múlt idő	*-m*	*-m*
Feltételes mód	*-m*	*-k*
Felszólító mód	*-m*	*-k*

A többes számú személyragok

Az ősmagyar kor elején — amint láttuk — kétféle többes szám lehetett az igeragozásban. Egyrészt minden személyes névmásból keletkezett rag, másrészt a puszta, személyragtalan igealak is kaphatott többesjelet.

Feltűnő, hogy az ősmagyar kor folyamán képzőkből adaptálódott személyragok közül sem az E/2. *-l*, sem az E/2. *-sz*, sem pedig az E/1. *-k* ragnak nem volt saját többes száma; egyedül az E/3. *-n*-hez járult többesjel. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy közülük az *-n* a legkorábbi — az ősmagyar kor első szakaszában keletkezett — személyragunk, s ez még felvette a *-k*-t, de mire az *-l*, *-sz*, *-k* személyraggá váltak, a T/1. és a T/2. jelölésére már egyéb eszközök alakultak ki és szilárdultak meg.

A személyragok megoszlása a T/3.-ben. A határozott ragozás elemei. — Vannak névmásból keletkezett ragok. Ahogyan az E/3.-ben, úgy a T/3.-ben is a névmásból keletkezett ragok a határozott ragozás elemei lettek a kijelentő mód jelen idejében: *-ják/-ik* (*vár-ják*, *kér-ik*: a kettős megfelelésről részletesen a paradigma tárgyalásakor lesz szó); a *-t* jeles múltban, valamint a felszólító módban: *-ák/-ék* (*várt-ák*, *kért-ék*, *várj-ák*, *kérj-ék*).

A puszta *-k* többesjel is személyraggá válhatott. Azokban az esetekben, melyekben az E/3.-ben nem volt külön testes rag, a puszta *-k* többesjel T/3. értéket kaphatott, s a határozott ragozásba vonódott be. Ez történt az *-á/-é* jeles elbeszélő múltban és a feltételes módban: *várá-k*, *kéré-k*, *várná-k*, *kérné-k*.

Az általános ragozás elemei. — 1. A *-nak/-nek* rag jelentkezik minden olyan paradigma általános ragozású T/3.-ében, ahol az E/3.-ben *-n* volt az általános ragozás ragja. Így valamennyi ige felszólító módjában: *várja-nak*, *kérje-nek*; a *tőn*, *lőn*-féle elbeszélő múlt alakokban: *tő-nek*, *lő-nek*; ugyanezen igék jelen idejében a *tëszën*, *lëszën* többeseként: *tësz-nek*, *lësz-nek*; valamint a *vagyon* és *mëgyën* igékben: *vagy-nak*, *vad-nak*, *mën-nek*. Minthogy

így a *-nak/-nek* számos paradigmában és igében az általános ragozás T/3. ragja volt, analogikusan átterjedt olyan paradigmákba is, melyekben nem *-n* volt az E/3. rag: az elbeszélő múltba és a feltételes módba: *várá-nak, kéré-nek, várná-nak, kérné-nek.* Erre szükség is volt, mert mint láttuk, a puszta *-k* többesjel a határozott paradigma tagja lett. — Ugyanígy szükség volt a *-nak/-nek* ragra a kijelentő mód jelen idejében *(vár-nak, kér-nek)*, ugyanis a puszta *-k* többesjeles forma egybeesett volna az E/1. vagy a T/1. alakjával: *váro-k.*

2. A puszta *-k* többesjel lehet T/3. személyrag. A *-t* jeles múltban az általános ragozás ragtalan E/3.-hez járuló *-k* többesjel az általános ragozás T/3.-nek ragjává vált: *várta-k, kérte-k.* A valamennyi többi paradigmában jelentkező *-nak/-nek* analogikusan ide is megpróbál átterjedni *(várta-nak, kérte-nek)*, de minthogy itt az E/1.-ben mindig *-m* a rag, a *várta-k, kérte-k* sem volt félreérthető, így ez határt szab az analógiának, feleslegessé teszi a másodlagos formákat. A két ragváltozat küzdelmét, már a JókK.-től kezdve, kései ómagyar adatainkban kísérhetjük majd nyomon.

A T/3. személyragjai:

	Határozott ragozás	Általános ragozás
Kijelentő mód		
jelen idő	*-ják/-ik*	*-nak/-nek*
-á/-é jeles múlt idő	*-k*	*-nak/-nek*
-t jeles múlt idő	*-ák/-ék*	*-k (~-nak/-nek)*
Feltételes mód	*-k*	*-nak/-nek*
Felszólító mód	*-ák/-ék*	*-nak/-nek*

A személyragok megoszlása a T/2.-ben. — A T/2.-ben mind a határozott, mind az általános ragozásban a névmási eredetű *-tɜk/-tɜ̈k* rag jelenik meg. A kétfajta ragozás megkülönböztetése szempontjából a paradigmák két csoportra oszlanak.

Az egyik típusba tartoznak azok, amelyek az E/3.-ben sem tettek különbséget a két ragozás között: az *-á/-é* jeles múlt és a feltételes mód. Ezek T/2.-ében egybeesik a határozott és az általános ragozás: *várá-tok, kéré-tɜ̈k (azt, vmit)*, *várná-tok, kérné-tɜ̈k (azt, vmit).*

A paradigmák másik csoportja az E/3.-ben a határozott ragozásban a névmásból keletkezett ragot használja, s ez rendszerint szemben áll az általános ragozás ragtalan alakjával: *vár-ja : vár, kér-i : kér, várt-a : várt, kért-e : kért.* A *-ja/-i*, illetve *-a/-e* ragok e szembenállásban nyerték a határozott tárgyra való utalás szerepét. Ugyanezen ragok először (a *-k* többesjellel) a T/3.-ben kaptak helyet, majd analogikusan a határozott ragozás T/2.-ben is, a *-tɜk/-tɜ̈k* rag előtt. Így lehetőség nyílt a kétféle ragozás megkülönböztetésére ebben a személyben is.

A folyamatot (mai hangalakú példákkal) a következő sorok ábrázolják:

	Általános ragozás	Határozott ragozás	Általános ragozás
Jelen idő		*vár-já-tok* :	*vár-tok*
	vár : vár-ja :	*vár-já-k*	
-t jeles múlt idő		*várt-á-tok* :	*várta-tok*
	várt : várt-a :	*várt-á-k*	
Felszólító mód		*várj-á-tok* :	*várja-tok*
	(várjon) : várj-a :	*várj-á-k*	
Jelen idő		*kér-i-tek* :	*kér-tek*
	kér : kér-i :	*kér-i-k*	
-t jeles múlt idő		*kért-é-tek* :	*kérte-tek*
	kért : kért-e :	*kért-é-k*	
Felszólító mód		*kérj-é-tek* :	*kérje-tek*
	(kérjen) : kérj-e :	*kérj-é-k*	

A T/2. személyragjai:

	Határozott ragozás	Általános ragozás
Kijelentő mód		
jelen idő	*-játuk/-itük*	*-tuk/-tük*
-á/-é jeles múlt idő	*-tuk/-tük*	*-tuk/-tük*
-t jeles múlt idő	*-átuk/-étük*	*-tuk/-tük*
Feltételes mód	*-tuk/-tük*	*-tuk/-tük*
Felszólító mód	*-átuk/-étük*	*-tuk/-tük*

A *-tuk/-tük* a korai ómagyarban esetleg már *-tok/-tök* is lehetett, kódexeinkben a *-tok/-tök* ~ *-tök* raghármas él.

A személyragok megoszlása a T/1.-ben. — **1.** A T/1.-ben, a többi személytől eltérően, a névmásból keletkezett rag, a *-mȣk/-mȣ̈k*, nem a határozott, hanem az általános ragozásban kap helyet. A határozott paradigmák T/1. ragjában semmilyen külön morféma nem utal a személyre, csupán a *-k* többesjel értékelődött át T/1. raggá. Minthogy azonban e *-k* személyraggá való adaptálódása a T/3.-ben is megtörténhetett, továbbá a legtöbb paradigmában az általános ragozás E/1.-ben is *-k* volt a rag, ez különféle egybeeséseket okozhatott. Ezek kiküszöbölése más-más módon történhetett.

a) A kijelentő mód jelen idejében a *várok*, *kérek* az E/1. személlyel lett volna azonos, ezekbe az alakokba ezért az a *j* elem került, mely a határozott ragozásnak már amúgy is három tagjában (E/3., T/3., T/2.) szerepelt. Így jöttek létre a *vár-jok*, *kér-jök* (később a hangsúlytalan magánhangzó zártabbá válásával: *vár-juk*, *kér-jük*) igealakok.

b) A *-t* jeles múlt és a felszólító mód jelvégi magánhangzója eredetileg alsó nyelvállású volt, az ehhez járuló *-k* a múlt időben a T/3. ragja lett: *várta-k*, a felszólító módban pedig az E/1. személyé: *várja-k*. A T/1. személyt a *-k* előtti magánhangzó záródása tette megkülönböztethetővé: *várto-k*, *várjo-k* (később *várta-k*, *várju-k*).

c) Az *-á/-é* jeles múltban és a feltételes módban *ó/ő* jelentkezik a többes *-k* előtt a T/1.-ben: *váró-k*, *néző-k*, *várnó-k*, *néznő-k*. Lehetséges, hogy az *ó/ő*-ben az *-u/-ü* igenévképzőből lett időjel lappang. Így volt elkerülhető az *-ák/-ék* T/3. raggal való egybeesés. (L. 108.) — De elképzelhető egy másik hipotézis is. Mint az a) és b) pontban láttuk, minden más paradigma határozott ragozásában a T/1.-ben a *-k* előtt *o/ö* (vagy *u/ü*) vokális van: ez mintegy jellemző hangjává válik a ragnak. Ezek analógiájára az elbeszélő múltba, illetőleg a feltételes módba is átkerülhetett ebben a személyben az *o/ő*, ám minthogy az *-á/-é*, *-ná/-né* idő-, illetve módjelre jellemző a hosszúság, e paradigmákban a T/1. is hosszan hangzik: *-ók/-ők*, *-nók/-nők*. Így kettős analógia hozta volna létre e toldalékokat s a kései ómagyarban kimutatható zártabb változatukat.

2. A T/1. személyragjai:

	Határozott ragozás	Általános ragozás
Kijelentő mód		
jelen idő	*-jok/-jök*	*-omuk/-emük* > *-onk/-önk*
-á/-é jeles múlt idő	*-(ó)k/-(ő)k*	*-nk*
-t jeles múlt idő	*-ok/-ök*	*-onk/-önk*
Feltételes mód	*-(nó)k/-(nő)k*	*-nk*
Felszólító mód	*-ok/-ök*	*-onk/-önk*

Úgy tetszik tehát, hogy a határozott ragozás T/1.-ben (a különböző más ragokkal való egybeeséseket elkerülendő) csak meghatározott hangszínű, középső vagy felső nyelvállású magánhangzó állhatott. Alkalmasint az ebben a ragban szükségszerűen állandósult (mert jelentésmegkülönböztető szerepű) magánhangzó vált megszokottá, annyira, hogy az általános ragozásban is kötelezővé tette az *-onk/-önk, -unk/-ünk* formát, jóllehet ebben az esetben nem volt jelentésmegkülönböztető szerepe a magánhangzónak.

A személyragok tárgyra utaló szerepe

Az eddig tárgyalt személyragok a tárgyra való utalás szempontjából a következőképpen oszlottak meg. A határozott személyragok minden számban és személyben egyrészt a cselekvő alanyt fejezték ki, másrészt E/3. vagy T/3. határozott tárgyra vonatkoztak.

Az általános személyragok tárgyatlan igéken csak az igealanyt jelölték; tárgyas igéken viszont minden személyben utalhattak E/3. vagy T/3. határozatlan tárgyra. Ezenkívül az első személyű igealakok E/2. és T/2. tárgyra, a második személyű igealakok E/1. és T/1. tárgyra, a harmadik személyű igealakok pedig E/1., T/1. és E/2., T/2. tárgyra. A jelen idejű személyragokkal illusztrálva tehát a következő rendszer adódik az általános ragozásban:

	E/3., T/3. *(vmit, vmiket)*	E/1., T/1. *(engem, minket)*	E/2., T/2. *(téged, titeket)*
-k	+	−	[+]
-sz	+	+	−
Ø	+	+	+
-onk/-önk	+	−	+
-tok/-tök	+	+	−
-nak/-nek	+	+	+

Eredetileg feltehetően az E/1. *-k* rag is utalhatott a második személyű tárgyakra. A *-lak/-lek* rag bizonyára másodlagos, s talán csak az ősmagyar kor utolsó szakaszában vált raggá. A rag kialakulásának folyamata nem bizonyítható, csak feltevésekre támaszkodhatunk.

A legvalószínűbb vélemény az, mely E/1. *-k*-t lát a ragban, az *-l*-et pedig gyakorító képzőnek tartja, s úgy gondolja, minden olyan *-l* képzős tranzitív ige kiindulópontja lehetett a *-lak/-lek* ragnak, melynek *-l* képző nélküli alakjai is elevenek voltak: *kér : kérel, sujt : sujtol* stb. Eredetileg ezek E/1.-e mind harmadik, mind második személyű határozatlan tárgyakra vonatkozhatott *(én kérek valakit, téged, én kérelek valakit, téged)*, majd olyan megoszlás történt, hogy a *kérek* csak harmadik, a *kérelek* > *kérlek* pedig csak második személyű

tárgyakra utalt. Tehát: *én kérek vkit* vagy *téged* → *én kérek vkit; én kérelek vkit* vagy *téged* → *én kérelek* > *kérlek téged.*

Így a *-lak/-lek* olyan funkcióban vált raggá, hogy E/2. vagy T/2. tárgyra utalt. Ez a paradigma nem teljesedett ki, a többi személyben ugyanaz az alak tölti be a kettős funkciót: *ő kér valakit* vagy *téged, mi kérünk vkit* vagy *téged* stb.

A korai ómagyar kor paradigmái

A kijelentő mód

A jelen és az *-nd* jeles jövő idő

Az általános ragozás

E/1.: *-k:* KTSz.: *latuc;* ÓMS.: *ozuk, fepedyk, epedek.* A rag előtti magánhangzó olvasatával kapcsolatos nézetek közül a legvalószínűbb az a felfogás, mely szerint az *u*, illetve *y* betűk e szavakban nem *u, i*, hanem középső nyelvállású *o*, illetve *ë* hangot jelölnek. E nézet érvei a következők. Nyelvünk ősi elemein s ezek analógiájára korai jövevényszavainkban is rendszerint alsó, illetve középső nyelvállású volt a tővégi vokális; másrészt kései ómagyar adatainkban egyöntetűen középső nyelvállású magánhangzót találunk a *-k* előtt: JókK. 45: *tudok*, 47: *zeretek;* 1470: *hallok*, 1456 k.: *fel zedek* (Gl.). Aligha képzelhető el — amit a korai ómagyar adatok betű szerinti olvasata alapján fel kellene tennünk —, hogy *o* > *u* > *o*, *ë* > *i* > *ë* változás következett volna be: a magyar hangtörténet nem bizonyít ilyen zártabbá, majd nyíltabbá válásokat; s a ragok előtti hangsúlytalan szótagokra általában inkább a zártabbá válás jellemző. A nem betű szerinti olvasat számol azzal a nyilvánvaló lehetőséggel is, hogy a magyar és a latin fonémák, illetve betűk közötti eltérés eredményezhette a maitól eltérő írásmódokat, s ezt rendszerszerű megfelelésekkel igazolni is tudja: a latin illabiális *a* betűjele nyilvánvalóan a magyar *á*-t (vagy *á*-t) jelölte, ennélfogva a magyar labiális *a*-nak szükségszerű jelévé vált hatott az *o* (mely a latinban veláris labiálist jelölt), s ez érthetővé teszi, hogy a hangjelölés a kiejtésnél egy fokkal zártabbá tolódott. Vagyis az *o* betű jelölhetett *o* vagy *a* hangot, az *u* betű *u* vagy *o*, illetve *ü* vagy *ö* hangot, s adott esetben az *i* is *i* vagy *ë* hangot. — Az E/1. *-k* előtt tehát már a korai ómagyarban is középső nyelvállású magánhangzót teszünk fel.

E/2.: *-sz:* HB.: *holʒ;* vö. 1456 k.: *haborgacz*, 1418—1422: „Hunnet *ius*" (Gl.); JókK. 6: *mondaʒ*, 47: *lewlendeʒ.* Az *-sz* tehát már a csonka tőhöz járul, vagy mássalhangzó-torlódás esetén az alsó nyelvállású teljes tőhöz. — E/3.: *∅:* KT.: *tart, illethet;* ÓMS.: *arad, Scegenul.*

T/1.: *-omuk/-ëmük~-ömük* > *-onk/-ënk~-önk:* HB.: *vogmuc;* vö. JókK. 47: *adonk*, 30: *megjjewnk;* 1456 k.: *Igazgatonk, ezbe hizenkh : in hoc credimus* (Gl.). A rag alakulása a következő. Az eredeti változat a teljes tőhöz járuló **-mik*-ből illeszkedéssel alakult *-muk/-mük* lehetett (vö. a birtokos személyjelezésben a HB. *ifemucut* alakját). A feltehető **vogyomuk*-féle alakokban (vö. HBK.: *umaggục*) a második nyílt szótagból kieshetett a magánhangzó a két-

nyíltszótagos tendencia értelmében, így jöttek létre a HB. *vogmuc* formái. De a későbbiekben mégsem ez a *-muk/-mük* változat vált raggá, hanem az *-onk/-önk*, melyben a *-muk/-mük* szótag magánhangzója került nyílt szótagba és esett ki. Az igeragok esetében azonban ez a helyzet csak mondatfonetikai okok eredményeként állhat elő: ha az igealakot magánhangzóval kezdődő szó követi. Valószínűbb, hogy nem ebből a szituációból kell kiindulnunk, hanem a párhuzamos birtokos személyjelek alakulásából. Míg az igerag mindig szóalakzáró elem, addig a birtokos személyjelekhez még ragok kapcsolódhatnak, itt tehát természetesebb módon, egyetlen szó hangtestén belül állhat elő újra és újra olyan helyzet, hogy az *m* és *k* közötti magánhangzó nyílt szótagba kerül és kiesik; vö. HB.: *ıſemucut, uromc.* A birtokos személyjelek és a névmásból keletkezett igei személyragok között oly szoros a párhuzam, hogy az előbbiben állandósult *-mk*, majd a képzés helye szerinti hasonulással *-ŋk* (írva *-nk*) az igeragozásban is általánossá vált. Korai ómagyar példánk is van már *-nk* igeragra (a feltételes módban): KT.: *lelhetneŋnc.* Az *-nk* előtti magánhangzó a korai ómagyarban középső nyelvállású lehetett, esetleg szórványosan már felső nyelvállásúvá is záródott, erre mutatnak a ragnak kései ómagyar *-onk* ~ *-unk*, *-önk* ~ *-ünk* változatai. Erről részletesen a kései ómagyar kor megfelelő fejezetében lesz szó. — T/2.: *-tuk/-tik*~*-tük* > *-tok/-tĕk*~*-tök.* Korai kis szövegemlékeinkben nincs rá adat. Eredeti zártabb alakjára a névmás **ti* formájából s egyéb T/2. alakokból következtetünk. A JókK.-től kezdve már középső nyelvállású magánhangzót találunk a ragban: 1456 k.: *megh haltok*, 1470: *meg fogatcozandothok* (Gl.); JókK. 108: *meg tertek*, 105: *kerendetek;* 1456 k.: *theztwkh* (Gl.). — T/3.: *-nak/-nek:* a korai ómagyarból nincs rá adatunk: MvS.: *el futnak;* 1456 k.: *megh ittasulandnak*, 1470: *elnec, kildnek* (Gl.).

A határozott ragozás

1. E/1.: *-m:* KTSz.: *tudum, eſmerum;* ÓMS.: *erzem;* vö. JókK. 50: *tudom;* 1456 k.: *esmerem, hizwm* (Gl.). A rag előtti magánhangzó feltehetően a korai adatokban is középső nyelvállásúnak olvasandó. (L. 139.) — E/2.: *-d:* ÓMS.: *ulud;* vö. JókK. 111: *akarod;* 1470: *megfodozod, el chereled meg igezed* (Gl.). A rag előtti magánhangzó feltehetően itt is középső nyelvállású. — E/3.: *-já* > *-jä/[-é* > *-ĕ* ~ *] -i:* HB.: *mulchotıa, mıge zocoztıa;* KTSz.: *tartia, kiuania;* KT.: *muſıa, etetÿ, ÿmletí, furıſcte.* A ragok alakulását l. a paradigma bemutatása *hot* ″ után. — T/1.: *-jok/-jök* ~ *-juk/-jük:* KT.: *Tudÿuc, latíuc, tudıuc, eſmeríuc;* HBK.: *tumetívc.* A nyíltabb és zártabb változatok közötti ingadozást a kései ómagyar kornak a határozott ragozással foglalkozó fejezete tárgyalja. — T/2.: *-játuk* > *-játok/-itĕk:* HB.: *Latıatuc;* KTSz.: *ſyrotiatu[c];* vö. JókK. 106: *el veztÿtek;* 1456 k.: *meglelitek* (Gl.). — T/3.: *-ják/-ik.* Példák csak a kései ómagyarból: 1456 k.: *foztogathÿak, ghondolÿak* (Gl.); JókK. 90: *el kezdÿk;* 1490: *eleseytich : acuunt* (Gl.). — Az E/2. és T/2. tárgyra mutató *-lak/-lek* személyrag ugyancsak a kései ómagyarból adatolható: JókK. 98: *akarlac*, 16: *kerdlec;* LaskS.: *ÿmadlak, kerlek.*

2. E paradigmával kapcsolatban a legfeltűnőbb jelenség a veláris/palatális ragpárok olyan sajátos — más igeragozási rendszerben nem található — megfelelése, amilyen a *-ja/-i, -játok/-itĕk, -ják/-ik:* vagyis a veláris oldalon alsó, a

palatálison felső nyelvállású magánhangzó található a toldalékokban szokásos azonos nyelvállású magánhangzók helyett. Magyarázatra szorul a *j* jelenléte is mindhárom veláris ragban, de a T/1.-ben palatálisban is: *-juk/-jük*.

A ragok ilyenféle alakulása az ősmagyar kor szinkróniájában válik érthetővé. Mint korábban láttuk, az ősi **-i* múltidő-jel, valamint az *i* alakúvá váló E/3. névmási eredetű rag a tőhöz csatlakozva egymással azonos alakú, tehát értelemzavaró grammatikai homonímiát hozott létre. Arról is volt szó, hogy ennek kiküszöbölésére az *i* utótagú diftongusok többirányú monoftongizálódása adott lehetőséget. Palatális igékben a jelen idejű személyrag általában *-i(* > *-i)*, a múlt idő jele pedig *-é* lett. Ingadozás azonban természetesen előfordulhatott: ennek nyomát őrizheti a KT. *furıſcte muſıa: etetý ỹmletí* mondata, melyben a *furıſcte -e* ragja csakis megőrzött régiség lehet. Hasonló, *e*-vel írt, jelen idejű ragok szórványosan később is előfordulnak: DöbrK. 89: *idvőzeite;* ÉrsK. 570: *tekynte;* NagyszK. 91: *be tőlte vala;* DebrK. 45: *enekle*, 210: *dičire;* stb., de mindig túlnyomórészt *-i*-s változatok társaságában, tehát talán elírásnak is tekinthetők. Más a helyzet az *sz*-szel bővülő igék ragozásában, különösen a BécsiK. és a MünchK.-ben található gyakori többes *-ek* alakokkal (vö. 124). Mint láttuk, ezekben az igékben azért maradhattak meg ilyen változatú személyragok, mert a kizárólag jelen időben fellépő *sz*-es tőhöz járultak, s ez megakadályozta a múlt idővel való összetéveszthetőséget.

Míg tehát a palatális soron az E/3. *-i* ragja idővel teljesen elkülönült a múlt idő *-é* jelétől, a veláris igékben más volt a helyzet. Lehetséges ugyan, hogy a monoftongizálódás legkorábbi szakaszában a jelen időben itt is *i*-vé vált a rag (vö. *hallik*), de valószínűleg általánosabb volt az *-á* megfelelés *(hallá)*, melyben viszont újra csak egybeesett a jelen idejű személyrag és a múlt idő jele. A két alak végül úgy különült el egymástól, hogy a személyrag esetében a már a tővégi vokálist is tartalmazó *-á* ragot leválasztva, azt újra a teljes tőhöz tették, így **láto-á*, **váro-á*-féle alakok jöttek létre. (Hogy ez az eljárás nem idegen, azt a HB. tárgyas elbeszélő múlt alakjai jól szemléltetik, l. alább 143.) Az itt támadt hiátust töltötte ki a *-j* hiátustöltő: **látojá*, **várojá*, majd a magánhangzó kivetésével *látjá*, *várjá* lett.

A palatális, illetve veláris ragok tehát a homonim alakok kiküszöbölésének szükségszerűen különböző útjait járták be, ezért lettek mind felépítésükben, mind a magánhangzók nyelvállásfokát illetően annyira eltérők.

A T/2.-ben ugyancsak megjelenik a *-já/-i* elem: *várjátok, kéritek*. Ennek természetes oka van: ezek nélkül a T/2. igealak egybeesett volna az általános ragozás T/2.-vel: *vártok, kértek*. De az is természetes, hogy éppen ezek az elemek hatoltak be a *-tok/-tek/-tök* rag elé, hiszen az E/3. *vár : várja, kér : kéri* szembenállásból egyértelműen kicsapódhatott a *-ja/-i* elemnek a határozottságot jelző funkciója. A többes paradigma alakulása tehát alkalmasint az E/3. → T/3. → T/2. fokokon keresztül történt: *vár-já* :> *vár-já-k* :> *vár-já-tok*. (L. 136.)

Legkésőbb a T/1.-be hatolhatott be a *j* elem. (Erre mutatnak a keleti nyelvjárásokban mindmáig hallható archaikus T/1. *j* nélküli formák: *adok, aduk, ütök, ütük*. Ám ezek egybeestek az általános ragozás E/1.-vel.) A teljes *-já* elem a *-k* többesjellel a T/3. határozott ragozású alakkal lett volna azonos *(vár-já-k)*; ezért valószínűleg az előbbi sorozatból már csak a *j* vonódott át a T/1.-be, a személyragra jellemző középső (később felső) nyelvállású magánhangzóval kiegészülve *-jok*, s analogikusan az ennek megfelelő palatális magánhangzóval a *-jök* a palatális igék ragja lett: *vár-jok, kér-jök*.

3. A kijelentő mód jelen idejének határozott ragozásában jelentkező *j* elemre vonatkozóan a fentebb összefoglalt magyarázat tetszik a legvalószínűbbnek. Így elháríthatók azok a korábbi feltevések, melyek szerint a *j* a tárgy kifejezésére keletkezett külön elem: akkor meglepő volna, hogy egyetlen más módban és időben sem tűnik fel: sem a feltételes, sem a felszólító módban, sem az *-á/-é* jeles, sem a *-t* jeles múlt időben. (A feltételes mód nyelvjárási *látnája*-féle alakjai másodlagosak.) — Ugyanez az érv szól az ellen a felfogás ellen is, hogy a *j* a birtokos személyjelezésből vagy a felszólító módból került volna át. Miért nincs akkor meg a *j* például a *-t* jeles múlt időben, ahol a legnyilvánvalóbb a birtokos személyjelekkel való párhuzam, s miért csak veláris igékre volna érvényes a felszólító mód analogikus hatása: *látja*, de nem *kérje*, hanem *kéri?*

Kézenfekvőbbnek látszik az előbb részletezett és elfogadott magyarázat, mely abból indul ki, hogy kizárólag a kijelentő mód jelen idejében alakult ki olyan grammatikai homonímia, melyet meg kellett szüntetni, az összes többi ragozásban a névmásból keletkezett személyrag, a maga legtermészetesebb *-á/-é (> -a/-e)* változatával, egyértelmű volt.

4. A *j* relatív kronológiája megállapítható. Minthogy a *j*-vel kezdődő ragok mindig a csonka tőhöz járulnak, felmerül a mássalhangzó + *j* kapcsolatok alakulása. A határozott ragozásbeli *j* másodlagosságát bizonyítja az is, hogy míg az ősi eredetű felszólító módjel a korai ómagyarra már különböző összeolvadásokat és palatalizációkat eredményez, a határozott ragozás *j*-je még egyetlen mássalhangzóhoz sem hasonul, s a palatalizálódó mássalhangzókat sem teszi palatálissá.

A *d+j:* Az intervokalikus *d* palatalizálódása a felszólító módban hosszú *ʒʒ*-t eredményez, s ezt emlékeink jelzik is: HB.: *oggun;* ÓMS.: *maraggun.* — A kijelentő mód jelen idejű ragok viszont a *d*-hez még *j*-vel járulnak: KT.: *Tudyuc;* vö. 1456 k.: *fogadÿak* (Gl.).

Az *n+j* sem *nny*, hanem *nj* a következő kijelentő mód jelen idejű példákban: KTSz.: *kiuania;* vö. 1470: *kywanÿa* (Gl.).

Az *l+j*-re nincs korai példánk. (A felszólító módban hosszú *lly* van: KTSz.: *fellen;* ÓMS.: *ullyetuk.*) Vö. 1456 k.: *ghondolÿak, chwfulÿa* (Gl.).

A *t+j:* A *t* végű igék az ősmagyar korban a felszólító mód jelével *cs*-vé vagy *ss*-é olvadnak össze: HB.: *ıorgoſſun, bulſaſſa;* ÓMS.: *thekunched;* stb. — A kijelentő mód jelen idejében a határozott ragozás később alakuló *t+j* kapcsolatai a korai ómagyarban még feltehetően *tj*-nek hangzottak: HB.: *Latıatuc, ʒocoʒtıa, mulchotıa;* HBK.: *tumetÿvc;* KT.: *latÿuc;* KTSz.: *fyrotiatu[c], tartia.*

Nem hasonul a *j* a szibilánsokhoz: KT.: *muſıa;* vö. 1456 k.: *hozÿak,* 1470: *kÿhuzÿa* (Gl.); s természetesen megmarad egyéb mássalhangzók után is: KT.: *eſmerÿuc;* vö. 1470: *meg sugia* (Gl.); stb.

Az *-á/-é* jeles múlt idő

Az általános ragozás

E/1.: *-k:* KTSz.: *[m]uncallec;* ÓMS.: *Volek;* vö. JókK. 46: *felelek,* 155: *megyelentek.* Veláris igék esetében is mindig az *-é*-hez járul a rag; ezáltal legalábbis a veláris igék határozott ragozású T/3.-vel való egybeesés elkerülhető volt. Nehéz eldönteni, hogy ez az *é* az eredeti *-ɜ̨*-ből közvetlenül lett-e *é*, vagy

először *á*-vá monoftongizálódott, majd a grammatikai homonímia elkerülése érdekében disszimilációval lett *é*. — E/2.: *-l*. Korai emlékeinkben csak ikes igében találjuk meg: KTSz.: *farmazal, ielunel;* de nyilvánvalóan mindig ez volt a rag iktelen igéken is; vö. JókK. 34: *paranczolal, merel.* — E/3.: *Ø*. Nem járul személyrag a múlt időjelhez: HB.: *munda, uola, Engede;* HBK.: *mente;* KTSz.: *allata, lata, ſcola, tekunte.* Hogy az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején még hosszú lehetett az *-á/-é* időjel az általános ragozásban is, arra a HB.: *munda : mundoa* típusú általános : határozott kettős alakjaiból következtethetünk. (Ezzel a határozott ragozás kapcsán foglalkozunk.)

T/1.: *-nk:* vö. JókK. 74: *vallank;* BécsiK. 133: *èrèztẽc.* — T/2.: *-tok/-tëk:* vö. BécsiK. 220: *fordolatoc,* 143: *diɪeretec.* Sem a régiségben, sem később nem különült el a határozott és az általános ragozás a T/2.-ben. — T/3.: *-nak/-nek:* KT.: *ſcolanoc;* KTSz.: *ſcurnevlen[ec];* vö. 1456 k.: *elamelanakh, ÿedenek* (Gl.). Mint láttuk, a *-nak/-nek* analogikusan került ebbe a paradigmába (hiszen az E/3. nem *-n* ragos); de a puszta *-k* többesjeles alak azonos lett volna a határozott ragozás T/3.-vel.

A határozott ragozás

E/1.: *-m:* vö. 1456 k.: *mondam, bezellem* (Gl.). — E/2.: *-d:* vö. JókK. 24: *adad,* 123: *hyrdeted.*

E/3.: *Ø:* HB.: *tiłutoa, mundoa, Hadlaua, terumteve, feledeve, veteve;* KTSz.: *lele;* vö. 1456 k.: *zidalmaza,* 1470: *megfege* (Gl.). A HB. sajátos formáinak a magyarázata a következő. Abban az időben — feltehetően még az ómagyar kor elején is —, amikor a szóvégi *á/é* hangok még nem rövidültek meg, a *mondá*-féle múlt idejű alakban egybeesett a határozott és az általános ragozású E/3. Úgy látszik, ebben a korszakban — esetleg csak egyes nyelvjárásokban — született a megkülönböztetés érdekében az a megoldás, hogy az általános ragozású alak változatlan maradt, a határozott ragozásban pedig az időjelet (melybe már a tővégi vokális is beleolvadt) elvonták, s újra a teljes tőhöz tették: *mundo-á, tiłuto-á.* Az így keletkezett hiátust *β* hiátustöltő tölthető ki: *terömteβé, feledeβé, βeteβé* és *χadłaβá.*

A későbbiek során azonban, amikor a szóvégi *á* > *a̋*, *é* > *ë* rövidülés kettős hangalakot teremt, kihasználva az alakgazdagságot, funkciómegoszlással a régi, hosszú változat a határozott, az új, rövid változat az általános ragozás jelölésére foglalódott le. Így a HB.-beli újraalkotott formák feleslegessé váltak.

Kései ómagyar emlékeink már a rövidülés bekövetkeztét s a funkciók elkülönülését mutatják. A BécsiK.-ben például a megrövidült *-ë* már nyíltabbá is válhatott: BécsiK. 2, 3, 4: *fèlèlè;* vagy labiális magánhangzót tartalmazó tő után ö-vé labializálódott: 5: *gvytǫ, le vlǫ* stb.

T/1.: *-k.* Korai emlékeinkben nincs rá adat. A kései ómagyar korban e funkcióban kizárólag *-ók/-ők* szerepel: JókK. 82: *valaztok(o)* [!]; BécsiK. 171: *kèrdǫc;* stb. Magyarázatakor abból kell kiindulnunk, hogy a határozott ragozás T/1.-ben természetesen elvárható puszta többesjel — az *-á/-é*+*k* — a T/3.-t jelölte, így a T/1.-ben új alak teremtésére kényszerült a nyelv. Legelfogadhatóbbnak az látszik, hogy a kétfajta ősmagyar múltidő-jel: az ősi **-i̯* és a **-y* igenévképzőből vokalizációval lett *-u̯/-ü̯* közül, ebben az esetben az utóbbi épült be a paradigmába. — A másik feltevés szerint a T/1.-ben a más paradigmákban állandósult középső nyelvállású magánhangzó *(-ok/-ök)* analógiájára lett itt is középső nyelvállású, az *-á/-é* időjel hosszúságának hatására pedig

hosszú az *-ók/-ők* magánhangzója. — T/2.: *-tok/-tëk:* vö. BécsiK. 305: *hallatoc*, 143: *diɾqueitetec*. Ebben a személyben nem volt mód a határozott és az általános ragozás megkülönböztetésére. — T/3.: *-k*. Az E/3. *-á/-é*-hez járuló *-k* veszi fel a személyre való utalást is: vö. 1456 k.: *megh foÿtakh, gondolak, velek, itelek* (Gl.). — Az E/2. és T/2. tárgyra mutató *-lak/-lek:* vö. BécsiK. 81: *latalac;* DöbrK. 271: *zȯlelek*.

A *-t* jeles múlt idő

Az általános ragozás

E/1.: *-m:* vö. JókK. 98: *zolgaltam*, 83: *lewltem;* 1490 k.: „the benned *bÿztam*", 1456 k.: *iettem : veni* (Gl.). Ebben a személyben soha nem különült el a határozott és az általános ragozás. — E/2.: *-l:* vö. JókK. 48: *hallottal*, 75: *ayandekoztal*, 148: *tewtell;* 1456 k.: *ietel* (jöttél) (Gl.). — E/3.: *Ø:* KTSz.: „ſcuȝ lean fiot *ſ[c]ilut*. myben chudat *mutut*"; [1237—1240]: *Wolt* szn. (PRT. 1: 778); vö. MvS.: „te neped *veretut*"; 1456 k.: *eseth, gazdalcodot* (Gl.). — T/1.: *-nk:* vö. JókK. 105: *hoztonk*, 31: *kellettewnk;* BécsiK. 323: *iartonc*, 121: *kertȯnc*. — T/2.: *-tok/-tëk:* vö. JókK. 114: *voltatok*, 89: *tetetek;* BécsiK. 195: *zantottatoc*, 303: *bȯitȯltètec*. — T/3.: *-k:* vö. JókK. 134: *tartottak*, 115: *ÿartak;* 1490: *veteket-tek, ÿgekeztek* (Gl.). — Elképzelhető, hogy a *-nak/-nek* már a korai ómagyarban kezd ebbe a paradigmába is átterjedni; vö. JókK. 107: *voltanak;* 1456 k.: *haÿoltanak, ettenekh* (Gl.), de még a kései ómagyarban sem lett kizárólagos. Arányaival a kései ómagyar korról szóló fejezet foglalkozik.

A határozott ragozás

E/1.: *-m:* vö. 1456 k.: *hoztam* (Gl.); BécsiK. 65: *attam*, 264: *megneztèm*, 225: *gùlȯltèm*. — E/2.: *-d:* vö. JókK. 154: *vallottad*, 122: *akartad, vetetted;* 1456 k.: *megh ielentetted* (Gl.). — E/3.: *-á/-é* > *-á/-ë:* HB.: *odutta;* KTSz.: „puſtobe[l]e *tacaruta*"; vö. JókK. 22: *yhlette;* 1490: *ereztette* (Gl.). — T/1.: *-ok/-ȯk* (~ *-uk/-ük*)*:* vö. WeszprK. 83: *leltȯk;* KulcsK. 106: *hallottok;* BécsiK. 167: *oluaſtuc*, 323: *ȯriztùc*. — T/2.: *-átok/-étëk:* vö. BécsiK. 209: *èl attatoc;* 1470: *hallottatok* (Gl.); BécsiK. 106: *èl fèlèttetec*, 224: *viſèltetec*. — T/3.: *-ák/-ék:* vö. 1456 k.: *elhattakh;* 1490 k.: *[ch]uffoltacuala* (Gl.); JókK. 115: *kewuettek*, 136: *ewtewttek*. — Az E/2. és T/2. tárgyra mutató *-lak/-lek:* vö. BécsiK. 254: *ki hoztalac tegedèt*, 220: *Megvèrtèlèc tvtȯkèt*.

A feltételes mód

Az általános ragozás

E/1. *-k:* vö. JókK. 14: *zolnek*, 25: *akarnek*, 75: *mernek*, 150: *hyhetnec*. Veláris igék esetében is *-né* alakhoz járul a rag; ezáltal legalábbis a veláris igék határozott ragozású T/3.-vel való egybeesés elkerülhető volt. Nehéz eldönteni, hogy ez a *-né* az eredeti *-nei*-ből közvetlenül lett-e *é*-vé, vagy a *lát-nák* típusú alakból a grammatikai homonímia elkülönülése érdekében lett *látnék*. — E/2.: *-l:* vö.

JókK. 14: *megoluaſnal*, 88: *adnal, tennel;* BécsiK. 270: *fègnel.* — E/3.: *Ø:* KT.: *uolna;* vö. 1456 k.: *alana, lenne* (Gl.); JókK. 79: *adna*, 2: *eelne.* Valószínű, hogy a korai ómagyarban, különösen annak elején, a *-ná/-né* még az általános ragozásban is hosszú magánhangzóra végződött, így egybeeshetett a határozott ragozás E/3.-vel. A rövidülés azonban feltehetően elkezdődött a korai ómagyar korban; ezt tanúsítják a BécsiK. 83: *iǫnǫ*, 10: *zvlnǫ* adatai, ahol a megrövidült hang már labializálódott is. — T/1.: *-nk:* KT.: *lelhetneync;* vö. JókK. 32: *mondana[n]k;* BécsiK. 98: *iaznāc*, 63: *vèztèglènēc.* — T/2.: *-tok/-tëk:* vö. JókK. 22: *zolgalnatok;* BécsiK. 303: *fiznatoc*, 289: *bémēnétéc, vépnétéc.* Ebben az alakban a határozott és az általános ragozás mindmáig nem különült el. — T/3.: *-nak/-nek:* vö. JókK. 68: *vallananak*, 97: *tartananak;* 1470: *iunenek, mennenek* (Gl.).

A határozott ragozás

E/1.: *-m:* vö. JókK. 88: *akarnam;* BécsiK. 157: *ièlentènem*, 75: *alaznā*, 153: *kèrèſném.* — E/2. *-d:* vö. 1456 k.: *hasoghathnadh* (Gl.); BécsiK. 35: *adnad*, 157: *èrtèned*, 159: *getrèned.* — E/3.: *Ø ~ -ja/-je:* vö. JókK. 27: *le haÿtana*, 68: *meg boczatna*, 26: *vettne*, 79: *ymtene;* 1470: *mondananaÿa* [!], *megnerneÿe*, 1456 k.: *Ingerleneÿe* (Gl.). — A határozott ragozás más paradigmáiban lévő *-a/-e* rag a feltételes módban *j* hiátustöltővel bizonyos nyelvjárásokban a kései ómagyarban elég gyakori. Valószínű, hogy akkor tapadt a módjelhez, amikor a *-ná/-né* a szó végén még nem rövidült meg, s így a határozott ragozást különítette el az általános ragozástól. (A hasonló egybeesést, mint láttuk, az *-á/-é* múlt idő esetében a HB. más módon próbálja kiküszöbölni.) — Lehetséges azonban, hogy a *-ja/-je* csatlakozása későbbi és analogikus. E személyragokkal bővült változatokról részletesen a kései ómagyarban lesz szó. — T/1.: *-k:* Előtte a módjel mindig *-nó/-nő.* Ennek alakulása és magyarázata párhuzamos az *-á/-é* jeles múlt *-ók/-ők* alakjával. Vö. BécsiK. 156: *gondolnoc*, 129: *meg lelhètnoc.* — T/2.: *-tok/-tëk:* vö. JókK. 22: *akarnatokee;* 1470: *velnetek* (Gl.); BécsiK. 217: *birnatoc*, 209: *tennetec.* — T/3.: *-k:* vö. JókK. 69: *alaytanak*, 84: *varnak*, 54: *nezнek;* BécsiK. 296: *leuètnec.* — Az E/2. és T/2. tárgyra mutató *-lak/-lek* rag: vö. JókK. 98: *latnalac;* BécsiK. 305: *gètzènélec.*

A felszólító mód

Az általános ragozás

E/1.: *-k:* vö. JókK. 98: *ÿuthaſſak*, 156: *erdemlyek;* BécsiK. 239: *fuſſac*, 324: *ıǫyec.* — E/2.: *Ø* KTSz.: *tamag;* vö. LaskS.: *meltaσ, ag;* 1490: *meghaddj* (Gl.). — E/3.: *-n:* HB.: *oggun, ıorgoſſun, kegıggen;* KT.: *maradhaſſun, ſcıulheſſen, leÿeſſen;* KTSz.: *fellen;* ÓMS.: *maraggun, felleyn* [!]. — T/1.: *-omuk/-ëmük ~ -ömük* > *-onk/-ënk ~ -önk:* HBK.: *uımaggucz;* vö. JókK. 40: *czÿnalyonk*, 6: *kerÿenk*, 133: *erdemlyewnk;* 1456 k.: *bezelÿenk*, 1490 k.: *alagionchel* (aludjunk el) (Gl.); BécsiK. 228: *vèſſǫnc.* (A ragok alakulását l. 139—40.) A változatok megoszlásáról részletesen a kései ómagyar korról szóló fejezetben van szó. — T/2.: *-tuk/-tük* > *-tok/-tëk ~ -tök:* ÓMS.: *Keguggethuk;* vö. 1456 k.: *adÿatok*, *coltagÿatok* 'zörgessetek', *ieietek, Menÿetwk* (Gl.). — T/3.: *-nak/-nek:* HB.:

uımaggonoc, legenec; vö. JókK. 24: *kÿboczataſſonak;* 1456 k.: *haznalÿanak,* 1470: *feselienek,* 1490: *fertezessenek* (Gl.).

A határozott ragozás

E/1.: *-m:* vö. BécsiK. 8: *tuggam,* 271: *meglaſſam,* 194: *zèrèſſèm,* 230: *megtorièm.* — E/2.: *-d:* KTSz.: *viſelled, weged, turied;* ÓMS.: *thekunched, kymuhhad;* LaskS.: *tiztohad.* — E/3.: *-á/é* > *-a/-e:* HB.: *bulſcaſſa, bulſaſſa, zoboducha, vezeſſe;* HBK.: *helhezıe;* KTSz.: *mulhaſ[ſa], [vi]ſelheſſe, turhe[ſſe], lel[he]ſſe, Querie.* — T/1.: *-ok/-ëk, -ök* ~ *-uk/-ük:* HB.: *Wımagguc, vımagguc, uımagguc;* vö. JókK. 134: *meg hÿrdeſewk;* BécsiK. 27: *kèziüc,* 306: *kèrèſſüc;* 1456 k.: *hozÿa igenesehekh* (hozzá egyenesítsük) (Gl.). A ragváltozatok megoszlásáról a kései ómagyar korról szóló fejezetben van szó. — T/2.: *-átuk/-étük* > *-átok/-étëk:* HB.: *keaſſatuc;* ÓMS.: *ullyetuk;* vö. 1456 k.: *hagatok : permittite, egbe gehetekh : colligite* (Gl.). — T/3.: *-ák/-ék:* vö. JókK. 105: *fogagÿak;* BécsiK. 51: *aggac, megnèziëc;* 1490 k.: *megfenegessec* (Gl.). — Az E/2. és a T/2. tárgyra mutató *-lak/-lek* rag: JókK. 55: *agÿalac;* BécsiK. 89: *vègèlèc.*

Az ikes ragozás

A kijelentő mód. A jelen és az *-nd* jeles jövő idő: E/1.: *-m:* vö. JókK. 108: *byzom,* 62: *emlekezem.* — E/2.: *-l:* HB.: *emdul;* ÓMS.: *kynzathul, werethul.* — E/3.: *-ik:* ÓMS.: *therthetyk.* — Az *-á/-é* jeles múlt: E/1.: *-m:* vö. JókK. 153: *ymadkozam;* SzékK. 229: *ehezém.* — E/2.: *-l:* KTSz.: *farmazal, ielunel.* — E/3.: *-ék:* HB.: *evec, Horoguvec.* — Feltételes mód: E/1.: *-m:* vö. BécsiK. 157: *imadkoznā;* MünchK. 74va: *gèńezkednèm.* — E/2.: *-l:* vö. VitkK. 80: *tarſalkodnal;* PeerK. 312: *dychekednel.* — E/3.: *-ék:* HB.: *eneÿc;* vö. 1456 k.: *peldaztattnekh* (Gl.). — Felszólító mód: E/1.: *-m:* vö. SzékK. 147: *zabadytaſſam megh;* ThewrK. 62: *eſſem.* — E/2.: *-l:* ÓMS.: *kynzaſſal;* KTSz.: *[ne]ueſteſſel.* — E/3.: *-ék:* KTSz.: *hiteſſec;* vö. JókK. 23: *aldaſſek.*

Sajátos ragozású igék

A *tëszën : tőn* típusú igék

Ezen igecsoport általános ragozása több tekintetben eltér más igék ragozásától. Egyrészt abban, hogy nemcsak a felszólító módban, hanem a *tőn* típusú múlt időben és a kijelentő mód jelen idejében is *-n* ragos az E/3.

1. A három paradigma közül legelőször a *tëün, lëün* múlt idő vehette fel az *-n* ragot, a ragtalan **tëγ* > **tëü*, **lëγ* > *lëü* ugyanis egyrészt az igenévvel esett volna egybe, másrészt szokatlan CV, ill. V morfofonetikai alakjával kirítt volna az igék csoportjából. Korai ómagyar emlékeink kivétel nélkül tartalmazzák az *-n* ragot ezekben az esetekben: HB.: *levn;* KTSz.: *levn, teun.*

2. Hogy ezen igék felszólító módjában az *-n* másodlagos, elsősorban korai ómagyar példák tanúsítják. Mind a KTSz.-ban, mind az ÓMS.-ban vannak

ugyanis olyan *-n* nélküli adatok, amelyek E/2. vagy E/3.-nek egyaránt értékelhetők: KTSz.: „*leg* en ſeeretev [h]yu ſulgam" (ámbár ez valószínűbben E/2.-nek tartható); ÓMS.: „ne *leg* / kegulm mogomnok", „*Wegh* halal engumet". (A KTSz.-beli *iduzleg* ragtalan E/2.) Bizonyítja a ragtalan E/3. *lëẑ* meglétét a JókK.-beli ráhagyó szerepű általános névmás: JókK. 104: „*legÿmely* ygen bewnewſ legÿen Demaga yrgalmaʒ neky yſten"; vö. DebrK. 128: „akar meli nagi binôſ *legiôn* eſ . . ." Végül ide vonhatók a felsőőri nyelvjárásban feljegyzett *lëdzs* 'legyen' adatok, melyek minden bizonnyal megőrzött régiségek. — Az, hogy az E/3. *lëẑ* mellett a KT.-ben *legen*, a KTSz.-ban „ne *legen*" is előfordul (vö. még HB.: *legenec*), az archaizmusok és neologizmusok oly gyakran megfigyelhető egymás mellett élését, a kettő között még lehetséges ingadozást példázza.

3. Ugyancsak másodlagos és kései az *-n* behatolása a jelen idejű paradigmába. Ismét olyan példákra hivatkozhatunk a korai ómagyar korból, melyekről nehezen dönthető el, E/2. vagy E/3.-nek értelmezendők-e. Mindkét értelmezés egyaránt elképzelhető a következő mondatban: ÓMS.: „Sydou myth *theʒ* turuentelen". A VárReg. 13. *Numhiz* személynevét a szófajváltás tekintetbe vételével kell értelmeznünk. A tulajdonnév ugyanis elszigetelődhetett az igétől, így ha a *Numhiz* E/3., akkor az eredeti ragtalan alakban maradt meg a tulajdonnévben a szó akkor is, amikor már az igei paradigmában *-n* ragos volt az E/3. Ha megszólító névként E/2.-nek tartjuk, akkor a még sokáig ragtalan E/2. forma legrégibb adatát őrzi. Az *-n* ragos alakok is megjelennek már korai szövegeinkben: KTSz.: *leſcen;* vö. MvS.: *tezen, lezen.*

4. Minden okunk megvan annak feltevésére, hogy amikor még sem a kijelentő mód jelen idő, sem a felszólító mód E/3.-ben nem volt *-n* rag, a paradigma így hangozhatott: *tëszëk, tësz, tësz; lëẑek, lëẑ, lëẑ,* és akkor az E/2. és E/3. elkülönítését az oldhatta meg, hogy az E/2.-ben a tőbeli magánhangzó megnyúlt. A KTSz. *iduzleg* igéje nagy valószínűséggel *léẑ*-nek olvasandó, s hosszú *é*-t kell ejtenünk az ÓMS. *theʒ* vagy *Wegh* szavában is, amennyiben azok E/2.-t jelölnek. A raghiány tehát a flektáló nyelvekre jellemző megoldásra vezetett. S ez újabb s lényeges különbséget teremtett e sajátos igecsoport s a többi ige között.

A *tëszën : tôn* típusú igék valamennyi paradigmáját bőséges adattárral a kései ómagyar korszaknak ezzel az igecsoporttal foglalkozó fejezetében mutatjuk be.

A létige

A fgr. **βolə* tőből származó létigénk ugyanazokban a módokban és időkben volt használatos az ősmagyar korban, mint bármely más ige. Ezért a következőkben csak azokkal a paradigmáival foglalkozunk, amelyek sajátos módon alakultak vagy módosultak a korszak folyamán.

1. A kijelentő mód jelen idejében **βoẑ* tő szerepel. Feltevéseink szerint ez a kizárólag intranzitív jelentésű ige eredetileg általában nem vette fel a névmásból keletkezett személyragokat, hanem rendszerint az adott szituáció, illetve a mondatban kitett személyes névmás vagy tartalmas névszó jelölte az ige alanyát: tehát (mai hangalakkal illusztrálva) elég sokáig *(én) vagy, (te) vagy, (ő, fa, fiú* stb.) *vagy* formában volt használatos. Erre abból következtethe-

tünk, hogy míg *vagyom, vagyod, vagya* verbum finitumnak a nyomai sem mutathatók ki (ezek a később névszóvá váló *vagy* birtokos személyjeles formái lehetnek), addig több jel mutat arra, hogy az E/2. és E/3., talán még az ősmagyar kor második felében is, egyaránt **βoȝ* lehetett. Emellett szól az a sokaktól elfogadott nézet, mely szerint *vagy* kötőszavunk az E/3. *vagy* igealakból vált kötőszóvá. S ugyancsak ezt támogathatják a mondatból alakult, feltehetően E/3. *vagy* igét tartalmazó óvónevek is: DömAd.: *Mauog, Mawog, Mawag;* TÖ.: *Mauogi, Mauogy;* 1252: *Mawag* (OklSz); stb. Ám az ezekben szereplő *vagy* jelentése nem egészen egyértelmű. Lehet, hogy eredetileg valóban E/3. igealak volt a *vagy*, ahogyan E/3. állítmány van a DömAd.: *Numel, Nemhw;* TÖ.: *Numuolou* nevekben, s ugyancsak E/3. értékű az [1237—1240]: *Wolt* szn. (PRT. 1: 778) is. De elképzelhető az is, hogy éppen E/2. igealak értékelődik át megszólító személynévvé. Úgy tetszik, ezt támogatják az ? 1174: *Numwog* (OklSz.); TÖ.: *Numuogi, Nemuogv* stb.-féle nevek, melyek könnyen lehetnek E/2.-ek, ha feltesszük, hogy ahogyan ma nincsenek, úgy a régiségben sem voltak *nem vagyon, nem vannak*-féle 3. személyű tagadó formák.

2. A létige 3. személyének ősmagyar kori tagadásáról mit sem tudunk. A JókK. és a MünchK. valamennyi *nincs, nincsen, nincsenek*, illetve *vagyon (vagynak, vadnak), vannak* adata alapján a következő képet kapjuk a kérdésről. A JókK. 7 *nincsen* adata közül 3 a latin *non est*-nek, a többi *non habeo, non habemus* stb.-nek felel meg. A kódexben előforduló 30 *vagyon*, illetve *vannak* ige mellett sohasem áll *nem* tagadószó. Úgyszólván ugyanez mondható el a MünchK. mintegy 200 *vagyon, vannak* igéjéről is. A MünchK.-ben 33 *nincs, nincsenek* a latin *non est, non sunt* fordítása. Két kivételes eset van: MünchK. 9rb: „Rachel firatuan ꝙ fiait ꝛ nem akara megvigaȝtaltatni meꝛt *nem vadnac*" : Rachel plorans filios suos, et noluit consolari, quia *non sunt*, 46ra: „ꝛ leȝnc kettèn eg teſtben ꝛ ug ímaꝛ *nē vadnac* kettèn dè eg teſt" : et erunt duo in carne una. Itaque iam *non sunt* duo, sed una caro. A két kódex arányai alapján úgy ítéljük, hogy a korai ómagyarban minden bizonnyal *nim ës* > *nincs* volt a létige E/3. tagadása; a két *nem vannak* alak valószínűleg latinizmus, esetleg a nem létezés erőteljesebb hangsúlyozására szolgál, de mindenesetre szokatlan és feltűnően ritka. Ennek ellenére nem tudjuk cáfolni azt a lehetőséget sem, hogy az ősmagyar kor folyamán lehetett *nem vagy* E/3. tagadás is, ámbár e tagadó nevekben akár a *vagy* névszó is szerepelhet.

3. Ha az E/3. *vagy* sokáig ragtalan volt is, az ősmagyar kor végére már minden bizonnyal hozzájárult az *-n* személyrag: így vált megkülönböztethetővé az E/2.-től, mely viszont éppen ezért ragtalan maradhatott. Amennyiben korai ómagyar neveinkben E/3. igealakot látunk, az *-n* nélküli változat fennmaradása éppen azzal magyarázható, hogy a tulajdonnevek a szófajváltás során annyira elvesztették kapcsolatukat a verbum finitumokkal, hogy az igerag már nem tapadhatott hozzájuk. Szövegeinkben az E/3. kizárólag *-n* ragos alakban fordul elő. Az ómagyar kor eleji paradigmát a következő — részben kései ómagyar — adatok szemléltetik: JókK. 35: „nem *vagÿok* melto"; KTSz.: „aldut *uog* te", „Ihul *uagun* ſceuȝ leannoc lacadalma", „vr te veled *wagun*"; HB.: *vogmuc, uogmuc;* JókK. 132: *vagyonk*, 30: *uattok*, 126: *vadtok*, 129: *vadnak;* BirkK. 2b: *vānak*.

A létige többi részparadigmájának személyragozása megegyezik más igék ragozásával.

A paradigmákba rendeződés ingadozásai

A személyragok paradigmákba rendeződése természetesen nem volt zavartalan folyamat. A nyelvemlékekben felbukkanó különféle változatok, valamint a nyelvföldrajz történeti következtetései alapján archaikusnak ítélhető mai nyelvjárási formák arról tanúskodnak, hogy az előbbiekben felvázolt elrendeződés hosszas ingadozások árán s a különböző nyelvjárásokban nem egyöntetűen alakult.

1. E tekintetben a legnagyobb változatosságot a T/1.-ben találjuk: nem is ok nélkül, hiszen — mint láttuk — feltehetően ebben a személyben különült el legkésőbb a határozott és az általános ragozás. Bár az ómagyar kori írott szövegekbe nem kerültek be a változatok, a nyelvjárásokban megőrzött régiségek e ragpárok kialakulásának különböző fázisait példázzák.

a) Eredetileg a két ragozás közös ragja a névmásból származó, ma *-unk/-ünk*-nek hangzó alak lehetett. (A magánhangzó lehetséges változatait most nem tüntetjük fel.) E kettős funkcióban él mindmáig e rag több nyelvjárásunkban: *megaggyunk, kértünk azt, valamit.*

b) A határozott ragozás T/1.-ben a jelen időben az eredetibb *j* nélküli *-uk/-ük* is megtalálható archaikus nyelvjárási alakként: *aduk, kérük.*

c) A nyelvterület nagy részén a mai köznyelvvel megegyező *-unk/-ünk, -juk/-jük* ragok az általánosak.

2. A határozott ragozás E/3., T/3. és T/2.-ben a veláris hangrendű igékben is *-i, -ik, -itok* a rag, egymástól távol eső nyelvjárásokban: *mondi, mondik, monditok.* Lehetséges, hogy ez is megőrzött régiség abból az időből, amikor az E/3. *-ðį/-ðį*-ből mind a veláris, mind a palatális igékben *í* > *i* lett (vö. 140—1). De az is lehet, hogy ezek a palatális igeragozás hatására a különböző nyelvjárásokban egymástól függetlenül létrejött analogikus változatok.

Személyragrendszereink a korai ómagyar korban

Igeragozásunk, különösen pedig személyragrendszereink kialakulása szempontjából az ősmagyar kor volt nyelvtörténetünk legmozgalmasabb korszaka. Az alapnyelvből hozott, személyes névmásokból agglutinálódott személyragok mellé ekkor keletkeztek új személyragjaink, s rendeződtek az általános, a határozott és az ikes ragozás kifejezésére szolgáló megfelelő paradigmákba. A korai ómagyarra már mindhárom rendszer teljes személyragállományával rendelkezett a nyelv (az összefoglaló táblázatot l. a 150—1. lapon).

A formánsok keletkezésének típusai az ősmagyar és a korai ómagyar korban

Bár tudnivaló, hogy a legegyszerűbb hangváltozás is a beszédben, tehát mondatokban, nem pedig elszigetelt egyes szavakban megy végbe, elvileg mégis megkülönböztethetjük az igeragozás grammatikai funkciókat jelölő ele-

Az általános ragozás személyragjai:

	Kijelentő mód			Feltételes mód	Felszólító mód
	jelen idő	múlt idő			
		-á/-é jeles	-t jeles		
E/1.	-k		-m	-k	
2.	-sz		-l		Ø
3.	Ø				-n
T/1.	-nk				
2.	-tok/-tëk~-tök				
3.	-nak/-nek		-k	-nak/-nek	

A határozott ragozás személyragjai:

	Kijelentő mód			Feltételes mód	Felszólító mód
	jelen idő	múlt idő			
		-á/-é jeles	-t jeles		
E/1.	-m				
2.	-d				
3.	-já/-i(> já/-i)	Ø	-á/-é (> -a/-ë)	Ø	-á/-é(> -a/-ë)
T/1.	-jok/-jök	-(ó)k/-(ő)k	-ok/-ök	-(nó)k/-(nő)k	-ok/-ök
2.	-játok/-itëk	-tok/-tëk	-átok/-étëk	-tok/-tëk	-átok/-étëk
3.	-ják/-ik	-k	-ák/-ék	-k	-ák/-ék

Az ikes ragozás személyragjai:

E/1.	-m
2.	-l
3.	-ik

A *tëszën : tőn* típusú igék:

Kijelentő mód		Felszólító mód
jelen idő	elbeszélő múlt	
tëszëk	*tők ~ ték*	*të‿zek*
tësz ~ tész	*től ~ tél*	*të‿z ~ té‿z*
tësz ~ tëszën	*tőn ~ tén*	*të‿z ~ të‿zën*

A létige:

Kijelentő mód		Felszólító mód	
jelen idő	jövő idő		
βa‿zok	*lëszëk*	*[βaljak]*	*lë‿zek*
βa‿z	*lësz ~ lész*	*[βalj]*	*lë‿z ~ lé‿z*
βa‿z ~ βa‿zon	*lësz ~ lëszën*	*[βaljon]*	*lë‿z ~ lë‿zën*

meinek létrejöttében a mondat szintjén, a morfematikai szinten és a hangváltozások következtében kialakuló típusokat.

A mondat szintjén létrejövő formánsok. — Elsősorban azok a toldalékok tekinthetők idetartozóknak, melyek korábban önálló mondatrészek voltak, s később agglutinálódással váltak toldalékmorfémává. Az ősi VSX szeriális típusú mondatban így értékelődtek át feltehetően már az ősmagyar kor előtt a személyes névmási alanyok személyragokká.

a) A mondat szintjén történt — de már az ősmagyar korban — e névmásokból keletkezett személyragok funkcionális gazdagodása: az *-m, -d, -i* stb. (szoros összefüggésben a téma helyzetű tárgy szórendváltoztató kényszerével, valamint azzal, hogy az adott mondatból hiányzó, de kontextuálisan vagy szituációnálisan determinált tárgyra az igealak rámutasson) új szerepkört kapott: már nemcsak a cselekvő alanyra utalt, hanem arra is, hogy a cselekvés határozott tárgyra vonatkozott. Egyetlen igealak így három mondatrész: az állítmány, a (névmási) alany, valamint a determinált tárgy jelzésére vált alkalmassá.

b) Ugyancsak több mondatrészt érintve, mondatrészek átértékelődésével alakult ki az ikes ragozás, amikor az általános alanyú, OV szerkezetű, T/3. igealakú mondat SV szerkezetű E/3. igealakú mondattá alakult. A tárgy alannyá értékelődésével az E/3. *-ik* a tárgyon végbemenő történést leíró, az ágenst vonzási körében meg nem tűrő mediális ige tipikus ragjává lett.

Morfematikai szinten kialakuló toldalékok. — Akkor beszélhetünk erről, ha egy korábban más funkciójú toldalékmorféma az igeragozás elemévé válik, vagy ha egy már kialakult igei toldalék analogikusan tovább terjeszkedik.

A) Adaptációval, átértékelődéssel az ősmagyar korban vált múltidő-jellé a befejezett melléknévi igenév *-t* képzője. E képző → időjel változást a névszói állítmány → igei állítmány mondatszintű szerepcseréje indította el.

Ugyancsak az ősmagyarban értékelődtek át bizonyos képzők személyragokká: az E/1. *-k*, az E/2. *-sz* és *-l*, az E/3. *-n*. A *-k* többesjel meghatározott nyelvállású előhangzóval T/1. vagy T/3. személyraggá vált.

B) Bár az analógia általában az egyöntetűségre való spontán igyekezet, ősmagyar igeragozásunkban azt tapasztaljuk, hogy ha grammatikai funkciójú, rendszert alkotó elemeken jelentkezik, a rendszertani pozíció pregnáns jelölésének igénye is lehet cél- és szükségszerű elindítója az analógiának: gyakran a kommunikációs zavarok elkerülésére (például a veszélyes grammatikai homonímia megszüntetésére) való törekvés a mozgató erő.

a) A *-nak/-nek* rag a felszólító módban *(nézzen : nézzenek)* és a *tőn*-féle múlt időben *(tőnek)* lehetett eredeti, de csakhamar analogikusan átterjedt más paradigmákra is: *néznének, nézének, néznek:* olyanokra, ahol az E/3. nem *-n* ragos volt. Viszont mindhárom helyen szükség volt rá, ugyanis az E/3.-hez csatlakozó *-k* többesjel *néznék, nézék, nézék* a paradigma más igealakjaival esett volna egybe.

b) A *látja, nézi : látják, nézik* alakpárokból azért terjedt tovább a *-já, -i* elem a T/2.-be: „*látjátok*", „nézitek", hogy e határozott ragozású igealakok ezáltal a *láttok, néztek* általános ragozású formáktól megkülönböztethetők legyenek.

Fonológiai szinten, hangváltozás következtében létrejött új formák. — Természetesen nem tartoznak ide azok a hangváltozások, melyek egy már meglévő formánsban úgy következnek be, hogy a toldalék továbbra is ugyanabban a funkcióban működik *(vogymuk >> vagy-unk)*. Rendszerint akkor köszönheti létét hangváltozásnak egy új toldalék, ha korábban egy közös alakban egybeeső két szerepkör valamely hangváltozás következtében kettős alakot nyer, s a kettős alakhoz társuló kettős funkció funkciómegoszlással immár két különböző morfémához csatlakozhat.

a) Az ősmagyar korban a kijelentő mód jelen idejű határozott ragozású E/3. a palatális hangrendű igékben ugyanúgy **kéreį* alakú lehetett, ahogyan az *-á/-é* jeles múlt ősmagyar **-į* időjelével alkotott E/3. is *kéreį* volt. A két alak egybeesését az a hangtani lehetőség szüntette meg, hogy az *į* utótagú diftongusok *í*-vé is és *é*-vé is monoftongizálódhattak: *kérí (> kéri) ~ kéré*. S ez adott lehetőséget a funkciómegoszlásra.

b) Annak oka, hogy a feltételes módban és az *-á/-é* jeles múltban az általános ragozás E/1. toldaléka veláris hangrendű igékben is palatális, szintén hangváltozás vagy annak elmaradása; de célja, hogy így megkülönböztethető legyen az *én látnék* és az *ők látnák*, az *én láték* és az *ők láták*.

Habár az igeragozás toldalékainak fentebb bemutatott keletkezéstípusai egyazon korban egymás mellett is feltűnhetnek, mégis megfigyelhető, hogy az agglutinálódással keletkezett igei formánsok a legősibb rétegbe tartoznak. — Az adaptáció rendkívül gyakori az ősmagyarban, de nem fordul elő az ómagyarban. — A morfológiai analógia mind az ősmagyar, mind az ómagyar kor sajátja. — A hangváltozásoknak úgyszintén mindkét korszakban köszönhetünk új formánsokat.

A verbum finitumok morfematikai szerkezete

1. Már az ősmagyar kor elejétől él nyelvünkben az egy szóalakon belül módot, időt, cselekvő személyt kifejező, szintetikus egyszerű igealak. Ennek építkezése elméletileg a következő: igető + módjel + időjel + személyrag. A valóságban azonban egyetlen egyszerű igealakunk sincs, melyben az igetövet mindhárom kategóriában testes morféma követné; ellenben van olyan igealak, melyben mind a három grammatikai funkciójú elem Ø morfémaként jelentkezik.

Egyszerű igealakjaink morfematikai szerkezetének típusait a következő sorok szemléltetik:

	Módjel	Időjel	Személyrag	Példa
Igető +	Ø +	Ø +	Ø	*vár, kér*
Igető +	Ø +	Ø +	személyrag	*várok, kérsz*
Igető +	Ø +	időjel +	Ø	*vára, kért*
Igető +	Ø +	időjel +	személyrag	*váránk, kértünk*
Igető +	módjel +	Ø +	Ø	*várna, kérj*
Igető +	módjel +	Ø +	személyrag	*várnék, kérjen*

Ebből nyilvánvaló, hogy az egyszerű igealakokban az igetövön a mód-, illetve időjel egymást kölcsönösen kizárja: vagy csak az egyik, vagy csak a másik jelenik meg testes morféma alakjában. — A személyragrendszereken belül pedig megfigyelhető, hogy valamennyi ige általános ragozású paradigmájában előfordulhat Ø személyrag (még az ikes igékben is: *evett*).

2. Míg az ősmagyar kor első felében főképp szintetikus szerkesztésű igealakjaink vannak, addig a kései ősmagyar, korai ómagyar korban részben analitikus formák is keletkeznek.

A feltételes mód múlt ideje mind az időt, mind a módot testes morfémával jelöli, de nem egy szóalakon belül: a főige a múlt idő jelét és a személyragot, a segédige a módjelet tartalmazza: *írt volna*. Szerkezete tehát: [főige töve + időjel + személyrag] + [segédige töve + módjel].

Ugyanígy részben analitikus a kijelentő mód két összetett múlt ideje is: *ír vala, írt vala*. Ezek szerkezete: [főige töve + személyrag] + [segédige töve + múltidő-jel], illetve [főige töve + múltidő-jel + személyrag] + [segédige töve + múltidő-jel].

Az összetett igealakok szórendje szigorúan kötött: a főigét közvetlenül követi a segédige.

Az igealakok szerkezete és ábrázoló funkciója

Ha azt elemezzük, hogy az igealak hogyan felel meg az általa ábrázolt funkciónak, azt találjuk, hogy a legősibb, agglutinálódással keletkezett rétegben világos az elemeknek megfelelő ábrázolás: a szótő a cselekvést, a végződés pedig etimologikusan is a cselekvő személyt jelzi: *kére+m*, *kére+d*. Lényegében ugyanígy bontható például a feltételes *lát+ná+tok*, vagy a felszólító *kér+je+tek* is: ezek mind alakilag, mind funkcionálisan jól szegmentálható igealakok.

Attól az időtől kezdve azonban, amikor a határozott és az általános ragozás elkülönülése megtörténik, a korábban csak a cselekvő személyére utaló ragok olyan jelentéstöbblettel gazdagodnak, amelynek nem felel meg a kifejezés síkján valamely új nyelvi elem: a határozott ragozás *-m*, *-d* ragjai például elválaszthatatlanul olvasztják magukba a cselekvő személyre és a 3. személyű tárgyra való utalást. Természetes, hogy a határozott ragozással párhuzamosan keletkező általános ragozás *-k*, *-l*, *-sz* stb. ragjai egy-egy elemben ugyanúgy kettős szerepet hordoznak: a cselekvőre és arra utalnak, hogy a cselekvés vagy egyáltalán nem irányul tárgyra, vagy nem határozott tárgyra irányul.

Ugyancsak két funkció sűrűsödik az ősmagyar kor végén, a korai ómagyarban egyetlen morfémába például az elbeszélő múlt E/3.-ben. A *nézé* *-é*-jében egybeolvadt az időjel és a cselekvőre való utalás.

A magyar igeragozásban a flektáló nyelvekre jellemző, grammatikailag elemekre nem bontható, a funkciót morfofonológiai eszközökkel kifejező igealakra csak kivételesen találunk példát. Ilyennek tekinthető korszakunkban a *tőn*, *lőn* típusú elbeszélő múlt, melyben az ige töve és a múlt idő jele elválaszthatatlan egységben tűnik elénk; vagy ilyen a feltehető E/3. *tësz*, E/2. *tész*, ahol a 2. személyt csak a magánhangzónyúlás különbözteti meg a 3.-tól.

Az általános és a határozott ragozás használata a korai ómagyar korban

Az ősmagyar korszak folyamán elkülönülő általános és határozott személyragrendszerek használatának szabályai először korai ómagyar szövegemlékeinkben vizsgálhatók, s ezek tanúsága szerint a két igeragozási rendszer már ekkor jól körülhatárolható szerepkörökben funkcionált.

A ragozás mindenekelőtt az ige tárgyatlan vagy tárgyas jellegétől függ, a következő kategóriák szerint: a tárgyatlan igék, a tárgyas igék tárgyatlan használatban (illetve partitivusi tárggyal), a tárgyas igék.

A tárgyatlan igék

Mindig általános ragozásúak: HB.: „yſa pur eſ chomuv *uogmuc*", „*Horoguvec* ıſten"; KT.: „ſʒuʒ ſegnec tukere. tıſtan *maradhaſſun*"; KTSz.: „vrduguc *ſcurnevlen[ec]*"; ÓMS.: „Scemem kunuel *arad*"; stb.

A tárgyas igék tárgyatlan használata

Mindig általános ragozásúak. Korai szövegemlékeinkben az *imád* ige *imád valakit valamiért* vagy *imád valamiért* szerkezetben fordul elő: az utóbbi mindig általános ragozású: HB.: „vımagguc ſzen achſcın marıat . . . eſ mend angelcut. hug *uımaggonoc erette*". A másik példában egy eredetileg határozott ragozású igealak van átjavítva általános ragozásúvá, minthogy az *imád* vonzatai közül csak az *-ért* ragos szerepel (tehát megegyezik a mai *imádkozik omuc valamiért* ige jelentésével): HBK.: „*uımaggu̇c* [javítva tehát *uımaggomuc*-ra] ez ſcegın ember lılkı ert". — A *szól* leggyakrabban idéző mondat igéje, s bár az idézet tulajdonképpen a szólás, a beszéd tárgya, az idézetre nem tárgy, hanem *így, úgy* stb. módhatározó utal; így az ige ugyancsak általános ragozású: KT.: *ug ſcolanoc;* KTSz.: *u[g] ſcola, rolad ozun keppe[n] ſcola.*

A tárgyas igének lehet úgynevezett partitivusi tárgya. Ez nem *-t* ragos tárgy, hanem valamilyen határozórag járul az egészet jelentő szóhoz, amelynek egy meg nem határozott részére vonatkozik a cselekvés. Természetesen akkor is általános ragozás áll mellette, ha ez az egész viszont mutató névmással vagy határozott névelővel determinálva van: HB.: „*ẏſa kí nopun emdul oz gımılſtwl*", *evec oz tıluvt gımılſtwl.*

A tárgyas igék

Ha a tárgyas igék explicit vagy implicit tárgyra vonatkoznak, egyaránt lehetnek általános és határozott ragozásúak, de a két ragozás egymást kizáró módon osztozik a tárgyra mutatás szerepkörén.

A ragozás használata elsősorban attól függ, hogy 1., 2. vagy 3. személyű tárgya van-e az igének. A tárgy egyes vagy többes szám jellege a ragozást nem befolyásolja. Egy esetben viszont (az első személyben) az alany egyes vagy többes jellege meghatározza a használandó igeragot.

Az E/1. és T/1. tárgyra természetesen csak 2. és 3. személyű alanyok cselekvése irányulhat. Az igék ilyenkor általános ragozásúak: *te látsz, ti láttok, ő lát, ők látnak engem, minket.* — Az E/2. és T/2. tárgyra vonatkozó ragozás az igealany számától is függ. Két csoport adódik: a) Ha E/1. az igealany, akkor külön igealak, a *-lak/-lek* utal a tárgyra: *én látlak téged, titeket.* b) Ha T/1., illetve E/3. vagy T/3. az alany, akkor az általános ragozást használjuk: *mi látunk, ő lát, ők látnak téged, titeket.* — Az E/3. és T/3. tárgyra mind az egyes, mind a többes számú alanyok valamennyi személye rámutathat, mégpedig mind az általános, mind a határozott ragozásban. Ebben az esetben a két ragozást további szabályok különítik el.

A tárgy számának és személyének kifejezési lehetőségeit a 156. lap sematikus táblázatai szemléltetik.

A 3. személyű tárgyra vonatkozó tárgyas igék ragozása többnyire attól függ, hogy az ige határozatlan vagy határozott tárgyra utal-e. Ami a tárgy határozottságát illeti, a korai ómagyar korszak (ahonnan adatainkat meríteni tudjuk) kettős szempontból mutat átmenetet az ősmagyar és a kései ómagyar kor között.

Egyrészt az ősmagyar kor első szakaszában feltehetően csak a határozott tárgyat jelölő *-t* tárgyrag az ősmagyar kor folyamán (a korai ómagyar korra) már a határozatlan tárgynak is ragja lett.

Általános ragozás:

Alany \ Tárgy	E/1. T/1.	E/2. T/2.	E/3. T/3.
E/1.			+
E/2.	+		+
E/3.	+	+	+
T/1.		+	+
T/2.	+		+
T/3.	+	+	+

Határozott ragozás:

Alany \ Tárgy	E/1. T/1.	E/2. T/2.	E/3. T/3.
E/1.			+
E/2.			+
E/3.			+
T/1.			+
T/2.			+
T/3.			+

Alany \ Tárgy	E/2. T/2.
E/1.	+

Másrészt a korai ómagyarban a határozott névelő még csak alakulóban van (egyetlen tárgyszót sem előz meg szövegeinkben egyértelműen határozott névelő), határozatlan névelőnk pedig még nincs, ezért e korszakban gyakran csupán az ige általános vagy határozott ragozású alakja mutat rá a tárgy determinálatlan vagy determinált voltára.

A tárgyas igék általános ragozása

Általános ragozású az ige a következő feltételek mellett:

1. Az ige tárgya 1. vagy 2. személyű személyes névmás: ÓMS.: *Wegh halal engumet;* KTSz.: *tegud e[f] ha lata.* A névmási tárgy lehet ki nem fejtett, beleértett, implicit: ÓMS.: *Walaſth vylagumtul* [engem]. — Minden bizonnyal általános ragozású volna a kitett ige a HBK. következő mondatában: *ur . . . ılezıe wt. Eſ tıv bennetuc* [is élesszen]. A *bennetek* itt már nem partitivusi értelmű, nem azt jelenti, hogy 'belőletek (valamennyit)', hanem azt, hogy 'titeket, benneteket', tehát valódi tárgy. S e mellé általános ragozás illik: *éleszszen benneteket.*

2. A tárgy közelebbről meg nem határozott *-t* ragos névszó: HB.: „eſ oʒ gımılſben *halalut evec*", „*oggun* nekı munhı uruʒagbele *utot*"; KT.: „ſcuʒ lean. *fıot ſcıulheſſen*", „vleben *tart chudaltus fıot*", „benne *bűnut lelhetneűnc*"; stb. — Ha partitivus esetén az egésznek a része is ki van fejtve, de az határozatlan: HB.: *oggun nekı . . . mend ıovben rezet.* omuc

3. Az ige tárgya kérdő-vonatkozó névmás: HBK.: „uımagguc eʒ ſcegın ember lılkı ert *kıt* vr eʒ nopun . . . *mente*"; KT.: „Eʒ oʒ ÿſten . . . *qurt ſceplev nem ıllethet*"; ÓMS.: „maraggun urodum / *kyth wylag felleyn*", „Sydou *myth theʒ* turuentelen".

4. Az ige tárgyának határozatlan névmási jelzője van: vö. MvS.: *Ha medue el viuend valami neme kelket.*

5. Az ige tárgya főnevesült számnév: vö. MvS.: „ha . . . te atyad dauid kyral *chach eggiet meg elend*".

6. Az ige tárgya főnévi igenév, melynek vagy nincs tárgya, vagy van, de határozatlan: HB.: „mend paradiſumben uolov gimilcíctul *munda* nekí *elnie*".

Az általános ragozás gazdagabb kategória-rendszere a kései ómagyar adatok alapján mutatható be.

A tárgyas igék ragozása E/1. alany, E,T/2. tárgy esetén

Erre az egy esetre az általános, illetve határozott személyragoktól egyaránt különböző személyrag, a *-lak/-lek* szolgál. Korai szövegemlékeinkben nincs rá példa; vö. LaskS.: *Teged kerlek es vzunlak, ma tegedet miltathlan ÿmadlak.*

A tárgyas igék határozott ragozása

A két ragozás különválásától, tehát az ősmagyar kortól kezdve állandó szabály, hogy a határozott ragozás mindig determinált, határozott tárgyra vonatkozik. A határozott ragozás használatát áttekintve tehát arra kell figyelemmel lennünk, mely esetekben határozott a tárgy.

1. A legősibb grammatikai eszköz, mely a tárgyszót determinálta, a birtokos személyjel volt. Ez alkalmas arra, hogy az azonos tárgyak halmazából kijelöljön egyet vagy egy csoportot, s ezáltal azt határozottá tegye. A legősibb típusba azok az 1. vagy 2. személyű birtokos személyjellel ellátott tárgyszók tartoznak, melyek — egyedülálló kategóriaként — önmagukban, külön tárgyrag nélkül határozott tárgyai lehetnek a mondatnak, tehát határozott ragozást kívánnak. Korai emlékeinkből az E/1. (tárgyrag nélküli) határozott tárgyra van példánk: KTSz.: *cuetſegum [vi]ſelheſſe, cuetſegem [t]e viſelled, cuetſegum huz[i]ad weged.* (Idetartozhat az ÖMS.: *ſyrou aniath thekunched buabeleul kyniuhhad aniath* alakja is, amennyiben ezt *anyád*-nak olvassuk, melynek *d*-je hasonult a következő szó *t*-jéhez.)

2. A tárgy *-t* ragos, birtokos személyjeles szó: HB.: *Hadlaua choltat, ovga mend w bunet, terumteve . . . mív iſemucut, turchucat mige zocoztia vola;* HBK.: *kinec . . . teſtet tumetívc;* stb.

hot
"
3. Tartalmilag határozott a tárgy, ha mutató névmás: KT.: *ozut nem tudıuc.*

4. A tárgynak mutató névmási jelzője van: HB.: *num igg ember mulchotia ez vermut;* ÖMS.: *en erzem ez buthuruth.*

5. A tárgy E,T/3. személyes névmás: HB.: *tulutoa wt ig ſa gimilcetvl, veteve wt ez muncaſ vilagbele.* A KT.-ben két ízben is utólag szúrták be az eredetileg

evt
implicit, odaérthető tárgy helyére az *őt* névmást: KT.: *Tudÿuc latíuc ſcuz*

evt
leannac, Ez oz ÿſten mynt " *eſmeríuc.*

6. Tartalmilag, jelentésénél fogva határozott a tulajdonnév és az egyedi név is. A tulajdonnév lehet maga a tárgyszó: HB.: *vimagguc ſzen achſcin mariat.* Lehet a tárgy tulajdonnévi jelzője: HB.: *vimagguc . . . bovdug michael archangelt, uimagguc ſzent peter urot;* KTSz.: *nazaret [v]araſat mege lel[he]ſſe.* Lehet a tárgy értelmezője: HB.: *terumteve . . . mív iſemucut adamut.*

7. A tárgy egyedi név. A keresztény kultúrkörben mindenki számára ugyanazt jelenti a *paradicsom:* HB.: *odutta vola neki paradiſumut hazóá.* Csak Máriára vonatkozhat az ÓMS. *anya* szava, ezért is vonz határozott ragozást: ÓMS.: *ſyrou annath thekunched buabeleul kynuhhad, anyath ezes fyaal / egembelu ullyetuk.* S úgy tetszik, azonosítható egyedek összességének tekinthetők a *szentek* és az *angyalok* (ebben az értelemben ma is határozott névelővel használjuk őket): HB.: *vimagguc mend ſzentucut, vimagguc . . . mend angelcut.*

8. Megfelelő teljesebb szövegkörnyezet hiányában nehezen indokolható a következő igék határozott ragozása: KTSz.: *binut ſyrotiatu[c].* (Lehetséges, hogy a *binut* szónak olyan jelzője volt, mely határozottá tette a tárgyat.) KTSz.: *Bezzug ſegut eſ ez ygnec kiuania.* Ebben az esetben esetleg feltehető, hogy a *bezzugsegut* ('bizonyságot') szó után álló részeshatározó (mely hasonló szerkezetekben birtokos jelzővé értékelődhet át), tette határozottá a tárgyat anélkül, hogy a determináló birtokos személyjel *(bizonyságát)* szerepelne a szerkezetben.

Határozott ragozás implicit tárgy esetén

A határozott ragozás egyik fontos funkciója az, hogy a mondatban jelen nem lévő, ki nem fejtett tárgyra is utalni tud.

1. Anaforikus az utalás, ha egy korábban már említett vagy a szituációból ismert dologra vonatkozik a határozott ragozás: HB.: „Hadlaua choltat terumteve ıſtentvl. ge *feledeve*", „Kic oʒvc. mıv vogmuc. Hug eſ tːv *latıatuc* ſʒumtuchel"; KT.: „vleben tart chudaltus fıot. *furıſcte muſıa. etetȳ ȳmletí*"; KTSz.: *puſtobe[l]e tacaruta;* ÓMS.: „wklelue / kethwe / *ulud*"; stb.

2. Kataforikus utalás rendszerint a tárgyi mellékmondatok főmondatában fordul elő. A határozott igealak (külön kitett utalószó nélkül is) rámutathat arra, hogy a következőkben teljes mondat fejti ki a tárgyat: HB.: „*Latıatuc* feleym ʒumtuchel mıc vogmuc", „Ge *mundoa* nekí meret nū eneȳc", „*keaſſatuc* uromchuʒ charmul. Kirł."; KTSz.: „*eſmerum* . . . eʒ nem ygeb germuk hanum yſt[en]".

Az általános és a határozott ragozás használatának szabályai

Az ősmagyar és korai ómagyar általános és határozott ragozás használatáról összefoglalóan a következők mondhatók el.

1. A tárgyatlan igék vagy a tárgyatlanul használt tárgyas igék mindig általános ragozásúak.

2. A tárgyas igék határozott ragozása mindig határozott tárgyra vonatkozik, akár explicit, akár implicit tárgyról van szó.

3. Nem mondhatjuk viszont azt, hogy a tárgyas igék általános ragozása mindig határozatlan tárgyra utalna. Kivételek vannak:

a) Egy adott szituációban mindig egyértelműen határozott az 1. és a 2. személy, mellettük mégis (az E/1. alany *-lak/-lek* ragja kivételével) mindig általános ragozású ige áll: *látsz engem, minket, lát engem, téged* stb. A személyes névmások sajátos accusativusi alakja *(engem, téged)*, melyben tulajdonképpen a birtokos személyjel tölti be a tárgyjelölést, igen ősi; lehetséges, hogy még a két igeragozás elkülönülését megelőző időkből származik. S talán éppen mert egyértelműen határozott a tárgy, felesleges, redundáns lett volna még az ige-

alakkal is rámutatni. Ez az ősi szerkezet aztán megőrződhetett akkor is, amikor már mind a tárgy fajtája, alakja, mind pedig az igei személyrag kifejezhette a határozottságot.

b) Már korai nyelvemlékeinkben is általános ragozás áll a vonatkozó névmási tárgy mellett, holott ez legtöbbször jól meghatározott tárgyra vonatkozik: HBK.: *ez ſcegin ember . . . kit vr . . . mente;* KT.: *Ez oz yſten . . . quit ſceplev nem illethet;* ÓMS.: *maraggun urodum | kyth wylag felleyn.* E vonatkozó névmások többnyire minden értelmi zavar nélkül helyettesíthetők volnának mutató vagy személyes névmási határozott tárggyal: „Ez az Isten, őt szeplő nem illetheti.", „Maradjon uram, és őt a világ félje".

Az ok, hogy mégis általános ragozást használunk, nyilvánvalóan abban rejlik, hogy a vonatkozó névmások az eredeti kérdő-határozatlan névmásokból értékelődtek át. Márpedig ezek éppen természetüknél fogva mindig határozatlanok. Ez vonzotta eredetileg az általános ragozást, s ez a szerkezet megmaradt a vonatkozó névmássá való átértékelődés után is.

Irodalom

Budenz, UgAl. 326—49; Simonyi, TMNy. 587—619; Melich: MNyTK. 14. sz; Szinnyei: MNy. 22: 250—2, NyH.[7] 120—8; Gombocz: UngJb. 10: 1—15, MIg. 19—48; Horger, Igerag. 6—91; Mészöly, HBTárgy., NytörtFejt., ÓmSzöv.; Laziczius, ÁltNyszet. 103—13; B. Lőrinczy, KTSz. 123—9; Berrár, TörtMondt. 49—58; Imre, SzabV. 185—90; Bárczi: NyIrK. 3: 19—32, HB., IgrTört.; Collinder, CompGr. 308—10; Hajdú, BUNy. 73—7, UNyA. 156—63; Nyíri: MNy. 69: 140—58, NéprNytud. 17—18: 149—59; Benkő: NyK. 77: 327—44, ÁrpSzöv. 235—57. — Az ikes ragozás: Simonyi, IkTört.; Melich: MNy. 9: 341; Pais: MNy. 27: 142—3; Juhász: MNy. 35: 284—5; Mészöly: NyK. 51: 1—13; Bárczi: CIFU 1: 43; Benkő, ÁrpSzöv. 238—9; Balázs: MNy. 75: 42—55; E. Abaffy: MNy. 77: 20—33. — Az általános ragozás: Setälä: Nyr. 41: 29—33; Szinnyei: Hunfalvy-Alb. 39—44, FUF. 1: 73—81, 5: 58—83, Nyr. 20: 236—8, NyK. 33: 241—60, 35: 443; Melich: NyK. 40: 376—9; Horger: Csengery-Eml. 179—88; Klemm: MNy. 16: 72—8, 46: 251—2; Pais: MNy. 27: 142—3; Juhász: MNy. 35: 282—5; Papp: MNy. 46: 15—27; Moór: MNy. 46: 252—3; Sámson: MNy. 47: 229—34; Benkő, Nyjtört. 81, 103—4, ÁrpSzöv. 235—49; Velcsovné: NéprNytud. 1: 105—10, MNy. 77: 308—15; Bárczi: CIFU. 1: 39—45; Nyíri: CIFU. 1: 115—20, NéprNytud. 17—18: 149—59, MNy. 69: 140—58, FUF. 40: 134—45; Honti: NyK. 81: 232—3. — A határozott ragozás: Thomsen: Nyr. 41: 26—9; Szinnyei: MNy. 11: 1—15; Melich: MNy. 11: 34; Klemm: MNy. 21: 188—92, 256—9, TörtMondt. 119—23; Horger: Csengery-Eml. 179—88; Pais: MNy. 40: 193—7; Mészöly, ÓmSzöv. 144—56; Benkő, Nyjtört. 81, 103—4, I. OK. 24: 39, NyK. 77: 335—9, ÁrpSzöv. 249—56; Bárczi: MNy. 54: 257—70, 61: 276—81, 71: 129—31, CIFU. 1: 39—45; Kniezsa: MNy. 58: 305—12; Rédei: MNy. 58: 421—35; Kálmán: MNy. 61: 165—70; Mikola: NytudÉrt. 46. sz. 57—62, MNy. 62: 441—61, Lakó-Eml. 119—25; Nyíri: MNy. 69: 140—58, NéprNytud. 17—18: 149—59; M. Korchmáros: NéprNytud. 17—18: 161—8; Sauvageot: ÉFOu. 12: 131—49; Wacha: NyK. 76: 157—81; Honti: NyK. 87: 78—84; E. Abaffy: MNy. 84: 401—15. — Sajátos ragozású igék: Balassa: Nyr. 22: 289—94; Simonyi, TMNy. 258—73; Mészöly: Nyr. 37: 167—70, NyK. 48: 66—7, MNy. 15: 30—2, HBTárgy. 114—45, NytörtFejt. 88—112, ÓmSzöv. 203—5; Pánity: NyK. 42: 183—218; Kräuter: NyK. 42: 317—39; Klemm: MNy. 19: 112—3, 22: 120—1, 46: 251—2; Losonczi: MNy. 21: 43—7, 23: 154—62; Szinnyei: MNy. 22: 248; Juhász: MNy. 34: 215—6; Horváth: MNyTK. 61. sz.; Györke: NyK. 51: 54—63; Pais: NyK. 52: 291—4; Sámson: MNy. 49: 341—5; Bárczi, Szótöv. 54—63; Hajdú, BUNy. 73; Benkő, ÁrpSzöv. 213—6, 238—49, FiktIg. 46; E. Abaffy: MNy. 78: 416—25, 84: 401—15; Nyíri: Hajdú-Eml. 301—5; Rédei: NyK. 86: 113—7; Honti: NyK. 87: 49—84. — A paradigmákba rendeződés ingadozásai: Simonyi, TMNy. 599—601, 610—2, Nyr. 42: 1—5; Melich: MNyTK. 14. sz., MNy. 11: 34; Horger: MNy. 18: 7—9, Igerag. 11—3, 30, 60—3, 75, Nyj. 144—55; Mészöly, ÓmSzöv. 205—6; Benkő, Nyjtört. 69, 81—3, I. OK. 24: 39, ÁrpSzöv. 252—7; Temesi: MNyj. 15: 3—20; Imre, MNyjRendsz. 322—4.

A NÉVSZÓK

A NÉVSZÓTÖVEK

Írta: Sárosi Zsófia

A névszótövek az ősmagyar kor elején

Összehasonlító alapnyelvi kutatások és magyar nyelvtörténeti ismeretek alapján tudjuk, hogy a rokon nyelvi együttélés idején a névszók feltehetőleg alsó vagy középső nyelvállású rövid magánhangzóra végződtek, és egyalakú tőként viselkedtek a különféle toldalékok előtt. (Az ősi alsó, illetve középső nyelvállású tőméghangzók a mai napig megőrződtek számos névszó toldalékos alakjában: *halat, vakok, szépek* stb.) E tekintetben nem különböznek egymástól az abszolút és a relatív tövek, mivel a névszótövekhez járuló toldalékok akkoriban feltehetőleg szintén rövid vokálisra végződtek. Nem zárható ki ugyanakkor annak a lehetősége sem, hogy olyan, még az ugor korban keletkezett testes toldalék előtt, mint a *-tal/-tel* fosztóképző, vagy többszörösen toldalékolt tövekben (tő + képző + jel + rag) a nyíltszótagi magánhangzó kiesésével alkalmilag kialakulhatott csonka tő is.

Az első jelentősebb változás még az ősmagyar kor előtt következhetett be. Egyes, eredetileg CV felépítésű toldalékok, melyek a névszók véghangzós tövéhez tapadtak, elvesztették C elemüket, és a megmaradó magánhangzó az ily módon közvetlen szomszédjává vált tőméghangzóval diftongust alkotott. Ez történhetett a névmási eredetű birtokos személyjellel: **halai, *kezei* stb. Természetesen ugyanez a folyamat játszódhatott le a már eredetileg is V felépítésű toldalékok (pl. az **i* lativusrag) magánhangzós tőhöz történő csatlakozásakor.

Az ősmagyar kor elejére tehát a névszótövek eredetileg egységesnek mondható csoportja valószínűleg két fő típusra oszlik: az abszolút szóvégen rövid magánhangzóra végződő egyalakú tövekére és a diftongusra végződő egyalakú (relatív) tövekére.

A névszótövek alakulása az ősmagyar kor folyamán

1. Az ősmagyar kor elején valószínűleg még rövid magánhangzóra végződő egyalakú tövekben az első jelentősebb változás az ősmagyar kor közepe táján indul meg: a szó végén feltehetőleg megkezdődött az eredetileg alsó vagy középső nyelvállású tőméghangzók fokozatos záródása felső nyelvállásúvá (*i, i, u, ü*-vé). Ezt a honfoglalás előtti három-négy évszázad során átvett jövevényszavak bizonyítják. Azok a török jövevényszavak, melyek *i, i, u, ü*-re végződtek, eredeti véghangzójukkal kerültek be a magyarba, mivel ezek a véghangzók ekkor már az átvevő nyelvben is megvoltak. A későbbiekben azután az

i̯, i, u, ü-re végződő jövevényszavak és az eredeti, alapnyelvből származó szavak egyaránt elvesztették tővéghangzójukat: tör. **ǰinǰü* > m. *gyöngy*, tör. **aγačči* > m. *ács* stb. A fenti szavakkal egy időben átvett, de *a, ä*-re végződő török jövevényszavak *a*-ja, *ä*-je azonban nem tűnik el, és ez arra vall, hogy a szóvégi *a, e* felső nyelvállásúvá válása ekkorra már megtörtént, így ezek már nem vehettek részt a folyamatban: tör. **ǰarta* > m. *gyertya;* tör. **širkä* > m. *serke* stb. (A magyarban ekkor szóvégen nem létező rövid *a, e* helyett hanghelyettesítéssel *á* és *é* hangot kaptak e szavak. Tárgyalásukat l. 164.)

A tővéghangzó nyelvállásfokának változása azonban nem érintette egységesen az idetartozó névszók különböző változatait. Későbbi adatok alapján feltehető, hogy míg *Ø* toldalékos alakjukban már a felső nyelvállású tővéghangzó jelentkezik, addig bizonyos toldalékok előtt — szóbelseji, védett helyzeténél fogva — megőrződött az eredetibb, alsó (vagy középső) nyelvállású vokális *(utu : utak)*, és így ez a típus a tárgyalt időszakban méltán emlegethető váltakozó tővéghangzójú tövek néven: TA.: *eri :* vö. 1522: *Eres* szn. (MNyTK. 105. sz. 38); TA.: *hodu :* vö. BécsiK. 14: *hadakazat2a;* TA.: *utu :* vö. FestK. 28: *wtathlanba;* stb.

A váltakozó tővéghangzójú tövek uralkodóvá válása mellett megindult az ősmagyar kor második felében az a folyamat, mely talán a legnagyobb változásokat hozta létre a magyar névszótőrendszerben: a tővéghangzó lekopása a szó végéről. A tővéghangzó eltűnése a *Ø* toldalékos alakban (és bizonyos toldalékok előtt) csupán azért nem eredményezte mássalhangzós végű tövek viszonylag homogén csoportját, mert a tővéghangzó teljes eltűnésének ideje több tényezőtől függ, és így különböző időpontokban következett be; a hajdani tővéghangzó előtt álló és a tővégi vokális lekopása után főszereplővé előlépett mássalhangzók pedig nem azonos módon viselkedtek, és eltérő természetük révén más-más irányt szabtak az általuk meghatározott névszók fejlődésének.

A tővéghangzónak az abszolút és relatív tövek végéről történő eltűnését segíthette — hangsúlytalan, nyílt szótagi helyzetén kívül —, ha a rövid, felső nyelvállású magánhangzóra végződő szó a mondatban szólamhatáron állt. A szólam belsejében védettebb helyzetben lévő alakokra egyrészt innen terjedhetett át az analógia révén e jelenség, másrészt esetenként a kétnyíltszótagos tendencia is érvényesülhetett.

A szó szólamban elfoglalt helye természetesen csak egy volt a tővéghangzó lekopását befolyásoló tényezők közül. A teljes eltűnés ideje nagymértékben függött a tővéghangzót megelőző mássalhangzó(k) minőségétől és számától. A lekopás leghamarabb az *i̯* után következett be: VárReg. 209.: *Vederey* szn., 167.: *Opoy* szn.; stb.

Gyorsan lekopott a tővéghangzó a magánhangzót követő *γ* (és valószínűleg *β*) után is: Konst.: *lélεχ, 'εζélεχ;* TA.: *azah, meneh;* stb. Ezzel szemben más spiránsok — például az *s* — kedveztek a tővéghangzó továbbélésének: An.: *Tofu* szn., *Zobolfu* szn., *Borfu* szn. (de: *Bors*) stb. Föltehetőleg korai az eltűnés a magánhangzót követő nazális után: VA.: *βεσπρέμ;* TA.: *tichon, bolatín, lean;* stb.

Viszonylag sokáig megmaradt a tővéghangzó az explozívák után: TA.: *kereku, hodu, zadu;* DömAd.: *Kobu* hn., *Lingu* hn.; An.: *Cundu* szn., *faroltu* szn. (de: *farolt*); stb.

Külön figyelmet érdemel a tővégi vokális hosszan tartó fennmaradása a *-d(i)* kicsinyítő képzőben: TA.: *fotudí, lopdi, holmodi* (sőt még toldalékos alakban is: TA.: *holmodia);* DömAd.: *Ruofti* hn.; stb. A *-d(i)* képző tővéghangzó-

jának szokatlanul hosszú életére talán az a magyarázat, hogy a korabeli nyelvérzék már a korai ómagyar korban is kicsinyítő hangulatot érezhetett az *i*-ben. Nem véletlen, hogy a személynevek között különösen nagy számban szerepelnek *-d(i)* képzős adatok: DömAd.: *Wafadi* szn., *Farcafti* szn., *Ticudi* stb.

Kedvez a tővéghangzó megmaradásának a két vagy több mássalhangzóból álló hangkapcsolat: TA.: *hurhu, harmu, turku;* An.: *zerelmu.*

A tő szótagszáma is befolyásolja véghangzójának sorsát: egy szótagú névszók általában tovább maradnak fenn tővéghangzós alakban: TA.: *zilu, itu, nogu* stb. (de: TA.: *kut, far* stb.).

2. A diftongusra végződő egyalakú töveket érintő legfontosabb változás az *-i* utótagú diftongusok hosszú monoftongussá (*á, é, í*-vé) válása volt: *halá* 'hala', *kezé* ~ **kezi* 'keze'. A továbbra is egyalakú, hosszú magánhangzós végű (többnyire E/3. birtokos személyjeles) relatív tövek csoportjába más toldalékkal ellátott, de hasonló fejlődésű egyéb relatív tövek is beletartozhattak: **vizi* 'vízi', **házi* 'házi' stb. Ezek egy részében a későbbi nyelvérzék már nemigen különböztethetett meg tövet és toldalékot (TA.: *fekete;* vö. JordK. 264: *eppee* stb.), míg bizonyos toldalékok mindig is felismerhetők maradtak: HB.: *gimilcetvl, fcine;* ÓMS.: *uilaga;* stb.

Ezt a típust gazdagították azok a török jövevényszavak is, melyek az átadó nyelvben diftongusra végződtek. A belső keletkezésű, diftongusos végű relatív tövek analógiájára föltehetőleg e szavak is kettőshangzós tövüket megőrizve éltek egy ideig, majd követve a tendenciát, hosszú magánhangzóvá monoftongizálódtak: tör. **buzai* > m. *búzá* stb.

Más török jövevényszavak eredetileg rövid *a, e*-re végződtek az átadó nyelvben, és akkor kerültek a magyarba, mikor a korábbi magyar alsó nyelvállású magánhangzók a tő végén már középső, sőt felső nyelvállásúvá váltak, így a nyelv hanghelyettesítéssel, a meglévő *á, é* hangokkal oldotta meg a rendszeréből szóvégi helyzetben hiányzó vokálisok pótlását: tör. **jarta* > m. *gyertyá:* vö. BécsiK. 298: *gorta;* tör. **kačka* > m. *kecské:* vö. 1395 k.: *kegke* (Gl.); stb.

Az egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő tövek csoportján belül az ősmagyar kor végén kezdődhetett meg az a változás, melynek eredményeképpen a korábban hosszú *i*-re végződő névszók *i*-je szóvégi helyzetben megrövidült, míg toldalékok előtt megőrizte eredetibb állapotát. A *kezi : *kezit*-féle váltakozást mutató, tővégi időtartamot váltakoztató tövek az ősmagyar kor végére külön típust alkothattak az *á, é* végű, továbbra is egyalakú névszókkal szemben.

Mivel a diftongus monoftongussá válása nem egyszerre következett be valamennyi névszótövön, valószínű, hogy a korábbi, diftongusos változat is élt egy darabig a hosszú magánhangzóssal párhuzamosan. Ezt igazolhatja a korai ómagyar kor során átvett, szláv eredetű diftongusos végű jövevényszavak fejlődése is: szl. *Dunaj* > m. **Dunai* > *Duná* stb.

A csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának módja. — Az eredetileg egységesen rövid tővéghangzóra végződő, egyalakú névszók más-más fejlődést mutató csoportokba való rendeződése azt is eredményezte, hogy a névszók tővéghangzóik eltérő sorsától függően is különváltak. Ebből a szempontból az egyik típust az ősmagyar kor elején még diftongusra végződő egyalakú tövek képviselik (**halai*, **kezei* típus). E névszók abszolút tövének tővéghangzói előbb lappangásba kerültek oly módon,

hogy diftongust alkottak a rájuk következő, egy vokálisból álló toldalékkal. Az ősmagyar kor vége felé a diftongus hosszú monoftongussá válásával a tővéghangzó beleolvadt a toldalékba, annak kielemezhetetlen részévé vált *(halá, kezé)*. Az így kialakult relatív tövek nominativusi alapalakja hosszú *á, é*-re végződött, és ez a tő egyalakúként viselkedett mindaddig, míg a hosszú vokális szóvégi helyzetben meg nem rövidült a korai ómagyar kor második felében. Ekkor a tövek tővégi időtartam-váltakoztatók lettek *(hala : halát)*. Ebbe a fejlődési vonalba illeszkedtek be analogikusan a jövevényszavak is. A tővég sajátos alakulása folytán e névszócsoport esetében csonka tő : teljes tő váltakozásról sem az ősmagyar, sem a későbbi időkben nem lehet szó, legfeljebb a régebbi állapotot tükröző hosszú magánhangzós, és az újabb, rövid magánhangzós tő váltakozásáról.

Az *i* végű névszóalakok (*kezi* 'keze') szóvégi hosszú magánhangzójának az ősmagyar kor végén megindult megrövidülésével a hajdani tővéghangzó toldalékba való beleolvadásának folyamata teljesen lezárult. A korai ómagyar kor közepe tájára a rövidülés a paradigmába is kezdett behatolni, és így e tövek ismét egyalakúvá, de rövid magánhangzóra végződővé váltak *(kezi : kezit)*.

A tővéghangzó sorsa alakulásának másik irányát az ősmagyar kor vége felé kialakuló, váltakozó tővéghangzójú tövek jelzik. Az *utu : utak* típusnak a felső nyelvállásúvá záródott tővéghangzója a tővéghangzó teljes eltűnését közvetlenül megelőző állapotot rögzíti, és ily módon, ha csírájában is, de a későbbi csonka tő : teljes tő szembenállás felé mutat.

A valódi csonka tő : teljes tő szembenállás feltehetőleg csak az ősmagyar kor vége felé mutatkozik, amikor bizonyos névszók végéről, különböző tényezők hatására kezd egyre inkább eltűnni az előzőleg felső nyelvállásúvá vált, csökkentett nyomatékú tővéghangzó, megteremtve ezzel a mássalhangzóra végződő valódi csonka tövet, mely a névszók *Ø* toldalékos alakjában és bizonyos toldalékok előtt jelenik meg, szemben a más toldalékok előtt álló és rövid tővégi magánhangzóra végződő valódi teljes tővel *(hal : hala-t)*.

A tővéghangzó szóvégi helyzetben és vokálist tartalmazó, testes toldalékok előtt történt lekopását nagyban elősegítette hangsúlytalan helyzete és ennek következménye, az intenzitáscsökkenés. A korábban már említett fonetikai okokon túl számos morfematikai tényező is hozzájárult a csonkatövűsödés kialakulásához. A fent említett *i*-s diftongusok korai monoftongizációja (azaz a tővéghangzónak a toldalékba való teljes beolvadása) megváltoztatta a *halá* 'hala', *kezé* 'keze'-féle alakok morfematikai tagolását: e szavakat a korabeli nyelvi tudat *hal-á, kez-é*-ként szegmentálhatta, ezzel hozzájárulva a csonka tövek térhódításához. (Ugyanez a folyamat játszódott le később, a korai ómagyar kor során az *ü*, *ü*-s diftongusokkal is.) A tővéghangzó toldalék részévé válásának más módjai — a megnyúlt tővéghangzók: ÓMS.: *mezuul, wyzeul*, vagy az adott nyelvállásfokon, főleg a korai ómagyar kortól kezdve a toldalékhoz vonódott tővéghangzók: *hal-onk, kez-önk* — ugyancsak az imént ábrázolt morfematikai tagolást eredményezhették, és így a csonka tövek kialakulásának kedveztek. Eltűnt a tővéghangzó azokban az esetekben is, ahol nem volt morfematikai kapcsoló funkciója: tehát például szóalakzáró toldalékok végéről (pl. az ősi *-t, -n, -l* határozóragok vagy a *-t* tárgyrag). Ugyanezen ok (a funkciónélküliség) játszott közre — többek között — a *Ø* toldalékos szóalakok tővéghangzóinak lekopásában is. Megemlítendő még a csonkatövűsödés irányába ható tényezők között a jövevényszavak hatása is. Bár az ősmagyar és korai ómagyar korban átvett jövevényszavak többnyire analogikusan tővég-

hangzót kaptak, könnyen elképzelhető, hogy a nagy mennyiségben mássalhangzós végződéssel bekerült szóalakok befolyással voltak a magyar tőrendszer alakulására.

A névszótövek fejlődése a korai ómagyar korban

A tővégi időtartamot váltakoztató (*i* végű) tövek alakulása

Az *i* ~ *í* váltakozást mutató névszótövek csoportja valószínűleg csak rövid ideig élt a korai ómagyar korban. A megrövidült magánhangzójú tő föltehetőleg igen korán (szórványosan talán már az ősmagyar kor végén) behatolt a paradigmába (*kezi* 'keze' : *kezit* 'kezét'), és a tővégi időtartamot váltakoztató tövek hamarosan egyalakúvá váltak. A változás természetesen nem egyszerre következett be valamennyi tövön, és így lehetett olyan időszak, melyben az átalakulás három fázisát reprezentáló tövek, ha nem is mindig egyazon nyelvjárásterületen, együtt éltek: **kezí : kezít; kezi : *kezít; kezi : kezit.* A korai ómagyar kor végére legtöbbnyire már a rövid magánhangzóra végződő, egyalakú tőváltozat válhatott uralkodóvá.

Az egyalakú, hosszú magánhangzóra (*á, é*) végződő tövek alakulása

A korai ómagyar kor elején az *á, é* végű névszók föltehetőleg kivétel nélkül az egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő tövek csoportjába tartoztak. A honfoglalás után nagyobb mennyiségben kerültek a magyarba szláv jövevényszavak. Ezek gyakran *a, e*-re vagy *o*-ra végződtek az átadó nyelvben. Mivel ilyen hangok szóvégi helyzetben a korai ómagyar kor elején még nem voltak a magyarban (sőt a szóvégi rövid *o* később sem honosodott meg), a korábbi török jövevényszavakhoz hasonlóan itt is hanghelyettesítéssel oldotta meg a nyelv a jövevények beillesztését a már meglévő rendszerbe: szl. *medja* > m. **megyá* > m. **megyé:* TA.: *megaia;* szl. *sěno* > m. **széná:* TA.: *zenaia;* stb.

Az *á, é* végű névszókat ért lényeges változás a szóvégi hosszú magánhangzó megrövidülése volt a *Ø* toldalékos alakokban. A rövidülés viszonylag későn, a korai ómagyar kor második felében, annak vége felé következett be. Erre utal az, hogy az eredetibb hosszú magánhangzós alak nemcsak az ősi, egyelemű toldalékok előtt őrződött meg (pl. *-s* képző, *-k* többesjel, *-t* tárgyrag), hanem a későbbi keletkezésű toldalékok nagy része előtt is: *alma : almát, almás, almával, almára* stb.; HBK.: *teftet;* HB.: *muncaſ;* HBK.: *kebeleben;* KTSz.: *ed[e]nienet* [ɔ: *ed[e]nienec*] (edényének); GyS.: *kepeben;* stb. Az *i* végű névszóktól eltérően az *á, é* végűek rövid tőváltozata a későbbiekben is csak szórványosan, fiatal toldalékok előtt jelentkezett *(gyengeség, példaként, órakor).* Előfordult, hogy az analógia eredményezett rövid tőváltozatú alakokat régi toldalék, az *-i* melléknévképző előtt. E képző a nyelvtörténet folyamán végig olyan produktív maradt, hogy a szóvégi magánhangzó megrövidülése után is

képzett új szavakat, s ezek analogikus hatására jöttek létre a *hazai, megyei*-féle alakok. Lényegében azonban az *a* ~ *á*, *e* ~ *é* váltakozás megmaradt, és ez a névszótőcsoport egyalakúból tővégi időtartam-váltakoztatóvá vált. A később (tehát már a szóvégi *á* és *é* megrövidülése után) átvett jövevényszavak analogikusan ebbe a váltakozásba illeszkedtek be *(kefe : kefét, galuska : galuskák)*.

Sajátosan alakult a tő az *-ít* és az *-úl/-űl* ~ *-ól/-ől* igeképzők előtt. Az *-ít* képző közvetett előzménye, a *-ɣ́t* a magánhangzóra végződő tőhöz járult; vö. MargL. 3: *meg feketehtenÿ*. A *-ɣ́t* > *-i̯t* fejlődés során a képző félhangzója előbb diftongust alkotott a tő magánhangzójával; vö. 1470: *feketheÿti* (Gl.), majd hosszú monoftongussá olvadt össze vele; vö. 1560 k.: *feketyteny* (Gl.). Az *-ít* képző esetében ez a változás voltaképpen a kései ómagyar korban zajlott, és létrejöttében az analógiának is fontos szerepe volt. Ugyanígy alakulhatott, de még a korai ómagyar korban, az *-úl/-űl* ~ *-ól/-ől* képzővel alkotott szavak sorsa is: szóvégi magánhangzó + **-βl* > *-u̯l/-ü̯l;* vö. WinklK. 211: *feketyl*. Sok esetben (főleg későbbi belső keletkezésű és jövevényszavak esetén) az *a, e* végű névszók a mássalhangzós végű *szegényül, szépül* típusú szavak analógiájára vehették magukra az *-úl/-űl* ~ *-ól/-ől* képzőt: *butúl, tisztúl* stb. (Hasonló jelenség játszódott le a valódi teljes tövek és e két igeképző kapcsolódásakor, ott azonban a folyamat eredménye lappangó teljes tő, majd a tőveghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tő lett, mivel e tövek utolsó magánhangzója a tőveghangzó volt. Tárgyalásukat l. 171.)

Néhány (rokoni kapcsolatot jelölő) *á, é* végű névszó a többitől eltérő módon alkotott kapcsolatot az E/3. birtokos személyjellel. Az *anya, apa, atya, néne* stb. szóvégi magánhangzója hiányzik a birtokos személyjel előtt: *apa : apja, anya : anyja;* KT.: „*ana* ſciluttet" : KTSz.: „yſtenſe[g]nec *aniahuȝ*".

Az *apa : apja*-féle váltakozás több okra is visszavezethető. Az egyik felfogás úgy véli, hogy a *∅* toldalékos *apa, anya*-féle formákban E/3. birtokos személyjel van, melyet az analógia terjesztett el ezekben az alakokban. Talán ezt a véleményt támasztják alá az olyan, nem a rokonsági megnevezések köréből vett alakok is, mint a mai nyelvjárási *májája, szarvája*. — A másik elképzelés szerint e szavak szóvégi magánhangzója kicsinyítő-becéző képző, mely még a korai időkben *-i̯* formában olvadt össze a hajdani tőveghangzóval. A 3. személyű birtokos személyjeles alakokból hiányzik a becéző képző, mivel ezekben a formákban kevesebb az érzelmi mozzanat, mint például az E/1. vagy E/2. birtokos személyjeles alakokban.

A szóvég alakulása a tőveghangzó lekopása után

A tőveghangzó szóvégi helyzetben történő eltűnése a korai ómagyar kor első felében fokozatosan következhetett be. A TA., An., VárReg., DömAd. stb. tanúsága szerint a korszak közepéig még biztosan élt a váltakozó tőveghangzójú tövek csoportja *(utu : utak)*. A HB.-ben már nem található példa a tőveghangzó szóvégi előfordulására, talán éppen szövegtermészete miatt is.

A kihalófélben lévő váltakozó tőveghangzójú tövek mellett az ősmagyar kor második felétől föltehetőleg egyre terebélyesedő mássalhangzós végűek típusa hódíthatott mind nagyobb teret az ómagyar kor során: TA.: *ohut, ziget;* HB.: *chomuv;* stb.

A tővéghangzó különböző időpontokban való eltűnése és az előtte álló, a lekopás után szó végére került mássalhangzó természete azonban a tárgyalt időszakra egy újabb típus kibontakozását tette lehetővé. Az ősmagyar *γ* és *β* után viszonylag korán eltűnt a tővéghangzó a nominativusi alakban. Ez önmagában még nem terelte volna az egyéb mássalhangzó végű névszókétól különböző irányba a *γ*-re és *β*-re végződő szavak fejlődését. A két spiráns természete azonban különbözött a többi mássalhangzóétól (képzésük helye és módja révén a *j*-hez hasonlóan az összes konszonánsnál közelebb álltak a magánhangzókhoz), így a tővéghangzó lekopását követően szó végén, magánhangzó után hamarosan átalakultak, vokalizálódtak *u̯*, *ü̯*-vé (a *γ i̯*-vé is), és a megelőző magánhangzóval diftongust alkottak.

Különbözőképpen alakult tehát a szóvég a tővéghangzó eltűnése után, ha a tővéghangzó előtt *β*, *γ* állt vagy ha egyéb mássalhangzó. Az utóbbi esetben további változás nem történt tővégen toldalék nélküli alakokban, így a későbbiekben is ez a mássalhangzóra végződő, valódi csonka tő jelenik meg bizonyos toldalékok és *Ø* toldalék előtt (*hal : hal-nak, hal-ból* stb.).

A *β*-re, *γ*-re végződő tövek a két spiráns képlékeny természete miatt nem stabilizálódtak mássalhangzós formában, hanem a *β*, *γ* vokalizálódása, majd a megelőző magánhangzóval történt összeolvadása folytán tovább módosultak. A *β*-re vagy *γ*-re visszamenő tőtípusok egyikében sem találunk mássalhangzóra végződő, valódi csonka tövet; helyette hasonló szituációban a magánhangzóra végződő, módosult hangalakú csonka tő mutatkozik.

A magánhangzó + spiráns > magánhangzó + *u̯*, *ü̯* változás gyors lefolyását jelezheti a VA. *szántó* adata is, mely az eredeti oklevélben még spiránsos *σαμτὰγ* formában található meg, a száz évvel későbbi, latin nyelvű másolatban azonban már a diftongusos *zamtou* alakban bukkan föl.

Így fejlődtek azok a török jövevényszavak is, melyek hanghelyettesítéssel *γ* vagy *β* szóvéggel kerültek a magyarba: tör. **qumlaq* > m. *kumlaγ* > *kumlau̯* > *kumlou̯*: 1086: *Qumlouozou* hn. (PRT. 8: 267); 1264: *Kumoloumal* hn. (ÖklSz.).

Néhány, a tővéghangzó lekopása után *β*-re, *γ*-re végződő tő esetében előfordulhatott, hogy a *β*, *γ* vokalizálódása során keletkezett *u̯*, *ü̯* félhangzó megegyezett az előtte álló magánhangzóval. Ezekben az esetekben a két hang összeolvadása valószínűleg rögtön hosszú monoftongust eredményezett (*keserű, *kapú, *hamú*).

Megtörténhetett az is, hogy az *uγ* előzményre visszamenő szóvégekben az utolsó szótagbeli *u* először nyíltabb *o*-vá vált, és csak ezután fejlődött a *γ* félhangzóvá, és alkotott *ou̯* diftongust a megelőző magánhangzóval: *tanuγ* > *tanoγ* > *tanou̯*. Éppen a *tanú : tanó* szó esetében úgy tűnik, jelentésmegkülönböztető szerepe is van a kettősségnek (részletesebb tárgyalását l. a kései ómagyar kori fejezetrészben).

Az egyalakú, diftongusra végződő tövek alakulása

A *β* és *γ* szóvégi vokalizálódása után diftongusra végződő tövek egy része egyalakúként viselkedett a legkülönfélébb helyzetekben. Valószínűleg ilyen névszó volt pl. a **háborou̯, seprü̯*: vö. 1395 k.: *seprew* (Gl.). A korai ómagyar kor végére a diftongusok szóvégi és szóbelseji helyzetben egyaránt többnyire

már hosszú monoftongussá váltak. Egyes névszók (főleg főnevesült melléknévi igenevek) végleg megállapodtak a fejlődésnek ezen a szakaszán, megalkotván az egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő tövek csoportját: GyS.: *Habrofagben.*

Más névszók szóvégi hosszú vokálisa szóvégi helyzetben megrövidült, míg továbbtoldalékolás esetén egy darabig őrizték a korábbi, hosszú magánhangzót, így egy ideig a tővégi időtartamot váltakoztató tövek közé kerültek *(kapu : *kapúl)*. Az *a, e* végű névszóktól eltérően azonban e szavak paradigmájába analogikusan hamar behatolhatott a rövid magánhangzó, így a korai ómagyar kor végétől e csoport tagjai feltehetőleg már kezdenek rövid magánhangzóra végződő egyalakúként viselkedni: *kapu : kapuban, kapuja, kapui* stb.: vö. JókK. 14: *kapuian.*

Fontos megjegyezni, hogy bár egy rövid ideig tartó szakaszban a *háború, seprő*-féle és a *kapu*-féle névszók egy csoportba tartoztak, két különböző eredetű és a továbbiakban eltérő viselkedésű tőtípusról van szó. A fő különbség abban áll, hogy míg a *seprő*-féle szóalakok több hangtani változatban is előfordulhatnak: vö. 1405 k.: *sepre* (Gl.) ~ 1533: *Seprő* (Gl.) ~ SzékK. 376: *ſeepruvel* stb., a *kapu*-félékre a változatlan tővég jellemző: vö. 1395 k.: *kapw;* 1405 k.: *kapu;* 1380 k.: *sarwaro* (saruvarró) sutor; 1395 k.: *zaru* (Gl.); stb.

A különbség okára nincs kielégítő magyarázat. A két tőtípus más-más eredete csak részben oldja meg a problémát. A *seprő* típusú relatív tövek igenévi eredetűek, és különböző tővégződéseik a diftongusos előzményre vezethetők vissza *(seprëü > seprő ~ seprű)*. A *kapu*-féle abszolút tövek főnevek, és előzményük többnyire egy *-uy* végződés lehetett, mely a spiráns vokalizálódását követően, a diftongusos állapotot kihagyva, egyetlen lehetősége lévén, rögtön hosszú *ú* monoftongussá vált (és így a későbbi megrövidülésre is több ideje maradt). Nem viselkedik azonban egységesen a csoport valamennyi tagja, hiszen például a *tanú* szónak van *tanó* változata is az ómagyar korban, mely feltehetőleg diftongusos előzménynek tulajdonítható — így a kérdés nem zárható le megnyugtató módon.

A tővéghangzós és tővéghangzó nélküli változatot is mutató tövek alakulása

A tővéghangzó abszolút tővégről történt lekopásának legfőbb következménye a névszók egy másik csoportjában a csonka tő : teljes tő szembenállás kialakulása volt. Mint az előzőekből kiderült, az eltűnt tővéghangzó előtt álló és főszereplővé előlépett mássalhangzó minősége alapvetően befolyásolta a tövek további alakulását — nemcsak a tővégen, hanem toldalékos alakokban a tő belsejében is.

A névszótövek bizonyos toldalékok előtt megőrizték tővéghangzójukat. Némileg másként alakult a fejlődés akkor, ha a tővéghangzó előtt β vagy γ áll, mint ha egyéb mássalhangzó. — A névszótövek többségében nem β vagy γ, hanem egyéb, „stabilabb" mássalhangzó állt a tővéghangzó előtt. Ezek a tővégi vokális eltűnése után is változatlan formában kitartottak a névszókban (mássalhangzóra végződő tövek). (A β-t, γ-t tartalmazó tövek alakulásáról l. 166.)

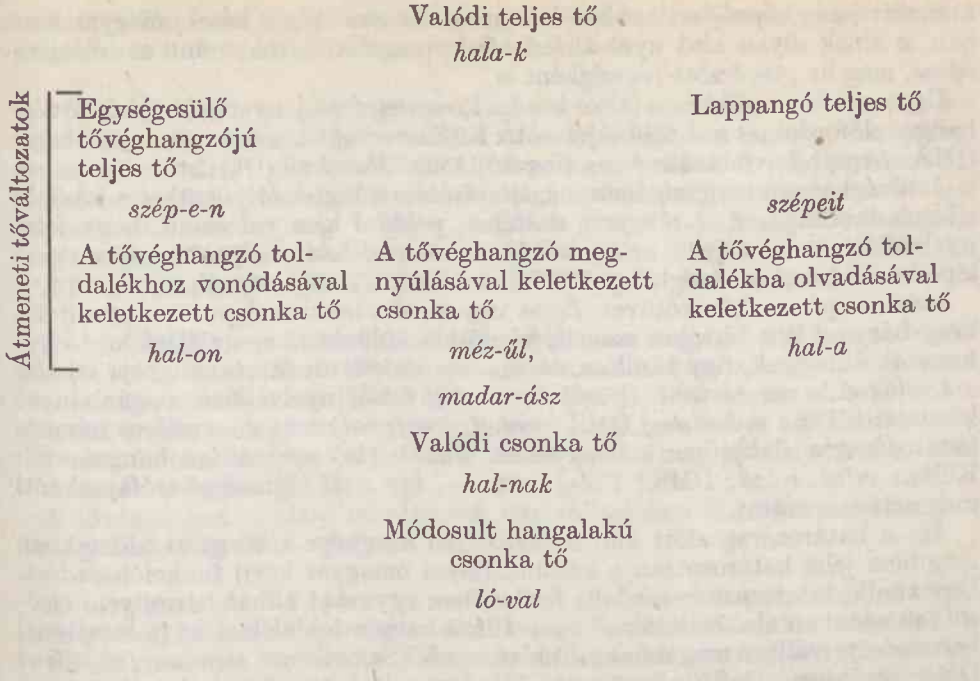
A mássalhangzóra végződő tövek

Az ősmagyar és a korai ómagyar kor legnagyobb tőtani eseménye a tőveghangzó szó végéről és bizonyos esetekben szó belsejéből, morfémahatáron történt eltűnése volt. A tőveghangzó szó végén történt lekopásának okairól és módjáról l. az előző fejezeteket.

A tőveghangzó meghatározott morfematikai helyzetekben való eltűnésének legfőbb következménye a mássalhangzóra végződő tövek esetében a valódi teljes tő : valódi csonka tő szembenállás kialakulása volt. A valódi teljes tőben a tőveghangzó változatlan formában megőrződött néhány formáns előtt; más toldalékok előtt azonban — nem lévén szükség morfematikai kapcsoló szerepére — egyáltalán nem mutatkozik. A funkciótlanná vált tőveghangzó nyomtalan eltűnése azonban korántsem az egyetlen módja a csonkatövűsödésnek (bár valódi csonka tövet csak ez eredményez). A tőveghangzó gyakran megmarad, de fokozatosan átalakul: egyre inkább elszakad a tőtől, és átvonódik a toldalékhoz. E folyamatnak különböző módjai és fázisai vannak, melyekben tőveghangzójuk állapotát tekintve különböző változatok keletkeznek. Bizonyos toldalékok hatására a tőveghangzó egységesülni kezd egy adott nyelvállásfokon (egységesülő tőveghangzójú teljes tövek), majd e tekintetben véglegesen megállapodik, a toldalékhoz vonódik, arra lesz jellemző (a tőveghangzó toldalékhoz vonódásával keletkezett csonka tövek): *hal-on*, *kéz-ën* stb. Olyan esetekben, mikor a formáns egy vokálisból áll, vagy vokálissal kezdődik (VC felépítésű), és a teljes tőhöz járul, a két, egymás mellé került magánhangzó (a tőveghangzó és a toldalék vokálisa) diftongust alkot (lappangó teljes tövek), és később monoftongussá olvad össze. Így a toldalék magába olvasztja a hajdani tőveghangzót, ezzel teljessé téve a tőtől való elszakadását (a tőveghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tövek): *hal-a*, *kez-e*. Az utóbbi típusba sorolható tövek közül a tőbelseji időtartamot váltakoztató tövek hangalakjukban is mutatják, hogy bár a tőveghangzó felismerhetetlenül eggyé vált a toldalékkal, ezek a szóalakok mégsem tekinthetők valódi csonka töveknek. A tőbelseji magánhangzó rövid volta a *keze*, *levelű*-féle alakokban egyértelműen arra utal, hogy itt másként alakult a tőveghangzó sorsa, mint a *kézben*, *levélnek*-félékben.

A korai időkben a csonkatövűsödés föltehetőleg egy harmadik módon is végbemehetett: a tőveghangzó azáltal tűnt a nyelvérzék számára egyre inkább a toldalékhoz tartozónak, hogy valamilyen okból (pl. az *l* nyújtó hatása) megnyúlt: ÓMS.: *mezuul*, *wyzeul*.

A következő táblázat a csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának ezeket a lehetőségeit mutatja meg. (Azt, hogy ezek közül konkrétan melyek valósultak meg a korai ómagyar korban az egyes tőtípusok esetében, l. 186—7.) A teljesség kedvéért a táblázat kiegészül a csak a diftongusra (illetve később hosszú monoftongusra) végződő tövekre *(háború, ló, borjú, mező, bíró)* jellemző módosult hangalakú csonka tővel is, mely a tőveghangzó lekopása után szóvégre került β, illetve γ vokalizálódása, illetve a megelőző magánhangzóval történt összekapcsolódása (később monoftongizálódása) révén keletkezett.

A valódi teljes tövek

A valódi teljes tövek fő jellemzője az, hogy tővéghangzójuk hangszíne döntően a tőtől függ. A hangjelölés nagyfokú bizonytalanságai miatt azonban a korai ómagyar korban igen nehéz biztosan megállapítani a tővégi vokális hangszínét. Biztos fogódzót elsősorban a későbbi korok adatai nyújthatnak. Ezek alapján igen valószínű, hogy a korai ómagyar korban is kizárólag valódi teljes tő fordult elő például a következő toldalékok előtt: *-s* nomen possessoris képző: KTSz.: *binuſuc;* GyS.: *ſcıdalmoſ;* *-k* többesjel: KTSz.: *[te]nguruknec;* ÓMS.: *ſcegegkel;* *-m* E/1. birtokos személyjel: ÓMS.: *Scemem, urumētuul;* *-d* E/2. birtokos személyjel: KTSz.: *mihudnec;* ÓMS.: *werud.*

Más toldalékok előtt (és *Ø* toldalékos alakban is néha) a teljes és a csonka tő váltakozva jelenik meg. Ilyenek pl. a *-ság/-ség* képző, az *-l* és a *-z* denominális verbumképzők, az *-i* nomen possessi képző, az *-i* birtoktöbbesítő jel, a *-t* tárgyrag. (Részletes tárgyalásukat l. 172—4.)

A tővéghangzó hangszíne. — A már említett hangjelölési bizonytalanságok miatt az egyes esetekben nem mindig állapítható meg egyértelműen a tővéghangzó nyelvállásfoka. Az azonban biztosra vehető, hogy a fentebb felsorolt toldalékok előtt — a tőtől függően — a tővégi vokális mindhárom zártsági fokban állhatott.

Az *-s* nomen possessoris képzővel ellátott szavakban például az *u*-val jelölt tővéghangzó lehetett felső, de középső nyelvállású hang is: KTSz.: *fenuſ;* GyS.: *keguſſege;* stb. Az *e* valószínűleg középső nyelvállású tővéghangzót takar: ÓMS.: *ezes;* GyS.: *tiſteſ;* stb. Alsó nyelvállású hang áll a tő végén a következő adatokban: HBK.: *Scerelmeſ;* KTSz.: *[v]araſat;* GyS.: *uaraſanac;* stb. A későbbiek során a tővéghangzók záródásra való hajlama egyre inkább ki-

ütközött az *-s* képzős adatokban is, ennek ellenére még a kései ómagyar korban is élnek olyan alsó nyelvállású tőséghangzós adatok, mint az *aranyas, váras*, még ha megőrzött régiségként is.

Ugyancsak mindhárom (alsó, középső, esetleg felső) nyelvállásfokú tőséghangzó előfordulhat a *-k* többesjel előtt: KTSz.: *vrduguc, meniec, [te]nguruknec;* ÓMS.: *ſcegegkel;* vö. 1533: *fogag* (fogak); 1538: *Hazakrol* (Gl.); stb.

A tőséghangzó hangszínének megállapításához fogódzót jelenthet a későbbi adatok tanúsága. A *-t* tárgyrag esetében például igen valószínű, hogy felső nyelvállású hangot jelöl az *u* azokban a szavakban, melyekben következő lépésként kiesett a tőséghangzó: HB.: *halalut;* KT.: *bynut;* stb.

Nem csupán a névszótövek ügye ugyan, de talán érdemes megemlíteni, hogy bár a *-d* E/2. birtokos személyjel előtt is különböző nyelvállásfokú tőséghangzók állhatnak, úgy tűnik, a névszó- és névmástövek véghangzója inkább *u*-s jelölésű, azaz zártabb (középső, esetleg felső) nyelvállású magánhangzó lehetett: KTSz.: *mihudnec;* ÓMS.: *werud, ſcepſegud;* míg a személyes névmás határozóragos alakjaiban a hangjelölés inkább alsó nyelvállású hangra vall: KTSz.: *veled, rolad;* ÓMS.: *Tuled;* stb. —, így a tőséghangzó szófajonkénti megoszlást is mutat.

Az *-n* határozórag előtt álló tőséghangzó minősége a tárgyalt időszakban még nem jelzi határozottan a későbbi (kései ómagyar kori) funkcióhasadást. Úgy tűnik, locativusi és modalis funkcióban egyaránt állhat bármilyen, elsősorban azonban alsó és középső nyelvállású hang a toldalék előtt (a locativusban alsó nyelvállású magánhangzót kivéve): KTSz.: *vilagon, mendun, [ek]eſſen;* ÓMS.: *keſeruen;* GyS.: *oltarũ;* stb. Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy nagyobb mennyiségű adat már mutatná, legalábbis csírájában, a locativusi *-n*-t *(-on/-ën∼-ön-t)* — ez a folyamat ugyanis már a kései ómagyar korban határozott eredményre vezetett.

Átmeneti tőváltozatok

A z e g y s é g e s ü l ő t ő s é g h a n g z ó j ú t e l j e s t ö v e k. — A korai ómagyar kor viszonylag kevés adata alapján egy toldalékról állítható bizonyossággal, hogy egységesülésre késztette az előtte álló névszótő tőséghangzóját: ez a későbbi *-unk/-ünk* T/1. birtokos személyjel. A tőséghangzó teljes mértékű toldalékhoz vonódása csak jóval később következett be. Az azonban már a vizsgált időszakban is megfigyelhető, hogy e toldalék előtt a tőséghangzók általában egy adott, ez esetben a középső nyelvállásfokon jelentkeznek. A hangjelölési következetlenségek folytán csak feltételezhető, hogy középső nyelvállású a tővégi vokális a következő adatok többségében: HB.: *ſemucut, uromc, uromchuz;* KT.: *hýrunc;* stb.

Legkésőbb a korai ómagyar kor végére valószínűleg megindulhatott azoknak a tőséghangzóknak az egységesülése is, melyek a kései ómagyar kor végére már a toldalékhoz vonódtak. Ez történhetett a T/3. birtokos személyjel *(-ok/-ëk∼-ök)* és talán az *-n* locativusrag (l. az előző fejezetet) előtt álló tővégi vokálisokkal.

A t ő s é g h a n g z ó t o l d a l é k h o z v o n ó d á s á v a l k e l e t k e z e t t c s o n k a t ö v e k. — A csonka töveknek ez a változata — a fentebb tárgyaltakból következően — a korai ómagyar korban még nem alakult ki. A tőséghangzó egységesülése egyes toldalékok előtt csak a kései ómagyar

korban válik olyan következetessé, hogy a tőtől való teljes elszakadásuk és a toldalékhoz tartozásuk végérvényesnek tekinthető.

A tővéghangzó megnyúlásával keletkezett csonka tövek. — A csonka tövűvé válásnak ez a módja a korai ómagyar kor jellegzetességének tűnik, mivel későbbi időkben nemigen fordul elő. Biztosan kimutathatóan két denominális nomenképző esetében következett be. Az *-sz* névszóképző ekkorra már teljesen magához vonta a hajdani tővéghangzót, mely megnyúlt és a toldalék szerves részévé vált: [1237—1240]: *Mehez* hn. (PRT. 1: 782); [1291—1294]: *Madaraz* hn. (Györffy 1: 641); 1395 k.: *kerthez* (Gl.); stb.

Az *-ék* képző kapcsán nem dönthető el biztosan, hogy a tővéghangzó toldalékhoz vonódása valóban végbement-e a névszótöveken is, vagy pedig a deverbális képzésekben lezajlott változás analógiája terjesztette el a képzőt a névszók körében. A gyanú alapja az a tény, hogy igen kevés adat mutatja az *-ék* névszótőhöz járulását; vö. 1364: *Tornamelleke* hn. (ÓMOlv. 204); 1366: *Waralyakurneky* hn. (OklSz.).

A tővéghangzó nyúlása mindhárom nyelvállásfokon bekövetkezhetett: l. a fenti példákat és ÓMS.: *mezuul, wyzeul.*

A lappangó teljes tövek. — A tővéghangzó igen könnyen elszakadt a tőtől, ha utána egy vokálisból álló vagy vokálissal kezdődő toldalék állt. A toldalékhoz való átpártolás természetesen itt is fokozatosan következett be. Az első lépés során a tővéghangzó és a rá következő vokális (a toldalék vokálisa) diftongust alkotnak. Ekkor a tővéghangzó még felismerhető, de már lappangásba került. Mivel a következő lépés — a diftongus hosszú monoftongussá válása — meglehetősen gyorsan következik be, ezért lehetséges, hogy a korai ómagyar korban már és még nem mutatható ki olyan névszóhoz járuló toldalék, mely előtt a tővéghangzó biztosan éppen a lappangás fázisában van. A korábban lappangásba került tövek ekkorra már a toldalékkal egybeolvadt tővéghangzójú csonka tövek lettek (pl. **házai* > *házá* > *háza*), más, a kései ómagyar korban már biztosan vokálisos kezdetű toldalékok pedig még valószínűleg CC felépítésűek voltak (pl. *-jt* > későbbi *-ít* képző), és legfeljebb a korszak végére kezdhettek vokalizálódni.

A tővéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tövek. — Néhány egy vokálisból álló vagy vokálissal kezdődő toldalék előtt a tővéghangzó valószínűleg már az ősmagyar korban lappangásba került, így a korai ómagyar korra teljesen beleolvadt a toldalékba, a nyelvi tudat számára felismerhetetlenné vált. Ez történt az *-i* melléknévképzővel, mégpedig valószínűleg igen korán, mivel a korai ómagyar korban a korábbi szóvégi hosszú monoftongus *(i)* föltehetőleg már meg is rövidült: HB.: *munhi;* KTSz.: *[ke]rali;* stb.

Az E/3. birtokos személyjel ugyanígy alakulhatott, azzal a különbséggel, hogy a szóvégi *á, é* megrövidülése inkább csak a korai ómagyar kor második felére tehető: HB.: *vize, nemenec;* ÓMS.: *ulaga;* 1333: *Oruzdere* hn. (OklSz.); stb.

Az *-úl/-űl* ~ *-ól/-ől* denominális verbumképző minden valószínűség szerint a fentiekkel azonos módon olvasztotta magába a hajdani tővéghangzót: ÓMS.: *Scegenul;* GyS.: *arulatra;* stb.

Ugyancsak ebbe a csoportba tartoznak az *-ú/-ű* melléknévképzővel alkotott névszók is, melyek töve — a nem mindig egyértelmű hangjelölés ellenére — a korai ómagyar korra már minden bizonnyal monoftongizálódott: 1346: *Noghlabu* (OklSz.); 1351: *Faythalanlabo* szn. (ÓMOlv. 194); vö. 1395 k.: „veres *zinew*" (Gl.); 1424: *Nagzakalo* szn., 1482: *Nagzemew* (OklSz.), valamint *levelű, mocsarú;* stb.

A valódi csonka tövek

A korai ómagyar kori szövegemlékekben kivétel nélkül valódi csonka tő jelenik meg a tővégen abszolút és relatív tövek esetén egyaránt: HB.: *urdung;* HBK.: *vr;* KTSz.: *bormuc, cuetſegum;* stb. Mégsem mondható el azonban, hogy ekkoriban ez már következetesen és kivétel nélkül érvényesülő jelenség volt, mivel a korabeli szórványemlékekben még jócskán vannak tőséghangzóra végződő *Ø* toldalékos alakok is, melyek gyakran újabb, csonka tövű formáikkal váltakoznak: TA.: *far* : An.: *faru;* TA.: *kereku* : 1326: *Kerek* szn. (OklSz.); TA.: *utu : ohut;* stb.

Ugyanígy csak nagy általánosságban mondható el, hogy rendszerint valódi csonka tő áll a testes toldalékok előtt: KT.: *wýlagnoc;* KTSz.: *[b]inucrevl;* ÓMS.: *fyodumtul;* GyS.: *vrukfege;* stb.; de: HB.: *uruzagbele;* An.: *Tofunec;* stb.

A korai ómagyar korban még nincs olyan morfematikai helyzet, melyben a valódi csonka tő következetesen és kivétel nélkül jelenne meg, ezért részletesebb tárgyalását l. a kései ómagyar korról szóló fejezetben.

A teljes és a csonka tő váltakozása toldalékok előtt

Bár a tőséghangzó lekopása már az ősmagyar korban megkezdődhetett, a teljes tő : csonka tő szembenállás általános elterjedésének ideje a korai ómagyar kor. Ebben az időszakban nagy változások zajlottak le a tövekben, sőt a változások egy része átnyúlott a kései ómagyar korra is. Így igen nagyfokú és hosszan tartó az ingadozás, bár a kései ómagyar korra kikristályosodó tendenciák legtöbbje már a tárgyalt időszakban is határozottan megmutatkozik.

Általában csonka a tő abszolút szóvégen: HB.: *ıſten, muncaſ, ſzent* stb., de nem ritka a rövid tőséghangzóra végződő névszó sem: TA.: *utu;* DömAd.: *Sulgadi;* An.: *Borfu;* stb. (A tőséghangzó szóvégi fennmaradását elősegítő tényezőkről l. 161—2.)

Rendszerint abszolút vagy relatív csonka tő áll a testes toldalékok előtt: HB.: *umadſagucmıa;* KTSz.: *[b]inucrevl;* ÓMS.: *ſcepſegud;* GyS.: *nepnech;* stb. A kevés kivétel (HB.: *uruzagbele;* KTSz.: *latotuben;* stb.) a kései ómagyar kor második felére eltűnik, és a XIV. század közepén már kizárólagos a csonka tő ezekben az esetekben. Ennek ellenére érdemes szót ejteni ezekről a kivételes alakokról külön-külön is.

A *-ság/-ség* képző az esetek túlnyomó többségében a csonka tőhöz járul, relatív tövekben mindig, de abszolút tövekben is ez a fő tendencia: KTSz.: *cuetſegum;* GyS.: *Koozſagbon;* stb. Másfelől a mai napig szóhasadás következtében fennmaradt néhány teljes tövű forma: *vigasság* (váltakozva a *vígsággal*, mely egy idő után más jelentés hordozója), *feleség, uraság.* Ezeken kívül azonban nemigen fordul elő teljes tövű adat, a korai ómagyar kori szövegemlékekben is csak az egy *uruzag* képviseli ezt a változatot. A *-ság/-ség* képző előtt a nem ősi eredetű névszók egy része eredetileg sem volt teljes tövű; más részük-

nek teljes tövéhez járult ugyan a képző, de a tőséghangzó hamar kieshetett. Az *uruzag* föltehetőleg felső nyelvállású magánhangzója már a tőséghangzó gyengülését mutatja: ez az utolsó állomás a később be is következő nyílt szótagi kiesés előtt (mely nyílt szótagi kiesést valószínűleg siettette a csonka tövű alakok analógiája is).

A KTSz. *latotuben*, illetve *latecuot* [ɔ: *latotuot*] adata valószínűleg ugyancsak a valódi csonka tövűség felé haladó folyamat utolsó fázisát rögzítette. (L. még a később tárgyalandó *kezdetuutul, ielenetuiben*-féle töveket is.)

Váltakozhat a tő egy mássalhangzóból álló toldalék előtt is, pl.: *-l* denominális verbumképző: vö. JókK. 41: *kÿmeluen* (kémelvén); BécsiK. 11: *ozzaglattanac;* vagy *-z* igeképző: KTSz.: *[ne]uefteffel;* ÓMS.: *kynzathul;* stb. Úgy tűnik, a csonka vagy a teljes tő megléte jobbára attól függ, hogy milyen toldalék következik az egyelemű, konszonánsos toldalék után. Ha a további toldalékok felépítésüknél, kapcsolódásuk módjánál fogva kedveznek a tőséghangzó kiesésének, akkor a fenti képzők a névszó valódi csonka tövéhez járulnak. Ezenkívül szerepe lehet még a tőséghangzó előtt álló mássalhangzó minőségének is: a nazálisok például vokális nélkül is viszonylag könnyen kapcsolódnak más mássalhangzókkal.

Különleges eset a *-t* tárgyrag, melyet a tárgyalt korszakban szinte még kizárólagosan a teljes tőhöz való kapcsolódás jellemez: HB.: *halalut;* KT.: *bÿnut;* ÓMS.: *buthuruth;* VárReg. 241.: *Bulsuhut* szn.; stb. A csonka tőhöz csak kivételesen, főként jövevényszavakban járul: HB.: *archangelt;* VárReg. 241.: *Chimont* szn., de ez a két adat talán már annak a változásnak a kezdetét jelzi, melynek végeredményeként a kései ómagyar korban a *-t* rag előtt teljes és csonka tövű névszók egyaránt megtalálhatók, természetesen meghatározott fonetikai és morfematikai tényezőktől függően.

Hol csonka, hol teljes a tő néhány olyan, egy vokálisból álló toldalék előtt is, melyek úgy keletkeztek, hogy eredetileg a névszók teljes tövéhez járulva a tőséghangzóval diftongust, majd hosszú monoftongust alkottak. Mivel a tőséghangzó teljesen beleolvadt a toldalékba, a tő csonkává vált, az önállósult toldalék pedig végérvényesen magába rejtette a tővégi vokálist (erről l. még 171). Ha egy ilyen, tőséghangzót magában hordozó toldalék a névszók teljes tövéhez járul, történetileg voltaképpen két tőséghangzót is tartalmaz a szó. A korabeli nyelvi tudat már nem érezhette a „kettős tőséghangzót"; a toldalékok (*-i* melléknévképző, *-i* birtoktöbbesítő jel, *-a/-e* E/3. birtokos személyjel stb.) a csonka tövű alakokhoz járultak. Ugyanakkor a korai ómagyar korban is és később is előfordult, hogy e toldalékok a teljes tőhöz kapcsolódtak — erre azonban általában nyomós okuk volt: az ilyesfajta kapcsolódás rendszerint a zavaró homonímia kiküszöbölésére szolgált.

Az ősmagyar korban elsősorban a palatális névszók *-i* birtoktöbbesítő jellel ellátott és E/3. birtokos személyjeles alakjai eshettek egybe (*kezi* 'keze' és 'kezei'). Az azonos alakból, de különböző funkcióból fakadó zavart az *-i* birtoktöbbesítő jelnek a teljes tőhöz való csatlakoztatása oldotta fel: HB.: *feleym;* HBK.: *ſzentiſ, unutter.*

Az *-i* melléknévképző rendszerint csonka tőhöz járul: HB.: *munhi* 'menynyei'; KTSz.: *[ke]rali.* Esetenként kapcsolódhat (talán már a korai ómagyar korban) teljes tőhöz is, hasonló okból, mint az *-i* birtoktöbbesítő jel; vö. JókK. 26: *mennÿeÿ;* MargL. 174: *zvzeÿ;* WeszprK. 57: *zwzei;* stb. Fölmerülhet a kérdés, hogy ez a toldalék miért csak szórványosan kapcsolódik a tőséghangzós tőhöz. Az ok valószínűleg az, hogy a *szűzei, házai*-féle birtoktöbbesítő jeles

alakokkal estek volna egybe az *-i* melléknévképzővel ellátott teljes tövű alakok, és így újabb zavaró homonímia jött volna létre.

A fentiekhez hasonló okok folytán maradhatott fenn a korai ómagyar korban az a néhány *-at/-et* képzős főnév, melyben a képző tőséghangzós tövéhez csatlakozik az E/3. birtokos személyjel: HB.: *ıntetvınec, ıldetuıtvl, kınzotvıatwl;* KT.: *kezdetuıtul;* KTSz.: *fcilete[t]vi;* GyS.: *ıelenetuıben.* Az *-at/-et* képző már a korai ómagyar korban is rendszerint csonka tövére vesz föl toldalékokat, így az E/3. birtokos személyjelet is: KTSz.: *tamadatia;* GyS.: *vadulatıa, fugadatıa;* stb. Eredetileg természetesen általános jelenség volt, hogy az *-at/-et* képző teljes tőváltozatához *(-atu/-etü)* járult az E/3. birtokos személyjel *-ja/-i* változata; a tőséghangzó a későbbiekben a kétnyíltszótagos tendencia hatására esett ki a veláris hangrendű szavakban; a palatálisokban a csonka tő analógiás hatására tűnhetett el. A fenti különleges alakok esetében a képzőnek funkcionális okokból „szüksége volt" tőséghangzójára, ezért maradhatott fenn viszonylag sokáig.

A jelenségre az adhat magyarázatot, hogy az *-at/-et* képző eredetében azonos a befejezett melléknévi igenév képzőjével, és így a múlt idő jelével is. A különböző funkciójú, de azonos formájú alakokat meg kellett különböztetni. Az adatok alapján úgy tűnik, a főnévi és a befejezett melléknévi igenévi alakelkülönülés a veláris hangrendű szavakban korábban és határozottabban indulhatott meg, mint a palatális sorban, így az utóbbiban tovább volt szükség a feltűnőbb módon történő elkülönítésre.

Szokatlan módon a teljes tőhöz csatlakozik az *-á* lativusrag a HB. *hazóá* adatában. Oka megegyezik az eddig tárgyalt jelenségek okával: egy csonka tőhöz csatlakozó *-á* lativusrag eredményezte *házá* forma egybeesne az E/3. birtokos személyjeles alakkal — a homonímiát így igyekezett elkerülni a nyelv. (Megjegyzendő, hogy a *házoá* típus csak a HB.-ben mutatkozik.)

A tőséghangzó meglétével összefüggő tőbelseji jelenségek

A hangzóvesztés. — A tőséghangzó megőrződésének ténye a valódi teljes tövek egy részében változásokat eredményezett a tő belsejében. Az ősmagyar kortól folyamatosan érvényesülő kétnyíltszótagos tendencia hatására az eredetileg VCVCV, ill. CVCVCV felépítésű névszók egy részének második magánhangzója kiesett (hangzóvesztő tőtípus). A változás ősi, alapnyelvi szavakat (pl. *álom*) és jövevényszavakat (pl. *malom*), abszolút töveket (pl. *barom*) és relatív töveket (pl. *torok*) egyaránt érintett. A folyamat lezajlásának módját és végeredményét nem befolyásolta a benne részt vevő tövek eredete, így különválasztásuk nem indokolt.

A magánhangzó kiesése elsősorban azokban a szavakban következhetett be, melyekben a vokális eltűnését követően egymás mellé került mássalhangzók könnyen kiejthető hangkapcsolatot alkottak. Gyakori a hangzóvesztés például azokban a névszókban, melyek eredeti alakjának második szótagja *r*-rel kezdődik: 1274: *byktorok* hn. : 1290: *Torkus* szn.; 1256: *Borumlok* hn. (OklSz.) : KTSz.: *bormuc;* stb., de nem ritka az egyéb mássalhangzó-kapcsolat sem: 1361: *Teguzgarto* szn. : 1342: *Tegzes* szn. (OklSz.); HB.: *pucul* : 1234/: *poklos* (OklSz.); 1268/: *Molonhel* hn. (MonStrig. 1: 555) : 1358: *Malmus* szn. (MNy. 63: 368); stb.

A hangzóvesztés korán, valószínűleg már az ősmagyar korban, de mindenképpen a tőséghangzó abszolút szóvégi lekopása előtt megtörténhetett a tövek

egy részében. A kétnyíltszótagos tendencia korai érvényesülése mellett szólnak az olyan ∅ toldalékos, már tőséghangzójukat vesztett, csonka tövű, mássalhangzó-torlódásos névszók, mint pl. 1193: *arc* (árok) (ÓMOlv. 59); 1240 k.: *forc* (OklSz.); 1329: *Sork* szn. (NytudÉrt. 68. sz. 132); stb. Bizonyára számolni kell azonban azzal a lehetőséggel is, hogy az idézettekhez hasonló formák a toldalékos alakokból való analógiás elvonások eredményei: *forcos* > *fork*. (A mássalhangzó-torlódást az ilyen alakokban előbb-utóbb ejtéskönnyítő hang oldotta fel — l. 176—7.)

A tőséghangzó tartósan csak bizonyos toldalékok előtt, ill. nem valódi teljes és csonka tövek esetében a toldalékokban őrződött meg, így a tőbelseji magánhangzó kiesésére is a toldalékos alakokban van a legtöbb példa. Például *-s* melléknévképzős alakokban: 1351: *Selmes* szn. (MNy. 10: 328); *-i* melléknévképzős alakokban: 1194/: *Telky* hn. (MonStrig. 1: 146); E/3. birtokos személyjel előtt: 1247/: *Zeredamolna* hn. (OklSz.); *-d* helynévképzős alakokban: 1193: *Sorcod* hn. (ÓMOlv. 55); *-k* többesjeles alakokban: KTSz.: *bormuc;* stb. Mivel az ilyen toldalékos teljes tövekben a magánhangzó-kiesés nyomán egymás mellé került mássalhangzók a szó belsejében, szótaghatáron állnak, és kiejtésük nem okoz artikulációs nehézséget, ejtéskönnyítő hang beiktatására nincs szükség.

Különösen a korai időkben sok példa van arra, hogy a kétnyíltszótagos tendencia hatása az egyelemű toldalékkal ellátott teljes tövű alakokban sem mindig érvényesül: VárReg. 283.: *Ticuram* szn.; [1291—1294]: *Alumas* 'álmos' szn. (MNy. 22: 300); de An.: *almus* szn.; vö. 1465: *Arokws* hn.; de: 1314: *arcuswth* hn. (OklSz.); stb.

Gyakran együtt él — esetleg nyelvjárási megoszlás eredményeként — a tőbelseji magánhangzóját elvesztett és a tőbelseji magánhangzót tartalmazó alak: VárReg. 255.: *Solumus* hn. : 1327: *Solmus* hn. (Csánki 1: 525); 1314/: *Ayakas* szn. : 1353: *Aykas* szn. (OklSz.); 1336: *Sulyomusfew* hn. (OklSz.) : *1075/1217: *Sulmus* hn. (MonStrig. 1: 56); stb. A tőbelseji magánhangzót tartalmazó teljes tövű alakok viszonylag sokáig való fennmaradásának magyarázata valószínűleg a tőbelseji magánhangzót tartalmazó nominativusi alakok analogikus hatásában rejlik: az *ajak, sólyom, sulyom*-féle formák késleltethették a hangzóvesztést.

Érdekes módon alakult az *eper* szó sorsa. Az eredetileg föltehető ugor alapalak **äpp8r8k8* utolsó előtti szótagjának magánhangzója kiesett. Ez a hangkiesés és egyéb mássalhangzó-változások eredményezhették az *eperjes*-féle alakokat: [1177]/: *Eperyes* hn., 1233: *Epuryes* hn. (Györffy 1: 175). Talán a többi hangzóvesztő tő analogikus hatásának tulajdonítható, hogy további változások következtében az *eperjes* alakváltozat második szótagbeli magánhangzója kiesett: 1230 k.: *Apries* hn. (Györffy 1: 175): 1301: *Epries* hn. (MNy. 47: 171). Így azonban hármas mássalhangzó-torlódás jött létre, melynek megszüntetése a *j* hang eltűnésével vált lehetővé *(epres)*. Valószínűleg az *eperjes* mintájára alakulhatott ki a *szeder* szó *szederjes* változata: 1265/: *Zederyes* hn. (Györffy 1: 381). Mindkét szó létrejöttében szerepe lehetett magának az *r* hangnak is, mely szívesen alkot közvetlen hangkapcsolatot a *j*-vel.

A hangzónyúlás elmaradása. — A tőséghangzó megőrződése toldalékos alakokban, és néhány, a korai ómagyar korban még fönnmaradt ∅ toldalékos alakban változatlanul hagyta a tő belsejét olyan névszókban, melyekben a csonkatövűsödés tőbelseji hangzónyúlást vont maga után. Álta-

lában rövid maradt az egy szótagú névszók tőbelseji magánhangzója, és a több szótagúak második szótagbeli magánhangzója az egy mássalhangzóból álló toldalékkal ellátott alakokban: *-s* melléknévképző: TÖ.: *Ludos* hn.; 1307: *derekas* (MNy. 10: 40); *-z* verbumképző: vö. MünchK. 106ra: *ńilazionc; -d* képző: TÖ.: *Feled* szn.; *-k* képző: 1067 k./: ? *Leveluky* hn. (ÁÚO. 1: 26); *-t* tárgyrag: vö. JókK. 27: *keneret*, 141: *leuelet;* stb. A tővéghangzó jelenlétével függ össze a tőbelseji rövidség a következő átmeneti tőváltozatba tartozó szóalakok esetében is: E/3. birtokos személyjel előtt: DömAd.: *Cetíhida* hn.; 1320: *machara* (mocsara) (Györffy 1: 622); *-i* birtoktöbbesítő jel előtt: HB.: *feleym;* stb.

A tővéghangzó hiányával összefüggő tőbelseji jelenségek

A hangzótoldás és a hangzómegmaradás. — A tővéghangzó szóvégi helyzetben és testes toldalék előtt történt eltűnése a különböző eredetű névszótövekben némileg eltérő (bár hasonló végeredményhez vezető) változásokat eredményezett.

Néhány jövevényszó az átadó nyelvből mássalhangzó-torlódásos végződéssel került a magyarba: *turn* 'torony', *holm* stb. E korán átvett szavak analogikusan megkapták az eredeti magyar szavakra jellemző tővéghangzót: *tornu, holmu,* és a továbbiakban a belső keletkezésű szavakhoz hasonlóan fejlődtek. A tővéghangzó szóvégi lekopása után keletkezett mássalhangzó-torlódást ejtéskönnyítő magánhangzó oldotta fel: *holmu* > *holm* > *halom:* An.: *zenuholmu* hn.; 1267/: *Feketehalm* hn. (Györffy 1: 828); 1303: *Halum* hn. (OklSz.). A mássalhangzó-torlódás feloldását elsősorban az utána következő mássalhangzós kezdetű formánsok tették szükségessé (hangzótoldó tőtípus).

Az eredetileg (C)VCVCV felépítésű jövevény- és belső keletkezésű szavak tőbelseji állapota kétféle lehetett a tővéghangzó szóvégi helyzetben történt lekopása után. Az első esetben a kétnyíltszótagos tendencia hatására még a tővéghangzó eltűnése előtt kiesett a második szótag magánhangzója, így a tővéghangzó eltűnése után mássalhangzó-torlódásos csonka tövű forma maradt vissza: **ároku* > *árku* > *árk.* Elképzelhető, hogy más esetekben nem esett ki a tőbelseji magánhangzó, és a tővéghangzó lekopása nem érintette a tő belsejét: **ároku* > *árok,* illetőleg testesebb toldalék tőhöz tapadása esetén a tővéghangzó és nem a tőbelseji magánhangzó esett a kétnyíltszótagos tendencia áldozatául: **árokunek* > *ároknak.* Az mindenesetre bizonyos, hogy a korai ómagyar korban egymás mellett éltek a mássalhangzó-torlódásos és a nem torlódásos alakok is: 1193: *arc* (árok) (ÓMOlv. 59) ~ TA.: *aruk;* 1193: *Sag berk* hn. (ÓMOlv. 57) ~ 1206: *berech* (OklSz.); 1358: *alm* (SRH. 1: 284) ~ [1291—1294]: *Alumas* (MNy. 22: 300); stb.

A mássalhangzó-torlódásos csonka tőváltozatok viszonylag rövid ideig maradtak fenn ebben a formában: ejtéskönnyítő magánhangzó ékelődött be a mássalhangzók közé. Az olyan névszótövek esetében, melyeket testes, mássalhangzóval kezdődő toldalék követ, vagy melyek összetett szó első elemét alkotják, nehéz eldönteni: vajon a hármas mássalhangzó-torlódás feloldására szolgáló ejtéskönnyítő magánhangzó került a szóalakokba, vagy pedig éppen sajátos, „védett" helyzeténél fogva az eredeti tőbelseji magánhangzó őrződött meg: HB.: *puculnec;* (†1086) [XII—XIII. sz.]: *ikirbucur* (PRT. 8: 271); 1268/: *molunchel,* 1338: *Korommonustura* hn. (OklSz.); stb. A Ø toldalékos alakokban valamivel kevésbé volt sürgető a torlódás feloldása: ezekben a hangzótoldás

bekövetkeztét vagy a hangzómegmaradást nagymértékben befolyásolhatta a fentiekhez hasonló toldalékos, illetőleg összetett alakok analógiája: 1067 k./: *Suruk* (ÁÚO. 1: 26); HB.: *lelıc;* 1193: *cazun* (haszon) (NytudÉrt. 38. sz. 74); stb.

Így fejlődtek az *-alom/-elëm* képzős névszók is. Egyfelől mássalhangzótorlódásos formában maradtak fenn egy ideig a tővéghangzó lekopása után: *szerelmü* (An.: *zerelmu)* > *szerelm;* HB.: *hotolm;* ÓMS.: *kegulm, fyrolm;* 1293: *nugolm* (OklSz.); stb. Másfelől a *szerelem, hatalom*-féle alakok valószínűleg nem csupán a torlódásos változatokban bekövetkező hangzótoldás nyomán keletkezhettek, hanem a tővégi vokális eltűnésétől kezdve léteztek. Ennek ellenére a korai nyelvemlékekben, de még a kódexek korában is feltűnően gyakoribbak a feloldatlan tőbelseji és szóalak végi kettős, sőt hármas mássalhangzó-kapcsolatok az *-alom/-elëm* képzős főnevekben, mint az egyéb, hangzótoldó típusú tövekben. Ennek oka talán a „hivatalos" írott szövegek, különösen a kódexek néha kissé művi, mesterkélt nyelvezetében keresendő.

A hangzónyúlás. — A tővéghangzó szóvégi és testes toldalék előtti helyzetben történt lekopása, illetve kiesése nyomán számos névszó eredetileg rövid tőbelseji (a tővéghangzót megelőző szótagbeli) magánhangzója megnyúlt. A pótlónyúlás, mely a nyelvi kiegyenlítődés egyik leggyakoribb eszköze ez idő tájt is, többnyire *Ø* toldalékos tövekben és testesebb toldalékkal ellátott alakokban következett be. A pótlónyúláson mint legfontosabb tényezőn kívül elősegítették a tőbelseji magánhangzó megnyúlását a rövid vokálist követő likvidák: DömAd.: *vír;* 1237: *nar;* 1329: *Feeleghaz* hn. (OklSz.); 1350 k.: *feel* 'szél' (MNy. 23: 33); stb., valamint a hangsúlyviszonyok.

Mindezek a változások a korai, sőt még a kései ómagyar kor tekintetében is csak feltételezhetők, mivel ezekben a korszakokban általában nem jelölték a magánhangzók hosszúságát. Későbbi adatok alapján azonban valószínűsíthető, hogy a csonkatövűsödés korai végbemenetele nyomán az ilyesfajta tőbelseji változások is lezajlottak a korai ómagyar korban.

A pótlónyúlás egy szótagú és több szótagú tövekben egyaránt bekövetkezhetett. Az egy szótagú névszók tőbelseji magánhangzója leggyakrabban a *Ø* toldalékos formában hosszú; a tőbelseji magánhangzó megnyúlását nagymértékben elősegítette, hogy az, a tővéghangzó lekopása után, nagyobb nyomatékot kapott: 1249: *Eer* hn. (CD. 4/2: 52); 1269: *Bizuskuuth* hn., 1342: *Saar* hn. (OklSz.); 1347: *Nil* szn. (MNy. 63: 368); stb.; de gyakori testesebb toldalékkal ellátott alakokban is: *sárban* (vö. JókK. 3: *farual*), *érrel, kútban, nyíllal* stb. Eltérő módon alakult a *vér* szó és származékainak sorsa. A csonka tövű, hosszú magánhangzós *vér* alakváltozat analógiájára hosszú lett az eredetileg rövid tőbelseji magánhangzós teljes tövű formák *(vërës, vërëd)* vokálisa: ÓMS.: *werud, wrud;* illetőleg szóhasadással: *vërës* > *vërës* ~ *vérës.* (Hasonlóan fejlődtek a *ház* és tőváltozatai is.)

A pótlónyúlást mutató több szótagú (CVCVC és VCVC felépítésű) töveknek két típusa lehetett a tárgyalt korszakban is. Az első típus esetében a tőbelseji magánhangzó megnyúlása a hajdani tővéghangzó előtti szótagban ment végbe. Ezek a névszók ugyanazokat a tulajdonságokat mutatják, mint a velük rokon fejlődésű egy szótagúak: DömAd.: *Zamar* szn.; 1231/: *Mochar* hn. (OklSz.); 1281: *Kener* hn. (ÁÚO. 4: 235); vö. 1364: *Kerekhaytow* szn. (OklSz.); stb.

A második szótagbeli rövid magánhangzó megnyúlásában a pótlónyúláson kívül szerepe lehetett a zárt szótagi *r, l, j* nyújtó hatásának, és esetenként az

egyes jövevényszavak sajátos hangsúlyviszonyainak (l. pl. a második szótagjában hangsúlyos olasz *somar* szó magyar *szamár* alakban történt átvételét).

A több szótagúak másik típusának első szótagjában található a hosszú magánhangzó: HB.: *lelıc;* 1211/: *Harumfa* hn. (Györffy 1: 719); 1216/: *Sovlum* szn. (OklSz.). E névszóknak néhány teljes tövű alakjában rövid az első szótagbeli magánhangzó: vö. JókK. 12: *lelket;* 1342: *Solmus* hn. (OklSz.); 1355/: *Harmad* hn. (Györffy 1: 858). A csonka tövűvé válás következménye az ilyen típusú névszókban elsősorban nem a hangzónyúlás volt: a tőséghangzó lekopása után e tövek vagy változatlan tőbelseji vokálisú névszókként maradtak fenn *(lélek)*, vagy — egy részük esetében a korábban ható kétnyíltszótagos tendencia nyomán — mássalhangzó-torlódásos egy szótagúként, melyet ejtéskönnyítő magánhangzó tett két szótagúvá *(*hárm > három)*. (Erről bővebben l. 174, 176.) Az első szótag magánhangzója vagy eredetileg is hosszú lehetett *(lélek)*, vagy talán a hangsúlyviszonyok hatására nyúlt meg. A rövid és hosszú magánhangzós formák váltakozása esetleg az előzőekben tárgyalt egy szótagú tövek analogikus hatásának tulajdonítható.

A pótlónyúlás, bár gyakori jelenség, nem feltétlenül megy végbe a csonka tövű alakokban: bekövetkeztét sokszor gátolja például a teljes tövek rövid tőbelseji magánhangzójának analógiája: TA.: *hodu > had;* An.: *Tofu > Tas.*

A diftongusra végződő tövek

A *Ø* toldalékos alakjukban diftongusra végződő tövek a korai ómagyar korban két nagy csoportra oszlottak a toldalék előtti viselkedés szempontjából: az egyalakúakra (tárgyalásukat l. 166—7) és a tővégi változást mutatókra (l. alább).

Azoknak a töveknek a sorsa, melyek tővéghangzója előtt *β*, ill. *γ* állt, eltérő módon alakult a különféle toldalékok előtt.

Egyes toldalékok hatására két magánhangzó között a *β* vagy *v*-vé vált a későbbiek során, vagy kiesett. A *γ* két vokális között mindig kiesett. Mivel a nyelv nem egyformán oldotta fel a keletkezett hiátust, különböző tőtípusok alakultak ki a korai ómagyar kor folyamán. Az egyes típusok viszonylag tisztán csak a korai ómagyar kor végére különültek el. Ebben az átmeneti időszakban a különböző hiátustöltő hangok szabadabban váltakozva jelentek meg (vagy egyáltalán nem jelentek meg) az egyes szavakban, mint a későbbiekben; vö. BécsiK. 293: *mv̄ :* GyS.: *miuín^{c};* vö. 1405 k.: *mies* (Gl.); BécsiK. 275: *müuǫ;* 1538: *mijelnij* (Gl.).

A *β* és *γ* kiesésével keletkezett hiátust leggyakrabban hiátustöltő *β* (később: *v*) vagy *j* szüntette meg. Mindkét spiránst pótolhatta mindkét hiátustöltő hang, de általában inkább *v* került az eredetileg *β*-s, és *j* az eredetileg *γ*-s szavakba (példákat l. 179, 182). Szórványosan előfordulhatott más hang, pl. a *h* is ebben a funkcióban. A hiátusok megszüntetése (és a szóvégi diftongus monoftongizálódása) után jól elkülönült egymástól a *v* elemet tartalmazó *(kő : követ, hamu : hamvas)* és a *j* elemet tartalmazó *(borjú : borjas)* névszótövek típusa. Mindkét típusra jellemző, hogy egyes toldalékok előtt diftongusra (hosszú, esetleg rövid magánhangzóra) végződő tőként állanak, míg más toldalékokkal *v*-s, ill. *j*-s változatukkal alkotnak kapcsolatot.

Külön típust képeznek a *mező : mezeje, ajtó : ajtaja*-féle névszók, melyekben nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a *j* elem a tőhöz vagy a toldalékhoz tartozik-e inkább.

A hiátus megszüntetésének másik, ritkább módja az, hogy a két vokális között kiesett spiránst nem pótolja önálló hang, hanem az ily módon közvetlen szomszéddá vált két magánhangzó egy hosszú magánhangzóvá olvad össze. Ez leginkább azokban az esetekben következhetett be, amikor a *γ* vagy *β* előtt és után álló két magánhangzó azonos volt (*ó*-t *á*-val, *ő*-t *é*-vel váltakoztató tövek: *bíró : bírák; idő : idén).*

A *v* elemet tartalmazó tövek

A *β*-t (esetleg *γ*-t) tartalmazó tő néhány formáns előtt megőrizte tőféghangzóját. A két magánhangzó között a *β v*-vé vált *(loβak > lovak)*, vagy — különösen labiális magánhangzó után — kiesett (ez történt a *γ*-vel is), és az így keletkezett hiátus helyébe a későbbiek során hiátustöltő *v* lépett: **jaβs + k > javak.* A korai ómagyar korban hiátusos és *v (β)* hiátustöltős alakok egyaránt éltek, akár egyazon szó különböző — feltehetően nyelvjárási — előfordulásaiként is: TA.: *cuefti;* 1275: *Luuaz* : 1236: *Lowaz* hn. (OklSz.); 1231: *Folutoa* hn. (OklSz.) : TŐ.: *Posontaua* hn.; stb.

A *∅* toldalékos alakok fejlődése a diftongusos változaton *(lou, köü)* keresztül rendszerint a hosszú magánhangzós módosult hangalakú csonka tőhöz *(ló ~ lú, kő ~ kű)* vezetett a korszak második felében.

Azzal, hogy bizonyos toldalékok előtt megőrződött a tőféghangzó, e tőtípusban kialakult a módosult hangalakú csonka tő : teljes tő szembenállás. Általában teljes tő áll az ősi, egyelemű toldalékok előtt. Ilyenek például az *-s* melléknévképző: An.: *houoſ;* 1314: *Homvos* hn. (OklSz.); a *-cs* képző: TŐ.: *Keuueche* szn.; 1356: *Kuuechesrew* hn. (OklSz.); a *-k* többesjel: vö. 1533: *Kőuekről* (Gl.); a *-t* tárgyrag: vö. BécsiK. 62: *louat;* stb.

Módosult hangalakú csonka tő van a *∅* toldalékos alakban: 1272: *Solumkou* hn. (OklSz.); VárReg. 86.: *Hodoſto* hn.; vö. 1395 k.: *hamu* (Gl.); és a későbbi keletkezésű, gyakran testesebb toldalékok előtt, mint például a *-ság/-ség* képző: GyS.: *beuſege;* és számos rag: HB.: *iovben;* KTSz.: *ſcovol;* vö. CzechK. 45: *ijonak;* stb.

Bár az átmeneti állapot ténye (diftongus > hosszú monoftongus változás), a kevés adat és a korabeli hangjelölés bizonytalansága miatt a *v* elemet tartalmazó névszótövek csoportja a korai ómagyar korban még nem választható szét a kései ómagyar korban már világosabban elkülönülő típusokra, az már ebben a korszakban is kiviláglik, hogy némileg különbözik egymástól az egy szótagúak és a több szótagúak *v*-s töve.

Maga a tőváltakozás még igen bizonytalan: a *v (β)* előtti magánhangzó sokszor még nem állapodott meg egy adott nyelvállásfokon egy-egy szó esetében sem; a néhol talán már mutatkozó állandósulásra való tendenciát erősen zavarják részben a módosult hangalakú csonka tövű alakok és a másféle váltakozás felé irányuló tövek analógiája, részben pedig a nyelvjárási különbségek; a legtöbb adat esetében pedig el sem dönthető biztonsággal, vajon általános, viszonylag széles körben elterjedt jelenségről, vagy pedig ritka nyelvjárási különfejlődésről van-e szó. A jelenség sejthető okaira azonban — mivel ezek korai ómagyar kor eleji, sőt még inkább ősmagyar kori problémák — itt érdemes kitérni.

Az egy szótagúak. — Az egy szótagú, *v* elemet tartalmazó tövek egy részének módosult hangalakú csonka töve *ou, ëü ~ öü, eü* diftongusra (esetleg *ó, ő, é, ú, ű*-re) végződik.

1. Ezek közül az egyik típus valódi teljes tövű változatában a *v (β)* előtt valószínűleg alsó (esetleg középső) nyelvállású magánhangzó tehető fel: An.: *heuyou* (heüjou): VárReg. 78.: *Heues* hn.; An.:? *Ound* szn. : vö. JordK. 397: *awat;* 1405 k.: *ho* (Gl.) : 1258: *houos* (OklSz.); stb.

A *v (β)* előtti magánhangzó hangszíne attól függ, hogy milyen vokális állt az ősmagyar *β (γ)* előtt. Azokban az egy szótagú *v*-s névszótövekben, melyek teljes tövükben a *v* előtt általában alsó (vagy középső) nyelvállású magánhangzót mutatnak, az ősmagyar korban valószínűleg alsó nyelvállású vokális állt a *β (γ)* előtt: **saβɤ* > **szou : szavak; *taβɤ* > *tou : tavak;* stb.

2. A hasonló diftongusokra (esetleg hosszú magánhangzókra) végződő tövek másik típusának teljes tövében a *v (β)* előtt álló magánhangzó középső és felső nyelvállású lehetett: 1193: *hŷgyfkeu* hn. (ÓMOlv. 58) : TA.: *kuef;* vö. 1356: *Kuuechesrew* hn. (OklSz.); *lou* : TA.: *luazu;* 1236: *Lowaz* hn. (OklSz.); stb. E névszótőcsoport az ősmagyar korban középső nyelvállású vokálist tartalmazhatott a *β (γ)* előtt. Az idetartozó szavak módosult hangalakú csonka töve a diftongus monoftongizálódása után nemcsak hosszú, középső nyelvállású magánhangzóra végződik *(ó, ő)*, hanem mindegyiknek van hosszú, felső nyelvállású magánhangzós párja is: *ló* ~ *lú*, *kő* ~ *kű* stb. A magyarázat valószínűleg az *ou*, *ëü* diftongusok kétféle monoftongizálódási lehetőségében rejlik: az *ou*-ból *ó (ló)* és *ú (lú)* monoftongus egyaránt lehetett: 1193: *lovacol* (ÓMOlv. 57.); 1295: *Hotlounoguta* hn. > 1339: *Molunlowt* hn. (OklSz.); vö. 1405 k.: *lo* (Gl.); ill.: 1319: *luocul*, 1346: *Lwfew* hn. (OklSz.); stb. A *v*-s tőváltozatok is kétféleképpen alakulhattak. Egyfelől a *loβak*-féle toldalékos alakoktól a *β* > *v* változáson keresztül vezetett az út a *lovak, lovas* formához: 1323: *Louas* hn. (OklSz.). Másfelől a *β* szóbelseji kiesése folytán az *o* zártabbá válhatott *(luak, luas)*: 1171: *Luos* hn. (OklSz.). Az *ëü* diftongus hasonló módon lezajlott, kétirányú monoftongizálódása eredményezhette a *kő* ~ *kű*-féle váltakozást is: 1212/: *Chemarkeu* hn. ~ 1240: *Cuzepku* hn. (OklSz.).

E csoportba nem csupán ősi, belső keletkezésű szavak, hanem — spiránsos végződésük révén ebbe a tőfejlődésbe könnyen beilleszkedő — török és szláv jövevényszavak is tartoznak: *bő, cső.*

3. Az egy szótagú *v*-s változatú tövek harmadik csoportjának *∅* toldalékos alakja *ëü*, *iü*-re (*ű*-re), vagy *ú*-ra végződik (mely utóbbi úgy keletkezett, hogy a *β*, vokalizálódása után, diftongus nélkül olvadt össze a megelőző vokálissal), míg a *v*-t (*β*-t) tartalmazó tő *v*-je (*β*-je) előtti magánhangzó többnyire felső (esetleg középső) nyelvállású; vö. 1395 k.: *vtyfiw* (Gl.) : 1061/: *fyuesthelek* (MNy. 10: 79); 1302/: *Mezmeuelew* szn. (OklSz.) : GyS.: *míuín*^{c}*;* DömAd.: *Numhíu* szn., *Numhw* szn., *Nemhuu* szn. : *Hiuedí* szn. Föltehetőleg e szavak ősmagyar kori előzményeiben felső nyelvállású vokális állt a *β* előtt: ősm. **fiβɤ* > **fiβ* > *fiü* > *fű*, ill. ősm. **fiβɤ* + *s* > **fiβes* > *fives* ~ *füves:* 1061/: *fyuesthelek* (MNy. 10: 79) ~ 1333: *fuues* (OklSz.). A csoport tagjaira jellemző labiális—illabiális váltakozás sokáig megmaradt.

A többszótagúak. — A több szótagú, *v*-s változatú névszótövek teljes tövében a módosult hangalakú csonka tőhöz képest magánhangzóhiány (a szóvégi magánhangzó, illetve diftongus hiánya) mutatkozik: TŐ.: *Homuholm* hn. : 1314: *Homvos* hn. (OklSz.); 1347: *Darusag* hn. (Csánki 1: 133) : 1368: *Daruastou* hn. (OklSz.); stb.

Eredetileg a *v* (illetve *β*) előtt volt magánhangzó, mely élhetett egy darabig a *β* utáni tővéghangzó lekopása után is, és még a korai ómagyar kor elején is előfordult: HB.: *chomuv*, *keferuv*, valószínű kiejtése: *χomuβ*, *keserüβ*. Ez, a fennmaradt adatok alapján eredetileg talán középső, esetleg felső nyelvállású magánhangzó szó végén, a *β* vokalizálódása után hosszú magánhangzóvá olvadt össze az utóbbiból keletkezett félhangzóval. Ha ezt az állomást a diftongus alkotása előzte meg, e csoport esetében is tapasztalható a további fejlődés két-, illetve háromirányúsága bizonyos tövek esetén: **fenëü (*feniü)* > *fenyő* ~ *fenyű* ~ *fenyé:* 1223/: *feneufeu* ~ 1229: *Fenu* ~ 1236: *feneozov* szn. (OklSz.); *keserëü* > *keserű* ~ *keserő:* TÖ.: *Quesereu* szn. ~ vö. 1455: *Keserw* szn. (OklSz.). Toldalék előtt egy darabig megőrződött a magánhangzó, majd a kétnyíltszótagos tendencia hatására kiesett: TÖ.: *Feneues* hn. (ÓMOlv. 77) > vö. 1371: *fenvesfeuld* hn. (HazOkm. 4: 209); vö. 1550 e.: *odauas* (MNy. 57: 357) > (†1037) 1330: *Oduoskw* hn. (PRT. 8: 225).

Érdekes módon alakult néhány melléknévi igenévi eredetű melléknév teljes töve az *-n* határozórag előtt. A *keserű*, *sanyarú*-féle névszóknak is föltehetőleg a teljes tövéhez járult az *-n* toldalék: **keserüβen*, **sanyaruβan*. Az előző névszókkal ellentétben azonban itt a *β* eshetett ki, az előtte álló, eredetileg rövid magánhangzó pedig, talán a *∅* toldalékos alakok analógiájára, megnyúlt: *keserűen* (ÓMS.: *keferuen*), *sanyarúan*.

A csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának módja. — A *v*-s változatú valódi teljes tövek esetében, a mássalhangzós végűekéhez hasonlóan, szintén a tőbelseji vokálistól függ a tővéghangzó hangszíne (a tővéghangzó rendszerint alsó, esetleg középső nyelvállású lehetett): DömAd.: *Hiuedí* szn.; VárReg. 78.: *Heues* hn.; stb.

A valódi teljes és a módosult hangalakú csonka tövek mellett a *v*-s változatú névszók körében is megmutatkoztak az átmeneti tőváltozatok. Mivel kellő számú megbízható adat nemigen akad a korai időkből, csak feltételezhető, hogy bizonyos toldalékok előtt a tővéghangzó már egységesülőben volt. A végleges megállapodás egy bizonyos nyelvállásfokon, és ezáltal a tővéghangzónak végérvényesen a toldalékhoz való vonódása valószínűleg csak a kései ómagyar kor elején következett be. Mindenesetre föltehető, hogy a T/1. *-nk* birtokos személyjel előtt a *v* tövű névszók esetében is általában középső nyelvállású tővéghangzó állt *(*lovonk*, **müvönk)*, így ezek a tövek már akkor megindultak a valódi teljes tövűségtől a csonkatövűsödéshez vezető úton.

Az átmeneti kategóriák közül biztosan létezett a tővéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tő, mely a csonkatövűsödés másik módját reprezentálja. Ilyen a *v*-s változatú névszók E/3. birtokos személyjeles alakja, melyben a hajdani tővéghangzó már teljesen egybeolvadt az egykori, egy vokálisból álló toldalékkal, annak kielemezhetetlen része lett, olyannyira, hogy már lappangásról sem beszélhetünk. Az ilyesféle alakok, mint a ***1067/1267: *wenfellev*, *Towa* hn. (MNy. 19: 83); 1326: *Arkuspothaktuwe* hn. (OklSz.); DömAd.: *Kewe* szn.; már a korai ómagyar korban is a tővéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tövek közé tartoznak.

A valódi teljes és a módosult hangalakú csonka töveknél, valamint az átmeneti tőváltozatoknál is gyakran előfordul, hogy a „szabályos" váltakozást megzavarja az analógia: például az egyelemű, ősi toldalék, mely rendszerint a *v*-s (*β*-s) teljes tőhöz járul, a módosult hangalakú csonka tőhöz kapcsolódik. Minden bizonnyal elősegítette az ilyen, viszonylag gyakori „szabálytalan"

alakok létrejöttét az a tény, hogy a *v*-s névszók módosult hangalakú csonka töve magánhangzóra végződik, és így nem okoz artikulációs nehézséget a mássalhangzós toldalékkal való kapcsolódás: 1240 k.: *Fenyes* hn. (fenyés) (OklSz.) : vö. 1371: *fenvesfeuld* hn. (HazOkm. 4: 209); *1075/1217: *fius* hn. (MonStrig. 1: 55); 1383: *Fys* hn. 'füves' (Csánki 3: 499) : 1333: *fuues* hn. (OklSz.); DömAd.: ? *Hous* szn. : 1231/: *Guthonchowosa* hn. (OklSz.); vö. JordK. 309: *wdwya ban* : 72: *odwaban*.

Az analógia másféle működését példázza a *szarv* szó alakulása. Az eredeti váltakozás a *szarú* : *szarvas* volt: 1271: *Kueszorv* hn. (ÁÚO. 8: 348), és a mai *Jászfényszaru* helynév : 1329: *Zaruad* hn. (OklSz.). A teljes tövű toldalékos alakok analógiájára vonódhatott el a későbbiek során (valószínűleg a kései ómagyar kortól kezdve) a *Ø* toldalékos *szarv* alak, mely elvonódás egyúttal eltérő jelentések kialakulásával is járt. (Hasonló keletkezésű a *sérv*, *hamv*, *elv* stb. szó is.)

A *falu* szó fejlődése érdekes példát szolgáltat arra, hogy egy szó módosult hangalakú csonka töve és a tőséghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka töve hogyan önállósulhat, bizonyos fokig különböző jelentéssel. A *falu* fejlődéstörténete lényegében megegyezik a többi, több szótagú *v*-s változatú névszóéval. A nyelvemlékekben azonban szembetűnő (különösen a kódexekben, ahol e szó elsősorban nem helynevekben fordul elő), hogy a *falu* köznév egyalakú tőként szerepel, míg a *v*-s tőváltozat inkább csak helynevekben fordul elő: 1214/: *foloud* hn. (MNy. 30: 304); vö. BécsiK. 69: *falucbã*; de: (†1176) [XIV. sz.]: *Egyhazfalwa* hn. (ÁÚO. 1: 73); 1222: *forcosfolua* hn. (OklSz.); (de: 1230/: *Mogiorfolu* hn., 1240 k.: *Vyfolu* hn. : OklSz.; stb.). A jelenségre adott magyarázat szerint a *Pálfalva*, *Farkasfalva*-féle helynevek bizonyos fokig elszigetelődtek a *falu* közszótól, bár valószínű, hogy nem szűnt meg teljesen a kapcsolat a két önállósult tőváltozat között.

A *j* elemet tartalmazó tövek

A szó belsejében, két magánhangzó közül kiesett *γ* (esetleg *β*) pótlása a korai ómagyar korban leggyakrabban *j* hiátustöltő beiktatásával történt. Néhány, *Ø* toldalékos alakjában *u* utótagú diftongusra (később hosszú *ú*-ra) végződő névszó teljes tövű toldalékos változatában *j* hiátustöltő hanggal jelenik meg. Ez történik az ősi, egyelemű képzők, jelek, ragok előtt, például: *-s* melléknévképző: 1333—1335: *Worias* hn. (Györffy 1: 876); *-m* E/1. birtokos személyjel: vö. BécsiK. 182: *gapiamat*; *-k* többesjel: *borjak*; E/3. birtokos személyjel: *borja*; *-t* tárgyrag: *borjat*; *-n* módhatározórag: N. *lasjan*, *hoszjan*; stb.

A *j* elemet tartalmazó *(borjú : borjas)* tőtípus különböző alakváltozatainak kialakulása nincs teljesen tisztázva, bár számos kísérlet történt a folyamatok rekonstruálására.

A tőséghangzót valamilyen formában tartalmazó *j*-s változatok kialakulására több magyarázat is van. — A legvalószínűbb az, hogy az ősmagyar kori **buraγas*-féle alakok, a hangzóközi *γ* kiesése után hamarosan *j* hiátustöltőt kaptak *(borajas)*, majd a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése folytán második szótagbeli magánhangzójukat elvesztették, és állandósultak a *borjas*, *borjak* stb. formákban: 1231: ? *Buryasfuca* hn., 1282: *Hathias* hn. (OklSz.); 1333—1335: *Worias* hn. (Györffy 1: 876).

Egy másik — kevésbé valószínű — vélemény szerint a *Ø* toldalékos *borẽu*

változat hatolt be analogikusan a toldalékos alakokba: *borĕua, borĕuas*. Az *u* hangzóközi helyzete a *borĕβa, borĕβas* alakokat eredményezte, majd a *β, v* kiesése, később a hiátustöltő *j* beiktatása, és a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése vezetett el a ma is ismert alakokig: **borĕas > borĕjas > borjas*.

A *borĕu, borjú*-féle toldalék nélküli, *u* utótagú diftongusra, illetve *ú*-ra végződő tövek ugyanúgy keletkeztek, mint a *v* elemet tartalmazó tőtípus módosult hangalakú csonka tövei: szembeötlő jellegzetessége azonban a *borjú : borjas* típusnak az, hogy a *j* elem korán behatolt a *Ø* toldalékos alakok nagy részébe is. — Az egyik elképzelés az idetartozó tövek kétirányú fejlődésével számol: 1. *varou > varú*, majd a toldalékos alakok *j*-jének analogikus megjelenésével: *vorjou > varjú:* 1341: *woryoumezeuforka* hn. (OklSz.); 1347: *Waryu* szn. (OklSz.). 2. *varou > varĕu > varĕi > varí:* 1332—1337: ? *Gapid* hn. (Györffy 1: 621), és vö. pl. mai nyugat-dunántúli nyelvjárási *vari, hosszi*-féle vagy a felsőőri *vari*-féle adatokat, illetve a *hosszi : hosszan, lassi : lassan*-féle tőváltakozást. A magyar hangtörténetben gyakori jelenség az *rj* hangkapcsolat — a *varú > varjú*-féle fejlődést ez is segíthette. Egyéb példa a kétféle tőváltozatra: DömAd.: ? *Hucí* szn.; 1193: *huce* hn. (ÓMOlv. 59); 1274: ? *huzyreth* hn. : 1258: *hoziw* (OklSz.).

Megemlítendő egy másik magyarázat is, mely szerint az *ou* diftongus *ĕu*-vá hasonult el, az *ĕu*-ból nyomatékeltolódással *ĕu*, majd *ju*, illetve analogikus nyúlással *jú* lett: **varaγ > varau > varou > varĕu > varĕu > varjú:* 1342: *Worrewlabvelgu* hn. (OklSz.).

Az analógia (a nominativus analógiája) más vonatkozásban is éreztetheti hatását. Előfordul, hogy egy-egy toldalék a teljes és a módosult hangalakú csonka tőhöz egyaránt járulhat: 1231: ? *Buryasfuca* hn. (OklSz.) : vö. 1517: *Boryws* szn. (OklSz.); *borjút : borjat;* stb.

E csoportba tartozik, de sajátos fejlődése miatt külön tárgyalást igényel a *fiú : fiam, fiat* stb. A *Ø* toldalékos forma alakulása egy darabig megegyezik a *borjú, varjú* stb. alakulásával: **fiγə > fiγ > fiu*, a diftongus azonban nem olvadt össze hosszú magánhangzóvá, hanem mindkét eleme megmaradt, a szóvégi *u* pedig, a számos *ú, ű* végű névszó analógiájára, megnyúlt: *fiú*. A toldalékos alakok valószínű fejlődése: **fiγa + t > fiat:* KTSz.: *fiot;* ÓMS.: *fyodumtul;* stb. Az ez esetben a *γ* helyébe lépő hiátustöltő *j*-t az írásbeliség nem jelöli.

A *j*-s változatú tövek egy részének *j*-je (talán már a korai ómagyar korban is) hasonult az előtte álló mássalhangzóhoz: 1274: *Huscywtou* hn. : vö. 1368: *Hvzzupah* hn. (OklSz.); 1309: *lassyweu* hn. (MNy. 9: 228) : vö. JókK. 14: *loffan;* stb. A hasonulatlan *j*-s alakváltozat nyelvjárási szinten máig fennmaradt.

A csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának módja. — A valódi teljes tő : módosult hangalakú csonka tő váltakozás megmutatkozik e tőtípus esetében. Valódi teljes tő jelenik meg például az *-s* melléknévképző, a *-k* többesjel és a *-t* tárgyrag előtt: *borjas:* 1231: ? *Buryasfuca* hn. (OklSz.), *borjak, borjat* stb. A *borjú* tő erős analogikus hatása folytán ugyanakkor ezek a toldalékok az *ú*-s tőváltozathoz is járulhatnak: *borjús:* vö. 1358—1359: *Boryusaga* hn. (MNy. 16: 37), *borjúk, borjút*.

Az átmeneti tőváltozatok közül többé-kevésbé biztosra csak a tőséghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tő megléte vehető az E/3. birtokos személyjel előtt: *borja, varja:* 1395 k.: *varya* (Gl.).

A *Ø* toldalék előtt *ou, ëü* diftongusra (később *ó, ő* ~ *é*-re) végződő névszók egy része bizonyos toldalékok előtt *j*-s változatát mutatja. Ezek a toldalékok a következők: *-i* és *-ú/-ű* melléknévképzők: *erdei, mezei* (ejtsd: *erdeji, mezeji*); *mezejű, ajtajú;* stb., E/3. birtokos személyjel: vö. BécsiK. 59: *vèzzèien*^{c},59: *aitaia;* ritkán egyéb toldalék előtt is, de csak a kiejtésben, pl. *-ig* határozórag: *ideig, esztendeig* stb.

A *j* elemet tartalmazó tőváltozat a következőképpen alakult: **feyš* + E/3. birtokos személyjel > *feyé* (TA.: „azah *fehe*") > a *γ* kiesése után: *feé* (TA.: „aruk *fee*") > hiátustöltő *j* megjelenésével: *feje:* vö. 1363: *Zoldubagpataka-feye* hn. (OklSz.); **mezeyš* + *i* > *mezei* > *mezei.* (Bizonyos nyelvjárásokban a *γ* > *j* változás közvetlenül, hiátus keletkezése nélkül is végbemehetett.) Mint a fentiekből is kiviláglik, a bizonyos toldalékok előtt mutatkozó *j* — éppúgy, mint a *borjas, borjak*-féle alakoknál — a *γ* hangzóközi kiesése nyomán keletkezett hiátus betöltésére szolgál, és ily módon, történetileg legalábbis, a tő részének tekinthetnénk. Ezt támasztják alá részint a semmilyen más toldalék előtt nem tapasztalt és önállóan nem élő *meze-* tő, mely a hajdani **mezeyš* teljes tő maradványa, részint a jóval későbbi *fej, vej, nej*-féle alakváltozatok is. Ez utóbbiak elvonások a birtokos személyjeles alakokból: az elvonás módja *(fej-e, nej-e)* és a végeredmény a *j* tőhöz tartozását látszik igazolni. Másfelől azonban szembetűnő, hogy a *mező : mezeje* típus *j*-s alakváltozatai kizárólag olyan toldalékok előtt jelentkeznek, mely toldalékok bármely magánhangzóra végződő tőhöz a *j* hanggal (mint ejtéskönnyítő hiátustöltő hanggal) kapcsolódnak, és ezért a *j* joggal tartható a toldalék szerves elemének: *almájú, elméje, háborúja* stb.

A *száj* és a *szíj* szavak ugyancsak a *j* pusztán hiátustöltő, illetve toldalékhoz tartozó voltát mutatják. Közös vonásuk, hogy *j*-s nominativusi alakjuk a *fej, vej* stb.-hez hasonlóan az E/3. birtokos személyjeles és egyéb toldalékos formákból vonódott el *(száj-a, szíj-a).* Szemben a *fej*-féle névszótövekkel, e szavaknál az eredetibb, hosszú magánhangzós nominativus meglétéig a toldalékok szerint váltakozó tövek csak a *j* meglétében vagy hiányában tértek el; vö. BécsiK. 149: *za;* JókK. 35: *zamrol :* GyS.: *zaraual;* 1347: *Ziv* szn. ~ vö. 1517: *Zy* szn. (OklSz.) : vö. JordK. 625: *zyyath.* A *száj, szíj*-féle szavak toldalékos alakokban mutatkozó *j*-je nem etimologikus eredetű, és ez, valamint a tőszembenállás természete a *j* mint hiátustöltő nagy népszerűségét jelzi.

A *mező : mezeje* tőváltakozás kialakulásában alapvető szerepe minden bizonnyal az eredeti hangzóközi *γ*-nek, illetve a spiráns kiesésének volt. Azt azonban, hogy éppen a *j* lépett be egy idő után hiátustöltőként a három toldalék elé, és hogy ez a tőváltakozás, csak ezek előtt a toldalékok előtt, fennmaradt, nemcsak az ősi tő *γ*-je határozta meg, hanem valószínűleg legalább olyan mértékben a már hosszabb ideje élő *almájú, háborúja*-féle alakok analógiája is.

A *Ø* toldalékos alak fejlődése némileg másként alakult a palatális hangrendű névszók esetében, mint a velárisokéban.

Az ősmagyar kori szóvégi *γ (β)* vokalizálódása után *ëü* diftongust alkotott a palatális névszókban az előtte álló magánhangzóval: TA.: *feu;* 1193: *Tarýneu* hn. (vö. *ünő*) (ÓMOlv. 59.); KT.: *fceplev;* vö. 1363: *Wezzeu* (OklSz.). Az *ëü* kettőshangzó vagy hosszú *ő*-vé fejlődött: 1275: *Theteufeu* hn. (OklSz.); vö. 1405 k.: *tidew* (Gl.); vagy *ëi* diftonguson keresztül *é*-vé vált. Ugyancsak *é*-t eredményezett a *γ* feltehető illabiális, *i*-s vokalizációja: 1276/: *Tiudei* hn.

(Györffy 1: 242) > vö. 1435 k.: *tide* (Gl.). A *mező : mezeje* típusú palatális névszótövek nagy többségének két, *ő*-re vagy *é*-re végződő módosult hangalakú csonka töve alakult így ki: vö. BécsiK. 256: *vèzzodbèn* ~ 1395 k.: *vezze* (Gl.); BécsiK. 186: *ẽnǫ* ~ 1337: *Inezakala* hn. (OklSz.); BécsiK. 117: *zèplǫ* ~ 1456 k.: *zeple* (Gl.); stb.

A veláris névszók módosult hangalakú csonka töve *ou* diftonguson keresztül *ó*-vá fejlődött: TA.: *gíſnav* > [1131—1141]: *Giznoud* szn. (MKsz. 1892—1893: 17) > 1330/: *Geznopastor* szn. (MNy. 10: 40); 1319/: *Kyusaytou* > 1346/: *Aytotarto* (OklSz.); stb.

A veláris névszók esetében is előfordult a *γ i*-s vokalizációja, bár jóval ritkábban, mint a palatálisoknál, így kialakulhattak hosszú *á*-végű tövek is: **disznó*, **ajtá* stb.: 1319: *Gyznoyo* hn. (disznajó) (Csánki 5: 699), és vö. a későbbi *Disznajó*, valamint a mai *Nagyajta* helynevet. Az *ajta*, *disznaféle* alakok keletkezhettek az E/3. toldalékos alakokból, elvonással is: *ajtaja* > *ajta*.

A *γ* vokalizálódása a palatális és veláris névszóknál egyaránt eredményezhetett kétféle tővégi monoftongust (*ő* ~ *é*, *ó* ~ *á*). A különbség a két tőcsoport között abban mutatkozik meg, hogy míg a palatálisok kétféle nominativusa (*mező* ~ *mezé*) a nyelvtörténet folyamán végig jelen van (bár az *ő*-s változat egyre inkább perifériára szorítja az *é*-st), a velárisok *á*-s változata túlnyomórészt toldalékos alakokban maradt fenn: GyS.: „Habroſagben *walacnok* keguſſege", „Koozſagbon *walaknok* egeſſege"; vö. 1404: *Solgabirak* (MNy. 13: 257). A palatális tövek *j*-s változata tehát kétféle módosult hangalakú csonka tővel váltakozik (*mező : mezeje*, *mezé : mezeje*), a velárisoké általában csak eggyel (*disznó : disznaja*). Szórványosan felbukkan ugyan egy-két *á*-végű nominativusi alak: DömAd.: *Tuda* szn. 'tudó'; vö. JókK. 50: *ẏduewzewlewkkewzewluala*, de ezek ritkasága és a megítélésük körüli bizonytalanság nem valószínűsíti az ilyesfajta alakváltozatok elterjedt voltát. A toldalékos *á*-s (és *é*-s) formák jelenléte azonban egy másfajta tőváltakozáshoz vezetett, melynek tárgyalását l. 186. (A *γ* eredetű, *é*-re, *á*-ra végződő névszótövek egy, a fentiektől eltérő fejlődésű csoportja csatlakozott az *á*, *é* végű, egyalakú tövek csoportjához — *almá*, *kezé* 'keze' —, majd a szóvégi hosszú magánhangzó megrövidülése után azokkal együtt tővégi időtartamot váltakoztató tővé vált a korai ómagyar kor végére: *hulla* 'hulló', *csusza* 'csúszó', *penge* 'pengő' stb. Tárgyalásukat l. 164.)

A csonka tő : teljes tő váltakozás megvalósulásának módja. — Az *ajtó : ajtaja*, *mező : mezeje* típus a legtöbb toldalék előtt a diftongusra, illetve hosszú monoftongusra végződő módosult hangalakú csonka tővel jelentkezik. Mindössze a már ismertetett három formáns — *-i* és *-ú/-ű* melléknévképzők és az E/3. birtokos személyjel — (esetleg alkalomszerűen más formánsok) kapcsolódnak a tővéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tőhöz: *mezeje*, *ajtajú*.

Felvetődhet a kérdés, hogy a *j*-s alakváltozat rendszeresen miért csak e három toldalék kapcsán mutatkozik. Ezeknek az alakoknak a fennmaradását nagyban segíthette az analógia. Valószínűleg a teljes tő állt az ősi, egy mássalhangzóból álló toldalékok előtt is, mint pl. az *-s* melléknévképző, *-k* többesjel, *-t* tárgyrag: **ajtayas*, **tüdeyek*, **mezeyet*, ezeket azonban a *mezőt*, *tüdők*féle alakok gyorsan kiszorították. (Az *ó*, *ő*-végű alapalak erős analogikus hatása a mai napig érvényesül; vö. a *mezőjű*, *ajtójú*-féle alakokat.)

A *β* vagy *γ* szóbelseji helyzetben történő kiesése nyomán keletkezett hiátust az előző típusoktól eltérő módon szüntette meg a nyelv ebben a névszótőcsoportban. A *β* vagy *γ* előtt álló magánhangzó és a tőséghangzó azonos (alsó vagy középső nyelvállású) hang lehetett. A spiráns hangzóközi kiesése után a két hang valószínűleg egy hosszú magánhangzóvá olvadt össze: **birȧγȧk* > *(birȧȧk)* > *bírák; *ideγën* > *ideën* > *idén;* stb. Így keletkezhettek az olyan váltakozások, mint pl. TÖ.: ? *Miltou* szn. : vö. MünchK. 80va: *méltac;* TÖ.: *Somorou* szn. : vö. MünchK. 25rb: *ʒomozan;* 1306/: *Byroutelek* hn. (OklSz.) : vö. 1404: *Solgabirak* (MNy. 13: 257); stb.

A *bírák, idén*-féle, meglehetősen ritka keletkezésmódú alakok kialakulását és megmaradását segíthette az is, hogy a *γ* szóvégi helyzetben föltehetőleg *i*-vé is vokalizálódhatott, és így nemcsak *ou* (> *ó*), ill. *öü* (> *ő*) végű *Ø* toldalékos formák jöhettek létre, hanem *ai* (> *á*), ill. *ëi* (> *é*) végűek is: *bíró* ~ **bírá, idő* ~ *idé:* vö. 1364: *Eyeltudo* szn. (OklSz.) ~ DömÁd.: *Tuda* szn.; 1456 k.: *ÿde* (Gl.); stb. (L. még 184.) E régi, és a veláris névszók esetében (legalábbis toldalék nélküli formában) gyorsan eltűnt tőváltozatok, egybeesvén a toldalékos *á*-s, *é*-s tövek fentebb vázolt feltételezett fejlődésével, erősíthették azokat *(*bírá : bírák,* illetve **biraγak* > *biraak* > *bírák).*

Az *á*-s, *é*-s tőváltozat mutatkozik a legtöbb ősi, egyelemű toldalék előtt: *méltán, bírál, diás:* 1353: *Gyasteluk* hn. (Gyiástelük) (OklSz.) stb.

Megjegyzendő, hogy míg néhány esetben a két tőváltozat szabadon váltakozhat egyazon toldalék előtt anélkül, hogy ezzel jelentéskülönbséget okozna *(bírók* ~ *bírák),* addig sokszor a tőváltakozás egyben hasadást is eredményezett, főleg a későbbi korszakokban: *méltón;* de: *méltán; időtlen;* de: *idétlen;* stb. Mindazonáltal az ilyen, önálló funkciót kapott névszóktól eltekintve az *á*-s, *é*-s formák a nyelvtörténet folyamán erősen visszaszorultak vagy eltűntek (*szomorán, valák* stb.)

A *β*-re, *γ*-re visszamenő, *Ø* toldalékos alakjukban diftongusra (> hosszú monoftongusra) végződő tövek közül az *ó*-t *á*-val, *ő*-t *é*-vel váltakoztató tőtípus az egyetlen, melyben a módosult hangalakú csonka tővel szemben nem a teljes tő vagy az átmeneti tőváltozatok valamelyike áll. A *bírák, idén*-féle tövek a valódi teljes tőtől a módosult hangalakú csonka tőig vezető átmeneti kategóriák egyikébe sem sorolhatók be sajátos alakulásuk folytán, így e tőtípus kapcsán nem lehet szó csonka tő : teljes tő váltakozásról.

A csonka tő : teljes tő váltakozás a korai ómagyar kori névszótövekben

A korai ómagyar kori névszótőtípusok közül egyáltalán nem jellemezhetők a csonka tő : teljes tő váltakozással a következők: a tővégi időtartamot váltakoztató (később egyalakú) *i* végű tövek *(házi : házit),* az egyalakú, hosszú magánhangzóra (*á*-ra, *é*-re) végződő (később tővégi időtartam-váltakoztató) tövek *(*almá : almát),* az egyalakú, diftongusra (később hosszú monoftongusra) végződő tövek *(*háboroυ),* és az *ó*-t *á*-val, *ő*-t *é*-vel váltakoztató tövek *(bíró : bírák).*

A többi névszótőtípusnál valamilyen módon megvalósul a csonka tő : teljes tő szembenállás. Az áttekinthetőség végett érdemes összefoglaló jelleggel, va-

lamennyi idetartozó tövet bevonva röviden megvizsgálni a korai ómagyar kori állapotot.

Valódi teljes tő mutatkozik bizonyos toldalékok előtt a következő tőtípusoknál: mássalhangzóra végződő tövek *(háza-k, keze-k, kormo-t)*, a *v* elemet tartalmazó tövek *(lova-t)* és a *j* elemet tartalmazó tövek *(borja-k)*. Nincs valódi teljes tő a *mezőü : mezeje* típusnál.

A tőséghangzó különböző toldalékok hatására történő egységesülése nyomon követhető a mássalhangzóra végződő tövek esetében *(szép-e-n)*, a *v* elemet tartalmazó töveknél *(hív-e-n)* és bizonyos fokig a *j* elemet tartalmazó tőtípusnál *(lasj-a-n)*.

Az átmeneti kategóriák körében különleges eset a mássalhangzóra végződő és a *v* elemet tartalmazó töveknél tapasztalt és a tőséghangzó megnyúlásával keletkezett csonka tő: *madar-ász, kert-ész, méz-űl; lov-ász.*

Lappangó teljes tő már és még nem mutatkozik a korai ómagyar kori névszókban. Korábban lezajlott folyamatok eredménye tükröződik azokban a csonka tövekben, melyek a tőséghangzó toldalékba olvadásával keletkeztek: *keze, lova, borja* (és esetleg: *mezejű* — a problémákról l. 184—5).

A valódi csonka tő kategória csak a mássalhangzóra végződő tövekre alkalmazható: *kéz-ben.*

A többi tőtípus esetében nem ez, hanem a módosult hangalakú csonka tő *(ló-nak, borjú-val, mező-ben)* áll szemben a valódi teljes tővel.

Irodalom

GYÖRKE: MNy. 39: 111—33, 176—95; BÁRCZI, TihAl. 132—40., Szótöv., Htört., HB.; BENKŐ: NyK. 54: 46—62, ÁrpSzöv. 122—78; B. LŐRINCZY, KTSz. 80—6; MÉSZÖLY, ÓmSzöv.; D. BARTHA, Szóképz. — A kérdés uráli—finnugor hátteréről: HAJDÚ, BUNy.; HONTI: NyK. 78: 104—9. — A tőséghangzóról, a tőséghangzó és a toldalék viszonyáról: SZINNYEI: NyK. 34: 1—11; GOMBOCZ: MNy. 5: 393—5; MELICH: AkÉrt. 1910: 181—91; LOSONCZI: MNy. 17: 34—9, NyK. 46: 242—86, 402—6, 438—40; KNIEZSA: MNy. 39: 1—12; PAPP I.: MNy. 59: 393—408; D. BARTHA: NytudÉrt. 42. sz.; BALÁZS: ÁNyT. 5: 7—39; BENKŐ: ÁNyT. 5: 65; E. ABAFFY: MNy. 70: 430—40. — Egyes hangok tőtani vonatkozásairól: MÉSZÖLY: MNy. 24: 273—5; TÖRÖK: MNy. 53: 368—75; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 26; NYÍRI: NéprNytud. 19—20: 296—7, 299.

A NÉVSZÓKÉPZÉS

Írta: Szegfű Mária

Az ősmagyar és a korai ómagyar kor névszóképző-állománya

A szóképzés az alapnyelvben bizonyára a legáltalánosabb, legelterjedtebb szóalkotási mód volt. A rokon nyelvek történeti-összehasonlító vizsgálatára támaszkodva megalapozottan állíthatjuk, hogy a magyarság önálló életének kezdetekor a magyar nyelv viszonylag gazdag névszóképző-rendszert foglalt magába. Ennek csak látszólag mond ellent az a tény, hogy a számos, az alapnyelv valamely szintjéig visszavezethető alapszóhoz és az ugyancsak nem kevés képzőhöz viszonyítva alig néhány öröklött s z á r m a z é k s z ó t tudunk kimutatni. A deverbális képzések közül csak az *álom*, a *fedél* és a *födém* ősi voltát lehet rokon nyelvi megfelelőikkel is tanúsítani; a denominális származékok között valamivel nagyobb számban találkozhatunk ilyenekkel: *agyar, alom, arasz, áru, egér, elű, enyv, eperj, evet, falu, felhő, gyökér, háló, hangyál, hím, holló, homály, ideg, íny, keszeg, könny (< könyű), könnyű, közép, lassú, nyúl, oldal, ostor, sovány, sül (~ sün), tetű, toll (< tolú), varjú, vékony, velő, víztel(en)* stb., de ez is csak töredéke lehet a ténylegesen meglévő képzett szavaknak. Az egyeztethető származékszavak mennyisége az idők folyamán többféle okból csökkenhetett. Feltétlenül ebbe az irányba hatottak a képzők ősi funkcionális sajátosságai (részletesen l. 225): ősi képzőink poliszémiája, ennek következtében pedig a képzők körében megvalósuló kiterjedt szinonímia, valamint a szótőnek és képzőnek a későbbi korszakokéhoz mérten lazább, szinte alkalmi kapcsolata. Ezek a tényezők azt eredményezték, hogy a nyelvcsalád különböző nyelveiben azonos eredetű alapszóból más-más formánssal alakultak — majd szilárdultak meg — azonos jelentésű származékok; pl. a következő derivátumokban, amelyek ugyanabból az ősi alapszóból keletkeztek a magyarban, mint az idézett rokon nyelvi párjuk, az ellátottság kifejezése így valósul meg: m. *halas* : osztj. *χuli* (képzője a m. *-a/-e*-vel azonos); m. *torkos, torkú* : osztj. *turəl;* m. *vér(m)es* : finn *verevä* (képzője a m. *-ú/-ű*-vel azonos); stb. Bizonyára előfordult az is, hogy egyes, ősi képzőkkel alakult származékszavak azért szorultak ki a nyelvből, mert a formáns funkciója elhomályosult, s helyükbe a magyar nyelv külön életében keletkezett, produktív, világos jelentésű képző lépett; valószínűsíthetjük például, hogy az *-ás/-és* képző megjelenése előtt is volt nomen actionis értelmű származéka az ősi *fél, kér, megy* igének, annál is inkább, mivel a rokon nyelvekben alapnyelvi képzőt találunk ebben a jelentésben az említett igéken: zürj. *koreg* 'kérés', *poleg* 'félelem'; lp. *mannam* 'menés'. Végül apasztotta legősibb származékszavaink számát a szókincs dinamikus változásával járó szópusztulás is.

Vitathatatlan tehát, hogy az ősmagyar kor kezdetén jelentékeny mennyiségű képzett névszó tartozott szókincsünkhöz. Azt azonban, hogy az egyez-

tethető képzéseken kívül még mely származékszavakkal számolhatunk, kétséget kizáróan nehéz megmondani, egyrészt a rokon nyelvi egyezések hiányában, másrészt az első írásos emlékeink megjelenéséig eltelt igen hosszú időszak miatt. Van azonban néhány olyan kritérium, amelyek figyelembevételével — közvetett úton ugyan s nem tévedhetetlenül — elég megbízható eredményre juthatunk az ősmagyar kor kezdetén meglévő képzett szavakat illetően. Ősi képzés mellett szólhat, ha: a tőszó önálló lexémaként a magyarban már nem mutatható ki, pl. a deverbális *apály, horpasz, kerek, rekesz, szoros, vezér* stb., a denominális *fazék, könyök, nyereg, tetem, vessző* stb. alapszava; a formáns legkorábbi nyelvemlékeink idején már nem produktív, pl. a deverbális *-m: álom, öröm; -n ~ -ny: bizony, hason; -l: fedél, halál; -r: fintor, hunyor; -s: ötvös, tel(j)es* stb.; a denominális *-g: hézag, tág; -l ~ -ly: fagyal, személy; -m: orom, vérme(s); -r: gyakor, odor; -sz: lapász, tavasz;* stb.; a derivátum származékszó volta már nem világos az előbbi két tényező együttes érvényesülése folytán, pl. a deverbális *boldog, haszon, részeg, tolvaj, tündér* stb. szóban, illetve a denominális *csupor, füst, hangya, odu, ravasz* stb. szóban; jelentéstani szempontból a származékszó az alapszókincsbe vonható, mivel az ősi anyagi vagy szellemi műveltséget tükrözi, l. a fenti példákat. Sok esetben e kritériumok közül több is érvényes egy-egy szóra, ilyenkor még bizonyosabb a származékszó ősi vagy legalább igen korai volta.

A peverbális névszóképzők

Az öröklött képzőrendszer

1. Öröklött egyelemű képzőinket *(-g, -j, -k, -l ~ -ly, -m, -n ~ -ny, -p ~ -b, -r, -s, -sz ~ z, -t)* és az ezekkel alakult legkorábbi származékszavakat vesszük számba az alábbiakban.

A *-g* képzős származékszavak zöme az ősmagyar kor folyamán keletkezhetett. Erre utal, hogy az alapszavak nagy része önálló lexémaként a magyar nyelvben nem él, valamint az a tény, hogy a világos alapszóból létrejöttek is már a korai ómagyar kori emlékekből adatolhatók, a formáns tehát az ősmagyar korban lehetett szélesebb körben produktív. A *-g* képzővel alakult legősibb névszók közé tartozhatnak a következők: DömAd.: *Hedekcut* hn. (Hidegkút); HB.: *bovdug;* HBK.: *vilag;* ÓMS.: *uiraga;* valamint a *csillag, hazug, homorog* 'mélyedés' (vö. *homorú*); stb. Nem lehetetlen, hogy a korai ómagyarból dokumentálható, önállóan is élő igéből képzett szavaknak legalább egyikének még az ősmagyar kor (későbbi szakaszának) teremtménye: 1278: *Hamásika* hn. [o: *Hasadag*] (Csánki 5: 725); 1325/: *Forgianagos* hn. (vö. *fortyan*) *sadad* hn. (OklSz. *mérges* a.); 1340: *Opodoguskuta* (vö. *apad*) (OklSz. *kút* a.); 1345: *Tekeregweuleg* (AnjouOkm. 4: 522). — Nincs kizárva, hogy a származékok e korai rétegében van olyan is, amelyben a *-g* a folyamatos melléknévi igenévképző viszonylag ritkább alakváltozata. Különösen azokkal kapcsolatban merülhet fel ez a lehetőség, amelyekben a képző funkciója az igenévével rokon: nomen agentist jelöl (*apadag, boldog, virág* stb.). Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy — az igenévképzőtől függetlenül — létezett a magyarban egy *-g* deverbális névszóképző. (A képző *-k* alakváltozatáról l. a denominális *-g* alatt:

202); az ott mondottak lehetnek irányadók a deverbális *-g*-re nézve is, de a bőségesebb adatolhatóság a körültekintőbb vizsgálatot ott teszi lehetővé.)

Egy ősi *-j* képző meglétéről alig néhány derivátum tudósít: DömAd.: *Tulhoidi* szn. (<: *tolvaj*); [1268 k.]/: *Tyloy* hn. (Györffy 1: 812); vö. 1522: *Zÿlaÿ* szn. (MNyTK. 86. sz. 75). A formáns eredetében azonos lehet az ősi **-i̯* igenévképzővel, amely a magyarban az *-ás/-és, -ékony/-ékëny* stb. képzőbokrok alkotóelemeként őrződött meg. Az igenévképzőtől a *-j* névszóképző hasadással különülhetett el, vélhetően az ősmagyar kor kezdeti szakaszában. A *-j* igen korai keletkezése mellett szól, hogy ősi eredetű alapszavakon mutatható ki (bár a *tolvaj* alapszava egyelőre azonosíthatatlan, annyi bizonyos, hogy legalább az ősmagyar kortól része szókincsünknek), s a vele alakult derivátumok feltehetően még az ősmagyar kor folyamán elhomályosultak. Óvatosságra int azonban, hogy az egyetlen megbízható adat a *tilaj*, amely a *tilt, tilalom, tilos* szócsaládjába tartozik; már említettük, hogy a *tolvaj* etimológiája ezidáig megfejtetlen, a *szilaj* pedig csak a kései ómagyar korból idézhető, ezek azonban nem döntő ellenérvek.

Az ősmagyar kor kezdetétől élhetnek azok a *-k* képzős névszók, amelyek töve a magyarban önálló lexémaként nem adatolható, a származékszavak pedig már korai emlékeinkben felbukkannak: TA.: *kereku;* KTSz.: *titcon;* vö. 1405 k.: *homlokos* (Gl.). Az ősi eredetű, világos alapigéből képzett szavak keletkezését is bízvást tehetjük az ősmagyar korra, egyrészt jelentésük, másrészt a formáns produktivitásának megfigyelése alapján, amely szerint a kései ómagyar korban újabb *-k* képzős származékszavak nem tűnnek fel. Az is korai létrejöttük mellett szól, hogy írásos adataik sem váratnak magukra: 1265: *Ruhtuk* hn. (Rejtek) (Csánki 3: 627); 1269: *homuhailuk* hn. (OklSz.); vö. még 1395 k.: *zulach* (vö. *szil* i.), 1430 k.: *fulac* 'tüske' (Gl.).

Az *-l* ~ *-ly* képzővel alakult derivátumok közül bizonyíthatóan megvolt az ősmagyar kor elején a *fedél*, amelynek megfelelője a vogulban is él: *päntél*, ennek ellenére első magyar adata viszonylag későn jelenik meg: 1395 k.: *fedel* (Gl.). Az *-l* ~ *-ly* képzős, zömmel világos alapszóból keletkezett többi származékszó is ősmagyar kori lehet, tekintettel ősi alapigéikre, az alapszókincsre jellemző jelentésükre, valamint a képzőnek valószínűleg ez időszakra korlátozódó elevenségére. Első előfordulásuk: DömAd.: *Kuteles* szn.; HB.: *halalut;* ÓMS.: *ualallal;* 1350 k.: *fugliabeleul* (Gl.); vö. még JókK. 141: *leuelet;* 1395 k.: *aranfonal* (Gl.). — A kevés származék miatt nehéz állást foglalni az *apály, aszály, fekély, dagály, osztály, veszély* hosszú vokálisának megítélését illetően: önálló képzőelem-e vagy az eredeti tővégi magánhangzó továbbfejlődése. Egyfelől a másodlagos nyúlást kielégítően magyarázza a formánst követő tővégi vokális lekopását kompenzáló pótlónyúlás, valamint a likvida nyújtó hatása (külön-külön is, még inkább együtt). Ez a jelenség más képzők előtt sem ritka: *keverék, világ, villám* stb. Másfelől az önálló képzőelem mellett szól, hogy a hosszú magánhangzó toldalékolás esetén sem váltakozik röviddel. Ezt az érvet azonban jelentősen gyengíti, hogy a bizonyosan másodlagos nyúlással létrejött hosszú vokálisok is gyakran így viselkednek: *halál, keverék* (és az *-ék* képzősök), *virág, világ* stb. Mindezek alapján az *-ály/-ély* magánhangzójának képző voltát kevéssé tartjuk valószínűnek, de természetesen nem zárhatjuk ki. Funkcionális szempontból tény, hogy az egyszerű *-l* ~ *-ly* mindazokat a szerepeket ellátja, amelyeket az *-ály/-ély*, tehát ilyen irányból sem látszik szükségszerűnek képzőbokrot feltennünk. Az ezzel a képzővel alakult névszók csak a kései ómagyar korból dokumentálhatók, de az alapigék ősi eredete, egy-két eset-

ben fiktívvé válásuk, a származékok jelentése e képzések ősmagyar kori keletkezését valószínűsíti. Első előfordulásuk: JókK. 115: *vezelÿtt;* BécsiK. 76: *dagalos;* 1456 k.: *fekelekel* (Gl.); 1426: *ozthal* hn. (OklSz.); JordK. 318: *azaalÿ;* 1575: *apály* (HeltKrón. 126).

Az egyszerű *-m* képzővel létrejött kevés származékszó közül kettő a rokon nyelvek valamelyikéből is kimutatható finnugor kori alakulat: az *álom* megfelelői: vog. Ko. *ùləm;* osztj. V. *ūləm;* mord. M. *uđəma;* a *fődém*-é: votj. Sz. *podăm*. Első magyar adataik is a legkorábbiak közt vannak: Konst.: *ἀλμούτζης* szn.; TA.: *fidemſi*. Bizonyára az ősmagyar korban született a többi *-m* képzős névszó is; erre utal önálló lexémaként a magyarban nem élő alapszavuk, jelentésük, valamint a formánsnak erre az időre tehető produktivitása. Első adataik: DömAd.: *vrumedi* szn.; 1214/: *Eurym* 'örvény' (MNyTK. 53. sz. 21); vö. AporK. 109: *meg vidameha* (<: *vidám*); DebrK. 42: *vellam*.

Az ősmagyar korra tehetjük az *-n* ~ *-ny* képzővel alakult származékszavak keletkezését is, mivel a formáns produktivitása nem nyúlik át az ómagyar korba. A *hason* (vö. *hasad*) és a *haszon* tőigéje fiktívvé vált; a *bizony* felépítése világos ugyan, viszont számottevő jelentésváltozáson ment át. Nyelvemlékeinkben is korán, a korai ómagyar korban, illetve annak felső határa körül felbukkannak: 1265: *Hoznus* hn. (OklSz.); KTSz.: *[bi]ſunſagot;* 1405 k.: *siron* 'hasogatott kötözőanyag' (vö. *szil* 'hasít') (Gl.); MünchK. 77vb: *haſon fèlèt*. — Az *-ály/-ély* képzőével azonos problémát vet fel az *-ány/-ény*. A *cserény* 'vesszőfonadék', *kötény, serény, sövény* (amely a *v* tövű *sző* ~ *ső* igéből inkább az *-ény*, mintsem a *-vény* képzővel jött létre) hosszú magánhangzójának mibenléte szintén nem dönthető el. Lehet másodlagos, kiválthatta a tővégi vokális lekopása vagy a nazális nyújtó tulajdonsága, sőt együttes hatásuk. Ezekben a szavakban sem váltakozik a hosszú magánhangzó röviddel toldalékoláskor sem, ez azonban nem elegendő bizonyíték az önálló képzőelem jelenléte mellett (l. az *-ály/-ély* képzőnél mondottakat). Az *-ány/-ény* formát tehát inkább az *-n* ~ *-ny* alakváltozatának tekintjük, különválasztásukat funkcionális okok sem indokolják. Mindebből az is következik, hogy ezek a derivátumok egyidősek az *-n* ~ *-ny* képzősökkel. Első adataik többnyire idézhetők a korai ómagyar korból: 1267: *Suwen* hn. (Csánki 2: 641); 1338/: *Cherenthow* hn. (OklSz.); vö. még 1380 k.: *schereyn* (Gl.). Viszonylag későn bukkan fel a *kötény:* 1510 k.: *kethen* (It. 1947: 3), de mivel mind felépítése, mind jelentése, mind a képző produktivitására vonatkozó ismereteink ősmagyar kori keletkezését valószínűsítik, ezt a körülményt a véletlennek tulajdoníthatjuk.

Bizonyos fenntartásokkal ősi örökségünkhöz csatolhatunk egy *-p* ~ *-b* képzőt is, amely a *hasáb* (vö. *hasad, hason* stb.) és talán a N. *szuláp* (vö. *szil* 'hasít') szóban jelentkezik. A képző eredetéről nem tudunk biztosat. Azonos lehet a szintén ritka denominális *-p* ~ *-b*-vel *(közép, nyaláb)*, amely visszavezethető az alapnyelvig. Bár a *hasáb* csak a kései ómagyar korból adatolható (ÉrdyK. 288: *haſaab*), jóval korábbi (ősmagyar kor eleji) keletkezése mellett szól alapszavának ősi eredete, fiktívvé válása, s ha a képzőt helyesen egyeztettük, annak legfeljebb az ősmagyar kor kezdeti szakaszára tehető produktivitása. A nyelvjárásokban élő *szil* igét szintén az alapnyelvből hoztuk magunkkal, kiterjedt szócsaládja (*szalag, szalu, szilánk, szirony* stb.), s a származékszavak alapszókincsre jellemző jelentése megengedi, hogy a *szuláp* derivátumot is ősmagyar kori képzett szavaink közé soroljuk.

A feldolgozott nyelvi anyag tartalmaz néhány olyan névszót is, amelyek egy deverbális *-r* képző működését igazolják, s mivel alapigéjük zömmel a

magyarban önállóan nem adatolható, igen korainak látszanak. Egy részük az írásbeliségben is hamar megjelenik: 1222: *Fundur* szn. (OklSz.); VárReg. 61.: *Fintur;* 1346: *Sudor* szn. (NytudÉrt. 68. sz. 134) (~ *sudár*), más részük a kései ómagyar korból dokumentálható: 1395 k.: *humior* (vö. *huny*) (Gl.); 1429: *Kaytor* szn. (OklSz.); 1522: *Lwdwr* szn. (Lődör) (MNyTK. 105. sz. 36). Felmerül az a lehetőség is, hogy ezek a szavak elvonás útján jöttek létre a *fintorog, hunyorog, lődörög* stb. igékből. Ezt nem zárhatjuk ki, bár elgondolkoztató, hogy a szóban forgó igék kivétel nélkül később kerülnek elő, de ez azzal is magyarázható, hogy a korábbi emlékek jellegénél fogva a személynévként használatos névszók könnyebben és hamarabb váltak az írott nyelv elemeivé. Az önálló deverbális *-r* képzőt nem tudjuk ugyan visszavezetni az alapnyelvig, mivel azonban mind gyakorító, mind denominális névszóképzőként a rokon nyelvekben is kimutatható, az ősi formánsok funkcionális sajátosságait ismerve, nem alaptalan az a feltevésünk, hogy szófajváltó szerepre is alkalmas lehetett. Elképzelhető, hogy ilyen minőségben ritkábban volt használatos, esetleg valamely belső nyelvtípusra korlátozódott (amint a magyar deverbális származékok jórészt onomatopoetikus jellegűek, denominális verbumok pedig alig akadnak: a *háború, domború, szemereg -r*-je ilyen). Az sem lehetetlen, hogy a rokon nyelvek alaposabb, mélyrehatóbb feldolgozása felszínre hozná a formáns megfelelőit.

Az *-r* és az *-ár/-ér* viszonyáról hasonlóképpen vélekedhetünk, mint az *-l* ~ *-ly* és az *-ály/-ély* vagy az *-n* ~ *-ny* és az *-ány/-ény* párokéról. A magánhangzó hosszúságát pótlónyúlással és az *-r* nyújtó hatásával magyarázzuk. Ezt a felfogást támogatja, hogy van olyan *-ár/-ér* képzős névszó, amelynek a vokálisa toldalékoláskor az eredetibb rövid minőséget őrzi: *sugár* ~ *sugarat*. Adatolhatók olyan szópárok is, amelyek egyik tagja egyszerű *-r* képzővel, míg a másik az *-ár/-ér*-rel alakult: 1346: *Sudor* szn. (NytudÉrt. 68. sz. 134) ~ vö. 1545 k.: *súdár* (RMKT. 4: 80); vö. 1429: *Kaytor* ~ 1346: *Kaythar* szn. (OklSz.); s ez szintén azonosságukra utal. A magánhangzó megnyúlása elevenebbé tette a képzőt (l. az *-ék* vagy a denominális *-ász/-ész* hasonló esetét is), amellyel jó néhány származékszó alakult. Közülük a legrégibbek azok lehetnek, amelyek töve a nyelvemlékes korra fiktívvé vált: TA.: *feheruuaru;* (†1135)[1249 k.]: *Kuiar* hn. (vö. a *kiált* tövével) (PRT. 8: 273); 1297: *Chyzar* szn. (OklSz.); BécsiK. 17: *vèzèzit;* MünchK. 42ra: *tündezlètn*[c]. Az alábbi képzések már világos felépítésűek: *1061/[XIII. sz.]: *hozywhotar* hn. (MNy. 10: 81); 1228/: *Luer* hn. (Lövér) (HazOkm. 6: 21); 1276: *Foglhar* hn. (ÁÚO. 9: 152); vö. 1371: *Folyar* szn. (OklSz.); valamint *búvár, csalárd, kopár, tölcsér* (vö. *tölt*). Természetesen azt a feltevést sem utasíthatjuk el mereven, mely szerint az *-ár/-ér* hosszú vokálisa képzőelem: a folyamatos melléknévi igenév képzője. Ez funkcionális oldalról támogatható, mivel mind az igenév, mind az *-ár/-ér* fő funkciója a cselekvő, illetve a cselekvő jellemző tulajdonságának kifejezése; csakhogy ugyanezt jelöli az *-r* is (l. a példáit).

A deverbális *-s* képző működését alig néhány származékszó bizonyítja. Egy részük alapigéje önállóan nem él a magyarban, ezek nagy valószínűséggel az ősmagyar kor termékei: KTSz.: *teles* (teljes); VárReg. 47.: *Tilos* hn.; 1237/: *Pyros* hn. (Györffy 1: 231); ilyen még a *fitos, kegyes, szoros* is. Az alapszókincsbe tartoznak, s a korai ómagyar korból már idézhetők első adatai azoknak a derivátumoknak, amelyeknek tőigéje önálló lexémaként is kimutatható, de a képzett szavakban kisebb-nagyobb mértékű alaki változások mentek végbe. Ez azt sejteti, hogy az alapige és a származékszó kapcsolata korán

megszakadt: 1280: *Tywised* hn. (vö. *tövik* 'szúr') (Györffy 1: 731); 1389: *Wthwes* hn. (Ötvös vö. *önt*) (OklSz.). Deverbális természetűnek tarthatjuk a hangutánzó tőből alakult *mókus* szót is; keletkezésének idejét felépítésénél és jelentésénél fogva az ősmagyar korra tehetjük. Az írásos emlékekben is korán találkozhatunk vele: 1348: *Mokus* szn. (AppOkl. 1: 167). Az *-s* képzős névszók egy csoportjának ide vonása kétséges lehet: 1330: *Zuhanos* (AnjouOkm. 2: 500); 1337: *Tekereschpatak* (SztárOkl. 1: 125); 1360: *Zopus* szn. (MNy. 63: 369); 1364: *Pyrohtos* szn. (OklSz.). Ez a típus ugyanis az ómagyar kortól nagy arányban tért hódító *-ós/-ős* képzőbokorral létrejött szavakkal mutat alaki és funkcionális hasonlóságot. Nincs kizárva, hogy az említett adatok a képzőbokorral alakult származékszavak legkorábbi példái. Annak is van azonban valószínűsége, hogy ezek az egyszerű *-s* képzővel jöttek létre, de mivel ennek produktivitása szűk körű volt, a származékok analogikusan csúsztak át az *-ós/-ős*-sel létrejött szavak közé.

Az *-sz* ~ *-z* képzős névszók ősmagyar kori keletkezésére utal, hogy tőigéjük egy-két kivétellel önálló lexémaként nem mutatható ki, valamint az, hogy a formáns vizsgálataink eredménye szerint a nyelvemlékes korban nem hoz létre újabb származékokat. A képzések jórészt a korai ómagyar korból dokumentálhatók, s ez szintén korábbi voltukat támasztja alá: KTSz.: *iduzleg;* 1227: *Zarozpotok* (OklSz.); 1247: *Tupos* hn. (Tapasz) (ÁÚO. 7: 248); 1268/: *requezth* (MonStrig. 1: 557); 1355: *Ghuluez* hn. (Gyűlvész 'gyűlés, gyülekezet') (KállOkl. 2: 25); 1408: *Horpaz* szn. (ZalaOkl. 2: 336). A csak a kései ómagyar korból idézhető derivátumok is jóval korábban születhettek, főként a fiktívvé vált alapszavúak; nyilván véletlen, hogy az írásbeliségben sokára tűnnek fel: JókK. 91: *valazoft;* ÉrdyK. 516: *tamazya;* 1585: *zakazonkynt* (MNy. 2: 369).

A *-t* képző ősi eredetéből, valamint már a legkorábbi nyelvemlékekben előforduló nagyszámú *-t* képzős származékszóból arra következtethetünk, hogy a formánssal az ősmagyar kor kezdetétől alakultak képzett szavak. Jelentésük alapján legősibb derivátumai közé sorolhatjuk például az alábbiakat: TA.: *zakadat;* HB.: *choltat, ildeturtvl;* KT.: *kezdeturtul;* TÖ.: *Cysveth* szn. (Húsvét); ÓMS.: *hullothya;* stb.

2. Bizonyíthatóan öröklött képzőbokrunk a deverbális nomenképzők között csak egy van: az ugor korban keletkezett *-tal/-tel*(> *-talan/-telen*). Rokon nyelvi megfelelőjét idézhetjük a vogul nyelvből: *ɨoχt-* 'elér' :> *ɨoχttāl* 'elérhetetlen'. Még az ősmagyar kor folyamán a formáns részévé vált az *-n* modális rag, első írásos adataink már *-(a)tlan/-(e)tlen* formát tükrözik: TÖ.: *Bizotlon* szn.; KTSz.: *utalatlon;* ÓMS.: *thudothlon;* GyS.: *aztotlonfaga;* 1331: *Eretlen* szn. (AnjouOkm. 2:556); stb. Az eredetibb *-tal/-tel* formát csak denominális funkcióban őrzik nyelvjárásaink (l. 207). Az idézett származékszavak azt is tanúsítják, hogy igen korán, esetleg még az ősmagyar korban végbement bizonyos alaki elkülönülés a képzőbokor deverbális és denominális használatában: deverbális képzésekben *-(a)tlan/-(e)tlen* alakban szilárdult meg, denominálisakban a *-talan/-telen* is megmaradt.

Az ősmagyar kor folyamán keletkezett képzők, képzőbokrok

Bár öröklött képzőink számszerűleg elég jelentős csoportot képviselnek, a szókincs folyamatos bővítésében nem tudtak a szükségleteknek megfelelő részt vállalni. Ennek okát a már említett funkcionális jellegzetességeikben keres-

hetjük. Az ősi képzők poliszémiája, különösen szófaji kötetlenségük ellentétbe került a nyelvet beszélők gondolkodásának fejlődési irányával, amely a valóság egyre differenciáltabb megismerése felé nyitott utat. Mindennek nyelvi tükrözése, a minél pontosabb, árnyaltabb kifejezésre való törekvés pedig a nyelvi kifejezőeszközök, így a képzők meghatározottabb, egyértelműbb funkcióját igényelte. Öröklött képzőink, amint az tárgyalásukkor kitűnt, ennek a követelménynek sokszor azért sem tudtak eleget tenni, mert számos esetben olyan igékhez kapcsolódtak, amelyek önálló lexémaként kivesztek a nyelvből, s az asszociációs háttér hiánya a képző jelentésmódosító szerepét is elhomályosította.

E tényezők indokolják, hogy az ősmagyar korban öröklött egyszerű képzők bokorrá tapadásával számos új elem került a rendszerbe. Más módon csupán egy képzőnk született ekkor: az *-ék*.

1. A képzőbokrok alkotóelemeik szerint az alábbi típusokra oszthatók:

A) Az ősi eredetű melléknévi igenévképzők különböző denominális nomenképzőkkel kapcsolódtak össze.

Az uráli eredetű *-*i* melléknévi igenévképzővel alakult képzőbokrok keletkezésének idejét nagy valószínűséggel az ősmagyar kor kezdeti szakaszára tehetjük. Ezt támogatják az alkotóelemek eredetével és életével összefüggő tények. Az *-*i* igenévképző uráli eredetű, nagyobb fokú produktivitása bizonyára csak az igen korai időkben lehetett, így az ősmagyar korban számolhatunk a bokorrá váláshoz nélkülözhetetlen nagyobb mennyiségű származékkal. Kétségkívül az *-*i* igenévképző és a denominális *-s* alkotja az *-ás/-és* képzőbokrot. Lehetséges, hogy az igenévképző rejlik az *-ár/-ér*, s talán az *-ánk/-énk*, *-ékony/-ékëny* hosszú vokálisában. Igen kicsi a valószínűsége, de nem zárható ki, hogy az *-ály/-ély* és az *-ány/-ény* is tartalmazza az *-*i*-t.

A vizsgált képzőbokrokról általánosan elmondhatjuk, hogy elemeik feltehetően egymás megerősítése céljából tapadtak össze, funkciójuk egymáséhoz hasonló, viszont szinte valamennyi érintett formáns produktivitása erősen csökkent az ősmagyar korban. Ez alól csupán az *-ás/-és* kivétel: ebben a funkciót az igenévképző hordozza, az fejezheti ki a cselekvés különböző körülményeit (folyamatát, tárgyát, helyét stb.; vö. az *-ó/-ő* igenévképző hasonló funkcióival). Az *-s* szerepét nehéz megfogalmazni, lehet, hogy csupán testesítő elem, amely a többszörös homonímia kiküszöbölésére szolgált (E/3., elbeszélő múlt, melléknévi igenév). A testesítés egyszersmind a szófaji kijelölésre is alkalmas; szembetűnő ugyanis, hogy az *-ás/-és* képzős szavak kizárólag főnevek. Az igenevek kaphatnak ugyan főnévi értékeket, de nem ez a jellemző szófajuk; az *-s* viszont főnevek képzésében is igen produktív (l. a kicsinyítő-becéző, gyűjtőnév- és foglalkozásnév-képző szerepét: 251, 247, 248).

Az *-ás/-és* már legkorábbi adataiban is kivétel nélkül önálló lexéma értékű igékhez járult: DömAd.: *Bantas* szn.; TÖ.: *Aratas* szn.; 1247: *Futas* szn. (HazOkm. 5: 21); 1251: *zalasodov* szn. (ÁÚO. 2: 222); stb. E formáns mássalhangzója — feltehetőleg területi sajátosságként — affrikálódott változatban is fennmaradt néhány derivátumban: 1212/: *Kopach* hn. 'Harkály' (Györffy 1: 328); 1298: *Hurpach* hn. (vö. *horpad*) (HazOkm. 8: 380); 1336: *Furgach* szn. (vö. *farag*) (AnjouOkm. 3: 272); vö. még 1469: *Ziwacz* szn. (vö. *szil* i.), 1470: *Kayacz* 'ferde, görbe' szn. (vö. *kajla*) (OklSz.). Szembetűnő, hogy ez az alakváltozat legtöbbször onomatopoetikus alapszavakon fordul elő, de hogy ez

tényleges funkcionális megoszlás következménye-e, vagy csupán véletlen, abban felelős véleményt nem mondhatunk, miután egyrészt kevés *-ács/-écs* alakot tartalmazó szó maradt ránk, másrészt a kései ómagyar kortól nem születnek újabb származékszavak a képző affrikálódott változatával, így működési keretei nem figyelhetők meg. Az azonban tény, hogy míg az *-ás/-és* alakú formáns elsőrendű, leggyakoribb funkciója a cselekvés kifejezése, az *-ács/-écs* ebben a jelentésben nem adatolható, csak a cselekvőt, illetve a cselekvés eredményét jelöli.

Az *-ály/-ély*, *-ány/-ény*, *-ár/-ér* adatait és megítélésüket l. a megfelelő egyszerű képzőknél.

Meglehetősen homályos az *-ánk/-énk* és az *-ékony/-ékëny* képzőbokor kialakulása, egymáshoz való viszonya. Keletkezésüket az ősmagyar korra kell tennünk, mivel alkotóelemeik: az **-i̯* igenévképző (a hosszú vokálisokban rejlik), a *-k* és az *-n* ~ *-ny* denominális nomenképző csak akkor volt eleven. Ennek ellenére még a kései ómagyar kor végéig is nagyon kevés származékszóban találkozunk vele: ÉrdyK. 327: *nyalank;* 1536: *Felenknel* (PestiFab. 80b); illetve MünchK. 39va: *félékeñec;* AporK. 144: *almekonfagot* (névszóhoz járul!); BirkK. 2b: *feledekenfeg;* WinklK. 365: *erzekensegȳd;* TihK. 102: *fazekonok*. E néhány képzés alapján nem dönthető el, hogy a két képzőbokor egymástól független alakulat-e, vagy az *-ékony/-ékëny* az *-ánk/-énk -ák/-ék* előzményének (az *-n* valószínűleg szervetlen járulékhang) továbbképzése. Szorosabb összetartozásuk mellett szól azonos funkciójuk; még arra is van példánk, hogy ugyanabból az alapigéből mindkét képzővel alakult származék: *félékëny* ~ *félénk*. Funkciójuk, a 'jellemző tulajdonság' kifejezése ad alapot arra, hogy a képzőbokrok hosszú magánhangzójában az ősi **-i̯* igenévképzőt keressük; ez a szerep ugyanis mind a *-k*-tól, mind az *-ny*-től idegen. Tisztázatlan az *-ékony/-ékëny* esetében az is, hogy mire vezethető vissza a hosszú vokális illeszkedésének elmaradása. Az azonos eredetű, tehát az ősi **-i̯* igenévképzőt rejtő hosszú magánhangzók más képzőbokrokban illeszkednek: *-ánk/-énk*, *-ás/-és* (? *-ár/-ér*). Az *-ékony/-ékëny* egyalakúságát valószínűleg másodlagosnak kell tekintenünk, de hogy milyen okok váltották ki az illeszkedés megszűnését, azt megfelelő mennyiségű adat és analóg jelenségek hiányában nem tudjuk felderíteni. Az egyes nyelvjárásainkban ma is megfigyelhető illeszkedő *hízákony, huzákony* típusú formák újabb keletűek, nem megőrzött régiségek. A szóban levő két képzőbokor eltérő viselkedése az illeszkedés terén kissé gyöngíti az azonos eredetükre vonatkozó elképzelést, bár jelentősége döntően attól függ, hogy az egyalakúvá válás mikor következett be, de erre sem tudunk megnyugtató választ adni. Ha az illeszkedő alakok viszonylag hosszú ideig éltek, s az elhasonulás asszociatív jellegű változás eredménye, akkor nem volt akadálya annak, hogy az *-ékony/-ékëny* az *-á(n)k/-é(n)k* továbbképzésével jöjjön létre. A *-k* feltehetően a homonímia elkerülésére csatlakozott az igenevekhez (l. 194), de a speciális jelentéstartalom (jellemző tulajdonság) is igényelhette a testes kifejezőeszközt. Az *-ékony/-ékëny -ny*-jét tipikus melléknévképző volta miatt használhatták fel az *-á(n)k/-é(n)k* továbbképzéséhez.

Nincs kizárva, hogy az **-i̯* igenévképzőt tartalmazza a *segéd* szó hosszú magánhangzója is, deverbális *-d* névszóképzőről ugyanis nem tudunk. A származékszó jelentése — a cselekvőt jelöli — valószínűsíti ezt; a *-d* testesítő szerepet játszhat. A *segéd* alapigéje (vö. *segít*) önálló használatban a nyelvemlékes korra kiveszett nyelvünkből, a származékszó az ősmagyar korban születhetett. Első írásos adata: HB.: *feged*.

A *-β* (< uráli **-m*, **-p*) igenévképző és a denominális nomenképző *-n* ~ *-ny* alkotja a *-vány/-vény* képzőbokrot. A bokorrá válás ideje bizonyára az ősmagyar kor volt, ugyanis az *-n* ~ *-ny* produktivitása erre az időszakra korlátozódik. A képzőbokor funkcióját az igenévképző határozza meg, az *-n* ~ *-ny* talán ellátottságot kifejező funkciójában (vö. *hangony*, *harsány*) csatlakozott hozzá, amely az igenévképző szemantikai tartalmát nyomatékosíthatta. A *-vány/-vény* vokálisának hosszúsága valószínűleg másodlagos, a pótlónyúlás és a nazális nyújtó hatásának eredménye. A korai ómagyar kori írásos anyagból már szép számmal hozhatunk *-vány/-vény* képzős származékokat, ami szintén azt erősíti, hogy a képzőbokor korábban keletkezett: 1215: *Kethewen*, 1226: *Asuantheu* hn., 1231: *Eresteun* [!] (Eresztvény) (OklSz.); GyS.: *tonohtuananac;* stb.

B) Deverbális nomenképző és denominális nomenképző kapcsolatából jött létre a *-tal/-tel* főnévképző-bokor. A képzőbokor funkciója megegyezik az egyszerű *-t* képzőével, az *-l* szerepe testesítés lehet. Ez azért válhatott szükségessé, mert az érintett, *sz* és *v* tövű igék *-t* képzős származékai az alapszavak magánhangzós tövéből alakultak (*ét*, *hit*, *vét* stb.), így ezek elszigetelődtek az általános *-at/-et* képzős derivátumoktól, a *-t* funkciója elhomályosulhatott. A *-t* képzős előzmények a korai, de még a kései ómagyar korban is adatolhatók: TA.: *iturea;* DömAd.: *Kefudíhítu* (vö. *hit*); TÖ.: *Cysveth* szn. (Húsvét); JókK. 92: *etet* 'evését'; MünchK. 77ra: *létét;* PozsK. 17: *ytoderth* 'ivásodért'; stb. Velük párhuzamosan már a korai emlékekből dokumentálhatók az *-l*-lel bővült alakok is: 1237: *Itol* szn. (OklSz.); vö. JókK. 156: *vetelutan;* AporK. 52: *vtelerol;* stb. Az *sz* és *v* tövű igéken kívül a *hív*, *jön*, *megy* igékhez járul még ez a formánsunk; ezekre analogikusan terjedhetett át, de az előzőekkel egy időben már előfordulnak: TÖ.: *Hiuotol* szn.; vö. BécsiK. 257: *iquètèle.*

C) Deverbális verbum- és deverbális nomenképzők összekapcsolódásával is keletkeztek képzőbokrok.

Az így létrejött képzőbokrokra általánosan érvényes, hogy a funkciót a második elem hordozza. A deverbális verbumképzők morfémahatár-eltolódással tapadtak a névszóképzőkhöz. A bokrosodásnak funkcionális okai lehettek: az elhomályosulóban levő *-m*, *-n* ~ *-ny* ~ *-ány/-ény*, illetve a gyengülő produktivitású *-k (-ék)* képzőink újra erőre kaptak a hozzájuk csatlakozott igeképzők segítségével: az *-alom/-elëm* például így az egyik legproduktívabb formánsunk lett, de a képzőbokrok nagyobb része szűk hatókörű maradt.

Felépítése alapján egyik legrégebbi képzőbokrunknak tarthatjuk a deverbális nomenképző *-m* gyakorító *-l*-lel bővült *-alom/-elëm* folytatását. Kialakulását az ősmagyar korra kell tennünk, annak is az első felére, amikor az *-m* még eleven formáns volt, mivel a bokorrá válás egyik előfeltétele az elemek együttes előfordulásának viszonylagos gyakorisága. A deverbális *-l* igeképző szintén ősi eredetű, bizonyára számos származékot hozott létre már az ősmagyar korban is, s ezeknek *-m*-mel továbbképzett derivátumai szolgáltattak alapot a két formáns összetapadásához. Miután az *-m* már az ősmagyar kor kezdeti szakaszában visszaszorult, a képzőbokor megteremtésének nyilvánvaló funkcionális indítéka volt. Legkorábbi írásos emlékeinkben már az egyik leggyakoribb képzőbokor az *-alom/-elëm:* [1131—1141]/: *Serelmes* szn. (vö. *szerelem*) (OklSz.); HB.: *hotolm*, *kegilmet*, *nugulmabeli;* ÓMS.: *fyrolm;* stb. Az ősmagyar korban születhettek azok a származékok is, amelyek alapszava a magyarban önállóan nem adatolható; vö. JókK. 12: *fegelemuel*, 16: *alkolmas*, 22: *oltalma*, 34: *ỹrgalmaz;* XV. sz.: *tilalm* (MNy. 11: 84); GuaryK. 94: *fortelmes.* Mint a példák is mutatják, az *-alom/-elëm* képzős szavak legősibb rétegében sem talál-

kozunk olyannal, amelynek *-l* képzős előzménye is lexéma értékű lenne, s ez szintén a képzőbokor igen régi kialakulását igazolja.

Az ősmagyar kor folyamán szilárdult képzőbokorrá az *-m* mozzanatos képző (vö. *élemik, futamik* stb.) és az *-n* ~ *-ny* denominális névszóképző. Ebben az időben az *-m*-mel a ránk maradtnál minden bizonnyal több származékszó keletkezett, s az ezekhez kapcsolódó *-n* ~ *-ny*, amelynek produktivitása meggyengült, magához vonta az igeképzőt. Az így kialakult *-mány/-mény* képzőbokor már az ősmagyar korban részt vett a szóalkotásban, mivel az első dokumentálható származékszavak *-m* képzős „előzményei" a nyelvemlékes korban nem élnek: 1222: *Eurmenus* hn. (vö. őrmény 'malom' v. 'örvény') (OklSz.); vö. JókK. 107: *tudomanÿnac*, 129: *tartomanya;* 1407: *Kotorman* szn. (ZichyOkm. 5: 491); BécsiK. 6: *vètèmènèc*, 142: *adomanit*.

Szintén a mozzanatos *-m* ősmagyar kori elevenségének idejére tehetjük a *-más/-més* képzőbokor kialakulását. A morfémahatár eltolódásának ez esetben funkcionális szükségessége nem volt, hiszen az *-ás/-és* széles körű, szinte korlátlan produktivitással rendelkezett, nem igényelt megerősítést. A *-más/-més* megjelenése bizonyára alkotóelemeik gyakori együttes előfordulására vezethető vissza, esetleg nyelvesztétikai törekvések is közrejátszhattak: vitathatatlanul színesíti a rendszert az *-ás/-és*-sel azonos szerepű, de csak szűk hatókörű új formáns feltűnése. A kis számú, *-más/-més* képzővel létrejött derivátum ősmagyar kori lehet, miután az igeképzős alapszavak a nyelvemlékekben nem fordulnak elő, a származékok viszont többnyire már a korai ómagyar korból idézhetők: An.: *aldamas;* TÖ.: *Latamas* szn.; 1280: *Hallomas* szn. (ÁÚO. 12: 317): vö. még 1380 k.: *Tudemaschus* (<: *tudomás*) (Gl.); BécsiK. 189: *lelèmeſec;* 1524: *keremeſſeth* (MNy. 19: 127). Az említettekkel szemben a még a kései ómagyar korban is élő *csuszamik, élemik, félemik, folyamik, futamik, villámik* *-ás/-és* képzős származékait a továbbképzések között tartjuk számon.

Az eddigiekhez hasonló módon forrt az egyszerű *-g* képzőhöz az alapigék *-t* (műveltető, esetleg mozzanatos) képzője. A folyamat az ősmagyar kor második felében mehetett végbe, s funkcionális és morfológiai tényezők egyaránt segítették: a *-g* produktivitása fokozatosan csökkent, így nem meglepő, hogy a gyakori *-t* képzős igék végződése a morfémahatár átértékelődésével a névszóképző részévé vált. A korai ómagyar korból idézhető *-atag/-eteg* végződésű származékszavakról még nem állíthatjuk bizonyosan, hogy már az egységes képzőbokorral alakultak, ugyanis alapszavuk önállóan is él, s felveheti a *-t* ~ *-at/-et* képzőt; ezek tehát egyszerű *-g* képzős névszóknak is felfoghatók: 1193: *Gurguteg* hn. (Görgeteg 'kőomlás') (ÓMOlv. 56); 1300 k.: *Sugatagtou* hn. (vö. *súg* 'zúg') (HazOkm. 7: 342); 1320: *Fizieschergeteg* hn. (Füzes+csörgeteg 'patak') (Györffy 1: 622). Azt, hogy a fenti derivátumok a korabeli nyelvi tudat számára is kettősen értékelhetők lehettek (tehát a képzőbokor kiválása legalábbis megindult), az a körülmény támogatja, hogy még a XIV. században megjelenik néhány olyan *-atag/-eteg* végződésű származékszó, amelynek nem tudjuk kimutatni *-at/-et* képzős igei előzményét: 1322/: *Furratag* 'forrás' (AnjouOkm. 2: 26); JókK. 2: *balkatagnak*, 93: *kergetegnek* 'dühöngőnek', ezek tehát nagy valószínűséggel a bokorrá tapadt *-atag/-eteg* képzővel jöttek létre.

Az ősmagyar kor későbbi időszakában az *-alom/-elëm* képzőbokor még egy elemmel: a gyakorító *-d* képzővel testesebb lett. A *-dalom/-delëm* megjelenése úgy magyarázható, ahogyan a *-más/-més* képzőbokoré: funkcionális szükségszerűségre nem kell gondolnunk, hiszen az *-alom/-elëm* ereje teljében volt, s az újabb fejlemény szerepköre sem különbözik közvetlen előzményéétől. A *-dalom/-delëm*

kiválását bizonyára a kedvező morfológiai körülmények tették lehetővé: mind a gyakorító *-d* ~ *-ad/-ed*, mind az *-alom/-elëm* gyakori formáns lévén, sűrűn előfordulhattak ugyanazon az alapszón (pl. *fáradalom, terjedelem*), s ez a morfémahatár eltolódásához vezetett. Az új képzőbokor produktivitása ugyan szűk körre korlátozódott, de kétségkívül változatosabbá tette a rendszert. Még a korai ómagyar korban felbukkan a *-dalom/-delëm* képzővel alakult *lakodalom* 'lakás' származék: KTSz.: *lacadalma*, kódexeinkből pedig már számos adat kerül elő: JókK. 14: *kefedelmben*, 18: *vezedelmett*, 32: *tewredelmnek*, 147: *byzadalmat;* stb.

Az egyszerű *-k* névszóképző az ősmagyar kor későbbi szakaszaiban többféle igeképzővel is kiegészült: a gyakorító *-d*-t, *-l*-et, a műveltető vagy mozzanatos *-t*-t is magához vonta. A *-k* alaki bővülése mögött funkcionális okok állnak: sok más ősi eredetű formánsunkhoz hasonlóan a *-k* is sokat vesztett elevenségéből, így az előtte álló produktív igeképzők morfológiai átértékelődése a megerősítését szolgálta. — A *-k* legkorábban a *-d*-vel forrhatott össze, amire a *-dok/-dëk* > *-dék* képzős származékszavak felépítéséből, alaki viselkedéséből, s nem utolsósorban igen korai írásos adataiból következtethetünk. Az ősmagyar korban születhettek azok a derivátumok, amelyeknek tőigéje a nyelvemlékekben már nem kerül elő önálló lexémaként: 1193: *zorduc* (vö. *szoros*) (ÓMOlv. 55); vö. 1405 k.: *leueldek* 'pillangó' (vö. *level*) (Gl.) (a *level* 'lebeg' egyes belső nyelvtípusokban élhetett, l. *Levelek* hn. 'mocsaras, ingoványos terület'). A világos alapszóból képzettek közül igen korainak látszik az *ajándok* (1152: *Aianduc* szn.: OklSz.), ez szintén ősmagyar kori alakulat lehet. E képzőbokor alaki viselkedésében a korai ómagyar kortól számottevő változás indul meg: az eredetileg illeszkedő *-dok/-dëk* (> *-dék*) formánst fokozatosan kiszorítja az egyalakú *-dëk* > *-dék*. A korai ómagyar korból idézhetjük az első olyan származékszót, amelyben a képző nem illeszkedik: 1334: *Agagasadek* hn. (vö. *ás*) (OklSz.). A képzőbokor egyalakúvá válása szorosan összefügg az *-ëk* > *-ék* képző kialakulásával (részletesen l. 199), annak analógiás hatásával magyarázható. Emellett szól, hogy mind az *-ëk* > *-ék*, mind a *-dëk* > *-dék* térhódítása szembetűnő hasonlósággal, átmeneteken keresztül valósult meg: az ősmagyar korban bizonyára általános illeszkedést a korai ómagyar kortól az illeszkedő és nem illeszkedő formák — máig érvényes — párhuzamos használata váltotta fel; vö. JókK. 31: *aÿandokÿ* : 159: *ayandekot;* 1380 k.: *sandÿk* : 1456 k.: *zandokoth* (Gl.); BécsiK. 11: *ńomdėknė* : DebrK. 616: *nyomdoka* (a *-k* ~ *-ëk* > *-ék* változatok: *hajlok* ~ *hajlék*, *könyök* ~ *könyék*, *marok* ~ *marék* stb.; l. 199, 212.). Ilyen típusú párok valószínűleg abban az esetben jelentek meg, ha illeszkedő tagjuk korábban keletkezett, s ezeknek mintegy variánsaként foghatók fel az illeszkedést nem mutató tagok. Úgy tűnik ugyanis, hogy az egyalakú formák elterjedése után létrejött, újabb keletű derivátumokban már csak a *-dëk* > *-dék* alakú formánssal találkozunk; vö. DöbrK. 135: *hůlladekok;* NádK. 588: *mofadeccal;* stb. (Vö. az *-ëk* > *-ék* képzővel kapcsolatban mondottakkal.) — A *-tok/-tëk* > *-ték* képzőbokorral létrejött származékok csak a kései ómagyar korból dokumentálhatók: JókK. 80: *merteckletnenek* (vö. *mérték*)*;* 1405 k.: *forratek* 'forrás' (Gl.); KeszthK. 80: *yzamtekos* 'csúszós' (vö. *iszamik* 'csúszik'); 1527: *byrtokom* (MNy. 6: 229); ÉrdyK. 509: *fogyateek*. A derivátumok kései megjelenése csekély számukat figyelembe véve véletlen lehet; legalább egy részük az ősmagyar korban keletkezhetett (felépítése és jelentése alapján különösen a *forratók* és a *mérték* látszik jóval korábbinak első adatánál, a *birtok* szóban pedig a formáns illeszkedése utal arra, hogy ez a

származékszó az első *-tok/-tëk* > *-ték* képzősök közül való). A *-tok/-tëk* > *-ték* képzőbokorral alakult névszók körében már nem követhető olyan világosan az egyalakúvá válás folyamata, mint a *-dok/-dëk* > *-dék* esetében. Hangrendi illeszkedést csupán a *birtok* mutat (*i*-je veláris eredetű !); illeszkedő—illeszkedetlen párok *(birtok* ~ **birték; vö. ajándok* ~ *ajándék)* pedig nem kerültek elő. Lehetséges, hogy az adatok hiánya a származékszavak csekély számának, illetve ritkább használatuknak a következménye. Elképzelhető tehát, hogy léteztek ilyen típusú párok, de nem őrizte meg őket az írásbeliség; az sincs azonban kizárva, hogy az egyalakú formák terjedése idején született a *-tëk* > *-ték* képzős szavak többsége (vagyis nem éltek illeszkedő alakok). Végső soron a *-tëk* > *-ték* vitathatatlan fölényét az *-ëk* > *-ék* és a *-dëk* > *-dék* erős analógiás hatása idézte elő. — A *-lëk* > *-lék* képzőbokrot már kizárólag egyalakúnak mutatják írásos adatai; vö. 1456 k.: *azalek* (ázalék 'főzelék') (Gl.); MargL. 25: *moslekat;* ÉrdyK. 414: *martaleekot.* Valószínű, hogy ebben az esetben az illeszkedő *-lok/-lëk* valóban hiányzott a rendszerből. A *-lëk* > *-lék* képzős származékszavak keletkezését arra az időre tehetjük, amikor a formánssal szoros részrendszertani kapcsolatban levő *-ëk* > *-ék*, *-dëk* > *-dék* (esetleg a *-tëk* > *-ték*) már egyalakú formánsként működött: a korai ómagyar kor kezdetére.

2. Funkciótlan elem és képző összeforrásából, egyedi módon keletkezett az *-ëk* > *-ék* képző. Előzménye az egyszerű *-k*, amelynek produktivitása az ősmagyar korban egyre csökkent. Ez indíthatta el azt a változást, amelynek eredményeképpen a képzőt megelőző vokális fokozatosan elszakadt az igétől, s a formánshoz tapadt (pl. *-ad/-ed, -ász/-ész* stb.). A képző egyalakúvá válása valószínűleg követte ezt a folyamatot, s hangsúlyozta a magánhangzó formánshoz tartozását; egyben megszüntette azt a grammatikai homonímiát, amely az alapige E/1. személye és a képzett névszó között állt fenn: *hajlok, hasadok, maradok* stb. (palatális hangrendű igéken ez az elkülönülés csak a vokális megnyúlásával következett be: *festék, keverék* stb., leghamarabb a korai ómagyar korban). Mindez még az ősmagyar kor végéig végbemehetett, ugyanis korai ómagyar kori emlékeinkben már előfordul néhány *-ëk* > *-ék* képzős szó: DömAd.: *Numarek* szn. (Nyomorék); 1181: *Maradec* szn. (OklSz.); 1323: *feuldhasadek* hn. (OklSz.); stb. Az új képző erejét mutatja, hogy szórványosan behatolt az egyszerű *-k*-val alakult szavakba is: 1269: *homuhailuk* hn. (OklSz.) : JókK. 39: *haylekot* (l. még a denominális *könyök : könyék, marok : marék* stb. párokat is). Az ilyen típusú párok párhuzamosan élnek tovább.

3. Önálló szóból vált képzővé a *-ság/-ség*. Mivel a változás névszói alapszavak mellett ment végbe, részletesen ott tárgyaljuk. Igei alapszavakhoz már csak az absztrakt jelentésű, képző funkciójú *-ság/-ség* csatlakozhatott. A képzővé válás folyamata az ősmagyar korban lezárulhatott, mivel már a korai ómagyar kortól idézhetjük deverbális funkcióban is: HBK.: *birſagnop, uimadſagucmia;* vö. JókK. 66: *gylewſeguel* (vö. *gyűlöl*), 100: *tehetſegem*, 117: *nereſege ert*, 119: *mentſege;* stb.

A korai ómagyar kor névszóképző-rendszere

Első írásos emlékeink megjelenésekor öröklött formánsaink és a magyar nyelv külön életében keletkezett képzőink, képzőbokraink igen gazdag, változatos deverbális névszóképző-rendszert alkottak. Ez a rendszer — tagjainak

kisebb-nagyobb arányú részvételével — szinte hiánytalanul eleget tudott tenni a szóalkotással szemben megnyilvánuló egyre növekvő minőségi és mennyiségi elvárásoknak. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a korai ómagyar kor viszonylag rövid időszakában nem gyarapodott a deverbális névszóképzők száma, sőt a későbbi korszakokban alig voltis szükség újabbakra (táblázatát l. a 201. lapon).

A denominális névszóképzők

Az öröklött képzőrendszer

1. Öröklött egyelemű képzőinket *(-a/-e, -d ~ -gy, -g, -k, -l ~ -ly, -m, -n ~ -ny, -ó/-ő ~ -ú/-ű, -p, -r, -s, -sz ~ -z, -t, -ú/-ű ~ -ó/-ő)* és az ezekkel alakult legkorábbi származékszavakat tárgyaljuk elsőként.

Az *-a/-e* képzőben egy ősi **-i̯* képző rejlik, mely az alapszó tővégi magánhangzójával **-ai̯/*-ei̯* diftongust alkotott, majd az ősmagyar kor utolsó szakaszában lezajlott monoftongizálódással lappangásba jutott, így a formáns *-á/-é* hangalakú lett; a vokális megrövidülése a korai ómagyar korban ment végbe. Ez a képző igen kevés köznévben mutatható ki: 1067 k./: *Apa* szn. (ÁÚO. 1: 26) (a rokonságnevek végződését valószínűleg képzőnek tarthatjuk, nem birtokos személyjelnek); TÖ.: *Hagymas* hn.; VárReg. 280.: *Buga* szn.; 1313: *Hangas* hn. (<: *hangya*) (OklSz.). Az idézett származékszavak az ősmagyar kor első szakaszában keletkezhettek (sőt még korábban), mivel az alapszavak a nyelvemlékes korra fiktívvé váltak, s a derivátumok jelentésük alapján az alapszókincsbe vonhatók. Az ősmagyar korra tehetjük az *-a/-e* képzős állatnevek első rétegének születését is: DömAd.: *Cibe* szn. (Csibe); 1193: *Liba* hn. (ÓMOlv. 53); 1224: *Tuba* szn. (OklSz.). A formáns személynevek képzésében jóval elevenebbnek látszik; bizonyára az ősmagyar kor kezdetétől számolhatunk köznévi alapszavú *-a/-e* képzős nevekkel, amelyek korai okleveleinkben nagy számban fordulnak elő: DömAd.: *Mehe, vene;* 1171: *Scina* (vö. *szín* 'látási érzet'), 1198: *fuketc* (ÓMOlv. 47, 63); TÖ.: *Voca* (vö. *vak*); stb.

A *-d* képzővel alakult származékok közül a legősibbek egyike a *szád* 'bejárat, nyílás', mely még az ugor korban keletkezett; vö. vog. *sũnᴅ* 'ua.'. A magyar nyelvemlékekben is korán felbukkan: TA.: *zadu*. Az ősmagyar kor elején jöhetett létre a *föld*, amelynek feltehető képzett volta speciális jelentésének kifejlődése miatt még a korszak folyamán elhomályosult. Első adata: 1086: *Felduuar* hn. (PRT. 8: 269). A *hold* ősmagyar kori keletkezése mellett szól, hogy alapszava alapnyelvi eredetű, s a származékszó első magyar adata igen korai: TÖ.: *Holdus* szn., s ekkor már talán a szó képzett volta nem is világos, bár erre nézve konkrét fogódzóink természetesen nincsenek. Mivel ez a formáns a korai ómagyar korban gyakran fordul elő kicsinyítő-becéző funkcióban, s a rokon nyelvekben is van ilyen szerepe, szinte bizonyos, hogy ilyen típusú származékok az ősmagyar korban is folyamatosan alakultak. Ezeket képviselik az alábbi, a korai ómagyar korból dokumentálható képzett szavak: Konst.: *ἀρπαδή, Λεβεδίασ* hn.; VA.: *μελεκδίσ* szn.; TA.: *holmodi, Opoudi;* DömAd.: *Bugardi* szn.; ÓMS.: *eggedum, fyodum;* stb. — Korai oklevelekből számos olyan hely- és személynévi adat idézhető, amelyekben a *-d* képző zöngétlen változata fordul elő: DömAd.: *Fluft, Kakafti, vlafti;* TA.: *cuefti, fegifti;* 1193:

A deverbális névszóképzők rendszere a korai ómagyar kor végéig a keletkezés ideje és módja szerint:

A keletkezés ideje	Képzők	A keletkezés módja			
		Egyszerű képző	Képzőbokor	Önálló szóból	Egyéb módon
Örököltek	*-g*	+			
	-j	+			
	-k	+			
	-l ~ -ly ~ -ály/-ély	+			
	-m	+			
	-n ~ -ny ~ -ány/-ény	+			
	-p ~ -b	+			
	-r ~ -ár/-ér	+			
	-s	+			
	-sz ~ -z	+			
	-t ~ -at/-et	+			
	-tal(an)/-tel(en)		+		
Az ómagyar kor folyamán keletkezettek	*-alom/-elëm*		+		
	-á(n)k/-é(n)k		+		
	-ás/-és		+		
	-atag/-eteg		+		
	-dalom/-delëm		+		
	-dok/-dëk > -dék		+		
	-ék				+
	-ékony/-ékëny		+		
	-lëk > -lék		+		
	-mány/-mény		+		
	-más/-més		+		
	-ság/-ség			+	
	-tal/-tel		+		
	-tok/-tëk > -ték		+		
	-vány/-vény		+		

voroft (ÓMOlv. 56); stb. Az adatok alapján valószínű, hogy a *-t* az előtte álló zöngétlen mássalhangzók hatására jelent meg ezekben a szóalakokban. A zöngétlen változat elvétve zöngés mássalhangzó után is kimutatható: 1193: *Bodogth* hn. (ÓMOlv. 54); 1276: *Nandurt* hn. (ÁÚO. 9: 153), ezt azonban a szóvégeken általában érvényesülő zöngétlen ejtés magyarázhatja, illetve az előző típus analógiás hatásával is számolhatunk. — Ugyancsak a *-d* képző alakváltozatának látszik a szinte kizárólag helynevekben jelentkező *-gy*, bár viszonyukat nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Közös eredetüket támogatja, hogy működési kereteik feltűnően hasonlóak: azonos (helynévképző) funkciójukon túl figyelmet érdemel az is, hogy sem a *-d*, sem a *-gy* képzős helyneveknek nem ismeretesek a tulajdonnévi funkció előzményéül feltehető ellátottság jelentésű köznévi megfelelőik. Sőt, *-gy* alakú képzőt semmilyen jelentésmódosító szerepben nem tartunk számon (a *szölgy*, *tölgy* valószínűleg nem képzett szó; az *ásvágy*, *jobbágy*, *ormágy* végződése szintén alakváltozatnak látszik). Ennek a ténynek azért van jelentősége, mert a helynévképző funkció a *-d*, *-i*, *-s* esetében bizonyíthatóan másodlagos, s valamilyen köznévi funkcióból fejlődött ki (részletesen l. 253—5); különös lenne, ha a *-gy* nem ezt az utat járta volna be. Az azonos alapszóból *-d* és *-gy* képzővel is alakult szópárok vizsgálata nem nyújt döntő bizonyítékot a két képző kapcsolatát illetően, bár szép számmal vannak: TA.: *fizeg* : 1223: *Fized-heri* (PRT. 1: 629); An.: *naragỳ* : 1304: *Naraad* (OklSz.); An.: *gỳoỳg* : 1417: *Gyod* (Csánki 1: 27); stb. Az idézett névpárok azonos helyet jelölnek, ez azonban nem támogatja egyértelműen a két képző közös eredetét, ugyanis a korrelációt kétféleképpen magyarázhatjuk: vagy a *-d*-s formák eredetibbek, s ezek alakváltozataiként keletkeztek a palatális *-gy*-sek (emellett szólhat, hogy szinte mindegyik *-gy* képzős névnek van *-d*-s változata is); vagy két különböző képzővel jöttek létre a helynevek, s később rendeződtek korrelációs párokba, esetleg más palatális – depalatális *(-l ~ -ly, -n ~ -ny)* megfelelések mintájára.

Az ősi *-g* képző minden bizonnyal önálló formánsként működött már az alapnyelvben is; az a feltevés, amely szerint csupán a *-k* képző hangtani változata lenne, nincs kellően megalapozva. A két formáns funkcióinak hasonlósága nem tekinthető döntő érvnek közös eredetük mellett, hiszen a képzők poliszémiája általános jelenség volt az alapnyelvben, sőt a későbbi korszakokban is. Nagyobb jelentősége van annak a — különböző eredetüket támogató — ténynek, hogy a két képző morfológiai jelleggel sohasem váltakozik egymással ugyanazon az alapszón, nem tudunk adatolni *keszeg ~ *keszek*, *nyereg ~ *nyerek*, illetve **léleg ~ lélek*, **torog ~ torok* párokat. Szórványosan előfordul ugyan a *-g* képzős származékszavak *-k*-s írása: DömAd.: *Buloc* (Balog); 1312: *Hugoc* (vö. *húgy* 'csillag') (MonStrig. 2: 661); vö. 1395 k.: *ỳdek* (Gl.); stb.; vö. még a deverbális névszókat is: VárReg 318.: *Humuroc* (Homorog; vö. *homorú*); vö. 1395 k.: *haswk*, 1405 k.: *hidek* (Gl.); stb., ez a jelenség azonban kielégítően magyarázható a szóvégi zöngétlenedéssel. — A *-g* képzővel alakult névszók közül bizonyíthatóan élt már az ősmagyar kor elején a korai ómagyar korból idézhető *ideg* és *keszeg:* DömAd.: *Idegdi* szn.; 1304: *Kezeg* szn. (OklSz.). Ezek ugyanis a finnugor, illetve az ugor korban keletkeztek, megfelelőik néhány rokon nyelvben is kimutathatók: *ideg:* vog. AK. *ìəntəŋ;* osztj. V., Vj. *iə̑ńťəχ;* cser. KH. *jə·δəŋ; keszeg:* vog. T. *kəsèŋ*. Az ősmagyar kor első felére tehetjük azoknak a névszóknak a keletkezését, amelyek ősi, de a magyarban önállóan már nem élő alapszóból jöttek létre: 1227: *Nerges* hn. (OklSz.); vö. 1371: *Gyalug* szn. (ZichyOkm. 3: 418); 1430 k.: *halỳog*, 1456 k.: *meg tagol* (< : *tág*),

meg hezageÿta (Gl.). Az alábbi, világos felépítésű derivátumokat is ősmagyar keletűeknek tekinthetjük ősi alapszavuk, jelentésük és korai adatolhatóságuk alapján: DömAd.: *Buloc* (Balog); VárReg. 116.: *Olugnemet* hn. (Alag 'alsó'+német); 1306/: *Lwag* szn. (Lovag) (OklSz.); 1326/: *Jog* 'jobb oldali' hn. (Györffy 1: 668).

A *-k* képzős névszók közül rokon nyelvi megfelelőkkel is igazolható az *eperj* ősi volta: vö. vog. P. *ăpérèχ*. Első magyar adata is korai: 1177/: *Eperyes* hn. (Györffy 1: 175). E derivátum még az ősmagyar korban kiléphetett a képzett szavak kategóriájából — bizonyára a formáns elmosódott, jellegtelen funkciója miatt —, ezért mehetett végbe a képző $k > \gamma > j$ (majd később $> \emptyset$) hangváltozása. Az ősmagyar korban születhettek azok a névszók, amelyeknek alapszava a nyelvemlékes korra önálló használatban kiveszett: *1075/1217: *surkuscher* hn. (vö. *szurok*) (MonStrig. 1: 53); HB.: *lelıc, turchucat;* 1277/: *Enekus* szn. (ZalaOkl. 1: 85); valamint *ágyék, fazék, könyök, marok, vöcsök* (a *marok* ~ *marék* típusú párokról l. az *-ék* képzőnél); vagy ez időben már csak a nyelvterület egyes részein élt: (†1247)[XIV. sz. e.]/: *Chuchkud* hn. (<: *csücsök*) (Györffy 1: 854); 1314/: *Ayakas* szn. (OklSz.); s valószínűleg a *telek* is ide sorolható: 1194/: *Telky* hn. (MonStrig. 1: 146).

Az *-l* ~ *-ly* képzővel alakult származékszavak egy része bizonyíthatóan megvolt az ősmagyar kor elején: ilyen a *homály:* vö. md. E. *kovol;* a *nyúl:* vö. zürj. KP. *ńimál;* md. E. *numolo;* lp. N. *njoammel;* az *oldal:* vö. vog. T. *antèl;* a *sül* (~ *sün*): vö. vog. R. *soule;* cser. KH. *šü·lə;* md. E. *śejeĺ;* finn *siili;* észt *süĺ*. A *nyúl* és a *sül* származékszó volta még az ősmagyar kor első időszakában elhomályosulhatott az alapszavak lexéma értékének és a formáns érzékelhető szerepének hiányában. A magyar írásbeliségben a korai ómagyar kortól fordulnak elő: 1086: *Nulu* hn. (PRT. 8: 269); 1121/: *Siul* hn. (MNy. 23: 362); 1347: *oldolerdew* hn. (OklSz.); vö. JókK. 93: *homalyoſſagarol.* Mivel a képző már a korai ómagyar korban sem eleven, viszonylag kései megjelenésük ellenére az alábbi névszók keletkezését is az ősmagyar korra tehetjük, annál is inkább, mert ősi eredetű alapszavuk — a *szem* kivételével — önállóan a magyarban nem mutatható ki: VárReg. 328.: *Scemel* szn.; 1395 k.: *fagal* (Gl.); 1409: *Gachÿal* '? (szőlő)kacs' hn. (ÓMOlv. 234); vö. még 1577: *cziegely* 'ék alakú föld' (Gl.).

Az ősmagyar kor kezdetén az *-m* képzővel létrejött névszók közül bizonyosan számolhatunk az *alom* és a *hím* meglétével, ezek ugyanis még a rokon nyelvi együttélés idején születtek; megfelelőikre vö. osztj. Trj. *ʾiləm;* ill. vog. Szo. *χum;* szam. szelk. *ɣum*. Első magyar adatuk: [1093—1095]: *Himudi* szn. (PRT. 1: 591); vö. ÉrsK. 211: *almaban*. Ez a képzőnk is elavult a korai ómagyar korra, ezért a többi, ezzel alakult származékot is ősmagyar korinak tarthatjuk. Egy részük már a legkorábbi okleveleinkben felbukkan: 1075/1217: *Sulmus* hn. (<: *sulyom*) (MonStrig. 1: 56); TÖ.: *Thetemeh* szn. (<: *tetem*); 1275: *Vrmus* hn. (<: *orom*) (Györffy 1: 796). Az *-m* képzőt tartalmazó többi származékszó keletkezését is erre a korszakra tehetjük (különösen a nyelvemlékekből csak továbbképzett alakban idézhető *koszmó* és *vérme* szóét), akkor is, ha első adatuk viszonylag késői: 1405 k.: *kvzmo* (Gl.); 1548: *uermeuel* (OklSz.); 1645: *izmos* (vö. *íz* 'tag, ízület') (GKatTitk. 37).

Az *-n* ~ *-ny* képzővel létrejött névszók közül rokon nyelvi megfelelőkkel is igazolható az *íny* (vö. zürj. Sz. *an;* votj. Sz. *aŋ;* finn *ien*), a *sovány* (vö. md. M. *śva·ńə*) és a *vékony* (vö. zürj. V. *vekńi*) megléte az ősmagyar kor elején. A magyar nyelvemlékekben csak a kései ómagyar kortól fordulnak elő: 1380

k.: *Wekan*, 1405 k.: *en* (Gl.); 1473: *Sowanrakothya* hn. (OklSz.). Ez a formánsunk köznevek alkotásában valószínűleg már az ősmagyar kor második felében sem vett részt, ezért az ilyen típusú derivátumok nyilvánvalóan a korszak első felének termékei: TÖ.: *Kemend* szn. (< *: kemény*); 1278: *Gurteanfa* (Gyertyánfa) (ÓMOlv. 104); vö. 1406: *Alachan* szn. (ZichyOkm. 5: 489); BécsiK. 199: *noſten*; 1456 k.: *fowanoſagath* (Gl.). Legkorábbi okleveleink számos *-n* ~ *-ny* képzős tulajdonnévi adata alapján valószínűsíthetjük, hogy ilyen jellegű származékszavak az ősmagyar korban is születhettek, elsősorban ősi eredetű, illetve korabeli jövevényszavakból: DömAd.: *Hetten* (vö. *hét*); An.: *Hongvn*; TÖ.: *Echin* hn. (vö. *öcs*); ilyen még a *bakony*, *harsány* (vö. *hárs*), *ikrény* (vö. *iker*).

Az *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* képző alakja az ősmagyar kor kezdetén feltehető nyelvterületi különbségeket tükrözve *β* (< ugor **-m*, **-p*) vagy *γ* (< ugor **-k*, **-η*) lehetett. A spiránsok az ősmagyar kor folyamán vokalizálódtak, diftongust alkottak az alapszó tőséghangzójával, majd — idő- és térbeli eltérésekkel — a korai, illetve a kései ómagyar korban az adott nyelvterület sajátosságainak megfelelően középső vagy felső nyelvállású vokálissá monoftongizálódtak (a monoftongus esetleges további változásai: a rövidülés: *hamu*, *falu* stb., a *v*-s szóvég: *enyv*, *nyelv*, a képzőt már egyáltalán nem tükröztető *könny*, *toll*-féle alakok a későbbi korokban jelennek meg).

Az ezzel a képzővel létrejött, már az ősmagyar kor elején meglevő, viszonylag nagyszámú származékot tüzetesebben megvizsgálva kiviláglik, hogy az idetartozó névszók alaki viselkedésüket tekintve korántsem alkotnak homogén csoportot. Feltűnő, hogy többféle tőtípusba tartoznak ezek a főnevek és melléknevek: nagyjából egyenlő arányban találunk egyalakú: *áru*, *csomó*, *mogyoró* stb.; csak *v*-s tőváltozatú: *elü*, *falu*, *hamu* stb.; és *ó* (~ *ú*)-t *a*-val, *ő* (~ *ű*)-t *e*-vel váltakoztató tövű származékokat: *fiú*, *könnyű*, *velő* stb. A jelenséget kétféleképpen magyarázhatjuk: a) Ugyanazon képzővel alakultak a származékok, az eltérések a képzések keletkezésének tág idő- és térbeli szóródásában gyökereznek (l. a folyamatos melléknévi igenévképzős szavak alaki és tőtani változatosságát); b) Eredetileg két külön formáns konvergens alaki fejlődése eredményezte a morfológiai hasonlóságot, egyben ebből fakad — részben vagy egészben — a tőtípusok sokfélesége. Egyik feltevés mellett sem tudunk határozottan állást foglalni. A szóban levő származékszavak igen régiek, jelentős hányaduk még az alapnyelv valamely szintjén jött létre, s fennmaradó részük is az ősmagyar kor kezdeti szakaszában; többségük képzett volta a nyelvemlékes korra elhomályosult, így a formánsok esetleges szétválasztása lehetetlen (ebben a meglévő rokon nyelvi megfelelők sem segítenek). Ugyanakkor ősiségük és korai elhomályosulásuk időt adhatott az alaki és morfológiai tulajdonságok többirányú alakulásához.

Az idetartozó derivátumok hangalakjának, tőtani viselkedésének és szófajának együttes vizsgálata alapján az alábbi csoportok körvonalazódtak.

A csak *v*-s tőváltozatúakban a képző a korai ómagyar korra *-ú/-ű* alakú lett, szófajukat tekintve ezek a származékszavak főnevek. Közülük az ugor korból ered az *elű* (> *elv* 'valamin túl fekvő rész'): vö. vog. T. *ελə·m*; osztj. J. *ăləm*; az *enyű* (> *enyv*): vö. vog. T. *iləm*; osztj. V. *ēi̯əm*; a *tetű*: vö. vog. T. *tɛχə·m*; osztj. V. *töγtəm*. Talán ebbe a legkorábbi rétegbe sorolható a *falu*: vö. finn *palva-*, karj. *palvi*; és a *tolú* (> *toll*): vö. md. *tolga*; lp. L. *tåľkē*. Első magyar adataik: An.: *erdeuelu* hn.; 1395 k.: *tetew*, 1470: *eneben* (enyv) (Gl.); *1075/1217: *Saroufalu* (MonStrig. 1: 55); 1431: *Tolwas* szn. (OklSz.). Az ősmagyar kor

első felében születhettek az első előfordulásukkal idézett további főnevek: (†1037)1330: *Oduoskw* (<: *odu*) (PRT. 8: 225); HB.: *chomuv;* ÓMS.: *kunuel* (vö. *könyű* > *könny*).

A változatlan tővéghangzójú képzett szavak képzője a korai ómagyar korra *-ó/-ő* alakú (az *áru* kivételével) s a származékok zömmel szintén főnevek. Rokon nyelvi megfelelőkkel igazolható a *háló:* vö. vog. É. *χulep;* osztj. V. *kāľəβ;* zürj. V. *kulɐm;* finn N. *kalin;* s talán az *áru:* vö. finn *arvo,* észt *arvama* 'vél(ekedik), értékel' megléte az ősmagyar kor kezdetén. A magyarban a korai ómagyar kortól dokumentálhatók: 1267: *halous* (OklSz.); [1237—1240]: *Arossod* szn. (PRT. 1: 774). Ősmagyar kori alakulatok lehetnek a következők is: TA.: *munorau;* vö. 1395 k.: *sauo* (Gl.); MünchK. 46va: *vtouac* 'utolsók'; AporK. 120: *zellobe;* 1430 k.: *saualu* (a *savanyú* alakváltozata) (Gl.); JordK. 859: *feelho.*

A fentiekkel összehasonlítva az *ó* (~ *ú*)-t *a*-val, *ő* (~ *ű*)-t *e*-vel váltakoztató tövű névszók csoportja meglehetősen összetett. Elgondolkoztató azonban, hogy a melléknevek döntő hányada ebbe a típusba tartozik. Van köztük ugor kori örökség: *könnyű:* vö. vog. T. *küńɑə̀·š́;* osztj. J. *könney; lassú:* vö. osztj. Szi. *laśiŋen* 'lassan', ezek a magyar nyelvemlékekben is korán megjelennek: 1192/: *Losiuduna* hn. (Györffy 1: 236); vö. JókK. 155: *kewnuen.* Az ősmagyar korra tehető a TA.: *eleuui* (<: *elő);* és az *1075/1217: *hosiouer* (Hosszúér) (MonStrig. 1: 57) létrejötte is. E típusban főneveket is találunk a melléknevekhez hasonló arányban. Valamennyi élhetett az ősmagyar kor első felében, bár bizonyítani csak a *velő* meglétét tudjuk: vö. vog. T. *βɛlə·m;* osztj. V., Vj., O. *χēləm;* votj. Sz. *vijim;* md. E. *ud'em.* A magyarban vö. 1405 k.: *velw* (Gl.). A *faggyú, fiú, vessző* koraiságát morfológiai felépítésük, jelentésük és a korai ómagyar kori adatolhatóságuk alapján feltételezhetjük: DömAd.: *Fiodi* szn.; 1325: *vezeus* szn. (ZichyOkm. 1: 270); vö. 1374: *faggyasto* hn. (ZichyOkm. 3: 536).

Az ősi *-p* képző meglétének, működésének nyelvünkben alig van nyoma. A *közép* származékszó még az ugor korban keletkezett: vö. osztj. Ko. *kɣ'ttəp;* első magyar előfordulása: VárReg. 69.: *Cuzeploc* hn. Valószínűnek látszik, hogy a képző zöngés változatát találjuk a *nyaláb* szóban, amelynek származékszó volta talán még az ősmagyar korban elhomályosult az alapszó fiktívvé válásának és a formáns igen csekély produktivitásának következményeként. A derivátum a magyarban korán felbukkan: 1326: *Nyalab* hn. (AnjouOkm. 2: 264).

Az *-r* képzővel alakult származékszavak legkorábbi rétegét az alapnyelvből hozta magával a magyarság: *agyar:* vö. vog. T. *ɑń ɔ́šər;* osztj. O. *ɑ̄ńźər;* zürj. Pr. *vo d'z'ir;* votj. Sz. *važer; egér:* vö. vog. T. *tɛŋkə·r;* osztj. V. *lɑŋkər;* zürj. V. *šir;* votj. Sz. *šir;* md. E. *tševeŕ;* finn *hiiri;* észt *hiir; gyökér:* vö. vog. KL. *i̯ēk̯ər;* ostor: vö. vog. T. *aštə·r;* cser. KH. *βa·štər.* Első magyar adataik: An.: *ÿftoroſ;* KTSz.: *gukeritul;* 1395 k.: *eger,* 1456 k.: *agyarkodikh* (Gl.). A képző produktivitására vonatkozó ismereteink alapján — mely szerint a formáns csak az ősmagyar korban eleven — a többi *-r* képzős névszót is ősmagyar korinak tekinthetjük. Elsősorban azokat, amelyek a magyarban önállóan már nem élő ősi eredetű alapszóból alakultak: 1269: *Gokorsum* (Gyakor 'sűrű'+som), 1321: *Chupor* szn. (OklSz.). Ugyancsak ekkor születhettek élő alapszóból a következők is: TA.: *munorau;* DömAd.: *Dubur* szn. (vö. *dob* fn.); 1198: *fumur* szn. (<: *sömör*) (ÓMOlv 63); 1237: *Bugur* szn. (vö. *bog*), 1247 k.: *Opour* szn. (vö. *apó*) (ÓMOlv. 89, 97). Valószínűleg idetartozik az 1220 k.: *Habur* szn. (ÁÚO. 1: 167) és a VárReg. 132.: *Scemer* szn. képzés is, de azt sem

lehet kizárni, hogy ezek a *háborog, szemereg* igékből rövidültek (l. a deverbális *-r*-nél is).

Az *-s* képző legkorábbi nyelvemlékeink tanúsága szerint a korai ómagyar kor egyik legproduktívabb formánsa, mely a rokon nyelvekben is kimutatható. Ezért meglepő, hogy egyetlen *-s* képzős névszót sem tudunk egyeztetni rokon nyelvi megfelelőkkel; a jelenség magyarázata a tőszó és a képző közötti, már említett laza, ritkán állandósult kapcsolatban rejlik. A legősibb *-s* képzős származékszavakra így csak az alkalmazott szempontok figyelembevételével következtethetünk. Valószínűleg már az ősmagyar kor elején megvolt a nyelvünkben a *hamis, kevés, más*, ezek ugyanis ősi, de a magyarban önálló lexémaként nem élő alapszavakból jöttek létre, s első magyar nyelvi adataik is koraiak: HBK.: *homuſ;* vö. JókK. 13: *keues*, 122: *maſ*. Az ősmagyar korra tehető a *nőstény* keletkezése is, mivel a *-t* képző csak ekkor produktív, az *-s*-hez csak ebben a korban kapcsolódhatott. Első előfordulására vö. BécsiK. 199: *noſten*. A korai ómagyar korból idézhető nagy mennyiségű világos alapszóból alakult *-s* képzős névszó is arra enged következtetni, hogy ilyen típusú képzett szavak már az ősmagyar korban is születtek: 1009/: *Almas* (MNy. 12: 378); TA.: *cueſ, uluueſ* (Ölyves), *fuegnes;* 1146: *Scines* szn. (PRT. 1: 597); stb.

Az *-sz* ~ *-z* képzővel alakult névszók közül a legősibbek közé tartozik az *arasz:* vö. vog. AK. *tōrəs;* osztj. O. *sǫrəs;* és a *ravasz:* vö. zürj. V. *ruťs';* votj. Sz. *ǯiči;* cser. KH. *rə·βəž;* md. E. *ŕiŕeś*. A magyarban a *ravasz* a korai ómagyar kortól dokumentálható: TA.: *ruuoz;* az *arasz* azonban csak a kései ómagyar korban jelentkezik: 1405 k.: *araz* (Gl.). A képző az ősmagyar kor folyamán improduktívvá vált, illetve csak a tővégi vokálissal bővült *-ász/-ész* változata maradt eleven, így az egyszerű *-sz* képzővel létrejött többi névszó is ősmagyar kori lehet: 1310/: *Lapaz* hn. 'sík vidék' (OklSz.); vö. AporK. 71: *tauaʒt*. E képzéseknek az adatok megjelenését jóval megelőző keletkezése mellett szól ősi eredetű (a *tavasz* esetében önállóan nem élő) alapszavuk és jelentésük is. — A képző zöngés változata jelenik meg az *igaz* származékszóban (ÓMS.: *ygoʒ*), amelynek létrejötte szintén az ősmagyar korban valószínű; erre utal az alapszó eredeti *jog* alakjától való eltávolodás is. — Az *-sz* affrikálódott változatával találkozunk a *gömböc* szóban, amely a korai ómagyar kor felső határán bukkan fel: 1351: *Gunbuch* szn. (MNy. 10: 79).

A *-t* képzővel létrejött származékszavak közül az ősmagyar kor elején csak az *evet* élt bizonyosan: vö. osztj. DN. *īmet;* első magyar adata: 1215/: *Ewetes* hn. (Györffy 1: 301). Ez a formáns is elavult még az ősmagyar korban, ezért az ezzel létrejött valamennyi képzést ősmagyar korinak tekinthetjük, függetlenül az első magyar nyelvi adat felbukkanásának idejétől: TA.: *ziget;* 1230 k./: *Menethescozma* hn. (Menyéteskozma) (OklSz.); 1240: *Fystpénz* (Jern. 165); BécsiK. 149: *fürtǫ;* 1451: *Wasthagh* szn. (OklSz.). A *fürt* és a *füst* koraiságára utal az is, hogy alapszavuk legfeljebb az ősmagyar kor első felében élt önállóan.

A csak jelzős szerkezetben előforduló *-ú/-ű* ~ *-ó/-ő* melléknévképző eredetében ugyan azonos a már tárgyalt *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* képzővel (alaki fejlődését l. 204), de a köztük levő számottevő jelentésbeli különbség, valamint a használatuk szabályában megmutatkozó alapvető eltérés arra utal, hogy funkcionálisan igen korán, valószínűleg még az alapnyelv valamely szintjén, de az ősmagyar kor kezdetére már bizonyosan elszakadtak egymástól. Néhány, ezzel a képzővel létrejött származékszónak a rokon nyelvekben is kimutatható a megfelelője: *hasú:* osztj. *χonəβ; lovú:* osztj. *laɣəŋ; kezű:* vog. *kātəp*. Már a korai ómagyar

kori emlékekben találkozunk ilyen típusú képzett szavakkal, s ez a képző ősi eredete mellett alig hagy kétséget afelől, hogy az ősmagyar korban is éltek *-ú/-ű* ~ *-ó/-ő* képzős származékszavak. Első magyar adatai: 1267: *Aranlabovbach* hn., 1291: *keth agow*, 1296: *alma hymu*, 1329/: *Weresorru* szn. (OklSz.); stb.

2. Bizonyíthatóan öröklött képzőbokor a *-tal/-tel* fosztóképző, amely még az ugor korban keletkezett: vö. vog. *vittal* 'víztel(en)', *nētāl* 'nőtel(en)' stb. A formáns eredeti alakját őrzi *fiatal* szavunk (1302: *fyotol:* OklSz.), és vö. 1520: *zepletel* 'szeplőtelen' (Gl.); egyes nyelvjárásainkban ma is ismeretes a rövid forma: N. *sajtal* 'sótlan', *hirtel* 'hirtelen' stb. A képzőhöz még az ősmagyar kor folyamán hozzátapadt az *-n* modális rag, amely gyakran kapcsolódott a fosztóképzős alakokhoz mód-állapothatározói mondatrészszerepben, végül pedig a formáns részévé vált. Ez a határozói jelentéstartalom számos esetben világosan érzékelhető a *-t(a)lan/-t(e)len* képzős melléknevekben, l. az ÓMS.: *byuntelen* 'bűntelenül', *turuentelen* 'törvénytelen(-ül ?)'. A képző alakváltozatai közül az elsődleges a *-talan/-telen* forma volt, ebből a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésével és az alapszó tőséghangzójának a formánshoz vonódásával jött létre az *-atlan/-etlen* változat, valószínűleg még az ősmagyar korban. A legkorábbi adatokkal már minden variánst példázhatunk: (†1086) [XII. sz.]: *Hitlen* szn. (PRT. 8: 270); VárReg. 309.: *Neuetlen* szn.; ÓMS.: *byuntelen, turuentelen;* 1351: *orrothlan, fylethlen* szn. (ÓMOlv. 193).

Az ősmagyar kor folyamán keletkezett képzők, képzőbokrok

Az ősmagyar korban új elemekkel egészült ki névszóképző-rendszerünk. Az új rendszertagok eredetét vizsgálva a képzők keletkezésének szinte minden lehetséges módjára találunk példát. Leggyakoribb ebben a korban is a képzőbokrok alakulása (*-ka/-ke, -sa/-se, -só/-ső* stb.), de előfordul ragok átértékelődése (*-i* nomen possessi, *-nyi*), önálló szó agglutinálódása (*-ság/-ség*), a tővégi vokális képzőhöz tapadásával új formáns keletkezése (*-ék, -ász/-ész*), sőt nyelvjárási hangtani változatból önállósult képző megjelenése (*-cs*) is.

Az új képzők egyik csoportja funkcionális indítékokból jelent meg a rendszerben. Ezek részben olyan funkcióval rendelkeztek, amelyet ősi képzővel nem lehetett kifejezni (az elvontság jelölésére csak a *-ság/-ség*, a mértéknévképzésre a *-nyi* képző kialakulása óta van lehetőség), illetve amelyeket csak esetlegesen, már elavulóban levő formánssal tudtak jelölni (a 'valamihez tartozás' kifejezésére alkalmas volt például a *-g, -k, -p* képző is az *-i*, illetve a *-só/-ső* megjelenése előtt). Más részükben már meglévő, de csekély produktivitású formáns elevenedett meg, megtartva eredeti funkcióját (*-ék*) vagy új jelentéstartalommal feltöltődve (*-ász/-ész*).

A másik csoport, ahová kicsinyítő-becéző képzőbokrok tartoznak, nem ilyen szükségszerűségből jött létre, hiszen ősi, egyelemű képzőink között is van jó néhány, amely alkalmas e funkció ellátására az ősmagyar korban (*-a/-e, -d, -n* ~ *-ny, -ó/-ő, -r, -s*). A kicsinyítés-becézés jellegzetessége azonban éppen játékosságában rejlik, s ennek érdekében a beszélők a rendelkezésre álló formánsokat számtalan lehetséges variációban összekapcsolják, állandóan változtatva-növelve a kicsinyítő-becéző képzők állományát.

1. A vizsgált időszakban a következő képzőbokrok jöttek létre. A korai ómagyar kori nagy mennyiségű adat alapján valószínű, hogy az ősmagyar kor második felében, de a végére mindenképpen kialakult a *-csa/-cse* képzőbokor a *-cs* és az *-a/-e* képző összekapcsolódásával. A képzőbokor alapjául az egyszerű *-cs* képzős névszók szolgálhattak: DömAd.: *Magicí* szn.; TÖ.: *Zemchi* szn.; 1273 k.: *Leanch* szn. (ÁÚO. 9: 46); stb. Ezeket a származékokat az *-a/-e* képzővel továbbképezve lehetségessé vált a két formáns összetapadása. Korai emlékeink jellegéből adódóan a bokorrá válás folyamatát csak tulajdonneveken tudjuk bemutatni. Lehetséges, hogy valóban becéző képző volt eredetileg a *-csa/-cse*, ugyanis mindkét alkotóeleme ebben a funkcióban volt produktív(abb) az ősmagyar kor második felében. Használata azonban hamarosan — még az ősmagyar korban — kiterjedhetett köznevek képzésére is, amint ezt köznévi eredetű személyneveink mutatják: TÖ.: *Fiacha, Feuche, Keuueche;* VárReg. 42.: *Orocha;* 1237: *Scimche* (MonStrig. 1: 322); stb. — A képzőbokor kialakulásának másik lehetséges módja a kicsinyítő-becéző képzőkre jellemző spontán keletkezés; ez esetben nem volt szükség *-cs* képzős alapszavak és az *-a/-e* képző gyakori együttes előfordulására, ami a bokorrá tapadás egyik előfeltétele, hanem a *-csa/-cse* ilyen előzmények nélkül, „hirtelen", egységként is megjelenhetett.

Szintén az ősmagyar korban, de az előbb tárgyalt képzőnél talán valamivel korábban alakult ki a *-ka/-ke* képzőbokor az egyszerű *-k* és az *-a/-e* formáns kapcsolatából. Itt is felmerül annak a lehetősége, hogy eredetileg becéző-személynévképző volt, mivel az *-a/-e* már az ősmagyar korban is csak ebben a funkcióban volt produktív. A korai ómagyar kori emlékekben azonban a számos tisztán személynévi származékon kívül jó néhány közszói eredetű nevet is találunk, ami arra utal, hogy használata tulajdonnévi eredete esetében is még az ősmagyar korban átterjedt köznevek alkotására is. A *-ka/-ke* formánst tartalmazó köznévi derivátumoknak egy esetben sem mutatható ki egyszerű *-k* képzős előzményük, tehát egyértelműen *-ka/-ke* képzőbokorral alakultak. A legkorábbi, bizonyára még az ősmagyar korban keletkezett képzések a korai oklevelekből dokumentálhatók: TÖ.: *Zeuke* szn.; VárReg. 166.: *Tarca* szn.; 1252: *Bizque* szn. (Büszke) (Jern. 21); 1273 k.: *Zurke* szn. (ÁÚO. 9: 47). A *tőke* származékszó helynévben bukkan fel először: 1293: *Egurthuke* (OklSz.). Igen korai képzés lehet a *róka* is, hiszen a *ravasz* szóval közös **raβ-* töve csak az ősmagyar kor első felében lehetett önálló, vagy legalább felismerhető; ennek ellenére első magyar adata csak a kései ómagyar korban jelenik meg: JordK. 376: *rokaknak*. Néhány más állatnév keletkezését is az ősmagyar korra tehetjük: VárReg. 197.: *Choucad* szn.; 1322: *Chyrke* szn. (OklSz.). A tisztán személynévi adatok között természetesen nem ritka az egyszerű *-k* képzős és a *-ka/-ke* képzőbokorral létrejött nevek egymás mellett élése: 1247: *Iwanc* : 1235: *Iwanka* (MonStrig. 1: 364, 311); 1258: *Benk* (ÁÚO. 11: 447) : 1237: *Benka* (ÓMOlv. 91); 1292: *Bechk* (ÁÚO. 5: 74) : 1275: *Bechke* (ÁÚO. 12: 156); stb. A jelenséget ugyanúgy kell megítélni, ahogyan a *-csa/-cse* képzőbokor esetében tettük: a becéző képzők keletkezésének a sajátosságaiból adódóan az egyszerű képzővel alakult származékszavak nem vesznek ki a képzőbokor kialakulását követően.

Legkorábbi okleveleinkben az egyik legelterjedtebb képzőbokor az egyszerű *-s* és az *-a/-e* összekapcsolódásával létrejött *-sa/-se*. Számos személynévi származékot idézhetünk: [1131]: *Buduſa* (ÓMOlv. 27); DömAd.: *Babíſa, Fiaſa, Iapuſa;* TÖ.: *Bense, Zemse;* stb. A korai nagy mennyiségű képzett szóból arra

következtethetünk, hogy a képzőbokor még az ősmagyar korban keletkezett. Kialakulásának körülményei megegyeznek az előző pontokban tárgyalt formánsokéval. A képzőbokor meglétét ebben az esetben sem zárja ki az egyszerű *-s* képzős alakok párhuzamos jelenléte: 1086: *Benus* (PRT. 8: 270) : VárReg. 218.: *Bensa;* TÖ.: *Domas : Domsa;* 1245: *Jacus* (ÁÚO. 2: 188) : TÖ.: *Jacsa;* stb.

A fentiekkel azonos típust képvisel — mind felépítésében, mind létrejöttének indítékait, körülményeit tekintve — a *-ta/-te* képzőbokor. A *-t* elem mibenlétére vonatkozóan azonban nem tudunk egyértelműen állást foglalni. A magyar nyelvben volt ugyan *-t* kicsinyítő képző (l. 206), de ez csak az ősmagyar kor első felében volt produktív, ami önmagában nem zárja ki, hogy személyneveken becéző képzőként gyakori lehetett (l. az ősi *-a/-e* képző hasonló viselkedését). A bizonytalanságot az okozza, hogy egyszerű *-t* képzős személyneveket nem tudunk adatolni, az eddig tárgyalt képzőbokrok elemei pedig önmagukban is produktívak voltak. A korai oklevelekből idézhetők ugyan *-t*-re végződő nevek, de ezek a *-d* képzőnek az előtte álló *s* hatására zöngétlenedett változataként értékelhetők: DömAd.: *Fiuſt, Januſt, Kakaſti, vlaſti;* stb. Helynevekben is találkozunk a jelenséggel: TA.: *cueſti, fegiſti;* 1193: *Woroſt* (ÓMOlv. 53); stb. Elképzelhető, hogy ezekből a származékszavakból kivált egy *-t* képző, amelynek nincs kapcsolata az ősi *-t*-vel. A hangtani variánsból önállósodott formáns alapul szolgált képzőbokor alakulásához is. A *-ta/-te* képzőbokorral létrejött derivátumokat korai oklevelekből idézhetjük: DömAd.: *Babita, Benete, Helte, Tumurte;* 1228: *Scinta* (ÓMOlv. 80); [1237—1240]: *Buzte* (PRT. 1: 776); stb.

Valószínűleg egységes képzőbokorrá tapadt az egyszerű *-cs* és a *-k* képző *-csok/-csök* formában az ősmagyar kor második felében. Adatok hiányában a bokorrá válás folyamatát nem tudjuk megragadni, az sem világos, hogy az alkotóelemek milyen irányban módosították az alapszavak jelentését: talán mindkettő kicsinyítő szerepű, de az is lehetséges, hogy egyikük (melyik?) hasonlóság (a *sömörcsök* szóban) vagy valamihez tartozás (a *farcsok* szóban) értelmet hordoz. Csupán néhány származékszó adatolható ezzel a képzőbokorral: 1198: *fumurcuc* (vö. *sömör*) (ÓMOlv. 63); vö. 1364: *Zurchuk* hn. (ÓMOlv. 202); BécsiK. 26: *fazlokan;* 1418: *Thomorchok* hn. (ÓMOlv. 239).

Képzőbokornak látszik a *-só/-ső* is, amely a korai ómagyar korban már számos adattal mutatható be: 1225: *Besseusciget* hn. (Belsősziget) (CD. 3/2: 67); 1256/: *Felsytethey* hn. (Györffy 1: 675); 1307: *Olsouzule* hn. (OklSz.); 1341/: *Tulso* (Györffy 1: 541); 1350/: *Kuzepseumonyros* hn. (OklSz.). A képzőbokor kialakulásának körülményei eléggé homályosak, mivel egyetlen esetben sem tudjuk kimutatni a közbülső **alos, *beles, *feles* stb. fokozatot. Így az esetleges funkcionális indítékok sem világosak. Az első adatok tanúsága szerint a képzőbokornak kezdetben csak valamilyen nyomatékosító, testesítő, talán szófajkijelölő szerepe lehetett (az *-s* és az *-ó/-ő* is tipikus melléknévképző), ugyanis az alapszavaknak önmagukban is az a jelentésük, mint a *-só/-ső* képzős származékoknak: (†1194)[1230 k.]: *Weguhomoc* hn. 'Végsőhomok' (OklSz.); VárReg. 69.: *Felkopuſi* hn. 'Felsőkapos', *Cuzeploc* hn. 'Középsőlak', 88.: *Olnemet* hn. 'Alsónémet'; vö. MünchK. 46va: *elquec, vtouac* 'elsők, utolsók'. Mint a példák mutatják, a képzések alapszava általában helyet jelölő főnév volt. Az ezekből keletkezett *-só/-ső* képzős származékok a köznapi használatban s a helynevekben is igen gyakoriak lehettek, így megvolt a lehetősége annak, hogy a 'valamely helyen levő' jelentést a képzőbokornak tulajdonítsák. A későbbiekben már ebben a funkcióban vesz részt a szóképzésben, l. *hátsó, innenső, mellső.*

2. Más toldalékból értékelődött át képzővé az *-i* és a *-nyi*.

Az ősmagyar korban lezajlott az a folyamat, melynek eredményeképpen az *-é* birtokjel bizonyos mondatbeli helyzetben átértékelődött, s alaki, funkcionális hasadással létrejött az *i* (< *-í* < *-ëi*) nomen possessi képző. A változás menete a következő lehetett: az *(a) birtok (a) királyé* típusú szerkezetekben a birtokjeles névszó állítmányi szerepben áll. A magyar nyelv eléggé szabad szórendje megengedi, hogy a szerkezet tagjai fordított sorrendben kövessék egymást: *(a) királyé (a) birtok*. Megelőzve az alanyt az eredetileg névszói állítmány jelzői szerepet, s ezzel melléknévi szófaji értéket kaphat. A mondatban betöltött immár kettős funkció lehetővé s egyben szükségessé tette az alaki elkülönülést, amely az ősmagyar kor végére általában végbe is megy: a birtokjel *-é*, a melléknévképző *-í* (> *-i*) formában szilárdul meg. A melléknévképző már a korai ómagyar kortól *-í* (> *i*) hangalakúnak mutatkozik: HB.: *munhi* (mennyei); KTSz.: *[ke]rali*. Arra, hogy az alak és a funkció összekapcsolódása hosszú időt vehetett igénybe, s nyelvterületenként is eltérő módon valósult meg, néhány nyelvemlékes adatból és a mai nyelvjárási változatokból következtethetünk: SzékK. 366: *assonyealatok;* N. *nádé;* stb. — A XIV. századtól dokumentálhatók a formáns illeszkedő *-á* (> *-a*) változatával képzett származékok: 1332—1336: *Kyralya* hn. (Györffy 1: 561). Ezek valószínűleg nem voltak általánosak; egyéni, esetleg nyelvterülethez kapcsolódó kísérletet tükrözhetnek a veláris alak elterjesztésére.

Ugyancsak az ősmagyar kor második felében kezdődhetett meg a *-n(y)é* ~ *-n(y)í* lativusrag mértéknévképzővé válásának hosszan tartó folyamata. A toldalék funkcióváltását több körülmény segítette. Az egyik az, hogy ennek a lativusragnak feltehetően az egész nyelvtörténet folyamán, de a nyelvemlékes kortól bizonyosan viszonylag kicsi a működési területe. Adataink nagy része a Huszita Bibliából való: BécsiK. 11: „*huz lab nomdèknè* ta2tatikuala", 130: „ki ǫttèticvala . . . *nèguèn kilèc kǫnǫklètne*"; MünchK. 81va: „èl tauo3ec . . . *eg kǫ hageitafne*". A nyelvterület nagyobb részén vagy sohasem volt használatos, vagy visszaszorult a *-n(y)é* ~ *-n(y)í* határozórag, s ez kedvezett a toldalék funkcióváltásának. Megkönnyítette az átértékelődést a határozók jelzői használatának lehetősége a magyar nyelvben (vö. a *messze város* típussal). Ezeken kívül fontos tényezőként említhetjük az alapszó-besugárzás hatását a toldalékok jelentésmódosító szerepének befolyásolásában. Szembetűnő ugyanis, hogy legkorábbi nem névmási adatainkban a képző olyan alapszavakon fordul elő, amelyek a formáns nélkül is jelölhettek mértéket: BécsiK. 11: *kǫnǫklènè* [!] (könyökletnyi); MünchK. 12vb: *fengnèt;* MargL. 86: *keet vyne;* stb. Az ilyen típusú származékszavakban indulhatott meg a határozói funkcióját vesztett toldalék feltöltődése új jelentéstartalommal, s válhatott mértéket kifejező képzővé. Az átértékelődés bizonyára nem egy időben ment végbe a nyelvterület egészén, a toldalékos szó határozói szerepben való használata helyileg fékezhette, késleltethette a folyamatot. Ezért nehéz egyértelműen állást foglalni abban a kérdésben, hogy mikortól számolhatunk *-nyi* mértéknévképzővel. Az e formánssal alakult korai, illetve kései ómagyar kori származékok morfológiai vizsgálatából arra következtethetünk, hogy a korai ómagyar kortól bizonyosan, de inkább az ősmagyar kor utolsó szakaszától legalább a nyelvterület egy részén már működött ebben a funkcióban a toldalék. Erre utal korai megjelenése névmástöveken, illetve névmásokon: HB.: *Menyi;* vö. JókK. 101: *ezenne;* BécsiK. 14: *annè;* stb. A határozórag-funkció teljes elhomályosulását mutatja — legalábbis bizonyos területeken —, hogy e szerep ellátására újabb

ragot vesznek fel a *-nyi* képzős származékok; vö. JókK. 41: *azannera;* BirkK. 1b: *menere;* GuaryK. 44: *āmenere;* stb. Az adatok tanúsága szerint a továbbtoldalékolás igénye a névmásokból, illetve névmástövekből alakult *-nyi* képzős származékokkal kapcsolatban jelentkezik előbb, ami megerősíti egyrészt azt a feltevést, hogy az *annyi, ennyi, mennyi* stb. egyértelműen képzett szó, másrészt azt, hogy a nem névmási alapszavak mérték jelentése késleltethette a rag képzővé értékelődését. Mivel a toldalék határozóragként egyalakú, a képzővé válás biztos jelének tarthatjuk az illeszkedő forma megjelenését. A XIV. századtól van példánk a veláris megfelelőkre: JókK. 32: *annya.*

3. Önálló szóból agglutinálódott a *-ság/-ség* képző. A folyamat hosszú időt vett igénybe; kezdete az ősmagyar kor első felére nyúlik vissza, s a korszak végéig elhúzódik. Az agglutinálódás megindulásának körülményei nemcsak a nagy időbeli távolság miatt homályosak, hanem azért is, mert mindeddig nem sikerült azonosítani azt az önálló szót, amelyből a képző kialakult. A legvalószínűbb magyarázat szerint ősi eredetű névszó volt, amelynek elsődleges, konkrét jelentése 'halom, domb' lehetett. Ez a szó helynevekben maradt fenn: TA.: *ſeg, ſegiſti;* DömAd.: *Sagu;* 1300: *Segusvar* (MagyRom. 1: 248); 1336: *Sagud* (ZalaOkl. 1: 320); stb. A fenti adatok arról is tájékoztatnak, hogy a szó palatális és veláris változata párhuzamosan élt a nyelvben, talán nyelvterületi megoszlásban.

A feltett önálló névszó bizonyára gyakran szerepelt összetételek tagjaként. Ahhoz, hogy az önálló szó képzőelemmé gyengüljön, jelentésének egyre általánosabbá, absztraktté kellett válnia, míg végül csak valamilyen jelentésmódosításra lett alkalmas egy másik névszóhoz kapcsolódva. Mivel a magyarban ige + névszó sorrendben nem alakultak összetételek, az agglutinálódás névszói tagokból álló összetételekben indulhatott meg. Igéhez csak mint toldalékmorféma járulhatott, s mert ilyen származékok a korai ómagyar korban már bizonyosan léteztek: HB.: *uımadſagucmıa;* HBK.: *bırſagnop;* stb., feltételezhetjük, hogy az átértékelődés a korai ómagyar korra biztosan, de inkább még az ősmagyar kor utolsó szakaszában a nyelvterület nagyobb részén végbement. Emellett szól az a tény is, hogy a korai ómagyar korból idézhető nagyszámú *-ság/-ség* képzős derivátumban a formáns elvontságot fejez ki: KTSz.: *dýchev ſegut, ſcobodſagut;* ÓMS.: *ſcepſegud;* GyS.: *aztotlonſaga, beuſege;* stb. Ez a jelentésmódosító szerep bizonyára másodlagos az eredetibb gyűjtőnévképző funkcióhoz képest (amely a feltételezett önálló szó 'halom, domb' jelentéséből közvetlenül származhat), kifejlődése évszázadokat igényelhetett. Kibővült a képző szófaji működési területe is: míg a gyűjtőnevek csak főnévi alapszavakból alakulnak, addig elvont fogalmak főneveken kívül melléknevekből is létrejönnek (l. az idézett példákat).

Két körülmény látszik ellentmondani annak, hogy az agglutinálódás feltehetően lezajlott az ősmagyar korban: a különírt és az illeszkedetlen alakok kései ómagyar korig követhető jelenléte. A különírt adatok egy része a KT.-ből és a KTSz.-ból való: KT.: *ſcuz ſegnec;* KTSz.: *yſten ſeg, vímad ſagu[t], dychwv ſegut, Bezzug ſegut, ſetit ſegeb[elevl];* a másik csoport a kései ómagyar korban jelenik meg: 1395 k.: *ag sig, kezel seg, vitez seg;* 1405 k.: *nemzet seg, rakon sag;* 1435 k.: *ban sag, espan sag, kiral sag* (Gl.); stb. Mint láttuk, a különírás mindössze néhány nyelvemlékre korlátozódik, s azzal magyarázható, hogy a képző hangalaki felépítése szerint testes: a CVC szerkezet sugallhatta az önálló nyelvi elemként való felfogását (különösen, ha az illeszkedés sem valósul meg, l. 1395

k.: *ag sig*, 1456 k.: *alazatus segheyert:* Gl.), anélkül, hogy a korabeli beszélők azonosítani tudták volna bármely lexémával. Egyébként a korai ómagyar kori emlékekben is az egybeírt adatok az általánosak, l. a HB., a KTSz. másik kéztől származó, az ÓMS., a GyS. adatait.

Hasonlóképpen nem cáfolják meg a *-ság/-ség* képző mivoltát az illeszkedetlen alakok sem: 1395 k.: *ag sig, aleth seg*, 1456 k.: *alkolmasseg* (*nehézség* a.), *alazatus segheyert* (Gl.); ezek nagy valószínűséggel területi jelenségként értékelhetők, amely más toldalékokat is érint. Ezt igazolja egyfelől az, hogy a fenti adatoktól eltekintve a korai ómagyar kortól általánosan érvényesül a *-ság/-ség* illeszkedése: HB.: *uruzagbele, uimadſagucmia;* KTSz.: *yſten ſeg;* GyS.: *egeſſege, Habroſagben;* stb.; másfelől az, hogy a nem illeszkedő formát tartalmazó szavak elvont fogalmakat jelölnek, ilyen jelentés pedig az önálló szónak aligha volt sajátja (l. előbb). Mindemellett a *-ság/-ség* képző esetében szinte lehetetlen eldönteni, hogy a palatális vagy a veláris tagja eredetibb-e, miután már az önálló szói előzménye is két változatban élt (l. előbb); arra nézve pedig semmi támpontunk nincs, hogy az agglutinálódás útján melyik indult el (legvalószínűbben mindkettő).

A formáns felbukkan *-ság* alakban is: HB.: *uruzag;* vö. JókK. 7: *iozagat*, ezek az ősmagyar korra visszanyúló *s* ~ *sz* nyelvjárási különbséget őrzik (a *-ség* hiánya nyelvemlékeinkben bizonyára ritkaságával magyarázható, meglétét nincs okunk kétségbe vonni).

4. Morfofonológiai változás eredményeként alakultak ki az alábbi képzők. Az ősmagyar kor második felében mehetett végbe az alapszó eredeti tővégi magánhangzójának az *-sz* képzőhöz tapadása, majd nyúlása. Ezzel a változással a már elavult *-sz* helyébe az *-ász/-ész* lépett, amely a számos korai ómagyar kori adatból következtetve már az ősmagyar korban is létrehozott világos alapszóból foglalkozást jelentő névszókat. Korai oklevelekből idézhetők a képzések: TA.: *luazu;* 1192/: *Halazfenyr* hn. (Györffy 1: 236); [1237—1240]: *Mehez* hn., (PRT. 1: 782); 1256: *Wadaz* hn. (Györffy 1: 154); stb.

Ugyancsak az alapszótól elszakadt, majd megnyúlt eredeti tővégi vokális alkotja az *-ék* képző magánhangzó elemét (részletesen l. 199). Lehetséges, hogy a változás a deverbális származékokban indult meg és folyt le, s a denominális képzésekre analogikusan terjedt át. Ezt a feltevést arra alapozhatjuk, hogy míg az *-ék*-kel alakult deverbális származékok száma már a korai ómagyar kori emlékekben elég jelentős, addig névszói alapszavakon alig fordul elő: 1331: *Sarkmellyk* hn., 1366: *Waralyakurneky* hn. (OklSz.). Ugyanakkor az illeszkedetlen magánhangzót tartalmazó forma behatolt néhány jóval korábban alakult, valószínűleg már az ősmagyar kor végére elhomályosult származékba is, de nem szorította ki az illeszkedő alakokat, párhuzamosan éltek tovább: 1256/: *Koppankeonek* hn. (Koppánykönyék) (Györffy 1: 675) : vö. 1407: *kwnywkhegh* hn. (OklSz.); 1348: *Fazekas* szn. : vö. 1370: *Fazakas* hn. (OklSz.); 1490: *agychanak* : 1533: *agioka* (Gl.).

5. Morfémaváltozatból önállósult a *-cs* képző, amely az *-s* képző nyelvjárási hangtani változata volt az ősmagyar kor első felében. Alaki különfejlődésük az ősmagyar kor második felében fokozatosan funkcionális hasadással is kiegészült, amelynek eredményeképpen a *-cs* változat elsődleges szerepe a kicsinyítés lett, a többi funkcióban nem terjedt el, az *-s* viszont kiszorult a kicsinyítő képzésből (a becéző képzésből nem !), de elterjedt az ellátottság, a

hasonlóság, a foglalkozásnevek stb. képzőjeként. Önálló *-cs* képzővel az ősmagyar kor második felétől számolhatunk. Már a legkorábbi nyelvemlékeinkben a helyesírás is általában megkülönbözteti a két formánst, a *-cs*-t *ch* jelkapcsolattal jelölve: TÖ.: *Semech* szn., *Bychachi* hn.; [1237—1240]: *Erech* (PRT. 1: 782); 1268: *Cuechesporog* hn. (OklSz.); 1289: *Vrochi* szn. (ÁÚO. 4: 345); stb. Mivel a képző ebben az egyszerű formájában csak az ősmagyar korban eleven, minden bizonnyal ekkor keletkeztek a csak a kései ómagyar korból idézhető származékok is: 1405 k.: *zwmwlche* (Gl.); 1406: *Alachan* szn. (ZichyOkm. 5: 489); JordK. 471: *bokanczot*.

A korai ómagyar korban megjelent új képzők, képzőbokrok

Az ősmagyar kor végére az öröklött és az ősmagyar kor folyamán keletkezett képzők és képzőbokrok olyan gazdag rendszert alkottak, amely meg tudott felelni a szóalkotással szemben támasztott igényeknek. A korai ómagyar kor aránylag rövid időszakában csak árnyaltabbá vált a denominális névszóképzők rendszere, hiszen minden fontos funkciónak volt már kifejezőeszköze. Az új formánsok többsége a kicsinyítő-becéző képzők sorát növelte elemi képzők bokorrá tapadásával *(-csó/-cső, -ócs/-őcs, -kó/-kő, -ók/-ők)*. Ebben a korban került a nyelvünkbe az első idegen kapcsolatú képző: a *-nok/-nëk/-nök*.

1. Az ekkor megjelenő új képzőbokrok keletkezésének okait és körülményeit illetően a kicsinyítő-becéző képzőkről korábban mondottak lehetnek irányadók (l. 208—9). Korszakunkban még csak szórványosan adatolhatók az ezekkel alakult származékszavak, amelyek főként személynevek.

Az egyszerű *-cs* és az *-ó/-ő* alkotja a *-csó/-cső* képzőbokrot: TÖ.: *Bencheu;* 1351: *Anchw* (MNy. 47: 178). Bár a hangjelölés ebben a korban még ingadozó (a *ch* hangértéke *k* vagy *cs* lehet), a későbbi adatok visszavetítése és a becézés jellegzetességeinek szem előtt tartása valószínűsíti a *-csó/-cső* meglétét.

A fenti két elemi képző fordított sorrendben is bokorrá tapadt. Az *-ócs/-őcs*-csel létrejött legkorábbi derivátumok az alábbiak: 1292—1297: *Peteuch* (ÓMOlv. 109); 1343: *Katouch* (MNy. 47: 184).

A *-k* és az *-ó/-ő* összekapcsolódásával keletkezett a *-kó/-kő* képzőbokor: 1230/: *Polko* (KritJ. 1: 148); VárReg. 45.: *Gyurko;* 1251: *Stephco* (ÁÚO. 7: 319); 1277: *Janko* (ÁÚO. 9: 194). A *-kó/-kő*-vel alakult, közszóként is élő származékszavak közül a *csikó*-t idézhetjük ebből a korból: VárReg. 267.: *Chikou* szn.

Ugyancsak a *-k* és az *-ó/-ő -ók/-ők* alakban is bokorrá tapadt: 1343: *Kathok* (MNy. 47: 184).

2. A korai ómagyar korban került nyelvünkbe az első idegen, közelebbről szláv kapcsolatú képző, a *-nok/-nëk/-nök*. Az első képzett szavak egy részét származékszóként vettük át: *asztalnok:* blg. *столникъ;* szb.-hv. R. *stolnik;* or. R. *столникъ; bajnok:* szb.-hv. R. *bojnik;* szln. *bojnik;* or. N. *бойникъ; udvarnok:* óe. szl. *udvarьnikъ;* szb.-hv. *dvȏrnik;* cseh R. *dvornik;* le. R. *dwornik;* or. *дворникъ*. A beszélők ezekből vonhatták el a képzőt, mivel az alapszavakat tudták azonosítani magyar lexémákkal. A szlávban eredetileg egyalakú képző az adatok szerint már a származékként átvett szavakban a magyar

hangrendi szabályokhoz igazodott: VárReg. 275.: *Boynuc* szn.; 1382: *Aztalnak* szn. (OklSz.). Csak az *udvarnok* legkorábbi adatai között találunk illeszkedetlen alakokat: 1075/: *hudwornicum* (MonStrig. 1: 57); [1151 k.]: *udornici* (PRT. 1: 600), ezekben talán a latin szövegkörnyezet s az ebből fakadó latin toldalékolás miatt őrződhetett meg az eredeti forma; ugyanebből az időből illeszkedő alakot is idézhetünk: (†1024) 1350: *Odornuk* hn. (PRT. 7: 480). A korai ómagyar kortól kimutathatók már bizonyosan a magyarban keletkezett *-nok/-nëk/-nök* képzős derivátumok is: VárReg. 389.: *Fegyuernuch* hn.; vö. 1395 k.: *paharnok* (Gl.) (táblázatát l. a 215. lapon).

A képzők hangalakja és morfológiai felépítése

A hangtörténeti változások hatása a képzők hangalakjára

Az ősmagyar és a korai ómagyar korban lezajlott hangtörténeti változások természetszerűleg a képzők hangalakját is módosították.

Az ősmagyar kor eseményei. — Ebben az időszakban ment végbe az illabiális utótagú diftongusok monoftongizálódása. Ez a folyamat a képzők közül az alapnyelvi **-i̯* igenévképzőt tartalmazó képzőbokrokat *(-ás/-és, -ékony/-ékëny* stb.) és az *-á/-é* denominális képzőt érintette. A formáns mindkét esetben **-i̯* alakú volt, amely az alapszavak eredeti tővégi vokálisával diftongust alkotott, majd illabiális hosszú monoftongussá fejlődött. Írásos adataikban a képzőknek már csak monoftongusos formája fordul elő (a példákat l. a megfelelő képzőknél).

Az egész ősmagyar kor folyamán hatott a kétnyíltszótagos tendencia, amely értelemszerűen csak a testesebb formánsok alakját befolyásolta. Az eredetibb *-alʒmʒ/-elʒmʒ* a tővégi vokális lekopásáig bizonyára *-almʒ/-elmʒ* alakú volt, amint ezt az alábbi adat is tanúsítja: An.: *zerelmu*. Sőt, a tővégi magánhangzó eltűnése után is bőségesen idézhetők a mássalhangzó-torlódást őrző alakok: HB.: *hotolm;* ÓMS.: *fyrolm;* stb., erről részletesebben l. a kései ómagyar kor párhuzamos fejezetében. — A kétnyíltszótagos tendencia hozta létre az eredetileg *-talan/-telen* alakú képző *-tlan/-tlen* változatát, amely deverbális szerepben kizárólagos használatú. Denominális szerepben a változatok valószínűleg szóegyedhez kötötten jelennek meg, kapcsolódásukban szembetűnő törvényszerűséget nem találunk. Annyit azonban mégis megállapíthatunk, hogy magánhangzóra végződő alapszavakhoz (*béke, erő* stb.) gyakrabban járul a rövidebb változat, bizonyára az alapszavak felépítéséből fakadó megnövekedett nyíltszótag-szám ellensúlyozására. A *békételen, erőtelen* típusú alakok is megőrződnek, ezek később (a kései ómagyar korban) javarészt stilisztikai többletet kaptak.

Az ősmagyar kor egyik legnagyobb hatóerejű hangváltozása a tővégi magánhangzók eltűnése volt. A folyamat kezdete a korszak utolsó szakaszára tehető, s átnyúlik a korai ómagyar korba. Öröklött és az ősmagyar korban keletkezett képzőink tehát eredetileg egy rövid magánhangzóval testesebbek voltak: a XII—XIII. századtól C (*-g, -k, -s* stb.), VC (*-ás/-és* stb.), CVC (*-mány/-mény, -ság/-ség* stb.) alakú formánsok így az ősmagyar kor nagy részé-

Az ősmagyar és a korai ómagyar kor denominális névszóképző-rendszere a keletkezés ideje és módja szerint:

A keletkezés ideje	Képzők	A keletkezés módja						
		Egyszerű képző	Képzőbokor	Tővéghangzó-tapadás	Más toldalékból	Önálló szóból	Idegen kapcsolat révén	Egyéb
Örökléttek	*-a/-e*	+						
	-d ~ -gy	+						
	-g	+						
	-k	+						
	-l ~ -ly	+						
	-m	+						
	-n ~ -ny	+						
	-ó/-ő ~ -ú/-ű	+						
	-p ~ -b	+						
	-r	+						
	-s	+						
	-sz ~ -z	+						
	-t	+						
	-ú/-ű ~ -ó/-ő	+						
	-tal(an)/-tel(en)		+					
Ősmagyar korban keletkezettek	*-ász/-ész*			+				
	-cs							+
	-csa/-cse		+					
	-csok/-csök		+					
	-ék							+
	-i				+			
	-ka/-ke		+					
	-nyi				+			
	-sa/-se		+					
	-ság/-ség					+		
	-só/-ső		+					
	-ta/-te		+					
Korai ómagyar korban keletkezettek	*-csó/-cső*		+					
	-kó/-kő		+					
	-nok/-nök/-nök						+	
	-ócs/-őcs		+					
	-ók/-ők		+					

ben CV, VCV, CVCV típusúak voltak. A tővégi vokálisok a korai ómagyar kor kezdetén még fel-feltűnnek: TA.: *feheruuaru, holmodi, luazu, kerekv* stb.; An.: *almu, zerelmu;* stb. A korai ómagyar kor végére szó végén kivétel nélkül lekopnak a tővégi magánhangzók, így a képzők alakja is zsugorodik, elősegítendő a minél ökonomikusabb közlést.

A korai ómagyar korban zajló változások. — A korszak általános érvényű hangváltozása a labiális utótagú diftongusok *(au̯, ou̯, ëü̯)* monoftongizálódása. A veláris kettőshangzók labiális hosszú magánhangzókká váltak, amelyek valószínűleg nyelvterületre jellemzően felső vagy középső nyelvállásúak: *ú, ó.* A palatális kettőshangzók — szintén területi megoszlásban — labiális vagy illabiális hosszú vokálissá fejlődtek: *ű*-vé vagy *é*-vé. A monoftongizáció minden iránya tetten érhető a denominális *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* és az ezt tartalmazó képzőbokrok különféle realizációiban. Az *au̯, ou̯* diftongusnak labiális felső nyelvállású monoftongus a folytatása az alábbi adatban: 1335: *Sarhaiu* szn. (OklSz.); stb., labiális középső nyelvállású a következőben: VárReg. 45.: *Gyurko.* Az *ëü̯* diftongus *ű*-vé fejlődött: 1296: *alma hymu* (OklSz.) (nyíltabb, *ő*-s realizációja e hang megjelenésétől, a kései ómagyar kortól várható); az illabiális irányt mutatja a 1405 k.: *zwmwlche* (szemölcsé) (Gl.). (Valamennyi típusra további példákat l. még az adott formánsok tárgyalásánál.)

Több képzőt érint a korszak másik általános hangváltozása: a szóvégi hosszú magánhangzók rövidülése. Ennek eredményeként az alábbi denominális képzők alakja módosult: *-á/-é* > *-a/-e* (*apa, hangya*, és az ezt tartalmazó képzőbokrokban: *-csa/-cse, -ka/-ke* stb.); *-í* > *-i (mennyei); -nyí* > *-nyi (mennyi).* Feltehetően erre az időre tehető néhány származékszóban az *-ú/-ű* megrövidülése: *falu, hamu, elü, nyelü, tolu.* Ezek esetében a változás oka nem világos egészen, talán abban gyökerezik, hogy az említett szavak kiszakadtak az *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* képzősök csoportjából (elhomályosultak, mint pl. a *hamú*, vagy homonímia lépett fel a szerkezetes *-ú/-ű* képzős alakokkal, pl. a *falu : falú, nyelü : nyelű* esetében), ezért hathatott rájuk a szóvégi rövidülési tendencia.

A mássalhangzó-változások közül csupán a palatalizációnak volt hatása a képzők alakjára: az *-n* és az *-l* mellett megjelentek palatális megfelelőik: az *-ny* és az *-ly*, de nem szorították ki az elsődleges formát, így egyes származékokban az *-l (kötél, levél)*, illetve az *-n (hason, haszon)*, másokban az *-ly (fogoly, személy)*, illetve az *-ny (alacsony, serény)* mutatkozik. Lehetséges, hogy a szóban levő változatok korábban, az ősmagyar korban is éltek, esetleg nyelvterületi jellegzetességként. Emellett szól, hogy két finnugor kori származékszóban *(sovány, vékony)* a palatális mássalhangzók az eredetiek (vö. md. *šva·ńɛ;* zürj. *vekńi*).

Morfofonológiai jellegű változások következtében létrejött alakszerkezetek

Legősibb képzéseinkben a formánsok az alapszavak tővéghangzóra végződő teljes tövéhez kapcsolódtak. A tővéghangzó minősége az alapszótól függött, s az ősmagyar kor kezdetén valószínűleg alsó vagy középső nyelvállású volt. Az ősmagyar kor folyamán a tővégi vokális szóvégi helyzetben fokozatosan gyengült, ami záródással járt. A tővéghangzó megváltozott minősége általában

a toldalékos formákba is behatolt. Néhány ősi (öröklött vagy korai ősmagyar kori) képző, illetve képzőbokor azonban a tővégi vokálist az eredeti, alsó nyelvállásfokon szilárdította meg. Ennek eredményeképpen a *-lɜm/-lɜ̈m*, *-t*, *-tal(an)/-tel(en)* előtt a szokásos realizáció alsó nyelvállású volt akkor is, amikor más toldalékok ugyanazon alapszóhoz már zártabb vokálissal csatlakoztak (*tilalom*, de *tilos*, *tiluvt*; stb.). Ez a differenciálódás oda vezetett, hogy az alsó nyelvállású vokális egyre inkább leszakadt az alapszóról, a képzőhöz vonódott, majd annak alkotóelemévé vált. Miután ez a folyamat lezárult, az eredetileg C *(-t)*, CVC *(-lɜm/-lɜ̈m)*, CVC(VC) *(-tal[an]/-tel[en])* alakú formánsok egy magánhangzóval testesebbek lettek, s VC *(-at/-et)*, VCVC *(-alom/-elëm)*, VC(V)C(VC) *(-at[a]l[an]/-et[e]l[en])* alakban éltek tovább. (Az *-atag/-eteg* képzőbokor bizonyára már az *-at/-et* igeképzővel jött létre.)

Külön megítélést kíván a korai nyelvemlékek néhány *-alom/-elëm* képzős szava: HB.: *kegɪlmet*, *nugulmabelɪ*; ÓMS.: *kegulm*. Ezekben a formáns előtt felső nyelvállású magánhangzót találunk, ami a korai ómagyar korban szokatlan, hiszen adataink döntő többségében kétségtelenül vagy igen nagy valószínűséggel alsó nyelvállású vokális előzi meg a képzőt: HB.: *hotolm* (olvasata valószínűleg *hatalm*); HBK.: *Scerelmes*; ÓMS.: *ſyrolm* (olvasata feltehetőleg *siralm*); GyS.: *ſcɪdalmos*. A kivételesnek számító felső nyelvállású magánhangzók minden bizonnyal az érintett alapigék igen erős hatásának tulajdoníthatók, ezek ugyanis más toldalékok kapcsolódásában is hasonlóan egyedi típust teremtenek: HB.: *kegɪggen*; ÓMS.: *Keguggethuk*; de: HB.: *feledeve*, *Engede*; KTSz.: *tamadatia*, *aradatia* stb.; ÓMS.: *epedek*, *ſarad*; stb. A *nyugulm* felső nyelvállású vokálisának megjelenését asszociációs hátterével is magyarázhatjuk: az *sz*-es és *v*-s tőváltozatú igékre jellemző az ilyen minőségű magánhangzó: HB.: *Horoguvec*; 1395 k.: *alut* (Gl.); stb. A két tárgyalt származékszó a kései ómagyar kor folyamán illeszkedik a rendszerbe, a képzőt megelőző vokális fokozatosan nyíltabbá válik.

Szintén az alapszótól elszakadt magánhangzóval azonos az *-ász/-ész* és az *-ék* (< *-ëk*) képző vokálisa. Ezekben az esetekben azonban a morfofonológiai változás nem választható el az e formánsokkal kapcsolatos funkcionális kérdésektől, ezért erről részletesen szóltunk a kialakulásuk kapcsán (l. előbb). Ugyanezt mondhatjuk el az *-ár/-ér* képzőről is, ha vokálisa nem önálló képzőelem.

Nem egyértelmű az *-ály/-ély* és az *-ány/-ény* magánhangzójának mibenléte és hovatartozása sem (l. 190, 191). Csekély a valószínűsége, hogy önálló képzőelem lenne. Inkább az alapszó eredeti tővégi vokálisával azonosíthatjuk, de nem állíthatjuk bizonyosan, hogy szorosan tapad a formánshoz, annak alkotóelemévé vált. A szóban levő két képzővel alakult származékszavak száma ugyanis kevés ahhoz, hogy kétséget kizáróan megállapítsuk: a vokális a képzőhöz vonódott-e, s ezt erősíti a magánhangzó megnyúlása, vagy pedig egyes derivátumokban az adott szó egyedi változásának tarthatjuk a nyúlást, ami nem ritka más formánsok előtt sem (l. később). Az utóbbi feltevés látszik meggyőzőbbnek, tehát úgy véljük, hogy az *-ály/-ély*, *-ány/-ény* csupán néhány szóalakban megjelenő alakváltozata az *-ly*, illetve az *-ny* képzőnek.

A névszóképzők alaki típusai a korai ómagyar kor végéig

1. Az egyelemű képzők döntő többsége képzőrendszerünk legősibb, öröklött rétegébe tartozik. Ezek hangalakja a korai ómagyar kor végéig a következő típusokba sorolható (most eltekintünk az ősmagyar—korai ómagyar kor határáig meglévő tővégi magánhangzók jelölésétől): V (denominális *-a/-e, -ó/-ő* ~ *-ú/-ű, -ú/-ű* ~ *-ó/-ő*); C (deverbális *-g, -k, -m* stb.); VC (deverbális *-at/-et, ?-ár/-ér*, denominális *-ász/-ész*).

Az ősmagyar kor folyamán keletkezett, egyelemű képzőnek minősülő formánsok V (denominális *-i*); C (denominális *-cs*); VC (deverbális és denominális *-ék*); CV (denominális *-nyi*); CVC (deverbális és denominális *-ság/-ség*) típusúak.

A korai ómagyar korban egy V (denominális *-i*) és egy CVC alakú (denominális *-nok/-nëk/-nök*) képzővel gazdagodik a rendszer.

2. A két képzőelemet tartalmazó formánsok között csak egyetlen alapnyelvit találunk, alakja CVC (deverbális és denominális *-tal/-tel* > *-talan/-telen*).

A képzőbokrok zöme az ősmagyar korban jött létre, változatos alaki típusokban: VC (deverbális *-ás/-és, ?-ár/-ér*); CV (denominális *-csa/-cse, -só/-ső* stb.); VCC (*-alm/-elm* > *alom/-elëm, -ánk/-énk* < *-ák/-ék*); CVC (deverbális *-dok/-dëk* > *-dék, -mány/-mény, -tal/-tel* stb.; denominális *-csok/-csök*); VCVC (deverbális *-atag/-eteg*).

A korai ómagyar keletkezésű képzőbokrok felépítése VC (denominális *-ócs/-őcs, -ók/-ők*) vagy CV (denominális *-csó/-cső, -kó/-kő*).

3. A deverbális képzők között három elemből álló is akad. Az ősmagyar korban alakult ki mindkettő: a VCVC típusú deverbális *-ékony/-ékëny* és a CVCVC típusú szintén deverbális *-dalom/-delëm*.

Háromelemű az ugyancsak az ősmagyar korban kialakult deverbális és denominális *-talan/-telen*, ennek *-n*-je azonban, mint láttuk, modális rag, tehát eredetileg nem képzőelem, de azzá értékelődött. Ennek a formánsnak két változata is elterjedt: az elsődleges CVCVC (denominális *-talan/-telen*) alak mellett a VCCVC (deverbális és denominális *-atlan/-etlen*) is megszilárdult.

(Részletes táblázatban l. 220—1.)

A névszóképzők illeszkedésének állapota

Az illeszkedés állapotát — megvalósulását vagy elmaradását — természetesen csak a magánhangzóból álló vagy azt is tartalmazó formánsokon vizsgálhatjuk. Mivel ezek nagy részében — zömében öröklött, illetve ősmagyar keletű képzőkről, képzőbokrokról lévén szó — a vokális az eredeti tővégi magánhangzóval azonos (*-alom/-elëm, -ász/-ész, -talan/-telen* stb.), illetve azt is tartalmazza (*-a/-e, -ás/-és* stb.), a palato-veláris illeszkedés törvényszerűen megvalósul. Más toldalékokkal ellátott szavakhoz hasonlóan a származékszavak döntő többsége is egységes hangrendű volt. Ennek megfelelően a formánsok általában kétalakúak: palatális—veláris párokba rendeződnek. Az illeszkedő tendencia erejét jelzi, hogy a korai ómagyar korban nyelvünkbe került szláv eredetű, ott egyalakú *-nik* képző a magyarban (a veláris *i*-t megszüntető labializálódást követően) analogikusan többalakú lett (l. lejjebb).

Az ősmagyar és az ómagyar kor folyamán megjelenik a rendszerben néhány egyalakú képző. Egy részük egyalakúsága másodlagos fejlemény, amelynek okait a keletkezéstörténeti fejezetben megpróbáltuk feltárni. Ebbe a típusba tartozik az *-ék, -dék, -ték*, amelyeknek még kétalakú előzményeit is adatolni tudjuk. Nyelvemlékeinkben csak illeszkedetlen alakban fordul elő az *-ékony/--ékëny* hosszú vokálisa, valamint a *-lék* képzőbokor. Az egyalakú formánsok másik része: az *-i* és a *-nyi* sohasem illeszkedett; ezek más toldalékból értékelődtek át képzővé, s már előző funkciójukban is (birtokjel, illetve határozórag) egyalakúak voltak, s úgy látszik, nem szakadtak el teljesen előzményüktől, ezért képzőként sem illeszkednek.

A névszóképzők között egyetlen háromalakút találunk: a *-nok/-nëk/-nök*-öt.

A deverbális és denominális névszóképzők alaki tulajdonságai (táblázatát l. a 220—1. lapon; a táblázat nem mutatja azt, hogy szórványos esetekben a korai ómagyar kor elején még előfordul tővégi magánhangzó).

A képzők kapcsolódásának alaki vonatkozásai

1. Szavaink ősi struktúráját a nyíltszótagúság jellemezte, amely általában a szó belsejében is érvényesült, szó végén pedig a korai ómagyar kor közepéig megőrződött a tővégi vokális. Mindebből az következik, hogy az ősmagyar kor kezdetén formánsaink szinte kivétel nélkül magánhangzóra végződő alapszavakhoz, vagyis azok teljes tövéhez kapcsolódtak.

Ez az egységes állapot azonban még az ősmagyar korban megbomlott, miután többféle változás is előidézett zárt szótagokat, ekkor még elsősorban a szó belsejében. A származékszavak körében maradva, az alábbi folyamatok játszottak közre abban, hogy egyre több derivátum alapszava válik vagy értékelődik mássalhangzóra végződővé: a kétnyíltszótagos tendencia (pl. *kötevény* > *kötvény*); az alapnyelvi **i* alakú képzők hangfejlődése, amelynek során előbb *-i* utótagú diftongus keletkezik, majd ennek monoftongizálódása következtében az eredeti tővégi vokális lappangásba jut (pl. **feketei* > **feketei* > *feketé* > *feketë*); ugyanezt eredményezi, csak jóval később, az ősmagyar kor utolsó szakaszától zajló változás, amely a *-β, -γ* képző vokalizálódását, majd diftonguson át monoftongizálódását vonja maga után (pl. *hálâβ* > *hálou* > *háló*); a morfofonetikai jellegű módosulások (a tővégi vokális képzőhöz tapadása, pl. az *-alom/-elëm* esetében) a magánhangzót megtartják ugyan, de a formánshoz vonódásával az alapszó csonka tövűvé értékelődik, az eredetibb *hata-lom* tagolódást a *hat-alom* váltja fel.

A mássalhangzóra végződő tövek elterjedésével immár két tőtípus élt a nyelvben, s törvényszerűen kialakultak bizonyos szabályszerűségek a teljes és csonka tövek használatában. A tőalak megjelenési formáját döntően két tényező befolyásolja: fonetikai szempontok, azaz a toldalékolással egymás mellé került hangok kiejthetősége; a származékszó terjedelme. E két fő szempont együttes érvényesítése, valamint egyéb, sokszor megragadhatatlan módosító körülmény (esztétikai, ritmikai, funkcionális törekvések) magyarázza, hogy adott formáns előtt többnyire mindkét tőváltozat előfordul, az egyik akár csak egy-két származékban.

Általában teljes tő jelenik meg öröklött, egy mássalhangzóból álló képzőink előtt: *-d (halmod), -g (részeg), -k (vétek)* stb. Egy-két kivételt találunk csak a köznévi derivátumok között: *fürt, füst, nyest, tövisk*. Ebben a típusban a fone-

Szimbólum		A képzők alakja		
		Egy mássalhangzóból állók	Magánhangzóból állók vagy azt is tartalmazók	
ősmagyar	korai ómagyar		egyalakúak	többalakúak
(V)V$_{\breve{V}}$ > V͡V	V		*-i (királyi)*	*-a/-e (hangya, sükete)*
(V)C(V)	V͡V(> V)			*-ó/-ő ~ -ú/-ű (fiú, mogyoró)* *-ú/-ű (almahímű, kétágú)*
V$_{\breve{V}}$		*-j (tilaj)*		
CV	C	*-cs (kövecs)* *-d (~ -t) ~ -gy (halmod, füzegy)* *-g (boldog, lovag)* *-k (rejtek, ajak)* *-l ~ -ly (lepel, személy)* *-m (öröm, vérme)* *-n ~ -ny (serény, alacsony)* *-p ~ -b (közép, nyaláb)* *-r (kajtor, odor)* *-s (lakos, vizes)* *-sz ~ -z (kopasz, igaz)* *-t (hit, menyét)*		
(V)CV			*-ék (hajlék, fazék)*	*-ász/-ész (halász)* *-at/-et (szakadat, élet)*
V͡VCV	VC			*?-ár/-ér (csiszár, vezér)* *-ás/-és (omlás, szegés)*
ø	V͡VC > VC			*-ócs/-őcs (Katócs, Petőcs)* *-ók/-ők (Katók, Sebők)*
CV$_{\breve{V}}$	CV		*-nyi (annyi)*	*-csa/-cse (tócsa, embercse)* *-ka/-ke (róka, szürke)* *-sa/-se (Fiasa, Szemse)* *-ta/-te (Babita, Benete)*

CV͡V ø	CV͡V > CV			*-só/-ső (alsó, felső)* *-csó/-cső (Ancsó, Bencső)* *-kó/-kő (Jankó, Bekő)*
(V)CVCV V(C)CV	VCC			*-alm/-elm (hatalm, szerelm)* *-ánk/-énk (nyalánk, félénk)*
CVCV ø	CVC		*-dék (ásadék)* *-lék (ázalék)* *-ték (forraték)*	*-csok/-csök (farcsok, sömörcsök)* *-dok/-dëk > -dék (szándok, leveldék)* *-mány/-mény (adomány, őrmény)* *-más/-més (látomás, lelemés)* *-ság/-ség (bírság, szépség)* *-tal/-tel (hivatal, vétel)* *-tok/-tëk > ték (birtok, mérték)* *-vány/-vény (oltvány, sövény)* *-nok/-nëk/-nök (tálnok, fegyvernök)*
(V)CVCV VCVCV	VCVC			*-atag/-eteg (sivatag, görgeteg)* *-ékony/-ékëny (fázékony, érzékeny)*
CVCVCV	CVCC			*-dalm/-delm (fáradalm, töredelm)*
(V)CVCVCV	CVCVC (V)CCVC			*-talan/-telen (csintalan, bűntelen)* *-(a)tlan/-(e)tlen (tudatlan, fületlen)*

tikai viszonyok döntőek. Külön kell választanunk a tulajdonnévi funkciójú (denominális) képzett szavakat, ezek ugyanis tőtani viselkedésükben is számottevő eltéréseket mutatnak a hasonló felépítésű köznevekkel összehasonlítva, nyilván sajátos nyelvi szerepükből fakadóan. A tulajdonnevek — mind a személy-, mind a helynevek — között általánosan elterjedt a csonka tövű alapszóhoz kapcsolódó C alakú formáns: *-cs* (*Borcs, Jakcs* szn.; *Udvarcs* hn.); *-d* (*Hazugd, Jánosd* szn.; *Telekd, Üregd* hn.); *-k* (*Ékesk, Lack, Petk* szn.); stb.

A szótagalkotó képzők előtti tőalakhasználatot elsősorban a származékszó terjedelme irányítja. A korai ómagyar kor végéig csak egy szótagú, mindig teljes tövű alapszóhoz járul a *-dalom/-delëm (bizodalom)*, a *-lék (ázalék)*, a *-más/-més (áldomás)* és a *-tal/-tel (étel, hivatal)*. Legkorábbi adataiban többnyire teljes tő jelentkezik a zömmel egytagú igéhez járuló *-vány/-vény* képző előtt: 1252: *Asoanthu* hn., 1232: *Etteuen* hn. (Öntvény), 1358: *Oltauan* (OklSz.); stb. Két szótagú alapszó esetén is megmarad a teljes tő: 1244/: *erezteuen* (OklSz.), amit a mássalhangzó-torlódással indokolhatunk, bár a találkozó hangok fonetikailag simulékonyak. Az idézett *-vány/-vény* képzős derivátumoknak egy szótagú alapszavuk ellenére még a korai ómagyar korban dokumentálható rövidebb változatuk is: 1226: *Asuantheu* hn. (OklSz.); 1278/: *Olthuan* (HazOkm. 6: 236). Más egy szótagú igéknek inkább a teljes tövéhez kapcsolódik: *ingovány, jövevény, kelevény* stb., de: *nyitvány;* két szótagú alapszó esetében pedig csonka tő jelenik meg: *faragvány, tanítvány* stb.

Az imént mondottak érvényesek a szótagalkotó képzők nagyobb részére, így az alábbiakra: *-csa/-cse (orrocsa, szemcsa; oroszláncsa); -dok/-dëk > -dék (ásadék, szándék; ajándék); -mány/-mény (vetemény, őrmény; kotormány); -ság/-ség (nyereség, szépség; imádság); -sa/-se (Mikusa, Bense; Jakabsa); -ta/-te (csemete, Szépte; Tömörte); -tok/-tëk > -ték (birtok, forraték; iszamték).*

A denominális képzők között van néhány, amely — a ránk maradt adatok szerint — mindig csonka tövű névszóhoz járul: *-csó/-cső (Ancsó, zsákcsó > zacskó); -csok/-csök (farcsok, sömörcsök); -ka/-ke (madárka, szürke); -kó/-kő (Gyurkó, Benkő); -nok/-nëk/-nök (tálnok, pohárnok); -nyi (ujjnyi, futamatnyi); -só/-ső (belső, középső).* A fosztóképző *-talan/-telen* változata szintén csonka tövű névszóhoz kapcsolódik *(boldogtalan, bűntelen).*

Azok a formánsok, amelyek az ősmagyar korban végbement változásokat követően egy magánhangzóból állók vagy magánhangzós kezdetűek lettek, eredetükből fakadóan (l. korábban) az alapszavak csonka tövén jelennek meg: *-a/-e (fehéra); -i (földi); -alom/-elëm (kegyelem); -ás/-és (futás); -atlan/-etlen (lábatlan);* stb.

2. A teljes tövek záró vokálisának minősége, mint korábban láttuk, eredetileg az alapszó függvénye volt, s alsó vagy középső nyelvállású lehetett. Első írásos emlékeinkben az egy mássalhangzóból álló vagy mássalhangzós kezdetű képzők, képzőbokrok előtt (kivéve most azokat az eseteket, amikor a tővégi vokális a formánshoz vonódott) nagyrészt szintén alsó vagy középső nyelvállású magánhangzót találunk: *balog, csillag; fogoly, oldal; alom, folyam; asztalos, fazekas; látomás, futamás;* stb.

Ugyancsak legkorábbi nyelvemlékeinkben szép számmal találkozunk felső nyelvállású vokálisra utaló jelöléssel is: TA.: *fegifti;* DömAd.: *vrumedi;* HB.: *lelıc ert, bovdug;* 1222: *Fundur,* 1265: *Hoznus* hn., 1269: *homuhailuk* hn. (OklSz.); 1351: *Gunbuch* szn. (MNy. 10: 79); stb. A magánhangzó zártabbá válása kielégítően magyarázható hangsúlytalan helyzetével, tehát valószínű,

hogy a fenti formák valóságos nyelvi tényt tükröznek, feltehetőleg egyes nyelvterületekre jellemzőek. Az adatok egy részében azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy csupán az írás jelöl felső nyelvállású vokálist a beszédbeli középső nyelvállású helyén, a helyesírás kiforratlansága, illetve konzervatívabb volta folytán.

Néhány elemi képzővel alakult származékszóban hosszú vokális áll a formáns előtt: *hasáb, virág, levél, homály, villám, harsány, sugár, lapász, szakadát* stb. A magánhangzó nyúlása másodlagosan, s szóalakhoz kötötten ment végbe. Mivel hangsúlytalan helyzetű vokálisokat érint, bizonyára a pótlónyúlás eseteiről van szó (néhány szóalakban a nazális hatásával együtt), ezért a hosszú vokálisokkal a korai ómagyar kortól számolhatunk. A megnyúlt eredeti tővégi magánhangzó ritkán szakadt el az alapszótól, s vált a képző állandó elemévé, mindössze az *-ász/-ész* és az *-ék* képző vokálisa vezethető vissza ilyen előzményre.

A táblázat az egyes képzők előtti tőalakhasználatot szemlélteti:

Képzők	A kapcsolódás módja		
	teljes, illetve az *sz* és *v* tővűek magánhangzós tövéhez	csonka tőhöz	teljes vagy csonka tőhöz
-a/-e		*hagym-a*	
-cs			*halmo-cs, Kér-cs*
-d ~ -gy			*negye-d, Bán-d*
-g	*hara-g*		
-j	*szila-j*		
-k	(deverbális) *véte-k*		(denominális) *éne-k, Pet-k*
-l ~ -ly	*lepe-l*		
-m	*álo-m*		
-n ~ ny	*véko-ny*		
-ó/-ő ~ -ú/-ű		*od-ú*	
-p ~ -b	*közé-p*		
-r	*kajto-r*		
-s	*kegye-s*		
-sz ~ -z	*kopa-sz*		
-t	(deverbális) *hit*		(denominális) *eve-t, nyes-t*
-ú/-ű		*(két)ág-ú*	
-alom/-elem		*irg-alom*	
-ánk/-énk		*nyal-ánk*	
?-ár/-ér		*hat-ár*	

Képzők	A kapcsolódás módja		
	teljes, illetve az *sz* és *v* tövűek magánhangzós tövéhez	csonka tőhöz	teljes vagy csonka tőhöz
-ás/-és		*jár-ás*	
-ász/-ész		*vad-ász*	
-at/-et		*magz-at*	
-atag/-eteg		*csörg-eteg*	
-atlan/-etlen		*ér-etlen*	
-csa/-cse			*köve-cse, leány-csa*
-csó/-cső		*Dan-csó*	
-csok/-csök		*far-csok*	
-dalom/-delëm	*lako-dalom*		
-dok/-dëk > -dék			*ása-dék, szán-dék*
-ëk > -ék		*hasad-ék*	
-ékony/-ékëny		*fáz-ékony*	
-i		*ház-i*	
-ka/-ke		*sós-ka*	
-kó/-kő		*Sim-kó*	
-lëk > -lék			*köte-lék, mos-lék*
-mány/-mény			*vete-mény, teremt-mény*
-más/-més	*futa-más*		
-nok/-nëk/-nök		*asztal-nok*	
-nyi		*ujj-nyi*	
-ócs/-őcs		*Kat-ócs*	
-ók/-ők		*Seb-ők*	
-sa/-se			*Miku-sa, Szem-se*
-ság/-ség			*nyere-ség, szép-ség*
-só/-ső		*fel-ső*	
-ta/-te			*cseme-te, Szép-te*
-tal/-tel	*jöve-tel*		
-talan/-telen		*csin-talan*	
-tok/-tëk > -ték			*fogya-ték, mér-ték*
-vány/-vény			*szöve-vény, nyit-vány*

A névszóképzés általános funkcionális sajátosságai

A névszóképzés jellegzetes vonásait az ősmagyar kor kezdetén részint a származékszavak legősibb rétegének elemzésével, részint az általános nyelvi fejlődésre vonatkozó ismereteink felhasználásával világíthatjuk meg többkevesebb pontossággal. Ezek alapján az ősi képzők nyelvi szerepéről, a legkorábbi derivátumok keletkezésének körülményeiről az alábbi kép rajzolódik ki.

A szóképzés elsődleges feladata minden bizonnyal ebben a korszakban is az alapszó jelentésmódosulásának kifejezése, azaz új szemantikai tartalmú szavak létrehozása volt mind deverbális, mind denominális funkcióban. A denominális képzésben ezenkívül a formánsok testesítő szerepét is megfigyelhetjük (részletesen l. 238, 240).

Ősi képzőinkhez nem kötődött meghatározott funkció. Kapcsolatuk az alapszavakkal laza, alkalmi lehetett; ezzel magyarázhatjuk, hogy ezek a formánsok az alapszó jelentésének szinte bármilyen irányát jelölhetik, poliszémiájuk feltűnően kiterjedt; l. pl. a deverbális *-l*-lel alakult származékokat (van köztük nomen actionis: *halál*, nomen acti: *fonal*, nomen obiecti: *fogoly*, nomen agentis: *levél*, nomen instrumenti: *fedél*) vagy a denominális *-s* képzős derivátumok jelentését. Ugyanennek a jelenségnek a másik oldala, hogy azonos típusú derivátumok több képzővel is keletkeztek, hiszen tartalmatlanságuk folytán szinonimákként is megjelentek; l. pl. a hasonlóság kifejezésére alkalmas képzőket *(-a/-e: buga, -l: fagyal, -n: gyertyán, -r: lapor, -s: zöldes, -sz ~ -c: gömböc)* vagy a nomen agentis korabeli kifejezőeszközeit. Az ősmagyar kor kezdetén is akadt azonban egy-két határozott karakterű névszóképző: a *-tal(an)/-tel(en)* csak a hiány (cselekvés vagy dolog, fogalom hiánya) jelölésére képes, s ezt a szerepet más formáns nem is láthatja el; a szerkezetes melléknévképző *-ú/-ű ~ -ó/-ő (nagyszemű)* azonos ugyan az *-ó/-ő ~ -ú/-ű* képzővel *(hosszú)*, de használati szabályaik feltehetően még az alapnyelvben elkülönültek, a magyarban, ha összefüggésük érzékelhető is volt, semmiképpen nem volt zavaró, az *-ú/-ű*-t tehát egyfunkciójú formánsnak tekinthetjük, amely funkcióban (a szerkezetes melléknévképzésben) más formáns nem működik; a *-d* sorszámnévképzőként szintén még az alapnyelvben önállósulhatott (egykori azonossága a más szerepű *-d* képzőkkel már nem volt érzékelhető), s ebben a funkcióban csupán az *-s*-sel osztozik.

Az ősi képzők rugalmasságát mutatja az is, hogy használatukat nem korlátozta az alapszó szófaja sem: általában igéhez is, névszóhoz (ezen belül főnévhez, melléknévhez) is kapcsolódhattak; l. pl. az *-n ~ -ny* képzős derivátumokat: a *haszon* igéből, a *sovány* melléknévből, a *gyertyán* főnévből jött létre. A keletkezett származék szófaját sem jelölte ki egyértelműen elemi képzőink nagy része, főnevet, melléknevet egyaránt alkothattak; l. pl. *vétek, meredek; tavasz, igaz;* stb. Kivételesnek számít az olyan képző, amely szófaji korlátokkal működött: csak névszókhoz járul az *-a/-e, -d ~ -gy, -ó/-ő ~ -ú/-ű, -ú/-ű ~ -ó/-ő;* valamivel gyakoribb, hogy egy adott formáns azonos szófajú származékokat hoz létre, pl. az *-m* és a *-t* főneveket, a *-tal(an)/-tel(en)*, a szerkezetes *-ú/-ű ~ -ó/-ő* melléknéveket, a *-d* számnevekből sorszámneveket.

Az elmondottakból világosan kitetszik, hogy az alapszavak és a származékszavak között kimutatható jelentéskülönbség mibenlétét nem a képzők határozzák meg. A jelentésmódosulás lehetőségeit döntően az alapszavak szabják meg, legmagasabb szinten szófajuk, hiszen egészen más típusú származék-

szavak alakulnak az igei és a névszói alapszavakból, alacsonyabb szinteken pedig az alapszavak jelentéstartalma, tágabb szemantikai mezője (mivel ez eléggé eltérő az igék és névszók esetében, részletesen l. 228—9, 240—1). A képzett szó pontos értelmét e határokon belül az általa jelölt fogalom, valóságelem, valóságviszony adja meg, amelynek megnevezésére a képzett szót megalkották, s amelynek ismerete nélkül a jelentésmódosulás irányát nem egy esetben nehéz lenne felismerni. A képzők szerepe mindössze ennek a jelentésmódosulásnak az alaki jelölése. A képzőknek tulajdonított jelentésmódosító funkció másodlagosan rakódott rájuk, s ebben a már meglévő származékszavak jelentése játszhatott közre. Az ezekben fellelhető tipizálható jelentésárnyalatot a beszélők a formáns sajátjának vélték, s az adaptációhoz hasonlóan rendelték egymáshoz a képzőt és a funkciót.

Az ősi képzők többségének produktivitása az ősmagyar kor folyamán erősen csökkent. Ennek egyik oka bizonyára az imént tárgyalt funkcionális sajátosságaikban rejlik. A másik jelentős tényező a származékszavak egy részének elhomályosulása, morfológiai tagolhatóságuk megszűnése lehetett. Az ősmagyar kor folyamán számottevően növekedett az olyan derivátumok száma, amelyek alapszava önálló lexémaként kiveszett a nyelvből, az így családtalanná vált alapszavak jelentése ismeretlen lett. Az ily módon fiktívvé értékelődött töveken megszilárdult képzők által kifejezett szemantikai tartalom is érzékelhetetlenné vált. A denominális képzésben nem ritka testesítő képzőknek ugyan valószínűleg sohasem volt jelentésmódosító szerepük, az alapszavak kiveszése azonban hasonló eredményre vezetett: a fiktív tőhöz kapcsolódó képző funkciója felismerhetetlen volt, az ilyen típusú derivátumok a tőszavak kategóriájába kerültek át (*háló, nyereg, torok* stb.). Az említett körülményekből fakadhat, hogy az ősmagyar kor számos deverbális és denominális képzőt termelt ki.

Az újabb keletű formánsok sok tekintetben különböztek az ősi eredetűektől. Mindenekelőtt határozottan szétvált a deverbális és a denominális képzés, az alapszóval kapcsolatos szófaji kötöttség tehát általános érvényű lett. Ez annyit jelent, hogy az ősmagyar kor idején (és később) született képzők, képzőbokrok vagy csak deverbális, vagy csak denominális származékok létrehozására alkalmasak, ami, leszűkítvén használati körüket, megkönnyítette funkciójuk felismerését. Kivételként csupán a *-ság/-ség* képzőt említhetjük, amely egyformán produktívnak bizonyul igei és névszói alapszavakon. — Valamelyest mérséklődött a képzők poliszémiája is, bár a deverbálisok közt alig akad olyan, amelyik csak egy funkció betöltésére képes (*-alom/-elem, -ánk/-énk, -ékony/-ékény*), a denominálisok között viszont szép számmal találunk ilyeneket (*-ász/-ész, -i, -nyi, -só/-ső*, s ha nem választjuk szét a kicsinyítő és a becéző szerepet, még továbbiakat sorolhatunk: *-csa/-cse, -ka/-ke, -sa/-se, -ta/-te*). Ez a tényező is az egyértelműbb képzőhasználat iránti igényt szolgálja, illetve mutatja. — Az elmondottakból következik, hogy a szinonim képzők száma is csökkent, bár e téren is számottevő eltéréseket tapasztalhatunk a deverbális és a denominális szerepű formánsokat illetően. A deverbális funkciók ellátására általában több képző alkalmas, ezek megterheltsége azonban jelentősen különbözik. Az alapvető, gyakori jelentésmódosító szerepek: a cselekvésnevek, a cselekvés eredménye, tárgya, a cselekvő, illetve annak jellemző tulajdonsága kifejezésére alakultak széles körben produktív, jellegzetes kifejezőeszközök, ezeken túl más formánsok csak igen kevés származékban fordulnak elő egy adott funkcióban (pl. a nomen acti tipikus jelölője a *-vány/-vény*, de még néhány képző kimutatható ebben a szerepben, bár csak egy-két származékszó

erejéig: *kotormány, vetemény; lelemés*). A denominális képzők közti szinonímia nagyobb arányban csak a kicsinyítő-becéző képzők körében valósul meg. — A fiatalabb formánsok határozottabb karakterét tanúsítja az is, hogy a velük alakult derivátumok szófaja zömmel egységes: például a deverbális *-alom/-elem, -ás/-és, -mány/-mény* stb. csak főneveket, az *-ánk/-énk, -ékony/-ékény* mellékneveket; a denominális *-ász/-ész* főneveket, az *-i* és a *-nyi* mellékneveket hoz létre, a kicsinyítő képzők pedig megtartják az alapszó szófaját (*ember* :> *emberke; szó* :> *szőke*).

A fentiek alapján kétségtelen, hogy az ősmagyar kor végére a névszóképzők funkcionális sajátosságai lényegi különbséget mutatnak az alapnyelvi, de még az ősmagyar kor eleji állapothoz viszonyítva is. A magyar nyelv önálló életében keletkezett képzők, képzőbokrok erősebb szófaji kötődésük (az alapszó és a származékszó oldaláról egyaránt), poliszémiájuk és szinonímiájuk mérséklődése mind olyan összetevő, amely a képzett szavak nyelvi helyzetét: keletkezésüket, használatukat, megértésüket megkönnyíti, ezáltal a pontos, differenciált, egyértelmű közlést segíti. A fennmaradó poliszémia (amelyet egyéb körülmények, pl. az alapszó-besugárzás, a legtöbb esetben megszüntetnek) az ökonomikus kifejezést, a szinonimák megléte pedig az árnyalt, színes, esztétikai szempontokat is érvényesítő nyelvhasználatot tette lehetővé.

A korai ómagyar kor rövid időszakában névszóképző-állományunk denominális osztálya gyarapodott ugyan, de a rendszer egésze funkcionális jellemzőit tekintve már nem változik.

A következő fejezetekben külön-külön tárgyaljuk a deverbális és a denominális névszóképzés funkcionális kérdéseit. A származékszavak zöméről biztonsággal megállapítható, hogy igei vagy névszói alapszóból keletkeztek. A feldolgozott nagy mennyiségű derivátumnak csupán töredéke az, amelyről körültekintő vizsgálódás után sem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy milyen szófajú alapszóból jött létre.

A kétféleképpen minősíthető származékszavak igen ősi — alapnyelvi vagy ősmagyar kor eleji — keletkezésűek, ezért valószínű, hogy ez a jellegzetességük az alapszavak nomen-verbum voltából fakad. Bár az alapszó és a származékszó szemantikai egymásra vetítése többnyire a szófajiság tekintetében is eligazít, hiszen más típusú a képző szerepe denominális és deverbális képzések esetén, most ez sem nyújt segítséget. Úgy tűnik, hogy a képzők és az alapszó oldaláról is jelentkező szófaji kétértékűség egyforma valószínűséggel megengedi a formáns szerepének többféle elbírálását. Az alábbi derivátumok deverbális vagy denominális eredete tehát egyaránt lehetséges: VA.: *μελεχδίσ* szn. (<: *meleg*); TA.: *feheruuaru;* HB.: *Horoguvec* (<: *harag*); TÖ.: *Huus* szn. (Hűvös); 1269: *Lepled* hn. (<: *lepel*) (ÁÚO. 8: 228—9); vö. JókK. 115: *vezelÿtt;* 1395 k.: *zalacziw* (szalagszíj) (Gl.). Egy-két képzett szóval kapcsolatban is felmerül az ige-névszói természet gyanúja, az ezekből további képzéssel létrejött származékszavak tehát deverbálisak és denominálisak is lehetnek: 1090 k.: *Budrug* (PRT. 10: 19); 1193: *Dumburou* hn. (SCD. 2: 265); 1193: *humerou* hn. (ÓMOlv. 56) (mindhárom esetben az *-r* képzős, illetve az azt megelőző alapszavak ige-névszó jellegűek). A szintén többszörösen képzett *keskeny* szóban két kettősen értékelhető alapszó rejlik: a *kes-* ige-névszó volta igen valószínű, ez viszont maga után vonja a *kesk-* elsődleges származék kettős értékelését, mivel a *-k* deverbális és denominális ige és névszóképző egyaránt lehet, a rá következő *-ny* ugyancsak járulhatott igéhez is, névszóhoz is (első előfordulása: 1075/: *kesekun* hn. : MonStrig. 1: 57).

A deverbális névszóképzés funkcionális rendszere

A deverbális névszóképzéssel elérhető funkciók kialakításában az igéknek a névszók felé mutató, azokkal érintkező szemantikai tartalma volt iránymutató. A két szófaj közötti legáltalánosabb összefüggés az, hogy az igében kifejezett cselekvés, történés névszói szófajban is megjelenhessék: *ad* > *adás*, *lát* > *látás* stb. Ilyen típusú képzés szinte bármelyik igéből lehetséges, annak szemantikai, morfológiai tulajdonságaitól függetlenül. A cselekvésnevek (nomen actionisok) létrehozása az egyik legősibb s legállandóbb nyelvi igény. Ugyancsak a legtöbb igére jellemző, hogy az általa jelölt cselekvést külső alany végezheti. Ezt a szerepet a magyarban a csaknem korlátlan produktivitású *-ó/-ő*, a melléknévi igenév képzője látja el: *kér* : > *kérő*, *olvas* : > *olvasó* stb., más deverbális képzőkkel azonban ugyanebbe a jelentésmezőbe tartozó, de specializálódott értelmű származékok jönnek létre: a cselekvés az alany jellegzetes tulajdonságává vált: *érzékeny*, *félénk*, *szúrós* stb. Egyéb irányú jelentésmegoszlás is végbemehetett az *-ó/-ő*, illetve más formánssal alakult cselekvőt (nomen agentis) jelölő derivátumok között: *forró* ~ *forrás*, *jövő* ~ *jövedelem* ~ *jövevény* stb.

A további deverbális funkciók érvényesülését az alapige tágabb szemantikai mezője határozza meg. Annak, hogy a cselekvés tárgyát (nomen obiecti) képzéssel fejezhessük ki, előfeltétele, hogy az alapigének iránytárgya lehessen: *ajánl* : > *ajánlat*, *fogad* : > *fogadás*, *nyer* : > *nyereség*, *üzen* : > *üzenet* stb. A cselekvés eredményét jelentő származékok alapigéje olyan tevékenységet jelöl, amely eredménytárgyat hoz létre: *épül* : > *épület*, *farag* : > *faragvány*, *szel* : > *szelet*, *szül* : > *szülemény* stb. Ezek nem feltétlenül tárgyas igék: *dagan(ag)*, *hasad(ék)*, *lélekz(et)*, *nyíl(ás)*, *tekerül(et)* stb., míg a nomen obiecti képzése mindig tárgyas igéből történik (l. fent). A cselekvés eszközét (nomen instrumenti) és helyét (nomen loci) kifejező derivátumok csak olyan igéből jöhetnek létre, amelynek megfelelő határozói vonzata lehet: *béll* (vmivel) : > *bélés*; *fed*, *fest*, *lep* (vmivel) : > *fedél*, *festék*, *lepel*; *áll*, *foly(ik)*, *száll*, *szegell(ik)* (vhol) : > *állás*, *folyat*, *szállás*, *szegelet*.

Az igék nagy részének természetszerűleg tárgyi és határozói vonzatai egyaránt vannak. Amennyiben felmerül az igény többféle jelentésmozzanat képzett szóba sűrítésére, különböző formánsok segítségével jönnek létre az eltérő származékok: *kötél*, *kötény*, *kötés*. Erre azonban viszonylag ritkán kerül sor, mivel a deverbális képzésen belül a nomen instrumenti és loci meglehetősen sovány kategória, ezek kifejezésére ugyanis más nyelvi eszközök is rendelkezésre állnak (a folyamatos melléknévi igenév képzője, illetve képzetlen szavak). Gyakoribb eset, hogy a tárgyi és határozói vonzat egyformán szorosan kötődik az igéhez; ilyenkor a származékszó értelmezése is kettős lehet: *ken* (vmit vmivel) : > *kenet* (a cselekvés tárgya vagy eszköze), *told* (vmit vmivel) : > *toldalék* (a cselekvés tárgya vagy eszköze), *markol* (vmit vhol) : > *markolat* (a cselekvés tárgya vagy helye).

Az ige jelentéstartalma tehát megszabja a belőle keletkezett származékszavak értelmét is. Ezt tovább pontosítja annak a valóságelemnek vagy fogalomnak a mibenléte, aminek megjelölésére a képzett szót megalkották. A *tekervény* szó jelentése a képzője alapján például egyforma valószínűséggel lehet a cselekvő (vö. *jövevény*), a cselekvés eredménye (vö. *faragvány*), a cselekvés tárgya (vö. *tanítvány*). Mivel azonban a jelölt valóságelem egy eszköz, a *tekervény* 'tekerő' származékot a nomen instrumentik közé sorolhatjuk.

A deverbális származékok jelentésének ez a kétirányú meghatározottsága elegendő biztosítékot nyújtott ahhoz, hogy használatuk egyértelmű legyen. Ezért lehetséges, hogy a képzők nem kötődtek le egy bizonyos funkció kifejezőeszközéül, ugyanazon formáns többféle jelentésű származékszóban kimutatható. Úgy látszik, csupán alaki jelölői — nem funkcionális hordozói — a tőlük függetlenül végbement jelentésmódosításnak. Nagyobb mennyiségű, azonos típusú derivátumban megjelenő képzők azonban a nyelvhasználók számára összekapcsolódhatnak az adott funkcióval, ez mégsem vezetett egy esetben sem odáig, hogy egy formáns csupán egy funkció jelölőjeként működjön (kivétel a cselekvés elmaradását kifejező *-atlan/-etlen*).

A deverbális névszóképzéssel kifejezhető funkciók feltehetőleg még a magyar nyelv önálló életét megelőző időszakokban kikristályosodtak. Ősi eredetű képzőinkkel alakult legkorábbi származékszavaink között ugyanis valamennyi deverbális funkció képviselteti magát: van köztük az alapigében jelölt cselekvést kifejező nomen actionis, a cselekvés tárgyát vagy eredményét jelentő nomen obiecti vagy acti, a cselekvés végrehajtóját, illetve a cselekvést jellemző tulajdonságként kifejező nomen agentis, a cselekvés eszközét jelölő nomen instrumenti, a cselekvés helyét jelentő nomen loci, valamint a cselekvés elmaradását kifejező nomen caritivi.

Egy-egy funkción belül az alapszó és a képző kapcsolata a szóegyedre jellemző (kivéve a szinte korlátlanul alkalmazható nomen actionis és nomen caritivi képzőket). Így pl. a nomen acti értelmet a *fon* igéből az *-l*, a *kever* igéből az *-ék*, az *írt*-ból a *-vány* képzővel fejezzük ki; a nomen agentis jelentést a *foly(ik)* alapszóból az *-m*, a *mer*-ből az *-ész*, a *forr*-ból az *-ás*, a *nyit*-ból a *-vány* képzővel nyerjük; stb. Nem lehet kizárni, hogy alapszót és formánst nem a puszta véletlen rendeli egymáshoz, hanem valamilyen fonetikai, morfológiai, szemantikai, nyelvesztétikai tényező, kötöttség, ezek azonban nem ragadhatók meg.

A cselekvésnevek (nomen actionis) képzése

Cselekvésneveket minden igéből alkothatunk fonetikai, morfológiai, szemantikai korlátozás nélkül.

1. Ősi képzőinkkel alakult legrégibb származékszavaink között alig találunk cselekvésneveket. A *-l* ~ *-ly* képzős névszók közül a következők tartoznak ide: DömAd.: *Halaldi* szn.; 1350 k.: *fugliabeleul* 'fogságából' (Gl.). A *halál* szóban végbement jelentésváltozás nem egészen egyértelmű: mivel az alapigében jelölt történés megindulásával szinte egyidejűleg annak eredménye is jelentkezik, a származék nomen actionisnak és actinak egyaránt felfogható. Valószínűleg az ősmagyar korra tehetjük a *dagály* keletkezését, mivel alapszava még a korszak folyamán fiktívvé vált; vö. BécsiK. 76: *dagalos*. — Az *-m* képzős származékszavak közül idetartoznak az alábbiak: DömAd.: *vrumedi* szn. (<: *öröm*); vö. JókK. 144: *alom* 'alvás'. Ezek a derivátumok már az ősmagyar kor elején is élhettek, ez a képzőnk ugyanis alig néhány származékszóban mutatható ki, bizonyára korán improduktívvá vált, amit az is tanúsít, hogy az *öröm* alapszava önállóan nem él a nyelvben, fiktívvé vált; az *álom* összetartozását az *alszik* igével a korabeli nyelvérzék még érzékelhette, kapcsolatuk az *álom* vokálisának megnyúlása után homályosulhatott el, de ez is még az ősmagyar korban bekövetkezhetett.

2. A korszak leggyakoribb cselekvésnévképzői közé az alábbiak tartoznak.

a) Az ősi *-t* az ősmagyar kor folyamán különféle fonetikai és morfológiai kötöttségekkel több változatban működött. A legszélesebb körben produktív alakja az *-at/-et* volt, amely a nomen actionisok képzőjeként korszakunkban ereje teljében lehetett. Ezt igazolja a korai ómagyar kori emlékeinkből idézhető nagy számú ilyen típusú derivátum, amelyek a legkülönfélébb alapszavakból jöttek létre (van köztük már képzett, illetve idegen eredetű is): HB.: *kınzotvıatwl, ıldetuıtvl;* KT.: *kezdetuıtul;* ÓMS.: *hullothya, fuhazatum;* GyS.: *arulatıa, fugadatıa;* stb.

A magánhangzó nélküli *-t* képzővel alakult származékszavak két típusba rendeződnek. Egyik részük az *sz* és *v* tőváltozatú igék magánhangzós tövéből jött létre: TA.: *itu* 'ivás'; TÖ.: *Cysveth* (Húsvét); vö. JókK. 92: *etet* 'evését'; MünchK. 77ra: *létét;* stb. E csoport tagjai legkésőbb a korai ómagyar kor végéig *-l*-lel továbbképződtek (l. a *-tal/-tel*-nél), az egyszerű *-t* képzős forma csak a *lét* szóban és a *húsvét* összetételben őrződött meg. A *hit* és a *tét* jelentésváltozáson esett át: a cselekvés kifejezését kódexeinkben már felváltotta a cselekvés tárgyának, illetve eredményének jelölése: JókK. 44: *hıteuala,* 94: *yo tetemet.* — A képzések másik típusában csak birtokos személyjellel kiegészülve fordul elő a *-t:* HB.: *choltat;* vö. JókK. 82: *mentetteket* (vö. *megy*); BécsiK. 19: *èlfozdoltokat;* stb. Ilyen jellegű képzések nagy mennyiségben, folyamatosan keletkeznek.

b) Az ősmagyar korban született *-ás/-és* képző a cselekvésnevek jellegzetes kifejezőeszköze. Már legkorábbi nyelvemlékeinkben változatos felépítésű és eredetű alapszavakon mutatható ki: DömAd.: *Bantas* szn.; TÖ.: *Aratas* szn.; 1252: *Akadas* szn. (SzékOkl. 1: 9); stb. A képző produktivitása ebben a funkcióban fokozatosan erősödik.

Az *-ás/-és* és az *-at/-et* képző a tárgyalt korszakban nomen acti értelmű származékszavak alkotásában is részt vesz. A derivátumok aktuális jelentése azonban szövegkörnyezetben még azonos alapszóból létrejött szavak esetén is könnyen megállapítható (pl. az *írás* nomen actionis vagy acti volta, a *gyülekezet* 'gyülekezés' vagy 'összegyűlt emberek csoportja' jelentése). A két lehetséges értelmezés közül csak akkor nehéz választani, ha a képzés mozzanatos cselekvést kifejező alapigéből történik, mivel a rövid ideig tartó cselekvés és annak eredménye összemosódik. Minden bizonnyal az ősmagyar korban is éltek ilyen típusú névszók, a korai ómagyar korból a HB. *ıntetvınec* adatát idézhetjük, korai kódexeinkben már nagyobb számban fordulnak elő: JókK. 17: *ỹweltefuel,* 30: *czappafakual,* 142: *hadapafokot* (vö. *hagyap* 'megcsókol'); stb.

c) Elvont cselekvést jelentő főnevek produktív kifejezőeszköze az *-alom/-elëm* képző: HB.: *hotolm, kegılmet, nugulmabelı;* HBK.: *Scerelmef;* ÓMS.: *fyrolm;* stb. Bizonyosra vehető, hogy néhány *-ad/-ed* képzős alapszóból is alakult származékszó a tárgyalt formánssal, hiszen az ilyen típusú képzések szolgáltattak alapot a *-dalom/-delëm* képzőbokor kialakulásához még az ősmagyar korban. Korai kódexekből idézhetünk ilyen felépítésű derivátumokat: JókK. 11: *engedelmnecmỹata;* MünchK. 60vb: *vıjadalmatocat.* Említésre méltó, hogy az *-ad/-ed* képzős alapszavaktól eltekintve az *-alom/-elëm* tőigékhez járul.

3. A nomen actionisoknak van néhány ritkábban használt kifejezőeszköze is.

a) Jól körülhatárolható részrendszerben működik a *-tal/-tel:* kötöttségei azonosak az egyszerű *-t* képzőével. Eredetileg a *-tal/-tel* képzős névszók mindegyike cselekvésnév volt: 1237: *Itol* 'ivás' szn. (OklSz.); vö. JókK. 84: *etelnek* 'evésnek', 154: *yotetelre*, 156: *vetelutan;* BécsiK. 201: *letèle;* stb. A nomen actionis jelentés az *étel, ital* szóban a kései ómagyar korra nomen obiecti jelentésbe csúszik át. Az *sz* és *v* tőváltozatú igéken felül a *-tal/-tel* mindössze három más alapszóból hozott létre származékszót: TÖ.: *Hiuotol* szn.; vö. BécsiK. 257: *iouètèle;* 1574: *menetelünc* (KulcsEvang. 490v). A *hí(v)* és a *jön* bizonyára *v*-s tőváltozatán keresztül vonódott a csoportba, a *megy* pedig a *jön*-nel való szoros asszociációs kapcsolata révén. A *menetel* késői megjelenése nyelvemlékeinkben véletlen is lehet, de az is elképzelhető, hogy valóban későbbi alakulat a *jövetel* analógiájára. A *-tal/-tel* képzővel a korai ómagyar korban újabb származékok már nem keletkeznek.

b) A *-dalom/-delëm* képzőbokorral is létrejött néhány cselekvésnév. Jelentésük és morfematikai felépítésük alapján az ősmagyar korban születhettek az alábbiak: vö. JókK. 4: *kefedelmuel*, 36: *fegedelmeuel*, 50: *dyadalmat* 'küzdelmét'. A képző szűk körben produktív marad; mindig egy szótagú igékhez járul.

c) Deverbális használatban a *-ság/-ség* leggyakrabban cselekvésnevek képzője: HBK.: *birſagnop, uımadſagucmıa;* vö. JókK. 66: *gylewſeguel;* stb. Ez a formáns két szótagú igékhez is kapcsolódhat, ezért elképzelhető, hogy az *-alom/-elëm* és a *-ság/-ség* alkalmazását az alapszó morfológiai felépítése (is) befolyásolja. A *-ság/-ség* ebben a funkcióban produktív marad.

d) Nomen actionis értelmű a *-más/-més* képzővel létrejött derivátumok egy része is: An.: *aldamas;* TÖ.: *Latamas* szn.; 1280: *Hallomas* szn. (ÁÚO. 12: 317). Nincs kizárva, hogy a *kéremés, lelemés* elsődleges jelentése is cselekvésnév volt, de mivel írásos adataik csak nomen obiecti, illetve acti értelműek, l. ott (hasonló jelentésváltozásra l. a *hit, tét, étel, ital* esetét). A *-más/-més* mindig egy szótagú igékhez járult. Produktivitása nemigen terjed túl az ősmagyar kor határán.

e) Egyetlen nomen actionis értelmű *-dal/-del* képzővel alakult névszót ismerünk: 1349/: *viadalfa* (OklSz.). Később sem bukkan fel más származékszóban ez a képző.

Az idézett cselekvésnevek tanúsítják, hogy döntő többségük morfológiai felépítése világos. A fiatalabb formánsok közül csak az *-alom/-elëm* adatolható jelentékenyebb számú fiktívvé vált igén: *alkalom, förtelem, irgalom, kegyelem, oltalom, szerelem, tilalom;* ezeken kívül csupán a *diadalom* és a *segedelem* alapszava veszett ki a nyelvből a nyelvemlékes korra.

A cselekvésnevek mindig főnevek.

A cselekvés eredményének (nomen acti) kifejezése

A cselekvés eredményét jelölő képzett szavak egyik típusát olyan igékből hozhatjuk létre, amelyeknek vonzatstruktúrája lehetővé teszi a 'vmiből vmi keletkezik' (intranzitív igéből), illetve a 'vmiből vmit létrehoz' (tranzitív igéből) jelentés realizálódását. Mindezt az eredet- vagy eredményhatározóval (külön-külön vagy együtt) bővíthető igékről mondhatjuk el: *épül, farag, fon, teremt* vmiből; *dagan(ik), elegyül* vmivé; *főz, göngyöl* vmiből vmit ~ vmit vmivé (vö. az eredménytárgy mibenlétével). A nomen actik másik típusát olyan derivátumok alkotják, amelyek a cselekvés — mint actio — folyamán létrejövő, s annak befejeződése után is fennmaradó eredményét jelölik. Ezek a

származékok alakilag sok esetben azonosak az ugyanabból az igéből képzett nomen actionisokkal: *ásás, hajtás, irtás, nyíret, szakadás* stb., s aktuális funkciójuk csak szövegkörnyezetben dől el. Természetesen szép számmal vannak a nyelvben olyan nomen actik is, amelyek nem homonimák a megfelelő nomen actionisokkal: *ásvány, hasadék, nyomdék* stb. Előfordul — különösen önálló lexémaként már nem adatolható alapszavakból keletkezett derivátumok körében —, hogy pusztán a származékszóval jelölt fogalom, illetve valóságelem ismerete alapján minősítjük a képzett szót nomen actinak: *homlok, horpasz, szerdék* stb.

1. Ősi képzőinknek szinte mindegyikével alakult nomen acti értelmű származékszó. A *-g* képzős derivátumok közül a következőket sorolhatjuk ide: DömAd.: *Iruge* szn. (<: *üreg*); VárReg. 318.: *Humuroc* 'hajlat' hn.; 1268: *Toldalagh* hn. 'toldalék' (Csánki 5: 741); vö. 1379: *Dengelegh* hn. (Csánki 1: 97); 1405 k.: *gombolag*, 1456 k.: *meg tagol* (<: *tág*) (Gl.). Az idézett névszók — egyikük-másikuk viszonylag kései megjelenése ellenére — minden bizonnyal az ősmagyar kor termékei, mivel alapszavuk önállóan nem adatolható. A képző a korszak végéig szűk körben produktív marad.

Az egyszerű *-k* képzős származékszavak egy része is nomen acti jelentésű: 1269: *homuhailuk* hn. (OklSz.); 1326: *Rehtekh* hn. (Rejtek) (Csánki 3: 627); 1338: *Homlokkw* hn. (OklSz.); vö. még JókK. 68: *vetket;* 1395 k.: *theurek, zulach* 'karó, cölöp' (vö. *szil* 'hasít') (Gl.). A *-k* az ősmagyar kor végére improduktívvá vált.

Csupán egy-két nomen acti jelentésű névszót találunk az *-l* ~ *-ly* képzősök között: vö. 1395 k.: *aranfonal*, 1456 k.: *fekelekel* (fekélyekkel) (Gl.). A képző a későbbiekben is részt vesz ilyen típusú származékok létrehozásában.

Az *-n* ~ *-ny* is ritkán jelöli a cselekvés eredményét: KTSz.: *bizunfag;* 1265: *Hoznus* hn., 1283: *swynwar* (Sövényvár) (OklSz.); vö. 1395 k.: *cheren* 'vesszőfonadék', 1405 k.: *siron* 'hasított kötözőanyag' (Gl.). A képző csak az ősmagyar korban produktív.

Valószínűleg a *-p* képző változatát kereshetjük a *hasáb* szóban, amely késői adatolhatósága ellenére nagy valószínűséggel az ősmagyar kor első szakaszában születhetett, tekintetbe véve ősi, fiktívvé vált alapszavát, valamint a képző alapnyelvi voltát. Első előfordulása: ÉrdyK. 288: *hafaab*. A formáns más deverbális származékszóban nem mutatható ki.

Az *-s* képzős derivátumok egy része nomen acti jelentésű: 1086: *Zorosdi* szn. (PRT. 8: 269); KTSz.: *teles* (teljes); 1237/: *Pyros* hn. (Györffy 1: 231); vö. JókK. 117: *ewrefewlnek* (<: *üres*). A későbbiekben nem keletkeznek ilyen értelmű képzések az *-s* részvételével.

Az *-sz* ~ *-z* is kifejezheti a cselekvés eredményét: 1227: *Zarozpotok* (OklSz.); 1312: *Kopoz* szn. (SztárOkl. 1: 40); 1347: *Myhalrekezy* hn. (AnjouOkm. 5: 49); vö. JókK. 91: *valazoft : dissimilem;* 1408: *Horpaz* szn. (ZalaOkl. 2: 336). A képző csak az ősmagyar korban produktív.

2. A korszak leggyakoribb nomen acti képzőinek bizonyulnak a következők:

a) Az ősmagyar korban keletkezett *-ván/-vén* képzős származékszavak zöme a cselekvés eredményét jelenti: 1215: *Kethewen* hn. (vö. *köt*), 1225: *Vtwengut* hn. (vö. *önt*), 1226: *Asuantheu* hn. (OklSz.); 1278/: *Olthuan* (HazOkm. 6: 236); stb. A képző ebben a funkcióban a későbbiekben is eleven.

Ugyancsak nagy arányban vannak nomen acti értelmű névszók az *-ëk* > *-ék* képzős derivátumok között is: DömAd.: *Numarek* szn.; 1181: *Maradec* szn. (OklSz.); TÖ.: *Queueric* szn.; 1323: *feuldhasadek* hn. (OklSz.). A képző ilyen jelentésű származékszavak alkotásában később is részt vesz.

b) Jelentős mennyiségű nomen acti található az *-ás/-és* képzővel létrejött derivátumok között, bár ezek csak töredékét teszik ki az összes *-ás/-és* képzős névszónak, amelyek általában cselekvésnevek. A korai ómagyar korból a következő nomen actikat idézhetjük: 1252: *Feldegues* hn. (vö. *égés*) (OklSz.); 1320: *Vethes* hn. (AnjouOkm. 1: 565); 1328: *Seguagas* (AnjouOkm. 2: 376); 1330/: *Omlas* hn. (OklSz.); stb. A képző *-ács/-écs* változata jelentkezik az alábbi adatokban: 1298: *Hurpach* hn. (HazOkm. 8: 380); 1336: *Furgach* szn. (AnjouOkm. 3: 272); vö. még 1469: *Ziwacz* szn. (Szilács, vö. *szil* 'hasít'), 1470: *Kayacz* szn. 'ferde, görbe' (OklSz.). A képző ebben a funkcióban is produktív marad.

c) Hasonlóan kis hányada nomen acti értelmű az *-at/-et* képzős származékszavaknak, s számszerűleg is kevés meglétét tudjuk megbízhatóan az ősmagyar korra tenni: TA.: *zakadat;* KTSz.: *mogzotbelevl;* vö. még 1405 k.: *terem tet, haÿ fonat* (Gl.). Az *-at/-et* a későbbiekben is jelöli a cselekvés eredményét.

3. A nomen acti kifejezésére — bár ritkábban — más képzőket is felhasználtak. Jóllehet az alább felsorolt képzett szavak többsége csak a kései ómagyar korból — igaz, annak első évtizedeiből — adatolható, keletkezésüket alapszavuk ősi eredete, a származékszavak alapszókincsbe tartozása okán legalább a korai ómagyar korra tehetjük.

A *-dok/-dëk* > *-dék* képző a cselekvés eredményének kifejezésére szolgál a következő szavakban: 1334: *Agagasadek* hn. (vö. *ás*) (OklSz.); vö. 1395 k.: *serdek : seracium* (Gl.). — A *-mány/-mény* is előfordul nomen acti képzőként: vö. 1407: *Kotorman* szn. (ZichyOkm. 5: 491); BécsiK. 13: *vètèmènèkèt.* — Kimutatható ilyen szerepben a *-lëk* > *-lék* képző is: vö. AporK. 119: *kǫteleket;* s az *-ár/-ér* szintén: vö. 1418: *Kopar* szn. (ZichyOkm. 6: 512).

Az említett formánsok — az *-ár/-ér* kivételével — néhány nomen acti értelmű derivátumban a későbbiekben is feltűnnek.

A cselekvés eredményét jelentő képzett szavak általában főnevek, a csekély számú melléknév legősibb származékszavaink közt található: *piros, szoros, teljes, üres; kopasz, száraz; kopár.*

A cselekvés tárgyának (nomen obiecti) kifejezése

A cselekvés tárgyát jelölő származékszavak értelemszerűen csak tárgyas alapigékből alakulhatnak. Az ilyen derivátumok jelentése az alapige iránytárgyi bővítményének értelmét is magában foglalja, ezért az iránytárgy sajátosságai kínálnak fogódzót a nomen obiectik meghatározásához. Bizonyos esetekben az igéhez kapcsolódó iránytárgyi és eszközhatározói bővítmény együttes szemantikai tartalma ugyanazon szavak csekély átrendeződésével is elérhető: a kiinduló szerkezet tárgya lativusra, eszközhatározója pedig iránytárgyra cserélődik, pl. *(meg)köt (egy) állatot szíjjal ~ (egy) állatra szíjat köt.* Az iránytárgy és az eszközhatározó váltakozhatósága tükröződik néhány képzett szóban is: *kenet* 'amit ken vagy amivel ken', *kötél* 'amit köt vagy amivel köt', *toldalék* 'amit told vagy amivel told'. Egyes elvont jelentésű származékszavakban az eszközhatározó is absztraktabb értelemben jelenik meg: vminek a segítségével (vmi által, vmin keresztül) megy végbe a cselekvés: *felelet, pa-*

rancsolat, rendelet stb. A lativus és a tárgy összefüggése néhány képzett szóban úgy ragadható meg, ha a származékszó értelmezése nemcsak tárgyas szintagmával, hanem főnévi igeneves szerkezettel is lehetséges: *étel* 'amit eszünk vagy ennivaló', *közlés* 'amit közlünk vagy közölnivaló', *üzenet* 'amit üzenünk vagy üzennivaló' stb.

A nomen obiectik és a nomen actik különbsége szószerkezetté transzformálásukkor világosan feltárul. A nomen actikban a cselekvés e r e d m é n y e domborodik ki, ezért a cselekvés végrehajtója (az ágens) háttérbe szorul, a szószerkezetben nincs helye: *főzelék* 'ami főzve van', *göngyöleg* 'ami göngyölve van', *irtás* 'ami irtva van', *teremtet* 'ami teremtve van' stb. Ezzel szemben a nomen obiectik szorosan kötődnek az alanyhoz, az alapigével kifejezett cselekvés végrehajtója azonos a származékszóval kifejezett nomen obiecti birtokosával: *azt ajánlom ~ az (én) ajánlatom, azt felelem ~ az (én) feleletem, azt kívánjuk ~ a (mi) kívánságunk, azt hisszük ~ a (mi) hitünk* stb.

1. Ő s i k é p z ő i n k közül a *-j, -k, -l ~ -ly, -n ~ -ny, -s* dokumentálható a cselekvés tárgyát jelentő származékszavakban: [1268 k.]/: *Tyloy* hn. (vö. a *tilos, tilt* tövével) (Györffy 1: 812); KTSz.: *titcon;* vö. BécsiK. 97: *foglokat;* 1510 k.: *kethen* (It. 1947: 3); VárReg. 47.: *Tilos* hn. Ezek a formánsok ilyen értelmű névszók létrehozásában később nem vesznek részt.

2. A z ő s m a g y a r k o r b a n k e l e t k e z e t t formánsainkkal alakult derivátumoknak is csak csekély hányada nomen obiecti.

Az *-ás/-és* képzős származékszavak közül a következők tartoznak ide: vö. JókK. 6: *kereſere*, 15: *kerdeſt*, 28: *tanoÿtaſarol*, 107: *zokaſayerent* [!].

Az *-at/-et* is kifejezheti a cselekvés tárgyát: vö. JókK. 10: *felelet*, 13: *parancʒolatbol*, 18: *eſmeretÿrewl*, 93: *kenetuel*, 124: *ygeretek*, 135: *gondolatyat;* BécsiK. 16: *aldozatot.*

Más formánsok csupán egy-két nomen obiecti értelmű származékszóban mutathatók ki. Az *-alom/-elëm* ebben a szerepben fordul elő a következő szóban: vö. BécsiK. 66: *taztalma.* — A *-dalom/-delëm*-mel jött létre a *birodalom:* vö. BécsiK. 73: *bizodalm.* — A *-dok/-dëk > -dék* ilyen funkciójára példa az 1152: *Aianduc* szn. (OklSz.); vö. 1380 k.: *sandÿk* (Gl.). — A *-mány/-mény* képzős derivátumok közül a cselekvés tárgyát jelölik az alábbiak: vö. JókK. 96: *tudomanyonk*, 129: *tartomanya;* BécsiK. 142: *adomañit.* — Korán jelentkezik 'áldozat' jelentésben az *áldomás* szó: An.: *aldumas*, amely eredetileg valószínűleg nomen actionis volt, s az alapige tárgyi bővítményének szemantikai tartalma másodlagosan sugárzott be a képzett szóba (a kései ómagyar korban erre a jelenségre több példát is hozunk). Nomen obiecti a *tudomás* is: vö. 1380 k.: *Tudemaschus* (Gl.). — Bár csak a XVI. századból adatolható a *birtok*: 1527: *byrtokom* (MNy. 6: 229), jelentése alapján, valamint a képző alakját (illeszkedő rövid magánhangzót tartalmaz) figyelembe véve minden bizonnyal jóval korábbi keletkezésű lehet. — A *-vány/-vény* képzős derivátumok közt is akad nomen obiecti: GyS.: *tonohtuananac.* — Talán ide vonható az 'elfoglalt terület' jelentésű *foglár* szó, melynek első adata: 1276: *Foglhar* hn. (ÁÚO. 9: 152).

A későbbi korszakokban az *-ás/-és, -at/-et* produktivitása nomen obiectik létrehozásában is megmarad, s születnek újabb képzések a *-dalom/-delëm* és a *-mány/-mény* képzővel is.

A cselekvés tárgyát jelentő képzett szavak általában főnevek, csak kivételszerűen találunk melléknevet *(tilaj, tilos).*

A cselekvő (nomen agentis), illetve jellemző tulajdonságának kifejezése

A nyelvhasználók egyik legállandóbb törekvése a különböző igékkel jelölt cselekvés végrehajtójának megnevezése. Nyelvünkben az ágens korlátlanul produktív kifejezőeszköze a folyamatos melléknévi igenév *-ó/-ő* képzője (*járó, vezető* stb.). Ennek azonban túlságosan általános a jelentésmódosító szerepe, ezért mellette szükség volt más eszközökre is speciálisabb értelem jelölésére. Ennek az igénynek központi fontosságát tanúsítja, hogy az ősmagyar korban a cselekvő kifejezésének eszköztára volt a legváltozatosabb.

A nomen agentis alfajának tekinthetjük azt a típust, amikor a képzett szó az alapigében jelölt cselekvést az ágens jellemző, állandósult tulajdonságaként fejezi ki. Ezt a szemantikai tartalmat következetesen, rendszerszerűen csak viszonylag fiatalabb formánsok képesek jelölni: *-ánk/-énk, -ékony/-ékény*, majd a korai ómagyar kortól szélesebb körben az *-ós/-ős*. Jelentéstartalmuknál fogva az ilyen értelmű származékszavak melléknevek.

1. Ősi képzőinkkel létrejött származékszavaink jelentős hányada a cselekvőt jelöli. A *-g* képzős szavak nagy része ilyen típusú: 1086: *Rescugis* szn. (vö. *részeg*), *Chozug* szn. (PRT. 8: 270); HB.: *bovdug, vilag;* ÓMS.: *uıraga;* ilyen még az *apadag, csillag, fortyanag* 'fortyogó'. A képző bizonyára gyakran kapcsolódott *-t* képzős alapszavakhoz is, bár az első ilyen felépítésű adat csak a kései ómagyar korban bukkan fel: 1435 k.: *visceteg* 'kiütés' (Gl.), jóval korábbi meglétük mellett szól, hogy az *-atag/-eteg* képzőbokor éppen az ilyen morfológiai alkatú derivátumokból válhatott ki, legkésőbb a korai ómagyar korban. — A *-j* képzős névszók közül idetartoznak az alábbiak: 1244: *Toloywar* (vö. *tolvaj*) (OklSz.); vö. 1522: *Zÿlaÿ* szn. (MNyTK. 86. sz. 75). — A *-k* képzős nomen agentisek valószínűleg az ősmagyar kor termékei: 1067 k./: *Leveluky* hn. (<: *levelek* <: *level* 'lebeg, inog') (ÁÚO. 1: 26); vö. 1360: *Kerekes* szn. (<: *kerék*) (OklSz.); 1405 k.: *biborburuc* (Gl.); MünchK. 58va: *fomèzèdec.* — Az *-l* képzővel is alakultak ilyen jelentésű származékszavak: ÓMS.: *ualallal'?* valóság' (vö. a létige *val-* tövével); vö. JókK. 141: *leuelet.* — Az *-m* képzős névszók is az ősmagyar korban születhettek: [1237—1240]: *Vylyam* szn. (Villám) (PRT. 1: 786); vö. AporK. 109: *meg vidameha* (<: *vidám*); SzékK. 106: *foľamnak.* — Jellemző tulajdonságot jelentő derivátum *-n* ~ *-ny* képzővel is alakult: vö. 1380 k.: *schereyn* (serény) (Gl.). — Az *-r* képzővel létrejött származékszavak zöme is a tárgyalt szemantikai kategóriába vonható: VárReg. 61.: *Fintur* szn.; vö. 1395 k.: *humior* (vö. *huny*) (Gl.); 1429: *Kaytor* szn. (vö. a *kajtat* 'keresgél' tövével) (OklSz.); 1522: *Lwdwr* szn. (Lődör) (MNyTK. 106. sz. 36). — Az *-s* igei alapszavakon leggyakrabban a cselekvőt vagy annak jellemző tulajdonságát fejezi ki: (†1137)[1228 k.]: *Sebus* hn. (PRT. 1: 794); 1280: *Tywised* hn. (<: *tövis* <: *tövik* 'szúr') (Györffy 1: 731); GyS.: *keguffege;* ilyenek még: *koldus, lakos, mókus, ötvös* (vö. *önt*), *zuhanos.* — Az *-sz* képzős derivátumok között is akad ide sorolható névszó: vö. BécsiK. 266: *mèrez.*

Ősi képzőink mindegyike improduktívvá vált az ősmagyar kor végére, cselekvőt vagy a cselekvő jellemző tulajdonságát jelentő derivátumok a későbbiekben nem keletkeznek velük.

2. Az ősmagyar kor folyamán megjelent formánsok némelyike a cselekvő, illetve valamely állandó tulajdonságának tipikus kifejezőeszköze lett.

Ilyen jelentésű az *-ár/-ér* képzővel létrejött származékszavak többsége: 1228/: *Luer* hn. (vö. *lő*) (HazOkm. 6: 21); 1240 k.: *Cysar* szn. (OklSz.); (†1135) [1249 k.]: *Kuiar* hn. (vö. a *kiált* ~ *kajált* tövével) (PRT. 8: 273); vö. 1371: *Folyar* szn. 'gyors, futár' (OklSz.); ilyenek még: *csalár(d), sudár, sugár, tündér, vezér*. A képző ebben a funkcióban legfeljebb a korai ómagyar kor végéig produktív.

Kizárólag a cselekvő jellemző tulajdonságát jelentik az *-ánk/-énk* és az *-ékony/-ékëny* képzőbokorral alakult melléknevek, de számuk igen csekély. Első adataikat a kései ómagyar korból idézhetjük, de mivel a formánsok minden bizonnyal az ősmagyar korban keletkeztek, a derivátumok születését is erre az időre tehetjük. A legkorábbi *-ékony/-ékëny* képzős szavak a XV. sz.-ban bukkannak fel: MünchK. 39va: *félékeñec;* BirkK. 2b: *feledekenſeg*. Az *-ánk/-énk* képzősök csak a XVI. sz.-ból dokumentálhatók: ÉrdyK. 327: *nyalank;* 1536: *Felenknel* (PestiFab. 80b). Az *-ékony/-ékëny* még szűk körben produktív marad, az *-ánk/-énk* újabb képzésekben nem mutatható ki.

Az *-atag/-eteg* képzős származékszavak főként az ágenst jelölik: 1300 k.: *Sugatagtou* hn. (vö. *súg* 'zúg') (OklSz.); 1322/: *Furratag* hn. 'forrás' (AnjouOkm. 2: 26); vö. 1405 k.: *chergeteg* 'patak' (Gl.). A formáns a későbbiekben is eleven ebben a funkcióban.

3. Más formánsokkal csak elszórtan keletkeztek nomen agentis értelmű származékszavak. Az *-ás/-és* képzősök közül ide sorolhatjuk a következőket: 1113: *furras* hn. (Kálmán kir. okl. 56); 1212/: *Kopach* hn. (Györffy 1: 328). A *kopács* első adatának jelentése nem egyértelmű ugyan: vagy a *kopog* tövéből ered, ebben az esetben a 'harkály' jelentésű szóval azonos, vagy a *kopik* igéből származik, értelme így 'zöld burok, héj', de mindkét változatban nomen agentis a derivátum. — Az *-at/-et* is létrehozott ilyen típusú származékszavakat: vö. JókK. 78: *kefertetÿtewl*, 157: *allatot*. — A *-dëk* > *-dék* képző ebben a szerepben fordul elő a *leveldék* ~ *löveldék* 'pillangó' szóban (vö. *level* 'lebeg'): vö. 1405 k.: *leueldek* (Gl.). — A *-mány/-mény* képzős derivátumok között is találunk nomen agentist: 1222: *Eurmenus* hn. (OklSz.). — A *forrás* szinonimája *-tëk* > *-ték* képzővel alakult: vö. 1405 k.: *forratek* (Gl.). — A *-ván/-vén* több olyan képzésben is részt vett, amely nomen agentist eredményezett: vö. 1358: *nituan* 'első v. új telepítésű növényzet' (AnjouOkm. 7: 24); 1372: *Inguan* hn. (Csánki 3: 308); 1391: *Ewrwynys* hn. (Csánki 1: 561); BécsiK. 303: *iouèuēt*.

E formánsok közül a *-dék* és a *-mány/-mény* a későbbiekben újabb ilyen jelentésű származékszavakban nem mutatható ki, a többivel azonban, változatlanul szórványosan, létrejön néhány további derivátum.

A most tárgyalt szemantikai kategóriába tartozó származékszavak között főneveket, melléknevet egyaránt szép számmal találunk, akár az ősi, akár a későbbi keletkezésű formánsokkal alakult névszókat tekintjük át. Mint a bevezetőben említettük, ez annak függvénye, hogy a képzett szó a cselekvőt jelenti-e, vagy a cselekvő jellemző tulajdonságát. Az előbbi csoport tagjai főnevek, a másodiké melléknevek. A szófaji minőség általában nem kötődik egy adott képzőhöz, alig van példa arra, hogy egy-egy formáns mindig azonos szófajú névszókat alkot: ez csupán az *-ánk/-énk*-ről és az *-ékony/-ékëny*-ről mondható el, amelyek mindig mellékneveket hoznak létre.

A cselekvés eszközének (nomen instrumenti) kifejezése

A cselekvés eszközének szóképzés útján történő kifejezésére a legalkalmasabb a folyamatos melléknévi igenév *-ó/-ő* képzője (*ásó, fésű, takaró* stb.). Az alapige eszközhatározói bővítményének jelentése az egész nyelvtörténet folyamán meglehetősen ritkán válik képzett szó sajátjává, ami arra utalhat, hogy erre nem volt nagy mértékű nyelvi igény, hiszen a képzetlen és az *-ó/-ő* képzős szavak nagy mennyiségben álltak rendelkezésre eszköznevek jelölésére.

A nomen instrumenti értelmű származékszavak kifejezésére — bizonyára a fent mondottak következtében — sem az ősmagyar és a korai ómagyar korban, sem később nem volt jellegzetes formáns nyelvünkben. A meglévő derivátumokban szám szerint nem kevés képző fordul elő, de mindegyik csupán egy-két képzésben vett részt, produktivitásuk ebben a szerepben tehát igen mérsékelt.

Ősi képzőink közül a cselekvés eszközét is kifejezheti az *-l:* vö. 1395 k.: *fedel, haÿ kethel* (Gl.) és az *-sz:* 1247: *Tupos* hn. (Tapasz) (ÁÚO. 7: 248); vö. ÉrdyK. 516: *tamazya*. Az ősmagyar kor folyamán alakult formánsok egy része is kimutatható ebben a funkcióban. Érdekesség, hogy 'táplálék' jelentésű származékszavak az *él* igéből több képzővel keletkeztek: vö. JókK. 27: *eledelt*, 141: *elefegekben*, 20: *eletıben;* 1398: *Elescomora* hn. (OklSz.). Az *-at/-et*-tel jött létre valószínűleg még az ősmagyar korban a *patyolat*, melynek eredeti jelentése 'pólyáláshoz, fejfedéshez használt fehér vászon' lehetett (vö. *bugyolál*, N. *patyolál*). Első adata csak a kései ómagyar korból idézhető: 1515: *patyolatot* (RMKT. 2: 366). Az *-ëk* > *-ék* képzővel alakult derivátumok közül ide sorolhatjuk a következőket: 1198: *ioatec* szn. (Játék) (ÓMOlv. 63); vö. 1395 k.: *phestek* (Gl.). A tárgyalt korszakra tehetjük az *-ár/-ér*, a *-dëk* > *-dék* és a *-tëk* > *-ték* képzővel létrejött egy-egy nomen instrumenti születését: vö. 1405 k.: *telcher* (Gl.); 1493: *menedeket* 'mentesítést, nyugtát' (vö. a *ment* tövével) (Nyeml. 156); JókK. 80: *merteklетnenec*.

A cselekvés eszközét jelölő képzett szavak mindig főnevek.

A cselekvés helyének (nomen loci) kifejezése

A cselekvés helyének jelölésére a magyarban különféle nyelvi elemek szolgálhatnak: a tőszavak mellett elsősorban ragos és névutós formák, valamint *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek *(ebédlő, váró)*. Az egész nyelvtörténet folyamán ritkán merül fel igény arra, hogy helyjelölésre az említetteken kívül más nyelvi eszközökhöz forduljanak. Csupán néhány származékszó tanúskodik arról, hogy helyhatározóval bővült ige szemantikai tartalma képzett szóban is kifejeződhet.

A cselekvés helyének sincs tipikus jelölője, s csak kevés formáns mutatható ki ilyen funkcióban. A legtöbb nomen loci az *-ás/-és* képzős derivátumok közül kerül ki: 1251: *zalasadov* szn., 1256: *Wophaylese* hn. (Vofa+ülése), 1260: *Zwestalasa* hn. (Szvest+állása) (OklSz.); 1282/: *Charadajaras* hn. (ÁÚO. 12: 371); vö. JókK. 25: *lakaſt*. Akad egy-egy ilyen értelmű származékszó az *-at/-et* képzősök között is: 1327: *Istenkelethe* (Isten+kelete 'átkelőhelye') (OklSz.); az *-ár/-ér* képzősök között: 1061/: *Noghatar* hn. (MNy. 10: 81); a *-dalom/-delëm*-mel alakultak között: KTSz.: *lacadalma* 'lakása'.

A képzők bármelyike csak szűk körben produktív a cselekvés helyének kifejezésében.

A nomen locik mindig főnevek.

A cselekvés elmaradásának (nomen caritivi) kifejezése

A cselekvés elmaradásának kifejezése állandó nyelvi igény. Ezt a funkciót az ősmagyar kor kezdetétől egyenletesen, korlátlanul produktív *-atlan/-etlen (< -tal/-tel)* látja el.

Bizonyosnak tarthatjuk, hogy az ősmagyar kor idején is számos nomen caritivi élt a nyelvben, a legkorábbról dokumentálhatók a következők: KTSz.: *utalatlon;* TÖ.: *Bizotlon* szn.; ÓMS.: *thudotlon;* GyS.: *aztotlonfaga;* 1327: *Teleletlen* szn. (OklSz.); 1331: *Eretlen* szn. (AnjouOkm. 2: 556).

Az *-atlan/-etlen* képző *-n* eleme, amely eredetét tekintve mód-, illetve állapothatározó-rag, bizonyos mértékig megőrizte határozói funkcióját, nem szakadt el teljesen az *-n* ragtól, ezzel magyarázhatjuk, hogy a fosztóképzős alakulatok a mondatban mód-, illetve állapothatározóként is állhatnak: vö. JókK. 114: „*eſmeretlen* . . . vr yſtennek adattattnak"; BécsiK 58: „*[bè]hiuatlan* bèmènēd", 146: „el aluec *vaʟoratlan*"; stb.

A nomen caritivik — ha nem határozói szerepben fordulnak elő — mindig melléknevek. (Az összefoglaló táblázatot l. a 239. lapon.)

A denominális névszóképzés funkcionális rendszere

Mivel a köznévi és a tulajdonnévi szerepű képzett szavak létrejötte gyökeresen eltérő funkcionális indítékokra vezethető vissza, sajátosságaikat különkülön mutatjuk be.

Köznevek képzése

A magyar nyelv denominális névszói legősibb rétegének elemzéséből arra következtethetünk, hogy az ősmagyar kor kezdeti időszakában (illetve azt megelőzően) ilyen derivátumok két okból keletkezhettek: a képző vagy csupán a szótestet növeli, vagy jelentésmódosulást jelöl.

1. A szóképzés testesítő szerepe a denominális névszóknak viszonylag kis hányadában nyilvánul meg, s ezek igen korai — öröklött vagy az ősmagyar kor első szakaszaiból való — származékszavak. Ez utóbbi tényt azért kell hangsúlyoznunk, mert az idevonható derivátumok létrejöttében nagy valószínűséggel döntő jelentősége volt egyrészt a képzőknek már korábban említett s csak az ősmagyar kor korai időszakára (illetve az alapnyelvre) jellemző funkciójának, másrészt a szintén csak erre az időre feltehető kiterjedt homonímiának.

Mint azt az általános funkcionális kérdésekről szólva már kifejtettük, a képzők kapcsolata az alapszavakkal eredetileg egészen laza lehetett, s a formánsok számottevő jelentésmódosítás kifejezése nélkül is járulhattak névszókhoz. Tőszó és származékszó tehát mintegy szinonimaként élt egy adott szinkrón rendszerben, majd bizonyos ideig tartó párhuzamos jelenlétük feleslegessé tette az egyik lexémát, akár a tőszót, akár a képzővel bővültet. Az esetek többségében a testesebb változat maradt fenn, ezeknek kedvezett egyfelől az általános hangalak-növekedési tendencia (l. a deverbális verbumképzés analóg példáit is), másfelől a képzős formák uralomra jutásával jelentősen csökkent a homonimák

Az ősmagyar és a korai ómagyar korban produktív deverbális névszóképzők és funkcióik:

Képzők	Nomen actionis	Nomen acti	Nomen obiecti	Nomen agentis	Nomen instrumenti	Nomen loci	Nomen caritivi
-alom/-elëm	+						
-ánk/-énk				+			
-ár/-ér		+	+	+	+	+	
-ás/-és	+	+	+	+		+	
-at/-et	+	+	+	+	+	+	
-atag/-eteg				+			
-atlan/-etlen							+
-dal/-del	+				+		
-dalom/-delëm	+		+			+	
-dok/-dëk > -dék		+	+		+		
-ëk > -ék		+		+	+		
-ékony/-ékëny				+			
-g		+		+			
-j			+	+			
-k		+	+	+			
-l ~ -ly	+	+	+	+	+		
-lok/-lëk > -lék		+					
-m	+			+			
-mány/-mény		+	+	+			
-más/-més	+	+	+				
-n ~ -ny		+	+	+			
-p ~ -b		+					
-r		+		+			
-s		+	+	+			
-ság/-ség	+				+		
-sz ~ -z		+		+	+		
-t	+						
-tal/-tel	+						
-tok/-tëk > -ték			+	+	+		
-vány/-vény		+	+	+			

száma: így különült el egymástól például az *ár, arasz, áru;* az *elő, elü* 'vmin túli terület'; az *ev* 'genny' vagy *év, evet;* a *fal, falu;* a *fagy, faggyú;* a *fen* 'fenőkő', *fenyő;* a *hal, háló;* a *hám, hamu;* a *só, sovány;* stb.; e szócsoportok elemei a képzett formák megjelenése előtt, tőnévszókként azonos alakúak voltak; bár ige és névszó homonímiája sokkal kevésbé zavaró a nyelvi rendszerben, az egyik, esetleg mindkét tag testesedése folytán valamelyest ez is visszaszorult: *enyhül, enyü (enyv); fészek, feszül; mar, marok; nyer, nyereg; szúr, szurok;* stb.

A rokon nyelvek valamelyikében is kimutatható, az alapnyelv valamely szintjéről öröklött denominális névszók zömében a képzett szó és az alapszó között nem találunk szemantikai különbséget, a képző tehát valószínűleg csak testesítő elemként van jelen a szóban. (Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a formánsok jelentésmódosulás kifejezői voltak valaha a derivátumok egyikében-másikában, ez a szerepük azonban — elsősorban az alapszavak fiktívvé válása következtében — elhomályosult.) Első — gyakran csak kései ómagyar — előfordulásukkal idézzük az ilyen típusú származékszavakat: *-g* képzősök: DömAd.: *Idegdi* szn.; 1152: *Fergudi* szn. (<: *féreg*) (OklSz.); FestK. 257: *fellegek* (ebben a *-g* azonos eredetű a *felhő -ő* képzőjével, annak alakváltozata); — *-l* ~ *-ly* képzős: JókK. 93: *homalyoffagarol;* — *-m* képzős: ÉrsK. 211: *almaban* (alom); — *-n* ~ *-ny* képzősök: 1380 k.: *Wekan* (Gl.); 1473: *Sowanrakothya* hn. (OklSz.); — *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* képzősök: *1075/1217: *Saroufalu* hn. (MonStrig. 1: 55); An.: *erdeuelu* hn.; [1237—1240]: *Arussod* szn. (PRT. 1: 774); 1267: *halous* (OklSz.); JókK. 155: *kewnuen* (könnyű); 1395 k.: *tethew* (tetű), 1405 k.: *kenw* (könyű > könny), *velw* (Gl.); 1429: *Tallas* szn. (<: tolú > toll) (OklSz.); 1470: *eneben* (enyű > enyv) (Gl.); JordK. 859: *feelhó;* — *-r* képzősök: KTSz.: *gukeritul* (gyökér); An.: *ýftoroſ;* 1395 k.: *eger* (Gl.); — *-sz* képzősök: TA.: *ruuoz;* 1405 k.: *araz* (Gl.); — *-t* képző: 1215/: *Ewetes* hn. (Györffy 1: 301).

A legkésőbb az ősmagyar kor első felében keletkezett denominális névszók között is jó néhányat találunk, amelyekben a képző — ténylegesen vagy csak számunkra érzékelhetetlenül — nem változtatott az alapszó értelmén: *-a/-e* képzősök: TÖ.: *Hagymas* hn.; 1313: *Hangas* hn. (<: *hangya*) (OklSz.); — *-d* képző: 1086: *Felduuar* hn. (PRT. 8: 269); — *-g* képzősök: 1227: *Nerges* hn. (OklSz.); JókK. 73: *kerget* (kéreg); 1430 k.: *halÿog* (Gl.); — *-k* képzősök: HB.: *lelıc, turchucat;* *1075/1217: *surkuscher* hn. (Szurkoscser) (MonStrig. 1: 53); 1086: *theluch* (PRT. 8: 267); [1237—1240]: *Moruc* szn. (PRT. 1: 776); 1277/: *Enekus* szn. (ZalaOkl. 1: 85); 1298/: *Hollofezek* (Györffy 1: 785); 1348: *Fazekas* szn. (ZichyOkm. 2: 297); JordK. 95: *vǫczókóth;* — *-m* képzősök: [1093—1095]: *Himudi* hn. (vö. *hím* 'az egyik nem') (PRT. 1: 591); *1075/1217: *Sulmus* hn. (<: *sulyom*) (MonStrig. 1: 56); 1275: *Vrmus* hn. (<: *orom*) (Györffy 1: 796); — *-n* ~ *ny* képzős: 1267: *Kemyn* szn. (Kemény) (OklSz.); — *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* képzősök: HB.: *chomuv;* *1075/1217: *feniosaunicza* hn. (Fenyősaunica), *hosiouer* (Hosszúér) (MonStrig. 1: 53, 57); 1221: *Chomou* szn. (OklSz.); (†1037) 1330: *Oduoskw* hn. (PRT. 8: 225); 1374: *faggyasto* (faggyú :> faggyas+tó) (ZichyOkm. 3: 536); 1513: *Ormozegh* hn. (OklSz.); — *-r* képzősök: 1321: *Chupor* szn. (OklSz.); 1382: *Chomorlaka* hn. (Csomor 'csomó' + laka) (ÓMOlv. 215); — *-s* képzősök: JókK. 13: *keues*, 122: *maſ;* — *-t* képzősök: 1240: *Fystpénz* (Jern. 165); BécsiK. 149: *fürtǫ;* — *-sz* képző: AporK. 29: *tauazt.*

2. A denominális névszók döntő többségében a képzők szerepe az alapszóbeli jelentés megváltozásának jelölése. A magyar nyelv önálló életének kezdetekor már minden bizonnyal határozottan körvonalazódtak azok a denominális

névszóképzéssel kifejezhető szemantikai tartalmak, amelyek két, névszóval jelölt (az egyik az alapszóval, a másik a belőle képzett származékszóval) valóságelemnek szinte minden időben megfigyelhető alapvető, szemantikailag tipizálható kapcsolatát, összefüggését, viszonyát tükrözik. Az ősmagyar kor kezdetétől a korai ómagyar kor végéig a következő funkciók ellátására nyílt lehetőség denominális nomenképzéssel: kicsinyítés, valamihez tartozás, ellátottság, hiány, hasonlóság, gyűjtő- és foglalkozásnév-képzés, az elvontság és a mérték kifejezése, sorszámnévképzés (továbbá személy- és helynévképzés). Előfordulhat, hogy az előbbiektől eltérő irányú jelentésmódosulást mutat ki az elemzés, ami nem meglepő, hiszen az alapszó jelentésének besugárzása vagy speciális kifejezési igény egyedi értelmet adhat egy-egy származékszónak. A feltehetőleg az ősmagyar kor folyamán született derivátumok közül nem tipizálható a végbement jelentésmódosulás a következőkben (annak ellenére, hogy az alapszavak zömmel világosak): *-cs* képzős: JordK. 471: *bokanczot;* — *-d* képzős: TÖ.: *Holdus* szn.; — *-g* képzősök: 1306/: *Lwag* szn. (Lovag 'lovas') (OklSz.); 1371: *Gyalug* szn. (ZichyOkm. 3: 418); — *-k* képzős: 1405 k.: *hwuelk* (hüvelyk) (Gl.); — *-s* képzős: [1093—1095]: *Vgmogos* hn. 'Szentmagas' (PRT. 1: 592); — *-sz* ~ *-z* képzős: ÓMS.: *ygoz* (a *jog* 'jó, jó felőli' alapszóból); — *-t* képzős: TA.: *ziget.*

Néhány, bizonyára szintén ősmagyar keletű, többszörösen képzett szó elemzése más okok miatt nem vezet vitathatatlan eredményre. Bár ezek abszolút alapszava általában önállóan is élő névszó, de mivel az elsődleges származékszavak nem maradtak ránk, a képzők pedig többféle szerepet — egyforma valószínűséggel — is betölthetnek a szemlélettől függően, sem az elsődleges, sem az ebből alakult származékszónak az alapszóhoz, illetve egymáshoz való szemantikai viszonya nem egyértelmű. Az azonos morfematikai felépítésű *savanyú, vörhenyő -ny* képzője talán ellátottságot fejez ki, de — főként a *savanyú*, de esetleg a *vörhenyő* szóban is — a hasonlóság jelölőjeként is számba vehető. Még homályosabb az említett származékszavak *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* képzőjének funkciója: lehet, hogy csupán testesítő elemek. Az említett derivátumok első adatai: MünchK. 22va: *vézhenǫ;* 1456 k.: *sowanosagath* (Gl.). Egyazon típust képvisel a *farcsok* és a *sömörcsök*, amelyekben a *-cs* funkciója nem világos: lehet kicsinyítő, esetleg valamihez tartozást jelölő képző, sőt hasonlóságot is kifejezhet (a *sömörcsök* szóban). A *-k* bizonyára kicsinyítő szerepű formáns. Első előfordulásuk: 1198: *fumurcuc* (ÓMOlv. 63); vö. BécsiK. 26: *fazzokan.* A *szederkény, tömörkény* szóban az *-ny* funkciója ragadható meg inkább: ellátottságot fejezhet ki, a *-k* szerepe — ha van — tisztázatlan. Mindkét derivátum a korai ómagyar korból dokumentálható: [1272]/: *Zederkyn* hn., 1326: *Temerken* hn. (Györffy 1: 381, 906). Az *alacsony -cs* képzője valószínűleg valamihez tartozást jelöl, az *-ny* funkciója homályos, talán hasonlóságot, esetleg kicsinyítést fejez ki; első adata: 1269: *Alasunkutha* hn. (OklSz.). Az alább első előfordulásukkal idézett derivátumok képzőinek funkciója az előbbieknél is meghatározhatatlanabb, illetve speciális, ezért minősítésükre nem vállalkozhatunk: (†1015)1228 e./: *Vrmandy* hn. (<: *ormány* 'magaslat, csúcs') (Györffy 1: 352); 1355: *Themerduk* szn. 'vaskos, zömök' (OklSz.); 1395 k.: *vakondok*, 1405 k.: *kvzmo* (Gl.); vö. BécsiK. 199: *nǫften;* 1451: *Wasthagh* szn. (OklSz.); 1456 k.: *meg hezageyta* (<: *hézag*) (Gl.); 1548: *uermeucl* (vérme) (OklSz.).

1. Öröklött, elemi képzőink közül szinte mindegyik előfordul ebben a szerepben, legtöbbjük azonban alig néhány ilyen értelmű származékszóban jelenik meg, csupán az *-a/-e*, a *-d* és az *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* lehetett az ősmagyar korban viszonylag széles körben produktív kicsinyítő funkcióban.

Az *-a/-e* képzővel alakult származékszavaknak csak egy részéről állíthatjuk biztonsággal, hogy korszakunkban a közszavak közé tartoztak. Ezeknek nagyobb hányada egyazon szemantikai csoport tagja: állatnevek: DömAd.: *Cibe* szn.; 1193: *Liba* hn. (ÓMOlv. 53); VárReg. 42.: *Reche* szn.; 1224: *Tuba* szn. (OklSz.); 1237: *Chida* 'csikó' szn. (ÓMOlv. 90). A fenti típusú származékszavak esetében a formáns kicsinyítő szerepe nem bizonyítható, mivel az állat neve többnyire megegyezik a hívására, terelésére használatos indulatszóval (tehát nem tudunk szembeállítani egymással alapszót és képzett szót, hiszen az indulatszavak morfematikailag tagolatlanok). Ugyanakkor az állatnevek kicsinyítő képzővel történő alkotása eléggé elterjedt; ennek szemléleti hátterében az állatok – főként a kölykök — becéző, kedveskedő említése, hívása áll (l. még a *-ka/-ke, -kó/-kő, -ta/-te* képzőnél). Az *-a/-e* végű állatneveket ennek ismeretében valószínűleg nem alaptalanul minősítjük kicsinyítő képzős szavaknak, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az ide vont nevek részben kisállatokat (szárnyasokat), részben kölyköt *(csida* 'csikó') jelölnek.

Az *-a/-e* képzővel létrejött közszavak kisebb hányada rokonságnév: 1067 k./: *Apa* szn. (ÁÚO. 1: 26); vö. 1361: *Anyato* (OklSz.); 1395 k.: *uenÿ* [!] (néne) (Gl.). Ezek végződését szintén szemléleti alapon tarthatjuk nagy valószínűséggel kicsinyítő képzőnek.

A bemutatott két típuson kívül korai ómagyar kori emlékeinkből nagyszámú *-a/-e* képzős származékszót idézhetünk, de ezek csak tulajdonnevekként maradtak fenn. Ez a tény természetesen nem zárja ki, hogy a szóban levő személynevek — miután kivétel nélkül közszói alapszavúak — közszavakként is használatosak lehettek, erre azonban nincs bizonyítékunk (az adatokat l. 251).

Az *-a/-e* produktivitása csak az állatnevek alkotásában marad meg kismértékben.

Az ősmagyar kor legproduktívabb kicsinyítő képzője a *-d* lehetett. A korai ómagyar korban még élnek ezzel alakult derivátumok: TA.: *holmodi rea;* DömAd.: *Apadi* szn.; ÓMS.: *eggedum, fyodum, urodũ;* 1300: *Oprod* szn. (OklSz.). Az adatok alapján a formáns a XIV. században még elevennek látszik, a *-d* képzős származékszavak felépítése világos volt (az *apród* jelentésváltozása a kései ómagyar korban indulhatott meg); produktivitása a kései ómagyar kortól a nyelvterület egyre kisebb részére korlátozódik.

A *-d* mellett az *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* lehetett az ősmagyar kor jellegzetes és produktív kicsinyítő képzője: TA.: *munorau;* KTSz.: *fiu;* 1325: *vezeus* szn. (ZichyOkm. 1: 270); vö. 1405 k.: *zwmwlche* (szemölcsé ~ szemölcső) (Gl.); AporK. 120: *zellobe.* A származékok között akadnak elhomályosult *(vessző),* illetve elhomályosulóban levő *(fiú, mogyoró)* képzések, ezek pedig a formáns csökkenő produktivitására utalnak. A korai ómagyar kor végére ez a képző ebben a funkcióban elavult.

Ősi képzőink közül az alábbiakkal alakultak még kicsinyítő értelmű származékok: — A *-g* képzőnek talán ilyen szerepe van a *gorongyag* szóban (vö. 1395 k.: *grangÿag:* Gl.) (alapszava a *göröngy* veláris hangrendű megfelelője). — A *-k* kicsinyítő funkcióban jelentkezik a következő szavakban: 1314/:

Ayakas szn. (vö. *aj* 'nyílás, rés') (OklSz.); 1327/: *Teouiskeos* hn. (<: *tövisk* <: *tövis*) (Györffy 1: 636). — Az *-l* ~ *-ly* képzőnek ilyen szerepe van a *zugoly* szóban (vö. ÉrsK. 37: *zwgholyaban*).] — Az *-n* képzős névszók közül az alábbiak vonhatók ide: 1343: *Pyslen* szn. (vö. a *pizsele* 'csirke' tövével) (KárOkl. 1: 158); és esetleg az *isten*: HB.: *ifien*. — A *-t* kicsinyítő funkciót tölt be a *menyét* (1230 k./: *Menethescozma* hn. : OklSz.), a *nyest* (1212: *Nesta* szn. : OklSz.) és talán az *isten* (HB.: *ifien*) származékszóban. A fent említett képzők egyike sem őrizte meg produktivitását kicsinyítő funkcióban, csak az ősmagyar korban hoztak létre ilyen jellegű derivátumokat. A származékok egy része már az ősmagyar korban elhomályosult (*ajak, menyét, nyest*), s ez, továbbá az egy-egy formánssal alakult képzések eleve kis száma már az ősmagyar kor végére e képzők elavulásához vezetett (legalábbis ebben a szerepben).

2. Az ősmagyar kor folyamán újabb kicsinyítő képzők keletkeztek, amelyek világos alapszóhoz kapcsolódva alkalmasak voltak e funkció egyértelmű kifejezésére.

A *-csa/-cse* az ősmagyar kor kedvelt kicsinyítő képzője lehetett, nyelvemlékeink tanúsága alapján produktivitása a kései ómagyar kortól mutat csökkenő tendenciát. A korai ómagyar korból viszonylag kevés *-csa/-cse* képzős névszót tudunk adatolni: TÖ.: *Keuueche* szn. (Kövecse); VárReg. 16.: *Scymcha* (a *szem* alapszóból), 42.: *Orocha* szn.; 1322/: *Zarchazek* hn. (Szárcsaszék) (MNy. 10: 426). Bár az idézett származékszavak zömmel tulajdonnévként fordulnak elő, közszói alapszavukat és a formáns közszavak képzésében is bizonyítható produktivitását figyelembe véve valószínűsíthetjük, hogy a fenti tulajdonneveknek közszói használatuk is volt. További két *-csa/-cse* képzővel alakult névszó keletkezését tehetjük az ősmagyar korra, bár első adatuk a kései ómagyar korban bukkan fel: 1395 k.: *verche* (Gl.); JordK. 20: *toczakra* (tócsa); jelentésük alapján gondolhatunk jóval korábbi születésükre.

A *-ka/-ke* képzővel létrejött származékszavak ősmagyar kori rétege szemantikailag tipizálható névszókból áll. Az egyik csoportba színnevek tartoznak; ezekben az alapszó jelentéséhez képest nem módosul számottevően a képzett szóé, a formánsnak inkább csak árnyalatképző szerepe van, de lehet, hogy csupán testesítő elemként járult az alapszavakhoz, amelyek a korai ómagyar korban még tőszavakként is dokumentálhatók: 1290: *zeu* ('szőke') (OklSz.) : TÖ.: *Zeuke* szn.; 1258: *Zirku* hn. (Szűr 'szürke' + kő) (OklSz.) : 1273 k.: *Zurke* szn. (ÁÚO. 9: 47); 1193: *Taryneu* hn. (ÓMOlv. 59) : VárReg. 166.: *Tarca* szn.

A másik csoport az állatneveké. Köztük magyar *-ka/-ke* képzős származékszó kevés van: 1322: *Chyrke* szn. (OklSz.); vö. JordK. 376: *rokaknak*. Ez a vékony kategória azonban az idők folyamán két irányból is gazdagodott: a honfoglalás táján kerülhettek nyelvünkbe a magyarral azonos morfematikai felépítésű szláv állatnevek: 1217: *Saracad* hn. (<: *szarka*) (Csánki 2: 795); 1249—1260: *Machkazorm* hn. (ÁÚO. 7: 307). Miután valamelyest megizmosodott ez a kategória, alakszerkezete erős analógiás hatást gyakorolt az ebbe a jelentéskörbe tartozó, s hasonló hangalakú szavakra. Ezzel magyarázható, hogy az eredetileg valószínűleg a melléknévi igenév képzőjével létrejött állatnevek olyan irányú hangváltozásokon mentek át, amelyeknek eredményeképpen alakilag *-ka/-ke* képzős származékszavaknak látszanak: 1333/: *Feskekorongya* hn. (*fecske* <: *fecsegé*) (OklSz.); vö. 1442: *Cynke* szn. (<: *cinegé*) (OklSz.); 1467: *Lepke* szn. (<: *lebegé*) (OklSz.).

A fenti típusokba nem sorolható, néhány specializálódott jelentésű *-ka/-ke* képzős névszó szintén ősmagyar kori alakulat lehet: TÖ.: *Salca* szn. (Szálka); 1293: *Egurthuke* hn. (Égertőke) (OklSz.); vö. 1430 k.: *sosca* (Gl.).

Az *asztalka, madárka* típusú derivátumokra a korai ómagyar korból nincs adatunk, bár ez a körülmény meglétüket nem cáfolja. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a formáns produktivitása közszavak képzésében valóban később vált széles körűvé.

A *-ka/-ke* az egyik legtermékenyebb kicsinyítő képzőnk marad.

A *-ta/-te* kicsinyítő képzőbokor működését csak tulajdonnévi használatú származékszavakkal példázhatjuk: DömAd.: *Helte* szn.; TÖ.: *Chemata* szn.; 1273 k.: *Scemte* szn. (ÁÚO. 9: 47); stb. Mivel ezek a derivátumok közszavakból keletkeztek, nem tartjuk kizártnak, hogy a *-ta/-te* képzős szavaknak is lehettek közszói párhuzamaik. Ezt a feltevésünket támogatja, hogy a *csemete* szót közszóként őrizte meg nyelvünk, csakúgy, mint a bizonyára ősmagyar keletű *pacsirta* madárnevet (1338: *Pacirtasteluk* hn. : OklSz.).

A *-ta/-te* legfeljebb a korai ómagyar kor végéig lehetett szűk körben produktív.

A *-cs* képző kicsinyítő szerepben jelenik meg az alábbi származékszavakban: [1237—1240]: *Erech* (Erecs <: *ér* 'kis patak') (PRT. 1: 782); 1268: *Cuechesporog* hn. (<: *kövecs* <: *kő*) (OklSz.). A képző ilyen értelmű derivátumok alkotásában a későbbiekben már nem vesz részt.

3. A korai ómagyar korban létrejött kicsinyítő képzőbokrok közszavakon nemigen fordulnak elő. A ritka kivételek egyike a *-kó/-kő* képzővel alakult *csikó:* VárReg. 267.: *Chikou* szn.

A nagyítás kifejezése

Korai ómagyar kori adataink arról tanúskodnak, hogy a testrésznevekből létrejött *-s* képzős szavakban az ellátottság jelentés nagyító árnyalattal egészült ki. Így a képzett szó az alapszóban jelölt testrész feltűnő méretére utal: (†1135)[1249 k.]: *Scemus* szn., 1312: *Nakas* szn., 1314/: *Ayakas* szn., 1337: *Chuntus* szn. (Csontos) (OklSz.). Bár az ilyen típusú származékszavak korszakunkban csak tulajdonnevekként dokumentálhatók, a bennük kifejeződő szemlélet, jelentéstartalom közszói használatukat is megengedhette.

Az *-s* képző ebben a funkcióban is eleven marad.

A valamihez tartozás kifejezése

1. Az ebben a funkcióban kimutatható ősi képzők szemantikailag két típusba sorolható alapszavakhoz kapcsolódtak.

A származékok nagyobb része helyet, helyzetet jelölő alapszóból jött létre: *-g* képzővel: VárReg. 116.: *Olugnemet* hn. (Alagnémet); 1086: *Bolug* hn. 'bal oldali' (PRT. 8: 267); 1326/: *Jog* hn. 'jobb oldali' (Györffy 1: 668); *-k* ~ *-ék* képzővel: 1331: *Sarkmellyk* hn., 1366: *Waralyakurneky* hn. (OklSz.); *-ó/-ő* képzővel: TA.: *eleuui* (<: *elő*); vö. MünchK. 46va: *vtouac* (a bizonytalan eredetű *utó* kialakulásában az *elő* analogikus hatásának lehetett nagy szerepe); *-p* képzővel: VárReg. 69.: *Cuzeploc* hn. Idetartozik még a *-d* ~ *-gy* képzővel alakult *jobbágy* (DömAd.: *Eubag* szn.) származékszó, amelynek eredeti jelentése 'a legkiválóbbakhoz tartozó személy' volt. Megemlíthetjük még az *alacsony* név-

szót, amelynek egyik képzőeleme valószínűleg ezt a jelentést hordozza (az *al* alapszóból különböző formánsokkal tehát több, lényegében azonos értelmű derivátum jött létre: az *alacsony*, az *alag*, majd az ősmagyar kor utolsó szakaszában az *alsó;* közülük közszóként az *alacsony* és az *alsó* maradt fenn, ezek használati szabályai viszont alapvetően eltérőek).

A másik csoportot a testrészt jelentő alapszóból keletkezett képzések alkotják, amelyek az alapszóban megnevezett testrésszel összefüggő másik testrészt jelölnek meg. Ezek a névszók zömmel *-k* ~ *-ék* képzővel jöttek létre: TÖ.: *forcud* szn.; 1256/: *Koppankeonek* hn. (Koppány + könyök <: *kön-* 'alsókar') (Györffy 1: 675); vö. 1490: *agychanak* (vö. *ágy-* 'far') (Gl.). Talán ezt a funkciót tölti be az *-l* képző az *oldal* szóban (<: *old-* 'borda') (1347: *oldolerdew*: OklSz.). Lehetséges azonban, hogy a testrésznevek esetében a jelentésváltozás a képzéstől függetlenül, például névátvitellel ment végbe, s a formánsoknak csak testesítő szerepük van.

Ősi képzőink közül egy sem vált a 'valamihez tartozás' általános kifejezőjévé, produktivitásukat ebben a funkcióban még az ősmagyar korban elvesztették.

2. Az ősmagyar kor második felében keletkezett *-i* képző szinte korlátlanul produktív a valamihez tartozást jelentő származékok létrehozásában. A korai ómagyar kortól már idézhetők főnévi alapszóból alakult *-i* képzős melléknevek: HB.: *munhi;* KTSz: *[ke]rali;* vö. JókK. 8: *ewangelıumÿ*, 88: *lelkÿ*, 129: *emberÿ;* stb. Határozószókhoz kapcsolódva a kései ómagyar kor kezdetétől adatolható: 1380 k.: *Kvzeli* (Gl.); 1406: *Reghi* szn. (OklSz.), de bizonyára ezt megelőzően is éltek ezek vagy ilyen típusú derivátumok.

A fentivel azonos szerepű *-só/-ső* képző csak bizonyos szemantikai kötöttségekkel funkcionál: kizárólag helyet jelentő alapszavakhoz járul, s ezekből 'valamely helyen levő, valamely helyhez tartozó' jelentésű melléknéveket hoz létre: 1255: *Besseusciget* hn. (Belsősziget) (CD. 3/2: 67); 1256/: *Felsytethey* hn. (Györffy 1: 675); 1307: *Olsouzule* hn. (OklSz.); 1341/: *Tulso Borsva* hn. (Györffy 1: 541); 1350/: *Kuzepseumonyros* hn. (OklSz.). Az említett korlátok között a képző a későbbiekben is produktív.

Az ellátottság kifejezése

E funkcióban ősi képzőink közül kettő: az *-s* és az *-ú/-ű* szerkezetes melléknévképző valószínűleg az egész magyar nyelvtörténet folyamán széles körben produktív volt. A két formáns használatában minden bizonnyal már az ősmagyar kor kezdetétől a ma is fennálló különbség mutatkozott: az *-ú/-ű* csak jelzős szintagma főnévi alaptagjához kapcsolódhat: 1267: *Aranlabovbach* hn., 1291: *keth agow*, 1296: *alma hymw* (OklSz.); stb., az *-s* képzővel alakult melléknevek viszont önmagukban állnak: TA.: *cuef, fuegnef, uluuef;* 1146: *Chutus* hn. (PRT. 1: 597); HB.: *muncaf;* HBK.: *Scerelmef;* stb. A képzőhasználat ilyen jellegű megoszlását valószínűleg az az igény idézte elő és tartotta fenn, hogy a több jelzőt tartalmazó szerkezetekben egyértelművé váljon a szorosabban összetartozó elemek kapcsolata. A magyar nyelvben ugyanis egy jelzős szerkezetet megelőző mennyiség- vagy minőségjelző a szintagma mindkét tagjára egyformán vonatkozhat: a *két füles fazék* jelentése lehet 'két darab füles fazék', illetve 'egy darab kétfülű fazék'. Az *-ú/-ű* képző összekapcsolja azt a két tagot, amely közös jelzője az alaptagnak. Az *-s* és az *-ú/-ű* használati szabályában

tehát alapvető eltérés volt és van, ez indokolja, hogy azonos funkcióban két produktív formáns működik anélkül, hogy bármelyik visszaszorulna.

A fenti két képző maradéktalanul alkalmas volt az ellátottság kifejezésére, ezért más formánssal csak elvétve keletkeztek ilyen értelmű derivátumok: az *-l* ~ *-ly* képzővel alakult a *személy* (VárReg. 328.: *Scemel* szn.); az *-n* ~ *-ny*-nyel létrejött derivátumok közül ilyen jelentésű a *hangony* (An.: *hongvn*).

A hiány kifejezése

Az egész magyar nyelvtörténet folyamán egyetlen képző: a *-t(a)lan/-t(e)len* (< *-tal/-tel*, ez az elsődleges forma azonban a nyelvterület egyre kisebb részére szorul vissza) tölti be ezt a funkciót. Produktivitása eléggé széles körű, de nem korlátlan: főnévi alapszavakhoz kapcsolódik gyakrabban: 1259/: *Kyethlenazow* hn. (Györffy 1: 144); ÓMS.: *byuntelen, turuentelen;* melléknevekhez ritkábban járul; vö.: JókK. 156: *bodogtalan*. A képzőnek az *egy* számnévhez kapcsolódva más szerepe van: inkább nyomatékosító, stilisztikai elemként jelentkezik: vö. JókK. 156: *egyetlenegÿ* (l. még *időtlen idők, végestelen végig* stb.). A korai ómagyar kori adatok csekély száma biztosan nem tükrözi a valóban létező derivátumok mennyiségét, hiszen ez a képző már az ugor korban is működött, s valószínűleg folyamatosan alkotott újabb képzéseket.

A hasonlóság kifejezése

1. Néhány ősi névszóképző alkalmas volt a hasonlóság kifejezésére is, de csak szórványosan hoztak létre ilyen jelentésű származékokat, egyik formáns sem volt általánosan produktív ebben a szerepben. Hogy a formánsok csak alkalomszerűen, esetleg területi megoszlásban alkottak 'valamihez hasonló' értelmű derivátumokat, az is mutatja, hogy azonos alapszóból több képzővel létrejött névszók párhuzamosan éltek a nyelvben: *guba, gubacs* a *gob* ~ *gub* alapszóból, *laponya, lapor, lapos, lapász* (valamennyi 'lapos') a *lap* alapszóból. — Az *-a/-e* képző ebben a funkcióban jelenik meg a VárReg. 280.: *Buga* szn.; és az 1342: *Gubasweulgy* hn. (OklSz.) származékban. — Esetleg ide sorolható a *-d* képzővel létrejött névszók közül a TA.: *zadu*, mivel azonban a képzés igen régi, talán ugor kori lehet, a jelentésmódosítás irányát nehéz meghatározni. — Szintén csak óvatosan lehet állást foglalni az *-l* képző szerepére vonatkozóan az 1395 k.: *fagal* (Gl.) szóban, mivel alapszava a magyarban önállóan nem él. A rokon nyelvi megfelelők alapján — az alapszó 'fűzfa' jelentésű — valószínűsíthetjük, hogy a *fagyal* egyes fűzfafélékhez való hasonlósága miatt kapta a nevét. — Az *-n* ~ *-ny* képzős származékszavak közül az alábbiakat vehetjük ide: 1225: *gertanfa* (ÁÚO. 11: 181); vö. 1408: *Laponya* (OklSz.). — Az *-r* képzővel is alakultak ilyen jelentésű derivátumok: TA.: *munorau;* 1198: *fumurcuc* szn. (Sömörcsök) (ÓMOlv. 63); vö. 1397/: *lapor* hn. (OklSz.), de az első kettőben esetleg kicsinyítő szerepe is lehet. — A nyelvemlékes korban már nem él önállóan a *gyakor* 'sűrű' (1269: *Gokorsum* hn.: OklSz.) alapszava, ezért nem bizonyos, de lehetséges, hogy az *-r* képző 'valamihez hasonló' jelentésben járult az alapszóhoz. A rokon nyelvek adatai alapján a *gyak-* jelentése 'csomó, rakás, halom' lehetett, s ebből a magyarban legkorábbi 'sűrű' jelentés a hasonlóságból kiindulva magyarázható. — Az igen produktív *-s* képzővel hasonlóság értelmű névszók is keletkeztek: 1231/: *Keykuspotoka* (OklSz.); 1283: *Lopus* hn. (MNy. 10: 235); 1332—1337: *Zeldes* hn.

(Csánki 2: 72). — Az *-sz* ~ *-c* képzőnek ilyen jelentésmódosító szerepet tulajdoníthatunk az 1310/: *Lapaz* hn. 'sík terület' (OklSz.); és az 1351: *Gunbuch* szn. (MNy. 10: 79) szóban.

2. Az ősmagyar kor folyamán önállósult *-cs* képző talán ebben a funkcióban jelenik meg az 1067 k./: *Gubach* hn. (ÁÚO. 1: 26); és az 1405 k.: *zwmwlche* (Gl.) származékban.

Ahogyan az elemi képzőkkel alakult derivátumok nagy részére jellemző, az imént tárgyalt származékok többsége, s így a képzőknek ez a funkciója elhomályosult, újabb ilyen értelmű névszók a későbbiekben nem keletkeznek.

A gyűjtőnevek képzése

1. Az öröklött képzők közül talán ebben a jelentésben szerepel az *-m* a következő származékszavakban: TÖ.: *Thetemeh* szn. (<: *tetem*); vö. 1645: *izmos* (GKatTitk. 37). Mindkét szó idetartozását illetően kétségek is felmerülnek. A *tetem* és a rokon nyelvekből kimutatható *tet-* alapszava egyaránt jelenthet 'csont'-ot és 'csontváz'-at (tehát a csontok összességét), ezért a jelentésváltozás nemcsak a képzés eredménye lehet, hanem pusztán szemléleti alapon, névátvitellel is megtörténhetett. Az *izom* jelentésében az *íz* 'tag, ízület' alapszóval összevetve jobban érzékelhető ugyan az *-m* gyűjtőnévképző funkciója, a származék igen késői első adata azonban megkérdőjelezheti ősi eredetét (hiszen az *-m* csak az ősmagyar korban — annak is inkább korai szakaszában — volt produktív), így nincs kizárva, hogy az *izom* a nyelvújítás terméke.

Valószínűleg már az ősmagyar korban is működött gyűjtőnévképzőként az *-s*. Azt azonban nem tudjuk pontosan megmondani, melyek voltak az első ilyen típusú származékok, mivel ez a funkció egyértelműen csak szövegkörnyezetben határozható meg, legkorábbi adataink pedig szórvány jellegűek, az *-s* képzős névszók viszont önmagukban ellátottság értelműek is lehetnek. Annyit nagy valószínűséggel állíthatunk, hogy főként növényt jelölő alapszóból már az ősmagyar korban keletkezhettek gyűjtőnevek: 1009/: *Almas* (MNy. 12: 378); 1121/: *Zeuleus* hn. (MNy. 23: 364); [1165 k.]: *nadas* hn. (MonStrig. 1: 118); 1221: *Fwzes* hn. (HazOkm. 6: 14); 1280: *Kvkynis* hn. (MonStrig. 2: 127); stb. Az *-s* képző folyamatosan produktív ebben a funkcióban.

2. Az ősmagyar korban keletkezett képzők közül a *-ság/-ség* rendelkezett gyűjtőnévképző szereppel. A korai ómagyar kor végéig csak néhány ilyen értelmű származékszó adatolható: HB.: *uruzagbele* (vö. *ország*); 1314: *yspansag* (OklSz.); 1339: *erdewsege* (MNy. 2: 368). Élhettek azonban legalább a korai ómagyar korban azok a képzések is, amelyek a kései ómagyar kor első szakaszában bukkannak fel az írásbeliségben: JókK. 7: *iozagat*, 119: *byrofagaba;* 1405 k.: *bansag, hercegseg, kiralsag* (Gl.). A *-ság/-ség* produktivitása ebben a funkcióban a későbbi korokban is megmarad, valamelyest erősödik is.

A foglalkozásnevek képzése

1. A rendszeres tevékenység kifejezésére az egész nyelvtörténet folyamán a széles körben produktív *-ó/-ő* igenévképző a legelterjedtebb eszköz. Ez azonban csak deverbális képzésre alkalmas, s mivel az állandó tevékenység meg-

nevezésének alapjául gyakran a munkaeszköz, szerszám, illetve állatok neve szolgált, denominális formánsokra is igény mutatkozott.

Ősi képzőink közül az *-s* jelenik meg ebben a funkcióban: 1067 k./: *Zekeres* hn. (ÁÚO. 1: 26); DömAd.: *Kuteles* szn.; vö. 1395 k.: *kerekes* (Gl.). A képző produktivitása ebben a funkcióban is megmarad.

2. Az ősi *-sz* képzőnek az ősmagyar korban az alapszó tővégi vokálisával bővült *-ász/-ész* változata a foglalkozásnevek alkotására foglalódott le. Működésének bizonyos kötöttségei vannak: szembetűnő, hogy ugyanazokból az alapszavakból hoz létre foglalkozásneveket, amelyekből az igei származékok az *-ász(ik)/-ész(ik)* — tehát homonim — formánssal keletkeztek. Ezt a részrendszerbeli korlátot bizonyára szemantikai kapcsolatok tartják fenn: ezek egyrészt az alapszavakat illetően érvényesülnek (főként állatnevek), másrészt az igei és névszói megfelelők között (a cselekvés: *halász[ik]* és annak rendszeres művelője: *halász* asszociálják egymást). A korai ómagyar kori számos adat alapján valószínű, hogy már az ősmagyar korban is éltek *-ász/-ész* képzővel létrejött foglalkozásnevek: TA.: *luazu;* 1192/: *Halazfenyr* hn. (Györffy 1: 236); [1237—1240]: *Mehez* hn. (PRT. 1: 782); 1256: *Wadaz* hn. (Györffy 1: 154); 1272: *Hudaz* (vö. *hód*) (HazOkm. 8: 438); [1291—1294]: *Madaraz* hn. (Györffy 1: 641). A képző produktivitása az említett korlátokon belül a továbbiakban is megmarad.

3. Első idegen kapcsolatú képzőnk, a *-nok/-nëk/-nök* megtartotta a szláv nyelvekben meglévő funkcióját, tehát a magyarban is foglalkozásnevek képzésében vett részt. A legkorábbi származékszavak egy része átvétel is lehet: (†1024)1350: *Odornuk* hn. (Udvarnok) (PRT. 7: 480); (†1194) [1230 k.]: *Tawarnuk* hn. (> *tárnok*) (ÁÚO. 11: 56); vö. 1382: *Aztalnak* szn. (OklSz.), de a képző funkciója ezekben is bizonyára érezhető volt, mivel az alapszavak önállóan is éltek nyelvünkben. Biztosan a magyarban létrejött derivátumoknak vehetjük a következőket: VárReg. 389.: *Fegyuernuch* hn.; 1395 k.: *paharnok* (Gl.). A képző produktivitása viszonylag szűk körben továbbra is érvényesül.

4. Kimutatható a tárgyalt funkcióban az *-ár/-ér* képző is: 1266: *Solomar* hn. (Solymár) (OklSz.); 1323: *Galmar* (vö. *gyalom* 'kerítőháló') (Csánki 2: 102). Mivel több ilyen jelentésű *-ár/-ér* képzős denominális névszóról nem tudunk, arra gondolhatunk, hogy a formánst tekintve a deverbális *-ár/-ér* képzős foglalkozásnevek (*búvár, csiszár, kajtár* stb.), az alapszó jelentését tekintve az eszközre, illetve állatra utaló alapszavakból alakult foglalkozásnevek *(köteles; halász)* kontaminációja szülte a *gyalmár* és a *solymár* szót.

Az elvontság kifejezése

Az elvont fogalmakat jelölő szavak képzésére az ősmagyar korban önálló szóból agglutinálódott *-ság/-ség* képző vált általánossá. Már a korai ómagyar kori nyelvemlékekből nagy mennyiségű absztrakt jelentésű főnevet idézhetünk, amelyek főnévi vagy melléknévi alapszóból a *-ság/-ség* képzővel alakultak: KT.: *ſcuʒ ſegnec;* ÓMS.: *ſcepſegud;* GyS.: *aztotlonſaga, beuſege, keguſſege, Kooʒſagbon, Sciukſegben, tonoſagaban;* stb. A GyS. feltűnően nagyszámú *-ság/-ség* képzős szava a nyelvemlék műfaji sajátosságának folyománya: a váz-

latszerű megfogalmazás különösen kedvez a nominális szerkesztésmódnak, s ezen belül az elvont fogalmak használatának.

A képző ebben a funkcióban a későbbi korszakokban is igen produktív.

A mérték kifejezése

A magyar nyelvben az ősmagyar korban ragból átértékelődött *-nyi* képző vált a mérték egyedüli kifejezőeszközévé. Már az ősmagyar korban is alkothatott ilyen jelentésű származékszavakat, erre utalhat az a tény, hogy a HB. *Menyi* adatában már névmástövön jelentkezik egyértelműen mértéknévképző funkcióban. Az e képzővel létrejött legkorábbi származékszavak közé sorolhatjuk a következőket is: JókK. 41: *azannera;* BécsiK. 11: *kǫ̇nǫ̇klènè* [!]; MünchK. 12vb: *fengnèt;* BirkK. lb: *menere;* stb. A *-nyi* működése mértéknévképzőként folyamatos.

A sorszámnévképzés

Az ősi *-d* képző tőszámnevekhez kapcsolódva már az alapnyelvben is sorszámnévképzőként funkcionált: vog. *ńilit* 'negyedik'; osztj. *χòлmit'-* 'harmadik'; zürj. *kuimed* 'harmadik'; votj. *kuińmeti* 'harmadik'; finn. *kolmante-* 'harmadik'. Az idézett rokon nyelvi adatok alapszava is megegyezik a megfelelő magyar származékszavakéval, nagyon valószínű tehát, hogy a sorszámnevek egy részének keletkezését az alapnyelvre tehetjük, a többi pedig folyamatosan alakulhatott a magyar nyelvtörténet során, mivel a formáns állandóan működött ebben a szerepben. Sorszámnevek a magyarban a korai ómagyar kortól dokumentálhatók. TÖ.: *Wtod* szn.; 1252: *Kysnegued* hn. (Kisnegyed) (OklSz.); vö. JókK. 1: *harmad,* 14: *mafod,* 158: *heted;* BécsiK. 20: *hatod,* 145: *harmincad;* stb. Amint az adatok mutatják, a sor- és a törtszámnevek a kései ómagyar kor elején még alakilag nem különböztek egymástól, a két funkció formai elválása a kései ómagyar korban megy végbe.

A *-d* sorszámnévképző funkcióban korlátlan produktivitással rendelkezik.

Számnévi alapszavakból sorszámnévi értékű derivátumokat hozott létre az *-s* képző: [1131]: *Negus* szn. (ÓMOlv. 27); DömAd.: *Hotus* szn.; TÖ.: *Harmas* szn.; stb. Bár csak személynévi adataink vannak e korból, mégis valószínűnek tartjuk, hogy köznévként is használták az *-s* képzős sorszámneveket, noha bizonyára jóval ritkábban, mint a *-d* képzősöket (vö. mai gyakorisági arányukkal)

Tulajdonnevek képzése

Amint a cím jelzi, ebben a fejezetben a tulajdonneveknek csak egy részét: a képzéssel, mégpedig speciálisan személy- illetve helynévképzővel létrejötteket tárgyaljuk. Nem áll módunkban a névadás általános kérdéseiről: az elnevezés szemléleti alapjáról, a névtípusokról stb. szólni.

A tulajdonnévképzés funkcionálisan alapvetően különbözik a közszavak képzésétől: míg ez utóbbiak esetében a képző (általában) valamilyen jelentésmódosítás eszköze, addig a személy- és helynevek alakulásakor a képzőnek azonosító funkciója van. Ezt a funkcionális eltérést hangsúlyozza az is, hogy a közreműködő formánsok állománya sem ugyanaz: a tulajdonnevek alkotásában széles körben produktív képzők közszavak létrehozásában vagy már el-

avultak *(-a/-e, -r)*, vagy nagyon ritkák *(-n ~ -ny, -ó/-ő)*. Akad azonban olyan is, amely közszavak és tulajdonnevek alkotásában egyaránt eleven, legalább bizonyos ideig: a *-d* a korai ómagyar korban kicsinyítő, személynév- és helynévképzőként működik; a *-k* a korai ómagyar korig, a *-csa/-cse* még a kései ómagyar korban is mind közszavak, mind személynevek képzésében részt vett; az *-s* pedig többféle funkcióban is folyamatosan produktív volt, ezért sok esetben szinte lehetetlen eldönteni, hogy az *-s* képzős személy- vagy földrajzi név közszóból vált tulajdonnévvé, vagy eredetileg is tulajdonnévként keletkezett. Az ősmagyar kor folyamán és később alakult (elsősorban személynévképző, becéző) képzőbokrok már eleve a tulajdonnevekhez kötődnek, ezek közszavakon egyáltalán nem, vagy csak elvétve fordulnak elő *(-sa/-se, -ta/-te, -csó/-cső* stb.).

A tulajdonnévképzők tőtani viselkedésükben, valamint illeszkedésükben, illetve annak elmaradásában is eltérnek a köznévképzőktől.

A személynévképzés

Az ősmagyar és a korai ómagyar korban a személynévképzés és a becézés funkciója nem vált szét. Az egyelemű névadás idején (tehát a kései ómagyar korig) a formánsoknak elsődlegesen a közszavak tulajdonnevekké változtatása volt a szerepük, s legfeljebb ehhez társulhatott a becézés árnyalata. A képzett személynevek azonosító (s kevésbé kedveskedő) képességgel rendelkeztek, ezt tanúsítják az azonos alapszóból különféle formánsokkal létrejött nevek (*Szemcse : Szeme : Szemő : Szemse : Szemte;* stb.), amelyek más-más személy megnevezésére szolgáltak, nem pedig szinonimákként alkalmazták őket.

A személynévképzés minden bizonnyal az ősmagyar és a korai ómagyar korban is a legváltozatosabb és a legváltozékonyabb részrendszere volt nyelvünknek. A személynevek alkotásában jobban érvényesülhetett a beszélők fantáziája, nyelvi leleménye, kreativitása, sőt hangulata is, nem véletlen tehát, hogy számos elemi képzőnkön kívül mindig újabb és újabb képzőbokrok jelennek meg személynévképző funkcióban. A formánsok felhasználása, a nevek hangalakja is színesebb, ötletesebb: a nem illeszkedő alakok (*Cseperka, Szinta* <: *szín, Esztera, Bencsa;* stb.) csak ebben a részrendszerben fogadhatók el; a tőhasználatban is találkozunk sajátosságokkal: a köznevekkel összevetve gyakoribb a csonka tövek előfordulása (*Leáncs* <: *leány, Iváncs; Ékesk, Petk;* stb.); a szóalakokban nem ritka a hangrendi elhasonulás (*Babisa, Magics* stb.).

Az ősmagyar és a korai ómagyar korban a nevek képzett volta általános és e részrendszerre jellemző morfológiai tulajdonság lehetett. Alakszerkezetük hatást gyakorolt a korai ómagyar kortól nagy mennyiségben beáramló idegen eredetű nevekre is: ezek is felvették ugyanazokat a jellegzetes képzőket, amelyek a magyar személyneveken előfordultak, annak ellenére, hogy a jövevénynevek esetében nem volt szükség alaki kitevőre ahhoz, hogy tulajdonnévi értékük legyen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az idegen eredetű nevekhez járuló képzők funkciója inkább a becézés lett volna; a képzett nevek nyelvi szerepe adataink tanúsága szerint teljes mértékben megegyezett a magyar nevekével. A formánsok segítségével az idegen nevek belesimultak a magyar névrendszerbe.

A személynévképzők becéző funkciója a kételemű névadás megjelenésével: a kései ómagyar kortól erősödik meg.

1. Számos öröklött, egyelemű képző működhetett személynévképzőként az ősmagyar és a korai ómagyar korban.

Az *-a/-e* bizonyára már az ősmagyar korban is részt vett személynevek alkotásában: ekkor keletkezhetett az ősi eredetű közszavakból létrejött nevek jó része: DömAd.: *vene;* 1171: *Scina* (ÓMOlv. 47); TÖ.: *Hozoga, Jege, Voca* (vö. *vak*); stb. Ugyancsak ősi típus lehet a számnévi alapszóból képzett neveké: DömAd.: *Vta;* TÖ.: *Nege, Thyze, Hota;* stb. Korán megjelenik a képző idegen eredetű neveken is: főként rövidült változatukhoz kapcsolódik: DömAd.: *Bene, File* (<: *Fülöp*), *Sebe* (<: *Sebestyén*); 1231: *kathe* (MonStrig. 1: 280); stb. Teljes névhez jóval ritkábban járul: 1202—1203 k.: *Filupa* (KritJ. 1: 63); 1249: *Ezthera* (ÁÚO. 2: 213); 1248: *Symona* (MonStrig. 1: 374).

A *-d* (~ *-t*) ugyancsak produktív lehetett az ősmagyar korban is, amint a korai nyelvemlékek számos közszói alapszavú személyneve mutatja: Konst.: *ἀρπαδή*; VA.: *μελεκδίσ*; DömAd.: *Fugdi, Mogdi, Muncadi, vrovdi, Wadadi;* stb. Szintén korán adatolható idegen eredetű nevek rövidült alakjához kapcsolódva: [1131]: *Bedadi, Samudi* (ÓMOlv. 27); DömAd.: *Benedi, Budeti, Iacudi;* stb., s előfordul teljes alakú neveken is: DömAd.: *Antuald, Iuandi, Ianuſt, Mihaldi;* stb.

Meglepő, hogy a *-k* önmagában viszonylag ritkán bukkan fel, s akkor is inkább idegen eredetű nevek rövidült változatához járult: DömAd.: *Dumku, Zolku;* VárReg. 360.: *Motcu;* [1237—1240]: *Pethcu* (PRT. 1: 776); stb.; teljes névhez csak ritkán kapcsolódik: 1247: *Iwanc* (MonStrig. 1: 364); 1298: *Andork* (HazOkl. 165). Magyar alapszón alig fordul elő: [1237—1240]: *Ekeshc, Hetenc* (vö. *hetény* <: *hét*) (PRT. 1: 779, 776).

Az *-n* ~ *-ny* képzővel is alakult néhány személynév, többnyire idegen vagy ismeretlen eredetű, rövidült nevekből: DömAd.: *Beken;* 1202—1203 k.: *Bodon, Dumon* (KritJ. 1: 65); stb. Idegen eredetű teljes néven nem tudjuk adatolni. Magyar alapszóból jött létre a DömAd.: *Hetten;* és a helynévként dokumentálható TÖ.: *Echin* (Ócsény).

Az *-ó/-ő* (< *-ay/-ey*) produktivitása személynévképzőként az ősmagyar korra nyúlhat vissza, ezt tanúsítja a szép számú ősi eredetű közszóból keletkezett személynév: 1237: *Scemov, Botou* (ÓMOlv. 90, 91); 1325: *Magou* (Anjou-Okm. 2: 233); stb. Idegen eredetű nevek rövidült alakjához is gyakran kapcsolódik: DömAd.: *Iacou, Morau;* 1171: *Micou, Vido* (ÓMOlv. 48); 1270: *Gereu* (MonStrig. 1: 582); stb.

Személynévképzőként viszonylag gyakori lehetett az *-r* is, amely főként ősi vagy belső keletkezésű alapszavakhoz járult: DömAd.: *Cimor* (vö. a *csemete, csima* tövével), *Dubur* (vö. *dob* fn.); TÖ.: *Gengur* (vö. *gyöngy*); VárReg. 360.: *Chichur* (vö. *csecs*); 1220 k.: *Habur* (ÁÚO. 1: 167); 1237: *Bugur* (vö. *bog*) (ÓMOlv. 89); stb.

Az *-s* képző az ősmagyar korban is az egyik legáltalánosabban használt személynévképző lehetett. Ezért a közszói alapszavú személynevek esetében csaknem lehetetlen eldönteni, hogy az *-s* képzős származékszó közszóként alakult-e, s később váltott kategóriát, vagy már tulajdonnévként született: DömAd.: *Elus, Felefi, Munos, Nulos, Wafas* stb.; 1171: *Hugus* (ÓMOlv. 47); stb. Idegen eredetű alapszavakon egyértelmű a személynévképző funkció: DömAd.: *Benus, Beris;* TÖ.: *Thobus;* 1243: *Maris* (HazOkm. 8: 426); 1293: *Kothus* (HazOkm. 6: 402); stb. Az *-us* végződésű idegen eredetű teljes nevek: DömAd.: *Iwanus;* TÖ.: *Mortunus;* stb. nem sorolhatók a magyarban létrejött képzett nevek közé; ezek eredeti latin alakjukat őrzik.

A korai ómagyar kor végéig valamennyi ősi eredetű személynévképző produktív ebben a funkcióban.

2. Az ősmagyar korban az *-s* képző változatából önállósult *-cs* személynévképzőként jóval produktívabb lehetett, mint köznevek alkotásában. Ősi eredetű alapszavakból már az ősmagyar korban létrejöhettek *-cs* képzős személynevek: Konst.: *ταρκατζούσ* (vö. *tarka*), *φαλίτζιν* (vö. *fal* 'falat'); DömAd.: *Magici;* TÖ.: *Zemchi;* 1273 k.: *Leanch* (ÁÚO. 9: 46); stb. Idegen eredetű neveken is korán megjelenik, elsősorban a rövidült változatukhoz kapcsolódik: TÖ.: *Bedechy, Petch;* 1269/: *Bench* (MonStrig. 1: 569); stb. Ritkán akad példa a képző teljes névhez járulására: TÖ.: *Joanchi;* 1226 e.: *Iwanch* (CD. 3/2: 93). Bizonyára ezzel a képzővel alakult a Konst. *τερματζούσ* név is, ennek alapszavát azonban nem tudjuk azonosítani, idegen eredetűnek látszik. Az idézett adatok értékelésekor (és az alább következő *-csa/-cse* képzőseknél is) számításba kell vennünk, hogy a *ch* betűkapcsolatnak esetleg *k* hangértéke is lehet, ez azonban legfeljebb egy-egy adat idetartozását teszi kétségessé. A *-cs* képző ebben a funkcióban a korai ómagyar kor után már nem produktív.

A *-csa/-cse* képzőbokor is részt vehetett személynevek alkotásában az ősmagyar korban; ekkor keletkezhettek az ősi eredetű közszavakból létrejött személynevek: TÖ.: *Feuche, Fiacha;* 1237: *Scimche* (MonStrig. 1: 322); 1282: *Magycha* (ÁÚO. 12: 368); stb. A jövevénynevek bekerülésével főként azok rövidült változatához kapcsolódik: 1152: *Damacham* (PRT. 1: 601); TÖ.: *Eguche;* 1245: *Bencha* (ÁÚO. 7: 200); 1258: *Pouche* (ÁÚO. 7: 484); 1275: *Ancha* (HazOkm. 7: 156): stb. Teljes alakú néven alig mutatható ki: 1238/: *Iwanche* (KritJ. 1: 197). Valószínűleg ez a képző jelentkezik a Konst.: *ἰουτοτζὰσ* szóban, ennek alapszava azonban ismeretlen, de bizonyára személynév. A *-csa/-cse* képzőbokor a későbbiekben is eleven személynévképző marad.

A korai ómagyar kori adatok tanúsága szerint a *-ka/-ke* képzőbokor produktivitása ekkor még nem emelkedett a többi személynévképzőé fölé. A legkorábbi, legalább részben még ősmagyar kori származékok az ősi eredetű közszavakból alakult nevek lehetnek: Konst.: *λιουντικα;* DömAd.: *Hoduca;* 1228: *Cheperke* (ÓMOlv. 80); 1262: *Hugka* (ÁÚO. 11: 518); stb. Idegen eredetű neveken is gyakran megjelenik, mind a rövidült, mind a teljes alakhoz kapcsolódhat: (†1086)[XII—XIII. sz.]: *Desce* (PRT. 8: 271); 1237: *Benka* (ÓMOlv. 91); 1247: *Pouka* (ÓMOlv. 98); 1252: *Gurka* (ÁÚO. 7: 338); stb., ill. 1221: *Iwanka* (CD. 3/1: 327); 1276: *Martinca* (MonVesp. 1: 313); 1292—1297: *Peturke* (ÓMOlv. 107); stb. A *-ka/-ke* képzőbokor produktivitása a későbbiekben megerősödik.

A *-sa/-se* képzőbokor a számos korai ómagyar kori származékszó alapján az ősmagyar és a korai ómagyar korban az egyik legáltalánosabban használt személynévképző lehetett. Ősi eredetű alapszavakon aránylag ritkán mutatható ki: DömAd.: *Fiafa;* TÖ.: *Zemse,* annál gyakoribb idegen nevek rövidült változatához kapcsolódva: DömAd.: *Babifa, Budifa, Iacufa, Micufa, Petufe* stb.; TÖ.: *Bense, Micse, Leusa;* stb. Teljes alakú néven alig fordul elő: 1244: *Jacobsa* (ÁÚO. 7: 161). Ez a képzőbokor a korai ómagyar kort követően már nem produktív személynévképző.

A *-ta/-te* képzőbokor az előzőekhez viszonyítva ritkábban alkalmazott személynévképző lehetett, legalábbis a korai ómagyar kori nyelvemlékekben tükröződő állapot alapján erre gondolhatunk. Az ezzel a képzővel alakult személy-

nevek nagyobb hányada ősi eredetű közszóból jött létre: DömAd.: *Helte, Tumurte;* 1228: *Scinta* (vö. *szín*) (ÓMOlv. 80); [1237—1240]: *Buzte* (PRT. 1: 776); 1273 k.: *Scemte* (ÁÚO. 9: 47); 1293: *Zepte* (ÁÚO. 12: 543). A képzőbokor elevensége talán már a korai ómagyar korban erősen csökkent, ez magyarázhatja, hogy idegen neveken csak elvétve dokumentálható. Adatainkban a rövidült változatokhoz kapcsolódik: DömAd.: *Beneta, Widuta;* 1236: *Benete* (MonStrig. 1: 319). A *-ta/-te* a korai ómagyar kor után egyáltalán nem produktív.

3. A kereszténység térhódításával a korai ómagyar kortól a belső magyar eredetű névadás egyre inkább háttérbe szorult: a magyar közszavakból alakult személyneveket kiszorították a jövevénynevek és az azokból létrejött származékok. Ebből a változásból fakad, hogy a korai ómagyar korban újonnan keletkezett személynévképzők már csak idegen eredetű nevekhez kapcsolódnak. Mivel ezek a formánsok a tárgyalt korszakban jelennek meg a nyelvben, érthető, hogy még csak szórványosan dokumentálhatjuk a velük alakult származékszavakat.

A korai ómagyar korban alakult képzőbokrok közül a *-kó/-kő* látszik a legelevenebbnek, korabeli emlékeinkben elég gyakran találkozunk az ezzel létrejött derivátumokkal: 1230/: *Polko* (KritJ. 1: 148); 1244: *Gurko* (HazOkl. 10); 1251: *Stephco* (ÁÚO. 7: 319); 1265: *Banko* (MonStrig. 1: 525); stb.

A *-csó/-cső* képzőbokorral még kevesebb név keletkezhetett: TÖ.: *Bencheu;* 1351: *Anchw* (MNy. 47: 178).

Szintén ritkaságszámba mennek az *-ócs/-ócs* képzős származékok: 1292—1297: *Peteuch* (ÓMOlv. 109); 1343: *Katouch* (MNy. 47: 184).

Az *-ók/-ők* legkorábbi adatai a korai és kései ómagyar kor határán bukkannak fel: 1338: *Sebeuk* (AnjouOkm. 3: 491); 1343: *Kathok* (MNy. 47: 184).

A most bemutatott személynévképzők produktivitása a későbbi korszakokban kisebb-nagyobb mértékben erősödik. Néhány formáns terjedését segíthették a környező szláv nyelvekben működő azonos alakú és funkciójú formánsok is *(-ka/-ke, -kó/-kő, -csa/-cse)*, hatásukkal azonban inkább csak a kései ómagyar kortól számolhatunk.

A helynévképzés

A helynévképzés mint funkció megjelenését valószínűleg az ősmagyar korra tehetjük, bár bizonyára jóval kisebb teret kapott a helyjelölésben, mint a későbbi időszakokban. A funkció korai meglétét az első írásos emlékeinkből adatolható helynevek tanúsítják: Konst.: *λεβεδία;* TA.: *cuefti, fizeg, fegifti, fumig;* stb. Formánsaink közül a *-d* ~ *-gy* és az *-s* képzőnek, valamint az *-é* birtokjel *-i* (> *-i*) változatának alakult ki helynévképző szerepe. Ez a funkció mindegyik toldalék esetében másodlagos: a *-d* ~ *-gy* és az *-s* képző ellátottságot kifejező, illetve személynévképző szerepéből fejlődött ki, az *-é* birtokjeltől pedig párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el az *-i* helynévképző. Az új funkció kialakulásának körülményei minden formánsnál mások, ezért egyenként vizsgáljuk meg a funkcióváltás menetét.

A) A *-d* ~ *-gy* képzőt tartalmazó helynevek a X. századtól dokumentálhatók. Ezek egy része növényt vagy állatot jelölő alapszóból keletkezett, s a formáns eredetileg ellátottságot jelölhetett: TÖ.: *Fured* (vö. *fürj*); 1235: *Monoroud* (ÁÚO. 1: 341); 1236: *Sassad* (MonStrig. 1: 317); ill. TA.: *fizeg, fumig;* 1067 k./: *Nywyg* (vö. *nyű*) (ÁÚO. 1: 26); An.: *naragy, couroug;* stb.

A képző más jelentésű alapszón jóval ritkábban mutatható ki: 1232: *Warad* (MonStrig. 1: 286); 1389: *Halmagkenezhaza* hn. (vö. *halom*) (Nyr. 6: 242). Elgondolkoztató, hogy *-d* ~ *-gy*-vel létrejött ellátottság értelmű közszavakat nem ismerünk, ami természetesen nem zárja ki, hogy volt ilyen funkciója az ősmagyar korban, csak nem maradtak fenn a derivátumok. A *-d* képzős helynevek másik része személynévi eredetű: 1203/: *Janosd* (AnjouOkm. 4: 292); 1233/: *Band* (HazOkm. 4: 14); 1262: *Peterd* (ÁÚO. 3: 21); stb. A helyek személyekről történő elnevezése általános névadási mód volt, így nagy mennyiségű, eredetileg személynévképzőt tartalmazó származékszó válhatott helyvagy földrajzi névvé. Ez is elősegíthette, hogy a formáns új funkcióval töltődjék fel, s helynévképzőként alkalmazzák.

A *-d* (~ *-gy*) bizonyosan helynévképzőként csatlakozott az *-s* képzős szavakhoz (amelyek sok esetben már földrajzi névként éltek), ezekben ugyanis az ellátottságnak volt már kifejezőeszköze (az *-s*), s újabbra nem volt szükség. Ilyen típusú adataink a X. századtól vannak: TA.: *cuefti*, *fegifti;* 1208/: *Hydusd* (KritJ. 1: 76); 1245: *Nadosth* (MonStrig. 1: 358); stb. Nagyon valószínű, hogy a következő derivátumokban is a helynévi funkciót hangsúlyozza a képző: 1209: *Oudouort* (vö. *udvar*) (MonStrig. 1: 190); 1227/: *Leguend* (ÁÚO. 6: 442); 1261: *Zazd* (vö. *szász*) (HazOkm. 8: 82); 1267: *Somthod* (Szántód) (PRT. 10: 526).

A *-d* (~ *-gy*) helynévképzőként a XIII—XIV. században volt ereje teljében; ezidőben számos helynév vette fel a képzőt: 1086: „villa . . . *Andree*" (PRT. 8: 268) :> 1230: *Endred* (Csánki 3: 229); 1319: *Kysfolu* :> 1332—1335: *Kisfolud* (Györffy 1: 782); 1349: *Nadas* :> 1411: *Nadasd* (Csánki 5: 888); arra is van példánk, hogy az *-i* helynévképző elé hatolt be: 1317: *Janusy* :> 1404: *Janusdy* (Csánki 1: 209); 1333—1337: *Michali* :> 1458: *Mihaldy* (Csánki 1: 357).

Korai ómagyar kori széles körű produktivitására utal az is, hogy az ekkor nyelvünkbe került növényt vagy állatot jelentő, *d* ~ *gy*-re végződő szláv jövevényszavakban is a magyar képzőt látták, s ennek megfelelően közszóként az „alapszavuk" honosodott meg: 1239: *Jeguna* (jegenye; vö. szb.-hv. *jagnjed;* szln. *jágned*) (OklSz.); DömAd.: *Meduc* szn. (vö. szb.-hv. *mèdved;* blg. N. *медвéд;* szln. *mêdved;* or. *медвéдь*).

A *-d* (~ *-gy*) a korai ómagyar kor végéig vett részt a helynévképzésben, azután már csak analogikusan keletkeztek ilyen felépítésű helynevek.

B) Az *-é* birtokjel *-í* (> *-i*) alakváltozata a korai ómagyar korban helynévképző funkcióban önállósult. A funkcióváltás a személyekről elnevezett földrajzi nevekben indulhatott meg. A tulajdonosra való utalás egy *püspöké (hely, terület, birtok)*-féle birtokjeles névszóval (esetleg birtokjeles szerkezettel) bizonyára általánosan alkalmazott forma volt, s a gyakori helynévi előfordulás folytán rakódhatott a toldalékra a helynévképző jelentés.

A fentiek alapján az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportjának a személyre utaló (személynév, foglalkozás-, illetve tisztségnév, nemzeti hovatartozást jelölő) alapszavakból létrejötteket tarthatjuk: 1113: *Crali* (Királyi) (MNy. 6: 10); 1177/: *Pyspeky* (Györffy 1: 370); VárReg. 123.: *Pauli;* 1231: *Halazy*, 1261: *vruzy* (OklSz.); stb. Az előző típussal egy időben megjelennek olyan *-i* képzős helynevek is, amelyek más jelentésű alapszavakból alakultak, ezekben tehát már minden kétséget kizáróan az önállósult helynévképző működését kell látnunk: (†1086)[XIII. sz.] *Arqui* (PRT. 8: 272); 1156: *Teluki* (Györffy 3: 459); 1210/: *Rethi* (ÁÚO. 6: 342); stb.

Amint az idézett adatok is mutatják, a képző írásmódja mindvégig következetes: *-i ~ -y;* s ez arra enged következtetni, hogy a birtokjeltől alakilag igen hamar elszakadt a helynévképző *-i*. A két funkció közti kapcsolat megszűnését tükrözik azok az adatok, amelyek személyt jelölő alapszóból keletkeztek, a toldalékot tehát birtokjelként is felfoghatnánk, de a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésének következtében az alapszó többé-kevésbé elhomályosult: VárReg. 76.: *Orscy* (< *Oroszi*), 212.: *Petri;* 1240/: *Nemti* (Györffy 1: 347). Ugyancsak az összetartozás elhomályosulását jelzi az *-i* képző *j*-s realizációja magánhangzóra végződő neveket követően, előbb csak a kiejtésben, majd írásban is, bár ez utóbbi megvalósulását a helyesírási normák hiányában nem tudjuk egyértelműen időhöz kötni: 1291: *Opoy* (MonBp. 273); vö. 1357: *Gulay* (AnjouOkm. 6: 538); 1395: *Csobay* (ZsigmOkl. 1: 449); 1396: *Pathay* (Csánki 3: 315).

Az *-i* helynévképző — a *-d ~ -gy*-hez hasonlóan — a XIII—XIV. században volt a legproduktívabb. Ebben az időszakban igen sok — addig képző nélküli — helynév bővült ki az *-i*-vel, hangsúlyozandó tulajdonnévi minőségét: VárReg. 388.: *Lomb* :> 1282: *Lombi* (Györffy 1: 640); 1266: *Brath* :> 1311: *Barathy* (Csánki 3: 545); 1329: *Juanus* :> 1329: *Juanusy* (Csánki 3: 431); 1332: *Mestur* :> 1332: *Mestury* (Csánki 2: 775); stb.

Az *-i* helynévképzőként a XIV. század végéig eleven, de a XV. században még felbukkannak újabb származékszavak a meglévők analógiájára.

C) A korai ómagyar kori nyelvemlékekben nagy mennyiségű *-s* képzőt tartalmazó helynévvel találkozunk. Ez a formáns a tárgyalt korszakban köznevek alkotásában is produktív, többféle funkcióban is. A helynévképző szerep az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki, mivel az ilyen jelentésű közszavak különösen alkalmasak voltak helyjelölésre. Az *-s* képzős köznevek és tulajdonnevek alakilag teljesen egybeesnek, s egyidejűleg élnek a nyelvben, így arra gondolhatunk, hogy a köz- és tulajdonnevek eltérő használati szabályai tették világossá a képző aktuális funkcióját. Valószínűleg helytálló tehát az a feltevésünk, hogy a nyelvemlékeinkben tulajdonnévi minőségben adatolható *-s* képzős származékszavakban a formánsnak névképző szerepe is van: [1165 k.]: *nadas* (MonStrig. 1: 118); 1086: *Arpas* (PRT. 8: 270); 1218: *Egrus* (ÁÚO. 6: 393); (†1092) 1399: *Tetes* (tetős) (PRT. 10: 498); stb.

Az *-s* helynévképzőként a későbbiekben is produktív marad.

Az összefoglaló táblázatot l. a 256—7. lapokon.

Irodalom

Kőrösi: Budenz-Eml. 115—24; Budenz, UgAl.: Simonyi, TMNy. 372—9, 468—586; Csúry: MNy. 23: 162—71; Szinnyei, NyH.[7] 60—105; Györke, Wortb. 9—67, MNy. 39: 111—33; Lehtisalo: MSFOu. 72.; Zsirai: MNy. 41: 1—11; Papp: MNy. 49: 367—8; Bárczi, Bev. 37—9, 86—8; D. Bartha, Szóképz. 3—19; Fábián—Szathmári—Terestyéni, Stil. 225—31; Velcsovné: NóprNytud. 5: 12—6; Ruzsiczky: NyelvtTan. 155—64; Berrár: ÁNyT. 3: 35—42, 5: 69—78, SzófAlTan. 99—124; Károly: ÁNyT. 3: 94—5, 4: 101—4, NyK. 67: 273—89, Jelt. 99—124, NéprNytud. 22—23: 5—22; Békési: AAcPodSzeg. 1968. 41—50; Nagy: ÁNyT. 6: 329—57; Kiss, Rábaköz 113—6; Benkő, Fiktlg. 88—136; Velcsovné: MMNy. 114—20. — A deverbális névszóképzők alaki és funkcionális kérdéseiről: Mészöly: MNy. 4: 410; Beke: NyK. 39: 418—31, Nyr. 42: 196; Szinnyei: NyK. 46: 161—7; Pais: MNy. 11: 359, 14: 68—9, 29: 38, 39: 195—201; Szily: MNy. 15: 92—5; Gombocz: MNy. 21: 128—30; Melich: MNy. 28: 11—22, 32: 263—5; Juhász: Melich-Eml. 177—85; D. Bar-

Az ősmagyar és a korai ómagyar korban produktív denominális névszóképzők és funkcióik:

Képzők	Kicsinyítés	Nagyítás	Valamihez tartozás	Ellátottság	Hiány
-a/-e	+				
-ár/-ér					
-ász/-ész					
-cs	+		+	+	
-csa/-cse	+				
-csó/-cső					
-d ~ -gy	+		+		
-ék			+		
-g	+		+		
-i			+		
-k	+		+		
-ka/-ke	+				
-kó/-kő	+				
-l ~ -ly	+		+	+	
-m					
-n ~ -ny	+			+	
-nok/-nëk/-nök					
-nyi					
-ó/-ő ~ -ú/-ű	+		+		
-ócs/-őcs					
-ók/-ők					
-p			+		
-r			+		
-s		+		+	
-sa/-se					
-ság/-ség					
-só/-ső			+		
-sz ~ -z					
-t	+				
-ta/-te	+				
-tal(an)/-tel(en)					+
-ú/-ű ~ -ó/-ő				+	

Hasonlóság	Gyűjtőnév	Foglalkozásnév	Elvontság	Mértéknév	Sorszámnév	Személynév	Helynév
+						+	
		+					
		+					
+							
						+	
						+	
+					+	+	+
							+
						+	
						+	
						+	
	+						
+						+	
		+					
				+			
						+	
						+	
						+	
+						+	
+	+	+			+	+	+
						+	
	+		+				
+							
						+	

THA, Szóképz. 69—92; ZSILKA: NytudÉrt. 53. sz.; BENKŐ: Kylstra-Eml. 23—4. — A denominális névszóképzők alaki és funkcionális kérdéseiről: SZARVAS: Nyr. 11: 235; SZAMOTA: NyK. 25: 152—3; MÉSZÖLY: NyK. 40: 298—327; PAIS: MNy. 8: 300—8, 9: 356—60, 39: 195—201, 54: 477—9; LOSONCZI: MNy. 14: 269—71, Melich-Eml. 239; JUHÁSZ: MNy. 32: 224—8; GYÖRKE: MNy. 33: 244—6; LŐRINCZE: MNy. 46: 53—60; SEBESTYÉN: MNy. 46: 120—2, NyK. 53: 262—7; BENKŐ, LyTört. 35; HORPÁCSI: MNy. 49: 44—50; BALÁZS: MNy. 49: 50—61, ArNyT. 60—80; KÁLMÁN: Pais-Eml. 319, Hajdú-Eml. 193—207; D. BARTHA, Szóképz. 102—27, 133, MNy. 58: 27—30; BÁRCZI: MNy. 55: 170—5; A. KÖVESI: NytudÉrt. 40. sz. 218—25. — A személynévképzőkről: MELICH: MNy. 10: 97—107, 149—56, 193—9, MNyTK. 15. sz.; PAIS: MNy. 17: 158—63, 18: 26—34, 93—100; GALAMBOS: MNyTK. 64. sz. 8; RÁCZ: MNy. 42: 51—3, 52: 48—52, 62: 411—20, 63: 292—7, Nyelv és Ir. 2: 133—9; BENKŐ, RSzn. 1—15; LŐRINCZE: MNyj. 1: 86; BERRÁR: MNyTK. 80. sz. 47—52; PAPP: Nyr. 80: 454—7; BÁRCZI, Szók.² 122—42; B. LŐRINCZY: NytudÉrt. 33. sz. 3—119; SZABÓ T. A.: NyIrK. 10: 282. — A helynévképzőkről: SZILÁDY: Nyr. 2: 104—6; PAIS: MNy. 9: 33, NéNy. 2: 28—30; GYÖRKE: MNy. 36: 34—41; KNIEZSA: MNy. 45: 100—7; BENKŐ: MNy. 46: 144; BÁRCZI, Szók.² 142—62; B. LŐRINCZY: NytudÉrt. 33. sz. 84—9; KRISTÓ, ActaHist. (Sz.) 55: 50—88. — Egyes nyelvemlékek képzőrendszeréről: SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 25—35; BÁRCZI, TA. 140—75, HB.; B. LŐRINCZY, KTSz. 90—117; BENKŐ, ÁrpSzöv. 179—83.

A NÉVSZÓJELEZÉS

Írta: Korompay Klára

Az ősmagyar kor elejének nyelvi képe

Nyelvünk önálló életének már kezdeti szakaszában is meglehetősen fejlett névszójelezéssel számolhatunk, melyben a későbbi korokból ismert elemek, sőt részrendszerek jó része is nagy valószínűséggel föltehető. Egyfelől alapnyelvi örökségként, másfelől új keletű, korai ősmagyar eredetű elemként a következő névszójelek veendők számba: a *-k* általános többesjel, az *-i* birtoktöbbesítő jel, a birtokos személyjelek, a *-b* középfokjel.

Közülük az első kettő a számhasználat általános kérdéseit is fölveti. Az uráli nyelvek és a magyar nyelvtörténet egybehangzó tanúsága alapján már e korai időszakban is érvényesült nyelvünknek az a sajátossága, hogy az egyes szám : többes szám szembenállás nem mindig valósul meg élesen: bizonyos esetekben jelöletlen (azaz formailag egyes számú) alak jelentkezik olyankor is, amikor a valóságvonatkozást tekintve a többség mozzanata kétségtelen, s amikor számos más nyelv — így az indoeurópai nyelvek jó része — kötelező jelleggel többes számot használ. Az e körbe tartozó jelenségek legjellemzőbb típusai a következők.

A) Összefoglaló értelmű egyes szám

a) Meghatározatlan mennyiségre való utalás (nemcsak anyagnevek, gyűjtőnevek, hanem számlálható mennyiségek esetében is): *halat fog, virágot szed, almát hoz* stb. A rokon nyelvekben többnyire hasonló szemlélet érvényesül; vö. osztj. *„jeŋʻk-χul* ɥèllət" 'vízi *halat* fognak'; zürj. „vettɛdlɛni *utka* lijni" 'járnak *kacsát* lőni'; stb. (NyK. 63: 277).

b) Páros testrészek (és a hozzájuk tartozó ruhadarabok) neve: *erős a karja, fáj a lába, szép a szeme* stb. Az uráli nyelvekre ugyancsak ez jellemző; vö. vog. *„saməmnə* patsən" 'szemembe tűntél'; (NyK. 63: 268): finn „hänellä on kengät *jalassa*" 'a cipő a *lábán* van'; stb. Az előbbiekkel szoros összefüggésben a páros testrészek egyikét a *fél* szó jelöli meg: *félkezű, féllábú* stb.; vö. vog. *„kăt-păl* mir" 'félkezű népség'; zürj. *śin-pelen* 'félszemmel'; (NyK. 63: 272); stb. Az egész jelenségkör távolabbról összefügg a duális kérdésével is. Az alapnyelvi duálisjelnek a magyarban nincs folytatása; talán a *kettő* számnévi forma elhomályosult végződése őrzi a hajdani **-k* (> **-γ*) nyomát.

B) Mennyiségjelzős szerkezet: a főnévi alaptag jelöletlen; a számbeli viszonyokra a jelző egymagában utal: *két fiú, öt lúd, sok gyerek* stb. E jelenség uráli háttere ugyancsak kétségtelen; vö. vog. *χŭrəm ămp* 'három eb'; osztj. *sōt tau* 'száz ló'; cser. *nəl ŭ-dər* 'négy lány'; stb. (NyK. 63: 266).

Maga a *-k* többesjel rendkívül régi, amint ezt széles körű morfematikai elterjedése mutatja. Minden olyan toldalékolási rendszerben, mely a két

szám és a három személy együttesére épül (így az általános és a határozott igeragozásban, a birtokos személyjelezésben, a főnévi igenév személyragos alakjaiban, a különféle személyes névmási határozószók teljes sorában), valamennyi többes számú toldaléknak közös eleme a *-k*. Föltehető, hogy e morféma már a rokon nyelvi együttélés korában is megvolt, mivel más nyelvek (így a mordvin és a finn) személyjelölő rendszereiben is fölbukkan; másfelől talán kapcsolatba hozható egy gyűjtőnévképzővel is, melynek uráli előzménye **-kk* lehetett. Az mindenesetre kétségtelen, hogy az egyes és a többes szám határozott megkülönböztetésére az uráli alapnyelvnek többféle eszköze is volt, s hogy a magyarban — általános többesjel funkcióját betöltve — kizárólag a *-k* jelentkezik. Mindezek alapján joggal tehető fel megléte az ősmagyar kor első szakaszában is.

A *-i* birtoktöbbesítő jel esetében elsősorban az uráli összehasonlító nyelvtudomány tényei szólnak e morféma korai megléte mellett. E toldalék föltehetőleg összefügg azzal az *-i* elemmel, mely különféle rokon nyelvekben (finn, lapp, továbbá szamojéd nyelvek) föllelhető, s mely alapnyelvi funkciója szerint a névszó függő eseteiben jelölhette a többes számot. Birtoktöbbesítő jel szerepe bizonyára a magyar nyelv önálló életében szilárdult meg. A paradigmába való beépülése minden bizonnyal lassú, fokozatos, több korszakon át zajló folyamat volt. Azt, hogy ennek kezdetei az ősmagyar kor elejéig nyúlhatnak vissza, a rokon nyelvi megfelelőkön kívül az is támogatja, hogy maga a birtokos személyjelezés ugyancsak uráli örökség: megvolt tehát az a paradigma, melyen belül az egyes és a többes számú birtokra utaló sorok elkülönülése megindulhatott; másrészt adva volt egy ugyancsak ősi elem, mely grammatikai funkciójánál fogva alkalmas volt e szerep betöltésére. — Arra nézve viszont, hogy e folyamat mennyire elhúzódott, a kései ómagyar kor adatai szolgáltatnak kétségtelen bizonyítékot: még ebben a korban is él az a jelenség, hogy a többes számú birtokos mindhárom személyében *(házonk, házatok, házok)* formailag azonos *(-i* elemet nem tartalmazó) alak utalhat egyes és többes számú birtokra egyaránt. E tényből az a következtetés vonható le, hogy az ősmagyar kor első felében az *-i* birtoktöbbesítő jel használata még szűk körű lehetett, s az egyes számú birtokos körén aligha léphetett túl. (E jelenség okainak kifejtését l. 267—8. — Alaki fejlődését l. 263.)

Az *-i* keletkezéstörténetével kapcsolatban van olyan vélemény is, mely szerint e morféma nyelvünk önálló életében alakult ki, s eredetében azonos az E/3. birtokos személyjellel. Ez utóbbi toldalék az ősmagyar kor második felében *-á/-é* ~ *-i* hangalakban jelentkezett, s funkcióját tekintve — a fönti felfogás szerint — eleinte egyes és többes számú birtokra egyaránt utalhatott. A palatális formában meglevő kettősség teremtette meg a párhuzamos alak- és funkciómegoszlás lehetőségét az E/3.-ban (*keze:* egyes szám, *kezi:* többes szám), s innen kiindulva hatolt be az *-i* — immár birtoktöbbesítő jelként — a paradigma többi tagjába is. A fejlődésnek ez a lehetősége magyar nyelvtörténeti szempontból kétségtelenül fennáll; a korábban jelzett rokon nyelvi tények s főként a rendszertani meggondolások azonban inkább az elsőként említett eredeztetés mellett szólnak. Az sem zárható ki teljesen — tekintetbe véve az ősmagyar kori fejlődés igen hosszú voltát —, hogy a magyar *-i* birtoktöbbesítő jel végső kikristályosodásában mind az öröklött névszójelnek, mind a hasadásos folyamatnak szerepe volt.

A birtokos személyjelezés nyelvünk egyik legszorosabban strukturált s egyszersmind egyik legrégibb részrendszere. Szerkezeti vázát a

két szám és a három személy együttese adja meg, mely jellegzetes, hat elemből álló alaksort hoz létre a birtokos számának és személyének megfelelően, s mely közvetlen rendszerkapcsolatban áll minden más személyjelölő paradigmával. Keletkezésének korát tekintve a birtokos személyjelezés uráli eredetű. Ezt tanúsítják a rokon nyelvek, melyekben a toldalékok azonos szerkesztési elv alapján, s lényegében azonos jellegű morfémákból épülnek fel: egyrészt a személyes névmásokból *(*mš, *tš, *sš)*, másrészt valamilyen többesjelből. — Egy ettől eltérő vélemény szerint maga a rendszer (alapnyelvi előzményekből) az ősmagyar kor folyamán alakult ki. E felfogás legfőbb érve a magyar birtokos személyjelek hangalaki fejlődése *(-m, -d, -a/-e)*, mely pontosan megfelel az alapnyelvi **m, *t, *s* hangok szókezdő helyzetben való alakulásmódjának, s következetesen eltér ugyanezen hangoknak hangközi helyzetben való viselkedésétől. Ha tehát a hangfejlődés szókezdő helyzetre vall, akkor a hajdani **mš, *tš, *sš* névmások még az ősmagyar kor elején is önálló elemként éltek, azaz maga az agglutináció csak később következett be. — E hangtörténeti érvek súlyát az csökkenti, hogy a grammatikai funkció önmagában is megakadályozhatja egy-egy hangváltozás bekövetkezését; így a jelzett hangok szokatlan viselkedése nem cáfolhatja meg azt a felfogást, mely szerint a rendszer egésze igen régi keletű: voltaképpen uráli örökség.

Az ősmagyar kor elejének elemsora a következőképpen rekonstruálható: **-mš/-mš, *-tš/-tš* > **-dš/-dš, *-šj/-šj, *-mšk/-mšk, *-tšk/-tšk, *-kš/-kš*. Szerkezeti szempontból az első öt elem szabályos felépítésű (mindegyikben benne rejlik a személyes névmás), a T/3. azonban tőlük eltérő típust képvisel: a rendszernek ezen a pontján a puszta *-k* többesjel foglalódott le sajátos funkcióban, s kapta meg — ráértéssel — a T/3. birtokos személyjel szerepét. A névmási elem hiányára nézve a későbbi alaki fejlődés szolgáltat bizonyítékot: mind a nyelvtörténeti adatok, mind nyelvjárásaink arról tanúskodnak, hogy a fönti morféma jellegzetes megoldásai (*-ok/-ök/-ök, -uk/-ük* stb.) rövid magánhangzót tartalmaznak, márpedig névmási eredet esetén etimologikus hosszúsággal, s — a zárt szótagbeli helyzet következtében — ennek megmaradásával kellene számolnunk. Ilyen módon a *-k* előtti magánhangzó voltaképpen tőséghangzó, mely a nyelvi fejlődés későbbi szakaszában állandósuló nyelvállásban a toldalékhoz vonódik, azaz előhangzóvá válik. Hasonló fejlődésre más részrendszerekben is van példa, vö. a határozott igeragozás T/1. *-uk/-ük* ragjának kialakulását.

Alaki szempontból magyarázatot kíván az E/2. és a T/2. közötti különbség: az előbbi morfémában végbement *t* > *d* zöngésülés. Ennek mélyen gyökerező funkcionális oka van. A névszói toldalékok körében az ősmagyar kor elején két másik, ugyancsak *-t* hangalakú elem is jelentkezett: egyrészt a ragrendszer egyik központi eleme, a *-t* tárgyrag; másrészt a locativusi *-t*. Ezek egybeesése az E/2. birtokos személyjel eredeti formájával a zavaró homonímiának olyan esetét idézte elő, mely szükségszerűen az egyik elem megváltozásához vezetett. Abban, hogy közülük éppen a birtokos személyjel alakja módosult, szerepet játszhatott ennek viszonylag szűkebb (egyetlen paradigmatagra korlátozódó) használata; másrészt az a tény is, hogy a határozott igeragozás E/2.-ében — másfajta funkcionális okokból — ugyancsak bekövetkezett a *t* > *d* változás; ilyen módon a két részrendszer párhuzama fönnmaradt, sőt egymást erősítette.

A *-b* k ö z é p f o k j e l meglétét rokon nyelvi megfelelők igazolják; vö. finn *vanha* 'öreg' : *vanhempi* 'öregebb'. Eredeti formája **-mp* volt; az alap-

nyelvben a tulajdonság nagyobb fokára utaló képzőként funkcionált, s ebből fejlődött ki több rokon nyelvben is a középfok jele. Első adatai a korai ómagyar korban jelentkeznek (bemutatását l. 282).

A névszójelek sorrendjét s egymáshoz való kapcsolódásmódját tekintve föltehetőleg már az ősmagyar kor első felében is érvényesültek azok a fő tendenciák, melyek az egész magyar nyelvtörténet folyamán megfigyelhetők. Ezek a következők. A főnévi jelek közül a *-k* általános többesjel és az *-i* birtoktöbbesítő jel kölcsönösen kizárják egymást: az adott szóalak többes számára vagy a *-k*, vagy az *-i* utal. A birtokos személyjelek a kettő közül az utóbbihoz csatlakoznak. Ilyen módon a főnévi tövek és a névszójelek találkozása három jellegzetes morfémakombinációt eredményezhet: egyfelől tő + *-k*: *hajók, ősök;* másfelől tő + birtokos személyjel: *hajóm, ősöm;* harmadsorban tő + *-i* + birtokos személyjel: *hajóim, őseim*. Az utóbbi két típus összefoglalóan így írható le: tő *(+ -i)* + birtokos személyjel. — A melléknevek egyrészt fölvehetik a középfok jelét: *jobb, keserűbb;* másrészt — állítmányi szerepkörben és értelmezőként — a *-k* többesjelet: *jók, keserűek*. Ha mindkét toldalék jelen van, a morfémák sorrendje tő + *-b* + *-k*: *jobbak, keserűbbek*. A számnevekhez — jellegzetes használati körükben — semmilyen névszójel nem társul: *öt róka, két vadász* stb. (Kivételt jelentenek egyes határozatlan számnevek: *sok : több* stb.)

A rendszer fejlődése az ősmagyar kor folyamán

Keletkezéstörténeti kérdések

A névszójelezési rendszerben egyetlen olyan elem van, melynek kialakulása igen nagy valószínűséggel az ősmagyar korra tehető: ez az *-é* birtokjel. Elemtörténeti előzménye az a lativusrag, melynek föltehető alapnyelvi formája **-i* volt, s mely később *-á/-é* alakban vált a magyar ragrendszer tagjává. A funkcionális fejlődés döntő mozzanata minden bizonnyal a tulajdonítást kifejező állítmányi szerepkör megjelenése volt: „(A) nyíl (a) *vadászé*.", „(A) háló (a) *halászé*." stb. Az eredeti lativusi funkciónak ilyen irányú bővülése korántsem kivételes jelenség: a hová? kérdésre felelő helyhatározó természetes kiindulópontja lehetett a 'felé' → 'neki' → 'övé' típusú fejlődésnek. Számos morfematikai tény tanúskodik arról, hogy a lativus és a dativus, illetve a dativus és a genitivus között mély belső összefüggés van; vö. a m. *-nak/-nek* részeshatározó-rag lativusi előzményét; másfelől a birtokos jelző *-nak/-nek* ragjának az előbbiből való származását; ezzel összefüggésben a dativus possessivus sajátos átmeneti jellegét; vö. továbbá más nyelvek (latin, francia, orosz stb.) dativusi alakjainak a genitivusszal érintkező funkcióit; stb.

Arra nézve, hogy a fönt jelzett folyamat már az ősmagyar korban lezajlott (noha az *-é* birtokjel első adatai csak a kései ómagyar korban jelentkeznek), a következő nyelvi tények szolgálhatnak bizonyítékul. 1. A funkcionális fejlődés kiindulópontja az eredeti lativusi szerepkör, márpedig ez csak az ősmagyar korban, s annak is korábbi szakaszában lehetett igazán eleven. Erre vallanak közvetve egyrészt az *-á/-é* rag első, korai ómagyar adatai, melyek már az essivusi, illetve translativus-factivusi funkció előtérbe kerülését jelzik (vö.

HB.: *hazóá)*; erre vall másrészt az a körülmény, hogy ugyanebben a korban a hová? kérdésre felelő helyhatározó kifejezőeszközei már a névutók, illetve a belőlük fejlődött fiatalabb ragok. Az a lativusi előzmény tehát, melyből az *-é* birtokjel levezethető, már az ősmagyar kor folyamán fokozatosan háttérbe szorult. — 2. Maga az *-é* birtokjel beépült a személyes névmás egyik alparadigmájába is, létrehozva az *enyém, tiéd, övé* stb. birtokos névmási sort. Az ilyen jellegű részrendszerek kialakulása — keletkezéstörténeti okokból — határozottan az ősmagyar korra tehető, s ez a tény közvetve az *-é* birtokjel korai meglétét is egyértelműen igazolja. — 3. Ugyancsak közvetett bizonyítékkal szolgál az a belső, eredetbeli összefüggés, mely az *-é* birtokjel és a belőle alaki és funkcionális elkülönüléssel létrejött *-i (< -i)* melléknévképző, illetve helynévképző között fennáll. E toldalék első adatai az ómagyar kor elején jelentkeznek: 1174: *udwory* (OklSz.); [1177]/: *Pyspeky* hn. (Györffy 1: 370); HB.: „*munhı* uruzagbele"; KTSz.: „*[ke]rali* mogzotbelevl"; így magának az *-i* képzőnek a keletkezése is az ősmagyar korra vetíthető vissza. Fejlődéstörténeti előzménye, az *-é* birtokjel ezek szerint még korábbi; ez ismét amellett szól, hogy kialakulása az ősmagyar korban, s föltehetőleg annak korai szakaszában ment végbe.

Alaki fejlődéséről e korban keveset tudunk. Igen valószínű, hogy a funkcióhasadással függ össze az a megoszlás, mely szerint a lativusrag részt vesz a palato-veláris illeszkedés folyamatában, a birtokjel és a képző viszont egyalakú toldalékként viselkedik. E két utóbbi között a hangalaki elkülönülés bizonyára ingadozásokon keresztül valósult meg, amint ezt az *-é* birtokjellel kapcsolatban késői adatok is tanúsítják; vö. CzechK. 42 (XVII. századi kéz bejegyzése): „Ez akönyu Mienk sr Maria *Victoriaÿ*". E jelenség mai nyelvjárásainkban is tovább él.

Morfematikai kapcsolódásmódjának fő szabályai ugyancsak az ősmagyar korban alakulhattak ki. Ezek lényege az, hogy az *-é* birtokjel a többi főnévi jel után jelenik meg; így csatlakozhat egyrészt *-k* többesjelhez; vö. JókK. 88: *fraterokee*, másrészt *(-i +)* birtokos személyjelhez; vö. BécsiK. 9: *attafiayebol;* 1518—1523: *leÿanÿometh* (Nyr. 36: 168); stb. Magát az *-é*-t azonban más jelek nem követik: az *-é* + *-i* morfémakapcsolat az egész ómagyar kor folyamán ismeretlen, illetve kizárólag a birtokos névmási paradigmában fordul elő.

Alaki kérdések

Azoknak az elemeknek a körében, melyek már az ősmagyar kor elején is megvoltak, egyrészt egyes morfémák hangalakjának módosulása, másrészt új morfémaváltozatok megjelenése figyelhető meg.

A birtoktöbbesítő jel alaki változásai igen egyszerűek. Az ősmagyar kor elején e morféma minden bizonnyal diftongusos formában élt; később *-i*-vé fejlődött: **kezím, *kezíd, *kezí; *házím, *házíd, *hází;* a korszak vége felé talán már rövidülése is megindulhatott, először természetesen az E/3. (ragtalan) alakban, majd innen lassan továbbterjedve a többi paradigmatagban is. E folyamat azonban föltehetőleg évszázadokon át zajlott, s — a nyelvjárási megoszlást is tekintetbe véve — aligha lehetett általános érvényű. A megrövidült *-i* a lekopási folyamatban nem vett részt: a grammatikai funkció ezt megakadályozta.

E toldalékkal kapcsolatban az ősmagyar kor legfontosabb eseménye az *-ai/-ei* morfémaváltozat megjelenése. Mivel első szövegünkben már többszörösen előfordul: HB.: *feleym;* HBK.: *ſzentíi, unuttei*, s mivel ezek az adatok már a paradigmában való elterjedés tényét is jelzik, keletkezésének idejét legkésőbb az ősmagyar kor utolsó szakaszára kell tennünk.

Az új változat kialakulása szövevényes okok egész sorával hozható összefüggésbe. Egyrészt: a birtokos személyjelezés ősmagyar kor végi rendszerében két *-i* ~ *-i* alakú toldalék is élt: az E/3. birtokos személyjel egyik változata s a birtoktöbbesítő jel. (Erre nézve l. 266—7.) E két morféma egybeesése önmagában is funkcionális zavar forrása lehetett. (Ezt — jóval távolabbról — esetleg még az *-i* melléknévképzővel való alaki egybeesés is fokozhatta.) Ugyanakkor e korszak a tővégek alakulása szempontjából is mélyreható változásokat hozott: a tővégi magánhangzók abszolút szóvégen ekkor már felső nyelvállásúak voltak, lekopásuk is megindult; bizonyos fonetikai és morfematikai tényezők hatására azonban e folyamat meglehetősen elhúzódhatott. Különösen soká megőrizték magánhangzójukat az egy szótagú tövek (vö. TA.: *eri, hodu utu* stb.), márpedig ezek tővéghangzója palatális szótő esetén ugyancsak gyakran jelentkezett *i* formában. Ilyen módon az ősmagyar kor legvégső szakaszában a *kezi* típusú abszolút tövek és a *kezí* ~ *kezi* típusú, birtokos személyjellel, illetve birtoktöbbesítő jellel bővült relatív tövek hangalakilag olyan közel eshettek egymáshoz, hogy abból esetenként akár hármas homonímia is előállhatott: 'kéz', 'keze', 'kezei'. Az *i*-s tővégnek e rendkívüli megterheltsége adhatott a birtoktöbbesítő jel fejlődésének olyan irányt, hogy a szokásos kapcsolódási mód helyett (melynek jellemzője, hogy a V felépítésű toldalék szinkrón szempontból csonka tőhöz járul) újraalkotással ismét a teljes tőhöz csatlakozzék: *kezei, szemei*, s a tővéghangzót magához vonva kialakítsa az *-ai/-ei* változatot. Arra nézve, hogy e folyamat valóban az egy szótagú tövek köréből indult ki, a kései ómagyar kor adatai jelentenek kétségtelen bizonyítékot: még a XV—XVI. században is általános szabály, hogy az *-ai/-ei* elsősorban effajta szóalakokban jelentkezik: JókK. 126: *labay;* BécsiK. 17: *vtayt;* JókK. 159: *kezeÿt;* 1456 k.: *zemeim* (Gl.); stb.; két szótagú tövek mellett ritkának, ennél hosszabb tövek esetén pedig egész kivételesnek tekinthető.

A tő egy szótagúsága más szempontból is döntő szerepet játszhatott az *-ai/-ei* elterjedésében. E másik, általánosabb mozzanat a szóhosszúság, szóritmus, szótagszám felől ragadható meg. Az ómagyar kor folyamán számos hangváltozás, illetve morfémakapcsolat-alakulás hátterében fedezhető fel az a tendencia, mely valamilyen módon a szóalakok hosszúságának belső kiegyenlítésére törekszik. E körbe tartozik — éppen az egy szótagú tövek kapcsán — maga a pótlónyúlás is; a morfematika terén pedig az a szabályszerűség, hogy a hosszabb tövek mellett a lehetséges toldalékok vagy toldalékváltozatok közül a rövidebbik szokott megjelenni. (Vö. a névszóragozás köréből: JókK. 140: *edeſſen;* de 34: *edeſſegeſt;* a birtokos személyjelezés köréből: JókK. 43: *kezeÿ;* de NagyszK. 12: *thetemeniben* stb.) Az *-ai/-ei* használata ugyanennek a tendenciának a másik oldalát mutatja: a hosszabb toldalékváltozatot következetesen a legrövidebb tövek vonzzák — föltehetőleg a szóalak testesítésének eszközeként is.

A fönti, általánosabb okokon kívül az *-ai/-ei* terjedését sajátos tőtani, sőt lexikai tényezők is előmozdíthatták. Az *apró : apraja, mező : mezeje* típusban a birtoktöbbesítő jel *-i* alakban csatlakozott ugyan az eredeti tőhöz, de a *γ* hang kiesése után a szótő etimologikus *a, e* elemével találkozva szintén az

-ai/-ei formával esett egybe; vö. BécsiK. 54: *aitaiban*, 167: *zulèy* stb. — Ugyancsak kizárólagos az *-ai* használata a *fiú* paradigmájában; vö. JókK. 114: *fyaym;* NádK. 320: *fiaid;* stb. E tény a tő hangtani és morfematikai felépítésével, s nem utolsósorban etimológiai problémáival függhet össze: nagy a valószínűsége annak, hogy itt is *γ*-kiesés áll a tő és a toldalék szokatlan kapcsolódásának hátterében.

Összefoglalva tehát az *-ai/-ei* kialakulásának legfontosabb okait, a következő tényezők szerepe látszik meghatározónak: az *-i* morféma grammatikai homonímiája; az *i*-s tővég hármas homonímiája, különösen az egy szótagú tövek esetén; a rövid tövek kitüntetett szerepe a hosszabb toldalékváltozat meghonosításában; egyéb — tőtani és lexikai — mozzanatok.

Az *-ai/-ei* keletkezéstörténete kapcsán mérlegelendő még az a nézet, mely e morféma első elemében az *-a/-e* birtokos személyjelet látja, s mely a *kezei* formát az egyes számú *keze* és a többes számú *kezi* keveredéséből eredezteti. Ennek valószínűsége ellen két fontos tény szól. Egyrészt az, hogy az E/3. birtokos személyjel magánhangzója az ómagyar kor első századaiban még hosszú, s megrövidülése csak a XIII. század táján tekinthető kétségtelennek — az *-ai/-ei* viszont rövid magánhangzóval alakult, s meglétét már XII. századi adatok is egyértelműen igazolják. Másrészt a rendszer két alapvonásával is ellentétes volna a jelzett szerkesztésmód: a szóalakokban a morfémák szabályos rendje *-i* + birtokos személyjel; ezzel összefüggésben többes számú birtok esetén az E/3. *Ø* fokon szokott megjelenni (*almáim, almáid, almái* stb.). Mindkét ellentmondás eltűnik, s a *kezeim, kezeid, kezei* sor tökéletesen szabályosnak tekinthető, ha az *-ai/-ei*-ben az *-i* birtoktöbbesítő jelnek előhangzóval bővült változatát látjuk. Többek között ez a tény is a korábban ismertetett felfogás mellett szól.

A birtokos személyjelek hangalakja az ősmagyar kor folyamán a következőképpen módosult: E/3.-ben a korábbi diftongusos megoldást fokozatosan fölváltotta az *-á/-é* ~ *-í* forma; T/3.-ben a *-k* előtti tővéghangzó előhangzóvá szilárdulása már megindulhatott.

A legnagyobb hatású változás lényegében már az ómagyar kor felé mutat: korszakunkban teremtődnek meg a feltételei annak, hogy E/3.-ben (s talán T/3.-ben is) megkezdődjék a *j*-vel bővült morfémaváltozatok kialakulása.

E folyamat kiindulópontját az ősmagyar tőrendszer változásaiban kereshetjük. Egyrészt — kb. a VI. századtól kezdődően — török jövevényszók egész sora illeszkedik be tővégi *á, é*-vel (vö. mai *alma, árpa, gyertya, ige, kecske* stb.), megerősítve e típust, melyet korábban alig néhány abszolút tő képviselhetett (vö. mégis a *fa* és a *száj, áj*-féle szavak föltehető *j* nélküli előzményét). A honfoglalás körül szláv jövevényszók is bővítik ezek körét. Az effajta töveknek és az E/3. birtokos személyjelnek a találkozása hiátusos formát idézett elő: **almáá, *kecskéé*, s ez eleve magában hordta annak a lehetőségét, hogy — a *j* hiátustöltő állandósulásával — előbb-utóbb kialakuljon a *-ja/-je* toldalékváltozat. — Az ősmagyar kor legvégétől másfajta előzmények is hasonló eredményhez vezethettek. A *β, γ* hangoknak intervokalikus helyzetben történő kiesése az **aszayá, *mezeyé* típusú szóalakokban ugyancsak létrehozta a hiátus jelenségét, s végső soron ez ugyancsak a *j*-s változat megjelenésének kedvezett. (Részletesen l. 273—4.)

Arra nézve, hogy az ősmagyar kor utolsó szakaszában számolhatunk-e már az új morfémaváltozattal, csak közvetett fogódzóink lehetnek. Korai szórványaink állapota érdekes kettősséget mutat: az *á, é* végű jövevényszók töve

mellett feltűnő következetességgel megjelenik a *j*: TA.: „uluueſ *megaia*", „petre *zenaia*"; (†1092)1399: *Vluesmegeye* (OklSz.); stb., ezzel szemben a *β*, *γ* kiesése nyomán keletkezett hiátus e korban még nem töltődik ki: TA.: „fízeg *azaa*", „aruk *fee*", „bagat *mezee*" stb. Ennek alapján nagy valószínűséggel föltehető, hogy a *j* terjeszkedésének kiindulópontja az előbb említett csoport volt, s mivel ennek legkorábbi rétegét VI—IX. századi török jövevényszavaink jelentik, jó okkal föltehető, hogy az E/3. birtokos személyjel *j*-s változata már az ősmagyar kor utolsó szakaszában megvolt.

Még kevesebb támpontunk van a T/3.-ben jelentkező *j* keletkezési korának meghatározásához. Két tényező mégis valószínűsítheti ennek korai kialakulását. Egyrészt az a tény, hogy a *-k* többesjellel való egybeesés miatt az előhangzós forma itt is megerősödhetett: **almáak* ~ **almáok*, s az így létrejövő hiátus a *j* behatolásának a lehetőségét megteremtette; másrészt az a körülmény, hogy azokban a korokban, amikor a T/3. *j*-s változata már bőven adatolható, ennek használata egészen szoros párhuzamot mutat az E/3. megfelelő alakjával; vö. NagyszK. 6: *zerőtőye* : BécsiK. 192: *ǫzèrètǫiǫknèc* stb. E rendszertani összefüggés alapján föltehető, hogy a T/3. *j*-s toldalékváltozatának a keletkezése ugyancsak az ősmagyar korig vezethető vissza.

Funkcionális kérdések

Az E/3. alak grammatikai homonímiája

Amint erre már korábban utaltunk, az ősmagyar korban végbement változások két névszójel alakjának sajátos egybeeséséhez vezettek. A birtoktöbbesítő jel és az E/3. birtokos személyjel palatális változata talán már ősmagyar kor eleji, diftongusos állapotában is azonos vagy hasonló formát mutatott. Az alaki párhuzam a monoftongizáció során is részben fennmaradt: az előbbi morféma *-i (>-i)* formában állapodott meg, az utóbbi fejlődése pedig palatális tövek mellett *-é ~ -i (>-i)* kettősséghez vezetett. Ilyen módon a paradigma első három tagjában (ahol a birtoktöbbesítő jel a legkorábban meghonosodott) az egyes és a többes számú birtokra utaló alakok szembenállása az ősmagyar kor vége felé a következőképpen valósult meg: E/1.: *kezem : kezím;* E/2.: *kezed : kezíd;* E/3.: *kezé ~ kezi : kezí*. Az utolsó típusban tehát (*-i*-s megoldás esetén) a két funkció egybemosódása figyelhető meg, s ez a sajátos állapot lényegében végigkíséri mind a korai, mind a kései ómagyar kort; vö. HBK.: *lılkı ert:* egyes számú birtok; de 1286: *Kalman Kiralychey* hn. (<: *cseh*) (Csánki 2: 578): többes számú birtok; PéldK. 78: „az halalnak *yteletyt*" : *Iudicium* mortis; de KulcsK. 35: „vrnak *ytelety*" : *iudicia* Domini; stb. (Erre nézve l. 278—80.)

A többértelműség feloldásának legfontosabb morfematikai eszköze már kialakulóban volt: a birtoktöbbesítő jel *-ai/-ei* változata az ősmagyar kor utolsó szakaszában keletkezhetett. Használata azonban meglehetősen szűk körben mozgott: évszázadokon át lényegében az egy szótagú tövek melletti helyzetre korlátozódott. Így föltehető, hogy az esetek többségében a homonímia eloszlatása részint más nyelvi eszközök (egyeztetés, jelentéstani mozzanatok stb.) segítségével valósult meg, részint maga a valóságos beszédszituáció világította

meg az adott szóalak pontos értelmét, részint pedig — ha fennmaradt is az ambivalencia — az nem volt mindig zavaró.

Az így kialakult helyzetnek nemcsak funkcionális, hanem rendszertani következményeivel is számolni kell. Az *-i* kettős értékét a nyelvi tudat világosan érzékelhette; éppen ezért a többes számú birtokra utaló *kezi* alakhoz nem is kapcsolódott külön E/3. birtokos személyjel: az *-i* toldalék mintegy magába sűrítette mindkét funkciót. A paradigma azonban ugyanennek a szóalaknak más megvilágítást adott: mivel a *kezim, kezid, kezi* sornak közös eleme az *-i*, a személyjelek együttese bizonyos fokig átértékelődött: *-m, -d, -Ø* felépítésű rendszerré alakult át. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy már az ősmagyar kor végétől az egyes és a többes számú birtokra utaló elemsor egy meghatározott ponton következetesen eltér egymástól: az E/3. az előbbiben mindig jelölt, az utóbbiban viszont jelöletlen, illetve azzá válik.

A többes számú birtok ráértéses kifejezése

Már az ősmagyar kor eleji rendszer felvázolása során jeleztük, hogy az *-i* birtoktöbbesítő jel végigterjedése a teljes paradigmán korántsem volt gyors és egyenletes folyamat. Ennek vizsgálatához, közelebbről a fejlődési fokozatok megállapításához a kései ómagyar kor adatai nyújtanak bizonyító anyagot. Ezek tanúsága — kellő óvatossággal — egészen az ősmagyar korig visszavetíthető.

Még a XV—XVI. század nyelvállapotát is az jellemzi, hogy a többes számú birtokos mindhárom személyében előfordulnak olyan (*-i* elemet nem tartalmazó) szóalakok, melyek a számjelölés szempontjából voltaképpen differenciálatlanok: nemcsak egyes, hanem többes számú birtokra is utalhatnak. Vö. T/1.: KeszthK. 52: „el tawoztaſſanak my twlonk my *bynenk*"; T/2.: BécsiK. 208: „Tú *ventec* almakat almadoznac"; T/3.: KeszthK. 23: „Sokaſulanak w *betegſegek*"; stb.

A jelenség megoszlása a fönti három kategóriában rendkívül egyenetlen. Legtovább a T/1. jutott el a fejlődésben: a kései ómagyar kor anyaga arra vall, hogy az *-i* használata itt már meglehetősen általános; a korábbi differenciálatlan állapot erősen visszaszorult, s nyelvi archaizmusként értékelhető. A T/2. ugyanebben a korban még erős ingadozást mutat: az *-i* nélküli és az *-i*-s megoldás nyelvi helyzete nagyjából azonosnak látszik. Mindkét előző típustól eltér a T/3. viselkedése: az *-i* birtoktöbbesítő jel megjelenése ebben a helyzetben az egész korszak folyamán kivételesen ritkának mondható.

E szinkrón képben a fejlődés fokozatai tükröződnek. Nem lehet kétség afelől, hogy az elterjedés különbségeinek hátterében kronológiai különbségek húzódnak meg, s hogy az a típus a legrégibb, amelyik a nyelvi terjedésben a legtovább jutott el. Ennek alapján az *-i* beépülése a fönti paradigmatagokba a T/1.-ben kezdődhetett el; az elterjedés mértékéből visszakövetkeztetve alighanem már az ősmagyar kor utolsó szakaszában.

Az egész jelenségkör kapcsán megvilágítást kíván az a kérdés, hogy miért a többes számú birtokosra utaló toldalékok, s azon belül is legtovább miért a T/3. állt ellen az *-i* behatolásának. Ennek föltehető magyarázata a következő. A T/3. birtokos személyjel eredetében azonos a *-k* általános többesjellel. E két morféma között másfelől lényeges használatbeli különbség is van: az előbbi — mely a birtokos többségét jelöli — magát a szóalakot nem teszi többes számúvá, a *-k* többesjel viszont igen. Az egyezések és eltérések e sajátos szö-

vevénye a funkciók egymásba játszásának kedvezhetett: a T/3. birtokos személyjelbe mintegy belevetült a többes *-k* grammatikai tartalma is, így a szóalak — külön eszköz nélkül — alkalmassá vált arra, hogy egészében többes számot is kifejezhessen, azaz a birtokos többsége mellett — ráértéssel — a birtok többségére is utaljon. — Noha az eddig mondottak az *-i* hiányát részben már megmagyarázzák, nem hagyható figyelmen kívül az a sajátos viszony sem, mely e morféma és a *-k* többesjel között fennáll. Funkciójuk bizonyos szempontból rokon: más-más részrendszerben mindkettő többes számú szóalakot hoz létre; éppen ezért azonos szóalakban nem is találkozhatnak. Ha tehát a T/3. birtokos személyjel szoros asszociatív viszonyban volt a *-k* többesjellel, ez önmagában is akadálya lehetett az *-i* beépülésének. A birtoktöbbesítő jel oldaláról ez lehet a magyarázata annak, hogy e régi keletű és széles körben elterjedt elem a rendszer e pontján jelent meg legkésőbb.

A T/1. és a T/2. vonatkozásában ugyanezek a tényezők hathattak, csak kevésbé élesen. A kezdetben **-mɔkɔ/-mɔkɔ*, **-tɔkɔ/-tɔkɔ* alakú birtokos személyjelek *-k* eleme szintén lehetővé tette, hogy a szóalak adott esetben többes értéket kapjon; másfelől viszont az a tény, hogy a *-k* ilyenkor bonyolultabb felépítésű morfémába ágyazva jelentkezik, az *-i* behatolása szempontjából kisebb akadályt jelenthetett. Ráadásul ez az akadály a nyelvtörténeti fejlődés során egyre csökkent, mivel a két toldalékban rejlő névmási elem igen korán elhomályosulhatott, s a különféle hangalaki változások is annak kedvezhettek, hogy fokozatosan mindkét morféma elemezhetetlenné váljék. Meglazult tehát a *-k* többesjellel való kapcsolatuk is, s föltehetőleg ez nyitott utat az *-i* birtoktöbbesítő jel behatolásának. — A T/3. különállásának oka a fentiek fényében még nyilvánvalóbb: e toldalék olyan mértékben megőrizte alaki egybeesését a *-k* többesjellel, hogy annak funkcionális hatása alól csak rendkívül későn, az ómagyar kor vége felé vonhatta ki magát.

A főnévi birtokos jelzős szerkezet számjelölési problémái

Morfematikai szempontból e szerkezettípus elsődlegesen a 3. személyű birtokos személyjelekre és a többesjelre épül, az előbbiek használata azonban — a számjelölés tekintetében — más szabályokat követ itt, mint a paradigmában. A különbség lényege abban ragadható meg, hogy a birtokos többes számára a megfelelő paradigmatag magában a szóalakban utal, T/3. birtokos személyjellel *(házuk)*; ezzel szemben főnévi birtokos jelző esetén a jelző kapja meg kötelező jelleggel a többes szám jelét *(emberek háza)*.

E kettősségen belül — mely nyelvünk állandó szerkezeti jegyének tekinthető — az utóbbi típus maga is kétféleképpen realizálódhat: az egyik esetben a birtokos többsége csak a jelzőn fejeződik ki *(emberek háza)*, a másik esetben a szerkezet mindkét tagján *(emberek házuk)*. Ennek megfelelően vannak „nem egyeztető" és „egyeztető" szerkezetek, s ezek küzdelme az ómagyar kor elejétől egészen a legújabb időkig nyomon követhető. Föltehető, hogy a kettősség gyökerei az ősmagyar korba nyúlnak vissza, s megvilágítást kíván az a kérdés, hogy a kétféle szerkesztésmód közül melyik az elsődleges.

Ennek eldöntéséhez az alábbi támpontjaink lehetnek: az ómagyar nyelvemlékek vallomása; a nyelvi szerkezetek keletkezésére és fejlődésére vonatkozó általános nyelvtörténeti ismeretek; a régi magyar grammatikák állásfoglalása; nyelvjárásaink tanúsága.

E négy megközelítési mód közül az utóbbi kettő meglehetősen ambivalens választ ad. XVI—XVIII. századi nyelvtanainkban a kérdés főként úgy merül fel, hogy a két típus közül melyik a helyes. A nyelvi logikát előtérbe helyező, erőteljesen normatív nyelvtanok többnyire az egyeztető szerkezetet veszik védelmükbe s tartják esetenként eredetibbnek, mások viszont a nem egyeztetőt. — Nyelvjárásainkat illetően annyi kétségtelen, hogy a különféle adatközlések mindkét változat meglétéről, sőt gyakoriságáról számot adnak: nincs azonban megbízható alapunk annak megítéléséhez, hogy a valóságban a kettő elterjedése hogyan viszonyul egymáshoz.

Az ómagyar emlékek a következő képet tárják elénk. Már Árpád-kori szövegeinkben fölbukkan mindkét szerkesztésmód: a nem egyeztető: KTSz.: „angol[u]cnoc *corat*"; és az egyeztető: HBK.: „mend w ʃzentíí eſ unutteı *cuzıcun*". Az előbbire a KTSz. és a GyS. összesen mintegy tucatnyi példát kínál; az utóbbi kizárólag a fönti adatban fordul elő. — A kései ómagyar kor gazdagabb anyagában erőteljes ingadozás figyelhető meg. Az egyes változatok megjelenése kódexenként is különböző; emellett többféle nyelvi ok is befolyásolja egyik vagy másik típus előtérbe kerülését. Egészében azonban a számarányok nem hagynak kétséget afelől, hogy a nem egyeztető szerkezet jóval gyakoribb. — A kései ómagyar kor emlékeivel kapcsolatban bizonyos műfaji különbségek is kirajzolódnak. A kódexek — melyek a nyelvi tudatosságnak sokszor igen magas szintjét képviselik — általában jobban kedvelik az egyeztető szerkezetet, mint a természetes nyelvhasználathoz közelebb álló eredeti magyar szövegek. Valószínűnek látszik, hogy az erősebben jelölt szerkesztésmód terjedését ebben a korban már stiláris megfontolások is előmozdították. — Mindezek a tények fejlődéstörténetileg is értékelhetők, s összességükben határozottan arra vallanak, hogy a nem egyeztető szerkezet a korábbi.

Az általános nyelvtörténetből ismert tendenciák jórészt ugyanezt a következtetést erősítik meg. Az egyeztető szerkezet voltaképpen redundáns: a birtokos többes számára kétszeresen utal. Mivel a fejlődés többnyire a kevésbé jelölt formától halad az erőteljesebben jelölt felé, föltehető, hogy az *emberek háza* szerkesztésmód jelenti a korábbi fejlődési fokozatot. Két megszorítás azonban ennek a megállapításnak az érvényét némileg korlátozza. Egyrészt: az abszolút első fokozathoz — a jelöletlenséghez — képest mindkét típus másodlagos, s a maga módján mindkettő jelölt. Másrészt: a főnévi birtokos jelzős szerkezet — amint utaltunk rá — rendkívül szoros kapcsolatban áll a T/3. paradigmataggal: a *házuk* típus minden bizonnyal kezdettől fogva kihatott az *emberek háza* ~ *emberek házuk* alakulásmódjára, s határozottan az utóbbit erősítette. E rendszertani összefüggés alapján nem lehet teljes egyértelműséggel nyilatkozni a végső eredet kérdéséről. Az azonban bizonyos, hogy az ősmagyar kor vége felé mindkét változat élt, s a kettő közül a nem egyeztető szerkezet volt a gyakoribb.

A rendszer állapota és további fejlődése a korai ómagyar korban

A névszójelek és a tövek kapcsolódásmódjának általános kérdései

Azok a mélyreható változások, melyek az ősmagyar kor végén s az ómagyar kor elején a névszótövek korábbi rendszerét gyökeresen átalakították, s számos önálló tőtípus kialakulásához vezettek, a toldalékok kapcsolódási szabályait is módosították. E tekintetben legdöntőbb szerepe a tővégi magánhangzók lekopásának volt, mely a névszótövek egyik nagy csoportjában létrehozta a teljes tő : csonka tő szembenállást. E fő típus képviselői: a tőbelseji váltakozást nem mutató tövek *(had : hadak)*; a tőbelseji időtartamot váltakoztatók *(kéz : kezet)*; a hangzóhiányos változatúak *(hatalom : hatalmas)*; s — bizonyos megszorításokkal — a *v* tövűek is *(kő : követ)*. Ezzel szemben a tövek egy másik nagy csoportjában — különféle hangtörténeti, morfematikai és etimológiai okoknál fogva — kizárólag magánhangzós változatok jelentkeznek. Ez jellemző az alábbi típusokra: *kocsi : kocsit, alma : almát, erdő : erdeje, bíró : bírák*. E kettősség olyan mértékben meghatározó, hogy még a legegyszerűbb toldalékok esetében is (*-k, -m, -d* stb.) a tőhöz való kapcsolódásnak más-más módját idézi elő; bizonyos esetekben pedig egyenesen új toldalékváltozatok kialakulásához vezet: az E/3. és a T/3. *j*-vel bővült formái pl. a csak magánhangzós változatokat mutató tövek mellett keletkeztek; ezzel szemben minden olyan változat, amely előhangzóval bővült *(-ai/-ei, -onk/-önk, -ok/-ëk∼-ök)*, a teljes tő : csonka tő szembenállásban leli magyarázatát. Ezért a jelek alább következő bemutatása a jelzett kettősséget következetesen szem előtt tartja; ugyanakkor az egyéb tőtani kérdések részletes bemutatásáról lemond. (Azokra nézve l. 160—87.)

Az általános többesjel

Alaki szempontból a *-k* morféma semmiféle ingadozást nem mutat. Tőtani kapcsolódásmódja megfelel az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok szokásos viselkedésének. A csak magánhangzós változatokat mutató tövekhez rendszerint közvetlenül csatlakozik: GyS.: *walacnok, eleeknek* stb.; kései ómagyar kori adatok alapján azonban föltehető, hogy bizonyos helyzetekben — így *-i* nomen possessi képző után — az előhangzós megoldás is korán kialakulhatott; vö. BécsiK. 163: *romayac*. — A teljes tő : csonka tő szembenállással jellemezhető tövek esetében a teljes tőhöz járul: [1077—1083]/: *Ewrek* [ɔ: *Ewnek*] (ínek) 'szegények' (Nyr. 1: 86); HB.: *ſzentucut;* KTSz.: *bormuc;* stb. Kivételesen arra is van példa, hogy további toldalék esetén a *-k* előtti magánhangzó nyílt szótagba kerülve kiesik, s így maga a *-k* közvetlenül a csonka tő mellett jelenik meg: HB.: *angelcut*.

A *-k* többesjel funkcionális kérdései a számhasználat általánosabb körébe vágnak. Ennek szabályai már igen korán kialakultak (l. 259); lényeges ingadozást velük kapcsolatban csak az ómagyar kori latin hatás indít meg. Ez

azonban a korai ómagyarban még nem érvényesül olyan átfogó módon, hogy a hagyományok komolyabb módosulását idézné elő. Éppen ezért az egyes számú formák használatát tekinthetjük szokásosnak az alábbi esetekben:

A) Összefoglaló értelmű egyes szám:

a) Meghatározatlan mennyiségre való utalás; vö. JordK. 146: „*Almat* es zeedeenek"; ApMélt. 8: „hogh vgmond *gyvmolczoth* teremczetek", 11: „wltesswk *vyragoth* helyebeh"; stb. — b) Páros testrészek neve: HB.: *zumtuchel : oculis vestris;* ÓMS.: „*Scemem* kunuel arad"; vö. SándK. 8: „*zom* bee hwnuan"; stb. — Az egyes szám használatával összefüggésben a páros testrészek egyikét a *fél* szó jelöli meg; vö. 1413: „Georgium *Felzemew*", 1493: „Paulo *Felkez*" (OklSz.); DebrK. 192: „*fel zőme* kih Apadot vala"; stb.

B) Mennyiségjelzős szerkezet:

a) A bővítmény tőszámnévi jelző: TA.: *[h]armuhig;* 1296: „sex arbores uirgultinorum ... *Hotharasth*" hn., 1300: *Ketvelgykuz* hn. (OklSz.); stb. — b) A bővítmény a *mind* általános névmás: 1297, 1325 stb.: *Mendzenth* hn. (OklSz.).

A birtokos személyjelezés

Alaki kérdések

A birtoktöbbesítő jel és változatai

A korai ómagyar kor folyamán e toldalék az alábbi két formában jelentkezik: részint *-i:* HBK.: *bratym;* 1281: *Kalaman Chehy* hn. (Csánki 2: 578); részint *-ai/-ei:* HB.: *feleym;* HBK.: *ſzentíi, unuttei.* Az adatok csekély száma miatt a két morfémaváltozat használatának szabályai elsősorban a kései ómagyar kor bővebb anyagából szűrhetők le s vetíthetők vissza.

A birtoktöbbesítő jel fővariánsa az ómagyar kor elején kétségtelenül az *-i.* A csak magánhangzós változatokat mutató tövek mellett kizárólagosnak mondható; vö. BécsiK. 306: *kapuitocban;* KulcsK. 274: *mwkayth;* stb., azzal a megszorítással, hogy az *apró : apraja, mező : mezeje* típusban (mint már korábban utaltunk rá, l. 264—5) sajátos okokból az *-ai/-ei* formával esik egybe; vö. FestK. 170: *emleydeth;* MargL. 4: *zvleÿ* stb. — A teljes tő : csonka tő szembenállással jellemezhető tövek körében ugyancsak az *-i* az uralkodó változat: HBK.: *bratym;* vö. JókK. 39: *tarſy;* CzechK. 58: *sebidnek;* KazK. 80: *ayakyt;* stb. Szinkrón szempontból ilyenkor csonka tőhöz járul.

A toldalék másik változata a viszonylag újkeletű *-ai/-ei.* (Létrejöttének okait és körülményeit l. 264—5.) Használata meglehetősen szűk körű: csak a teljes tő : csonka tő szembenállást mutató tövek körében jelentkezik; azon belül is az egész ómagyar kor folyamán jórészt egy szótagú tövekhez kapcsolódik: HB.: *feleym;* 1456 k.: *hazaÿd* (Gl.); NádK. 332: *byneink;* stb. Arra nézve, hogy terjeszkedése a két szótagú tövek mellett is korán megindulhatott, a HBK. *unuttei* adata jelent bizonyítékot; ez a tendencia azonban még a XVI. században sem erősödik fel számottevően.

A korai ómagyar korban *-jai/-jei* toldalékváltozattal még aligha számolhatunk, legföljebb kialakulásának a feltételei érlelődnek meg, a következő módon. Egyrészt — a XII—XIII. század táján — az E/3. birtokos személyjel *-ja*

változata mássalhangzós tövek mellett is megjelenik: KTSz.: *aradatia;* XIII. század: *Gywrghwaradya* hn. (Csánki 3: 427); stb. Másrészt — ugyanebben az időszakban — a korábbi *-á/-é* alakú birtokos személyjel szóvégi helyzetben megrövidül. Ez utóbbi hangváltozás nyitott utat az *-ai/-ei* birtoktöbbesítő jel bizonyos fokú átértékelődésének: a *lába : lábai, keze : kezei* típusú szembenállások alapján a nyelvi tudat az *-ai/-ei* toldalékot birtokos személyjel és *-i* birtoktöbbesítő jel együtteseként értelmezhette. Ha tehát ebben a korban az E/3. birtokos személyjel már *-ja* formában is élt, akkor — a fönti tagolásmód alapján — az analógia a *-jai* változatot is megteremthette. Ennek első, szórványos adatai a kései ómagyar korban bukkannak fel; vö. JókK. 125: *karyaÿ;* terjeszkedése azonban még ezután is igen lassúnak mondható.

Az egyes számú birtokra utaló paradigma

E/1.: *-m.* — E morféma alakja egységes. Kapcsolódásmódja szerint: a) a csak magánhangzós változatokat mutató tövekhez közvetlenül járul: KTSz.: *fulgam;* b) a teljes tő : csonka tő szembenállással jellemezhető típusokban a teljes tőhöz csatlakozik: 1180—1183 k./: *Οὐρουὺμ* (uram) (ÓMOlv. 50); KTSz.: *cuetſegum;* ÓMS.: *fuhazatum;* stb.

E/2.: *-d.* — Viselkedése minden tekintetben párhuzamos az előző morfémáéval: a) KTSz.: *fulgad, [a]niad;* b) ÓMS.: *werud, ſcepſegud;* stb.

E/3. E toldalék változatai két fő típusba rendeződnek.

a) Magánhangzós változatok: *-á/-é, -i* > *-a/-ë, -e, -ö, -i.* — Megjelenésük szabályosnak tekinthető minden olyan tőtípusban, melyben teljes tő : csonka tő szembenállás tapasztalható: TA.: *mortiſ uuaſara;* KTSz.: *uleben|* 1263: *Apathida* hn. (Csánki 5: 327); HB.: *vıze|* TA.: „luazu *holma*"; 1303: *Abraamberke* hn. (Csánki 3: 313)| ÓMS.: *ſcouuo;* GyS.: *míuínᵉ;* stb. — Korszakunkban emellett nem ritka az a kapcsolódásmód sem, amikor a fönti magánhangzós formák ugyancsak magánhangzós tővég mellett szerepelnek, azaz hiátus áll elő. A korai ómagyar korban ez leggyakrabban a *β, γ* hangok kiesésével függ össze. Emlékeinkben pontosan nyomon követhető e folyamat három jellegzetes állomása: akad még példa a spiráns meglétére is: TA.: *fehe;* 1086: *fehe* (DAH. 238); a XI—XIII. századi adatok többségét a hiátus jellemzi: TA.: *azaa, mezee;* 1231: *Sciluasfee,* 1236: *Euzlu mezee* (OklSz.); stb.; s csak a XIII—XIV. század folyamán jelennek meg — akkor viszont eléggé általános érvénnyel — a *j*-s toldalékváltozatok: 1324: *Orba Sceuleye* hn., 1329/: *Azonerdeye* hn., 1330: *Michalhazateteye* hn. (OklSz.) stb. Ez utóbbiak bemutatását l. alább. — Nem ritka emellett az sem, hogy a hiátust mutató szóalak fejlődése a *v* tövűség felé vezet majd: TA.: *keuriſ tue;* 1231: *Folutoa* (OklSz.); ÓMS.: *bua;* stb.; vagy alkalmilag *v*-s formában jelentkezik: 1259/: *Wathasomlyowa* (HazOkm. 6: 90). Sok esetben föltehető, hogy a tényleges ejtésben jelen volt egy *β* ~ *v* féle hang, csak azt a labiális magánhangzók környezetében nem okvetlenül jelölték. — A hiátusnak egészen egyedi típusa alakul ki az *-et* képző esetén, mely tővéghangzóját következetesen megőrizve veszi fel az *-i* birtokos személyjelet: HB.: *ıntetvınec;* KT.: *kezdetuitul;* GyS.: *ielenetuíben;* stb., kivételesen igenévi tő mellett is: GyS.: *Nemzetuí.* (L. még 274.)

A magánhangzós toldalékváltozatok belső ingadozása mind a hosszúság, mind a hangszín tekintetében meglehetősen erős lehetett. A korai ómagyar kor elején minden bizonnyal az *-á/-é* ~ *-i* volt az uralkodó forma. Abszolút szóvégen mindhárom hang megrövidült: legkorábban az *i;* föltehetőleg még a

XIII. század előtt az *á*, *é* is. Erre nézve többek között a rövid változatok további alakulása is bizonyítékul szolgál: az ÓMS. *fcouuo* adatában az írásmód már labiális *-a*-ra utal; helynevekben az *-ö* már a XIII. század végén megjelenik (l. alább), márpedig ez csak az *-ë*-ből keletkezhetett labializációval, a szóvégi *-é* > *-ë* változás után.

Maguk a rövid magánhangzós formák a következő megoszlást mutatják. A korszak második felének palatális fővariánsa kétségtelenül az *-ë*. Szórványosan már nyíltabbá válása is megindulhatott, ennek kora azonban teljesen bizonytalan: korai ómagyar emlékeink hangjelölése e tekintetben semmilyen támponttal nem szolgál. — Az *-ö* már adatolható, de mindvégig ritka: 1273: *Zumdgudru* (HazOkl. 69); é. n. [XIII. század vége]: *Peckfyzu* hn. (Petkfüze, Györffy 1: 467; az *u* itt tőséghangzó is lehetne, de a név többi adata alapján inkább birtokos személyjel); 1298: *Iwanka feldeu* hn. (OklSz.); 1349: *Bodolowfeuldu* hn. (AnjouOkm. 5: 290); stb. Többnyire a *fëld-* ~ *föld-* tőhöz kapcsolódva fordul elő az *-ö*, nemegyszer éppen az illabiális forma után. E jelenség magyarázata rendkívül ingatag. Nagyobb számú adat híján lehetetlen eldönteni, hogy a szóvégi *-ë* egyszerű labializációjáról van-e szó, vagy olyan tendenciáról, mely esetleg már a háromalakú illeszkedéssel függhet össze: ez utóbbi esetben tőbelseji labiális magánhangzó hatására alakulhatott ki az *-ö* forma, s innen terjedt tovább analogikusan más helyzetekre is. Annyi kétségtelen, hogy a korai ómagyarban magának a háromalakú illeszkedésnek a tényét közvetlenül nem lehet igazolni. Figyelemre méltó viszont, hogy az *-ö* elemet tartalmazó helynévi alakulatok többnyire a Dunántúl különböző pontjain tűnnek fel. — Az *-i* változat használatát bizonyos esetekben világosan fölismerhető tényezők irányítják. Tökéletesen szabályosnak tekinthető *-et* képző után: HB.: *ıldetuıtvl;* KTSz.: *fcilete[t]vi;* stb. Ugyancsak feltűnően gyakran kapcsolódik egy szótagú tövekhez: HBK.: *lılkı ert;* GyS.: *míuín^{c};* vö. AporK. 117: *verit;* CzechK. 49: *zekÿ;* stb. Újabb jellegzetes csoportot képviselnek a helynévi adatok: 1242: *Kyralrewy* (<: *rév*, OklSz.); 1270/: *Ders Teluky* (Györffy 1: 77); 1299: *Bichach lesi* (OklSz.); stb. Föltehető, hogy azokban az esetekben, amikor az *-i* gyakorisága a korszak nyelvi átlagához képest magas, valamilyen funkcionális összefüggés adhatja meg a jelenség magyarázatát. (Ennek kifejtését l. 278—80.) — Árpád-kori szövegeink alapján az *-ë* és az *-i* megoszlása számarányokban is kifejezhető: az előbbire összesen 33, az utóbbira 9 adatunk van, a két változat aránya tehát megközelítőleg 4 : 1.

Az alakváltozatok gazdagsága természetszerűleg kedvez az ingadozásoknak is. Korszakunkban nem ritka, hogy azonos szóalakon belül kettős, sőt hármas megoldás jelentkezik: 1310: *Bor vyze* ~ *Paka vizy* (OklSz.); 1258 e./1258 > 1344: *Bethezege* (Györffy 1: 282) ~ 1285: *Scentpeturzegy* (uo. 670); 1247: *Buchfelde* (HazOkm. 6: 47) ~ 1270/: *Kanasfeldy* (Györffy 1: 101) ~ 1323: *Bokoufoldu* (uo. 276); stb.

b) *j*-vel bővült változatok: *-ja/-jë, -je, -ji.* — Használatuk legjellegzetesebb körét a csak magánhangzós változatokat mutató tövek jelentik. E típuson belül világosan elkülönül két fokozat. Az *á*, *é*-vel átvett jövevényszavak mellett már a korszak legelején is általános a *j*: TA.: *zenaia;* KTSz.: *coronaia;* 1270: *wrdugbarazdaya* (OklSz.); stb. (vö. 265—6). Ezzel szemben a *β*, *γ* kiesése nyomán támadt hiátus kitöltése csak a korai ómagyar kor második felében válik általánossá. A palatális szóalakok esetében ilyenkor következetesen kétirányú fejlődés figyelhető meg: maga a toldalék részint *-i (-ji)*, részint *-jë* formában jelentkezik: (†1158) 1403: *Azaufey* (KSztl. 80) ~ 1363: *Payatasfeye*

(OklSz.); 1206: *cuhnamezei* ~ 1345: *Apathmezeye* (OklSz.); 1298: *Taybazeley* ~ 1324: *Orba Sceuleye* (OklSz.); stb., l. még az OklSz. *elő, erdő, tető* szócikkeit is. A két típus nyelvi helyzete a XIII—XIV. században éles eltérést mutat: az elsőként idézett példák egyrészt mindig jóval korábban tűnnek fel, másrészt ebben az időszakban jóval gyakoribbak is. (Azt, hogy közöttük nyelvjárási különbség van-e, nem tudjuk megállapítani.) A fönti szokatlan jelenség hátterét föltehetőleg az világítja meg, hogy a toldalék *-i* alakjának megjelenése a hiátust úgyszólván magától kiküszöbölte: az *e* és az *i* egymás mellé kerülése (s ennek egyenes következménye: a *-ji* morfémaváltozat) ebben a korban természetesebb megoldást kínálhatott, mint a *feé* > *feje* > *feje* fejlődési vonal, mely adataink szerint csak igen későn jutott nyugvópontra. — Ugyanakkor a morfémaegyüttes jelzett alakulásmódja funkcionális szempontból hátránnyal is járt: az *-i* birtoktöbbesítő jellel való egybeesés miatt a fönti szóalakok egyes és többes számú birtokra egyaránt utalhattak. Helynevek esetén azonban az effajta zavar lehetősége jóval kisebb. (Ezzel összefüggésben l. 279—80.)

Néhány különleges tőtípusban — melyek morfematikai és etimológiai problémái részben tisztázatlanok — ugyancsak jellemzőnek mondható a *-ja/-je* változat megjelenése. Idetartoznak egyes rokonságnevek: KT.: *atya;* KTSz.: *aniahuz;* vö. 1479: „athyamfya *batya*" (Gl.); 1517: *nenyevel* (TörtT. 1890: 558); stb. Külön típus a *fiú* megfelelő alakja: 1236/: *Dedfia* (OklSz.); ÓMS.: *fyaal;* stb., melyben az *i* és az *a* találkozása eleve *-ja*-féle megoldást eredményezhetett, e fonetikailag szabályos jelenségre azonban az írásmód külön nem utal.

Korszakunk birtokos személyjelezési rendszerének egyik legfontosabb újdonsága, hogy megkezdődik a *-ja* toldalékváltozat terjeszkedése mássalhangzós tövek mellett is. A fejlődés első szakaszában az *-at* képzős szóalakokban jelenik meg s válik általánossá. E jelenség közvetlen magyarázatát az adja meg, hogy a képzővégi magánhangzó itt szokatlanul soká megőrződött; így eleinte a hiátus tényével függ össze a *j*-s kapcsolásmód: HB.: *kinzotviatwl.*

Az így kialakult toldalékváltozat akkor is megmarad, amikor a kétnyíltszótagos tendencia hatására a csonka tövűség a jelzett morfematikai helyzetben is uralkodóvá válik: KTSz.: *tamadatia;* ÓMS.: *hullothya;* GyS.: *fugadatia;* stb. Árpád-kori szövegeinkben mintegy tucatnyi példa igazolja e megoldás korai s úgyszólván kivételtelen voltát. — Annak hátterében, hogy az *-at/-et* képzős relatív tövek viselkedése ilyen feltűnő sajátosságokat mutat, minden bizonnyal mélyebb funkcionális okok húzódnak meg. Legvalószínűbbnek az a magyarázat látszik, amely szerint a *-t, -tt* képzős melléknévi igenevek és az *-at/-et* képzős főnevek alaki elkülönülésének volt eszköze eleinte a tőveghangzó megmaradása, később pedig — éppen e rendhagyó tővég alakító hatására — a szokásostól eltérő morfémaváltozatok állandósulása a főnévi szófaj keretében. Ilyen módon az E/3. birtokos személyjel az igenevekhez *-a/-e*, a főnevekhez viszont *-ja/-i* formában járul *(kinzotta, kezdette*, de *kinzatja, kezdeti)*, s e tény a korai ómagyar kortól kezdve egészen a középmagyar—újmagyar korig meghatározza az *-at/-et* képzős tövek toldalékolását. — Mindezek mellett nem hagyható figyelmen kívül az igei paradigma felől érkező analógiás hatás sem. A határozott igeragozás E/3.-ében a megfelelő személyrag következetesen *-ja/-i* formában jelentkezik (HB.: *mulchotia;* KT.: *etetÿ*), s mivel a *t* tővég — különféle funkciójú képzők révén — az igék körében is rendkívül gyakori, az *-at/-et*

főnévképző után jelentkező *-ja/-i* ebből az irányból is megerősítést kaphatott. (E hatás átfogóbb szerepéről l. 275—6.)

A fönti, morfematikai jellegű kötöttség keretét túllépve a *-ja* változat különféle mássalhangzós tövégek mellett is terjeszkedni kezd, föltehetőleg erősen eltérő gyakorisággal. Az előkerült adatokban a következő hangok mellett tűnik fel: *t:* 1251: *Chuasnahatia* hn. (<: *hát*), 1341: *Koachharastya* hn. (OklSz.); — *d:* XIII. század: *Gywrghwaradya* hn. (Csánki 3: 427); 1344: *Remethegorongia* hn. (<: *gorond*? OklSz.); — *k:* 1291: *Thordahasadekja* hn. (CD. 6/1: 107); — *g:* 1333/: *Feskekorongya* hn. (<: *korong* 'silva rotunda', OklSz.); — *l:* 1225: *Terem alia* hn., 1285/: *Waralya* hn. (OklSz.); — *m:* 1344: *Bolukpeturholmya* hn. (OklSz.). — Hangtani szempontból figyelemre méltó az explozívák kitüntetett szerepe, továbbá egyes likvidák és nazálisok jelenléte. A tővég szerkezetét tekintve legfeltűnőbb az a tény, hogy a *-ja* elem több adatban nem is egy mássalhangzó, hanem mássalhangzó-kapcsolat mellett jelenik meg *(harasztja, korongja, holmja);* igaz viszont, hogy e mássalhangzók viszonylag könnyen ejthetők együtt, s másfelől a szótaghatár is enyhíti e hármas kapcsolat torlódásjellegét. — A *j* elterjedése természetesen ingadozásokon keresztül valósult meg. Egyes gyakoribb szóalakok esetén a kronológiai határ is kirajzolódni látszik: 1231: *Celg* [ɔ: *Telg*] *horozta*, 1296: *Zechunharastha* stb.; de 1341: *Koachharastya*, 1353: *Syrharazthya* stb. (OklSz.). Egészében véve adataink arra vallanak, hogy a XIII—XIV. századra tehető az az időszak, amikor a *-ja* elem — részben hangtani, részben lexikai kötöttségektől meghatározva — mássalhangzós tövek mellett is viszonylag széles körű térhódításának indul.

Az egész jelenségkör legfontosabb okai az alábbiakban foglalhatók össze.

A z a n a l ó g i a f o k o z a t o s t o v á b b v i v ő s z e r e p e: Maga a *j*-s toldalékváltozat (magánhangzós tövek mellett) már az ősmagyar kor végén megszületett; a közvetítő láncszem szerepét az *-at* képzős tövek tölthették be, ezek ugyanis a magánhangzós tővég → mássalhangzós tővég fejlődést akkor járták végig, amikor mellettük a *-ja* már megszilárdult. Ezek hatása érhette el a mássalhangzós tövek különböző csoportjait; legkorábban minden bizonnyal a *t* végűeket. A folyamat egésze szempontjából lényeges mozzanat, hogy az *-at* képzős névszók száma a korai ómagyarban igen jelentékeny volt. — A föntiek mellett (kisebb mértékben) az *atyja, anyja* típus analógiás hatásával is számolni lehet.

A j ö v e v é n y s z ó k t ő v é g a l a k í t ó h a t á s a: Az ómagyar kor első századaiban tömegesen áramlottak be nyelvünkbe olyan — elsősorban szláv és latin eredetű — elemek, melyek az *á (> a)* tővég megterheltségét számottevő mértékben fokozták; vö. *széna, barázda, kasza; rózsa, iskola, viola;* stb. E tény a nyelvi tudatban bizonytalanságot idézhetett elő: funkcionális szempontból a tővégi *a* a szóalakok egy részében birtokos személyjel, másik (egyre gyarapodó) csoportjában viszont az abszolút tő etimologikus magánhangzója. Arra nézve, hogy a kettős értelmezés ténylegesen fennállt, valószínű bizonyítékot szolgáltatnak a *szombat, beszéd* (vö. óe. szl. *sobota, beseda*) típusú átvételek: ezek eredeti *a* eleme a magyarban vonódott el, föltehetőleg birtokos személyjelként. Mivel a *-ja* toldalékváltozat a szóalakok elemezhetősége szempontjából lényegesen világosabb helyzetet teremt, s jobban jelzi a tővéget *(barát-ja, gond-ja)*, az egyértelműségre való törekvés — mint funkcionális indíték — ugyancsak a *j*-s változat terjedését mozdíthatta elő.

A z i g e r a g o z á s f e l ő l é r k e z ő a n a l ó g i á s h a t á s: A birtokos személyjelezés és a határozott igeragozás közös eredete s nagyfokú alaki

és funkcionális párhuzama a két elemsor közötti kölcsönhatást a nyelvtörténet minden szakaszában biztosította. Márpedig az igei paradigma megfelelő helyén — mint már jeleztük — a korai ómagyar kor elejétől *-ja/-i* alakpárral kell számolni: itt tehát minden veláris szóalakban törvényszerűnek tekinthető a mássalhangzós tővég és a *-ja* elem találkozása. Ez a tény feltétlenül kedvező hátteret teremtett ahhoz, hogy a hasonló tővégű névszók mellett is megszilárduljon a *-ja* toldalékváltozat. Ezen belül az *-at/-et* képzős alakulatok különleges szerepéről már korábban szóltunk (l. 274).

Az itt felsorolt okok minden bizonnyal szövevényesen, egymás hatását fölerősítve jelentkeztek. Velük kapcsolatban van egy figyelemre méltó közös negatívum is: egyik sem hatott abba az irányba, hogy a mássalhangzós tövekhez járuló *-ja* elemnek *-jë* párja is kialakuljon. (Az *-et* képzős főnevek mellett az E/3. birtokos személyjel *-i* formában szokott megjelenni; a jövevényszók között a korai ómagyarban jóval kevesebb az *é (> ë > e)* tövű, mint az *á (> á > a)* tövű; az E/3. igealakok palatális tő esetén *-i* ragot kapnak.) Nem véletlen tehát, hogy mássalhangzós tövek mellett a *-jë* toldalékváltozat még a kései ómagyar korban is csak kivételképpen tűnik fel.

T/1.: *-muk/-mük > -mk > -nk, -onk/-önk.* — E morféma hangalakja a korai ómagyar kor folyamán jelentős mértékben módosult. Eredetibb formája CVC felépítésű: HB.: *ıfemucut.* Az *m* és a *k* közötti magánhangzó kiesését a nyílt szótagbeli helyzet tette lehetővé; ez utóbbi akkor állt elő, ha a birtokos személyjel után további toldalék következett. A fejlődés következő állomásaként elvonódott az *-mk* forma (abban, hogy CC felépítésű morféma létrejöhetett, a nazálisnak volt döntő szerepe): HB.: *uromc* (kétszer), *uromchuȝ;* majd hasonulásos folyamat eredményeképpen *-nk* alakban állapodott meg: KT.: *hȳrunc;* vö. a megfelelő névmásokat is: KT.: *rohtonc, nekunc.* A teljes tő : csonka tő szembenállással jellemezhető tőtípusokban az *-nk* a tővégi magánhangzót fokozatosan magához vonta, s állandósult nyelvállásban később előhangzóvá alakította. E magánhangzó hangszínét — helyesírás-történeti okokból — a korai ómagyar korban nehéz megítélni. Két körülmény mégis a középső nyelvállású megoldás valószínűsége mellett szól: egyrészt az, hogy e hang eredetét tekintve tővéghangzó; másrészt pedig az, hogy a kései ómagyar korban e toldalék fővariánsa kétségtelenül az *-onk/-önk:* JókK. 17: *lataſonkra;* 1524: *zerelmonknek* (MNy. 19: 127); stb. Ez utóbbi tény egyszersmind azt is jelzi, hogy az előhangzóvá válás a korai ómagyar kor folyamán következett be.

T/2.: *-tuk/-tük, -tok/-tëk∼-tök.* Egyetlen szóalakban adatolható: HB.: *ȝumtuchel, ſzumtuchel.* A magánhangzó hangszíne itt is bizonytalan. A középső nyelvállású forma azért tehető fel elég határozottan, mert a kései ómagyar korban kizárólag e típussal találkozunk. Az utóbbinak mindhárom alakja már korán kialakulhatott; a szabályos háromalakú illeszkedés azonban még a XV—XVI. században is meglehetősen ritka. Tőtani kapcsolódásmódja minden bizonnyal több tényezőtől függött: így a tő szótagszámától, hangtani és morfematikai felépítésétől. A fönti adatban a tovább toldalékolás ténye magyarázza a csonka tövűség kialakulását. Arra nézve, hogy a tőhöz való kapcsolódás itt milyen változatos típusokat hozott létre, a kései ómagyar kor anyaga kínál példákat: JókK. 156: *lataſtokra;* BécsiK. 206: *vratoc;* PéldK. 71: *byntewkert;* stb.

T/3. A változatok két fő típusba sorolhatók:

a) Magánhangzós változatok: *-ak/-ek, -ok/-ëk∼-ök, ?-uk/-ük, -ik.* — A korai ómagyarban mindössze két biztos adat jelentkezik: HB.: *uımadſaguemıa;* HBK.: *cuzıcun;* továbbá két bizonytalan: HB.: *turchucat* (esetleg íráshiba E/3.

helyett); KTSz.: *[b]inucrevl* (lehet *-k* többesjel is). A magánhangzó hangszíne ismét nehezen határozható meg. Legvalószínűbb itt is a középső nyelvállású hang föltevése, mert eredetét tekintve ez is tőváltó hangzó, mely a fejlődésnek ebben a szakaszában aligha juthatott el a teljes záródásig. Ezt határozottan megerősíti a kései ómagyar emlékek tanúsága: e morféma adatainak túlnyomó többsége még ekkor is *-ok/-ëk*~*-ök* formát mutat: JókK. 86: *vankoſok;* KeszthK. 18: *zywekbe;* SándK. 28: *teſtǫk;* stb.; emellett még az archaikus *-ak/-ek* is fel-feltűnik: BécsiK. 45: *ǫlouac,* 50: *fezièkèt;* stb., s az *-uk/-ük* típus még ebben a korban is igen ritkának mondható: 1470: *halaluckal* (Gl.); ÉrsK. 7: *bynwkből;* stb. — A magánhangzós változatok tőtani szempontból mindig a teljes tő : csonka tő szembenállással jellemezhető típusokban fordulnak elő.

b) *j*-vel bővült változatok: *-jak/-jek, -jok/-jëk*~*-jök, ?-juk/-jük.* — A korai ómagyar korból egyetlen adat sem idézhető, rendszertani összefüggések alapján azonban e formák megléte bizton föltehető. Viselkedésük párhuzamos lehetett az E/3.-ban jelentkező *j*-s változatokéval: így fokozatosan általánossá válhattak a csak magánhangzós változatokat mutató tövek különböző csoportjaiban; vö. BécsiK. 186: *oltalmazoioc;* SzabV.: *ereyekwel;* stb. Hasonló meggondolások szólnak amellett is, hogy a mássalhangzós tővég + *-ja* kapcsolódási típus a T/3.-ban is kialakította a párhuzamos szerkesztésmódot; vö. 1512: *akaratïabol* (MNy. 69: 229) : vö. 1490: *akaratyok* (Gl.) stb.

A többes számú birtokra utaló paradigma

E részrendszernek a felépítése egységes: a birtoktöbbesítő jel különféle változataihoz kapcsolódnak a birtokos személyjelek. Mivel az előbbi alakja *-i, -ai/-ei,* s mivel maguk a birtokos személyjelek vagy egyetlen mássalhangzóból állnak *(-m, -d),* vagy mássalhangzóval kezdődnek *(-tok/-tëk),* vagy ilyen változatuk is van *(-nk),* a két morféma könnyen és természetesen csatlakozik egymáshoz; ebből adódik, hogy maga a paradigma alakilag rendkívül kiegyenlített: *-m, -d, -Ø, -nk, -tok/-tëk.* (A hatodik paradigmatag még hiányzik, l. 267—8.)

Arra a kérdésre, hogy az *-i, -ai/-ei* használatát milyen tényezők határozzák meg, „A birtoktöbbesítő jel és változatai" c. rész ad választ (271—2). Így a továbbiakban annak a bemutatására szorítkozunk, hogy az említett változatoknak és a birtokos személyjeleknek az együttese korszakunkban milyen morfémakapcsolatokat hozott létre.

Az alábbi példasor mindig az előrevetített főbb alaki típusok belső rendjét követi. Egy-egy típust általában egy veláris és egy palatális szóalak szemléltet. Ahol szükséges, a tővég magánhangzós, illetve mássalhangzós jellege szerint is tagolódnak az adatok. Példáink jó részét — szükségszerűen — a kései ómagyar korból merítettük.

E/1.: *-im, -aim/-eim:* JókK. 81: *fyaczkaïm;* CornK. 2r: *zeretevïm* | HBK.: *bratïm;* JókK. 34: *bezedïm* | 1516: *wraïnmal* (MNy. 52: 368); HB.: *feleym;* stb.

E/2.: *-id, -aid/-eid:* AporK. 114: *czudaidat,* 121: *zezetǫid* | JókK. 38: *baratïdot;* BécsiK. 223: *enekidnèc* | CzechK. 72: *labaïdat;* AporK. 114: *nepeídnek;* stb.

E/3.: *-i, -ai/-ei:* BécsiK. 11: *kapuit,* 13: *mèzǫizè* | JókK. 39: *tarfy;* 1281: *Kalaman Chehy* hn. (Csánki 2: 578) | 1490: *ynayth* (Gl.); HBK.: *unuttei;* stb.

T/1.: *-ink, -aink/-eink:* BécsiK. 14: *zolgainc;* SzékK. 7 : *kečkeynknek* | JókK. 40: *hugynk;* BécsiK. 98: *fèiedèlminknèc* | SzókK. 7: *lovaynknak;* FestK. 18: *bǫneynk;* stb.

T/2.:*-itok/-itëk, -aitok/-eitëk:* BécsiK. 210: *kapaitokat*, 220: *zǫloiteket* | 294: *gondolatitocbol* [palatális példa nem került elő] | BécsiK. 119: *hazaitoc;* SzékK. 138: *bűneytek;* stb.

Az ómagyar kor elején még a T/1. paradigmatag használata sem tekinthető általánosnak, a T/2. pedig ekkor föltehetőleg egészen új eleme a rendszernek. (Vö. ennek kapcsán 267—8, 280—1.)

Funkcionális kérdések

A grammatikai homonímia

A korai ómagyarban már adatokkal igazolható az a jelenség, melynek gyökerei az ősmagyarba nyúlnak vissza: E/3.-ben, palatális tövek esetén az *-i* (< *-i*) morfémát tartalmazó szóalakoknak kettős értékével kell számolni, mert a kérdéses toldalék lehet a birtoktöbbesítő jel fővariánsaként megjelenő *-i*, de lehet az E/3. birtokos személyjel egyik alakváltozata is. Ilyenkor tehát az adatok egy részében az *-i* elem egyes számú birtokra utal: HB.: *ıldetuıtvl;* HBK.: *lılkı ert;* KT.: *kezdetuıtul;* KTSz.: *gukeritul;* GyS.: *míuín*ᵉ *ıelenetuíben : in . . . operis indicio;* stb.; más esetekben viszont többes számú birtokot jelöl: 1286: *Kalman Kiralychey* hn. (Csánki 2: 578); vö. JókK. 95: „yſtennek *bezedyrewl*" : *de verbis* Domini; SzékK. 2: „ǫ *zekerynek* dvcǫſegheben" : in gloria *quadrigarum suarum;* stb.

Magában a közlési folyamatban a homonímia igen sokféle módon kiküszöbölődhetett. Az adott szóalak értékét bizonyos helyzetekben megvilágíthatta az egyeztetés; szerepet kaphattak mindazok a nyelvi elemek, melyek a mondatban viszonyító funkciót töltenek be, így a névmások, kötőszók stb. (mindezekre nézve vö. a kései ómagyar kori fejezet példaanyagát); s nem utolsósorban eloszlathatta a kétértelműséget maga a valóságos beszédhelyzet is.

Korszakunk adataiból világosan kirajzolódik néhány olyan típus, amellyel kapcsolatban az adott funkció kérdésében — nyelvi fogódzók alapján — elég határozottan állást lehet foglalni. Ezek a következők.

J e l e n t é s t a n i m o z z a n a t o k. — Sok esetben magából a szójelentésből adódóan kétségtelennek tekinthető az egyes szám: HBK.: „eȝ ſcegın ember *lılkı ert*"; KTSz.: *ſcilete[t]vi;* 1310: *Paka vizy* (OklSz.); stb. — Ebben a csoportban különleges helyzetet foglalnak el az *-et* képzős főnevek. Ezek töve mellett az E/3. birtokos személyjel következetesen *-i* formában szokott megjelenni (l. 273), a homonímia veszélye tehát elvben itt a legnagyobb. Ugyanakkor e szavak többnyire elvont főnevek (vö. NádK. 334: *vegezeti;* TelK. 25: *zeretetit;* stb.), melyek jórészt csak egyes számban használatosak: az *-i* pontos értéke felől ilyenkor nem lehet kétség. — Azokban a jóval ritkább esetekben, amikor a többes szám is közkeletű (vö. *mívelkedet*), e típus korai ómagyar viselkedését s az esetleges alaki különbségtevés lehetőségét igen nehéz megítélni. Annyi kétségtelen, hogy az E/3. birtokos személyjelet e tövek mindig tővéghangzós formájukban veszik fel: HB.: *ıntetvınec;* KT.: *kezdetuıtul;* stb.; párhuzamos, biztosan többes számú alakra azonban e korból egyetlen adat sincs. Így nem dönthető el, hogy a két funkció alakilag tökéletesen egybeesett-e, vagy esetleg a tőhöz való másfajta kapcsolódás jellemezte az utóbbiakat. Abból kiindulva, hogy e korban a tőhasználatbeli kettősség igen kedvelt eszköz

volt a funkciók megkülönböztetésére (vö. az igei paradigmában: HB.: *munda:* általános ragozás; *mundoa:* határozott ragozás), az utóbbi lehetőség sem zárható ki teljesen. A kései ómagyar korban mindenesetre a homonímia egészen általános: JókK. 110: „zent leleknek *myuelkedetÿ* myat" : Spiritus sancti *operatione*, s egyszersmind 117: „alazatoſſagnak ... *miuelkedetyt*" : humilitatis *opera;* stb.

Tulajdonnévi funkció. — A korai ómagyar kor helynévi adataiban feltűnő gyakorisággal jelentkezik az *-i:* 1272: *Higmugi* (Györffy 1: 775), é. n. [1282]: *Mihalkerequi* (uo. 341), 1274/: *Phylupteluky* (uo. 176), 1323/: *Moharevy* (uo. 227); 1342: *Kethgathkuzy* (OklSz.); stb. Ezeknek az alakulatoknak az egyértelműségét több tényező együttesen biztosítja. Mindenekelőtt a tulajdonnévjelleg: magából az azonosító funkcióból következik, hogy a név a valóságelemeket többnyire a maguk egyediségében ragadja meg; ennélfogva leggyakrabban egyes számú. Emellett — ugyancsak névtani oldalról — a közvetlen valóságvonatkozás és a hagyományozódott forma szerepével is számolni kell. Az előbbiekkel szorosan összefügg az a tény, hogy morfematikai szempontból a fönti szóalakok összetett szavak, melyeket eleve többé-kevésbé állandósult szerkezet jellemez. Ilyen módon a helynévi adatok *-i* eleme általában világosan elemezhető, s legtöbbször az E/3. birtokos személyjellel azonos. Arra nézve, hogy helynevek esetén az összetétel önmagában is a birtokos személyjelezés körébe vonhat egy *-i* elemet, vö. az alábbi fejlődési sort: 1269: *Zubady* (ZalaOkl. 1: 55); 1343: *Kyralzobody* (VeszprReg. 152); 1372: *Zenthkiralzabady* (OklSz.); 1401: *Zenthkyralzabadya* (Csánki 3: 253). A kiindulópont itt bizonyára az *-i* helynévképző volt, ez azonban az összetétel során átértékelődött: a nyelvi tudat a birtokos szerkezet alaki kitevőjeként fogta fel, s *-ja* birtokos személyjellel helyettesítette.

Morfematikai összefüggések. — Ismeretes, hogy az egyes és a többes számú birtok megkülönböztetésére még a legkritikusabb ponton: a palatális szóalakok E/3.-ében is megvolt a rendszer adta lehetőség. A szembenállást az esetek többségében az *-e : -i* morfémapár biztosította; vö. MünchK. 58va: *bèzede* : 92vb: *bèzedit : sermones eius* stb.; emellett (jórészt az egy szótagú tövek szűk körén belül) hasonló szerepet töltött be az újabb keletű *-e : -ei* pár is; vö. BécsiK. 2: *kèzè* : 3: *kèzèy* stb. Az E/3.-ben, egyes számú birtok esetén jelentkező *-i*-s megoldás természetszerűleg az első esetben okozott zavart. (Többek között ez vezetett az *-ai/-ei* kialakulásához is, l. 264.) A fentiekből az következik, hogy ha egy meghatározott morfematikai helyzetben egyre inkább terjeszkedik az *-ai/-ei*, akkor ugyanitt megnő a lehetősége annak, hogy az egyes számú birtokosra utaló alak *-i* formában jelentkezzék. Föltehetőleg ez az összefüggés ad magyarázatot arra, hogy az E/3. birtokos személyjel *-i* alakváltozata a szokásosnál gyakrabban jelenik meg éppen egy szótagú tövek mellett: HBK.: *lilkı ert;* GyS.: *miuín[c];* stb. Ugyanez a jelenség — hasonló okokból — — a kései ómagyar korban is határozottan érvényesül; vö. JókK. 66: *helÿuel;* SándK. 19: *tórÿból;* KulcsK. 1: *zekybe;* stb.

Az eddig mondottakból az a tanulság szűrhető le, hogy a korai ómagyar kor folyamán alig néhány olyan morfematikai helyzet van, ahol a homonímia egyrészt nehezen kerülhető el, másrészt zavart is támaszt. A fönti típusok közül mindössze az *-et* képzős főnevek egy részével kapcsolatban merülhet fel ez a gyanú. Ezenkívül — a helynevek viselkedése alapján és a kései ómagyar kor

tanulságait visszavetítve — egy sajátos tőtípusban: az *erdő : erdeje*-féle alakulatokban lelhető föl e jelenség. A helynevek XIII—XIV. századi formájában a birtokos személyjel hosszú időn át *-i (-ji)* alakban él: 1256: *Kyralmezey*, 1315: *Myhalhazatetey*, 1339: *Fylepsceley*, 1347/: *Oloperdeyfey* (OklSz.) stb. (l. 273—4 is). Közszói előfordulás a korai ómagyarból nincs; így nem dönthető el, hogy elsősorban a név-funkcióban keresendő-e a magyarázat (l. fent), vagy általánosabb érvényűnek tekinthető a *szőleje : szőlei* típusú párok egybeesése. Az utóbbi föltevés mellett az szól, hogy még a kései ómagyar kor adataiban is kitapintható a homonímia: ugyanazok a szóalakok hol egyes számú birtokra utalnak: LaskS.: *ÿdeÿn;* 1512: „egÿk *zewleÿt*" (MNy. 69: 229); stb., hol pedig többes szám értékűek: BécsiK. 15: *tètèit : vertices;* 1456 k.: *ziley :* parentes (Gl.); ÉrsK. 28: *weley;* stb. Másfelől viszont már a korai ómagyar kor vége felé világosan kirajzolódik az alaki elkülönülés tendenciája is. A helynévi formák korábbi *-i* elemét kiszorítja a *-je:* 1330: *Michalhazateteye*, 1350: *Charzeleye* (OklSz.) stb., s a kései ómagyar közszói adatok is ennek túlsúlyra jutását mutatják: BécsiK. 5: *idèiè;* 1456 k.: *vezzeÿe* (Gl.); stb.

Az egész jelenségkör tanulságai túlmutatnak a homonímia kérdésén, s mélyebb összefüggésekre világítanak rá. A legfontosabbak így összegezhetők: a) Az *-i* birtoktöbbesítő jellel való egybeesés elvileg határozottan annak kedvezett, hogy az E/3. birtokos személyjel *-i* alakváltozata háttérbe szoruljon. Az utóbbi forma nyelvi helyzete azonban a korai ómagyarban meglehetősen erős lehetett. Erre elsősorban egy negatívumból következtethetünk: olyankor, amikor a zavaró homonímia esete lényegében nem áll fenn (l. helynevek), illetve más eszköz segítségével kiküszöbölődik (l. *-ai/-ei*), az *-i* használati gyakorisága feltűnő módon megnő. Ez arra vall, hogy a valóságban nagyon is élő, közkeletű alakváltozat lehetett, mely erős funkcionális ok esetén visszaszorult ugyan, de ennek lazulásával ismét előtérbe került. — b) Azok között a nyelvi hatások között, melyek az E/3. birtokos személyjel *-i* alakjának helyzetét befolyásolták, alighanem számolni lehet a határozott igeragozás analógiás hatásával is. Az igei paradigma az ómagyar kor elején már kiegyenlített: *kérem, kéred, kéri;* ugyanakkor a párhuzamos névszói szóalakok egyrészt ingadozást mutatnak: *kezem, kezed, kezë* ~ *kezi*, másrészt a jelzett funkcionális okok éppen az igei elemsortól eltérő fejlődés irányába hatnak. Ezt a folyamatot a két részrendszer szoros kapcsolata megakadályozni nem tudta, de bizonyos fokig fékezhette: nincs kizárva, hogy az igeragozás szilárd *-i* eleme is szerepet játszott abban, hogy az E/3. birtokos személyjel *-i* alakváltozata végső soron nem szorult ki a használatból.

A többes számú birtok ráértéses kifejezése

Már az ősmagyar kori fejlődésről szólva jeleztük, hogy az *-i* birtoktöbbesítő jel elterjedésének a paradigma több pontján akadálya volt: a többes számú birtokosra utaló toldalékok *-k* eleme e folyamatot nagymértékben visszafogta (l. 267—8). Először a T/1.-ben jelent meg az *-i* morféma, föltehetőleg az ősmagyar kor utolsó szakaszában. — Korai ómagyar kori terjeszkedésére nézve csak közvetett adalékaink vannak; ezek alapján valószínűnek tekinthető, hogy ebben az időszakban vonta be hatáskörébe a T/2. paradigmatagot. E következtetés alapja a kései ómagyar nyelvi anyag, mely az *-i* meglétét már kétségtelenül igazolja (vö. JókK. 140: *fyaÿtoknak;* BécsiK. 321: *zemeitec;* stb.), sőt bizonyos fokú gyakoriságát is jelzi, mert az *-i*-vel bővült és az *-i* nélküli többes számú

alakok közel azonos arányban fordulnak elő. Ez a tény arra vall, hogy a jelenség nem újkeletű; kezdeteit legnagyobb valószínűséggel a korai ómagyar korra lehet tenni. Ennél tovább azonban a fejlődés ekkor nem jutott: a T/3. *-i* eleme jóval később jelenik meg, s elterjedni csak a középmagyar korban fog. — Az eddig mondottak más szempontból azt is jelentik, hogy korszakunkban határozottan számolni kell a többes számú birtok ráértéses jelölésével. A T/3.-ben ez még minden bizonnyal kizárólagos volt; vö. BécsiK. 14: „èzèztèc ǫ *kouètèkèt*" : miserunt *legatos suos;* a T/2.-ben is eléggé általános lehetett; vö. BécsiK. 208: „tv *leantoc* pphetalnac" : prophetabunt . . . *filiae vestrae,* s csak a T/1.-ben kezdett visszaszorulni, de még itt is élt; vö. MünchK. 68rb: „Es boLaffad mv nèkǫnc *bvnǫnkèt*" : Et dimitte nobis *peccata nostra*; stb.

Árpád-kori szövegeink egyetlen T/2. alakja, a HB.-ben kétszer előforduló *zumtuchel : oculis vestris* voltaképpen ezt a differenciálatlan állapotot mutatja: egyes vagy többes értéke elvileg egyaránt lehet. Jelentéstani szempontok alapján azonban e kérdés korántsem merül föl ilyen élesen. Mivel páros testrész nevéről van szó, nyelvünk hagyományainak megfelelően eleve valószínűbbnek tekinthető az egyes szám; másrészt a közlés valóságvonatkozása szempontjából a kétféle alak értéke lényegében azonos: a számhasználat kérdése itt tisztán grammatikai kérdés.

A főnévi birtokos jelzős szerkezet számjelölési problémái

E szerkezettípus a többes számú birtokosra való utalás szempontjából két fő változatban jelentkezik: *emberek háza* (nem egyeztető szerkezet) és *emberek házok* (egyeztető szerkezet). A kettő közül valószínűleg az előbbi az elsődleges. (A két típus viszonyára, s a velük kapcsolatos fejlődéstörténeti kérdésekre nézve l. 268—9.)

A nem egyeztető szerkezet a korai ómagyarban sokszorosan előfordul: KTSz.: „keralucno[c] *[ke]ralatul*", „me[necnec] . . . *eget*", „[a]ngolucnoc *coronaia*"; GyS.: „Habroſagben walacnok *keguſſege*", „eleeknek . . . *vrukſege*"; stb. A KTSz. összesen nyolc, a GyS. öt példát kínál rá; ellenpélda egyikben sincs. — Az egyeztető szerkezet egyetlen korai ómagyar adata a következő: HBK.: „mend w ſzentíí eſ unuttei *cuzıcun*". — Ha az egyszerűbb megoldás még az írott nyelvben is ennyivel elterjedtebb volt, igen valószínű, hogy a természetes nyelvhasználatban elsősorban ez élt. E szempontból nem lényegtelen, hogy az egyeztető szerkezet fönti adata éppen a HBK.-ben fordul elő: Árpád-kori emlékeink körében ez az egyetlen olyan szövegegység, amely körülményes, bonyolult fogalmazásmódjával már a későbbi fordításirodalom jellegzetes kötött formáit készíti elő, s ilyen módon a legtávolabb áll a korszak élő nyelvétől.

A morfematikai jelöltség kérdéskörébe a *-nak/-nek* rag megléte vagy hiánya is beletartozik. A fönti két típus e tekintetben némileg meglepő viselkedést mutat: a nem egyeztető szerkezet valamennyi adatában jelen van (vagy a bizonytalan olvasatú helyeken jelen lehet) a *-nak/-nek* elem; ezzel szemben az egyeztető szerkezet birtokos jelzője jelöletlen. Nincs tehát olyan összefüggés, hogy az erős morfematikai jelöltségre való törekvés egyszerre jelentkeznék a raghasználatban és a többes számú birtokosra való utalásban. E negatívum azért figyelemre méltó, mert a kései ómagyarban a két szempont összeszövődése figyelhető meg: az egyeztető szerkezettel következetesen együtt jár a *-nak/-nek* használata; vö. TelK. 293: „az *igazaknak helyeket*".

A birtokjel

Az *-é* morféma meglétével már az ősmagyar kortól számolni kell (l. 262—3). Mivel első adatai csak a kései ómagyarban jelentkeznek: JókK. 23: *Bernalde;* BécsiK. 73: *nèmzètèkè;* stb., részletes tárgyalására itt nem térünk ki.

A középfokjel

Igen régi múltra tekint vissza: lényegében alapnyelvi eredetű a *-b* (l. 261—2). Korszakunk szórványaiban már fel-felbukkan: 1225: ? *Cuiseb* hn., 1319: *Kysebfilpus* hn., 1347: *Kyssebkerethnuk* hn. (OklSz.). Tőtani kapcsolódásmódjára nézve igen határozott következtetések vonhatók le a kései ómagyar kor anyagából. Legfőbb jellegzetessége ekkor az, hogy az esetek túlnyomó többségében csonka tőhöz járul, nemcsak tovább toldalékolt alakban, magánhangzó előtt; vö. BirkK. 4a: *idefbek;* FestK. 376: *bodoghbakra;* GuaryK. 28: *erofben;* stb., hanem abszolút szóvégen is; vö. JókK. 22: *zentfegefb;* MargL. 2: *kemenb;* ÉrdyK. 508: *gyenerwfeegőfb;* stb. E szabály olyan erős, hogy még mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt is érvényesül; vö. BécsiK. 113: *hatalmafbtol.* — Az idevezető folyamat kiindulópontja minden bizonnyal az volt, hogy az elsőként említett típusban a kétnyíltszótagos tendencia értelmében eltűnt a *-b* előtti tővéghangzó; az itt kialakult csonka tövűség terjedt azután át analogikusan a többi morfematikai helyzetre is. Ha a kései ómagyar kor nyelvi átlagát tekintve maga az *erősb* típus úgyszólván kizárólagos érvényű, akkor egyrészt ennek meglétével már a korai ómagyarban is számolni kell; másrészt az előző fejlődési fokozatot képviselő *erősbeket* típus még korábban: föltehetőleg már az ősmagyarban is létrejöhetett. Abban, hogy a csonka tövűség ilyen mértékben uralomra juthatott, bizonyára szerepet játszott az a tény is, hogy a magyar melléknevek jelentős része (elsősorban az *-s* képző gyakorisága révén) olyan mássalhangzóra végződik, mely a *-b* közvetlen csatlakozását megengedi. — A fönti morfematikai helyzetek a geminációt lehetőségét eleve kizárják: a középfokjel *-b* alakja a korai ómagyarban általánosnak tekinthető.

Irodalom

A rendszer leírásához: *-k* többesjel: Tompa: MMNyR. 1: 515—9; Velcsovné: MMNy. 186—7. — Birtokos személyjelezés: Antal: MNy. 55: 531—7, ÚjMNyt. 32—49; S. Hámori: MNy. 55: 55—67, MMNyR. 1: 533—51; Berrár—Szépe—Tompa: MNy. 56: 43—51; Melcsuk: MNy. 61: 264—75; Lotz: MNy. 63: 394—403, Szonettk. 150—63; Velcsovné: MMNy. 187, 190—3; Rácz: MNy. 72: 53—9, SzófAlTan. 135—49; Papp, FőnPar.; Radics: NyK. 82: 3—58. — *-é* birtokjel: Hexendorf: MNy. 50: 301—18; Tompa: MMNyR. 1: 519—22, Nyr. 88: 446—7; Lotz: MNy. 63: 403—8; Velcsovné: MMNy. 187—8. — Fokjelek: Tompa: MMNyR. 1: 523—31; Velcsovné: MMNy. 188—9. — *-ik* kiemelő jel: Tompa: MMNyR. 1: 522—3, MNy. 58: 435—42; Velcsovné: MMNy. 188. — Az ősmagyar korhoz: *-k* többesjel: Budenz, UgAl. 309—11; Simonyi, TMNy. 533—6; Kertész: MNy. 9: 307—13; Szinnyei: NyK. 45: 267—91, NyH.[7] 106; Berrár, TörtMondt. 18, MNyT. 400; Fokos: NyK. 63: 263—91; Hajdú, BUNy. 128—9, UNyA. 147—8; Bárczi, HB. 18—9. — Birtokos személyjelezés: Budenz, UgAl. 309, 311—4; Szinnyei:

Nyr. 17: 1—8, 49—57, 97—110, 145—54, 193—203, 241—9, NyK. 43: 123—5, 46: 150—3, NyH.[7] 106—7, 114—20; Simonyi, TMNy. 536—41, 707—16; Melich: MNy. 14: 230—52; Klemm, TörtMondt. 342—75; Mészöly: HBHangAl. 8—13; Bárczi, TihAl. 187—90, MNy. 50: 287—301, HB. 22—8, 31—2, 110, 122—3, 154; Berrár, TörtMondt. 19—20, 43—6, MNyT. 400—2; Hajdú, BUNy. 67—71, 129—36, UNyA. 144—53; A. Kövesi: MNy. 67: 35—46; Végh: NéprNytud. 15—16: 135—9; Benkő, ÁrpSzöv. 154—7, 190—202. — *-é* birtokjel: Budenz, UgAl. 267—70; Simonyi, TMNy. 536—8, 581; Berrár, TörtMondt. 20, MNyT. 401. — *-b* középfokjel: Budenz, UgAl. 282—4; Simonyi, TMNy. 562—5; Szinnyei, NyH.[7] 107—9; B. Lőrinczy, KTSz. 117; Berrár, TörtMondt. 18—9, MNyT. 402; Hajdú, BUNy. 146. — A korai ómagyar *-k* többesjel: B. Lőrinczy, KTSz. 118; Bárczi, HB. 18—9. — Birtokos személyjelezés: Szinnyei: MNy. 22: 247, 252—4; Mészöly, HBTárgy. 1—3, 23—4; Bárczi, TihAl. 187—90, HB. 22—8, 31—2, 110, 122—3, 154; B. Lőrinczy, KTSz. 143—5; Kubínyi: Pais-Eml. 453—8; Berrár, TörtMondt. 19—20, 43—6; Papp, FőnPar. 119—29; Benkő, ÁrpSzöv. 142—50, 154—7, 190—202. — *-b* középfokjel: B. Lőrinczy, KTSz. 117.

A NÉVSZÓRAGOZÁS

Írta: Korompay Klára

Az ősmagyar kor elejének nyelvi képe

Az a ragállomány, mely a magyar nyelvtörténet és a rokon nyelvek tanúsága alapján az ősmagyar kor elejére föltehető, egész szerkezetében, sőt egyes elemeit tekintve is lényegében alapnyelvi örökség. Az alábbi ragok megléte, illetve kialakulása vezethető vissza erre a korra: *Ø* rag, *-t* tárgyrag, *-n* locativusrag, *-t* locativusrag, *-á/-é* lativusrag, *-l* ablativusrag (mindegyik a kor nyelvállapotának megfelelő hangalakban). Az egyes morfémák keletkezéstörténeti, alaki és funkcionális kérdései a következőképpen körvonalazhatók.

A *Ø* rag használatának legjellegzetesebb szabályai a rokon nyelvi együttélés korából származnak. Az ősmagyar kor elején is általános a jelöletlenség mindazokban a szerepkörökben, melyek nyelvünk egész története folyamán ugyanezt a sajátosságot mutatják. Így az alanyi funkcióban: „(A) *férfi* halat fog"; a névszói állítmányiban: „Apám *vadász*"; továbbá a megszólításban: „*Fiam!*". — Sajátos esetet képvisel a birtokos jelző, mely egészen az ősmagyar kor utolsó szakaszáig jelöletlen: „*apa* fi", „*apa* fia", „*fa* ág", „*fa* ága" stb. E típus történeti előzménye meglehetősen összetett, mert egyfelől az uráli alapnyelvben volt egy **-n* genitivusrag (mely azonban az ugor nyelvekben nem maradt fenn); másfelől maga az alapnyelv kétségtelenül ismerte a jelöletlen birtokos jelző típusát is. — Az előbbiekhez igen szorosan kapcsolódik a névutók előtti raghasználat kérdése. A magyar névutókra az jellemző, hogy legtöbbször a főnevek *Ø* ragos alakjához csatlakoznak. Ez ismét ugor vonás, s határozottan eltér más rokon nyelvek (így a finn-permi ág) szerkesztésmódjától, melyet általában a genitivusragos megoldás jellemez. E kettősségnek a rendszer további fejlődése szempontjából van döntő jelentősége: a testes rag hiánya — más mozzanatokkal együtt — kedvező feltételt teremtett ahhoz, hogy idővel megindulhasson a névutók raggá válásának széles körű folyamata. (Ennek kifejtését l. 289—93.)

Igen szerteágazó, s részben máig tisztázatlan kérdés az ősmagyar kor eleji tárgy jelöletlensége, illetve jelöltsége. Annyi kétségtelen, hogy a *Ø* ragos tárgynak a magyarban világos nyomai vannak, s ezek főként egy jól körülhatárolható típusban: a határozatlan tárgy keretében jelentkeznek. Későbbi korok nyelvi anyaga alapján ezen belül is elsősorban az igeneves szerkesztésmód őrizte meg a ragtalan tárgyat: *zab aratni, tűz oltani* stb. (nemegyszer még határozott tárgyra átterjedve is); melléknévi igenév esetén többnyire összetett szó formájában: *favágó, vízöntő* stb. Az eddig mondottakkal tökéletes összhangban van az összehasonlító nyelvtudománynak az a megállapítása, hogy az uráli alapnyelvben a tárgynak kétféle jelölésmódja volt: a határozott tárgyat ragos

forma fejezte ki, a határozatlan tárgy viszont ragtalan volt. E jelenség a rokon nyelvekben is föllelhető; vö. zürj. „Me *va* vaja" 'Én *víz* hozok'; cser. „*Pu* ruaš kaja" '*Fa* vágni megy'; (FgrAl. 61); stb. Mindezek alapján ahhoz nem fér kétség, hogy az ősmagyar kor elején volt *Ø* ragos tárgy; valószínűnek tekinthető az is, hogy a határozatlan tárgynak ez volt a legtermészetesebb kifejezési módja. Arra azonban már jóval nehezebb választ adni, hogy e korai időszakban a jelöletlenség mellett számolnunk kell-e, s ha igen, milyen mértékben, a jelölt tárgy meglétével. (E kérdés kifejtését l. alább, a *-t* tárgyrag kapcsán).

A *Ø* ragos határozók megítélése körül szintén sok a bizonytalanság. Az teljes joggal föltehető, hogy a nyelvfejlődés e szakaszában voltak ilyen alakulatok (bizonyára nagyobb számban is, mint később); ugyanakkor a nyelvemlékes korból ismert ragtalan határozókat aligha lehet egységesen ezek folytatásaként magyarázni, mivel effélék esetenként akár jóval későbbi korokban is keletkezhettek. Ezért e típus korai képviselőit elsősorban azokban az elemekben kereshetjük, melyeknek közös jellemzője, hogy a névszói alapjelentés eleve helyre, időre, módra stb. utal: *hamar*, *másnap* stb.

A jelöletlenség kérdéskörén belül megvilágítást kívánnak a jelzővel (közelebbről a minőség- és a mennyiségjelzővel) kapcsolatos jelenségek is. E mondatrészek nem egyeztetett volta nyelvünk alapvonásának tekinthető; már az ősmagyar kor elején számolnunk kell vele mint az alapnyelvből hozott szerkezeti jeggyel: „*szép* virágot", „*jó* lovon" stb.; vö. vog. „*jänk* luwt" '*szürke* lovak'; cser. „*kužu* telәm" 'a *hosszú* telet'; (FgrAl. 75); stb. E sajátosság azonban — az eddig tárgyalt típusoktól eltérően — nem értékelhető *Ø* morfémaként, mivel az adott helyzetben ragos alak a fönti nyelvekben nem is jelentkezhet; másrészt az a toldalék (névszójel vagy rag), mely a főnévi alaptaghoz járul, voltaképpen a szerkezet egészére vonatkozik: hatósugarába a jelzett szóval együtt a jelző is beletartozik. (Ez alól az általános szabály alól egy kivétel van: az értelmező jelző.)

A *-t* tárgyrag kialakulása föltehetőleg nyelvünk önálló életének kezdeti szakaszára esik. E morféma keletkezéstörténetével kapcsolatban számos mozzanat tisztázottnak mondható, a kérdés teljes összefüggésrendszere azonban még megvilágításra vár.

Kétségtelen ténynek tekinthetők a következők. Az uráli **-m* accusativusragnak a magyarban nem mutatható ki folytatása. Visszaszorulása valószínűleg már az ugor korban megkezdődött, mivel az osztják sem ismeri. Az a *-t* morféma, mely a magyarban tárgyraggá fejlődött, funkcióját tekintve minden bizonnyal determináló elem volt, s eleinte csak a határozott tárgy jelölésére szolgált. Elemtörténeti szempontból kétféle eredeztetése is számba jöhet: vagy azonos azzal a *t* kezdetű mutató névmással, mely már az alapnyelvben is megvolt, s mely szórványosan más rokon nyelvekben (osztják, mordvin) is szerepet kapott a tárgyjelölésben; vagy azonosítható az E/2. birtokos személyjellel, melynek eredeti formája ugyancsak **tə* volt. Ez utóbbi származtatást a funkció oldaláról elsősorban az támogatja, hogy a birtokos személyjelek determináló szerepe kétségtelen, s hogy számos rokon nyelvből idézhetők olyan alakulatok, melyekben e kettős érték világosan fölismerhető: osztj. *juχem* 'fám; a fa' stb. — Abban, hogy egy korábbi determináló elem fejlődése a tárgyrag felé vezetett, a különféle rendszerkapcsolatoknak lehetett döntő szerepe. Ezek közül legvilágosabban az igeragozásé ragadható meg. Föltehető, hogy szorosan összefügg egymással a következő két jelenség: egyfelől (az általános és a hatá-

rozott igeragozás fokozatos elkülönülésének következtében) maguk az igealakok egyre inkább utalni tudtak a tárgy határozottságára, illetve határozatlanságára; másfelől a *-t* elem determináló funkciója háttérbe szorult, s használata így átterjedhetett a határozatlan tárgy jelölésére is.

A tárgyraggal kapcsolatban számos további kérdés nem zárható le megnyugtató módon. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak:

A *-t* morféma közvetlen funkcionális előzményeként a korábban mondottak alapján két elvi lehetőség rajzolódik ki. Tekintetbe véve a ragtalan tárgy igen régi voltát és a magyarban való részleges továbbélését, az egyik felfogás voltaképpen *Ø* előzménnyel számol: eszerint egy korábbi jelöletlen állapotot váltott föl a jelöltség; eleinte csak a határozott tárgy körében. — Az alapnyelvi háttér ismeretében jóval valószínűbbnek tekinthető egy másik elgondolás. Ha a határozott tárgy már az alapnyelvben jelölt volt, akkor az **-m* accusativusrag visszaszorulása és a *-t* tárgyrag megjelenése belső összefüggésben van egymással: a jelöltség lényegében folyamatos volt, csak a rendszer adott pontján elemcsere történt. Az általános nyelvtörténetből meríthető érvek határozottan ez utóbbi nézet mellett szólnak, mivel ha egy állapot jelöltsége már kialakult, azt többnyire nem ennek megszűnése, hanem egy más típusú jelöltség előtérbe kerülése szokta felváltani. Ennek alapján nagy a valószínűsége annak, hogy a *-t* a korábbi **-m* helyébe lépett; talán már az ősmagyar kort megelőző időkben. — E változás okrendszere jórészt felderítetlen. A leginkább számba veendő tényező egyrészt az *-m* morféma grammatikai homonímiája (accusativusrag és birtokos személyjel); másrészt az a körülmény, hogy a *-t*-vel kapcsolatban szintén föllépő kétértelműséget a grammatikai hasadás (*-t:* tárgyrag; *-d:* E/2. birtokos személyjel) korán ki tudta küszöbölni. (Az *-m* esetében erre fonetikai lehetőség nem volt.)

A jelöltség és a szórend összefüggésének vonatkozásában elsősorban a tipológia tanúságára támaszkodhatunk, mely szerint belső kapcsolat van egyfelől az alany és a tárgy alaki megkülönböztetése, másfelől a mondat szórendje között; ilyen módon az is föltehető, hogy egyes szórendi változásoknak szerepük van abban, hogy egy korábbi jelöletlen állapotot fölvált a tárgy jelölése. Ilyen változás lehet az, amikor a tárgy topikalizálódik, azaz olyan helyzetbe kerül, ami egyébként az alany jellemzője: „A *rókát* a fiú látta meg." — E megközelítési mód elvi fontossága miatt érdemel figyelmet; közelebbről azonban az ősmagyar kori események magyarázatához aligha ad konkrét fogódzót. Egyrészt (az eddig mondottak értelmében) kevéssé valószínű, hogy a *-t* közvetlen előzménye a teljes jelöletlenség lett volna; másrészt keveset tudunk az alapnyelvi és az ősmagyar szórend közötti esetleges különbségről: e téren komoly változás nem ragadható meg.

Az E/1.-ben és az E/2.-ben jelentkező *Ø* rag háttere is kérdéses. A „Veszem a *nyilam*", „Látom a *fiad*" típus minden bizonnyal igen régi. A kettő közül az utóbbit tudjuk nehézség nélkül megmagyarázni: mivel az E/2. birtokos személyjel és a *-t* tárgyrag az ősmagyar kor legelején alakilag egybeesett (sőt, eredetbeli kapcsolat is volt közöttük, l. fent), a birtokos személyjel önmagában is alkalmas volt arra, hogy mindkét funkciót magába sűrítse. E jelenség párja számos rokon nyelvben föllelhető: ahol az uráli **-m* accusativusrag megőrződött, ott az E/1. birtokos személyjeles alak legtöbbször ragtalan formában is jelölheti a tárgyat. — Jóval kevésbé világos a magyar *-m* birtokos személyjel effajta használatának a háttere. Az előbbihez hasonló magyarázat itt is kínálkozik, csak áttételes módon: amennyiben a

-t tárgyrag az *-m* accusativusragot váltotta fel, a korábbi időszakból mintegy átöröklődhetett az *-m* morféma funkciósűrítő értéke, s ez reliktumként akkor is fönnmaradhatott, amikor maga az *-m* tárgyragként már kiszorult a használatból. Ez esetben az E/1. és az E/2. alak azonos viselkedését lényegében azonos (csak más-más időszakban ható) funkcionális ok idézte elő. — Végül korántsem hagyható figyelmen kívül az analógia szerepe sem: e vonatkozásban számolnunk kell egyrészt az E/1. és az E/2. alak egymásra hatásával; másrészt az *engem, téged* névmások közös alakító hatásával, melyek saját paradigmájukban épp olyan különállást mutatnak, mint főnévi megfelelőik, azzal a különbséggel, hogy kizárólag tárgyra utalnak, mégpedig ragtalan formában.

Az ősmagyar kor elején e k h a t á r o z ó r a g j a i a következők: *-n* és *-t* locativusrag; *-á/-é* lativusrag (még diftongusos formában); *-l* ablativusrag. (Az elemek ilyen sorrendű tárgyalása — mely a későbbiekben is következetesen érvényesül — az egyes toldalékok nyelvi helyzetének, gyakoriságának eltérésein alapul. Vö. ezzel kapcsolatban a későbbi korok számadatait is: 292, 305 stb.) A fönti négy elem mind alaki, mind funkcionális szempontból meglehetősen egységes csoportot alkot. Felépítésüket tekintve egyelemű ragok; egy kivétellel a C típust képviselik. Viselkedésüknek legfőbb jellemzője, hogy következetesen megvalósul bennük a magyar határozórendszer központi elve: az uráli alapnyelvből örökölt irányhármasság. Abban is korábbi időszakok nyelvállapota hagyományozódik tovább az ősmagyar korra, hogy eleinte csekély számú rag van, s ennek megfelelően ezek grammatikai tartalma rendkívül tág: egyrészt magára a helyviszonyra is elnagyoltan utalnak, lényegében csak a honnan?, hol?, hová? kérdésekre válaszolva; másrészt alkalmasak arra is, hogy — elsődleges helyhatározói szerepük mellett — idő-, mód-, állapot-, eszköz-, társ- stb. határozók ragjaként szerepeljenek. E funkcionális gazdagság nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy a ragos szóalak egészének jelentését nagymértékben meghatározza maga a ragozási tő: aszerint, hogy ez időt, módot stb. fejez ki, kaphatnak az elnagyolt szerepkörű ragok meghatározott, szűkebb funkciót.

Az egyes ragok használati körének kiterjedtségét az ősmagyar kor elejére nézve nehéz föltérképezni; az azonban számba vehető, hogy a későbbi korok morfematikai részrendszereinek mely pontjain találkozunk velük. Hajdani központi szerepükről ilyen módon kisugárzásuk ad képet.

Az *-n* l o c a t i v u s r a g g a l az alábbi részrendszerekben találkozunk: a) megőrződött az *-n, -on/-ön/-ön* superessivusragban, mely későbbi szűkebb funkciója mellett megtartotta eredetibb, általános helyviszonyra utaló jellegét is: *földön, helyen;* időhatározóként is: *télen* stb.; b) az *-n, -an/-en* mód- és állapothatározó-ragban: *okosan, szépen* stb.; c) néhány névutóban: *ellen, képpen, koron, után* stb.; d) névutói eredetű ragban: *-ban/-ben;* e) raghalmozással keletkezett ragszerű elemben: *-lan/-len;* f) határozószókban: *rokon, jelen* stb. — A különféle uráli nyelvek ugyanezeket a változatos szerepköröket mutatják: osztj. *juχ-ne* 'fában', *pəsan-ne* 'asztalon'; md. *ve-ńe* 'éjjel'; zürj. *ty-n* 'ott' (BUNy. 120); stb.

A *-t* l o c a t i v u s r a g használati köre sok tekintetben párhuzamos az előző morfémáéval, bizonyos különbségek azonban kirajzolódnak. E toldalék az alábbi morfémákban él tovább: a) helyhatározóragként egyes helységnevek mellett: *Győrött, Pécsett, Kolozsvárt* stb.; sajátos vonása, hogy helyhatározói szerepében — az *n*-től eltérőleg — nem specializálódott; b) mód- és állapothatározói funkcióban az ómagyar *-(s)t* ragban: *kellemetest, állhatatost* stb.; c)

úgyszólván általános érvénnyel a hol? kérdésre felelő névutók körében: *alatt, előtt, felett* stb.; s itt-ott egyirányú névutókban is: *iránt, viszett* stb.; d) névutói eredetű határozóragban: *-ért;* e) különféle, változatos keletkezésű ragokban: *-ént, -ként* stb.; f) határozószókban: *itt, most, hanyatt* stb. — A rokon nyelvek párhuzama itt is megállapítható: vog. *χāp-ət* 'csónakban', *puŋk-ət* 'fejen'; osztj. *poγəl-nat* 'fiával', *ko-t* 'hol' (BUNy. 121); stb.

Az *-á/-é* lativusrag utóélete így foglalható össze: a) megjelenik helyhatározóragként bizonyos helységnevek mellett, egyre szűkülő használati körben s erős nyelvjárási kötöttségek között: *Egré, Győré, Sárvárá* stb.; továbbá olyasféle reliktumokban, mint a *világgá megy;* b) különféle állapothatározók (essivus, translativus-factivus) kitevőjeként a *-vá/-vé* ragban: *széppé, emberré* stb.; c) rendszerszerű jelleggel a hová? kérdésre felelő névutókban: *alá, fölé, mellé* stb.; d) néhány névutói eredetű ragban: *-ba/-be, -ra/-re;* e) határozószókban: *ide, soká, többé* stb.; f) igekötőkben: *alá, rá* stb. — Az ősmagyar hangalak kérdése itt összetettebb, mivel az alapnyelvben föltehetőleg két előzménye is élt: egyrészt a **-k*, másrészt az **-i*. A magyar lativusrag hátterében (hangtörténeti okokból) elsősorban az utóbbival számolhatunk; az sem zárható ki azonban, hogy a diftongusfejlődés bizonyos pontjain a kettő találkozott. A **-k* továbbélésére közvetett bizonyítékaink is vannak: azok a névszóragok, melyekben maga a zárhang őrződött meg: *-nak/-nek, -ig* ~ R. *-ik*. — Mindkét lativusragnak vannak rokon nyelvi párhuzamai: osztj. *juχ-a* 'fához'; zürj. *šer-i* 'ketté' (BUNy. 124—5); stb.

Az *-l* ablativusrag a következő elterjedést mutatja: a) helyhatározóragként csak meghatározott helységnevek mellett jelentkezik, már az ómagyar kortól szűkülő körben s ismét nyelvjárási kötöttségek között: *Pécsül, Egrül* stb.; b) mód- és állapothatározó-ragként megőrződött az *-ul/-ül* toldalékban: *bolondul, emberül* stb.; c) egészen általános a honnan? kérdésre felelő névutókban: *alól, közül, mellől* stb.; d) jelen van számos névutói eredetű ragban: *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től, -nál/-nél, -val/-vel;* e) több más, egyedi keletkezésű ragban vagy ragszerű elemben: *-stul/-stül, -lan/-len, -lag/-leg;* f) számos határozószóban, s esetenként ezek igekötői folytatásában: *hol, alul, kívül, körül* stb. — A rokon nyelvekben az *-l* funkcionális viselkedése sok tekintetben párhuzamos a fentiekkel: vog. *āmp-əl* 'kutyával', *kün-l* 'kívülről'; osztj. *ko-l* 'honnan?' (BUNy. 122); stb.

A raghasználat sajátosságai közül kettő érdemel még figyelmet. Mivel az ősmagyar kor elejének szófaji rendszere már meglehetősen fejlett lehetett, föltehető, hogy bizonyos szófaji kötöttségek is irányították az egyes ragok megjelenését. Az effajta különbségek leírása azonban csak első emlékeink alapján lehetséges; az egész kérdéskör árnyalt tanulmányozásához pedig csak a kései ómagyar kor emlékei nyújtanak példaanyagot.

A másik kritikus kérdés a névszói toldalékok egymáshoz való kapcsolódása, közelebbről a ragok és a jelek sorrendje. E tekintetben az ősmagyar kor elejének nyelvi képe meglehetősen homályos. Bizonyos megszilárdult ragos alakulatok máig a rag + birtokos személyjel típust képviselik (mely egyébként az alapnyelvre is valószínűsíthető): *fölöttem, melléd* stb.; ezek azonban — éppen megszilárdult voltuknál fogva — nem feltétlenül bizonyítják azt, hogy az egykorú raghasználatot még az ősmagyarban is ez jellemezte. Ugyancsak óvatosan értékelendők az efféle szórványos adatok: ÉrdyK. 571: „my *ydettewnk*"; vö. 1543: *Sarwaratta* (LtK. 3: 77); vö. a nyelvjárási *leánta* típust is; stb., mivel ezek többféleképpen is magyarázhatók: van olyan felfogás, mely az ősi rag +

jel elv továbbélését látja bennük; az is elképzelhető azonban, hogy egyedi, analógiás alakulatok. Egészében mindenesetre a magyar nyelvtörténet arról tanúskodik, hogy a primer ragok társaságában nem szoktak névszójelek megjelenni. Így e kérdést — az ősmagyar kor első felének vonatkozásában — nyitva kell hagynunk. Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a nyelvünkre jellemző jel + rag sorrend kialakításában döntő szerepe volt annak a ténynek, hogy ragjaink jelentős része névutói eredetű. (A névutós szerkezetben ugyanis semmi akadálya annak, hogy a főnévi elem névszójelet is tartalmazzon.) Mindebből az is következik, hogy a jel + rag sorrend megjelenésével és elterjedésével már a raggá válás kezdetétől, tehát az ősmagyar kor második felétől számolni kell.

A rendszer fejlődése az ősmagyar kor folyamán

Keletkezéstörténeti és alaki kérdések

A névutók raggá válásának folyamata

A magyar névszóragozás egész fejlődéstörténetének központi jelentőségű folyamata a ragrendszer fokozatos bővülése névutói eredetű elemekkel. E folyamat időbeli határai rendkívül tágak: kezdetei az ősmagyar korba nyúlnak vissza; utolsó hullámai a kései ómagyar kor ragállományát gyarapítják. E ragkeletkezési mód különleges produktivitását jól mutatja az eredmény: az a több mint egy tucat elem, mely mai névszóragjainknak mintegy a felét teszi ki, s mely mind számra, mind funkcionális fontosságra sokszorosan felülmúlja az egyéb módokon (raghalmozással, a primer ragok alaki és funkcionális módosulásával) létrejött elemeket. Biztosan névutói eredetű ragjaink teljes sora — mai formában feltüntetve — a következő: *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből, -ra/-re, -ról/-ről, -nál/-nél, -hoz/-hez/-höz, -tól/-től, -nak/-nek, -val/-vel, -ért, -szor/-szer/-ször, -kor.* (A *-val/-vel* esetleges másfajta eredeztetéséről l. 297—8.) Ezeken kívül föltehetőleg önálló szóból (bár aligha névutói közvetítéssel) keletkezett még a *-ként* és az *-nként.* Egyes vélemények szerint idetartozik a *-nott, -nól, -ni* ragcsalád is (ennek keletkezéstörténeti kérdéseit l. 294—5).

Annak eldöntése, hogy egy rag névutóból származik-e, elsősorban rendszertani összefüggések alapján lehetséges. Kétségtelen bizonyítékot jelent az a tény, ha egy mai névszórag palatális vagy veláris változatának paradigmatikus megfelelője van a személyes névmási határozószók rendszerében: *-ban/-ben : benne, -ról/-ről : róla, -val/vel : vele* stb. (akárcsak a névutóknak; vö. *alatt: alatta, elől : előle* stb.). Az ilyen típusú kettősségek csak úgy magyarázhatók, hogy egy hajdani ragos névszó vagy határozószó (melynek eredeti hangrendjét a névmási paradigma máig őrzi) kétirányú fejlődésnek indult: egyfelől — önállóságát fokozatosan elvesztve — névutóvá, majd raggá alakult; másfelől — határozószói használatban azt megőrizve — maga is további toldalékokat vett fel, s így új részrendszer kiindulópontjává (morfematikai értelemben: tövévé) vált. — További fontos érv a névutói eredet mellett, ha maga az

önálló szó is kimutatható. Egyes esetekben ma is él: *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből* < *bél* 'belső rész', *-tól/-től* < *tő* 'közelség', *-szor/-sző/-ször* < *szer* 'sor, rend', *-kor* < *kor* 'eltelt idő' stb.; máskor etimológiai összefüggések alapján kimutatható vagy több-kevesebb valószínűséggel föltehető: *-ra/-re, -ról/-ről* < **roγ* 'közelség' vagy ug. **raŋə* 'felszín'; *-nak/-nek* < ur. **nä* 'ez'; *-val/-vel* < fgr. **βäke* 'erő'; *-hoz/-hëz/-höz* < ug. **kućə* 'oldal, szél'; *-nál/-nél* < ug. **na-* 'közelség'; stb. Általánosságban elmondható azonban, hogy a fönti etimonok körül sok a bizonytalanság, s maga ez a tény is arra utal, hogy a megszilárdult ragos alakulatok rendkívül régiek. Előfordul az is, hogy a hajdani ragos névszó morfematikai szerkezetéből csak a rag elemezhető világosan: *-ért* < *-t* locativusrag; a korábban említett paradigmatikus megfelelés azonban a rag idetartozását kétségtelenné teszi.

Mindezek alapján azok a névutói alakulatok, melyekkel mint ragelőzményekkel az ősmagyar kor folyamán feltétlenül számolnunk kell, a következőképpen rekonstruálhatók: **belen, *belé, *belől, *roγá, *roγol, *nàγál, *χozá, *tüγül* ~ **tüβül, *nek, *βel, *ért, *szërën* : **szërt, *koron* : **kort.* (Részletes leírásukat l. „A névutók" c. fejezetben.)

Annak hátterében, hogy a magyar névszóragozás új elemei elsősorban a névutók felől érkeztek, olyan szerkezeti összefüggések húzódnak meg, melyek már a rokon nyelvi együttélés korában kijelölték a fejlődés bizonyos irányait. E szerkezeti jegyek a következők: a) Az uráli nyelvek szórendi viszonyait az jellemzi, hogy a bővítmény általában megelőzi az alaptagot (a tárgy az állítmányt, a jelző a jelzett szót stb.). — b) A főhangsúly a szó, illetve a szerkezet első szótagjára esik. — Mivel a névutós szerkezet (legalábbis az esetek nagy részében) birtokos szerkezetből vált ki, s mivel ebben a majdani névutó a szerkezet alaptagjával volt azonos, ennek sorrendi helye s az ezzel járó hangsúlyviszonyok együttesen annak kedveztek, hogy a határozói viszonyokat névutók fejezzék ki. — c) Az ugor nyelvek névutós szerkezetei ezen belül különleges viselkedést mutatnak: a névutó a főnév *Ø* ragos alakjához járul, a szerkezet két tagjának határát tehát nem jelzi meghatározott funkcióval rendelkező testes morféma — ilyen módon fennáll a lehetősége annak, hogy az említett mozzanatok, kiváltképpen a hangsúlyviszonyok révén a két elem fokozatosan egy szóalakban egyesüljön, azaz a grammatikai viszonyítást kifejező nyelvi jel névutóból raggá alakuljon. A fejlődésnek ez az iránya az egész ugor ágra jellemző; éppen ezért — mint a rendszerből következő adottsággal — az ősmagyar kor elejétől számolhatunk vele. Másfelől viszont korai ómagyar adataink arról tanúskodnak, hogy e folyamat nagyobb arányokat föltehetőleg csak az ősmagyar kor második felében öltött.

Azok a kritériumok, amelyek segítségével a raggá válás nyelvemlékeinkben megfigyelhető, elsősorban alaki természetűek. A legfontosabbak a következők: egy szótagúvá válás; illeszkedés; egybeírás. (Mindhárom szorosan összefügg a hangsúly további gyöngülésével is, e fontos tényező azonban közvetlenül nem ragadható meg, csak következményei — az említett alaki jegyek — utalnak rá.)

Magának a raggá válási tendenciának legfőbb jellegzetességeként a lassú, fokozatos terjeszkedést emelhetjük ki. Egyrészt igen jelentékeny eltérések mutatkoznak már a tekintetben is, hogy mely elemek mikor kerülnek be hatásugarába; másrészt a fejlődés ritmusa nyelvjárásonként is más és más; harmadsorban pedig ugyanaz az elem ugyanabban a szűkebb nyelvváltozatban is az átmenetek olyan széles skáláját mutatva alakul át névutóból raggá, hogy a

kettő között éles határ legtöbbször nem is húzható. E vonatkozásban az alaki kritériumok is csak megfelelő óvatossággal alkalmazhatók: az illeszkedés ténye pl. tökéletes egyértelműséggel utal a raggá válás befejeztére; ugyanakkor az illeszkedés hiányából korántsem következik a névutójelleg, hiszen nem illeszkedő névszóragokkal egyes nyelvjárásainkban máig számolhatunk. Mindez azt is jelenti, hogy olyankor, amikor a korai ómagyar adatok a raggá válásnak úgyszólván teljes lezárulását mutatják, e folyamat kezdetei nagy biztonsággal vetíthetők vissza az ősmagyar kor második felére. Ez vonatkozik mindenekelőtt az alábbi névszóragokra: *-val/-vel, -nak/-nek, -ban/-ben; -tól/-től*, a következő meggondolásokból.

A *-val/-vel* már első szövegemlékeink valamennyi adatában következetesen illeszkedő formában, s mindig egybeírva jelentkezik, ragjellegéhez tehát kétség sem fér: HB.: *halaláál, zumtuchel;* ÓMS.: *fyaal, ſcegegkel;* GyS.: *zaraual, ſcemehel;* stb. Az adatokban tükröződő nagyfokú hangtani variáció ($h \sim \beta \sim$ hiátus) ezt a tényt még inkább megerősíti, mivel effajta váltakozás csak hangzóközi helyzetben jöhetett létre; eszerint maga a raggá válás már igen régi keletű. (A *-val/-vel* esetleges másfajta eredeztetését l. 297—8.)

A *-nak/-nek* alaki viselkedése annyiban tarkább, hogy e rag (mindkét funkciójában, l. 300—2) a HB.-ben még egyalakú: *foianec, puculnec* stb.; a másik három emlékben viszont már kivétel nélkül illeszkedik: KTSz.: *Joſepnec, keralucno[c];* ÓMS.: *fyomnok;* GyS.: *nepnech, afcunnac;* stb. (E megoszlásnak minden bizonnyal nyelvjárási háttere is van.) Egybeírása is eléggé általános, bár egy-két kivétel akad: HB.: *muga nec* stb. A fentieken kívül igen fontos érvet szolgáltat a korai raggá válás mellett egy különleges funkcionális mozzanat. A korai ómagyar korban a *-nak/-nek* már nemcsak a részeshatározónak a ragja, hanem a birtokos jelzőé is: e szerepkörben való páratlan elterjedését mintegy 40 adat igazolja. Márpedig az ide vezető folyamat aligha képzelhető el másként, mint annak föltevésével, hogy a névutó → rag fejlődés még a részeshatározói funkcióban következett be, igen korán; a kérdéses elemet éppen rag volta tehette alkalmassá arra, hogy egy morfematikailag rendkívül erősen jelölt szerkezettípusnak megfelelő rugalmassággal használható kitevője legyen.

A *-ban/-ben* esetében a legfontosabb kritériumot abban láthatjuk, hogy e rag névutói előzménye minden kétséget kizáróan két szótagú volt: **belen;* ennek a formának pedig korai ómagyar emlékeinkben már nyoma sincs. (Éppen ezért nehéz pontos választ adni arra a kérdésre, hogy a *belen* > *-ben* változás hogyan zajlott le. Egyfelől számolhatunk szabálytalan alaki rövidüléssel, ún. zsugorodással; másfelől az is valószínű, hogy ezt a folyamatot a névmási *benne* forma analogikus hatása is előmozdította.) A rag az emlékek egy részében még egyalakú: HB.: *miloſtben, paradiſumben;* KTSz.: *latotuben;* stb.; másutt már részleges illeszkedése figyelhető meg: GyS.: *Habroſagben, Koozſagbon, tonoſagaban.* Egybeírása egészen következetes. Vele kapcsolatban legfeltűnőbb az a tény, hogy a ragcsalád másik két eleme: a későbbi *-ba/-be* és *-ból/-ből* ugyanebben a korban még határozottan névutóként viselkedik: két szótagú, nem illeszkedő (noha egybeírt) formában tűnik fel: HB.: *vilagbele;* KTSz.: *mogzotbelevl;* stb. E kettősség föltehető okairól l. alább.

A *-tól/-től* rag voltát jórészt hasonló érvek támogatják: a két szótagú formák hiánya, s az adatok többségében jelentkező egybeírás. Az illeszkedés tekintetében lehetetlen állást foglalni, mivel az *ú* és az *ű* hangok betűjelei azonosak: HB.: *gimilcíctul, kinzotvratwl* stb. Ismét van azonban egy funkcionális mozzanat, mely önmagában is úgyszólván eldönti a kérdést: már a korai ómagyarban

ragvonzó névutóként adatolható a *vmitől fogva:* KT.: „wýlag" *kezdetuitul fugua*?" — ennek szerkezete pedig eleve kizárja azt, hogy a benne megjelenő *-től* elemet névutóként értékeljük.

A fönti négy esetben érvek egész sora s a korai nyelvemlékek bőséges példaanyaga igazolta azt, hogy a raggá válás kezdetei az ősmagyar korra tehetők. Jó néhány más elemmel kapcsolatban is komolyan számba veendő ez az eshetőség. Ilyen a *-hoz/-hëz/-höz,* melynek következetes egybeírása (s *-á* nélküli formája) ismét a ragjelleg mellett szól, noha az illeszkedés kérdése helyesírástörténeti okokból itt is eldönthetetlen: KTSz.: *ieguſe[h]v[ȝ].* — Nemegyszer az adatok kivételesen ritka volta vagy bizonytalan olvasata az egyetlen akadálya annak, hogy a folyamat kezdeteit egészen határozottan az ősmagyar korba vetítsük vissza. Ezt a típust képviseli a *-ról/-ről* és a *-nál/-nél:* KTSz.: *[b]inucrevl, veſe* { ? *veſc[e]*} *lenel* { ? *leuel*} ?'veszélyénél'. Figyelemre méltó, hogy mindkét adat már az illeszkedés tényét is jelzi.

Az eddig mondottak értelmében mintegy 6—7 névutó raggá válása indulhatott meg már az ősmagyar kor második felében. Ha tekintetbe vesszük egyfelől azt, hogy körülbelül ugyanennyi elem csak a korai ómagyarban vagy még később kapcsolódik be a fejlődésbe *(-ra/-re, -ért, -ba/-be, -ból/-ből, -szor/-szër/-ször, -kor),* másfelől pedig azt, hogy a névutók tekintélyes része mindvégig névutóként él tovább, azaz teljességgel kívül marad a most vizsgált folyamaton, tisztázásra vár az a kérdés, hogy milyen nyelvi tényezők siettették vagy késleltették egyes névutók raggá válását.

Az okok szövevényes együtteséből három tényező rajzolódik ki világosan: a használati gyakoriság, a funkcionális gazdagság, továbbá az alaki redukciót megkönnyítő hangtani felépítés. — Az első mozzanat legtisztábban a mennyiségi mutatók révén ragadható meg. A korai ómagyar névszóragok gyakorisági listájának élén a következő elemek állnak: *-t* tárgyrag, *-nak/-nek*[2] (a birtokos jelző ragja), *-val/-vel, -ban/-ben, -tól/-től.* (Részletesen l. alább.) Közülük a *-nak/-nek*[2], a *-val/-vel* és a *-ban/-ben* a kései ómagyar kor különböző típusú szövegeiben is egységesen a 2—5. helyet foglalja el. Nem lehet tehát kétség afelől, hogy a sűrű használat és a korai raggá válás között szoros belső összefüggés van. Ezt még közelebbről is megerősíti egy etimológiailag összetartozó ragcsalád tagjainak feltűnően heterogén viselkedése. Az, hogy a *-ban/-ben* az ősmagyarban vált raggá, a *-ba/-be* és a *-ból/-ből* viszont csak a korai ómagyar kor végén—a kései ómagyar kor elején, aligha magyarázható mással, mint a hol?, hová? és honnan? kérdésre felelő helyhatározóragok erősen eltérő gyakoriságával. A hol? kitüntetett szerepét jól mutatják a korai ómagyar adatok arányai: 15 *-ban/-ben,* 6 *belé,* 5 *belől;* ezek tanúságát ismét megerősíti a kései ómagyar kor jóval bőségesebb példaanyaga. — A funkciógazdagság mint a névutók raggá válását befolyásoló tényező meglehetősen összetett módon jelentkezik. Egyrészt már azáltal is, hogy az erősen poliszém ragok általában egyszersmind gyakoriak is, márpedig a gyakoriság — mint láttuk — kedvez a raggá válásnak. Másrészt a *-tól/-től* és a *-val/-vel* hallatlanul gazdag szerepköre (részletesen l. alább) arra világít rá, hogy bizonyos összefüggés tehető fel a sokféle, meglehetősen elvont határozói viszony kifejezése és a korai raggá válás között is. Legvalószínűbbnek azt tarthatjuk, hogy e két folyamat egymást kölcsönösen erősítette, amint ezt más vonatkozásban már a *-nak/-nek* funkcióbővülése kapcsán is megfigyelhettük. — Az alaki mozzanatok közül elsősorban az érdemel figyelmet, hogy nem egy rag névutói előzménye tartalma-

zott β vagy γ elemet: *nàγàl, *roγol, *tĕγül ~ *tüγül. E változékony, hangzóközi helyzetben könnyen kieső spiránsok eltűnésével a raggá válás első lépése: az alaki redukció igen korán megtörténhetett.

A raghalmozás

A magyar névszóragozás történetében e ragkeletkezési mód igen ritkának mondható. A raghalmozás jellegzetes ugor vonás, s egészében összefügg azzal a másik ténnyel, hogy e nyelvekben az új ragok keletkezésének legfőbb módja a névutók raggá válása. (L. az előző részt.) Biztosan raghalmozással létrejött ősmagyar ragunk egy van: az *-ig*. Föltehetőleg e típusba tartozik még, s a kronológiai nehézségek ellenére is ugyancsak az ősmagyar kor kapcsán tárgyalandó egy különleges ragcsalád: a *-nott, -nól, -ni*. Végül említést érdemel, hogy szórványosan későbbi korokban is megjelentek olyan ritkább ragok vagy ragszerű elemek, melyek végső soron szintén a raghalmozás körébe vonhatók. Ilyen a kései ómagyarból adatolható, de bizonytalan korú *-ént, -lan/-len* és *-lag/-leg*, s ilyen az akkor kialakuló, egyedi születésű (képzői elemet is tartalmazó) *-stul/-stül*.

E meglehetősen tarka elemsor keletkezésére átfogó magyarázat nem kínálkozik. Elvi szempontból is több tisztázatlan kérdés van; közülük a leglényegesebb az, hogy milyen mértékben feltételezi maga e folyamat az összetevők elevenségét. Az erre adható válasz nem egyértelmű: egyes esetekben (főként szinonim ragok összekapcsolódásakor, l. *-ig*) a megerősítő, nyomatékosító funkció domborodik ki, s ez összefüggésben állhat az alkotóelemek önálló használatának visszaszorulásával; másrészt viszont az összekapcsolódás puszta ténye is arra vall, hogy (legalábbis a második elem vonatkozásában) bizonyos fokú aktivitással még okvetlenül számolnunk kell. További nehézség, hogy maga a visszaszorulási folyamat is többnyire lassú, fokozatos, s így időhatárokkal nehezen jellemezhető: a primer ragokat például az ősmagyar kortól kezdve egészen az ómagyar kor végéig, sőt azon túl is éppen egyfajta korlátozott elevenség jellemzi. Mindebből az is következik, hogy a raghalmozásnak önmagában aligha lehet pontos kormeghatározó értéket tulajdonítani; voltaképpen minden eset konkrét elbírálást kíván. Különösen bizonytalan azoknak az elemeknek a megítélése, melyek a ragrendszernek úgyszólván a perifériáján helyezkednek el: igen valószínű, hogy ilyenkor egyedi szóalakok, esetleg határozószók is közrejátszottak az új toldalék létrejöttében, s a jellegzetes (többnyire igen szűk) használati kör kialakításában.

Az *-ig* határvető rag a két ősmagyar lativusrag együtteséből született: összetevői az **-i* és a **-k*. Arra nézve, hogy maga az összeforrás is az ősmagyar korban történt, határozott bizonyítékul szolgál az a tény, hogy a **-k* lativusrag elevenségével a későbbi korokban egyáltalán nem számolhatunk. Alaki szempontból többrendbeli váltakozás tehető fel vele kapcsolatban: magánhangzó eleme (a tővégi magánhangzóval alkotott diftongusból adódóan) *-é ~ -í* formában élhetett; a mássalhangzó *-k ~ -g* kettősséget mutathatott. Mindez még a kései ómagyar kor emlékeiben is megfigyelhető; vö.: NádK. 559: *napeg;* a kései ómagyar kor emlékeiben is megfigyelhető; vö.: NádK. 559: *napeg;* KeszthK. 31: *vegezetyk;* TelK. 291: *napek;* stb. Funkcióját tekintve az emelendő ki, hogy a raghalmozásnak — mint jeleztük — egyrészt megerősítő szerepe lehetett; másrészt az így létrejött új toldalék a lativus tágabb szerepkörén belül

egy új árnyalat kifejezésére vált alkalmassá: a cselekvés térbeli vagy időbeli határát jelölte meg. Az *-ig* rag első adatai a kései ómagyar kor elején tűnnek fel: JókK. 152—3: „Es aʒ farkas ket ... *eztendeyg* eluen aʒ varaſ ʒerte aÿtorol aytora megyenua [!] koldolnÿ"; BécsiK. 308: „ʒ ϙ hatalma tèngertϙl foguā *tèngeriglèn*"; stb. Az adatok többségét e korban a rag nyomatékosított formája: az *-iglan/-iglen* változat képviseli.

A *-nott, -nól, -ni* ragcsaláddal kapcsolatos keletkezéstörténeti kérdések rendkívül szerteágazóak s több ponton máig vitatottak. Szilárd kiindulópontként a következő tények veendők számba:

a) Középmagyar adatok és mai nyelvjárásaink tanúsága alapján a fönti három rag elsősorban személynevekhez és személyt jelölő közszókhoz (főként foglalkozásnevekhez) kapcsolódik. A teljes rendszert az alábbi hármasság érzékelteti: „*Kovácsnott* voltam", „*Kovácsni* megyek", „*Kovácsnól* jövök"; a ragos alakok legjellegzetesebb funkciója a következő szinonim szerkezetekkel adható vissza: 'Kovácséknál', 'Kovácsékhoz', 'Kovácséktól'. A három rag főbb alakváltozatai a régiségben és a nyelvjárásokban: hol? kérdésre *-nit, -nitt, -nott/-nëtt/-nötte;* hová? kérdésre: *-ni, -nyi;* honnan? kérdésre: *-nól/-nől, -nul/-nül;* stb.

b) A ragcsalád első ismert adatai a XVI. század második felének erdélyi írásbeliségében tűnnek fel: 1568: „En mentem wala valamÿ dolgomerth dacho *geórgyny*" (Sepsiszentgyörgy; KvárDolg. 16. sz. 9); 1569: „keuel *peternÿ* be ment volt More Janosne" (Kolozsvár; NyMúlt. 169) | 1582: „wettünk az harangozonak 4 kóboll Bwzatt, hogy Esztendeÿgh Az sas [szász] *wraimnitt* be harangoz" (Kolozsvár; i. m. 173); 1589: „de Akkor Anna Matyas *deaknith* volt" (Dés; MNy. 48: 114) | 1583: „Balasi *gergelnöl* felül hajgaltak meg ijel küuel" (Kolozsvár; i. m. 174); 1589 k.: „mikor az che mester vramat hazahoz kesertẅk vala enneke(m) akor monda nagi *mattiasnul* kesertẅk haza" (Székelyudvarhely; MNyj. 6: 11); stb. A három ragnak azonos forrásban való együttes előfordulására is akad korai példa: 1583: „haza Ieowe gergely *Kowachni* az Leany es monda ... ennekem eo miatta kelle ky veznem Zabo *Isthwannul* ... en Ilona Zabo *Isthwannít* lakom vala" (Kolozsvár; i. m. 174); ugyanitt a szinonim ragos alakkal való váltakozás is megfigyelhető: „Az ki ot volt gergeli *kowachnenal* zallasson". — A XVI—XIX. századi erdélyi adatok igen széles körű elterjedést mutatnak: Háromszék, Udvarhelyszék, Csík, Maros-Torda, Kalotaszeg, sőt a Szilágyság nyelvében is jelentkeznek. Műfaji szempontból igen lényeges, hogy maguk az iratok a hivatali írásbeliségnek olyan területeit képviselik (vallomások, számadások stb.), melyek a természetes beszélt nyelvet meglehetős pontossággal rögzítették meg. (Ilyen emlékeink egyébként csak a XVI. század második felétől vannak.)

c) A mai nyelvjárási kép még ennél is szélesebb távlatokat nyit s egyben bonyolultabb is. A ragcsalád a nyelvterület északi, északkeleti és keleti részén él: megvan a közép- és keleti palóc nyelvjárások többségében; általános a Szilágyságban, Kalotaszegen és a székelységben; szórványosan föllelhető a Mezőségen, s jelentkezik a csángóknál is. A három elem izoglosszája ezen belül más és más; funkcionális megterheltségük is eltérő. Az irányhármasság szempontjából említést érdemel, hogy a legtágabb körben élő *-ni* elem egyes részlegekben kettős értékű: nemcsak hová?, hanem hol? kérdésre is válaszol: *bíróni* ('bíróékhoz', 'bíróéknál').

A történeti adatok és a szinkrón viselkedés alapján ahhoz nem férhet kétség, hogy a jelenség gyökerei igen távoli múltba nyúlnak vissza. Erre vall az első, közel egykorú adatoknak egymástól viszonylag távol eső pontokon való fel-

tűnése; erre vall másrészt a mai nyelvföldrajzi megoszlás színessége, s különösképpen az a körülmény, hogy e ragcsaládot több, egymástól évszázadok óta függetlenül fejlődő archaikus nyelvjárás egyaránt ismeri (így a dél-erdélyi szigetek: Lozsád, Halmágy, Szakadát; továbbá egyes csángó részlegek). Mindebből az a következtetés adódik, hogy — legalábbis a keleti—északkeleti nyelvjárásokban — az elemsor ómagyar kori meglétével bizton számolhatunk. Ugyanakkor súlyosan esik a latba az a negatívum, hogy e ragok vonatkozásában az egész ómagyar kor (beleértve a teljes kódexirodalmat is) adattalan. E feltűnő ellentmondás feloldására egyetlen mód kínálkozik: a nyelvi norma figyelembevétele. Ha számolunk azzal, hogy a fönti ragcsalád az irodalmi és a köznyelv szintjére soha nem emelkedett; hogy nyomtatásban és az igényes írásbeliség területein nem is fordul elő; hogy tehát használata mind a múltban, mind a jelenben a beszélt nyelvhez köthető, s azon belül is meghatározott nyelvjárások jellegzetessége: joggal tehető fel, hogy e nyelvjárási színezet (s az ezzel együtt járó alacsonyabb nyelvi szint tudata) már akkor is világosan érzékelhető volt, amikor a normát írott szabályokba még nem foglalták, de a szövegalkotás egyre gazdagodó folyamatában már határozottan érvényesítették. Az ómagyar adatok hiánya ilyen módon nem cáfolja sem az említett ragoknak egyes ómagyar nyelvjárásokban való meglétét, sem pedig — ennek hátterében — föltehetőleg még jóval korábbi keletkezését.

A ragcsalád eredetére vonatkozólag két fő elgondolás van. Az egyik szerint a fönti három toldalék a primer ragok kombinációjából született: mindhárom morfémának közös alkotóeleme a locativusi *-n*, melyhez egyszer a vele rokon szerepű *-t* locativusrag, egyszer az *-i* lativusrag, egyszer pedig az *-l* ablativusrag járult; az új ragok funkcióját az utóbbi elemek jelölték ki. A keletkezés időpontjára nézve erősen megoszlanak a vélemények. Mindannak alapján, amit a raghalmozás kronológiájának általános bizonytalanságáról, s ezen belül is a primer ragok sajátos, lassú visszaszorulásáról korábban elmondtunk, e kérdésre egyértelmű, pontos válasz nem is várható. Legnagyobb valószínűsége annak van, hogy — igen tág időbeli kereteket tartva fenn — az ősmagyar korra esett e folyamat. Számolnunk kell azonban olyan nézetekkel is, melyek e ragcsalád ilyen eredetét — rokon nyelvi megfelelők alapján — egészen az ugor korig vezetik vissza (az adatokat l. alább); másfelől az sem tagadható, hogy az említett primer ragok bizonyos fokú elevenséget jóval később is megőriznek, így elvileg nem zárható ki az ősmagyar kor végi, esetleg a korai ómagyar keletkezés sem. Ennél későbbi időpont azonban — tekintetbe véve a nyelvtörténeti adatok és a nyelvföldrajz tanúságát — nemigen jöhet számba.

A másik eredeztetés az ugor nyelvek egymással összevethető ragjait tekinti kiindulópontnak: m. *bíróno̊tt;* vö. vog. *ă̈mp-nät* 'kutyával'; osztj. *lăw-nat* 'lóval, lovon' (BUNy. 121) | m. *bíróni;* vö. vog. *ǫ̈šnə̀·* 'a városba' (MSFOu. 127. sz. 78); osztj. *sə̀mnə̀* 'szem elé' (uo. 91) | m. *bíróno̊l;* vö. vog. *wit-nəl* 'vízből', *tō-nal* 'tótól, tóból' (BUNy. 122); stb. Az egyezések hátterében e felfogás — az előzőtől eltérően — nem raghalmozást, hanem közös névutói előzményt feltételez: egy 'közelség, oldal' jelentésű szónak és a primer ragoknak az együttesből született meg — e nézet szerint már az ugor korban — az a háromtagú névutócsalád, melyből ragjaink is levezethetők. Magyar nyelvtörténeti szempontból e származtatás azért látszik az előzőnél kevésbé valószínűnek, mert a névutói eredet legfőbb bizonyítéka: a személyes névmási határozószók paradigmájában való tőszerű viselkedés a *-nott, -nól, -ni* esetében teljességgel hiányzik.

A primer ragok alaki és funkcionális módosulása

Az alapnyelvből örökölt határozóragok további sorsát olyan fejlődéstörténeti tényezők határozták meg, melyek a ragrendszer egészével, sőt más morfematikai részrendszerekkel is szoros kapcsolatban állnak. Alaki szempontból a legfontosabb változás a ragok hangtani felépítésének bizonyos módosulása (s ezzel testesedése); a funkció vonatkozásában pedig a korábban meglehetősen elnagyolt grammatikai tartalomnak meghatározott szerepkörökre való leszűkülése. Alak és funkció e párhuzamos elmozdulása sok tekintetben eltérő okokra vezethető vissza; ugyanakkor — éppen a párhuzam révén — a két összetevő szorosan össze is fonódott, s egymást erősítette.

A folyamat időbeli keretei ez esetben is rendkívül tágak: a kezdetek az ősmagyar kor utolsó szakaszáig vetíthetők vissza, teljes megállapodottságot azonban még a kései ómagyar kor nyelvi képe sem mutat. Legmélyebb gyökerűek, s ezért már az ősmagyar kor kapcsán számba veendők a következő változások: megkezdődik az *-n* locativusrag átalakulása egyfelől *-n, -on/-ën/-ön* superessivusraggá, másfelől *-n, -an/-en* mód- és állapothatározó-raggá; a hajdani *-l* ablativusrag fejlődése — hasonló jelleggel — az *-ul/-ül* mód- és állapothatározó-raghoz vezet. (Későbbi korokban és más alaki eszközökkel is keletkeznek primer ragokból új elemek; vö. *-á/-é* lativusrag :> *-vá/-vé* állapothatározó-rag; *-t* locativusrag :> *-(s)t* mód- és állapothatározó-rag.

A fönt említett három rag alaki fejlődésének közös jellegzetessége, hogy a korábbi C felépítés fokozatosan a VC hangszerkezet irányában tolódik el, azaz maga a toldalék — a tőséghangzót magához vonva — előhangzóval bővül. E változás az ősmagyar kor végén eléggé széles körben érvényesül: hatósugarába képzők, jelek és ragok egyaránt beletartoznak (*-at/-et* főnévképző, *-ad/-ed* igeképző, *-ok/-ëk/-ök* T/3. birtokos személyjel stb.). Az egész folyamat legátfogóbb morfematikai okát a tőségrendszer gyökeres átalakulásában, közelebbről a csonka tövűség megjelenésében és terjeszkedésében kereshetjük. Ugyanakkor a toldalékok fejlődésében is megfigyelhető olyan közös mozzanat, mely a C típusú morfémák alaki bővülésének kedvezhetett: ilyen mindenekelőtt az a körülmény, hogy az ősmagyar kor folyamán egyre gyarapodott azoknak az elemeknek a száma, melyeket a jóval testesebb hangtani felépítés jellemez (vö. a névszóragozás köréből: *-val/-vel, -nak/-nek, -ban/-ben, -tól/-től* stb.). E két, egymással is összefüggő tendencia: részint a töveknek, részint a toldalékoknak a szerkezeti átalakulása együttesen adhat magyarázatot arra, hogy — a szóalak morfémahatárainak belső átrendeződésével — a korábbi *házo-n* típusú tagolást hosszú fejlődés eredményeként a *ház-on* tagolás váltja majd fel.

Az *-n* locativusragból sarjadt két új határozórag különválásának legfőbb eszköze az előhangzó: superessivusi funkció esetén ez ma középső nyelvállású, mód- és állapothatározói szerepben pedig többnyire alsó nyelvállású. E kettősség azonban sohasem vált tökéletesen élessé: az ingadozások végigkísérik az egész nyelvemlékes kort, föllelhetők mai nyelvjárásainkban, sőt még a köznyelvben is. (Vö. a *szabadon*-féle szóalakokat, ahol hangtani ok — elhasonulás — magyarázza a szokásostól eltérő nyelvállásfokot; vö. másrészt a *titkon, módon*-féle alakulatokat, melyek az alapszó jelentéséből adódóan hordoznak módhatározói funkciót; stb.)

Abban a képben, mely első szövegemlékeink alapján az ősmagyar kor végére visszavetíthető, bizonyos alaki elkülönülés tendenciája már kezd kirajzolódni. A superessivusi funkcióban megjelenő rag előhangzója (vagy biztosan, vagy

a legvalószínűbb olvasat szerint) középső nyelvállású: HB., HBK.: *nopun*, HBK.: *cuzıcun;* KTSz.: *vilag | on feld[e]n, menyun, muyun* [ɔ: *munyun*]; GyS.: *oltarū*. A mód- és állapothatározó-rag magánhangzójának minőségét nem lehet pontosan megítélni, mert mindössze két biztos adat van, s ezek is palatális szóalakok, ahol az *e* és az *ë* között nincs jelölésbeli különbség: KTSz.: *[ek]jeffen;* ÓMS.: *keferuen*. (Van emellett egy veláris előfordulás is, de a névmások körében: KTSz.: *vg[o]n*.) Így e raggal kapcsolatban mindössze két fejlődéstörténeti tényre hagyatkozhatunk: egyrészt arra, hogy a kérdéses hang eredetét tekintve tőséghangzó, így minél mélyebben megyünk vissza az időben, elvileg annál valószínűbb, hogy alsó nyelvállásfokkal számolhatunk; másrészt viszont arra, hogy a kései ómagyar kor emlékeiben a mód- és állapothatározó-rag magánhangzója meglehetős tarkasággal ingadozik az alsó és a középső nyelvállásfok között: JókK. 83: *magaffan* ~ MünchK. 70vb: *maǥaſon*. Ez a váltakozás olyan mértékű, hogy a korai ómagyar korra is bizton visszavetíthető.

A fönti tények együttese arra vall, hogy a két rag alaki megállapodottságának foka föltehetőleg egész fejlődésük során eltérő volt: a superessivusrag magánhangzója nyelvjárásaink többségében már a korai ómagyar kortól egységesülhetett; ugyanakkor a mód- és állapothatározó-ragé részint megmaradt alsó nyelvállásfokon (előmozdítva ezzel az elkülönülés tendenciáját), részint viszont maga is zártabbá vált, s ilyen módon a teljes raghasadás kibontakozását megakadályozta, illetve késleltette.

Az *-l* ablativusragból fejlődött *-ul/-ül* a korai ómagyar szövegekben mindössze háromszor fordul elő: HB.: *charmul;* ÓMS.: *mezuul, wyzeul*. Az olvasat több ponton bizonytalan: a felső nyelvállású magánhangzó mellett szóba jöhet (különösen a harmadik adat kapcsán) a középső nyelvállású változat is; az eredetibb rövid magánhangzó mellett (elsősorban a jelölésmód alapján) a hosszú is. Mindezek a kettősségek azonban a kései ómagyar korban is megfigyelhetők: az *-ol/-öl* ~ *-ul/-ül* (vagy *-ól/-ől* ~ *-úl/-űl*) váltakozás — melynek kétségtelen nyelvjárási vonatkozása is van — korántsem mond ellene annak, hogy a magánhangzó lényegében a toldalékhoz tartozik. Ezt különösen megerősíti az olyan határozószókkal való egybevetés, ahol az előhangzó nélküli *-l* jelentkezik; vö. JókK. 20: *egÿel* 'egyszer'.

Mindhárom most vizsgált rag funkcionális fejlődése azokba a szélesebb körű változásokba illeszkedik bele, melyek a ragrendszer egészével kapcsolatosak. Ezek kifejtését l. a következő részben.

A primer ragokból sarjadt újabb elemek kapcsán kell számba vennünk azt a nézetet, mely a *-val/-vel* ragot az *-l* ablativusragból eredezteti. Ennek legfőbb bizonyító anyagát a korai ómagyar adatok jelentik, melyeket feltűnően erős alaki ingadozás jellemez: HB.: *halaláál* ~ HBK.: *kegılmehel* ~ GyS.: *zuıaual;* stb. Különösen gazdag e vonatkozásban az ÓMS.: *buol* (kétszer), *fyrolmol, halallal, fyaal* stb. Az ingadozás hátterét a hiátusos helyzet adja meg: ezen alapul az a magyarázat, hogy a *-val/-vel v*-je egyszerű hiátustöltő, s a voltaképpeni toldalék maga az *-l* (melynek egyébként a rokon nyelvekben is van társas- és eszközhatározói funkciója). E felfogás legkritikusabb pontja, hogy a *velem, veled, vele* sor megfejtésével adós marad. Az efféle paradigmák ugyanis — mint már korábban utaltunk rá — a névutói eredet kétségtelen bizonyítékai; másból, mint önálló szóból, nem vezethetők le. (A **tevel* ~ **teveled* típusú föltett előzmények szerkezeti okokból sem jöhetnek számításba: egyetlen analóg példa sincs arra, hogy egy személyes névmás nominativusi alakja vegyen fel ősi hatá-

rozóragot.) Ilyen módon a *-val/-vel* ragnak a puszta *-l*-ből való származtatása nem valószínűsíthető. Az azonban lehetséges, hogy a *-val/-vel* és az *-ul/-ül* között (melyek nemcsak alakilag, hanem — a közös *-l* elem révén — etimológiailag is rokonok) bizonyos fokú keveredés megindult. Talán erre vallanak a *-val/-vel* essivusi adatai; vö. JókK. 41—2: „Es nemÿkoron lewlyua [!] ewtet fewldrewl *fel emeltettetuel [elevatum]* bÿkfa kewʒepiglen"; esetleg az alábbiak is: AporK. 204: „w wereÿe Mÿnd *werel* folÿ wala A fedre"; CzechK. 58: „te zent weerod *wÿzzel* hulla." (vö. ÓMS.: „wirud hıoll *wyzeul*"); stb.

Funkcionális kérdések

A ragrendszer általános változásai

A magyar névszóragozás történetében az ősmagyar kor a lassú, de gyökeres átrendeződés időszaka. A korszak elején kevés elemből álló, meglehetősen zárt rendszer áll előttünk (*Ø*, *-t* tárgyrag, *-n* és *-t* locativusrag, *-á/-é* lativusrag, *-l* ablativusrag), melynek összetevői primer ragok: hangtani felépítés tekintetében jórészt C típusúak, funkcionális szempontból pedig — az irányhármasság alapvető strukturális elvén belül — viszonylag kevéssé differenciált grammatikai tartalmúak. — Ezzel szemben az ősmagyar kor vége felé olyan elemsor kezd körvonalazódni, mely egyrészt jóval gazdagabb (mai formában feltüntetve: *Ø*, *-t* tárgyrag, *-ban/-ben*, *-n*, *-on/-ën/-ön*, *-tól/-től*, *-nak/-nek*, *-val/-vel*, *-ig*, *-n*, *-an/-en*, *-ul/-ül* stb.; nyelvjárási szinten a *-nott*, *-nól*, *-ni* is); másrészt magában hordja a további bővülés lehetőségét is (vö. a *-ról/-ről*, *-nál/-nél* és *-hoz/-hëz/-hőz* akkori állapotát, mely szintén közel járhatott a raggá váláshoz). Az egyes elemek alaki szempontból testesebbek, funkciójukat tekintve pedig lényegesen árnyaltabbak, körülhatároltabbak, mint elődeik. Külön kiemelendő, hogy az ősmagyar kor vége a névszóragozás fejlődésében korántsem viselkedik korszakhatárként: az új rendszer kibontakozása sok évszázados folyamat, melynek legintenzívebb szakasza az ősmagyar kor második felére és a korai ómagyar korra esik, de amely a viszonylagos megállapodottság fokára csak a kései ómagyar kor végén jut el. Éppen ezért minden, ennél korábbi szinkrón metszetet alakulóban levő, nyitott, erősen változékony rendszerként kell szemlélnünk.

A határozórag-rendszer ilyen fokú átrendeződésének magyarázata túlmutat a ragok körén. Bizonyos, hogy már az ősmagyar kor első felében a határozói viszonyokat a ragok, a névutók és a határozószók együttesen fejezték ki; márpedig az első kettő között a funkcionális rokonság igen szoros. Ilyen módon a primer ragok szűk és változatlan köre s a névutók egyre bővülő, újabb és újabb árnyalatokat kifejező csoportja voltaképpen egymást kiegészítve működött, sőt az sem zárható ki, hogy egy bizonyos időszakban az utóbbiak váltak dominánssá: a ragok szerepét részben át is vállalták a névutók. Jól megragadható ez a helyviszony kifejezésében: a hol? kérdésre felelő *-n* és *-t* locativusrag mellett megjelent az *alatt, felett, belen, nàyäl* stb.; a hová? kérdésre felelő *-á/-é* mellett az *alá, belé, royá, hozá* stb., a honnan? kérdésre felelő *-l* mellett az *alól, felől, belől, royol, tëyül* stb. A fejlődés innen két irányba vezetett: egyfelől a

leggyakrabban használt névutók raggá válásához (l. 289—93); másfelől a primer ragok funkciójának módosulásához. Ez utóbbi folyamatot nagyon erősen meghatározták a fent vázolt rendszerkapcsolatok. Az a tény pl., hogy kialakult a hol? kérdésre felelő belviszonyrag, fontos indítékot jelenthetett ahhoz, hogy az *-n* locativusrag szerepköre a külső helyviszony kifejezése felé tolódjék el. Az *-á/-é* és az *-l* esetében a velük bizonyos fokig szinonim névutók újfajta, tökéletes rendszert hoztak létre a helyviszony árnyalatainak kifejezésére: *belé* és *belől* (belső helyviszony); *roγá* és *roγol* (szorosabb külső helyviszony); *hozá* és *tüγül* (lazább külső helyviszony); az *-á/-é* és az *-l* szempontjából ennek az lett a következménye, hogy helyre utaló szerepük erősen visszaszorult, s mindkettőben az állapothatározó különféle árnyalatai kerültek előtérbe. Mindezek a változások együttesen oda vezettek, hogy az általános helyviszonyragok jórészt átadták helyüket egy jóval differenciáltabb új rendszernek; ugyanakkor e rendszer morfematikai eszközei lényegében a névutók kategóriájában jöttek létre, s csak hosszú fejlődés után, úgyszólván egyenként vándoroltak át a névszóragok paradigmájába.

Hasonló eltolódás figyelhető meg más határozói viszonyok kifejezése terén is. A primer ragokat kétségtelen poliszémia jellemezte: hely-, idő-, mód-, állapot-, eszköz-, társ- stb. határozók kitevői egyaránt lehettek. Ugyanakkor megjelent több olyan névutó, melynek grammatikai tartalma az utóbbi funkciók egyikére vagy másikára szorítkozott: így a *vel* az eszköz- és társhatározónak, a *nek* (bár legkorábbi funkciója a lativusi; vö. *falnak megy*) elsősorban a részeshatározónak, az *ért* pedig az ok- és célhatározónak a jelölőjévé vált. Ez ismét azzal a következménnyel járt, hogy gyakori használat esetén e névutók raggá váltak, a primer ragok ilyen irányú szerepköre pedig visszaszorult vagy erősen korlátozódott.

A fönti folyamatokban általános tendenciaként ragadható meg a különféle határozói viszonyoknak egyre pontosabb morfematikai eszközökkel való jelölése. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a poliszémia kiküszöbölődött volna a rendszerből. A ragok egy része ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja: a frissen keletkező *-nál/-nél* és *-tól/-től* esetében pl. — már a legkorábbi adatok tanúsága szerint — az elsődleges helyhatározói funkció mellett jelen vannak, sőt a szövegekben még jóval gyakoribbak is az elvontabb szerepkörök (hasonlító határozó, okhatározó stb., l. alább). Ilyen módon a ragok bősége (különösen a helyhatározóragok esetében) voltaképpen a poliszémia újabb lehetőségeit teremtette meg.

A határozórag-rendszer átalakulásának most vizsgált folyamata távlatokat nyit abba az irányba is, hogy a magyar névszóragozási paradigma — még kialakult, tehát kései ómagyar kor utáni formájában is — miért olyan különös keveréke rendszerszerű és kevéssé rendszerszerű vonásoknak. Az előbbiek legtisztábban a helyhatározóragok körében jelentkeznek, s lényegében abból adódnak, hogy egyrészt az irányhármasság mint alapvető elv mindvégig megmaradt, másrészt a későbbiekben ez még kiegészült egy újabb, névutói eredetű tagoló elvvel: a helyviszony jellege szerinti megoszlással (belső helyviszony, szorosabb külső helyviszony, lazább külső helyviszony). — A kevéssé rendszerszerű vonások elsősorban azzal függnek össze, hogy számos elvontabb, speciális határozói viszonynak saját kifejezőeszköze született (jórészt szintén a névutók körében); márpedig ezek olyan egyedi grammatikai tartalmakat hordoznak (vö. *-nak/-nek, -val/-vel, -ért, -ig* stb.), amelyek között belső kohézió nemigen fedezhető fel. Szerepet játszott a rendszer viszonylagos lazaságában az elemek

egyre nagyobb száma is (a kései ómagyarban már mintegy 25—30 elem van), s ettől nem függetlenül a keletkezéstörténet hosszan elnyúló folyamata, mely azzal is járt, hogy különféle korú és eredetű rétegek egymásra rakódásából és belső kiegyenlítődéséből állt elő a végleges ragállomány. Egészében elmondható, hogy mivel ragjainknak nagyobbik fele névutói eredetű, a határozóragrendszer egész arculatának a kialakításában kétségtelenül ez a réteg játszotta a legdöntőbb szerepet.

A birtokos jelző ragjának kialakulása

Amint erre már korábban utaltunk, a birtokos jelző morfematikai jelölésének a lehetősége az ősmagyar kor utolsó szakaszában teremtődött meg. Ennek grammatikai eszköze, a *-nak/-nek* rag — használati szabályait tekintve — sajátos különállást mutat a ragrendszerben: egyfelől az jellemzi, hogy néhány, jól körülhatárolt szintaktikai helyzetben úgyszólván kötelező, másfelől viszont az, hogy az esetek többségében másodlagos, szabad változatként jelentkezik az eredetibb jelöletlen forma mellett. A kötöttségnek és kötetlenségnek e szokatlan kettőssége a *-nak/-nek* egész történetét végigkíséri; ezen belül a gyakoriság feltűnő ingadozásai többek között a közlés szóbeli vagy írásbeli jellegével, a pontosságra való törekvés fokával, a stíluseszménnyel, s — a kései ómagyar korban már jelentékeny mértékben — a latin hatással függnek majd össze.

A birtokos szerkezet egésze szempontjából a *-nak/-nek* rag megjelenése egy hosszú fejlődés végpontját jelenti. Keletkezéstörténetileg ugyanis három fokozat különíthető el egymástól: Teljesen jelöletlen birtokos szerkezet, ahol a tagok viszonyára csak a szórend utal: TA.: *ſar feu, lean ſyher, ruuoz licu* stb. — Egyszeresen jelölt szerkezet, melynek alaptagja birtokos személyjellel van ellátva: HBK.: „eȝ ſcegın *ember lılkı erť"; ÓMS.: halal kynaal;* GyS.: *kuner kepeben;* stb. — Kétszeresen jelölt szerkezet, *-nak/-nek* ragos birtokos jelzővel: HB.: *halalnec halaláál;* KTSz.: *mihudnec gumulche;* GyS.: *eleeknek . . . vrukfege;* stb. E három fázis — melyek időbeli távolsága föltehetőleg évezredekben mérhető — együttesen annak az általános tendenciának az érvényesülését mutatja, mely szerint a nyelvi fejlődés (az esetek nagy többségében) a jelöletlen állapottól halad a mind bonyolultabb jelölés felé.

Magának a *-nak/-nek* birtokosjelző-ragnak a keletkezéstörténetével kapcsolatban két fő kérdés kíván megvilágítást: 1. a teljes jelöltség kialakulásának közelebbi, közvetlen funkcionális okai; 2. a grammatikai eszköz saját jelentésfejlődése (*-nak/-nek*[1]*:* részeshatározórag → *-nak/-nek*[2]*:* a birtokos jelző ragja).

1. A funkcionális magyarázat nyitját föltehetőleg a jelöltség és a szórend belső összefüggése adja meg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy olyankor, amikor a birtokos szerkezet két tagja szorosan egymás mellett szerepel, s a nyelvünkben hagyományos jelző + jelzett szó sorrendet mutatja, a morfematikai jelölés hiánya vagy gyenge volta nem okoz zavart; olyankor viszont, amikor további elemek közbeékelődése miatt a két tag elszakad egymástól, vagy bármilyen más oknál fogva a köztük levő hierarchikus viszony nem domborodik ki elég élesen, szükség van olyan morfematikai kitevőre, mely a tagok összetartozását mindig egyértelműen jelzi. A mondatszerkezet bővülésével ez az igény mind nyilvánvalóbbá vált. A birtokos jelző szempontjából ennek a funkcionális igénynek tesz eleget a *-nak/-nek* rag.

Azok a fönt jelzett különleges helyzetek, melyek e morféma megjelenését szükségessé tették, első adataik alapján a következő típusokba sorolhatók:

A) A birtokos jelző és a jelzett szó — közbeékelt elemek miatt — eltávolodik egymástól. — Korai ómagyar szövegeink arra vallanak, hogy ilyen mondatszerkezet esetén a jelző kivétel nélkül *-nak/-nek* ragos formában jelentkezik: HB.: „Ef oʒ *gimilſnec* wl keſeruv uola *vɀe*. hug turchucat mige ʒocoʒtia vola"; ÓMS.: „O ygoʒ *ſymeonnok* beʒʒeg *ſcouuo* ere"; GyS.: „bbodug *aſcunnac* ſcemehel *la[tatia]*"; stb. (A fönti példák egyben azt a sajátos altípust is szemléltetik, amikor az alaptagnak saját hangsúlyos bővítménye van.)

B) Többszörös birtokviszony. Ilyenkor az egyik szerkezet birtokos jelzője egyben egy másik szerkezetnek az alaptagja; a szószerkezetlánc (mint meglehetősen bonyolult szintaktikai képződmény) a jelöltség fokozódásának irányába hat. — A korai ómagyar kor nyelvi képe e tekintetben eléggé tarka. Három jellemző megoldásra találunk példát:

a) A szószerkezetlánc egyik eleme sem kap *-nak/-nek* ragot: TA.: „*gnir uuege* holmodia rea", „*mortiſ uuaſara* kuta rea" stb. — Ez az altípus elsősorban korai szórványemlékeinkben jelentkezik; a *-nak/-nek* hiánya ezekben nemcsak kronológiai okokkal magyarázható, hanem minden bizonnyal összefügg a sajátos helymegjelölő (tehát a tulajdonnévihez közelálló) funkcióval is.

b) A sorrendben második birtokos jelző *-nak/-nek* raggal van ellátva: GyS.: „*Irlm uaraſanac*. tıſtel fugadatıa", „*Iſten ſianach* aztotlonſaga".

c) Mindkét birtokos jelzőn jelen van a *-nak/-nek:* KTSz.: „*keralucnoc kyralanoc* ſcent aron [o]ltara".

A három altípus gyakoriságának megítéléséhez adataink száma túlságosan csekély: abból a tényből azonban, hogy egyes szövegeink a *-nak/-nek* ragot feltűnően sűrűn használják még olyankor is, amikor ennek különleges indoka nincs (KTSz.: „*Joſepnec* ieguſe[h]v[ʒ]" stb.), arra következtethetünk, hogy minden valószínűség szerint a maival megegyező b) változat lehetett ilyenkor a legáltalánosabb.

C) A jelző és a jelzett szó sorrendje felcserélődik. A korai ómagyar emlékekben ezzel még nem találkozunk, első kódexeinkben azonban már nemegyszer előfordul: JókK. 23: „kÿ aʒkoron vala *vÿkarıusa* aʒ *ʒerʒetnek*" ; *vicarius ordinis*, 37: „Es ew nyeluen eʒ vala *kezdetÿ p[re]dicacioÿanak*" stb. Megjelenésének nyilvánvalóan a latin is kedvezett. — E típus szerepe az első kettőéhez képest bonyolultabb, mivel maga ez a szerkesztésmód a *-nak/-nek* rag nélkül elképzelhetetlen; ezért közvetlen oksági összefüggések helyett inkább az ragadható meg, hogy a morfematikai jelöltség és a szokatlan szórend szoros kölcsönhatásban van egymással.

2. Arra nézve, hogy a birtokos jelző alaki kitevője miért a részeshatározó ragjából alakult, a következő tények jelenthetnek szilárd kiindulópontot:

A) Számos nyelvben előfordulnak olyan szerkezetek, melyekben a dativus grammatikai tartalma igen közel áll a genitivuséhoz; vö. lat. „erit *Domino* regnum" (a BécsiK. fordításában: 237: „Es lezẽ orzag *Vrnac*" tkp. 'az Úré'); fr. „ce livre est à moi"; or. „*емy* шесть лет"; stb.

B) Különleges átmeneti eset az ún. dativus possessivus: a birtoklás kifejezésére szolgál, elsősorban azokban a nyelvekben, melyekben nincs meg vagy ritkán használatos a 'habeo' jelentésű ige. Ez jellemző a magyarra s általában a finnugor nyelvekre: „Egy *embernek* volt három fia"; vö. finn „*Isällä* on talo" ('Az *apának* háza van'). Legkorábbi adatai a kései ómagyar kor elején tűnnek

fel: JókK. 119: „*baratoknak* vagyon r[e]gulaok" : Fratres habent regulam suam stb.

C) Mindezen általános mozzanatok mellett a magyarban bizonyos mondatszerkezetek különösen kedvező hátteret is szolgáltattak a *-nak/-nek*[1] → *-nak/-nek*[2] változáshoz. Előfordul ugyanis az, hogy a részeshatározó után olyan, E/3. birtokos személyjellel ellátott szóalak következik, mely a valóságvonatkozás alapján akár birtokszava is lehetne az előbbinek; vö. JókK. 161—2: „es az naualyas *anyanak* meg adak holt *gyermeket*" : miserae *matri* [dat.] mortuum *filium* reddiderunt, 95: „ha meg nem kayaltandod *kegyetlennek ew kegyetlenſegett*" : Si non annuntiaveris *impio* [dat.] *impietatem suam* stb. Az effajta mondatokban igen könnyen bekövetkezhetett olyan szerkezeteltolódás, melynek eredményeként a *-nak/-nek* ragos főnév birtokos jelzővé értékelődött át. (Ez a változás egyszersmind azt is jelenti, hogy — az igei alaptagtól elszakadva — főnévi alaptag bővítményévé vált.)

Ha az eddig mondottak alapján a biztosan ősmagyar történéseket próbáljuk fölvázolni, a következő összefoglaló megjegyzéseket tehetjük. A *-nak/-nek*[2] rag kialakulásához sajátos, főként a szórenddel összefüggő funkcionális okok vezettek. Morfematikai szempontból a folyamat úgy zajlott, hogy a részeshatározó ragja egy merőben új szerepkört is kapott; a két funkció különbsége olyan nagy, hogy poliszémia helyett indokolt két önálló ragról beszélni. (A rag hangtestében alaki elkülönülés a fönti változást nem kísérte.) Mivel a korai ómagyar korban e rag gyakorisága kiugróan magas (l. 305—6), igen valószínű, hogy terjeszkedése már az ősmagyar kor vége felé erőteljes volt. Használati szabályai jórészt már ekkor kialakultak, s — ami a kötöttségeket illeti — nagy vonalakban máig érvényesek.

A rendszer állapota és további fejlődése a korai ómagyar korban

Az alakulóban levő új rendszer felépítése és belső összefüggései

A korai ómagyar kor névszóragjai az alábbi módon írhatók le. A rendszerezés két alapelvre épül: az egyik a szófaji szempont, a másik (azon belül) az adott elem nyelvi helyzete. Ez utóbbinak több összetevője van. A rendszer központi elemei a következőképpen jellemezhetők: a) Névszójelekhez szabadon kapcsolódhatnak. b) Használati körük többnyire sokrétű; gyakoriságuk viszonylag nagy. c) Velük kapcsolatban sem időbeli, sem területi kötöttségek nem jelentkeznek. — A korlátozottabb használatú elemeket a fönti mozzanatok hiánya jellemzi.

A táblázat alaki szempontból csak a főbb változatokat tünteti fel, lehetőleg fejlődéstörténeti rendben. A latin elnevezés a ragos alak legjellemzőbb funkciójára utal.

I. Főnevekhez járuló ragok

A) A rendszer központi elemei

1. *Ø*	nominativus
2. *-t*	accusativus
3. *-ben, -ban/-ben*	inessivus
4. *-n, -on/-ën~-ön*	superessivus
5. *rëá, -rá, -ra/-re*	sublativus
6. *-ról, -ról/-ről*	delativus
7. *-nál, -nál/-nél*	adessivus
8. *-hoz, -hoz/-hëz~-höz*	allativus
9. *-tűl, -túl/-tűl*	ablativus
10. *-nek*[1], *-nak/-nek*[1]	dativus
11. *-vel, -val/-vel, -hal/-hel, -al/-el*	instrumentalis-comitativus
12. *-á/-é*	essivus-translativus-factivus
13. *-ul/-ül, -ol/-öl*	essivus-modalis
14. *-ért*	causalis-finalis
15. *-ig*	terminativus
16. *-nek*[2], *-nak/-nek*[2]	genitivus

B) Korlátozottabb használatúak

a) Visszaszorulóban levők

1. *-t*	locativus
2. *-á/-é*	lativus
3. *-ul/-ül, -ol/-öl*	ablativus

b) Keletkezőben levők (jórészt névutói szinten élő ragelőzmények)

1. *belé, -ba/-be*	illativus
2. *belől, -balól/-belől, ? -ból/-ből*	elativus

c) Csak egyes nyelvjárások jellemzői

1. *-nott/-nëtt, -nött, -nitt*
2. *-ni*
3. *-nól/-nől, -nul/-nül*

II. Mellléknevekhez, számnevekhez járuló ragok

a) A rendszer szilárd tagja

1. *-n, -an/-en*	modalis-essivus

b) Keletkezőben levők

1. *-(s)t*	modalis-essivus
2. *-szër*	multiplicativus

A fönti elemsor legfontosabb tulajdonságai így jellemezhetők:

a) Mint már korábban utaltunk rá, a névszóragozási paradigma még távol áll a megállapodottságtól: az egész korai ómagyar kor folyamán mozgásban levő, többféle fejlődési tendenciát magában hordó, lezáratlan rendszerként viselkedik. Mivel e tendenciák mind ősmagyar gyökerűek, részletes tárgyalásukat l. a korábbi fejezetrészekben.

b) Maga a paradigma igen sok elemből áll, a ragok pontos számát azonban szinte lehetetlen meghatározni. Ennek egyik oka éppen az említett változásokban kereshető: egyes toldalékok (így a primer helyhatározóragok) ekkorra

már eléggé visszaszorultak, mások (így a *-ba/-be* és a *-ból/-ből*) még nem épültek be igazán a ragrendszerbe. — A fejlődéstörténeti mozzanatok mellett a területi megoszlással is számolni kell: a *-nott, -nól, -ni* ragcsalád használata minden bizonnyal már a korai ómagyarban is elsősorban a keleti-északkeleti nyelvjárásokra volt jellemző (l. 294—5). — További gond a rendszer leírásával kapcsolatban a keletkezéstörténetileg összefüggő ragok megítélése. A *-nak/-nek*[1] és a *-nak/-nek*[2] megkülönböztetésének szilárd funkcionális alapja van (l. 300—2); az *-n, -on/-ën∼-ön* superessivusrag és az *-n, -an/-en* mód- és állapothatározórag esetében szintén a szerepkörök elkülönülése (s az ezzel összefüggő szófaji megoszlás) szól a két elem különválasztása mellett (l. 296—7 is). — A leírás legnehezebben megoldható kérdése az *-á/-é* és az *-ul/-ül* értékelése. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a korai ómagyar szövegekben e ragok kizárólag elvontabb határozófajták (essivusi állapothatározó, számhatározó) kifejezőeszközei: HB.: *hazóá, charmul;* ÓMS.: *mezuul, wyzeul;* s hogy ugyanitt a helyhatározói funkciót más, újabb elemek töltik be (HB.: *vilagbele*, HBK.: *tımnucebelevl* stb.), akkor indokoltnak látszik a fönti két ragot a rendszernek azon a pontján tüntetni fel, ahol később a *-vá/-vé*, illetve az *-ul/-ül* jelentkezik. Ha viszont számolunk azzal, hogy a helyhatározói funkció csak visszaszorult, de nem veszett ki, amint erre kései ómagyar, középmagyar, sőt mai tények is utalnak (vö. a nyelvjárási szinten élő „*Sárvárrá* megy"-féle alakulatokat, a *világgá megy* szókapcsolatot stb.), akkor a fönti eljárás megkérdőjelezhető, mert a nyelvi tudat aligha választotta szét olyan élesen a funkciókat, hogy különálló ragokról jogos lenne beszélni. Legvalószínűbbnek azt tarthatjuk, hogy olyan poliszém elemként élt mindkettő, melynek eredeti, helyre utaló szerepköre igen szűk morfematikai (s emellett föltehetőleg nyelvjárási) kötöttségek között maradt fenn, ott viszont erős rendszerkapcsolatokat mutatott (vö.: MargL. 218: *bezpremet* : ÉrdyK. 616: *Wesprimee* : MargL. 4: *bezprimmevl);* ezzel szemben az újabb — a *-vá/-vé* és az *-ul/-ül* ragra jellemző — funkciók széles körben terjedtek, s a ragrendszer központi elemei közé emelték a fönti két toldalékot. E szokatlan kettősséget érzékelteti a táblázatnak az az eljárása, hogy benne mind az *-á/-é*, mind az *-ul/-ül* két helyen szerepel.

c) A paradigma rendszerszerű vonásai közül legszembeszökőbb az irányhármasság érvényesülése. Maga az elv alapnyelvi eredetű, így korábbi korszakok örökségeként van jelen egyrészt a primer ragokban (l. a fenti példákat), másrészt a *-nott, -nól, -ni* ragcsaládban; továbbá a névutók egész sorában. A korai ómagyar kor folyamán további terjeszkedése figyelhető meg, voltaképpen annak a függvényében, hogy mely névutók mikor lépnek át a ragok osztályába. Mivel azonban maguk a névutók a helyviszony jellege szerint is erős differenciálódást mutatnak (belső helyviszony, szorosabb külső helyviszony, lazább külső helyviszony), az irányhármasság elvének kiteljesedése s ennek az új elvnek a kibontakozása a ragrendszerben elválaszthatatlanul összefonódik.

Ennek megfelelően raghármasok jönnek létre, a következő időrendben: legkorábban a *-nál/-nél, -hoz/-hëz∼-höz, -túl/-tűl* (föltehetőleg már az ősmagyar kor végén); ezt követi az *-n, -on/-ën∼-ön, -ra/-re, -ról/-ről* (a korai ómagyar kor közepén); a sort a *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből* együttes zárja majd, melynek elemei — ragként — csak a korai ómagyar kor legvégén, illetve a kései ómagyar kor elején találkoznak. Ez a sorrend eléggé meglepő: éppen annak a részrendszernek az elemei követik a leglassabban egymást, amelynek tagjai között a legszorosabb az etimológiai összetartozás. Ennek oka nagy valószínű-

séggel nem a ragok, hanem a névutók körében keresendő: a **belen, belé, belől* sor — éppen etimológiai összetartozásánál fogva — olyan mélyen gyökerezett a háromirányú névutók rendszerében, hogy a rokon morfémaszerkezetű névutócsaládok (*alatt, alá, alól* stb.) analógiás hatása alól minden bizonnyal nehezen tudott szabadulni. — A raghármasokkal kapcsolatban az is feltűnő, hogy a párhuzamosnak látszó raggá válás éppen ott valósul meg először, ahol etimológiai kohézió nincs (*-nál/-nél, -hoz/-hëz∼-höz, -túl/-tűl*). Mivel ez utóbbi elemek esetében a helyhatározóinál dominánsabbak az egyéb, meglehetősen heterogén határozói funkciók, föltehető, hogy a névutó → rag fejlődést bizonyos fokig egymástól függetlenül járták végig: olyan mozzanatok, mint a poliszémia, gyakoriság stb. ebben föltehetőleg nagyobb szerepet játszottak, mint a három elemet összefűző szűkebb rendszerkapcsolat.

Mennyiségi mutatók

Az alábbi táblázat arról ad képet, hogy a névszóragozási paradigma elemei a korai ómagyar kor szövegemlékeiben milyen gyakorisággal fordulnak elő. Mivel a névmások bizonyos típusai (kérdő, vonatkozó, mutató névmások) a ragokat hasonló módon veszik föl, mint maguk a névszók (HB.: *kinec, ozchuz;* KTSz.: *myben;* stb.) a táblázat az ilyen jellegű adatokat is tartalmazza, de az előbbiektől elkülönítve, zárójelben tünteti fel. A *-gal jelölt számok értékeléséhez l. alább a megjegyzéseket.

	HB., HBK.	KT., KTSz.	ÓMS.	GyS.	Összesen
-t tárgyrag	20 (+7)	22 (+5)	3 (+4)	—	45 (+16)
-ban/-ben	5	3 (+1)	—	7	15 (+1)
-n, -on/-ën∼ön	3	5 (+1)	—	2	10 (+1)
-ra/-re	—	?1*	—	—	?1
-ról/-ről	—	1	—	—	1
-nál/-nél	—	?1*	—	—	?1
-hoz/-hëz∼-höz	1 (+1)	4	—	—	5 (+1)
-túl/-tűl	7	3	3	—	13
-nak/-nek[1]	3 (+2)	4+?3* (+1)	1 (+1)	—	8+?3 (+1)
-val/-vel	4	4	9	2	19
-ú/-é	1	—	—	—	1
-ul/-ül	1	—	2	—	3
-ért	2 (+1)	—	—	—	2 (+1)
-nak/-nek[2]	4 (+1)	19*+?3*	3	13	39+?3 (+1)
-n, -an/-en	—	2 (+1)	1	—	3 (+1)

Megjegyzések: A *-ra/-re* adata azért bizonytalan, mert maga a szóalak töredékes: KTSz.: . . .*zt fara* [? 'keresztfára']. — A *-nál/-nél* esetében fölmerül a másfajta olvasat lehetősége is, mely esetleg az adatot a *-val/-vel* raghoz is von-

hatja: KTSz.: *binnec veſe { ? veſc[e]} lenel { ? leuel}*. — A KTSz. számos *-nak/-nek* toldaléka közül háromnak a funkciója meghatározhatatlan, mert hiányzik a szövegkörnyezet: „ur *iſtennec*", *ed[e]nienet* [ɔ: *ed[e]nienec*], „ſcent *lelucnec*". Ezeket mind a *-nak/-nek*[1], mind a *-nak/-nek*[2] alatt feltüntettük, kérdőjellel. — A *-nak/-nek*[2] a KT. és KTSz.-ban összesen 19-szer fordul elő, ebből azonban kettő némileg bizonytalan: „*[men]ecnec* { ? meniec} eget", „*me[necnec]* { ? *me[nnec]*} { ? me[niec]} eget". E tényt a fönti szám nem érzékelteti.

A ragok gyakorisági sorrendje a következő. 1. *-t* (45). — 2. *-nak/-nek*[2] (39). — 3. *-val/-vel* (19). — 4. *-ban/-ben* (15). — 5. *-túl/-tűl* (13). — 6. *-n*, *-on/-ën* ~ *-ön* (10). — 7. *-nak/-nek*[1] (8). — 8. *-hoz/-hëz*~*-höz* (5). — 9—10. *-ul/-ül* és *-n*, *-an/-en* (3—3). — 11. *-ért* (2). — 12—13. *-ról/-ről* és *-á/-é* (1—1). — 14—15. *-ra/-re* és *-nál/-nél* (?1—1). — A rendszer központi elemei közül nem fordul elő szövegeinkben az *-ig*. — A *∅* rag funkciói olyan sokfélék, s oly eltérő jellegűek, hogy számszerű összesítésük itt nem látszott célszerűnek.

A gyakorisági lista legfontosabb tanulságai a következők. A *-t* tárgyrag abszolút elsősége olyan vonás, mely kortól és műfajtól független, állandó jegynek tekinthető. A *-nak/-nek*[2] feltűnő gyakorisága szoros összefüggésben van egyrészt a viszonylag korai keletkezéssel (l. 291, 300—2); másrészt szövegeink stiláris vonatkozásaival (l. 317). A határozóragok közül a lista élén állókra nagyfokú poliszémia is jellemző (l. alább). Arra nézve, hogy a használati gyakoriság és a funkciógazdagság a raggá válás folyamatát is befolyásolja, l. 292.

Keletkezéstörténeti kérdések

Az alakulóban levő új rendszer elemei közül biztosan a korai ómagyar korban válik raggá a *-ra/-re*, s — igen nagy valószínűséggel — az *-ért*. Mivel mindkettő a névutó → rag fejlődést járta végig, bemutatásukat l. a következő részben. Ugyanitt térünk ki a *-ba/-be* és a *-ból/-ből* előzményének korai ómagyar viselkedésére is. — Két olyan eleme van a ragrendszernek, mely e korszakból semmilyen formában nem adatolható, de a kései ómagyar kor első emlékeiben már olyan fokú elterjedést mutat, hogy keletkezése nagy biztonsággal a korai ómagyar korra tehető. E két elem az *-(s)t* mód- és állapothatározó-rag; vö. JókK. 76: *vÿgaſagoſt*, 140: *kellemeteſt* stb., s a *-szër* számhatározórag, mely ismét névutói eredetű (l. a következő részben is).

Alaki kérdések

A névutói eredetű ragok alakulása

A névutók raggá válásának folyamata — mely az ősmagyar kor második felétől a kései ómagyar korig a ragrendszer gyökeres átalakulását eredményezte — a korai ómagyarban jellegzetes, átmeneti képet mutat. Az itt következő táblázat azt szemlélteti, hogy az egyes elemek az Árpád-kor négy szövegemlékében a raggá válás különféle kritériumainak milyen mértékben felelnek meg.

Az elem alaki fejlődése a korai ómagyarban	A kritériumok	HB. és HBK.	KT. és KTSz.	ÓMS.	GyS.	Névutó→ rag
-ben > *-ban/-ben*	egyszótagúság	+	+		+	
	egybeírás	+	+		+	+
	illeszkedés	−	−		−~+	
belé (> *-ba/-be*)	egyszótagúság	−	−			
	egybeírás	+	+			+
	illeszkedés	−	−			
belől (> *-ból/-ből*)	egyszótagúság	−	−	−		
	egybeírás	+	+	+		+
	illeszkedés	[Ø]	−	−		
rëá > *-rá* > *-ra/-re*	egyszótagúság		+			
	egybeírás		+			+
	illeszkedés		[Ø]			
-ról > *-ról/-ről*	egyszótagúság		+			
	egybeírás		+			+
	illeszkedés		+			
-nál > *-nál/-nél*	egyszótagúság		+			
	egybeírás		+			+
	illeszkedés		+			
-hoz > *-hoz/-hëz~-höz*	egyszótagúság	+	+			
	egybeírás	+	+			+
	illeszkedés	[Ø]	[?]			
-tűl > *-túl/-tűl*	egyszótagúság	+	+	+		
	egybeírás	~+	+	+		+
	illeszkedés	[?]	[?]	[?]		
-nek[1,2] *-nak/-nek*[1,2]	egyszótagúság	+	+	+	+	
	egybeírás	+	+	+	+	+
	illeszkedés	−	+	+	+	
-vel > *-val/-vel*	egyszótagúság	+	+	+	+	
	egybeírás	+	+	+	+	+
	illeszkedés	+	+	+	+	
ért > *-ért*	egyszótagúság	+				
	egybeírás					+
	illeszkedés	−				

Megjegyzések a táblázathoz: a [Ø] jel arra utal, hogy az illeszkedés ténye nem bizonyítható, mert csak olyan szóalak bukkant fel, melynek hangrendje megegyezik a rag előzményének saját hangrendjével. — A [?] azt jelzi, hogy az illeszkedés kérdése nem vizsgálható, mert helyesírás-történeti okokból a palatális és a veláris ragváltozat jelölése azonos.

A névutó → rag fejlődés előrehaladottságának foka szerint az alábbi típusok rajzolódnak ki:

a) Kétségtelenül ragként viselkednek a következők: *-val/-vel:* HBK.: *kegilmehel;* KTSz.: *fcovol;* ÓMS.: *halallal;* stb. | *-nak/-nek* (mindkét funkciójában): HB.: *intetvinec;* ÓMS.: *viragnak;* GyS.: *elecknek;* stb. | *-ban/-ben:* HB.: *iovben;* KT.: *vleben;* GyS.: *tonofagaban;* stb. | *-túl/-tűl:* HB.: *ildetutvl;* KTSz.: *gukeritul;* ÓMS.: *vylagum / tul;* stb. | *-hoz/-hëz~-höz:* HB.: *uromchuz;*

KTSz.: *ieguſe[h]v[ʒ];* stb. — Arra nézve, hogy e folyamat kezdetei mélyen az ősmagyar korba nyúlnak, l. 291—2.

b) Valószínű a korai raggá válás az alábbi két rag esetében is: *-ról/-ről:* KTSz.: *[b]inucrevl; -nál/-nél:* KTSz.: *veſe* { *? veſc[e]*} *lenel* { *? leuel* } 'veszélyénél'; csupán az adatok csekély száma, illetve esetleges másfajta olvasata jelent bizonytalansági tényezőt. — A *-nál/-nél* kapcsán az is figyelmet érdemel, hogy a kései ómagyarban a *nélkül* egyik elemeként tűnik fel, márpedig ez a r a g vonzó *kül* névutóból alakult; vö. JókK. 148: *yrgalmaſſagnalkewl* stb.

c) A névutó és a rag közötti átmenet színes skáláját mutatja a korai ómagyar kor különböző forrásaiban a *rēá* > *-rá* > *-ra/-re.* Első szórványainkban még két szótagú, nem illeszkedő, az adatok többségében különírt formában jelentkezik, névutójellegéhez tehát kétség sem fér: TA.: „ohut *cutarea*", „gnir uuege *holmodia rea*", „nogu azah *fehe rea*" stb. Már a XII. század végén megjelennek azonban az egy szótagú, egybeírt, ragként viselkedő változatok is: 1193: „Inde ad *Gudejacara*" (ÓMOlv. 55); KTSz.: „. . .*ʒt fara*" ? 'keresztfára'. Az illeszkedés ténye a XIII. századtól figyelhető meg, s a ránk maradt adatokban egészen általános: TÖ.: *Varfeereh, Apatfeereh* (<: *fő);* 1232: *Yciafucara,* 1265/: *Balwankure,* 1338: *Zenthivanra* (OklSz. *-ra* a.) stb.

Ugyancsak átmeneti képet mutat az *-ért* elem, mely mindkét adatában különírva szerepel: HB.: *lelıc ert,* HBK.: *lılkı ert,* kérdő névmási tő mellett pedig még a hajdani kétszótagúság nyomait is őrzi: HB.: *meret;* vö. továbbá HB.: *erette.* E rag az illeszkedés folyamatában később sem vesz részt, s ebben (a vegyes hangrendűség általános mozzanatai mellett) a késői raggá válásnak is szerepe lehet. Az illeszkedés hiányából adódóan a névutó és a rag elhatárolásához a szokásosnál is kevesebb alaki kritériummal rendelkezünk. Az mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a különírás később sem példátlan; vö.: JókK. 117: *Alamyſna ert;* KazK. 79: *oka'ert;* stb.; másrészt bizonyos tőtani jelenségek még egyes mai nyelvjárásainkban is arra vallanak, hogy a tővégi *á, é* megrövidülése esetleg előbb következhetett be, mint a raggá válás; vö. *jóságaért.*

Föltehetőleg a korai ómagyar korban indul meg a *szërën : szërt* névutó átalakulása *-szër* raggá. A kései ómagyar adatok nagy száma és alaki viselkedése ezt meglehetősen valószínűvé teszi; vö. JókK. 6: *elewzer,* 67: *Maſodczor* stb. Mivel e rag keletkezése ez utóbbi korszak anyaga alapján írható le, részletes tárgyalására itt nem térünk ki.

d) Egyértelműen névutóként tűnik fel korai ómagyar szövegeinkben a következő két elem: *belé:* HB.: *vılagbele, nugulmabelı, uruzagbele;* KTSz.: *mvnybe[le], bethle[hembele]* { *? bethle[hemben]*}, *puſtobe[l]e;* | *belől:* HBK.: *tımnucebelevl;* KTSz.: *mogzotbelevl, agbe[le]vl, fetit fegeb[elevl]* { *? fetit fegeb[en]*}; ÓMS.: *buabeleul;* 1350 k.: *fugliabeleul* (Gl. *fogoly* a.). — A korszakból egyetlen olyan okleveles adatot tudunk idézni, melyben már a ragjelleg érvényesül: 1337: *Bethlembemenewlcha* (OklSz.). A kései ómagyar kor elején azonban a *-ba/-be* raggá válása már befejezett ténynek tekinthető; vö. JókK. 43: *hazba,* 47: *kebeledbe* stb., s a *-ból/-ből* elemé is igen előrehaladott; vö.: BécsiK. 14: *vazafocbol, hègècbol;* stb. (de JókK. 45: *menbelewl* stb. is). Mindezek alapján a változás döntő időszaka éppen a két korszak határára (a *-ba/-be* esetében ennél valamivel korábbra is) esik.

A hiátussal összefüggő ragváltozatok: a *-val/-vel* viselkedése

E rag alaki vonatkozásai több szempontból is különlegesek. Egyrészt itt a változatoknak szokatlanul gazdag skálája jelentkezik *(-val/-vel, -al/-el, -hal/-hel*, geminá́ta); másrészt ezek használatában olyan újabb tényezők is szerepet kapnak, mint a mássalhangzós tővég közelebbi jellege (egy mássalhangzóra, illetve mássalhangzó-kapcsolatra való végződése), harmadsorban pedig mindezek a jelenségek emlékek szerint is bizonyos megoszlást mutatnak, márpedig Árpád-kori szövegeink lényegében ugyanazt a szinkrón metszetet képviselik, így a köztük levő különbségek minden bizonnyal elsősorban nyelvjárási különbségekként értékelhetők.

A jelzett szempontokat figyelembe véve a korai ómagyar korban a következő variációk figyelhetők meg: a) Magánhangzós tővég mellett: *-val/-vel:* KTSz.: *ſcovol;* GyS.: *zaıaual;* stb. | *-al/-el* (hiátus): HB.: *halaláál;* ÓMS.: *kynaal;* stb. | *-hal/-hel:* HBK.: *kegılmehel;* GyS.: *ſcemehel.* | Egészen ritka kivételként: *-l:* 1326: *Arpal yreu,* vö. 1394: *arpalyreukuruel* (OklSz., *árpávalérő-körte* a.). — b) Egy mássalhangzóra végződő tövek mellett: *-hal/-hel:* HB.: *zumtuchel* | geminá́ta: ÓMS.: *ſcegegkel, halallal* stb. — c) Mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek mellett: *-al/-el:* ÓMS.: *ſyrolmol* | *-val/-vel:* KTSz.: *[mi]loſtual.*

A négy szövegemlékben való megoszlásukat (a fönti a), b), c) szempontnak megfelelően) a következő táblázat szemlélteti:

	-val/-vel	*-al/-el*	*-hal/-hel*	Geminá́ta
HB. és HBK.		a) *halaláál*	a) *kegilmehel* b) *zumtuchel* *ſzumtuchel*	
KT. és KTSz.	a) *ſcovol* . . . *retiuel* c) *[mi]loſtual*	a) *ſyal*		
ÓMS.		a) *buol* (kétszer) *kunuel* *kynaal* *ſyaal* c) *ſyrolmol*		b) *ſcegegkel* *ualallal* *halallal*
GyS.	a) *zaıaual*		a) *ſcemehel*	

A táblázat legfontosabb tanulsága egy negatívum: tiszta, kizárólagos használatú típusok még egy-egy emléken belül sem rajzolódnak ki. A HB. és HBK.-re leginkább a *-hal/-hel*, a KTSz.-ra a *-val/-vel*, az ÓMS.-ra pedig a hiátus, illetve a geminá́ta a jellemző, de az azonos helyzetben való váltakozást még e viszonylag nem nagy számú adat is sokszorosan felszínre hozza.

A fejlődés föltehető rendje a következő volt. Keletkezéstörténetileg legkorábbi a *-val/-vel* forma (ejtése még a korai ómagyarban is jórészt *-βal/-βel* lehetett). Ennek magánhangzós tővégekhez való kapcsolódása során, tehát a *β* hangzóközi helyzetbe kerülésével álltak elő a hiátusos, majd hiátustöltővel a *h*-s megoldások. — A *-hal/-hel* innen került át analogikusan mássalhangzós

tövek mellé is (HB.: *zumtuchel*); ugyanakkor az eredeti ragváltozat e helyzetben meg is maradhatott (vö. JókK. 41: *kezuel*), illetve a tővég mássalhangzójához hasonulva geminátát is eredményezhetett (ÓMS.: *halallal*). — Ha maga a tővég mássalhangzó-kapcsolatra végződött, a rag csatlakozása hármas torlódást idézett elő, melynek legtermészetesebb feloldási módja a *β* kiesése volt (ÓMS.: *ſyrolmol*); van azonban példa e szokatlan torlódás fennmaradására is (KTSz.: *[mi]loſtual*). Ez utóbbi adat közvetve arról tanúskodik, hogy egyes nyelvjárásokban a *-val/-vel* forma helyzete általánosságban is eléggé szilárd lehetett, hiszen e helyzetben való megjelenése az előző két kapcsolódási típus analógiás hatásával is magyarázható. (A *-val/-vel* több nyelvjárásunkat ma is jellemzi.)

Az a meglehetősen tarka kép, mely korai ómagyar emlékeinkben tükröződik, a következő korszak elejére részben letisztul: a *h*-s és hiátusos változatok (legalábbis az írott forrásokban) visszaszorulnak; a *-val/-vel* alak magánhangzós tövek mellett szinte egyeduralkodóvá válik; ugyanakkor mássalhangzós tövek mellett a *v*-s és a geminátás formák kettőssége fennmarad, sőt további változatos típusokat eredményez. Egészében elmondható, hogy a *-val/-vel* rag történetének minden szakaszában a nyelvi fejlődés többvonalúsága érvényesül, s ennek lenyomata még a mai magyar nyelvjárásokban is világosan fölismerhető.

A ragok hangtani felépítése a korszak végén

A korai ómagyar kor névszóragjai szerkezeti szempontból két fő csoportot alkotnak. Ragjainknak egy igen kis hányadát az jellemzi, hogy egyetlen mássalhangzóból állnak: saját, állandósult magánhangzójuk nincs. Ezt képviseli — igen régi korok örökségeként — a *-t* tárgyrag és a *-t* locativusrag; továbbá az utóbbiból sarjadt *-(s)t*.

A névszóragok többsége ezzel szemben testesebb felépítésű. A hangtani szerkezet tekintetében a következő típusokba rendeződnek: CVC *(-ban/-ben, -ról/-ről, -nál/-nél, -túl/-tűl, -nak/-nek*[1,2]*, -val/-vel, -hoz/-hëz∼-hõz, -szër)*; CV *(-ra/-re)*; V *(-á/-é)*; VC *(-n, -on/-ën∼-ön, -n, -an/-en, -ul/-ül, -ig)*; VCC *(-ért)*. Mivel mindezeknek az elemeknek saját, a ragra jellemző magánhangzójuk is van, alaki viselkedésükben — a magyar toldalékrendszer általános szabályainak megfelelően — igen fontos szerepet játszik az illeszkedés. (E tekintetben egy kivétel van: az *-ért*.)

Korai ómagyar kori névszóragjaink illeszkedésének vizsgálatában a keletkezéstörténeti szempont nem mellőzhető. Világosan elkülönül egymástól két típus: az egyikben a tővégi magánhangzó vált a rag részévé; a másikban önálló szó toldalékká válásának következménye a többalakúság. Az első típust az *-on/-ën∼-ön, -an/-en, -ul/-ül* ragok képviselik (továbbá külön altípusként az *-á/-é*, melynek magánhangzója diftongikus eredetű, s szintén tartalmazza a tővéghangzót). Előzményükben ezek voltaképpen nem nevezhetők illeszkedő ragoknak, hiszen elemi *-n*, illetve *-l* járult a tő saját magánhangzójához — annak minősége tehát eredetileg tőtani kérdés. Ahogy azonban — már az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején — a tővégi magánhangzó a raghoz kezd tapadni, s állandósuló nyelvállásban annak részévé válik, úgy alakul át eredendő palatális, illetőleg veláris jellege olyan kettősséggé, mely már nem a tövet, hanem a tőtől függő ragot jellemzi. Az így kialakuló két ragváltozat tehát keletkezésében párhuzamos egymással. Olyankor, amikor a szóban forgó

magánhangzó középső nyelvállású, a fonémarendszer adottságai már a korai ómagyar korban lehetővé teszik a palatális változat kétféle realizációját (*ë* és *ö*), ami egyben a háromalakú illeszkedés alapját teremti meg. Korai ómagyar adataink száma túlságosan csekély ahhoz, hogy ennek érvényesüléséről pontos képet kapjunk, annyi azonban kétségtelen, hogy az *-on/-ën∼-ön* ragnak mindhárom változata adatolható: HBK.: *nopun, cuzıcun;* KTSz.: *vilag | on, feld[e]n, menyun, muyun [ɔ: munyun];* stb., s hogy az *-ön* forma olyankor is megjelenik, amikor a tőbelseji magánhangzó illabiális. Ilyen módon adataink nem szabályos háromalakú illeszkedésre, hanem inkább a háromalakúságon belüli szabad váltakozásra vallanak.

A névutói eredetű ragokban a palato-veláris illeszkedés rendkívül előrehaladott (l. az előző részben mondottakat). Figyelemre méltó, hogy középső nyelvállású rövid magánhangzó esetén itt is a háromalakúság felé vezet a fejlődés: KTSz.: *afun[a]huz, ieguſe[h]v[z].*

Névszóragjaink valamennyi jelzett tulajdonságát a következő táblázat foglalja össze:

Csak mássalhangzóból álló ragok (C típus)	Testesebb ragok			
	illeszkedés szerint / hangtani felépítés szerint	egyalakú	kétalakú	a háromalakúság felé tartó
-t tárgyrag *-t* locativusrag *-(s)t*	CVC	*-szër*	*-ban/-ben* *-ról/-ről* *-nál/-nél* *-túl/-tűl* *-nak/-nek*[1,2] *-val/-vel*	*-hoz/-hëz∼-höz*
	CV		*-ra/-re*	
	V		*-á/-é*	
	VC	*-ig*	*-n, -an/-en* *-ul/-ül*	*-n, -on/-ën∼-ön*
	VCC	*-ért*		

Megjegyzések: a táblázat nem tünteti fel a *-ba/-be* és a *-ból/-ből* elemeket, melyeknek raggá válása csak a korszak legvégén indul meg; továbbá a *-nott, -nól, -ni* ragcsaládot, mely föltehetőleg csak egyes nyelvjárásokban élt. — A *-szër* esetében a kései ómagyar adatok szólnak az egyalakúság mellett.

Funkcionális kérdések

Az egyes ragok főbb funkciói

Az itt következő összeállítás a névszóragok korai ómagyar használatáról ad képet. A példaanyagot elsősorban az Árpád-kor szövegemlékei s (jóval kisebb mértékben) a korszak szórványai szolgáltatják. Olyankor, amikor egy-egy fontos funkció nem adatolható ugyan, de megléte mind a rag fejlődéstörténete alapján, mind későbbi viselkedéséből ítélve (széles körű elterjedés; a kései ómagyar kor első emlékeiben való gyakori előfordulás; stb.) bizton föltehető, bizonyító anyagként kései ómagyar adatok is szerepelnek. Tekintettel arra, hogy az egész példatár a tipikus funkciókat hivatott bemutatni (esetenként átlagosan két példával), a „stb." jelzést ezúttal mellőzzük.

A ragos névszó a szószerkezetben bővítmény értékű, ezért használatának pontos szabályai csak az alaptaggal való összefüggés vizsgálata során, tehát a szintaxis keretében állapíthatók meg. Mindezekre nézve részletesen l. a „Mondattan" megfelelő fejezeteit. Itt csak annyit jelzünk, hogy a szabad bővítménytől a legszorosabb értelemben vett vonzatig az átmenetek széles skálája figyelhető meg már korszakunkban is. Ennek néhány fokozatát érzékelteti a következő, a határozók köréből vett példasor: 1. Teljesen szabad bővítmény (a mondatból el is hagyható): HB.: „Latıatuc feleym *zumtuchel* mıc vogmuc."; KTSz.: „Eſ hug beʒʒug oʒnoc [ne]ueſteſſel; *feld[e]n menyun* eſ". — 2. Kötött bővítmény, eleven határozói funkcióval: a) Többféle morfematikai megoldás lehetőségével: HBK.: „abraam. ỳſaac. ıacob. *kebeleben* helheʒıe"; KTSz.: „*vilag | on* [v]olo binuſuc". — b) Kötött morfematikai kitevővel: HB.: „*kınec* omuc odut hotolm ovdonıa. eſ ketnıe"; HBK.: „uımagguc eʒ ſcegın ember *lılkı ert.*" — 3. Olyan kötött bővítmény, melyben eleven határozói funkció már nem ragadható meg, s melynek morfematikai kötöttségét a szerkezet alaptagja mint egyedi lexéma határozza meg: KTSz.: „*[mi]loſtual* teles". — Mivel összeállításunknak éppen az a célja, hogy az eleven funkciókat feltérképezze, az adattárban az 1. és a 2. típus példái egyaránt a megfelelő funkció alatt szerepelnek. Tőlük elkülönítve, „Elvontabb vonzat" minősítéssel egy-egy adat a 3. típust is szemlélteti.

A határozófajták szerinti csoportosítás során elsősorban a tiszta típusok bemutatása a cél; elöljáróban azonban jeleznünk kell azt, hogy az előbbiek mellett nagy számban jelentkeznek átmeneti esetek, s igen gyakoriak a többféle határozói viszonyt magukba sűrítő ún. komplex határozók is. Ahol ezek különösen jellemzőek, az adattár belőlük is ad ízelítőt.

A ragok sorrendje a rendszer belső felépítését követi (l. 303). Nem szerepel itt az a néhány elem, melynek keletkezéstörténete korszakunkba nyúlik ugyan vissza, de tényleges viselkedésük csak a kései ómagyar kor adataiban figyelhető meg (*-ba/-be, -ból/-ből, -(s)t, -szër*). — A *-nott, -nól, -ni* ragcsalád kapcsán l. az ősmagyar korról szóló részt (294—5).

1. *Ø* rag. — Használati köre meglehetősen szerteágazó; ezen belül az egyes funkciókban való nyelvi helyzete nagyon eltérő. Ennek megfelelően három jellegzetes típus rajzolódik ki:

A) Nyelvünk állandó vonásaként a *Ø* rag kizárólagos használatú a következő szerepkörökben: A mondat alanya: HB.: „Horoguvec *ıſten.* eſ veteve wt eʒ muncaſ vılagbele."; KT.: „hug ſcuʒ *lean.* fıot ſcıulheſſen." — Igenévi alaptagú szerkezet saját alanya: HBK.: „hug *bırſagnop* ıʏtua mend w ſʒentíí eſ unuttei cuʒıcun . . . ılezıe wt." — Névszói, illetve névszói-igei állítmány: HB.: „ýſa *pur* eſ *chomuv* uogmuc."; KTSz.: „eʒ nem ygeb *germuk* hanum *yſt[en]*". — Megszólítás: HBK.: „Scerelmeſ *bratým*"; ÓMS.: „O en eſes *urodū* eggen yg *fyodum*".

B) A *Ø* rag megjelenése gyakori, de nem kizárólagos az alábbi funkcióban: Birtokos jelző: TA.: „*aruk* tue"; HB.: „Eſ ʒoboducha wt *urdung* ıldetuıtvl. eſ *pucul* kınʒotvıatwl. eſ vezeſſe wt *paradıſū* nugulmabelı."; GyS.: „*Iſten* fianach aztotlonſaga". (A *-nak/-nek*[2] raggal való váltakozásról l. 300—2 és 316—7.)

C) Az adott funkcióra általában testes rag utal, kivételesen azonban — meghatározott morfematikai, szintaktikai, illetve jelentéstani korlátok között — *Ø* rag is jelentkezhet. E szerepkörök a következők: Tárgy: a) E/1. és E/2. birtokos személyjel után: KTSz.: „tamag Gabr[iel] eſ *cuetſegem* [t]e vıſelled" (ugyanez a szóalak háromszor ismétlődve); vö. PeerK. 317: „*keped* fel tǫttek az magas kǫ zalra". — b) Igenevek bővítményeként: Főnévi igenév mellett; vö. MünchK. 87va: „Iǫuǫ eg nembezi ſamariabol *viʒ* mèzeiteni". | Melléknévi igenév mellett: vö. AporK. 115: „Es valtoʒtattak ǫ dıcʒǫſeget *zena* eúǫ boriunak haſonlaſſaba"; e típus antonimájaként: ÓMS.: „Volek *fyrolm* thudothlon". | Határozói igenév mellett: vö. JókK. 148: „legottan magat *feÿe* haÿtuan leteryeʒte ʒent ferencʒnek labaÿhoz". — Időhatározó (időt jelentő szavak körében): vö. 1502: „ez lewel keulth Krapinan Judica *wassarnap* 1502." (MNy. 37: 203). — Mód- és állapothatározó (fosztóképzős alakulatokban, melyek határozószókból értékelődtek át melléknévvé, megnyitva ezzel a ragtalan határozóként való értelmezést: ÓMS.: „ſyom merth hol *byuntelen*". (Mindezeknek a kérdéseknek a hátterét l. 284—5.)

2. *-t* tárgyrag. — Határozott tárgyra utalva: HB.: „Menýı mılоſtben terumteve eleve mív *ıſemucut adamut.* eſ odutta vola neki *paradıſumut* haʒóá."; ÓMS.: „en erʒem eʒ *buthuruth*". — Határozatlan tárgyra utalva: HB.: „eſ oʒ gımılſben *halalut* evec"; KTSz.: „myben *chudat* mutut".

3. *-ban/-ben:* Hol? kérdésre felelő, belső helyviszonyra utaló határozó: KT.: „Tudýuc latíuc evt ſcuʒ leannac qui *vleben* tart chudaltus fıot." | Helynévhez kapcsolódva: vö. MünchK. 108rb: „E kǫnǫ meǵuegèʒtètet . . . *Moldouabā* Tathros varoſaban". | Átvitt értelemben: HBK.: „hug ur uvt kegılmehel abraam. ýſaac. ıacob. *kebeleben* helhezıe." — Időhatározó: vö. BécsiK. 140: „Az *vdǫbèn* èn èrtèlmèm meg èn hoziā fordola". — Állapothatározó: GyS.: „*Habroſagben* walacnok keguſſege", „*Koozſagbon* walaknok egeſſege". — Partitivusi határozó: HB.: „eſ oggun neki munhi uruʒagbele utot. eſ mend *ıovben* rezet." — Elvontabb vonzat: vö. DöbrK. 383: „Bizonk ur ieſuſban."

4. *-n, -on/-ēn/-ön:* Hol? kérdésre felelő helyhatározó: Általános helyviszonyra utalva: KTSz.: „*vilag* | *on* [v]olo binuſuc", „Eſ hug beʒʒug oʒnoc [ne]ueſteſſel; *feld[e]n menýun* eſ". | Szorosabb külső helyviszonyra utalva: GyS.: „ſcēt *oltarū* kuner kepeben. oʒ *kerezt fan* fıgeu kepeben". | Helynévhez kapcsolódva: 1075/: *sitouatuin, wagetuin* (<: *Zsitvatő, Vágtő,* MonStrig. 1: 55); 1310: *Budafoluuan* (NyK. 48: 479). — Időhatározó: HBK.: „kınec eʒ *nopun* teſtet tumetíve." — Módhatározó: KTSz.: „Scuʒ leanh[uʒ] *titcon* Joſepnec ieguſe[h]v[ʒ]". — Eszközhatározó (csereviszonyra utalva): vö. 1507: „mel Buzanak koblet Attam maſſel *forÿnton*" (NyIrK. 6: 187). — Komplex határozók: Hely-idő:

vö. MünchK. 108rb: „ki fekǫtuala a· *vaɪoran* ǫ mèſſeèè". — Elvontabb vonzat: vö. MünchK. 22rb: „Kǫñǫ2ǫlǫc a· *gǫlèkezèten*".

5. *-ra/-re:* Hová? kérdésre felelő helyhatározó: Szorosabb külső helyviszonyra utalva: KTSz.: ? . . .*zt fara* [? 'keresztfára']; vö. JókK. 23: „bal kezet tewue frater ÿlÿes *feÿere*". | Általános helyviszonyra utalva; vö. JókK. 40: „vÿgan mene az felewl mondott . . . *herre*". | 'felé, -ig' jelentésben (oklevelek határleírásaiban): 1193: „Inde ad *Gudejacara*" (ÓMOlv. 55); 1265/: „ad *Balwankure*" (OklSz. *-ra* a.) | Helynévhez kapcsolódva: 1338: „Semita *Zenthivanra* menu gologwth vocata" (MNy. 57: 430). — Időhatározó: vö. DöbrK. 377: „ki es. meg erőſſeit titeket . . . vronk criſtoſnak el iővetenek *napiara*". — Okhatározó: vö. BécsiK. 16: „Azeɜt èz ǫ *onzollaſſaza* . . . mègmaɜadnac vala vɜnac zèmèlè èlǫt". — Célhatározó: vö. JókK. 40: „mÿ vronk ɪeſus criſtuſnak neue *dyczeretÿre* . . . egy helyett cɜÿnalyonk". — Elvontabb vonzat: vö. BirkK. 4b: „feiedelmenek xak *kerdeſere* feleluen".

6. *-ról/-ről:* Honnan? kérdésre felelő helyhatározó: Szorosabb külső helyviszonyra utalva: vö. JókK. 67: „Es kyuaÿa az *kepprewl* ſebeknek yegytt". | Általános helyviszonyra utalva: vö. BécsiK. 278: „z èluèztem è· *hèlrǫl* baalnac maradekit". | Helynévhez kapcsolódva: vö. JókK. 69: „yewue . . . ɜent marɪahoɜ *Deangelusrolualohoɜ*". — Elvontabb vonzat: KTSz.: „[bi]ſſunſagut? *[b]inucrevl* teun".

7. *-nál/-nél:* Hol? kérdésre felelő, lazább külső helyviszonyra utaló határozó: vö. JókK. 66: „De maſod napon mÿkoron aɜon frater ewlne az *aztalnal*". | Helynévhez kapcsolódva: vö. SzabV.: „*ffeÿer varnal* az . . . Dunan valokoth". — Hasonlító határozó: vö. JókK. 60: „mÿre ma *ɜokaſnal* ÿnkab kÿnzatnak". (Talán idetartozik a korai ómagyar korból: KTSz.: „binnec *veſe* { ? *veſc[e]*} *lenel* { ? *leuel*}" ? 'bűnnek veszélyénél'.)

8. *-hoz/-hëz∼-hŏz:* Hová? kérdésre felelő, lazább külső helyviszonyra utaló határozó: HB.: „yſa mend *ozchuɜ* ɪarov vogmuc"; KTSz.: „Scuɜ *leanh[uɜ]* titcon Josepnec *ieguſe[h]v[ɜ]*". — Elvontabb vonzat: vö. MünchK. 62va: „haſonlandoc a· vaſaɜt v̇lǫ *gèzmekechèɜ*".

9. *-tól/-től:* Honnan? kérdésre felelő, lazább külső helyviszonyra utaló határozó: KTSz.: „cuetſegem [t]e viſelled . . . keralucno[c] *[ke]ralatul?* yſten-
'noc
ſe[g]nec aniahuɜ?" — Időhatározó: „wÿlag[ll] *kezdetuɪtul fugua*] rohtonc eɜ nem levt wala". — Okhatározó: vö. JókK. 62–3: „*ehſegtewl* ſok emberek fognak meg halnÿ". — Partitivus (tárgyként): HB.: „eſ evec oɜ tıluvt *gɪmılſtwl.*" — Hasonlító határozó: vö. BécsiK. 89: „oh fèɜtèzètès z menden *èmbèzèctǫl* bv̇nǫſb". — Ágens: vö. JókK. 123: „Adatyk *kyraltol* ytelet". — Elvontabb vonzat: HB.: „Heon tılutoa wt ıg ſa *gɪmılcetvl.*"

10. *-nak/-nek*[1]*:* Hová? kérdésre felelő helyhatározó: vö. ÉrdyK. 32: „De wr iſten eſmeg ffel tamazttya ewket es myndeneknek lataſaara *mennyeknek* meennek ffeel." — Részeshatározó: HB.: „Num heon *muga nec.* ge mend w *foıanec* halalut evec."; An.: „dux dedıt terram magnam . . . *Toſunec*". — Állapothatározó (praedicativus, nuncupativus): KT.: „Tudÿuc latíuc evt ſcuɜ *leannac*", KTSz.: „Eſ hug beɜɜug *oznoc* [ne]ueſteſſel". Személytelen igék mellett (jellegzetes bővítményként): vö. AporK. 58: „kíben íol kelletet lakoɜní *iſtennek*". — Dativus possessivus: vö. MünchK. 62vb: „Eg nèminèmǫ *vſozaſnac* valanac kèt adoſi". — Elvontabb vonzat: HB.: „Engede urdung *ɪntetvɪnec.*"

11. *-val/-vel:* Társhatározó: KTSz.: „*fyal uſve* lele."; ÓMS.: „owog halal kynaal / anyath eɜes *fyaal* / egembelu ullyetuk." — Eszközhatározó: ÓMS.:

„uoſ *ſcegegkel* werethul". — Módhatározó: ÓMS.: „Tuled ualmun de num *ualallal*". | Nyomatékosító szerepben: HB.: „halalnec *halaláál* holȝ." — Ágens: ÓMS.: „hul yg kynȝaſſal / fyom *halallal*." — Okhatározó: ÓMS.: „Scemem *kunuel* arad en ıunhum *buol* farad". — Komplex határozók: Mód-eszköz: HB.: „Latıatuc feleym *ȝumtuchel* mic vogmuc." | Ok-eszköz: HBK.: „hug ur uvt *kegılmehel* abraam. ỹſaac. ıacob. kebeleben helhegıe." Ok-állapot: ÓMS.: „*ſyrolmol* ſepedyk. *buol* oȝuk epedek". — Elvontabb vonzat: KTSz.: „iduȝleg . . . *[mi]loſtual* teles".

12. *-á/-é:* Állapothatározó (essivus): HB.: „eſ odutta vola nekı paradıſumut *hazóá*." — Eredményhatározó (translativus-factivus): vö. BécsiK. 88.: „ėȩȣ-ſeitiuala ǫtèt *kazdaǵǵa* ᴢ *bodogǵa* tènni". — Vö. alább az *-á/-é* lativusragot is.

13. *-ul/-ül:* Állapothatározó (essivus): ÓMS.: „Vh nequem en fyon ezes *mezuul* . . . wırud hıoll *wyȝeul*." — Módhatározó: vö. BécsiK. 279: „Iſtèn nem tezen *iol* ᴢ nem tezen *gonozol*". — Tekintethatározó: vö. PeerK. 318: „Te *archwl* tel'l'es zep pyros valal". — Számhatározó: HB.: „Eſ keaſſatuc uromchuȝ *charmul*. Kırl." — Vö. alább az *-ul/-ül* ablativusragot is.

14. *-ért:* Okhatározó: vö. JókK. 150–1: „lelkeſek kewȝybe yſtentewl *bewnert* bocȝattatnak ylyen halalok". — Célhatározó: HBK.: „Scerelmeſ omuc
bratým uımaggue eȝ ſcegın ember *lılkı ert*."

15. *-ig:* Helyhatározó: vö. JókK. 41–2: „Es nemÿkoron lewlyua [!] ewtet fewldrewl fel emeltettettuel bÿkfa *kewȝepiglen*". — Időhatározó: A cselekvés időbeli határára utalva: vö. MargL. 10: „Zent kerezt naptevl fogua kedeg *husuetÿg*". | A cselekvés időtartamára utalva: vö. BécsiK. 1: „Es lakozanac ot tiz *èztèndèiglèn*".

16. *-nak/-nek*[2]*:* A birtokos jelző ragja: HB.: „eſ levn *halalnec* eſ *puculnec* feȝe."; KTSz.: „Ihul uagun ſceuȝ *leannoc* lacadalma:" | Nyomatékosító szerepben: HB.: „*halalnec* halaláál holȝ."; ÓMS.: „Vylag uılaga *vıragnak* uıraga." | Partitivusi funkciót kifejező birtokos szerkezetben: vö. 1493: „es az zaz *forintnak* hvzat meg adta" (Nyeml. 156).

17. *-t* (locativusrag): Hol? kérdésre felelő helyhatározó: vö. MünchK. 69va: „Iay tünèctec leualtac kic ȝèzètitèc a . . . kǫȝǫnètekèt *vaſazhèlt [in foro]*". | Helynévhez kapcsolódva: vö.: 1456 k.: *gereth : Jaurini* (Gl. *Győr* a.); MargL. 66: „mÿ koron · meeg *bezprimet* lakneek".

18. *-á/-é* (lativusrag): Hová? kérdésre felelő helyhatározó: vö. WinklK. 155: „ǫn maga el tauozeek eegh haÿtaſne *fołde* tǫlǫk". | 'felé, -ig' jelentésben: TA.: „quihab& inicium ad[uiam] *baluuana*". | Helynévhez kapcsolódva: vö.: CornK. 167v: „Ezen eztendevben gyevlekevztek az magery vrak . . . *baccha*"; ÉrdyK. 616: „meene *Weſprimee*". — Időhatározó: vö. CzechK. 109: „ees kÿlencz *honappaa* te zentseegȩs meehedben be rekedween". — Vö. korábban az *-á/-é* állapothatározó-ragot is.

19. *-ul/-ül* (ablativusrag): Honnan? kérdésre felelő helyhatározó: Helynevekhez kapcsolódva: vö.: MargL. 199: „es mykoron el jut ['eljött'] vala *bezprimevl* . . . vala az jdevben tyzennegÿ eztendevs"; 1558: *Pechyŭl* (LevT. 1: 285). — Vö. korábban az *-ul/-ül* állapothatározó-ragot is.

20. *-n, -an/-en:* Módhatározó: ÓMS.: „*keſeruen*. kynȝathul". — Állapothatározó: KT.: „ſcuȝ ſegnec tukere. *tıſtan* maradhaſſun.", KTSz.: „*[ek]jeſſen* tegud e[ſ] ha lata." | Számállapot-határozó: vö. BécsiK. 100: „mezt *keuèſèn* hagattattȫc mėg a nèmzètėc kǫzǫt".

A poliszémia kérdésköre

Mivel az egyes ragok használati körének sokrétűségéről már az előző fejezetrész képet adott, az alábbiakban a kérdésnek csak néhány általános vonatkozását foglaljuk össze.

A határozóragok többségét viszonylag erős poliszémia jellemzi: átlagosan 3—4 szerepkör jól elkülöníthető. A funkcionális gazdagság tekintetében a következő elemek járnak az élen: *-tól/-től, -val/-vel, -ban/-ben, -n, -on/-ën∼-ön, -ra/-re, -ul/-ül.* Az ellenkező pólust néhány olyan rag képviseli, melynek használati köre vagy az idők folyamán szűkült le (*-t* locativusrag), vagy eleve egy meghatározott szerepre korlátozódott (*-ig, -szer* stb.).

Az egyes funkciók egymáshoz való viszonyában jórészt olyan egyetemes összefüggések érvényesülnek, melyek más nyelvekben is hasonló módon jelentkeznek, s részletesebb magyarázatot általában nem kívánnak. Nyelvünkben is többnyire igen régi keletűek (nemegyszer ősi időktől fogva számon tarthatók). Az alábbiakban csak azokra utalunk, melyek valamilyen módon a korai ómagyar kor rendszerében is kitapinthatók.

1. A helyhatározóragok körében úgyszólván általánosnak mondható az időhatározói szerepkör betöltése is; vö. *-ban/-ben, -n, -on/-ën∼-ön, -ra/-re, -tól/-től, -ig, -á/-é* lativusrag. Nem ritka emellett az állapothatározó kifejezése *(-ban/-ben)*, illetve az ebbe az irányba való komolyabb eltolódás sem (vö. a lativusrag és az ablativusrag ősmagyar kori szerepváltását, illetve az *-á/-é* és az *-ul/-ül* kettős rendszertani helyét (299, 304).

2. Egy-egy, meghatározott irányra utaló helyhatározórag-csoportból is sarjadhattak jellegzetes új funkciók. A hová? kérdésre felelő ragok kifejezhetnek célhatározót *(-ra/-re)*, eredményhatározót (vö. ismét az *-á/-é* fejlődését), részeshatározót (ez jellemző a *-nak/-nek*[1]-re: a lativus → dativus fejlődés már az ősmagyarban bekövetkezett, de az előbbi funkciót még kései ómagyar, sőt mai magyar adatok is őrzik). — A honnan? kérdésre felelő ragok körében tipikusnak tekinthető az okhatározói szerepkör *(-tól/-től)*.

3. Bizonyos határozópárokra az jellemző, hogy jelentésük világosan elkülönül egymástól, morfematikai kitevőjük viszont azonos. Ilyen a mód- és az állapothatározó *(-n, -an/-en, -ul/-ül)*; az eszköz- és a társhatározó *(-val/-vel)*; az ok- és a célhatározó *(-ért)*. Ezekben az esetekben az egész mondatszerkezet szintaktikai és jelentéstani összefüggései döntik el, hogy az adott rag melyik funkciójában szerepel.

A névszóragok szinonimikája

A korai ómagyar kor emlékei egyetlen, jól körülhatárolt esetben adnak lehetőséget a szinonimika vizsgálatára: ez az eset a birtokos jelző ragtalan és *-nak/-nek* ragos változatának megjelenése.

Az adatok egy kisebb hányadában szorosabb értelemben vett szinonim viszonyról nem is beszélhetünk, mert szórendi, illetve szintaktikai okoknál fogva a *-nak/-nek* használata már a korai ómagyar szövegekben úgyszólván kötelező. Ennek két jellegzetes típusa jelentkezik: a) A birtokos jelző és a jelzett szó közé más mondatrészek ékelődnek be: HBK.: „*kinec* eȝ nopun *teſtet* tumetíve" stb. — b) Többszörös birtokviszony: GyS.: „*Iſten ſianach* aztotlonſaga" stb. — Arra nézve, hogy e helyzeteknek a *-nak/-nek*[2] rag keletkezésében is meghatározó szerepük volt, l. 300—1.

A szerkezetek igen nagy hányadában viszont a váltakozás valóban szabadnak mondható, így a szinonimika kétségtelen: HB.: „*urdung* ıldetuıtvl" ~ KTSz.: „*keralucno[c]* [ke]ralatul" stb. Ilyen esetekben a raghasználat szabályait főként stiláris megfontolások, illetve a műfajjal összefüggő sajátosságok irányíthatták.

A négy Árpád-kori szövegemlék belső eltérései e tekintetben különösen figyelemreméltóak. A HB. és HBK. rendkívül ritkán él a *-nak/-nek*[2] raggal: a fönti, kötöttnek mondható helyzeteken kívül elsősorban akkor, amikor ennek erőteljes nyomósító funkciója van: „*halalnec* halaláál holȝ". A ragtalan és a ragos birtokos jelzők aránya 14 : 4; ez a tény is jól mutatja, hogy első szövegünk (mely a szóbeli előadás céljaira készült) milyen közel állhatott a korszak természetes beszélt nyelvéhez. — Lényegében hasonló képet mutat az ÓMS. is, azzal a különbséggel, hogy maga a birtokos szerkezet itt ritkábban fordul elő. A jelöletlenség és a jelöltség aránya 4 : 3; az utóbbi formák itt is vagy a kötött típusok valamelyikébe tartoznak, vagy határozott stiláris értékük van: „*Vylag* ulaga *viragnak* uıraga" — e figura etymologicában a szerkezeti szinonimika egyben a változatosságnak is eszköze. Az egész vers hallatlan tömörsége önmagában is a ragtalan formáknak kedvezhetett.

Másik két szövegemlékünkben megfordulnak az arányok. A KT.-ben és KTSz.-ban óriási túlsúlyra jut a jelöltség (2 : 19, esetleg 4 : 17). Olyannyira jel-
'noc
lemző ez, hogy a *-nak/-nek*[2] rag utólagos betoldására is van példa: „*wſlag*[11] keȝdetuıtul". Ezek a tények arra vallanak, hogy az írott szövegek szerkesztése során esetenként már az Árpád-korban is érvényesülhetett az a stíluseszmény, mely a *-nak/-nek*[2] ragot úgyszólván kötelező elemként használja. Ennek kiteljesedése a kódexirodalomban figyelhető majd meg. — A GyS. e vonatkozásban még konkrétabb tanulsággal szolgál. Az arányok hasonlóak: 3 : 13. Kötött típusok itt is akadnak, a jelenség lényegi magyarázatát azonban a párhuzamos sorok szintaktikai és morfematikai szerkezetének ismétlődése adja meg. Ennek hátterében pedig kétségtelen latin minta áll: „Habroſagben *walacnok* keguſſege — *eleeknek* . . . vrukſege." : Jocunditas *merencium*. Eternitas *uiuenciuM* stb. Joggal föltehető tehát — emlékeink sorában először —, hogy a *-nak/-nek*[2] rag feltűnő gyakorisága itt latin hatással is magyarázható.

A szinonimikának több olyan esete említhető még, mely már korszakunkban biztosan megvolt, de csak a kései ómagyar kor jóval gazdagabb anyagában kerül felszínre. Ezek közül — jelzésszerűen — csak a legjellegzetesebb típusokat emeljük itt ki:

a) A helyhatározóragok hármas megoszlása a magyar helységnevek mellett: vö. 1508: *Kolofwarth* (MNy. 9: 86) ~ 1516: *Bwdan* (MNy. 52: 368) ~ ÉrdyK. 399: *Poſonban;* stb. (Ugyanígy a hová? és a honnan? kérdésre felelő ragok körében is.)

b) A hasonlító határozó *-nál/-nél* és *-tól/-től* ragos alakjainak váltakozása: vö. MünchK. 16vb: „ſoc *vèzèbèctol* iobbac vattoc tù" ~ JordK. 384: „ſok *verebeknel* ȳobbak vattok tȳ" : multis *passeribus* meliores estis vos.

c) A partitivusra jellemző *-ban/-ben* ~ *-ból/-ből* kettősség: vö. MünchK. 107vb: „Hoziatoc idè a· *halacban [de piscibus]* ~ 87vb: „Mendèn ki iȝic è *vizbol [ex aqua]* eſmeg megȝomiuhozic". Ennek nyomai már a HB.-ben fölfedezhetők: „ȳſa kí nopun emdul oȝ *gimilf | twl*" ~ „eſ oggun neki . . . mend *iovben* rezet."

Irodalom

A rendszer leírásához: Lotz, UngSprachs. 63—87, NytudÉrt. 83. sz. 344—7; Sauvageot, EsquLHongr. 38—64; Majtinszkaja, VengJaz. 1: 125—46; Szabó, MMNyelv. 2: 240—5; Tompa: MNyIrTan. 2/2—3: 18—24, MMNyR. 1: 552—87, Nyr. 88: 444—6, UngGr. 206—9; Papp: Nyr. 83: 455—6; Antal: MNy. 56: 52—7, NytudÉrt. 29. sz., ÚMNyt. 50—74; Szépe: Nyr. 86: 460—8; Berrár: MNy. 59: 430—9; Zsilka: MNy. 59: 297—317, NytudÉrt. 53. sz., NyMozgDial., DeConstr.; Dezső: Nyr. 89: 143—4, ÁNyT. 6: 25—158, NytudÉrt. 76. sz.; Papp: MNy. 62: 194—206, FőnPar.; Károly: ÁNyT. 6: 159—227; H. Molnár: ÁNyT. 6: 229—70; Deme, NyFeln. 92—4, ÁltNyAl. 203—10; Velcsovné: MMNy. 196—204; Rácz: MMNy. 257—366; Elekfi: MNy. 68: 308—9, 418—29; Havas: NytudÉrt. 85. sz. — Történeti összefoglalások: Simonyi, Névr., Hat. 1., TMNy. 640—707, Jelz. 136—93; Klemm, TörtMondt. 157—219, 269—71, 342—75; Gombocz, Synt. 63—88; Bárczi, Névr.; Berrár, TörtMondt. 25—43, MNyT. 403—13. — Az ősmagyar korhoz: Budenz, UgAl.; Szinnyei: NyK. 30: 230, MNy. 8: 289—92, NyH.[7] 128—37, MNy. 29: 129—42; Mészöly: FUF. 21: 56—73; Györke: MNy. 39: 186—95; Bárczi: MNy. 43: 44—5, TihAl. 186—7, 190—4; MNyÉletr. 61—5, MNy. 61: 276—81, 65: 417—21, HB.; Szabó: MNy. 48: 112—7, NyMúlt. 166—81; Fokos: NyK. 58: 61—95; Mikola: NytudÉrt. 46. sz. 57—62; A. Kövesi: NyK. 68: 225—47; Hajdú, BUNy. 62—7, 70—1, 118—27, UNyA. 136—44, 150—1; Bereczki, FgrAl. Benkő: Schlachter-Festschr. 57—64; Korhonen: FUF. 43: 1—21, CIFU. 1: 87—110. — A korai ómagyar korhoz: Mészöly: MNy. 14: 257—65, 15: 15—25, HBHangAl., HBTárgy., NytörtFejt., ÓmSzöv.; Szinnyei: MNy. 22: 254—60; Bárczi, TihAl. 186—7, 190—4, MNyÉletr. 146—9, HB.; B. Lőrinczy, KTSz. 142—3, 145—57; Benkő, ÁrpSzöv. 217—35, 276—85, MNy. 84: 24—31.

EGYÉB SZÓFAJOK

AZ IGENEVEK

Írta: A. Jászó Anna

Az igenevek állománya az ősmagyar kor elején

Az öröklött igenevek

Az uráli—finnugor nyelvek mondatszerkesztésének szembetűnő sajátossága az igenevekben való gazdagság. Az igeneves szerkezetek mellékmondatokkal egyenértékűek. A mondat főcselekvését vagy főtörténését az igealak (verbum finitum), a mellékcselekvést vagy melléktörténést pedig az igeneves szerkezet fejezi ki. Az egyszerű mondatban az igenevek vagy a névszók jelzői, vagy az igék alanyi, tárgyi, illetve határozói bővítményei.

Régi nyelvemlékeinkben igen sűrűn fordulnak elő igeneves szerkezetek, s hogy ez a tény nem csak a latin hatásának a következménye, jól igazolják — többek között — a korai magyar tulajdonnévanyagban szereplő igenevek. Sok az igeneves szerkezet az archaikus nyelvállapotot mutató rokon nyelvi szövegekben, például a vogul és az osztják hősénekekben. Az igeneves szerkezetek régi gyakoriságának tényéből arra következtethetünk, hogy a nyelvtörténet korábbi szakaszaiban sűrűbben fordultak elő, mint a későbbiekben; így az ősmagyar korban gyakoriak lehettek nyelvünkben az igeneves szerkezetek.

Ebben az archaikus nyelvállapotban az igeneves szerkezetek gyakorisága következtében ritkábbak voltak a mellékmondatok. Nyelvtörténetünk folyamán az igeneves szerkezetek a kötőszós és a kötőszó nélküli mellékmondatok előrenyomulása következtében visszaszorultak; ezáltal a tömör, igeneves szerkesztésmódot fokozatosan váltotta föl az analitikus, mellékmondatos szerkesztésmód, mely a kötőszók megszaporodásával járt. Ez a folyamat az ősmagyar kor elejétől kezdve egyre növekvő intenzitással végigvonul egész nyelvtörténetünkön, jelentős szerkezeti változást idézve elő nyelvünkben. Nemcsak a kötőszós mondatok szaporodása szorította háttérbe az igeneves szerkezeteket, hanem képzőrendszerünk kiteljesedése is, s hasonlóképpen hat az összetett szavak rendszerének kifejlődése is.

A következő igenevek voltak meg nyelvünkben az ősmagyar kor elején: 1. A *váró/kérő* típusú igenév előzménye. 2. A *várt, kért* típusú igenév előzménye. 3. Talán a *várni, kérni*, valamint a személyragos *várnom, várnod, várnia* stb., *kérnem, kérned, kérnie* stb. típusú igenév előzménye. 4. A *várva/kérve, várván/kérvén* típusú igenév előzménye.

Ezen igenevek ősmagyar kor eleji meglétét egyrészt azért tehetjük fel, mert maga az igenév ősi szófaji kategória. Némelyikük már az ősmagyar kor folyamán beépült igeragozási rendszerünkbe, némelyikük pedig ugyanekkor vált főnévvé. Ezek az ősmagyar kori szóhasadások az igenév ősmagyar kor eleji meglétét tételezik fel. Másrészt képzőiknek megfelelői rokon nyelveinkben kimutathatók, tehát az *-ó/-ő;* a *-t* ~ *-tt;* talán a *-ni* és a személyragos *-nom,*

-nod, -nia stb.; a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* igenévképzők ősmagyar kor eleji előzményei öröklött képzők.

A felsoroltaknál minden bizonnyal több igenévképző volt az ugor, illetve az uráli—finnugor nyelvközösség korában. A fentieken kívül számolnunk kell még egy **-į* igenévképzővel is, mely több rokon nyelvünkben megvan. A magyarban önálló képzőként nem él, de beépült néhány képzőbokorba, mégpedig némely deverbális névszóképző (például az *-ás/-és*) elemévé vált. E képzőkkel alkotott szavaink mindmáig őriznek némi igenévi jelleget, például némelyikük tárgyi és határozói bővítményt vehet maga mellé, aktív—passzív értelmű lehet stb.

A magyar nyelv külön életében keletkezett igenevek

Az ősmagyar kor folyamán keletkezett igenevek. — A következő típusú igenevek tartoznak ide: 1. az *isten adta gyermek* típusú szerkezet igeneve; 2. a *lakatta/menette* típusú 'amikor lakott', 'amikor ment' jelentésű határozói igenév; 3. egyéb *-t* képzős igenevek: a) a főnevekhez közel álló *holta* típus; b) a határozói igenévhez közel álló *lakoztában, mentében* típus; valamint c) a figura etymologicákban szereplő, a határozószókhoz közel álló *nőttön (nő)* típus és a szintén határozószói *jövet* típus.

A korai ómagyar kor folyamán keletkezett igenevek. — A következő típusú igenevek tartoznak ide: 1. a *várandó/kérendő* típusú, *-andó/-endő* képzős igenév; 2. s esetleg a *sírval/tével* típusú, *-val/-vel* képzős határozói igenév.

Igeneveink kialakulásának fentebb felvázolt időrendjét adatokkal nem tudjuk bizonyítani. Öröklött igeneveink közül a *-ni* képzős etimológiája a legbizonytalanabb, s ezért kétséges lehet ősmagyar kor eleji megléte. A magyar nyelv külön életében keletkezett igeneveink időrendjét is közvetett úton állapítottuk meg, ősmagyar és korai ómagyar kori szétválasztásuk csak valószínűsíthető.

Az igenevek öröklött funkciói és funkcionális fejlődésük főbb irányai. — Minél régibb eredetű egy igenév, annál komplexebb funkciójú, és annál bonyolultabb a funkcionális fejlődése. Ilyen az *-ó/-ő* képzős és a *-t* ~ *-tt* képzős uráli—finnugor kori igenév, mely az igenévre jellemző szinte minden elképzelhető funkcióban jelentkezik. A későbbi, gerundiumi eredetű — azaz határozóragos alakból megkövült — igenevek funkciója már jobban körülhatárolható, szűkebb körű. A legrégibb igenevek mozgékonyságára az is jellemző, hogy jobban hajlamosak a szófajváltásra, mint a gerundiumi eredetűek.

A fenti jelenségnek az az oka, hogy az uráli—finnugor alapnyelv igenevei komplex, differenciálatlan funkciójúak voltak, vagyis nem váltak szét nomen agentis, actionis, acti csoportokra. Ez az oka annak is, hogy azonos képzésű igenevek különböző funkciókban jelentkeznek a rokon nyelvekben, s egyetlen nyelven belül is igen nagyok a funkcionális különbségek. (Ez a komplexitás nemcsak az igenévképzőkre, hanem egyéb képzőkre is jellemző.)

Különféle funkcióikat legrégibb igeneveink szókapcsolatokban, a mondatban kapták. Bármilyen kapcsolatot jelölhettek az igenévben kifejezett cselek-

vés, történés és a hozzá kapcsolódó szerkezettag között. Ennek következtében a funkció az értelemnek megfelelően alakult, az egyik szerkezetben így, a másikban másképp. Például a *szántó* igenév az *ember* főnévhez kapcsolva alanyi viszonyt fejez ki, aktív; a *föld* főnévhez kapcsolva tárgyi viszonyt fejez ki, passzív; a *háló* igenév az *ember* főnévhez kapcsolva ugyancsak alanyi viszonyt fejez ki, viszont a *hely* főnévhez kapcsolva már határozói viszonyt.

Legrégibb igeneveink fejlődésében kettéosztódás figyelhető meg. Egyrészt igealakká válva beépültek az igeragozási rendszerbe, másrészt pedig a mondatba beágyazódó igeneves szerkezeteket alkotnak, melyekben az igenév névszó helyén áll. Az *-ó/-ő* és a *-t* ~ *-tt* képzős igenév előzménye az ősmagyar kor folyamán egyrészt igealakká vált, beépült az igeragozási rendszerbe, ugyanakkor ezek az igenevek a mondatba beágyazódott szerkezetekben is tovább élnek. Ezen az alapvető kettéosztódáson kívül igeneveink egyéb szófajváltáson is átmentek, nagy részük pl. főnevesült. Efféle funkcionális elkülönülések a többi finnugor nyelvben is végbementek, ily módon az igeneveknek jelentős szerepük van a finnugor nyelvek rendszerének kialakulásában.

A mondatba a névszók helyére belépő igeneveknek gyakran erősek a szerkezeti kötöttségeik; például a *-ni* képzős igenév sokszor kötött bővítményként — alanyként, tárgyként, vonzatos határozóként — szerepel. Ezzel szemben a határozói igenevek másképp viselkednek: mindig szabad bővítmények.

Produktivitás szempontjából igeneveink nem egyformák. Öröklött igeneveink maximálisan produktívak, szinte minden igetőből létrehozhatók. A magyar nyelv külön életében keletkezett igenevek produktivitása kisebb; kevesebb, olykor egészen korlátozott jelentésű igékből hozhatók csak létre. Ez az oka — többek között — annak, hogy egyszeri, megkövült szóalakok érzetét keltik, s közelednek a határozószókhoz.

Az *-ó/-ő* képzős igenév

Alaki kérdések

Az igenév képzője

Az igenév képzői valamikor magánhangzóval hangzottak, és illeszkedtek. A *váró/kérő* típusú igenév képzője egyrészt uráli—finnugor **-k* képzőre megy vissza: vog. *minēγ* 'menő' (*mini-* 'megy'); finn *tiede* < **tiedek* 'tudomány' (*tietä-* 'tudni') stb.; másrészt pedig uráli—finnugor **-p* képzőre: vog. *ēntep* 'öv', tkp. 'övező' (*enti-* 'övez'); osztj. *poχtəp* 'szigony', tkp. 'szúró' (*pōγəl-* 'döf, szúr'); finn *menevä* 'menő' (*mene-* 'megy') stb.

Az ősmagyar kor elején az igenév képzője még **-k*, illetve **-p* volt, de már a korai ősmagyartól kezdve zöngésedett, majd spirantizálódott, s egyúttal — valószínűleg csak az ősmagyar kor végén — a képzővégi magánhangzó is lekopott: **-k* > **-g* > *-γ*, illetve **-p* > **-b* > *β*. A spiránsváltozatok egészen az ómagyar korig eljutottak: Konst.: *'εζέλεχ* (ízelő); VA.: *σαμτὰγ* (szántó); TA.: *azah*, *meneh*; illetve HB.: *uolov*, *iarov*, *keferuv* stb. Vokalizálódva a spiráns vagy labiális utótagú, vagy *i*-s diftongust alkotott a tővégi magánhangzó-

val, majd pedig a diftongus több irányba monoftongizálódott. A zöngésedés és a spirantizáció ősmagyar kori folyamat. A vokalizáció csak az ősmagyar kor végén és a korai ómagyar kor elején indulhatott meg, emellett szólnak a korai ómagyarba eljutó spiránsos alakok. A szófajváltáson átment toldalékos főnevek alapján a korai ómagyar korszak legelejére kell tenni ezt a folyamatot: DömAd.: *Erdeídi, Kefeudí, Waltaudí* szn.; 1086: *Moglout* szn. (PRT. 8: 269); 1193: *fertes* (fertős) hn. (ÓMOlv. 55). A vokalizáció korai volta mellett szólnak a monoftongust jelölő írásváltozatok: 1086: *Futoc* szn. (PRT. 8: 269); 1171: *volóód* (ÓMOlv. 47).

Az ómagyar kor elején — mint a következőkben látható — egymás mellett éltek az eredetibb mássalhangzós, valamint a másodlagos magánhangzós — diftongusos és monoftongusos — változatok. Ezt onnan tudjuk, hogy maradtak fenn olyan reliktumok, melyek az egyes fejlődési fokozatokat mutatják. A mássalhangzós változatok száma fokozatosan csökkent, a diftongusos, majd hosszú magánhangzós változatok száma pedig fokozatosan nőtt.

A mássalhangzós változatok

A zöngés zárhangú változatok. — A zöngés zárhangú változatok a **-k* előzmény folytatói. A fejlődés menete a következő: **-k* > *-g*. A zárhangú változatoknak két csoportjuk van.

1. Az első csoportot főnevesült igenevek alkotják, ezek főleg tulajdonnevekként maradtak fenn az oklevelekben. Igenévi eredetük meglehetősen kétséges, mégis több tény bizonyíthatja: egyrészt igetőből származnak (ez az igető sok esetben fiktív), s magánhangzós igenévi párjuk van, pl. *Kevereg* ~ *Keverő;* másrészt participiumokból vagy nomen actionisokból, nomen actikból vezethetők le, mindegyik funkció összefér az igenév természetével. Ilyenek: DömAd.: *Keuereg, Keuerig* szn.; 1243: *Zouorug* szn. (OklSz.). Esetleg ide vonhatók a korai *-atag/-eteg* képzős főnevek, ha a képzőbokor *g*-je igenévképzői eredetű. Az *-atag/-eteg* képzőbokorrá válásának idejét nem tudjuk meghatározni, s ezért nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy az ősmagyar korban némely *-t* műveltető képzős igék *-g* képzős igenévi lexémaként éltek. Ilyen tulajdonnevek: 1193: *Gurguteg* hn. (ÓMOlv. 56); 1300 k.: *Sugatagtou* hn. 'zúgótó', *Sugatagwelg* hn. (OklSz.); 1320: *Fizieschergeteg* hn. (Györffy 1: 622); 1322/: *Furratag* hn., vö. 1422: *Syuathagus* szn. (OklSz.); köznevek: vö. 1395 k.: *forgatag* (Gl.); JókK. 93: „*kergetegnek* kezében"; stb. A MünchK. 39va: *fèzgèteghe* főnevének megvan *fergető* alakban az igenévi párja; vö. 1515: *Fergethew* szn. (OklSz.), s összefügg a *fergettyű* igenévi eredetű főnévvel; vö. 1544: *fergetlüt* (OklSz.).

Több igenévképzőnk vált nomen actionis, nomen acti funkciójú képzővé, talán a *-ván/-vény* képző is a *-ván/-vén* igenévképzőből származik, s a *-t*, az *-at/et* névszóképző is igenévképzői eredetű. Hasonló folyamat indulhatott el a *-g* igenévképzőnek a funkcionális fejlődésében is — s ezáltal ez az igenévképző beilleszkedett a többi igenévképző funkcionális fejlődésének rendszerébe —, csak ez a fejlődés megrekedt, zsákutcába jutott.

2. Az alábbi származékoknak az idetartozása azért kétséges, mert deverbális származtatásuk bizonytalan. Ezek a feltételezett igenevek szófajváltáson mehettek át. Ilyen a *boldog* melléknév: HB.: *bovdug;* KTSz.: *bodug,* esetleg a

bódít, bódul fiktív tövének a származéka; a *hideg* melléknév, mely kapcsolatban van a *hűl* igével: DömAd.: *Hedekcut* hn.; a *meleg* melléknév, mely esetleg egy **mel-* igetőből származik: VA.: *μελεχδὶσ;* [1237—1240]: *Melegd* (PRT. 1: 774); a *részeg* melléknév, mely kapcsolatban van a *révül* igével: (†1086) [XII—XIII. század]: *Rescugis* (PRT. 8: 270). Esetleg ide vonható a *csillag* főnév: vö. 1373: *Chylagh* szn. (OklSz.).

A spiráns fokon lévő változatok. — A fejlődés menete a következő: *-k* > *-g* > *-γ* vagy *-p* > *-b* > *-β*. A spiránsos változatnak két csoportja van.

1. A spiráns fokot mutató alakok egy része **-k* képzőre megy vissza, melyből zöngésedés után *-γ* lett. Ezek a változatok azonban ebben a formában nem maradtak fenn, mivel a hangfejlődésben átmeneti stádiumot képviseltek: Konst.: *'εξέλεχ* szn. (ízelő); VA.: *σαμτὰγ;* TA.: *azah, meneh;* [1079]: *joccedeth* [ɔ: *ioscedech*] (jószedő) 'adószedő' (OklSz. Pótl.); DömAd.: *Egírih* szn. (ígérő), *?Kerehu* szn. (kérő); [1131—1141]: *Weteh* szn. (vető) (MNy. 18: 164); stb. Ide sorolható még TA.: *hurhu* mint a *horol, horzsol* igék fiktív tövének igeneve, valamint VárReg. 45.: *Numuolohod.*

2. A spiráns fokot mutató alakok másik része **-p* képzőre megy vissza, melyből zöngésedés után *β* lett. Ezek sem maradtak fenn sokáig, mivel a hangfejlődésben átmeneti stádiumot képviseltek. Az itt felsorolt adatok diftongussal is olvashatók, de nem zárhatjuk ki a zöngés bilabiális spiráns megtörténtét sem: HB.: *uolov, ıarov, keferuv;* 1184: *Warov* szn. (váró) (OklSz.); TÖ.: *Summorav* szn., de: *Somorou* szn. (szomorú); 1213: *Chopov* szn. (csapó), 1225: *Worov* szn. (varró) (OklSz.); 1240: *Zengev* hn. (zengő) (ÁÚO. 7: 104); 1251/: *Vtev* szn. (ütő) (OklSz.); stb.

A *-β* igenévképző a szó végén vokalizálódott, de esetenként a szó belsejében megmaradhatott a nyelvterület nagy részén, majd a korai ómagyar kor végén nagyrészt *β* > *v* hangfejlődéssel *v* alakban állandósult: An.: *teteuetlen* hn. 'Tetétlen-hegy'; a *keserű* igenévi eredetű melléknév *keserves* továbbképzett alakjában is a *-β* igenévképző őrződött meg: vö. CzechK. 51: *keserwel;* WinklK. 76: *keserues.* A *nyelv* főnévnek van igenévi magyarázata is, amely nem elképzelhetetlen, eredetileg ugyanis 'nyelő' jelentésű igenév lett volna. Ha ez az eredeztetés számba jöhet, akkor itt is az igenévképző mássalhangzós változatával van dolgunk.

A magánhangzós változatok

A *-γ* és a *-β* igenévképző az ómagyar kor elején a következőképp fejlődött tovább: vokalizálódott, azaz mindkettőjükből *u/ü* lett, illetve a *γ*-ből *i* is keletkezhetett. A vokalizálódott képző a tővégi magánhangzóval diftongust alkotott: *-ou̯/-öu̯*, illetve *-ei̯/-ëi̯*. A korai ómagyar kor folyamán megindult a diftongusok monoftongizálódása. Ez a folyamat a legkülönfélébb képzőváltozatokat eredményezte.

1. A *i̯*-s diftongusok monoftongizálódtak a legkorábban. Így keletkezett az *-á* képzőváltozattal alakult, ritka **valá, *birá, *méltá* típusú igenév: GyS.: *walacnok* (háromszor); vö. JókK. 50: „hogy ew nem volna ÿduewzewlewk

kewzewluala"; BécsiK. 1: *bizac*, 21: *méltan;* 1482: *Hayaffayas* szn. (fájós) (OklSz.). Mivel ezek az igenevek toldalékos alakban maradtak fenn, feltehetjük, hogy képzőjük nemcsak illabiális utótagú diftongusból keletkezett (**-ai̯ > -á*), hanem esetleg a **-γ* képző volt bennük, melynek kiesése után a két magánhangzó összevonódott: **birayak > birák*. Egyik keletkezési lehetőséget sem zárhatjuk ki, az elsőt főleg a *vala* igenév és társai (l. alább) miatt. Ez ugyanis toldalék nélküli alakjában a határozatlan névmások és határozószók — *valaki, valahol* — előtagjául foglalódott le. Ezért a *vala* kialakulásában inkább *ai̯ > á* fejlődést tehetünk fel, nem pedig összevonást.

A korai ómagyar korban több, egyébként *-ó* képzős igenévnek volt *-á* képzős változata: DömAd.: *vza* szn., de vö. JókK. 160: *vʒo;* DömAd.: *Tuda* szn., de vö. JókK. 61: *tudofbuoltuolna;* 1171: *Zuga* (ÓMOlv. 48), de 1296/: *Zugou* hn. (OklSz.); 1271: *Pyrohta* szn. (pirító) (ÁÚO. 8: 363).

Az *-á* képzős igeneveknek van egy elszigetelődött, szófajváltáson átment csoportja; tulajdonképpen közéjük tartozik a *vala* is. Ezek a korai ómagyarban még *á*-val hangoztak, a képző csak a korszak vége felé kezdett megrövidülni. Többségük fiktív igetőből származik, néhányuk feltehetőleg nomenverbum tőből. Ezen utóbbi tény bizonytalanná teszi az igenévi származtatást, a végződés felfogható ugyanis kicsinyítő képzőnek is. Erre a típusra sok korai adatunk van, többségük tulajdonnév. Sok él közülük mai nyelvünkben is — *csusza, hulla, fürge* stb. —, bár korai adatok nincsenek rájuk, elképzelhető, hogy a korai ómagyar kori szókészlet szerves részei voltak. Fiktív tövűek: [1127—1131]: *Phinta* szn., a *fitorog, fitos* tövéből (II. István 18); 1272: *Chyga* szn. (MNy. 10: 39); 1333: *Kona* szn. (konya) (MNy. 63: 368); 1363: *Sarnyapathaka* hn. (OklSz.), az előtag töve megegyezik a *sarjú* igenév tövével; vö. 1394: *Kayla* szn., a *hajol : hajlik* tövéből (MNy. 63: 367); (†1092)1399: *Lusta* (PRT. 10: 497); stb. Egyéb nem fiktív tőből: TÖ.: *Tupa, Topa, Toppa* szn.

Ahogy feltehetünk egy **birayak > birák* fejlődést, úgy elképzelhetünk egy **eleyek > élék* 'élők' fejlődést is: GyS.: *eleeknek;* de az *-é* képző más módon is kialakulhatott.

2. A labiális utótagú diftongusos igenevek megvannak az egész korai ómagyar korban. A képző diftongusos változatából keletkezett az *-ó/-ő* képző: *su̯ > ou̯ > ó, sü̯ > öü̯ > ő.*

A diftongusos és a monoftongusos képzőt a korabeli írás alapján nem mindig tudjuk elkülöníteni egymástól. Lehetséges, hogy az alábbi igeneveket diftongussal ejtették, de monoftongus is hangozhatott bennük: (†1015) 1228 e.: *Sumlow* hn. (KSztI. 81); TA.: *ferteu;* 1086: *Moglout* szn. (magló) 'szaporításra nevelt' (PRT. 8: 269); DömAd.: *Waltaudí* szn. (váltó), *vleu* szn. (ülő); An.: *tekereu, zecufeu* hn.; VárReg. 52.: *Luueu* (lövő), 360.: *Serkenteu;* KTSz.: *fceretev, dichev, díchevfegut;* ÓMS.: *fyrou;* GyS.: *ehezeucnek, figeu;* stb. Korán jelentkeznek a valószínűen monoftongusos ejtést tükröző adatok: 1171: *volóód* (ÓMOlv. 47); KTSz.: *[v]olo;* [1237—1240]: *megemuto* (PRT. 1: 784); 1212: *Vtalo* szn. (utáló) (HazOkm. 6: 10); 1290: *Murgo* hn. (Györffy 1: 724); 1328: *Pukano* hn. (Györffy 1: 456); stb. Tulajdonképpen a diftongusos és a monoftongusos változatok egymás mellett éltek — a mai nyelvjárásokban is egymás mellett élnek —, s kialakulásuk sorrendjét sem lehet megállapítani.

A labiális utótagú diftongusból a labiális utótag illabializálódásával *-é* képző keletkezett, de az *-é* képző más úton, eredeti illabiális utótagú diftongusból is kialakulhatott. Tehát vagy: *-ëγ > -ëü̯ > ëi̯ > -é*, vagy: *-ëγ > -ëi̯ > -é*. A korai

ómagyar korban ily módon *-ó/-ő* ~ *-é* képzőről beszélhetünk, azaz *váró/kérő* ~ *kéré* típusú igenévről.

Az *-é* változat is korán előfordul: GyS.: *eleeknek;* (†1135) [1249 k.]: *Suete* szn. (süvöltő), *fele* szn. (félő) (PRT. 8: 273); DömAd.: *Nue* (nyűvő); 1193: *fertes* (ÓMOlv. 55); TŐ.: *Methe* szn., a *metél* tövéből; 1240: *Leve* (lövő) (OklSz. Pótl.); 1295: *Kethchenge* (OklSz.); stb. A HB.: „*terumteve* iftentwl" szerkezetben az igenév a később gyakori *teremté* igenévnek archaikus változata, tővégi magánhangzóval, hiátustöltő *v*-vel és *-é* képzővel, amennyiben nem határozói igenév.

Az *-é* képzős igeneveknek is van egy szófajváltáson átment csoportjuk, éppúgy, mint az *-á* képzősöknek. Ezekben a képző a korai ómagyarban még *é*-nek hangzott, a későbbiekben azonban — a korszak végétől — megrövidült *(ë)*, majd nyílttá vált. Ebben a csoportban főleg fiktív tőből származó igenevek vannak: DömAd.: *Sene* szn. (senye), a *senyved, senyveszt* tövéből, *Gune* szn. (gönye) 'törpe'; VárReg. 74.: *Terpe* szn.; 1300: *Cheneged* (Györffy 1: 764); 1346: *Cynege* (OklSz.); 1313: *Ferde* szn. (MNy. 10: 41); 1351: *Kerge* szn. (OklSz.); stb.

3. A diftongus más irányú fejlődése eredményezte az *-ú/-ű* képzőváltozatot. Így keletkezett a *szomorú/keserű* típusú igenév. A diftongus fejlődése *i* hangot is eredményezett — így keletkezett *i*-n keresztül az *-i* képző: *vigyori* ~ *vigyoré* —, ám az *-i* képzős igenévre csak a korai ómagyar végéről van adatunk, ezért nemigen beszélhetünk hármas *-ú/-ű* ~ *-i* változatról.

Az *-ú/-ű* változat is megvan a korai ómagyar kor elején: DömAd.: *Numhw, Nemhw, Numhíu* stb.; KTSz.: *[h]yu.* A *hű* melléknév a *hisz* ige magánhangzós tövének igeneve: *hiü* > *hű.* Később fejlődhetett ki a *v*-s tő igeneve: 1267: *Hyue* szn. (OklSz.); vö. MünchK. 26vb: *hüuọn.* Igenévi eredetű a *Somló* helynév: 1152: *Mezeusumlu* (KritJ. 1: 28), a *somlik* 'kifeslik, kibomlik' igéből, a helynév jelentése: 'kopasz, letarolt tetejű hegy'.

Bár van korai, *-ú/-ű* változatnak minősíthető adat, azt állapíthatjuk meg, hogy ezek később szaporodhattak el. A köznyelvben *-ú/-ű* alakban rögzült morfémák a korai ómagyarban többnyire egyéb változatokban élnek, éppúgy, mint a mai nyelvjárásokban. A korai ómagyar nyelvjárásokban lehetett *-ú/-ű* változat. Melléknévvé és főnévvé vált igenevek tartoznak ide: a *tű* főnév: vö. 1395 k.: *arantheu* (Gl.); MünchK. 25rb: *tọ foc;* majd 1547: *Thugyarto* szn. (MNy. 13: 258), a *tövik* ige igeneve; a *sűrű* melléknév: vö. 1347: *Swrew* hn. (MHH. 2: 156); a *seprű* főnév (eszköznév): vö. JókK. 96: *feprewkeut;* 1405 k.: *sepre* (Gl.); SzékK. 376: *feepruvel;* de 1544: *söpröknek* 'személy, aki söpör' (OklSz.). Itt említhetők meg a relatív fiktív tövű igékből alakult — melléknevesült és főnevesült — igenevek: *keserű:* DömAd.: *Keseru;* ÓMS.: *keseruen;* [1280 k.]: *Kesereu* szn. (ÁUO. 1: 89); 1228: *Keserey* szn. (OklSz.); vö. BécsiK. 18: *kèsèẹ; köszörű:* vö. 1395 k.: *kezerew* (Gl.); 1411: *Kezerekeorra* (OklSz.); *háború:* GyS.: *Habrofagben;* vö. 1456 k.: *haburusagtok* (Gl.); *szomorú:* TÖ.: *Summorav, Somorou* szn.; 1238: *Scvmuro* szn. (OklSz.); vö. JókK. 50: *ʒomorwſagot;* stb. Hasonlóképpen *iszonyú, savanyú* stb.

A korai ómagyar kor végi adatokban jelentkezik az *-i* alakváltozat: 1453: *Sarkantys* szn. (ZichyOkm. 9: 379).

4. Az *ẽu* > *iu* diftongus *i*-je az előtte álló *t*-t palatalizálta. Így alakult ki *kesztyű* főnevünk, mely összetett szó: *kéz(re)* + *tevő.* Az igenév a *tesz* magánhangzós tövéből származik: *tẽü* > *tiü* > *tyű.* A korai ómagyarból nem ada-

tolható, a kései ómagyar adatok pedig még nem mutatják ezt a hangfejlődést: 1395 k.: *kezthew*, 1405 k.: *kezte* (Gl.). (A *tesz* ige *té* > *te* igeneve szerepel a későbbi *előte* 'kemenceajtó' összetételben: *elő* + *tevő*.)

Némely igetövek *t* végmássalhangzójának palatalizálódása révén keletkezett a *-tyú/-tyű* (> *-ttyú/-ttyű*) képző. A vele alakult lexémák elhomályosult igenevek. Ez a változat csak a kései ómagyar elején jelentkezik, akkor is csak a *sarkantyú* főnevesült igenévben: 1380 k.: *scharkankyu*, 1395 k.: *sarcantiu* (Gl.); de 1405 k.: *sorcante* (Gl.); 1453: *Sarkantys* szn. (ZichyOkm. 9: 379), tkp. a **sorkant* ~ **sarkant* ige tövéből, mely a *serkent* mély hangrendű párja. A többi hasonló típusú főnév az ómagyar korban még világosan elemezhető igenévként él: *kösöntyű:* 1395 k.: *kezentheu*, 1405 k.: *kesente* (Gl.), egy feltett **kösönt* 'függeszt, felakaszt' igéből; *kopoltyú:* 1395 k.: *kopothow*, 1405 k.: *kopolte*, 1435 k.: *copolto* (Gl.), egy **kopolt* igéből, mely kapcsolatban van a *kap*, illetve a *kopog*, *koppant* igékkel; *töpörtyű:* 1405 k.: *teperte* (Gl.); AporK. 104: *teperto*, a *töpörödik* ige tövének származéka; stb.

Az *-ó/-ő* igenévképző és változatai minden igetőhöz kapcsolódhatnak, produktivitásuk maximális. Különösen sok a fiktív tő ebben az igenévtípusban. Ez a tény azt bizonyítja, hogy ez az igenév — a többihez viszonyítva is — igen régi, hiszen a korai ómagyar kor szempontjából a későbbi fiktív tövek egy része valamikor eleven lexéma volt.

Funkcionális kérdések

Az ősmagyar kor elején az igenévben igen sok funkcionális lehetőség volt, s az igenév a további fejlődés során ezeket a lehetőségeket ki is használta: egyiket nagyobb, másikat kisebb mértékben. Fő funkciója valóban a folyamatos melléknévi igenévi lesz (participium imperfectum), de egyéb funkciók is — csaknem hasonló mértékben — megőrződnek benne. Ezért nem használjuk a címekben a folyamatos melléknévi igenév terminust. Ennek a komplexitásnak az az oka, hogy az igenév uráli—finnugor előzménye differenciálatlan funkciójú volt: participium, valamint nomen agentis, actionis, acti egyben, tehát melléknévi és főnévi jellegű volt egyszerre; ezenkívül a szerkezetben alanyi, tárgyi és határozói viszonyt is kifejezhetett.

A folyamatos melléknévi igenév

Az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából az *-ó/-ő* képzős igenév folyamatos és egyidejű cselekvést fejez ki: ÓMS.: „*firou* aniath thekunched"; vö. DöbrK. 355: „es lata ket *allo* haioth az to mellett". Ez az igenév uralkodó funkciója. A kései ómagyar korban azonban használata nem ilyen egyértelmű, a szövegekben ugyanis befejezett — előidejű és utóidejű — funkciója is lehet.

Az igenév folyamatos funkcióját az a tény is bizonyítja, hogy beépült az igeragozási paradigmába, mégpedig a folyamatos vagy elbeszélő múltba.

A nomen agentis, actionis, acti

Az igenév kifejezhette mind a cselekvőt, mind a cselekvést, mind a cselekvés eredményét.

Nomen agentis: TA.: „feheruuaru rea *meneh* hodu utu rea"; ÓMS.: „*furou* amath"; tulajdonnevekben: (†1135) [1249 k.]: *fele* (félő) (PRT. 8: 273); DömAd.: *vza* (úszó); 1198: *fcereteu* (ÓMOlv. 63); TŐ.: *Erizeu, Latou;* stb. (Ez a kategória csak részben fedi az alanyi viszonyt kifejező igenevek kategóriáját, l. alább.) A nomen agentis funkció megvan rokon nyelveinkben is: vog. É. „sētèp *vārèp* nē" 'fonalat készítő nő' (VogIgn. 56); zürj. „*sulalan* va" 'álló víz' (CIFU. 1: 77).

Nomen actionis (acti): Az efféle igenevek tulajdonképpen *-ás/-és* képzős főnevekkel egyenértékűek: „io es gonosz *tudo* fa" 'a jó és gonosz tudásának a fája' (CIFU. 1: 75); *esküvő;* „*látogatóba* mentem"; stb. A rokon nyelvekben igen gyakoriak az igenevek nomen actionisi funkcióban: osztj. *ōməstet sagât* 'ülése közben' (CIFU. 1: 85); zürj. *olan* 'élet' (CIFU. 1: 79); stb.

A nomen actionis funkcióból vezethetők le a határozói viszonyt kifejező igenevek: a cselekvés helyét jelentők (nomen loci), a cselekvés idejét jelentők (nomen temporis) és a cselekvés eszközét jelentők (nomen instrumenti).

A cselekvés helyét jelenti: 1214: *Farkashalowhely* hn. (CD. 3/1: 156), 'a farkas hálásának a helye' ↔ 'az a hely, ahol a farkas meghál'; 1300 k.: *Cuhurdovhut* hn. (HazOkm. 3: 48); 1323: *Kehordovth* hn., 1326/: *Scenahurdout* hn. (OklSz.). A szerkezet alaptagja nélkül: 1315: *Ukuritow* (ökörítő), az *it* 'itat' igéből (Csánki 1: 482); 1340: *Wyzmereu* hn. (OklSz.); vö. JókK. 39: *lakohelyet : domum pro habitaculo;* stb. Ugyanezzel a képzővel gyakori ugyanez a funkció a rokon nyelvekben is: vog. „Uj ĭūlèp saw ńol" 'Az állat álló sok földfokot', tkp. 'azt a sok földfokot, ahol az állat áll' (VogIgn. 63).

A cselekvés idejét jelenti: vö. JókK. 26: „*huſſhagyo* nappba" : in die *carnisprivii*. Az igenév itt egy időt jelentő szóhoz kapcsolódik. A korai ómagyar korból nemigen vannak adataink, de a rokon nyelvi előfordulások azt bizonyítják, hogy ez a funkció is ősi lehet: vog. „*tąlp* khotél" 'olvadó nap', tkp. 'az olvadás napja' ↔ 'az a nap, amikor olvad' (VogIgn. 62).

A cselekvés eszközét jelentő igenevek többféleképpen felfoghatók, vagy nomen actionisként, pl. *seprű* 'seprés(re való) eszköz', vagy nomen agentisként, megszemélyesítő szemlélettel: 'seprő eszköz'. Ilyen pl. a *kőszörűkő:* vö. 1411: *Kezerekeorra* (OklSz.). Hasonlóképpen vog. „*päntlèp* šāš" 'házfedésre való nyírkéreg' (VogIgn. 62); zürj. „*kesliśan* iz" 'köszörűkő'.

Az *-ó/-ő* képzős igenevek nagy része nomen actionis.

A mássalhangzós, *-g* képzős reliktumok egyrészt nomen agentisok, másrészt nomen actionisok. A cselekvőt jelenti: DömAd.: *Keuereg, Keuerig* szn. 'keverő'; 1243: *Zouorug* szn. 'zavaró' (OklSz.). Az *-atag/-eteg* képzős származékok közé való beépülésük a nomen actionis és acti, tehát a főnévi jelentés alapján érthető: 1193: *Gurguteg* (ÓMOlv. 56) 'görgetés', de inkább annak az eredménye; vö. 1395 k.: *forgatag* (Gl.) 'forgatás' vagy ami az eredménye: 'forrás'; hasonlóképp: MünchK. 63vb: „ʒèlnèc nag *fuuataja*" 'fúvása'.

Az ősmagyar korban több faja volt a nomen actionisnak. Ilyen volt a *-t, -at/-et* képzős főnév, majd egyre inkább előtérbe került az *-ás/-és* képzős főnév; ezek nomen actik is, azaz a cselekvés eredményét is jelentették. Mellettük az egyéb igenévi eredetű szinonimák visszaszorultak, illetve más funkciót vettek fel. Ez történt a *-g* képzős alakulatokkal is, de hasonló a talán igenévi eredetű *-vány/-vény* képzős lexémák sorsa is. Az ősmagyar kor elején igenévrendszerünk egységesen viselkedett, mindegyik tagját funkcióbeli komplexitás jellemezte. Az ősmagyar kor folyamán az egyes igenevekben bizonyos funkciók nagyobb hangsúlyt kaptak, funkcionális s alaki hasadások következtek be;

az eredeti komplexitás nyoma, a funkcionális átjátszások azonban megmaradtak. A funkciók eredeti azonosságát az ellenkező oldalról az efféle szinonimák is bizonyítják: TÖ.: *Zobas* (szabás) szn. : 1294: *Zabou* (szabó) szn. (Györffy 1: 379); 1247: *Futas* szn. (OklSz.) : 1086: *Futoc* szn. (PRT. 8: 269).

A nomen actionis és acti funkciójú igenevek a kései ómagyarra jobbára átmentek a szófajváltáson, főnevesültek. Szófajváltásuk lezajlásában teljesen felesleges átmeneti fokozatként melléknevesülést feltenni.

Az alanyi és tárgyi viszony

Alanyi viszonyról akkor beszélünk, ha az igenévi szerkezet alaptagja alanya az igenévben kifejezett cselekvésnek, történésnek: TA.: „feheruuaru rea *meneh* hodu utu rea"; ÖMS.: „*ſirou* anıath"; vö. BécsiK. 43: „*èlfuto* aſſirioſoc"; JordK. 389: „az *fyſtelgho* ganeet"; stb. A rokon nyelvekben: vog. AL. „*kärstėp* khum" 'javas, gyógyító férfi', É. „*kwālpă* χātel" 'kelő nap' (VogIgn. 55).

Tárgyi viszonyról akkor beszélünk, ha az igenévi szerkezet alaptagja tárgya az igenévben kifejezett cselekvésnek: VA.: *σαμτὰγ;* KTSz.: „en *ſceretev* . . . ſulgam"; vö. JókK. 114: „En *zeretew* fyaym": Filii mei dilecti; stb. A rokon nyelvekben is gyakori ez a szerkezet: vog. É. „*mastėp* sawėl totsėm" 'öltő ruhát . . . hoztam' (VogIgn. 65); zürj. *juan-tor* 'ital' (CIFU. 1: 80); stb.

A határozói viszony

Határozói viszonyról akkor beszélünk, ha az igenévi szerkezet alaptagja az igenévben kifejezett cselekvésnek, történésnek valamilyen körülményét (helyét, idejét, eszközét) határozza meg: 1323: *Kehordovth* hn. (kőhordóút), tkp. 'az úton hordják a követ' (OklSz.). Ezeket az igeneveket elkülönítjük a tárgyi viszonyt kifejező passzív igenevektől. A határozói viszonyt kifejező igenevek intranzitív igékből is képezhetők: 1214: *Farkashalowhely* hn. (CD. 3/1: 156). Rokon nyelveinkben az efféle szerkezetek nagyon gyakoriak.

Egy közismert felfogás szerint az igenév eredetileg aktív, cselekvő volt, s ezen funkciójából fejlődött ki valamennyi egyéb funkciója. A rokon nyelvi adatok alapján, az uráli—finnugor igenév komplex természetére alapozva eredetinek mondhatjuk a *váró/kérő* típusú igenév összes, eddig felsorolt funkcióját. Sőt, mint igenévnek a participium imperfectum activi nem is volt uralkodó funkciója, hasonlóképpen erős volt a tárgyi, határozói viszonyt kifejező szerepe. Ezen funkciójú igenevek azonban nyelvünkben szófajváltáson mentek át vagy összetett szavak elemeivé váltak, s így a kései ómagyarra a valódi (nem szófajváltásos) igenév funkciója a participium imperfectum activi lett.

Az igenév mondatrészszerepe

Az állítmányi funkció az ómagyar korban már nem jellemző az igenévre, de az ősmagyar elején még meglehetett. A rokon nyelvekben előfordul az *-ó/-ő* képzős igenév megfelelője állítmányként: vog. K. „äku kum *olp*" 'egy ember van itt', tkp. 'egy ember itt lévő'. A vogulban a magyar *-ó/-ő* képzősnek megfelelő *-p* képzős igenév ritkán fordul elő állítmányként, a többi igenév azonban igen gyakran. A magyar igenév állítmányi funkciójának meglétét az is

bizonyítja, hogy belőle keletkeztek az elbeszélő múlt igealakjai. Ez a hasadás pedig csakis akkor lehetséges, ha az igenév állítmány is lehetett.

A korai ómagyarban csak a szófajváltáson átment igenév szerepel névszói-igei állítmány részeként: HB.: „*keferuv* uola vɜe"; vö. JókK. 133: „ew ky volt zent ɜegenſegnek *tartoÿa* es *tanoÿtoÿa*" : qui fuit sanctae paupertatis *observator* et *doctor*. Kódexeinkben gyakori az *-ó/-ő* képzős igenév állítmányi használata: BécsiK. 28: „hog *megèmlèkèzoc leǥènç*" : ut *memores sint*. Az efféle szerkezet a latin coniugatio periphrastica fordítása, s ilyen latin mintára létrejött szerkezet lehet a HB. igenévi állítmánya: „mend oɜchuɜ *ıarov vogmuc*". Ezek a szerkezetek azonban nem latin hatásra jöttek létre — másként nem léphetett volna be az igenévi állítmány az igeragozási rendszerbe —, az igenév funkcionális hasadása következtében azonban háttérbe szorulhattak, bár a korai ómagyar korban nem lehettek olyan szokatlanok, mint a későbbi korszakokban.

Miután megtörtént az igenév kettéosztódása igenévre és igealakra, az igenév tipikus funkciója a jelzői maradt: KTSz.: „en *ſceretev* . . . *fulgam*".

Az értelmező jelzői használatra a korai ómagyar szövegekben nincs példa. Ennek a hiánynak az alapján azonban nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. A kései ómagyar szövegekben igen gyakori az értelmezői használatú igenév, gyakoriságát a latin szövegek hatásának tulajdonítják. Az értelmező általában gyakori az archaikus szövegekben, s rokon nyelveinkben is sűrűn előfordul az értelmezői szerepű igenév. Ezért nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy nyelvünkben is megvolt már az ősmagyar korban is.

Az igenév bővítményei

Az igenévnek — mint az igei tulajdonságok egy részét megtartó lexémának — alanyi, tárgyi és határozói bővítménye lehet. Az *-ó/-ő* képzős igenévnek tulajdonképpen nincs alanyi bővítménye sem régi nyelvünkben, sem a maiban. Megvan viszont az alanyi bővítmény összetett szavaink egy csoportjában. Ennek alapján feltehetjük, hogy az ősmagyar korban megvolt ez a szerkezet, annál is inkább, mert a rokon nyelvekben sűrűn előfordul. Ez a szerkezet valamikor az előmagyar korban valódi predikatív szintagma volt, idővel azonban beágyazódott egy másik szerkezetbe, elvesztette mondatértékét. Az ősmagyarba már mint igenévi szerkezet jutott el, az ómagyarra pedig többségük összetétellé vált. Ezek a szerkezetek ritka, értékes kövületei nyelvünknek. A következő típusaik vannak.

A *lóforgató malom* típusban a szerkezeti alaptag az igenévben kifejezett cselekvés tárgya; vö. 1499: *kechkeraagoffa* (ÚjMMúz. 7: 467). Talán idetartozik 1329: *Menytuchziget* (menny ütő sziget) (OklSz.). Hasonlóképpen a rokon nyelvekben: osztj. *oχsar òzəm χàt* 'a róka talált ház' (ONGy. 84) stb.

A *baromjáró föld* típusban az előtag az igenév alanya, a jelzett szó pedig az igenévvel kifejezett cselekvés, történés helyét, idejét stb. határozza meg: 1214: *Farkashalowhely* hn. (CD. 3/1: 156); vö. 1533 k.: *Vereyteek iaro lik* 'pórus' (Gl.). A jelzett szó nélkül: vö. 1357: *Solumkaialthow* hn. (OklSz.); 1395 k.: *chobhadaro*, 1405 k.: *chep hadaro* (Gl.); 1412: *Kechkeellew* (OklSz.). Igen gyakori ez a szerkezet közeli rokon nyelveinkben: osztj. É. *kurəŋ χo maŋti još* 'gyalogos ember járó út' (ONGy. 190).

A *magva váló barack* típusban az előtag az igenév alanya, a jelzett szó pedig birtokosa az előtagbeli alanynak; vö. 1585 k.: *Joha faio* (Gl.). Hasonlóképpen osztj. É. *puknəl ewətəm χandi-χo* 'köldöke vágott osztják férfi' (ONGy. 255).

A tárgyi bővítményi típusban az előtag az igenévben kifejezett cselekvés tárgya. A ragtalan tárgyi bővítmény az eredeti, és az igenév bővítményeként konzerválódott: 1264/: *Ogogkelthew* hn. (MNy. 10: 82); 1323: *Keuhordovth* (OklSz.); 1348: *Wyzouow* szn. (MNy. 63: 370); vö. 1434: *Boryza* (borisza) (OklSz.), az *isza* 'ivó' igenévi voltát a következő szinonima bizonyíthatja: 1237: *Itol Copou* (OklSz.). (Az *isza* igenév volta ellen szólhat az a tény, hogy ebben a tőtípusban nem az *sz*-es tövekből alakul az igenév. Ezért egyéb magyarázat is szóba jöhet.) Hasonlóképpen vog. É. *sētėp vārėp nē* 'fonalat készítő nő' (VogIgn. 56). Az *-ó/-ő* képzős igenév melletti ragtalan tárgyi bővítmény elsősorban összetételekben fordul elő. Kódexeinkben is akkor használtak ragtalan tárgyi bővítményt, ha a tárgy és az igenév kapcsolatát szorosnak, szinte fogalomjelölőnek érezték: JókK. 16: „ʒent *ewangelium tarto* emberecnec". Ezek az összetételek és szerkezetek az eredeti állapotot őrzik. A korai ómagyarra már kialakulhatott, s a kései ómagyarra megszilárdulhatott a ragos tárgyi bővítmény; vö. DöbrK. 22: „iſten *ziveket es veſeket meg tudakozo*".

A határozói bővítmények ragtalanok és ragosak lehetnek. Az ősibb, ragtalan határozót őrzik az összetett szavak; vö. 1395 k.: *kezthew* 'kézre tevő, kesztyű' (Gl.); JókK. 125: *vakmerewſeget* 'vakon merő, merészelő'; BatthyK. 34—5: *men ẅtő kőuektűl;* 1533: *Menny ewttő kő* 'mennyből ütő kő', azaz 'mennykő, villám' (Gl.).

A ragos határozók az ómagyar korra már kialakultak, igenév mellett viszonylag későn jelentkeznek; vö. 1401: *Mesesrehagow*, 1422: *Zalogosradelew* hn., 1481: *Iollako* szn., 1484: *Naghrawago* szn. (OklSz.). Határozószóval: vö. 1367/: *Altalesew* hn., 1390: *Eleuiarow* szn. (OklSz.). Természetesen nemcsak összetett szavakban, hanem szószerkezetekben is meglehetett a határozói bővítmény; vö. JókK. 23: „*elewte allo* fyaÿnak", 59: „*ott allo* neppek kewʒt" stb.

A létige igenevei

A *való* igenévnek a kései ómagyarban igen gyakori képzőszerű szerepe, melynek révén a határozó alakú jelzőt formailag is jelzővé változtatja; 1456: „Jeremiasnak *sirasarol valo kenw*" (Gl.). Ez a funkció megvan a korai ómagyarban: HB.: „Eſ mend *paradıſumben uolov gımılcſtul*"; KTSz.: *muȳun* [ɔ: *muńȳun*] *vol[o] latotuben.* A *való* igenévnek bővítményével alkotott szerkezete gyakran főnevesül: vö. 1460 k.: *hwthel walok, eghazÿ zenthsegel walok*, 1470: *alabualo* (Gl.); stb. Nagyon gyakori ez a szerkezet a rokon nyelvekben; vog. P. *vårt olәp šēmәl vântәrt* 'erdőben lévő fekete vidra' (VogIgn. 58).

A *lévő* igenév az ómagyarban csak a régies *nap lévő* 'naphoz hasonló' szerkezetben fordul elő; vö. CzechK. 63: *nap leewǫ zÿnǫd*, 64: *ho leewǫ testǫd.* A *nap lévő* tulajdonképpen jelzőként használt szerkezet, melyben a létige igeneve *(lévő* vagy *való)* előtt egy ragtalan névszó áll: *nap lévő színed ↔ színed, amely nap ↔ nap-színed*, vagy feloldva a metaforát: *naphoz hasonló állapotú színed*, pontosabban *nap állapotban lévő színed.*

Ez a szerkezet olyan ősi időkből származik, amikor még a grammatikai viszonyítóeszközök száma kevesebb volt. Az igenévnek bennük mintegy képzőpótló, ragpótló szerepe van: osztj. „*tal oldi χåiden* kandžemalen" 'téli fekvésre való (tkp. 'tél lévő') házat keress magadnak', *ī oldi kardəŋ ńāl* 'egyetlen vasnyíl', tkp. 'egy lévő' (Nyr. 40: 353—4); osztj. „*ār sī voldi* optəŋ oχ" 'sok

fürtű (tkp. 'fürt lévő') hajas fej' (Nyr. 41: 286); cser. *aba лӱӱше* 'mostohaanya', tkp. 'anya lévő', *ача лӱӱше* 'mostohaapa', tkp. 'apa lévő' (NyK. 72: 164–7); stb. Nagyon el van terjedve ez a szerkezet az altaji nyelvekben is.

A képzőpótló, ragpótló szerepnél is ősibb szerepe lehetett a nyomósítás, mégpedig anyagnévi előtag után; például vog. *sarńi ālnė tiniń tajtėn* 'aranyból való drága ruhád alját', tkp. 'arany lévő' (VogIgn. 122). Az állapotot jelentő szavak mellett is elsődlegesen nyomósító szerepe lehetett az igenévnek, így a fenti cseremisz példában meg a *nap lévő* szerkezetben is. Ez a magyarázat nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy valamikor, a kezdet kezdetén ez az igenév állítmány volt, s *(a) színed nap lévő* szerkezet értékelődött át *nap lévő színed* szerkezetté. Az ősmagyar kor folyamán a létige nyomósító szerepű igeneve kipusztulhatott, a *nap lévő* az egyetlen fennmaradt példa. A kapcsoló szerepet pedig a *való* vette át.

Az igenév szófajváltása

A kései ómagyarban és a mai magyarban a *váró/kérő* típusú igenév igen hajlamos a szófajváltásra. Ezt a tulajdonságát örökölte: a korai ómagyar adatok többsége szófajváltáson átment igenév. Feltehetjük tehát, hogy az igenév előzményére az ősmagyar korban is jellemző volt a szófajváltásra való hajlam.

A szófajváltásra való hajlam legfőbb oka az igenév természete: mivel folyamatos cselekvést fejez ki, alkalmas az általános, vagyis az időviszonyítástól és akcióminőségtől független használatra; ezenkívül az ősi nomen actionis, acti funkció is magában rejti a főnevesülés lehetőségét. Gyakori a szófajváltás az alanyi viszonyt kifejező igenevekben. Ezek elsősorban foglalkozásnevek, vagy valamilyen tevékenységet rendszeresen végző személyt jelölnek (*alkotó, tanító* stb.); egyéb élőlények (*kopó, ragadozó* stb.); eszköznevek (*emelő, kendő* stb.). A tárgyi *(szántó)* és a határozó viszonyt *(ebédlő)* kifejező igenevek általában főnevesülnek.

A szófajváltáson átment igenevek között külön, érdekes csoportokat alkotnak az elhomályosult igenevek. Ez az elhomályosulás bekövetkezhetett az igető kihalásával, például az *emlő, méltó, mező, tető, tű* esetében. Elszakad az új lexéma az igenévtől jelentésváltozás következtében; például *erdő* főnevünk jelentésében is elszakadt az *ered* igétől. Onomatopoetikus eredetű fiktív tövek igeneve is elhomályosult: *cinege, lepke, cankó* stb. Hasonló a helyzet az egyéb fiktív tövek igeneveivel: *fertő, hernyó, himlő, hintó* és *hinta* stb. Elhomályosulást idéz elő a képző kevésbé típusos volta, az *-a/-e* változat: *hülye, törpe, vizsla, fene* stb.; az *-ú/-ű: nyomorú, sanyarú, háború, köszörű* stb.; *-tyú/-tyű, -ttyú/-ttyű* végződés: *sarkantyú, fergettyű* (melynek töve azonos a *fertő, ferde, fergeteg* (?) igenevek tövével) stb.; nem is beszélve az eredeti jellegében szintén igenévi funkciójú *-g* képzőről: *kevereg* ~ *keverő* stb. Ez utóbbi csoportban a tő is sok esetben fiktív.

Az *-andó/-endő* képzős igenév

A korai ómagyarból nincsen adatunk erre az igenévtípusra. Képzője az *-and/-end* időjel és az *-ó/-ő* igenévképző kapcsolatából áll, azaz képzőbokor. Ezzel a felépítésével teljesen elüt a többi igenévképzőtől; azok ugyanis vagy

tiszta igenévképzők, vagy igenévképző és határozórag elhomályosult kapcsolatából álló alakulatok.

Az *-andó/-endő* képzős igenév fő funkciója: beálló melléknévi igenév (participium instans). Olyan cselekvést jelöl, amely a mondat főigéjében kifejtett cselekvés után következik be; vö. JókK. 62: „p[re]dicalokuala mend ez vylagnak *yewuendew* nagÿ hyrt" : . . . famem [!] . . . *venturam*. Az *-and/-end* egy momentán-inchoatív képzőből (HB.: *emdul*) alakult a jövő idő jelévé. Amikor ez a folyamat lezajlott, akkor számolhatunk az igenévképző megjelenésével. Ez az átalakulás az ősmagyar kor végére, de inkább a korai ómagyar korra tehető. Maga az igető + momentán-inchoatív képző + igenévképző kapcsolat előbb meglehetett, a képzőbokorrá válás későbbi lehet, szoros kapcsolatban állhat a jövőidő-jel kialakulásával és az utóidejű funkcióval. Bár az igenév képzője magyar elemekből áll, alakjára hathatott a latin participium instans passivi *-ndus*[3] *-endus*[3] alakja. Elterjedésében pedig szerepük lehetett a kódexek fordítóinak is.

A *-t ~ -tt* képzős igenév

Alaki kérdések

A *várt/kért* típusú valódi igenév

Az ősmagyar kor elején az igenév képzője rövid mássalhangzó és képzővégi magánhangzó kapcsolata volt: **-tə/-tə*. Az igenév alakja a következő lehetett: **adata/menete*. Az igenév képzője a legelterjedtebb nézet szerint uráli—finnugor **-tt* képzőre megy vissza. Ez a *t* elem több szamojéd és finnugor nyelvben megvan különféle igenévképzőkben, például az osztják *-ti* participiumképzőben is.

Az ősmagyar kor kezdetétől a komplex jelentésű participium és nomen agentis, actionis, acti a funkció szempontjából többszörösen is kettéhasadt. Egyik csoportja beépült az igeragozás rendszerébe: múlt idejű igealak lett; az igenévképző és a múlt idő jele azonos eredetű. Másik csoportja megmaradt igenévnek. Ezen igenevek egy része pedig nomen actionis, acti jelentésű főnévvé értékelődött át.

Az igenév és a főnév funkcionális elkülönülését — még az ősmagyar korban — alaki elkülönülés kísérte. Az igenévképző előtti magánhangzó — ha megmaradt — záródott: HB.: *odut*, a főnévképző előtt nyílt maradt a magánhangzó, mely a képzőhöz vonódott: GyS.: *arulatia*. Ez az alaki elkülönülés azonban még a kései ómagyar korban sem szilárdult meg; vö. JókK. 51: *karhozattacnak;* BécsiK. 142: *kǫtǫzèttèkèt*.

A *-t* igenévképző a korai ómagyar kortól kezdve vagy legfeljebb az ősmagyar kor legvégétől geminálódott, először intervokalikus helyzetben: HBK.: *unuttei;* KT.: *fɔiluttet*. Szóvégi helyzetben, a következő szó magánhangzója előtt is esetleg hosszan hangozhatott a képző: GyS.: *mūdut ígenc*, de ebben a helyzetben helyesírásunk nem jelölte a hosszú mássalhangzót. A szó végén,

a következő szó mássalhangzója előtt röviden hangzott a képző, és sokáig így is jelölték: HB.: *tıluvt gımılftwl;* KTSz.: *aldut uog.* Hasonlóképpen zajlott le ez a folyamat az igék múlt idejében: HB.: *odutta vola,* mássalhangzó előtt szó végén: KTSz.: „fiot *f[c]ilut myben*". Mássalhangzó utáni helyzetben a geminálódás természetesen elmaradt: 1364/: *zakaduztfeuld* (OklSz.).

Az igenév ősmagyar kori fejleményei

A *-t* képzős igenév az ősmagyar kor elejéről — eredeti komplex funkciójának következtében — több irányban fejlődött, újabb alakulatok keletkeztek belőle.

Az *isten adta gyermek* típusú szerkezet

Ebben a szerkezetben igenév van. Ezt a tényt azért szükséges hangsúlyozni, mert korántsem vallja ezt a nézetet mindenki: némelyek véleménye szerint ugyanis ragos igealak, verbum finitum épült bele ebbe a szerkezetbe; mások szerint pedig a kérdéses középső elem eredetileg igenév ugyan, de igei tulajdonságai szaporodásával nem tiszta típusú igenév, hanem átmenetet képez az igenév és az ige között, igenévi-ige.

Az *adta* igenév az ősmagyar **adata* > **adota* alakból származik. Kiválása a korszak legelején történhetett, még a *t* elemű igenév igealakká válása előtt, pontosabban a határozott igeragozás kialakulása előtt. Ez az igenév két irányba fejlődhetett. Fennállt a valódi igenevekkel megegyező fejlődés lehetősége: a képző előtti magánhangzó záródott, majd — az ősmagyar kor végén vagy az ómagyar kor elején — a *t* geminálódott; vö. 1488: „ez fekel war *fogotta* weres pey lo megh tiſtolion" (MNy. 16: 79). Ez az alakváltozat azonban ebben a szerkezetben nem állandósult, ugyanis a másik lehetőség jutott uralomra; az esetek többségében a képző előtti magánhangzó kiesett, a képző pedig megmaradt eredeti formájában; vö. 1616: „kondor ferench *hozta* bornak egyke" (RMNy. 2/2: 12). Ez utóbbi **adata* > **adota* > *adta* lehetőség állandósult. (Mindkét alakváltozat megvan az igeragozásban: *mondotta : mondta).*

Az igenév végén E/3. személyjel van.

A hangzóhiányos tőtípusban a hangzóhiányos tő szerepel a képző előtt; vö. DöbrK. 15: „Dauid . . . *zerzette* zoltar"; elképzelhető a másik — *szerezte* — lehetőség is, de nincsen rá adat. A tiszta *v*-s tőtípusban a magánhangzós tőhöz csatlakozhatott a képző, ezt figyelhetjük meg a *sz*-szel bővülő típusban is; vö. 1519: *Wyzvetthe* (vízvette) (MNy. 14: 79); SzékK. 181: „az ő *tőtte* dologban". Az egy szótagos *t* végű igékhez közvetlenül is járulhat a képző: 1273: *menytegudurre* (menny ütte gödörre), 1363: *menittemezev* (menny ütte mező) (OklSz.); 1333: *Istenwetthe, Ystennete* [ɔ: *Ystenuete*], 1480: *Istenwette* 'Isten vetette, Isten taszította' (MNy. 14: 78); de ezek másodlagos alakulatok, eredetileg természetesen a tővégi magánhangzóhoz kapcsolódik: 1349: *Istenuetethe* (MNy. 14: 79).

Fennmaradt egy archaikus forma: GyS.: „*Nemzetuí* nepnech vadulatia" 'nemzette népnek vádolatja'. Ez a szóalak egyrészt a rövid *t*, másrészt a képző utáni tővéghangzó megmaradása miatt archaikus.

A tárgyalt szerkezettípusban — *isten adta gyermek* — birtokos személyjel nélküli, valódi igenév is szerepel: *isten adott gyermek;* például 1329: *Meny-*

tuthzigeth (menny ütött sziget) (MNy. 14: 79); vö. LobkK. 113: „gondoliad meg az *te tet byneidet*", ugyanott névmás nélkül: „meg kel teneked firatnod at *tet byneidet*". Ez az eredeti, a rokon nyelvekben is gyakori szerkezet; például osztj. É. „tam *tɔ̑rə̑m partə̑m unt juχ*" 'ezen isten adott erdei fa' (ONGy. 84). A rokon nyelvekben általában akkor van birtokos személyjel az igenéven, ha bővítménye névmás; például osztj. É. *ma taiṭem χə̑pem* 'az én bírtam csónakom' (ONGy. 249). Feltehetjük, hogy ezt az igenévtípust személyraggal örököltük, elsősorban névmási bővítményes szerkezetekben. Azt sem zárhatjuk ki, hogy nemcsak harmadik személyű igeneveink voltak, hanem teljes volt a paradigma; bár ennek az állításnak ellentmondani látszik az a tény, hogy első adataink harmadik személyűek, s a paradigma többi tagja meglehetősen későn jelentkezik; vö. NagyszK. 78: „atte *tennőn tőtted frigődnek* iegeről"; KazK. 34: „ueged az nekőd *zőrzőttem coronat*". Az E/3. adatok túltengése azonban egyszerű szövegsajátság, mely más paradigmák esetében is hasonló képet mutat. Erre az igenévtípusra pedig kevés adat van.

A *lakatta/menette* típusú igenév

Az 'amikor lakott, amikor ment' vagy 'laktában, mentében' jelentésű igenév funkcióját tekintve határozói igenév (idő-, illetve állapothatározói); vö. JókK. 97: „Az3 para3trol ky 3ent fferen3et lewlteuala egyha3 *feprette*". Alakilag személyragos igenév. A kései ómagyar korban a T/1. kivételével kimutatható egész paradigmája.

Ez az igenév is az **adata* típusú alakból vezethető le, mint a többi. Az ősmagyar kor elején **lakata/*menete* alakú volt, de itt az igenévképző előtti alsó nyelvállású magánhangzó megőrződött. Az alsó nyelvállású magánhangzó miatt arra gondolhatunk, hogy ez az igenév olyan régi korból származik, amikor még alakilag nem vált szét a *-t* képzős igenév és a *-t, -at/-et* képzős főnév. Keletkezése tehát az ősmagyar kor elejére tehető.

A *t* intervokalikus helyzetben geminálódott, mint a participiumban és a verbum finitumban. Ennyiben követte ez az igenév a fejlődés menetét, konzervatív azonban a képző előtti alsó nyelvállású magánhangzó tekintetében; vö. BécsiK. 39: *èlmènèttèm, lakattam, fozdolattam.* A tővégi magánhangzó fejlődésében itt is megindulhatott egy záródási folyamat; vö. PeerK. 176: *fwggőtted;* LázK. 173: *figőtted;* de: PozsK. 9: *figetted* (amennyiben nyílt *e* van benne).

Az *elmenettem* tulajdonképpen szinonimája a *mentemben* igenévnek (l. alább), amely határozóraggal megerősített szóalak, és amelyből hiányzik a képző előtti magánhangzó. A *lakatta/menette* típusban is előfordul a magánhangzó hiánya, de ez a fejlődési lehetőség itt nem jutott érvényre; vö. MünchK. 31vb: *3omiaztad,* de: *3omiazattad;* PeerK. 176: *wyfelted.*

A KTSz. *tacaruta* szóalakjáról sokan azt tartják, hogy *-t* képzős határozói igenév. Szerintünk inkább ragos múlt idejű igealak.

A *holta, laktában, nőttön (nő)* és *jövet* típusú igenév

Az ómagyar nyelvemlékekben sűrűn előfordulnak bizonyos sajátos *-t* képzős, jobbára gerundiumi eredetű igenevek. Gyakoriságukból arra következtethetünk, hogy nyelvünk régi elemei, azaz legalábbis az ősmagyar kor vége felé már meglehettek.

1. Főnévileg használt személyjeles igenevek: HB.: *choltat*. Ezek közel állnak a főnevekhez, hiszen a viszonyragot elhagyva lexémák lehetnek: *holta, veszte, (nap)este* stb. Alaki szempontból az különíti el őket az *-at/-et* képzős főnévtől, hogy nincs meg bennük a képzőhöz vonódott alsó nyelvállású magánhangzó. Az ősmagyar kor eleji alak ugyanaz lehetett, mint a többi *-t* képzős igenév esetében: **lakata/menete;* a képző előtti magánhangzó kiesett, az igenév pedig birtokos személyjelet és viszonyragokat vett fel, mely utóbbiak a lexéma főnévi jellegét erősítik meg.

2. Átmenetek a névszók és a határozói igenevek között; vö. JókK. 95: „ſenanal *lakoztaban* yew hozza nemÿ . . . doctor". Ez a típus keletkezését tekintve megegyezik az előzővel. Ezek az igenevek azonban — az előzőkkel szemben — nem lexémák, nincs *lakozta, látta* főnevünk. Ezen szóalakok tagolása ekképp oldható meg: *lakoz+tában, lát+tán*, tehát igető + egységes végződés, mint a *lakoz+ván, lát+ván* esetében. Az viszont kétségtelen, hogy a *-tában, -tán* stb. végződésekre nem jellemző az igenévképzőkre jellemző alaki elhomályosulás.

Az ősmagyar korban a személyjeles igenévhez kapcsolódó későbbi testes ragok még névutó fokon élhettek. Ilyesféle szerkezetek szép számmal vannak a rokon nyelvekben; például osztj. S. „šitə *uttet χottet kaša*" 'így éltük, háltuk közben' (Nombild. 101). Példánkban a *kaša* névutó a *-hoz* rag megfelelője. Efféle névutós szerkezetek lehettek a *laktában/mentében*-féleségek az ősmagyar korban. A testes ragok a korai ómagyar korban agglutinálódtak.

3. Deverbális határozószók: *folyton, nőttön* stb.; vö. 1526: „*ẏọṭọn* ẏọñek" (MNy. 6: 448); 1535: *bizton* (ItK. 1896: 292). Ezt a régi szakirodalom *-ton/-tën/-tön* képzős igenévnek nevezte. Eredetét tekintve locativus-modalis ragos igenév. Az összeforrottságot tekintve ez inkább mondható igenévképzőnek, mint az előző csoportba tartozó szóalakok végződései. Produktivitásukat, bővítménynélküliségüket tekintve azonban inkább határozószószerűek. Sajnos nincsenek rájuk korai adatok, népnyelvi elterjedtségük alapján azonban azt gondolhatjuk, hogy nyelvünk régi elemei lehetnek.

Idetartoznak még a *jövet, menet* típusú határozószók, melyek tulajdonképpen igenévi eredetűek; vö. WinklK. 145: „Im *bemenett* az varosban leltọk egh embọrth" stb. Ezek a *menette, mentében* típussal tartanak rokonságot: funkciójuk azonos, alakjuk pedig a legegyszerűbb, az eredeti.

Funkcionális kérdések

A *-t* képzős igenév előzménye komplexitás szempontjából megegyezik az *-ó/-ő* képzős igenév előzményével. Funkcióját tekintve ez is lehet participium; nomen agentis, actionis, acti; alanyi, tárgyi és határozói viszonyt egyaránt kifejezhetett. Az ősmagyar kor folyamán azonban másképp fejlődött, mint *-ó/-ő* képzős párja: a *-t* képzős igenév fő funkciója a participium perfectum lett, bár ősi komplexitásából sokat megőrzött.

A participium perfectum

Az akcióminőség és időviszonyítás szempontjából az ősmagyar korban uralomra jutott az igenév előidejű és befejezett cselekvést, történést kifejező funkciója. Emellett szólnak a korai ómagyar adatok: HB.: „eſ evec oʒ *tiluvt* gımılſtwl"; GyS.: „vnū ʒaıaual *mūdut* ígenc". A közeli rokon nyelvekben ezt a funkciót az *-m* képzős igenevek töltik be: vog. É. „*ojėm* . . . *ātėr*" 'elfutott . . . fejedelemhőst' (VogIgn. 203); osztj. Vj. „*patəm* kul" 'fagyott hal' (Nombild. 24). Az uráli—finnugor nyelvekben széles körben elterjedt *-m* képzős igenév eljutott a magyarba is, nyomai megvannak, de kiszorította a *-t* képzős igenév.

Az előidejű és befejezett funkció bizonyítéka az is, hogy az igenév mint múlt idejű igealak épült be az igeragozási paradigmába. A múlt idő *-t* jele ugyanis azonos az igenévképzővel.

A *-t* képzős igenév — eredeti differenciálatlanságának megfelelően — nem volt még kizárólag participium perfectum. A folyamatos akcióminőség és az egyidejűség bizonyítékai a *lakatta/menette* típusú határozói igenevek; vö. BécsiK. 39: „mert o Angala megorizot èngemet innèt *èlménèttèm* es ot *lakattam* es onnat idè *fordollattam*". Az *-atta/-ette* képzős igenévben kifejezett cselekvés egyidejű a főige cselekvésével, akcióminőség szempontjából folyamatos, mondatrészszerepe mindig idő- és állapothatározói, s alanyi viszonyt fejez ki. Többnyire intranzitív, mozgást vagy állapotot jelentő igéből van képezve, ezeken kaphatta az idő- és állapothatározói funkciót.

Az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából az eredeti differenciálatlanságot őrzi a főnévszerű *holta* típus, a határozószerű *folyton, nőttön* típus és az *isten adta gyermek* szerkezet igeneve.

A nomen agentis, actionis, acti

Az ősmagyar kor eleji **adata*-féle lexémák nemcsak participiumok, hanem nomen actionisok, actik is voltak. A nomen actionis, acti funkciót vitte tovább a *-t, -at/-et* képzős főnév, mely eleinte inkább cselekvésnév volt, majd egyre inkább előtérbe került funkciójában a cselekvés eredményének a jelölése. Ez a funkcióváltás úgy történhetett meg, hogy a főnév előzményének, az igenévnek eleve megvolt a nomen acti funkciója. Az *isten adta gyermek*-féle szerkezetek igenevei szolgálnak erre bizonyítékul. Az *adta* jelentése tulajdonképpen 'adása, adománya', *isten adta gyermek* = *isten adása gyermek* = *isten adománya gyermek*, vagyis a szerkezet első két eleme között birtokviszony van. Az *-ás/-és* képzős főnév be is léphet a szerkezetbe; vö. N. *magam sütése könyér* (MNy. 53: 226—7); XVI. század: *ördögharaptafi* (ördög harapta fű, illetve ördögharapásfű) (MNy. 40: 308).

A *holtát, lakoztában* típus is a nomen actionis funkciót őrzi. Ez lehet a *nőttön nő* féle tekintethatározói igeneves figura etymologicákban is: 'a növést tekintve nő': hasonlóképpen a *lakattam/menettem* típusú határozói igenévben is. Ez utóbbit személyragos *-t* képzős igenévként magyaráztuk, de nem zárhatjuk ki eredetének másik, komolyan számba jöhető magyarázatát sem. Eszerint *-t* locativusragos nomen actionis, melyhez birtokos személyjel csatlakozik. Tehát: *ott lakattam* ↔ *ott lakásomban*. A morfémák sorrendje azonban nem a ragos névszókéval, hanem például a ragos névutókéval egyezik meg: *mellettem*.

Esetleg nomen actinak fogható fel néhány igenévi eredetű főnevünk: TA.: *iturea*, azaz *itu*, mely azonos az *it* főnévvel 'ital'; BécsiK. 254: *letemèt;* DömAd.: *Kefudíhítu* szn.; JókK. 94: *yo tetemet;* AporK. 52: *viteleról;* TÖ.: *Cwsveth* (húsvét) szn., azaz *vét* 'vétel'; JókK. 92: *etet* 'evés, étkezés'. Talán igenévi eredetű *liszt* főnevünk; vö. 1405 k.: *lizt* (Gl.), egy 'őröl' jelentésű igéből származik, eredeti jelentése 'őrlemény'.

Az alanyi és tárgyi viszony

Az ősmagyar kor elején a *-t* képzős igenév szerkezeti alaptagjával mind az alanyi, mind a tárgyi viszonyt kifejezte. Ezt a kettősséget megőrizte, de úgy, hogy elsősorban a tárgyi viszony kifejezője lett.

Az alanyi viszonyt kifejező, aktív igenevek intranzitív igéből vannak képezve; vö. MünchK. 86rb: „a· boɔza *lọt* viʒèt"; CornK. 54v: „*meg zomorodot* elmeuel". A tárgyi viszonyt kifejező, passzív igenevek tranzitív igéből származnak: HB.: „oʒ *tıluvt* gımılſtwl"; GyS.: „*mūdut* ígenᵉ".

A határozói viszony

Az *-ó/-ő* képzős igenevek csoportjában a határozói viszonyt kifejező igenevek nomen actionisok. A *-t* képzős igenevek nemigen fejeznek ki határozói viszonyt, valószínűleg azért, mert a nomen actionisok jórészt kiváltak közülük. Az *isten adta gyermek* típusban előfordul a határozói viszony; vö. N. *Maria-nyugotta-bukor, Mária-nyukta-bukor,* 'az a bokor, ahol Mária lenyugodott' (Nyr. 71: 79), erre a szerkezetre azonban nincsenek korai adataink. A közeli rokon nyelvekben jobban megmaradt az igenév komplex funkciója, mert a befejezettnek nevezett melléknévi igenév is kifejezhet határozói viszonyt: vog. É.: „nē *minem* nēɣiñ sām" 'nő járta nős vidéket', tulajdonképpen 'a vidéken jár' (VogIgn. 223).

Az igenév mondatrészszerepe

A korai ómagyar korra a *-t* képzős igenév jelzői szerepben állandósul: HB.: „*tıluvt* gımılſtwl". A kései ómagyarban is szinte kizárólag jelzői szerepű.

Az állítmányi funkciójú *-t* képzős igenévből múlt idejű igealak lett. Előfordul még az állítmányi szerepű igenév, s ez a korai ómagyarban nem lehetett olyan szokatlan, mint manapság: HB.: „kınec *odut* hotolm" 'kinek adva van, adott a hatalom', vagy esetleg: 'kinek adott hatalmat'. A kései ómagyar kori kódexekben ebben a helyzetben létige + határozói igenév szerkezet szerepel, s csak elvétve fordul elő a *-t* képzős igenév. Az igenév és az ige szófaji elkülönülésével az aktív és a passzív használat szétválása is megtörtént, tudniillik az igealakok aktívak, az igenevek viszont mindkét igenemet megtartották. Nem alakult ki passzív igeragozás, a hiányzó passzív alakok pótlását később különböző módon oldotta meg nyelvünk. Az egyik, de semmiképp sem jellemző és uralkodó megoldás a *-t* képzős igenév állítmányi használata.

A *-t* képzős igenévnek határozói szerepe is lehet a mondatban, elsősorban az állapotot és mozgást jelentő igéken. A határozói szerepű igenevek mint bővítmények igéhez kapcsolódnak. Az igeneves szerkezet határozói mondattal egyenértékű; vö. MünchK. 63vb: „aʒoc *èuèʒettèc* ke· ɋ èlaluec" ↔ 'Miközben azok eveztek, elaluvék'; WinklK. 147: „keserɋltebe monda" ↔ 'Azért mondá,

mert elkeseredett; elkeseredvén mondá'. Nyomósító funkciója van a *-ton/-tën/-tön* képzős igenévi eredetű deverbális határozószónak; vö. 1537: *rabolthon rabol, foglalton foglal* (MNy. 6: 230). Esetleg tekintethatározói funkciójúnak is felfoghatjuk a kérdéses szóalakot. A *rabolton rabol, nőttön nő* típusú figura etymologicát érdekes módon nem kedveli a kódexek nyelvezete, példáink misszilisből valók. A későbbi irodalomban és a népnyelvben azonban annyira el vannak terjedve, továbbá annyira jellemző ez a szerkezet a finnugor nyelvekre, hogy réginek kell lennie. A *-t* képzős igenévre elsősorban nem a határozói funkció jellemző. Ezeknek a lexémáknak a használata szűk körű, viszonylag kevés igéből képezhetők, tehát produktivitásuk csekély; nem tiszta típusú szófajok.

Az igenév bővítményei

A *-t* képzős igenévnek a mondatban alanyi, tárgyi, határozói és birtokos jelzői bővítménye lehet.

Az igenévnek a l a n y i b ő v í t m é n y e van, maga az igenév jelző, és jelzett szava birtokosa a bővítménybeli alanynak. Az alanyi bővítmény rendszerint birtokos személyjeles: *esze veszett ember;* vö. MünchK. 38ra: „*z* ot vala eg *keze meg aʒot èmbez*" (olyan, mint a *magva váló barack* típus).

Az *isten áldott nap* típusú szerkezet alanyi bővítményén nincs személyjel, az igenévben kifejezett cselekvés és a szerkezet alaptagja között tárgyi viszony van, vagyis az igenév passzív: 1329: *Menytuthzigeth* (MNy. 14: 79) (olyan, mint a *ló forgató malom* szerkezet).

A b i r t o k o s j e l z ő i b ő v í t m é n y is számításba jöhet. Az igenév ebbe a szerkezetbe nomen acti funkcióban épült be, erősen főnévi értékű, ezért lehetséges, hogy birtokos jelzőt kap: *isten adta gyermek* ↔ *isten adása gyermek;* 1273: *menytegudurre* (OklSz.). A birtokos szerkezet meglétét egyrészt az igenéven lévő személyjel bizonyítja, másrészt pedig az, hogy némely rokon nyelvekben a birtokoson genitivusrag van: például finn *isän antama kirja* 'az apa adta könyv', *isä* 'apa', tulajdonképpen 'az apának az adása könyv'. Az igenév és jelzett szava között tárgyi viszony van, de lehet határozói viszony is — vö. *Mária-nyugotta-bukor* —, ez utóbbi olyan, mint a *barom járó föld* típus.

Az eredeti t á r g y i b ő v í t m é n y ragtalan; vö. NádK. 345: *fiu zilt azzoniallatoc.* A tárgyi bővítmény birtokos személyjeles is lehet; vö. JókK. 158: *bewne zantnak;* NádK. 556: *hite zegőt felesegenec.* Rokon nyelveinkben is előfordul a birtokos személyjeles tárgyi bővítmény: osztj. É. *lujtel kātləm uri naj* 'gyűrűjét fogó hegyi nő' (ONGy. 83).

A határozóragos főnévvel kifejezett h a t á r o z ó i b ő v í t m é n y már a korai ómagyarban jelentkezik: GyS.: „vnũ *zaıaual mũdut* ígenc". A bővítmény szófaja határozószó is lehet; vö. JókK. 38: „ez *felewl mondot* vrland[us] vr". A *holta, lakozta* típus is felveszi az igenevekre jellemző határozói bővítményt; vö. ÉrdyK. 510: „Nem banod meg *en hozyaam yewtődet*"; JókK. 95: *fenanal lakoztaban.* A *folyton-, nőttön*-féleségek nem bővíthetők, egyáltalán nincs bővítményfelvevő képességük; többek között ezért is hajlanak a határozószók felé.

A létige igeneve

A *volta* igenévnek — azonkívül, hogy erős főnévi értéke van —, képzőszerű funkciója is lehet, éppúgy, mint a *való*-nak; vö. NagyszK. 10: „az teſtnec *ġarlo volta*", 'gyarlósága'. Nagyon valószínű, hogy a képzőszerű *volta* régi eleme nyelvünknek, s élhetett már az ősmagyar korban is. Annál is inkább lehetséges ez, mivel kódexeinkben gyakori, s visszaszorulása párhuzamos képzőrendszerünk kiteljesedésével.

Az igenév szófajváltása

A *-t* képzős igenévre nem jellemző a szófajváltás oly nagy mértékben, mint az *-ó/-ő* képzősre. Ennek oka az lehet, hogy előidejű és befejezett funkciója nem teszi alkalmassá az állandó használatra, s nomen actionis funkciója sem olyan erős.

Ha a jelzői szerepű igenévről leválnak a bővítmények, elveszti konkrét idővonatkozását, akcióminőségét, s előtérbe kerül benne a tulajdonság jelölése, azaz melléknévvé válik. Ez a folyamat ősmagyar kori lehet, hiszen korai ómagyar adatunk van rá: KTSz.: „*aldut* uog te". A TA. *kert hel* adata vitatható. Az is lehet, hogy ebben a kapcsolatban melléknevesült igenév van, s jelentése 'bekerített hely'. Az is elképzelhető, hogy az előtag *kert* főnevünk, s a szerkezet jelentése ez esetben 'kert helye'.

Melléknévként felfogható igenevek vannak a következő helynevekben: 1211: *HoltWag* (OklSz.); 1266: *Rumluthpatak* (ÁÚO. 3: 134); 1329: *Rekettou, Reketpataka*, 1364/: *Zakaduztfeuld* (OklSz.); stb.

Jelentéstapadás útján főnevesült melléknevek élnek az alábbi tulajdonnevekben: [1237—1240]: *Wolt* szn. (PRT. 1: 778); [1270]: *waiut* hn. (vájott, vájt) (Györffy 1: 67); 1349: *piruhtolth* szn. (MNy. 10: 326); vö. 1399: *Nyuzuth* szn., 1422: *Tepeth* szn. (OklSz.). Hasonlóképpen keletkeztek a következő főnevek: HBK.: *unuttei* 'választottjai', mely egyik magyarázata szerint talán az *önik* 'felemelkedik, kijön, valamire jut' ige származéka; KT.: *fciluttet;* vö. 1405 k.: *lwkuth* (lükött) 'köles, köleskása' (Gl.); JókK. 29: *halottat;* stb. Hasonlóképpen keletkezett *tett* főnevünk: vö. 1621: *Tőtt* (MA.).

A *-t* képzős igenevek a szófajváltás szempontjából másképp viselkednek, mint az *-ó/-ő* képzősök. Ez utóbbiak főnevesülésében nem kell föltennünk a közbülső melléknévi fokozatot. A *-t* képzősök viszont előbb melléknévvé válnak, majd a szerkezetből kiválva, jelentéstapadás révén főnevesülnek. Kivételt képeznek az *sz*-es és *v*-s változatú igék főnevesült igenevei: *ét(el), it(al), lét, hit, vét(el), vit(el)*. Ezek az ősi nomen actionis funkciót viszik tovább, s éppen ezért nagyon régi, ősmagyar kor eleji szófajváltások lehetnek.

A *-ni* képzős igenév

Igeneveink felépítésére az jellemző, hogy vagy tiszta igenevek, vagy gerundiumi eredetűek.

A többi, a továbbiakban tárgyalandó öröklött igenév felépítésében különbözik a **-k, *-p*, illetve a **-t* képzős igenevektől, mégpedig azért, mert ezek határozóragos igenevek, azaz gerundiumok voltak. Az igenévképző és a rag kapcsolata idővel elhomályosult, vagyis az igenévképző és a rag kapcsolatá-

ból új, egységes igenévképző lett. Tehát az igenév struktúrájában átértékelődés történt, képletben ábrázolva: (igető + igenévképző) + rag > igető + + (igenévképző + rag), azaz igető + új igenévképző. Ilyen felépítésűek a személyjel nélküli *-ni* képzős főnévi igenevek és a határozói igenevek. Ezek az igenevek az alapnyelv életét tekintve későbbiek, kevesebb rokon nyelvi megfelelőjük van, funkciójuk kevésbé komplex.

A fejlődés további szakaszaiban — a kései ómagyarban szórványosan, majd gyakrabban — a tiszta igenevek is vesznek fel határozóragokat, de ez a folyamat mindmáig nem vezetett új igenévképző kialakulásához. Az a képesség tehát, hogy igeneveink határozóragokat vehetnek fel, öröklött és egész nyelvtörténetünkön végigvonuló tendencia.

Alaki kérdések

A *várni/kérni* típusú főnévi igenév előzménye meglehetett nyelvünkben az ősmagyar kor elején; megvan ugyanis a rokon nyelvekben: zürj. *tɜdny* 'tudni'; votj. *mynyny* 'menni'; s kimutatható a vogulban is: É. *tēne* 'enni', pl. „*tēne* matėr totėn" 'valami enni valót hozzál" tulajdonképpen 'enni, evésre valamit hozzál' (VogIgn. 73). A vogul *-ne* ma participiumképző, de eredetileg lativusragos nomen actionis volt, ebből értékelődött át participiummá.

A *-ni* képzős igenév egy uráli—finnugor *-*n* képzős nomen actionis lativusragos alakjából magyarázható. Az *-*i* lativusrag járult az igenév végmagánhangzójához, s a végződés az ősmagyar kor elején *-*nəi*/-*nəi* lehetett. A *i*-s diftongus monoftongizációja s ezáltal az igenévképző egyalakúvá válása az ősmagyar kor végére megtörtént, a képző *-ní* lett. Az *í* az ómagyar kor elején még hosszan hangozhatott, de rövidülése korán megindulhatott.

A *várnom, várnod, várnia* stb., *kérnem, kérned, kérnie* stb. típusú igenevek előzményei is meglehettek az ősmagyar kor elején, a személyjelek használata ugyanis ősi, uráli—finnugor kori jelenség; a személyjelezés más szófajok — például névmások, határozószók — esetében is ősi sajátosság. A rokon nyelvekben is vannak *-n* képzős személyjeles igenevek: vog. É. „kitï' *ūnėlnėtēn* lāwėltawė" 'kettőnknek ott laktát emlegetik' (VogIgn. 176). A személyjeles igenevek ősi voltát az a tény is megerősíti, hogy az egyértelműen kiolvasható korai ómagyar adatok kizárólag személyjelesek: HB.: *elnie, ovdonia, ketnie;* HBK.: *iochtotnia* (az ÓMS. sokat vitatott *ualmun* [ɔ: *ualnum*] adatát feltételes módúnak értelmezzük); a kései ómagyar szövegekben pedig rendkívül gyakoriak a személyjeles igenevek.

A személyjeles igenevek eredetét nem tudjuk megnyugtatóan megfejteni. A gondot az okozza, hogy csak E/3.-ben és T/3.-ben van meg az igenévképző lativusrag eredetű *i*-je: *várnia, várniuk*, de: *várnom, várnod*, illetve *várnunk, várnotok*. A legvalószínűbb magyarázat szerint az 1. és a 2. személyű alakokban soha nem is volt ott a képző *i*-je, és nem volt ott a 3. személyben sem, csak utólag került oda, analogikusan. Eszerint valamikor kétféle *-n* képzős igenév élt egymás mellett: egy lativusragos és egy lativusrag nélküli személyjeles típus. Ennek megfelelően két paradigmával számolhatunk: egy *nekem várni kell, neked várni kell, neki várni kell* típussal, valamint egy személyjeles *-n* képzős nomen actionisokból alkotott sorral: **várnom van, *várnod van, *várna van* stb. 'várásom van', 'várásod van', 'várása van' stb. Ez utóbbi

paradigma 3. személyű alakjaiban analogikusan jelentkezett az *i*, mégpedig a feltételes móddal való egybeesés kiküszöbölése végett. Majd szerkezetvegyülés történhetett: *várni kell* × **várnom van* = *várnom kell*, s a **várnom van* stb. sor eltűnt (hajdani meglétét egyébként rokon nyelvi párhuzamok alapján feltételezik). Egy másik feltevés szerint eredetileg csak egyféle, *-ni* képzős igeneveink voltak, ezekhez járultak a személyjelek, majd az *i* az 1. és a 2. személyben nyíltabbá vált, és illeszkedett: **kérnim* > *kérnëm*; **várnim* > **várnëm* > *várnom*. Ez a magyarázat érvként használja fel, mert archaizmusoknak tartja, a következő adatokat: BécsiK. 84: *élnic*; MargL. 53: *el hoznyk*; stb. Ezek az alakok azonban másodlagosan, a birtokos személyjelezés analógiájára is keletkezhettek.

A személyjelezésről — adatok híján — nem sokat mondhatunk. A korai ómagyarból csak E/3. alak maradt fenn. Valószínűleg megvolt a teljes paradigma, de szövegek híján nem tudjuk összeállítani. A birtokos személyjel a főnévi igenéven ragként viselkedik, lezárja ugyanis a szóalakot, a személyjeles főnévi igenév további toldalékot már nem vesz fel; ezenkívül rag voltára vall mondatrészt (alanyt) kijelölő szerepe is.

A főnévi igenév képzője eredetileg a teljes tőhöz járult. A korai ómagyarra már kialakult — a *v* tövű igéket nem számítva — a mai nyelvre jellemző állapot. Többnyire a csonka tőhöz járul a képző: HB.: *elnie*. Ugyanez a helyzet a relatív tövekben is: HBK.: *iochtotnia*. De ha mássalhangzó-torlódás van a tőben, a teljes tőhöz járul a képző: HB.: *ovdonia*, mint *mondani*, *tanítani* < *tanoχtani*, *építeni* < *épeχteni*. A N. *éleni*-féleségek talán megőrzött régiségek.

Funkcionális kérdések

A *-ni* képzős igenév szerepeit a nomen actionis funkció, valamint a rajta lévő lativusrag funkciója határozza meg.

Az igenév akcióminőség és időviszonyítás, valamint az alanyi és tárgyi viszony kifejezése szempontjából közömbös. Ezért más a magyar infinitivus karaktere, mint az indoeurópai nyelvek infinitivusáé, például a latiné. Ez a tény a kódexfordításokban sok latinizmust szült.

Az infinitivus funkcionális fejlődését nehéz megrajzolni. A kései ómagyar korban teljes fegyverzetben, funkcióinak teljes bonyolultságában áll előttünk. A korai ómagyar kor négy vagy öt adata kevés támpontot nyújt, s így szövegek híján nem sokat mondhatunk. Mégis arra gondolhatunk, hogy funkcionális gazdagsága meglehetett már az egész ősmagyar kor folyamán. Ez a gazdagság megvan a rokon nyelvekben is, persze kifejlődhetett külön-külön utakon is. A rokon nyelvek tanúságtétele azonban mégis segítségünkre lehet, ha nem is fejlődéstörténeti, de nyelvtipológiai kérdések eldöntésében. Például eddig latinizmusnak tartott szerkezetekről segítségükkel kimutathatjuk azt, hogy saját nyelvi tulajdonságról van szó.

Az igenév mondatrészszerepe

Mivel ez az igenév eredetileg nomen actionis, funkciói olyanok, mint a főnévéi: csaknem minden mondatrész lehet, éppúgy, mint a főnév: alany, tárgy,

határozó, birtokos jelző. Úgy látszik, egyedül állítmány nem lehetett (a kései ómagyarban, főleg a LányiK.-ben jelentkező állítmányi igenevek valószínűleg másodlagosak). A határozói funkció a lativusragos igenévre vezethető vissza, s ebből vezethető le a tárgyi funkció is. A személyjeles igenevek eredetileg alanyi szerepet tölthettek be, bár a funkciók egymásból is levezethetők: határozói → tárgyi → alanyi.

Az infinitivus határozói mondatrészszerepét a képzőn lévő lativusrag határozza meg. Eredeti funkciója lativusi, mégpedig vonzatszerű helyhatározói, majd szabad bővítményként célhatározói: *vadászatra megy* ↔ *vadászni megy*. Az igenév célhatározóként csak szándékos, tudatos cselekvést jelentő igék (igenevek) mellett állhat, mégpedig mozgást (vagy ennek ellenkezőjét: helybenlétet, azaz negatív mozgást), mozdítást jelentő igék mellett: HBK.: „mend w ſzentíí eſ unuttei cuzıcun ıov felevl *ıochtotnıa ılezıe* wt"; vö. MünchK. 87va: „*Ioɯo* eg nembezi ſamariabol viz *mèzeiteni*".

Eredeti funkciója még a lativusi, kötött bővítményként álló határozói: *készül megtenni* ↔ *készül a megtételre*. A szerkezet alaptagja, mely igei (névszói) állítmány, általában az igenévben kifejezett cselekvésre való törekvést, kényszerülést jelenti, de kifejezhet képességet, alkalmasságot, érdemességet vagy ezeknek az ellenkezőjét is: HB.: „kınec odut *hotolm ovdonıa eſ ketnıe*"; vö. BécsiK. 67: „z ſenki nē *mèzèzikuala èllènèc allani*".

A főnévi igenév állapothatározó is lehet; vö. JókK. 43: „*lata* egy . . . *tewzeſlangot* . . . *le zallanya*"; NagyszK. 10: „az teſtnec *ġarlo volta lattatic olnac lenni*". Ezek a szerkezetek a latin accusativus cum infinitivo és nominativus cum infinitivo megfelelői. Sokáig latinizmusnak tartották őket, ma már más a véleményünk. A *lát, hall, érez, hagy, enged*, valamint a *látszik, hallik* stb. igék mellett lévő főnévi igenév állapothatározói funkciójú: *látja leszállni* ↔ *látja leszállóban, leszállóként*. Leíró nyelvtanaink ezeket a szerkezeteket kettős tárgyas, illetve kettős alanyos szerkezeteknek fogják fel. Ezek a szerkezetek kifejlődhettek az ősmagyar korban is, de valószínűbb, hogy örököltük őket. Természetes beszédszituációban fordulnak elő. Kimutathatók a rokon nyelvekben is: vog. É. „*tąwem ńownė* at va' ìtä" (VogIgn. 183) 'nem veszi észre az ágat mozogni"; lp. *mī vūrdiimek buorranit dalke* 'vártuk, hogy az idő megjavul' (ChrestLapp. 143).

A főnévi igenév tárgyi funkciója a határozói funkcióból alakult ki: a tárgy is az alany cselekvésének cél- és végpontját fejezi ki. Tranzitív igék mellett tárgynak fogták fel az igenevet, ilyenféleképpen: *menésbe, menéshez kezd* → *kezd menni*. A főnévi igenév tárgyként az akarást, óhajtást, elhatározást (vagy ezek ellenkezőjét) jelentő igék mellett fordul elő mint ezek kötött bővítménye; vö. MünchK. 85vb: „*akara ki mènni* galileaba". A tárgyi funkció is ősi örökölt funkciója az igenévnek.

Az alanyi funkció kialakulását szintén a kötött határozói szerepből lehet levezetni: *nehéz a tanulásra* → *nehéz tanulni; kell a tanulásra* → *kell tanulni*. Az is elképzelhető azonban, hogy a *kell*-féle igék mellé azonnal alanyi szerepben vonódott oda a személyjeles igenév. A személyjeles igenév elsődleges funkciója az alanyi lehetett, a *kell* ige mellett a személyjeles igenév utalt a cselekvő személyére. Innen terjedt ki a személyjelezés az összes többi funkciójú igenévre a kései ómagyarban (majd az újabb korban visszaszorult). Tehát az is elképzelhető — bár kevésbé valószínű —, hogy ezeknek a szerkezeteknek a kiindulópontja egy *várnom kell* 'várásom kell' szerkezet, melyben *-m* képzős személyjeles (lativusrag nélküli) igenév van. Az *adj innom* stb. szer-

kezet másodlagos. Az alanyi funkció szintén ősi, örökölt; vö. MünchK. 87rb: „Annac *kel fel nǫni* ènnèkem ke· *meg küffèbednem*"; stb.

Az általános alanyt kifejező főnévi igenévi állítmányok annyira ritkák a kései ómagyar korban is, és annyira kihagyásos, másodlagos szerkezeteknek látszanak, hogy semmiképp sem tarthatjuk ősi, örökölt funkciónak az állítmányit. Emellett szól az a tény is, hogy egyedül ennek az igenévnek nincs alanyi bővítménye, az alanyi bővítmény ugyanis ősi, igenévi állítmányú predikatív szerkezetet tételez fel. Az ősi állítmányi funkció hiányában tehát ez az igenév különbözik a többitől.

Az igenévnek főnévi jellege erősen kidomborodik birtokos jelzői funkciójában, hiszen a birtokos jelző tipikusan főnévi jelző. A participiumokra a minőségjelzői szerep jellemző, e tekintetben is különbözik a participium és az infinitivus egymástól.

A tipikus birtokos jelzős szerkezet a következő: *ideje indulni → (itt) az indulásnak (az) ideje;* de felfogható ebben a szerkezetben a főnévi igenév kötött határozói bővítményként is: *(itt az) indulásra (az) idő;* vö. MargL. 14: „*jdeye* veternyet *harangoznya*". A birtokos jelzős szerkezet alaptagjának birtokos személyjeles volta az első magyarázatot valószínűsíti, a birtokos jelző pedig ősi nomen actionis funkciót őrző igenév. A rokon nyelvi párhuzamok a szerkezet ősi voltáról alkotott véleményt támogatják meg: vog. T. „nī *vuni pāsë* joχts" 'eljött az ideje, hogy nőt vegyen', tulajdonképpen 'a nő vételének az ideje jött el' (VogIgn. 91). Valószínűleg két szerkezet élhetett: *indulásra idő* és *indulás ideje*. A kettő keveredésével alakulhatott ki az *ideje indulni* típus.

Az igenév bővítményei

A főnévi igenévnek — mint minden igének és igenévnek — tárgyi és határozói bővítménye lehet; vö. JordK. 384: „en ȳewttem *bekeſeghǫt boczatany ez ſſeldre*". A célhatározói igenév mellett mindig ragtalan tárgy van; vö. MünchK. 87va: „ioų eg nembeꝛi . . . *viȝ mèꝛeiteni*". Ez az eredeti szerkezet, s azt bizonyítja, hogy a tárgyi bővítmény ragtalan volt. Jól őrzi ezt a konstrukciót néhány összetett szavunk: *világlátni, háztűznézni*.

A főnévi igenévnek sajátos *-nak/-nek* ragos határozói bővítménye is lehet. Ilyen a KTSz. mondattöredéke: *fugadotianoc l[enni];* vö. SzékK. 110: „az tȳzes vas, *mondatyk lenny tȳznek*". A kései ómagyar szövegekben sok efféle szerkezet van, ezért latin hatást kerestek bennük. Ezek a szerkezetek azonban nem latinizmusok, inkább a *-nak/-nek* rag nélküli szerkezet a latinizmus, például ilyenféle: *mondatik tűz lenni*.

Az igenév szófajváltása

A főnévi igenév egyáltalán nem hajlamos a szófajváltásra. Mindamellett az igenevekre jellemző hasadást itt is megfigyelhetjük: egyrészt megmaradt igenévnek, másrészt beépült az igeragozási paradigmába, azaz az összetett jövő idejű igealak része lett; vö. JókK. 49: „mynd eȝ vilag *czudalnȳ fogȳa*". Ez a folyamat már a korai ómagyarban indult meg. Ezenkívül összetett kötőszókba is beépült — pl. *tudnimélt, tudniillik* — a kései ómagyar folyamán.

A *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév

Alaki kérdések

A *várva/kérve, várván/kérvén* típusú határozói igenevek előzményei megvoltak nyelvünkben az ősmagyar kor elején, ezek az igenevek ugyanis az ugor korban keletkezhettek. A határozói igenév *-va/-ve* képzőjének obi-ugor megfelelői vannak, melyek ősosztják **-ma/-mä*, ősvogul **-ima/-imä* alakban rekonstruálhatók (a vogul alakokban az *i* eredetileg passzívumképző). A *-ván/-vén* képző *n*-je pedig azonos az osztják *-man* stb. képző *n*-jével. Így a magyar és az obi-ugor képzők ízről ízre megegyeznek. A *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév ugor kori eredetét a szintaktikai párhuzamok is erősen támogatják. Ősi volta mellett szól még a határozói igenévből lett névutók korai ómagyar kori jelentkezése, efféle szófajváltás ugyanis a határozói igenév régi meglétét feltételezi.

A *-va/-ve, -ván/-vén* képzők *v*-je *β*-n keresztül uráli—finnugor **-m* igenévképzőre megy vissza. Ez a nomen actionis, acti és participium perfectum képző minden rokon nyelvben megvan. A magyarban csak néhány főnév őrzi *(álom, örröm, örém, födém)*. Eredeti funkcióiból az ősmagyar kor folyamán kiszorította, mintegy lecserélte a komplex funkciójú, rugalmas *-t* képző. Az ősi *-m* képző végül is a határozói igenév képzőjének *β*, később *v* elemében őrződött meg.

Egy másik, régebbi és közismert magyarázat szerint a határozói igenév képzőjének *v* eleme azonos a folyamatos melléknévi igenév képzőjében, az *-ó/-ő*-ben lappangó mássalhangzóval. E magyarázat szerint a határozói igenév nem ugor kori, hanem a magyar nyelv külön életében keletkezett szóhasadással, a határozóragos melléknévi igenév elkülönülésével: a participium határozóragos alakjai elszigetelődtek a ragtalan alakoktól. Nem zárhatjuk ki ezt a megoldást, de az előzőt tartjuk valószínűbbnek.

1. A *-va/-ve* képző alakja az ősmagyar kor elején **-mə̆i/-mə̆i* lehetett, az **-m* igenévképző és a **-i* lativusrag kapcsolatából állt. Az ősmagyar kor folyamán az *m* spirantizálódott, s a képző alakja **-βə̆i/-βə̆i* lett. Az eredeti (igető + igenévképző) + lativusrag szerkezet elhomályosult, átértékelődött igető + (igenévképző + lativusrag) szerkezetté. Ezáltal egy ragos igenévből, gerundiumból újabb igenév keletkezett. A képző alakja az ősmagyar kor végén tovább egyszerűsödött, a korai ómagyarra már **-βá/-βé* lett. Az ómagyar folyamán a *β* a nyelvterület jó részén *v*-vé alakult, a hosszú magánhangzó pedig az ómagyar vége felé megrövidült.

A korai ómagyar szövegekben legalább hat *-va/-ve* képzős határozói igenév fordul elő: HBK.: *ívtua;* KT.: *fugua;* ÓMS.: *fugwa, huztuzwa, wklelue, kethwe.* Valószínűleg idetartozik a HB. *„terumteve* ıſten twl" adata is. Ezzel szemben a *-ván/-vén* képzős igenévre csak két adat van, közülük is az egyik bizonytalan olvasatú (l. lejjebb). A *-va/-ve* képzős igenév korai ómagyar kori gyakoribb előfordulásából arra szoktak következtetni, hogy régibb keletkezésű és elterjedtebb volt, mint a *-ván/-vén* képzős. A *-va/-ve* képző egyszerűbb (rövidebb) alakja folytán is arra gondolhatunk, hogy ez a természetes sorrend. Ezt az elgondolást az a tény is megerősíti, hogy a *-va/-ve* képzős igenév korán név-

'noc

utóvá vált: KT.: „wylag" kezdetuitul *fugua*". Ezzel szemben azt a tényt sem hallgathatjuk el, hogy a *-ván/-vén* képzős igenévből is igen korán névutó lett; vö. JókK. 41: *mendeneſtewlfoguan;* BécsiK. 8: „tǫllèdtǫl *mègvaluā*". A névutóvá válás idején, azaz az ősmagyar kor végén nem lehetett különbség a kétféle igenév között az elterjedtség szempontjából. Az egyszerűbb alakú *-va/-ve* képzős igenév valóban régibb lehet a másiknál, de a *-ván/-vén* képzőst is örököltük, úgyhogy kialakulásuk sorrendje nem a magyar nyelv történetét érintő kérdés.

Az igenévképző a korai ómagyarban már a csonka tőhöz járul: ÓMS.: *fugwa*. A tővégi magánhangzó azonban némely esetben megmaradt: HB.: *terumteve* (ha elfogadjuk ennek a szóalaknak határozói igenév voltát). Ezek a teljes tövek már a korai ómagyarban is archaizmusnak számítottak, még inkább azok a kései ómagyarban; vö. KeszthK. 192: *emeleween*. Ezt az archaizmust még a mai magyar nyelvjárások is őrzik.

A *-va/-ve* képzős igenévhez a kései ómagyarban személyragok járultak; igaz, nem gyakran, és főleg csak a BécsiK. és a MünchK. nyelvében; vö. BécsiK. 108: *megfordoluatoc;* stb. Lehetséges, hogy ezek az alakok a fordítók alkotásai, s nem is éltek a korabeli nyelvben. Ha azonban mégis élő nyelvi szóalakok voltak, akkor minden bizonnyal a korai ómagyar korban keletkeztek a többi ragos igenév mintájára.

2. A *-ván/-vén* képző ugyan másodlagosnak látszik a *-va/-ve* képzőhöz viszonyítva, de az osztják megfelelő alapján meglehetett az obi-ugor alapnyelvben. A *-va/-ve* továbbragozásával keletkezett, az eredetibb képzőhöz egy locativus-modalis *-n* rag hozzátételével. A képző korai ősmagyar kori alakja **-mə̑inə/-mə̑inə*, majd **-βə̑inə/-βə̑inə* lehetett. A képző belsejében a magánhangzó és a *i á*-vá, illetve *é*-vé vonódott össze, melyek hosszúságát az utána álló *n* megőrizte. A képző végén a magánhangzó lekopott.

Ez a képző is már a korai ómagyar korban a csonka tőhöz járult: KTSz.: *ele menuen*, de előfordult még a teljes tő itt is: KTSz.: *fculet·nen* [ɔ: ? *fculeteuen*].

Funkcionális kérdések

A *-va/-ve, -ván/-vén* képző *v*-jének őse, az uráli—finnugor **-m* igenévképző — a többi igenévképzőhöz hasonlóan — komplex funkciójú volt: participium perfectum, illetve nomen actionis, acti képzésére egyaránt szolgált. A *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév többé-kevésbé őrzi ezeket a funkciókat. A főnévi igenévvel szemben és a participiumokhoz hasonlóan jellemző rá az akcióminőség és időviszonyítás, valamint az aktív és a passzív jelleg (az alanyi és tárgyi viszony kifejezése). Mondatrészi szerepeit viszont meghatározza, pontosabban korlátozza — mint a főnévi igenévnél — a képzőhöz járuló lativus-, illetve locativus-modalis rag.

Az igenév ugor kori, funkcióit is az ugor korból hozta magával: minden magyar nyelvi funkciónak megvan a vogul és az osztják megfelelője. Tulajdonképpen ez a funkcionális azonosság vezetett arra a következtetésre, hogy e képzőnk ugor kori. A kései ómagyar korban mindkét képzős igenév előfordul

minden lehetséges funkcióban. Ennek ellenére kitapinthatók közöttük bizonyos funkcióbeli különbségek. Azt, hogy az ősmagyar korban volt-e közöttük funkcionális különbség, nem lehet megállapítani.

A folyamatos és befejezett igenevek

A kései ómagyar adatok azt mutatják, hogy ez az igenév az akcióminőség és az időviszonyítás szempontjából minden lehetőséget kihasznál: folyamatos és befejezett akcióminőségű lehet, valamint egy-, elő- és utóidejű. Ezek a különbségek — úgy látszik — nem az igenévképzőtől függenek, ugyanis mindkét igenév előfordulhat ugyanabban a funkcióban; vö. VirgK. 82: „Es ez igeket mongia vala *el amelkodua* es *el chodalkoduan*, az iſteni felſegnek iouoltan".

Hasonló lehetett a helyzet a korai ómagyarban is. Az ÓMS. igenevei folyamatos és egyidejű cselekvést fejeznek ki: „*fugwa / huztuzwa wklelue / kethwe* ulud". Mindkét igenév kifejezhet előidejű és befejezett cselekvést: HBK.: „hug birſagnop *ivtua* . . . ılezıe wt" 'miután eljött a bírságnap' vagy 'miután bírságnapra jutott'; KTSz.: „*ele menuen* bethle[hembele] . . . fyal uſve lele", „fiu. tule *ſculet·nen* [ɔ: ? *ſculeteuen*]".

A kései ómagyar kor kódexeiben a határozói igenévben kifejezett cselekvés, történés utóidejű is lehet. Ilyenkor az igenév az ige után áll, mintegy kifejezve a két cselekvés, történés sorrendjét; vö. MünchK. 33ra: „*èſek* ϙ ozćaiaza *imadkozuā*". Ezzel a szerkezettípussal kapcsolatban felmerült a latinosság gyanúja. A kódexekben ugyan latin mintára születhetett, de talán megvolt ez a szórend a latintól függetlenül is nyelvünkben. Megvan ugyanis ez a szórend ugyanebben a funkcióban rokon nyelveinkben is: vog. É. *χujeńťi jol-ąjimė* 'heverész elaludván'; osztj. Szin. „imi-ļēŋket . . . *ēsliśilᵊt* lētot *lēśatman*" 'az asszonykák . . . sürgölődnek ételt készítvén' (MNy. 77: 36).

Az alanyi és tárgyi viszony

Aktív igenevek: KTSz.: „*ele menuen* . . . lele"; ÓMS.: „*fugwa / huztuzwa wklelue / kethue* / ulud". Passzív igenevek: vö. BécsiK. 261: „*foguā* vitètet èl". Az igeneveknek ez a tulajdonsága minden bizonnyal öröklött, a rokon nyelvekben is megvan; vog. É. „puñk *tārātimė χumitā* ness ūnli" 'fejét leeresztvén, a férje hallgatagon ül', ill. „sun-äγėnnė *nēγimė* lūļeít" 'a szán elejéhez odakötve állanak' (VogIgn. 302). A tárgyi viszonyt semmiféle alaki kitevő nem jelölte — miként a participiumoknál sem —, a *szereztetvén van* és az ehhez hasonló képzések a kódexfordítók teremtményei. Az aktív és passzív értelem az ősi **-m* képzős igenév komplexitására vezethető vissza.

Az igenév mondatrészszerepe

A participiumoktól a tekintetben tér el, hogy míg ezek névszóval alkotnak szószerkezetet, jobbára jelzők, addig a határozói igenév igével alkot szerkezetet, az ige határozói bővítménye; vö. VirgK. 32: „az nagi kencz *vagion el reituen*"; ezzel szemben: 33: „az *el reitet kenczet*, maganak vehelſe". A határozói szerep — részben — rokonítja a főnévi igenévvel, de míg a főnévi igenév többnyire kötött határozói bővítmény, addig a határozói igenév mindig szabad határozói bővítmény: állapot-, mód-, idő- és okhatározó lehet. Ezenkívül

sajátos szerepe a létigei állítmány melletti állapothatározói; továbbá önmagában is lehet állítmány. Ezek a mondatrészi szerepek öröklöttek, bizonyosan megvoltak az ősmagyar kor elején, hiszen megvannak legközelebbi rokon nyelveinkben, a vogulban és az osztjákban is. Természetesen, kifejlődhettek ezek a funkciók az egyes nyelvekben egymástól függetlenül is, de ezen esetben valószínűleg mélyebb, alaki és funkcionális rokonságról van szó. Tehát ezeknek az igeneveknek két alapvető funkciójuk van: a határozói és az állítmányi.

Határozóként gyakran előfordul: állapothatározóként: vö. CzechK. 43—44: „Zent ꝗoꝗztfan ha ÿmadlak. *meg weretwe. meg hwzlalwa. meg ꝗorethwe. meg vtalwa*"; JókK. 16: „olÿ *haboroduan* mene akkapura"; módhatározóként: ÓMS.: „*fugwa | huztuzwa wklelue | kethwe |* ulud"; vö. BécsiK. 112: „Es *ſiètuē* . . . felzǫkèc ǫzèkibǫl"; időhatározóként: HBK.: „hug birſagnop *ivtua* . . . ılezıe wt"; KTSz.: „*ele menuen* . . . fyal uſve lele", okhatározóként: vö. MünchK. 9rb: „*z imtètuen* almaban mene galileanac videkibe"; stb.

A kései ómagyar adatok azt mutatják, hogy a *-ván/-vén* képzős igenév minden lehetséges, rá jellemző funkcióban előfordul, a *-va/-ve* képzős igenév szerepe pedig szűkebb körű, elsősorban mód- és állapothatározóként szerepel. Ez a kialakulóban lévő funkcionális különbség nem lehet eredeti. Hiszen a korai ómagyar korban a *-va/-ve* képzős igenév is előfordul időhatározóként; az időhatározói funkciójú névutók — mint pl. a *múlva* — éppúgy lehetnek *-va/-ve*, mint *-ván/-vén* képzősek.

A *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képzős igenév közti funkcionális különbség a korai ómagyar kor vége felé kezdhetett kialakulni, de később sem szilárdult meg, sőt ingadozott, cserélődött.

Állítmányként és létigéhez kapcsolódó állapothatározóként gyakori. Az igenevekben kimutatható közös, eredeti gondolattartalom a cselekvés eredményének a jelzése, valamint a cselekvés és történés eredményeként létrejött nyugalmi helyzet, állapot jelzése. Az eredményt jelzi például a *fel van épülve* szerkezet, ennek ellenkezője viszont, az *épülőben van* a folyamatot fejezi ki (tulajdonképpen ezért könnyebben elképzelhető, hogy az igenév képzőjében az ősi *-m* van, és nem az *-ó/-ő* képzős participiumból lett szóhasadással). Az állapotot jelzi például a *be van fagyva* mindig intranzitív igékből alakult szerkezet. A lativusragos alakot (*-va/-ve* képzős) felfoghatjuk akár pregnáns lativusnak (nyugalmi helyzetbe jutás), akár essivusnak (nyugalmi helyzetben levés), sőt valószínű, hogy mind a két jelentésmozzanat képviselve van benne. A *-ván/-vén* képzős alakok *-n*-je ezen utóbbi mozzanatot erősíthette.

Az természetes, hogy a létigéhez állapothatározói igenév kapcsolódhat, azt jelezve, hogy valaki valamilyen állapotban van. Innen adódik a határozói igenévnek a főnévi igenévtől való alapvető funkcionális különbsége. Tehát az állapothatározói funkció a határozói igenév eredeti funkciója. A többi: idő-, ok- és módhatározói funkció levezethető az állapothatározóiból. Némelyek véleménye szerint a puszta állítmányi szerepű határozói igenév ebből a szerkezetből vált ki a létige elhagyásával. Valószínűbb azonban, hogy önmagában is állhatott az igenév állítmányként, így képzelhető el esetleg a *tanítvány = tanítván (van)* típusú szófajváltásoknak a létrejötte. A *-ván/-vén* képzős igeneveknek a kései ómagyar szövegekben jelentkező erős predikatív jellege sem lehet véletlen. Az igenév önállóságát, predikatív jellegét kötőszó is kiemeli; vö. JókK. 5: „es ereynek kÿſdedſeget *gondoluan Es hÿuꝗauala* ÿſtent". A vogulban is van hasonló szerkezet, kötőszó helyett itt még kötőszói szerepű határozó-

szó található: vog. É. „*āśėm χasä ūnlimė, jotėl lāwės*" 'atyám hosszú ideig ülvén, (az)után (így) szólt' (MNy. 77: 36).

Az igenév állítmányi funkciója és a létige melletti állapothatározói funkciója valószínűleg egyaránt ősi, mindkettőt örököltük, mindkettő megvolt nyelvünkben az ősmagyar kor elején.

A *nyitva az ajtó* típusú, a cselekvés személytelenségét jelző passzív szerkezet a korai ómagyarban nem mutatható ki. A kései ómagyarban is ritkán fordul elő; vö. VirgK. 144: „ki ez velagi zorgalmatoſſagokual *rakua*"; stb. A *rakva* igenév szinte névszói értékű, felveheti ugyanis a többes szám jelét; vö. VirgK. 145: „kyk ... *rakuak* halotaknak dwgeyuel". Az igenév állítmányi szerepe rokon nyelveinkben is megvan: vog. É. „*lāŋχä pūwilimė*" 'útja meg van bűvölve' (VogIgn. 284). Ez a szerkezet különben a népnyelvben gyakori.

A *nyitva van az ajtó* típusú szerkezetre sincs adatunk a korai ómagyar korból. A kései ómagyar szövegekben viszont ez a szerkezet gyakori. A tranzitív igéből képzett passzív igenév inkább a cselekvés személytelenségét hangsúlyozza; vö. BécsiK. 61: *izuan vala*, stb. Az intranzitív mediális igéből képezett igenév inkább állapotot fejez ki; vö. FestK. 73: „Merth ygen *bel thelwe wagyon* my lelkewnk"; NagyszK. 10: *megvaȷon diczőůlven;* stb.

A tranzitív igéből képzett igeneves szerkezet passzív voltát semmiféle alaki kitevő nem mutatja. Ezért a kódexek fordítói később megpróbálták *-tat/-tet* képzővel alakilag is jelölni; vö. JókK. 147: „fferencȝ Nem panczelual *ewltewz-tetuen*"; LobkK. 7: „wy ruhaba *vagion öltőztetven* az angieloktwl"; stb.

Állítmányi funkcióban vagy létige melletti állapothatározói funkcióban csak a *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév állhat, a *-t* képzős participium nem. Elvétve ugyan megtalálható ebben a szerkezetben, főleg olyan, latinizmusokkal teli kódex nyelvében, mint a LobkK. 12: „mert *te vagi adatot* emberi nemzetnek ydveſſegere"; stb. A *-t* képzős igenév állítmányként — mint múlt idejű igealak — aktív, a szóban forgó szerkezet pedig passzív.

Az igenév bővítményei

A határozói igenévnek alanyi, tárgyi és határozói bővítménye lehet. A l a n y i b ő v í t m é n n y e l független cselekvés- és történéshordozó esetén fordul elő; vö. BécsiK. 144: „Tahat *kiral paranȥoluā* öltǫztètec danièlt barſoňba". Az efféle szerkezetekből alakultak ki a *szívszakadva* típusú összetételek; a *múlva* határozói igenév ebben a szerkezetben, független történéshordozóval fejlődött — de már a kései ómagyar korban — névutóvá; vö. WinklK. 331: „ees *harmad nap el mulwan* te zentfyadath ... nem lataad". Az a tény, hogy a határozói igenév alanyi bővítményt vesz fel, ősi predikatív szerkezetet tételez fel; ennek alapján is elképzelhető a határozói igenév ősi állítmányi funkciója.

A t á r g g y a l b ő v í t e t t határozói igenév gyakori, hiszen a tárgy szokásos bővítménye az igenévnek. Az eredeti ragtalan tárgy finnugor korból származó örökség. A ragtalan tárggyal bővített határozói igeneves szerkezetek többnyire testrész mozgatását fejezik ki, pl. *feje hajtván, szája tátván;* vö. BécsiK. 43: „Dè *fèiec lehaituan* ... èzǫcǫdnǫuala ... èlzaladnioc" : sed *inclinato capite*, evadere festinabant. Ezekből a szerkezetekből a *szemlesütve, fogcsikorgatva* típusú összetett szavak keletkeztek az ómagyar kor vége felé. A kései ómagyar kor kódexfordításaiban a ragtalan tárgyas határozói igenév többnyire az ablativus absolutus fordítására szolgál (a fenti példában is az);

vö. JókK. 98: „*kÿ haluan* legottan el mene" : *Quo audito* statim ivit. A ragos tárgyi bővítmény is kialakult már az ómagyar korra; vö. JókK. 43: „Es *ezekett* gyakorta *monduan* Egyebet nem monduala"; stb.

A határozói bővítmény is szokásos bővítménye az igenévnek. Míg tárgyi bővítményt csak a tárgyas igéből képzett igenevek kaphatnak, s alanyi bővítményt csak a független cselekvéshordozójú igenevek, addig határozói bővítményt minden igenévtípus vehet magához. Valószínűleg ősi örökség a ragtalan határozói bővítmény: HBK.: „hug *birfagnop ivtua*", amennyiben a szerkezet értelmezése 'bírságnapra jutva'. A ragos határozói bővítmény is ősi örökség lehet, mely a ragrendszer kiterebélyesedésével párhuzamosan egyre szaporodhat: KTSz.: *ele menuen bethle[hembele]*. A korai ragvonzó névutók kialakulása is ezen szerkezetek általános voltát bizonyítja: KT.: „wÿlag[11] *kezdetuitul fugua*".

A határozói igenév bővítményfelvevő képessége függ az igenév mondatrészi szerepétől. Az idő- és okhatározói igenév bővítményfelvevő képessége erősebb, mint az állapot- és módhatározó igeneveké.

Az igenév szófajváltása

Talán az állítmányi szerepű határozói igenevekből alakultak ki a *-vány/-vény* képzős névszók, valószínűleg az ősmagyar kor folyamán. Az *oltván (van)* állítmányi funkciójú igenév átértékelődött főnévvé: *oltvány:* 1278/: *Olthuan* hn. (OklSz.). A főnévi funkció érthető az **-m* > *-β* > *-v* igenévképző nomen acti funkciójából. A képző végén az *n* > *ny* szokványos, gyakran végbemenő hangváltozás. Az ómagyarban a *-vány/-vény* képzős főnevek zömében még *n-re* végződhettek (ugyanakkor az igenévképző is szórványosan előfordul *ny*-nyel; vö. WeszprK. 130: *monduanÿ*). Ezenkívül a *-vány/-vény* képző olyan alaki viselkedést mutat, mint a *-ván/-vén*, azaz teljes tőhöz is kapcsolódhat: 1210: *Etteuen* hn. (Csánki 3: 554); 1231: *Eresteun* (eresztvény) 'erdő' (OklSz.); vö. JókK. 27: *zewueuenben* (szövevényben) 'bozótban'; 1485: *Thyzahalawan* hn. (halavány, halvány) (OklSz.); 1489: *Kelewenrewl* (MKsz. 1895: 115).

Már valószínűleg az ősmagyar kor végén bekövetkezhetett egyes határozói igenevek névutóvá válása: KT.: „wÿlag[11] kezdetuitul *fugua*".

A *-val/-vel* képzős igenév

A *-val/-vel* képzős mód- és állapothatározói igenév valószínűleg kései, analogikus alak. A kései ómagyarban gyakori, a korai kódexekben is előfordul; vö. JókK. 42: „lewlyua ewtet fewldrewl *fel emeltettetuel*". Esetleg létezett már a korai ómagyar korban, valószínűbb azonban, hogy a késeiben keletkezett, akkor, amikor a *-va/-ve* képzőn már megrövidült a magánhangzó. Ekkor került a végére az *-l* határozórag. Keletkezésében a *-val/-vel* határozórag analogikus hatása is közrejátszhatott: a *-val/-vel* ragos névszó ugyanis nyelvtani szinonimája lehet a határozói igenévnek; pl. *sírva mond* ~ *sírással mond*. Ez a legvalószínűbb magyarázat, másképp ugyanis nem tudjuk indokolni a képző rövid magánhangzóját. A nagy nyelvjárási elterjedtség alapján a régi szakirodalom ezt az igenevet vélte eredetinek.

Összefoglaló táblázatok

Az igenévrendszer a korai ómagyar korban:

Öröklött igenevek	Tiszta típusú igenevek			Gerundiumi eredetű (ragos) igenevek	
	az *-ó/-ő* képzős igenév	a *-t ~ -tt* képzős igenév	a *-nom, -nod* stb. képzős igenév(?)	a *-ni* képzős igenév	a *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév
Az ősmagyar kor folyamán keletkezett igenevek		az *isten adta gyermek* szerkezet igeneve az *-atta/-ette* képzős igenév átmeneti típusok: a főnévként használt *holta* típus a *lakoztában* típus, mely átmenet a főnév és a határozói igenév között a *nőttön (nő)* és a *jövet* típus határozószószerű igeneve			
A korai ómagyar kor folyamán keletkezett igenevek	az *-andó/-endő* képzős igenév (sajátos képző-kombinációs típus)				a *-val/-vel* képzős igenév (?) (kései analogikus forma)

Következtetések

1. A produktivitás szempontjából az *-ó/-ő* képzős igenév a legaktívabb, mivel ez járul a legerőteljesebben a fiktív tövekhez. — 2. A szófajváltás szempontjából az igenevek különbözőképpen viselkednek. Az *-ó/-ő* képzősök főnevekké, a *-t ~ -tt* képzősök főnevekké, melléknevekké és további, különleges *-t* képzős igenevekké alakulnak, s a *-va/-ve, -ván/-vén* képzősek névutókká válnak. — 3. Az egyéb képzőkkel való kapcsolat a *-g*, az *-at/-et* és a *-vány/-vény* névszóképzőkre vonatkozik. — 4. Az igeragozási rendszerbe való beépülés a következő: az *-ó/-ő* képzős igenév az elbeszélő múlt, a *-t ~ -tt* képzős igenév a *-t* jeles múlt alakját adja, a főnévi igenév pedig az összetett jövő idejű igealak része. — 5. A főnévi igenév oly módon épül be más szófajba, hogy összetett kötőszók része lesz.

Az öröklött igenevek funkciói:

			-ó/-ő	-t ~ -tt	-ni	-va/-ve -ván/-vén
Produktivitás (minden tőhöz)			+	+	+	+
Akcióminőség	folyamatos		+			+
	befejezett			+		+
Nomen	agentis		+			
	actionis		+			
	acti		+			
Alanyi viszony			+	+		+
Tárgyi viszony			+	+		+
Határozói viszony			+			
Mondatrész-szerep	állítmány					+
	alany				+	
	tárgy				+	
	határozó				+	+
	jelző	minőség	+	+		
		birtokos			+	
Bővítmények	alanyi		+	+		+
	tárgyi		+	+	+	+
	határozói		+	+	+	+
	birtokos jelzői			+		
Szófajváltás			+	+		+
beépülés más szófajba					+	
a létige igenevének képzőszerű használata			+	+		
beépülés az igeragozási rendszerbe			+	+	+	
Képzőváltás (kapcsolat egyéb képzőkkel)			+	+		+

Irodalom

Budenz, UgAl. 177—231; Setälä: JSFOu. 2; Simonyi: NyF. 47. sz.; Klemm: PannÉvk. 1911—1912, 1915—1916, MNy. 13: 265—70, 18: 156—60, TörtMondt. 42—3, 76—89, 381; Szinnyei, NyH.[7] 83—9; Györke, Wortb.; Lehtisalo: MSFOu. 72: 91—110, 123—9, 249—61, 343—51; Fokos, FgrTörM., CIFU. 1: 73—92, RollSynt. 95—101, 106—10; Laziczius: NyK. 51: 14—25; Ravila: Vir. 1945: 148—58; Károly: NytudÉrt. 10. sz., I. OK. 13: 398—401; D. Bartha, Szóképz. 92—102; Stipa: MSFOu. 121; Collinder, CompGr. 264—71; Hakulinen, SKRK.[2] 240—2; Tompa: MMNyR. 223—4, 229—33,

549—50; Papp: MNy. 58: 166—73; Sz. Kispál, VogIgn.; Hajdú, BUNy. 80, 146—7; Korhonen: MSFOu. 155.; Barthens: MSFOu. 170. — Az *-ó/-ő* képzős igenév: Fábián: NyK. 5: 239—45; Könnye: Budenz-Eml. 195—203; Szarvas: Nyr. 16: 569; Simonyi, TMNy. 503—5, Nyr. 36: 97—105, Jelz. 17—32; Mészöly: MNy. 7: 246—9, 145—8, NytörtFejt. 67—83, MNy. 46: 314—330; Beke: Nyr. 40: 294—300, Nyr. 42: 340—50; Melich: MNy. 11: 116—9; Klemm, TörtMondt. 47—8, 107, 112, 133, 209, 275—6, 291, 310, 312—4, 403; Szinnyei: MNy. 26: 83—5; Fokos: Nyr. 64: 55—6; Horger: MNy. 42: 57—60; Bárczi, TihAl. 17, 33, 39, 40, 46, 51, 57, 131—2, 154—6, 166, 169—71, HB. 135, 151; Lőrinczy, KTSz. 101—2; Tompa: MNy. 49: 128—35; Hámori: MNy. 50: 419—31; Károly: MNy. 51: 33—40; N. Sebestyén: Pais-Eml. 637—41; Nyíri: NéprNytud. 9: 23—31; Berrár: MNy. 61: 458—60; Benkő, ÁrpSzöv. 72, 85, 96, 100, 107, 179—83, 204, 213. FiktIg. 96—108. — A *-t~-tt* képzős igenév: Simonyi, TMNy. 516—8, Nyr. 36: 193—205, 241—8, 48: 87—8; Pais: MNy. 10: 414—7, 60: 207—8; Jakubovich: MNy. 14: 78—80; Klemm, TörtMondt. 48, 113—4, 276, 383—91, 394—401; Fokos: Nyr. 64: 94—9; Szepesy: MNyTK. 47. sz., MNy. 69: 347—8, 78: 52—67, 81: 210—3; Mészöly, NytörtFejt. 57—65, 66—7; Zolnai: MNy. 40: 1—9; Bárczi, TihAl. 171—3; Károly: NyK. 56: 151—2, 59: 130—50; Kelemen: Pais-Eml. 145—50; Velcsovné: MNy. 77: 87—90; Benkő, ÁrpSzöv. 85—6, 100, 135—7, 142—50. — A *-ni* képzős igenév: Simonyi: Nyr. 19: 241—50, Hat. 2: 289—301, TMNy. 508—11, Nyr. 54: 92—4, Szinnyei: MNy. 5: 135—6, MNy. 32: 217—22; Klemm, TörtMondt. 48—60, 111—9, 129—31, 139, 260—3, 273, 276—80, 283, 367, 385—7; Fokos: Nyr. 60: 46—7; Melich: NyK. 50: 266—77, MNy. 33: 65—76; Papp: MNy. 33: 38—43; Mészöly, NytörtFejt. 17—20; Keresztes: Nyr. 77: 340—52; Bárczi, TihAl. 166; Lőrinczy, KTSz. 99—101; Tompa: NyK. 56: 129—48; Károly: NyK. 56: 149—53; A. Kövesi: MNyj. 5: 126—39; Nyíri: CIFU. 1: 115—20; R. Korchmáros: NytudDolg. (Sz.) 190. sz. 179—93; Benkő, ÁrpSzöv. 239—48. — A *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév: Mócs: Nyr. 20: 67—72, 112—8, 160—7, 203—9; Simonyi, Hat. 2: 302—19, TMNy. 511—4, Nyr. 29: 574—5, 33: 251—8, 36: 385—97; Molnár: Nyr. 29: 313—7; Mészöly: MNy. 4: 410—14, NytörtFejt. 71—8, ÓmSzöv. 175—9, 208—10, 256—8; Szily: MNy. 7: 441—5; Beke: Nyr. 42: 193—99; Szinnyei: NyK. 42: 222—4; Klemm, TörtMondt. 50—1, 114—9, 249—52, 263—9, 275, 331—2, 391—3; Fokos: Nyr. 60: 47—53; MNy. 55: 175—81, 343—51; Lőrinczy, KTSz. 105; Károly: MNy. 50: 43—50, 51: 33—40, 55: 536—40; Velcsovné: NéprNytud. 1: 105—10, 3—4: 184, MNy. 77: 308—15; Szepesy: NytudÉrt. 104. sz. 739—43; Kispál: MNy. 77. 33—41.

A NÉVMÁSOK

Írta: Sipos Pál

A magyar névmásrendszer a maga teljességében a magyar nyelv külön életében alakult ki, a rendszer elemeinek jelentős része azonban ősi előzményekre vezethető vissza. Az ősmagyar kori névmásállomány megközelítőleg pontos bemutatásához két forrásunk van: az uráli—finnugor összehasonlító nyelvtudomány eredményei és a korai ómagyar kori szövegemlékek adatai. Az előbbi kutatásai azt bizonyítják, hogy mintegy féltucat CV, illetve V alakban rekonstruálható, részben palatális—veláris kettősséget mutató névmástő szolgált a kibontakozó magyar névmásrendszer alapjául. A legkorábbi szövegemlékek több mint 30 különféle névmásalakja pedig jelzi, hogy az ősmagyar kor során milyen mértékű alaki és funkcionális változások zajlottak le. Ugyanakkor a névmásállomány alakulása szempontjából a legközelebbi rokon népektől való elszakadás természetesen nem jelentett látványos cezúrát, hiszen a névmásrendszer egészét érintő változások már ezt megelőzően, a rokon nyelvi együttélés korában megindultak (ezt l. bővebben az egyes névmásokról szóló részekben), s tulajdonképpen az ómagyar korig egységes folyamatként hatottak. Ebből azonban az is következik, hogy a magyar névmásrendszer kialakulásának legfontosabb eseményei az ősmagyar korban mentek végbe, s a nyelvemlékes korok adataiból egy fő vonalaiban már megállapodott személyes, mutató és kérdő névmási rendszer képe bontakozik ki. Ezekhez a névmásrendszerekhez képest valószínűleg később szilárdult meg a kérdő névmásokból kialakuló határozatlan és vonatkozó névmási kategória: bár a funkcionális elkülönülés feltehetően az ősmagyar kor második felére lezajlott, a formai átalakulás azonban csak a kései ómagyar korból adatolható.

A korai szövegemlékek adatainak elemzésével, rendszerszerű összefüggéseik felderítésével a nagyszámú névmásalak ősmagyar kori meglétét bizonyítani lehet; az, hogy ezek közül melyek lehettek meg már az ősmagyar kor elején is, pontosan nem állapítható meg. Az uráli—finnugor nyelvtudomány eredményeit is segítségül híva a következőket mondhatjuk: a szemantikai differenciálódás hatására az ősmagyar kor elején önálló személyes névmási és önálló mutató névmási rendszer meglétével számolhatunk, s mellettük a harmadik fő kategória a kérdő névmási volt. A funkcionális változásokkal együtt járó alaki módosulások eredményeként feltehető, hogy az ősmagyar kor elején egyes névmások megőrizték tőalakjukat (vö. *k, *m kezdetű kérdő-határozatlan névmás), mások képzőszerű elemet is felvettek (például *ez*, *az* mutató névmás), megint mások határozóragokkal kapcsolódtak össze (például *k (> χ >) h kezdetű kérdő névmások, *t kezdetű mutató névmások). A képzővel kiegészülő névmástövek általában továbbra is megőrizték elsődleges névmási jellegüket, míg a határozóragosakban (melyek a mondatban adverbiális bővítmé-

nyek) a szintaktikai szerep szófajváltást is eredményezett: a továbbiakban a névmási alapszavú határozószók csoportját gyarapították.

A helyettesített szó szófajától függően a névmásrendszer két nagy egysége különíthető el: a csak főnévi értékű névmásoké és a főnévi, melléknévi és számnévi értékű névmásoké. A csak főnévi értékű névmások általában megkülönböztetik a nyelvtani személyt. A másik nagy névmási részrendszer elemeinek közös vonása a szófajhármasság, és hogy csak 3. személy értékűek. A csak főnévi értékű névmások közé tartoznak a szorosabb és tágabb értelemben vett személyes névmások, míg a főnévi, melléknévi és számnévi értékű névmások közé a mutató, a kérdő, a vonatkozó, a határozatlan és az általános névmásokat soroljuk.

Az egy szófajú névmások

E kategória legteljesebb csoportját a személyes névmások alkotják. A személyes névmások a kommunikációs szituációban részt vevő személyeket jelölik, alapvető feladatuk a kommunikációhoz szükséges személy- és számviszonyok pontos kifejezése. Az 1. és 2. személyű névmások deiktikus szerepűek, a mondatban az *én* és a *te* s majdnem hasonlóképpen a *mi* és a *ti* más módon meg nem nevezhető személyekre mutat rá. Velük szemben a 3. személyű *ő, ők* névmások valóban grammatikai helyettesítő szerepet töltenek be, hiszen általában személyeket jelölő főnevek helyett állnak. A helyettesített főnevek a mondatban egyaránt betölthetik az alany, az állítmány, a tárgy, a határozó, a jelző szerepét. A személyes névmásoknak tehát a szám- és személyjelölés mellett be kell tölteniük ezeket a szintaktikai szerepeket, annak ellenére, hogy nem paradigmatikus természetűek abban az értelemben, ahogy például a főnevek. Míg ugyanis ott egy tőhöz kapcsolódik az összes jel és rag, s maga a tő az állandó elem, addig a személyes névmások esetében öt különböző tőhöz *(én-, të-, ő-, mi-, ti-)* kell kapcsolódniuk a toldalékoknak. Az így létrejövő, viszonylag zárt rendszer elemei a gyakori használat eredményeképpen hamar megszilárdultak, s tulajdonképpen a toldalékelemnek megfelelő állandó névmási sorok jöttek létre: például nominativusi *(én — mi, te — ti, ő — ők)*, accusativusi *(engem, téged, őt* stb.), birtokos névmási *(enyém, tied, övé* stb.). Az egyes személyes névmások (például *én*) értelmét a rendszerhez tartozó többi személyes névmással *(te, ő, mi, ti, ők)* való szám- és személybeli szembenállás, az azoktól való eltérés adja meg. A névmási sorok hat eleme (E/1—3. és T/1—3.) tehát elsődlegesen egymással függ össze, és csak a hat elem együttese felelhet meg a névszói (főnévi) paradigma egy-egy részlegének, például az accusativus esetében a *házat* tárgyragos alakkal szemben a személyes névmás esetében 6 accusativusi alak áll: *engem(et), téged(et), őt, minket, titeket, őket.*

Megjegyzendő az is, hogy a birtokos névmási sor elemei, melyek mondatbeli funkciójukat tekintve nem olyan kötöttek, mint például az accusativusi személyes névmások, a mondatban, a főnevekhez hasonlóan egyéb szintaktikai szerepben is előfordulhatnak: tárgyként *(az enyémet)*, határozóként *(az enyémnek)* stb., s ugyanígy a visszaható névmások is a tárgyi szerep mellett alanyként, határozóként vagy birtokos jelzőként is állhatnak.

A nominativusi személyes névmási soron kívül kialakuló, a névszói viszonyragozásnak megfelelő névmási sorok alapszavukat tekintve két csoportra oszthatók: 1. a személyes névmási alapszavúak (például az accusativusi sor); — 2.

a nem névmási alapszavúak (például határozószói személyes névmások). Mindkét típus 1. és 2. személyű elemeinek sajátsága, hogy a nominativusi személyes névmásoktól eltérően megjelennek rajtuk a szám- és személyviszonyokat kifejező személyjelek.

Az első csoport 1. és 2. személyű elemei esetében (és ide sorolható az *-é* birtokjeles birtokos névmási sor hat tagja is) már maga a névmási tő meghatározza az adott alak szám- és személyjelölő képességét, a személyjel tehát redundáns jelenség. A második csoportba tartozó sorok alapszavai azonban elsődlegesen nem névmási, hanem határozószói (a visszaható névmás esetében főnévi) jelentéstartalmat hordoznak, s a névmási szempontból fontos szám- és személyviszonyokat csak a tőhöz járuló személyjelek segítségével tudják kifejezni.

Funkcionális szempontból a csak főnévi értékű személyes névmási rendszer a következő részrendszerekre bontható: 1. szorosabb értelemben vett személyes névmások: a) nominativusi sor; b) accusativusi sor; c) a határozószói személyes névmási sorok; d) a nyomatékosító szerepű *-n* toldalékos sor; — 2. tágabb értelemben vett személyes névmások: a) birtokos névmási sor; b) visszaható névmási sor; c) kölcsönös névmás.

A személyes névmási rendszer a korai ómagyar korra már majdnem a maga teljességében áll előttünk, csupán a kölcsönös névmási kategória van alakulóban, annak végleges alakja csak a kései ómagyar korra jön létre.

A szorosabb értelemben vett személyes névmások

A nominativusi sor

Alaki kérdések

A korai szövegemlékekből a legteljesebb részrendszerként a személyes névmások nominativusi sora adatolható, a hat elemet tartalmazó sor öt eleme már előfordul: *én* (KTSz., ÓMS.), *te* (KTSz., ÓMS.), *ő* (HB. és HBK., KT. és KTSz.), *mi* (HB.), *ti* (HB. és HBK.). A nominativusi személyes névmások a mondatban vagy alanyként szerepelnek: HB.: „Hug ef *tiv* latıatuc"; KTSz.: „aldut uog *te* men[d] elevt"; ÓMS.: „*en* erȝem eȝ buthuruth"; stb., vagy nyomósító szerepű birtokos jelzőként állnak: HB.: „terumteve eleve *miv* ıſemucut"; KTSz.: „ef *te* mihudnec gumulche"; ÓMS.: „*en* ıunhum buol farad"; stb.

Szinte bizonyos, hogy a sor hatodik eleme, a T/3. *ők* névmás is létezett már ebben a korban, annak ellenére, hogy csak a kései ómagyar korból tudjuk adatolni (JókK. 81: „Es hogy *ewk* voltakuolna erre hyuataloſok"; BécsiK. 19: „*ők* biztac"). A korai szövegekben mutatkozó hiánya szövegstilisztikai és szemantikai okokkal magyarázható (l. bővebben 360—1).

Az ősmagyar kor elejéhez képest a legjelentősebb változás az, hogy az alaki elkülönülés eredményeképpen már nemcsak a három személyt, hanem az egyes és többes számot is ki tudják fejezni a névmások. Az eredeti háromalakú rendszerből az ősmagyar kor során jött létre a szövegemlékekből elénk rajzolódó 6 elemű struktúra. A két korszak névmásállományának egymás mellé vetítése több szempontból is tanulságos.

A személyes névmási rendszer az ősmagyar kor elején és a korai ómagyar korban:

Ősmagyar kor eleje	Ómagyar kor eleje
1. személy: **mə̆*	> E/1. *ēn* (ÓMS.: *en*) > T/1. *miβ* ~ *miγ* ~ *miu̯* (HB.: *miv*)
2. személy: **tə̆*	> E/2. *të* ~ *te* (KTSz.: *te*) > T/2. *tiβ* ~ *tiγ* ~ *tiu̯* (HB.: *tiv*)
3. személy: **szə̆*	> E/3. *iβ* ~ *iu̯* ~ *ű* (HB.: *iv*, *w*) > T/3. *[ők]*

Világosan látszik, hogy a személyes névmások esetében nincs egységes többesítő eszköz, s a névmástöveken a számjelölés feltehetően még a *-k* többesjel névszókon való általánossá válása előtt megindult. Jelzi ugyanakkor a táblázat azt is, hogy az 1—2. személyű alakok közelebb állnak egymáshoz, s hozzájuk képest a 3. személyűek alakulása jelentős eltérést mutat. Ez a nagyon sok más nyelvben is tapasztalható különbség kommunikációs, illetőleg szemantikai okokkal egyaránt magyarázható: 1. Az 1. és 2. személy részt vesz a beszélgetésben, míg a 3. személy nem; — 2. A beszélgetés során az 1. és 2. személy — a beszélőtől függően — szüntelenül változik, a 3. személy viszont bármelyikhez képest azonos; — 3. A 3. személyű névmások jelentéstartalma sokkal tágabb, mint az 1. vagy 2. személyűeké.

Bizonyos logikai-gondolkodási eltérések is hozzájárulhattak a T/1. és T/2., illetve a T/3. személyt jelölő elemek különböző fejlődéséhez. A névmásoknál nem lehet egyszerűen grammatikai többes számról beszélni, ugyanis nemcsak a többes számot fejezik ki: a T/1. alakok elsősorban a 2. és 3. személyhez viszonyítanak, vagy összefoglaló jelentésűek, a T/2. mindig az 1. személyhez képest jelöl, míg a T/3. az 1. és 2. személyhez viszonyít.

A következő táblázatból látható, hogy a T/1. jelentéstartalma soha nem azonos az E/1. puszta többesével (*mi* ≠ én + én + . . .), hanem benne az állandó E/1. elem a 2., illetve a 3. személyű névmási jelentéssel kombinálódik, többféle variációt mutatva. A T/2. alakot sajátos kettősség jellemzi: egyrészt azonos lehet az E/2. puszta többesével, másrészt kombinálódhat a 3. személyű névmással is. A T/3. azonban csak az E/3. többesével azonos, így lényegében a főnevekhez hasonló módon viselkedik: *házak* = *ház* + *ház* + ...

A többes számú személyes névmások lehetséges összetevői:

Összetevők	Viszonyítás	Összetevők	Viszonyítás	Összetevők	Viszonyítás
mi = én + te mi = én + ő mi = én + ti mi = én + ők	3. sz. 2. sz.	ti = te + te + . . . ti = te + ő (ők)	1. sz.	ők = ő + ő + . .	1. és 2. sz.

A HB. *mív, tív, ív* alakjai alapján arra következtethetünk, hogy a többes szám jelölésére az ősmagyar kor első felében egy ősi **-η* névmásképzőre visszavezethető *-γ ~ -β* névmásképző szolgált. Természetesen a névmásképző önmaga nem lehetett a többes szám jele: a névmásképzők általában nem rendelkeztek jelentésmódosító funkcióval, inkább csak nyomósításra, tőtestesítésre voltak alkalmasak. Szembenállva azonban az eredeti, formáns nélküli alakokkal *(*mð, *tð, *szð)*, a képzővel ellátottak ráértéssel könnyen felvehették a többes számú jelentést. A többességet kifejező alakok elsősorban nem egymással összefüggve alkottak számjelölő rendszert, hanem az azonos személyű egyes számú elemhez viszonyítva fejezték ki az új tartalmat, s ezekhez kapcsolódtak szorosabban: *mi : miβð, ti : tiβð, (szi : sziβð;* ez utóbbi páros feltevése erősen hipotetikus).

Az ősmagyar kor során olyan változások mentek végbe a névmások hangalakjában, amelyek a korábban világos szembenállást elhomályosíthatták, például az 1. személy esetében **mð : *mðβð* > mai *én : mi*. Ez egyben azt is jelentette, hogy e személyben az egyes és többes számú alakok közti páros kapcsolat meglazult, s megindult az elemek egyetlen közös sorba rendeződése:

A személyes névmási rendszer átalakulása az ősmagyar kor során:

1. személy: **mð*
2. személy: **tð*
3. személy: **szð*

	E.	T.
1. személy:	**mð* > **ðmð*	**mðβð ~ *mðγð*
2. személy:	**tð*	**tðβð ~ *tðγð*
3. személy:	**ðβð ~ *ðγð*	

E.	1. személy: **ðmð ~ (eme)*
	2. személy: **tð ~ (ti)*
	3. személy: **iβ ~ (iγ)*
T.	1. személy: **mðβð*
	2. személy: **tðβð*
	3. személy

A rendszer átszerveződése nemcsak alaki változást jelez, hanem azt is, hogy míg korábban az elemek közti kapcsolat alapját a személy azonossága teremtette meg, addig az ősmagyar kor során (az 1. és a 2. személy esetében biztosan) a fokozatosan kialakuló számjelölés veszi át ezt a szerepet. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a személyjelölés háttérbe szorul, csak az történik, hogy elveszíti korábbi egyedül meghatározó voltát, s a rendszer elemeinek most már két elvont tudattartalmat (szám- és személyjelölés) kell tudniuk kifejezni.

Mivel ez a változás csak viszonylag későn (ősmagyar kor közepe, második fele) fejeződhetett be, érthető, hogy a többi névmási sor (például accusativusi, birtokos névmási) alapjául nem a még kiforratlan hatelemű nominativusi rendszer szolgált, tehát például a T/1. tárgyesete nem a **miβ̆-* + *-t* alakból magyarázható. A szintaktikai szerepek bővülésével párhuzamosan megjelenő accusativusi és *-é* birtokjeles birtokos névmások még az eredeti **mə̆ (~ *mi), *tə̆ (~ *ti)* tövekből származnak (vö. HB.: *mív;* de: KTSz.: *mynket*).

A z 1. s z e m é l y. — Az E/1. névmásnak, melyre a KTSz. két, az ÓMS. hat adatot is tartalmaz, morfémaszerkezete nehezen elemezhető. Az ősi CV felépítés az ősmagyar kor során átalakult, s a korai ómagyar kortól az E/1. már csak VC alakban fordul elő emlékeinkben: ÓMS.: *en;* vö. mai *én*. Kialakulása, morfofonetikai felépítése többféleképpen is magyarázható: 1. Az egyes számot jelölő **mə̆* alakhoz valószínűleg nyomósító előtagként kapcsolódott az **i ~ *ë* közelre mutató névmás, s így jött létre egy 'íme én' jelentésű kapcsolat. Ennek az **imə̆ ~ *ëmə̆* alaknak a fejlődése feltehetően több irányú volt: egyfelől már az ősmagyar korban *ënə̆ ~ enə̆* váltakozással számolhatunk; másfelől mindkét forma részt vehetett később a nyúlás folyamatában is: *én ~ ēn*. Az *m > n* változásban elsődlegesen az accusativusi *engëm* hatása játszhatott szerepet, azonban efféle változás a későbbi korokban más szóalakokkal kapcsolatban is előfordul: *talám > talán, hiszem > hiszen*. Hasonló mutató névmási előtaggal alakulhatott a vog. *ăm* 'én' is, szemben a többi rokon nyelvi E/1. névmással; vö. osztj. *man, ma;* zürj. *me;* stb. — 2. Figyelmet érdemel az az elképzelés is, amely az E/1. névmást az *ëz* közelre mutató névmás *ë-* eleméből és az uráli **-n* névmásképző kapcsolatából vezeti le. Ez a, legalábbis hangtani szempontból, problémamentes magyarázat azonban azt is jelentheti, hogy a személyes névmási rendszer egyik legfontosabb tagja nem személyjelölő névmásból alakult, hanem egy rendszeren kívüli elem épült volna be a személyes névmási sorba.

Az első pontban említett, feltehetőleg mutató névmási előtag még az ősmagyar kor első felében kapcsolódhatott az eredeti 1. személyű névmáshoz *(*mə̆)*, a vog. *ăm* 'én' alak azonban arra utalhat, hogy esetleg már előbb is. Az előtag megjelenése a számjelöléssel lehetett kapcsolatban. Mint korábban részletesen szóltunk róla, az egyes és többes alakok elkülönítése nem külön erre a célra szolgáló grammatikai eszközzel történt, hanem az eredeti és új elemek alaki szembenállása és a ráértés együttesen vezetett az egyes és a többes számú névmások szétválásához. A nyomósító mutató névmási előtag valószínűleg igen korán, még a *-β* képző megjelenése előtt járult a tőhöz: az **i ~ *ë* elem rámutató-azonosító funkciójánál fogva alkalmas volt arra, hogy az általánosabb 1. személyű kategóriából kiemelje a konkrét beszélőt. Ily módon egy konkrét (egyes számú) — általános (többes számú) ellentét jött létre a kommunikáció szempontjából igen fontos 1. személyben, ami azután is megőrződött, hogy a *-β* megjelent a többes számú alakon.

Csak a HB. két adata (HB.: „terumteve eleve *mív* ıſemucut adamut", „Kıc ozvc. *mıv* vogmuc") őrizte meg a T/1. névmás spiránsos képzőjét, a korai ómagyar kor későbbi szakaszára, illetve a kései ómagyar korra a formáns már beépült a névmás vokálisába *(mí ~ mű, tí ~ tű)*.

A HB. valamennyi, képzőt tartalmazó személyes névmása (HB.: *mív, tıv, ív*), így a T/1. esetében is vokális + *β*-s vagy kettőshangzós olvasat tehető fel; a spiráns vokalizálódása pedig igen hamar, már a korai ómagyar korban végbe-

ment. A diftongus fejlődésének több párhuzamos útja lehetett (erről l. alább), a létrejött monoftongusok azonban nem csupán ezzel magyarázható kettősséget mutatnak. A mai nyelvi tipikus T/1. *mi* névmásalak vokálisa is utal arra, hogy a korai ómagyar korban számolnunk kell a *-β* képző mediopalatális párjával *(-γ)* is. A HB. *miv* adatából ugyanis inkább egy *miβ* > *miü* > *mű* > *mü* fejlődés vezethető le (vö. BécsiK. 14: „*mv* vèzèdelmǫcbèn"; SzékK. 137: „meg nem hallgattatyk az *mv* ymadſagwnk"), sőt, mai nyelvjárási adatok is megerősítik ezt. Az illabiális *mí* ~ *mi* alakokra (vö. GuaryK. 31: „mínd az3 3entǫknec 3entí *mí* vronc"; NádK. 49—50: „igazan dičeric *minekónc*") legközvetlenebbül egy *miγ* adhat magyarázatot. A *β* és a *γ* váltakozására általában is elég sok példa idézhető (vö. *bő, sző, ró* stb.), a személyes névmási töveken megjelenő ősi **-η* névmásképzővel pedig változási összefüggésben állt mind a *γ*, mind a *β*. Mindebből arra következtethetünk, hogy a T/1. névmás már az ősmagyar korban **miβš* ~ **miγš* lehetett, s a két forma párhuzamosan, egymás alakváltozataként létezett, feltehetően nyelvjárási különbséget is mutatva.

A 2. személy. — A nominativusi E/2. névmás két korai ómagyar kori szövegemlékben fordul elő. A KTSz. „eſ cuetſegem *[t]e* viſelled", és „aldut uog *te* men[d] elevt" adataiban alanyi, a KTSz. és az ÓMS. további helyein birtokos jelzői szerepet tölt be: KTSz.: „*te* mihudnec gumulche"; illetve ÓMS.: „*the* werud hullothya". Nyomatékosító szerepet tölt be a KTSz. „*te* veled wagun" adatában.

A rokon nyelvi adatok (vö. zürj. *te*; votj. *ton*; cser. *tiń*; mord. *ton* 'te') arra utalnak, hogy az E/2. személyes névmás az ősmagyar kor során megőrizte ősi CV felépítését. Az ősmagyar kor első szakaszában a számjelölésre még nem alkalmas, csak pusztán a 2. személyűséget kifejező névmás valószínűleg **ti* alakú volt, ezt támasztják alá az ómagyar kori nominativusi alakok: HB.: „Hug eſ *tiv* latıatuc"; HBK.: „Eſ *tiv* bennetuc" és a kései ómagyar kori 2. személyű birtokos névmások; vö. JókK. 47: „mert meny es fewld es tew3 es vy3 *tÿed*"; ÉrdyK. 345: „myeenk a' mwka *tyeetek* a' hazna". A két birtokos névmás töve természetesen nem azonos a mai T/2. *ti*-vel, hiszen kialakulásuk idején az még **tiβš* ~ **tiγš* alakú volt. Az emfatikus helyzet okozta *ti* > *të* nyíltabbá válás valószínűleg még az ősmagyar kor második felében lezajlott, a 2. személyű birtokos névmások *(tiéd, tiétek)* tanúsága szerint az *-é* birtokjel névmástőhöz kapcsolódása után.

Az E/2. és a T/2. névmások kialakulása és elkülönülése lényegét tekintve az 1. személyűekéhez hasonlóan mehetett végbe. A HB. és HBK.-ből fentebb idézett *tiv* írású adatok azt jelzik, hogy a 2. személyt jelölő ősi **ti* névmáshoz is hozzákapcsolódott a *-β(~ -γ < *-η)* névmásképző. Ennek eredeti nyomósító vagy tőtestesítő funkciója elhomályosult, s ráértéssel a formánsos alak a többes számot jelölő névmássá vált, szemben a képző nélküli **ti* ~ *të*-vel, mely később csupán az egyes szám kifejezésére lett alkalmas.

A HB. és HBK. T/2. *tiv* alakjai (HB.: „Hug eſ *tiv* latıatuc ſzumtuchel"; HBK.: „Eſ *tiv* bennetuc") esetében is a vokális + *β*-s olvasat a legvalószínűbb, bár a diftongusos realizáció sem zárható ki. A kései ómagyar kori szövegek T/2. névmásai a T/1. személyűekhez hasonlóan eltérő minőségű magánhangzókat tartalmaznak: *ű(~ ü)*; vö. SzókK. 131: „*tv*nektekes megh bocaſſa az *tő* meney aſatok az *tő* bvneyteket", illetve *í(~ i)*; vö. JókK. 25: „az3 lakaſt melyet en tartottam · *tÿ* es az3zont tarcz3atok". E kettősség magyarázata ugyanaz, mint a T/1. esetében. A korai ómagyar kor elején tehát feltehetően párhuzamosan

élt (esetleg nyelvjárási megoszlást mutatva) a T/2. névmás **tiβ* és **tiγ* változata, s az előbbiekből fejlődtek a T/2. labiális, az utóbbiból illabiális alakjai. A spiránsos képző vokalizálódása és az így keletkező diftongus egyszerűsödése még a kései ómagyar kor előtt végbement.

A 3. személy. — A korai ómagyar szövegekből csak az E/3. névmásalakra idézhető példa (HB.: „bulſcaſſa mend *w* bunet", „*iv* uimadſagucmia"; KT.: „mert ha ÿſten *ev* num uolna" stb.), azonban biztosra vehető, hogy a T/3. *ők* is létezett már ebben a korban, a birtokos jelzői szerepet kivéve. Az Árpád-kori szövegekből ugyanis csak a T/3. névmásalak nem adatolható, maguk az emlékek több T/3. névszót és igét is tartalmaznak, melyek jelzik, hogy a funkció természetesen már kialakult.

A korai szövegekben három olyan T/3. igei állítmány van, melyek vonzáskörében T/3. névmás fordulhatott volna elő alanyi szerepben: HB.: „Eſ vimagguc ... mend angelcut. hug *uimaggonoc* erette", „Eſ vimagguc mend ſzentucut. hug *legenek* nekí feged"; KT.: „ug *ſcolanoc*". A példákból azonnal látható, hogy a T/3. névmási alany az első két esetben a megelőző tagmondatban tárgyi szerepet betöltő többes számú főnévvel lenne azonos *(angelcut, ſzentucut)*, tehát kitétele valóban felesleges, a KT.-ből idézett részlet pedig lehetne ugyan az igei állítmány T/3. ragjával kifejezett határozatlan alanyra példa, azonban nem zárható ki az sem, hogy a szöveg kezdetét megelőzően lehetett valamiféle szövegelőzmény, amely pontosan utalhatott az alanyra.

Az *ők* névmásalak hiányának másik oka, hogy birtokos jelzői szerepben általában nem fordulhat elő; ezt a funkciót az egyes számú megfelelő tölti be, hiszen a birtokos személyjelezés paradigmájában a T/3. alak a birtokos többes számára eleve utal *(házuk, kezük)*, s a birtokos jelzői szerepű 3. személyű névmás számbeli egyeztetése ebben a korban még nem alakul ki. Hiába találunk T/3. birtokszókat legkorábbi szövegemlékeinkben, mert ezek vagy többes számú főnévi birtokos jelzőket tartalmazó teljes névutós szerkezet részei (HBK.: „w ſzentíí eſ unutteı *cuzıcun*"), vagy hiányzik előlük még az E/3. névmás is (HB.: „hug *turchucat* mıge zocozтıa vola"). A funkcionálisan T/3., alakilag E/3. névmási birtokos jelző és T/3. birtokszó kapcsolatára csak a HB. *iv uimadſagucmia* adata idézhető egész korszakunkból.

Bár az ómagyar kori névmásadatokból kitűnik, hogy az 1—2. személyű és a 3. személyű névmások alapvető eltéréseket mutatnak (CV felépítés, ráértéses többesszám-jelölés — szemben a V, illetve V + *-k* többesjel felépítéssel), valószínű, hogy az ősmagyar kor elején még nagyjából hasonlóan viselkedtek. Feltehetően az 1. személy **mə* : **məβə*, a 2. személy **tə* : **təβə* alakpárjaival párhuzamosan létezhetett a 3. személyben **szə* : **szəβə* pár, melynek formánssal ellátott tagja, a másik két személyhez hasonlóan esetleg felvette a többes jelentést. Míg azonban az 1—2. személy névmásainak *(*mə ~ ə̈mə, *tə)* mássalhangzói az ősmagyar kori hangváltozások során változatlanok maradtak, addig a 3. személy szókezdő **sz* hangja elnémult. (Ez a szabályos hangfejlődési tendencia esetleg már az ősmagyar kort megelőző időkben megindulhatott; vö. m. *ő:* vog. *tāu, tāβ;* osztj. *tȯu, lou;* zürj. *si;* votj. *so;* illetve m. *öl:* vog. *tāl;* osztj. *lȯl;* zürj. *sil;* votj. *sul;* finn *syli*.) Ebben a személyben valószínűleg egy ideig nem volt megoldható az egyes és többes szám elkülönült alakokkal történő jelölése, mivel az **iβə ~ iγə* csak a személy kifejezésére volt alkalmas. Ebből következően feltehető, hogy volt a magyar nyelv történetének az ősmagyar korban egy hosszabb periódusa, melyben a már létező T/1. és T/2.

névmásokkal szemben nem volt T/3. alak. Ezt több tény is megerősíti: egyrészt az, hogy a T/3.-t jelölő birtokos személyjel általában nem névmási eredetű, másrészt ezzel is összefügghet, hogy a T/3. névmás birtokos jelzői szerepben ma is csak nyelvjárási jelenségként létezik.

Hozzájárulhatott a viszonylag kései kialakuláshoz az is, hogy a T/3. névmás létrejöttét kevésbé siettette funkcionális igény: míg az 1. és 2. személyt csak névmással lehet kifejezni, addig a T/3. névmás mindig pontosan helyettesíthető többes számú főnévvel vagy mutató névmással. Fontos leszögezni, hogy a 3. személyű névmás a kommunikációban betöltött szerepénél és jelentéstartalmánál fogva a főnevekhez hasonló szemléletmódot tükröz, s ez elősegíthette, hogy mind a névszójelek, mind a birtokos szerkezet esetében a T/3.-t a főnevek analógiájára, az azokon addigra már megszilárdult *-k* általános többesjel fejezhette ki. Ennek megfelelően a T/3. névmásalak felépítése is a többes számú főnevekéhez hasonló: egyes számú nominativusi alak + *-k* többesjel *(ő + -k)*.

A korai ómagyar kori E/3. névmás szabályszerűen alakult az ősmagyar kori 3. személyt jelölő **iβ8*-ből. A HB. *iv* adata nagy valószínűséggel *iβ*-nek (esetleg *iü*-nek) olvasható, a HB. *w* és a KT. és KTSz. *ev, v* írású névmásai vagy még labiális utótagú diftongust, vagy már ebből egyszerűsödött hosszú magánhangzót tartalmazhattak.

Funkcionális kérdések

A nominativusi személyes névmások két szintaktikai szerepben fordulnak elő: vagy alanyként a predikatív, vagy jelzői bővítményként a birtokos szerkezet részeként állhatnak.

A nominativusi személyes névmások alanyi szerepben. — A nominativusi személyes névmások a mondatban elsősorban az alany szerepét tölthetik be. Mint korábban már szó volt róla, az 1. és 2. személyű, egyes vagy többes számú alanyt csak személyes névmással vagy a megfelelő igei személyragok segítségével lehet kifejezni, és mind az igei személyrag, mind a személyes névmás pontosan megjelöli a kommunikációban részt vevő személyt. A 3. személyű névmás viszont bármely személyjelölő névszó helyett állhat, és az igei személyragok sem olyan egyértelműen jelölik meg az alanyt: szükség van tehát arra, hogy a szövegben szerepeljen a később névmással helyettesített névszó is.

A korai ómagyar kori szövegek vizsgálata jelzi, hogy a névmási alany kitétele csak kevés esetben szükséges:

1. Mondathangsúlyos, réma szerepű névmás áll alanyként az állítmány előtt: HB.: „Kic ozvc. *miv* vogmuc", „Hug ef *tiv* latiatuc ſzumtuchel".

2. Hangsúlyos névmási alany szerepel a névszói-igei állítmány névszói és igei része közé ékelve: KT.: „mert ha ÿſten *ev* num uolna".

3. Nyomatékosító szerepű a nominativusi személyes névmás az ÓMS. „*en* erzem ez buthuruth" sorában, kitételét azonban ritmikai okok is magyarázhatják. Érzelmi nyomatékot fejez ki az *én* a KTSz. „ment *en* tudum) fugadotianoc l[eni]" részletében, valamint a *te* a KTSz. „aldut uog *te* men[d] elevt" sorában. — Előfordulhat a személyes névmás azonosító-nyomósító szerepben is: KTSz.: „ſ tamag Gabr[iel] ef cuetſegem */t]e* vilelled".

Mindegyik fent idézett adat közös vonása, hogy alanyként a nominativusi személyes névmás csak hangsúlyos, nyomósító szerepben jelentkezik, a korai szövegek legtöbb helyén az állítmány személyragja fejezi ki: HB.: *emdul, holʒ, terumteve, munda, tılutoa, vmagguc, keaſſatuc;* KT.: *furıſcte, muſıa, Tudÿuc, latíuc, ſcolanoc;* ÓMS.: *Volek, ſepedyk, ulud, kynzathul, maraggun, ne leg, Keguggethuk, ullyetuk.*

A nominativusi alakú személyes névmások birtokos jelzői szerepben. — A nominativusi alakú személyes névmások másik feladata a birtokos jelölése a birtokos jelzői szintagmában, annak ellenére, hogy a személyjeles szóalak már magában is kifejezi a birtokos számát és személyét. A közlési szándék azonban egyes esetekben igényli a birtokos külön szóval való megnevezését, s ilyenkor, hasonlóan a fentebb tárgyalt alany—állítmányi viszonyhoz, a birtokos száma és személye mind a szerkezet alaptagján, mind a bővítményén jelölve van.

A nominativusi alakú névmások használatát birtokos jelzői szerepben valószínűleg ismét a nyomósítás, az azonosítás, a szembeállítás, a párhuzam hangsúlyozásának igénye tette szükségessé, tehát majdnem azonos okok, mint amelyek az alanyi szerepben való kitételét is magyarázták. Feltehetően ez a funkcionális hasonlóság is elősegítette, hogy az eredetileg alanyként szolgáló névmások szerepköre kibővült, és az alárendelő birtokos jelzői viszonyban bővítményként is megjelentek. Ez a folyamat az ősmagyar korban ment végbe, amikor a 3. személyű személyes névmás a számbeli különbség kifejezésére még nem volt alkalmas (ezt l. 360), azonban a 3. személyű ragtalan főnév + személyjeles főnév szerkezetű birtokos jelzői szintagma már szilárd volt. Mivel az alanyi szerepű személyes névmás és az állítmány viszonyát a kongruencia jellemzi, a birtokos jelzői szintagma bővítményévé váló *én, te, ő, mi, ti* névmások és az alaptag között is kötelező volt a szám- és személybeli egyeztetés. A T/3.-t kifejező szerkezetekben azonban mind névmási, mind főnévi bővítmény esetén számbeli inkongruencia jelentkezik: 1. az *ő házuk* esetében, mivel a 3. személyű névmás még nem tudta kifejezni a birtokos többes számát, azt az alaptagon jelentkező személyjel tükrözte; — 2. a *fiúk háza* esetében ez talán azt jelzi, hogy eredetileg elegendő volt a birtokos többségének egyszeri jelölése a főnév + személyjeles főnév típusú birtokos jelzős szintagmában.

A két inkongruens pólus között helyezkednek el az E/1—3. és a T/1—2. nominativusi alakú személyes névmásokat tartalmazó kongruens birtokos jelzői szintagmák. (Ezek gyakori előfordulása minden bizonnyal a latin nyelvnek korszakunkban már jelentős hatásával magyarázható.) A fentiekből az is következik, hogy a birtokos jelzői szerepű, nominativusi személyes névmások csak ötelemű *(én, te, ő, mi, ti)* sort alkotnak, szemben a korai ómagyar korra kialakuló hatelemű alanyi szerepű nominativusi személyes névmási sorral *(én, te, ő, mi, ti, ők).*

Az alanyi és a birtokos jelzői szerepű, nominativusi alakú személyes névmások között azonban nemcsak az elemek számában figyelhető meg különbség. Ennél talán fontosabb, hogy az alanyként szolgáló névmás személye és száma meghatározza az állítmányét, s kihat a mondat egészére, míg a birtokos jelzői bővítményként állónak a személye és száma nincs hatással a mondatra, a szintagma egésze 3. személy értékben épül be a mondat struktúrájába. A szövegemlékek adataiból látható, hogy a korai ómagyar korra már megszilárdult a nominativusi alakú személyes névmás a birtokos jelzői szerepben. Korsza-

kunkban még viszonylag ritka más jelzői bővítmény beépülése a birtokos jelzői szintagmába, az előforduló két adat (KTSz.: „*en* ſceretev [h]yu ſulgam" és ÓMS.: „*en* eſes urodū") azonban jelzi, hogy egyéb (például minősítő jelzői) bővítmény csak a névmási után állhat (vö. MargL. 3: „*en* edes anyam"). A T/3. HB.: *iv uimadſagucmia* szintagma arra utal, hogy a korai ómagyar korra már kialakult az eredetileg hiányzó T/3. névmás pótlására szolgáló szerkezet. A korai szövegemlékekben a névmási jelző kitételére leggyakrabban a nyomósítás, a kiemelésre való törekvés a magyarázat (l. fenti példák).

Az ÓMS.-ból idézhető 2 birtokos jelzői szintagmát is tartalmazó másfél sor (ÓMS.: „*the* werud hullothya *en* ıūhum olelothya") jól példázza, hogy a párhuzamos szerkesztésen belül milyen lehetőséget kínálnak a birtokos jelzői szerepű névmások a hangsúlyozott ellentét kifejezésére. A tényleges magyar nyelvi igényen felül azonban már ebben a korszakban is számolnunk kell a latin grammatikai-stilisztikai hatással, bár ez igazán számottevővé csak a kései ómagyar kori szövegek esetében válik.

A nominativusi személyes névmás használata a határozószói személyes névmások előtt. — Külön kell szólni a nyomósító szerepű nominativusi személyes névmás és a határozószói személyes névmások alkotta álszintagma jellegű szerkezetekről: KTSz.: *te veled;* HB.: *w nekı;* KTSz.: *ev mia;* HBK.: *tıv bennetuc.* A határozószói személyes névmások a birtokos személyjelek segítségével pontosan ki tudják fejezni a szám- és személyviszonyokat, ennek ellenére a kései ómagyar korban már rendszerint nominativusi személyes névmással nyomósított formában jelentkeznek: MünchK. 85rb: *mù bènnǫnc;* JókK. 97: *ew hozza;* JókK. 10: *te neked.* A fenti négy adattal szemben a korai ómagyar kori szövegemlékekben azonban 15-nél több olyan határozószói személyes névmás szerepel, melyek nominativusi személyes névmás nélkül állnak: HB.: *nekí;* KT.: *nekunc, rohtonc, benne;* KTSz.: *tule, huz[i]ad, rolad;* stb., jelezve, hogy a korai ómagyarban kezd kiterebélyesedni a nominativusi személyes névmás használata a határozószói személyes névmások előtt.

Az accusativusi sor

Alaki kérdések

A korai ómagyar kori szövegekből már majdnem a teljes accusativusi személyes névmási sor adatolható: ÓMS.: *engumet;* KTSz.: *tegud;* HB.: *wt;* HBK.: *wt, uvt;* KT.: *evt;* KTSz.: *mynket.* A kései ómagyar kori példák segítségével az is valószínűsíthető, hogy az accusativusi sor alaki szempontból két részre tagolódik: az E/1—2. személyű alakok állhatnak puszta személyjeles formában (KTSz.: *tegud;* vö. NádK. 327: „*engǫm* meg čalal edös bezeddel") vagy *-t* tárgyraggal (ÓMS.: *engumet;* vö. MünchK. 86ra: „latalac *tegedèt*"), míg az E/3. és a T/1—3.-t jelölők csak a *-t* tárgyraggal fordulhatnak elő (l. fenti példák és vö. JókK. 99: „mert *tỹteket* ygen megvỹgaztallak", 31: „ſmeg ewtewgettem *ewkewtt*"). Ez a kettősség elválaszthatatlanul összefügg a ragos, illetve a ragtalan tárgyas alakok problematikájával (l. 285—7).

A korai szövegemlékek a tárgyjelölés fejlett fokát tükrözik, hiszen nemcsak a határozott, hanem a határozatlan tárgyak is általában *-t* ragosak. Névmási

szempontból a ragos-ragtalan tárgyaknak az a csoportja érdemel megkülönböztetett figyelmet, melyek személyjellel vannak ellátva. (A névmások és a névszók e kérdésben nagyjából azonosan viselkednek.)

A ragos és a ragtalan tárgyas alakok a korai ómagyar korban:

	Névszói adat	Névmási adat
E/1.	KTSz.: „[e]n *cuetſegum* [vi]ſelheſſe" KTSz.: „*cuetſegem* [t]e viſelled" KTSz.: „*cuetſegum* huȝ[i]ad weged"	ÓMS.: *engumet*
E/2.	ÓMS.: ? „ſyrou *aniath* thekunched"	KTSz.: *tegud*
E/3.	HB.: *choltat, kegılmet, bunet* HBK.: *teſtet* KTSz.: *corat, [v]arafat, eget* stb.	HB.: *wt* HBK.: *wt, uvt* KT.: *evt*
T/1.	HB.: *vſemucut*	KTSz.: *mynket*
T/2.	ø	[HBK.: "Eſ tıv *bennetuc*"]
T/3.	HB.: *turchucat*	ø

A táblázatból is látható, hogy a személyjeles alakok tárgyesetei között az E/1—2. személyűek inkább ragtalanok, de lehetnek *-t* ragosak; a többiek azonban mindig jelöltek. Ebből arra következtethetünk, hogy a személyjeles alakokat nem szabad egybemosni a többivel, a két csoport határozottan külön kategóriát képvisel a névszók és a névmások esetében egyaránt, s az eltérés minden bizonnyal még az ősmagyar korból származik.

Az accusativusi szerepű személyes névmások morfematikai szerkezete a kora ómagyar korban:

engëm(et):	*en-*	(E/1. tő)	+ *-g-*	+ *-m*	(E/1. személyjel)	+ *(-t)*
tégëd(et):	*té-*	(E/2. tő)	+ *-g-*	+ *-d*	(E/2. személyjel)	+ *(-t)*
őt:	*ő-*	(E/3. tő)	+	+ *-ø*	(E/3. személyjel)	+ *-t*
minket:	*mi-*	(T/1. tő)	+	+ *-nk*	(T/1. személyjel)	+ *-t*
titeket:	*ti-*	(T/2. tő)	+	+ *-tek*	(T/2. személyjel)	+ *-t*
őket:	*ők-*	(T/3. tő)	+	+ *-ø*	(T/3. személyjel)	+ *-t*

A táblázatból kirajzolódó problémák a következők: 1. az E/1. és E/2. alakokban megjelenő *-g* elem mibenléte; — 2. az accusativusi és a nominativusi tövek összefüggése; — 3. az accusativusi alakon megjelenő toldalékok kérdései.

1. Az E/1. és E/2. névmások *-g* eleme valószínűleg egy ősi **-η* képzőre vezethető vissza, melyből vagy denazalizációval, vagy *γ*-n keresztül *g* fejlődhetett. Az *engem* esetében a kétnyíltszótagos tendencia hatására a magánhangzók egyike az ősmagyar kor során kiesett *(*im8g8m8 ~ ëm8g8m8 > ëmgëm)*.

2. A személyes névmások nominativusi és accusativusi sora a morfematikai szerkezet tekintetében igen sok eltérést mutat. Mivel a két névmási sor egyes elemei más és más időpontban keletkeztek, s alakilag is más-más ritmusban módosultak, az alábbi táblázat nem szinkrón képet ad az ősmagyar kor valamelyik szakaszáról; elsődleges célja az, hogy rekonstruálja — minden egyes alak vonatkozásában, a legvalószínűbbnek tekinthető hangtani formában — azokat az összetevőket, melyek a korai ómagyar kori rendszer kialakulásához vezettek.

A nominativusi és az accusativusi sor lehetséges morfematikai szerkezete az ősmagyar kor során:

A nominativusi sor morfematikai szerkezete	Az accusativusi sor morfematikai szerkezete
**imə ~ ëmə*	**imə gə mə ~ ëmə gə mə*
**ti*	**tigə tə (> *tigə də)*
**iβə*	**iβə t*
**miγə ~ miβə*	**mimə kə t*
**tiγə ~ *tiβə*	**titə kə t*
**iβə k*	**iβə kə t*

A két névmási sor egymáshoz való viszonya rendkívül összetett. Egyrészt azonos a kiindulópont: a mindkét sor összes elemét meghatározó személyes névmási tő. Másrészt viszont az egymásnak megfelelő nominativusi és accusativusi alakok különbsége esetenként más és más: szerepet kapnak ebben bizonyos képzők, a személyjelek és a tárgyrag. Nincs azonban egyetlen olyan toldaléktípus sem, mely abszolút következetességgel végigvonulna valamelyik soron, s ily módon a funkcionális különbségtevés kizárólagos alaki eszközeként szerepelne. Ez a tény arra utal, hogy a két sorral már az ősmagyar kor első szakaszától mint két különálló, párhuzamosan fejlődő rendszerrel számolhatunk, melyben egyes elemek végleges értékét nagymértékben a két rendszer kapcsolatai (szembenállása) határozták meg. Ebben döntő tényező az alapvető funkcionális különbség, mely a két sor alaki elkülönülésének fő mozgatója lehetett.

3. Az egyes toldalékok jelentősége e tekintetben meglehetősen eltérő. A szóalakok belső felépítését követve három morfématípus kíván vizsgálatot:

a) A *névmásképzők* (*-η > -γ ~ -g*, illetve a *-β*) legfőbb jellegzetessége az, hogy önmagukban nem, csak más elemekkel társulva állítanak szembe egy-egy alakpárt. Különleges vonásuk, hogy az E/1. és E/2.-ben az accusativusi sorban jelentkeznek (személyjellel kiegészülve), a T/1. és a T/2.-ben viszont éppen a nominativusi sorba épültek be. E tény is mutatja, hogy tőtestesítő szerepükön kívül saját, meghatározott funkcióval valószínűleg nem rendelkeztek. Vö. ennek kapcsán a számbeli oppozíció kérdését is a nominativusi alakokban (l. 356). Hasonlóképpen csak tőtestesítő szerepe lehetett a 3. személyű nominativusi alakokban jelentkező *-β* képzőnek is.

b) A *személyjelek* az accusativusi sorban központi jelentőségű morfémának tekinthetők, mivel a hat elem közül négyben jelen vannak (E/1—2., T/1—2.); sorrendi helyük megelőzi a tárgyragét, és ez arra vall, hogy a szóalakba való beépülésük is korábbi lehetett. Ennek alapján úgy látszik, hogy az ősmagyar kor elején a paradigma felépítését elsősorban a névmási tő + sze-

mélyjel szerkezet adhatta. Ez a morféma ugyanakkor erősen tautologikus, hiszen mind a tőnek, mind a hozzá kapcsolódó személyjelnek van személyjelölő értéke, s ráadásul az utóbbiak az előbbiekből lettek. A **mimə̆k(ə̆t)*, **titə̆k(ə̆t)*-féle alakok szokatlanságát azonban két rendszertani tényező is ellensúlyozza. Az egyik az, hogy a határozószói személyes névmások valamennyi részrendszerében *(bennem, nekem, velem)* mindig jelen vannak a személyjelek, ezek analógiája tehát hathatott az accusativusi sor felépítésére. Másrészt éppen a határozószói személyes névmások paradigmáiból látszik, hogy a tő szerepét egy önálló szó (ragos főnév, határozószó) szokta betölteni. Mivel maga a *-t* tárgyrag nem tartozik az önálló szóból származó ragok közé, nem volt olyan főnévi tő, mely az accusativus esetében a névmási sor természetes kiindulópontjaként szolgált volna. Adva volt viszont a névmások együttese, s adva voltak a személyjelek, a maguk el nem hanyagolható, igen erős determináló szerepével, sőt esetenként tárgyra utaló funkciójával *(-m, -d)*. Mindezek a tényezők együttesen, felerősödve a nominativusi és az accusativusi sor funkcionális szembenállásával adhatnak magyarázatot az accusativusi sor tagjainak különleges morfémaszerkezetére.

Az egyes elemek vonatkozásában bizonyos kronológiai rétegek elkülönítése is lehetségesnek látszik. Valószínűleg az *ëngëm* és a *tëgëd* képviseli a legarchaikusabb szerkesztésmódot (mivel tárgyrag nélkül is használhatók); ezektől elkülönül a *minket* és a *titëket*, melyekben ugyancsak szerepel a személyjel (de már kötelező a tárgyrag is); s mindkét típustól eltér a 3. személyű *őt* és *őket*, mely egész szerkesztésében a főnevek mintáját követi, s személyjelet nem is tartalmaz.

c) A *-t* tárgyrag elterjedése az accusativusi soron a 3. személyű alakok felől indulhatott meg. Egyrészt azért, mert ebben a személyben, szemben az 1. és a 2. személyű alakokban megjelenő determináló erejű személyjelekkel, nincs személyjel. Másrészt mind jelentéstani, mind grammatikai viselkedésük tekintetében ezek a névmások állnak a legközelebb a főnevekhez. Minden bizonnyal a *ház : házat, kéz : kezet* típusú szembenállások teremtették meg az alapját annak, hogy a névmási sor megfelelő helyén *ő : őt*, később emellett *ők : őket* alakpárok jelentkezzenek. Az analógia részint innen vihette tovább a tárgyragot, először a T/1. és T/2. alakokra, ahol a **-mikə̆*, **-tikə̆* személyjelek morfémaszerkezetének elhalványodásával az első összetevőnek *(-mi, -ti)* tárgyra utaló funkciója is háttérbe szorult. Hozzájárulhatott a megszilárduláshoz és a gyors elterjedéshez az is, hogy a megfelelő főnévi alakokban a személyjel és a kialakuló *-t* tárgyrag kapcsolata szoros volt. A *minket, titëket*-félék igen régiek lehetnek: a ragszilárdulás *(-nk + -t*, illetve *-tëk + -t)* tényéből következtetve keletkezésük az ősmagyar kor első felére tehető. Legkésőbb az *engëm, tëgëd* alakok vehették fel (máig sem kötelező érvénnyel) a *-t* tárgyragot. Azt, hogy ez már esetleg az ősmagyar kor vége felé bekövetkezhetett, jelezheti az ÓMS. *engumet* adata.

Funkcionális kérdések

A személyes névmások accusativusi sorának elemei a mondatban tárgyként, a tárgyas szerkezet bővítményeként állnak. A személyes névmás mindig határozott tárgy, az igei alaptag az accusativusi személyes névmás személyétől függően lehet határozott vagy általános ragozású. Az első két személy — mind a mai napig — általános ragozást vonz.

Már a korai ómagyar kori szövegemlékek adatai jelzik, hogy a 3. személyű

névmás határozott tárgyként csak határozott ragozású ige bővítményeként fordul elő: HB.: „*tılutoa* wt", „*veteve* wt", „*ʒoboducha* wt", „*vezeſſe* wt"; HBK.: „uvt . . . . . *helhezıe*", „*ılezıe* wt"; KT.: „*Tudÿuc latíuc evt*", „mynt *evt eſmeríuc*"; míg az 1. és 2. személyűek általános ragozású igék mellett állnak: ÓMS.: „*Wegh* halal engumet"; KTSz.: „ha *tekunte* [ek]eſſen tegud e[ſ] ha *lata*"; ez utóbbi azonban az íráskép miatt nem bizonyítható a KTSz. adatában.

Az igeragozásban jelentkező eltérés ismét az accusativusi sor elemei közötti különbséget tükrözi: az 1. és 2. személyű alakok egyrészt szemantikai, másrészt a rajtuk levő birtokos személyjelek determinatív szerepe következtében önmagukban határozott jelentéstartalmúak, s ezért mindig határozott tárgyi funkciót töltenek be, egy esettől eltekintve, általános ragozású ige mellett. Ez az önállóvá vált forma, melyre csak a kései ómagyar korból idézhető adat, az E/1. ige és a 2. személyű határozott tárgy kapcsolata; vö. JókK. 16: „És monda az: *kerdlec* teget", 25: „*kerlek* tÿtekett", 99: „mert tÿteket ygen *megvÿgaztallak*"; BécsiK. 8: „ez mōda nem *akazlac* tègedèt heuā mègfozdolnod te napadhoz", melyben az igén megjelenő implikatív *-lak, -lek* toldalék a határozott ragozás része.

Az 1. és 2. személyű alakokkal szemben a 3. személyű accusativusi névmások csak határozott ragozású igékkel alkothatnak szerkezetet, hiszen az *őt, őket* határozott tárgyat jelöl, azonban ezt a határozottságot csak az ige segítségével lehet kifejezni. A 3. személyű személyes névmások és a mutató névmások közötti szoros kapcsolat jelzi, hogy az előbb említettek igazak a főnévi mutató

hot

névmásokra is, ha azok határozott jelentésűek: KT.: „*ozut* nem tudiuc; vö. JókK. 4: „vetee *azt* ewn ʒÿueben", 16: „ÿgÿol tudom *ezt*".

A korai szövegemlékek fent idézett adataiból arra következtethetünk, hogy az accusativusi személyes névmásokat elsősorban akkor teszik ki, ha nyomaték van rajtuk, egyes esetekben azonban még szövegstilisztikai okok is hozzájárulhatnak használatukhoz, például párhuzamos szerkesztés: HB.: „Eſ ʒoboducha *wt* urdung ıldetuıtvl. eſ pucul kınʒotvıatwl. eſ vezeſſe *wt* paradiſū nugulmabeli".

Külön szólni kell a HBK. *tıv bennetuc* adata kapcsán a partitivusi jelentésű határozó → részleges tárgy → T/1. és T/2. személyes névmás tárgyesetének kérdéséről. Az eredetileg szoros belviszonyt jelölő határozó már az ősmagyar korban átértékelődhetett partitivusivá, s éppen a HBK. fenti szerkezete jelzi, hogy a továbbalakulás is végbement. (Ennek magyarázatát l. részletesebben 368—72.) A HBK. adata már egyértelműen helyettesíthető lenne a megfelelő *titeket* accusativusi névmással; biztos azonban, hogy korszakunkban még a *bennünk, bennetek -t* tárgyrag nélküli változatai voltak — eredetüknek megfelelően — egyeduralkodók. A ragtalan forma viszonylag hosszú megőrződését (*-t* tárgyragosra az első adat: 1542: „erǫwel ǫznek el *benncwnketh*" : LevT. 1: 20) elősegíthette az E/1. és 2. személyben gyakori ragtalan névszói formák hatása: *kezem, kezed;* vö. Land. 56: „El Arwla *Benncwnk*"; ThewrK. 167: „Kérlek feienként *bennetek*"; stb.

A T/1. és T/2. személyben a határozó → személyes névmási tárgy váltásnak nem volt morfológiai és szintaktikai akadálya, hiszen a *bennünk, bennetek* mindkét szerepben általános ragozású igei állítmányhoz kapcsolódik. A T/3. *bennük(et)* kialakulását és elterjedését viszont éppen a ragozásbeli különbség gátolhatta meg: a határozó általános, a T/3. tárgyas alak viszont határozott ragozással jár.

A határozószói személyes névmások

Mivel a személyes névmási határozószók kialakulása és fejlődése elválaszthatatlanul összefügg a névszóragok egy csoportjának és a névutóknak a problematikájával, így a keletkezéstörténeti kérdések egy részére „A névszóragozás" és „A névutók" című fejezetek adnak választ.

A személyes névmási alakrendszerből a nominativus és az accusativus kivételével az összes viszonyragos és névutós alak hiányzik, helyettük suppletivizmussal a megfelelő személyjelekkel kiegészült határozószók és névutók épültek be a ragozási rendszerbe. A mai magyar névszói viszonyragozási rendszer 12 elemének van határozószói személyes névmási megfelelője, és ezek közül 8 már a korai ómagyar korból is adatolható.

A korai ómagyar kori határozószói személyes névmások és a megfelelő névszói viszonyragok összefüggése:

Eredeti funkció	Korai ómagyar kori hsz.	Mai toldalékalak
inessivus	HBK.: *bennetuc* KT.: *benne*	*-ban/-ben*
elativus		*-ból/-ből*
illativus		*-ba/-be*
superessivus	KT.: *rohtonc*	*-n/-on/-ön ~ -ön*
delativus	KTSz.: *rolad*	*-ról/-ről*
sublativus		*-ra/-re*
adessivus		*-nál/-nél*
ablativus	KTSz.: *tule, tule* ÓMS.: *Tuled*	*-tól/-től*
allativus	KTSz.: *huz[i]ad*	*-hoz/-hez ~ -höz*
dativus	HB.: *nekı, nekí* KT.: *nekunc, neky* ÓMS.: *nequem*	*-nak/-nek*
instrumentalis—comitativus	KTSz.: *veled*	*-val/-vel*
causalis—finalis	HB.: *erette*	*-ért*

(A korai emlékekben előforduló megfelelő határozóragformákat l. a 307. lapon.)

A személyes névmási határozószóknak ez a viszonylag gazdag rendszere arra enged következtetni, hogy a személyes névmási funkciójú sorok keletkezése az ősmagyar korra, a kialakulás megindulása pedig már — egyes esetekben — az ugor együttélés korára tehető.

Az eredeti ragos névszó vagy határozószó kétirányú fejlődésnek indult az ősmagyar kor során: egyrészt önállóságát elveszítve névutóvá, utóbb raggá alakult, másrészt a korábbi ragos alakulat toldalékként személyjeleket vett fel,

és határozószói személyes névmássá, önálló névmási sorok alapjává vált. A határozószói személyes névmások alapvetően kettős természetűek: egyfelől őrzik határozószói jellegüket (például viszonyjelentés), másfelől a személyjelek segítségével hatelemű névmási sorok alapjává válnak, s beilleszkednek a személyes névmások amúgy csonka ragozási rendszerébe. A személyes névmásoktól való eltérés leglátványosabb jele, hogy e névmási funkciójú elemek többségének alapjául vagy ma is élő önálló szavak (pl. *bél* :> *bennem, belém, belőlem, tő* :> *tőlem*), vagy etimológiai vizsgálattal felderíthető önálló szavak (például *rám, rólam, rajtam* <: **roγ* 'közelség', ug. **raŋa* 'felszín'; *nekem* <: ur. **nä* 'ez'; *velem* <: fgr. **βëke* 'erő'; stb.) szolgáltak. A határozói jelentéstartalmat kifejező személyes névmási rendszer mind a mai napig nyitott, folyamatosan egészül ki újabb elemekkel. E nyitottság eredményeként a határozói viszonyjelentést egyre bővülő skálán kifejező névutók jelentős része is, személyjelekkel kiegészülve, a névmási ragozási rendszer részévé válhatott. A névutói határozószói személyes névmások elsősorban a helyviszonyt (például *előtt, elé, elől; alatt, mellett, felett;* stb.) és az elvontabb viszonyokat (például *helyett, ellen, miatt, iránt* stb.) jelölő névutók közül kerülnek ki; vö. MvS.: „mend te *melleled* el futnak"; MünchK. 10vb: „mendȝ gonoȝt tü *èllèntec* hazuduan"; JókK. 4—5: „Es ew *mìjatta* zegenmÿat zerezuala"; stb.

A korai ómagyar kori szövegemlékekben előforduló határozószói személyes névmások tárgyalása előtt előrebocsátandók a következő általános megjegyzések: 1. E névmások morfematikai felépítésüket tekintve általában hasonlóak: a személyjelek megszilárdult ragos alakulatokban jelentkeznek, ez utóbbiak pedig egy elhomályosult névszói vagy névmási tő és egy locativusrag (például *-n, -t*), vagy egy lativusrag *(-á/-é, -k)*, vagy egy ablativusrag *(-l)* kapcsolatára vezethetők vissza. — 2. Határozószói jellegüknek megfelelően őrzik az irányhármasság ősi képességét, mely korszakunkban csak részlegesen adatolható: a) *benne, (belé), (belőle);* b) *rajta, (rá), róla;* c) *(nála), hozzá, tőle.* A zárójelben szereplő alakok hiánya nem jelenti azt, hogy a korai ómagyar korban még nem volt meg az adott szó, csupán nem maradt fenn adat róluk. — 3. A határozószói személyes névmások egy része az irányhármasság mellett etimológiai szempontból is összetartozik: például *benne, belé, belőle,* illetve *rajta, rá, róla.* — 4. Ritkábban jelentkezik előttük személyes névmás, mint a kései ómagyar korban, amikor a személyes névmás + határozószói személyes névmás szerkezet általánossá lesz (vö. alábbi kései ómagyar kori példák).

A korai ómagyar kori szövegemlékekben a következő határozószói személyes névmások fordulnak elő:

1. A névszói viszonyragokkal korreláló határozószói személyes névmások:

A) A belviszonyragokkal korreláló határozószói személyes névmások: *benne, (belé), (belőle).* (A két utóbbi ebben a korban még a névutórendszerhez tartozott.)

A korai ómagyar kori szövegemlékekből csak a locativusi alakokra idézhető adat: KT.: „ef nekunc hÿrunc *benne* ne leÿeffen", „*benne* bÿnut lelhetneÿnc". A lativusi és az ablativusi formák csak a következő korszak szövegeiben fordulnak elő: MünchK. 86rb: „hûnèc ǫ *bèle* ǫ taneituaⁿi", illetve JókK. 10: „vgÿ uala ewn *belewle* kÿwl"; MünchK. 87vb: „ǫ *bèlǫllǫ* iut". Az elsődlegesen belviszonyt kifejező locativusi határozószóra a KT.-ben található adat (l. fenti példák).

A HBK. „tiv *bennetuc*" 'titeket' alakja tulajdonképpen az ősi partitivusi jelentést ('közületek') is őrzi, mely az ómagyar kor során fokozatosan háttérbe szorult, bár nem tűnt el teljesen. A *bennünk, bennetëk* eredetileg részleges tárgyi jelentésű volt: a *látsz bennünk* szerkezet azt jelentette, hogy 'látsz néhányat közülünk'. A HBK. adata azonban jelzi, hogy a korai ómagyar korban a *bennetëk* alakra már ráértették a 'titeket' jelentést, s ebből az is valószínűsíthető, hogy hasonló váltás a *bennünk* esetében is végbemehetett.

Ez a jelentésfejlődés szorosan összefügg a személyes névmásoknak a 356. lapon lévő táblázatban bemutatott jelentésstruktúrájával. A *látsz bennünk* fent leírt jelentése ('látsz néhányat közülünk') ugyanis a táblázatban szereplő összetevőknek megfelelően tovább bontható: a beszélő (E/1.) is a látottak közé tartozik, tehát a kifejezés jelentése: 'lát engem és még valakit vagy néhányat', azaz 'minket'. Hasonlóképpen azonosítható a *bennetëk* és a *titëket* accusativusi személyes névmás. Ugyancsak az említett táblázatból látható, hogy a T/3. *bennük* alaknak miért nem fejlődhetett 'őket' jelentése; a 377. lapon található táblázat pedig azt mutatja, hogy a *bennünk, bennetëk, bennük* és a *minket. titëket, őket* alakok milyen összefüggésben vannak a határozott és az általános igeragozással.

A KT. *benne* adata e határozószói személyes névmások fő funkcióját, az eredeti helyviszony jelölését példázza 'valakinek vagy valaminek a belsejében' jelentésben: „*benne* bynut lelhetneync"; illetve vö. JókK. 118: „Sky ad erewt *benne* lakoʒnya"; MünchK. 85rb: „lakoʒic mv *bènnonc*"; stb.

B) A szorosabb külviszonyragokkal korreláló határozószói személyes névmások: *rajta (-on/-ën/-ön), (rëá), róla.*

a) A **roγ* 'közelség' és a *-t* locativusrag kapcsolatára vezethető vissza a KT. 'noc

rohtonc alakja: „wylag" kezdetuitul fugua: *rohtonc* eʒ nem levt wala", és az ősmagyar kor során a személyjelek ehhez a megszilárdult ragos alakulathoz járultak. A *-t* locativusrag előtt a tő *γ* spiránsa zöngétlenült (ez az állapot őrződött meg a KT. iményt idézett adatában), majd a kései ómagyar korra *j*-vé vált: JókK. 119: „en *rajtam*"; MünchK. 85va: „ǫ *raita*"; BirkK. 2b: „ti *raitatok*". E névmás, mely az *-on/-ën/-ön* határozószói viszonyrag jelentésbeli megfelelője, elsődlegesen locativusi helyhatározó 'valakin, valamin' jelentésben, használati köre azonban a következő korszakra fokozatosan kibővül.

b) Az ablativusi határozószói személyes névmási alakra az első adat a KTSz. „ýſtenſegnec [ne]we mia *rolad* oʒun keppe[n] ſcola" sorában fordul elő. A szorosabb külviszonyragokkal korreláló *rólam, rólad, róla* stb. alakok általában konkrét helyhatározói funkciójúak, személyre vonatkozó jelentésben a KTSz. adatában, vonzatként szerepel a *rólad.*

C) A lazább külviszonyragokkal korreláló határozószói személyes névmások: *(nála), tőle, hozzá.* Az ebbe a csoportba sorolható névmások, az előbbiektől eltérően, más és más etimonra vezethetők vissza, az irányhármasság kifejezését tekintve azonban rendszertanilag összetartoznak (l. 368).

a) Az ablativusi határozószói személyes névmásra három olyan korai ómagyar kori adat idézhető: KTSz.: „nem leſcen: Teſtut *tule*", „yſten! fiu · *tule* ſculet"; ÓMS.: „*Tuled* ualmun [!] de num ualallal", melyekben a határozószói személyes névmás jelentése 'az a személy, akitől valaki származik vagy eltávolodik'; a KTSz. „yſten! fiu · *tule* ſculet" adatában eredethatározó.

b) A KTSz.-ban szerepel a lativusi helyviszonyt őrző határozószói személyes névmás: „cuetſegum *huʒ[i]ad* weged". Az adatban jelentkező (és vö. BécsiK.

109: *hoziad*) *j* magyarázata az eredeti teljes tőhöz járuló *-á* lativusrag előtti intervokalikus hiátustöltés lehet; a második nyílt szótagban levő tővéghangzó kiesése után pedig hasonulással alakulhatott a geminált mássalhangzójú kései ómagyar kori alakváltozat: JókK. 38: „te *hozzad*". Az E/3. személyű névmás esetében az *-á* lativusragra ráérthették a személyjel funkcióját; vö. JókK. 10: *hozya;* MünchK. 96vb: *hozia;* s ezt erősítik a kései ómagyar kori *hozjája* típusú adatok; vö. JókK. 69: *hozyaïja;* BirkK. 3a: *hozzaia.*

A KTSz.-ból idézett alak jelentése 'magadhoz', mely beilleszkedik a 'személyrag jelölte személy körébe' nagyobb jelentéskörbe, és egyben az alannyal való azonosság esetében alkalmas a visszaható névmási alak helyettesítésére is. (Ezt l. részletesebben 377—80.)

D) Egyirányú határozószói személyes névmások: *vele, érte, neki.*

a) A KTSz. *te veled* adatai jelzik a *velem, veled, velë* stb. határozószói személyes névmási sor korai ómagyar kori meglétét. A tőbeli vokális későbbi rövid—hosszú váltakozása *(velem ~ vélem, veled ~ véled* stb.) valószínűleg ebben az esetben is másodlagos, hangsúlyi (emfatikus) okokkal magyarázható; a korai ómagyar korban azonban e folyamatnak legfeljebb csak a kezdeteivel kell számolnunk. A KTSz. „vr. te *veled* wagun" adatában társhatározói szerepben áll a határozószói személyes névmás.

b) Az *értem, érted, érte* stb. már a HB.-ből adatolható: HB.: *erette.* A korai ómagyar korban indulhatott meg az eredetileg **ërétš* alakú névmás kétirányú fejlődése: **ërétš* > *értë ~ érëtte.* Az *értë* esetében a kétnyíltszótagos tendencia hatását követően ment végbe a tő vokálisának nyúlása. A HB. *erette* adata mutatja, hogy E/3. személyben a *-t* intervokális helyzetbe került és geminálódott. Mivel a geminátára szótaghatár esett, így az előtte álló vokális zárt szótag belsejébe került, s valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy a teljes tövű formák még a kései ómagyar korban is uralkodóak: CzechK. 68: *erottem;* NádK. 335: *erőtte;* DöbrK. 377: *erettetek;* de: BécsiK. 18: *éztec;* BirkK. 2b: *ertetek;* stb. A HB. idézett adatából, valamint a HB. *lelic ert* és a HBK. *lilki ert* névutós (későbbi határozóragos) alakjaiból látható, hogy elsősorban célhatározói jelentésben szerepel a korai ómagyar korban.

c) A korai ómagyar kori szövegemlékekből legnagyobb számban a *nekëm, nekëd, neki* stb. határozószói személyes névmások adatolhatók: HB.: *neki* (5), KT.: *neky, nekunc;* ÓMS.: *nequem,* az összes adatnak majdnem a fele idetartozik. A tőbeli vokális későbbi rövid—hosszú váltakozása *(nekëm ~ nékëm, nekëd ~ nékëd* stb.) nyilván másodlagos, minden bizonnyal emfatikus okokkal magyarázható.

Az ÓMS. *nequem* és a KT. *nekunc* adataiban világosan felismerhető az E/1., illetve a T/1. személyjel, és ugyanígy személyjel a *neki (< neki) i (< i)*-je is. A korábbi nézetekkel szemben két érv is szól az *-i* lativusrag volta ellen: 1. a tőben már amúgy is szerepel a *-k* lativusrag; 2. a *nekëm, nekëd* stb. helyén nem állt *nekém, nekéd* stb. alak, ellentétben a valóban *-á/-é* lativusragos *hozzám, hozzád* stb., *belém, beléd* stb. határozószói személyes névmásokkal.

A korai ómagyar kori szövegemlékekben megfigyelhető gyakori használatukból arra következtethetünk, hogy e határozószói személyes névmások korán, az ősmagyar kor első felében kialakulhattak. A korai keletkezést alátámaszthatja a megfelelő határozóragnak *(-nek > -nak/-nek)* a névszóragozásban jelentkező funkcionális megoszlása (részeshatározói és genitivusi), mely korszakunkra már lezárult. A korai szövegekben a *nekëm, nekëd, neki* stb. elsősorban részeshatározói szerepű: HB.: „odutta vola *neki* paradĭſumut hazóá",

„munda *nekí* elnie", „hug ıorgoſſun w *neki*"; ÓMS.: „Vh *nequem* en fyon"; vagy dativus possessivusként állhat: KT.: „eſ *nekunc* hýrunc benne ne leyeſſen".

Határozószói személyes névmások és a velük korreláló viszonyragok a korai ómagyar kori szövegekben:

Határozószói személyes névmás	Viszonyragot tartalmazó névszók
HBK.: *bennetuc*	HB.: *mıloſtben, ıovben*
KTSz.: *tule*	HB.: *gımılcíctul, ıldetuıtvl*
KTSz.: *huz[i]ad*	HB.: *ozchuz;* KTSz.: *leanh[uz]*
HB.: *nekı*	HB.: *fovanec, knec*
KTSz.: *veled*	HB.: *zumtuchel;* KTSz.: *[mi]loſtual*
HB.: *erette*	HB.: *lelıc ert, lılkı ert*
KTSz.: *rolad*	KTSz.: *[b]inucrevl*
KT.: *rohtonc*	HBK.: *nopun;* KTSz.: *vilagon*

A táblázatból látható, hogy az Árpád-kori szövegekben jelentkező 8 határozószói személyes névmás mindegyikének kialakult a viszonyrag megfelelője, ami jelzi, hogy ez a folyamat még az ősmagyar korban lezajlott.

2. A névutókkal korreláló határozószói személyes névmásokra a korai ómagyar kori szövegemlékekben nem találunk adatot, azonban a következő korszak szövegeiben oly nagy számban fordulnak elő, hogy egyes elemek meglétével már korszakunkban is számolhatunk. A névszói viszonyragokkal korreláló névmások zárt rendszeréhez képest a névutóiaké nyitottnak tekinthető: mind a mai napig keletkezhetnek újabbak. A koraiak valamilyen főnévi tőre (például *al, köz, mell, elő* stb.) vezethetők vissza, melyek primer ragokkal ellátva határozószóvá váltak. E határozószó kétirányú fejlődése révén jönnek létre egyrészt a névutók, másrészt a tő + primer rag + személyjel felépítésű határozószói személyes névmások: *alul* ~ *alóla, alatta, alá* stb., *elöl* ~ *előle, előtte, elé* stb. Ez a fejlődés egyes névutók esetében valószínűleg még az ősmagyar korban megindult, legalábbis a korai szövegekből idézhető névszói példák erre utalnak: *belé:* HB.: *vlagbele, nugulmabelı;* KTSz.: *mvnybe[le];* — *belől:* HBK.: *tımnucebelevl;* KTSz.: *mogzotbelevl;* ÓMS.: *buabeleul;* — *miá:* HB.: *uımadſagucmıa;* KTSz.: *ev mia, [ne]we mia, [q]ui mia;* stb.

A névutóknak az a csoportja, mely nem vesz részt a névutó → rag átalakulásban, a korai szövegekben jóval ritkábban használatos: HB.: „ſcıne *eleut*"; HBK.: „ıov *felevl*"; vö. JókK. 33: „te *ellened*", 44—5: „ew *mÿatta*", 6: „en*vtannam*".

A nyomatékosító szerepű *-n* toldalékos személyes névmások

A korai ómagyar kori szövegemlékek közül csak a GyS.-ból idézhető példa e névmási sorra: „*vnũ* zaıaual mũdut ígenc tonoſagaban", „*Vnun* tonohtuananac", ezek az E/3. alakok ugyanis egyértelműen magukon viselik az *-n* formánst. A kései ómagyar kori adatok nagy száma, s a tény, hogy két, alakilag elkülönült, azonos funkciójú, párhuzamos rendszer él egymás mellett (*ën* ~ ~ *ënën*, *tën* ~ *tënën* stb.), arra mutat, hogy a két sor elemeinek kialakulása korábbra tehető. Alátámasztja ezt a feltevést a GyS. fentebb idézett két adata is, hiszen mindkettő a tovább toldalékolt változatra példa, valószínű tehát, hogy az *-n* végződésű személyes névmások már az ősmagyar korban kialakultak.

Mind a korai, mind a kései ómagyar kori adatokból látható, hogy az *-n* toldalékos változatok vagy birtokos jelzői szintagmákban fordulnak elő a birtokost megjelölve, a birtokszón pedig velük egyező számú és személyű személyjelet vonzanak, a nominativusi alakú személyes névmásokkal megegyező módon (GyS. fenti adatai), vagy nyomósító elemként állnak a *magam*, *magad*, *maga* stb. visszaható névmások előtt, azokkal számban és személyben egyezve.

Az *-n* toldalék az ősi **-n* névmásképzőre vezethető vissza, mely általában nyomósító, tőtestesítő funkciójú volt. Valószínű, hogy az ősmagyar korban élesebben kettévált a mondatban csak alanyi szerepben álló nominativusi személyes névmási (*én*, *të*, *ő* stb.) és a csak birtokos jelzői szerepben előforduló *-n* toldalékos (*ën*, *tën*, *ön* ~ *ën* stb.) személyes névmási rendszer. Ehhez hasonló funkcionális kettősség jellemzi az indoeurópai nyelvek jelentős részét, s ott ez a mai napig fennmaradt (vö. angol *I*, *you*, *he*, *she*, *it* stb. : *my*, *your*, *his*, *her*, *its* stb.), míg a magyar nyelvben már a korai ómagyar korban az *-n* toldalékos, az elemismétléses *-n* toldalékos és a nominativusi személyes névmások egyaránt lehetnek birtokos jelzői szintagma bővítményei.

A magyar nyelvben a nominativusi alakú személyes névmások viszonylag korlátozott szerepűek, szemben az említett indoeurópai nyelvekéivel: a magyarban csak nyomósító, hangsúlyos helyzetben tesszük ki az alanyi szerepű személyes névmást. E funkcionális terheletlenség elősegíthette, hogy az ősmagyar kor során a nominativusi sor elemei fokozatosan behatoltak a birtokos jelzői szerepkörbe, ezzel elősegítve az *-n* végződéses sor meggyengülését (ezt l. még 377—80). A funkcionális megingást jelezte, hogy az *ën*, *tën*, *ön* ~ *ën* stb. egy második, szintén nyomósító szerepű *-n* toldalékot vett fel, s ily módon egy újabb jelzői sor alakult ki (*ënën*, *tënën*, *önön* ~ *ënën* stb.), valamint az, hogy a két párhuzamos (*-n* toldalékos és elemismétléses *-n* toldalékos) névmási sor elemeinek jelentéstartalma fokozatosan átalakult.

A GyS. két adata is példázza, hogy nem az eredeti számra és személyre vonatkozás az elsődleges jelentése az *önön* névmásnak, hanem a 'saját' jelentés kifejezése e névmások fő feladata: GyS.: *vnũ zaıaual* 'saját szájával', *Vnun tonohtuananac* 'saját tanítványának'. Ebben feltehetően fontos szerepe volt a visszaható névmásokkal való gyakori előfordulásuknak, erre utalnak a kódexek példái is: DöbrK. 13: „es ki mind ennel nagob *ennön magamot* ő idueſſegeirt halarra adam"; NagyszK. 84: „hog *tennen magadat*, es a tyedet"; SékK. 46: „ő hazanak felſő réézyben, *önön maganak* zereze eg tytok haylokot"; stb.

Lehet, hogy a jelentésváltozás együtt ment végbe az *-n* toldalékos és a visszaható névmások esetében, s míg az előbbi fokozatosan 'saját' jelentésűvé vált (vö.: DomK. 135—6: „meg atkozuan, iſtennek atkyaual es *evnen* atkyaual";

VirgK. 7: „Zitam atyokrol, aniokrol, rokonſagirol, *Ennen* atyamfiaynak is twtem ekepen"; SzékK. 58: „es kyk byznak az *ön* nylokban"), addig az utóbbi funkcionális szempontból kettévált: tényleges visszaható névmásra (vö. JókK. 25: „le haÿtottauolna *magat* aʒ agyban", 127: „buʒgoſagaban fordoÿta *magat* frater Maſſeuſhoʒ" stb.) és nyomósító visszaható névmásra (vö. DomK. 136: „de *evmaga* tezen maganak tevrueent"; ÉrdyK. 436: „De *ennen magam* el meegyek veletők"). (Erről l. 377—80.)

Az azonban a későbbi korok adataiból világos, hogy hiába alakult ki az *-n* toldalékos elemeknek ez a jelentése; a két ötelemű névmási sor, melynek minden alakja tulajdonképpen ugyanazt jelentette, túlméretezett volt, s ezért egyes elemei (például *min, tin, minnën, tinnën*) fokozatosan kivesztek a nyelvből.

A korai ómagyar korban feltehetően még mindkét rendszer *(ën : ënën, tën : tënën, ön : önön, min : minën, tin : tinën)* mindegyik tagja eleven volt. Az *-n* névmásképző az ősmagyar kor során valószínűleg az ősi névmástövekhez járult, és ezek hangalakjára mindig erősen hathattak a megfelelő nominativusi alakú személyes névmások. A nominativusi *én* és a nyomósító *-n* toldalékos *ën* közti különbséget csak a tő vokálisának eltérő alakulása jelzi: a nominativusi magánhangzója az ómagyar kor elején az emfatikum hatására megnyúlik, míg az *-n* toldalékosé változatlanul *ë* marad.

A T/1. *min* és *minën* az ősi **mɜ*-tőből származik, a kései ómagyar kori alakváltozatok magánhangzóinak labiális—illabiális kettőssége valószínűleg a nominativusi T/1. hatásával magyarázható. Azokban a szövegekben, melyekben a nominativusi alak *mű*, az *-n* toldalékos is labiális vokálisú lesz; vö.: BécsiK. 14: „*mv̈* vèzèdelmo̤cbèn *mv̈nmagonc*"; SzékK. 137: „meg nem halgattatyk az *mv̈* ymadſagwnk", 41: „meg aǵǵwk *mv̈nön* magwnkat"; míg az illabiális magánhangzójú T/1. névmást tartalmazó szövegekben az *-n* toldalékos is *i* ~ *i* vokálist mutat; vö. JordK. 370: „*My* atÿank", 356: „*mÿnnen* ÿdveſſeghwnknek".

A 2. személyű névmások *(tën, tin, tënën, tinën)* valószínűleg azonos tőből *(*tɜ)* alakultak, azonban önmagában sem a tő eredeti vokálisa, sem a képző nem ad magyarázatot a magánhangzó kétirányú fejlődésére: ennek oka bizonyára a nominativusi névmások *(të, ti)* erős analogikus hatása volt.

A T/2. névmások esetében is megfigyelhető a tő vokálisának labiális—illabiális kettőssége; vö. MünchK. 85va: „kit *tü* nem tuttoc", 87rb: „*tünmagatoc* vallotoc ènnèkem tanoſagot", 9va: „ne akaziatoc mondanotoc *tünǫ̈* bènnètec"; ~ VirgK. 51: „tartoztok *ty* az teremtw iſtenek"; 1536: „*tÿnnen* kewʒtetek" (PestiNTest. 119). Az E/2. alak második vokálisa váltakozhat: vö. CzechK. 98: „kerÿed azzonÿom *tennǫn* fÿadath" ~ MargL. 84: „te *tenen* magadat gevtred".

Az E/3. névmás korai ómagyar kori adatai (l. fent) minden bizonnyal rövid magánhangzós olvasatúak, arra vonatkozóan azonban nincs semmilyen fogódzónk, hogy milyen hangszínű vokálishoz (labiális vagy illabiális, rövid vagy hosszú) járult az *-n* toldalék. A birtokos jelzői szerepű névmási sor keletkezési idejére utalhat a T/3. névmás hiánya: az *-n* képzős elemek valószínűleg akkor keletkeztek, amikor a nominativusi sorban sem volt még birtokos szerepben T/3. alak. A hiány megőrződését elősegítette, hogy a birtokos szerkezetben a birtokszó a *-k* többesjel segítségével olyan pontosan kifejezte a T/3.-űséget, hogy a birtokoson nem volt szükség a többes szám jelölésére, s így az *ön* ~ *önön* egyes és többes számú szerkezetben egyaránt előfordulhatott; vö. JókK. 144: „*ewn* maga ÿmadkoʒnÿ"; CzechK. 98: „tulaÿdon *ǫnnǫn* zont werewel",

illetve MünchK. 50va: „Valanac ke· nemellec meltatlanol viſeluẽn *ǫnǫn* bẽnnec"; SzékK. 37: „vetvéén hammat az *ǫnǫn* feyekre".

A birtokos jelzői névmási sor tárgyalásakor említeni kell még két alapvető kérdést, melyek minden bizonnyal hozzájárultak e rendszer fokozatos visszaszorulásához: 1. Az adatok arra vallanak, hogy egyre jobban elmosódott a kiejtésbeli különbség az E/1. és E/3. alakok között; vö. ErdyK. 436: „ymachagra adaa *ennen* magaat" és „*ennen* magam el meegyek"; de VirgK. 10: „kelet volna tennem, *enen* lelkemnekh" és 18: „*ẅnẅn* kezeyuel vrnak mondaſabol". Ez valószínűleg az E/1. *én* és *ën*, illetve az E/3. *ǫn* ~ *ën* alakoknál volt a legkézenfekvőbb. — 2. Mint a példák jelentős részéből látható, e névmások közös jelentéstartalma a 'saját' fogalom. A nyelv egyéb elemeket is megpróbál felhasználni ennek kifejezésére, pl. a visszaható névmásokat bizonyos esetekben (l. fentebb) vagy a *tulajdon* szóalakot; vö. MünchK. 95 vb: „a· *tulaidon* iuhocat hỳa nèuec ʒèzent", 96ra: „kinèc a · iuhoc nẽ *tulaidon* ǫnne"; TelkK. 16: „čac az ǒ *tulaydon* iozagaual". A kései ómagyar korban azonban megjelenik a 'saját' jelentés *saját* szava; vö. DöbrK. 8: „az lelőknec tulaidon *ſaiat* Jozaga".

A tágabb értelemben vett személyes névmások

A birtokos névmások

A birtokos névmási kategória önálló magyar fejlemény. Legkorábbi adataink a birtokos névmásokra a kései ómagyar korból származnak; vö. JókK. 47: „es ezek azonkeppen *tÿed* ment *enem*", 130: „frater Maſſeuſnak kenÿere morſaleka teb es ʒeb ·/· ment *ewue*"; MünchK. 79ra: „Oſſuc meg ǫtet hog legen *mienc* èʒ ǫǫc"; BirkK. 1a: „Se mond·atok valamit tulaidon *tieteknek*"; MünchK. 10vb: „meʒt *ǫuec* menńècnc oʒaga"; de biztos, hogy kialakulásuk jóval korábbra tehető.

Létrejöttük alaki előfeltétele az *-é* birtokjel kialakulása és névszótövekhez való kapcsolódása volt. Mivel ez már az ősmagyar kor során megtörtént, feltehető, hogy a birtokos névmási sor is ekkor szilárdult meg, sőt valószínű, hogy az *-é* birtokjel nagyon korán jelent meg a névmástöveken. (Erről l. bővebben 262.)

A birtokos névmások egy vagy több dolgot mint a beszédbeli egy vagy több 1., 2. vagy 3. személy birtokát (vagy birtokait) jelölik meg, szintaktikai szempontból pedig segítségükkel válik lehetővé a birtoklás állítmányként történő kifejezése; vö. JókK. 32: „gÿczekedhettewnk mert *myenk* aʒ"; VirgK. 44: „Vram en mindeneſtwl *tyed* vagiok". Ezen kívül a mondatban tárgyként és határozóként is állhat. Felépítésüket tekintve a birtokos névmási sor elemei egységesek: a személyes névmási tőhöz kapcsolódott az *-é* birtokjel és a tővel egyező személyt és számot jelölő személyjel. (A táblázatot l. a 376. lapon.)

Az 1. személyű birtokos névmások közül az egyes számúhoz az *-é* birtokjel még a tő vokálisának megnyúlása előtt hozzákapcsolódott, és feltehetően szerepe volt abban is, hogy a rövid magánhangzó megőrződött; vö. JókK. 123: „tyed aʒt ewrʒenÿ es valaʒtanÿ de *enem* volt bezedet mondanÿ". A többes számú *miénk* névmás szabályosan alakult, valószínűleg az eredetibb, képző nélküli *mi-* tőváltozatból.

A birtokos névmások morfematikai felépítése:

Személyes névmási tő	Birtok-jel	Személy-jel
en-	+ *-é*	+ *-m*
ti-	+ *-é*	+ *-d*
öβ- ~ öv-	+ *-é*	+ *-ø*
mi-	+ *-é*	+ *-nk*
ti-	+ *-é*	+ *-tēk*
öβ- ~ öv-	+ *-é*	+ *(-k)*

A 2. személyű alakok *(tiéd, tiétēk)* felépítése arra utal, hogy az eredeti, **ti* alakú névmás vette fel az *-é* birtokjelet, s a számbeli különbséget csak a személyjel fejezte ki: **tiét* > *tiéd, tiétēk*. Ez egyben azt is alátámasztani látszik, hogy az E/2. birtokos névmás akkor alakult ki, amikor a nominativusi sor E/2. elemének **ti* > *tē* változása még nem ment végbe.

A 3. személyű névmások *(övé, övék)* eltérnek a birtokos névmási sor 1. és 2. személyű elemeitől, ezeken ugyanis nem találunk személyjelet. Hasonlóra a névmási rendszer esetében már volt példa, hiszen az accusativusi sor E/3. és T/3. alakjai is személyjel nélkül állnak. A személyes névmási tő lehetővé teszi a jeltelenséget, s a 3. személyű névmások ez esetben is ugyanúgy viselkednek, mint a főnevek: *házé, kézé, övé*. A lényeges különbséget azonban a többes számú alak segítségével lehet bemutatni: míg ugyanis a főnevek esetében a toldalékok sorrendje *-k* többesjel + *-é* birtokjel (például *házaké, kezeké*), addig a birtokos névmás felépítése: *öβ-* + *-é* birtokjel + *-k* többesjel. A T/3. birtokos névmás tehát az E/3. többesjellel ellátott alakja. Ez a tény egyben alátámasztja azt a feltevést is, hogy volt a magyar nyelvtörténetnek egy olyan szakasza, amikor az E/1—2. és T/1—2. névmások mellett egy egységes, számbeli különbség kifejezésére még nem alkalmas 3. személyű névmás állt. Az ősmagyar kor során a 3. személyű névmásalakok (nominativusi, birtokos névmási) a *-k* többesjel segítségével váltak képessé a számviszonyok jelölésére. Hozzájárult természetesen az *övék* ilyen toldaléksorrendű megszilárdulásához egyfelől a T/1—2. analogikus hatása, másfelől bizonyára az, hogy a nyelvérzék az *-é* birtokjelben a 3. személy *-é* személyjelét érezhette. Az *övé, övék* névmásokban megjelenő *v* az ősi **-β* névmásképző fejleménye.

Bár a korabeli szövegek helyesírása nem ad támpontot, jelezni kell, hogy már az ómagyar korban megindulhatott az E/2. és a T/1—2. alakokban az *-é* birtokjel rövidülése: *tiéd ~ tied, miénk ~ mienk, tiétēk ~ tietēk*. Az írásbeli jelölés nem ad lehetőséget a változás időpontjának megállapítására, és okával kapcsolatban is csak feltevéseink lehetnek: vagy a hangsúlytalanság, vagy a tő vokálisának *(i)* és az *-é* birtokjelnek az egymásra hatása, esetleg a kettő együttesen eredményezte a rövidülést.

A kései ómagyar kor elejéről származó kódexekből tudunk adatot idézni a birtoktöbbesítő *-i* jellel ellátott birtokos névmásokra is: JókK. 31: „mert nem *mÿeÿnk* De ÿſtenne"; MünchK. 74va: „mēd az̄ *ènein tieid*", 99vb: „z̄èrettè

volna *ǫuèit*". Az *-i* birtoktöbbesítő jel valószínűleg igen korán jelent meg a névmástöveken; vö. MünchK. 40ra: „mēèl te haʒadba a· *tennèidhèʒ*", 85ra: „Tulaidon ǫnnebè iǫt ꝛ *ǫnnèi* ǫtèt nē fogattac", és innen terjedt át a névszókra. (L. 260.) Mivel azonban az adatok jelentős része a kései ómagyar kor második feléből, vagy az azt követő időkből származik, e névmások tárgyalását l. a kései ómagyar kori fejezetben.

A visszaható névmások

Alaki kérdések

Minden bizonnyal a magyar nyelv külön életében alakultak ki a visszaható névmások. Ez a viszonylag kései megjelenés nemcsak a magyar nyelvre jellemző, általában is igaz, hogy a reflexív névmási funkció a nyelveknek nem ősi sajátsága. A *magam, magad, maga* stb. névmásoknak a legközelebbi rokon nyelvekben nincs alaki megfelelőjük, helyettük személyes névmások fordulnak elő reflexív használatban is. A magyar nyelv esetében az új funkció kifejezésére a nyelv nem a már létező ősi elemeket használta fel, pl. *én, engëm, ën : ënën* stb., hanem új alakkal gazdagította a személyes névmási rendszert.

A reflexív funkció lényege annak kifejezése, hogy a cselekvő alany és a cselekvés tárgya azonos. Elméletileg az ősmagyar korra már meglevő eredeti személyes névmási eszközkészlet elegendő lenne ennek jelölésére, például *(én) látom engëm* s hasonlóképpen *(te) látod tégëd* stb., hiszen a cselekvő alanyt a nominativusi, a cselekvés tárgyát az accusativusi névmás kifejezhetné. Hogy ez mégsem így történik, annak oka valószínűleg az ősmagyar kor során kialakuló határozott—általános igeragozási paradigmákban rejlik.

A határozott és az általános ragozás és az accusativusi névmások összefüggése:

Határozott ragozás	Személyes névmási vonzata	Általános ragozás	Személyes névmási vonzata
látom		*látok*	—
látod		*látsz*	1. személy
látja	3. személy	*lát*	1. és 2. személy
látjuk		*látunk*	2. személy
látjátok		*láttok*	1. személy
látják		*látnak*	1. és 2. személy

A táblázatból látható, hogy az általános ragozású igei paradigma elemeihez csak az alannyal nem azonos számú és személyű 1. és 2. személyű (egyes vagy többes számú) accusativusi névmások járulhatnak, viszonylag szigorú rendszert alkotva, míg a határozott paradigmához csak 3. személyű (egyes vagy többes számú) tárgyesetben álló névmás kapcsolható. Kiderül tehát az, hogy a határozott viszonyt csak 3. személyű tárgy fejezheti ki, erre az 1. és 2. személyű

névmások alkalmatlanok, és az is, hogy az *(ő) látja őt* és *(ők) látják őket* esetben sem jön bizonyosan létre a reflexív viszony alapvető követelménye, az azonosság. A 3. személy jelentésköre ugyanis túl általános, mindkét névmás helyettesíthető például két tulajdonnévvel, s ez esetben: *Feri* (= E/3.) *látja Pistát* (= E/3.), s a két névvel jelölt személy nem azonos.

Így világos, hogy a reflexív szemléletmódot, melyben számban és személyben azonos alany és tárgy szerepel, csupán a meglevő személyes névmási elemeket használva nem lehetett kifejezni. Szükség volt tehát egy olyan, a határozott igei paradigmához kapcsolható új alakra, mely noha 3. személyű, a személyjelek (és esetleg személyes névmások) segítségével alkalmas az alannyal azonos szám- és személyviszonyok kifejezésére. Ilyen elem lesz az ősi *mag* 'test' jelentésű főnév, amely eredeti szófaji jellegének megfelelően alapvetően 3. személyű, és a számot és a személyt személyjelek magához kapcsolásával tükrözi: *magam, magad, maga, magunk, magatok, maguk.*

A magyar névmás feltehetően a *mag* főnévnek nyelvünkben már csak származékokban élő (például *magzat*), de a rokon nyelvi megfelelők segítségével bizonyítható 'test' jelentésű ősi alakjából fejlődött (vö. votj. *mugor;* zürj. *migör;* cser. *mogur* 'test'). Önálló visszaható névmássá valószínűleg *test → saját test → saját személy* jelentésfejlődés során vált. Az 'én', 'saját személy' jelentés kifejezésére kezdetleges fokon számos nyelv nem külön e célra szolgáló névmásokat, hanem konkrét szemléletes tárgyneveket alkalmazott. Ez a konkrét 'én'-szemlélet az alapja annak, hogy egyes nyelvekben (például török, mongol, héber, továbbá latin, francia, olasz stb.) a testrészek neveinek ('test', 'fej', 'kebel', illetve 'lélek') ragos, illetve jeles alakjai visszaható névmásként szolgálhatnak. Ilyen metonimikus jelentésváltozás során alakult a magyar *szëm* szóból *-l* > *-ly* denominális névszóképzővel *személy* szavunk, s hasonlóképpen személy jelölésére használható a magyarban a *fő* és a *lélek* is.

Az ősmagyar korban végbement a *mag* 'test' → 'személy' → 'maga' jelentésfejlődése, s a névmássá válását elősegítette és felgyorsíthatta a reflexív jelentésű szerkezetekben való előfordulása. Ezekben szükség volt az alany, a határozott ragozású állítmány és az alannyal azonosítható tárgy kifejezésére, ami együtt járt a tárgynak az alannyal való kötelező szám- és személybeli egyeztetésével.

A HB. „Num heon *muga nec*" és az ÓMS. „ne leg kegulm *mogomnok*" adatai a visszaható névmás önálló, nyomósító személyes névmás nélküli használatát példázzák. A kései ómagyar kori szövegekből idézhető nagyszámú adat ugyanakkor jelzi, hogy stilisztikai okokból e korszakban nagyon gyakran alkot az *-n* toldalékos vagy nominativusi személyes névmás és a visszaható névmás nyomósító vagy esetleg értelmezői szerkezetet: *ën magam, én magam, én, magam, tën magad, te magad, te, magad* stb.; vö. JókK. 57: „kezde *ewn magat* kemenſegeſt fegnye"; NagyszK. 297: „Akaryatokee *tynnóm magatokat* meg eſmerni", 298: „Nemicoron bozzonttya *önnómmagat*".

Funkcionális kérdések

A visszaható névmások ómagyar kori funkcionális sokszínűsége is azt támasztja alá, hogy e névmási kategória kialakulása az ősmagyar kor első felére tehető.

A visszaható névmások funkcionális szempontból két nagy, és azokon belül több kisebb csoportra bonthatók:

A reflexív funkciójú, a saját személyre irányulást kifejező visszaható névmások. — 1. A mondatban az ige tárgyi bővítményeként szerepelve (az E/1—2. személytől eltekintve mindig *-t* tárgyraggal ellátva) fejezik ki a tényleges visszaható névmási funkciót (például *látom magam[at], mossátok magatokat* stb.).

A visszaható névmásnak erre az elsődleges funkciójára a korai ómagyar korból nem tudunk adatot idézni, a kései ómagyar kori JókK.-ben szereplő száznál több előfordulás azonban bizonyossá teszi meglétét korszakunkban. E mellett szól az is, hogy valószínűleg ez a funkció hívta életre e névmási kategóriát: JókK. 48: „En terdre haÿtam *magamot*", 54: „meg gÿewtrewd *magadot*", 80: „Es fewldre leteryeʒtuen *magat* ada vereſegre" stb.

2. A főnévi jellegüket megőrizve, a szorosabb értelemben vett személyes névmásoktól eltérően határozói viszonyragokat vehetnek fel, s a cselekvés saját személyre irányulását határozói bővítményként fejezik ki (például *gyűjtöm magamnak*).

A két korai ómagyar kori adat (HB.: „Num heon *muga nec*"; ÓMS.: „ne leg kegulm *mogomnok*") ezt a használatot példázza, és egyben utal arra, hogy a viszonyragos visszaható névmások két csoportban tárgyalandók.

a) A *-nak/-nek (-val/-vel, -hoz/-hëz/-höz)* ragos visszaható névmások HB.- és ÓMS.-beli részeshatározói szerepű alakjai helyettesíthetők lennének a szövegben a *nekëm, nekëd, neki* stb. dativusi határozószói személyes névmások megfelelő alakjaival *nem csak neki, de . . .*, illetve *ne legyen kegyelem nekem.* Vannak azonban olyan esetek is, amelyekben nem helyettesíthető a visszaható névmás határozószói személyes névmással: a részeshatározói szerepű névmás ugyanis megőrzi az eredeti reflexív árnyalatot, például *olvasok magamnak, olvasok neked, olvasok neki, olvasok magunknak, olvasok nektek, olvasok nekik; olvasol nekem, olvasol magadnak, olvasol neki* stb.; *olvas nekem, olvas neked, olvas magának/neki* stb. Nyilvánvaló, hogy ez nem tényleges visszaható névmási funkció, de az is tény, hogy ha az állítmány és a részeshatározó személyben (és csak személyben) megegyezik, akkor csak a visszaható névmási alak használható nyomósító jellegű szerepben; vö. JókK. 40: „Cʒÿnala egÿ kews cellatt *maganak*", 32: „en mondom *magamnak*"; ÉrdyK. 435: „haylokot zerzee *maganak* az wyz zeleen"; de JókK. 34: „paranczolok *neked*", 19: „mo[n]gÿad meg *nekem* ky neved"; stb. A két részeshatározói szerepű névmási sor között tehát bizonyos mértékű funkcionális megoszlás történt: a *nekëm, nekëd, neki* stb. sor elemei váltak általános részeshatározói szerepűvé, a *magam, magad, maga* stb. sor *-nak/-nek* ragos alakjai pedig az állítmánnyal azonos személyű részeshatározó jelölőjévé.

Hasonló fejlődést jelez a KTSz. „cuetſegum *huz[i]ad* weged" és a JókK. 13: „vÿuen *vele* egÿnehan tarſokot" adata is.

b) Az egyéb viszonyragos visszaható névmások a viszonyragokkal való kapcsolódás képességét még az ősmagyar korból hozták magukkal, megőrizve e főnévi tulajdonságukat. Szintaktikai szerepüket tekintve határozók, a toldalék jellegének megfelelő típusúak. Példák a következő korszakból: *-n, -on/-ën ~ ~ -ön:* MargL. 66: „es evnen maga vezen vala *magan* disciplinat"; SimorK. 11: „Azert istenre mondom azt hog *tennǫm magadon* bizonoytom meg azt"; *-ban/-ben:* MargL. 93: „Vgÿ hogÿ evnen *magaban* teerven eerze az ev halalat"; ÉrdyK. 464: „es monda ennen *magaban*"; *-ról/-ről:* SimorK. 3: „kit mi zent afanc vete vnǫn *magarol*"; ÉrdyK. 464: „predicallatateek az fewről az az

ennen *magarol"; -val/-vel:* MargL. 43: „ev *magaual* kevnyerevletevsben mÿelkevdneek"; stb.

A nem reflexív funkciójú, csak a saját személyt kifejező visszaható névmások. — E csoport elemei rendszerint puszta személyjeles alakok (*magam, magad, maga* stb.). A visszaható névmásnak az ősmagyar kor során speciális új jelentése is kialakult: 'saját személy'. Ez alapvetően az elsődleges reflexív funkció velejárója, amely az *(én) látom (ën) magam(at)*, illetve a *(te) látod (tën) magad(at)* típusú nyomósító szerkezetekben fejlődhetett ki; egyben magyarázatul szolgálhat arra, hogy pl. az *ën magam, tën magad, ön maga* stb. szerkezetekből kiválva mind a személyes névmási elemek, mind a visszaható névmásiak alkalmasak lesznek a 'saját' jelentés hordozására, mint ezt adatok sorával lehet alátámasztani: GyS.: „*vnū* zaiaual", „*Vnun* tonohtuananac"; vö. JókK. 3: „vr Bernald tewn *ewn* tulaÿdon kamaraÿaban agÿat czÿnaltattnÿ"; BirkK. 4b: „*Ønøn* bvnet"; DöbrK. 2: „es az *tennőn* ruhadba ŏltőztetinec"; stb. Ez egyben valószínűsíti, hogy valóban inkább az *-n* toldalékos személyes névmások álltak nyomósító szerepben a reflexív szemléletű szerkezetekben, hiszen a nominativusi személyes névmások nem rendelkeznek elsődleges 'saját' jelentéssel a későbbiekben.

A puszta személyjeles alakok állhatnak a mondatban *-n* toldalékos személyes névmással nyomósított szerkezetben alanyként (l. alábbi példák), vagy a későbbi korokban a nominativusi személyes névmást nyomósító, értelmező elemként (például *én magam megyek el*), illetve önálló alanyi szerepben *(magam megyek el)*. A kései ómagyar kori adatok jelzik, hogy a visszaható névmás *-n* toldalékos alakkal együtt állva személyes névmási funkciót tölthet be: MargL. 66: „es *evnen maga* vezen vala magan disciplinat"; ÉrdyK. 436: „De *ennen magam* el meegyek veletők"; stb.

A létigével és néhány másik igével állva kifejezhetik az 'egyedül' jelentést (például *magam vagyok, maga néz a tálba* stb.), mivel a 'saját személy' jelentéstartalom fokozatosan az állapothatározói jelentés irányába módosul; vö. JókK. 19: „Bodog ferenc ew tarÍy es *ewn maga*" → 27: „ʒent fferenc *ewnnewn maga* marada"; MargL. 49: „gyakorta ez zent zvz · *evnen maga* vizet mereht valaky" → 171: „*evnen maga* . . . aÿtatossagban meg maraduan"; stb.

A korai ómagyar kori szövegekből nem idézhető példa a visszaható névmás nyomósító szerepére főnevek előtt (például *magam háza, magad baja* stb.). Ennek ellenére említést érdemel, mert jelzi, hogy birtokos jelzői szerepben a *magam, magad, maga* stb. visszaható névmás a főnevekhez hasonlóan viselkedik: a birtokos számát és személyét a személyjelek fejezik ki, a birtokszóként álló főnév azonban csak 3. személyű személyjeleket kaphat: *magam háza, magad baja* stb., szemben az *én házam, te bajod* szerkezettel. Külön említendő, hogy ez esetben a T/3. személyű birtokos is önálló alakkal kifejezhető: *maguk baja*, de: *ő bajuk*.

A korábban tárgyalt szorosabb értelemben vett személyes névmásokkal szemben a visszaható névmások kitűnnek funkcionális gazdagságukkal. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy nem az ősi személyes névmási tövekre vezethetők vissza, s így sokkal szabadabban mozognak a névmási rendszeren és a szintaktikai szerkezeten belül egyaránt.

A kölcsönös névmás

A korszakunkból összetevő elemeiben együttesen nem adatolható *ëgymás* kölcsönös névmás szinte minden tekintetben különleges helyet foglal el a csak főnévi értékű névmások csoportjában. A kölcsönös névmás csak 3. személyt jelöl, és eltérően az összes főnévhelyettesítő névmástól, szemantikai okokból következően nincs többes száma. Kialakulása is különbözik a csoport többi elemétől: összetétel révén keletkezett valószínűleg a korai ómagyar korban, hiszen a JókK.-ben már „mai" alakjában szerepel egybeírva és csak az utótagon toldalékolva: 10: „ʒeretett es tyʒteſſeg elewl lewlek *egymaſt*", 12: „Sew . . . bekeſege es alaʒatoſſaga elewllele *egymaſt*", 25: „kerlek tyteket . . . ʒereſſetek *egymaſt*". E három adat is világosan tükrözi e névmás jelentését: 'két vagy több személy cselekvése kölcsönösen hat egymásra'. Az imént idézett példák közül kettőben (JókK. 10 és 25) az állítmány a kölcsönös névmás sajátos jelentésének megfelelően többes számú, a harmadikban (JókK. 12) viszont E/3. igei személyragot találunk; ennek magyarázata valószínűleg az egy E/3. birtokoshoz kapcsolódó több egyes számú birtokszót tartalmazó birtokos szerkezetben rejlik.

A névmás mindkét összetevője ősi mutató névmási tövekre vezethető vissza: 1. Az előtagként álló *ëgy* 'egyik' határozatlan névmás (vö. JókK. 1: „Eʒkeppen *egÿ* eʒfelelmondot tiʒenket tarſbol" : ita *unus* de duodecim sociis praedictis) a puszta vokálisos ősi *i* ~ *ë* közelre mutató névmástő és az ősi *-l* (> *ly* > *gy*) ablativusrag összekapcsolódásával keletkezett, azonosan az *ily*, *így* névmási határozószókkal. 2. Az utótagként szereplő *más* 'másik, második' határozatlan névmás (vö. JókK. 122: „Es *aʒmaſ* kewetyſ meg tere" : Redit *alius*) az ősi távolra mutató **mo* ~ **ma-* névmástővel függhet össze (hasonlóan a *most*, *ma*, *majd*, *már* határozószókhoz), *-s* eleme feltehetően melléknévképző (l. bővebben 393—4).

Az *ëgy* és a *más* számnévi jelentése valószínűleg egymáshoz viszonyítva fejlődött ki, hiszen szoros szemantikai és szintaktikai kapcsolatban állhattak egymással. A közelre mutató névmástő esetében 'ez itt (nem az)' → 'kettő közül az első, az egyik' → 'egy' jelentésfejlődés ment végbe, míg a távolra mutató 'az ott (nem ez)' → 'kettő közül a második, a másik' fejlődést mutat, (Hasonló mutató névmási eredetű számnév található a rokon nyelvekben is: osztj. *it* 'egy; az'; finn *tuo* 'az' ~ *toinen* 'második, másik'; md. *ombo* 'másik', *ombotse* 'második'; stb.) A két mutató névmásból először határozott sorszámnév, majd ez utóbbiból határozatlan névmás alakult (*ëgy* 'egyik', *más* 'másik'), s egymáshoz kapcsolódó, ellentétes árnyalatú jelentésüknél fogva gyakran fordulhattak elő a mondatban együtt.

Az *ëgy* rendszerint alanyként (l. a fenti példát: JókK. 1), a *más* pedig az igei állítmánynak alárendelt tárgyként vagy határozóként szerepelhetett *(egy [a] mást segíti, egy [a] másnak ad)*, de valószínűbb, hogy nyomósító—kiemelő funkciójuk volt főnév vagy tulajdonnév jelölte alany és tárgy környezetében: *János Pistát, egy mást segíti; János Pistának, egy másnak ad.* Kölcsönös névmássá válásuk előfeltétele az volt, hogy az alany és az igei állítmányhoz kapcsolódó tárgy (vagy határozó) viszonyában megjelenjen a kölcsönösség árnyalata: *János Pistát, Pista Jánost, egy mást, más egyet segíti* stb., majd ebből: *János, Pista ëgymást segíti.* A két alany mellett fokozatosan szoros kapcsolatba kerülő *egymást* átvette az állítmányhoz való tárgyi viszony jelölőjének szerepét is, míg a határozói viszonyragokkal ellátott alakok a határozói viszonyt

fejezik ki. A fejlődés további lépése az volt, amikor többes számú alannyal kapcsolatban használták: *a fiúk egymást segítik; a fiúk egymásnak adnak vmit;* stb.; vö. még: BécsiK. 7: „ẹmbẹ2ec egembẹ *egmaſt* megeſmẹ2nẹc"; JókK. 122: „boc3ata kyralne a3onnÿho3 ket kewettet ·/· *egÿmaſutan*".

A kölcsönös névmás kölcsönös viszonyt jelölve nem fordul elő sem alanyként, sem állítmányként (nominativusban), a kései ómagyar korban leggyakrabban tárgyként (l. fenti példák) vagy határozóként (viszonyragokkal kapcsolódva) áll: ÉrdyK. 511: „zerelmes o̊leleeſth attanak *egymaſnak*".

A hármas szófajú névmások

A mutató névmások

A maihoz hasonló mutató névmási rendszer minden bizonnyal a rokon népektől való elválás után, az ősmagyar kor során alakult ki, s a korábbi, feltehetően igen nagyszámú mutató névmási alakhoz képest viszonylag kevés elem felhasználásával. Az ősmagyar kori fejlődés legjelentősebb eseménye a szófajhelyettesítő szerepnek megfelelő részrendszerek kibontakozása lehetett, amely valószínűleg az ősmagyar kor végéig eltartott.

A mutató névmások segítségével ismert vagy a beszédben már említett dologra, tulajdonságra vagy mennyiségre lehet utalni, a palatális—veláris szembenállás révén pedig mód nyílik arra, hogy a távolságra vonatkozó információt is közölni lehessen. Ősi sajátossága a mutató névmási kategóriának, hogy különféle fajtái a közlési helyzettől függően képesek kifejezni rámutatást, nyomósítást, azonosítást.

A korai ómagyar kori szövegemlékekből egy a maival lényeges vonásaiban megegyező mutató névmási rendszer képe bontakozik ki. A toldalék nélküli *ez* főnévi mutató névmásra a HB.-ben és a HBK.-ben 7, a KT.-ben és a KTSz.-ban 6, az ÓMS.-ban 1, míg az *az*-ra a HB.-ben és a HBK.-ben 4, a KT.-ben 1, a GyS.-ban szintén 1 adatot találunk, ezen kívül toldalékokkal ellátott alakra is van 6 példánk a korai szövegekből: képző: KTSz.: *ezen, ozun;* jel: HB.: *ozvc;* rag: HB.: *ozchuz*; KT.: *ozut*; KTSz.: *oznoc*. Valószínűnek látszik, hogy erre az időszakra már kialakult a főnévi mutató névmások mellett a melléknévi *(ily, oly, ilyen, olyan)* és a számnévi *(ennyi, annyi)* mutató névmások csoportja is, bár ezek meglétére csak közvetett jelekből következtethetünk: HB. *wl* és *Menÿi* adatai.

A főnévi mutató névmások

A l a k i k é r d é s e k. — A mutató névmási rendszeren belül a leggazdagabban a főnévi mutató névmások adatolhatók. Ez egyrészt a nyelvi funkció fokozatos kiterjedésével, másrészt bizonyos szövegstilisztikai okokkal magyarázható. A korai ómagyar korra az *ez, az* eredeti morfematikai felépítése már elhomályosult, hangtani kritériumok alapján azonban biztosan állítható, hogy az ősmagyar korban a névmás VCV felépítésű volt, s mind a palatális, mind

a veláris vokálisú alak mássalhangzója egy ősi *t*-re vezethető vissza. A rokon nyelvek viszonylag nagy mutató névmási alakgazdagsága azonban arra enged következtetni, hogy a magyar nyelv esetében sem csak ezzel az egy névmáspárral számolhatunk az ősmagyar korban.

Korai ómagyar adatok híján csak közvetett bizonyítékokra támaszkodva próbálkozhatunk meg az ősmagyar kor eleji főnévi mutató névmási rendszer rekonstruálásával. Ehhez a legbiztosabb fogódzót azok az ősi határozószók nyújtják, melyek kétségtelenül ősi mutató névmási tövek és határozóragok kapcsolatából alakultak. Ezek alapján föltehetően számolhatunk: 1. a *t* kezdetű mutató névmással (vö. *túl, tova, tott* 'valóban; akkor', *té-, tétova, tege* 'tegnap' stb.); 2. az *m* kezdetűvel (vö. *ma, már, majd, most* stb.); 3. a) a puszta vokálisból állóval (vö. *itt, így, ily, ott, úgy, oly* stb); 3. b) a vokális és *-t* kapcsolatából állóval (vö. osztj. *it* 'ez', *idi* 'így'; zürj. *ata* 'íme, itt'; m. *ez, az* stb.). Ez utóbbinak ősmagyar kor eleji meglétét bizonyítja a *-t* intervokális helyzetben bekövetkezett zöngésülése és spirantizációja.

Mint ezt a határozószók is jelzik, s erre utalnak a rokon nyelvi névmási rendszerek is, biztosan számolhatunk a palatális—veláris kettősség meglétével is, mely elsősorban a közelség—távolság jelentéstartalom kifejezésére volt alkalmas.

Míg az első kettő (a *t* és az *m* kezdetű) az ősmagyar kor talán már korai szakaszában elvesztette önálló mutató névmási szerepét, s a korai ómagyar korban önálló mutató névmásként már nem fordul elő, addig biztos, hogy a puszta vokálisos mutató névmás az ómagyar korban is része volt a névmásrendszernek. Ez több ténnyel is megerősíthető:

1. A kései ómagyar kori szövegekből idézhető toldalékolt mutató névmások között nagy számban fordulnak elő olyan alakok, melyekben a toldalék egy mássalhangzóval íródik: JókK. 5: *erewl;* GuaryK. 18: *ewel,* 91: *ehoz;* SzékK. 257: *ekor;* illetve VirgK. 47: *akor,* 43: *anak.* 2. Az ómagyar kor során kialakuló határozott névelői funkcióban előforduló *a* nemcsak az *az z*-jének eltűnésével magyarázható. 3. Egyes, ma is használatos kifejezésekben szintén a puszta vokálisos mutató névmással lehet számolnunk, vö. *e helyütt, e tekintetben, e végett, e mellett, a tekintetben, a végett* stb. Ellentmond azonban ősmagyar és korai ómagyar kori meglétének az, hogy egyetlen rokon nyelvből sem mutatható ki puszta vokálisból álló mutató névmás.

A vokális + *-t* kapcsolat esetében, számolva a tővégi vokális meglétével, a *t* törvényszerűen zöngésült és spirantizálódott, s az ősmagyar kor során alakult ki a korai ómagyar kori szövegekből már nagy számban idézhető *ëz ~ oz* főnévi mutató névmás; így például: HB.: *ez;* KTSz.: *ezen;* HB.: *oz, ozvc, ozchuz;* stb.

Az ősmagyar kor elején **ɜtɜ ~ ɜtɜ* alakban rekonstruálható névmások morfematikai felépítésével kapcsolatban két elképzelés lehetséges: 1. A puszta vokálisból álló tövek egészültek ki egy **-t* névmásképzővel, mely a tőnek megfelelően lehetett palatális vagy veláris véghangzójú. 2. A VCV felépítésű alakok nyomósító szóösszetételként (V + CV) keletkeztek vagy az ősmagyar kor elején, vagy az azt közvetlenül megelőző időkben a puszta vokálisból álló és az ősi **t* kezdetű mutató névmások kapcsolódásából.

Az, hogy képzés vagy szóösszetétel révén keletkeztek a VCV szerkezetű mutató névmások, kideríthetetlen. Meg kell azonban jegyezni, hogy képzés esetén az említett *t* mássalhangzós képzőelem maga is valószínűleg egy elhomályosult szóösszetétel utótagjából értékelődött át képzővé, jóval az ősmagyar

kor előtt. A képzés vagy szóösszetétel eldönthetetlen problémája azonban összekapcsolódik az ősmagyar kori mutató névmási rendszer rekonstruálásának kérdésével is.

a) Ha képzett szónak tartjuk a VCV felépítésű névmásokat, akkor az ősmagyar kor elején egyetlen puszta vokálisos alakpár jelenti a főnévi mutató névmási rendszer alapját, s ehhez járulhatott a *-t* képző.

b) Ha összetételnek fogjuk fel a VCV felépítésű mutató névmásokat, akkor 3 (palatális–veláris kettősséget mutató) alakpárral számolhatunk az ősmagyar kor elején: a puszta vokálisos *(ə ~ ɔ)*, a *t* kezdetű *(*tə ~ *tɔ)*, és az előzőek összekapcsolódásából származó *t*-t tartalmazó összetett névmásokkal *(*ətə ~ *ətɔ)*. A CV felépítésűek valószínűleg igen korán összekapcsolódtak különböző határozóragokkal, és elvesztették névmási önállóságukat (vö. *túl, tova, té-* stb.).

Külön kell szólni a főnévi mutató névmások vokálisainak hangszínéről és nyelvállásfokáról. A palatális, illetve a veláris magánhangzók eredeti nyelvállásfokára utalnak egyrészt a névmási alapszavú határozószók máig megmaradt felső nyelvállású vokálisai (vö. *így, itt, ide*, illetve *úgy*), másrészt az *ilyen* melléknévi mutató névmás és ennek nyelvjárásainkban *ullan, ullyan* alakban megőrződött eredeti nyelvállásfokú veláris párja. Az ősmagyar korban hosszú időn keresztül elsősorban felső nyelvállású vokálisokkal számolhatunk *(i ~ u)*, az ómagyar kori szövegek adatai pedig arról tanúskodnak, hogy az első szótagi hangsúlyos vokálisok ekkor fokozatosan nyíltabbá váltak: $i > ë > e$, illetve $u > o > a$.

Mivel a korai ómagyar kori szövegek az *ë* és *e* közötti különbséget nem jelölik, a palatális vokálisú mutató névmással kapcsolatban csak az állapítható meg egyértelműen, hogy korszakunkban már nem felső nyelvállású magánhangzójú: HB.: *ez;* KT.: *ez;* ÓMS.: *ez;* KTSz.: *ezen;* stb., míg a két hang közti különbséget viszonylagos következetességgel jelölő kései ómagyar kori Bécsi és Müncheni Kódexben már általában nyílt *e*-vel szerepel: BécsiK. 65: *è*, 24: *èz*, 72: *Èzec;* illetve MünchK. 15vb: *èz*, 15va: *èzt*, 104ra: *èzec;* stb. A korai ómagyar kori szövegemlékekben ugyan valószínűbb a középső nyelvállású vokálisos olvasat, de már lehetséges az alsó nyelvállású palatális magánhangzós realizáció is. (A nyíltabbá válási tendencia erősségét jelzi, hogy az ómagyar korban még az egyébként az eredeti felső nyelvállású vokálisukat megőrző névmási alapszavú határozószóknál is megfigyelhető egyes esetekben $i > ë$ változás; vö. *itt:* FestK. 1: *Eth;* GuaryK. 133: *Eth, etten;* illetve ma, nyelvjárásainkban *ëtt, ëttend; ide:* 1456 k.: *ede* (Gl.); GuaryK. 38: *edeb;* illetve mai nyelvjárási *ëde, ëdë;* és hasonlóképpen viselkedik az *ily ~ ilyen* melléknévi mutató névmás tővokálisa is: *ily:* vö. 1456 k.: *el* (Gl.); GuaryK. 1: *eleten;* JordK. 409: *ellyen;* stb.)

A ma *a* vokálisos mutató névmások a korai ómagyar kori szövegemlékekben már mindig *o*-s írásmódúak: HB.: *oz, ozchuz, ozvc;* KT.: *oz, ozut;* KTSz.: *oznoc, ozun*. A középső nyelvállású vokálisos olvasat mellett szólhat a tővéghangzó felső nyelvállású volta, mert a főnévi mutató névmások tővéghangzója rendszerint egy nyelvállásfokkal zártabb a tővokálisénál; vö. a fenti ómagyar kori példákkal, illetve BécsiK. 3, 72; MünchK. 104ra: *èzekèt*, MünchK. 17vb: *èzèkèt;* BécsiK. 43: *Azoc*, 271: *Azon;* MünchK. 8vb: *azoc*, 34vb: *Azon* és mai *ez ~ ezëk ~ ezën, az ~ azok ~ azon*.

A főnévi mutató névmásokhoz a szófaji jellegüknek megfelelő összes viszonyrag járulhat, különbség csak abban mutatkozik, hogy a toldalék a teljes vagy a csonka tőhöz kapcsolódik-e. A *-k* többesjel a mai napig a névmás teljes

tövéhez járul: HB.: *ozvc;* vö. JókK. 130: *ezekbelewl,* 36: *ezekhez,* 39: *azok,* 38: *Azhoknak;* mai *ezëk, azok,* s a tővéghangzó rendszerint egy fokkal zártabb a tő vokálisánál. A *-t* tárgyrag az ősmagyar korban és a korai ómagyar korban még szintén a teljes tőhöz kapcsolódott: KT.: *ozut;* a kései ómagyar korból viszont már szinte csak csonka tő + *-t* tárgyrag felépítésű főnévi mutató névmásra idézhető adat: vö. JókK. 16: *ezt;* MünchK. 15rb: *Ezt;* JókK. 7: *azt;* MünchK. 23va: *azt;* stb. A testes határozóragok szintén a csonka tövű névmáshoz kapcsolódtak: HB.: *ozchuz;* KTSz.: *oznoc.* A korai ómagyar kori adatok még csírájában sem jelzik azt a kései ómagyar korra kiteljesedő folyamatot, mely során regresszív hasonulással az *ez, az* mássalhangzója a toldalék első mássalhangzójával azonossá válik, amennyiben nem geminációt: vö. JókK. 34: *annac;* BécsiK. 171: *ènnèc,* 152: *Annac;* illetve JókK. 119: *erre,* 87: *Arrol;* MünchK. 76vb: *attol;* stb.; de: JókK. 85: *ezbelewl,* 53: *azbalol.*

Az *ez, az* főnévi mutató névmás és a superessivusi *-n* határozórag (elvont vonzatot jelölve) kapcsolatára csak a kései ómagyar korból idézhető néhány adat: vö. JókK. 17—8: „ygen felek *azon* hogÿ tegedet te kevelſeged eȝ ȝerȝetnekkÿuel ne vettne"; BécsiK. 174: „alkottac vala az aztal alat rèitec bèmenètet *z azon* mennèkvala bè"; stb. A KTSz. „Joſepnec ieguſe[h]v[ȝ] *ezen* ſcovol iduȝleg" és „rolad *ozun* keppe[n] ſcola" adataiban szereplő *ezen, azon* névmások az *ez, az* főnévi mutató névmás és egy feltehetően nyomósító szerepű *-n* névmásképző összekapcsolódásával keletkeztek még az ősmagyar kor során. Ugyanez az *-n* névmásképző figyelhető meg az *ilyen, olyan, milyen* melléknévi névmásokban is, de míg ezek esetében a formáns valószínűleg elősegítette a határozószó melléknévi névmássá válását, addig az *ezën, azon* megmarad főnévi mutató névmási értékűnek, és csak nyomatékosabb volta különbözteti meg az alapjául szolgáló *ez, az* névmástól.

F u n k c i o n á l i s k é r d é s e k. — A főnévi mutató névmások szemantikai szerepüket tekintve a korai ómagyar korban többfélék lehetnek: 1. Konkrét deiktikus jellegűek, a közvetlen rámutatást kiegészítve helyettesíthetnek konkrét és elvont főneveket. Ez elsősorban a beszélt nyelvben fordul elő, ugyanakkor ez a mutató névmások elsődleges funkciója, meglétével korszakunkban mint abszolút biztos ténnyel lehet számolni; ide sorolható: HB.: „*eȝ* vermut". 2. Főnévhelyettesítő szerepüket őrző, anaforikus jellegűek: KT.: „de hot evt qui legen neký atia ozut nem tudiuc. *Eȝ* oȝ ÿſten mynt " eſmeriuc" (l. bővebben 755—81). 3. Egyes esetekben a helyettesítő funkció módosulásával párhuzamosan egyre gyakrabban fordul elő jelzői szerepben, anaforikus jelleggel: HB.: „ıg fa gımılcetvl" → „*oȝ* gımılſ twl", „*oȝ* tıluvt gımılſtwl", „*oȝ* gımılſben" stb.

A szemantikai változások természetesen hatottak a főnévi mutató névmásoknak a mondatban betöltött szerepére is. Bár minden, a főnevek által betöltött mondatrészi funkcióban előfordulhattak, korszakunkból mégis leggyakrabban kijelölő jelzőként idézhetők: a toldalék nélkül álló 19 mutató névmásból 14 tölti be ezt a szerepet. Velárisok: HB.: *oȝ gımılſ twl, oȝ tıluvt gımılſtwl, oȝ gımılſben, oȝ gımılſnec;* KT.: *oȝ ÿſten.* Palatálisok: HB.: *eȝ muncaſ vilagbele, eȝ vermut, ez lelıc ert;* HBK.: *eȝ ſcegın ember, eȝ nopun, eȝ homuſ vılag, eȝ nopun;* KTSz.: *eȝ ygnec;* ÓMS.: *eȝ buthuruth.* Ide sorolható még esetleg a KTSz. *eȝ ſcent* adata is (l. bővebben 461—75).

A többi toldalék nélkül álló főnévi mutató névmás vagy az azonosító alany—állítmányi szerkezet egyik elemeként: KT.: „*Ez* oz ÿſten", vagy alanyként áll: KT.: „rohtonc *ez* nem levt wala"; KTSz.: „*ez* nem ygeb germuk". A toldalékoltak között egy szintén az alany—állítmányi szerkezet elemeként (HB.: *ozvc*), kettő határozóként (HB.: *ozchuz;* KTSz.: *oznoc)* fordul elő.

hot
||

A KT. „de qui legen neký atia *ozut* nem tudiuc" adatában a *-t* tárgyragos alak a tárgyi mellékmondatra rámutató utalószóként áll.

Külön kell szólni a főnévi mutató névmások és a 3. személyt jelölő nominativusi személyes névmások közötti kapcsolatról. Az Árpád-kori szövegemlé-

hot
||

kekből talán a KT. „de qui legen neký atia ozut nem tudiuc. *Ez* oz ÿſten" és a KTSz. „*ez* nem ygeb germuk hanum yſt[en]" adata idézhető erre, melyekben a főnévi mutató névmás helyettesíthető lenne E/3. nominativusi személyes névmással: *ő az isten*, illetve *ő nem egyéb gyermek*. Ez utóbbira egészen biztos példát a korai ómagyar kori emlékekben nem találunk, azonban a kései ómagyar kori adatok nagy száma arra utal, hogy a főnévi mutató névmás személyjelölő szerepben már korszakunkban is eleven lehetett. Ezt a fejlődést minden bizonnyal elősegítette az E/3. személyes névmás és a mutató névmás közötti szemléletbeli azonosság (3. személyűség), és az, hogy mint fentebb láttuk, a 3. személyű személyes névmás alakulásában a főnevek és a főnévi mutató névmások analogikus hatása is kimutatható: *ő* ~ *őt* ~ *ők* : *ez* ~ *ezt* ~ *ezek;* de *tőle* : *ettől*, *rá* : *arra* stb. A személyre vonatkozó főnévi mutató névmások szerepe és gyakorisága a kései ómagyar korra nőtt meg igazán, amikor a mutató névmások megszilárdultak az alárendelő összetett mondatok főmondatában utalószói szerepben: JókK. 52: „megtanoÿta ewtet hogÿ *az* ky ez felewl mondottakot neky kyſaltauolna vala ewrdewg"; MünchK. 85va: „ki èzèʒtet èngemèt kèzèʒtèlnē . . . *az* mōda ènnèkem".

A KTSz. fentebb bővebb szövegkörnyezettel idézett *ezën, azon* adatai szintén a főnévi mutató névmások kijelölő jelzői funkcióját példázzák, használatuk azonban ez esetben közelebb áll a melléknévi mutató névmásokéhoz, mint a már tárgyalt *ez, az*-éhoz. Ebben valószínűleg szerepe van a főnévi mutató névmási tőhöz járuló *-n* névmásképzőnek is, mely elsősorban a melléknévi mutató névmásokon figyelhető meg *(ilyen, olyan)*. A KTSz. *ezen ſcovol* adatának jelentése egyszerre lehet 'e szóval, ezzel a szóval' és 'ilyen szóval', s az *ozun keppe[n]* is lehet 'akképpen' vagy 'olyképpen' értelmű.

A kései ómagyar korból idézhető példák segítségével bemutatható, hogy milyen funkcionális sokoldalúsággal számolhatunk már a korai ómagyar korban is. Az *ezën, azon* állhat: 1. Tényleges nyomósító funkcióban, az *ez, az* főnévi mutató névmással egyenértékű szerepben; vö. JókK. 98: „hogÿ *azont* mend azon enattyamfyaÿ es tewtek Ī kÿk tehettek", 52: „ky *ezzen* vÿlagban ezenne lelkekett meg vÿlagoſoÿtot" stb. 2. A már említett személyre, dologra vonatkozó anaforikus szerepben, ma általában határozott névelővel helyettesíthetően; vö. JókK. 66: „mÿkoron *azon* frater ewlne az aztalnal", 76: „es Agnes *azon* zent Claranak ewcze", 49: „De *azon* felewl mondot negÿuen napokban" stb. 3. A későbbiekben kialakuló azonosító értékű összetett mutató névmási *ugyanez(ën), ugyanaz(on)* jelentésében, funkcionálisan megelőzve azt; vö. JókK. 18: „De *azzon* nappon es horan", 4: „keſedelmuel es aÿoÿtatoſſagual *azon* bezedeket . . . mondÿauala" stb.

Alaki kérdések. — A mutató névmási rendszer szófajhelyettesítő szerepe minden bizonnyal még az ősmagyar korban alakult ki, szoros összefüggésben az anaforikus névmáshasználattal és a szintaktikai szerkezetek fejlődésével. A korai ómagyar kori szövegekből azonban tényleges melléknévi mutató névmást nem tudunk idézni, hiszen a HB. *wl* 'annyira' adata, mint a szövegösszefüggésből kitetszik, határozószói jellegű: HB.: „Es oʒ gimilſnec *wl* keſeruv uola vɪʒe"; az *ily* ~ *ilyen*, *oly* ~ *olyan* legkorábbi példái a MvS.-ban, illetve a kódexekben találhatók: JókK. 90: „nem hallottacuala lennÿ valakytewl *ÿlyen* kewʒewnetett"; BécsiK. 170: „mert *illèn* bèzed ſonha Sulānarol nē mondatotuolt"; illetve MvS.: „*ollian* leʒen ionha mīt pauanak"; JókK. 52: „frater ferencʒ *olyan* ment yſtennek angyala"; BécsiK. 27: „èbèzèd nem *ol* ki igalmaſſagot rèzzèzien"; stb.

Annak ellenére, hogy a HB. *wl* adata még az eredetibb, határozószói használatot példázza, a határozószóból kiváló melléknévi mutató névmás alaki vizsgálatához komoly segítséget nyújt. Az *ily* (> *ilyen*) és *oly* (> *olyan*) névmások ugyanarra a palatális, illetve veláris puszta vokálisból álló két ősmagyar kori névmástőre vezethetők vissza, melyekről a főnévi mutató névmási részben már részletesen szóltunk. Ehhez a felső nyelvállású palatális vagy veláris magánhangzóhoz járult az ősmagyar kor során az *-l* ablativusrag (vö. *alól* ~ *alul*, *mellől*, *felől* stb.), hasonlóképpen a **t* kezdetű mutató névmási tövekhez; vö. *tavaly*, *távol*, *túl*.

A HB. *w* írásmódja valószínűtlenné teszi ebben a korban a rövid magánhangzós olvasatot, s az *úgy*, *úgyan* hosszú *ú*-ja szintén megerősíti ezt, hisz az *úgy* az *úly* ~ *oly* alakváltozata. A tő eredeti felső nyelvállású rövid vokálisának hangsúlyos, sőt emfatikus nyúlása még az ősmagyar korban megtörtént (vö. *úgy*), még ha nem is vált általánossá; vö. *ide*, *itt*, *innen*, *oda*, *ott*, *onnan*; sőt: *ez*, *az*. Korszakunkban feltehetően *íly* és *úly* ~ *óly* alakú melléknévi mutató névmásokkal és határozószókkal számolhatunk, melyek rövidülése valószínűleg csak a következő korszakban ment végbe: JókK. 132—3: „*ÿlÿ* galyad edenynkben ... tartanÿ"; BécsiK. 173: „nē lelèttètet ǫbènne *il* ektèlèn dolog"; illetve JókK. 144: „*oly* okoſon hogÿ aʒ gyermek ... nem erʒe"; MünchK. 16va: „ſēmi *ol* titoc ki nē mgtudatic"; stb. Feltehető, hogy az *l* magánhangzó előtt könnyen palatalizálódik és ez tőelvonásként az abszolút szóvégre is átmehet: *ily*, *oly* és *mely*, valamint *tavaly*; de talán vö. 1456 k.: „ez *el* noww firſinak", „eliw azaz *ol* bizon az ÿde" (Gl. *bizony* a.).

Bár a korai ómagyar kori szövegekből egy példa sem idézhető az *ilyen*, *olyan* melléknévi mutató névmásra, a kódexekben mutatkozó gyakoriságuk bizonyítja, hogy meglétükkel korszakunkban mindenképpen számolnunk kell, l. a fenti példák és JókK. 25: „hogÿ *ylyen* ezer vÿlagert nem akarnek ʒolgalnÿ", 25: „es egÿeb *ÿlÿen* idueſſeges ÿmteſſeknek vtanna"; MünchK. 15ra: „ki adot *illèn* hatalmat èmbèzecnèc"; illetve JókK. 139: „nem volt lattatot *olyan* ſokaſſag"; 1456 k.: „*olÿan* hazug lezek minth thÿ" (Gl. *hazug* a.); stb.

Az *ilyen*, *olyan* melléknévi mutató névmások valószínűleg az ősmagyar kor során, a fentebb tárgyalt *ily*, *oly* névmási alapszavú határozószókból keletkeztek: a határozószói tőhöz egy *-n* névmásképző járult. Az, hogy az *-n* határozórag lenne, nem valószínű, hiszen a funkcionális változás lényege éppen a határozószó névmássá átértékelődése (ezt l. bővebben 388), s ezt egy újabb határozórag felvétele nem segítette volna elő.

Hasonlóképpen az *ily, oly* határozószóhoz kapcsolódott a *-tén/-tán* képzőbokor, az így keletkező *ilyetén, olyatán* alakokra azonban adatot csak a kései ómagyar korból lehet idézni; egy részük a tényleges melléknévi mutató névmási, más részük főnévi, illetve határozószói használatukat példázza: JókK. 114: „ÿme enne es ... *ylyeten* lelkek yduewzewltenek", 102: „Mert emberek *ylyeteneket* zoktakuala ÿgen vtalnÿ"; BécsiK. 111: „*illètènec* azoknac iſtènec"; illetve JókK. 112: „mert ezek *olyatanok* leznek es oly ÿok", 27: „holot tewuiſben czÿnaltuala *olyatant* ment egÿ haÿlok"; MünchK. 77ra: „ne akaziatoc m̄g tiltanotoc azocat mezt *oĺlatanoke* iſtènnᵉ ozzaga"; stb.

Funkcionális kérdések. — Az eredetileg 'így', 'úgy' jelentésű *ily, oly* módhatározószók melléknévi mutató névmássá történő átértékelődése feltehetően már az ősmagyar korban megindult, a teljes szétválás azonban csak az ómagyar kor végére fejeződött be. A határozószó mellékneveſülése, mely egyébként is gyakori a magyarban (*messze földön, hajadon leány* stb.), a határozószók adnominális használatában (*tejbe dara, helyre legény, oly keserű* stb.), illetve állítmányi szerepében ment végbe (vö. DöbrK. 44: „*Oĺ* lőn en zivem ment lag viaz"). A kései ómagyar korra azonban az *ily, oly* helyett állítmányi szerepben már rendszerint az *ilyen, olyan* áll.

A melléknévi mutató névmások kifejezhetnek egyszerű rámutatást: BécsiK. 173: „nē lelèttètet obènne *il* ektèlèn dolog", 170: „mert *illèn* bezed ſonha Suſānarol nē mondatotuolt", illetve állhatnak jelzői mellékmondatra rámutató utalószóként (főként a velárisok): vö. BécsiK. 27: „èbèzèd nem *oĺ* ki izgalmaſſagot rézzèzien"; MünchK. 16va: „ſēmi *oĺ* fedezet ki nē m̄g ièlentètic"; JókK. 144: „*oly* okoſon hogÿ az gyermek ... nem erze", 81: „Sewg *olÿ* ertelmeſek ſem ualanak hogÿ czak azt mondÿakuala nekÿ"; MvS.: „*ollian* lezen ionha mīt pauanak"; és megfigyelhető, hogy az *ily, ilyen, oly, olyan* melléknév előtt állva megőrzi (fok)határozói értékét: HB.: „*wl* keſeruv"; illetve vö. JókK. 131: „*yly* zep kewben Es *yly* tyzta kutban", 132: „*oly* meltoſagos es *oly* yſtenÿ" stb.

Mennyiségre vonatkozó mutató névmások

A puszta vokálisos, illetve az *ez, az* főnévi mutató névmások már az ómagyar kor előtt összekapcsolódtak az egyező mértéket jelölő *-nyi* formánssal, s ily módon jött létre a mennyiségre vonatkozó névmásalak. Bár a korai ómagyar kori szövegekben az *ennyi, annyi* nem fordul elő, a HB. *Menÿi* adata egyértelműen bizonyítja meglétüket. Az összekapcsolódás viszonylag korai voltára utal az is, hogy a kódexekből idézhető adatok túlnyomó többségében már hosszú mássalhangzót találunk: JókK. 3: „ezvÿlagnak *ennÿe* vtalatÿat", 33: „En te ellened *ez enne* gonoſagot tewtem", 32: „te ez vÿlagban *annÿa* bewnt tewtel", 1: „tarſi *az anna* ſentſegnek voltanak emberÿ" stb.; de 1515: *ene* (LevT. 2: 2); VirgK. 35: *ez eneh;* ThewrK. 123: *eni;* stb. Azonban akár a puszta vokálisos *e-, a-* mutató névmástő vette fel a képzőt, akár az *ez, az* alakú, a fejlődés mindenképpen azonos eredményű volt: az előbbi esetben az intervokális helyzetben végbemenő gemináció, az utóbbiban a regresszív hasonulás eredményeként keletkeztek az *ennyi, annyi* típusú alakok.

Az *-n* locativus és a lativusrag összekapcsolódásából keletkező egyező mértéket jelölő *-nyi* formáns korszakunkban és a kései ómagyar korban is jó ideig *-ne* (~ *-nye*), illetve *-na* (~ *-nya*) alakban szerepel leggyakrabban (l. fenti

példák), s a HB. *Menyi* adatával szemben a korai kódexekben az ennek megfelelő kérdő, illetve vonatkozó névmás is rendszerint a tő magánhangzójához illeszkedő *e* vagy *a* vokálisú: JókK. 66: *MEne*, 41: *meneben;* BécsiK. 17: *mènèièc* 'mennyiek?', 37: *mènèiet* 'amennyit'; stb.

A korai ómagyar kori adatok jelzik, hogy a mennyiségre vonatkozó mutató névmások vagy egyszerű rámutató (vö. JókK. 3: „ezvylagnak *enniye* vtalatyat", 114: „En zeretew fyaym yme *enne* es eze ylyeten lelkek yduewzewltenek"), vagy nyomatékosan rámutató (vö. JókK. 34: „aloytode hogy yrgalmaz neked yften ·/· *ez enne* bewn tetedert", 55: „Es elmeyenek *ezenne* felmagaztataſara . . . volt" stb.), mennyiségre utaló értelműek lehetnek, illetve állhatnak jelzői mellékmondatokra rámutató utalószóként; vö. JókK. 146: „Azert *ezenne* felelm mend meghata ewkewt: hogy valaky nagy elyg mer uala kymenny", 112: „Es . . . yndoytnak engemet *azanna* haragra hogy en feltamadok ew ellenek" stb.

A kérdő névmások

Az uráli eredetű *ki, mi* kérdő névmások az ősmagyar kor elején is CV felépítésűek lehettek, s a tő mássalhangzója *k*, illetve *m* volt. A rokon nyelvi megfelelők ('ki?': zürj. *kin;* votj. *kin;* cser. *kü;* finn *ken;* 'mi?': osztj. *moγi;* zürj. *mi;* votj. *ma;* cser. *ma;* finn *mikä*) arra utalnak, hogy az ősi kérdő névmások is rendelkeztek a magánhangzók palatális—veláris kettősségével. Arra vonatkozóan azonban, hogy egyrészt a két különböző mássalhangzójú, másrészt a palatális—veláris szembenállást mutató kérdő névmások között milyen funkcionális megoszlás vagy eltérés lehetett eredetileg, semmilyen konkrét fogódzónk nincs.

A 'hol?', 'honnan?' jelentésű rokon nyelvi adatok többségében a szókezdő *k*-t veláris magánhangzó követi, míg a 'ki?' jelentésűek túlnyomó részében *k* + palatális magánhangzó szerepel. Ez jelzi, hogy a funkcionális megoszlás és a palatális—veláris kettősség között szoros kapcsolat van. Az ősmagyar korban vagy az azt közvetlenül megelőző időkben megindult hangfejlődési tendenciának megfelelően a *k* kezdetű kérdő névmások alakilag s ezzel párhuzamosan funkcionálisan is szétváltak: a palatális vokálisúak megőrizték eredeti mássalhangzójukat *(k)*, és továbbra is kérdő névmások maradtak, míg a veláris magánhangzójúakban végbement a mássalhangzó $k > \chi > h$ változása, s a keletkező *h* kezdetű alakok (mai *hol?, honnan?, hová?* stb., a *hány?* és a *holyan?* kivételével) fokozatosan kérdő határozószóvá váltak.

Ez egyben azt is jelentette, hogy a kérdő névmási csoport *k* kezdetű eleme elvesztette a tő vokálisának palatális—veláris szembenállásából fakadó jelentésmegkülönböztető lehetőségét.

Az osztj. *moγi* 'mi?'; votj. *ma, mar* 'mi?'; cser. *mo* 'mi?' adatok arra utalnak, hogy az ősmagyar kort megelőző időkben esetleg az *m* kezdetű kérdő névmás esetében is előfordulhatott palatális—veláris kettősség. Ennek azonban a magyarban nyoma sem található, így az ősmagyar kortól csak a palatális vokálisú *m* kezdetű kérdő névmással számolhatunk. (A veláris magánhangzójú alakok visszaszorulásában bizonyára szerepe volt az *m* kezdetű mutató névmási tövekből kialakuló határozószóknak: *majd, már, most, ma* stb.).

A szintaktikai szerkezetek általános fejlődése két fontos változást indított meg a kérdő névmási rendszeren belül: 1. A mutató névmások szófajhelyettesítő szerepének kialakulásával párhuzamosan végbement a kérdő névmások

hármas tagolódása főnévi, melléknévi és mennyiségre vonatkozó névmásra. 2. Ugyanakkor bizonyos szintaktikai helyzetekben a kérdő névmás elveszthette mondathangsúlyát, s ez elősegíthette, hogy a határozatlanság jelentéstartalma erősödött fel. Azt, hogy ez utóbbi változás az ősmagyar korban, vagy esetleg már az azt megelőző időben megindult, nem lehet kideríteni. Feltehetően az ősmagyar kor második felében a hangsúlyviszonyoktól és a mondatbeli helyétől függően már elkülönülten létezett a kérdő és a határozatlan névmási funkció, és ez utóbbiból megindulhatott a vonatkozó névmási jelentés kiválása is (kérdő → határozatlan → vonatkozó).

Az ősi kérdő névmási kategóriából tehát az ősmagyar korban szemantikai alapon önálló rendszer vált ki: a határozatlan névmási és a vonatkozó névmási. (Ezeket l. bővebben 392—7 és 476—500.)

A főnévi kérdő névmások

A l a k i k é r d é s e k. — A főnévre kérdező *ki*, *mi* kérdő névmások, mint az a HB. „*mıc* vogmuc", „*Kıc* oɜvc" és a KT. „de *qui* legen neky atıa" adataiból látható, már a korai ómagyar korban a maival azonos alakúak voltak. Mindkét névmás megőrizte eredeti felső nyelvállású palatális vokálisát.

A főnevekkel és a főnévi mutató névmásokkal való szoros rendszertani kapcsolatból következően morfológiai viselkedésük is nagyon hasonló ezekéhez: a *ki* és a *mi* egyaránt felveheti az összes olyan névszójelet, mely a főnévi mutató névmásokon is megjelenik, azaz az *-ik* kiemelő jelet és a fokjeleket leszámítva mindet. A névszói viszonyragok esetében azonban a két kérdő névmás némi eltérést mutat: míg a *mi* a főnévi mutató névmásokon megjelenő összes névszói viszonyragot felveheti, sőt ezeken felül még hozzájárulhat a modalisi-essivusi *-ul/-ül* és a sociativusi *-stul/-stül* is, addig a *ki* kérdő névmáshoz szemantikai okokból nem kapcsolódhat az *-ul/-ül* és a kései ómagyar korban kialakuló *-kor*, *-képp*, *-stul/-stül*. Ugyanakkor a *mi* kérdő névmás *-kor*, *-képp(en)*, *-ként*, *-ig*, *-ért* ragos alakjai szófajváltással kérdő határozószóvá válnak *(mikor, miképp, miként, meddig, miért)*, és kilépnek a névmási rendszerből.

A *ki* és a *mi* mellett valószínűleg a korai ómagyar korban alakult ki a *micsoda*, majd később a *kicsoda* főnévi kérdő névmás, erre utal a JókK. 43: „*Myczuda* enedelſeges ÿſtenem ·/· Es my vagÿok en" adata. Ez az összetett névmásalak a *mi csoda* szerkezet összeforrásából jött létre. Személyre vonatkozó párja valószínűleg inkább analogikus alapon keletkezett, az első ismert adata: AporK. 171: „*kÿchoda* aɜ kÿ teged were".

F u n k c i o n á l i s k é r d é s e k. — A főnévi kérdő névmások élőlényekre, élettelen tárgyakra vagy elvont dolgokra kérdeznek; értelemszerűen leggyakrabban kiegészítendő kérdő mondatokban szerepelnek főhangsúlyos kérdőszóként: HB.: „*Kıc* oɜvc"; vö. JókK. 118: „*ky* palantalta eɜ ɜerɜetett ·/· S*kÿ* fordoytott embert penetenczere S*ky* ad erewt benne lakoznÿa", 46: „Azert mondomuala: *kÿ* vagÿ te vram ÿſten"; illetve HB.: „*mıc* vogmuc"; vö. JókK. 122: „*mÿ* lattatyk te neked aɜ aɜontol", 45: „monduan azt *kÿ* vagÿ te enedelſeges yſtenem Es *mÿ* vagyok en te fergedezked"; stb.

A kis számú korai ómagyar kori adatból és a kései ómagyar kori szövegek adataiból arra következtethetünk, hogy korszakunkra főnévi kérdő névmási használatban a *ki* és a *mi* között érezhető funkcionális megoszlás indult meg: a *ki* elsősorban személyekre, a *mi* személyekre, élőlényekre, élettelen tárgyakra

és elvont dolgokra egyaránt vonatkozhat; l. fenti példák; de: JókK. 19: „mo[n]gÿad meg nekem *ky* neved". Ez a funkcionális szétválás, mely valószínűleg a kérdő névmások körében indult meg az ősmagyar korban, a kései ómagyar kor során fokozatosan hatott a határozatlan, majd a vonatkozó névmási rendszer fejlődésére is.

A melléknévi kérdő névmások

Alaki kérdések. — A melléknévi kérdő névmási kategóriában nem alakult ki önálló személyjelölő elem, mint a főnévi kérdő névmások esetében *(ki)*, az idetartozó elemek többsége tehát vagy a *mi-* kérdő névmási tőből, vagy ennek *më-* tőváltozatából eredeztethető. A korai ómagyar kori szövegekben azonban e névmásokra nem találunk adatot, s a kései ómagyar kor kezdeti szakaszából is csak vonatkozó névmási szerepben idézhető az alak: JókK. 19: „Mÿtt kerded en nevemett -/ *melÿ* neuezhettetlen", 118: „az baratok nem ÿarnak az vton *melyet* neked mutattam"; MünchK. 44rb: „nẽ èzted azocat *meĺlec* iſtene dè *meĺ* èmbezeke"; stb.

A melléknévi kérdő névmás korszakunkban mutatkozó adathiánya egyrészt azzal magyarázható, hogy jóval kisebb a használati gyakorisága (főleg írott, fordított szövegben), mint főnévi párjáé, másrészt sokkal nehezebben határozható meg az a jelentéstartalom, amit ki kell fejeznie, és egyáltalán nem olyan egységes, mint a főnévi kérdő névmások esetében. Erre utal a kései ómagyar korra e kategóriában kialakuló alakgazdagság: *mely, melyik, minemű, miféle* stb.

A *mely* melléknévi kérdő névmás az ősmagyar kor során alakult ki a *mi* főnévi kérdő névmás *më-* tőváltozata és az *-l* ablativusrag összekapcsolódásával, valószínűleg párhuzamosan az *ily, oly* melléknévi mutató névmásokkal; vö. 1456 k.: „ky auag *mel* nem teremth", „*mel* azzoni allath kinek tiz vregh penze vagon" (Gl. *állat* a.) stb. Az így létrejött *mely* alak feltehetően a korai ómagyar korban, a funkcionális igényeknek megfelelően felvette az *-ik* kiemelő jelet; vö. 1418—1422: „*melic* assigas wt budara" (Gl.).

Az ómagyar korból ugyan nem tudunk adatot idézni a *holyan* 'milyen' névmásra, a palóc és a szlavóniai nyelvjárásokban való későbbi előfordulása azonban régisége mellett szól (esetleg kapcsolatba hozható a vog. *χumĺe* névmással). A *h-* kezdetű kérdő névmási tőhöz (vö. *hány*) valószínűleg *-l* ablativusrag és *-n* névmásképző járult.

Funkcionális kérdések. — A melléknévi kérdő névmás a mondatban kérdőszóként állva két különböző funkciót tölthet be: 1. Több hasonló élőlény, élettelen vagy elvont dolog közül rákérdezhet egyre, vagy ezek egy kisebb csoportjára; vö. 1456 k.: „*mel* azzoni allath kinek tiz vregh penze vagon" (Gl. *állat* a.), 1418—1422: „*melic* assigas wt budara" (Gl.) stb. 2. Rákérdezhet élőlények, élettelen vagy elvont dolgok milyenségére, fajtájára vagy méretére; vö. BécsiK. 17: „Mögatoc nèkèm ki lègèn ènnèp ki a hègekèt bizia auag *mèllèc z mièmquèc z* ménèièc legenèc"; 1470: „*mel* alnok chereth", (Gl. *csere* a.), 1456 k.: *minemw*, 1470: „*mÿnemw* allath" (Gl. *állat* a.); stb.

A funkcionális eltérés alaki különfejlődéssel is járt: a *mely* és a *melyik* az előbbi, a kései ómagyar korra kialakuló *minemű, minő*, illetve a még későbbi *miféle, mekkora* az utóbbi használatban és jelentéskörben szilárdult meg: JókK. 49: „Es tezen nemÿnemew hyrekett -/- *mÿnemewkewt* ſonha nemtewt" stb. E

jelentésdifferenciálódás valószínűleg a korai ómagyar korban indult meg, s szinte bizonyos, hogy egy ideig mindkét funkcióban a *mely* és a belőle kialakuló *melyik* szerepelt. Az első jelentésben való megszilárdulásukat elősegíthették a fokozatosan alakilag is elkülönülő határozatlan és vonatkozó névmások is.

Mennyiségre vonatkozó kérdő névmások

Alaki kérdések. — A két számnévi kérdő névmás közül a *mennyi* a korai ómagyar korból is adatolható: HB.: „*Menÿi* mıloſtben terumteve eleve mív ıſemucut adamut", míg a *hány* először a kései ómagyar kori szövegekben tűnik fel: MünchK. 44ra: „*z han* füles koſaꝛockal vǫtǫc".

A *mennyi* a *mi* kérdő névmás *më-* tőváltozatából alakult, eredetileg lativusi jelentésű, majd egyező mértéket jelölő *-nyi* formáns hozzájárulásával az ősmagyar kor során, valószínűleg párhuzamosan az *ennyi*, *annyi* mennyiségre vonatkozó mutató névmásokkal. A formáns korszakunkban *-né* ~ *-në (-na)* alakjában lehetett gyakoribb; vö. kései ómagyar kori példák: JókK. 66: *MEne;* BécsiK. 17: *mẽnẽiẽc;* MünchK. 45ra: *mene;* stb.; a HB. fenti adatát kell azonban alaki szempontból elsődlegesnek tekintenünk.

A *hány* arra az ősi *k* kezdetű veláris magánhangzós kérdő névmási tőre vezethető vissza, melyből a kérdő határozószók (*hol*, *hová*, *honnan* stb.) származnak. Valószínűleg ehhez a tőhöz is az ősi *-n* határozórag *(n > ny)* járult, és a létrejövő alak, szemben a többi *h* kezdetűvel, megmaradt a névmási kategória elemeként. A tő vokálisának nyúlása a kérdőszói szerepből fakadó hangsúlyossággal magyarázható, nem tisztázott azonban a formáns magánhangzójának alakulása.

Funkcionális kérdések. — A korai és a kései ómagyar kori számnévi kérdő névmási adatok jelzik, hogy a két névmásalak funkcionális szempontból jól elkülöníthető, és valószínű, hogy ez a szétválás még az ősmagyar korban végbement. A HB. „*Menÿi* mıloſtben terumteve eleve mív ıſemucut adamut", valamint a JókK. 66: „*MEne* cꝛudalatoſſagual legenek Aꝛ ꝛent ferencꝛnek zent ſebÿ meltoc"; MünchK. 45ra: „Es kèꝛde ǫ atſat *mene* idèie vagō hog ǫ nèki è tǫꝛtent" adataiban a *mennyi* elsődlegesen a mennyiségre kérdez, a választ nem számszerű értékben hívja elő. A MünchK.-ből idézhető *hány* számnévi kérdő névmás ellenben, mint az az alább idézett válaszokból is kitűnik, inkább a szám szerinti mennyiség után tudakozódik; vö. MünchK. 43va: „ꝛ keꝛde aꝛocat *han* kenecꝛetec vagon, kic mōdanac hèt", 44ra: „*z han* füles koſaꝛockal vǫtǫc dèꝛebekèt fèl, Mōdanac nèki tiꝛenkettǫuel", „*han* koſaꝛ dèꝛebeket vǫtǫc fel ꝛ mōdnac nèki hètèt".

Természetesen a funkcionális szétválás nem mereven értendő, hiszen a *-szor/-szër/-ször* raggal kapcsolódva mind a *mennyi*, mind a *hány* egyaránt kérdezhet a határozott vagy a határozatlan szorzó számnevek *-szor/-szër/-ször* ragos alakjaira.

A határozatlan névmások

A kérdő névmásból még az ősmagyar korban (vagy az azt megelőző időkben) kiváló határozatlan névmási kategóriára a korai ómagyar kori szövegekből csak egy adat idézhető: HB.: *ki*, a kései ómagyar kori alak- és adatgazdagság alapján azonban biztosra vehetjük meglétét korszakunkban.

Alaki kérdések

Az eddig tárgyalt névmási kategóriáktól eltérően a határozatlan névmások esetében két részre kell bontani az alaktani vizsgálatot: e névmáskategória elemei között elkülöníthetők a morfológiai szempontból egyszerű, illetve az összetett névmások; mindezek azonban csak a kései ómagyarból adatolhatók. 1. Egyszerű határozatlan névmások: *egy, más, egyik, másik, egyéb*, illetve főleg a vonatkozó névmással komplex funkcióban a *ki, mi*. 2. Összetett határozatlan névmások: *valaki, valami, valamely(ik), valaminemű, valamennyi, valahány, néki, némi, némely(ik), néminemű, néhány; egynéhány.*

Ugyanakkor a kérdő névmásokkal párhuzamosan és megegyező módon e névmások is alkalmassá váltak a szófajhelyettesítő szerep betöltésére, tehát elkülöníthetők főnévi, melléknévi és számnévi határozatlan névmások.

Az egyszerű és összetett határozatlan névmások szófajhelyettesítő szerepe:

Egyszerű határozatlan névmások		
főnévi	melléknévi	számnévi
ëgyik	*ëgy(ik)*	
másik	*más(ik)*	
ëgyéb	*ëgyéb*	
ki	*ki*	
mi	*mi*	

Összetett határozatlan névmások		
főnévi	melléknévi	mennyiségre vonatkozóak
valaki	*valami*	*valahány*
valami	*valamely(ik)*	*valamennyi*
valamely(ik)	*valaminemű*	*néhány*
néki	*némi*	*ëgynéhány*
némely(ik)	*néminemű*	
	némely(ik)	

Jól látható a táblázatokból az is, hogy eredetüket tekintve az egyszerű határozatlan névmások és az összetettek szintén jól elkülöníthetők: az előbbiek a mutató névmási, az utóbbiak a kérdő névmási kategóriával függnek össze.

A z e g y s z e r ű h a t á r o z a t l a n n é v m á s o k. — Az *egy* számnév és az *egy* 'egyik' határozatlan névmás eredetére és alaki fejlődésére vonatkozóan több feltevés is ismert: 1. Valószínű, hogy az ősi puszta vokálisos *(i ~ ë)* mutató névmástőhöz járult az *-l* ablativusrag. Ez utóbbi az ősmagyar kor során *l* > *ly* > *ʒ* ~ *gy* módon alakult, hasonlóan az *ily* ~ *így*, *oly* ~ *úgy*, illetve az ÓMS.: *hul* ~ HB.: *hug* alakokhoz. 2. Egy másik feltevés szerint az ősi fgr. **el-* tőre (vö. *elő, első, el-* stb.) lenne visszavezethető, amiből *el* > *ely* > > *ëgy* ~ *ëʒ* fejlődésmenetet feltéve alakult volna. Ellene szól ennek, hogy az *el-* vokálisa mindig nyílt, a HB.-ben pedig még az *i* > *ë* nyíltabbá válás sem ment feltétlenül végbe: HB.: *ig*, és az ÓMS. is inkább csak az átmenetet példázza: ÓMS.: *eggyen yg*.

Az *egy* számnévi és határozatlan névmási jelentését a *más* határozatlan névmással szoros jelentéstani és szintaktikai viszonyban nyerte el. Ezt alátámasztja egyrészt az *egymás* kölcsönös névmás kialakulása, másrészt a *más*-ra visszavezethető *másod(ik)* megjelenése a sorszámnévi rendszerben, harmadrészt szoros páros kapcsolatuk, mely határozatlan névmásként mindmáig megőrződött;

vö. JókK. 129: „ʒent ferencʒ mene *egÿ* felre es frater Maſſeus *maſ* fele" stb. (Vö. 461—75.)

A *más* határozatlan névmás egy ősi mutató névmási tőre, az *m-* kezdetűre (vö. *ma, majd, már, most* stb.) vezethető vissza, ezt támasztják alá a rokon nyelvi megfelelők is: vog. *māt* 'második, másik'; osztj. *mõγêl* 'egyéb, másik'; zürj. *me̮d* 'más(ik), második'; votj. *mid* 'más, másik'; finn *muu* 'egy másik'; stb. A *más -s* eleme valószínűleg melléknévképző, mely az ősmagyar korban járult a tőhöz. (Az *egy* és a *más* egymással összefüggő jelentésfejlődését l. bővebben 381—2.)

Bár a korai ómagyar korból nem adatolható, a kései ómagyar kori adatok és az *egy* korai ómagyar kori számnévi előfordulásai alapján bizonyosra vehető megléte: JókK. 93: „De tewrtenek nemÿ ÿdewn egÿ nemÿ fraternak Cipruſ ʒÿgetebely nemes embernek elewte: *mas* frat[er] ellen . . . vetelgednÿ", 135—6: „ʒent attya vette neky cʒyttenetett Es *maſnak* paranczola hogÿ meg nyttna . . . ew ʒaÿat" stb.

Mint a fenti kései ómagyar kori adatokból látható, az *egy* és a *más* elsősorban melléknévi határozatlan névmásként fordul elő, főnévhelyettesítő szerepe jóval ritkább; vö. JókK. 1: „Ezkeppen *egÿ* ezfelelmondot tizenket tarſbol", 135—6: „Es *maſnak* paranczola"; számnevet viszont szemantikai okokból egyáltalán nem helyettesíthetnek.

Az *egy* és a *más* határozatlan névmásokhoz a korai ómagyar korban vagy már az azt megelőző időkben hozzákapcsolódhatott az *-ik* kiemelő jel, így keletkeztek az *egyik* és a *másik* alakok; vö. JókK. 133: „zent fferencʒ mene aʒ egÿ haʒnak *egÿk* ʒewgebe Es frater maſſeus *maſyk* ʒewgebe", 46: Es *maſyk* vala enmagamnak eſmeretÿrewl", 83—4: „laſſu ʒoual ky hyua tarſanak *egÿkett* es ky mene" stb. Az *egyik* és a *másik* szintén állhat főnévi és melléknévi határozatlan névmási szerepben.

A KTSz. „eʒ nem *ygeb* germuk hanum yſt[en]" adata bizonyítja az *egyéb* határozatlan névmás korai ómagyar kori meglétét, s ebből arra is következtethetünk, hogy kialakulása még az ősmagyar korban végbement. Az *egyéb* megszilárdult középfokjeles alakulat az *egy* melléknévi határozatlan névmásból származtatható. A középfokjel előtti vokális hosszúsága problematikus: lehetséges, hogy a *-b* középfokjelet az *-á/-é* lativusrag előzi meg, de valószínűbb, hogy az *é* nyúlással keletkezett. A középfokú alakok hasonló szerepű névmássá válása más nyelvekben is előfordul; vö. lat. *alter* 'kettő közül az egyik vagy másik; második'; ném. *ander* 'más, egyéb; másik' stb.

Az *egyéb*, mint ez a kései ómagyar kori adatokból kiderül, szintén állhat főnévi vagy melléknévi határozatlan névmásként: JókK. 70: „Mÿkoron *egÿeb* tarſyual ÿſtenrewl bezeluala", 4: „Es ſemÿt *egÿebet* nem monduala"; BécsiK. 4: „nė mėñ *ėgėb* mèzǫ̀è ġabona fǫkèt zednėd"; 1470: „chak ennalam vagÿon ninchen *egebnel* senkÿnel" (Gl.); stb. A *ki, mi* határozatlan névmások alaki kérdéseit l. 389—90.

Az összetett határozatlan névmások. — Az összetett határozatlan névmások (l. a 393. lap táblázatát) alapjául a kérdő névmások szolgálnak: *ki, mi, mely, mennyi* és *hány*, s alakilag is elkülönült önálló határozatlan névmássá válásuk valószínűleg egybeesett a *né-* és a *vala-* előtaggal való összetapadással.

A kérdő névmásnak már az ősmagyar kort megelőző időktől lehetett határozatlan névmási színezete, hiszen a kérdő névmás kiegészítendő kérdő mon-

datban kérdőszóként szerepelve mindig a nem ismert információra kérdez rá, a pontos megnevezés nélkül. Ez utóbb említett jellemző kapcsolja össze szemantikailag a két névmási kategóriát, hiszen a határozatlan névmás olyan főnevet, melléknevet vagy számnevet helyettesít, amelyet a beszélő nem tud vagy nem akar pontosan megnevezni.

Az ősmagyar kor elején valószínűleg számolhatunk olyan időszakkal, amelyben a kérdő és a határozatlan, illetve vonatkozó névmás között alaki eltérés még nem volt, s a hangsúlyviszonyok és a mondatbeli elhelyezkedés különböztette meg őket egymástól: a kérdő névmás hangsúlyos, mondatkezdő helyzetben fordult elő, a határozatlan névmás a hangsúlyt elvesztve nem csak a mondat elején állhatott.

Az összetett határozatlan névmások kialakulása már az ősmagyar kor során megindult. Mivel a kései ómagyar kori szövegek már csak összetett és az adatok túlnyomó többségében egybeírt határozatlan névmásokat tartalmaznak, kivéve a komplex funkciójú vonatkozó-határozatlan *ki*, *mi*-t, létezésükkel a korai ómagyar korban is mint biztos ténnyel számolhatunk, annak ellenére, hogy csak egy, és nem névmási adatot idézhetünk: ÖMS.: „en erzem ez buthuruth / kyt *niha* egyre".

Valószínű, hogy a *né-* előtagú névmások kialakulása előbb ment végbe a *vala-* előtagúakénál, erre utal az előtag uráli—finnugor eredete. Feltehetően az uráli **nä* 'ez' mutató névmási tővel van kapcsolatban, talán a *nëm*, *në* tagadó- és tiltószavakhoz hasonlóan, és lehet, hogy éppen ezek tagadó → bizonytalanító → határozatlanná tevő jelentéstartalma segítette elő határozatlan névmási előtaggá válását. A kérdő névmásokhoz kapcsolódva az ősmagyar kor során a keletkező *néki*, *némi*, *némely* és *néhány* fokozatos jelentésváltozáson ment keresztül: az eredeti 'határozatlanság' jelentés 'egyik-másik' → 'több, de nem sok' jelentésre szűkült; ez elsősorban a *néki* esetében érhető tetten; vö. JókK. 2: „Oluaſuk hug *nekÿ* ʒoluala yſtenuel ·/· mikeppen barat bratÿanak", „*neky* reppeluala ÿſtenÿ belcʒeſegnek vÿlagoſſagara ·/· Mÿkeppen Janus Ewangeliſta" stb., amelyekben a *néki* 'valaki' jelentésű, de hasonlóképpen viselkedik a *némely* is; vö. JókK. 40: „es *nemelyek* ʒalnakuala feÿere ·/ *nemelÿek* terdere ·/ *nemelyek* vallara".

A *né-* jelentésszűkülését elősegíthette az új határozatlan névmási előtag, a *vala-* kialakulása. Az új összetett névmásalak valószínűleg mondattani tapadással keletkezett az ősmagyar kor során: a létige *val-* tőváltozata a folyamatos melléknévi igenév képzőjével kapcsolódva vált előtaggá *(vala ~ való)*, az azonban eléggé tisztázhatatlan, hogy milyen jelentésű volt. A kései ómagyar kori adatok nagy száma valószínűsíti, hogy már a korai ómagyar korban is számolhatunk a *valaki*, *valami*, *valamely*, *valamennyi* meglétével: JókK. 146: „Azert ezenne felelm mend meghata ewkewt: hogÿ *valaky* nagÿ elyg mer uala kymennÿ", 47: „Azert ha *valamit* egÿebett lewlnek en kebelemben ·/· te tewted oda", 22: „Es kerdlec ha ʒent ewangelium tarto emberecnec *valamelÿc* mer ... ellene tennÿ", 95: „bodog fferenczuel yſtennek bezedyrewl *valamenyet* bezellettec uolna" stb.

A kései ómagyar kori adatokból az is látszik, hogy az összetett határozatlan névmások egy része *(némi, valami)* összekapcsolódhat a *-nemű* utótaggal, mely a melléknévi határozatlan névmások elkülönülését segítette elő, hasonlóan a későbbi *-féle*, *-fajta* képzőszerű utótagokhoz: JókK. 160: „*Nemÿ nemew* vʒo taual nezuen ewuelteſhaluan oda mene", 161: „Suaſſa nevew varaſnak vczayaban ... *Nemÿnemew* haʒ hyrtelen le omoluan", 151—2: „Es te attyam-

ſya farkas fogadod ... hogÿ ſem lelkeſt ſem *valamÿnemew* allatot meg ne ſercz" stb.

Többszörösen összetett határozatlan névmás a mennyiségre vonatkozó *egynéhány* (vö. JókK. 13: „zent ferenc mene zent Jacabot meglatnÿ: vÿuen vele *egÿnehan* tarſokot"), amely az *egy* és a *néhány* összetételéből keletkezett. Ez a névmásalak az 'egy' és a 'több, de nem sok' fogalmát együtt jelölve fejezi ki a határozatlanságot.

Az összetett határozatlan névmások, a kérdő névmásokhoz és az egyszerű határozatlan névmásokhoz hasonlóan szófajhelyettesítő szerepűek, de mint a 393. lapon lévő táblázatból látható, egyes esetekben nem választható szigorúan szét a főnév- és a melléknévhelyettesítő funkció: *valami, valamely(ik), némely(ik).*

Funkcionális kérdések

A határozatlan névmás olyan élőlénynek, élettelen vagy elvont dolognak, tulajdonságnak vagy mennyiségnek a nevét helyettesíti, melyet a beszélő pontosan nem tud vagy nem akar megnevezni. Az *egy, egyik, más, másik* egyszerű határozatlan névmások ezen felül, eredetüknél fogva, még bizonyos állandó számnévi jelentéstartalommal is rendelkeznek: mindig egy mennyiségi viszonyrendszerben fejezik ki a pontosan meg nem nevezett tartalmat.

Az *egy, egyik* határozatlan névmások vagy 'egyik a kettő közül' (vö. JókK. 27: „Es ez felewl mondot ket kenerektewl *egÿknek* feletewl megualua"), vagy 'két vagy több személy vagy dolog közül valamelyik' (vö. JókK. 97: „DE mÿkoron yewtuolna zent ferencz Azyſuaraſanac *egÿ* faluyanak zent egÿhazaba", 90: „kÿ uala ez elſew tyzenkettenek *egÿk*" stb.), vagy a *más, másik* határozatlan névmásokkal párban 'valamely összesség egyedei közül az elsőnek tekintett' (vö. JókK. 46: „*Egÿ* vala teremtewmnek eſmeretÿrewl Es *maſyk* vala enmagamnak eſmeretÿrewl", 133: „zent fferencz mene az egÿ hazнak *egÿk* zewgebe Es frater maſſeus maſyk zewgebe" stb.) jelentésben használatosak, és egymással felcserélhetők.

A *más* és a *másik* között sincs lényeges jelentésbeli eltérés: állhatnak 'másik, egyéb' (vö. JókK. 156: „zewleÿ *mas* maradecot nem hÿuen"), vagy 'kettő közül a másodikként említett' (vö. JókK. 11: „*maſyk* labadot veſſed en zamra", 122: „Es *azmaſ* kewetyſ meg tere" stb.), vagy 'nem ugyanaz, nem ugyanolyan személy vagy dolog' (vö. JókK. 135—6: „zent attya vette neky czyttenetett Es *maſnak* paranczola hogÿ meg nyttna ... ew zaÿat", 94: „hogÿ ha valamelyk valamÿkoron *maſyknak* mondottauolna bozzoſagnac ... bezedett" stb.) jelentésben.

Az *egy, egyik, más, másik* a mondatban leggyakrabban alanyként vagy jelzőként áll, főnévi vagy melléknévi határozatlan névmásként.

A fentebb tárgyalt határozatlan névmásoktól eltérően az *egyéb* nem rendelkezik számjelölő jelentéstartalommal, elsődleges jelentése 'más' (KTSz.: „ez nem *ygeb* germuk hanum yſt[en]"; vö. JókK. 87: „Es *egyeb* ÿdewkoron"; 1456 k.: „*egeb* magh esekh keues feldben": Gl. *mag* a.; stb.), és bővebb jelentéstartalma 'az ismert, említett személyen, dolgon kívül még számba vehető, de nem megnevezett' (vö. JókK. 13: „mene zent Jacabhoz az *egyeb* tarſÿual").

Hasonlóképpen nincs számjelölő értéke a *ki, mi* vonatkozó-határozatlan névmásoknak (HB.: „ÿſa *ki* nopun emdul oz gimilſ twl"), melyek főnév- és mel-

léknév-helyettesítő funkciójúak, s korszakunkban összetételi előtag nélküli használatuk valószínűleg visszaszorulóban van.

Az összetett határozatlan névmások funkcionális kérdései. — Az összetett határozatlan névmások szemantikai funkciója lényegében azonos az egyszerűekével, azonban nem rendelkeznek az *egy, egyik, más, másik* mennyiségi viszonyjelentésével. Ugyanakkor funkcionális szempontból az összetett határozatlan névmások nem egységesek: jól elkülönül egymástól a *né-* és a *vala-* előtagú csoport.

A *né-* előtagúak közös jegye, hogy kifejezik az általuk pontosan meg nem nevezett személyek, dolgok stb. kis számát; vö. JókK. 28: „hÿua frat[er] leot kÿ *nemÿ* keueſſe eleuehaladotuala", 104: „S*nemely* baratok mondnakuala hogÿ nem youolna nekyk alamÿʒnat adnÿ", 13: „vÿuen vele *egÿnehan* tarſokot" stb., míg a *vala-* előtagúak inkább a meg nem határozottságot, az ismeretlenséget jelölik; vö. JókK. 22: „Dragalatoſom ha *valaky* adna nektek ekeſ helyet", 122: „Nemde vagyon ewbenne *valamÿ* ʒepſeg", 118: „kezdetteuala meg ertenÿ hogÿ *valamely* baratok adnakuala gonoʒ peldat", 36—7: „yſtennec ſegedelmeuel *valamÿnemew* haznalatott Ew kewʒewttek teʒewnk" stb.

Az *-ik* kiemelő jellel ellátott *valamelyik* a határozatlanság jelentéstartalmán kívül magába foglalhatja a 'több közül egy' jelentést is; vö. JókK. 119: „hogyha baratoknak *valamelyk* eluezend Akarok ewerte tartoznom vrnak ocott adnÿa"; és igaz ez a *némelyik* határozatlan névmásra is; vö. JókK. 85: „Es *nemelyk* kewʒewlec kezde erewſſen kewnueznÿ".

A kései ómagyar korban csak ritkán használatos a *néki* 'több közül némely személy': ÉrdyK. 351: „az wr iſten *nekyket* meg zentöl, chak ew halaloknak ydeyn", 361: „meg gyettreneenek *nekyketh* anyazent egyhazba"; KazK. 76: „*nekyek* vtet arcul uerik uala: *Nekyek* zakalat zagatťak uala"; stb. Fokozatos háttérbe szorulásának és elsorvadásának egyik oka valószínűleg a *valaki* gyors elterjedése és általánossá válása volt személyjelölő szerepben, és hozzájárulhatott a *neki* ~ *néki* E/3. személyű határozószói személyes névmás zavaró homonímiája is.

Az összetett határozatlan névmások közül a szófajhelyettesítő szerepet tekintve jól elkülöníthetők a mennyiségre vonatkozók: *valahány, valamennyi, néhány, egynéhány*. A főnévi és melléknévi határozatlan névmások közül a *valaki* csak főnevet, a *némi*, a *néminemű* és a *valaminemű* csak melléknevet helyettesíthet; az előbbi a mondatban leggyakrabban alanyi, tárgyi vagy határozói, az utóbbiak jelzői szerepben állnak. A *valami*, a *valamely(ik)* és a *némely(ik)* főnevet, melléknevet egyaránt helyettesíthet, s ebből következik szintaktikai sokféleségük: bármely mondatrészi szerepben előfordulhatnak.

A vonatkozó névmások

Alaki és keletkezéstörténeti kérdések

A vonatkozó névmások kialakulása a vonatkozó mondatszerkezetek létrejöttével van összefüggésben. A vonatkozó mondatszerkezet két önálló mondatból keletkezett: az első valószínűleg kérdő névmásos kérdő mondat (például *Ki nem hiszi?*), míg a második vagy kijelentő (például *Utánajár.*), vagy felszólító (például *Járjon utána!*), vagy esetleg kérdő mondat volt (például *Utá-*

najár?). Az első mondatban tehát hiányzott egy mondatrész tartalmas szóval való megjelölése, a második mondat pedig e hiányos tartalmú mondatrészről állított valamit (illetve vele kapcsolatban további kérdést vagy felszólítást fogalmazott meg). A mondatok közötti kapcsolat szorosabbá válásával az előmondat grammatikailag is belevonódott az utómondat szerkezetébe, s a (határozatlanságot is tartalmazó) kérdő névmás felvette a két mondat egymásra vonatkoztatásának funkcióját (például *Ki nem hiszi, utánajár.*). A vonatkozó névmás később a főmondatban utalószói szerepben megjelenő mutatónévmással is kapcsolatba kerülhetett (például *Ki nem hiszi, az utánajár.*). A vázolt mondattani változások a névmáskategórián belül egy kérdő → vonatkozó-határozatlan funkcióváltást eredményeztek.

A *ki, mi* stb. vonatkozó-határozatlan névmások funkcionális kiválását a kérdő névmások közül az ősmagyar korban még nem követte alaki elkülönülés, hiszen az *aki, ami* stb. alakokra még a JókK.-ből is csak egy-egy adatot tudunk hozni; vö. JókK. 98: „es veuen aʒ ſeprewt ew kezebelewl meg ſepre *akyt* megnem ſepretuala", illetve 103: „Attyam fya ted aʒt *amÿ* neked kel". Az összes többi vonatkozó névmás még *ki, mi* alakú; vö. JókK. 1: „cappolnabelÿ frater Janus *ki* magat terben megakaſtotta", 38: „tÿʒtellyed te baratÿdot ·/· *kyk* tegedet eʒ ydneppre vendege hyutanak", 7: „es gondoltauolna eſtue aʒt *mÿt* napual tetuolna", 48: „es megaldam ÿſtente ·/ *kÿ* nekem ada ·/· *myt* hathatnek adnÿa" stb.

A kérdő névmások közül kiváló, de azokkal sok szempontból párhuzamosan fejlődő vonatkozó-határozatlan névmásoknak is valószínűleg kialakult a szófaj helyettesítő szerepük, ez azonban az Árpád-kori szövegemlékekből csak részlegesen bizonyítható, mert ezekben csak az elsősorban főnév-helyettesítő *ki, mi*, illetve ezek toldalékolt alakjai fordulnak elő: HB.: „Eſ uımagguc ſʒent peter urot. *kınec* odut hotolm ovdonıa. eſ ketnıe"; HBK.: „uımagguc eʒ ſcegın ember lılkı ert. *kıt* vr eʒ nopun eʒ homuſ vılag tımnucebelevl mente. *kınec* eʒ nopun teſtet tumetívc"; KT.: „Tudÿuc latíuc ſcuʒ leannac *quı* vleben tart chudaltus fıot", „Eʒ oʒ ÿſten mynt ‖ eſmeríuc *quıt* ſceplev nem ıllethet"; KTSz.: „en ſceretev [h]yu ſulgam. *quı* [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe", „ſcuʒ lean fiot ſ[c]ilut *myben* chudat mutut", „ana tartia uleben *Qui* ſc[ilu]t dÿchevſegut", „Eʒ levn vy ignec. chud[aia] *qui* mia vrduguc ſcurnevlen[ec]"; ÖMS.: „maraggun urodum *kyth* wylag felleyn", „en erʒem eʒ buthuruth *kyt* nıha egyre". A HB.: „yſa *kí* nopun emdul oʒ gımılſtwl halalnec halaláál holʒ" és az ÖMS.: „en ıumhumnok bel bua *qui* ſumha nym hyul" adatai jelzik, hogy még a szintén főnévhelyettesítő *mely (amely)* névmás (vö. JókK. 6: „es mondaſſonk egÿ miſet ·/· *mel* mÿſe haluan vÿmadgoʒʒonk", 48: „es tyʒtaſagos tÿʒtaſagot *mellet* yſten . . . adta nekem tartanom", 106: „alaʒatoſſagtokert es ʒerelmetekert *melÿet* nekyk mutattok meg fordolnak" stb.) sem használatos korszakunkban, helyette melléknévi szerepben a *ki* áll. A melléknévi, illetve a mennyiségre vonatkozó névmásokra szintén csak a kései ómagyar korból idézhető példa; vö. 1456 k.: „aʒ *melik* bwchwletuſb" (Gl.), illetve JókK. 41: „es cʒÿttheneduen ewrʒyuala *meneben* tehetiuala"; GuaryK. 44: „[e]s *āmenere* [l]ehet raÿta [r]agadoʒ"; stb.

A szófaj-helyettesítő szerep e viszonylag kései kialakulása valószínűleg keletkezéstörténeti okokkal magyarázható: kezdetben a vonatkozó mellékmondat

a főmondat alanyául (illetve állítmányául) szolgált, s így a kötőszóként álló vonatkozó névmásnak elsődlegesen a főnév-helyettesítő szerepe volt jelentős. Másrészt a főmondatban utalószóként szintén a csak főnév-helyettesítő *az* mutató névmás állt; vö. JókK. 48: „*az* bezedek kyket hallottal", 38: „ygen magas *Azhoknak* kyk magoknak valo eletett kyuannak vyelny" stb.

Funkcionális kérdések

A vonatkozó névmások élőlényekre, tárgyakra vagy elvont dolgokra, ezek tulajdonságaira vagy mennyiségére előre- vagy visszamutató szerepű szavak. Mivel a mondatban kötőszói funkciót is betöltenek, a további funkcionális kérdések részletes tárgyalását l. 476—500.

Az általános névmások

Korszakunkból biztosan általános névmásnak tartható adat még nem idézhető; talán a HB.: „Ef *mend* paradifumben uolov gimilcíctul munda nekí elnie" sorában szereplő *mend* 'mind' felfogható 'összes, valamennyi' jelentésű általános névmásnak. De az, hogy e névmási kategória szoros összefüggésben van a határozatlan névmásival, azt valószínűsíti, hogy kialakulása a korai ómagyar kor végén indulhatott meg. Az általános névmás minden élőlényre vagy élettelen tárgyra, esetleg elvont dologra, ezek tulajdonságára vagy mennyiségére vonatkozhat, ily módon teljesen új jelentéstartalmat hordoz. E névmási kategória tényleges kibontakozása, alaki elkülönülése a kései ómagyar korban történik meg, egyes elemei azonban majd csak jóval a XVI. század után jelentkeznek. Ez azt is jelenti, hogy a fő vonalaiban megállapodott névmásrendszer néhány részlege (határozatlan, vonatkozó, általános névmás) még az ómagyar kor után is mozgásban van.

Irodalom

KLEMM, TörtMondt.; TEMESI, Névm.; VÉRTES, OSznm., OstjPron.; GOMBOCZ, Synt.; B. LŐRINCZY, KTSz. 78, 116—7; BENKŐ, Nyjtört., ÁrpSzöv.; BERRÁR, TörtMondt.; D. BARTHA, Szóképz.; HAJDÚ, BUNy.; MAJTINSZKAJA, Mesztoimenyija v jazükah raznüh szisztem; BALÁZS, FunkPron.; LOTZ, Szonettk.; BÁRCZI, HB.; G. VARGA: MNy. 84: 167—72. — A kérdés leíró nyelvtani hátterérő l: TEMESI: MMNyR. 1: 237—50. — A szorosabb értelemben vett személyes névmásokról (nominativusi, accusativusi és -n toldalékos sor): SIMONYI: Budenz-Eml. 60, Nyr. 40: 289—94; SZINNYEI: NyK. 33: 241—60; MELICH: MNy. 6: 150—8, 9: 248—54, 297—306, 337—45, 392—9; ZSIRAI: Melich-Eml. 487—502; MARTINKÓ: MNy. 49: 61—9, 53: 207—9, NytudÉrt. 38. sz. 40—7; BENKŐ: MNy. 53: 279—80; BÁRCZI: MNy. 56: 104—8; RÉDEI: NyK. 65: 166—9; ANTAL: MNy. 76: 70—2; ELEKFI: HONTI: NyK. 78: 71—119; RADICS: NyK. 82: 3—55; TÁLOS: MNy. 76: 70—2; ELEKFI: MNy. 76: 176—87, 323—31. — A szorosabb értelemben vett személyes névmásokról (határozószói személyes névmások): KOLMÁROMY: Nyr. 3: 123—7; SIMONYI, Hat.; GOMBOCZ—MELICH: MNy. 8: 293—5; MELICH: MNy. 9: 392—9, 14: 84; MÉSZÖLY: FUF. 21: 56—73; LIIMOLA: FUF. 31: 346—61, MSFOu. 127: 64—71; BALÁZS: NytudÉrt. 40. sz. 28—33; BÁRCZI: MNy. 65: 417—21; TÁLOS: MNy. 76: 70—2. — A tágabb értelemben vett személyes névmásokról: HUNFALVY: NyK. 3: 19—37; BUDENZ: Nyr. 7: 337; ZOLNAI: NyK. 23: 35—59; KERTÉSZ: MNy. 7: 5—15; MELICH: MNy. 8: 145—56, 9: 337—45, 14: 230—52; TEMESI: NyK. 51: 74—87; ZSIRAI: MELICH-Eml. 487—502; MARTINKÓ: MNy. 50: 348—61, 52: 35—42, 53: 207—9, NytudÉrt. 38. sz. 40—7; PAIS: MNy.

51: 183—8, 54: 52—61; Bárczi: MNy. 56: 105; Rédei: NyK. 65: 166—9, 66: 253—61; Balázs: MNy. 61: 18—22. — A mutató névmásokról: Budenz: NyK. 6: 29—41; Mészöly: NyK. 40: 298—327, MNy. 35: 150—9; Melich: MNy. 8: 145—56; Benkő: NytudÉrt. 1.sz. 20—51, 17. sz.: 53—85, MNy. 49: 13—25, NyK. 78: 284—90; Imre: MNy. 49: 348—59; Rácz: Nyr. 80: 300—6, NytudÉrt. 39. sz. 69—82, 87—90; Pais: MNy. 50: 318—31, 54: 53—61; Fokos: MNy. 54: 348—9, NyK. 61: 53—4; Bárczi: MNy. 56: 104—8; Balázs: NytudÉrt. 38. sz. 48—58, MNy. 59: 143—51; Rédei: NyK. 65: 166—9; Elekfi: MNy. 76: 176—87, 323—31. — A kérdő, a határozatlan és a vonatkozó névmásokról: Budenz: NyK. 3: 285—320, 6: 374—478, 7: 1—62; Simonyi, Köt., Nyr. 13: 241—8, 24: 408; Zolnai: NyK. 23: 35—59; Halász: NyK. 24: 443—69; Melich: MNy. 8: 145—56, 11: 116—9; Mészöly: NyK. 40: 298—327, MNy. 35: 150—9; Klemm: NyK. 48: 382—402; Juhász: MNy. 39: 316—7; Benkő: NytudÉrt. 1. sz. 20—51; Balázs: MNy. 51: 40—50; Hámori: MNy. 53: 138—47; Károly: NytudÉrt. 16. sz. 30—6; Hajdú: NyK. 60: 47—50; Rédei: NyK. 71: 104—6.

A HATÁROZÓSZÓK

Írta: D. MÁTAI MÁRIA

Határozószó-állományunk az ősmagyar kor elején

A magyar határozószó-rendszer lényegében a magyar nyelv külön életében alakult ki, egy vékony rétege azonban ősi előzményekre megy vissza. E legősibb réteget alakilag — tipikusan — az jellemzi, hogy elemei két morfémából: tő és határozórag együtteséből állnak. A tövek névmások és névszók, melyeken primer határozóragok szilárdultak meg. Mivel a ragos szóalak megmerevedése (minden nyelvtörténeti korban, így a legkorábbiban is) lassú folyamat, a ragszilárdulás idejének megállapításakor hosszabb periódusokat kell megjelölnünk.

Ha az ősmagyar kor elejének, első századainak határozószó-állományát akarjuk bemutatni, akkor két forrásból meríthetünk. Az egyik az uráli—finnugor összehasonlító nyelvtudomány, amely kimutatja, hogy mely magyar határozószóknak van megfelelőjük valamelyik rokon nyelvben. Ennek alapján nagyon kevés elemet tehetnénk fel az ősmagyar kor elejére. A másik forrást a legkorábbi magyar nyelvemlékek jelentik. A bennük található határozószóadatok alapos, sokoldalú elemzésével, összefüggéseik feltárásával több-kevesebb bizonyossággal elég szépszámú adverbium ősmagyar kori létét tudjuk bizonyítani. Annak feltevésében viszont, hogy ezek közül melyek lehettek meg már az ősmagyar kor elején is, jóval nagyobb a bizonytalanság.

A visszafelé következtetésben többféle vizsgálati szempontot, kritériumot lehet felhasználni. Közülük minél több érvényesül valamely határozószóra vagy szócsoportra vonatkozóan, annál valószínűbb az illető határozószó (-csoport) korai ősmagyar kori léte. Ilyen fogódzó például a szó struktúrája, morfológiai felépítése, rendszerkapcsolatainak jellemzői, ómagyar kori előfordulási gyakorisága és használati köre; koraiságára mutat az a tény, ha az ómagyar kor elején már továbbtoldalékolt formában, újabb jelentésekben vagy újabb szófaji értékben jelenik meg (például igekötőként, kötőszóként, főnévként stb.) stb.

A két forráscsoportból származó ismeretek alapján azt mondhatjuk, hogy az ősmagyar kor elejére névmási és névszói alapszavú egyszerű határozószói típusokat tehetünk fel; összetettek léte nem valószínű (az *ihol*, *ottogyol*, *tahát*-félék az ősmagyar kor későbbi szakaszaiban jöhettek létre). — A ragszilárdulás a névmástöveken jelentkezhetett erősebb tendenciaként; a névmási alapszavú határozószók közül megjelölhetett jó néhány mutató névmási tövű: *itt*, *ott*, *ide*, *oda*, *innen*, *onnan*; *té*, *tova*, *tél*, *túl*; *ily*, *oly*, esetleg az *így*, *úgy*, *ma* stb., néhány kérdő (illetve határozatlan) névmási tövű: *há* ~ *hová*, *hol*, *honnan*, *hogy* stb. Közülük több határozószó-csoport az irányhármasság meg-

létére mutat (l. bővebben a korai ómagyar kori névmási alapszavú határozószók között). Néhány raghalmozásos névmási határozószó is élhetett az ősmagyar kor elején, például az *olta*, amely az ómagyar korra egészen, az *által*, amely részben ki is lépett a határozószói kategóriából, és főleg névutóként (illetve igekötőként) funkcionált.

A névszói alapszavú határozószók közül élhetett ekkor néhány — irányhármasság szerint elrendeződő — csoport, melyek tövéül helyzetviszonyító funkciójú ősi nevezőszók, valamint bizonyos testrésznevek szolgáltak: *alól, alatt, alá; fölől, fölött, fölé; elől, előtt, elé* ~ *elő; kül* ~ *kívül, kinn, ki; mellől, mellett, mellé* stb. Közöttük vannak az ún. ősi igekötők határozószói előzményei: *ki, lé, belé, fölé, elé, mögé*. Az ősmagyar kor elején ezek a háromirányúságot mutató szócsaládok névutók is lehettek egyszersmind, így kettős szófajúság jellemezhette őket. Határozószóként már élhettek ekkor azok az elemek, amelyekből (illetve a velük azonos alakú névutókból) legkorábbi szekunder határozóragjaink keletkeztek: *hozzá, nek(i), *belen (> -ben), *tüyül (> -tűl), *royol (> -ról)* stb.

E határozószókban mindig egyelemű primer határozórag járul a tőhöz. Lehetséges, hogy a ragtalan határozószók típusa is élt, legalább néhány reprezentáns révén: *reg* ~ *rég, meg* 'ismét' stb.

A rekonstrukció nehézségei, bizonytalanságai miatt lehet, hogy a fent említett határozószók némelyike csak az ősmagyar kor későbbi századaiban szilárdult meg. Az ősmagyar kor folyamán ugyanis erőteljesen fejlődött a határozószó-kategória, gazdagodott valamennyi morfológiai típusa, sőt új típusok jöttek létre, például az összetett határozószók egyes fajtái. Az állománynövekedés mellett (ami valószínűleg sok határozószó-lexémának a rendszerből való kikerülésével párhuzamosan zajlott le) az ősmagyar kori határozószók fontos jelentésváltozásokon is átmentek: részben a helyhatározószókon belüli irányjelentés-változásra, részben a hely-, illetve időhatározószók jelentésének továbbfejlődésére utalhatunk. Ugyanakkor egyes határozószók funkcióváltozása szófajváltást is jelentett. Ennek révén a határozószó-készlet egyes elemei kötőszóvá, módosítószóvá, névutóvá, az ősmagyar kor végére talán igekötővé (illetve igekötőszerű használatúvá) stb. is váltak.

A határozószók morfematikai kérdései

Az egyszerű határozószók

A névszói (és igenévi) alapszavú határozószók

A többirányú határozószók

Az irányhármasság, mely a magyar határozórendszernek ősi sajátossága, a határozószók körében is érvényesül. Primer határozóragoknak névszótöveken való megszilárdulása révén élnek már az ősmagyarban (elsősorban mint helyhatározók) olyan kis részrendszerek, amelyeknek tagjaiban azonos tőhöz járul-

nak a különféle irányokra utaló határozóragok: *belől, benn, belé; alól, alatt, alá* stb. E szócsoportok legtöbbje az ősmagyar korban kettős szófajú lehetett: névszóhoz vonódva névutói, igéhez kapcsolódva határozószói szerepet tölthetett be. Az egyes határozószók alakja és funkciója nem sokáig felelhetett meg egymásnak: az az ablativus → locativus irányú jelentésváltozás, ami a kései ómagyar korban már jól dokumentálható, már az ősmagyar korban megindult. Így a *belől, alól, elől* stb. alakok már hol? kérdésre is feleltek (megfelelő jelentésű igék mellett egyszerre is betölthették a két funkciót), miközben a locativusragos határozószók kezdtek fokozatosan háttérbe szorulni. A locativusragos „névutó-határozószók" közül főleg a *-t* ragosak kötődtek le a névutói funkcióra, az *-n* ragosak pedig inkább a határozószóira. E két szófaji kategória későbbi sorsa arra mutat, hogy a névutó a maradandóbb, a jelentését és alakját kevésbé változtató szófaj; ennek magyarázata az lehet, hogy kettős grammatikai kötöttségű: jelentését a névutós szerkezet főnévi tagja és vezérigéje együttesen határozza meg. Ezzel szemben a határozószó önállóbb, függetlenebb (önálló mondatrész értékű is), csak vezérigéjéhez fűződő elem, így könnyebben kerülhetett olyan mondattani összefüggésbe, amelyben jelentése megváltozhatott. Mindennek következtében már az ősmagyar korban kezdett bizonyos „névutó-határozószók" kettős szófajúsága megszűnni, mégpedig oly módon, hogy az illető szó csak névutóként maradt meg, határozószóként pedig lassanként kiveszett. A *mellől, mellett, mellé; közül, között, közé* határozószó-csoportok például már nincsenek meg így együtt az ómagyar korban (legfeljebb lativusi tagjuk él, az igekötővé fejlődés útját járva). Más kettős szófajú csoportoknak csak a *-t* locativusragos eleme szűnt meg határozószóként, például az *előtt, mögött*, a másik kettő megmaradt. Ezzel azonban funkcionálisan nem szűnt meg a háromirányúság, mivel az ablativusragos alakok (például *elől, mögől*) a hol? kérdésre felelő funkciót is betöltötték. Azt, hogy ez a jelentésfejlődési folyamat már az ősmagyar korban megindult, sőt meglehetősen előre is haladt (a locativustól a lativusi jelentés felé is), az ÓMS. is igazolja: „Syrolmom fuhazatum therthetyk *kyul*", ahol az ablativusragos *kiül (kívül)* határozószó — igei alaptagjától meghatározva — már lativusi funkcióban szerepel. Természetesen ablativusi és locativusi jelentése is élhetett a korai ómagyar korban, hiszen ezeket még a kései ómagyarból is tudjuk adatolni; ablativus: VirgK. 38: „inet *kyuewl* kemlyk vala"; locativus: JókK. 43: „*kyuewl [extra]* ymmadkoznak". (Az ómagyar kor után, végül — társaival együtt — locativusként állandósult.) — A *kívül* alak tehát — a fölérendelt ige jelentésétől függően — mindhárom irányt kifejezheti.

1. A háromirányúságnak tehát több típusa van:

a) Az egyik típusban a három irányt (funkciót) három különböző alak fejezi ki. E három alak az ősmagyar és a korai ómagyar korban általában azonos tőből keletkezett, így összetartozásuk a nyelvi tudatban is szoros lehetett. Pl. *belől, benn, belé; fellől, fenn, felé:* KTSz.: „*fele* ['félé, félfelé'] . . . mvnybe[le] ha tekunte". Ablativusragos társuk valószínűleg már locativusi jelentésben is él. Ezt részben azért tehetjük fel, mert a kései ómagyar korban olyan gyakoriak ebben a szerepükben (BirkK. 4a: *belol : infra;* ugyanígy: PéldK. 67; NagyszK. 8; stb.; JókK. 42: *felewi;* ugyanígy: GuaryK. 31; MNy. 37: 204; stb.), de azért is, mert a hasonló morfémafelépítésű és azonos jelentésmezőbe tartozó társuk, a *kívül* már a korai ómagyarból adatolható — a locativushoz képest még tovább fejlődött — lativusi szerep-

ben is (ÓMS.: „fuhazatum therthetyk *kyul*"). Eszerint a kései ómagyar korban is oly szilárd, sok előfordulással bíró *ki*-tövű csoport is a fentiekhez hasonló: *kívül, kinn (kívül), ki ~ kivé (kívül)*.

A három irányt úgy is kifejezheti három alak, hogy azok nem azonos tövűek: a *hazúl, honn, haza* határozószó-család locativusi tagjául például nem a *ház* főnév, hanem az ősi *ho-* névmás megszilárdult ragos alakja illeszkedett be.

b) A három irányt két alak is kifejezheti. Ez az állapot feltehetően úgy is előállhat, hogy az egyik alak (általában a locativusi) határozószóként lassanként kivész a használatból (csak névutóként marad élő), a „megüresedett", illetve meggyengült helyet pedig funkcionálisan a másik két alak valamelyike tölti be. — Általában az ablativusi forma nyomul be ide és felel hol? kérdésre is; például a határozószóként kiveszett, illetve gyengülőben levő *mëgëtt, előtt* stb. helyére a *mëgől, elől* stb. lép. Átmenetileg természetesen ezúttal is együtt él a locativusi szerepben a régebbi és az újabb alak, például a *mëgëtt* és a *mëgől*, az *alatt* és az *alól* stb. Ennek nyomai még a kései ómagyar korban is megvannak: MünchK. 52ra: „volna Peter *alat [deorsum]* a· pituaz-ban"; BécsiK. 217: „megtortèm. . . *alat [subter]* ọ gükèrit". Ómagyar kori határozószói szerepére utal vissza a kései ómagyar korban már valószínűleg meglevő *alattvaló* összetétel is (a névutótól alakilag elkülönült *alant* még a kései ómagyar korból sem mutatható ki). Ezzel együtt él — hol? kérdésre felelve —, de egyre erősödő pozícióban az ablativusragos alak; vö. 1369: „Vnum molendinum in fluuio Vesprem *Alol*chapo uocatum" (OklSz.). Végül ez az ablativusragos határozószó lesz kizárólagosan a hol? kérdésre felelő forma. — A lativusragos alak ritkábban veszi fel a locativusi jelentést, mégis például a *messze* határozószó a lativusi mellett locativusi szerepű is lehet; vö. JókK. 109: „nem *mezze* lenny"; SzabV.: „*meſſe*. . . Meg ſeregleg". Így e határozószók körében is érvényesül a funkcionális háromirányúság: *mëgől, mëgől, mëgé; elől, elől, elé; messzől, messze, messze* stb.

Korai ómagyar kori emlékeinkben a lativusragos alakok közül mutatható ki néhány; pl. HB.: „terumteve *eleve* mív ıſemucut", ahol az eredetileg helyhatározói *elevé* (~ *elévé*) már valószínűleg 'először, kezdetben' jelentésű (és mikor? kérdésre felelő) időhatározószó. A *megé*-nek pedig már igekötővé továbbfejlődött állapotát mutatják korai szövegeink: HB.: „turchucat *mıge* zocoztıa vola"; KTSz.: „*mege* lel[he]ſſe"; az *elé* is igekötővé válva jelenik meg a KTSz.-ban: „*ele* menuen bethle[hembele]"; stb. Természetesen helyhatározószóként is élnek ekkor, hiszen még a kései ómagyar korban is megvan ez az eredeti jelentésük; vö. BécsiK. 12: „*èlèuè* kvldè": fecit praeire; MünchK. 91vb: „Ettọl foguā ọ taneituañi kọ33ọl ſokac menenèc *meğe [retro]*".

Két alakkal kifejezett háromirányúság más módon is létrejöhet: ahogy például a *hátul, hátul, hátra* határozószó-csoport — feltehetően korai ómagyar kor végi — keletkezése illusztrálja. Az ősi *hátul* alak (a többi ablativusragos határozószó jelentésfejlődésének megfelelően) locativusivá is vált, így két irány kifejezésére lett alkalmassá. A nyelvi szükséglet hatására a harmadik irányt kifejező alak, a *hátra* is létrejön, amelynek felépítésében a korai ómagyar kor vége felé keletkező fiatal határozórag vesz részt (ez a nyelvemlékes kor elején még névutói stádiumban van, l. TA.: „utu *rea*"; a kései ómagyar korból vö. AporK. 35: *Hatra;* CornK. 55r: „*hatra [retrorsum]* fordula"). Az újabb és újabb szekunder ragok a későbbiekben egyre inkább lehetővé teszik a háromirányúság erősödését, az ilyen és hasonló típusú határozószó-családok keletkezését.

c) A három irány kifejezésére egyetlen alak is alkalmas lehet. Erre az *-l* ablativusragos határozószók képesek, ha — eredeti funkciójukat is megőrizve — locativusi és lativusi irányjelentésűvé is válnak. Ilyen lehet a korai ómagyarban (de talán már korábban is) például a *közel*. (Később a nyelvhasználat alakilag is igyekszik a három irányjelentést megkülönböztetni, de erre csak az újonnan keletkező másodlagos határozóragok adják meg a lehetőséget; így jönnek létre, de csak a kései ómagyar kor utáni korszakban a *közelről, közel, közelre* típusú háromirányú határozószó-csoportok.) E típus részletesebb bemutatására a kései ómagyar kor kapcsán kerül sor.

Látjuk, hogy az egyes háromirányú határozószó-családokon belül — nyelvtörténetünknek már e korai szakaszaiban is — elég erős a mozgás. Háromirányúságot felmutató határozószó-csoportok sokszor felbomlanak (általában a locativusragos tag határozószói szerepének megszűnésével), ugyanakkor a kommunikációs szükségletnek megfelelően be is töltődik a locativusi funkció (főleg úgy, hogy az ablativusi vagy a lativusi tag felveszi a locativusi jelentést). Az irányhármasság úgy is erősödik, hogy valamely, eredetileg egyirányú határozószó válik három irányt kifejezővé, vagy újabban keletkező határozórag szilárdul meg névszótövön, és az így született határozószó illeszkedik be második vagy harmadik irányjelentésű tagként a csoportba.

2. Az ősmagyarban és a korai ómagyar korban — a háromirányú határozószó-csoportok mellett — kétirányúak létével is számolnunk kell. Ezek például úgy jöhettek létre, hogy különböző tövű, eredetileg egymástól független határozószók egymáshoz kapcsolódtak jelentésük alapján. Például a 'szemből' jelentésű ablativusi *arcúl* (< ősm. **orszól*) mellett az *ellen* tölthette be a locativusi funkciót. Ősmagyar kori alaki és jelentésbeli megoszlás feltételezhető az egyaránt locativusragos *ellen* és *előtt* esetében: kezdetben az *előtt* inkább névutó (HB.: „uromc [cme *eleut*"), az *ellen* pedig inkább határozószó lehetett. De nem az *elől* — *elé* sor locativusi tagja (ezt a szerepet esetleg csak átmenetileg tölthette be), hanem 'szemben' jelentéssel — az ablativusi *arcúl* mellé társulhatott locativusként. A kései ómagyar korra azonban önálló helyhatározói jelentése elhomályosulhatott, ezért — határozószóként — szükségessé vált újabb viszonyraggal való megtoldása *(ellenben)*; az *ellen* alak pedig a határozószók közül kilépve a névutórendszer elemévé vált. Korábbi határozószói szerepére a továbbragozott *ellenben* alak mellett néhány (továbbfejlődött irányjelentésű) kései ómagyar kori adat is utal: NagyszK. 66: „mind ezők vizza *ellen* fordultanac"; a személyes névmás határozói alakjaként gyakoribb: NagyszK. 9: „lattatic *ellene* lenni". Talán a korai ómagyar korban jelenik meg a továbbragozott *ellenben* határozószó is; erre enged következtetni az a tény, hogy a kései ómagyarban ez is gyakoribb már továbbfejlődött névutói szerepében, mint az eredetiben; határozószó még például MünchK. 53ra: „a· centuzio ki *èllenbe [adverso]* aluala"; 1590: „eggyic aytó à máſickal *ellenben* vala" (KárBibl. 2: 146). Az ómagyar kor után végül a *szemben* határozószó állandósul ebben a funkcióban.

3. A többirányú, névszói alapszavú határozószók morfémaszerkezetét vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. E határozószók tövéül — jelentésüket tekintve — helyzetviszonyító funkciójú ősi nevezőszók, valamint bizonyos testrésznevek szolgálnak. Rajtuk primer ragok szilárdultak meg, zömmel az ősmagyar kor folyamán, kisebb részben valószínűleg a rokon

nyelvi együttélés idején. Az ősmagyar, illetve a korai ómagyar korban már megindulhatott az *-l* ablativusragos határozószók locativusi, sőt lativusi jelentésűvé válása; a locativusragok közül a *-t* határozószó-alkotó szerepében feltehetőleg már az ősmagyar korban kezd visszaszorulni, az *-n* szerepe pedig erősödni. Fontos szerepe van a korai határozószók alkotásában a lativusragnak. Korai ómagyar kori adataink zöme (a többirányú, névszói alapszavú határozószók közül) e rag megszilárdulásával keletkezett: *elevé, fëlé, alá, hozzá, mellé;* az ún. ősi igekötők határozószói előzményei is lativusragosak; az ősi igekötők közül néhány már a korai ómagyarból adatolható: HB.: *mıge;* KTSz.: *mege, ele;* ÓMS.: *ky;* ebből az következik, hogy ezek (és társaik) az ősmagyar korban határozószók voltak.

A korai ómagyar korban a szekunder határozóragok még viszonylag fiatalok, így nem volt még elég idejük a megszilárdulásra. A legnagyobb eséllyel a *-ben* rag szilárdulhatott meg névszótövön, és keletkezhetett ily módon határozószó (esetleg például az *ellenben);* a *-ben* rag ugyanis valószínűleg már az ősmagyar korban létrejött, hiszen a korai ómagyar nyelvemlékekben gyakran felbukkan (HB.: *mıloſtben;* KTSz.: *latotuben;* GyS.: *Habroſagben).* A másik szekunder rag, amely a korai ómagyar kori határozószó-alkotásban esetleg szóba jöhet, az a *-ra/-re.* A korai ómagyar kor elején ugyan még névutó (l. TA.), a kései ómagyar kori szövegekben azonban már nemcsak viszonylag gyakori határozórag, de jó néhány határozószót is alkot névszótővel (és névmástővel is): VirgK. 58: *vegezetre* 'végül'; 1527 k.: „elwesthed *wegre* magadoth" (MNy. 37: 206); JókK. 45: „*mÿre* ['miért'] ÿewtel ÿde". Ennek alapján lehetséges, hogy a korai ómagyar kor végén már képes névszótövön határozószóvá szilárdulni. Így már ekkor létrejöhetett például a *hátra* határozószó; vö. 1490: *hatra* (Gl.). A *-vel* rag, mint látni fogjuk, az egyirányú határozószók alkotásában játszott szerepet.

Az egyirányú határozószók

Nincs merev határ az egy- és a többirányú határozószók között. Egyes elemek az ősmagyar és a korai ómagyar korban is átkerülhetnek egyik kategóriából a másikba. Az eredetileg feltehetően egyirányú *környől, közel* például — irányjelentésének kibővülésével — ekkoriban léphetett át a többirányúak csoportjába. A *közé, mellé* viszont, mely eredetileg többirányú határozószócsoport tagja volt, két társának a határozószó-rendszerből való kilépése eredményeképpen egyedül maradva: egyirányúvá vált. A korai ómagyar kor folyamán egyre gyengült e lativusi alakok önálló határozószói használata is. A kései ómagyar korban már főleg igekötői használatuk utal vissza hajdanvolt határozószói szerepükre.

E határozószó-típus már az ősmagyar korban elég gazdag lehetett. Sok keletkezett, és a nyelvemlékes kor kezdetére valószínűleg sok ki is került már közülük. Néhányuk hajdani meglétére csak azok az elemek utalnak, amelyek viszonyszóvá továbbfejlődve fennmaradtak és nyelvemlékeinkből dokumentálhatók. Ősmagyar kori határozószóból válhatott kötőszóvá a kapcsoló szerepű *meg*, az ellentétes *kedig (~ pedig)* stb. (l. még a névmási alapszavú határozószókból lett kötőszókat is: *hogy, ha, mert* stb.). A korai ómagyar korra már csak névutóként él az ősmagyar korban esetleg határozószói szerepű *(vmitől) fogva*, az *iránt* (l. még: a névmástövű *óta, miá*), inkább csak módosítószóként, illetve kötőszóként a *bátor* stb. Biztos, hogy az ősmagyar korban

viruló határozószók voltak az ún. ősi igekötők előzményei, melyek közül a *lë* volt társtalan, egyirányú (a többiek többirányú határozószó-csoportok tagjaiként éltek); a másik két irányt kifejező társa: a *lenn* ~ *lent* és a *lentről* csak középmagyar kori alakulat.

A korai ómagyar kor egyirányú névszói (és igenévi) alapszavú határozószóit ez a fejezet elsősorban alaktani oldalról vizsgálja, és morfémaszerkezetük szerint rendszerezi.

Egyetlen ősi, egyelemű határozóraggal keletkezett határozószók. — A korai ómagyar kor határozószóinak nagy többsége ebbe a legegyszerűbb morfémaszerkezetű típusba tartozik. Az ősi eredetű, illetve az ősmagyar korban keletkezettek csoportja a nyelvemlékes kor első szakaszában tovább bővül. Mondatbeli szerepükre nézve két fő csoportjuk különül el: a hely- és időhatározószóké, melyek — az eddig tárgyalt többirányúakkal szemben — ekkor csak egy irányt fejeznek ki, mégpedig hol? vagy hová?, illetve mikor? vagy meddig? kérdésre felelnek. A kései ómagyar kori adatokból visszakövetkeztetve úgy tűnik, mintha ablativusi jelentésű hely- és időhatározószó nem lenne köztük. Az *-l* ablativusragos határozószó ugyanis, ha csak egyirányú, akkor locativusi (esetleg lativusi) szerepű. A másik csoport a mód-, állapot- és fokhatározószóké, melyek semlegesek az irányjelentés szempontjából. (Mivel többségük helyhatározói eredetű, valamint gyakran szerepelnek a helyi és valamely egyéb határozói jelentés közti átmeneti állapotban, a valóban egyirányú hely- és időhatározószókkal egy csoportban tárgyaljuk őket.)

1. A legerősebbnek, legszilárdabbnak a lativusragos határozószók csoportja tűnik. A korai ómagyarban már valószínűleg megvolt a *lë, hozzá, rëá, vissza* stb. helyhatározószó, a *holdá* 'másnapra', *hosszá* 'sokáig', *soká* stb. időhatározószó, a *bëzzëg, össze, tele* stb. mód-, illetve állapothatározószó, a *kevéssé* stb. fokhatározószó. E néhány példából is látjuk, hogy az eredeti lativusi irányjelentés meg is őrződött, de tovább is fejlődött: az *össze* például locativusi jelentésű helyhatározószóvá, sőt állapothatározószóvá is vált: KTSz.: „fyal *ufve* ['együtt'] lele" (esetleg már névutóvá válása is megindult). Néhány határozószó az ősi **-k* lativusrag zöngés változatát őrzi: KTSz.: „Ef hug *bezzug* ['valóban'] oznoc [ne]uefteffel"; ÓMS.: „O ygoȝ ſymeonnok *beȝȝeg [uerum]* ſcouuo ere". (E *bezzeg* etimológiája még ma sem tisztázott egészen, de az újabb kutatások alapján eredeti határozószó voltát elfogadhatjuk. Emellett szól a lativusragos szövég, a későbbi szófaji továbbfejlődés, a *-ség* képzőt felvevő képessége: KTSz.: *Bezzug fegut* és mondatbeli szerepe is; a latin megfelelő sem mond ennek ellent.) — A lativusragnak fontos szerepe van a primer ragokból keletkezett újabb ragok felépítésében is.

2. A locativusragos határozószók zöme *-n* raggal keletkezhetett; a *-t* a több primer ragot tartalmazó határozószókban bukkan fel gyakrabban (l. a következő szakaszt), bár már az ősmagyar korban meglehetett például a *hanyatt, az iránt.* — Az *-n* ragos határozószó helyhatározón kívül (például *rokon*) módhatározó is lehet. E locativusragnak modálisraggá válása — megfelelő jelentésű szavakhoz kapcsolódva — már az ősmagyar korra vagy korban bekövetkezhetett: KTSz.: „Scuȝ leanh[uȝ] *titcon*". Alapszavától, a *hiú* 'üres' melléknévtől elkülönült, sajátos szerepű határozószó a HB. *heon* szava

is, melynek előfordulásai már módosítószószerűek: „*Heon* tılutoa wt ıg fa gımılcetvl", „Num *heon* muga nec. ge mend w foıanec halalut evec". Ilyen modálisi *-n* ragos határozószó lehet ekkor még például: *eleven* 'élve', *tulajdon* 'egyedül'; korai ómagyar kori meglétükre utal az a tény, hogy a kései ómagyar korban már kihalóban vannak, illetve egyre inkább csak nyomósított, továbbtoldalékolt alakban élnek: WinklK. 76: "holth *eleuen* a feeldre maga⟨a⟩th levethe"; JókK. 141: "ha akarȝ engemet *eleuenen* lewlnewd", sőt már a kései ómagyar kor elején szófajváltás (melléknévvé válás) is végbement rajta: JókK. 67: „*eleuen* veer" (lehet, hogy az újabb határozóragot már melléknévként vette fel). Korai ómagyar kori módhatározószó az *egyen* is: ÓMS.: „*eggen* yg fyodum". Eredeti modális jellegét erősebben őrzi az ÓMS.: „anyath ezes fyaal / *egem*belu ullyetuk" *egyen* szava, mely 'egyképpen, azonos módon, együttesen' jelentésű. Ezt a jelentést elvétve bár, de kódexek is őrzik: ÉrsK. 475: „mynd *eeggyen* el karhoznank". A kései ómagyar korban azonban általánosabb *-ben* raggal ellátott formája: JókK. 41: „*egyenbe [simul]* mondananak veternyett".

Az *-n* módhatározó-ragos határozószókon belül sajátos csoportot alkotnak a *-tal/-tel* fosztóképzős szavak. Ezeknek melléknévvé válása már az ősmagyar korban megindulhatott (KTSz.: „*utalatlon* fugad[at]iat"), de határozószóként is élnek, így kettős szófajúak a korai ómagyar korban. Az ÓMS.: „Sydou myth thez *turuentelen* / fyom merth hol *byuntelen*" mondatban a hangsúlyviszonyok nehezen rekonstruálhatóságából fakad némi elemzési bizonytalanság: míg a *byuntelen (sine culpa)* határozószó volta biztosnak mondható, a *turuentelen* szó határozószó (határozó) és melléknév (névszói állítmány) egyaránt lehet. Ha stilisztikai szempontokat is figyelembe veszünk, a *mit* és a *miért* inkább hangsúlyos kérdő névmás, illetve kérdő névmási határozószó, ami erősebb emocionális tartalma miatt talán jobban illik a versbe, mint a kijelentés. — Az *-n* ragos módhatározók rendszerébe illeszkedett be — még az ősmagyar korban — jövevény határozószóink egyike: a *kölcsön*. Az *-n* az eredeti török határozószó végső mássalhangzója, így magyar szempontból ragtalan határozószó. További sorsa a magyar határozószókéval párhuzamos.

3. A b l a t i v u s r a g o s egyirányú határozószó kevés lehetett (a kései ómagyar korban is ez a primer ragosak legszegényebb csoportja, és ezek sem honnan? kérdésre feleltek). Későbbi adatok alapján a korai ómagyarban már létezhetett például a *széjjel*, de — feltehetően — már továbbfejlődött locativusi jelentésben (a *szét* csak a XVIII. század elejéről adatolható), az *egyedül* állapothatározószó; vö. BécsiK. 78: „ſègèſ ènget *egèdol [solus]* valot". Elszigetelt, rövid életű jelenségként, de valamelyest megszilárdult alakulatként élhetett — legalábbis a nyelvterület bizonyos részén, esetleg nyugaton — a HB. *charmul* szava (vö. JókK. 41: *egyel : semel)*.

T ö b b p r i m e r r a g o t t a r t a l m a z ó h a t á r o z ó s z ó k. — Ha az ómagyar kor határozószó-rendszerének morfológiai felépítését és a határozószók továbbtoldalékolhatóságát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy gyakran csatlakozik primer ragos határozószóhoz újabb primer rag (hasonló jelentésű vagy más irányt kifejező), sőt újabb primer ragok sorozata. E raghalmozásos szóalakok közül egyesek már összeforrott új határozószóként élnek az ősmagyar kor óta, vagy a korai ómagyarban válnak azzá. Ezek az egyszerű ragok (illetve a halmozásukkal keletkezett ragok) legtöbbször nyomósító szerepűek, a jelentés egyértelműbbé tételét szolgálják. Adatokat azonban csak a kései ómagyar

kor emlékei szolgáltatnak nagyobb számban, így a különféle morfémaszerkezeti típusok részletesebb bemutatására is ott kerül sor. Most csak néhány példával jellemezzük e határozószó-csoportot: a korai ómagyarban (esetleg az ősmagyarban) meglehetett már például az elemismétléses típus, mint a *fennen, jelennen*, a két locativusragot is tartalmazó *egyeten;* ez utóbbi ugyanis a kései ómagyarban már *-ben* raggal megtoldva és mód-, illetve állapothatározóvá válva általános: CornK. 54r: *egyetevmben : simul* (az adatok kevésbé támogatják azt a felfogást, mely szerint az *egyeten* határozószó ragvesztéssel keletkezett, másodlagos alakulat). A korai ómagyar korban meglehetett már e típusból a — valószínűleg — két lativusraggal *(-e + -g)* alakult *leg* nyomatékosító határozószó, talán a *viszont*, esetleg (főleg a beszélt nyelvben) a még tovább nyomatékosított *viszontag*, vö. 1460 k.: „Vicissitudo : *wyzontagw*" (Gl.). Nincs kizárva, hogy ősmagyar kori ragszilárdulás a *rögtön* (bár egyelőre csak 1800 körülről adatolható), mely a korai ómagyarra már a 'korán' → 'hamar' → 'azonnal' jelentésfejlődést is megjárhatta. Az *-l* ablativusragot *-n* locativusrag követi a *külön* határozószóban, de az *-n* mégsem irányváltoztató szerepű, mivel a *kül*, amíg határozószóként élt, már locativusi, sőt lativusi jelentésűvé is fejlődött. A locativusi jelentésű *kül*-höz azért járulhatott az *-n* locativusrag, hogy az időközben kiveszett (a *nélkül* névutóban megőrződött) *kül* határozószó funkcióját ebben a testesebb formában megőrizze, jelentését kifejezhesse. A *külön* eredeti 'elkülönítve, más helyen' jelentése valószínűleg már a korai ómagyarban bővült, fejlődött tovább egyéb helyhatározói és más, elvontabb viszonyjelentések felé; vö. JókK. 82: „mendenykyt *kewlewn [separatim]* boczattyauala Caſtellomokba".

Névszótövön primer ragok halmozódásával keletkezett újabb határozóragok is megszilárdultak, és ily módon is születtek határozószók. Ez a morfológiai típus is csak a kései ómagyar korból adatolható, de e ragos névszók közül egyesek már a korai ómagyarban megszilárdulóban lehettek. A kései ómagyar kori adatok alapján már a korai ómagyarban lehettek *-ig* és *-lan/-len* ragos *(váltig, elég, alig, végig, végiglen, egészlen)*, *-ta/-te (gyakorta, szerte, szinte)*, esetleg *-lag/-leg (végesleg)* és *-ént* ragos *(esmégént)* határozószók, illetve határozószóvá válóban lévő alakulatok, sőt e ragok közül némelyek (primer ragokkal is) együttesen is előfordulhattak egy-egy adverbiumban *(szintén* 'ugyanúgy, teljesen', *régenten, kevesennéiglen, hosszáiglan)*.

Primer ragot + önálló szóból keletkezett (szekunder) határozóragot tartalmazó határozószók. — Testes, szekunder határozórag általában akkor járul primer rag megszilárdulásával keletkezett határozószóhoz, ha — a primer rag aktivitásának gyengülésével — a határozószó jelentésének egyértelműbbé tételére van szükség. Így keletkezik (talán már a korai ómagyar korban) például az 'alul' jelentésű *alattomban* (erre utal az, hogy a kései ómagyar korban már átvitt 'titokban' jelentésben használatos: JordK. 348: „fel zakodanak es *alattomba* el meeneenek"), a 'szemben' jelentésű *ellenben* (vö. MünchK. 53ra), az *egyemben* 'együtt' és alakváltozatai (vö. JókK. 129: *egyenbe*, 139: *egyetlenbe : simul*). Ez az utóbbi határozószó meglehetősen gyakori a kései ómagyar korban (a JókK.-ben is); maga a morfológiai típus azonban a korai ómagyarban még elég gyenge lehet (még a kései ómagyarban is az), hiszen a primer határozóragok még eléggé őrzik funkciójukat, az újabb határozóragok közül pedig csak néhány létezik (megvan már a *-ben*, de még nincs *-be, -ből* stb.).

Önálló szóból keletkezett (szekunder) határozóraggal alakult határozószók. — Talán az előbbinél valamivel erősebb morfológiai típus ez már a korai ómagyarban is (később erősödő). Egyes elemei az ősmagyar korban keletkezhettek, például a tő és a *-val/-vel* rag kapcsolatából létrejött határozószók: *estve, éjjel, holval, reggel* stb. (ezek a kései ómagyar korra továbbragozódtak; BécsiK. 153: „Es mõda ènnèkem *èftuèleiglèn z holualiglan*": . . . Usque ad vesperam et mane, sőt már főnevesültek is, ami korai határozószói meglétükre mutat). Az ugor nyelvek tanúsága szerint ezeknél későbbi a *nappal*, de a korai ómagyar korban ennek is meg kellett lennie; vö. JókK. 7: „*napual* tetuolna". A rokon nyelvek vizsgálata alapján az *éjjel — holval* ('sötétben — világosban') szerkezet az ősi; ezt őrzi például az ÉrsK. 319: „ſem *eyel* ſem *holwal*". A *holval* jelentése később szűkült: csak a világos napfél kezdetét, a reggelt kezdte jelölni, majd a 'korán' jelentést vette fel, miközben helyét a *nappal* határozószó foglalta el; vö. PéldK. 70: „le vag az en kazam mynd *eyyel* es *nappal*": . . . in claro et obscuro. — A *-val/-vel* raggal keletkezett határozószók többsége időhatározó; ritkábban szerepelnek módhatározóként; vö. JókK. 20, 120 stb.: *byzonual;* 1486: „tugÿad *Bÿzonnÿal* hogh" (MNy. 21: 115); stb. — A szekunder ragok közül a *-ban/-ben (nyomban)*, a *-ra/-re (végre)* és feltehetőleg a *-szor/-szër/-ször (először)* teheti meg az első lépéseket abban az irányban, hogy a korai ómagyar korban, ennek vége felé egy-egy névszótövön megszilárduljon, amint erre — nagy óvatossággal — a kései ómagyar kor adatai visszakövetkeztetni engednek: ÉrdyK. 552: „ymaran ezen *nyomba* kŏwetkŏzyk ez may zent ewangeliom"; KazK. 76: „*uegre* megh eſmere"; MünchK. 86rb: „Mèndèn èmber *èlǫzèr [primum]* a· io boɔt vèti èlèuè". Az *először, egyszer* a beszélt élő nyelvben lehetett meg a legvalószínűbben. A kései ómagyar korból ez adatolható legbőségesebben és a legtöbb forrásból. — Az e típusba tartozó határozószók létrejöttük idején — amikor még a szekunder ragok névutós előzményei csatlakoztak a tőhöz — összetett szók voltak; csak az utótagok raggá válása után (ami fent említett ragjaink esetében az ősmagyarban, illetve a korai ómagyar korban következett be) váltak egyszerűekké.

Birtokos személyjelet (is) tartalmazó határozószók. — Mind morfémaszerkezeti, mind mondattani szempontból külön határozószó-típust alkotnak. Esetükben ugyanis olyan ragos névszók, mondatbeli határozók válnak határozószóvá, amelyek egyúttal birtokos szerkezetnek — birtokos személyjellel megjelölt — tagjai, csak bennük ez a szerkesztettség elhomályosult, és a birtokos személyjelet, valamint a szóalakzáró határozóragot tartalmazó birtokszó önállósult, lexikalizálódott, határozószóvá merevült. Ez a folyamat természetesen e határozószók születése esetében is fokozatos, így ezen a típuson belül is a megszilárdultságnak különböző stádiumaiban vannak az egyes elemek. — Erről a kérdésről csak a kései ómagyar korra vonatkozóan tudunk többet mondani. E típus korai ómagyar kori létére néhány olyan — kódexek korabeli — határozószó utal, amely gyakran előfordul a különféle forrásokban, a kódexeken kívüli írásbeliségben is; vö. FestK. 370—1: „erewwel el wonzya *heyaban [frustra]* ellene akaroot"; összetett szó előtagjává is tapadt: XVI. század első harmada: „en bines vagÿok . . . az en hitemnek *hÿaba*ualo emleÿteseben" (MNy. 72: 502); MünchK. 69va: „*Bizoňaba [Profecto]* tanoſſatoc"; 1456 k.: *bizonaual* (Gl.); stb.; ezekben határozórag zárja a szót. Lehetett azonban olyan morfémaszerkezetű határozószó is ebben a cso-

portban, melyben a birtokos személyjel a szóalakzáró morféma: a kései ómagyar korban mind ige, mind melléknév, mind határozószó előtt oly gyakori 'túlságosan, különösen' jelentésű *felette* fokhatározószó például már a korai ómagyarban létrejöhetett; vö. FestK. 377: „elegge ees *felette [super]* fertezтem een bỹneỹmnek ſaaryban". Birtokos szerkezetre visszavezethető névutós szerkezetből válhatott ki (a kései ómagyar korban rendkívül gyakori a *mendeneknek felette* 'leginkább'), és önállósult fokhatározószóvá. Erre a mondattani és jelentéstani lehetőséget olyan konstrukciók adhatták meg, amelyekben már maga a névutós szerkezet is fokozó szerepű volt, és azt melléknév vagy határozószó követte; vö. TelK. 26: „ette hazas tarſod: zvli tenekȏd . . . ez vilagnak *leaninac fȏlȏtthe:* dyccȏſegȏs leant", 33: „a mv *bȏcȗletȏnknec fȏlȏtte* igȏn irgalmas".

Középfokjelet (is) tartalmazó határozószók. — A kései ómagyar kori adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a korai ómagyarban (de talán már az ősmagyarban is) elég szépszámú reprezentáns révén létezett ez a morfológiai típus. E határozószók morfémaszerkezeti szempontból három fő csoportra oszthatók. — a) Az elsőt az jellemzi, hogy a névszótőhöz járul a határozórag (mégpedig ősi rag), és ezt követi a középfokjel; vö. JókK. 8: „Mykent *alab [infra]* ỹelenyk", 129: „Ew *eleb [primus]* . . . kezduala tenny", 61: *gyakortab;* MünchK. 36va: „keuèſenne *eleb* mẽuèn". Ebbe a szerkezeti típusba tartozik az *elesztébb* határozószó is (bár az is lehetséges, hogy sosem volt az élő nyelv szava, csak a kései ómagyar kori kódexfordítók szóalkotó tevékenységének terméke); vö. BécsiK. 17: „èz *èlèztèb [primum]* Mèſopotamiaban lakozot". — b) A második csoportban először a középfokjel kapcsolódik a tőhöz, és ehhez járul a határozórag; vö. 1515: „*teobbe* neky en nem hyzek" (Száz. 1879: 337); WinklK. 319: „*kewesbe* zereth"; GuaryK. 18: „*ńiluabban* meg oſmerod"; stb. — c) A középfokjelet tartalmazó határozószók harmadik csoportját az különíti el az előzőktől, hogy az ide sorolható határozószók egyáltalán nem tartalmaznak határozóragot. Ezekben a középfokjel szilárdul meg, és ez a szóalak válik szótári szóvá. Ilyen a ragtalan *hamar* határozószó fokozott alakja; vö. 1498: „minth *hamareb* Debreczenheòz iuthatok" (MNy. 32: 53). A közkeletű felfogás szerint nincs határozórag a *beljebb, feljebb, kijjebb* határozószóban sem. Ezek talán már élnek a korai ómagyarban (vö. JókK. 63: „*felyeb* emelkedykuala"), a *lejjebb* azonban még a kései ómagyar korban is, úgy látszik, hiányzik. Rag nélkülinek szokás tekinteni az (óm. *jonkább* >) *inkább* határozószót is (ami a kései ómagyar kori törzsanyagunk leggyakoribb névszói alapszavú határozószója, és már az ősmagyarban létrejöhetett). Morfológiai felépítése azonban nem teljesen világos: *-k*-ja ugyanis nemcsak kicsinyítő képző lehet, hanem lativusrag is (vö. TESz.). — Egyes vélemények szerint ragtalan az *előbb, utóbb* határozószó is, ezekben azonban valószínűbbnek tarthatjuk a primer rag jelenlétét (előbb, utolb), ezért a középfokjelet tartalmazó határozószók első csoportjába kerültek.

Ragtalan határozószók. — E határozószó-típus keletkezésének ideje jóval a nyelvemlékes kor előtti periódusra tehető, de egyes elemei napjainkig megmaradtak, őrizve az ősi formát. Többségükre szintén a kései ómagyar kortól valók az első adatok. Közöttük régiek és újabbak egyaránt találhatók. E határozószók többsége úgy keletkezett, hogy egyes (főleg időt, módot jelentő szóval kifejezett) ragtalan határozók jelentéstanilag elszigetelőd-

tek, önállósodtak, és akkor is ragtalanul fejezték ki főleg a cselekvés idejét és módját (esetleg állapotát, fokát, intenzitását), amikor ennek a funkciónak a betöltésére már a paradigma ragos alakjai is képessé váltak; például a ragtalan *reg* akkor is 'reggel' jelentésű időhatározó volt, amikor már élt a *reggel* ragos alak is. Az ily módon önállósodott ragtalan alak határozószóvá vált. A ragtalan határozószóhoz később sokszor — a többi (sokkal gyakoribb) ragos határozó analógiájára — határozórag tapadt, és például *hamar—hamaran*, *rég—régen* típusú kettősségek keletkeztek. Az ilyen kettősségek léte egyúttal megadta a lehetőséget, a mintát a ragtalan határozószók keletkezésének másik, ritkább módjához is, ahhoz, hogy ragos alakból ragvesztéssel, a rag elmaradásával is keletkezzen határozószó. Az adatok azonban nem nagyon segítenek annak megállapításában, hogy a ragtalan határozószó melyik módon jött létre. Az előfordulások kronológiája természetesen ezúttal sem tükrözi a tényleges események időrendjét. Mégis: valószínűbb, hogy eredetileg is ragtalan volt például a *hamar, reg, rég, meg* 'ismét': KTSz.: „*[ha]mar* ele mulhaſ[ſ]a", „hiteſſec *hamar*"; l. még JókK. 91: „ha az ſrater holual *reg* eret ȝewlewtt ennek" (vö. (†1086) [XII—XIII. század]: ? *Regun:* PRT. 8: 270); SzabV.: „Nagy bws yonhal *meg* vyȝȝa terenek"; MünchK. 25va: „z ton *meg* vgan" (a cselekvés ismétlődését fejezi ki); talán ragvesztéssel keletkezett a *bátor* stb.

A ragtalan határozószók egy csoportja *-ván/-vén* képzővel zárul. Szóvégi *-n*-jük eredetileg locativusrag volt, de a korai ómagyar korra feltehetőleg elhomályosult ragszerepe, és a nyelvi tudatban az előtte levő képzőbe beleolvadva, annak részévé válva jelenik meg. E képző ritkán szerepel határozószókban. A kései ómagyar korban is csak a *nyilván*-ra van adatunk. Ez viszont olyan gyakran fordul elő a kódexekben, levelekben és egyéb forrásokban, hogy korai ómagyar kori létét bízvást feltehetjük. Antonimája, a *titkon* a KTSz.-ból is adatolható. — A ragtalan határozószók között találjuk (az ómagyar korban még igen kevés idegen eredetű határozószóink egyikét) a *kölcsön*-t, mely ősmagyar kori török átvétel lehet. A magyar határozószó-rendszerbe való könnyed (és máig tartó) beilleszkedését *-n* végződése tette lehetővé; vö. MünchK. 11vb: „*kolɪon* veuǫtǫl".

A morfematikai változatok

Az eddigi morfémaszerkezeti tárgyalás során az egyes határozószók alakváltozatai — amennyiben morfológiai felépítésük különböző — egymástól távolra kerültek. Most együttesen vizsgáljuk fő sajátosságaikat. A korai ómagyar korban az jellemzi őket, hogy a ragtalan vagy ragos határozószó mellett határozóraggal vagy ragokkal b ő v ü l t változat áll; ilyen lehetett: *rég : régen, hamar : hamaran, titkon : titkonnan, reg : reggel* stb. A hosszabb alakváltozatok nyomatékosítási céllal keletkezhettek, de e jelentéskülönbségük már a korai ómagyarban gyengülhetett, és a különféle változatok közti választást inkább egyéb hangulati, stilisztikai célok, különböző fordítói ízlés, ritmikai igények stb. határozhatták meg. — Létezhetett már az alakváltozatok másik fő típusa is, melyet az jellemez, hogy azonos tőhöz különböző ragok tapadásával jönnek létre az alakváltozatok: *messzől : messzünnen, örökké : örökiglen, elesztébb : először* stb. Mindenképpen az első típus lehetett az erőteljesebb, a gyakoribb, az alakváltozatok tipikus keletkezési módja. (Ez nyelvünk agglutináló jellegével is összefügg, ugyanis a nyelvi rendszer típusa bizonyos mértékig meghatározza a továbbfejlődés irányát, lehetőségeit.) A má-

sodik típus pedig a ragszilárdulás különféle megvalósulásait, ingadozásait illusztrálja, amelyek a fordítók egyéni nyelvhasználati eltérései mellett történeti egymásutániságot is mutathatnak (például a régebbi *elesztébb* és az újabb *először* változat). A korai ómagyar kor kevés adata semmiféle egyértelmű latin hatás érvényesülésének felismerését nem teszi lehetővé.

A névmási alapszavú határozószók

Szorosabb, zártabb rendszert alkotnak, mint a névszói (és igenévi) alapszavúak. Ennek az a magyarázata, hogy sokkal kevesebb névmástő szolgál alapul a ragszilárduláshoz, mint ahány főnév, melléknév, számnév vagy igenév. A kevesebb, sőt listázható névmástő jobban biztosítja a megfelelő adverbiumegyedek összetartozását, s ezáltal egymásra hatásának intenzitását.

A névmási alapszavú határozószók csoportja mind morfémaszerkezetét, mind funkcióját tekintve meglehetősen bonyolult. Egy részük egy tőmorfémát (és különféle toldalékokat, például *hol, majdan, miért)*, más részük két-három tőmorfémát is tartalmaz (például *valahol; ottogyol, tahát, idestova*). Ebből a határozószó-csoportból azokat tárgyaljuk ebben a fejezetben, amelyeknek egy tőmorfémájuk van. A többit az összetett határozószók közé utaljuk. Közülük külön alfejezet foglalkozik azokkal az összetett szavakkal, amelyek tipikus névmási előtagot tartalmaznak (például *soha, néha, valahol*), s funkcionálisan az egyszerű névmási alapszavú határozószókkal mutatnak rokonságot. A határozatlan és általános névmási határozószók ugyanis tipikusan előtagot tartalmaznak, de a mutató és a korai ómagyar korban talán már a vonatkozó névmási határozószók egy része is kaphat előtagot (például *ugyanottan, amúgy; aholott*).

A tárgyalás során a többirányúság érvényesülésének figyelembevétele mellett azt a szempontot is célszerű felvenni, hogy az egyes névmási alapszavú határozószóknak megvan-e a tipikus helyettesítő funkciójuk, anaforikus szerepük a mondatban, vagy nincs meg (az *ott* helyettesítő, a *tavaly* nem). A helyettesítő funkciójúakon belül pedig — mind funkcionális, mind alaki szempontból — szükség esetén figyelemmel leszünk arra, hogy mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan vagy általános névmási, illetve helyre, időre vagy egyéb határozói körülményre utaló határozószóval van-e dolgunk.

A helyettesítő és a nem helyettesítő funkció

A névmási határozószók elsődleges és alapvető szerepe — a névmásokéhoz hasonlóan — a helyettesítés: határozói mondatrész helyett állnak, arra utalnak, akár ragos névszó, akár névutós névszó, akár határozószó fejezi ki e határozót. Egyes névmási határozószók azonban az idők folyamán elvesztik ezt a helyettesítő funkciójukat, és úgy viselkednek, mint a nem névmási alapszavúak, azaz: a viszonyjelentésen kívül fogalmi jelentés is kötődik hozzájuk, vagy más szóval: „határozott(abb) fogalmi tartalmúvá" válnak (ez szintaktikai kapcsolódási lehetőségeikben is megmutatkozik).

Ez a fontos jelentésfejlődési folyamat már az ősmagyar korban megindulhatott, a korai ómagyarban (és majd a későiben) pedig tovább folytatódik. A névmási tövű *távol* például már az ősmagyar kor óta a *messze* szinonimája lehet; vö. JókK. 114: „budoſnac . . . *tauol*ualo helyekben"; PeerK. 340: „*tawol* vala

tǫlǫk"; hasonlóképpen konkrét fogalmi jelentésű a feltehetően ősmagyar kori szóhasadás eredményeként létrejött *tavaly;* vö. 1435: ? „Stephanus dictus *Thawaly*" szn. (MNy. 67: 235); 1533: „*Tawal* . . . hazamhoz ywt vala" (ItK. 1: 141); jelentésfejlődésének útja a következő lehetett: 'amarról, amarra' → 'amakkor, amaz évben' → 'tavaly'; egyéb példák (a kései ómagyar korból): JókK. 21: *toua;* PéldK. 77: „az veenſeg engem *touab [ultra]* nem hagy elny"; SzabV.: „Hogy ne lathna *towabba* aʒ karath"; BécsiK. 19: *Tegeten : Nuper;* stb.

Erre a — helyettesítő szerepét elvesztő — határozószó-csoportra az jellemző, hogy tövük ősi névmástő, elsősorban a *të-/tu-* ~ *to-* ~ *ta-* (l. fent), az *i-* ~ *ë-* ~ *e-/u-* ~ *o-* ~ *a-* (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a leggyakoribb változatokat megjelölve: *i-/o-*) és a *ma-* ~ *mo-* mutató névmások. Éppen régiségük, elavulttá válásuk következtében szűnhetett meg korán eredeti deiktikus szerepük, és válhattak fogalmi jelentéssel is bíró határozószóvá; vö. MünchK. 16ra ~ JordK. 382: „*ỹngỹen [gratis]* vetteetek, *ỹngen [gratis]* aggỹatok"; 1486: „*Igken* fogada hogh" (MNy. 21: 115); AporK. 55: „*Altal* mentǫnk túʒǫn es viʒen"; JókK. 16: „engedelmeſſegnecmỹata *maỹdan [statim]* oda menỹent hoʒʒaỹa"; stb. A kései ómagyar kori adatok alapján az ómagyar kor elején (sőt már az ősmagyarban) ilyen szerepben lehettek használatosak.

A helyettesítő szerep megszűnése is — mint minden nyelvi változás — viszonylag lassú folyamat, ebből következően minden korban vannak átmeneti alakulatok. Ezekről a kései ómagyar kor kapcsán tudunk többet mondani: akkor tudjuk igazolni például a *ma* határozószó ilyen jellegű változását, bár valószínű, hogy ez a folyamat már a korai ómagyar korban megindult; eredetibb 'most' jelentésében helyettesítő szerepű (az *itt* helyhatározószó időhatározószói megfelelője), újabb 'a mai napon' jelentése alapján viszont már a nem helyettesítő funkciójú csoportba tartozik (a *tegnap, holnap*-félékkel egy jelentéskörbe); eredeti jelentésére vö. BécsiK. 19: „*Ma [nunc]* . . . kèzèſtèſ-ſèdm̃g"; MünchK. 88ra: „iǫ aʒ idǫ ꝛ *ma [nunc]* vagon" ~ JordK. 634: „el ỹewt aʒ hora, es *maſth* vagỹon". — Az újabban keletkezett 'a mai napon' jelentése is adatolható már a BécsiK.-ből: 5: *ma : hodie.* A *most* határozószó léte is arra enged következtetni, hogy a *ma* eredeti jelentése továbbfejlődött ('a mai napon' jelentéssé), a 'nunc' jelentés egyértelműbbé tételére pedig létrejött a *most* alak.

(A névmási alapszavú határozószók további elemzése során — a többirányúság és a morfémaszerkezet vizsgálatakor — nem válik szét ez a két csoport, de ha valamely jelenség ezzel összefügg, akkor megtesszük a szükséges megjegyzéseket.)

A többirányú határozószók

E határozószó-csoportot is jellemzi az irányhármasság. Alapját olyan h á r o m i r á n y ú k i s r é s z r e n d s z e r e k képezik, amelyek az ősmagyar kor eleje óta szilárd és feltehetően gyakori elemei nyelvünknek.

1. A) Legfontosabb köztük az a típus, melyben a l a k i l a g é s j e l e n t é s b e l i l e g e g y a r á n t érvényesül az irányhármasság. Ez jellemzi az ősi *i-/o-, ho-* névmástövű primer ragos határozószókat. Az *innen, itt, ide;*

onnan, ott, oda csoportban a locativusi és a lativusi elem eredeti irányjelentésében szerepel, a honnan? kérdésre felelő határozószóban azonban az *-n* locativusrag (megismételve) szilárdult meg. A kérdő névmási határozószók közül pedig a locativusban sem locativusrag van, hanem ablativusi *(hol)*. Ezt a jelenséget már sokféleképpen magyarázták, de a kérdés még ma sincs egészen tisztázva. Mindenesetre, ha hangtani magyarázat helyett a funkció szempontjából közelítünk a kérdéshez, közelebb juthatunk az igazsághoz: ha a locativusi jelentésű határozószók *(itt, ott, hol)* vizsgálatából indulunk ki, megállapíthatjuk, hogy a pillanatnyi helyre való rámutatás (akár közelre, akár távolra) olyan ősi szükséglet, amit már a rokon nyelvi együttélés idején — az ősi *-t* locativusragnak az *i-/o-* mutató névmási tőhöz való illesztésével és megszilárdulásával — kielégített a nyelv. Az *itt, ott* tehát ősi elem. Ezekhez képest újabb, de valószínűleg még ősmagyar kor előtti lehet a locativusi kérdő névmási határozószónak a *hol* formája. Az ugor kori *-l* rag elsődleges ablativusi szerepe mellett már korán, legkésőbb az ősmagyar kor elején felvehette a locativusit. (Az ómagyar korból gazdagon dokumentálható az ablativus → locativus irányú jelentésfejlődés; ugyanakkor *-l* ragos határozószók rögtön a locativusi funkció betöltésére is keletkezhettek.) Abban az időben tehát, amikor egy *-l* ragos határozószó ablativusi és locativusi jelentésben egyaránt szerepelt, a *hol* alak a locativusi funkcióra kötődhetett le, miközben a feltehetőleg korábbi locativusi *hon*-t visszaszorította (a *hun* szórványosan, nyelvjárási szinten ugyan ma is él). A felszabaduló *hon* alak és a „betöltetlen" ablativusi szerep pedig „egymásra talált", míg végül az ablativusi irányú kérdő névmási határozószóban az *-n* rag megismétlődve szilárdult meg *(honnan)*. — A locativusi határozószók közül csak a *hon*-nal, illetve a *hol*-lal történhettek meg a fenti események (mivel csak az *-l* ragnak van meg az a képessége, hogy ablativusi és locativusi funkciót egyaránt betöltsön), az *itt, ott* alakja és jelentése azonban változatlan maradt. Eszerint nem volt „belső" ok az *innen, onnan* kialakulására; ezek „külső hatásra", a *honnan* analógiájára jöhettek létre.

Magyar szempontból tehát e legősibb névmási határozószó-családunk létrejöttének és rendszerré szerveződésének kronológiája a következő lehetett: legrégibb az *itt, ott* (uráli vagy finnugor), talán ugor kori a *hol*, ennél valamivel későbbi (de még az ősmagyar kor legelejéről való) a *honnan*, végül (de még ez is ősmagyar eleji) a *honnan* analógiájára keletkezett *innen, onnan*. — E változási folyamat leírása során nem említett lativusi alakok: az *ide, oda, hova* az *itt, ott*-hoz hasonlóan ősiek lehetnek, és szilárdan tartják magukat az egész magyar nyelvtörténet folyamán.

E határozószó-csoport tagjai a korai ómagyar korban is elsősorban helyhatározók. Egyes elemek azonban ekkor, de feltehetően már az ősmagyar korban is, időhatározószóként is szerepelnek. A *hol*-t például már az ÓMS. így rögzítette: „Tuled ualmun de num ualallal *hul* yg kynʒaſſal / fyom halallal" (itt az 'amikor' értelmezés valószínűbb, mint a 'hogy'). De az *ott(an)* is élhet időhatározószóként, részben azért, mert a kései ómagyar korban ez a szerepe rendkívül közkeletű (1492: „*ottan* el mene mihelen ebellek": MNy. 37: 203), de annak alapján is, hogy a kései ómagyar korban igen gyakori *legottan*-ban csak az 'akkor' jelentésű *ottan*-t nyomatékosíthatja a *leg* határozószó (a *legottan* a JókK.-ben például 61-szer fordul elő); más névmási helyhatározószók is lehetnek időhatározók, például az *innen*, hiszen csak ilyen jelentésben alkothatott 'ezután, ettől kezdve' jelentésű összetételt a *tová*-val; vö. NádK. 315: „*Innen toua* hamiſſan itelven valakit megnem bantaz" stb.

Ezeknek az ősi határozószóknak számos alakváltozata keletkezhetett már az ősmagyar vagy a korai ómagyar korban. A kései ómagyar adatok alapján az ablativusi irányúak lehetnek már ekkor is a leggazdagabbak alakváltozatokban (pl. JókK. 18: *honnatt;* MünchK. 86vb: *honnan;* FestK. 387: *honnag;* NagyszK. 5: *honnaton),* de a locativusiak között is biztosan éltek a nyomósított formák (pl. GuaryK. 24: *ottan),* míg a lativusi irányúak egyalakúak lehettek (pl. JókK. 128: *houa).*

Az eddig tárgyalt ősi határozószó-csoportokon kívül a korai ómagyarban talán három alakkal kifejezett háromirányúság jellemzi a *ma* 'most' határozószó családját is: az ősmagyar kor eleji *má* mellé valószínűleg ekkor keletkezik a meddig? kérdésre felelő *máig(lan);* vö. BécsiK. 4: „holualtol foguā mēd *maiglan [usque nunc]* al a mèzọn", és talán a mióta? kérdésre felelő *mától-fogván* is (ez ugyan névutós alakulat, de mivel az addig kétirányú határozószócsoportot háromirányúvá teszi, vagyis rendszer-kiegészítő szerepe van, határozószószerű alakulatnak tekinthető; vö. MünchK. 32va: „nem iȝom *matolfoguan [amodo]*"). Mindenképpen ez a csoport legfiatalabb tagja (szerkezetét tekintve összetett).

Problematikus az *azóta, akkoron, addig; ezóta, ekkoron, eddig* irányhármasság megléte is. Ezúttal is különböző időkben keletkezett határozószó-egyedek szerveződtek — a háromirányúság kifejezésére törekvés eredményeképpen — kis részrendszerekké, de lehet, hogy ez a folyamat csak a kései ómagyar korra teljesedett ki (ezért tárgyalásukat, valamint a *mióta, mikor, meddig* csoport elemzését l. a kései ómagyar korról szóló fejezetben).

A kései ómagyar kori adatok alapján valószínűsíthető, hogy az eddig tárgyalt ősi névmástövű háromirányú határozószókon kívül a korai ómagyarban néhány — primer raggal ellátott — testesebb névmástövű háromirányú határozószó-család is élt; ezek a *minden-, egyéb-* és *más-* tövűek; vö. JókK. 13: *mendenewt : circumquaque;* MünchK. 37rb: *mēdènǫnèn : undique,* 95vb: *egebǫnnèn;* FestK. 393: *egebewnnegh : aliunde;* 1517: *egyebwve* (TörtT. 1890: 559); NádK. 17: *Maſut;* stb.

B) Az a jelenség, hogy három irányt két alakkal fejezzen ki a nyelv, a névmási alapszavú határozószók körében ritka lehet. Az ősi eredetű *túl, tova; tél, té* funkcionálhatott esetleg így, mivel valószínű, hogy a *túl,* illetve *tél* alak az ablativusi és a locativusi szerepet is betöltötte (itt is ősmagyar kori ablativus → locativus irányú jelentésváltozásról van szó). Az eredeti ablativusi jelentés már a korai ómagyarban kezdhet visszaszorulni, hiszen az ablativusragos alakot a kései ómagyarból már csak hol? kérdésre felelő szerepben tudjuk adatolni: SzabV.: „ leg ottan *twl*belwl . . . vyadalth . . . twrletenek", úgy is ritkán. A lativusi *té* és még inkább a *tova* viszont tartja magát a korai ómagyarban, de valamennyire még a későiben is.

C) A határozószó jelentésbővülése következtében a névmástövű határozószók között is lehet olyan (eredetileg feltehetően egyirányú) szóalak, amely alkalmas mindhárom irány kifejezésére. Ez azonban a helyettesítő funkciójúakra nem jellemző; azokban a határozóragok jobban őrzik eredeti jelentésüket. A kései ómagyar kori adatok szerint a helyettesítő funkcióját elvesztő, jelentésében a névszói alapszavú határozószókhoz hasonló *távol* határozószó viszont — valószínűleg — így viselkedik. A kései ómagyar korban eredeti ablativusi jelentésében egyre ritkább (MargL. 8), a JókK.-ben már locativusként is előfordul (114: „*tauol*ualo helyekben"), és az egész korszakban így a leggyakoribb. Lehetséges, hogy — megfelelő jelentésű

ige mellett — már a korai ómagyar korban lativusi irányúvá is vált (ahogy lativusi jelentésű már az ÓMS.-ban a *kívül*); de a KeszthK. régies nyelve is adhat alapot ennek a feltevésére: 271: „*tawl* tette".

2. K é t i r á n y ú h a t á r o z ó s z ó k is lehettek. A többirányú névmási határozószókra ugyan a háromirányúság jellemző, de feltehetően, legalábbis átmenetileg kétirányúak is voltak köztük: például a *ma*, *máiglan*, amíg nem jött létre a mióta? jelentésű alak; a *távol*, amíg ablativusi és locativusi jelentése mellé nem társult a lativusi is stb.

Jelentésük alapján esetleg kétirányú csoportot alkothatott a *há* 'mikor?', *míg* 'meddig?' határozószó, de ez az összetartozás mindenképpen lazább lehetett az eddig említetteknél, hiszen a tő — amelynek az azonossága erősebben biztosítja a két határozószó egymásra vonatkoztatását, kapcsolatát — különböző. A *há* a *hová* határozószó alakilag és funkcionálisan elkülönült változata; ősmagyar kor eleji lehet az elkülönülés; ilyen koraiságára utal az, hogy az ómagyar korból 'mikor' jelentésében csak elvétve adatolható, hogy más szófajúvá (kötőszóvá) válása már a KT.-ből kimutatható, hogy továbbtoldalékolt formája: a *hát* is elavulóban van nyelvemlékeink szerint, sőt volt ideje a *tahát* 'akkor' összetételbe is beépülni. Hasonló jellegű (tövében is különböző) laza kétirányú csoport lehetett a korai ómagyarban a *hát* 'akkor' *addig* is. A *hát* valószínűleg szintén ősmagyar kori ragszilárdulás eredménye; erre utal az is, hogy már a kései ómagyar kor elején háttérbe szorul (az *akkoron* nyomására), sőt időhatározói jelentését elvesztve tartalmatlan töltelékszószerű elemmé válik (a SzabV. mindkét használatát illusztrálja; vö. „Halalth es vallottak *hat* ['akkor'] nemellyek", „Mert Eʒ . . . lwn nalok *hat* twkelletes). Az *addig* korai ómagyar kori fejlemény lehet, mint erre a kései ómagyar kor eleji nyomatékos *addiglan* adatok is utalnak; végleges rendszerbeli helye a kései ómagyar korban az *azóta*, *akkor*, *addig* határozószó-család lesz.

A helyettesítő funkciójú névmási alapszavú határozószókat tehát az ősmagyar kor óta erősen jellemzi az irányhármasság. Ez a sajátosság a korai ómagyar kor folyamán — mind a hely-, mind az időhatározószók körében — erősödik. Részben azáltal, hogy újabb, testesebb névmásokon is megjelennek a primer ragok *(mindenütt)*, részben úgy, hogy ősi névmástövű határozószó mellé újabb irányt kifejező társ keletkezik *(máiglan)*, részben pedig a határozószó jelentésbővülése révén. A névmási alapszavú határozószók körében a háromirányúságnak az a tipikus esete, amikor a három irányt alakilag is különböző elemek fejezik ki.

3. A többirányú, névmási alapszavú határozószók m o r f é m a s z e r k e z e t é t v i z s g á l v a a következőket állapíthatjuk meg. Nagy többségük ősi névmástő és primer határozórag kapcsolatából áll *(hol, ma)*. A határozóragok halmozódhatnak is *(honnan, innet, onnag)*. Egyes határozószókhoz nyomatékosító funkciójú újabb primer rag is járulhat *(ottan, honnaton)*. — Ősi névmástőhöz, illetve névmási határozószóhoz primer ragok származékai is kapcsolódhatnak: a korai ómagyarban ilyen az *-ig* és talán a *-lan/-len (míg, addig, máiglan)*. — Primer ragok (ősi névmásokon kívül) még újabb, testesebb névmástöveken is megszilárdulnak *(egyebünnen, mindenütt)*. — Néhány határozószó (illetve határozószószerű alakulat) névmás és névutó kapcsolatából áll *(mátólfogván, mikoron)*; ezek lehetnek a legfiatalabb rendszer-kiegészítő elemei a háromirányú határozószó-családoknak.

1. Már az ősmagyar korban elég gazdag csoport. A legegyszerűbb morfémaszerkezetű elemekben az ősi *i-/o-*, *të-/to-*, *më-/mo-* mutató, valamint a *ho-* és *mi-* kérdő névmástőhöz tapadtak a primer ragok. — Úgy tűnik, hogy a különböző jelentéstani csoportok közül a helyhatározó lehetett közöttük a legkevesebb. Ez valószínűleg abban leli magyarázatát, hogy a névmási helyhatározószók körében erős az irányhármasság, így e határozószók zöme a többirányúak csoportját gazdagítja (pl. *innen, itt, ide; túl, tova*). Egyirányú helyhatározószó lehetett mégis például az *által*. Feltehetően eredeti ablativusi jelentését korán elvesztette, hiszen a kései ómagyar korban annak már nyoma sincs, hanem csak lativusi szerepben él, és mint ilyen, erősen halad az igekötővé válás felé. Régiségére mutat az a tény is, hogy a korai ómagyarban már melléknévként: 1269: *Altaluth* (OklSz.) és névutóként is szerepel. — Az időhatározószók körében az ősmagyar és a korai ómagyar korban gyengébb a háromirányúság, következésképpen több — egyszerű morfémaszerkezetű — egyirányú határozószóval találkozunk: Ilyen lehet például a *tege*, hiszen nyomósítási céllal továbbragozott alakváltozatai is koraiak: 1337: ? *Thege* szn. (OklSz.); vö. még: BécsiK. 19: *Tegeten : nuper;* 1515: *Tegetlen* (RMKT. I²: 487). Valószínű, hogy már az ősmagyarban mikor? kérdésre felelővé vált a (*távol*-tól elkülönült) *tavaly*, és csak ebben az egy irányjelentésében volt használatos. Az *m-* kezdetű ősi mutató névmási tő van az ősmagyar kor végén, ómagyar elején biztosan meglévő *már* határozószóban (vö. SzabV.: „nÿnc3 ſegedelm *mar* twb"): koraiságára utal a kései ómagyar kor elején oly gyakran és az egész nyelvterületen előforduló *immár* összetett határozószó és ennek nyomatékosított alakja, az *immáran* is; *-á-*ja lativusrag, eddig tisztázatlan *-r* eleme pedig talán a *mért* analógiájára került a tőhöz (l. HB.: *meret;* ÓMS.: *merth*): ennek hatására a még hosszú magánhangzós *má* határozószóhoz (vö. *há*) is hozzátapadhatott az *-rt* (> *márt;* ez az alak későbbi nyelvjárásokban és a gyermeknyelvben is megtalálható), amiből a szóvégi *-t* eltűnésével állhatott elő a *már* (az *-ért* rag *-t*-je nyelvjárásokban gyakran hiányzik). Az eredeti, *-r* nélküli *má* alakot a GuaryK. őrzi: 65: *imma*, ragozott formáját *(mán, mág)* pedig a későbbi nyelvjárások. A *majd* határozószó is — melyben a lativusragot locativusrag követi — ősmagyar kori lehet: erre utal, hogy eredeti helyhatározói ('itt') jelentéséből időhatározóvá ('most' → 'azonnal') válva, valamint nyomatékosítva jelenik meg a kései ómagyar kor elején (JókK. 16: *maÿdan : statim*), sőt módosítószói előfordulásai is vannak. Szintén ősmagyar kori lehet a hasonló felépítésű *hajdan*, a *mi-* tövű, már 'mihelyt' jelentésű *miné;* vö. DebrK. 349: „Legottan: *mine* kezőne . . . Maria . . . Ianos be telec" stb. — Az ősi névmástövet és primer határozóragokat tartalmazó határozószók zöme egyéb határozói körülményre utal (főleg mód- és fokhatározók); ezek valójában semlegesek az irányulás szempontjából. Ősmagyar kori például a *hogy*, mely a HB.-ben és a KTSz.-ban kötőszóvá válva is többször előfordul, de vonatkozó névmási határozószóként is adatolható: HB.: „mıv vogmuc. *Hug* eſ tıv latıatuc"; KT.: „ÿmletí. ug *hug* ana ſciluttet". Hasonló sorsú lehet a *mint*, melyet vonatkozó névmási módhatározószóként őriz a KTSz.: „*ment* en tudum". Ősi módhatározószó még például: KT.: *ug;* KTSz.: *vg[o]n;* ÓMS.: *yg;* az *úgyan* alapján a nyomatékosított *ígyen* alak is élhetett a korai ómagyar korban, sőt valószínű, hogy alakilag és jelentésbelileg elkülönült változata, az *ingyen* is megvolt; vö. BécsiK. 18: „ǫ ſèzègèc *ingèn* ['egy-

általán ⟨nem⟩'] mégném zālaltathatic". Az alaki elkülönülés azonban még nem lehetett teljes, hiszen még a kései ómagyar korban is felbukkan az *igyen* alak a tagadást nyomósító szerepben: SzabV.: „A33al Sabachnak *ygen* lem arthattak". Az *igyen* módhatározószó másik, korán elkülönült alakja a kései ómagyar kor egyik leggyakoribb fokhatározószója: JókK. 42: „*ygen* gyakorta": *multum* saepe; 1486: „*Igken [ɔ: Ighen]* fogada" (MNy. 21: 115); stb. Az *úgy* és az *úgyan* alaki elkülönülés nélkül is használatos lehet fokhatározószóként (vö. BécsiK. 18). Egyébként az *úgy* határozószó előzménye, az *oly* (valamint az *ily, mely*) kötődött le a fokhatározói funkció kifejezésére: HB.: „*wl* keferuv".

Az ősi névmások közül a *mo-* mutató és a *mi-* kérdő (illetve határozatlan) névmástövön nemcsak primer ragok szilárdultak meg, hanem szekunder ragok is. A *mo-* névmás és a *-val* rag kapcsolatából származó *monnal* az ősmagyar végén vagy a korai ómagyarban keletkezhetett, hiszen a kései ómagyar kori szövegekben már továbbfejlődött (hasonlító kötőszói) szerepében is ritka.

A *mi-* névmás *-ért* ragos alakjával már a HB.-ben találkozunk: „Ge mundoa nekí *meret* nū eneÿc" (a korai ómagyarban már általános használatú kötőszó is lehet: KT.: *mert*). A későbbiekben is gyakori, széles körben használatos kérdő és vonatkozó névmási határozószó. Ebben a szerepben osztozik a *mire* határozószóval (sőt a kései ómagyar korban ez a gyakoribb), ami talán szintén a korai ómagyar korban kezdhetett megszilárdulni. Hasonló sorsú lehet a kései ómagyarban oly gyakori *miként* stb.

2. Az eddigieknél fiatalabbak azok a határozószók, amelyek az *ez, az, ezen, azon* névmás és valamely határozórag megszilárdulásából keletkeztek; vö. AporK. 70.: *azonban* 'azonnal'; BirkK. 3b: *azonnal;* korai ómagyar kori lehet az *azért* (a kései ómagyarban már kötőszóként is általános használatú), az *akként* (vö. MünchK. 60ra), az *azonként* (vö. MünchK. 12rb) stb. — Egyéb névmástövekhez is járulnak különféle szekunder ragok, melyek talán a korai ómagyarban kezdenek határozószóvá válni; vö. JókK. 46: *mendeneſtewl : totus;* BécsiK. 176: *egèbkent : alioquin.*

3. Az egyirányú, névmási alapszavú határozószók morfémaszerkezetét vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. Az egyetlen ősi, egyelemű határozóraggal keletkezett határozószók a legrégebbiek és legerősebben összeforrottak: úgy látszik, hogy leggyakrabban az *-l* ablativusrag szilárdult meg bennük: *ily, oly, mely, tavaly; így, úgy, hogy (gy < I < l)* stb., a lativusrag ritkábban: *há* 'mikor', *tege, már* stb., a puszta locativusraggal pedig nem találkozunk körükben: a *-t* ragos határozószók ugyanis a többirányúak rendszerébe épültek be (esetleg a *mind* határozószó, illetve névmás *-n*-je locativusrag).

Nagyobb lehet azoknak a határozószóknak a száma, amelyek több primer ragot tartalmaznak. Ezekben már gyakori a locativusrag is, például *hát* 'akkor', *majd (< maj-t)*, de a nyomatékosításban inkább az *-n* vesz részt: *majdan, hajdan, igyen, igen, ingyen, úgyan* stb. Többszörös raghalmozással jött létre az *olta, által*, a *tegeten, tegetlen*, a *mint, azént*, a *-ni* határozóragos helyhatározószóból időhatározószóvá vált 'mihelyt' jelentésű *mené*, a helyhatározószóból fokhatározószóvá vált *ennyi, annyi*, az újabban keletkezett *mindenestül* stb.

A primer ragot és önálló szóból keletkezett határozószót egyaránt tartalmazó határozószók cso-

portja a névmási alapszavúak közül valószínűleg hiányzik (a névszói alapszavúak között ilyen volt például az *ellenben*); még a kései ómagyar korban is gyenge típus.

Az önálló szóból keletkezett határozóraggal alakult határozószók korszakunk folyamán, különösen annak vége felé egyre erősödő, bővülő morfológiai típust képviselnek. Hasonló a helyzet a névszói alapszavú határozószók esetében is, azzal a különbséggel, hogy a névmásiak csoportjában többféle szekunder rag erősebb vagy gyengébb megszilárdulásával számolhatunk: a *-val/-vel* raggal alakult korábbi elemek *(monnal, azonnal)* mellé keletkeznek *-ért (miért, azért), -ként (miként, azonként)* ragos határozószók; a *-kor* ragnak valószínűleg még névutói előzménye szilárdul meg névmástövön: *azkoron, mendenkoron* stb. (ezért l. 426).

A birtokos személyjelet (is) tartalmazó határozószók típusa igen gyenge. Megvan talán a csak későbbről adatolható: 1470: *altaliaba* (Gl.) stb.

A fokjelet (is) tartalmazó határozószók csoportja a hasonló névszótövűekhez képest jóval gyengébb. A kései ómagyar kori adatokból visszakövetkeztetve: ha a korai ómagyar korban már van ilyen, akkor az a nem helyettesítő funkciójúak közül kerül ki; vö. TihK. 143: *tauolb* (ami a kései ómagyar korban már melléknévvé is vált); PéldK. 77: *touab : ultra* (ami a kései ómagyar korban már továbbtoldalékolva *[továbbá]* és időhatározószóvá válva általános) stb. — Valószínű, hogy már a korai ómagyar korban is élt a *legottan* határozószó, amelyben az 'akkor', 'azonnal' jelentésű utótaghoz a nyomatékosító, fokozó szerepű *leg* határozószói előtag járult (ugyanígy: *legazonnal*). Így ezek összetett határozószók.

A ragtalan határozószók típusa a névmási alapszavúak közül hiányzik.

Az egyirányú névmási alapszavú határozószók morfémaszerkezete tehát jóval változatosabb, mint a többirányúaké. E csoport zömét is a primer ragosak alkotják, de néhány szekunder határozórag is megszilárdult névmástövön (ez a ragok keletkezésének kérdésével is összefügg).

A morfematikai változatok

A fő típust az *ott : ottan, így : ígyen, tege : tegetlen* stb. kettősök képviselik, melyek úgy álltak elő, hogy a primer ragos határozószó újabb raggal (illetve ragokkal) bővült. A két változat együtt él, de használati arányukról, megoszlásukról a kevés korabeli adat nem tájékoztat.

(A *há — hová*-féle alakváltozatokról nem szólunk, mert azok morfológiailag azonosak, csak fonetikai variánsai egymásnak. Fonetikai változatok az *ígyen, ingyen, igen*, a *túl, távol, tavaly* stb. határozószók is, ez azonban csak az etimológia ügye, a korabeli szinkróniában ugyanis az alakhasadáshoz olyan funkciómegoszlás társult, amely — feltehetőleg — megszüntette vagy erősen meggyengítette a különböző hangalakok közti asszociációt, annyira, hogy esetükben nem egy határozószó több hangalakváltozatáról van szó, hanem több önálló lexémáról.)

Az összetett határozószók és előzményeik

A határozószók tipikus keletkezési módján, a ragszilárduláson kívül a határozószó-alkotás másik alapvető eszköze a szóösszetétel. Ennek révén teljesen új határozószó-típus keletkezik az ősmagyar korban. Több tőmorfémának és esetleg toldalékmorfémának az összekapcsolódása már az ősmagyar korban elég bonyolult szerkezetű határozószókat hoz létre. Azt is mondhatjuk, hogy a szóösszetételnek mint szóalkotási módnak a fölerősödése éppen a határozószók (és a kötőszók) szófaja körében megy végbe.

Azok a határozószók, melyeknek összetett jellege az ómagyar korra elhomályosult vagy elhomályosulóban volt, valószínűleg ősmagyar kori szóösszetétel eredményei. — A legkorábbi összetett határozószók ősi névmástövek egymáshoz tapadásából keletkezhettek: az 'íme ott', 'íme itt'-féle jelentésű *ám, ím* határozószók például legkorábbi nyelvemlékeink idejére már talán el is vesztették eredeti konkrét helyviszonyjelentésüket, a még egy névmással megtoldott *íme* viszont még a korai ómagyarban is élhetett, sőt később is él 'ímhol' jelentésű határozószóként; vö. JókK. 53: „Es mykoron aluala ... *Eme [ecce]* ÿewue hoza ag ellenſeg". — Ezekhez az összetett szókhoz képest bonyolultabb szerkezetű az a határozószó-típus, melyben az utótag ragszilárdulással keletkezett adverbium, az összetétel pedig a nyomatékosítást szolgálja; például *immár, tahát*. Bár az utótagok még önálló határozószóként is élnek az ómagyar korban, mégis jóval régebbi összetett elemeknek tekinthetők: a korai ómagyar korban ugyanis — valószínűleg a gyakori használat következtében — konkrét határozói jelentésük kezd halványulni: KTSz.: „[n]e fellen *tahat* ['hát']"; SzabV.: „Ma *ymar* w erettek ymagÿon", bár még jóval erősebb bennük a határozószói érték: vö. MünchK. 87ra: „Ki ke nem higèn *imar [iam]* megitéltètet"; JókK. 17: *ymaran : iam*, 44: *tehat : tunc*. — Még differenciáltabb morfémaszerkezetű határozószók is keletkeztek az ősmagyarban: olyanok, melyeknek az előtagja is primer ragos határozószó; vö. JókK. 74: *ytegyel : hic;* SzabV.: *othtolÿal* 'ott'; JordK. 631: *ottogÿan* (~ MünchK. 87rb: *oth*); BirkK. 2b: *holott : ubi*. Ezek nyomósítási céllal létrejött, kétszeresen is determinált elemek. — Valószínű, hogy nem névmási elemekből is keletkeztek összetett határozószók az ősmagyar korban, de ez lehetett a vékonyabb réteg. Ilyen lehet például a MünchK. 59ra: „mēd èz *ecéaka* munkalkoduan" : per totam noctem laborantes. Ez a határozószó az *éjt* + *szaká* összetétele.

Hasonló összetett szók a korai ómagyar kor folyamán is keletkezhettek, hiszen a kései ómagyar kor elején néhányuk elég jól adatolható, sőt egyesek elhomályosulóban levőknek tűnnek, vagy továbbfejlődött szófaji értékben szerepelnek. Egyébként a kései ómagyar kori adatok alapján az összetett szavaknak a korai ómagyar korra való visszakövetkeztetése az eddig tárgyalt határozószó-típusoknál is nehezebb, hiszen még kevesebb a tájékozódást biztosító kritérium. Még a kései ómagyar korban is sok a bizonytalanság az összetett szóvá válás tényének megállapításakor, így még e korra vonatkozóan is csak kisebb-nagyobb valószínűséggel állapíthatjuk meg valamely szerkezet összetett szó voltát. Az ebből való visszakövetkeztetés pedig természetszerűleg még bizonytalanabb.

A korai ómagyar kor összetett határozószóinak egyik csoportja úgy keletkezett, hogy egyes névmási határozószókhoz névmásokra jellemző előtagok

járultak (például *ihol, soha*); ezek funkcionálisan az egyszerű névmási határozószókkal alkotnak egységet.

Az összetett határozószók egyéb típusai az összetett szók keletkezésének ismert módjain jöttek létre: főleg szószerkezeti előzményekből, ritkábban szintaktikai viszonyban nem levő lexémák összetapadásából. Az összetett határozószók jelentős része pedig oly módon, amely erre a szófajcsoportra jellemző különösen: morfematikus jellegű kapcsolatokból, azaz névutós névmások és névszók összetapadásával.

A morfológiai – szintaktikai szerkezet

A tipikusan névmási előtagos határozószók

Szerkezetükben a megfelelő névmásokkal mutatnak rokonságot, amennyiben előtagjaik nagyrészt megegyeznek. (A különféle előtagok keletkezésének és tapadásának kérdését a névmásokról szóló fejezet tárgyalja, mivel minden valószínűség szerint névmásokhoz kapcsolódtak korábban, és azokról kerültek át analógiásan a megfelelő névmási határozószókra.) — Ez a határozószótípus a mutató, a vonatkozó, a határozatlan és az általános névmási határozószók körében található meg.

Ha az egyszerű mutató névmási határozószók *am-/em-* ~ *ëm-* ~ *im-* névmási előtaggal bővülnek, akkor nyomatékos rámutatást fejeznek ki; vö. MünchK. 30ra: „*im it [hic]* vagõ xc auag *amot [illic]*". Az efféle határozószók közül jó néhány meglehetett már a korai ómagyar korban (főleg helyhatározószók, de egyebek is), azonban csak a kései ómagyarból tudjuk őket adatolni. Az előtag és az utótag hangrendje megfelel egymásnak.

Az *i-/a-* mutató névmási előtag a *hol* kérdő (illetve vonatkozó és határozatlan) névmási határozószóhoz is hozzákapcsolódik, szintén nyomatékos rámutatást fejezve ki, de ezúttal az előtag és az utótag közötti hangrendi megfelelés hiányzik (mivel a *hol* egyalakú, azaz nincs palatális párja): KTSz.: „*Ihul* uagun ſceuȝ leannoc lacadalma". Ez a KTSz.-beli mutató névmási határozószó a szövegbe stilisztikailag, hangulatilag is szépen illő elem, a hallgatósághoz való közvetlenebb szólás stíluseszköze. (Az *ihol, ahol* mutató névmási határozószó ősmagyar kori is lehet: a kései ómagyar korban már elég ritka, ma is csak nyelvjárási szóalak.)

Az azonosító, illetve nyomatékosító funkciójú *ugyan-* előtag kapcsolódhat még a korai ómagyarban mutató névmási határozószóhoz; vö. JókK. 147: *vgyanottan;* 1486: „*vgÿan Iththen* vÿſegraddon Zolonk" (MNy. 21: 115).

A vonatkozó névmási határozószók között az *az-* ~ *a-* előtagúak már létezhetnek a korai ómagyar kor végén, bár még a kései ómagyarban is ritkák: JókK. 88: *aholot;* AporK. 206: *A hol.* Szerepelhetnek ebben a funkcióban *vala-* előtagú határozószók is (melyek határozatlan és általános névmási határozószók is lehetnek); vö. FestK. 370: „wtat kewethtem: *wala howa [quo]* engemet wyſelth hertelenſeegh", 380—1: „Keeȝéryhch engemet . . . *walament [ut]* akarod". Ezek az előtagok mindig határozatlan (illetve vonatkozó) névmási határozószóhoz kapcsolódnak; ez természetes, hiszen ezek töltik be egyszerű formában is a vonatkozó névmási határozószói, illetve kötőszói szerepet.

A határozatlan névmási határozószók tipikusan *vala-* és *né-* előtagosak. Elsősorban hely- és időhatározószók; vö. BécsiK. 201: „*nehol [alibi]* oluaſſuc". A *né-* előtag a — korai ómagyar korszakban még élő — 'mikor' jelentésű *ha* határozószóval is alkot összetett szót; a határozatlan névmási 'némelykor' jelentés mellett azonban adatolhatóan bekövetkezett e névmási határozószónak a nem helyettesítő kategóriába való átlépése, ami e határozószó-csoportban igen ritka jelenség; az ÓMS.-ban ugyanis határozott fogalmi tartalmú; itt 'egykor, régen' jelentésével találkozunk: „en ezem ez bu / thuruth kyt *nha* egyre"; hasonló jelentésű például Jók. 94: „*NEha [Quadam]* vr ieſus criſtus monda", 22: „*valaha* latamvolna".

Az általános névmási határozószók tipikus előtagja a korai ómagyarban a *som-/sĕm-*. Ebből a korból a *-ha* utótagú időhatározószót tudjuk adatolni: ÓMS.: „en umhumnok bel bua qui *ſumha* nym kyul hyul", de minden bizonnyal helyhatározói megfelelőik is élnek. Az *akár-* előtagú határozószók feltehetően csak kései ómagyar koriak, míg a *minden-* előtagú *mindenha* 'mindenkor' esetleg a korai ómagyarban keletkezett; vö. AporK. 123: *mendenha : semper.* — Általános névmási határozószói szerepben előfordulnak a *vala-* előtagúak is; JókK. 45: „engemett kȳſertuen *valahol* ÿarz Mongÿad ennekem".

Ebben a határozószó-típusban is jelentkezik a névmási határozószókra egyébként is jellemző háromirányúság, amit a névmási határozószói utótag biztosít. Adatok azonban ezt csak a kései ómagyar korban támasztják alá. — A három irányra utaló elemek különböző időszakokban keletkezhettek: legkorábban az *itt, ott,* illetve *hol* locativusokhoz kapcsolódhattak hozzá a megfelelő előtagok, ami megint a pillanatnyi hely jelölésének fontosságával függhet össze; a lativusi és főleg az ablativusi irányúak — amint a kései ómagyar kori adatok mutatják — fiatalabbak lehetnek.

A szintagmatikus kapcsolatból keletkezett határozószók

A mellérendelő összetett szók és szoros szókapcsolatok. — Élhetett a legegyszerűbb forma: a tő megismétlésével keletkezett igen laza, összetettszószerű kapcsolat (amilyen a kései ómagyar korban például a *néha-néha*) és a tő változó ismétlődésével létrejött figura etymologica (amilyen a kései ómagyarban például a *körös-körül*), hiszen a keletkezés emocionális indítékai — mint a nyomósítás, az érzelmi töltés erősítése — korábban is éltek. E figura etymologicák létrejöttének alapvető feltétele az utótag megléte. Rokon értelmű szavak is kapcsolódhattak összetett szavakká *(olyigen, melyigen)*, de ellentétes értelműek is; vö. JókK. 43: „*ydeſtoua [hinc inde]* ewrÿzuen", 21: *te toua : hinc inde;* stb.

Az alárendelő összetett szók és szoros szókapcsolatok. — A kései ómagyar kori adatoltságból kiindulva a korai ómagyar korban erősebb tendenciának tűnik bizonyos alárendelő szószerkezetek összetett szóvá tapadása. Ez elsősorban jelző + határozó, kisebb mértékben határozó + határozó összekapcsolódása során következik be.

1. A jelzős összetett szók olyan szószerkezetekből keletkeztek, melyekben az utótag ragos vagy ragtalan határozó. Az utóbbi összetételfajta

feltehetően az ősmagyar kor óta él nyelvünkben: így keletkezhetett például néhány *-nap* utótagú összetett szó. Mint az egyik leggyakoribb, időre, időszakra utaló szó, ragtalanul is kifejezhette a cselekvés idejét (ahogyan például a *reg*). Ha jelző kapcsolódott hozzá, akkor ebben az eredeti ragtalan alakjában válhatott az összetett szó utótagjává. A 'hajnal, reggel' jelentésű *hol* főnév és a 'nemrég' jelentésű *tege* határozószó melléknevesülve kapcsolódott össze a *-nap* utótaggal; vö. MünchK. 12vb: *holnap : cras;* BécsiK. 168: *tegnap : heri.* A korai ómagyar korban — a sokkal nagyobb számú, raggal végződő határozószó analógiájára — ezek a határozószók is határozóragot vettek fel; vö. BécsiK. 69: *holnapon : cras;* MünchK. 88vb: *tegnapon* (a kései ómagyar korban ez az alakváltozatuk a gyakoribb). Ragtalan határozószói utótagként a *-láb* szó is előfordul néhány, feltehetően szintén korai határozószóban *(mezítláb, négykézláb)*, de csak a kései ómagyar korból adatolhatók. — Az olyan jelzős összetett szók, melyekben az utótag ragos határozó, fiatalabbak lehetnek. A korai ómagyarban keletkezhetett például a *mihelyen, midőn;* vö. 1492: „prior Ide iwth . . . es ottan el mene *mihelen* ebellek" (MNy. 37: 203); MvS.: „ha *miden* te atyad . . . meg elend"; BécsiK. 18: *mȯdọn : dum.* A *midőn* összetett szónak előzményszerkezetét is megőrizték forrásaink: DöbrK. 106: *mi időn.*

Az eddig említett, minőségjelzős összetett szók mellett birtokos jelzős összetett szók korai ómagyar kori létével is számolhatunk: a jelöletlen birtokos szerkezetből keletkezett 1405 k.: *vasarnap* (Gl.), a többi *-nap* utótagú határozószó családjába tartozva szintén ősmagyar kori lehet; a korai ómagyar korban emellé is kialakulhatott a ragos változat; vö. WinklK. 176: *vasaarnapon;* ekkor kezdhetett összetett szóvá válni a 'tota die' jelentésű *napestig* határozószó stb.

2. A határozós összetett szók a mondat valamely határozójából és a neki alárendelt határozóból álló határozós szerkezet összetapadásával keletkeznek. E típus legkorábbi esetei a *leg* fokozó, nyomatékosító határozószónak valamely másik határozószóhoz kapcsolódásai lehetnek; így keletkezett például a 'rögtön' jelentésű *legottan, legazonnal;* vö. JókK. 41: *legottan : statim;* DebrK. 139: *Legh azonnal;* ezek a korai ómagyar korban még összetett szók; a késeiben azonban a *leg* elveszti ezt a szerepét (lexéma értékét is), és a felsőfok jelévé válik, a *legottan*-féle szavak pedig egyszerűekké. Az 'egészen' jelentésű *el* határozószó is tölthetett be hasonló szerepet; vö. SzékK. 139: *el végre.* A fokhatározói *mind* lehet előretörőben ebben a funkcióban, ennek lehet a legerősebb az összetettszó-alkotó hajlama (ami a kései ómagyarban tovább növekszik); vö. JókK. 79: *mendaddeg;* BirkK. 3b: *mīd ərekke : in perpetuum;* KeszthK. 24: *mynd erekke : in finem.*

A szintagmán kívüli kapcsolatból keletkezett határozószók

Egymással közvetlen szintaktikai viszonyban nem levő, de egymás mellett gyakran fellépő szavak is összetapadhatnak összetett határozószóvá. — Az ilyen típusú határozószók keletkezésének tágabb környezete általában az összetett mondat. E határozószók egyik csoportja egy tagmondaton belül egymás mellé kerülő szavak összetapadásával jön létre, a másik csoportba tartozóknak pedig egyik tagjuk eredetileg a főmondat, másik tagjuk a mellékmondat alkotóeleme volt. — Egy tagmondaton belül tapadt össze — valószínűleg a nyelvemlékes kor elején — a kései ómagyar kor egyik elég gyakori

és sok alakváltozatban élő határozószava, az *esmég*. Az önmagában is 'ismét' jelentésű, de ritkuló *meg* ~ *még* határozószó az *ës* ~ *is* szóval kapcsolódott össze; vö. JókK. 47: „Agÿad *efmeg [iterum]* ennekem".

A morfematikus jellegű kapcsolatból keletkezett határozószók (a névutós összetett szók)

Egyes névutós névmások, főnevek talán az ősmagyar korban tették meg az első lépéseket az összetett szóvá válás, a lexikalizálódás felé. A korai ómagyar korban már egyszerű, ragos határozószónak tekintendő *miért* (l. HB.: *meret*) például az ősmagyarban még névutós szerkezet lehetett (majd névutós összetett szó), ahogy az *ellenben* is esetleg **ellenbelen* alakra megy vissza. Ez utóbbi feltevést az ÖMS.: „anyath ezes fyaal / *egembelu* ullyetuk" adata engedi meg, melyben a modálisragos *egyen* határozószóhoz még a korai ómagyarban is a *-be* rag névutói előzménye járul. A korai ómagyar kor végére, a kései elejére — amikorra a *-be* rag lényegében kialakult —, az összetett *egyembelű (~ -belé)* alakokat az egyszerű, ragos *egyembe* alakú határozószók váltják fel.

Hasonló utat tettek meg a *-koron* végű elemek is: mivel a *koron* a korai ómagyar korban még névutó, a *mikoron*-féle alakulatok névutós névmásoknak tekinthetők, e névutós szerkezetek összetapadása után pedig névutós összetett szóknak. (A kései ómagyar korban viszont, amikor a *-kor[on]* már raggá vált, a *mikoron*-félék egyszerű, ragos határozószóként illeszkednek a rendszerbe.) — Lényegében ez a helyzet a *képpen* névutós összetett szókkal is, azzal a különbséggel, hogy — mivel a *képpen* raggá válása csak az ómagyarnál későbbi korra tehető — a *miképpen*-félék még a kései ómagyar korban is névutós összetett szavaknak tekintendők.

A névutós összetett szók előtagja általában névmás. Ennek az lehet a magyarázata, hogy mivel a névmásoknak nincs sem fogalmi, sem viszonyjelentésük, könnyen forrnak össze viszonyjelentéssel rendelkező névutójukkal; az így keletkezett összetett határozószókban is a — névutóktól meghatározott — viszonyjelentés dominál; vö. JókK. 14: *„Az vtan* varÿ", 36: *mÿelewt*, 98: *mÿolta* stb., a névmás szerepéből következően pedig mutató, kérdő, vonatkozó névmási határozószóként szerepelnek ezek az összetett szavak. — Nem névmási alapszavú névutós összetett szó a korai ómagyarban kevés keletkezhet (a kései ómagyar korban ezek szaporodnak, de még akkor is messze elmaradnak a névmási alapszavúaktól; vö. JókK. 86: „az ert legÿen *egÿarant [aequaliter]* eteltek"). — Az alapszó és a névutó összetapadása is lassú folyamat, így a korai ómagyarban is sok lehet a még névutós szerkezet és a már összetett szó közti átmeneti alakulat. Vitathatatlan az összetett szóvá válás ténye, ha a szótest megrövidülése is adatolható; vö. BirkK. 4b: *oztan;* SzabV.: *ofthon*. Egyéb esetekben a minősítés mindig gondos mérlegelést kíván.

Ha a névutós szerkezet előtagjának morfológiai felépítését vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az esetek túlnyomó többségében az alapszóhoz nem kapcsolódik határozórag *(azután, egyaránt)*. A legkorábbi névutós összetett szók (s egyúttal az ilyen összetett szók többsége) ugyanis a legősibb, ún. „egyszerű névutók"-nak alapszavukhoz tapadásával keletkeztek. Ezek a névutók pedig mindig ragtalan alapszóhoz járultak. Az ún. „ragvonzó névutók", melyek tehát határozóragos névszóhoz, illetve névmáshoz kapcsolódnak, éppen az alapszó ragozottsága következtében nehezebben, ritkábban tapadnak (alapszavukkal) összetett szóvá. A korai ómagyar korra

ezt talán csak a *fogva* névutóról tehetjük fel: elsősorban a *mindenestőlfogva* összetett szóban, mely a *mindenestől* adverbiummal egyenértékű fokhatározószó; vö. JókK. 37: „*Mendeneſtewlfogua [omnino]* zerze magat . . . bezellenÿ". Ha a névutós összetett szók többségét vizsgáljuk, melyekben tehát az előtag ragtalan, találunk egy lényeges morfológiai jegyet, amely ezt a csoportot kettéválasztja: ez pedig az *azután* ~ *annak utána* típusú kettősség megléte, illetve hiánya. Ezt a kései ómagyar kor adatai dokumentálják.

A névutós összetett szókban részt vevő névutók közül a *koron* ~ *kort* alkot legaktívabban összetett határozószót az előtte álló szóval (elsősorban névmással). Ez érthető is, hiszen ez olyan névutó, amelynek sorsa (a kései ómagyar korban) a raggá válás lesz. A korai ómagyarban tehát ugyanolyan névutós összetett szókat alkot alapszavával, mint az *azután, mielőtt* stb., bár már alakilag rövidült formában is élhet, vö. AporK. 122: *Mikor*, 121: *akorth;* JókK. 46: „*akkoron [tunc]* monda". Van azonban egy fontos különbség: az, hogy az egyszerű névmási határozószókhoz *(hol, míg)* hasonlóan ezek is képesek felvenni a névmási határozószók egyik-másik tipikus előtagját; lehet tehát *valamikoron* (vö. JókK. 44: *valamÿkoron : quandocumque)*, *némikoron* (vö. JókK. 41: *nemÿkoron : aliquando)* stb. Ez a tulajdonságuk tehát a ragos névmási határozószókkal rokonítja őket (a kései ómagyar kor tárgyalásakor ott is lesz a rendszertani helyük). — A korai ómagyar korban a *koron*-hoz valamelyest hasonlóan viselkedik a *képpen* névutó. Az *az, ez* és a *mi* névmással már valószínűleg összetett szót alkot (a kései ómagyar kor elejének sok egybeírt adata erre vall); vö. JókK. 1: *Azkeppen;* MünchK. 86vb: *Mikeppèn : Quomodo*, az *azon*-t azonban még névutóként követi: KTSz.: „*ozun keppe[n]* ſcola". Egyéb névmásokkal és néhány más szófajú szóval esetleg már az ómagyar kor elején megkezdődhet lassú összetapadása; vö. JókK. 140, AporK. 58: *ſokkeppen*. Valószínűleg névmási előtag is járulhat hozzá; vö. BécsiK. 50: *ſēmikèppèn*. Egyébként a *képpen* névutói minőségét a kései ómagyar korban is tartja, így a vele alkotott határozószók akkor is összetetteknek minősülnek.

Az ilyen típusú összetett szókat alkotó névutók közé tartozik a korai ómagyarban még a *belű* ~ *belé* (l. ÓMS.: *egembelu*), az *után, előtt, óta, fogva*, talán a *közben*, vö. JókK. 84: „*azonkezbe [interim]* az baratok belÿewuenek" stb. A korai kis szövegekben csak egy névutós összetett szó szerepel: ÓMS.: *egembelu*.

Az összetett határozószókat morfológiai-szintaktikai szerkezetükön kívül több szempontból lehet és kell még vizsgálni, jellemezni (például az összetett szó elő- és utótagjának szófaji jellemzői, a helyettesítő és nem helyettesítő funkció kérdése, a többirányúság e határozószó-típus körében). Erre azonban csak az adatgazdag kései ómagyar kor nyújt majd megbízható forrásanyagot.

A határozószók toldalékolása

A határozószó a toldalékolhatóság szempontjából is közbülső helyet foglal el a tipikusan szabadon toldalékolható névszók és a toldalékolhatatlan viszonyszók között (bár a névutók és a kötőszók bizonyos toldalékokat felvehetnek). Ez azt jelenti, hogy korlátozott mértékben toldalékolható, azaz — különböző funkciók kifejezésére — felvehet bizonyos ragokat, jeleket és

képzőket is. A határozószó toldalékfelvevő képessége a nyelv története folyamán erősödik, de korlátozottsága — ha különböző mértékben is — megmarad. Valamely adverbium toldalékolhatóságának ugyanis az az egyik alapvető feltétele, hogy teljesen megszilárdult lexéma legyen, vagyis hogy teljesen befejeződjön a ragos alakulat határozószóvá válása, mert csak így szolgálhat tőmorfémául újabb ragos, jeles, képzett szó számára. (A másik oldalról nézve a kérdést: az a tény, hogy egy határozószó felvesz valamely toldalékot, egyértelműen bizonyítja a határozószó önálló lexéma jellegét.) Az idő múlásával egyre több határozószó jut el a megszilárdultság szükséges fokára, így érthető, természetes, hogy gazdagodik, sőt rendszerré szerveződik a toldalékkal ellátott adverbiumok csoportja.

A korai ómagyar korban mindhárom toldalékfajta járulhat határozószóhoz. (Ebben a fejezetben a *velem, elém*-féle határozószói személyes névmásokról nem szólunk. Egyrészt azért, mert ezek a személyragokkal együtt váltak lexémává, a személyragok nem alkalmilag kapcsolódtak hozzájuk, hanem beléjük épültek; másrészt azért, mert ezeket az elemeket — megállapítva kereszteződő szófajiságukat, vagyis azt, hogy egyszerre hordozzák magukban a határozószók és a névmások tulajdonságait — rendszertani okokból a névmások közt tárgyaljuk, mint a személyes névmás paradigmatikus alakjait.)

A ragozhatóság

A határozószók önmagukban, további viszonyragok felvétele nélkül fejeznek ki határozói viszonyjelentést, így a többi alapszófajra jellemző széles körű ragozás körükben nem található meg. Bizonyos korlátozott ragozhatóság azonban már az ősmagyar kor óta jellemzi e kategóriát.

a) Elsősorban akkor járul határozórag a határozószóhoz, ha a szóvégi rag elevenségének csökkenése miatt a jelentés egyértelműbbé tételére vagy nyomatékosítására van szükség. Ezt a szerepet az ősmagyar korban és a korai ómagyarban ősi határozóragok töltik be: általában a locativusi, illetve modalisi *-n*. A határozószók felépítésében ugyanis ennek van nagyobb szerepe, míg a *-t* locativusrag inkább a névutókban szilárdult meg (határozószóhoz járul mégis: *hát* 'akkor', *mast*). Ez a jelentésfelfrissítő *-n* határozórag járul a ragtalan határozószókhoz *(régen, hamaran, holnapon, vasárnapon)* és a primer ragosakhoz is *(ottan, immáran, majdan, igyen; jelennen, titkonnan)*. A korai ómagyar korban a primer ragok származékai még ritkábban vesznek részt a nyomatékosításban *(tegeten, régenten, esméglen, eleinten)*, a szekunder ragok pedig feltehetően csak elvétve *(ellenben, egyenben, egyetemben)*. Az eredeti és a ragozott határozószó sokszor együtt él morfematikai változatként: KTSz.: *u[g], vg[o]n*. — Az ilyen nyomósító továbbragozásban nemcsak a hely- és időhatározószók, hanem egyéb jelentésű adverbiumok is részt vesznek.

b) A határozószó toldalékolásának másik esete az, melyben akkor járul újabb rag valamely adverbiumhoz, ha az irányjelentés megváltoztatására van szükség. A korai ómagyar korban az *-ig* alkalmas ilyen szerepre. A határozószók részletes elemzésekor bemutattuk azt a tendenciát, amelyet a „háromirányúságra törekvés" névvel illettünk. Az *-ig* rag fontos szerepet játszik ennek erősödésében, a meddig? irányjelentés kifejezésében, bár az ómagyar kor elején még csak az első lépéseket teszi meg ezen az úton: *ma, máig(lan)* 'mostanig'; *hát* 'akkor', *addig(lan)*. Mindezt a kései ómagyar kor adatai dokumentálják.

A fokozás

Középfokjeles határozószó valószínűleg már az ősmagyar korban is van *(inkább)*; jó néhány határozószóhoz járulhat középfokjel a korai ómagyarban *(távolb, gyakortább)*; a felsőfoknak is lehet körülírásos kifejezési módja (hiszen a *leg* ekkor még önálló fokozó-nyomatékosító határozószó); az egész fokozási rendszert azonban csak a kései ómagyar kori adatok birtokában tudjuk jellemezni.

A képzőfelvevő képesség

Ha egy határozószót további viszonyraggal látunk el, megmarad a szófaji kategórián belül, ha viszont továbbképezzük, mindig megváltozik a szófaja. (A melléknevekhez járuló *-an/-en* és *-ul/-ül* morfémákat nem képzőnek, hanem ragnak tekintjük, és a velük ellátott melléknéveket a melléknevek között tárgyaljuk; csak egyes, megszilárdult vagy megszilárdulóban levő elemei határozószók, illetve határozószószerűek a korban.) A továbbtoldalékolásnak ez a két fajtája abból a szempontból azonban hasonlít egymáshoz, hogy mindkét toldaléktípus csak megszilárdult határozószóhoz járulhat, olyanhoz, amely képes egységes tőként szolgálni az újabb rag vagy képző számára. Tehát: a határozószóknak raggal vagy képzővel való ellátása egyúttal visszajelzi, igazolja is a határozószóvá válás teljes befejeződését.

A két fő határozószó-típus közül az összetettek kevésbé (bár: *néhai*), az egyszerűek sokkal inkább továbbképezhetők. A határozószókhoz denominális képzők járulnak, aminek eredményeképpen igék, főnevek és melléknevek keletkeznek; — az igeképzésre vö. JókK. 35: „valakÿ magat *alazt*attya *[humilitat]*"; 1456 k.: *veztegeÿthuen* 'lecsillapítván' (Gl.); FestK. 262: *kezelgethew;* WinklK. 281: *ellenkodny;* — a főnévképzésre: KTSz.: *Bezzug fegut;* vö. még: SzabV.: *ellenfegnek;* — a melléknévképzésre: 1231: ? *tvvlÿ* (OklSz. *tavali* a.); vö. még: BécsiK. 231: „a· *regi* napocban"; 1406: *Reghi* (OklSz.); BécsiK. 305: *èlèztèbèli;* JókK. 2: *elewlfew,* 113: *kylfew;* stb.

A határozószók funkcionális kérdései

Jelentésbeli csoportok

A határozószók valamely mondatrésznek — elsősorban az állítmánynak — valamilyen (határozói) körülményét fejezik ki, de más határozónak vagy jelzőnek a bővítményei is lehetnek. (Van olyan felfogás, amely szerint a határozói szerep mellett állítmány is lehet a határozószó az olyan típusú mondatokban, mint például AporK. 114, 118: „*ǫrǫkke [in saeculum]* ǫ irgalmaſſaga".) — Elsősorban hely- és időhatározók, de mód-, állapot-, fok-, ritkábban ok- és célhatározók is lehetnek.

Ezt a határozói funkciót azonban nem töltik be olyan differenciáltan, mint a ragos, főleg pedig a névutós szóval kifejezett határozók, hanem csak általánosabban nevezik meg a helyi, időbeli stb. viszonyt, kategóriát. Ez a névmási

határozószókra érvényes leginkább, azok ugyanis (a *távol, tavaly, tege, ingyen*-féle, névmástövű, de nem helyettesítő funkciójú csoportot kivéve) — fogalmi jelentés híján — valóban csak helyettesítenek tartalmas szóval kifejezett határozókat, illetve csak utalnak rájuk. A vonatkozó névmási határozószók mindig kötőszói szerepet töltenek be a mondatban (így — határozószók és kötőszók lévén egyszersmind — kereszteződő szófajúság jellemző rájuk). A mutató névmási határozószók pedig elsősorban utalószók, ugyanakkor fontos szövegtani funkciójuk van: néha mondatok összekapcsolására, a szöveg továbbszövésére használják őket, vagy azonosító szerepűek, gyakran pedig a szövegben előre vagy hátra utaló funkciójúak.

A névszói alapszavú határozószók konkrétabban utalnak a helyre, időre stb., például a *belől* 'belső részből', *fenn* 'felső részen', *soká* 'sokáig, hosszú ideig', de tövük jelentése, fogalmi tartalma a régi konkrétságból sokat vesztett. — A névszói alapszavú határozószóknak is van egy szűk csoportja, melyben a jelentés határozottságának mértéke erőteljesebb: *hanyatt* 'háton', *gyalog* 'lábon' stb. (Ezek egy meghatározott ragos főnévvel helyettesíthetők, konkrét helyre, illetve állapotra, módra vonatkoznak, míg a *kívül*-félék helyett sokféle ragos, névutós határozó állhat: *a kertben, az udvaron, a folyón túl* stb.) Ugyanakkor van olyan névszói alapszavú határozószó, amelynek pedig éppen fordítva, általánosabb jelentése van, mely a névmásokéhoz hasonlít; vö. AporK. 124: „diczerem ǫtet, ki *ielen* allot": . . . quia adstitit.

Az előző fejezetekben, főleg a különböző határozószó-típusok morfémaszerkezetének elemzése során sok funkcionális kérdés szóba került. Például hogy milyen jelentésűek az egyes határozószók, ill. határozószó-csoportok, milyen részrendszereket alkotnak (ha az adatok ezt lehetővé tették), hogyan érvényesül körükben a háromirányúság stb. Ebben a fejezetben az egyes határozószó-fajtákat jellemezzük összefoglalóan.

A h e l y h a t á r o z ó s z ó k. — Az ősmagyar kor eleje óta léteznek nyelvünkben mind a névszói, mind a névmási alapszavú helyhatározószók. Összetettek valószínűleg csak az ősmagyar kor folyamán keletkeznek. A névszói alapszavúak töve zömmel ősi eredetű főnév, melyek a tér legfontosabb pozícióit nevezik meg, ezeket is elsősorban a beszélő helyzete szempontjából, így a pillanatnyi helynek, a locativusnak a kifejezése a leggyakoribb; ugyanakkor a háromirányúság — főleg a helyhatározószók körében — jellemző sajátosság. A főnévi és névmástöveken elsősorban primer határozóragok szilárdultak meg, és fejezték ki a helyet és az irányt egyszersmind (ezért mondhatjuk, hogy a helyhatározószók „két viszonysíkúak"). A korai ómagyar kor folyamán egyes szekunder határozóragok megszilárdulása is folyamatban van *(ellenben* 'szemben' *hátra)*. Az ősmagyar és korai ómagyar kori összetett helyhatározószók zöme névmási elemekből keletkezett *(íme, ittegyel, holott, idetova)*. — Korszakunk helyhatározószó-állománya állandó mozgásban van: nemcsak gyarapodik a már elemzett módokon, hanem úgy is változik, hogy egyes elemei kikerülnek a határozószói használatból *(megett, ám)*, vagy átlépnek más jelentéstani kategóriába (idő-, módhatározószóvá stb. válnak). Ez utóbbi esemény a helyhatározószókra különösen jellemző. Sok idő- és egyéb elvont jelentésű határozószó keletkezik belőlük; részben úgy, hogy egészen átkerülnek az új jelentéstani kategóriába *(legottan, miné* 'mihelyt', *innentova* 'ezután', *hanyatt)*, részben úgy, hogy eredeti funkciójukban is megmaradnak (*ottan, rokon:* hely- és idő-, *alattomban:* hely- és módhatározószó).

Az időhatározószók. — A helyhatározószókhoz képest másodlagosnak szoktuk emlegetni ezt a határozószó-csoportot, mivel jó néhányuk helyhatározószóból keletkezett az ősmagyarban vagy a későbbi korok folyamán *(elevé, holott, innentova)*. E jelentéstani csoport azonban feltétlenül ősi eredetű: a helyhatározóragok — időt, napot stb. jelentő szavak mellett — nyilván nem helyhatározói, hanem időhatározói viszonyt fejeztek ki, tehát e (gyakran határozószóvá szilárdult) ragos alakulatok egyenesen, konkrétan az időhatározói funkcióra keletkeztek *(idén, holval, reggel)*. Más időhatározószók olyan ragos vagy ragtalan melléknevekből jöttek létre, melyek a cselekvés, történés, állapotváltozás módját, tempóját fejezték ki, s így erős idővonatkozással bírtak *(hamar, hosszá* 'sokáig', *gyakorta)*. Ragos névmásból is keletkeztek időhatározószók: talán ősmagyar kori a *há* 'mikor', *hát* 'akkor', *ma* 'most', *már, tege*, korai ómagyar a *továbbá, eddig, addig, azontul* 'rögtön' stb. Az időhatározószók ősmagyar és korai ómagyar kori keletkezésének fontos módja a szóösszetétel is. Így jött létre a *tahát, étszaka; azután, mielőtt*, egyes *koron* névutós összetett határozószók, a hozzá hasonló szerepben funkcionáló *ha* 'mikor' utótagú névmási határozószók közül néhány: *néha, soha* stb.

Az egyéb elvontabb jelentésű határozószók. — Állományuk kisebb és kevésbé változatos az eddig említetteknél. Főleg ősi névmástövű, primer ragos ősmagyar kori elemek sorolhatók közéjük; módhatározószó: *így, ígyen, igyól, úgy, úgyan, hogy, mint;* fokhatározószó: *ily, oly, mely, ennyi* 'ennyire', *annyi* 'annyira', *igen*. A módhatározószók számát az újabb *-ként* ragos és a *képpen* névutós határozószók növelik meg a korai ómagyarban *(miként, azonként, ekképpen)*, a fokhatározószókét a bonyolultabb szerkezetű *mindenestől(fogva)* adverbium. Az ómagyar kor elején jelenhet meg a *miért, ezért, azért* ok- és célhatározószó és talán a 'miért' jelentésű *mire* (ami a kései ómagyarban lesz rendkívül gyakori). — Nem névmási alapszavú kevesebb van köztük: módhatározószó: *nyilván*, állapothatározószó: *hanyatt, veszteg, egyembelű* ~ *egyembe*, fokhatározószó: *inkább, alig* stb. — E határozószók többsége rögtön arra a funkcióra született, melyet betölt, de szerepéhez jelentésváltozás eredményeképpen is hozzájuthatott: helyhatározószóból lett módhatározószó: JókK. 4: „mutata magatt alonnÿ *fennent* es melſegeſt", módhatározószóból fokhatározószó: BécsiK. 18: „*vg* ſokaſoltanac még hog o ſèzègèc ingèn mègnèm zālaltathatic" stb.

Funkcionális változások

A határozószók szófaján belül a jelentésfejlődésnek két fő típusával számolhatunk:

1. Megmarad a határozószó mondatrészszerepe, csak irányjelentése változik meg. Ez a lehetőség jelentéstani okokból csak a hely- és az időhatározószók egy csoportjában valósul meg. Ezt a kérdést részletesen adatolva kifejtettük (l. 402—6, 414—8), így most csak e fejlődés legáltalánosabb jellemzőit gyűjtjük csokorba.

Az ősmagyar korban és a korai ómagyarban az irányjelentés változásának fő tendenciája az ablativus → locativus → lativus, vagyis a kiindulópont elsősorban az ablativus (a primer határozóragok közül ugyanis az *-l* veszti el

legkorábban aktivitását). Az irányjelentés-változások fő oka, előidézője, meghatározója a fölérendelt szintagmatag (főként ige) jelentése, illetve jelentésfejlődése, de a korai ómagyarban már az igekötők kategóriájának „elszívó" hatásával is számolnunk kell (a *megé*, *elé* például már a KTSz.-ban igekötőként szerepel). Az ablativusból kiinduló jelentésváltozás legtöbbször megáll a locativusnál *(alól, túl)*, de tovább is haladhat a lativus felé *(kívől*, l. ÓMS., *távol)*. Így vannak a korban két, sőt három irányjelentéssel is bíró határozószók. Meg kell jegyeznünk: annak ellenére, hogy az ablativus → locativus irányú jelentésváltozás rendkívül jellemző az ősmagyar és korai ómagyar korban, nem kell feltétlenül minden *-l* ragos locativus esetében ilyen jelentésváltozást feltételeznünk; abból következően, hogy az ablativusrag honnan? és hol? kérdésre felelő határozószóban is megtalálható, *-l* ragos locativusi jelentésű határozószót közvetlenül is létrehozhat a nyelvhasználat.

Az irányjelentés-változás szabályszerűségének kérdésében az ősmagyar és a korai ómagyar korban mutatkozik némi különbség a névszói és a névmási alapszavú határozószók között: míg a névszótövűekre az ablativus → locativus (→ lativus) irányú változás a jellemző és a lativus → locativus csak elvétve (például HB.: *eleve; messze*), addig a névmási alapszavúak inkább ez utóbbi jelentésváltozásra szolgáltatnak példát; a lativusragos *há* 'mikor', *ma* 'most', *már*, *tege* stb. talán már az ősmagyar korban mikor? jelentésűvé vált. Az ablativus → locativus irányú jelentésváltozás néhány nem helyettesítő szerepű névmási alapszavú határozószóban mutatható ki *(túl, távol, tavaly)*. Talán ez a jelentésváltozás következett be az ősmagyar elején a *hol* határozószóban is.

2. A határozószók jelentésfejlődésének másik fő típusában megváltozik a határozószó mondatrészszerepe: határozó marad ugyan, de más fajtájúvá válik. E fejlődésnek sok kérdése szóba jött már az előző fejezetekben, így most csak a legáltalánosabb és legjellemzőbb tendenciákat említjük meg. E jelentésváltozás sokféle variációja közül a legerősebb a helyhatározószó → időhatározószó irányú fejlődés *(elevé* [l. HB.], *közel, ottan, hol* [l. ÓMS.], *innentova)*. A többség helyhatározóként is él, de néhányuk már csak újabb szerepében funkcionál: *legottan, holott, ha* stb. Az egyéb irányú jelentésváltozásokról (például időhatározószó → módhatározószó: *azonnal;* módhatározószó → fokhatározószó: *úgy*) a kései ómagyar kor adatai alapján szólunk.

A szófajváltás

A határozószó olyan értelemben is megváltozhat, hogy megszűnik határozószónak lenni, és — morfológiai változás nélkül — más szófaji értékűvé válik. Mivel ez is folyamatos változás, a korai ómagyarban (sőt az ősmagyarban) is van egy olyan határozószó-csoport, amelynek tagjai még határozószóként is élnek, de már új szófaji értékükben is (közülük kerülnek ki a kettős, hármas szófajiságú elemek). A határozószók másik csoportja kizárólag új szerepkörében, új szófajában él.

A határozószók továbbfejlődése — éppen szófaji sajátságaiból adódóan — rendkívül sokirányú: mind az alapszófajok (fogalomszók), mind a viszonyszók felé haladhat, vagyis mind fogalmi jelentése, mind viszonyjelentése fölerősöd-

het (illetve gyöngülhet). A fogalomszóvá (főnévvé, melléknévvé, ritkán igévé) válás folyamatát l. 581–3, 562.

A viszonyszóvá (valamint módosítószóvá és névmássá) fejlődés kérdéseiről az egyes „utód-szófajokat" bemutató fejezetekben van részletesen szó. A viszonyszóvá válás során a határozószó viszonyjelentése erősödik fel, fogalmi jelentése pedig háttérbe szorul. A határozószó (illetve előzménye) tipikus szerepében (és leggyakrabban) igéhez kapcsolódó bővítmény (vö. latin „adverbium"). Ebből a helyzetből legkönnyebben két irányban mozdulhat el: egyrészt az ige felé, amikor is igekötővé válik (*meg, el, alá, által* stb.), másrészt az előtte álló névszó felé, névutói státusba kerülve (*óta, össze, együtt, által* stb.). — A kötőszóvá válás is erős tendencia (*ha, hogy; azért, hát, tahát, azután* stb.), a módosítószóvá válás viszont még gyenge. Lassan veszti el a határozószó tartalmas jelentését, szintaktikai szerepét, hangsúlyát és válik „szervetlenné". Talán már elindult ezen az úton a *majd*, a *már* stb., de a kettős szófajúság állapotát még nem érték el. Határozószó névmássá válása nem jelentős, ritka szófajváltás. Az ősmagyarban és a korai ómagyar korban lett névmássá a *mennyi, ennyi, ily, oly, mely* stb., de határozószói szerepük is megmaradt. Így ezek kettős szófajúak.

Irodalom

Simonyi: Budenz-Eml. 48–80, Hat. 1: 27–44, 2: 328–76; Klemm, TörtMondt.; Lotz, UngSprachs. 98–105, 178–9, 209–12; Mészöly, NytörtFejt. 5, 13, 16, 21, 38, 44–59, 67–84, 90–112; Berrár, TörtMondt. 58–67, 93–7, 100–15, 145–8, MNyT., NytudDolg. (Bp.) 33. sz. 7–32; Kelemen: I. OK. 6: 157–8, 169; Imre, SzabV.; Szabó, MMNyelv. 129, 144–6, 157–8; J. Soltész, Igeköt. 14–6; Majtinszkaja, VengJaz. 1: 170–204, 270–3, 2: 129–46, 215–9, 3: 282–95; Temesi: MMNyR. 1: 213, 251–8, NyelvtTan. 69–88; B. Lőrinczy: MMNyR. 2: 162–259; Sebestyén: NyelvtTan. 89–101, Névut.; Velcsovné: MMNy. 57–69; Rácz: MMNy. 285–335; H. Molnár: NytudÉrt. 60. sz. 55–81; Tompa, UngGr. 67–70, MNy. 71: 132–42, 308–18; Károly, Jelt.; Ágoston: Tanulm. 1971: 7–57; D. Mátai: NytudDolg. (Bp.) 2. sz., AnnBpL. 15: 149–57; Simon: SzófAlTan. 40–2, 53–4; B. Gergely, MTörtNyelvt. 7, 31, 83; Benkő, ÁrpSzöv. — Az ősi határozószók: Ravila: Vir. 1945: 314–26, JSFOu. 59_3: 7–8; Lakó: I. OK. 1: 210–23; Collinder, FUV., CompGr. 286–97; Fokos: NyK. 58: 61, 65–6, 81; Balázs: MNy. 65: 154–60, FunkPron. 152–4; Hajdú, BUNy. 61, 120–4; Mikola: NéprNytud. 10: 29–37, 14: 11–22; Csúcs: NyK. 70: 394; Majtinszkaja: OsznFgrJaz. 1: 214–5, 284–5; Honti: NyK. 81: 231–3. — A névszói alapszavú határozószók: Mészöly, ÓMS. 60–1, 72–4, ÓmSzöv. 127–8, 183–4, 198–9; Balázs: MNy. 49: 427–31, Pais-Eml. 127–33; B. Lőrinczy, KTSz. 79, 146–59; Martinkó: Nyr. 79: 342–4; Benkő: NyK. 64: 116–36; S. Hámori: NytudÉrt. 58. sz. 91–4; Bárczi, HB. 48–50, 83, 124–5. — A névmási alapszavú határozószók: Budenz: Nyr. 7: 337–9, UgAl. 338; Simonyi, Köt. 1: 104–5, 208–9, 242–8, 253–6, 2: 15–126; Lehr: MNy. 1: 420–1; Beke: Nyr. 49: 73–6, 115–8, NyK. 52: 304–8, MSFOu. 98: 13–25; Martinkó: MNy. 49: 61–9, 52: 35–42, 53: 207; Pais: MNy. 50: 318–31; S. Hámori: MNy. 53: 138–47; Sebestyén: MNy. 54: 63–8, Nyr. 83: 464–70; Balázs: NytudÉrt. 38. sz. 38, 48–58, FunkPron.; Rácz: NytudÉrt. 39. sz.; Majtinszkaja: OsznFgrJaz. 1: 290, 2: 393–4; Bárczi, HB. 90–1, 117–9, 127. — Az összetett határozószók: Simonyi, Köt. 1: 244–8, 253–6 stb.; Mészöly: MNy. 35: 150–9; Pais: MNy. 47: 135–54, 58: 411; Berrár: MNy. 52: 26–35, NytudÉrt. 13. sz. 67–81; B. Lőrinczy: NyelvtTan. 117–42; Balázs: MNy. 59: 143–51, NytudÉrt. 38. sz. 53–5; Majtinszkaja: NyK. 65: 361–9; Rácz: NytudÉrt. 40. sz. 307–10 stb.; Szabó, MvS. 41–3; S. Hámori: NytudÉrt. 89. sz. 118–9; Szemere: MNy. 74: 27–37. — A határozószók funkcionális kérdései: Veres: Nyr. 19: 351–60; Beke: NyK. 43: 161–275; Deme: NyK. 54: 23–6; H. Molnár: MNy. 55: 359; Sebestyén: NytudÉrt. 83. sz. 532–8.

AZ IGEKÖTŐK

Írta: D. MÁTAI MÁRIA

Alaki és keletkezéstörténeti kérdések

Igekötőink legkorábbi rétege

1. Az igekötő-kategória nem ősi öröksége nyelvünknek, hanem a magyar nyelv önálló életében jött létre. Az obi-ugor nyelveknek a magyaréhoz hasonlóan gazdag igekötő-rendszere arra enged következtetni, hogy már az ugor alapnyelv rendelkezhetett azokkal a szerkezeti előzményekkel, amelyek lehetővé tették, sőt előkészítették az egyes ugor nyelvekben az igekötők későbbi kialakulását.

Igekötőink lativusragos határozószókból keletkeztek, amelyek kezdetben igével (igenévvel) szabad határozós szerkezetet alkottak (ugor, sőt finnugor koriak lehettek például a m. *elé menni;* vog. *päri tūs* 'mögé ment' [vö. m. *far* 'hátsó rész']-féle határozós szerkezetek). Legkorábban, leggyakrabban és a legtöbb igéhez a térnek hat különböző, egymással párosával ellentétben álló helyét, illetve irányát kifejező határozószók kapcsolódtak. Ezek *(ki, lë, mëgé, elé, belé, fëlé)* — még az ősmagyar korban — mozgást, mozdítást, helyváltoztatást jelentő igei alaptagjukkal (éppen gyakoriságuk folytán) egyre szorosabb kapcsolatba kerültek, azzal összetett szóvá tapadtak. Ennek következtében aztán különféle változások érték őket.

E határozószók igekötővé válása során alaki és funkcionális változások következtek be. Ezek azonban valószínűleg nem voltak teljesen egyformák e hat igekötő esetében, és keletkezésük ideje sem esett egészen egybe. Korai ómagyar kori adataink szerint funkciójuk alapján a *mëg* és az *el* lehet a két legrégebbi igekötő: az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején keletkezhetett a 'hátra, vissza' jelentésű *mëgé*, illetve az 'elülső rész felé, előre' jelentésű *elé* határozószóból. Első előfordulásai: HB.: *mıge zocoztıa vola;* KTSz.: *ele mulha[ſſa], mege turhe[ſſe], mege lel[he]ſſe, [m]ege turied, ele menuen.* Ezek az adatok azt mutatják, hogy a korai ómagyar korra az alaki redukció még nem következett be, azaz a lativusrag még megtalálható az igekötőn. A jelentésváltozás azonban igen, vagyis a *migé* ~ *mëgé* és *elé* alakok lényegében már nem eredeti irányjelentésükben szerepelnek, hanem ettől elég erősen eltávolodtak, tőszavuktól (és annak családjától) többé-kevésbé elszakadtak, és új szerepben, a cselekvés befejezettségének morfológiai jelölőjeként léptek fel. E perfektiváló szerepű elemek pedig már igekötők. A *mëgémegy, mëgénéz* típusú határozós összetett szókban tehát fontos funkcionális eltolódás történt: megváltozott az a szintaktikai és szemantikai viszony, amely a *mëgé, elé* határozószót az igéhez fűzte. E határozószók konkrét helyviszonyt jelölő képessége — a gondolkodás fejlődésével és absztrakciójával párhuzamosan — fokozatosan kibővült, és ez elvontabb jellegű jelentéstartalmak kifejezését is lehetővé tette, például a cse-

lekvés nyomósításának, megtörténtének, eredményességének, mozzanatosságának, megkezdésének stb. jelölését. Minél jobban elhomályosult az eredeti határozószó konkrét jelentése, annál több ilyen típusú összetett szó alakult vele, azaz annál jobban kiterjedt hatóköre, és viszont, minél jobban kiterjedt használati köre, annál jobban elhomályosult a határozószó-igekötő eredeti jelentése, mígnem új funkciója (a perfektiválás stb.) vált fő vagy egyedüli szerepévé; ekkor már nem összetett szói előtag volt, hanem igekötő, ami — bizonyos szempontból — a képzőhöz hasonló grammatikai jellegű morféma.

2. Korai emlékeink *mëg* igekötős igéiben — az eredeti határozószói alak megtartásával — az igekötő már tisztán perfektiváló szerepű: HB.: *mige zocoztra vola* (értelmezését l. 438); KTSz.: „[men]ecnec eget *mege turhe[ſſe]* ['megtörhesse']", „naʒaret [v]araſat *mege lel[he]ſſe* ['meglelhesse']", „me[necnec] eget *[m]ege turied* ['megtörjed']".

Az eredetibb helyhatározói szerepet jobban megtartó *el* igekötős igék is hordoznak magukon perfektiváló funkciót, szintén anélkül, hogy igekötőjük korábbi *elé* alakja redukálódott volna: KTSz.: „angol[u]cnoc corat [ha]mar *ele mulhaſ[ſa]* ['elhagyhassa']", „*ele menuen* ['elmenvén'] bethle[hembele]".

Figyelemre méltó az a tény, hogy a *mëgé* és az *elé* igekötő minden előfordulása az igétől különírva szerepel. Ez valószínűleg annak a következménye, hogy ezeken az igekötőkön még rajta van a lativusrag, és így még két szótagúak.

Az alaki redukció, ami általában a formaszók fejlődésére erősen jellemző sajátosság, a *mëgé* és *elé* igekötő esetében a korai ómagyar kor vége felé következhetett be. Ez az alakrövidülés az adott fonetikai helyzetben könnyen megvalósulhatott, mégpedig a *mëgémegy*, *mëgénéz*-féle igekötős igékben a második, hangsúlytalan nyílt szótagi vokális megrövidülése, majd kiesése következtében. Az igekötő redukciója csak ilyen ige előtti helyzetben és ilyen lefolyással következhetett be, és innen hatolt át analogikusan az ige utáni helyzetben álló igekötőkre is. Első kódexeinkben már kizárólag csak a rövid formával találkozunk, de így jelentkezik a *mëg* és az *el* a MvS.-ban is: „te atyad ... chach eggiet *meg elend*", „te melleled *el futnak*" (bár vö. 1470: *ely amulas, megyodatlan:* Gl.; JókK. 86: *bely yeune;* de valószínű, hogy az *y* itt hangérték nélküli grafikus jel).

A lativusrag eltűnésének végső oka azonban feltehetőleg a fentebb leírt funkcionális változásban keresendő. Azt is feltehetjük, hogy a nyelvhasználat igyekezett a két funkcióval rendelkező *mëgé* és *elé* alak egybeesését, az így előállt zavaró homonímiát megszüntetni (tudniillik határozószók és igekötők is voltak egyszersmind), mégpedig éppen az igekötői használatú szóalak megrövidítésével. (Ha itt még azt is számításba vesszük, hogy a *mëgé, elé* alakok egyúttal még névutóként is funkcionáltak, még érthetőbbnek tűnik az a törekvés, hogy az igekötő és a névutó-határozószó között alaki különbség álljon elő; a funkcionális keveredés-tévesztés veszélye ugyanis itt volt a legnagyobb.) E feltevést az a tény gyengíti, hogy ez az alakhasadás nem következett be minden azonos alakú igekötő és névutó-határozószó között, például *túl, által.* E határozószók igekötővé válása azonban — a *mëg, el*-hez képest — igen későn, a kései ómagyar korban, illetve a középmagyarban következett be.

Az igekötő-keletkezés módja szempontjából a *mëg*-gel és az *el*-lel azonos típusba tartozik a *fël* is. Szintén a lativusrag eltűnésével keletkezett a rövid alak, de két társánál később; vö. JókK. 39: „eʒ mondott hegyre *fel menenek*". Előz-

ménye, a *fëlé* határozószó a KTSz.-ból adatolható: „*fele* . . . mvnybe[le] ha tekunte". A *tekint* ige és a hozzá kapcsolódó *fëlé* a későbbi *feltekint*-nek felel meg, így a KTSz.-beli *fëlé* igekötőszerűsége szóba jöhetne, de olyan távol van az igétől (amihez még egy névutós szerkezet is tartozik), hogy ezt az adatot inkább 'felfelé' jelentésű határozószónak kell tartanunk.

E három igekötőt az is rokonítja, hogy a lativusragos *mëgé, elé, fëlé* határozószó-előzményükkel azonos alakú névutói megfelelőik is vannak (napjainkban is). Hangalaki felépítésük is hasonló, amennyiben — lativusragjuk eltűnése óta — mássalhangzóra végződnek.

3. Ezekkel szemben a *be*, a *ki* és a *lë* igekötő magánhangzóra végződik. Ha azonban a *be* igekötő kései ómagyar kori *bel* alakját is figyelembe vesszük, akkor ez az igekötőnk a *mëg, el, fël* típushoz közelít, de bizonyos szempontból különbözik is tőle (tárgyalását l. alább). Eszerint a *ki* és a *lë* igekötő képvisel azonos típust. A régebbi felfogás ezek keletkezését is egy hosszabb, lativusragos alak *(kivé, lëvé)* redukciójával magyarázta. Ennek azonban ellene mond az, hogy a hosszabb alakok viszonylag későn jelentkeznek nyelvemlékeinkben, és akkor is csak néhány forrás szóhasználatára jellemzőek; vö. JordK. 389: *kywe emelÿ*, 300: *lewe veteek;* ÉrdyK. 63: *kywe teryed;* stb. A XV. századi kódexekben csak a rövid *ki* és *lë* alakok szerepelnek, és a rövid *ki* található az ÓMS.-ban is: „buabeleul *kymuhhad*". (Az ÓMS.-beli „*qui* fumha nym . . . hyul" *qui* 'ki' szava nem igekötő, hanem 'amely' jelentésű vonatkozó névmás; l. 398.) — Funkcionális tekintetben a *ki*-re és a *lë*-re az jellemző, hogy eredeti konkrét lativusi irányjelentésüket még a kései ómagyar korban is erősen őrzik; talán ezt tükrözi az is, hogy legtöbbször igéjüktől különírva jelentkeznek nemcsak ige utáni, hanem ige előtti helyzetben is. Figyelemre méltó az is, hogy — a másik néggyel szemben — e két igekötőnknek határozószói, illetve főnévi alapszavai a magyarban nem mutathatók ki (etimológiájuk is problematikus, vö. TESz., MSzFgrE.).

Mindezekből a körülményekből arra következtethetünk, hogy e két igekötő esetében a rövidebb *ki* és *lë* alak lehetett az eredeti, határozószói előzményük pedig a *mëgé, elé, fëlé* típushoz képest jóval régebben (feltehetően már az alapnyelvben) megszilárdult. A határozószói előzmény az igekötőhöz hasonló alakú lehetett, csak hosszú szövégi magánhangzóval *(kí, lé)*. A *ki* igekötő *i*-jében és a *lë ë*-jében ugyanis benne van a lativusrag: ez már az ősmagyarban diftongust alkotott a szövégi magánhangzóval, majd azzal összeolvadt, azaz monoftongizálódott, végül megrövidült, mint annyi más egy szótagú szavunkban: *há* > *ha*, *mí* > *mi* stb. Az eredeti hosszú vokálist őrizheti a *kíl* ~ *kűl* határozószó-névutó, és talán erre mutatnak egyes írásváltozatok is; vö. FestK. 19: *lee moffad;* DebrK. 123: *leh fekuek*. Az, hogy e két igekötőnk tartalmazza a lativusragot, megmagyarázza azt is, hogy miért él olyan erősen és sokáig lativusi jelentésük.

Valószínűbb tehát, hogy a *ki* és *lë* igekötőformák az eredetiek, és ezekből keletkezett a *kivé* és a *lëvé* alak. Mivel korai kódexeinkből hiányoznak, e másodlagos, hosszabb változatok létrejötte feltehetőleg csak a kései ómagyar korban következett be.

4. Legrégebbi igekötő-csoportunknak hatodikként bemutatandó tagja, a *be* is többrendbeli problémát vet fel. Hosszú magánhangzós *bé* változata (aminek meglétére egyes kései ómagyar kori adatokban az íráskép is utal: ÉrsK. 83:

bee ment wolna, 215: *fogagyatok beeh;* 1395 k.: *INtroitus : beu meneth*: Gl.; de nyelvjárásaink is őrzik) azt mutatja, hogy ez is lativusragot tartalmaz. Az ómagyar korban (már a JókK.-ben is) gyakori *bel* változata viszont arra enged következtetni, hogy a *belé* határozószóból rövidült a *mëgé, elé, fëlé* típushoz hasonlóan. Ezzel a csoporttal rokonítja az a tulajdonsága is, hogy a korai ómagyar korban ennek is van névutói megfelelője (HB.: *vılagbele;* KTSz.: *mvnybe[le]*), ami aztán a későbbiekben raggá is fejlődött. A *belé* határozószó eszerint kétféle módon is igekötővé vált, miközben a *belé* alak élt névutóként is. A funkcióváltással együtt járó alakrövidülésnek, redukciónak tehát két esete volt: az egyik során a *belé* határozószó *bé* alakú igekötővé (a *belé* névutó viszont *-be* alakú raggá), a másik redukció során pedig *bel* alakú igekötővé vált (ugyanakkor *-bé* vagy *-bel* hangalakú rag — legalábbis általános érvénnyel — nem keletkezett belőle). — A *belé* (valamint az *elé* ~ *elevé*) határozószó később úgy is igekötővé vált, hogy lativusragját megtartotta.

Az újabb igekötők, illetőleg igekötő-előzmények

1. Feltehető, hogy a korai ómagyar korban más határozószók is megindultak az igekötővé válás útján: *által, alá* stb. Ezek az igekötők, illetve igekötő-előzmények is hová? irányú határozószókból keletkeztek, alaki módosuláson azonban a szófajváltás során nem mentek át: a határozószó lativusragja (vagy egyéb hová? irányú ragja) megmaradt, így ezek az igekötők mindig két szótagúak, tő- és ragmorféma együtteséből állnak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy irányjelentésüket — egészen napjainkig — kisebb-nagyobb mértékben megtartották.

Az újabb igekötők kibontakozásának időszaka a kései ómagyar (és a középmagyar) kor; adataink is abból az időből vannak. Az adatok jelentékeny része még a kései ómagyar korban is a határozószó és az igekötő közötti átmeneti állapotban van. A kései ómagyar kori igekötők közül néhány azonban feltehetőleg már a korai ómagyar kor vége felé létrejön. Ilyen lehet az *által, alá, elé* ~ *elevé, egybe*, de esetenként, bizonyos igék mellett esetleg mások is. Ha ezek a határozószók gyakran járultak bizonyos (kezdetben csak mozgást jelentő) igékhez, majd egyre több igéhez, akkor veszíthettek nyomatékukból, jelentésük általánosabbá válhatott, ezzel egyidejűleg fölerősödhetett perfektiváló funkciójuk. Ez pedig azt jelenti, hogy e határozószók igekötőszerűen kezdtek viselkedni. Egyes határozószók igekötővé válásában szerepet játszhattak az olyan szerkezetek is, melyekben ragos főnévvel kifejezett határozót értelmezőszerűen követett a határozószó, majd az ige; vö. TelK. 250: „a gonozokal e twz *pokolra ala vetetik*"; a ragos főnévvel kifejezett határozó jelentését nyomatékosító határozószó az igéhez vonódhatott, és annak igekötőjévé válhatott. — E szófajváltás során az igekötőjelleg erősödése és a kérdéses elemek használatának nem mozgást jelentő igékre való kiterjedése egymást támogató folyamatok lehettek.

2. Leginkább talán az *által* határozószóról tehető fel a korai ómagyar kor végi igekötőszerűség, annak ellenére, hogy még a kései ómagyar korban is vannak szófaji szempontból nehezen értékelhető, átmeneti állapotra utaló előfordulásai. Azonban már legkorábbi kódexeinkben is bőven szerepelnek olyan

adatok, melyekben az *által* nem mozgást jelentő igéhez járul, intranzitív, mozgást jelentő igét tranzitívvá tesz, vagy az ige jelentését egyéb módon változtatja meg, vagyis amelyekben az *által* igekötőnek tekinthető. Mint határozószó elég régi, már az ősmagyar kor elején meglehetett, így a többi határozószóhoz képest hosszabb ideje volt az igekötővé válásra. Korai ómagyar kor végi igekötőszerűségére utal: 1348: *altalyaro* (OklSz.); vö. JókK. 26: „kere: hogy ewtett *vettne altal [transponeret]* az tonak nemÿnemew ÿgetebe"; BécsiK. 20: „tꝙ22èl *altal vèzèttètic [transverberabitur]*"; AporK. 76: „kꝙzepet zakazꝙtotta tengezt es *altal vitte* ꝙket".

A *lë* igekötőhöz hasonló szerepben az *alá* határozószónak is lehetnek a korai ómagyar korban igekötőszerű előfordulásai: a kései ómagyarban ugyanis viszonylag nagyszámú igéhez kapcsolódik, és előfordulási gyakorisága is viszonylag magas; vö. 1456 k.: „feci tibi supercilia *depressa* zemeldeketh" : 1470: „*alahorgatath* ['aláhorgadott'] semeldeket" (Gl.). — Hasonló állapotban lehet az *elé* ~ *elő* ~ *elevé* határozószó is. Figyelmet érdemel az a jelenség, hogy e három változatból a kései ómagyar korban az *elevé* a leggyakoribb és az *elé* a legritkább; mégis: 1470: „praesupponit: *eleveti*", 1510 k.: „irasoknak *ele hozasawal*" (Gl.). Ebből esetleg az következhet, hogy a korai ómagyar korban feltehetőleg még az *elé* volt a közkeletűbb (mert ez illett bele legjobban az *-á/-é* lativusragos határozószók rendszerébe), de más jelenség is lehet az *elé* ritkaságának hátterében: mivel a korai ómagyarban az *elé* határozószó *elé* alakban vált igekötővé (KTSz.: *ele menuen*), ezért ha a nyomatékos, mondatrész értékű határozószót akarták használni, alakilag is meg kellett különbözteti az (igekötő szerepű) *elé*-től. Ennek egyik módja az volt, hogy a lativusragot a teljes tőhöz illesztették *(ele-é > elevé)*; de úgy is végbemehetett a haragot a teljes tőhöz illesztették *(ele-é > elevé)*; de úgy is végbemehetett a hasadás, hogy a lativusragot ismételték meg *(elé-é > elévé)*. Így és ezért keletkezhetett az *elevé* vagy *elévé* határozószó. Később, a korai ómagyar kor vége felé ez is megindult az igekötővé válás útján, vö. JókK. 16: *eleueuettetnec*, 60: *eleue ÿew : incedit*. Érdekes jelensége az igekötő-történetnek, hogy egy határozószó (az *elé* ~ *elevé*, valamint a kései ómagyar kor megfelelő alfejezetében tárgyalt *belé*) a magyar nyelvtörténet két különböző korszakában, kétszer, kétféleképpen is igekötővé vált. Egyszer a korai ómagyar kor elején lativusragját elvesztve *(elé > el)*, illetve alakilag zsugorodva *(belé > bé > be)*; az *el* és a *be* igekötőink legkorábbi rétegébe tartozik. Másodszor a korai ómagyar kor vége felé, illetve a kései ómagyar korban; ennek eredményeképpen új, más morfémafelépítésű, illetve alakú *(elé ~ elevé, belé)* és részben más funkciójú igekötők keletkeztek.

A korai ómagyarban talán az *egybe* igekötő-előzménnyel is számolhatunk. Mivel a kései ómagyarban a *gyűl, gyűjt, gyülekezik* igékhez járult leggyakrabban, arra gondolhatunk, hogy ezek mellett az igék mellett vált igekötőszerűvé, majd — más igékre is átterjedve — igekötővé az *egybe*. Funkciója kezdetben a nyomósítás, az ige jelentésének egyértelműbbé tétele lehetett, majd egyéb szerepei is kialakultak; vö. BécsiK. 15: „pazãzola *egbè gÿlni*" : *adunari* praecepit (a *gyűl, gyűjt* és származékai a BécsiK.-ben 34-szer kapcsolódnak az *egybe* igekötőhöz, illetve igekötő-előzményhez); MünchK. 24va: „valahol kèttèn aḡ hazman *egbe gꝙlèkezènd*nc *[sunt congregati]* èn nèuẽbè ot èn ꝙ kꝙ3ꝙttꝙc vagoc"; AporK. 118: „*egbe gꝙüttꝙtꝙ* azokat" : *congregavit* eos.

Funkcionális kérdések

1. Az előző fejezetben — az igekötők keletkezése kapcsán — funkcionális kérdések is szóba kerültek. Ez abból fakad, hogy a határozószó igekötővé válása lényegében funkcióváltozás következménye, illetve azzal együtt járó folyamat. A mozgást, mozdítást és általában helyváltoztatást jelentő igékhez bővítményként kapcsolódó lativusi irányú határozószók egyre gyakrabban és egyre szorosabban kapcsolódtak igéjükhöz. Ennek fontos következménye lett. A *mëgé tér az erdőből* vagy *mëgé mene ő lakóhelyére* típusú mondatok ugyanis azt is jelentették, hogy a cselekvő a járást befejezte, vagyis a 'vissza' irányjelentésű *mëgé* másodlagosan magában hordozta a cselekvés elvégzésének, befejezésének mellékjelentését is (ekkor az irányjelentés mellett a perfekciót is kifejezi az igekötő). Idővel a fősúly már nem az irányjelentésre, hanem a cselekvés befejezésének a mozzanatára esett. Ennek következtében jelentése, funkciója módosult: elsősorban perfektiváló szerepű nyelvi elemmé fejlődött; ez az új jelentés elnyomta azt a jelentésmozzanatot, hogy a cselekvés bizonyos irányban történt. Ebben az új, perfektiváló szerepében aztán már más, nem mozgást jelentő igékhez is hozzájárult, melyek mellett irányjelentésről szó nemigen lehetett: KTSz.: „naʒaret [v]araſat *mege lel[he]ſſe* ['meglelhesse']". Így jut a *mëg* a „tiszta perfekciót" kifejező funkciójához.

Ez a funkcióváltozás már az ősmagyar korban végbemehetett, hiszen a *mëg(é)* igekötő korai szövegeinkben már pusztán a cselekvés befejezettségét jelöli: KTSz.: „eget *mege turhe[ſſe]*, ... eget *[m]ege turied* ['megtörjed'], ... [v]araſat *mege lel[he]ſſe*". A HB.: „turchucat *mıge ʒocoztıa vola*" szerkezet *migé* igekötője a befejezettségnek egy sajátos árnyalatát fejezi ki. Van olyan felfogás, amely szerint a cselekvés nem tökéletes teljesülésére utal; eszerint az igekötős ige 'majdnem megszakasztotta' jelentésű lehet; ez a 'majdnem' jelentés a perfektiváló *mëg* igekötő és a folyamatos múlt idejű ige *(szakasztja vala)* jelentése közti ellentétből fakadhat. Más, újabb vélemény szerint a folyamatos múlt idejű ige és a hozzá kapcsolódó igekötő — sok kései ómagyar kori adat tanúsága szerint — gyakran múltban ismétlődő cselekvést fejez ki; e jelentés első előfordulása a HB. igekötős igéje, amely eszerint 'megszakasztgatta, megszaggatta', illetve 'megmardosta, kimarta, felsebezte', azaz 'megkínozta' jelentésű. A cselekvés perfektív és iteratív (gyakorító) jellege nem zárja ki egymást, együttesen is megjelenhetnek. — Ez az igekötő-előfordulás egyéb elvontabb jelentésárnyalatok feltevését is megengedi, mint például nyomósítás, eredményesség, mozzanatosság stb.

Hasonló funkcióváltozás zajlott le a többi igekötő keletkezése során is, de valamivel később, az ómagyar koron belül is időben eléggé elszórtan. Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen a *mëg(é)* perfektív funkciója fejlődött ki legelőször. Nem azért, mert ennek irányjelentése gyengébb volt, mint a többi igekötőé, illetve igekötőszerű határozószóé, hanem azért, mert perfekciós mellékértelme volt jóval erősebb: a 'vissza' irányhatározó minden másnál határozottabban jelölte a cselekvés végpontját, amely ebben az esetben azonos volt az egykori kiindulóponttal. A *mögé* perfekciós jelentésének fölerősödését az is elősegíthette, hogy elég korán (még az ősmagyarban) elszigetelődhetett szócsaládjától; a főnévi *mëg (> mög)* lassanként ki is veszett az önálló használatból (helynevek azonban máig őrzik: *Hátmëg, Hegymög*). Egy 'hát, hátsó rész' jelentésű szó — a rokon nyelvek tanúsága szerint is — tisztán jelentéstani alapon könnyen fejlődhet egyszerű perfektiváló igekötővé, például vog. *χot*

'mögé, hátra' igekötő (~ m. *hát*); vog. *pär;* osztj. *pira* 'hátra, vissza' igekötő (~ m. *far*).

A korai ómagyar korban — a perfektiváló szerep mellett — valószínűleg a *mëg* igekötő eredeti irányjelentésű használata is él, hiszen még a kései ómagyarból is jól adatolható; vö. BécsiK. 12: „heian *èzèztèkmèj*" : *remiserunt* eos vacuos.

A *mëg* igekötő perfektív funkciójának kialakulását leghamarabb az *el(é)* követhette, szintén az ősmagyar kor végén, a korai ómagyar elején, de a korai ómagyarban ez még úgy perfektiválja a cselekvést, hogy valamelyest eredeti irányjelentését is őrzi: KTSz.: „leg en ſceretev . . . ſulgam. qui . . . angol[u]cnoc corat [ha]mar *ele mulhaſ[ſa]* ['elhagyhassa'], . . . *ele menuen* ['elmenvén'] bethle[hembele]". Tiszta perfektiváló funkciója a kései ómagyar korra válhat általánossá. — A többi igekötőnek még erősebb az irányjelentése: ÓMS.: „buabeleul *kynuuhhad* ['kinyújtsad, kihúzzad, húzd ki, szabadítsd ki']". A *ki* korai kódexeinkben is leginkább eredeti irányjelentésében szerepel, főleg mozgást jelentő igék mellett, vö. JókK. 43—4: „*ky teryeztyuala* ew kezeÿtt ez felewl mondot *langbalol*". Ezt feltehetőleg a benne levő lativusragnak köszönheti. — Hasonlóan viselkedik a *ki* antonimája, a *be* is: 1395 k.: *beu meneth* (Gl.). Talán ezeknél valamivel hátrább van az igekötővé fejlődés útján a *fël* és a *lë*. (A *lë* csak határozószóként ősi, igekötőként a többinél fiatalabbnak látszik.) Korai ómagyar kori adatunk nincs rájuk, a késeiek pedig azt mutatják, hogy még akkor is elsősorban irányjelentésükben használatosak (és csak ezzel együtt fejezik ki a cselekvés befejezettségét), tiszta perfektív funkcióban csak ritkán szerepelnek. A KTSz.-ban előfordul ugyan egy *fele* alak: „*fele* . . . mvnybe[le] ha *tekunte*", de ez még nem igekötő, hanem inkább határozószó. — A többi igekötő, ill. igekötő-előzmény is elsősorban irányjelentésű, és ezzel együtt fejez ki befejezettséget, ill. egyedenként más, az igekötő tövének jelentéséből fakadó jelentésmozzanattal bővíti az alapige jelentését; vö. JókK. 39: „az vylagÿak kyk *oda vyttekuala* . . . *oda hoznak* ewtett"; AporK. 118: „*egbe giútoṭtọ [congregavit]* azokat"; 1430: *vizyayarouiz* (OklSz.); 1490 k.: „kezet *ezue* ÿte" (Gl.).

2. Ha korai ómagyar kori szövegemlékeink igekötő-használatát összevetjük a kései ómagyar kori vagy a mai igekötő-használattal, akkor a korai korszakra nagymértékben jellemző igekötő-nélküliség tűnik szembe. Számos olyan igealak van e szövegekben, amely később, de már a korai kódexekben is leginkább igekötővel jelenik meg: HB.: „eſ *bulſcaſſa* mend w bunet. . . . *bulſaſſa* w bunet". Korai kódexeinkben a *bocsát* ilyen jelentésben nem tárgyas használatban is meglehetősen ritka; vö. BécsiK. 206: „*boꝛaſſon iſtèn*" (de már 243: *megboꝛaſſon iſtèn*); MünchK. 24va: „*hanzer boꝛaſſac nèki*". Tárgyasan azonban általában *mëg* igekötős: JókK. 149: „*vetkedett meg boczatyak*". Eléggé ritka később a HB.: „Eſ *zoboducha* wt urdung ildetuitvl" mondat állítmányának igekötőtlen használata is. Ugyanez mondható el a HB.: „ıſa eſ num igg ember *mulchotıa* ez vermut" mondat *mâlik* igéjének 'elkerül, elhagy stb.' jelentésű használatáról. Néhány igekötő nélküli előfordulása van ugyan tárgyatlan használatban (pl. MünchK. 36va), tárgyasan azonban igekötős; már a KTSz.-ban is: „angol[u]cnoc *corat* [ha]mar *ele mulhaſ[ſa]*". Az ÓMS. *Walaſth vylagumtul* és *Tuled ualmun* [ɔ: *ualnum*] igéje is eléggé magában áll igekötő nélküli használatában: a kódexekben efféle jelentésben mindig *mëg*, illetve *el* igekötővel áll; vö. JókK. 27: „*egÿknek feletewl megualua*"; BécsiK. 262: „*èlualic tetọllèd*"; stb.

Az azonban, hogy e korai szövegekben kevés igekötős ige található, nem a véletlen műve, és nem csak ezeknek a szövegeknek a nyelvére, illetve nyelvjárására jellemző. Ilyen lehet a korabeli valóságos nyelvhasználat is. Hiszen ez a korszak az igekötői szófaj kibontakozásának az ideje, amikor az új kategóriának még csak egy-egy eleme bukkan fel egy-egy elszigetelt előfordulással. A korai ómagyar kor vége felé kezdhet az előfordulások száma növekedni, a perfektív funkció erősödni, amint erre a kései ómagyar kor első adatai utalnak. — Az igekötő-használat terjedése a kései ómagyarban is folytatódik, vagyis az igekötő-nélküliség bizonyos szövegkörnyezetekben, sajátos stilisztikai értékkel még akkor is tovább él.

3. Az igekötők keletkezése, az ezzel járó funkcionális változás más nyelvi részrendszerekkel összefüggésben zajlott le. Elsősorban az igeidők alakulásával mutatható ki kapcsolat, mégpedig kétirányú, kölcsönös összefüggés. Az igekötők keletkezésének ugyanis egyrészt oka a múlt idők használatának változása, másrészt következménye is. A *-t* jeles múlt idő ugyanis eredetileg hangsúlyozottan a befejezett cselekvést, történést, illetve az annak következtében beálló állapotot jelölte; *(A) hal főtt* mondat melléknévi igeneve múlt idejű igévé értékelődött át. A későbbiek során a *-t* jeles, állapotot jelölő ige egyre inkább magát az állapotot előidéző cselekvést, történést is jelölhette, mígnem arra is képes lett (különösen tartós-huzamos jelentésű igék esetében), hogy csak a múltbeli cselekvést fejezze ki, az eredményre való utalás nélkül (*főtt* 'megfőtt' [igenév] → 'főtt és megfőtt' → 'főtt' [ige]). Ugyanakkor — ennek következtében — hiány keletkezhetett: a cselekvés befejezésének hangsúlyozására újabb, más alaki eszköz kellett; erre főképpen az ősmagyar kor vége óta kibontakozó igekötő-rendszer szolgált. Az igekötők perfektiváló szerepének megszilárdulása tehát összefügghet a *-t* jeles befejezett múlt átértékelődésével. Az igekötők kialakulásának, egyre bővülő használatának fontos következménye is van az igeragozási (-jelezési) rendszerre nézve: minthogy az igekötők a cselekvés befejezettségének, beálló voltának stb. jelölésére is alkalmassá lettek, az addig meglehetősen bonyolult igeidő-rendszer egyszerűsödése lehetővé, illetve szükségessé vált.

Az igekötő-rendszer alakulása, bővülése jellemző és nyilvánvaló összefüggést mutat a mozzanatos képzők ómagyar kori fejlődésével is: az igekötő-rendszer kibontakozása, az igekötők perfektiváló és mozzanatosságot kifejező szerepének erősödése ugyanis hozzájárul több mozzanatos képző visszaszorulásához.

A határozószók igekötővé válása — a nyelvi elemek szemszögéből nézve — annak az általános nyelvfejlődési folyamatnak, tendenciának az egyik megnyilvánulása, melynek során a megfelelő nyelvi jel jelentése a konkréttól halad az átvitt felé, az átvitt, elvont jelentésből pedig a grammatikai funkcióba. A nyelvi rendszer szempontjából nézve pedig azt mondhatjuk, hogy az új kategória, az új szófaj az igealkotás, illetve az aspektus bonyolultabb és árnyaltabb kifejezése számára nyújt új módozatokat, új eszközöket. Kibontakozása révén nyelvünk szintetikusságának foka erősödik tovább. Ez az új kategória a gondolkodási formák fejlődésének termékeként jelentkezik, a nyelv meglevő anyagából nő ki, a nyelv addigi szabályaira épül, azoknak sorát toldja meg új szabállyal, tehát nem merőben új jelenség a nyelvi rendszerben. Az idegen nyelvek közül a szláv, a német és a latin gyakorolhatott bizonyos hatást igekötő-rendszerünk fejlődésére, de nem annyira az egyes igekötők keletkezésében, mint inkább az igekötők használatának kiterjedésében játszhattak közre.

Irodalom

Simonyi: Nyr. 13: 356—64; Kertész: Nyr. 37: 397—402; Klemm, TörtMondt. 78—9, 253—60; Zsirai, Obugigköt.; Mészöly, NytörtFejt. 5—7, ÓmSzöv. 198—200; B. Lőrinczy, KISz. 79, 158—9, 166—8, 177; Szabó, MMNyelv. 158—60; Papp: I. OK. 9: 235—40; Imre, SzabV. 94, 100, 109, 121—2, 124—6, 146; J. Soltész, Igeköt., NyK. 80: 232—4; Majtinszkaja, VengJaz. 2: 176—96; Velcsovné: NyK. 62: 165—9, MMNy. 65—9; Pais: MNy. 57: 268—70; Temesi: MMNyR. 1: 263—7; Bárczi, MNyÉletr. 65—7, 157—61, 179—81, 279—82; Sebestyén, Névut.; Perrot: NytudÉrt. 52. sz., 58. sz. 270—3; Berrár: MNyT. 397—8; Jakab: NytudÉrt. 91. sz., 112. sz.; B. Gergely, MTört-Nyelvt. 74—7; Benkő, ÁrpSzöv. 264—76; Fülei-Szántó: NytudÉrt. 104. sz. 329—32; Kiefer, Előfelt. 146—69, ÁNyT. 15: 127—49; Pete: MNy. 79: 137—49; Mátai, MNyTK. 187. sz. — Alaki és keletkezéstörténeti kérdések: Budenz: NyK. 2: 161—88, 3: 73—96; Kunos: Budenz-Eml. 204—33; Fuchs: KSz. 10: 304—12; Horger: Nyr. 39: 295—7; Melich: MNy. 6: 154—5; Négyesy: MNy. 23: 378; Elekfi: MNy. 38: 192—4, 46: 49—50; Pais: MNy. 38: 296, 55: 185—98; Bárczi: MNy. 41: 79—81; B. Kudlik: MNy. 51: 83—7; Bodnár: NéprNytud. 3—4: 195—8; Balázs: NytudÉrt. 40. sz. 28—33; TESz.; MSzFgrE.; Szabó, MvS. 51, 63; Benkő: NyK. 78: 287, Stud Slav. 25: 45—51. — Funkcionális kérdések: Bánhidi: NytudÉrt. 12. sz. 6; Benkő: NyK. 64: 115—36; Bárczi, HB. 119—20, 124—5; E. Abaffy: ArNyT. 124—32, 149—50, MNy. 83: 397—403; A. Molnár: MNy. 81: 442—53.

A NÉVUTÓK

Írta: Zsilinszky Éva

A névutói szófaj kialakulásának általános kérdései

A névutó szófaji kategóriája valamennyi rokon nyelvben létezik, a különböző nyelvek névutóállományának egyedi vonásai azonban arra mutatnak, hogy e részrendszerek kiteljesedése az egyes nyelvek külön életének időszakára esik.

A magyar nyelv névutórendszerének kialakulásában döntő jelentőségűnek kell tekintenünk a nyelvemlékes kort megelőző időszakot: ebből az időből — tehát az ősmagyar korból — eredeztethető ugyanis névutóállományunk máig is élő elemeinek jelentős része. Ragos névszóként, majd névutóként kell számon tartanunk ekkor azokat az alakulatokat is, amelyek a későbbi szekunder határozóragok (*-ban/-ben | -ba/-be | -ból/-ből; -val/-vel; -nak/-nek* stb.) előzményei.

Azok a következtetések, amelyek szerint a határozói (mindenekelőtt a helyhatározói) viszonyok kifejezésére szolgáló eszköztár bővülése elsősorban az ugor nyelvekben valósul meg névutókkal, illetőleg névutókból agglutinálódott ragokkal, szintén arra utalnak, hogy a névutók szófaji, illetőleg grammatikai rendszere az ősmagyar korban már szilárd lehetett. (A finn-permi ág nyelveiben a határozói viszonyokat kifejező eszközök között a névutói, pontosabban a névutóból alakult elemek jelentősége jóval kisebb.)

A névutóknak ezt a korai rétegét tipikus morfémaszerkezet jellemzi: tő és határozórag kapcsolatából, tehát két morfémából állnak. A tövek vagy olyan névszók, amelyek többnyire besorolhatók bizonyos szemantikai kategóriákba (például valamihez viszonyított helyet vagy irányt jelölnek), vagy — ritkábban — névmások. A toldalékok primer határozóragok: *aló-l, elő-tt, fel-é*, illetőleg *tú-l, mi-á* stb.

A rendelkezésre álló adatokból arra következtethetünk, hogy az ősmagyar kor kezdetén létezett a ragos névszói állománynak egy olyan rétege, amelyben a ragok és az alapszó kapcsolata igen szoros és többé-kevésbé állandósult lehetett, s amelyre mind a határozószók egy népes csoportjának, mind a névutói rendszer jelentős részének az eredete visszavezethető. Ebből az állományból az ősmagyar kor folyamán megindul a névutói szófaj kiválása, a korszak végére pedig létrejön az önálló névutói rendszer.

A névutók alaki felépítése tehát sok tekintetben megegyezik a határozószókéval (s ez a hasonlóság nem korlátozódik a tárgyalt korszak idejére). Feltehető, hogy a morfológiai egyezések a két szófaj kialakulásának közös mozzanataira utaló jegyek, a nyelvemlékes kor adatainak tanúsága szerint pedig a határozószói—névutói kettős szófajúság a magyar nyelv grammatikai

rendszerének igen korai időktől jellemzője lehetett. — E kettős szófajúság kialakulásának folyamata s benne a névutói szerep, illetőleg az önálló névutói szófaj megjelenésének relatív kronológiája azonban ma sem tekinthető teljes mértékben tisztázottnak. Ebből következőleg a folyamat egyes eseményeinek időhöz kötése az ősmagyar kor meglehetősen tág határai között még nehezebb.

Hosszú időn át elfogadott volt az a nézet, amely minden névutót határozószói előzményből vezetett le, s a szófajváltást a határozószónak a mondat helyet jelölő, de ragtalan névszói eleméhez kapcsolódásával magyarázta. Más vélemény szerint ellenben a névutós szerkezetek előzményeit az olyan állandósult birtokos jelzős kapcsolatok jelentették, amelyeknek utótagja elemi határozóragot vett fel.

Valószínű, hogy a névutók kialakulásában a két folyamattal akár együttesen is számolhatunk. Vagyis a nyelvtörténeti adatok tükrében már homogénnak tetsző rendszer elemei között bizonyára vannak olyanok, amelyek eredendően kettős szófajúak, azaz ugyanaz a szóalak a mondatban igéhez vagy névszóhoz egyaránt kapcsolódhatott, például *alól : alatt : alá* (általában a háromirányú névutók többsége). Mások eredetileg határozószóként jöhettek létre, például *által, kívül*, névutói szófajuk tehát másodlagos. Ugyanakkor az elemek jelentős részének alaki felépítése arra mutat, hogy a névutó birtokos szerkezetből vált ki. Sematikusan leírva: a *ház* + *belen* szerkezet jelentése 'a háznak a belsejében'; a *fa* + *alatt* 'a fa aljában, a fa koronája által beárnyékolt területen'.

Tekintve, hogy a birtokviszony az ősmagyar kor folyamán hosszú ideig jelöletlen volt, a keletkezés módját — azaz, hogy eredeti, illetőleg igen korai kettős szófajúsággal jött-e létre a névutó, vagy birtokos szerkezetből vált ki — alaki kritériumok híján nem tudjuk meghatározni. A kései ómagyar korban azonban már bőségesen találunk adatokat olyan névutóra *(után)*, amely morfológiai felépítésével is utal a birtokos jelzős szintagmára: a szóalakban birtokos személyjel is van. Azt pedig az adatok nagy száma és az *után* névutónak a nyelvemlékes korra kifejlődött jelentésköre alapján bízvást mondhatjuk, hogy kialakulásának ideje lényegesen korábbra — valószínűleg még az ősmagyar korra — tehető. (Hasonló módon és időben keletkezhetett a *korán* határozószó is; vö. MünchK. 27va: „idèie *kozan*".) Birtokos szerkezeti előzményre utalhatnak vissza azok a későbbi példák is, ahol a névutós szerkezetekben kétszeresen jelölt birtokviszony található: JókK. 29: *yftennek felewle;* GuaryK. 22: *ńeluenec alatta;* MargL. 8: *dormitoriumnac kyvevle* stb. Ezek a példák ugyanis, amelyek a grammatikai viszony maximális jelölésének igényét tükrözik, akként is értelmezhetők, hogy a névutó és a szerkezet alapszava közötti eredeti kapcsolat a kései ómagyar kor nyelvi kompetenciájában tovább élt.

Ősmagyar kori keletkezésű névutóink nagy része tehát valószínűleg birtokos szerkezetre vezethető vissza, s e szerkezet gyakorisága tág teret biztosíthatott az analógia érvényesüléséhez, az eredetileg birtokos szerkezetből kivált névutókkal megegyező, azokat mintegy leképező újabb formák létrejöttéhez.

A ragtalan alapszóhoz csatlakozó névutók mellett az ősmagyar kor végén létezhettek már az ún. ragvonzó névutócsoport egyes elemei is. Ezek egy részében a névutói szófajiság minden bizonnyal másodlagos, ugyanis a *vkivel össze, vmin túl* vagy a *vminál kűl* 'kívül' (a későbbi *nélkül* névutó előzménye, melyben a rag még nem illeszkedett) típusú szerkezetekben az utótag határozószó volt, és értelmező, magyarázó szerepet tölthetett be. — Az átértékelődés folyamata azonban az ősmagyar kor folyamán megindult, s a korai ómagyar kor ilyen jellegű, a szófaji hovatartozás szempontjából sokat vitatott adatait (például

KTSz.: „fyal *ufve lele*") már okkal tekinthetjük névutóknak. E szóalakok egy részében nemcsak határozószó → névutó, hanem határozószó → igekötő szófajváltás is jelentkezik, s a folyamatot a maga teljességében a kései ómagyar kor adatai mutatják. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a határozószó → névutó szófajváltást a ragvonzó névutók esetében is korábbinak kell tekintenünk, mint a határozószó → igekötő változást.

A korai ómagyar korban jelenik meg az első két határozói igenévre visszavezethető névutó, a *fogva* és a *megválva:* KT.: „wylag[11] kezdetuitul *fugua*[1]" illetőleg vö. JókK. 20: „yſtentewl *megualuan*". Ezek az ősmagyar kor végére már feltehetőleg átestek a szófajváltáson, s névutókká lettek. Legalábbis erre mutat a *fogva* névutó korai ómagyar kori megjelenése, valamint az, hogy a *megválva* következetesen ugyanazzal a jelentéssel — 'kivéve, leszámítva, nem tekintve' — a JókK.-ben három alkalommal, a BécsiK.-ben pedig már gyakran adatolható. E két névutó szintén ragvonzó, ugyanis az eredeti igei alapszó vonzata a névutókban is tovább élt.

A főbb névutótípusok tehát az ősmagyar kor végére kialakultak. A rekonstrukció nehézségei miatt e változások időpontja természetesen csak hozzávetőlegesen állapítható meg. — Az alaki és funkcionális változások során a gazdagodás mellett megkezdődik az állomány átrétegződése, bizonyos névutók leépülése, raggá válása is. Ez a folyamat azonban átnyúlik a kései ómagyar korra, s következményei megfelelő dokumentáció alapján csak ott vehetők számba.

A rendszer állapota és fejlődése az ősmagyar korban

A névszói alapszavú névutók

A többirányúság a névutók körében

A névutók kategóriájában, melynek elemei a határozói viszonyjelentés kifejezésének eszközrendszerébe tartoznak, ugyanúgy érvényesül az irányhármasság, mint a határozószók egy részében és a határozóragok rendszerében. — Bár a határozószók és a névutók alaki felépítése sok tekintetben megegyezik, a névutók, úgy tetszik, tovább őrizték az irányhármasság eredeti kifejezőeszközeit, mint a határozószók. Ennek magyarázata a névutó sajátos szófaji helyzetével függhet össze: lexikai önállóságát ugyan — legalábbis esetleges raggá válásáig — megőrzi, funkcionálisan azonban alapszavához kötődik, s funkcionális egysége folytán morfológiai szerkezetbe ágyazódva kevésbé változékony, mint a grammatikai szempontból kötetlenebb határozószó. (Bár morfematikai változatok létrejöttével a névutós szerkezetek körében is számolhatunk, ezek a határozószók morfológiai gazdagságához mérten jóval kevésbé számottevőek.) Az irányhármasság — illetőleg a többirányúság — meghatározó jellege azután tovább élt a raggá vált névutókban is.

A többirányú névutók kialakulásában az ablativusi *-l*, a locativusi *-t* és *-n*, valamint a lativusi *-á/-é* vett részt. Potenciálisan tehát az azonos tőből *-t* és *-n* elemekkel alakult névutók jelenthettek volna egyfajta „funkcionális felesleget" a rendszerben. Valóban rekonstruálható olyan kettős, esetleg többszörös

alakok léte, mint az *előtt : ellen* (a szócsalád ablativusi *elől* és a lativusi *elé* > *elébe* tagja mellett), vagy a *között : közön : közükön* (az ablativusi *közül* és a lativusi *közé* mellett), ez azonban a kettős, illetőleg hármas alakok szétválásához, szóhasadáshoz vezetett. A „felesleges" alakulatok kikerültek a háromirányú szócsaládból, s önállósult egyirányú névutóként éltek tovább.

Az irányhármasságnak több típusa van:

A) Az egyik típusban a három irányt három azonos tőből keletkezett, ablativusi *-l*-lel, locativusi *-t*-vel, illetőleg lativusi *-á/-é*-vel ellátott alak fejezi ki:

alól: vö. BécsiK. 62: „kizal nèzgè *alol*"; GuaryK. 22: „ńeluenec *alola*", 23: „ńelue *alol*" | *alatt:* 1367: „*Magyalalath* dicto" (OklSz.); vö. még JókK. 51: „aʒÿſya hegÿenek *alata*"; BécsiK. 14: „te tǫ2uėned *alat*" | *alá:* vö. JókK. 160: „fewuen *ala*"; BécsiK. 19: „hatalmadnac ia2ma *ala*" || *belől:* HBK.: „vılag *tımnucebelevl*"; KTSz.: *mogzotbelevl;* ÓMS.: *buabeleul* | **belen:* ragként: HB.: *paradıſumben;* HB.: *ıovben;* GyS.: *Habroſagben;* hszó-i névmásként: KT.: *benne* (e névutó az ősmagyar kor folyamán már átesett az alaki redukción, *belën* > *benn* > *ben* fokozaton keresztül, a legkorábbi szövegemlékeinkben pedig már nem névutó, hanem rag; l. bővebben 290, illetve 303) | *belé:* HB.: *vılagbele,* „paradıſū *nugulmabeli*"; KTSz.: *puſtobe[l]e* || **roγol:* ragként: KTSz.: *[b]inucrevl;* hszó-i névmásként: KTSz.: *rolad;* BécsiK. 183: „èn *rollam*" | **roγot:* hszó-i névmásként: KT.: *rohtonc;* JókK. 119: „en *raÿtam*" (mivel ez a névutó nem vált raggá, utóélete csak határozószói személyes névmásként dokumentálható) | **roγá (* > *rëá):* TA.: „adholmodi *rea.* poſtea gnir uuege holmodia *rea*", „ohut *cutarea*"; ragként: TÖ.: *Appatfeereh* 'Ápátfőre'. — Ugyanebbe a típusba tartoznak a *közül : között : közé; mellől : mellett : mellé; mögül : mögött : mögé* névutócsaládok is. Ezek csak a kései ómagyar korból adatolhatók (bemutatásukat tehát l. ott), alaki felépítésük és szoros rendszerbeli összetartozásuk azonban arra mutat, hogy kialakulásuk, illetőleg névutói szerepben való megjelenésük jóval korábbra — legalábbis az ősmagyar kor végére — tehető. Ugyanebben az időkörben jöhetett létre néhány olyan névutócsalád is, melyeknek egy-egy tagja csak a középmagyar kortól vagy a nyelvjárási gyűjtések adataiból dokumentálható, a kései ómagyar kortól előforduló elemek példáinak alaki felépítése és rendszerkapcsolatai azonban eredeti és korai háromirányúságra utalnak. Ilyen az *elvől:* JókK. 66: *hegÿek elucwl* | *elvé:* MünchK. 14 va: *tèngez èlue;* ezek mellett a megfelelő locativusragos *elvett* alak csak a XIX. századtól mutatható ki névutóként. — A 'túl; túlra' jelentésű szócsalád alapszava a keleti területeken helynevek utótagjaként igen korai: 1278: *Gepuelv* (MNy. 10: 80); 1283: *Gyepuel* (MNy. 9: 146); vö. még *Erdély* nevének eredetével is. A ragszilárdulás és a névutói szerepkör kialakulása tehát az ősmagyar kor végére megtörténhetett. Azt azonban, hogy a locativusragos *elvett* visszaszorult-e, vagy valóban a másik két alaknál jóval később, analógiás úton jött létre, nem lehet eldönteni. Ha létezett, tehát ha ez a szócsalád tényleg háromirányú volt, akkor a locativusi alakot valószínűleg a *túl* névutó szorította ki. Alaki felépítésük és szoros funkcionális összetartozásuk alapján valószínűleg az eredeti irányhármasságot képviselő ősi névutók közé tartoznak az *elől : előtt : elé; fölül : fölött : fölé* szócsaládok is, noha ezeknek adatai túlnyomórészt a kései ómagyar korban jelennek meg: *elől:* BécsiK. 66: „kizalnac zèmèlè *èlol*" | *előt:* HB.: „uromc ſcine *eleut*"; KTSz.: „mend *elevt*"; vö. még JókK. 36: *mÿelewt* || *fölül:* vö. 1456 k.: „viz *felwl*" (Gl. *víz* a.); JordK. 674: „vacʒoza *felűl*" | *felett:* vö. JókK. 21: *Annakfelette;* BécsiK. 17: „mēdēnèc

felėt". — Nem dokumentálható azonban még a kódexekből sem az egyszerű lativusragos *elé*, *fölé* forma, helyette a testesebb, másodlagos *elébe*, *fölébe* használatos; vö. JókK. 147: „farkaſnak *eleybe*"; JordK. 196: „Jozdannak *felÿben*" : super Iordanem. Minthogy az *elé* és a *(fölé >) föl ~ fel* határozószóként igen korai, minden bizonnyal névutóként is élhettek már az ősmagyar kor végén, de a testesebb alakok visszaszorították őket. (Az önálló szóból — névutóból — keletkezett határozóragok ugyanis raggá válásukat követően viszonylag hamar járulnak korábbi primer ragot viselő szóalakokhoz, s alkotnak velük megszilárdult lexémákat — ilyen az *elébe* és a *fölébe* is —, amelyekben a grammatikai viszonyjelentést az újabb ragok mintegy aláhúzzák, fokozottabban hangsúlyozzák.

Azt, hogy az *elé*-hez és a *fölé*-hez újabb rag csatlakozott, az is magyarázhatja, hogy ezek egybeestek az E/3. birtokos személyjeles alakokkal. A fenti névutók pedig, mint látható, első adataikban már *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetekben állnak, szükség is lehetett tehát a lativusi irány világos, egyértelmű jelölésére.

Mindezek alapján az ősmagyar kor végén *elől : előtt : elé*, illetőleg *fölül : felett : fölé* háromirányú névutócsaládokkal számolhatunk ugyan, de e csoportok alaki felépítése a korszak végére vagy a korai ómagyar kor elejére átrendeződött. A feltételezett eredeti állapot még kései ómagyar kori adatok alapján sem rekonstruálható, ugyanis a rövidebb lativusi formák csak az újmagyar korból mutathatók ki.

B) A három irányt különböző tövekből keletkezett, de funkcionálisan összetartozó alakok fejezik ki: **től:* ragként: HB.: *gimilcetvl, kinzotvratwl;* KTSz.: *gukeritul;* ÓMS.: *vylagumtul;* hszó-i névmásként: JókK. 10: „ew *tewle*" | **nál:* ragként: KTSz.: ? *veſe {?veſc[e]} lenel {?leuel} ?'veszélyénél';* hszó-i névmásként: JókK. 19: „ew *nalok*", későbbi névutó *(nélkül)* részeként: JókK. 148: *yrgalmaſſagnalkewl;* MünchK. 85ra: „ꝯ *nalanalkül*" | **χozá:* ragként: HB.: *ozchuz, uromchuz;* KTSz.: *aſun[a]huz.*

Ezek az alakulatok minden bizonnyal legkorábbi névutóink közé tartoztak, s az ősmagyar kor első felében a *től* és a *nál* alaki előzménye egyaránt kéttagú lehetett, tehát **tüÿül ~ *tüβül*, illetőleg **tiÿül ~ *tiβül*, sőt számolhatunk *ë*-t tartalmazó alakváltozatokkal is; a locativusi funkciót hordozó elem korai alakváltozatai pedig **näÿäl ~ *näβäl* alakban rekonstruálhatók. Az a tény, hogy a locativusi szerepben *-l* ragos szóalak áll, arra mutat, hogy az irányhármasság rendszerkényszere egymástól korábban teljesen független szóalakokat kapcsolt össze, ezt a folyamatot azonban a *nál* előzményében minden bizonnyal megelőzte egy ablativus → locativus irányú funkcionális váltás.

C) A három irányt két, azonos tőből keletkezett alak fejezi ki a *felől : felé* párban. Eredetileg ez a szócsalád valószínűleg kétirányú lehetett; ezt jelzi az alapszó ősi 'oldal' jelentése, valamint a locativusragos alak hiánya. A határozószók körében általánosan megfigyelhető funkcionális mozgás azonban a névutókra is átterjedhetett, s a *felől* első adatában (HBK.: „ıov *felevl* ıochtotnıa ılezıe wt") a határozói irányjelentés semmiképpen sem ablativusi, sokkal inkább a locativus és a lativus együttes képzetét fejezi ki: 'oda helyezi, következésképp az ott van'. Az eredetibb ablativusi funkciót mutatja a névutó a következő adatban: vö. JókK. 11: „nÿwmotuan te labaydual egÿ *felewl* mas ferre". — A locativusi funkció kialakulásában a határozós szerkezet igei alaptagjának lehetett döntő szerepe, ugyanis hasonló kettősség tapasztalható a *felé* adataiban; vö. JókK. 129: „francya

tartomanya *fele* v e w n v t a t t." Ebben az adatban a *felé* lativusi szerepű; de vö. BécsiK. 12: „nap ńugat *fèlè* v a l o mēdʒ ozzag èllèn", ahol a lativusragos névutó locativusi irányt jelöl.

Feltehető tehát, hogy ezekben a névutókban a funkcióváltozásnak nem csupán grammatikai, hanem lexikai-szemantikai okai is vannak. A kései ómagyar kor adatai azt jelzik, hogy ez a névutópár gyakran alkot szerkezetet olyan alapszavakkal, amelyek antonimái egymásnak (jobb — bal; egy — más) vagy heteronimák, tehát közös fölérendelt fogalom alá sorolhatók (például az égtájak). Bár eredetileg a locativusi irányjelentés ebből a névutópárból hiányozhatott, a fent idézettekhez hasonló névutós szerkezetek alapszavaik jelentése folytán a locativus kifejezésének kommunikációs igényét is magukban hordozták. Erre külön alakulat nem jött létre, de nem is kötődött a locativusi funkció kifejezése kizárólagos jelleggel egyik meglévő alakhoz sem. Így mind a lativusragos, mind az ablativusragos alakulat betölthette a locativus szerepét is. — Talán gátolhatta a locativusragos forma kialakulását az is, hogy egy ilyen szóalak zavaró homonímiát alkotott volna a *felett* névutóval.

A t ö b b i r á n y ú n é v s z ó i a l a p s z a v ú n é v u t ó k m o r f é m a s z e r k e z e t é n e k j e l l e m z é s e. — E névutók töve az esetek többségében helyzetviszonyító főnév (a *belül* és családja, az *alul* és családja, a *mögül* és családja stb.) vagy testrésznév (a *mellől* és családja). Azon ősi névutóink közül, amelyek már az ősmagyar kor folyamán megindultak a raggá válás irányába, egyeseknek az alapszava vitatott (például a *roγol* és családja vagy a *hozá* és a *nál* előzményei), eléggé valószínű azonban, hogy ezek is hasonló helyzetviszonyító értékkel rendelkezhettek. — E tövekhez primer határozóragok járultak, s a morfémakapcsolatok zömmel az ősmagyar kor első felében szilárdultak meg. Bizonyos esetekben feltehető, hogy a ragszilárdulás már az ugor korban bekövetkezett: az *alól* rokon nyelvi megfelelőire vö. vog. TJ. *ɟaʌə·ʌ*, KK. *ɟâləl 'alól'*; osztj. V. *ɟləltà*, Vj. *ɟləlt* 'ua.'; az osztják adatok *-ta*, *-t* végződése nyomatékosító elem. A *mögül* családjának megfelelőire vö. vog. KL. *mäntä*, *mäntèl* 'aközben'; az adatok *-t*-je locativus-, *-ä*-je lativus-, *-l*-je ablativusrag.

A többirányú névutók alrendszerének zártságát jelzi, hogy a végződések ablativusi *-l*, locativusi *-t*, lativusi *-á/-é* formában r ö g z ü l n e k, s bár az egyes névutók funkcionális változásai az irányhármasságnak ezt a klasszikus rendszerét bizonyos mértékig megbontják, a morfológiai kohézió továbbra is szoros marad. (A funkcionális átrendeződés lényegesen erőteljesebb volt a határozószókban; a névutók kategóriájában az ősmagyar kor és a korai ómagyar kor idején még csak a nyomai találhatók meg. Bővebben l. 457.)

A háromirányú névutók korai kialakulására és stabilizálódására mutat az a tény, hogy bár a névutói kategóriában egészében véve jelentős gyarapodás figyelhető meg, ez a háromirányú névutók csoportját nem érinti: az ősi névutócsaládok közül azok, amelyek nem válnak raggá, tovább élnek, de újak már nem keletkeznek, illetőleg az újonnan keletkező névutók már nem alkotnak szócsaládot.

Az egyirányú névutók

A többirányú névutócsaládok mellett már az ősmagyarban létezhettek olyan névutók, amelyek az adatok tanúsága szerint sohasem alkottak szócsaládot,

illetőleg ha voltak etimológiai kapcsolataik a többirányú névutókkal, ezek a kapcsolatok megszakadtak.

Ilyenek lehettek az ősmagyar kor elején a mai *-vel*, az *-ért* és a *-nek* rag névutói előzményei. Ezeknek nem mutatható ki önálló határozószói párjuk, tovább élnek azonban a *velem, érted, neki*-féle hszó-i személyes névmásokban. Az ősmagyar kor folyamán az egyirányú névutók köre tovább bővült, s bár feltehető, hogy egyik-másik alakulatban a korszak folyamán az eredeti irányjelentés átértékelődött, ez a névutók morfémaszerkezetére nem hatott vissza. Nem zárható ki azonban az sem, hogy ez az átértékelődés — például a *kívül* vagy a *körül* lativus → locativus irányú változása — nem a névutóban, hanem a határozószóban zajlott le, s a névutói szófaj ezt az új szerepkört már csak továbbvitte.

A) Ablativusraggal keletkezett a *kívül* ~ *kül:* vö. JókK. 41: „cellaÿa *kewl*", 84: *aytokewl;* BirkK. 2a: „vde *kiuel*" | a *körül:* vö. JókK. 130: „kynek *kewrnywle*"; MünchK. 9va: „ǫ foƨLoka *kǫzǫ̈l*" | és a *vel:* HB.: *zumtuchel;* HBK.: *kegılmehel;* KTSz.: *ſcovol;* JókK. 155: *veletekuel.* — Ez utóbbinak az alapszava vitatott, a végződés és a személyjeles határozószói alak léte azonban egyértelműen utal a névszói alapszóból való ragszilárdulásos eredetre. A *kívül* a tárgyalt korszakban csak névutóként egyirányú, határozószóként többirányú szócsaládba tartozik (vö. *kinn* és *ki*).

B) Locativusraggal jöttek létre az alábbi névutók: a) *-n* végződésűek: *ellen:* vö. JókK. 148: „ʒent ferencʒ *ellen*"; BécsiK. 32: „naptamadat *èllèn*" | *közén:* HBK.: „unuttei *cuzıcun*" | *szërën:* vö. BécsiK. 90: *Vtolzezen* | *után:* vö. JókK. 39: *Annakuttanna,* 107: *munkayautan.*

b) A *-t* locativusrag rögzült az alábbi névutókban: *ért (< ërët):* HB.: „eʒ lelıc *ert*", *meret;* HBK.: „lılkı *ert*"; vö. még HB.: *erette* | *közepett:* vö. BécsiK. 21: „a vènèc *kǫzèpet*"; MünchK. 20vb: „aʒ èbèllǫ haʒ *kǫzèpet*" | *szërt:* vö. CornK. 10r: *Elevzert.*

Míg a háromirányú névutók csoportjában a locativusi tag minden esetben a *-t* raggal alakult, az egyirányúak között azonos arányban vannak az *-n* és a *-t* végződést tartalmazó alakok. Ez bizonyára azzal függ össze, hogy az egyirányú névutóknak egy része kettős szófajú, tehát a határozószókkal azonos morfológiai felépítésű, abban a szófaji osztályban pedig az *-n* ragot tartalmazó elemek vannak többségben. Az *után* kivételével valamennyi *-n* végű egyirányú névutóról feltételezhető az is, hogy elsődlegesen határozószó lehetett, s csak utóbb alakult ki névutói szófaja. Az *után* azonban — mint erről már esett szó — a névutók létrejöttének „klasszikus" mintáját mutatja, vagyis birtokos jelzős szerkezeti előzményre vezethető vissza. Az *út* alapszó eredeti jelentése viszont nem tűnt el a névutóban, ehhez a főnévhez pedig locativusi funkcióban kezdettől kizárólagosan az *-n* rag kapcsolódhatott. Annak, hogy *-t* locativusragos változatnak nyomát sem találjuk (noha a *koron* mellett van *kort*, s az *ellen*-nek is megvolt a *-t* ragos párja, az *előtt*), a következő magyarázata lehet: A *-t* locativusrag a *Győrött, Pécsett*-féle alakulatokban nem kapcsolódik *-t* végű helynevekhez, valószínűleg fonetikai okok miatt. Nyilván ugyanez a szabály érvényesülhetett a *-t* végű köznevek esetében, így az *út* főnév locativusragos alakjának, majd az ebből létrejött névutónak a kialakulásakor is.

Elvileg nem zárható ki, hogy a *-ként* ragnak is lehetett névutói előzménye az ősmagyar korban, az adatok között azonban nem találunk egyértelműen erre utaló jeleket. A *-ként* szinte kizárólag névmások, közöttük is elsősorban a *mi* mellett, azaz a *miként* kötőszóban fordul elő. A *miként* kiemelkedően gya-

kori a Huszita Biblia kódexeiben, s minthogy ebben a forráskörben — de csakis itt — általános a latin *sicut* megfelelőjeként, valószínű, hogy gyakori használata tudatos nyelvalakítás következménye. A *ként* tehát névmáshoz kapcsolódó összetételi utótagként ragos névszóból válhatott raggá, a névutói fokozat „kihagyásával".

C) Lativusraggal alakult névutó a *-nek* rag névutói előzménye és az *össze*. Az előbbiben a *-k* lativusrag található, az utóbbiban az *-é;* l.: HB.: *halalnec*, „muga *nec*"; KTSz.: „ur *iftennec*"; BécsiK. 102: *mvnèkonc;* illetőleg KTSz.: „fyal *ufve* lele". Az *össze* példáira vö. még JókK. 39: „vele *ewzuen*"; BécsiK. 225: „9 lakozoiual *ozuo*".

A KTSz. *ufve* adatának szófaji hovatartozása vitatott; egyes vélemények szerint a *fyal* határozó értelmezői szerepű bővítménye, s mint ilyen, határozószó. Minthogy azonban a *fyal ufve lele* szerkezetből a *fyal* elem nem hagyható el a szerkezet értékének megváltozása nélkül, az *ufve* sem minősíthető fenntartás nélkül határozószónak, jóval inkább tekinthető névutónak.

Míg a *nek* funkciója a lativusi jelleget világosan mutatja, az *össze* esetében lativus → locativusi irányú változást kell rekonstruálnunk. Lehetséges azonban, hogy ez nem a névutói szófajban következett be, hanem még a határozószói előzményben. (Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy igekötőként az *össze* az eredeti lativusi irányjelentést megőrizte.)

Az egyirányú, névszói alapszavú névutók morfémaszerkezetének jellemzése. — Ha az egyirányú névutók csoportját egybevetjük a többirányúakéval, azt tapasztalhatjuk, hogy ez a csoport változékonyabb, sok tekintetben heterogénebb, mint a családot alkotó névutók köre, ugyanis az elemek rendszerbeli kötöttségei e csoportban kisebbek, mint a többirányú névutócsalád tagjaiban. Az idetartozó elemek többsége tovább él a kései ómagyar korban, a nyelvi rendszerben betöltött szerepük valójában az akkori adatok tükrében értékelhető igazán.

A névutók töve ebben a csoportban is túlnyomórészt főnév. Az egyirányú névutók csoportjának nyitottságát több tényező is jelzi: egyrészt a későbbi korszakokban ez a kör mutatja a legnagyobb számbeli gazdagodást, másfelől az is tapasztalható, hogy az ősmagyar kor folyamán jövevényszavakból is keletkeznek névutó-előzmények, nem csupán az eredeti finnugor szókészlet elemeiből: a török eredetű *kép* és *kor* ragos alakjai alapszavuknak a magyar nyelvbe kerülését követően viszonylag rövid idő alatt szilárdultak meg, s váltak viszonyszókká; bemutatásukat l. alább, 452.

Névmási alapszóból létrejött névutók

Néhány névutónk alapszava nem főnév volt, hanem névmás. Ezek nem alkotnak olyan szoros rendszert, mint a főnévi alapszóból keletkezett névutók. Azok egy részénél minden bizonnyal ősibbek is, s valószínűleg csak másodlagosan — határozószókból — váltak névutókká. Feltűnő, hogy míg névmási alapszavú határozószó igen sok van, a névmási töre visszavezethető névutók száma viszonylag kevés. Ez talán a névmások helyettesítő funkciójával függ össze; viszonyító értékük jóval általánosabb volt, mint a konkrét jelentéstartalmú főnévi alapszavú névutóké.

A) Ezzel a kevésbé konkrét jelentéstartalommal állhat kapcsolatban az is, hogy egy alapszóból igen korán — feltehetőleg még az ősmagyar kor második felében — továbbragozódással több határozószó → névutó keletkezett *(át, által, óta)*, ezek azonban etimológiai összetartozásukat a nyelvemlékes korra már csak részben őrizték meg. A távolra mutató **u- ~ *o-* tőből *-l* ablativus- és *-t* locativusrag halmozásával keletkezett az *ált:* vö. LányiK. 162: „eztendew *alth*". További ablativusi *-l*-lel megtoldott változata az *által:* vö. BécsiK. 15: „kic *altal*", 23: *ėtaltal* 'éjt által'. A *-t* locativus- és az *-á* lativusragnak ugyanezen tőhöz kapcsolódásával jött létre az *oltá* > *óta;* vö. JókK. 98: *mÿjolta;* JordK. 546: *mÿ vltta*. E névutóknak vannak obi-ugor megfelelői: vö. vog. É. *ūlttė* 'át, keresztül', Szo. *ūltta* 'ua.'; osztj. DN. *ɣotta*, Ni. *uttɜ* 'keresztül'. Erősen kérdéses azonban, hogy maguk a névutók valóban ugor eredetűek-e. Valószínűbb, hogy névutóvá válásuk a már jelzett időpontban, az ősmagyar kor második felében következett be. Másfelől viszont a raghalmozás korai keletkezésre utal: az újabb ragok minden bizonnyal a korábbi végződés funkciójának elhomályosulása miatt kerültek a szóalak végére, de valószínűleg még annak határozószói stádiumában.

B) A *(*to- >) *toβa-* távolra mutató névmástőből jött létre *-l* ablativusraggal a *túl:* vö. WeszprK. 9: „a iordan vizen *twl*"; 1583: „azon *thul*" (NytudÉrt. 40. sz. 217). Bár első adatai viszonylag későiek, valószínűleg már nem csupán határozószói, hanem névutói funkciója is kialakulhatott az ősmagyar kor végére. — Obi-ugor megfelelői (vö. vog. KL. *tūl* 'onnan', AK. *tȯβl*, Szo. *tuβl* 'innen, onnan') ugyancsak arra mutatnak, hogy az alakulat igen korai eleme lehet nyelvünknek.

A *túl* névutó az adatok szerint következetesen *-n* ragos alapszó mellett jelenik meg; a határozószó → névutó kettős szófaj kialakulása tehát minden bizonnyal ehhez a szintagmatípushoz kötődött. A *túl* eredetileg kiterjedt szócsaládba tartozott, amelynek többi eleme nem vált névutóvá, megmaradt a határozószói szófaj keretei között *(tavaly, távol, tova)*.

Határozói igenévből keletkezett névutók

A határozói igenevek körében általában nem gyakori a szófajváltás, ha azonban az igenévnek nincs bővítménye, s nem mellékmondatot helyettesít, hanem csupán az igei állítmány mód-, állapot- vagy időviszonyait fejezi ki, határozószó értékűvé, illetőleg határozószóvá válhat. A határozós szerkezet rögzülése, s a benne végbemenő jelentésváltozások vezetnek a névutó kialakulásához.

Keletkezhet továbbá névutó független cselekvés-, illetőleg történéshordozóval bővült alanyos szerkezetben álló határozói igenévből is, ha az alanyi bővítmény időfogalmat fejez ki. — Az első határozói igenévből keletkezett névutók valószínűleg az ősmagyar kor végén jöttek létre a (vmitől) *fogva : fogván* és a (vmitől) *megválva : megválván* határozói igenevekből: KT.: „wÿlag[11] kezdetuitul *fugua*"; vö. még JókK. 41: *mendeneſtewlfoguan;* BécsiK. 308: „tėngertǫl *foguā* tėngeriǥlėn"; MünchK. 98ra: „A· napſaǥtol *fogua*", illetőleg JókK. 20: „yſtentewl *megualuan*" : praeter Christum; BécsiK. 8: „tǫllėdtǫl *mėgvaluā*" : excepto te. (A szóalak névutóként való minősítését a latin megfelelők is indokolják.)

Annak, hogy mindkét névutó *-től* ragos alapszóhoz kapcsolódik, az a magyarázata, hogy az előzmény-ige eredeti vonzata az igenévi származék szófajváltása után is megőrződött. A *fog* igének volt *-nál* ragos vonzata is, ez azonban a névutós szerkezetekben nem jelenik meg, hanem az igének 'kézbe vesz, kézben tart' jelentéséhez kapcsolódik. Olyan határozói igenévvel összefüggő névutóra, amely alanyos szerkezetből vált volna ki, a tárgyalt korszakban még nem találunk példát. (Ezt a típust majd a kései ómagyar korban kialakuló *múlva* honosítja meg nyelvünkben.) A HBK. *birſagnop vtua* szerkezete azonban arra mutat, hogy a jelenség csírái már ekkor is létezhettek. Bár a *jutva* sohasem vált névutóvá — megindult ezen az úton, de a folyamat megállt —, a névutós szerkezethez hasonló formában később is felbukkan: vö. MargL. 11: „Nagy cetevrtekre *iutuan* . . . meg mossa vala az fororok labayt". Ez az alakulat valójában átmenetnek tekinthető a határozói funkciójú igeneves, illetőleg a valódi névutós szerkezet között. Ugyanakkor még érezhető benne az igenév mellékmondatot összesűrítő funkciója is.

A határozói igenevek sajátos viselkedése magyarázza, hogy a belőlük keletkezett névutók csoportja a későbbi korszakokban ugyan bővül (ebben bizonyára közrejátszik az analógia is; például a valamitől *kezdve*, valamit *kivéve* kialakulásakor), tömegessé azonban ez a típus sohasem válik.

A határozói igenévből keletkezett névutók morfémaszerkezetének jellemzése. — A *fogva* és a *megválva* alapszava egyaránt többjelentésű ige, és a gazdag jelentéskör a névutók funkcióiban is tükröződik, de csak a kései ómagyar kortól dokumentálható. A *fogva* jelentése az alapige 'megragad'; 'szorítva tart' jelentéséből vezethető le, a *megválva* funkciója pedig a *megválik* 'elkülönül, elszakad' jelentésével függhet össze.

Mindkét névutó tovább vitte az igenév *-va/-ve*, illetőleg *-ván/-vén* képzős morfológiai változatait, s a két alak között funkcionális különbség nem keletkezett.

A rendszer állapota és fejlődése a korai ómagyar korban

A korábban kialakult típusok új elemeinek megjelenése

A névszói alapszavú névutók

Az előbbiekben bemutatott névutóállománnyal mint kialakult, funkcionáló rendszerrel számolhatunk a korai ómagyar kor kezdetén. A korszak folyamán ez a rendszer egyrészt további elemekkel bővül, másrészt megindulnak benne olyan funkcionális változások, amelyek a névutói kategóriát dinamikussá teszik, s a határozói viszonyjelentés kifejezésében betöltött szerepét, arányát tovább növelik.

A korai ómagyar korban keletkezett névutók mind egyirányúak. (Az ősmagyar kori állomány bemutatásakor jeleztük, hogy az irányhármasság össze-

tartó ereje annyira erős, hogy a rendszert mintegy lezárja, s új névutócsaládok keletkezését gátolja.)

Főnévi alapszóból keletkezett névutók. — A) Egy-egy primer raggal — a locativusi *-n*-nel, illetőleg *-t*-vel keletkeztek a *koron*, a *képpen*, valamint a *kort*, az *iránt* és a *viszett*. *Képpen:* KTSz.: „oʒun *keppe[n]*"; vö. még JókK. 38: *ezkeppen;* AporK. 122: „magẏaraʒath *keppen*" | *koron:* vö. JókK. 47: *mŷkoron*, 46: *akkoron;* MünchK. 25va: „haʒmad idǫ *kozon*" | *iránt:* vö. JókK. 86: *egŷarant : aequaliter;* JordK. 164: „aʒ *azant*"; SzékK. 122: „ez *arant*" | *kort:* vö. 1456 k.: „az *vacharakorth*" (Gl.); BirkK. 3b: *Micort* | *viszett:* vö. BirkK. 3b: „ϑ *vizette*" 'helyette'.

Ellentmondásosnak tűnhet, hogy a KTSz.-ból már adatolható *képpen*, valamint a csak kései ómagyar kori előfordulású — s akkor sem gyakori — *iránt* vagy *viszett* keletkezési idejét egyaránt a korai ómagyar kor kezdetére tesszük. A *koron* ~ *kort* és a *képpen* alapszava török jövevény, így ezek az ősmagyar korban még csupán névutó-előzmények lehettek, névutóként csak a korai ómagyar kortól számolhatunk velük. — Az *iránt* alapszava ősi öröksége ugyan nyelvünknek, de nincs nyoma annak, hogy a megszilárdult ragos alakulat névutói funkciója a korai ómagyar kor elejénél hamarabb alakult volna ki. (Nem hagyható figyelmen kívül például, hogy míg ősmagyar kori névutóink közül többnek van ragszilárdulásos rokona az obi-ugor nyelvekben, az *iránt*-tal kapcsolatban ilyen adatokról nincs tudomásunk: a vogulban és az osztjákban csak az alapszó megfelelői léteznek; l. TESz. *iránt* a.) — A *viszett* alapszava ismeretlen eredetű, s keletkezését elsősorban az adatok kései megjelenése miatt datáljuk a korai ómagyar korra (s nem előbbre). E névutó későbbi nyelvi helyzete egyébként arra mutat, hogy a rendszernek ez az eleme talán sohasem volt a nyelvterület egészén használatos, és igen hamar vissza is szorult.

B) Több primer ragot tartalmazó névutó a *szer* főnévből *-n* + *-t* locativusragok, valamint az *-é* lativusrag, illetőleg *-t* locativus- + *-é* lativusrag halmozásával létrejött *szerint* és *szerte:* vö. JókK. 100: „ewa[n]-gelium mondeka *ferent*"; BécsiK. 16: *mizezēt;* MünchK. 86ra: „tiʒtolaſſoc *ʒèrēt*" | JókK. 97: „aʒ *faluzerte*". — E névutók kialakulásának ideje valószínűleg a korai ómagyar kor eleje (bár lehetséges, hogy a folyamat már az ősmagyar kor legvégén megkezdődött), adataik azonban csak a kései ómagyar korból mutathatók ki. Ismeretes, hogy a *szër* főnévnek kiterjedt szócsaládja alakult ki, s idetartoztak a *szërën* és a *szërt* névutók is, melyek azonban a korai ómagyar korra raggá váltak *-szër* alakban. A raghalmozásos *szerint*, *szerte* megjelenése és a csupán egy-egy elemi ragot tartalmazó *szërën*, *szërt* raggá válása között bizonyára közvetlen összefüggés van, s ennek mérlegelése alapján tehetjük e névutók létrejöttét a korai ómagyar korra.

C) Testes határozóragot tartalmazó névutók már a korai ómagyar korban megjelennek, így az *elébe* és a *fölébe*. Ezek rendszerbeli szerepéről az ősmagyar kori névutók bemutatásakor már esett szó; legkorábbi adataikat l. ott.

A másodlagos határozóragok azonban a névutói rendszer alakításában ekkor még nagyon kis mértékben vesznek részt, hiszen raggá válásuk a korai ómagyar korban még az erőteljes mozgás jeleit mutatja. Így a testes határozóragokkal keletkezett névutók új típust teremtenek meg a névutói rendszerben, a típus egyedeinek számbeli gyarapodása viszont csak a kései ómagyar korban indul meg.

Névmási alapszóból keletkezett névutók

A határozatlan névmási funkciót is hordozó kérdő-vonatkozó *mi* névmásból alakult *-á* lativusraggal a *miá:* HB.: *umadſagucmia;* KTSz.: „[ne]we *mia*", „[q]ui *mia*" és további *-t* locativusraggal a *miatt:* vö. JókK. 3: *emberekmÿat*, 42: *eÿeknekmÿatta* 'éjeken át'; BécsiK. 19: „viadalnac *miatta*". — A két névutó adatainak megjelenése között jelentős időbeli különbség van. A *miá* korai előfordulása alapján az sem zárható ki, hogy ez a névutó már az ősmagyar kor végén létezett, míg a *miatt* csak a korai ómagyar kor első felének új fejleménye. A *miá* és a *miatt* szótörténete azonban legkorábbi kódexeinkben annyira párhuzamos, hogy keletkezéstörténetüket nehéz volna időben teljesen szétválasztani.

Az a tény pedig, hogy e névmási alapszavú névutóknak nincsenek olyan rokon nyelvi vonatkozásai, mint hasonló származású társaiknak (az *át*-nak, *által*-nak, *ótá*-nak, *túl*-nak), arra enged következtetni, hogy a *miá* és a *miatt* kizárólagosan magyar fejleményként, eredendően a névutói szerepkörre jött létre. Nem volt elsődleges határozószói funkciójuk sem — legalábbis semmi sem mutat arra, hogy lett volna —, s ennélfogva valószínűleg későbbi keletkezésűek is, mint a többi névmási alapszóra visszavezethető névutó.

A névutós szerkezetek morfematikai változatai a korai ómagyar korban

A névutós szerkezeteknek már az ősmagyar korban két alaptípusa létezett: a birtokos jelzői szintagma mintáját követő, illetőleg az ún. ragvonzó típus. Az utóbbi egyrészt a határozói igenévből alakult névutókra jellemző, ahol az ige eredeti vonzata él tovább a névutós szerkezetekben (vmitől *fogva*, vmitől *megválva*). A ragos alapszavú névutós szerkezetek másik típusában a névutó értelmező-magyarázó funkcióval kapcsolódott az előtte határozói szerepben álló ragos névszóhoz, s a névutós szerkezet tovább őrizte az alapszó ragos formáját. Erről a névmási eredetű *túl* névutó tárgyalása kapcsán már esett szó, ilyen volt továbbá az *össze* névutó is.

Amint a birtokos jelző morfematikai jelölésének a lehetősége megteremtődött — az ősmagyar kor utolsó szakaszában —, attól kezdve számolni lehet a birtokos szerkezet mintáját követő névutós szerkezetekben is az alaki variánsok megjelenésével: a *ház mellett, fa alatt* típusú szerkezetek állásával.

Korai nyelvemlékeink erre még nem mutatnak példákat, az első kódexekben azonban már teljes értékű szabad variánsként szerepelnek a jelöletlen és a *-nak/-nek* ragos alapszavú névutós szerkezetek: vö. például JókK. 29: *vſtennek felewle*, 51: „azÿſya *hegÿenek alata*". Igen gyakori a jelenség névmási alapszavú szerkezetekben is: vö. JókK. 39: *Annakuttanna;* GuaryK. 23: *ennec miatta*, 26: *ennec fołotte;* stb. — A korai ómagyar kor nyelvemlékeiben a tényleges birtokos jelzős szerkezetekre jellemző a teljes jelöltség (vö. 301), s ennek analógiás hatásával már számolni kell a névutós szerkezetekben is. Mindazonáltal e morfematikai változat sajátos stilisztikai szerepének kialakulását, valóságos nyelvi helyzetét a kései ómagyar kor adatai világítják meg igazán, így a kérdés részletes kifejtésére is ott kerül sor.

A ragvonzó névutók csoportjába a korai ómagyar kor folyamán bekerültek olyan névutók is, amelyek eredetileg ragtalan alapszóhoz kapcsolódtak, s utóbb ragvonzó változatuk is kialakult. Ezek a névutók kettős kötődésüket egy ideig megőrzik: a kódexek adataiban hol ragtalan alapszó mellett, hol pedig raggal ellátott névszóhoz kapcsolódva jelennek meg. Ilyen kettősséget mutat az *által* és a *kívül* névutó. — Az *által* névutós szerkezetek ingadozásainak mind a tényei, mind a funkcionális következményei a kései ómagyar korban követhetők igazán jól nyomon, s bemutatásukra ott is kerül sor. A *vmi kívül(~ kűl) ~ vminál kívül(~ kűl)* variánsok elválását az adatok ugyan szintén csak a kései ómagyar kortól mutatják, a *nélkül* névutó szótörténeti előzményei (vö. például JókK. 117: „*gyalazaſoknal, yteleteknel* es *karhozatyoknal kewl*") azonban azt jelzik — mindenekelőtt a *-nál* rag illeszkedés nélküli alakjának megőrződése miatt —, hogy a *kívül* névutó kettős arculatának kialakulása, illetőleg a funkció hasadása már a korai ómagyar korban megtörtént. A *vminál kűl* szerkezetnek, mint névutó-előzménynek a létezését még akkor is a korai ómagyar korra kell tennünk, ha adatai, illetőleg további mozgásának tényei *(-nál kűl > -nél kűl > nélkül)* már csak a kései ómagyar korban követhetők nyomon.

A névutós szerkezetek további alakulása

A névutós összetételek

A névutó a szerkezet alaptagjával szoros egységet alkot. Olykor ez az egység lexikalizálódik, s a névutós szerkezet összetett szóvá válik. A keletkező új lexéma azonban egyfelől továbbra is tükrözi a névutós szerkezet grammatikai funkcióját (tudniillik azt, hogy a mondatban határozói szerepben áll), másfelől viszont új szófajt képvisel: határozószóvá lesz.

Az ősmagyar korban és a korai ómagyar kor idején ez a folyamat még nem lehetett nagyon erős, megindulásának jeleire azonban már következtethetünk.

Feltehető, hogy egyes szekunder határozóragok névutói előzményei bizonyos alapszavakkal már a korai ómagyar kor legelején az összetett szóhoz igen hasonló szoros kapcsolatot alkottak, s összetételi utótagként a névutó alaki rövidülése is később következhetett be. Erre utalhat az ÖMS. *egembelu* adata, amely valószínűleg az *egyen + belü (~ belé)* szerkezetre vezethető vissza. Van olyan vélemény is, amely a testes határozóragok agglutinációját általánosan az összetételi utótag helyzetéhez köti. Ez a feltevés nem zárható ki, egyelőre azonban nem is igazolható

Már a korai ómagyar korban, sőt feltehetőleg korábban is viszonylag gyakran alkotnak a névutós szerkezetnél zártabb frazeológiai egységet névutókkal a mutató névmások, illetőleg a *mi* kérdő-vonatkozó névmás. Ez a jelenség a névmások helyettesítő funkciójával állhat kapcsolatban: mivel sem fogalmi, sem viszonyjelentésük nincsen, könnyen összeforrhatnak a viszonyjelentést hordozó névutóval, s a keletkezett összetett szóban a névutó viszonyjelentése válik meghatározóvá; vö. JókK. 91: „ne zegÿenkegyel *ezbelewl*" 'emiatt', 14: „*Az vtan* varÿ"; 1456 k.: *oztan* (Gl.); JókK. 36: *mÿelewt*, 98: *mÿolta* stb.

A keletkezett összetett szó a névmási előtag szófajának megfelelő névmási határozószó (amely további szófajváltáson is átmehet, s alárendelt mondatokban kötőszói szerepet tölthet be). Ilyen változást tehetünk fel már a HB. *meret*

adatában is a *mi* névmás + *eret* névutó kapcsolatából. Összetettszó-előzménynek minősülnek továbbá azok a névutós szerkezetek, amelyek helynévvé váltak: 1367: „in loco wlgariter *Magyalalath* dicto" (OklSz.).

Összetettszó-előzménynek és nem összetett szónak kell tekintenünk a KTSz. *ozun keppe[n]* adatát is, ahol a névutó a mutató névmás toldalékos alakjához járul. — Egyetlen alakulatban tehetjük föl, hogy r a g o s e l ő t a g névutójával már összetett szót alkotott; vö. JókK. 40: „*mendeneſtewlfoguan* vÿgan mene az felewl mondott . . . herre" : totus laetus in spiritu, perrexit ad dictum locum, 41: „meg tarta *mendeneſtewlfoguan*". Ezeknek az adatoknak határozószó volta nagyon valószínű, és latin megfelelőik is általában adverbiumok. Az összetett szóvá válás szempontjából lényeges egybeírás is jellemző a *mindenestől fogván* adataira, s ami talán a legfontosabb: rendkívüli gyakorisága önmagában is olyan tényező, amely amellett szól, hogy a szerkezet korán vált összetett szóvá. A valódi névutós összetett szók kis száma és a dokumentálás nehézségei következtében nehéz megállapítani, milyen lehetett az egyes névutók aktivitása az összetett szók alkotásában, pedig a folyamat nyilván hosszabb időn át tarthatott, s átmeneti összetett szói előzményekkel jogosan számolhatunk már a korai ómagyar kor során.

Két névutó már ebben az időben nagyobb számban alkothatott összetett szókat r a g t a l a n névmási előtaggal, sőt kisebb mértékben főnevekkel is, a *koron* és a *képpen*: vö. JókK. 41: *mÿkoron, nemÿkoron: aliquando, veternÿekoron*, 44: *valamÿkoron : quandocumque*, 46: *akkoron : tunc;* MünchK. 25va: „hazmad *idǫ kozon*" : circa horam tertiam, illetőleg JókK. 32: *azkeppen*, 38: *ezkeppen;* GuaryK. 29: *ekkeppen;* MünchK. 86vb: *mikeppèn : Quomodo;* JókK. 140: *fokkeppen : multipliciter.*

Ezek a névutók egyébként is sajátos módon viselkednek: önálló szói eredetre utaló alaki felépítésüket megőrizve köztes helyet foglalnak el a raggá váló névutók és a lexikai önállóságukat megtartó névutók között. Feltehető, hogy hajlamuk az összetétel-alkotásra ezzel a sajátos helyzettel függhet össze.

A névutók raggá válása

A ragrendszernek a névutók irányából történő bővülése a finnugor nyelvek ugor ágának sajátsága. Feltehető, hogy nyelvünk névutóinak egy részében a raggá válás folyamata már az ősmagyar kor során megkezdődött, s további elemekre is kiterjedve folytatódott a korai ómagyar korban. A folyamat a rendszert valószínűleg a korai ómagyar korra alakítja át szinte drámai módon, s adatokkal is ettől az időtől kezdve dokumentálható. — Több jel mutat arra, hogy a változás elhúzódó folyamat volt, amely még az egymással etimológiailag és funkcionálisan szoros kapcsolatban lévő névutókat sem egyszerre érintette, így azok átalakulása sem egyforma ütemben zajlott. (A kérdés részletes kifejtését l. „A névszóragozás" c. fejezetben).

A névutó és a rag között a különbséget elsősorban az utóbbinak alaki redukciója jelenti, amelynek folyamán a névutóban világosan felismerhető morfémaszerkezet elhomályosul, s ezzel egyidejűleg megszűnik az alakulat lexikai önállósága is. A folyamatot az íráskép, illetőleg a hangalak egyéb változásai — gyakran ingadozásai — kísérik: a hangrendi illeszkedés problematikája, a kérdéses szóalaknak az előtte álló alapszóval való egybeírása (vagy éppen attól való különírása).

Az azonos tőből származó háromirányú névutócsaládok elemei közül a korai ómagyar korra — vagy talán már valamivel előbb is — raggá (*-ben* alakúvá) válik a locativusi *belen:* HB.: *mıloſtben, gımılſben;* KT.: *vleben.* A család másik két tagja, a *belől* és a *belé* azonban ekkor még névutók. Korai nyelvemlékeinkben ezeket is eléggé gyakran egybeírják a névutós szerkezet alapszavával: HBK.: *tımnucebelevl;* ÓMS.: *buabeleul;* KTSz.: *mogzotbelevl;* HB.: *vılagbele, nugulmabelı;* KTSz.: *mvnybe[le],* de minthogy alaki redukciójuk még nem következett be, névutónak tekinthetők.

A *royo-* alapszavú névutócsaládban az ablativusi elem vált raggá korábban; a KTSz. *[bi]nucrevl* adata jelzi, hogy a *royol* agglutinálódása valószínűleg a *belen* > *ben* változással azonos időkörben történt. Az illeszkedéses alakváltozat léte azt a feltevést is megengedi, hogy a raggá válás ez esetben gyorsabb ütemű, kevésbé elnyújtott folyamat volt, mint a *-ben* létrejötte. A lativusi *ręá* (< *royá*) a TA.-ben még névutó, ragként a XII. század végétől jelenik meg: 1193: „Inde ad *Gudejacara*" (ÓMOlv. 55); KTSz.: „. . . 3t *fara*" 'keresztfára'; TÖ.: *Varfeereh.* A család locativusi eleme nem vált raggá; a rendszerben helyét az *-n* primer rag tölti be.

Ősmagyar kori kiindulásúnak kell tartanunk a funkcionálisan összetartozó ablativusi *-től,* locativusi *-nál* és lativusi *-hoz* ragokat eredményező változást is. Közülük valószínűleg a *-től* névutói előzménye őrizte meg legtovább önállóságát, de a korai kis szövegemlékek adatait a HB.-ben tapasztalható különírt alakok ellenére már ragnak kell tekinteni, hiszen az alaki redukció megtörtént, bár azt, hogy illeszkedik-e, nem lehet megítélni. — Ugyancsak az ősmagyar korba nyúlnak vissza a **vel,* az **ërët,* a **nek* és esetleg a **belen* (> **ben*) raggá válásának kezdetei.

A névutók raggá válásának megindulása alapvető változást jelent a rendszerben. Nem csupán korábbról meglévő elemek eltűnését eredményezi ugyanis, hanem megindítja a névutók „újratermelődésének" folyamatát is. Hiszen a mind differenciáltabb viszonyjelentés kifejezésének igénye újabb névutók létrejöttéhez vezet, ezek alkotásában pedig már részt vesznek a raggá vált korábbi névutók is. Pótlást kívánnak voltaképpen azok a hiányok is, amelyek a raggá vált névutók kiesésével keletkeztek. Ezt a váltást — a szekunder ragos névutók első (kezdetben szórványos) példáinak megjelenését a korai ómagyar kor végére tehetjük.

A névutós szerkezetek jelentés szerinti csoportjai

A névutós szerkezet a mondatban határozói szerepet tölt be, s elsőrendűen az állítmányhoz kapcsolódó bővítmény. Funkciója tehát megegyezik a határozóragos főnévével, illetőleg a határozószóéval. Kialakulásában azonban éppen a határozói viszonyítás pontosabbá tételére való törekvés játszhatott szerepet, így a névutós szerkezetek viszonyító funkciójukat eredetileg árnyaltabban tölthették be, mint a határozószók többsége. Mint erről korábban már szó esett, a névutó alapszava leggyakrabban maga is helyzetviszonyító főnév vagy olyan testrésznév, amely metaforikus használatban konkrét helymegjelölésre alkalmas.

Eredetileg névutóink korai rétege nagy valószínűséggel helyhatározói funkciót fejezett ki. Legtöbbjük azonban a nominális alapszótól való szófaji elkülönülés után sajátos, a viszonyszókra jellemző jelentésfejlődésen ment keresztül, amelynek következtében a fogalmi jelentés a szóalakban fokozatosan háttérbe szorult, s a kialakuló új viszonyjelentéseket már nem elsősorban az alapszó természete, hanem a szóalaknak a határozói rendszerben elfoglalt helyzete határozta meg. — Ez az átalakulás a névutók túlnyomó részében még az ősmagyar kor folyamán lezajlott, így a helyjelölő szerep mellett már az időhatározói és elvontabb határozói funkciók kialakulását is feltehetjük.

Az új funkciók megjelenésében természetesen szerepet kaphatott a névutó alapszava is: például az időhatározói funkció megjelenése azokban az alakulatokban, amelyeknek alapszava időfogalmat is jelöl, evidens. Így alakulhatott ki igen korán az *előtt* névutónak az időhatározói szerepe a helyjelölés mellett.

Az egyes névutócsoportok közül a többirányúak valamennyien helyhatározói szerepűek voltak kezdetben, s ezt a jelentést egyéb funkcióik kialakulása után is megőrizték a csoport tagjai. Az egyirányúak többsége szintén helyhatározói szerepű volt, az *-ért* és különösen a *-vel* rag előzményeként feltehető névutókban azonban már kezdettől számolhatunk viszonylag elvontabb funkcióval. Korán kialakulhatott az első adataikban már megjelenő elvontabb jelentése az *össze* 'együtt', a *viszett* 'gyanánt' és a *szerint* névutónak is. Az *össze*-vel kapcsolatban azt sem zárhatjuk ki, hogy társhatározói jelentése már a határozószói stádiumában kifejlődött, s névutóként helyhatározói jelentéskörе már nem is volt.

Jövevény alapszavú névutóink már eleve arra a szerepkörre jöttek létre, amelyet későbbi adataikból ismerünk. A *koron* és a *kort* ótörök alapszava 'idő' jelentésű, a *képpen* ugyancsak ótörök eredetű etimonja pedig 'minta; forma; képmás' jelentésben került át nyelvünkbe. Névutói származékaik időhatározói, illetőleg mód- és állapothatározói funkciója tehát közvetlenül visszavezethető az alapszók jelentéskörére.

Adatok hiányában az ősmagyar és a korai ómagyar kor névutóinak jelentésváltozásait lehetetlen nyomon követni, s még kevésbé lehet a két korszak eseményeit egymástól időben elválasztani. Bizonyos, hogy a kódexek adatainak egy része korábban lezajlott mozgásokat tükröz, ezek visszavetítése azonban csak meglehetősen ingatag következtetésekre adhatna alapot. Ezért az egyes névutók funkcióbővüléseinek vizsgálatára a kései ómagyar kor névutóinak tárgyalásakor kerül sor.

A névmási alapszavú névutók jelentése valószínűleg már az ősmagyar, illetőleg a korai ómagyar korban is kevésbé lehetett körülhatárolt és konkrét, mint a névszóból keletkezetteké. Az a tény, hogy a névmási alapszavú névutók *(által, miatt, óta, túl)* ragos alapszóval is alkotnak szerkezetet — sőt a *túl* csak ragvonzó névutóként ismert —, valószínűvé teszi, hogy ezek az elemek gyakran tölthettek be értelmezőszerű funkciót, mintegy kiegészítve a névutós szerkezet alapszaván is kifejeződő grammatikai viszonyt.

A névutói funkció változásával összefüggő kérdés az eredeti, azaz a végződés alapján várható határozói irányjelentés átalakulása. Ez a jelenség a határozószók körében meglehetősen általános, és ablativus → locativus → lativus képletbe foglalható. (Részletes tárgyalását l. „A határozószók" c. fejezetben.) Hasonló a névutók körében is megfigyelhető. Ablativus → locativus irányú változás rekonstruálható az *által, belül, elvől, felül, kívül, mögül* névutókban; locativus → lativus átmenetet tükröznek a *között, miatt, szerint* kései ómagyar

korból való példái, és ablativus → locativus → lativus irányú átalakulásra utalnak a *belül* és a *kívül* példái. — Az irányjelentés megváltozása a névutók és a határozószók körében nyilvánvalóan nem egymástól függetlenül történt. A határozószói—névutói kettős szófajú szóalakoknak — s a felsoroltak többsége ilyen — ez a vonása minden bizonnyal közös, s ebből következőleg igen korai — ősmagyar — sajátsága lehetett. Azokban a névutói alakokban pedig, ahol a változás csak lazább szálakkal kapcsolódik a határozószókban zajló folyamatokhoz, az irányjelentés megváltozásának előidézője a névutós szerkezet alaptagjában bekövetkező jelentésváltozás lehet, vagy pedig a fölérendelt szintagmatagnak (a mondat igei állítmányának) a jelentésében kell a változás okát keresni. (Ilyen változások játszódhattak le például a *felé : felől* névutópárban, ahol az eredetileg hiányzó locativusi funkció mindkét alakban megjelent.)

A névutók állománya és állapota a tárgyalt korszakban (az adatok bemutatása a szöveges rész tárgyalási rendjét követi, az alábbi jelek felhasználásával: ✳ = névutó-előzmény (ragos névszó/határozószó); ● = névutó; ○ = a névutói kategóriából kilépő, a raggá válást jelző alak, illetve állapot):

A névutó	Ősmagyar kor		Korai ómagyar kor	
a *belől* és családja	✳	●	● : ○	○
a **royol* és családja	✳	●	● : ○	○
**tüyül* ~ ** tüβül*	✳	●	○	○
**nàyál* ~ ** nàβál*	? ✳ : ●	●	○	○
**χozá*	? ✳ : ●	●	○	○
**? βel*	? ✳ : ●	●	○	○
**? nek*	? ✳ : ●	●	○	○
**ërët > ért*	✳	●	? ● : ○	○
az *alól* és családja	? ✳ : ●	●	●	●
az *elől* és családja	✳	●	●	●
az *elvől* és családja	✳	●	●	●
felől) *felé*)	✳	●	●	●
a *fölül* és családja	✳	●	●	●
a *közül* és családja	✳	●	●	●
a *mellől* és családja	✳	●	●	●
a *mögül* és családja	✳ : ? ●	●	●	●
kívül	✳	●	●	●
körül	✳	●	●	●
ellen	✳	●	●	●

A névutó	Ősmagyar kor		Korai ómagyar kor	
képpen		*	●	● : ○
koron		*	●	● : ○
közén	*	●	●	●
szĕrën	*	●	●	● : ○
után	*	●	●	●
kort		*	●	● : ○
közepett	*	●	●	●
szĕrt	*	●	●	● : ○
viszett	? *	*	●	●
gyanánt	? *	*	●	●
iránt	? *	*	●	●
szerint	? *	* : ? ●	●	●
képest	? *	*	●	●
össze	*	●	●	●
szerte	*	* : ? ●	●	●
át	* : ? ●	●	●	●
által	* : ? ●	●	●	●
óta	* : ? ●	●	●	●
túl	* : ? ●	●	●	●
miatt	*	* : ? ●	●	●
miá	*	* : ? ●	●	●
fogva	*	* : ? ●	●	●
megválva	*	* : ? ●	●	●
elébe				●
fölébe				●
nélkül				*

Irodalom

Simonyi, Hat 2: 3—288; Klemm, TörtMondt. 221—53; Sebestyén, Névut.; Benkő, ÁrpSzöv. 276—87. — A névutótípusok keletkezéstörténeti és morfematikai kérdései: Budenz: Nyr. 6: 145—7; Simonyi, Hat. 2: 3—287, MNyelv.² 442—5; Fokos: Nyr. 41: 240, 68: 18—9, NyK. 63: 77; Mészöly: MNy. 11: 193—200; Klemm, TörtMondt. 221—53; B. Lőrinczy, KTSz. 79, 150; Pais: MNy. 50: 318, 53: 213—4, 55: 184; Berrár: NytudÉrt. 13. sz. 22—7, 30—1, TörtMondt. 58—62; Nyíri: NéprNytud. 1: 83—5; Sebestyén: MNy. 56: 98—101, NyelvtTan. 89—101, NytudÉrt. 40. sz. 314—9, Névut., különösen 187—99, 217—22; Temesi: MMNyR. 281—7; S. Hámori: NytudÉrt. 58. sz. 91—4, 89. sz. 116—20; Simon: SzófAlTan. 55—6; Benkő, ÁrpSzöv. 276—87. — A névutók funkcionális kérdései: Simonyi, Hat. 2: 3—288; Fokos: Nyr. 41: 240; Mészöly: MNy. 11: 193—200; Klemm, TörtMondt. 221—53; Pais: MNy. 50: 318; Berrár: MNy. 52: 429—35, TörtMondt. 62; Antal, FormNyEl. 194—5; Sebestyén, Névut., különösen 201—9; S. Hámori: NytudÉrt. 58. sz. 91—4, 89. sz. 116—20; Benkő, ÁrpSzöv. 276—87.

A NÉVELŐ ÉS NÉVELŐ-ELŐZMÉNY

Írta: I. Gallasy Magdolna

A határozott névelő

Keletkezéstörténeti kérdések

A határozott névelő belső magyar fejlődés eredménye. Más nyelvek névelőzésének hatásától függetlenül, az ómagyar korban keletkezett: ettől kezdődően nyelvünk története során használati köre, alkalmazásának mértéke — hullámzást mutatva — erősen növekedett. A főnévi mutató névmásból vált ki. Párhuzamot mutat ez sok más nyelv mutató névmás → névelő változásával, l. görög, újlatin és germán nyelvek, vö. mordvin, svédlapp, finn-lapp.

Névelői helyzethez, szintagmatikus szerkezethez kötött a mutató névmásnak névelővé való módosulása: csak a főnév (főnévi szerkezet) előtt álló, szerepében kijelölő jelzői, formájában toldaléktalan *a(z)* esetén beszélhetünk névelővé válásról, névelőről.

Alakilag a névelővé válás folyamatát az *a* forma bizonyos mértékű felszaporodása kíséri (a mássalhangzóval kezdődő szavak előtti helyzetben), valamint a hangos szövegben az okkal föltehető elhangsúlytalanodás jelzi.

A névelőnek a névmásból való kiválása során és után a két szófaj egyébként alakilag nem tér el egymástól. Formálódásukat tekintve ezenkívül fontos az a sajátosság is, hogy egyformák abban is, hogy — névelői helyzetben — toldalék nélküliek. A toldalékolhatatlanság később (az ómagyar kor után) csak a névelőnek lesz jellemzője, egyúttal a névmással szemben megkülönböztetője.

A névmás és névelő alaki egyezéseinek, valamint a funkciók hasonlóságának következtében nem teljes e szófajok elkülönülése a mindenkori szinkróniában, összefonódó és átmeneti esetek sokaságával találkozik mind a szinkrón, mind a diakrón elemzés. Különösképp így van ez a névelő kialakulásának első századaiban, a jelzői mutató névmás és névelő szétágazásának idején; sok esetben nem pusztán a mai elemzés számára szétválaszthatatlan e névmás és a névelő, hanem a korabeli szinkrón rendszer része a „névmás-névelő", az az átmeneti jellegű nyelvi eszköz, mely névelő-előzményként is számon tartandó, bár részben fennmarad — mint átmeneti szófaj — a névelő kialakulásának egész hosszabb folyamata alatt, sőt utána is.

Ilyen névmás-névelőkkel, névelő-előzményekkel — köztük esetleg névelőként értékelhetővel is — találkozunk már a korai ómagyar korban, de a határozott névelő használatának kezdetben szűkebb körű jelenségével csak a késői ómagyar kortól kezdődően számolhatunk bizonyosan. A névelőzés szempontjából kétségtelenül figyelembe veendők legkorábbi szövegemlékeinkből azok az adatok is, amelyek a névelőhasználatnak előzményei. Nemegyszer

oly mértékben, hogy ugyanazok a névmás-névelős szerkezetek (például a HB. „oz gimilf" típusa) a következő századokban már nem „előzmények", hanem névelőt tartalmaznak, névelős szerkezetként élnek. A névelőzés kialakulásának nyomon követése tehát ezeknek az előzményeknek, névmás-névelő determinánsoknak és átmeneti eseteknek a vizsgálatát is jelenti.

Funkcionálisan a főnévi mutató névmási jelző annyiban sajátos, a többi, kijelölő jelzőként használatos szótól abban tér el tárgyalt korszakunkban és a következőkben egyaránt — s ezáltal nyílik út névelővé válása felé —, hogy egyéb tartalmi vonatkozás nélkül a kommunikációra vonatkozik, illetőleg a kommunikációs helyzetből és a kommunikációból magából fakad: azt, amit a vele kapcsolatban tett főnév jelöl, a beszéd, a szöveg szempontjából határozza meg. Ez a fajta meghatározás, a deiktikus és anaforikus funkció az, amely a funkciók megoszlása során is szerepet játszik, és a névmástól leváló, önállósuló névelőnek is részben funkciója marad, s a szintén a kommunikációra utaló névelő és e névmás közt megmarad összekötő szálként.

Alaki kérdések

1. A névelő-előzmény korszakunkban, illetve legkorábbi nyelvemlékeinkben mindig magánhangzóból és mássalhangzóból áll, a z az adatokban minden esetben megvan, és írásképe mindig módosulatlan.

Az előzmény-szófajnak, a főnévi mutató névmás veláris (és palatális) alakjának volt csak vokálisból álló, mássalhangzót nem tartalmazó formája is, s ez a névmás is minden bizonnyal megvolt korszakunkban is (l. 382). Az *az*-nak és az *a*-nak fonetikai helyzettől függő, a követő szó kezdetéhez igazodó szabályos váltakoztatása későbbi fejlemény, elsősorban a névelőzéshez kötődik, e szófaj jellemzőjeként terjed el, bár kizárólagossá nem válik, a névmásnak is fennmarad az *a (e)* alakja. (Lásd ott.) A mássalhangzóval kezdődő szó előtti *a* alakú névelőhasználat szabályozódása hosszan elnyúló folyamat, ennek ellenére ilyen adatok a korai ómagyar korhoz legközelebb álló kései ómagyar kori nyelvemlékekből már szép számmal idézhetők (a még gyakoribb ellenpéldák mellől): JókK. 84: „*Az mÿnifter* ada nekÿ talat kyben ezÿkuala es azonkeppen *akenerben* es elueuen az aztalnal ewle baratoknak elewtte · alazatoſt le ewle *atewz* mellett"; l. még a z hiányának jelzésével is: JókK. 43: „bel megyenuala az hazba *a·haznak* ayta ÿan"; stb. — Mindezek alapján a z-nek korszakunk adataiban való módosulatlan megléte, az *a* formának és a z hiányára utaló *a·*, *à* féle jelzéseknek az adatolhatatlansága nem lehet döntő, s nem is lehet bizonyíték abban a kérdésben, hogy ezek az adataink lehetnek-e már névelők.

2. A határozott névelőnek a nyelvtörténet folyamán uralkodó alakja veláris: *az, a*, a veláris főnévi mutató névmás folytatásaképp. A névmás veláris alakja mellett a palatális főnévi mutató névmásnak *(ez)* is szerepe volt a névelő kialakulásában. Sőt, maga is elindulhatott halványabb, de esetleg máig érő vonalat húzva a névelővé válás útján.

A korai ómagyar kor nyelvemlékeiben mind a veláris, mind a palatális alak megtalálható névelői helyzetben. Ebben a korszakban sem, és a későbbiekben sem a hangrendi illeszkedés szabálya következtében alakul a veláris,

illetőleg palatális névmás, névelő használata (l. például HBK.: „*ez homuſ mlag*"; KT.: *oz ỹſten*); a használatukat, váltakozásukat megszabó erő funkcionális, s párhuzamban áll a nem névelői helyzetű főnévi mutató névmásokéval.

Funkcionális kérdések

Veláris alak: anafora, katafora, prezentálás

Anaforikus névmás-névelő. — Az anaforikus mutatószóval, az *az (ez)* névmás-névelővel determinált korreferens főnevek a tipikus előzményei, illetőleg korai formái a határozott névelős szerkezeteknek. Van ilyen adat a korai ómagyar korból is, ezek gyakorisága jellemzi a kései ómagyar kori szövegeket.

Legelső szövegemlékünkben, a HB.-ben néhány soron belül hatszor ismétlődik a *gyümölcs* szó. Közülük négy az *oz*-zal van meghatározva (a másik kettő determinálásában a *mend*-nek és az *ig*-nek ['egy, egyik'] van szerepe). Az *oz* mindig ragtalanul áll a ragos jelzett szavak előtt. A jelzett szó, a „tiltott gyümölcs" egyik fontos tartalmi eleme a szövegnek. Az *az*-zal jelölt *gyümölcs*-ök közül egyik sem első említése a szövegben a szónak.

Egyes főnevek egyszeri vagy többszöri megismétlődése is, és az is, hogy anaforikus névmás-névelő tartozik hozzájuk: a következő századok írásbeliségéből, főleg a kódexirodalomból jól ismert, jellemző szövegsajátság. A szövegbeli összetartozást, azonosítást a korreferens főnéven — vagy szinonimáján — kívül többnyire külön elem: a főnév előtti *az (ez)* is jelezte. E névmás-névelő fő funkciója a szövegkoherencia elősegítése; ez kezdetben elsősorban a névmási anaforikus funkción keresztül érvényesült, majd e használat gyakorivá válásával és a visszamutatás erejének gyengülésével a főnevet ismertként meghatározó, prezentáló névelői funkció következtében. A szöveg „témáját" azonosító fő funkció fenntartásával, azon belül változott a mutatószó névmás jellegűből (az esetek egyik részében) névelő jellegűvé. Korszakunkban tehát e mutatószó névmás-névelő jellegű, és fő funkciója az, hogy részt vesz főneve szövegbeli azonosításában. A HB.-nek *oz gimilſ* . . . adatai ebbe a körbe tartoznak. E fő funkción belül lehet az anafora erős vagy gyenge, azaz névmási vagy névelői jellegű — eszerint másodlagos kérdésként vizsgálható, hogy mely esetben névmási és melyben névelői értékű az az eszköz, amelyet a nyelv az azonosításra adott esetben használ.

A HB.-ben a *gyümölcs*-höz kapcsolt négy veláris névelő-előzmény — a szövegbeli azonosítás közös funkcióján túl — a névelői jelleg szempontjából a részletezőbb megközelítésben nem egyformán viselkedik. A szövegben először előforduló *oz*, mely a *gyümölcs* harmadik említéséhez fűződik, igen hangsúlyosan visszautaló, erősen névmás jellegű, mert ez esetben valóban választásra, kijelölésre, s nem pusztán az említettség jelölésére van szükség. Hiszen ezt megelőzően kétszer volt szó gyümölcsről, és kétféléről: a paradicsomban levő gyümölcsökről, melyekből szabad enni, és a tiltott gyümölcsről. Ezért ezeknek a HB.: *ỹfa ki nopun emdul oz gimilf twl* szavaknak kell világossá tenniük, hogy ezúttal a tiltott gyümölcsről van szó. Az erre szolgáló eszköz — az *oz* — ezért hangsúlyos, benne a rámutatás erős: a kijelölés egyértelmű. Gyen-

gébb az értelmi hangsúly, s feltehetőleg a hangzásbeli is, gyengébb a rámutatás a szöveg második *oz* szavában: „eſ evec *oz* tıluvt gımılſ twl", egyrészt, mert csupán az előbb említettel azonosít, másrészt ez az azonosítás a *tıluvt* jelző következtében is létrejön. Az ilyen hangsúlytalanabb s nem egyedül — hanem például jelzővel együtt — ellátott utaló szerep: névelői. Szintén halványabbnak látszik a névmási jelleg az elsőhöz képest a harmadik említés alkalmával: „eſ *oz* gımılſben halalut evec", mert az *oz*-nak a feladata itt csak a téma, a téma változatlanságának jelzése. Ugyanez a dolga a negyedik *oz*-nak is, annyival más helyzetben, hogy a téma jelzését („Eſ oz gımılſnec") folytató, újat közlő rész igen hangsúlyos, *oly*-lyal való rámutatással is megemelt: „Eſ oz gımılſnec *wl keferuv uola vıze*. hug", így szükségképpen kevés hangsúly jut minden tekintetben a közlést bevezető három szónak, s benne az *oz* mutatószónak. — Az *oz* első előfordulási helyén a mai magyarban is mindenképpen névmást (és a névmás után névelőt) használnánk: *abból (a gyümölcsből)*. A következő három *oz*-os szerkezet tipikus névelő-előzmény — s ómagyar kori szövegsajátság —: a téma újból s újból való megnevezése, főnévvel is, mutatószóval is. Ma a második esetben névelő állna, a harmadikban már határozószói személyes névmásra váltanánk a névelős főnevet: *benne*, s negyedszerre ma már visszautalásra, határozószói személyes névmásra sincs talán szükség, a szövegösszefüggés nélküle is világos.

Az ismétlődések, a korreferens főnevek jó része s az ismétlések szokásának terjedése is: a latinból való fordítás következményei. Ám úgy látszik, a magyar szöveg — a kései ómagyar korban úgyszintén — többször túlmegy a megismétlések alkalmazásában a párhuzamos latin szövegekén is. Az ilyenfajta ismétlések jó lehetőséget nyújtanak — a gyakoriságból adódó analógiás hatás erősödésével, valamint a funkcionális és minden bizonnyal ejtésbeli hangsúlytalanodás következtében — a névelői szerepkör kialakulására, a névelőzés terjedésére. — A latint lazán követő, átfogalmazó HB. a tiltott gyümölcsöt hatszor (2 + 4 alkalommal) említi, a latin szöveg két említésével *(de illo vetito fructu; in illo fructu)*, azaz egyetlen ismétlésével szemben. Az első szövegemlékünkben is megtalálható ismétlődéseknek és a vele járó névelőelőzményeknek a sokasága idézhető majd kódexeink lapjairól.

K a t a f o r a é s p r e z e n t á l á s. — Van olyan fajtája is a névelőelőzménynek, melyben nem úgy fonódik egybe a névmási és névelői jelleg, hogy mindkét minőségükben az anafora eszközeként szolgálnak, mint a HB. szövegében, hanem amely azért névelő-előzmény, mert megvan a névmási funkciója is, és ezenkívül, emellett feltehető névelő jellege is.

A szövegben előre mutat, valamint a mindenki tudatában meglevőre mint ismertre is utal a KT. *oz ıſten* adata. (Hasonlóképp ÓMS.: *ez buthuruth*, l. később.) A KT. adatában az *oz* jellegzetesen névelő-előzmény: kataforikus, mellékmondatokkal kapcsolódó szerepe a szó névmási léte felé mutat, ám e kapcsolódás lazább volta s a szöveg gondolati vonala, értelmi hangsúlya gyengíti, hangsúlytalanítja, a névelőzés irányába indítja ezt. További kettősség: az azonosító mondat is névelői használatot sugall, azonban a névelői értékelés ellen szólhat a főnév sokáig jellegzetesen mutatószói determináns nélküli volta. *Isten* szavunk is azok közé a szavak közé tartozott, melyek lassabban engedték maguk elé az *az* determinánst; bár már a JókK.-től kezdődően előfordulnak determinánsos példák is. Szövegben előre mutató névmásként ebben a korban inkább palatális alakot várnánk, de e funkciót más esetben is betölti

a veláris változat is, és itt elemzett nyelvemlékünkben kivált nem egységes a palatális és veláris alakoknak a szövegbeli mutatás irányához való társulása.

A KT. *Ez oz ÿſten* mondatában az *ez* az egyik legkorábbi példája a palatális névmás szövegre visszautaló funkciójának, ehhez, a mondat elején álló alanyhoz tartozik az *oz ÿſten* állítmány. Az *ÿſten* igen hangsúlyos: fordulópontja a szövegnek, azzá teszi a tartalom, a mondandó, a megformálás. Ezt jelzi a szöveg további részében a „mert ha ÿſten ev num uolna benne bynut lelhetneÿnc" mondat is, az *oz ÿſten*-nek 'nem más, hanem isten maga' értelmezését erősítve. Az *isten* szó előtt ennek következtében az *az* vagy egészen — névelőszerűen — hangsúlytalanná lesz, vagy egyformán hangsúlyossá, ugyanolyan nyomatékúvá válik a két szó. Így is, úgy is (többé vagy kevésbé) gyengül a névmásos jelleg, s erősödik a névelői.

A csupán az *oz*-t kiemelő, hangsúlyos rámutatás kevésbé valószínű, annak ellenére, hogy formailag névmási szerepű lenne, hiszen az *oz* főmondatbeli rámutatószava a „quit ſceplev nem illethet" tagmondatnak. Főmondatunkhoz azonban szerkezetileg csak közvetve kapcsolódik a vonatkozó mellékmondat. A közvetlenül követő mondatnak szokott erős szöveget és hangsúlyt alakító hatása lenni, s ez esetünkben — a „mynt evt eſmeríuc" — főmondatbeli rámutatószót kevésbé kíván. Gyengíti a főmondatot követő mondatok kapcsoló erejét, a névmási erős rámutató jelleget az is, hogy a két mondat két irányba viszi tovább a gondolatot.

A szövegösszefüggés meg a távolabbról és lazán kapcsolódó mellékmondatok lehetőséget nyújtanak a névmás elhangsúlytalanodására. Ugyanezt teszi, névelői szerepet ajánl a főmondatbeli azonosítás, a névmási alany — névszói állítmány. Lehetséges, hogy a KT. *Ez oz ÿſten* mondata korai példája az azonosító mondatok névelős vagy névelő-előzményes megformálásának. E forma egyike azoknak, amelyek révén terjedni kezdhetett ez a determináns. A kódexek analóg szerkezeteiben (főnévi mutató névmási alany — névszói állítmány) és általában az azonosító mondatokban megtaláljuk a névelő vagy névelő-előzmény használatát is, és hiányát is. A mozgás a determináns alkalmazásának irányába tart. A korai ómagyar korból való másik azonosító szerkezet csak részleges értékkel vonható ide az azonosításnak névelő nélkül szerkesztett példájaként, mivel benne birtokos személyjel van, s ez, akárcsak a névelő, jelzi a határozottságot: ÓMS.: „the werud hullothya en ıűhum olelothya"; vö. FestK. 378: „ees wtolſo haazam koporſoom"; de vö. VirgK. 44: „Az lang kit latal, *az vr iſten* vala, ky nekem azon abrazba ielenek", itt a vonatkozó mellékmondat csatlakozása laza, toldalékszerű, olyasféle, mint a KT. példájában; a VirgK.-ben az *az*-ok névelő jellegűek.

A névelői szerep a KT. *oz ÿſten* adatában a tartalom alapján feltehető, hiszen isten mivoltára, az isteni tulajdonságokra mint mindenki által ismertre hivatkozik, hivatkozhat a szöveg. Az a mellékmondat, amelyre közvetlenül utal az ez esetben névmási értelmű *oz*, éppen erről az ismertségről szól: *mynt evt eſmeríuc*. Ezzel lexikálisan is megfogalmazza azt, amit a névelő is jelez, vagy aminek a jelzésére a névelő-előzmény még nem volt elégséges. Feltehetőleg nemcsak a mai elemzésben, hanem az adott korban is fennállt e kétféle lehetőség, a szöveg megformálásában mindkét értelmezés jelen lehetett: a hangsúlytalanabb névmásnak is érezték az erőtlenebb kataforikus funkcióját is, úgyszintén érezték a névelőnek a mellékmondattal is megerősített prezentáló, általánosan ismert dologra utaló jellegét.

Prezentálás. — A névelő-előzmények közt olyan is van a korai ómagyar korban, melyben feltehető a névelői, prezentatív funkció. Ez annyiban „előzmény", hogy e funkció megléte valószínűsíthető ugyan, de bizonyítására nincs mód.

A GyS. „*oz* kereʒt fan figeu kepeben" sora olyan *oz*-t tartalmaz, melynek névelő jellegére inkább találhatók érvek, mint ellenérvek. A GyS. egyetlen névelő-előzménye közelebbi minőségének megítélésében azonban nyelvi környezetének szövegszerűtlensége miatt bizonyítéknak s még fogódzónak is eléggé híján vagyunk. Nincs ok arra, hogy névmásnak tekintsük, s arra sincs ok, hogy névelőnek; de ottléte nem értelmetlen, névmásként is, névelőként is értelmezhető.

Mivel prédikáció, illetőleg annak foglalata tartalmazza ezt a sort, kísérhette e szavakat a valóságos keresztfára mutatás, akár mozdulattal is. Gondolhatott erre a körülményre a magyar szöveg alkotója is. A latin megfelelő szöveg („In ſuí ỹmagínís ueſtigio") nem is vonzza, de nem is utasítja el az ilyen, mutató névmással való fordítást. Ugyanez a kettősség áll a magyarul megformált szöveg névmással való értelmezhetőségére. Megkívánja viszont a ritmusosság, rímelés tekintetében a latint híven követő szöveg numerozitása az *oz* létét, vele ez a sor is ugyanúgy kilenc szótagos, mint a megelőző, vele tartalmában és formájában összecsengő, szintén kilenc szótagos sor: „ſcēt oltarū kuner kepeben". — Ebben a sorban viszont nem került oda a *kuner* szó elé az *oz*, bár mind a nyelvi megformálás, mind a tartalom erre szintúgy lehetőséget adna. A prédikáció idején rámutatás tárgya lehet a „szent oltár" s a „kenyér" is, névmás nélküli megnevezésük azt is mutatja, hogy numerozitáson kívüli, funkcionális szükség az *oz*-ra a „keresztfa" előtt sem volt. S ez példa arra is, hogy szabályszerű szükség névelőhasználatra sem volt, ha névelőnek tekinthetjük is itt az *oz*-t.

Adatunkban a valóságos keresztfára mutatás deiktikus névmásos jelzésének lehetősége mellett azért számolhatunk másik, sőt valószínűbb lehetőségként a névelői funkcióval is, mert ezt se grammatikailag, se tartalmilag semmi nem zárja ki, és a korszak nyelvi rendszerébe is beilleszthető. A korai nyelvemlékekből több példa van már arra, hogy csak a szöveg által megjelenítettre való (elvont) rámutatás eszköze az *az*. Későbbi nyelvemlékekkel, kódexek sorával is összevethetjük a szintén bibliai témáról szóló GyS.-at. A kódexirodalomban jellegzetesen *az* áll olyan főnevek előtt, melyek a Bibliában fontos eseményeket, személyeket, dolgokat neveznek meg, s melyek az egyházi gondolatkörben s a kor embere előtt jól ismertek voltak. Köztük a „keresztfá"-nak jelentőségben, gyakoriságban kiemelt helye is van. Ilyen főnevek előtt attól függetlenül megtaláljuk az *az*-t, hogy először említi-e, vagy ismétli-e őket a szöveg, azaz egyetlen vagy első megnevezéshez is társul ez a determináns, nem csak ismétléshez csatlakozik. Itt a deixisnek arról a prezentatív, névelői fokáról van szó, mely a közvetlen rámutatástól tovább jutva általános ismertségre utal: a mindenki gondolatvilágában meglevőre a szövegösszefüggésben mint ismertre mutathat rá, meghatározottként képes azt felidézni a szöveg. Ilyen funkciója lehet a GyS. *oz* szavának.

Ennek a névelői funkciónak a meglétét erősíti a GyS. adatában az, hogy éppen a *keresztfa* előtt áll, mely kódexeinknek egyik leggyakrabban megidézett és sokszor névelővel álló szava. Vele kapcsolatban a névelős szerkesztésmód szokása lehetett annyira erős, hogy a GyS.-ban, a legkorábbról fennmaradt adatában is ilyen formában találkozunk vele; ez a szokás erősebbnek

bizonyulhatott a nyelvemléknek névelőtlenséget sugalló szövegkörnyezeténél. A GyS. adatának későbbről idézhető társai például: CzechK. 21: „*az korostffan* fygwen"; PozsK. 8: „*Az the kerezth fan* figwen Mondad"; ÉrsK. 71: „mezyttelen fygôt *az kereztfan*"; l. még AporK. 173, 174; WinklK. 216; PozsK. 34; stb.

A GyS. *oȝ* adata abban különbözik a többi legkorábbi névelő-előzménytől, hogy anélkül jelölheti meg főnevét ismertként, határozottként, hogy a szöveg bármely részére, bármely irányába mutatna, bármiféle szövegbeli kifejezéssel azonosítana — ezért közülük a leginkább névelői jellegű.

Palatális alak: deixis, összefoglaló anafora, katafora

A palatális főnévi mutató névmás funkciója deiktikus, s a rámutatáson belül ez a névmás a közelre mutatás eszköze. Névelői helyzetben szerepelve bizonyos esetekben funkciója módosulhatott, a névmás névelői jellegűvé is válhatott. E palatális alak a veláris névmás névelői funkciójának kialakulásában is szerepet játszott, mivel ugyanabban a helyzetben és hasonló funkcióban használatos nyelvi jel volt: egyrészt használatával a névmásos-névelős determinálás szokását erősítette, másrészt a szófaji és funkcionális megoszlást segítette elő.

Deixis. — A névelői helyzetű palatális névmások használatának egyik köre: a beszédhelyzetre, az abban jelenlevőre utalás, mind konkrét, mind elvontabb fokon és a történések időbeli síkján. Ilyen, a valóságra — és nem a szövegre — rámutató funkciója van legkorábbi szövegemlékeink közül a HB. összes, mind a hét *ez*-zel mint jelzővel szerkesztett adatának.

A HB.: *eȝ vermut, eȝ lelc ert;* HBK.: *eȝ ſcegin ember lilki ert* szavai a beszéd elhangzásakor jelen levő sírgödörre és halottra vonatkoznak, az *ez*-t akár a rájuk mutatás gesztusa is kísérhette.

A jelenlevőre való rámutatásnak elvontabb fokát képviseli a HB. és a HBK. *ez*-zel alkotott szerkezetei közül két típus négy adata: HB.: *eȝ muncaſ vilagbele;* HBK.: *eȝ nopun* (kétszer), *eȝ homuſ vilag.* Az időbeli és térbeli közeliség kifejezésére 'a mai napon' és 'földi világunk' nyelvi megformálásában az *ez* vált szokásossá; olyannyira, hogy az *e napon* és az *e világ (evilági)* a szóvá, szó értékűvé váló egységek útjára lép.

Összefoglaló anafora. — A palatális alaknak funkciója a szövegbeli rámutatás is. Korreferens névszó melletti anafora (l. HB.: *oȝ gimilſ*) jelzésére palatális alakú névmás-névelőt nem találunk a korai ómagyar korban (a későiben igen). Ellenben van adat már korszakunkból is arra a funkcióra, mely szintén anaforikus és mely a palatális alak sajátja: az eddig elmondottakra, a megelőző szöveg egészére vagy tartalmilag kiemelt tárgyára való összefoglaló visszautalásra. A KTSz. nyújt először erre adatokat.

Az a szintaktikai helyzet, melynek kitüntetett szerepe van e vonatkozásban, a mondat elején álló alany. Önálló névmáshasználattal van erre példa a KTSz.-ban: „*eȝ* nem ygeb germuk", „*Eȝ* levn vy ignec. chud[aia]", és valószínűleg idetartozik, mivel a szövegben inkább vissza, mintsem előre utal: KT.: „*Eȝ oȝ ỹſten*". A nagyobb szövegrészre való visszamutatás másik lehetősége a lexikai utalás, összefoglaló értelmű főnévvel, s a hozzá kapcsolt palatá-

lis névmás-névelővel. A KTSz.-nak ilyen, névelői helyzetű adata is van: „Bezʒug legut eſ *eʒ ygnec* kiuania". — Bár a deixis mozzanata is érvényesülhet ezekben az adatokban, kétségtelenül megvan bennük az összefoglaló, szövegre utaló funkció is.

K a t a f o r a. — Beszédbeli összefüggést jelezve a szövegben előre is mutathat a palatális alak. Ilyen szerepe van az *ez*-nek az ÓMS. *eʒ buthuruth* adatában, bár benne más funkciók megléte is lehetséges. (L. KT.: *oʒ ỹſten.*)

A névelői helyzetben, jelzőként álló *eʒ* az ÓMS.-ban főmondati rámutatószóként a *kyt*-tel kezdődő, közvetlenül kapcsolódó mellékmondatra mutat, tehát szövegbeli összefüggésre és ezen belül előre: „O ygoʒ ſymeonnok beʒʒeg ſcouuo ere en erʒem *eʒ* buthuruth / kyt niha egyre". Az ÓMS. vers: ez a kötöttség sokszor módosít a szöveg megformálásán, ám nyelvemlékünknek ebben a szakaszában kiváltképp érezhetjük, hogy a forma és a tartalom egybevág. E mellékmondat is hihetőleg nem a vers és rím kényszere miatt született, azaz nem utólagos, szervetlen hozzátoldás, s a főmondattal való kapcsolata sem gyenge. Ezt erősíti a szórend és a határozott ragozás is (nem: „bútőrt érzek"), meg az is, hogy a mellékmondat ki nem mondott alanya — Simeon — már a főmondat előtt, egy másik mondatban birtokos jelzőként szerepelt, ugyanebben az összefüggésben. A nem hozzátoldás jellegű, nem toldalékszerűen kötődő, hanem valódi vonatkozást kifejező jelzői vonatkozó mellékmondat erősen megkívánja az ómagyar korban a névmási determináns utalószói jelenlétét a főmondat megfelelő jelzett szava előtt. Vannak olyan szövegek, melyekben lapokon keresztül kizárólag ilyen esetben jelenik meg; vö. KeszthK. Az ÓMS. adatában is ennek a funkciónak a jelenléte valószínű.

Halványabb, de nem kizárható szerepe ugyanezen adatban az *ez*-nek a fájdalomra mutatás vagy arra való utalás. Oly módon is, hogy említése mintegy a szívre mutató mozdulatot jeleníti meg (deiktikus névmás), meg olyképp is, hogy a fájdalom oka, Krisztus kínszenvedése a vers tárgya, s az *ez* így összefoglalóan visszautalhat az eddigi szövegre (anaforikus névmás-névelő). E halványabbnak mondott szerepek megléte feltehető, még akkor is, ha nem ezek miatt került az *ez* a mondatba — bár meglehet, hogy a palatális alak választásában ezek is közrejátszottak.

A vonatkozó mellékmondatra való utalás kétségtelenül meglevő szerepén túl a másik két funkció feltevését két dolog valószínűsíti.

Egyrészt az, hogy már a legkorábbi szövegemlékeink palatális névelő-előzményeinél is megtalálható mind az elvontabb jellegű rámutatás, mind a szövegre összefoglalóan utalás funkciója (HB., HBK., KT. és KTSz.). Itt, az ÓMS. adatában az *ez*-nek konkrét rámutató funkciója nem jöhet szóba, a bú-tőr nem valóságos tárgy. Az elvont dologra való deiktikus rámutatás lehetősége azonban megvan. A bú-tőr: az anyai fájdalom, melyről a vers szól, s így — Simeon távoli ígéretén kívül s annál sokkal közelebb — e fájdalom jelenvaló, említése megjelenítheti a szívre mutató mozdulatot.

Másrészt az ómagyar kor későbbi nyelvemlékeiben is élnek e funkciók. A szövegre összefoglalóan utalás — névelőzés felé sodródó — szerepét nézve meg közelebbről, azt látjuk, hogy azokban a nyelvemlékekben, melyek szintén a Planctus gondolatait fogalmazzák meg, illetve amelyek a kínszenvedés leírásával foglalkoznak, akkor, amikor e szenvedésre, olykor éppen Mária fájdalmaként részletezett leírására összefoglalóan visszautalnak, következetesen alkalmazzák az *ez*-t. Elképzelhető, hogy a vallásos szövegekben ennek során

idővel a kínszenvedésre utaló szavak, a *kín* és szinonimái, a velük alkotott jelzős szerkezetek azoknak a lexikai egységeknek a köréhez csatlakoznak, melyekben nyomon kísérhető a palatális névmás-névelő szokásszerűvé váló használata. A — bú-tőr költői képével azonos — kínszenvedés több soros leírása után *ez* áll például a CzechK.-ben: 12: „*ez* kenokrol".

Az, hogy az ÓMS. adatában a palatális alakot találjuk, egybevág azokkal a funkciókkal, melyek feltehetők benne, tehát azokkal a szokásokkal, tendenciákkal, melyek az ómagyar korban ezeket a funkciókat erősebben ehhez a formához kötik. E használatra vannak példák legkorábbi nyelvemlékeinkben is: elvontabb rámutatás: HB.: „*ez* muncaſ vilagbele"; előző szövegre való összefoglaló utalás: KTSz.: *ez ygnec;* lexikai kötődés is: HBK.: *ez nopun.* Az ÓMS. *ez buthuruth* adatában legerősebbnek látszó funkció, a kapcsolódó vonatkozó mellékmondatra való előre utalás is — a majdan uralkodóvá váló szokással szemben — az ómagyar korban gyakran történik a palatális alak használatával. A KT.-ben szintén van erre is példa: „*ez* nem levt wala. hug"; vö. még: BécsiK. 17: „ki lėgėn *ènnėp* ki a hėgekėt bizia"; 1529: „*Ez* akaratom . . . hogÿ" (MNy. 37: 277); stb.

Az ÓMS. egyetlen névelő-előzményének, az *ez*-nek a szerepe többféleképpen is értelmezhető, a fentebb idézett sorban ottlétét többféle tényező is motiválja. Ez a korai névelő-előzményekre és névelővé való értékelődésükre általában is jellemző. Többféle ok következtében is alkalmazhatták őket, és ezek egymást is erősíthették egyes esetekben. Ugyanezt másik oldalról nézve: ha egyszer már használták őket, másféle funkció kifejezőjének is érezhették. Így szélesedik a használati kör, s vele növekszik az alkalmazások száma — ez pedig a névelő erősödésének iránya.

Funkciók és alakok eloszlása

Szövegen kívüli rámutatás. — A deiktikus névmások (névelői helyzetben) az elvontra való rámutatás eszközeként is közelítenek majd a névelői státushoz.

A jelenlevőségekre való utalás egyértelmű példáit korszakunkban a HB. adatai jelentik: ezt a deixist ezekben az adatokban a palatális alak jelöli.

A közvetlen rámutatás nélkül és a szövegbeli azonosítás nélkül való ismertként említés: a prezentatív névelői funkció korszakunk egyetlen adatában valószínű: GyS.: „*oz* kereȝt fan figeu kepeben"; és egy másikban lehetséges: KT.: „*oz* ÿſten". Mindkét névelő-előzmény veláris. A GyS.-nak valószínűleg névelői funkciójú adatában sem zárható ki azonban a konkrét deiktikus funkció sem. — Szintén veláris az a nem névelői helyzetű alak, melynek következtében a szöveg során a rámutatás palatális alakkal jelzett jelenlevő konkrét tárgya elvonttá, a tudatunkban meglevővé változott: HB.: „*ez* vermut" — „*ozchuz* ıarov".

Szövegen belüli rámutatás. — A korreferens főnevek mellett az anafora eszköze korszakunkban a veláris névmás-névelő; a szövegelőzményre összefoglalóan utaló pedig palatális: HB.: *oz gimilſ . . .;* KTSz.: *ez ygnec.* — Az anaforikus funkciónak a névelővé alakulás során kiemelt szerepe van.

Az anaforán belül jellegzetes a palatális és veláris alaknak előbb említett megoszlása. Az ómagyar korban annak ellenére érvényesül ez, hogy olykor a nem összefoglaló anafora is lehet palatális, és hogy nem társul következetesen sem az anaforához, sem a kataforához a veláris vagy a palatális alak.

Kataforát korszakunkban is jelez mind a veláris, mind a palatális névelőelőzmény: KT.: „*oz ÿſten*"; ÓMS.: „*ez* buthuruth". Mindkét esetben azonban ez a választás más funkció (prezentálás, deixis, anafora) következménye is lehet.

Nyelvemlékeink között a névelő-előzményeknek és névmásaiknak eloszlása nem arányos: az ÓMS. és a GyS. egy-egy adatán kívül a többit a HB. és HBK. meg a KT. és KTSz. tartalmazza. (A névelő-[előzmény] nélküliségről l. 471.)

A HB.-ben és a HBK.-ben tisztának látszik — máshol nem ennyire egyértelmű — a szabály: az ismétléshez, a szövegbeli visszautaláshoz a veláris, a nem szövegbeli rámutatással determinálthoz a palatális alak csatlakozik. A 11 névelői helyzetű névmáson kívül a nem névelőieknek is ez a rendje. A HB. *Kıc ozvc* adata így *az* névmást tartalmaz, mert a kérdés feltevésekor még „nem tudjuk", hogy „mıv vogmuc": Ádám neme az ember, a jelenlevők is; a kérdés az előbb mondott „mend w nemenec"-re vonatkozik, így a beszéd során említettre visszautaló névmás: veláris. Palatálisnak velárisra való váltására is van példa, s ez is a fenti rendet erősíti: az *ez vermut* megelőzi a HB.: „*ÿſa mend ozchuz* ıarov vogmuc" mondatot: itt is veláris a szövegben visszautaló névmás.

A KT.-ben és a KTSz.-ban három névelői helyzetű névmás van, egy palatális, egy veláris és egy *-n* képzős palatális; ezeknek és a nem névelői helyzetűeknek a funkciói párhuzamot mutatnak.

Az öt palatális alak közül kettő előre mutat a szövegben, az egyik oratio recta bevezető szavaiként: KTSz.: „*ezen ſcovol iduzleg*", a másik a rákövetkező alanyi mellékmondat főmondatbeli rámutatószavaként: KT.: „*ez* nem levt wala. hug". Három pedig (kettő egyértelműen) visszafelé mutat a szövegben: KT.: „*Ez oz ÿſten*"; KTSz.: „*ez* ygnec". „*Ez* levn vy ignec. chud[aia]". Ez tarka kép, és még tarkábbá válik, ha a velárisok funkcióit is hozzájuk veszhot

szük. A nem névelői helyzetűek közül a KT.: „*ozut* nem tudıuc" névmásra főmondati rámutatószóként a megelőző tárgyi mellékmondatra, tehát visszafelé utal. Szintén visszautal, már előzőleg említett főnevet helyettesít a KTSz.: „*oznoc* [ne]ueſteſſel". A velárisok között szintén van viszont a szöveg ellenkező irányába mutató is. Előre mutat, oratio recta bevezető szavaként a KTSz.: „*ozun* keppe[n] ſcola", ugyanez az iránya, ha lazábban kötődik is, a KT.: „*Ez oz ÿſten*" mondatbeli *oz*-nak; valamint párhuzamként ide vonható a szintén veláris *ug*, mely a KT.-ben kétszer is előre mutat a szövegre oratio recta bevezetéseként. — Tehát mind a palatális, mind a veláris alakok közt van olyan, mely a szövegben visszautal, s van olyan, mely a szövegben előre mutat.

Nem egységesen rendeződnek ezek a névmások és névelő-előzmények aszerint sem, hogy a velük való utalás a szövegnek milyen, mekkora egységére vonatkozik. Nem társul csak az egyik eszköz például a mondategészre utaláshoz, l. oratio recta előtt KTSz.: *ozun keppe[n]*, de KTSz.: *ezen ſcovol*, vagy nem funkcionál például csak az egyik eszköz az egymásra vonatkozó mondatok

belső kapocsaként: KT.: „*ez* nem levt wala. hug", de KT.: „*ozut* nem hot
tudiuc". — Egy szabályszerűség látszik: az *ez*-nek az a funkciója, hogy összefoglalóan utal a szöveg megelőző egészére vagy tartalmilag kiemelt tárgyára.

Névelő(-előzmény) nélküliség

A határozott névelő használata nem független a határozatlan névelő és a névelőtlenség használatától: a névelőzés rendje e hármasságban — és szerepük egymásra vonatkozásukban — is alakult. A korai ómagyar korban a névelőzés rendszeréről ilyen értelemben sem beszélhetünk még: ez a kor a határozott névelő „előéletének" ideje, határozatlan névelő meg ekkorról még egyáltalán nem adatolható; a névelőtlenségnek így nincsenek még meg azok a funkciói, melyek a későbbiekben a névelőzés rendszeréből, a névelős alakokkal való szembenállás következtében alakultak ki. A névelőtlen névszók típusai e korban tehát mindössze annyit mutatnak, hogy mely esetekre nem terjedt még ki a névelő(-előzmény) használata. Illetőleg ezen túlmenően az állapítható meg, hogy a névszók határozottsága, ismertsége névelő(-előzmény) nélkül is egyértelmű lehetett a szövegben, a névszó határozott volta nem kívánja meg a névmás-névelő determináns csatlakozását, a határozottság kétszeres kifejeződését.

A korai ómagyar kor ránk maradt szövegeiben a főnevek, főnévi szerkezetek nagy része névelő és névelő-előzmény nélküli. Ezen belül vannak bizonyos különbségek: egyrészt a határozott és a határozatlan névelő helyzete közt, ez utóbbi kevésbé „hiányzik", mert a szövegek tartalma, formálása olyan, amely jobbára a későbbi időkben sem kívánja meg az *egy*-et; másrészt adódik eltérés az egyes nyelvemlékek között is. (A továbbiakban a határozott névelőzés szempontjából tekintjük át a névelő nélküliséget.)

Névelőzés és nyelvemléktípusok, nyelvi rétegek

Nyelvemlékek, nyelvemléktípusok szerint is, és nyelvi rétegek szerint is eltérő lehetett a névelőzés jellege és mértéke.

Ha a HB. és HBK. összes főneveinek számát, azaz lehetséges névelői helyzeteinek számát összevetjük a közülük névelői helyzetű névmással determináltakéval, azt találjuk, hogy ez utóbbiak az összesnek hetedét-nyolcadát teszik ki. Ez kevesebb, mint amennyi a kései ómagyar kori kódexekre jellemző, bennük a névelő és névelő-előzmény realizálódása átlagosan és megközelítőleg a potenciálisnak a fele. Mégis, ezzel az arányszámmal a HB. inkább illeszkedik közéjük, mint a többi korai ómagyar szövegemlékhez, kivált, ha figyelembe vesszük a HB.-ben a tipikus névelőtlenségek (tulajdonnevek és felsorolásuk; megszólítás) főneveinek jelentős arányát is. A KT. és a KTSz. is viszonylag szép számmal tartalmaz névelő-előzményeket és mutató névmásokat. E két, időrendben legkorábbi szövegemlékünktől eltérően az ÓMS.-ban csupán egyetlen olyan adat van, mely a névelőzéssel kapcsolatba hozható. Ez még akkor is azt jelzi, hogy e determinánsunk használati köre még igen szűk, ha figyelembe vesszük a nyelvemlék vers voltát, feltehető archaikusságát, és azt is, hogy gyakori benne a megszólítás, ami egész nyelvtörténetünk folyamán természetszerűleg névelőtlen.

A GyS.-ban egyetlen névelői jellegű — talán névelő — adat van. A korai ómagyar kor szövegemlékei közül a GyS. az, amelyben legkevésbé várható adat a névelőzés történetéhez, szövegsajátsága következtében. A nyelvemlék „mondatai"-nak címszerűsége, egymásra vonatkozásuk hiánya, kapcsolódásuknak — a párhuzamokon kívüli — nyelvi kifejezetlensége, a „szöveggé" szerkesztetlenség: jellegzetesen névelőtlen, ezért kevéssé adhat támpontot a szövegszerűen beszélt vagy írott nyelvre jellemző névelők és előzményeik vizsgálatához. Emiatt e nyelvemlék jellemzően névmás és névelő nélküli volta negatíve sem befolyásolja a korszakról e téren alkotott képünket; az ilyen felépítésű, műfajú szövegre éppen a névelőhiány a jellemző.

Egyáltalán nem található *a(z), e(z)* determináns a TA.-ben és a többi oklevélben. TA.: „inde *adcaſtelic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea* post hęc *petre zenaia hel rea*". Az ilyen adatokban a magyar főnevek helyet azonosító megjelölésekben szerepelnek, tulajdonnévszerűek, így azoknak a nyelvi jeleknek a csoportjába tartoznak, melyek éppen határozottságuk révén nem szoktak névelőt kapni a névelő kialakulásának korszakában. Ettől függetlenül is azonban magyarázatot ad e determinánsok hiányára e nyelvemlékeinknek szórványjellege, a magyar részeknek latin szövegbe való ékelődése, illeszkedése. A határjárást tükröző oklevelekben a deixisnek is, a szöveggé formálás során az anaforának is fontos szerepe van. Magyar nyelvi eszközt azonban nem használtak kifejezésükre: TA.: „inter *zilu kut & kueſ kut*", „iuxta *fizeg munorau kereku.* inde *uluueſ megaia.* poſt *monarau bukurea.* hinc ad*fizeg azaa.*", stb., az anaforikus utalások a latin szövegnek a részei; TA.: „quidicitur huluoodi [...] *abeodem* huluoodi", „*ineodem* bolatín".

Az írott nyelvben és az élőbeszédben jelentősen eltérő lehetett a névelőhasználat — a kommunikációval való sajátos összefüggése miatt különösképpen is. A korai ómagyar korban is figyelembe kell vennünk, amikor számba vesszük a korszak névelőit és névelő-előzményeit, hogy a kép a ránk maradt írott emlékekből állt össze. Sőt, hogy ezt is sajátossá — lehet, hogy a beszélt nyelvitől eltérővé — színezhették a műfaji és fordítási, illetve stiláris kötöttségek.

A névelőzés és a határozottság

A határozottság kategóriájának, a határozott, illetőleg határozatlan főneveknek, főnévi csoportoknak a névelőzés alakulásával való összefüggése kölcsönös jellegű és igen sokrétű.

Névelő(-előzmény) nélküli névszóinknak legkorábbi szövegemlékeinkben jellemző csoportja az, melyeket határozottként, azonosíthatóként, ismertként említ a szöveg: minden bizonnyal éppen azért nincs előttük névelő, mert nélkülük is határozott értelműek, s a meghatározottság ismételt jelzésére, névelővel való prezentálásra nincs szükség. Ilyenek egyrészt a tulajdonnevek, az annak tekintett, az unikumokat jelölő és tulajdonnévszerű szavak, másrészt bizonyos grammatikai eszközök és szerkezetek; ezekhez a későbbiekben is lassabban csatlakozik a névelő.

Határozott, tulajdonnév jellegű szavak. — A HB.-ben — a tulajdonneveken kívül — névelő-előzmény nélkül állnak például az *urdung, iſten, pucul, paradiſu, halal* (a *halalnec ef puculnec feze* szerkezetből)

szavak, annak ellenére, hogy a szövegnek — mint az *oz*-zal jelzett *gimilf* . . . — fontos, és olykor meg is ismételt elemei. Ilyen szavak elé sokáig a későbbiekben sem kerül *a(z)*, mert olyan fogalmak jelölői, melyek bármiféle külön nyelvi jel nélkül is ismertként, egyértelműen azonosíthatóként éltek a korabeli nyelvtudatban.

Ide, az ilyen jellegű főnevekhez kapcsolódik, mert hasonlóképp magyarázható — a latin kontextusba ékelődésen, szórványjellegen kívül — a TA. és más oklevelek főneveinek, helyet azonosító megjelöléseinek *az, (ez)* determináns nélkülisége is.

Határozottságot is kifejező grammatikai eszközökkel ellátott szavak. — Azok mellé a grammatikai eszközök mellé, melyeknek funkciója a determinálás is, nem csatlakozik korszakunkban a determináló *az, (ez)*: a határozottság többszörös kifejeződése későbbi fejlemény. Így nincs ilyen determináns a személyes névmási birtokos jelzős főnevek előtt: ÓMS.: „*en vnhum* buol farad", akkor sem, ha ige utáni helyzetben levő határozott tárgy a szerepük: HB.: „terumteve eleve *miv ſemucut*". Nincs névelő-előzmény a birtokos személyjellel jelölt főnév előtt: HB.: *ʒumtuchel, vize, turchucat;* ÓMS.: *Scemem, ſcepſegud, wirud, fyom, Syrolmom* stb.; a HB. *Hadlaua choltat* szerkezetében a névszó birtokos személyjele elégséges a főnév határozottságának olyan mértékű jelzésére, hogy az ige határozott ragozással csatlakozzék e névelőtlen főnévhez. Szintén nincs *az, (ez)* a birtokos jelzős szerkezetek előtt: HB.: *urdung vntetvinec;* KT.: *ſcuʒ ſegnec tukere;* ÓMS.: *halal kynaal;* — és olyan esetekben sincs, amikor e „birtokos" eszközök együtt, egy szerkezetbe tömörülten találhatók: ÓMS.: *the werud hullothya.*

A birtokos szerkezetek és a birtokos személyjeles főnevek nagy számának következménye, hogy a GyS.-ban annak ellenére, hogy sok névszót, tömör névszói szerkezetet tartalmaz, s ennek alapján — szövegszerűtlensége ellenére — sok névelőnek és névelő-előzménynek kínál helyet a szöveg, mégis csak egy *az*-t találunk benne. Ezzel a GyS. sok példával támasztja alá azt — amire az ÓMS. névelőtlen birtokos személyjeles főnevei, szerkezetei is mutatnak —, hogy a névelő életének korai szakaszában a birtokként vagy birtokos szerkezetben megjelölt főneveket „kerülte", meghatározottságuk következtében hozzájuk determináló elemet fűzni szükségtelen volt.

Nem határozott főnevek. — A határozott névelő hiánya — az eddig említett csoportokon kívül, illetve tőlük függetlenül — természetes jellemzője az olyan főnévi szerkezeteknek, melyek közlésbeli sajátságok, a közlésben kapott helyük, szerepük következtében nem férnek meg — az évszázadok múltán sem — a határozottsággal. Így például a HB. „ef oʒ gimilfben *halalul* evec" mondatában (itt a *halál* más jelentésű, mint a föntebb említett, nem is tartozik azoknak a főneveknek a sorába) a *halalul evec* a szöveg újat közlő része, ezért a névelőtlenség. Hasonlóképpen rémán belüliek: HB.: „ýfa *pur* ef *chomuv* uogmuc", „kinec odut *hotolm*"; KT.: „hug ſcuʒ lean. *ſiot* ſenulhelſen"; ÓMS.: „Scemem *kunucl* arad", „*buol* ozuk epedek"; stb.

A fentieken kívül névelő nélküliség jellemzi mindenkoron a főnevet, ha megszólító. A korai ómagyar korból is vannak példáink erre (HB., ÓMS.). A megszólításnak és a névelőnek eltérő közlésbeli szerepéből következik, hogy össze nem kapcsolódhatnak.

A névelő nélküliségnek eddig kétféle típusáról volt szó: az egyiknek az a jellemzője, hogy a határozottság meglétéhez, jelentésbeli megnyilvánulásához vagy grammatikai eszközzel való kifejeződéséhez nem társul a határozott névelő; a másik típust a határozottság hiányával együtt járó névelőtlenség jellemzi. A történetiségben e típusok a névelő terjedésének más-más utat nyitnak.

A korai ómagyar kor névelőzéssel kapcsolatos „hiányai" közé tartozik, hogy ebből az időből a szövegbeli azonosításnak — a kései ómagyar korban gyakori — *„az (ez)* felül mondott"-féle lexikai kifejeződésére nincs példa. Ez a latin megfelelőnek, a műfajnak, a szövegjellegnek s a magyar szövegekben az alkotók stílusbeli készségének köszönhető.

A határozatlan névelő

A magyar határozatlan névelő az *egy* szóból keletkezett, belső fejlődés eredményeként. E szónak határozatlan névmási, illetve számnévi használatától különült el az új szófaji szerep. E folyamatban a névelői helyzetűek vehettek részt: a főnév, főnévi szerkezet előtt álló, jelzői szerepű *egy* válhatott névelővé; ennek megfelelően az új szófajra jellemző a toldalékolhatatlanság. Ezzel különül el az előzmény-szófaj(ok)tól, valamint azzal, hogy névelőként az *egy* hangsúlytalanabb, mint számnévként, illetőleg névmásként. Egyébként alakilag a szó nem változik meg: formai tekintetben *egy* szavunk a háromféle szófaji használatban — mindmáig — lényegében azonos.

A határozatlan névelő az ómagyar kor legkorábbi nyelvemlékeiben nem található meg, használatáról először az ómagyar kor kései szakaszából van adatunk. Az előzmény-szófajok — melyek a névelő kialakulását is lehetővé teszik — bizonyosan megvoltak vizsgált korszakunkban is, erről egyebek mellett (rokon nyelvi tanúság; kései ómagyar kor eleji gyakoriság) adatok is szólnak: HB.: „*ıgg* ember", „*ıg* fa"; ÓMS.: „O en efes urodū *eggen yg* fyodum". Ezekben a példákban az *egy* számnév, illetőleg egyik esetben a számnévi mellett a határozatlan névmási értékelés is lehetséges: az *ıg fa* jelentése 'az egyik, egy bizonyos fa' lehet. — A számnévi értelmezés szerint a bibliai tiltás úgy szólna: csak sok fáról szabad enni, s akkor köztük lehet bármelyik fa, ám nem szabad mindössze egy, azaz kettőnél kevesebb fáról venni, pusztán csak egyet, egyfélét megkóstolni. Értelemszerűen a tiltás inkább kijelöli a tilos fát, azt az egy bizonyosat a többi közül. Ezért is követheti a tiltásról szóló mondatot olyan megfogalmazás, melyben elég a HB.: *oȝ gımılf twl*-beli *az* arra, hogy vele egyértelműen a tiltott gyümölcsre lehessen visszautalni a megengedettekkel szemben. A visszautalás egyértelműségét a szövegelőzménybeli *gyümölcs*-nek „nem meghatározható" jellegű determináltsága teszi lehetővé; az *az*-zal való kijelölés határozottsága arra épülhet, hogy a számszerűségen túlmenően is determinált a *fa*, azaz: 'az egyik'. A *fa* jelzőjének ilyen, '(bármelyik), szám szerint egy' helyetti 'az egyik, egy bizonyos' értelmezése esetén a szöveg megelőző részében levő *mend*-nek 'egész' lehet a jelentése, ez meg is van az ómagyar korban. Ebben az esetben a HB. szövege szerint az „egész paradicsomban levő gyümölcsökből" szabad enni, de „annak az egy bizonyos fának a gyümölcséből" nem. Az *egy*-nek 'egyik' jelentése, határo-

zatlan névmási használata bizonyosan megvolt a kései ómagyar kor elején. — A határozatlan névelővé vált *egy* egyik szerepköre mindmáig az, ami ezé a névmásé: 'egyik, egy bizonyos'.

A határozatlan névelő előzményének tekinthetők azok a nyelvi eszközök is, amelyeket — az *egy*-en kívül vagy az *egy* mellett — ebben a funkcióban használtak. Ilyen határozatlan névmások, melléknevek legkorábbi kódexeinktől kezdve szép számmal adatolhatók, ennek ellenére a korai ómagyar korból nem maradtak ránk efféle adatok.

Irodalom

RÉGER: NyF. 24. sz.; SIMONYI, Jelz. 55—86; GOMBOCZ, Synt. 172; KLEMM, TörtMondt. 317—29; IMRE: MNy. 49: 348; BALÁZS: NyK. 57: 204; KUBÍNYI: Nyr. 81: 473; BERRÁR, TörtMondt. 121—4; J. KRÁMSKÝ, The Article and the Concept of Definiteness in Language. Mouton, 1972; M. KORCHMÁROS: MNy. 72: 210—12; BENKŐ, ÁrpSzöv. 257—63.

A KÖTŐSZÓK

Írta: JUHÁSZ DEZSŐ

A kötőszók állománya az ősmagyar korban

1. A magyar kötőszók kategóriája lassú fejlődés eredményeképpen, más szófajokra erősen támaszkodva alakult ki. Legrégibb kötőszóink többségének megszületésében a névmások, illetőleg névmási alapszavú határozószók játszottak szerepet. A legelemibb vonatkozó összetett mondatok kiformálódása talán már az ugor korban megindulhatott, így az ezeket összekapcsoló egyszerű vonatkozó névmások — s esetleg néhány ősi vonatkozó névmási határozószó is — lehetnek ősmagyar kor előttiek. Tudvalevőleg e szófaji alcsoportok kereszteződő szófajúságot mutatnak a kötőszókkal, ezek lennének tehát (a *ki*, *mi*, esetleg *mely*, *hol*, *ha* 'ahová') egyben első kötőszóink is. Kapcsoló tulajdonságuk az egyik fontos névmási alapvonásból, az utaló, forikus jellegükből ered. A magyar nyelv megkezdvén önálló életét, legfeljebb még csak e n é v m á s i k ö t ő s z ó k k a l rendelkezik. Pontosabban: máig fennmaradt kötőszólexémáink közül nincs több olyan, amely megnyugtató módon egybevethető lenne rokon nyelvi megfelelőkkel, illetve keletkezése egyéb szempontok alapján visszavetíthető lenne előmagyar időkre.

A nem vonatkozó, tőlünk általánosnak nevezett kötőszók későbbiek: biztosan, illetőleg nagy valószínűséggel belső keletkezésűek. Nyelvünk tehát az ősmagyar korra ért el arra a fejlettségi fokra, hogy önálló szófaji értékű „független" kötőszókat létrehozzon. Ez a tény sok tekintetben összhangban van a morfematikailag, szófajilag több rokon vonást mutató módosítószók kialakulásával, korai történetével is. Az ősmagyar kor hosszú ideje alatt még kevés kötőszó születik. Az idetartozó elemek felszaporodása csak az ómagyar korban, annak is főleg a kései szakaszában (nem kis részben a fordításirodalomtól támogatva) vesz nagyobb lendületet.

2. Alább számba vesszük a kötőszók ősmagyar rétegébe tartozó lexémákat, s néhány velük kapcsolatos kronológiai megállapítást teszünk.

A vonatkozó kötőszóknak az előző pontban tárgyalt csoportja megerősödik, funkcionálisan kiszélesedik, s a fentebb csak feltételesen számba vett elemek a rendszer szilárd tagjaivá válnak. Igaz, hogy az *a*, *az* mutató névmással összetett formák még hiányoznak, tehát homonim viszony van a kérdő és vonatkozó-határozatlan névmások között, de az ősmagyar korszak végére megjelennek a *vala-* előtagú határozatlan névmások is, amelyek ha vonatkozó összetett mondatok belső kapcsolóelemévé válnak, ugyancsak kereszteződő szófajú névmás-kötőszók lesznek.

Azzal együtt, hogy a névmások ragozási rendszere az ősmagyar korban egyre jobban kiépül, néhány megszilárdult ragos alakulat, névmási alapszavú határozószó már útnak is indul az általános kötőszók irányába: elveszti mondatrészi értékét, illetve vonatkozó vagy kérdő jelentését. Legrégebbi közülük a *hogy* és a *ha*. Általános kötőszói szereplésük — a vonatkozó mellett — hozzávetőlegesen az ősmagyar kor közepétől számítható. Ugyancsak ilyen régi lehet a nem névmási eredetű *de*, valamint *ës* 'és', 'is' (az utóbbi páros, illetve többszörös használatban is). Erre utal a funkció ősisége, fontossága, ami a későbbi gyakoriságban is megnyilvánul, továbbá az alaki tagolatlanság, rövidség stb.

A kései ősmagyarra tehető egy fontos, új típus, a mondatból keletkezett kötőszók indulása az *avagy*-gyal az élen. Az *avagy*-ban, *vagy*-ban található létige E/3. alakjának archaikus, *-n* nélküli konzerválódása fontos kronológiai fogódzót nyújt. Nem rendelkezik ilyen alaki jeggyel az ugyancsak összetett, külön mondatból átértékelődött *azaz*, sőt korai ómagyar adata sincs, szemben az *avagy*-gyal. Ezért (és más okok miatt is) keletkezését inkább a nyelvemlékes korhoz, a latin fordításirodalom kialakulásához köthetjük. Ha azonban nem zárjuk ki a természetes, belső nyelvi fejlődés lehetőségét, akkor az *azaz* mondatelőzményével akár már az ősmagyar végén is számolhatunk. (Ennek a lehetősége persze kicsi.) — Hasonló óvatossággal, hasonló meggondolásokkal, az alkotóelemek kronológiájára is figyelve helyezhetők ide, illetőleg a két korszak fordulójára a *hogyněm*, továbbá a *něm* (*~sěmmi ~ sěnki*) — *haněm*, *němcsak* — *de* (. . . *is*), *akár* — *akár* szerkezetek, valamint két megszilárdult ragos alakulat, a *kedig* és *azért*.

A korai ómagyar rendszer és előzményei

Szófaji, keletkezéstörténeti kérdések

A kötőszók keletkezésének két fő forrása a szófajváltás és az összetétel. Az alábbiakban áttekintjük a korai ómagyar kor végéig lezajlott szófajváltások típusait, majd számba vesszük a szófajváltás eredményeképpen létrejött szófaji kettősségeket, kettős szófajúságot. Röviden érintjük az összetett kötőszók kérdéskörét is (ezekről bővebben l. 491—5).

A kötőszókat érintő szófaji változások

Korszakainkban még csak a szófajba való belépésre van biztos példa, kisebb mértékű kibocsátást a kései ómagyar kortól figyelhetünk meg. (Legfeljebb néhány kötőszó → módosítószó változás megindulását tehetjük fel a korai ómagyar végére, például *ha* 'vajon', *olymely* 'mintegy; quasi'.)

1. A szófajt érintő első lényeges változás talán még az ugor kor eseménye volt (de legkésőbb a korai ősmagyarban lezajlott), melynek során kialakult a vonatkozó összetett mondat legegyszerűbb fajtája, benne a vonatkozó névmási kötőszóval. A keletkezéstörténeti kérdések bemutatására a központi szerepet játszó *ki*, *mi* névmáskettős kikövetkeztethető fejlődésrajzát használjuk fel.

Mindenekelőtt felsoroljuk azokat a rokon nyelveket, amelyekben az említett névmások megfelelőinek vonatkozó használata is van: *ki:* votják, mordvin, finn, észt, lapp (továbbá feltételesen egyes szamojéd nyelvek); *mi:* osztják, votják, cseremisz, mordvin, finn, lapp, továbbá jenyiszeji és tavgi szamojéd; vö. votj. Sz. *kin*, K. *kiń* 'ki, aki, kicsoda?'; osztj. Ko. *mətŏ·jə*, J. *mə$_{0}$woəlì* 'ami'; stb. A szóban forgó nyelvek egy része nyilván csak a rokon népektől való elválás után fejlesztette ki a vonatkozó névmási funkciót, mégis az egyezések viszonylagos bősége lehetővé teszi bizonyos alapnyelvi kapcsolatok megengedését. (Az általánosabb következtetések levonását és az időbeli rekonstrukciót az is nehezíti, hogy a vonatkozó mondatok kifejlődése nem feltétlenül azonos névmáslexémák felhasználásával indult meg az egyes nyelvekben.)

A *ki*, *mi* névmás alapfunkciója ma is a kérdő szerep, és minden kétséget kizáróan ez volt az a kör, amelyből a homonim névmásokat létrehozó jelentésmozgások kiindultak: „*Ki* éhes? Egyék!" → „*Ki* éhes, egyék!" (A hangsúly az állítmányra tevődik át.) A keletkező összetett mondat *ki* névmása valójában komplex jelentésű. A jelentésrétegek a következők: 1. vonatkozó funkció: '*Aki* éhes, egyék!'; 2. határozatlan funkció: '[Ha] *valaki* éhes, egyék!'; továbbá szóba jöhet egy 3., általános névmási funkció is: '*Bárki* éhes, egyék!', de ezt az alábbiakban a határozatlan névmási funkció alkotóelemeként kezeljük. (Már a kiindulási alapot szolgáltató kérdő névmásra is jellemző egyfajta jelentéstani komplexitás: minden kérdőszó tartalmaz ugyanis kommunikációs okoknál fogva határozatlanságot. De ez a jelentéselem még nem tekinthető a kérdő jelleggel egyenrangúnak, illetve vele nem is állítható igazán szembe.)

A két egyszerű szövegmondatnak egyetlen összetett mondattá való összekapcsolását a mai nyelv — és nyilván a régi is — főleg intonációs változással jelzi: A kérdő névmást tartalmazó mondatnak („*Ki* éhes?") ereszkedő hangmenetű intonációját felváltja egy emelkedő hangmenetű, nyitottságot kifejező intonáció („*Ki* éhes, . . ."), amelynek lezárását a mondategységgé váló második predikatív rész („. . . egyék!") adja meg. A kérdő jelleg háttérbe szorulását valószínűleg a névmás hangsúlyvesztése is kíséri.

Az intonációs változások tehát egy kérdő ↔ vonatkozó-határozatlan oppozíciót hoznak létre, melynek második tagja k o m p l e x (többfunkciós, de alakilag, szupraszegmentálisan oszthatatlan) kategória. E szinkrón szembenállás történetileg úgy értelmezhető, hogy a korai vonatkozó mondatok keletkezésében megragadható névmási fejlődésrajz nem kérdő → határozatlan → vonatkozó, hanem kérdő → határozatlan-vonatkozó szakaszokban írható le. Bár nem zárjuk ki egyes egyszerű (nem összetett), ugyanakkor a vonatkozóktól független határozatlan névmások korai meglétét sem, l. például (*Ki éhes? Ki szomjas?* →) *Ki éhes, ki szomjas* 'Valaki éhes, valaki szomjas' = 'Egyesek éhesek, mások szomjasak', a hozzájuk kötődő p á r o s konstrukciókból azonban valószínűleg nem lett vonatkozó mondat, így vonatkozó névmás sem. Az más kérdés, hogy a nyelvtörténeti változásoknak egy későbbi szakaszában (valamikor a kései ősmagyar kor tájékán) a már alakilag, *vala* előtaggal elkülönült határozatlan névmás feltételes, kötőszó nélküli mondatszerkezetben szintén vonatkozó árnyalattal egészült ki: „*Valaki* ['(ha) valaki/aki'] éhes, egyék!". A nem páros és nem összetett határozatlan névmásoknak az e g y s z e r ű mondatokban való használata erősen kétes: *Ki éhes.* 'Valaki éhes'.

A vonatkozó mondatok, illetve névmások keletkezésének t a r t a l m i ol-

dalát vizsgálva ismét a kérdő mondatok kontextuális viszonyaiból kell kiindulnunk. (Nyelvemléktelen korról lévén szó, az elemzés módját továbbra is a későbbi korok szinkróniájából kifejthető történetiség határozza meg.) Már a kérdés és a rá adott válasz is megteremti a forikus viszonyoknak egy igen egyszerű fajtáját: *Ki éhes? A gyerek.* A vonatkozó összetett mondat kialakulásához azonban olyan korreláció szükséges, amelyben a két egyszerű mondat egyetlen szövegdarabnak a része (nem két beszélőhöz tartozik). A *Ki éhes? (Az) egyék!, Hol a vad? Odamegyünk.*-féle mondatkapcsolatok már nem kérdés—feleletek, mindkettő a kérdező mondata. A válaszok helye a kommunikációs láncolatban a kérdő mondat után üresen van hagyva. (Ez az üres hely akár ki is tölthető, például: *Ki éhes? — A gyerek. — Egyék!*, illetve *Hol a vad? — A folyónál. — Odamegyünk.*) Az a tény azonban, hogy a kérdező „választ sem várva" kapcsolja kérdése után a következő mondatot, arra enged következtetni, hogy maga a kérdés sem szokványos kérdés. A *Ki éhes? Egyék!* tartalma megközelítőleg így is megfogalmazható: *Éhesek! Egyetek!* A *Ki éhes? ~ Éhesek!* mondatok célja egyaránt az, hogy egy kommunikatív szempontból fontosabb közlést (felhívás, állítás stb.) előkészítsen, a közlés egyik elemét kijelölje. Az *Éhesek!* esetében a körülhatárolás határozott, szemben a *Ki éhes?* mondattal, ahol a kérdő mondatban impliciten határozatlanság is meghúzódik (l. fentebb). Ez az az alap, amelyből a határozatlan névmási jelentésárnyalat kiválik.

Mivel a kérdésre adható válasz 'senki, semmi' stb., tehát tagadó értelmű is lehet, a két mondat viszonyában a későbbiekben egy 'ha — akkor' reláció is megjelenhet: 'Ha van olyan ember, aki éhes, egyék!' ~ 'Ha van éhes ember [a megkérdezettek között], egyék!'. A feltételes mondatviszony megjelenése nagyban segíti az alárendelés, illetőleg az összetett mondat kialakulását. Amilyen mértékben és ütemben szorul vissza az első mondat kérdő jellege, olyan mértékben és ütemben rendelődik alá az első mondat a másodiknak, amely kommunikációs és grammatikai okoknál fogva a főmondat szerepét kapja. Ez a folyamat teremti meg az új névmási minőséget is.

A vonatkozó mondat a felvázolt kezdetektől még hosszú utat tesz meg, de ezek a változások szófajtörténeti szempontból már kevés eseményt tartalmaznak.

2. Korai, szófajilag független (tehát nem kereszteződő szófajú) kötőszóink között a legjelentősebb csoportot azok alkotják, amelyek névmási alapszavú határozószóból keletkeztek: *hogy, ha, mert, mint, azért.* Keletkezésük maradéktalanul megfelel a szófajváltás kritériumainak.

a) Az általános kötőszói *hogy* előzménye minden bizonnyal alárendelt mondat élén álló, módhatározói szerepű kérdő határozószó volt: „Láttam, *hogy* ['hogyan'] villámlott az ég". Amikor a mondathangsúly és az értelmi kiemelés más mondatrészre tevődött át (példamondatunkban a *villámlott* állítmányra), a hangsúlyát vesztett *hogy*-nak mondatrészi értéke megszűnt, viszont kötőszói tartalommal töltődött fel: a két tagmondat szoros összetartozását, alárendelő viszonyát tette kifejezetté: „Láttam, *hogy* villámlott az ég". (Vö. a „Láttam, villámlott az ég" lazább mondatkapcsolattal.) — A „Láttam, *hogy* ['hogyan': kérdő határozószó] villámlott az ég" és a „Láttam, *hogy* [kötőszó] villámlott az ég" fokozatok közé egy vonatkozó névmást tartalmazó mondat is beléphetett: „Láttam, *hogy* ['ahogy'] villámlott az ég". A *hogy* kötőszós mondatok számát tehát vonatkozó jellegüket elvesztő mellékmondatok is szaporíthatták.

Korai ómagyar szövegemlékeinkben nem maradt fenn olyan mondat, amelyben a *hogy* a fenti módon, kétféleképpen (kérdő határozószóként, illetve általános kötőszóként) értelmezhető lenne. Csupán az általános *hogy* — vonatkozó *hogy* kettősséget tudjuk adatolni: HB.: „Wimagguc uromc ıſten kegılmet eʒ 'noc lelic ert. *hug* ıorgoſſun w nekı. eſ kegıggen."; KT.: „wýlag[!] kezdetuıtul fugua] rohtonc eʒ nem levt wala. *hug* ſcuʒ lean. fıot ſcıulheſſen."; stb. (általános kötőszó); — illetve HB.: „*Hug* ['ahogy'] eſ tıv latıatuc ſʒumtuchel. ıſa eſ num ıgg ember mulchotıa eʒ vermut."; KT.: „furıſcte muſıa' etetý ýmletí. ug *hug* ['ahogyan'] ana ſcıluttet." (vonatkozó kötőszó és határozószó).

A vonatkozó *hol*-t nem tekintjük az általános kötőszói *hogy* előzményének. Tehát az ÓMS.-nak ebben a mondatában: „Tuled ualmun [!] de num ualallal, *hul* yg kynʒaſſal / fyom halallal", nem 'hogy' értelmű, az *l* > *ly* > *gy* változást elkerülő „archaikus" alakú kötőszót, hanem 'amikor' jelentésű vonatkozó határozószót (kötőszót) keresünk. Felbukkanhatnak természetesen (szórványosan) olyan *hol*-ok is, amelyeknek jelentéskörébe mind az 'amikor', mind a 'hogy' belefér; vö. CzechK. 62: „O meÿl haznos vrwossag. *hol* betegnek weerod adaad.".

b) A feltételes mondatok *ha* kötőszavát az 'amikor' jelentésű vonatkozó határozószóból származtatjuk. (A jelentéstörténet korábbi eseményeit — például a hely → idő váltást, az irányjelentés kérdését — l. a határozószók fejezetében.) Egy 'amikor . . ., akkor . . .' felépítésű időhatározói összetett mondatban a tagmondatok cselekvései, történései esetlegesen meg okszerűen is egybeeshettek időben. Ha az időviszonyt háttérbe szorította az okság, illetve feltételesség jelentésmozzanata, a mondatjelentéssel együtt a kötőszó is átértékelődött: a konkrétabb időhatározói jelentés átadta helyét az elvontabb, logikailag sajátos jelentésnek. Az eredetibb, egyszerű időhatározói mondatkapcsolatra és kötőszóra l. KTSz.: „mvnybe[le] *ha* tekunte [ek]eſſen tegud e[ſ] *ha* lata. ýſten ſegnec [ne]we mia rolad oʒun keppe[n] ſcola." (A mennybe tekintés és látás nem szükségszerű feltétele a szólásnak, inkább a cselekvések időbeli érintkezésére utal a *ha* 'amikor'.) Ezzel szemben már a sajátos jelentéstartalmú feltételes mellékmondatra és általános kötőszavára példa a következő: KT.: „mert *ha* ýſten ev num uolna . . . benne býnut lelhetneýnc". A második tagmondatban megjelölt potenciális cselekvés-történés megvalósulásának feltételét a *ha*-val bevezetett mellékmondat írja le. Az előző példamondattal szemben fennálló különbséget jól mutatja az, hogy az 'amikor' jelentés már nem helyettesíthető be. (Egyébként nyilván voltak olyan mondatok, amelyekben az időhatározás és a feltételesség összefonódott; vö. JókK. 86: „Es *ha*ualamely ʒegen baratt yutandana auagý bely yewne ewlhetne le aʒ fraterektewl".) A kötőszó feltételes jelentésárnyalatának kifejlését, megszilárdulását jól segítette az összetett mondatok állítmányának — bizonyára nem ritka — feltételes módú használata (l. a KT. fenti példamondatát). A *ha* átértékelődése után új vonatkozó időhatározószók születtek; vö. JókK. 36: *mýkoron*, 93: *mýkort;* MvS.: *miden* 'midőn'; stb. Ezek vették át a *ha* leadott ('amikor') funkcióját.

c) Vonatkozó névmási határozószóból származik a *mint* is, a későbbi korok egyik legjellemzőbb hasonlító kötőszava. A *mi* vonatkozó névmási alapszóhoz modális funkciójú *-nt* ragkapcsolat járult, s ennek funkciójából eredően a lexéma főleg mód- és állapothatározóként jelenhetett meg. Két fennmaradt

korai ómagyar előfordulásában még vonatkozó értelmű. Hasonló mondattani helyzetben, az *ismer* és a *tud* igék mellett, közbevetésszerű mellékmondatokban tűnik fel: KT.: „Eʒ oʒ ÿſten *mynt* ᵘ eſmeríuc᷑ quit ſceplev nem illethet."; KTSz.: „*ment* en tudum᷑". Későbbi tipikus, hasonlító kötőszói előfordulására tehát nincs adatunk, de a kései ómagyar helyzet alapján keletkezéstörténetére, korábbi rendszerbeli helyzetére néhány következtetést, feltevést megkockáztathatunk.

A *mint*-es hasonlító mondatok mint terjedő formák a régibb *hogy* kötőszós mondatokkal szemben léptek fel. Az utóbbiakra l. KT.: „furíſcte muſia᷑ etetÿ ÿmletí. ug *hug* ana ſciluttet."; vö. még MünchK. 18ra: „megvigaʒec Vgan *hog* a· maſic". (A *hogy* és a *mint* közötti harc bizonyára a vonatkozó nem hasonlító mondatokban is folyhatott, l. a KT. és KTSz. *ismer, tud* melletti *mint*jével szemben: HB.: „*Hug* eſ tıv l a t ı a t u c ...".) A *hogy*-gyal szerkesztett hasonlító mondatok a kései ómagyarra már teljesen szórványossá válnak. A funkcionálisan túlterhelt *hogy*-ot itt fiatalabb, világos felépítésű határozószói kötőszók váltják fel: *mint, miképpen, miként, mimódon, miszërint* stb. A beépült *kép, kény, mód, szër* alapszók + modális ragok világosan utalnak e szemantikai irányulásra. A kései ómagyar kötőszóhasználat e mondatokban nyelvemlékenként — és nyilván nyelvjárásonként is — igen változatos képet mutat. Feltehető, hogy néhány olyan nyelvjárásban, amelyben a *mint* a kódexadatok tanúsága szerint kiemelkedő, illetve jelentős szerepet játszik (például BirkK., FestK., LobkK., LányiK.), már a korai ómagyarban megkezdődött, illetve bekövetkezett a térhódítása.

A *mint*-nek talán nem is annyira a letűnő *hogy*-gyal kellett hosszas harcot vívnia, hanem inkább az újabbak közül a *miképpen*-nel, *miként*-tel; vö. JókK. 150: „Es aʒ farkas legottan el megyenuala ʒent ferenczнek vtanna *mykeppen* ʒeled baran", 14: „cʒergete oly ſyetuen es oly ſokka: *mÿkent* ʒokatlan". Különösen a *miképpen*-nek nagyarányú a kései ómagyar előfordulása. A *miképpen* helyenként kiemelkedően magas kódexbeli arányszámait azonban csak nagyon óvatosan lehet visszakövetkeztetésre felhasználni, mivel ezek jelentős részben a szoros, latint követő fordítás eredményei (a *quomodo, quemadmodum* tükörszavaként). Viszont a *mint* szilárd helyzetéhez a szóbeliségben nem férhet ilyen kétség. Ezt egyértelműen mutatják az eredeti magyar szövegek és a magyarosabb nyelvezetű kódexek.

Közvetlen adatok híján ugyancsak keveset tudunk a fenti kötőszók szintagmatikus elszervetlenedési folyamatáról, azaz a mondatrészi szerep megszűnéséről, ami szófaji szempontból a határozószói oldal háttérbe szorulását, elhalását jelenti. Mindenesetre a kései ómagyar hasonlító mondatok jelentős része már általános kötőszót tartalmaz: GuaryK. 9: „v̈ ʒúue olan *mint* aʒ ʒgnetlen valo vendegſeg"; SzékK. 184—5: „ſemy nynčen gonozab, es kegetlenſégeſb bvn *mynt* zeretnye az penzt"; stb.

d) Vonatkozó határozószó, majd általános kötőszó vált a *mi* névmás *-ért* határozóragos alakjából is: *miért* > *mért* > *mërt* > *mert*. A keletkezést ilyesféle mondatokban képzelhetjük el: „*Miért* ['amiért'] bántottad, (a z é r t) haragszik" → „*Mert* bántottad, (a z é r t) haragszik". A kérdő mondatból kiinduló, a *miért*-et kérdőszóként értelmező, azt közvetlen előzményként feltevő eredeztetést is lehetségesnek tartjuk: „*Miért* bántottad? (A z é r t) haragszik." → „*Mert* bántottad, (a z é r t) haragszik".

Ha az eredeti, mellékmondat—főmondat sorrend megfordul, és utalószó sem emeli ki az alárendelést, akkor az ok—okozat felépítésű okhatározást okozat—ok sorrendű okadó magyarázat váltja fel. Ez egyben az okot tartalmazó mellékmondat lazább grammatikai kapcsolódását is jelenti, a mondatösszetétel s vele a *mert* kötőszó is a mellérendelés felé tolódik el: KT.: „Ez oz ÿſten . . . quit ſceplev nem ıllethet. *mert* ['hiszen, ugyanis' stb.] ha ÿſten ev num uolna . . . benne bÿnut lelhetneÿnc". A KTSz. „*[me]rt* ſcent leluc" adatával kapcsolatban a szövegrész töredékessége miatt nem tudunk állást foglalni. Az ÓMS. *mert*-je inkább kérdő határozószó, de nem zárható ki teljesen a magyarázó kötőszói értelmezés sem: „Sydou myth thez turuentelen / fyom *merth* hol byuntelen". — A kései ómagyarban is számottevőek a magyarázó (mellérendelő) előfordulások az okhatározói (alárendelő) szerep mellett: JókK. 125—6: „yelenek neky angyal yzanyw abrazban es tekenteſben ·/· *mert* [*enim* 'ugyanis'] vala ew feye aranyazot ·/· melye es karyaÿ ezewſtbelewl· haſſa erczes ·/· zaray vaſſaſoac". Az okhatározóira vö. JókK. 41: „ezt azert paranczola Γ zent ferencz *mert* nemÿkoron vala elmeÿenek ezenne rÿvewletıben ·/· ſem nappual ſem evel nem zolhatuala"; stb. (A *mert* mellérendelő funkciójáról l. 497—8 is.)

A mellérendelő szerep korai megjelenése a funkcionális változások előrehaladott voltára utal, ugyanakkor még a kései ómagyarban is vannak olyan előzményszerű *miért*-ek, amelyek ellenálltak az alaki változásnak. Ha az okhatározói alárendelésben a mellékmondat megelőzi főmondatát, és a főmondatban *azért, annak okáért* stb. utalószó van (a kései ómagyar kor anyagában), a *mert* helyett gyakran — bár nyelvemlékenként eltérő arányban — *miért* áll; vö. JordK. 682: „De *mÿerth* ez vÿlagbol nem vattok . . . a n n a k o k a e r t gÿlól tÿteket ez vÿlagh". (Már a JókK.-ből is idézhetünk ilyen mondatot: 56: „*Mÿert* legottan nem engedele A z e r t paranczolok neked engedelmeſſegnek mÿatta", de ott a *mert* — *azért* korreláció a jellemző.) A *miért* > *mért* > *mërt* változást ezekben a helyzetekben nyilván a szoros utalószó — kötőszó korreláció és a keletkezés állapotának megfelelő mondatrend fékezhette. A *miért* ~ *mert* használatának eltérő arányai nyelvjárási különbséget is takarhatnak.

e) Az oksági viszonyt tartalmazó mondatkapcsolatokban a *mert*-en kívül még egy másik fontos kötőszó, az *azért* keletkezését is feltehetjük a korai ómagyar korban (vagy az ősmagyar végén). Az *azért*-tal és az összetett *azazzal* megszületnek első olyan kötőszóink, amelyek mutató névmási alapszóra épülnek. A mondatösszetételekben, illetve szövegmondatok között az ok—okozat viszonyát a legtermészetesebb módon a második (tag)mondatból az első tartalmára visszamutató anaforikus okhatározószó fejezhette ki; vö. JókK. 22: „hÿzem hogÿ ezeket yhlette neked vr ıeſus crıſtus Es *azert* te aÿandokodot crıſtuſnak tÿzteſſegere ewrewmeſt vezem"; 1515—1525: „ſok rabolaſt enys teotem az ew welaloknak, *azert* fogwan tart maſt engemeth egy haragos pap Ban" (RMKT. I²: 486). A mellérendelő kötőszóvá válás természetes feltétele, hogy az összekapcsolt mondatok viszonya is mellérendelő jellegű legyen, és az *azért* ne az utalószó szerepét játssza. A mellérendelés kifejeződését más ilyen jellegű kötőszó, például az *és* jelenléte is segítheti (l. fentebb a JókK. 22. mondatát). — A szófajváltás legfontosabb mozzanata az, hogy a határozószó mint mondatrész leválik alaptagjáról, az őt befogadó mondat állítmányáról. Ezt tükrözi példamondatunkban a *vëszëm* igétől való nagy távolság is. A függetlenné válást mutatja, hogy a jelentéstani interpretáció során az *azért*-hoz külön tagmondat rendelhető, melynek tartalma egy „*azért [= ezért] van az,* [hogy] . . ."-féle kifejtéssel írható le.

3. A névmási alapszavú határozószókon kívül alig van más, névszói alapszavú határozószó, amelynek szófajváltását, kötőszóvá válását a korai ómagyarra vagy annál korábbi időre tehetnénk.

a) Kései ómagyar állapota, gyakorisága alapján leginkább a *kedig* vehető számításba; vö. JókK. 86: „Eeme holot aloznak az baratok: *kegyeg* my zegenek ſok felettebualoual elewnk"; BécsiK. 11: „zelèſſègèt hazmić koṇoklètnè o tozнit *kèdèg* vètè zaz koṇoklètnè magaſſagba". A *kedig* kötőszó előzménye olyan időhatározószó, melynek alapszava az önállóan ki nem mutatható, talán 'idő' jelentésű **ked* ~ **kéd* főnév. Eredetileg két állítás (cselekvés, történés stb.) időbeli azonosságára utalhatott 'az ideig, azalatt' jelentéssel, miközben a második állítást nyomatékosan kiemelte. Keletkezése hasonló lehetett a fiatalabb *azonban*-éhoz, melynek eredeti jelentése szintén 'azonközben' volt, s szembeállított tartalmú mondatokban adaptálódott kötőszóvá. (Ellentétes kapcsolat van a JókK. fenti mondatában is.) Az időbeli egység, illetve kapcsolat kifejezésének képességéből fejlődött az általánosabb egymásra következést vagy hozzátoldást — ami tulajdonképpen egybefoglalást jelent — kifejező funkció (l. a BécsiK. adatát); vö. még JókK. 3: „[Szent Ferencet] zamtalan bozzoſagokual yllettetıkuala *Γ* Ew *kegyeg* ['addig, azalatt', illetve 'viszont'] nag bekeſeguel . . . el mulykuala" stb. A korai szófajváltásra enged következtetni a gyakoriságon kívül az is, hogy határozószóként inkább a mutató névmással megerősített *ezkédig* ~ *ekkédig* ~ *ekkedig* összetételi származéka él a kései ómagyarban: például JordK. 101: „ſenky ne aldozyeek az erdegheknek, kykkel *ezkedygh* ['ez ideig'] veethkoztek".

b) A megengedő és ellentétes *bátor*, jóllehet nem tartozik a gyakori előfordulású kései ómagyar kötőszók közé, sőt első kódexeinkben elő sem fordul, mégis van némi valószínűsége, hogy kialakulása bizonyos nyelvjárásokban már a korai ómagyar korban megindult. Első adata is azt mutatja, hogy már mögötte van a szófaji szempontból lényeges szintaktikai, szemantikai változásoknak egy része: GuaryK. 42: „kı aẏocat zereti, *bator* ielos binos legon, ennec oſ meſ angalí zíue vagon". A kötőszó közvetlen elődje egy 'bátran' jelentésű ragtalan *bátor* határozószó lehet, amely a mondatba építve azt közli, hogy bátran megengedhető az utána következő állítás, jóllehet annak értelme ellene szól előfeltevéseinknek. A fenti példamondat tartalmával szemléltetve: *Aki a jókat szereti, annak voltaképpen angyali szíve van.* A beékelt megengedő mellékmondat kifejtett értelme pedig: *Még azt is bátran megengedhetjük, hogy az illető jeles bűnös legyen.* (Az első állítás igazsága nem változik meg.) Kódexbeli mondatunkban a *bűnös legyen* összetett állítmányhoz nem kapcsolódik szintagmatikusan a *bátor*, annak nem határozója. Mind az állítmány igemódjában megtestesülő felszólítás (az alapmodalitás szintjén), mind a nyomósító, ráhagyó tartalmat is magába szívó *bátor* mint kiegészítő modális elem valójában a kommunikációs partnereknek van közvetlenül címezve: a fennálló ellentétet megengedéssel oldják fel. Hogy a *bátor*-ból itt mégsem módosítószó, hanem kötőszó lett, annak az az oka, hogy a vázolt szemantikai relációk — az ellentét és annak feloldása, a megengedés — végül a tagmondatok közti viszonyban öltenek testet, így a (tag)mondathatárra kerülő segédszó is két nyelvi egység kapcsolatára utal. (Vö. a *talán* és *hiszen* különfejlődését is a kései ómagyarban: közel azonos jelentésű modális főmondatból az eltérő mondatkörnyezet hatására módosítószó, illetve kötőszó vált.)

A határozószói *bátor* szokatlan ragtalanságának (l. még *hamar*) egyik oka talán az lehet, hogy megjelenésének elsődleges színterévé az egyszavas rá-

hagyó mondat vált, ahol szintagmatikus kapcsolatok hiányában a viszonyragok szerepe eleve kisebb. Az alapszóban felhalmozódó modális tartalom pedig tovább ellensúlyozta a ragtalanságot. A mondatszói használatra vö. SándK. 29: „monda varius no mayd meg laatom ha segel Monda hyrena. *baator*". Ha a kötőszó keletkezésében mondatszói fokozat is volt, a szófaji fejlődésrajz úgy is felfogható, hogy a ragtalan határozószó módosítószón keresztül vált kötőszóvá. A kérdés megnyugtató tisztázása még további vizsgálatot kíván.

Egyes vélemények szerint a kijelentő módú állítmányt tartalmazó megengedő tagmondatok másodlagosak a felszólító módúakhoz képest. Ilyenek nem sokkal a *bátor* első felbukkanása után adatolhatók; vö. DomK. 222: „valamyt neky meg enny adnak vala, *bator* az ev termezetynek ellene valok v a l a n a k, nagy hala adaſſal ezy vala meg". Ha a fenti vélemény igaz, ez is a *bátor* korábbi keletkezése mellett szól, hiszen az újabb típusú mondatok megjelenéséhez időre volt szükség. (A *bátor* állandósulása feleslegessé tette a felszólító mód használatát.)

4. N y o m a t é k o s í t ó m ó d o s í t ó s z ó (k) b ó l is fejlődtek kötőszók. A nyomatékosító szók nem szintagmatagok, ezért kötőszóvá válásuk során — az eddigiekkel szemben — a szintaktikai elszervetlenedésükre sem került sor. A központi kérdés a jelentéstani adaptáció: a kapcsoló funkció előtérbe kerülése. Alább az *ës* szócskából származó kötőszókat tárgyaljuk, külön figyelmet fordítva a jelentésmegoszlás problematikájára. (Az alaki kettéválás kiteljesedése a kései ómagyar kor eseménye.) — L. még a *sëm, së*-t az összetett kötőszóknál, valamint a *de* indulatszó nyomatékosító árnyalatát a következő pontban és a *bátor*-t az előzőben.

A páros, illetve többszörös *is* — *is* (— *is*), valamint az egyes *is* meg *és* története szorosan összefügg. Az ősmagyar *ës* nyomatékosító módosítószóból sarjadtak ki. Ez a partikula *is* alakban ma is elevenen működik, például az ilyen mondatokban: „Hogy *is* hívják?", „Tudod *is* te azt!", „Nagyon *is* érdekel a dolog!", „Úgy *is* van!" stb. Itt nyilvánvalóan nem a hozzátoldást, párhuzamba állítást, tehát az *is* kötőszó funkcióját kell keresnünk, hanem a kiemelő szerepet (l. 507). Mivel a szófajváltás a nyelvemléktelen korban zajlott le, miléntjére vonatkozóan csak feltevéseink vannak. Alább két lehetségesnek tartott magyarázatot vázolunk föl. A magyarázatok egyes pontokon találkoznak, illetőleg nem zárják ki teljesen a másik vonal létezését sem.

A változások keretéül az egyszerű, kapcsolatos mellérendelés szolgált: *Ëttem, ittam*, illetve *Ëttem, ittam, aludtam* stb. A kapcsolt tagok bizonyos (alább még érintett) okoknál fogva nyomatékosító szócskát kaphattak. A kéttagú mellérendelés példáján szemléltetve: *Ëttem, ittam ës; Ëttem ës ittam; Ëttem ës, ittam ës*. A keletkezéstörténeti magyarázat kettőssége abból ered, hogy az 'és' jelentésű kötőszót prepozitív (előre tett) vagy posztpozitív (hátulra tett) partikulából származtatjuk-e.

a) Az egyszerűbb megoldást kétségtelenül a prepozitív helyzetből kiinduló magyarázat kínálja: *Ëttem ës ittam*, amelyben az *ës* a második taghoz tartozik, azt emeli ki, majd ebben a pozícióban adaptálódik az egyszerű mellérendelés kötőszavává. Ezzel egyidejű folyamat során a posztpozitív nyomosító szó az 'is' szerepében állandósul: *Ëttem, ittam ës*, illetve többszörösen: *Ëttem ës, ittam ës*. — A magyarázat nagy erénye az egyszerűség, valamint az, hogy a két kötőszó kialakulását párhuzamosan képzeli el. Gyengéje az, hogy az *ës*

nyomósító szó szabad szórendjéből indul ki, jóllehet bizonyos halvány nyelvtörténeti nyomokat kivéve a mai és a régi használat a posztpozitív helyzet mellett szól. Nem kapunk továbbá magyarázatot a nyomatékosítás megjelenésére a mellérendelés rendszerében. (Ami a prepozitív helyzetű egykori *ës* ~ *s* meglétére utaló nyomokat illeti, a *sënki*, *sëmmi*, *soha* stb. összetett névmások, névmási alapszavú határozószók *(ë)s* + *nëm* előtagjára, illetőleg a hangsúlyos, páros-többszörös *sëm* — *sëm* (— *sëm*) kötőszó hasonló előzményére kell gondolnunk; l. még 511—2.)

b) A második magyarázat kiindulópontja az, hogy nemcsak az 'is', hanem az 'és' jelentésű kötőszó is posztpozitív *ës*-ből származik. Előzménye a párosan használt nyomósító szók közül az első tag: „Ëttem *ës*, ittam ës". Amikor az első *ës* nyomatékosító jellege háttérbe szorult, leválhatott nyomatékosított szaváról (az *ëttem*-ről), és saját hangsúlyt kaphatott. Később ennek köszönhető az *ës* > *és* nyúlás is. Kötőszói funkciója az egyszerű mellérendelés lett, szemben a második *ës*-sel, amely új minőségében a hozzátoldó kötőszói szerepet kapta. Bár az 'és', 'is' születése itt szintén egyidejű folyamatként zajlik, az adott szerkezet mégsem teremt maradéktalanul kedvező helyzetet a két funkció szétválására, hiszen mindkét kötőszó a második tagot kapcsolja, vagyis két kötőszó rendelődik egy szintagmához.

Lehetségesnek tartjuk, hogy ezt az oppozíciót egy korábbi, egyszerűbb alapozta meg, készítette elő, melynek két tagja az 'és' jelentésű *Ø* kötőszó, illetőleg az 'is' jelentésű *ës* volt. Ennek kialakulását a következőképpen képzelhetjük el: A kötőszó nélküli korszakban a mellérendelés formája a tagok egyszerű felsorolása volt: *Ëttem, ittam, aludtam.* Az egyszerű felsorolás nyomatékosítással is kombinálódhatott: *Ëttem, ittam. Aludtam ës.* A felsorolás utolsó eleme, amely akár szünettel, intonációval is elkülönülhetett az előzőektől, azért kaphatta a kiemelő, nyomatékosító szót, hogy ezzel jelezve legyen: a mellérendelés teljes értékű, sőt kiemelt helyzetű tagjáról van szó. Ezzel a kapcsolatos viszony kettéoszolhatott egy „kiemelt-hozzátoldott" jeggyel minősített és egy ilyennel nem rendelkező „egyszerű" csoportra. Az utóbbi még (testes) kötőszó nélküli, az előbbi pedig az *is*-t (illetve annak előzményét) tartalmazza.

Meglepőnek tűnhet, hogy e szerint a felfogás szerint az 'is' jelentésű *ës* akár meg is előzhette időben az 'és' jelentésű *ës* kialakulását. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az 'és' funkció megelőzte volna az 'is'-t. Ellenkezőleg. Kezdetben csakis 'és' létezett, de *Ø* kötőszóval, tehát testetlenül kifejezve. Általános nyelvészeti szabályszerűség, hogy egy jelölt—jelöletlen korrelációban a gyakoribb, a „fontosabb" és „semlegesebb" tag marad jelöletlen a ritkább, kevésbé fontos és speciálisabb taggal szemben. Jóllehet a kötőszók kategóriája általánosságban nem szorosan strukturált rendszer, de ebben az esetben nem az egész rendszerről, hanem egy kételemű oppozícióról van szó. A keletkezéstörténet eseményeit tehát úgy kell felfognunk, hogy a nyelv a legalapvetőbb, egyszerű kapcsolatos viszonyt kifejező *Ø* 'és' kötőszó mellé kifejlesztett egy vele funkcionális rokonságban levő, de vele szemben csak testes formában létezhető kiemelő-hozzátoldó *ës* 'is'-t. — Ez a szembenállás azonban — ha ilyen formában működött is — valószínűleg nem tarthatott sokáig, hiszen a testes *és* alapjául ugyanez a nyomatékosító szó szolgált.

Az 'és' jelentésű *s*-re a JókK.-től vannak adataink: 10: „frater Bernaldnak ſ ʒe[n]t ffferencnek alazatoſſaga", 21: „Es mene frater Bernaldhoʒ *S* monda" stb. Ezek használati aránya, gyakorisága alapján a lexéma korai ómagyar

keletkezése is feltehető (területi különbségekkel). Az *ës* > *s* rövidülés — ha ez volt a keletkezés útja — a kései ómagyar adatok tanúsága szerint kiterjedt mind a kötőszói, mind a módosítószói oldalra, de a kettős szófajúság korai ómagyar létének valószínűsítéséhez nincs elég fogódzónk. Felmerült annak a lehetősége is, hogy az *s* alak nem másodlagos, hanem megőrzött régiség. Ez esetben az *ës* ősmagyarból eredő összetett szó lenne, melynek két eleme az *ë* mutató mondatszó és a nyomatékosító *s* szócska (mindkettőt l. 507—8). — Az *ës* 'és', *s* 'ua.' között nem alakult ki funkcionális megoszlás.

N é h á n y s z ó r e n d i k ö v e t k e z t e t é s. — Az *és*, *is*-nek egyaránt igen korán kifejlődhetett a mondatkapcsoló szerepe. A mondatkapcsoló *és* rendesen a mondat élén, az *is* a mondathangsúlyos rész (fókusz) után áll. Ebben is a fenti keletkezéstörténeti, kötőszó-hasadási tendenciák tükröződését láthatjuk. Az *és* mondatkezdő helyzete nem más, mint a két összekapcsolt mondat közötti (köztes) elhelyezkedés. Az, hogy az *is* a mondathangsúlyos rész után áll, kiemelő képességéből következik, szemben az *és*-sel, amely születését éppen e tulajdonság feláldozásának, a nyomatékosított egységről való leválásának köszönheti. Nem véletlen, hogy a máig továbbélő nyomatékosító módosítószó *is*, nem pedig *és* alakú.

A kódexirodalomban az *is* szórendi helyének maitól eltérő alkalmazásával többször találkozunk, ez azonban a l a t i n s z ó r e n d i m i n t á k követésével magyarázható. Ilyen lehet a HB. ezen mondata is: „Hug *eſ* tıv latıatuc ſʒumtuchel." 'ahogy ti is látjátok szemetekkel', jóllehet a laza fordítás miatt a latin megfelelőt nem tudjuk bizonyításra felhasználni („ecce fratres videtis oculis vestris", kötőszó nélküli mondat). Vö. viszont JókK. 23: „Melÿ ʒerelmet · nem cʒak eletıben de *es* halalaban mvtata" : Quam dilectionem non solum in vita, sed *etiam* in morte monstravit (kötőszói szerkezetben); BécsiK. 4: „ıgal vizèkèt kicbǫl *es* az èn gèzmèkim iznac" : bibe aquas, de quibus *et* pueri mei bibunt. Néhány példa az *és*, *is* s z a b á l y o s használatára a korai ómagyar korból: Mondatrészkapcsolás: HB.: „ýſa pur *eſ* chomuv uogmuc"; HBK.: „mend w ſʒentíí *eſ* unuttei cuʒıcun" ('és') | KTSz.: „tegud *e[ſ]* ha lata", „feld[e]n menÿun *eſ*" ('is'). Mondatkapcsolás: HB.: „*eſ* veʒelſe wt paradıſũ nugulmabelı. *eſ* oggun nekı munhı uruʒagbele utot."; KT.: „ſcuʒ ſegnec tukere. tıſtan maradhaſſun. *eſ* nekunc hýrunc benne ne leÿelſen." (tagmondatok között).

5. Mindössze egy kötőszónk van a korai ómagyar kor végéig bezárólag, amely i n d u l a t s z ó j e l l e g ű p a r t i k u l á b ó l származtatható, a *de:* HB.: „Hadlaua choltat terumteve ıſten tvl. *ge* feledeve"; ÓMS.: „Tuled ualmun [!] *de* num ualallal"; stb. Ha a HB. példamondatából kiemeljük a *de*-vel kapcsolt részt: „*ge* feledeve", és felkiáltó értelmet adunk neki: 'De elfelejtette!', közel jutunk ahhoz a feltett ősmagyar állapothoz, amely a szófajváltás alapjául szolgált. (A nyelvemlékbeli *de* már kötőszó, a fenti kontextusban nem tekinthető indulatszónak.) Az adott partikula ellentétes tartalmú mellérendelésekben állva töltődött fel kötőszói tartalommal. A korai szófajváltást segíthette — az *ës*-hez hasonlóan — a partikula szintaktikailag szervetlen volta. Az *ës*-sel való párhuzam abban a tekintetben is megvonható, hogy a *de*-nek nyomatékosító, kiemelő szerepe érvényesülhetett a szófajváltás menetében. Indulatszó és nyomatékosító módosítószó határai — különösen a korai periódusban — nem élesek. — A *de* indulatszószerű használata egészen napjainkig

fennmaradt: *De finom! De megenném!* stb., ezért bár a korai ómagyarból nem tudjuk adatolni, s később is ritkán bukkan fel a nyelvemlékekben (vö. LobkK. 222: „O iſten zile zyz maria *de* kerlek az nag zeretetre"), a kötőszóval való ősmagyar és korai ómagyar kettős szófajúságát biztosra vehetjük.

6. Az igéből keletkezett kötőszók mind önálló tagmondatok voltak. Szófajváltásukkal egyidejűleg tehát nemcsak mondatrészi értékük tűnik el, hanem egyben mondatértékük is, azzal, hogy beleolvadnak az őket követő egységbe. Az egyes és páros (többszörös) *vagy*, valamint a páros (többszörös) *akár* tartozik ide. Beolvadásukat, viszonyszóvá válásukat megkönnyítette az, hogy előzőleg egyedül képviselték tagmondatukat.

a) Utalószó nélküli alanyi alárendelés főmondata volt az E/3. *vagy*, amely utalószós változatához hasonlóan (l. az *avagy*-ot: 491), de — a későbbi adatok arányaiból kitetszően — nála ritkábban a választásra felkínált lehetőségekre mutatott rá. Így lett belőle választó kötőszó. A szófajváltáshoz a páros-többszörös használat kedvezőbb feltételeket nyújtott: „*Vagy* ['(az) van'] elmész, *vagy* ['(az) van'] maradsz". Az előzménymondat kérdő hangmenetű is lehetett. (Az ige morfológiai állapotáról l. 491.) Vö. BirkK. 4a: „az oluaſo, mõd'a el az leccet *vaǧ* az zerzeſbel, *vaǧ* az idei ewangeliũbol". Páratlan használatban csak az összekapcsolt egységek között levő *vagy* utal a jelentésbeli viszonyra, s vált szófajt; vö. JókK. 31—2: „De maga mÿd Vagÿon mellyett yſtentewl nem vewteluolna *vagÿ* ha vewted mytt gÿczekedel hogÿ hana nem vewteduolna" (itt módosult, kapcsolatos árnyalatú jelentésben; a párhuzamos latin helyen nincs megfelelője); BirkK. 2a: „ezze zitkozodaſſal, *vaǧ* atokkal".

Az *avagy*-hoz hasonlóan a *vagy* is kerülhet magyarázó szerkezetbe. Ilyenkor a kapcsolt szerkezettagok között tartalmi egység, azonosság van, s a választhatóság nem az ábrázolt valóság elemei között, hanem egy denotátum két nyelvi megjelölése között áll fenn; vö. BirkK. 3a: „Se iriak *vaǧ* iegezzek". Ezek a kifejtő magyarázó szerkezetek majd a kései ómagyar kor fordításirodalmában kapnak nagy szerepet (főleg az *avagy* és *azaz* kötőszós megoldásokkal), de nem zárható ki, hogy a magyarázó *vagy* keletkezése a választóval megegyezően az ősmagyar korba nyúlik vissza. (A létige ugyanis természetes módon kifejezhet azonosítást is.)

Figyelemre méltó még szófajtörténeti szempontból az a tény, hogy a *vagy*-ból nem keletkezett kérdő módosítószó, legalábbis ilyenre nem került elő adat, szemben az *avagy*-gyal. Ez bizonyára azzal magyarázható, hogy a *vagy* kötőszó és mondatelőzménye az ősmagyar kor végén és a korai ómagyarban ritka lehetett.

b) A *vagy* — *vagy*-gyal (illetve részben az *avagy* — *avagy*-gyal) rokon a másik választó kötőszó, az *akár* — *akár* fejlődéstörténete. Az E/3. *akar* igével alkotott páros (illetve többszörös) tagmondat ugyancsak a választás két (vagy több) lehetőségére utalt. Ez a tagmondat azonban nem fő-, hanem feltételes árnyalatú, kötőszó nélküli mellékmondat lehetett: „[Ha] *akar*, elmegy, [ha] *akar*, nem, én itt maradok" → „*Akár* elmegy, *akár* nem, én itt maradok"; vö. JókK. 108: „meg tertek tÿ allaſtokra . . . *akar* akaryatok ſ *akar* ne"; BirkK. 4b: „mond-ak el am mit kell mõdani . . . *akar* az karba *akar* az capitulõba". (Az *akard*, *akarj* E/2. igealakból való magyarázat valószínűleg téves.) A JókK.-beli példában, amely egyben kötőszónk első előfordulása, jól szemlélhető a lezajlott szófajváltás, hiszen a kötőszó melletti *akarjátok* állítmány kizárja az *akar*-nak igeként való értelmezhetőségét. (Az egyes *akár*-t l. 506.)

A kötőszókkal kapcsolatos kettős (többszörös) szófajúság állapota a korai ómagyarban

A fenti változások eredményeképpen a korai ómagyar korra a következő szófaji kettősségek jöttek létre: A kötőszói mellett elevenen tovább él a *hogy*-nak, *mint*-nek kérdő és vonatkozó határozószói funkciója, s talán már számba vehető itt a *mint*-tel egyenértékű *miként* és *miképpen* is. A *mert*-nek már megindult a *miért*-től való hasadásos elkülönülése, de ez a folyamat messze korszakunkon túl húzódott. (L. a szótagvesztéses mai kérdő *mért* formát is, amely alakilag a *miért* és a *mert* között helyezkedik el.) A *ha* határozószói használata ('mikor' jelentésben) a korai ómagyarra erősen visszaszorulhatott, mert a kései ómagyarban egészen ritka; mégis DöbrK. 517: „igazak *ha* vakartattak el" : *quando* recti deleti sunt?; NagyszK. 112—3: „eggetlen eg fyat latta zemevel a nag keferv kenba a kereztfara *ha* ['amikor'] fel fezittőttekvala". Erre a visszaszorulásra utal az is, hogy az *ahogy*-gyal, *amint*-tel szemben a kései ómagyar korban nem keletkezik összetett vonatkozó **aha* 'amikor'. (L. viszont a *mindënha*, *valaha* összetett szókat.) A *ha* vonatkozó határozószói vonásai leginkább a *ha* [tulajdonképpen 'amikor'] — *tahát* ['akkor'] korrelációban őrződtek meg. A *ha* kihaló funkcióit az újabb *mikoron* : *mikort* veszi át. A mutató névmási alapszavú határozószók közül az *azért* fejleszt kötőszói párt. Ez a szófajváltás, illetve kettősség — amint említettük — még fiatal lehet.

A névszói alapszavú határozószóból alakult két korabeli kötőszónk, a *kedig* és *bátor* csak laza kapcsolatot tart az előzményével. Az előbbinél az *ezkédig* ~ *ekkédig* 'ez ideig' összetett formában él majd tovább egy ideig a határozószói jelentés, de ez már a teljes elszigetelődés előtti utolsó állomás. A *bátor*-nak sem volt erős a határozószói oldala, lévén ragtalan forma. A személynévi *Bátor*-okat most figyelmen kívül hagyva e lexémának négy szófaji értékét: melléknév, határozószó, módosítószó, kötőszó tehetjük föl. Lehet, hogy a határozószó → kötőszó szófajváltás a módosítószói fokozat közbeiktatásával történt. Ez a kérdés még további vizsgálatot kíván.

A kisebb szófajok közül a módosítószók, illetve az indulatszók vannak érintve a kettős szófajúságban. Egészen máig fennmaradt az *is*-nek nyomatékosító szói, a *de*-nek indulatszószerű szerepe. Az *is* korszakunkban minden jel szerint még *ës* alakú, akárcsak az *és*, így ez utóbbi is részese a kettős szófajúságnak.

Tárgyalásunk korábbi menetének megfelelően végül két igei eredetű kötőszóról kell megemlékeznünk. Az *akar* — eltekintve a kötőszói oldalon korszakunkban mutatkozó kötelezően páros, illetve többszörös használattól — az igei—kötőszói—módosítószói hármas szófajúságnak tiszta esetét adja. Nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy a kötőszó és módosítószó utolsó magánhangzója még nem nyúlt meg. Nyelvjárásaink egy része ma is az eredeti alakot őrzi. Ezzel szemben a *vagy* kötőszó kapcsolata igei előzményével a korai ómagyar korra megszűnt, mivel az E/3. jelen idejű, kijelentő módú létige már a személyragos *vagyon*. Az E/2. *vagy*-gyal csak homonim kapcsolat áll fenn.

Az összetett kötőszók szófajtörténeti kérdései

Mindenekelőtt azt kell leszögezni: egy megszilárdult összetett szó teljesen új egység a szókészletben, önálló szófaji értékkel. Szinkrón szempontból az

összetett szó elemei már nem rendelkeznek saját szófajisággal, mivel nem önállóak. Vizsgálható azonban a történeti nyelvtanban az összetételi előzmények szófaja, a szófaji társulások kérdése. Az alábbiakban ezt tekintjük át. (Az összetett szók megszilárdultsági fokával most nem foglalkozunk.)

Névmás + névmás: *azaz, olymely;* névmás + ige: *avagy;* határozószó + ige: *jóllehet;* határozószó + kötőszó: *úgyhogy;* kötőszó + kötőszó: *hogyha;* kötőszó + tagadószó (módosítószó): *haněm, hogyněm.* Valószínűleg ide sorolható a páratlan, hozzátoldó értelmű *sěm, sě*, illetőleg a posztpozitív helyzetű többszörös *sěm — sěm, sě — sě* is (például „ma *sěm*, holnap *sěm*" stb.), amelyeknek előtagjában 'is' értelmű kötőszó lehet, szemben a prepozitív helyzetű többszörös *sěm — sěm, sě — sě*-vel (például „*sěm* ma, *sěm* holnap" stb.), amelyek viszont a nyomatékosító *ës ~ s*-t tartalmazzák. Ez utóbbiak tehát módosítószó + módosítószó felépítésűek. Ide vehető még a feltett *němcsak — de* szerkezet tagja, a *němcsak* is. A *sőt* második eleme határozószó *(még)*, az első elem *(ës ~ s)* nyomatékosító szó és kötőszó is lehet.

Amint látható, a vázolt szófaji kép igen változatos. Az összetett kötőszók állománya sokféle típus között oszlik meg. A kötőszók leggyakrabban módosítószókkal, főleg tagadószóval társulnak az ősmagyar és ómagyar korban. — Az összetett kötőszók kialakulásának szintaktikai hátteréről, illetve az összetétel folyamatát elősegítő tényezőkről l. az alaki fejezet megfelelő részét.

Alaki kérdések

A korai ómagyarra kialakult általános kötőszókat leíró szempontból három fő morfológiai típusba sorolhatjuk: egyszerűek, összetettek és a több lexémából álló kötőszói szerkezetek. Mondatrészi szerepük nincs, alaki szerkezetük többnyire megmerevedett, kevés mozgást mutatnak (összetétel és elhomályosulás). A vonatkozó kötőszók kötőszói jellege keletkezéstörténetileg másodlagos a névmásihoz, illetve határozószóihoz képest, ezért bővebb morfematikai tárgyalásuk ott található. Különválasztásuk — anélkül, hogy megtagadnánk kötőszói mivoltukat — azért is indokolt, mivel eleven mondatrészi szerepüknél fogva más az alaki viselkedésük.

Az egyszerű kötőszók

Morfológiailag tagolatlanok. — A kötőszók nagyobbik felét kitermelő szófajváltás során részben eredetileg is tagolatlan szavak kerültek át, ezek morfológiai jellege tehát állandó. A régebbiek közül idetartozik a *de*, amely a HB.-ben következetesen palatalizált mássalhangzóval (*ǯ*-vel) szerepel: „Hadlaua choltat terumteve iſten tvl. *ge* feledeve.", „Num heon muga nec. *ge* mend w foianec halalut evec.", „*Ge* mundoa nekí meret nű eneÿc.". Egyéb nyelvemlékekben — a kései ómagyarban is — mindig depalatálisan: KT.: „furſete muſia' etetÿ ÿmletí. ug hug ana ſciluttet. *de* qui legen neký atia hot

ozut nem tudhuc."; ÓMS.: „Tuled ualmun [!] *de* num ualallal". A HB.-beli alak tehát nyelvjárási különfejlődésként értékelhető. Idetartozik továbbá az *és, is*, még bizonyára elkülönületlen *ës* alakban: HB.: „*Eſ* vimagguc ſzen

achſcm mariat. eſ bovdug michael archangelt. *eſ* mend angelcut."; KT.: „ſcuȝ ſegnec tukere. tiſtan maradhaſſun: *eſ* nekunc hýrunc benne ne leÿeſſen."; KTSz.: „tamag Gabr[iel] *eſ* cuetſegem [t]e viſelled"; stb.; — az 'is' jelentésű *ës* példái: HB.: „Hug *eſ* tiv latiatuc ſȝumtuchel."; KTSz.: „Eſ hug beȝȝug oȝnoc [ne]ueſteſſel; feld[e]n menýun *eſ*", „Beȝȝug ſegut *eſ* eȝ ygnec kiuania"; stb. Az *ës* rövidült *s* változatát ugyan nem tudjuk adatolni korszakunkból, de a JókK.-ben már közel félszáz (49) van, bizonyos nyelvjárásokban tehát korai ómagyar megléte feltehető; vö. JókK. 27: „tewuiſben cȝÿnaltuala olyatant ment egÿ haÿlok /bele mene" stb. Hasonló módon, kései ómagyar adatokkal dokumentálhatjuk az igei eredetű *vagy*-ot s a határozószói eredetű *bátor*-t: JókK. 31—2: „mÿd Vagÿon mellyett yſtentewl nem vewteluolna *vagÿ* ha vewted mytt gÿcȝekedel"; 1395 k.: „velter: aga ['agár'] *uag* horth" (Gl.) | GuaryK. 42: „oſ embornec, kı aÿocat ȝeretí, *bator* ielos bínos legon, . . . angalí ȝíue vagon"; 1502: „Bochattasd chak adzyg mig az theurek zabonak az faluth myg en innen el indulok *Bathor* essmeg el ffoglalya Barthoss" (MNy. 37: 203).

Vannak olyan ősmagyar keletkezésű kötőszók is, amelyek eredetileg (előzményükben) tagoltak voltak, de a rajtuk bekövetkezett alaki és funkcionális változások miatt a korai ómagyar korra szerkezetileg elhomályosultak, tagolatlanokká váltak. A legrégibb csoportból való, leggyakoribb lexémák közé tartozó *ha*, *hogy* és a náluk fiatalabb *mert* tartozik ide (egyaránt névmási alapszavú határozószóból): KT.: „mert *ha* ÿſten ev num uolna . . . benne bÿnut lelhetneÿnc.". (L. vonatkozó árnyalattal is: KTSz.: „mvnybe[le] *ha* tekunte [ek]eſſen tegud e[ſ] *ha* lata. ÿſten ſegnec [ne]we mia rolad oȝun keppe[n] ſcola.".) L. még a *haněm* összetételben is. | HB.: „Eſ oȝ gimilſnec wl keſeruv uola vıȝe. *hug* turchucat mıge ȝocoȝtıa vola.", „Eſ vimagguc mend ſȝentucut. 'noc *hug* legenec nekí ſeged uromc ſcme eleut."; KT.: „wÿlag" kezdetuitul fugua! rohtonc eȝ nem levt wala. *hug* ſcuȝ lean. fiot ſciulheſſen:"; stb. | KT.: „Eȝ oȝ ÿſten . . . quit ſceplev nem illethet. *mert* ha ÿſten ev num uolna . . . benne bÿnut lelhetneÿnc.". Az ÓMS. *mért* ~ *mert*-je inkább kérdő határozószó, de nem zárható ki a kötőszói értelmezés sem: „Sydou myth theȝ turuentelen / fyom *merth* hol byuntelen /". Ez a probléma arra is utal, hogy míg a *ha*-nak a *hová*-tól, a *hogy*-nak a *hol*-tól való elkülönülése első szövegemlékeink korára (tulajdonképpen már a határozószók kategóriáján belül) lezárult, a *mert*—*miért* szembenállás még a kései ómagyar korban sem éles.

Morfológiailag tagolt egyszerű kötőszók. — Ezek is megszilárdult ragos alakulatok, egykori határozószók folytatói, de alaki változások nem következtek be rajtuk a morfológiai tagolhatóság rovására. A *mint*-re csak vonatkozó értelmű mondatból van korai példánk: KT.: „Eȝ oȝ evt ÿſten *mynt*" eſmeríuc: quit ſceplev nem illethet.", valószínűleg ilyen ez a mondattöredék is: KTSz.: „*ment* en tudum? fugadotianoc l[eni]{? l[enni]} eſ eſmerum", de a kései ómagyar kor adatainak számosságából következtetve lehettek olyan korai ómagyar nyelvjárások, amelyekben már létrejött a később széltében elterjedt hasonlító, általános *mint;* vö. JókK. 96: „[a szentírás fensége] olyatan *mend* egben repewlew kefelyw". (A vonatkozó és általános *mint* közötti alaki különbségtétel csak későbbi, fakultatív lehetőség; a névmástő *mě-* ~ *mi-* váltakozása is kötetlen.) A másik két ide vonható kötőszó *(kedig,*

azért) visszakövetkeztetése is óvatosságot kíván, hiszen e korból nincs rájuk adatunk, de például a *kedig* elszigetelődött alapszavára és főleg a nyelvemlékekben tapasztalható funkcionális megállapodottságára gondolva korai ómagyar számbavétele indokoltnak látszik; vö. JókK. 3: „Ew *kegyeg* . . . nagy vigy arczaual el mulykuala". Azt, hogy a korabeli nyelvi tudat számára az egész szóalakulat mennyire volt morfológiailag motivált, nem tudjuk megállapítani. Az *azért* szemmel láthatólag frissebb alakulat, de már a JókK.-ben is inkább kötőszók fordítására használatos: 22: „hyzem hogy ezeket yhlette neked vr ieſus criſtus Es *azert [ideo]* te aÿandokodot criſtuſnak tÿzteſſegere ewrewmeſt vezem".

Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok

Összetett kötőszókkal nagyobb számban csak a kései ómagyar kortól számolhatunk, ezért grammatikai problematikájuk részletesebb kifejtése is — bővebb anyagon — abban a fejezetben található. Itt előzetesen csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a korszakot túlnyomóan jellemző adathiány miatt az összetételi folyamatnak amúgy is nehezen megragadható állomásai csak nagyon óvatosan, megfelelő fenntartásokkal kronologizálhatók.

1. A mondatban tartósan egymás mellé kerülő, majd összetapadó szavakat szintagmatikus kötelék is összefűzheti (szerves összetételek). Három korai, mondatból származó kötőszónk közül az *avagy, azaz* tagjai között eredetileg predikatív viszony, a *jóllẽhet*-ben határozós szintagma volt: **A(z) vagy,* (hogy . . .) 'Az van, (hogy . . .)', **Az az,* (hogy/mint . . .) 'Ez (az imént említett dolog) az, (hogy/mint . . .)', **Jól lẽhet* (az), (hogy . . .) 'Bátran lehet, megengedhető az, (hogy . . .)'. Az *avagy* és *jóllẽhet* mondatelőzménye alanyi, az *azaz*-é pedig állítmányi alárendelés főmondata. A mondatrészkifejtésnek e grammatikailag legmagasabb szinten való megjelenése mögött valójában logikailag is jellemezhető, leírható állítások húzódnak meg, amelyek alapot adnak a későbbi szemantikai feltöltődéshez: *avagy* = van, létezik két (vagy több) dolog a v á l a s z t á s számára; *azaz* = egyik dolog tartalma a z o n o s a másikkal, illetőleg az egyiket állítva a másikat is állítjuk, egyikből k ö v e t k e z i k a másik (stb.); *jóllẽhet* = előfeltevésünk ellenére m e g e n g e d h e t ő (lehetséges) két ellentétes tény együttes bekövetkezése, mert az egyik nem zárja ki a másikat.

Az *avagy* igei tagjának archaikus, ragtalan volta nemcsak általános kronológiai következtetésekre ad lehetőséget, hanem esetünkben úgy konkretizálható, hogy az összetétel folyamata a korai ómagyarra lényegében lezárult. Összetett szón kívül, E/3. igealakként a *vagy* már nem adatolható. A *Mavagy* ('ma van'), *Nẽmvagy* ('nem létezik')-féle ősmagyarból áthagyományozódott pogány személynevek is kész összetett szók a felbukkanás korára: TÖ.: *Mauogy, Nemuogy.* Az *avagy* egyetlen korai ómagyar adatának egybeírása (akárcsak a kései ómagyar adatok zöme) szintén az elmondottakat erősíti meg: ÓMS.: „Keguggethuk fyomnok / ne leg / kegulm mogomnok / *owog* halal kynaal / anyath ezes fyaal / egembelu ullyetuk." A *jóllẽhet* és *azaz* esetében meg kell elégednünk kései ómagyar adatok idézésével és azzal, hogy legalább a kötőszóelőzményt, az összetételi tagok gyakori együtt szereplését feltegyük: JókK. 102: „*yollehet [licet]* akarna hogy zolgaltuolna nekyk. Γ De maga nem akaryauala hogy ewkewt az Spital kewewl vinne", 110—1: „leyendnek lewltettek

hyuan *azaz [id est]* vgy hogÿ yozagos mÿuelkedeſegben magokot nem czelekettettekuolna . . .".

Az *azaz*-t a középkori fordításirodalom (amint példánk is mutatja) a latin *id est* visszaadására használta, sőt lehetséges, hogy a szó keletkezése is a latin—magyar fordítási szükségletekkel, illetve gyakorlattal, ezek kialakulásával hozható összefüggésbe. A magyarázó viszony — szemben a kapcsolatossal vagy az ellentétessel — nem tartozik a legfontosabb mellérendelő típusok közé. Valószínűnek tarthatjuk, hogy még a honfoglalás idején sem volt kötőszava. Hogy a korai ómagyar kor fordítói támaszkodhattak-e belső nyelvi kezdeményekre, vagy merőben új szót alkottak, nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre az első előfordulásokat adó JókK.-ben már a latintól független szereplésre is van példa: 155: „meg valtoztata menden teſtnek vtat: *az az* meg hala", ahol a kötőszóval bevezetett tagmondat csak a magyar szövegben található fordítói magyarázat. Ezek szerint az írásbeliségben, sőt talán már az irodalomhoz kötődő szóbeliségben viszonylag gyorsan gyökeret ereszthetett az új lexéma. Írott nyelvi stilisztikai árnyalata egészen napjainkig érezhető, nyelvjárásainkban pedig mindmáig tulajdonképpen lexikai negatívumnak számít (a fentebb tárgyalt *jóllĕhet*-tel együtt).

Az esetleg szóba jöhető mesterséges keletkezés szempontjából meggondolkodtató még az is, hogy az összetételben részt vevő két névmás, amely forikusan ellentétes funkciójú (hátra, illetve előre mutató), nem különül el a közelre és távolra mutatás, a palatális és veláris hangrend eszközeivel. A létező *azaz* a várható *ezaz*, illetve *azez* helyett a mai nyelvi logika számára szokatlannak tűnik. Ugyanakkor keletkezéstörténetileg nem minősíthető teljesen természetellenesnek, hiszen a jelen kor nyelve is megtűr ilyen mondatvariánsokat: „A gond *az*, hogy . . ." ≈ „A gond *az az*, hogy . . .", ahol a két névmás forikus szerepe ugyancsak ellentétes irányú.

2. A másik fő összetételi típusban, melyben a tagok között nem volt szintagmatikus kapcsolat (szervetlen összetételek), gyakori kötőszók kapcsolódnak össze, vagy főmondatbeli utalószó lép át a mellékmondatba, és társul a szomszédos kötőszóval, illetve kötőszókhoz tagadószó, nyomatékosító elem tapad. Az Árpád-kori szövegemlékeinkben egy példa van erre a csoportra, egyébként a kikövetkeztetésre, a közvetett fogódzókra vagyunk utalva: KTSz.: „ez nem ygeb germuk *hanum* yſt[en]". Amint az egybeírásból is látható, már megszilárdult alakulatról van szó, a *ha* és a *nĕm* (∼ *nŏm* ∼ *nüm*) szomszédsága nagyobb múltra (ősmagyar előzményekre) tekinthet vissza.

Bizonyos jelentéstani tények is erre utalnak. A kései ómagyar korban már csak korlátozott számban találhatók olyan mondatok, melyekben a jelentés sérelme nélkül szétbontható az összetett kötőszó, és eredeti funkciójába visszaállítható a két elem. Vö. mégis FestK. 392—3: „ſemmy ſegeythſeegem egyebewnnegh *hanem* te yrgalmaſſaagodban remenkedem" : Nulla mihi spes salutis praesidium aliunde, *sed* in misericordia tua sperabo. Eredetileg így is érthették: „Semmi segítségem egyebünnét, *ha nem* a te irgalmasságodban reménykedem". Viszont az egybeírás és a latin *sed* kötőszó már funkcióváltásra utalnak. Ha a tagmondathatáron levő segédszókat *(ha, nĕm)* egy egységként fogjuk fel, akkor erre a helyre a *csak*, *kizárólag* szavak illeszthetők be szinonimaként: „Semmi segítségem egyebünnét: *csak*/*kizárólag* a te irgalmasságodban reménykedem".

Ezek a szinonimák nemcsak a születő összetett szó jelentésfejlődésének irányára mutatnak rá, hanem arra is, hogy a keletkezés színteréül szolgáló össze-

tett mondat jelentésviszonyaiban kulcsszerepet játszik a kizárólagosság, a kiemelés mozzanata. Ezt mutatja az itt lezajló adaptáció is, ami nem más, mint egy fontos jelentéselem kiválása, meghatározott lexémához való kötődése. L. alább a *hanëmcsak* születését is. Némileg egyszerűsítve a példamondatot, a kiindulásul szolgáló feltételes alárendelés így szemléltethető: „Senki nem segít nekem, *ha nem* [segít] ő." Vagyis: „*Csak* ő segíthet nekem." Általánosabban megfogalmazva a mondat logikai-jelentéstani konstrukcióját: Ha egy adott lehetőségről megállapítható, hogy tagadása után már nem marad további lehetőség, akkor ez az egyetlen, k i z á r ó l a g o s lehetőség. A grammatikailag lényeges szavak felhasználásával: „*Semmi* lehetőség *nem* maradna valamely állításra, *ha nem* tennénk fel az adott lehetőséget" → „Ezt és c s a k i s ezt tehetjük fel." Valójában ilyen a KTSz. fenti mondata is, csak a *sëmmi nëm* helyett az aktuálisan azonos értékű *nëm ëgyéb* szerepel benne. A *nëm ëgyéb* viszont a *sëmmi nëm*-hez képest úgy tagad, hogy eleve megenged egy lehetőséget; már a saját tagmondatában előre jelzi azt, s ezzel segíti a következő (eredetileg tagadó) tagmondat állító tartalmának kifejlését.

Lehetséges, hogy a *nëm ëgyéb, nëm más* stb. megoldásokat tartalmazó mondatok diakrón szempontból is egy későbbi, fejlettebb állapotot tükröznek a differenciálatlanul tagadó *sëmmi* (*sënki, soha* stb.) *nëm*-es mondatokhoz képest. Mindenesetre egy összetett mondatban a *nëm ëgyéb* 'más dolog nem' indítás szinte maga után vonja a 'de egy bizonyos dolog i g e n' értelmű folytatást. Így az előmondat által előre jelzett határozott állító tartalom mintegy kioltja, lefedi az utómondatnak a *ha* + *nëm*-mel közvetített feltételes tagadását. Háttérbe szorul az alárendelő jelleg is, a mondathatáron születő új, összetett kötőszó — elemeinek jelentését túlhaladva — a mellérendelő mondatviszony tükrözője lesz.

A kései ómagyar ellentétes mellérendelések adatait figyelembe véve is megállapítható, hogy a *hanëm*-et kezdetben csak akkor használták, ha az első tagmondatban a tagadó-, illetve tiltószó mellett az *ëgyéb, más, sënki, sëmmi* stb. szavak valamelyike előfordult. Ezek közreműködésével született meg a *hanëm*-nek, illetve az egész kötőszói szerkezetnek elsődleges kiemelő-megkülönböztető ellentétes értelme, amely a kései ómagyar korban a kizáró ellentét irányába fejlődött. Az utóbbi jelentéstani, funkcionális változásnak alaki velejárója az volt, hogy a *nëm ëgyéb — hanëm, nëm más — hanëm* stb. kötőszói szerkezeteket a *nëm — hanëm* váltotta fel.

A kiemelés jelentésmozzanatát teszi kifejezettebbé a *hanëm* mellett igen korán megjelenő, azt erősítő, vele szoros kapcsolatba lépő *csak* is; vö. JókK. 27: „De zent fferenc ſemmy eledelt vele nem vÿn *hanemczac* ket kÿs keneret" (a JókK.-ben a *hanëmcsak* szinte kizárólagos). — Mivel a *hanëm* mindig egy előmondatbeli tagadóelemmel párban jelenik meg, vele tulajdonképpen kötőszói szerkezetet alkot. Ezekről az alakulatokról l. 496—7.

A *hanëm*-mel keletkezéstörténetileg sok rokon vonást mutat a *hogynëm*. Jóllehet nincs rá korai ómagyar adatunk, kronológiai helye ugyanabban a sávban jelölhető ki: a kötőszó és tagadószó tartós szomszédsága még az ősmagyar korban létrejöhetett. A *hogynëm* egyébként a kései ómagyar kor legjellemzőbb egyenlőtlen hasonlítást kifejező kötőszava, de egyszersmind a visszaszorulás határozott jeleit is tapasztalhatjuk vele kapcsolatban a *hogynëmmint*-tel, illetve *mint*-tel szemben. — Keletkezését a MünchK. egyik mondatával világítjuk meg: 87ra: „inkab ȝèzèttec èmberec a ſètetſegèt *hog nẽ* a· fenèſſegèt". A születő lexéma első eleme a *mint*-nél ősibb *hogy* hasonlító kötőszó. A hozzá-

tapadó *něm* a hasonlított dolgok közötti egyenlőtlenségre, eltérésre utal. Példamondatunk tartalmából kiindulva így rekonstruálható a kezdeti nyelvi forma: „(Úgy) szerették az emberek a sötétséget, *hogy* ['ahogy; mint'] *nem* (szerették) a fényességet". Az *inkább* középfokú forma kitétele még nyilvánvalóbbá tette a hasonlítottak egyenlőtlenségét, sőt át is vette a *něm*-től ezt a megkülönböztető funkciót. A fölöslegessé vált tagadószó azonban az *inkább* és más középfokú formák megjelenésének általánossá válásakor már összeforrott a kötőszóval. A MünchK. fenti példájának különírása látszólag ez ellen szól, de már korábbról idézhető egybeírt forma; vö. JókK. 34: „Attyaÿ yſten kynek vegezetlen yrgalmaſſaga nagyob *hodnem* te . . . bÿned". A tagadószó funkciójának elhalványulásával magyarázható az, hogy az eredetileg tagadó tagmondat állítóvá értékelődött át. (A *hogyněm* keletkezésében esetleg a mondatkeveredés is szerepet játszhatott.)

A feltételes hasonlítás *hogyha* kötőszavában ugyanaz a 'mint' jelentésű régi *hogy* van, mint a *hogyněm*-ben; vö. VirgK. 81: „vig orchaual elmegien vala, *hogiha* ingen nem hallanaya". A *hogy* eredetileg önálló tagmondat lehetett elliptikus szerkesztéssel; állítmánya az előző tagmondatéval tekinthető azonosnak. Vö. a lazább szerkezetű, mondatbeékeléssel keletkező *hogyha*-val: 495.

A kései ómagyar összetett kötőszók közül két olyan utalószó + kötőszó felépítésű alakulatot emelhetünk ki, amelynek keletkezése — a keletkezést hosszan tartó folyamatként kezelve — jórészt a korai ómagyarra tehető. A feltételes hasonlítást szolgálta az *olymely*, a következményes jelentésárnyalat visszaadását az *úgyhogy*. Az *oly, mely* kapcsolat eredetileg vonatkozó szerkezet jelölője volt, amely a főnévi utalószóval alakult korrelációval *(az, mi)* szemben az állítás bizonytalanságát, feltételességét jelezhette: „Hirdettessék *az, mi* te törvényed": határozott azonosítás; „Hirdettessék *oly, mely* ['amilyen'] te törvényed" (= nem az, csak valami hasonló): óvatosabb párhuzam hasonlító keretben. Vö. GuaryK. 123: „ád batorſagot aʒʒolganac aʒ kereſre, *oł meł* aʒt mōdana . . .". Egy kései ómagyar korból származó bő gyűjtésben 39 kódexadatból csupán 10 a kötőszó, a többi a beszélő bizonytalanságát kifejező módosítószó. Ez utóbbiak a hasonlító mellékmondat mondatrészi szintre süllyedésével keletkeztek, s mivel ehhez az átalakuláshoz időre volt szükség, a kötőszói *olymely* keletkezését a korai ómagyarra tehetjük. Valószínűleg írott nyelvi szó.

Mód- és fokhatározói következményes mondatokban a főmondat végére vetett, értelmezőszerűen hozzátoldott *úgy* utalószó összeforrhatott a mellékmondatot bevezető *hogy*-gyal; vö. BécsiK. 18: „mēnę iſtènè a tèngèzt męgnita *vghog* innèt z innèt a vizèc męgèzǫſǫdnènę mōnal kǫfal" (kezdetben: „a tengert megnyitá *úgy, hogy* . . .", majd: „a tengert megnyitá, *úgyhogy* ['minek következtében'] . . .'). Már a JókK.-ben 28 *úgyhogy* kötőszós következményes mondat van: 149: „De Attyamfyam farkas en akarok tekewʒted es eʒ emberekkewʒt bekeſeget tennÿ / *Vgÿ hogÿ* te tewled touaba megne ſerteſſenec Es teneked menden el mult vetkedett meg boczatyak *vgyhogÿ* ſem ebek ſem emberek tuaba nem ewʒewʒnek" stb. Amint a példamondat mutatja, az alkotóelemek összeforrottsága a szinkróniában is különböző mértékű lehet: az első *úgy hogy* esetében inkább még csak összetettszó-előzményről beszélhetünk.

A kései ómagyar adatok gyakori egybeírásán kívül tartalmi jegyek is utalnak az összetétel folyamatának előrehaladott voltára, korai ómagyar eredetére. Például, ha a mód- és fokhatározói jelentés háttérbe szorul, a következtető mellérendelt tagmondatokkal rokon következményes mondat keletkezik,

amelyben az összetételi tagok eredeti jelentésükben nem értelmezhetők. Jelentéstanilag is új egység jön létre; vö. MünchK. 19rb: „gǫlèkezenèc ǫ hozia ſoc gǫlèkezètec / *ug hog* felmenuē vlnǫ a· haioɪkabā / ɀ mend a· gǫlèkézètec alnacuala a· maɀton". A folyamat kezdete tehát igen régi, másrészt viszont még a kései ómagyar kor után is találhatók olyan mondatok, melyekben az *úgy* és a *hogy* kapcsolata lazább.

Csak mint összetettszó-előzmények jöhetnek számításba a korai ómagyarban az alábbi kötőszó + kötőszó kapcsolatok; vö.: JókK. 119: „mert enmagamot vrnac es baratoknak kewtelezem ·/· *hogyha* baratoknak valamelyk eluezend Akarok ewerte tartoznom vrnak ocott adnya" (nem hasonlító !; vö. fentebb a 'mintha' jelentésű, szorosabb szerkezetű *hogyha*-val), 84: „De *mer hogÿ* bodog ferencz zerzetteuala hogÿ ne varnak ·/· . . . czergete aytokewl Es ew tarſa legottan meg nÿta nekÿ"; ÉrdyK. 510: „Azonkeppen az vytezők haza meneenek . . . *mynt ha* ſoha nem lathnaak wrokat"; stb.

Az egyes (magányos, nem páros) *sëm*, *së* állapotára, az *ës* kötőszó és a tagadó-, illetve tiltószó összeforrottságára nehéz az egész korai ómagyar kort átfogó következtetéseket levonni. Ennek legfőbb oka az, hogy csak egy ilyen kötőszó-előzmény maradt fenn a kis szövegemlékekben: KTSz.: „ſulgad *eſ ne* legen:". Ez az összetétel előtti állapotot mutatja, de valószínűleg más nyelvjárásokban már előbbre tart a folyamat. (A JókK.-ben 68 *sëm* és 6 *së* van.) Sajnos a tagadó névmások és határozószók *sëm* előtagjának szótörténeti adatai nem nagyon használhatók e kérdés megoldásában. Egyrészt azért, mert nem kötőszói eredetűek: a tagadószóhoz itt az eredetibb *ës* ~ *s* nyomatékosító partikula tapadt. Másrészt azért, mert lexémánként is eltérő az összetettség állapota: HB.: *eſ num igg* (szókapcsolat, később összetett szó: *sëmëgy* 'senki, semmi, egy sem'; vö. JókK. 65); ÓMS.: *ſumha* ('soha': összetett szó). Egyébként a *sëm* kötőszó helyén a kései ómagyarban még olykor analitikus *is (ës) nëm* áll; vö. GuaryK. 39: „az tı menńei at·atokes *nē* bolat·a meg tı nectǫc bintǫket"; stb. Viszont az is igaz, hogy ezzel egyidejűleg 'és nem' jelentésű *sëm*-ek is viszonylag nagy mennyiségben keletkeztek (majd később visszaszorultak); vö. KulcsK. 32: „Een meg terem wketh, *ſem* alhathnak een ellenem"; stb.

Hasonló gondjaink vannak a *sőt* megítélésével is. A kései ómagyar kor folyamán a kötőszó nyelvemlékenként eltérő jelleggel igen erős alaki mozgást, illetve váltakozást mutat. Ugyanakkor már a JókK.-ben felbukkan a „kész" mai formája: 35: „Ez keppen yrgalmaz neked yſten *Sewt* nagÿ malaſtott vez te yduezeÿtedtewl". Ennek alapján feltehetjük, hogy egyes nyelvjárásokban az *ës* ~ *s* + *mëg* ~ *még* összetételének folyamata már a korai ómagyarban megindult, illetve be is fejeződött, az alaki elhomályosulás pedig jórészt a kései ómagyarban zajlott. — Az összetett szó második eleme az önálló mondat értékű *mëg* ~ *még* 'tovább, továbbá' határozószó, amelyet vagy egy kiemelő, nyomatékosító *ës* ~ *s* partikula erősített meg, vagy az ugyanilyen alakú, de kötőszói szerepű 'és' jelentésű lexéma társult hozzá.

A kései ómagyar kor adatai még egy szempontból jól hasznosíthatók. Tudjuk, hogy a többszörös összetételek keletkezésének az a természetes módja, hogy egy már megállapodott összetett szó újabb taggal bővül. Tehát a kései ómagyar kor három elemű összetettszó-előzményeinek egyik (összetett) tagja nagy valószínűséggel visszakövetkeztethető legalább a korai ómagyar korra. A gyakoribbak épp a fent tárgyalt lexémákat *(haněm, hogyněm)* tartalmazzák; vö. JókK. 86: *hanemczak*, 85: *hodnem ment;* BécsiK. 10: *hog nem ha;* JókK. 145: *hogÿ ha ment*, 143: *hogyhana;* stb. Az utóbbi négy hasonlító mondatból való.

A kötőszói szerkezetek

Már az ősmagyar korban létezhettek olyan állandósult szótársulások, amelyek együtt töltöttek be kötőszói szerepet. Elsősorban bizonyos szóismétléses megoldásokra kell gondolnunk, olyanokra, amelyeknek elemei is nagyon régiek: *is — is, avagy — avagy, akár — akár*. Ezeket csak a kései ómagyarból tudjuk adatolni: JókK. 148: „ewtewlees tarſatoles"; CornK. 54r: „maria magdalena . . . futa az taneytvanyokhoz. hog *auagy* ev velek kereſneye. *auagy* ev vele bankodnanak"; JókK. 108: „*akar* akaryatok ſ *akar* ne". A szóismétlés, a párhuzamos szerkesztés egyébként az egyik legősibb eljárás mondatok, mondatrészletek összetartozásának érzékeltetésére. A kötőszók e csoportjában a szófajváltásnak is fontos segítője.

Jól szemlélhető ez például a prepozitív helyzetű páros-többszörös *sëm — sëm (— sëm)* keletkezéstörténetében. (L. például az ilyeneket: „*sëm* ma, *sëm* holnap", „*sëm* kövér, *sëm* sovány" stb. A posztpozitív helyzetű többszörös *sëm*-ekről — például „ma *sëm*, holnap *sëm*" stb. — eltérő eredetük miatt külön szólunk.) Szófajtörténeti szempontból az összetétel is fontos szerepet játszik, de ennek részleteiről, pontos koráról az adathiány és a magányos (egyes) *sëm* kapcsán fentebb jelzett problémák miatt keveset tudunk. Mindenesetre abból a körülményből kiindulva, hogy a nyelvemlékekben már nem jelenik meg *ës nëm — ës nëm* 'sem — sem' előzmény, a *sëm — sëm* korai ómagyar meglétét feltehetjük. Egyébként vö. JókK. 66: „*ſem* yralban ewtett latnÿa *ſem* bezedben hallanÿa *ſem* zÿueben hyhetÿuala". A páros *sëm — sëm* alapja a páros tagadás, a párosan használt tagadószó. Ehhez valószínűleg nem kötőszó, hanem a vele rokon eredeti nyomatékosító *ës* szócska járult. (Ha az első *ës*-t 'és' jelentésű kötőszónak vennénk, akkor vagy a kötőszói szerkezeten kívül, vagy szerkezetvegyülésben kellene a keletkezés kulcsát keresni. Ez kevésbé valószínű.) Ha viszont a kötőszóvá válás nem az egyik összetételi elem szófaji dominanciájával magyarázható — itt mindkettő módosítószó —, a szófaji változás oka más, kedvező mondatszerkezeti, mondatszemantikai feltételekben rejlik. Ez a kedvező feltétel jelen esetben a párosság, illetve párhuzamosság. Ahogy a páros (többszörös) *ës — ës* nyomatékosító szóból páros *is — is* kötőszó lesz, úgy válik kötőszóvá az *ës*-sel nyomatékosított *nëm* a páros használatban. Hasonlóképpen a *së — së (< ës në — ës në)* is. Az ilyen páros *sëm, së* szófaji helyének megszilárdításában bizonyára az a korreláció is segített, amely az állítás — tagadás, tiltás szintjén az *is — is*-sel kapcsolatban kialakult. — A posztpozitív helyzetű többszörös *sëm* első összetételi elemében kötőszót teszünk fel: „ma *ës* ('is') *nëm*, holnap *ës* ('is') *nëm*" → „ma *sëm*, holnap *sëm*".

A kötőszói szerkezetek másik csoportját a különböző lexémák társulásai adják. Az alapviszony az esetek többségében az ellentétesség, a szerkezet magja tehát ellentétes vagy az ellentétesség irányába fejlődő kötőszó. Ezt az alapviszonyt egyéb kötőszók és módosítószók árnyalják: KTSz.: „e3 *nem* ygeb germuk *hanum* yſt[en]"; HB.: „*Num heon* muga nec. *ge* mond w foianec halalut evec." Ez utóbbi a *nëmcsak — de* területi változata lehet. A *nëmcsak — de (. . . is)* a kései ómagyar kor egyik leggyakoribb kötőszói szerkezete, minden eleme ősmagyar kori, s mint szótársulás is bizonyára már alakulóban volt a korai ómagyarban; vö. JókK. 137: „ewtet *nemczak* ewnmagaert hÿwta *de* hogÿ lelkeknek tegyen gyewmewlczewt". A hozzátoldó értelmet legtöbbször *is* kötőszó jelenléte hangsúlyozza; vö. JókK. 63: „Az ew aldot lelke . . . *nemczak* elmeyezerent *De* teſtizerent *es* fel emeltetÿkuala fewldrewl";

stb. Az ellentétes és megengedő kötőszók társulására vö. MünchK. 87va: „*iollèhet* ic ſenkit nē kezèʒtelne *de* ꝯ taneituaṅi [kereszteltek]"; SzékK. 214: „az yando ember . . . tvga *bator*, az veneréket lennye erőſnek, *de* nem alayta, hoǵ ötet meg rézegythetné"; stb. — Kötőszói szerkezetnek értékelhető a *nëm — sëm, në — së* is; vö. JókK. 94—5: „*nem* hỳmtenek *ſem* aratnak", 50—1: „*ne* hỳgỳ Bernaldo peter fỳanak . . . Ewt *ſe* kerdỳed eʒ allattrol" stb. Korai ómagyar keletkezésük nagy valószínűséggel feltehető.

A kötőszók főbb funkcionális csoportjai a korai ómagyarban

Az összekapcsolt egységek viszonya alapján a kötőszókat mellérendelő és alárendelő csoportba oszthatjuk. Ezenkívül lehettek olyan korai ómagyar kötőszók is, amelyek mindkét funkcióban megjelenhettek. (A példák között keletkezőben levő lexémák is vannak.)

a) Mellérendelő kötőszók: kapcsolatos: *és, is, is — is, nëmcsak — de . . . is, sëm, sëm — sëm, nëm — sëm, së, së — së, në — së, sőt;* ellentétes: *de, nëm — de, nöm hëon — de, nëmcsak — de, nëm (ëgyéb/más) — hanëm, sënki/sëmmi (ëgyéb/más) — hanëm, kedig;* választó: *avagy, avagy — avagy, vagy, vagy — vagy, akár — akár;* következtető: *azért;* magyarázó: *azaz, mert* (az utóbbi kettőt l. a c) pontban is).

b) Alárendelő kötőszók: A kereszteződő szófajúság alapján idetartoznak a vonatkozó névmások (ragozott alakjaikkal együtt): *ki, mi, mely* és ezek *vala-* előtagú formái, valamint a vonatkozó határozószók: *hogy, hol, hová, mint, miként, miért.* Az általános alárendelő kötőszók között vannak az előzőkből származó, vonatkozó (illetve kérdő vagy határozatlan) jellegüket vesztett egykori határozószók: *ha, hogy, mint, mert* (az utóbbit l. a c) pontban is), továbbá az ezekkel alkotott összetett formák és összetettszó-előzmények: *hogyněm, hogyha, úgyhogy, olymely* (s esetleg a *merthogy, mintha*), illetve néhány, a névmásoktól, névmási határozószóktól függetlenül keletkezett lexéma: *jóllëhet, bátor.* Ez utóbbiak alárendelő jellege gyengébb.

c) A korszakunkbeli adathiány miatt az alá- és mellérendelésben egyaránt előforduló kötőszókról csak nagyon óvatos megállapításokat tehetünk. Az is nehezíti a visszakövetkeztetést, hogy bizonyos, a kései ómagyarban dokumentálható funkcionális kettősségek a latinból való fordítás eredményei. A fenti nehézségek ellenére feltehető, hogy például az azonosító értelmezős (alárendelő) szerkezetekben igen korán megjelenhetett az *avagy* és *azaz:* JókK. 105: „yo fogadaſoker *auagỳ* ygeretekert vỳgyetek nekyk tykmonyat"; ÉrdyK. 24: „zerezyeetek meg wrnak *az az* Criſtuſnak wtaat". Ezek a kötőszók mondatelőzményüktől örökölt jelentéstartalmuknál fogva különösen alkalmasak azonosítás kifejezésére; maguk is az alárendelés szülöttei, mutató névmási előtagjuk jól szolgálja az értelmező és értelmezett összekapcsolását, egymásra vonatkoztatását. Feltűnésük az alárendelésben tehát lehet eredeti, azaz nem feltétlenül kell a választó és magyarázó mellérendelésből kiindulnunk. Ugyanakkor az is igaz, hogy az *avagy, azaz* megjelenése az értelmező szerkezetet a mellérendeléshez közelíti.

A *mert*, amint vonatkozó, illetve kérdő határozószói eredete is mutatja, kezdetben csak alárendelt mellékmondatokat kapcsolhatott. Az okhatározói alárendelésben elterjedve megjelenhetett olyan okozat — ok felépítésű mondat-

kapcsolatokban is, amelyek később a magyarázó kötőszók tiszta eseteit (*hiszen, tudniillik, ugyanis* stb.) fogadták be: KT.: „Ez oz ỹſten . . . quit ſceplev nem ıllethet. *mert* ha ỹſten ev num uolna . . . benne bỳnut lelhetneỹnc.". A magyarázó viszonynak korszakunkig valószínűleg nem volt saját kötőszava, s ez segítette a kategóriaváltást. A *mert* akkor öltene itt határozottabb alárendelő jelleget, ha explicit főmondat állna előtte utalószóval: „Ez az(on) isten . . . , kit szeplő nem illethet. *Azért állíthatjuk ezt,* m e r t ha isten ő nem volna, benne bűnt lelhetnénk." Ezen főmondat hiányában a *mert*-tel bevezetett (tag)mondat az előtte levő mondattal lép mellérendelő viszonyba.

A z ö s s z e k a p c s o l t e g y s é g e k g r a m m a t i k a i s z i n t j e a l a p j á n a kötőszók lehetnek mondatrészkapcsolók és mondatkapcsolók. Az utóbbiak között tartjuk számon a tagmondatkapcsoló, szövegmondatkapcsoló és a nagyobb szövegegységeket (szövegmondatok halmazát) kapcsoló kötőszókat. A kérdéskör alapos és hiteles leírásához ismét sok korabeli szöveges, nyelvemlékes adatra lenne szükség. Ezek szűkös volta miatt azonban csak néhány vázlatos megjegyzés tehető.

A korai ómagyarból dokumentálható kötőszavainkról a következőket mondhatjuk: Leggyakoribb kötőszavunk, az *és* tízszer fordul elő mondatrészkapcsoló, tízszer tagmondatkapcsoló és kilencszer szövegmondat-kapcsoló szerepben, megoszlása tehát igen arányos: HBK.: „ſzentíí *ef* unuttei cuzıcun" (mondatrészek között); HB.: „Engede urdung ıntetvınec. *ef* evec oz tıluvt gımılſtwl." (tagmondatok között), „ . . . *Ef* oz gımılſnec wl keſeruv uola vıze. hug turchucat mıge zocozţıa vola." (szövegmondatok között); stb. Viszont az Árpád-kori kis szövegemlékek — főleg terjedelmüknél fogva — nem adtak arra példát, hogy az *és* nagyobb szövegegységek, például bekezdések vagy versszakok határán állt volna. Mindenesetre, ha ritkán is, ilyen helyzetű *és*-ekkel szintén számolhatunk a korai ómagyarban. (A KTSz.-ból van még 5 olyan *és*-ünk, amelyről a hiányos szöveg miatt nem tudunk határozott véleményt mondani.) Az *és* keletkezése bizonyára mellérendelt mondatrészek között indult meg (l. 484—5), de létrejötte után nem sokkal megjelenhetett tagmondatok, mondatok között is.

Annak megállapítása, hogy az *és* tagmondatok vagy szövegmondatok között áll-e, bizonyos esetekben problematikus lehet. Jelentéstanilag a nagyobb gondolatváltás, az írásban a nagybetű és esetleg valamely szövegtagoló jel használata (valamint a — mai elemzés számára közvetlenül megragadhatatlan — hangzó beszédben az intonáció lezártsága és a szünet) utalhat a szövegmondatok határára. Szerencsére a legtöbb *és*-t tartalmazó korai ómagyar szövegemlékünk, a HB. nagyon szép példáját adja a tudatos szövegtagolásnak, ami esetünkben abban nyilvánul meg, hogy a szövegmondatok élén álló kötőszók következetesen nagybetűvel vannak írva (l. az idézett példában is). A tagmondathatárt pont és kisbetűs folytatás jelzi. A nagybetűk használata a gondolati tagolással is összhangban van. Csupán a KTSz.-ból került elő egy olyan adat, amelyet kisbetűs írása ellenére is szövegmondatkezdőnek tekinthetünk: „ſcuz lean fiot ſ[c]ilut. myben chudat mutut: *ef* ana tartia uleben".

A többi kötőszó előfordulási száma meg sem közelíti az *és*-ét, ezért róluk összefoglalóan szólunk. Mivel nincs okunk feltenni, hogy a korai ómagyar kötőszók kapcsoló szerepe az összekapcsoltak grammatikai szintje szempontjából lényegesen különbözött volna a kései ómagyarban tapasztaltaktól, ezért a nem adatolható, de okkal feltehető funkciókra — tájékoztatásul — a kései ómagyar alapján utalunk. — A *de* előfordul mondatrészek, tagmondatok és

szövegmondatok között egyaránt. Az *avagy* és a *hanëm* egy-egy előfordulásában a tagmondatkapcsolást példázza, de az előbbi valószínűleg mondatrészek és szövegmondatok között is megjelenhetett. Az *is* mondatrészek között áll, de nem zárható ki tagmondatkapcsoló funkciója sem. A *mert* tagmondatokat köt össze, de magyarázó szerepben szövegmondat-kapcsoló kötőszóként is feltehetjük. A *ha* és a *hogy* szintén tagmondatokat kapcsol (de máshol nem is várható). — A vonatkozó kötőszók egységesen tagmondatkapcsolók.

Összefoglalásul közöljük a korai ómagyarból adatolható kötőszók áttekintő táblázatát, majd néhány értelmező megjegyzést teszünk (a kérdőjellel különválasztott adatok esetében bizonytalan a lexéma kötőszói volta; a kötőszók sorrendjét a gyakoriság, illetve ezenkívül a vonatkozóknál a közös tőhöz való tartozás határozza meg):

Általános kötőszók:

	HB. és HBK.	KT.	KTSz.	ÓMS.	Összesen
és	25	1	5 + ?2	—	31 + ?2
hogy (l. még a vonatkozó kötőszóknál)	8	1	1	—	10
de	3	1	?1	1	5 + ?1
is	1	—	4	—	5
mert	—	1	?1	?1	1 + ?2
ha	—	1	—	—	1
avagy	—	—	—	1	1
(nëm —) hanëm	—	—	1	—	1
Összesen	37	5	11 + ?4	2 + ?1	55 + ?5

Vonatkozó kötőszók:

	HB. és HBK.	KT.	KTSz.	ÓMS.	Összesen
ki 'aki, ami, amely'	1	1	4	1	7
kit 'akit'	1	1	—	2	4
kinek 'akinek'	2	—	—	—	2
kin ?'amelyen, amin'	—	—	1	—	1
mi 'ami'	—	—	—	—	—
mint 'amint, ahogy'	—	1	1	—	2
miben 'amiben'	—	—	1	—	1
mit ?'amit'	—	—	—	?1	?1
ha 'amikor'	—	—	2	—	2
hogy 'ahogy'	1	1	—	—	2
hol 'amikor'	—	—	—	1	1
Összesen	5	4	9	4 + ?1	22 + ?1

A táblázat nem tartalmaz két kötőszó-előzményt: KTSz.: „[n]e fellen *tahat*", „fulgad *ef ne* legen?". Az *ës në* a későbbi *së*-nek felel meg, a *tahát* pedig — tekintettel arra, hogy a kései ómagyarban kezd kötőszóvá válni — nagy valószínűséggel még 'akkor' jelentésű határozószó. Hiányzik a táblázatból a GyS. rovata is, mivel e nyelvemlék nem tartalmaz kötőszót. A korai ómagyar szövegekben megmutatkozó változó kötőszó-gyakoriság a szövegek tartalmi-szerkesztésbeli, stiláris különbözőségéből (változatosságából) ered. A GyS. tulajdonképpen prédikációk vázlata, s mint ilyen a folyó szövegektől eltérő szerkesztési szabályok érvényesek rá. Az ÓMS. siratóvers, ezért érzelmileg telített, olykor szaggatott előadásmódja eleve kevesebb kötőszót kíván, mint az epikus folyású HB. és HBK., KT. és KTSz. A HB. és HBK. kimagasló kötőszóarányát főleg a sűrűn sorjázó *és*-ek okozzák. A biblikus szövegek gyakran átlagon felüli számú mellérendelő kötőszói a latin közvetítette hebraizmusok is lehetnek, ugyanakkor a magyarban sajátos stíluseszközként is funkcionálnak: erőteljes tagoló hatásuk révén fokozzák a szöveg retorikus, ünnepélyes jellegét. Lehetséges, hogy e kötőszó-használati jellegzetesség a magyar orális elbeszélő próza hagyományaiban gyökerezik. Ez annál is inkább feltehető, mivel a HB. latin megfelelője sokkal szerényebb mértékben él az 'és' jelentésű kötőszókkal, mint a magyar szöveg. A kötőszók gyakorisági listáján második helyen álló *hogy* 12 előfordulásából is 9 a HB.-ből való. Ez is mutatja első szövegemlékünk magas szerkesztettségi fokát.

Irodalom

SIMONYI, Köt.; ZOLNAI: NyK. 23: 152—5, 167, 169—77; KLEMM: MNy. 17: 163—7, 19: 113—5, NyK. 46: 34—65, MNy. 22: 117—25, TörtMondt. 405—616; FOKOS: Nyr. 70: 49—52; B. LŐRINCZY, KTSz. 79, 120—3; HEXENDORF: I. OK. 6: 379—408; BERRÁR: MNy. 52: 26—35, TörtMondt. 62—7, 143—73, NytudÉrt. 23. sz. 83—97, 105—40, MNyT. 391—4, 461—85; RÁCZ: Nyr. 82: 273—80, MNy. 57: 435—42, NéprNytud. 7: 19—29, NytudÉrt. 39. sz. 58—60, 95—102; TESz.; MSzFgrE.; SCHLACHTER: FUF. 40: 202—13; HORVÁTH, NytudDolg. (Bp.) 29. sz. 12—22, 28—36; BENKŐ, ÁrpSzöv. 304, 373—6; S. HÁMORI: MNy. 77: 148—58; BÁRCZI, HB. 35, 127, 143, 146; VELCSOVNÉ: NéprNytud. 26: 143—59; BÁNRÉTI: NytudÉrt. 117. sz.; F. MÉSZÁROS: Hajdú-Eml. 263—6; FÁBRICZ: MNy. 81: 79—87; JUHÁSZ: Fábián—Rácz—Szathmári-Eml. 79—84; BRATINKA: NéprNytud. 31—2: 21—40.

A MÓDOSÍTÓSZÓK

Írta: JUHÁSZ DEZSŐ

A módosítószók állománya az ősmagyar korban

1. Az uráli—finnugor összehasonlító nyelvtudomány és a magyar nyelvtörténeti kutatások tanúságtétele alapján azt mondhatjuk, hogy egyetlen olyan módosítószónk sincsen, amelyet teljes biztonsággal alapnyelvi eredetűnek vehetnénk. E szófaj ma számba vehető elemeinek kialakulása tehát valószínűleg a magyar nyelv külön életében, az ősmagyar kortól kezdődhetett meg. Mégsem zárhatjuk ki, sőt — általános nyelvészeti szempontból is — inkább valószínűnek tarthatjuk, hogy a szófaj csírái meglehettek már a finnugor vagy uráli korban is. Elsősorban olyan partikulákra, segédszócskákra gondolhatunk, amelyek a figyelemfelhívás, nyomatékosítás, illetve a kérdés és felelet nyelvi megformálását segítették. Ezek a segédszók — miként a fennmaradt lexémák legősibb rétegének keletkezéstörténetéből is következtetni lehet — többnyire szófajilag komplex értékűek lehettek. Például egy figyelemfelhívó vagy nyomatékosító szó alkalmas helyzetben (például mondatszóként) egyaránt hordozhatott módosítószói, indulatszói és mutató névmási vonásokat is.

Az uráli—finnugor összehasonlító nyelvtudomány konkrét példával is szolgál az alapnyelvi segédszókra. Közismert feltevés, hogy az uráli alapnyelvben a tagadást tagadó ige segítette. A rokon nyelvi adatokból kikövetkeztethető, hogy ennek tövében egy korábbi *e lexéma rejlik, ami egyszótagúsága miatt valószínűleg nem fogalomszó, hanem tagadó partikula volt, amely később igésült. A tagadó ige a finnugor nyelvek többségében ma is funkcionál, de legközelebbi rokonainknál, a vogulban és az osztjákban már csak egyes megmerevedett — újra partikulává vált — alakjait találjuk. A tagadó ige a magyarban vagy nyomtalanul eltűnt, vagy létre sem jött.

2. A következőkben röviden áttekintjük és a lehetőségekhez mérten kronologizáljuk azt a nem nagy szókészleti anyagot, amelynek megléte korai nyelvemlékeink megjelenéséig feltehető, kikövetkeztethető. A keletkezéstörténet részleteit később fejtjük ki.

A rokon nyelvi párhuzamok szerint leginkább az *-ē* kérdőszóról tehetjük fel, hogy már létezett mai funkciójában az ősmagyar kor legelején, esetleg az ugor korban; vö. vog. É. *-ā:* „tit ɣujew-*ā?*" 'itt alszunk-e?', AL. *-a, -ā:* „am-*a?*" 'én-e?', „ńüs-*ā?*" 'csáklya-e?', P. *-ė:* „minein-*ė?*" 'mész-e?'; osztj. Kr. *-â:* „nèŋem tɔ̈ttɜ ù·totâ*?*" 'nejem ott volt-e?' (további példák a zürjénben, votjákban és lappban). A kérdőszócskák magánhangzó-megfelelése azonban több esetben nem szabályos, és könnyen feltehetjük, hogy bár közös gyökerű (mutató névmási), de egymástól független keletkezésű belső nyelvi fejlődmények-

ről van szó. — Ugyancsak rendelkezik rokon nyelvi megfelelőkkel a *nëm* tagadó- és *në* tiltószó, valamint — némi valószínűséggel — az *ës* nyomatékosító szó. Eredeti funkciójuk azonban nem módosítószói (l. később), ennek megjelenését nagyobb biztossággal csak az ősmagyar kor első felére tehetjük fel. A *nëm* tagadószó legközelebbi megfelelőire vö.: vog. É. *nëm: n.-χåtpä* 'senki' (tulajdonképpen 'nem valaki'), *n.-χot* 'sehol'; osztj. Ni. *ŋem: ŋ. χŏĭät* 'senki' zürj. *nem:* V. Sz. P. *ńem* 'semmi'; stb.

Ezeken kívül van még néhány szó, amelynek közvetlen rokon nyelvi megfelelői nincsenek ugyan, de felépítésük, a bennük levő elemek és azok kapcsolódási módja, a funkció feltehető ősisége stb. alapján szintén nagyon réginek, korai ősmagyarnak vehetők. Ezek az *ím, ám* mutató névmási eredetű mondatszók és talán az ugyancsak mutató névmási tőből alakult *tat* ~ *tott* 'úgy', ha — első nyelvemlékes megjelenéseihez hasonlóan — igenlő, felelő mondatszóként már használták. Jóllehet az utóbbihoz hasonló alakú rokon nyelvi megfelelők találhatók, de a magyarral való összevetésük több tekintetben problematikus. Az alapnyelvi eredetű *to-* tőhöz járuló *-t* elem például az osztjákban az összehasonlító nyelvtudomány álláspontja szerint nem határozórag, hanem névmásképző. De ha az elemenkénti megfelelést igazolni tudnánk is, bizonytalan maradna a ragszilárdulás ugor kori bekövetkezése. Továbbá a rokon nyelvi példák jelentése jobbára eredetibb locativust, nem pedig modalist mutat: vog. AK. *tåt*, Szo. *tôn* 'da, dort'; osztj. DN. *tŏttɜ*, Trj. *tŏt, tŏti* 'da, dort', J. *tọt* 'dort', Vj. *tŏt* 'da(mals)'; stb.

Szintén réginek látszik a *csak* és a *már* (l. az első nyelvemlékek idejére kialakult funkciót, változatlan alakot, maihoz hasonló gyakoriságot stb.), de az etimológia és az alaki felépítés bizonytalanságai miatt az ősmagyar kor közepénél korábbi időkre aligha tehetjük őket. A *még* keletkezése talán ősmagyar kor végi, illetőleg korai ómagyar lehet.

Az ősmagyar kor vége felé születhettek meg az *ímë, immár, isa, avagy* összetett szók, illetve szoros szókapcsolatok is. Több jel arra mutat (ezekről részletesen később), hogy ugyanekkor indul meg egy új típus kialakulása, a főmondatból leértékelődéssel keletkező módosítószóké: *lám, vajon, talán* és az előbb említett *avagy*. Az adatok gyér volta miatt nagyon óvatos kronologizálással, némi eséllyel feltehető a HB. *hëon*, az ÓMS. *bëzzëg* szavának és a kései ómagyarból adatolható *úgy* bizonygató szónak az ősmagyar végi létezése is. (Határozószóként nyilván még korábbiak.)

A korai ómagyar rendszer és előzményei

Szófaji, keletkezéstörténeti kérdések

A módosítószó másodlagos szófaj, keletkezésében, gyarapodásában nagymértékben rá van utalva a többi szófaj lexémaállományára, ahonnan folyamatosan adaptál segédszói feladatra alkalmas elemeket. E fejezetrész központi célja az, hogy bemutassa a módosítószók keletkezéstörténetében fontos szófajváltás korabeli eseteit, jellemző vonásait s a születő, megszűnő szófaji kettősségeket. — Az ősmagyar kor második felétől, végétől kezdődően egy másik fontos

tényező: a szóösszetétel is gyarapítja a módosítószók számát. Mivel ez — a lexikain túl — elsősorban morfológiai természetű változás, az ide kapcsolódó keletkezéstörténeti kérdések az alaki fejezetben találhatók.

A módosítószókat érintő szófajváltások. — Bár már az ősmagyar korszakban is van példa a szófajból való kilépésre (l. a nyomatékosító *ës* kötőszói párjainak kifejlődését vagy a *nincs* ige születését), a szófajváltásnak ez az iránya minimális jelentőségű a beáramlással szemben. A megragadható szóanyag etimológiai, rendszertani elemzése alapján névmási, határozószói és (összetett mondat tagmondatából származó) igei eredetű módosítószókkal számolhatunk. Ezeknek az előzmény-szófajoknak közös jellemzője a szintagmaalkotó képesség. Módosítószóvá válva e fontos képességüket elvesztik vagy mondatszóvá válással, vagy a mondaton belüli elszervetlenedéssel. (A mondatszóvá válás lényege az, hogy egy lexéma tartósan egyedül marad a mondathatáron belül. Ilyen helyzetben minden szó természetes módon funkcionál szintagmatikus kapcsolatok nélkül.) A szintaktikai változásokkal egyidejűleg olyan szemantikai változások is megindulnak, bekövetkeznek, amelyek a viszonyszói-segédszói jelleg megerősödését segítik.

1. Az *-ë* kérdőszó abból a figyelemkeltő szóból származtatható, amely nyelvjárásainkban még napjainkban is él: „Itt van *ë*!", „Ëhun *ë*!", „*Ë*! Hát të vagy az?" stb. Ez az *ë* az *e* mutató névmás mondatszóként elkülönült, szintagmatikusan elszervetlenült párja. (Az is lehet, hogy ilyen állapotában nem másodlagos, hanem egy eredeti, ősi tagolatlan mondat továbbvivője, amelyben a névmási és indulatszói tulajdonságok komplexen jelentek meg.) Ugyanez az *ë* található az *ímë, amë* utótagjában és esetleg az *ëgyëm* mutatónyomatékosító szó első magánhangzójában is (< *ëjëm* < *ë* + *ëm* 'ím' — hiátustöltővel; l. bővebben és más lehetőséggel is számolva a kései ómagyar fejezetben). Jellegzetesen módosítószói szófajváltás akkor következett be, amikor a kérdő mondatokban megjelenő alkalmi figyelemfelkeltésből, nyomatékosításból állandósult kérdőszói használat lett. Az átmenetre l. az ilyen, intonációban elkülönülő mai formákat: „Itt van *ë*!" — „Itt van-*ë*?" Az efféle változásokhoz az eldöntendő kérdés teremtett kedvezőbb feltételeket, ezért a partikula itt állandósult, mivel a kiegészítendő kérdésekben megjelenő kérdő névmások és határozószók hangsúlyosan, pregnánsan kifejezésre juttatták a mondat kérdő jellegét — lexikális tekintetben. Az új szerepkör nyilván a hangzás (intonáció, beszédszünet, nyomaték stb.) síkján is elkülönülést eredményezett az indulatszószerű használattal szemben, ennek részleteiről, időbeli lefolyásáról azonban fogódzók híján keveset tudunk. Annyi mindenesetre valószínű, hogy az első adatoktól megfigyelhető egybeírások az (önálló) mondatszó → (önállótlan) simulószó változás bekövetkezését bizonyítják; vö. JókK. 34: *„alojtode* hogÿ ÿrgalmaz neked yſten", 53: *mondamee;* 1418—1422: *Wagene* ['vagyon-e?'] (Gl.). Talán még azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy a kérdőszó funkcionális megszilárdulása hamarabb következett be névmást, névmási határozószót tartalmazó mondatokban *(Itt[van]-ë?, Ő-ë?)*; innen terjedhetett át olyan mondatokba, ahol névszót *(Fiú-ë?, Szép-ë?)*, majd pedig igét emelt ki *(Mëgy-ë?)*.

2. Míg az *-ë* kérdőszó közvetlen előzménye egy már korábban elszervetlenült (vagy eredetileg is olyan) figyelemfelhívó szó volt, addig az alábbi esetekben a

szóban forgó szintaktikai változás egyidejűleg zajlik le a szófajváltással. Az előzmény-szófaj névmás és névmási alapszavú határozószó.

a) A *në* tiltószóban az uráli **ne* 'ez' mutató névmás rejlik. Ennek funkciója a tagadó ige megléte idején (illetve tagadó-tiltó mondatokban) a nyomósítás lehetett, ugyanúgy, mint a votj. *no;* finn *-kaan/-kään;* mord. *-jak* partikuláé jelenleg is. Vagy ahogy az *ë* szócskából kérdő mondatokban kérdőszó vált, hasonlóképpen adaptálódott a nyomósító *në* mutató névmás — esetleg partikula fokon keresztül — tiltószóvá (illetve komplex tagadó-tiltószóvá) tagadó-tiltó mondatokban a korai ősmagyarban. — A tagadószó — tiltószó funkció-megoszlást is a korai ősmagyarba helyezhetjük. A *nëm* tagadószó előzményében az említett *në* mutató névmás a *mi* kérdő-határozatlan névmással alkotott összetett szót, valószínűleg még az ugor korban. A szófajváltás közvetlen alapjául azonban a tagadó értelmű mondatokban tagadó jelentéstartalmat magába szívott ún. tagadó névmás szolgálhatott: **nëmš* 'ez (vala)mi (?)' → 'semmi' → 'nem'.

b) A tagadás, tiltás mellett az igenlést, bizonygatást is névmástövekkel alakult mondatszók (névmási alapszavú határozószók) segítették az ősmagyar és korai ómagyar korban. A *në, nëm*-hez hasonlóan szófaji (névmási határozószói) párját már elvesztett mondatszóként találkozunk a *tat* ~ *tott*-tal a kései ómagyarban. Jelentésfejlődésében az 'ott' (határozószó) → 'úgy' (határozószó) → 'úgy; igen; bizony' (mondatszó-módosítószó) fokozatokat különböztetjük meg. Lassú kiavulása bizonyára már a korai ómagyarban megindult (esetleg területi különbségekkel); helyét az azonos jelentésű *úgy : ugyan* vette át. — Az *úgy* közelre mutató párjának, az *igy* (~ *igy*)-nek a közreműködésével is keletkezett bizonygató nyomósítószó, az *igyól* 'bizony'. Keletkezéstörténetének részletei, szófajváltásának, kettős szófajúságának kései ómagyar példái azonban több vonatkozásban problematikusak, ezért korai ómagyar számbavétele csak erősen feltételes lehet; vö. JókK. 16: „ffelele frater ÿlyes ſ monda: *ÿgÿol* tudom ezt" : Frater Helias respondit . . . dicens: *Bene* scio ista. Hogy maga a ragtalan *igy* ~ *igy* ~ *ëgy* élt-e az ősmagyar és korai ómagyar korban bizonygató, nyomósító, illetve felelő mondatszóként, nem tudjuk megállapítani. Ha nem zárjuk ki azt a lehetőséget, hogy az *igyól* az *igy* + *jól*, az *ëgyëm* az *ëgy* 'így' + *ëm* 'ím' összetételéből származik, akkor talán az önálló *igy* ~ ~ *ëgy*-gyel is számolhatunk.

3. Névszói alapszavú határozószóból fejlődött módosítószóvá a *hëon* és a *még*, mondatszói előzményük azonban nem valószínű. Inkább tagolt mondaton belül keletkeztek határozós szintagmából való kiválással, pontosabban a határozókon túlmutató társulási képességek megszerzésével és szemantikai-funkcionális átértékelődéssel: *mëg* 'megint, újból, ismét' (határozószó) → 'még; noch' (módosítószó); *hëon* 'üresen; egyedül' (határozószó) → 'csupán, csak' (módosítószó). Az utóbbi határozószói használatára vö. JókK. 109: „ky tudomanÿnak kydeſſegeuel [curiositate] vezettettnek : tewredelmnek napyan lewlyk *hyuan* ['üresen'] kezekett"; MünchK. 25va: *hÿan* 'haszontalanul, hiába'; GuaryK. 119: *heuon* 'eredménytelenül, hatás nélkül'. A HB. nyelvjárásában feltehető 'üresen' → ('egyedül') → 'kizárólag, csak' jelentésváltozás ilyesféle mondattani átalakulások közepette következhetett be: 1. *„*Ő hëon* ['egyedül'] állt ott": ebben a *hëon állt* határozós szintagma; 2. *„*Hëon* ['csak'] ő állt ott": itt már *hëon ő* kiemelő szókapcsolatról van szó, melyben a *hëon* nem igei alaptag határozója, hanem az *ő* alanyhoz kapcsolódó korlátozó szó. Ugyan-

ilyen a *hëon maga* kapcsolat is a HB. eme mondatában: „Num *heon* ['(egyedül) csak'] *muga nec.* ge mend w foianec halalut evec". Az eredeti határozószóban is meglevő korlátozás jelentésmozzanata ezzel felszabadult, kiteljesedett. A „*Heon* tılutoa wt ıg fa gımılcetvl" mondatban is inkább 'csak'-kal értelmezhetjük a *hëon*-t (ami az *ëgy*-gyel van legszorosabb kapcsolatban, jóllehet nem közvetlenül előtte áll). Mivel a *hëon* módosítószóként csak a HB.-ből került elő, szófajváltása szűkebb hatókörű nyelvjárási jelenség lehetett. — Ha a *nëm* (*nüm* stb.)-vel tagadott *hëon* tagmondatát *de (gye)*-vel bevezetett tagmondat követi, akkor a későbbi *nëmcsak — de, nëmcsak — hanëm*-hez hasonló *nüm hëon — gye* (vö. HB.) kötőszói szerkezet keletkezik.

A *mëg* > *még* a l a k i változás, illetőleg elkülönülés (szóhasadás) már a korai ómagyarban megindulhatott, kibontakozása azonban inkább a kései periódusra tehető. A *még* önállósulását a *már*-ral, *immár*-ral kialakult korreláció is segítette. — Az eredeti — talán még az ősmagyarra visszanyúló — szembenállás tehát *mëg : már (mär)* lehetett. Ha megengedjük ezt az oppozíciót az ősmagyar korra, felvetődik egy másik — bár igen bizonytalan — keletkezéstörténeti magyarázat is. Eszerint a szópár mindkét tagja eredetileg névmási alapszavú határozószó volt: *më-* (mutató) névmástő + *-*k* (> *-g*) lativusrag, illetve *mä-* (mutató) névmástő + *-*l* (> *-r*) ablativusrag. Lehet tehát, hogy a későbbi korreláció gyökerei egy ősibb közelre és távolra mutatásban (l. a töveket), illetőleg a primer ragok iránybeli szembenállásában (lativus — ablativus) gyökereznek. A szavak alaki felépítése korán elhomályosulhatott.

4. Egykori k ü l ö n t a g m o n d a t voltuknak köszönhetik szintaktikai szervetlenségüket az igéből keletkezett módosítószók: *talán, lám, vajon, hadd, akár*. Az *avagy*-ban levő *vagy* kivételével — az előzmény szintjén — ezek is egyedül maradtak (azaz szómondatokká váltak, mint a fenti mondatszók), de az utóbbiakkal szemben összetett mondat tagmondataként szintaktikai kötelék fűzte őket fő- vagy mellékmondatukhoz, amely a szófajváltás során végül is bekebelezte őket. Többnyire modális főmondatok voltak, jelentésüknél fogva viszonylag könnyen adaptálódtak módosítószóvá: [úgy] *találom* ['vélem'], . . . → *talán;* [úgy] *látom*, . . . → *lám;* [úgy] *valjon* ['legyen'], . . .? → *vajon (valyon);* s talán már megindul a korai ómagyarban a *hagyd* → *hadd* változás is.

Külön kell megemlékeznünk az *avagy* 'vajon', 'mintegy' módosítószóról. Szófaji átértékelődése párhuzamos az összetétel folyamatával (l. 510), de nem elsősorban ennek az eredménye, hanem szoros összefüggésben van a tagmondati szintről való lesüllyedéssel. (Emiatt adtunk neki helyet a szófajváltás speciális esetei között is.) Egykor alanyi alárendelés főmondata volt, melynek páros használatából választó kötőszó lett: „*Avagy* [< *a(z) vagy* 'az van'] elmégy, *avagy* [< *a(z) vagy* 'az van'] maradsz": az egykori főmondat itt a két lehetőségre való rámutatást, figyelemfelhívást szolgálta a köztük való választás céljából. A páratlan használatból is válhatott kötőszó, ha a cél továbbra is két — mondatrészként vagy tagmondatként kifejtett — lehetőség közötti választás: „Elmégy *avagy* maradsz." (Az *avagy* ilyenkor köztes helyzetben van.) Előfordulhat az is, hogy a közlő csak egy lehetőséget említ, hogy annak valóságáról kérdés útján megbizonyosodjék: „*Avagy* ['az van'], [hogy] elmégy?". Ilyenkor összekötendő nyelvi egységek híján a kötőszóvá válás eleve lehetetlen, ehelyett a mondat kérdő modalitása miatt az *avagy* kérdőszóvá adaptálódik. A páros kérdő használatban mindkét szófaj jegyei benne vannak, de a kötőszói jelleg dominál: „*Avagy* elmégy, *avagy* maradsz?". Vö. MünchK. 25vb:

„*Auag* nē illic ènnèkem tennèm mit akazoc *ag̃* te ʒemed alnoc". — A 'mintegy' jelentésű *avagy* kései ómagyar születésű lehet, s valószínűleg a kötőszói vonalból magyarázható: „Voltak ott ötvenen *avagy* hatvanan" → „Voltak ott *avagy* hatvanan". A választásban rejlő bizonytalansági mozzanatot aknázta ki a nyelv modális funkció kifejezésére.

Az *avagy* fejlődéstörténetével sok rokon vonást mutat az *akár* ~ *akar*. Van azonban egy lényeges különbség, ami a többi tagmondati eredetű módosítószóval szembeállítja; az tudniillik, hogy nem fő-, hanem mellékmondatra vezethető vissza. Páros, feltételes árnyalatú használatban választó kötőszóvá válik: „[Ha] *akar*, elmegy, [ha] *akar*, nem, én itt maradok". Páratlan használatban csak egy lehetőség van említve, s választás helyett a ráhagyás a cél: „[Ha] *akar*, el is mehet" → „*Akár* el is mehet": ez a módosítószóvá válás útja. Független segédszóvá akkor válik, amikor a benne levő igei jegyek már nem érvényesülnek, például nincs a mondat állítmányával személybeli egyezés. Egy „*Akár* el is mehetek" mondat valószínűleg már nem állítható vissza így: *„[Ha] *akar*, el is mehetek". (Az *akard*, *akarj* E/2. igealakokból való közkeletű magyarázat nyilván téves.) Tekintettel arra, hogy e funkcionális változások átnyúlnak a kései ómagyarba, s példák is csak attól a kortól állnak rendelkezésünkre, a nyelvemlékes anyag a tárgyalás egyéb részleteivel együtt ott található.

5. Külön pontban tárgyaljuk azokat a módosítószókat, amelyeknek etimológiája, szófaji előtörténete még homályos vagy ismeretlen. Ezek a *bëzzëg*, *már*, *ës* ~ *s*, *csak*. Közülük a *már* és a *bëzzëg* gyaníthatóan határozószóból keletkezett, de a szófajváltás miképtje nem világos. Az *ës* ~ *s*-ről és a *csak*-ról még ennyit sem tudunk, bár feltételezések — az ötlet szintjén — születtek.

A *bëzzëg*-nek adatolni is tudjuk korai ómagyar határozószói szereplését: KTSz.: „Eſ hug *bezzug* ['bizonyosan'] ozноc [ne]ueſteſſel; feld[e]n menyun eſ". Ha ezt tekintjük egyszersmind a módosítószó szófaji előzményének, akkor a szófajváltást kísérő szintaktikai átalakulások valószínűleg megegyeztek a *bizonnyal*, *bizonyával*, *bizonyára* stb. bizonygató szóknál a kései ómagyar kor fejezetében leírtakkal (főmondati határozószó beolvadása). Ha esetleg névszói használat volt az eredeti, akkor összetett mondatok főmondatát alkotó névszói állítmányból fejlődött (l. például a *bizony* szófajtörténetét szintén a kései ómagyarban). A névszói *bëzzëg*-re l. talán VárReg. 87.: ? *Bezegu* szn.; 1270: ? *Bezeg* hn. (SoprOkl. 1: 33): ez utóbbi bizonyára személynévből. Az ÓMS. „O ygoz ſymeonnok *bezzeg* ſcouuo ere" mondatában levő *bëzzëg* is lehetne 'biztos, igaz' jelentésű melléknév, s a KTSz.-beli *Bezzug ſegut* származékot is magyarázhatnánk névszói alapszóból. A melléknévi *bëzzëg*-gel szemben azonban több ellenérv felhozható, s ezek együttvéve nemcsak e számba vett szófajváltási lehetőség esélyeit csökkentik nagyon, hanem a melléknévi pár meglétét is kétségessé teszik. Például: a korai személynevek idetartozása teljesen bizonytalan; a KTSz. *bëzzögség*-e származhat határozószói alapszóból, vö. *közelség*, *messzeség*, *közönség*, *mostanság* stb.; a kései ómagyar *bëzzëg*-ek előkerült adatai kivétel nélkül módosítószók; továbbá a *bëzzëg g*-je nagy valószínűséggel nyomatékosító határozórag, s ez első fokon a szónak határozószói értéket biztosít. A melléknévi értelmezések legfőbb forrása, az ÓMS. *bezzeg ſcouuo* : *uerum eloquium* latin megfelelése is védhető határozószói oldalról: a latin determináns adverbiumként is használatos, sőt a szabadabb fordítói hozzáállás jegyében és a nagyobb stilisztikai hatás érdekében egy latin jelzős szerkezet — magyar módosítószós megoldás szembenállást még inkább elképzelhetünk.

A *már* szófajtörténeti helyének hozzávetőleges kijelöléséhez főleg a funkció, a rendszerben elfoglalt hely ad támpontot. A *még*-gel szemben fennálló korreláció alapján arra gondolhatunk, hogy itt is egy időhatározószó vált nyomatékosítás, illetve időbeli előfeltevés kifejezésére alkalmas segédszóvá. (Az utóbbi funkciójában ma is közel áll a határozószókhoz.) A fenti magyarázatot támogatja az az etimológiai feltevés is, amely a *már*-t, a *ma, most, majd* családjába sorolja.

A nyomatékosító *ës* szófaji párja a kötőszói *ës* 'és', 'is' a módosítószóhoz képest másodlagos, ezért nem ad fogódzót egy eredetibb szófajváltás vizsgálatához. A kötőszóvá válás körülményeit a kötőszók fejezetében tárgyaljuk (l. 484—5), itt csupán a kettős szófaji értéket dokumentáljuk egy-egy példával. Valószínűleg még a nyomatékosító *ës* van a HB. következő mondatában: „ıſa *ef* num ıgg ember mulchotıa eʒ vermut" (l. 511). Ellenben már kötőszó ez: HB.: „ýſa pur *ef* chomuv uogmuc".

A módosítószókkal kapcsolatos kettős (többszörös) szófajúság állapota a korai ómagyarban. — A fentiek alapján a következőket állapíthatjuk meg a korai ómagyar kor szinkrón rendszerére vonatkoztatva. A *nëm, në* még az ősmagyar korban elvesztette szófaji párját, s lehet, hogy korszakunkra a *tat* ~ *tott, már, vajon* is erre a sorsra jutott. Az ősmagyarból öröklött kettősségek: *ë* figyelemkeltő szó — *-ë* kérdőszó, *ës* nyomósítószó — *ës* kötőszó(k). (Maga az *ë* is felfogható olyan speciális módosítószónak, amely az indulatszókkal kereszteződő szófajúság, a mutató névmásokkal pedig — az *ë—e* elkülönülés előtt — kettős szófajúság viszonyában állt.) A többi, alább felsorolandó esetek némelyikében is lehetséges a szófaji párok ősmagyar kor végi keletkezése, mindenesetre a korai ómagyarban már számolhatunk velük: *úgy, ugyan* (~ *úgyan*), *hëon* határozószók és módosítószók. A *még*-nek ekkor bizonyára többszörös szófaji értéke volt: 'vminek a mögöttes része' fn., 'tovább; megint (stb.)' határozószó, 'még' módosítószó, 'meg, és' kötőszó (l. még alább az *akár*-t is). — Az igék módosítószóvá válása többnyire alaki változásokkal jár, ami végül a párok egymástól való elszakadását, a kettős szófajúság megszűnését eredményezi. Mégis feltehető, hogy a korai ómagyar kor valamely időszakaszában (időszakaszaiban) még megvolt az alaki azonosság a funkcionálisan szétváló szavak között: *talán (találom*[1] *— találom*[2]*), lám (látom*[1] *— látom*[2]*), hadd (hagyd*[1] *— hagyd*[2]*)*. Az *akar* — nyelvjárási szinten — a mai napig megőrizte ezt az azonosságot, ezért itt is feltehető a korai hármas szófajúság (ige — kötőszó — módosítószó).

Megjegyzendő, hogy ezt a számos megoldatlan problémával terhes képet feltehető területi különbségek is bonyolítják (l. például a *hëon*-nal, *akar*-ral kapcsolatban mondottakat és az *isá*-t az összetett módosítószóknál: 510).

Alaki kérdések

A korai ómagyar korban már jól kirajzolódik a módosítószók két fő morfológiai típusa: az egyszerűek és összetettek (jóllehet az összetett formák száma még viszonylag csekély). A szófaj kialakult egyedeit általánosságban az alaki mozdulatlanság jellemzi, morfológiai mozgást az újonnan keletkezők oldalán az összetétel folyamatában tapasztalhatunk, s néhány esetben az elhomályosulással is számolhatunk.

Morfológiailag tagolatlanok. — Főleg a legrégibb, egy szótagú módosítószóink tartoznak ide.

1. Részben eredetileg is tagolatlanok: KT.: „nekunc hyrunc benne *ne* leÿeſſen"; KTSz.: „*ne* legen"; ÓMS.: „*ne* leg / kegulm mogomnok" | HB.: „ıſa *eſ* num ıgg ember mulchotıa eʒ vermut"; vö. még: BécsiK. 19: „azoknac iſtènè gv̈lǫl hamiſſagot. mèt *es* èz èztèndǫc èlǫt ... ki iztatanac". Talán a zártabb *is* változata is megvolt e nyomatékosító *ës*-nek a korai ómagyarban. A HB. *isa* szavának *is* elemét valószínűleg szintén ezzel hozhatjuk összefüggésbe; de nyíltság—zártságbeli váltakozást egy lexémán belül dokumentálni nem tudunk: az *isá*-k első magánhangzója mindig felső, az *ës*-eké — beleértve a kötőszókat is — mindig nyíltabb, középső nyelvállású (l. a BécsiK. adatát is). Hasonló bizonytalansági tényezőkkel a magánhangzó nélküli *s* változatot is feltehetjük. Korai ómagyar adatunk nincs rá, de lehet, hogy az e korban alakuló tagadó névmások és tagadó határozószók előtagjában az *ës*-en kívül *s* előzményt is kereshetünk: ÓMS.: *ſumha*. Egyébként a nyomatékosító *s* példáit l. a kései ómagyar korban: 1480—1510 k.: „uay *s* igǫn keuanom az embernek ..." (MNy. 6: 22); LobkK. 15: „vay frater fferench de *s*mire hogi nem aach aiandekot". — Szintén csak kései ómagyar példákkal tudjuk dokumentálni az *-ë*, *csak*, *még* szavakat, de jellemző, hogy már első ránk maradt kódexünk a mai állapotukban mutatja őket: JókK. 34: „O frater ferenc aloytode hogÿ yrgalmaʒ neked ÿſten", 4: „Es ſemÿt egÿebet nem monduala hanem *czak* eʒ bezedeket", 61: „*Meg* annakfelete lata tewʒes vylagoſſagot ewrÿa ʒallanya". (Az utóbbi valószínűleg ragtalan határozószóból adaptálódott, tehát korábban is tagolatlan.) A Huszita Bibliának az *e*-féle hangok nyelvállásfokát általában pontosan rögzítő adataiból azt is tudjuk, hogy az *-ë* kérdőszó a maga középső nyelvállásfokával többnyire már alakilag is elkülönült az alsó nyelvállású *e* mutató névmástól: MünchK. 85rb: „pphã vag *e* te", illetve: BécsiK. 9: „tv̈ tanoy vattok èdolǫgnac" stb. Ezt az alaki elkülönülést már a korai ómagyarra nagy valószínűséggel feltehetjük.

Egy fiatalabb, igei eredetű módosítószót is számon tartunk itt, az *akár*-t. Az *akar* ige E/3. zéró ragos alakjából keletkezett, így testes toldalék nem szilárdult meg rajta; vö. CornK. 102v: „*akar* ['bár, legalább'] chak kevz ymadſagogbol lenne ſegedelm" : *saltem* generalia suffragia pro illis illa die fierent.

2. E csoport másik részét azok a szavak teszik ki, amelyekről kimutatható, hogy eredetileg morfológiailag tagoltak voltak, de a korai ómagyar kor szinkróniájában már egységes, morfológiailag motiválatlan lexémaként léteznek, tehát szerkezetük elhomályosult. Névmási elemek összetételéből származik a *nëm*, *ím*, *ám* 'íme ott'. A korai ómagyarból csak a *nëm* tagadószót tudjuk nyelvtörténeti példákkal illusztrálni, azt viszont relatíve nagy bőséggel és többféle magánhangzós változattal: DömAd.: *Nem*huu, *Num*el; HB.: „*Num* heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec"; KT.: „rohtonc eʒ *nem* levt wala" (ugyanígy még többször), illetve: „mert ha ÿſten ev *num* uolna ..."; ÓMS.: „Tuled ualmun de *num* ualallal", illetve: „en ıumhumnok bel bua qui ſumha *nym* ... hyul". A tagadószó ejtésének minden bizonnyal területi különbségei is voltak. Érdekes, hogy több nyelvemléken b e l ü l is megfigyelhetők alaki ingadozások. — Az *ím*, *ám* összetettszó-előzményei ősi figyelemfelhívó mon-

datszók voltak *(i! mš!; á! mš!)*. Az *ím* előtagja talán önállóan is élt az ősmagyar és korai ómagyar fordulóján az *ë!* alakváltozataként. Erre azonban legföljebb csak közvetett adatunk van, egy fiatalabb névmási határozószó: KTSz.: *Ihul.* Az *ím, ám*-ra vö. MünchK. 19ra: „*Im* te aňad ᴢ te atadfiay kun alnac"; AporK. 210: „aᴝ Mÿ edes Meſteᴢewnk *Am* fogwa wagÿon".

Névmástő megszilárdult ragos alakja a *tat* ~ *tott* és bizonyára az *úgy* is. A *tat* ~ *tott* formálisan ugyan jól szegmentálható, de a locativusi *-t* ~ *-tt* már nem eleven benne, felelő, bizonygató szóként pedig eltávolodott az eredeti, alkotóelemeitől meghatározott jelentéstől ('ott' → 'úgy; bizony'); vö. MünchK. 23vb: „*tat* vg". Az *úgy* a korai ómagyar korra hangtanilag is átalakult, szerkezete elhomályosult (l. az ablativusrag *gy*-vé válását). Keveset tudunk a *már* egykori morfémaszerkezetéről; annyi mindenesetre gyanítható, hogy valamikor tagolt szó volt, elején egy *m* kezdetű névmással, a szóvégi *r* pedig esetleg az ablativusragból származik *(l > r)*; vö. MünchK. 43va: „Kǫǹǫrǫlǫc è gǫlèkeᴝèteken mẽt ime *mar* haᴝmad naptol foguan ᴝenuèdnc èngemèt ᴢ ninL mit egenc".

Morfológiai átértékelődést mutatók. — Az ide sorolható néhány szót csak a kései ómagyar kortól tudjuk nyomon követni. Nyelvemlékbeli megjelenésükkor már határozottan elkülönülnek kikövetkeztethető előzményüktől, alakfejlődésük részben már le is zárult, tehát korábbi keletkezésűek. Egyaránt alárendelő összetett mondat modális főmondatából értékelődtek át módosítószóvá, miközben alakilag is megváltoztak, redukálódtak, elvesztették morfológiai motivációjukat: *Látom, ... > lám;* vö. MünchK. 51va: „*Lam* mendᴝ nap tü nalatoc uoltam"; *Hagyd, ... > hadd;* vö. JókK. 90: „*had* ᴝolyonak"; *Találom, ... > talám;* vö. CornK. 88r: „*talam* ſegel ... az vr iſten". A *talán* régiségét mutatja az is, hogy az ismétléses **talám-talám* formából fejlődött *talántán*, sőt *nëtalántán* is megvan már első kódexeinktől kezdve: MünchK. 17va: *talantal;* JókK. 63: *netalamtal.* A **talám-talám > talámtál* változást nagy valószínűséggel a korai ómagyarra tehetjük.

A fentebb tárgyalt szavak nemcsak külön-külön vizsgálva mutatnak hasonló fejlődést, hanem mint típus is értelmezhetők, kronologizálhatók, kölcsönösen segítik egymás helyének kijelölését. (L. még az ugyancsak tagmondati eredetű, de eltérő alaktani helyzetű *avagy*-ot, *akár*-t, *vajon*-t is.)

Morfológiailag tagolt egyszerűek. — Egy kivételével megszilárdult határozóragos alakulatok, amelyek a korai ómagyar kor nyelvi tudata számára valószínűleg világosan felismerhető elemeket tartalmaztak. Alighanem ekkor a még meglevő határozószói párjaik is gátolhatták az elhomályosulást. — Az *-n* módhatározórag van a *hëon*-ban: HB.: „*Heon* tılutoa wt ıg fa gımılcetvl", „Num *heon* muga nec. ge mend w foıanec halalut evec"; és az *ugyan*-ban; vö. MünchK. 74ra: „Mõdom ke· tünèctec hog *ugan* ['bizony'] ǫᴝǫm lèᴝèn mènbèn eg bünǫſǫn pnıat münèlkedǫn inkab hog nẽ kilènc ᴝaᴝ kilènćen kic nẽ ᴝükǫſǫc pnianalkül". Az egyik feltevés szerint az *-ól/-ől, -ul/-ül* módhatározórag van az *igyól* 'bizony'-ban; vö. JókK. 16: „ffelele frater ÿlyes ſ monda: *ÿgÿol* tudom eᴝt" (az *igyól* még határozószó is lehet), és *-g* nyomósító elem (rag) a *bëzzëg*-ben: ÓMS.: „O ygoᴝ ſymeonnok *beᴝᴝeg* ſcouuo ere". Ezeken kívül ide sorolhatjuk még a *vajon (valyon)* kérdőszót is, amely a *vall* létigető E/3. felszólító alakjából keletkezett; vö. PéldK. 86: „*vallyon* ky lezen zorgalmatos te rolad". A korai ómagyar korban — a kései adataiból ítélve —

a módosítószóvá válást nem kísérte számottevő alaki változás, de a szóalak elszigetelődése, archaikussá válása (a *lëgyën*-nel szemben) nyilván lassú elhomályosulást indított el. Első szövegemlékeinkben már a *lësz*-ből alkotják a megfelelő felszólító igealakot: HB.: „*legenec* nekí ſeged"; KT.: „de qui *legen*
hot
||
neky atıa ozut nem tudıuc"; stb. Lehet, hogy az *igyól*, *bëzzëg* is megindult már az elhomályosulás útján, de ennek megállapítására nincsenek fogódzóink.

Az összetett módosítószók és állandósult szókapcsolatok

Már az egyszerű módosítószók között is találkoztunk olyanokkal, amelyek korai ősmagyar vagy korábbi összetett szavakból értékelődtek át. Az összetétel folyamata végigkíséri a szófaj történetét, de nagyobb jelentőségre csak a kései ómagyar kortól tesz szert. Az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyarban — különböző valószínűségi fokon — a következő összetett lexémákat, szoros kapcsolatokat tehetjük fel:

Nyelvemlékes adataink vannak — igaz, csak a HB.-ből — az *isá*-ra: „*úſa* pur eſ chomuv uogmuc", „*ÿſa* kí nopun emdul oz gımılſtwl. halalnec halaláál holz", „*ıſa* eſ num ıgg ember mulchotıa ez vermut. *yſa* mend ozchuz ıarov vogmuc". Az 'íme; bizony' jelentésű kihalt *isa* valószínűleg az *is* partikulával nyomatékosított *A!* mutató névmási mondatszóból keletkezett. — Az *avagy*-ra csak kötőszói adatunk van ebből a korból: ÓMS.: „*owog* halal kynaal anyath ezes fyaal / egembelu ullyetuk", de módosítószói (kérdőszói) megléte is nagy valószínűséggel feltehető. Véleményünk szerint ugyanis a kötőszói és a kérdőszói *avagy* egyaránt az eredeti *A(z) vagy*, ... 'Az van, [hogy]' főmondatból származik (nem egyik a másikból), azaz egyformán régiek (l. 505). A benne található *vagy* 'van' igealak archaikus állapota alapján ősmagyar végi alakulatnak vehetjük. A *vagy* ilyen (E/3.) használatát már csak ősi személyneveinkben szemlélhetjük: DömAd.: *Mauog*, *Mawag* 'ma van'; TÖ.: *Numuogi* 'nem létezik' (bár itt az E/2. is szóba jöhet). Az *avagy* módosítószói előfordulására vö. 1456 k.: „*auag* ['vajon'] nem tugatok uoth" (SermDom. 1: 207 ~ MünchK. 56vb: „nem tuggatocuala *e*"); DöbrK. 359: „Valanak kedeg kik ôttek vala *avaǵ* ['mintegy'] neǵ ezeren".

Az *ímë*, *immár* olyan bőséggel, olyan szilárd funkcióval és olyan minimális alaki, helyesírási ingadozással áll előttünk a kései ómagyarban, hogy a korábbi keletkezés kétségtelen; vö. JókK. 6: „*Ÿme* vronk yſten tanalcza", 29: „*ÿmmar* ma ÿrÿad" stb. Az *ím* — lévén legrégibb és legfontosabb módosítószóink egyike — elegendő idővel és hatóerővel rendelkezett, hogy már az ősmagyar kor végétől újabb összetett szavakat hozzon létre. (A fentieken kívül l. még az *ímhol* határozószó megjelenését is.) Az *ímé*-ben két egymást erősítő mondatszó *(Ím! É!)* kapcsolódott egybe puszta mondattani tapadással, az összetétel legegyszerűbb (ám a viszonyszókra legjellemzőbb) módján, s ez a körülmény is hozzájárulhatott korai kialakulásához. Az *immár* is szervetlen összetétel eredménye, de az elemek funkciója különböző. Az *ímë* keletkezésével egy újabb mondatszó születik, az *immár*-ral viszont nem: az összetétel folyamatában az *im* bekebelező-dik a *már* mondatába: JókK. 158: „Agyad meg *ymmar* bewne zantnak kyt el vewtel". — Az *ím (im)* távolra (távolabbra) mutató párja, az *ám (am)* is hoz létre összetett szót, az *amë*-t. Ez szintén csak a kései ómagyartól jelentkezik a nyelvemlékekben, de sokkal gyérebben. Ezért óvatosabban, inkább csak a

rendszertani megfelelés okán tehetjük fel, hogy a korai ómagyarban már megvolt; vö. GuaryK. 37: „*Ame* pelda nekod bizonſaggal". Utótagja ugyanaz a figyelemkeltő *Ë!* mondatszó, ami az *imë*-ben van.

Az *ës* ~ *is* ~ *s* nyomatékosító partikula a nyomatékosított szóhoz tapadva egész sor összetett szót hoz létre az ómagyar kor folyamán *(ugyanis, ismét, sőt, sëm, së, ? isa)*. Minthogy azonban a nyomatékosított szó a domináns, a keletkező új lexéma szófaját is az határozza meg, ezért többnyire nem módosítószó születik. A *nincs* tagadó ige előzményének, a *nim (~ nëm)* + *is (~ ës ~ s)*-nek azonban mindkét tagja módosítószó, így a keletkező összetett szó is kezdetben módosítószó lehetett. De az is elképzelhető, hogy a nyelv a puszta tagadószó — nyomatékosított tagadószó szembenállást már az összetettszó-előzmény fokán kihasználta arra, hogy a *nim* + *is (ës ~ s)* a tagadás egy speciális fajtájára, a létezés tagadására foglalódjon le. Így az összetétel akár a szófajváltással is egybekapcsolódhatott, sőt általa motiválódhatott is. (A születő új lexéma állítmányi szerepben állandósult, igei tulajdonságokat vett fel.) A folyamat első nyelvemlékes adataink megjelenéséig lezárul, pontosabban a mai fokra jut el, akárcsak az *s* > *cs* változás. Ami a nyomatékosító szó magánhangzóját illeti, vagy az *-n* ragos **nimisen* > **nimsen* változás folyamán esett ki, vagy az összetételben már a magánhangzó nélküli *s* forma vett részt: *nim* + *s*. Vö. JókK. 29: „*nÿnczen* ott tekelletes vÿgaſag"; BécsiK. 8: *ninz*. A mondottak miatt a **nim(i)s* összetett szó létrejöttét az ősmagyar kor második felére tehetjük. (L. még az *ugyanis* fejlődéstörténetét a kései ómagyarban.)

Problematikus az *is ~ ës ~ s* meg a *nëm* összetételéből származó *sëm* tagadószó önálló, módosítószói megléte. A kései ómagyarban kötőszóként, illetve tagadó névmások, határozószók előtagjaként találkozunk vele. Kérdés, hogy ezek előtörténetéből kielemezhető-e egy *sëm* módosítószó korai közreműködése. Az *is (~ ës)* kötőszó + *nëm* → *sëm* 'is nem' meg az *ës ~ s* kötőszó + *nëm* → → *sëm* 'és nem' fejlődéstörténetű *sëm*-ek nem jöhetnek szóba, mivel az összetételek kötőszói tagja eleve a kötőszók irányába viszi el a keletkező új lexémát. Ha lenne olyan *sëm* kötőszó, amelynek előzményében nem az 'és', 'is' jelentésű *ës*, hanem az eredeti, nyomatékosító szó van, akkor — az összetételi tagok azonos szófajából következően — első fokon módosítószói alakulatot kellene feltennünk. Ilyen előtörténettel talán a páros *sëm — sëm* fogható gyanúba, amely kötőszói minőségét a *mind — mind*-hez hasonlóan valószínűleg nem az elemek szófajától kapta, hanem a paralel használattól. A kezdő, hangsúlyos *sëm*-ekben nehezen tehető fel kapcsoló, annál inkább nyomatékosító elem. Kétséges azonban, hogy volt-e magányos, hangsúlyos *sëm* (a páros, illetve paralel használat ugyanis szinte automatikusan kötőszóvá teszi), valamint hogy a hangsúlyos használat nem másodlagos, mondatkeveredésből származó képződmény-e.

Hasonlóképpen felvethető az önálló *sëm* létezésének kérdése a tagadó névmások, határozószók előtagjával kapcsolatban. Azaz például egy **sümha (> sumha)* alak keletkezésekor már egy létező *süm (~ sőm ~ sëm* stb.) kapcsolódott a *ha* utótaghoz, vagy az *ës* + *üm* + *ha* elemek egyidejű egymáshoz tapadása történt? A többszörös összetételek története azt mutatja, hogy egy harmadik elem mindig már egy szilárdabban összekapcsolódott párhoz társul (esetünkben tehát *süm* + *ha*). A rendelkezésre álló korai ómagyar adatok erre a kérdésre kevés fogódzót adnak. Az ÓMS. *fumha* alakja, írásképe már az összekapcsolódási folyamat végállomását mutatja, míg a *sëmëgy* 'senki, semmi' előzményeként értékelhető HB.-beli „*ef num ugy* ember" még csak a kezdetét

(minden elem külön áll). A kései ómagyarban inkább egybeírt példákat találtunk; vö. JókK. 104: *femegÿ*, 3: *Semegÿkeppen;* de a különírt formák a *sëm* egykori önállóságára engednek következtetni: JókK. 153: *fem egÿ;* AporK. 207: *fem egÿeth;* BirkK. 2a: *fem egġ;* stb.

Itt is megemlítjük a *talántán* **talán-talán* előzményét, amely az ősmagyar és ómagyar kor fordulóján inkább még az összetett szó irányába haladó szoros szókapcsolat lehetett. (A *talántán* nem a *talán* + *tán* összekapcsolódásával született, mert az önálló *tán* csak a XVII. században bukkan föl. Részletesebben l. a kései ómagyar kor fejezetében.) Bizonyára más módosítószóknak is volt szóismétléses változata. Ez a sajátos, az összetett szavak kategóriájának határán álló típus később több példával demonstrálható: *bizony-bizony, lám-lám, ugyan-ugyan* stb.

A kései ómagyartól dokumentálható összetett módosítószók közül valószínűleg volt még néhány, amely a korai ómagyarban keletkezett (ilyen esetleg a *vajha, nëmde, ëgyëm* 'bizony, persze', illetve 'úgymond'), de elegendő kritérium híján ezek kiválogatásától itt el kell tekintenünk (l. a következő korszak megfelelő fejezetét).

A fenti anyagot áttekintve megállapíthatjuk, hogy a korai ómagyar kor összetett módosítószóinak, illetve szoros szókapcsolatainak állománya eléggé egységes abban a tekintetben, hogy — az *avagy* kivételével, amely alany—állítmányi szerkezetből keletkezett — szintagmatikusan szervetlen kapcsolatokból jött létre. Az összetételek szemantikai, funkcionális motívumai közül ki kell emelnünk a figyelemfelhívást és nyomatékosítást. Az összetételt természetesen e korai időkben is hosszan tartó folyamatként kell felfogni, következésképpen e kategória is mozgásában értelmezendő. Az árnyaltabb kép megrajzolását azonban az adathiány nem teszi lehetővé.

A módosítószók funkcionális csoportjai a korai ómagyarban

A korai ómagyar módosítószók mondatbeli funkcióinak megállapításakor néhány nyelvemlékes példától eltekintve kikövetkeztetésre vagyunk utalva. A hipotézisek legfőbb alapja az etimológia tanulságain kívül az adatok nagyobb tömegére épített kései ómagyar rendszer. Az egyes szavakkal kapcsolatos bizonytalansági tényezők ismételt felsorolásától itt eltekintünk. Ezeket — a nyelvemlékes példákkal együtt — l. az előző fejezetrészekben, illetve a kései ómagyar egységben.

Bizonyosságot, igenlést fejez ki a *tat* ~ *tott, úgy, ugyan, bëzzëg, isa,* (? *ëgyëm*), ezek egyben nyomósítószók is. Csak nyomatékosítást fejez ki az *ës* (~ *is* ~ *s*), bizonytalanságot, kételkedést a *talán, talántán, nëtalán,* tagadást a *nëm,* tiltást a *në,* megszorítást, korlátozást a *csak, hëon,* időbeli előfeltevésre utal a *még, immár, már* (az utóbbiak talán nyomatékosító szerepben is előfordulnak). A kérés, óhajtás kifejezője a *hadd,* (? *vajha*), a kérdésé az *-ë, vajon, avagy, nëmde,* s a rámutatást, figyelemfelkeltést szolgálja az *ím, imë, ám, amë, lám, isa.*

A módosítószók előfordulása a korai ómagyar kor szövegemlékeiben

Az alábbi táblázat nem tartalmazza a GyS.-at, mivel ebben a szövegemlékünkben nincs módosítószó. Viszont — töredékes volta miatt is — külön rovatban közli a KTSz. adatait. Itt a bizonytalan adatok ?-lel vannak elkülönítve.

	HB.	KT.	KTSz.	ÓMS.	Összesen
nëm	3	4	2	2	11
nẽ	—	1	2 + ?1	1	4 + ?1
isa	4	—	—	—	4
hëon	2	—	—	—	2
bëzzëg	—	—	?1	1	1 + ?1
ës	1	—	—	—	1
immár	—	—	?1	—	?1
Összesen	10	5	4 + ?3	4	23 + ?3

Tekintettel az adatok kis számára, részletesebb statisztikai értékelésre nincs módunk. Kiemelésre kívánkozik a tagadó- és tiltószónak az anyag több mint felét kitevő részesedése. Figyelemre méltó az is, hogy az előkerült lexémák közül kettő *(isa, hëon)* a kései ómagyar korban már nem bukkan fel módosítószóként. (Az *isa* pedig semmilyen formában sem.)

Irodalom

Simonyi: Nyr. 13: 241—8, Hat. 2: 367—9; Zolnai: NyK. 23: 40—1, 152—3, 159—60; Klemm: MNy. 19: 112—3, 117, 22: 117—22, TörtMondt. 17—35; Martinkó: MNy. 49: 61—9; Pais: MNy. 49: 432—5; Balázs: MNy. 49: 427—31, 59: 143—51, NytudÉrt. 38. sz. 48—58; K. Sal: NyK. 56: 57—69, 57: 73—111; Mészöly: MNy. 51: 177—8; Hexendorf: I. OK. 6: 379—408; Berrár, TörtMondt. 68—70, MNyT. 390—1; Temesi: MMNyR. 1: 260—2; H. Molnár: MNy. 55: 357—61, 470—80, NyelvtTan. 143—54, ÁNyT. 3: 145—55, NytudÉrt. 60. sz.; Benkő: MNy. 56: 239—40, SyntUrSpr. 33—5, ÁrpSzöv. 106, 339—42; Rédei: NyK. 71: 104—6; Kelemen, Mondsz. 11—6, 77—88, 194—200, 383—4; Korenchy: NyK. 74: 155—6; Velcsovné: NéprNytud. 26: 143—59; Bárczi, HB. 35—6, 83, 89; F. Mészáros: Hajdú-Eml. 263—6; Szalamin: MNy. 80: 167—71; Fábricz: MNy. 81: 79—87; Kiefer: NyK. 88: 3—37; Juhász: Zsilka-Eml. 117—21.

AZ INDULATSZÓK

Írta: I. Gallasy Magdolna

Az indulatszó-állomány

Bizonyos, hogy e két korai nyelvtörténeti korszakban, az ősmagyarban és a korai ómagyarban is voltak indulatszók. Ennek ellenére írásban ránk maradt és bizonyosan indulatszót tartalmazó adatunk a korai ómagyar korból alig van. Az egyiket a 933. évi merseburgi ütközetet leíró, s benne a magyarok csatakiáltását is megörökítő Liutprand Antapodosisa (959—962 körül) őrizte meg, szórványként: „Haud mora, bellum incipitur, atque ex christianorum parte sancta ac mirabilis vox *κύριε ἐλείσον* Kyrie eleison, ex eorum vero turpis et diabolica *húi, húi* frequenter auditur". — A másik három, korai ómagyar indulatszói adat az ÓMS.-ban van, az *ó* háromszor fordul elő benne: „*Ó* en eſes urodũ eggen yg fyodum", „*Vh* nequem en fyon", „*O* ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere".

Azt, hogy e korszakok indulatszó-állománya gazdagabb, mint e néhány adat tükrében látszik, egyrészt közvetett adatok is bizonyítják, általános nyelvészeti érvényűek és konkrétak egyaránt; másrészt megvan, s magából a szófajból következik annak magyarázata, hogy miért van indulatszókra e korszakokból még annál is kevesebb adatunk, mint más szófajok képviselőire.

Az állományra vonatkozó közvetett adatok

Általános nyelvi vonatkozások

Az indulatszók használata ősi jelenség e minden nyelvnek. Ennek alapján bizonyosra vehetjük, hogy a mi nyelvünkben sem lehetett másként. A nyelvekre általánosan érvényes tétel is igazolja azt a több oldalról is alátámasztott feltevést, hogy az indulatszók már az uráli alapnyelvben is megvoltak, és voltak a következő nyelvtörténeti korszakokban is, így a most tárgyaltakban is. — Az indulatszók ősiségét az indulatszói szófaji sajátságok: szóteremtéssel való keletkezés; indulati töltés; mondatértékűség; stb. maguk is jelzik és magyarázzák.

A szófaj mozgékonysága. — Indulatszók könnyen elhalnak és könnyen keletkeznek is. E változékonyság a szófaj funkcióival, e szavak használatával van elsősorban összefüggésben. Az ősmagyar és korai ómagyar kor-

szakokban is egyrészt meg kellett lenniük a hagyományozódó, korszakokat átélő indulatszóknak is, másrészt mellettük keletkezniük kellett újaknak is, mert a nyelvhasználat igényei, a szófaji mozgékonyság lehetővé teszi ezt. Tehát a korabeli állományban mind a továbbélő, mind a teremtődő, mind a kihaltak helyére újrateremtődő indulatszókkal — és ezek mozgásával, egy részük eltűnésével — számolhatunk.

Funkcionálisan szükség van indulatszókra. Ez minden korszakban így van: a kommunikáció különféle szituációi megkívánják, a nyelvhasználat igényli e szavakat, és így meg is teremtjük őket. Különféle, rokon és nem rokon nyelvek élő és letűnt indulatszóinak hosszú sora mutatja ezt. A mi nyelvünk igen korai korszakaiban is szükségszerűen megvoltak vagy megteremtődtek az érzelmek spontán kifejezését vagy az akarat jelzését szolgáló általános érzelem- és akaratkifejezők is, és nyilvánvalóan használtak az életmódhoz kötődő sajátosabb, speciális igényt kielégítő indulatszókat is. Elődeink nyelvében így bizonyosan voltak olyan indulatszók, melyek betöltötték a csatakiáltások jellegzetes szerepét (bátorítás, isteni segítség hívása, ijesztés) — sokaság látszatát keltő vagy vadállathangot utánzó hangsorok, felkiáltások. Hasonlóképp az életmódhoz hozzátartozott az indulatszókkal rokon szerepű és olykor rokonságban is levő állatűző, -hívó, -terelő szócskák használata, meg a különféle madárhívók, -riasztók alkalmazása. Nemkülönben szerepet játszhattak életükben a közös munkavégzés szavai, a munka közben keletkező, annak segítésére használt, kiáltásszerű szócskák.

A morfematikai és szófaji összefüggések tanúsága

Több olyan indulatszónk van, melynek ősmagyar vagy korai ómagyar kori meglétét joggal feltehetjük a korai, de még inkább a bővebb írásbeli emlékekkel rendelkező kései ómagyar kor bizonyos adatai alapján. Ezek az adatok különféle jellegűek, gyakoriságra, szócsaládokra (morfológiai és etimológiai összefüggésekre), szófaji kapcsolatra, illetve változásra mutatnak; a korábbi korszakokra való visszautalásuk módja és mértéke különböző. Ezek a tényezők gyakran együttesen is fennállnak, így egymást erősítik.

Gyakoriság. — A kései ómagyar korban, kivált a korai emlékeiben való többszöri előfordulás erősen valószínűsíti, hogy ezekben az esetekben hagyományozódásról, tehát a megelőző korszak(ok)ban is meglevő indulatszókról lehet szó. Ilyen alapon feltehető például a *jaj*, *no*, *haj* korai ómagyar és talán ősmagyar előzménye is. Ezt erősítik funkcióik és a korai származékok is.

A szófaji változás. — A szófaj megváltozása is olyan tényező a morfematikai összefüggést mutató szócsaládok tanulságán kívül, amely az eredő szófaj korábbi voltára utal. Így a *jaj* viszonylag korai főnévi adata; vö. 1470: „nag *jayth* kezde" (Gl.); vö. még 1447: *Jayas* (szn., OklSz.) a *jaj* indulatszónak adatoltságánál ősibb voltát mutatja. A *jaj* esetében mind a gyakoriság, mind a szófaji változás, mind pedig a szócsaládosulás az indulatszó régiségére mutató, e téren egymást is erősítő tényező.

Szócsaládok, onomatopoezis. — Több adat van a kései ómagyar korban olyan származékokra, amelyek alapjául egy korábbi, önállóan is élő indulatszó szolgálhatott. Például a *jajos*, *jajgatás*; *nógat* XV. századi

adatai s még más, hasonló adatok igen határozottan alapszavuk, a *jaj*, *no* előző korszakbeli, esetleg még régebbi meglétére mutatnak.

A korai ómagyar korból olyan összetett és képzett szók, illetve belőlük vált személynevek maradtak ránk, melyekben feltehetőleg szintén egykori indulatszók rejtőznek, s amelyek ezért legalábbis korai ómagyar, de inkább még ősmagyar koriak lehetnek. Valószínűleg *csina* és *csikó* közszavainkat őrzik: TÖ.: *Chyna;* 1343: „Magistrum *Chykow* filium *Chyko*" (OklSz.); stb. személyneveink. Ezek előzménye pedig egy *csi*-féle, önkéntelen hangnyilvánításból keletkezett csitító és állatterelő indulatszó. Ennek az ősi, jellegzetes funkciót betöltő indulatszónak *-kó* képzővel alkotott származéka a *csikó;* egy másik indulatszóval, a *na (no)*-val alakult összetétele a *csina*, mely állatterelő szóként élhetett, majd, mint az ilyen szavak esetében ez szokásos, állatnévként is használták. — A *csi* funkciója is tipikusan ősi, ezenkívül meglétére későbbi adatok, illetve származékok is vallanak.

A szócsaládosulást tekintve, az *óhajt* igénknek korai kódexektől kezdődő gyakori előfordulása alapján az *ó(h)* indulatszó korábbi korszakbeli meglétéről beszélhetnénk. A két szó egykori jelentését is, valamint az onomatopoetikus jelleget is figyelembe véve azonban az *óhajt*-nak az *ó(h)* indulatszóból való származása kétséges, így az *ó(h)* visszavetítése — ezen az alapon — szintén az. Ősibb volta mellett nem szólnak a *jaj*-éhoz hasonló szófajváltást jelző vagy gazdag szócsaládosulást mutató adatok sem. A gyakoriság is csak gyenge érv lehet ezúttal, mert bár a kései ómagyar kor legtöbbször leírt indulatszava éppen az *ó*, ám ez a széles körű elterjedése újabb keletű, a kódexek nyelvére jellemző, s latin hatást sem nélkülöző. Határozottan mutat viszont a korai korszakokban való meglétére az az általános nyelvészeti érv, hogy sok nyelvben van, volt ilyesfajta hangalakú és szerepkörű indulatszó (lat. *o;* ném. *oh;* ang. *oh;* or. *o;* stb.), valamint az, hogy hangtestfelépítése tipikusan beleillik ősi, spontán keletkezésű, elsődleges indulatszóink sorába.

Az onomatopoetikus szócsaládok esetében számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy a szó családjának alakulásmódját, kronológiáját — éppen jellegük következtében — nem fejthetjük fel pontosan. Az alapszó elsődlegessége is jellemző lehet, de ugyanígy lehetséges a tő és a származékok párhuzamos alakulása is, és az elvonás is. Így például (az *óhajt*-hoz hasonlóan) az *áhít* és családjának korai kódexekbeli sok adata alapján sem állítható bizonyosan, hogy élt — alapszavukként — egy korábbi, önálló *á(h)* indulatszó, bár ez természetesen nem is zárható ki.

Vannak másféle szavak, illetve szócsaládok is, melyek bizonyos mértékig — az onomatopoezis határain belül — fényt vetnek indulatszóink egyik csoportjának korábbi rétegeire. Ezek olyan, részben már a XIV. századtól kezdve adatolható állatnevek, melyek alapján az állat hangját utánzó vagy állathangutánzóból alakult állathívó (vagy éppen állatriasztó, l. *héja*) szó áll: *cinege, csirke, koca, mókus, pinty, pipe, pislen, pizse, réce* stb. Az efféle állathívók olyan mondatszók, amelyek összefüggthettek tulajdonképpeni indulatszókkal, illetőleg amelyek a tágabb értelemben vett indulatszók körébe is vonhatók.

Szófaji határok, elmozdulások. — Mivel az indulatszók és a módosítószók, valamint a kötőszók egy részének kategóriái részben fedik egymást, vannak szavak, melyekről ennek következtében nem dönthető el, mert kritérium sincs rá, hogy a modális interjekciók e három típusa közül melyikbe is tartoznak voltaképp. Ebből korszakunkra nézve az következik, hogy például

a HB. *ýſa (ÿſa, ıſa)* szavát — mondat élén álló helyzeteit, a mondatoktól való viszonylagos elkülönülését, érzelmileg telített figyelemfelhívó jellegét tekintetbe véve — indulatszóként is értelmezhetjük. Van olyan nézet, mely szerint az *isa*-ban az *a* utótag maga is mutató értékű indulatszó. De joggal beilleszthető a HB. e szava a mutató mondatszók körébe is, ezeket nyelvtanunk a módosítószók közt tárgyalja. — A modális interjekciók három típusa a fent jelzett módon nemcsak a szinkróniában kapcsolódik össze, az egykoriban is, hanem az idetartozó szavak történeti — szófaji — változásai is mutatják e típusok összefüggését. Így egyes indulatszók módosítószókká, kötőszókká válhatnak (l. a kései ómagyar korban). Nem valószínűség nélküli feltevés, hogy a HB.-ben már megjelenő *de* kötőszó mögött ilyen út s így talán egy ősi indulatszó, majd módosítószó áll. Valószínűleg hasonló szófaji változáson esett át az *e* ~ *ë* szócska is, jóval azt megelőzően, hogy a JókK.-ben s más korai emlékeinkben megjelenik mint módosítószó, illetve kérdőszó. Előzménye egy ősmagyar (vagy talán még régebbi) figyelemfelkeltő szócska, mutató mondatszó vagy indulatszó lehetett. — A *de* mindmáig használatos a szokásos kötőszói szerepen kívül indulatszói színezetű módosítószóként, és hasonlóképpen az *e* ~ *ë*-nek is ismeretes napjainkban — főként nyelvjárásokban — mutatószói használata, az elterjedt kérdőszói szerep mellett.

Az állomány jellege és feltárhatósága

Az eddigiekben említett indulatszókról s talán még néhány hasonlóról, a fentebb elmondottak alapján és mértékében feltehető, hogy létükkel számolhatunk a korai ómagyar korban, és lehetséges, hogy az ősmagyar korban is. Ez a feltevés azonban nem erősíthető meg a más szófajok esetében érvényes etimológiai érvekkel, hiszen ezek indulatszók és onomatopoetikus elemek körében nem alkalmazhatók. Például egy *kaj*-szerű felkiáltó indulatszó van a vogulban, osztjákban, azonkívül van ugyanilyen zürjén, votják hangutánzó elem, indulatszó is, és szócsaládjuk is van. Nem lehetetlen, de nem is bizonyítható — mint ahogy a különfejlődés és újrateremtődés sem —, hogy ezek származásbeli rokonságban vannak egymással meg egy olyan ősmagyar indulatszóval, mely a Liutprandnál található *húi, húi* csatakiáltás adatában fennmaradt (és az esetleg ide vonható szavakban, származékokban is: *kiált* ~ R. *kajál, kaját* 'kiált'), illetve amely talán folytatódott későbbi *haj, huj* indulatszavunkban.

Az indulatszó szófaji sajátságainak, keletkezésének, használatának jellege meghatározza nyelvtörténeti jellemzőit, és szorosan összetartozik azzal, hogy mit tárhat fel ebből a nyelvtörténet tudománya.

Az indulatszó szóteremtéssel, jobbára önkéntelen hangnyilvánítással keletkezik; indulati: érzelmi, akarati töltése van; hangfestő és hangutánzó szavakkal rokon jellegű, vagy maga is onomatopoetikus; önálló mondatértéke van; jellegzetes a morfológiai egyszerűsége, nagyrészt tagolatlansága, valamint toldaléktalan használati módja. Ezek a szófaji jellemzők nemcsak arra mutatnak rá, hogy az indulatszó a legősibb típusú szókategória, hanem azzal is összefüggenek, hogy a szavak e szófaj esetében nemcsak hagyományozódnak, hanem a nyelvtörténet folyamán teremtődnek és kihalásuk esetén hasonló alakban és jelentésben újra is teremtődnek.

A hagyományozódás és (újra)teremtődés együttes lehetőségéből az egyes korszakok indulatszó-állományának jellegére nézve pedig

az adódik, hogy ez az állomány akár korszakokon át öröklődő, valamint újonnan és újra alakuló indulatszókból tevődik össze. Így vannak köztük erősebben meggyökeresedett, szócsaláddal bíró indulatszók, és vannak rövidebb életűek, szűkebb életterűek is. S mivel a szóteremtéssel létrejött indulatszók a szófaji sajátságok — indulati töltés, spontán hangnyilvánítás, onomatopoetikus jelleg, tagolatlanság — következtében alakilag is, funkciójukban is hasonlíthatnak egymáshoz: az egy nyelven belül később keletkezett indulatszó is hasonlíthat valamelyik régebbihez, a folytatásának tűnhet. Ugyanezért a rokon nyelvek vagy az átadóként számításba jöhető nyelvek egyes indulatszói — genetikai kapcsolat nélkül is — egymáshoz hasonlóak lehetnek. L. sok, különböző nyelv *o(h)*, *a(h)*, *haha*, *hm* stb.-féle indulatszótípusát, például ném. R., N.: *hm*, *hem*, *hum*, *hamm*, *ham ham;* óind *hum hum;* lat. *hem* (~ *em*) ~ *ehem;* ang., holl. *hum*, *hem;* svéd *hm*, *hum;* rom. *him;* stb.

Az indulatszók h a n g a l a k j a jellegzetes, emotív, „indulatszói", és hangváltozásaik is speciálisak, sőt jelentésváltozásaik is azok lehetnek: ezekből is, és az előzőleg említett szófaji jellemvonásokból is az következik a kutatás számára, hogy egy-egy indulatszóról ab ovo nem állapítható meg bizonyossággal az, hogy mennyire régi. Az sem, hogy például a rokon nyelvi társaival közös eredetű-e valamelyik indulatszó, hiszen a hasonlóság ellenére lehet — bármelyikük — újabb szóteremtés eredménye is. — Ősmagyar és korai ómagyar indulatszó-állományunk bemutatható képe ezért szükségszerűen elmosódottabb más szófajokénál.

További homályos területeket teremt ezen a képen még egy másik tényező is: az, hogy az indulatszó tipikusan olyan szófaj, mely elsődlegesen az élőbeszédhez kötődik, megint csak a szófaji sajátságok folyományaként. Ezért a korai kis számú írásos emlékekből természetszerűleg kiszorultak.

Összefoglalóan: ősmagyar kori és korai ómagyar kori indulatszókészletünk feltárásának útja — éppen a szófaj jellegzetes sajátságai miatt — járhatatlanabb sok más szófajénál. Ennek ellenére vannak egyes indulatszavakra vonatkozó — valószínű, de nem bizonyítható — feltevéseink. És tudjuk azt, többféle érv és közvetett adat alapján, hogy volt indulatszó-állomány, és azt, hogy ennek az egykori állománynak jóval gazdagabbnak kellett lennie annál, mint amit adatoltsága mutat, mutathat.

Alaki kérdések

Hangtestfelépítés, tő, alakváltozatok

1. Az indulatszók alaki felépítésére azt tarthatjuk jellemzőnek, hogy — más, nem nevező szókkal együtt, és szemben a nevező szófajokkal — létrejöttüktől kezdődően e g y s z ó t a g ú a k voltak. Az egyszótagúság mind a korai, mind a későbbi korszakokban eléggé jellemzője marad e szófajnak, különösen az elsődleges indulatszók körének. Az ősmagyar és a korai ómagyar kor indulatszóit is ezzel jellemezhetjük.

Az indulatszók h a n g t e s t é r ő l szólva általában a sajátos jellegüket kell kiemelnünk: ritka hangok, szokatlan hangcsoportok, más szavaktól eltérő hangsúlyozás, intonáció jellemző rájuk — érzelemkifejező voltuk, hangutánzó

jellegük, indulati töltésük következtében. Korszakunkra nézve ezekről közelebbit magától értetődően nem mondhatunk.

Felépítésük V, VC, CV, CVC lehetett, és a magánhangzók mellett a vokálisokhoz több szempontból közel álló, hátul képzett spiránsok (*j*, *χ*; *γ*, *χ*, *h*) dominálhattak bennük.

2. Az indulatszó töveről, töveiről a megszokott grammatikai értelemben nem beszélhetünk, több oknál fogva. Ilyen okok: az indulatszó hangteste, felépítése és változásai a spontaneitásnak és indulati jellegnek megfelelően sajátosak; eredendően toldalékolásra nem alkalmas, toldaléktalan szófaj, és korszakokon át őrzi ezt a jellegzetességét, toldalékot nem tűr meg, vagy csak kivételesen és mintegy az indulatszó részévé válva; nem alakulnak ki képzett indulatszók, képzésükre vannak ugyan példák, de ez szófajváltással jár, a származék más szófajú lesz. Ezek következtében az indulatszó záró hangja nem elemezhető szokványos tővégként, s a záró hangok nem is igazodnak a tővégek alakulásmódjaihoz. Így például a korai ómagyar korban az *ó* és a *no* indulatszó látszólag ellentmond a legkorábbi szövegemlékeinkből megismert szófajok tőtani jellegének, annak, hogy e szavak általában toldalék nélküli formájukban mássalhangzóra végződnek, nem véghangzós tövűek. Azonban ez is arra mutat, hogy az indulatszók hangteste, struktúrája és használata más jellegű, s (vég)vokálisuk nem tőtani értelemben vett tőféghangzó.

3. Az indulatszók alakváltozatai sem tőtani változatokat jelentenek. Az indulatszók szerepe, létrehozásuk és használatuk módja olyan, hogy e szavak nehezen, lassan megszilárduló, könnyen módosuló és megváltoztatott formában is felhasználható elemeivé váltak a szókincsnek. Ez az onomatopoetikus elemekre jellemző alaki mozgékonyság többféle alakváltozatot hoz létre, időről időre. Egy részükre rávilágíthat korszakunk néhány adata is. Így lehetséges ugyan, hogy az ÓMS.-ban található *Vh*, *O* adatok közül az *Vh* pusztán helyesírási sajátság; de lehetséges az is, hogy a *h* jelöl valamit, például az *ó* indulatszónak *uχ*, *oχ*, *oh*, azaz spiránssal ejtett változatát. (A kései ómagyar korban is vannak mind *o*, mind *oh* írású adataink.) Esetleg a *h*-s írásmódú forma a rövid magánhangzóval ejtett változat jelzése is lehet. — Valószínűleg másféle alakpárokkal is számolhatunk: *no* — *nó*, *csi* — *csit*.

Morfológiai felépítés

1. A morfológiai motiválatlanságot tarthatjuk jellemzőnek ősmagyar és korai ómagyar kori indulatszóinkra. Ez a szófajra jellemző eredendő sajátság is. Ilyen, alapmorfémából álló, más morfémához nem kapcsolódó — adatolt vagy kikövetkeztetett — indulatszóink a jelzett korokból: *ó*, *á*, *huj*, *csi*, *no*, *jaj* stb.

2. Az indulatszók motiváltsága e két korai korszakunkban elsősorban az ismétlésükből adódik.

Különösen az indulatszók néhány típusára jellemző általában — más nyelvekben is, a mi nyelvünk későbbi korszakainak tanúsága szerint is — az ismételt forma, illetőleg az ismétlődésből, egymás után használt változatokból, ikerítődésből egységesült, morfológiailag ilyen módon motivált indulatszók keletkezése.

Ismétléssel találkozunk már a legkorábban leírt indulatszónk esetében: a Liutprandtól feljegyzett *húi, húi* csatakiáltás két azonos elemet ismétel. A csatakiáltásra, funkciója következtében, éppen ez az ismétlés lehetett jellemző. Ez így tehát igen korai prezentálója egy jellegzetes és éppen a rítusszerű felkiáltószók csoportjához is kötődő indulatszótípusnak. — Minden bizonnyal ismételték, többször egymás után hangoztatták az indulatszókkal szoros rokonságot tartó állathívó, -űző, -terelő, madárhívó, -riasztó szócskákat is. Ez is az effajta szavak lényegéből, funkciójából, nyelvhasználati jellegzetességéből fakad. — Valószínűnek látszik, hogy más indulatszók ismétlésével is éltek egykor, de ezek valóban laza kapcsolódások, önállóságukat megtartó elemek ismételt használatai lehettek (*á — á; jaj! jaj!; no! no!*-félék). Ilyenek hosszú évszázadok során fűződhettek szorosabban össze, vagy meg is maradhattak a laza kapcsolatban. Bizonyára ismételt elemekből állhattak a nevetés jelzői, a *haha*-félék; ezeket azonban inkább a hangutánzó mondatszók között tarthatjuk számon.

Az indulatszók a szöveg szerkezetében

Szófajunk szövegbeli elhelyezkedését, mondatokhoz és mondatrészekhez való kapcsolódási formáit korszakainkban egyedül a szövegen belül fennmaradt indulatszó esetében, az ÓMS. adatain tudjuk vizsgálni. Egyébként a többiekre nagy valószínűséggel az érvényes, hogy az indulatszók jórészt önálló, mondat értékű, a szöveg többi részétől viszonylag elkülönülő elemei a beszédnek.

Az ÓMS. indulatszó-használatában már sok olyan vonás mutatkozik, mely a következő korszak sajátjának látszik: az ott kibontakozó gazdagabb anyagban ugyanis ugyanilyen jelenségekkel találkozunk. Ilyen vonások: az *ó, oh*-nak mondatok élén levő helye, viszonylagos önállósága; mondatokat, szövegrészt is moduláló szerepe: ÓMS.: „*O* ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere en erȝem eȝ buthuruth / kyt niha egyre"; megszólításhoz kötődése: ÓMS.: „*O* en eſes urodū eggen yg fyodum"; az *ó nekem* szókapcsolat maga; az *ó nekem* szókapcsolatnak és az *ó, fiam* megszólításos szerkesztésnek egybeolvadása: ÓMS.: „*Vh* nequem en fyon". Mindezek összhangban állnak, sőt megegyeznek az *ó, oh*-nak későbbi és hasonlóan egyházi jellegű szövegekben való használatával.

Funkcionális kérdések

Funkcionális elemzést a korai ómagyar és az ősmagyar kor kikövetkeztethető indulatszóiról természetesen nem adhatunk. Mivel azonban az indulatszók kialakulásmódjáról, valamint a későbbi, így már a kései ómagyar kori indulatszók funkcionálásáról is van valamelyes képünk, korszakunkra nézve az indulatszók funkciói tekintetében a következőket mondhatjuk.

a) Az indulatszók legnagyobb része eredetileg önkéntelen, érzelemből, indulatból fakadó hangkitörés, spontán hangnyilvánítás, illetőleg az ilyen indulathangoknak az utánzása és nyelvi jellé való formálása. Ezek között — és rajtuk kívül is — lehetnek olyanok, melyeknek létrejöttében és használatában egy valakire vagy valamire vonatkozó akarati mozzanat az elsődleges. Az indu-

latszók is onomatopoetikus jellegűek, keletkezésükben gyakran, halványan vagy erősebben, szerepet játszik valamely hang- vagy mozgásképzet érzékeltetése. Bár az újrateremtődés is jellemzi az indulatszó-kategóriát, de az így keletkezetteket is beleértve a létrejött indulatszók többé-kevésbé megállapodnak, mindenesetre kész eszközeivé válnak a nyelvközösségnek. Valamely funkcióhoz kötődve hagyományozódnak is, érzelem, akarat indulati kifejezésére újra és újra előhívhatók. Sok esetben valószínűnek tartható, hogy egy-egy indulatszónak általánosabb érzelemkifejező funkciója az eredetibb, s ezek az idők folyamán differenciálódnak, ám a funkciók alakulása a fordított utat is járhatja, valamint jellemző lehet rá mind a specializált, mind az általános használat.

A *jaj* általános érzelemkifejező lehetett egykor, kései ómagyar kori emlékeink pedig azt mutatják, hogy időközben kivált a szomorúság, fájdalom, ijedelem, panasz speciális kifejező szava lett.

Az *ó, oh* is bizonyára általános érzelemkifejező volt, mint ahogyan sok más nyelv (latin, angol, német, francia, orosz stb.) egymástól jórészt függetlenül alakult hasonló indulatszói is azok. Korai nyelvemlékeink szerint az *ó* a szomorúság, bánat kifejezésére, illetve érzékeltetésére, jelzésére szolgált az egyházi irodalomban.

A hang- és mozgásképzet kifejezésére korai indulatszóink közül példánk lehet a feltehető *á, áh* (csodálkozás, szájtátás, sóvárgás, bámészkodás kifejeződéseként); az akarat kifejezésére pedig a *csi*, a *no*. Az akaratkifejezők szerepét, jelentőségét növeli, hogy szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban lehettek — az életmódból következően fontos szerepet betöltő — állatterelő (stb.) szócskákkal.

A csatakiáltás is jelentős funkciót tölthetett be az életvitelben. A Liutprandnál fennmaradt *húi, húi* ezt és egyben a felkiáltásszerű és alkalomhoz, rítushoz kötött indulatszó-használatot példázza. Így funkcionális értelemben is összevethetők vele a következők: a vogul, osztják *kaj*-féle szertartási felkiáltás; a regölés magyar emlékei; a R. *Hejgető* személynevek tanulsága: vö. 1438: „Petri *Heygethew*" (OklSz.) stb., vö. még 1429: „Stephano *Haygatho*" (OklSz.) stb. — A fő funkció, a rítushoz kötött felkiáltás abban az esetben is fennáll, ha a másik elemzési, etimológiai lehetőséget vesszük számba, azt, amely szerint a Liutprandnál *húi, húi*-ként feljegyzett csatakiáltás azzal a farkasüvöltést, illetőleg kutyaüvöltést idéző hanggal rokonítható, mely a magyarokról szóló más leírások szerint is (KonstL.; Ekkehard: Sankt Galleni történetek) harcmodorukra, támadásukra (861-ben, illetőleg 926-ban) jellemző volt.

b) A korai ómagyar korban már megindulhatott az a folyamat, melynek során e l k ü l ö n ü l h e t e t t némiképp egymástól az írott emlékekben is nagyobb helyet kapó, valamint az orális nyelvhasználatban élő indulatszók köre. Ezt a folyamatot mind az ÓMS., mind a korai kódexek szövegei jelzik. A felhasználási szint eltolódása, eltérése a funkciók bizonyos fokú módosulásával és elkülönülésével is jár.

Az egyházi irodalom drámai, lírai stíluseszközei közé átsorolódó, ott erősen elterjedő indulatszók *(ó; jaj)* ki is fejezhetik az érzelmet, de szerepkörükké válik a felhívás is. Szerepük lesz, hogy utaljanak az emócióra, illetőleg hogy emócióra késztessenek, azt kiváltsák. A mindennapok szóbeli megnyilatkozásaiban az indulatszónak ez a funkciója kevésbé lehetett életképes, ott a szófaj képviselői inkább megmaradtak az indulati késztetés esetén felhasználható, azt „kifejező" eszköznek.

Irodalom

E. Schwentner, Die primären Interjektionen in den indogermanischen Sprachen. 1924.; Deák, Indsz.; Zolnai: SzegFüz. 3. sz. 40—5, 147—9; Bárczi, Szók.² 15, Bev. 75—6, MNyÉletr. 41—2; Ravila: Vir. 57: 41—50; Benkő: MNy. 50: 244—69, MNyT. 307—8, ÁrpSzöv. 125, 334—5; Berrár: MNyT. 211; Collinder, FUV.; Kelemen, Mondsz.; H. Molnár: NytudÉrt. 60. sz.; Kiss: NyK. 76: 3—22; Balázs: NytudÉrt. 89. sz. 69—73; Pais, Ősv. 42—63, 166—9; Király: MNy. 70: 1—11, 157—73; Bernáth: MNy. 80: 75—7.

A SZÓÖSSZETÉTEL

Írta: Zelliger Erzsébet

A szóösszetétel sajátos folyamat a szóalkotási módok között, amelynek eredménye az összetett szó. A szervetlen módon keletkezett összetett szavakat leszámítva a kérdéses lexémák összetevői között mindig valamiféle szintaktikai viszony van. Az átmenet fokozatai: szoros szószerkezet → összetettszó-előzmény → összetett szó; elhatárolásuk, illetve a nyelvi adatnak összetett szóként való értékelése általában csak több szempont együttes figyelembevételével lehetséges, de ebben az esetben is jórészt csak megközelítő biztossággal. Egyébként ezek a jellemzők egy-egy összetett szó esetében nem mindig vagy nem egyforma mértékben vannak jelen.

A legfontosabb jellemzőként a következőket vettük tekintetbe: Tulajdonnévi funkcióban a szoros szószerkezet rendszerint összetett szóvá válik. Az összetett szóvá válást segíti a terminusszerep. — Ugyanannak a szintaktikai viszonynak a jelöletlen és a jelölt grammatikai megformálása esetén az előbbi túlnyomó többségben összetett szónak minősül. Az igeneveknek a bővítményeikkel való kapcsolatukban ugyancsak erős összerántó erejük van. — Amennyiben az új szó jelentése más, mint az összetevő elemei jelentésének az összege, feltétlenül összetett szónak számít. — Az egyes nyelvi elemek összetett szóként való értékelését nyelvi utóéletük is befolyásolja. Figyelembe veendő a nyelvi elem szótagszáma és toldalékolásmódja is. — Az *-s*, *-i*, *-ú*/*-ű* képzős alaptagnak a bővítményi tagjával való kapcsolata általában igen szoros, az összetett szóét megközelítő, mégsem minden esetben éri el ezt a fokot. — Az összetett szavakra jellemző hangsúlyviszonyokat (bár igen fontos és jellemző kritérium) a régi nyelvi adatok esetében nem lehet vizsgálni, és így figyelembe venni sem. — Ugyancsak több esetben támpontot adhat a kérdéses kapcsolatnak viszonylag rendszeres egybe- vagy különírása.

Ez a fejezet az igei, a névszói és az igenévi összetételeket tárgyalja. Az egyéb szófajok összetett szavaival a megfelelő fejezetek foglalkoznak.

Örökségünk az ősmagyar kor kezdetén

A magyar szókészlet összehasonlító etimológiai vizsgálata alapján megállapítható, hogy az összetétellel keletkezett elemeinek egy vékony rétege a rokon nyelvi együttélés korában, illetőleg az ősmagyar kor kezdete táján keletkezett. Ezeknek a szavaknak a szemantikai csoportjai többnyire jól körülhatárolhatók:

jórészt tágabb értelemben vett rokonságnevek *(atval* 'mostohaapa', *lëány)*, embert, embercsoportot jelölő szavak *(ifjú, embër, férj* 'férfi' stb.; *magyer* > *magyar* ~ *megyer)*, testrésznevek *(jonh* 'gyomor', *orca)* és számnevek (*kilenc, harminc, nëgyven, ötven* stb.) tartoznak közéjük. Etimológiailag valamennyiük ősi szókészleti elemeinkből építkezik. A magyarnak pontosan megfelelő, de legalábbis hasonló szemléleten alapuló összetett szavak mutathatók ki a legközelebbi rokon nyelvekből: *hatvan* ~ vog. *χåt-pėn* '60'; *orca* < *orr* + *száj* ~ ~ vog. *ńol-tus* 'arc', tkp. 'orr + száj'; *lëány* 'zsenge, ifjú + anya' ~ vog. *viś-nē* 'leány' (*viś* 'kicsi', *nē* 'nő'), illetve osztj. *āj-nē* 'leány' (*āj* 'kicsi', *nē* 'nő'). Grammatikai felépítésük is hasonló, legfeljebb művelődéstörténeti, történelmi kritériumok alapján tehető fel némelyekről, hogy a rokon nyelvi együttélés korában keletkeztek (például *hetven, nyolcvan*). Ez más esetben kevésbé látszik valószínűnek *(magyar)*, vagy határozottabban az ősmagyar kor elejére tehető némelyiknek a kialakulása *(kilenc, harminc)*. Az egész csoportra egységesen jellemző, hogy jórészt már az ősmagyar kor folyamán elhomályosult összetett szó voltuk. Erre enged következtetni, hogy az ómagyar kor elején ezeknek a szavaknak az összetételi elemei közül legfeljebb az egyik (például *ötven*), olykor azonban már egyik sem (például *ember*) azonosítható önállóan élő szóval.

1. Az ősmagyar kor kezdete táján keletkezett összetett szavak tekintélyes része mellérendelés.

Összefoglaló jellegű a már említett *orca* > *arc* szón kívül az *embër* (*em* 'nő, asszony' + *bër* [~ *férj*] 'férfi'), és ha az etimológia helyes, a *nép* (*né* 'nő' + *fi* 'férfi'). Szemantikai szempontból így az összetevőiket tekintve az *embër* és a *nép* szavunk hasonló lenne, de az előbbiben az összefoglaló jelentésű összetett szó a nő és a férfi által képviselt fajta egyedére, az utóbbiban a nők és a férfiak alkotta közösség egészére utal. Az ezekben a szavakban kimutatható összetételi mód a rokon nyelvekben is jellemző; vö. vog. *ā̈yi-pi̯y* 'gyermek' (tkp. 'leány + fiú') (ChrestVog. 75); osztj. *naj-ort̯et* 'jó szellemek' (tkp. 'úrnő + fejedelem') (ÉOsztjSzj. 43), *„vuą̄š-neη-χo"* 'városi ember' (tkp. 'városi nő + férfi') (ÉOsztjSzj. 44).

A magyar nyelv történetének hajnalán keletkezett mellérendelő összetett szavak másik csoportjában az összetevők rokon jelentésük révén kapcsolódtak egymáshoz: *jonh* (**jo* 'belső rész' + **hon* 'has'); *férj* 'férfi' (*fi* + + **er(j)* 'férfi'); *férfi (férj* + *fiú)*.

2. Korai összetett szavaink fennmaradó része alárendelő szerkezetű. — Minőségjelzős a már elemzett *lëány*, valamint az *ifjú (i* 'kicsi' + *fiú)*, *magyar* ~ *megyer* (*magy* [népnév] + *er* 'férfi'), *szomjú* (**śom3-* 'éhes, szomjas' + *jonh-ú* 'gyomrú'). Mennyiségjelzősek a kerek tízest kifejező számnevek: *harminc* tkp. 'három tíz', *nëgyven* 'négy tíz', *ötven* 'öt tíz' . . . *kilencven* 'kilenc tíz'. A 'tíz' jelentésű elem az összetett szóban főnévi értékű. (Ugyanilyen felépítésűek a későbbi keletkezésű, kerek százasokat kifejező számneveink: *kétszáz, háromszáz* stb.)

Szerkesztési módját tekintve — az alaptag etimológiájától függően — többféle elemzése lehet az *atval* szónak. Ha ez a *fél* főnévnek az összetett szóban velarizálódott alakja, (vagy a finn *puoli* 'oldal, a fele valaminek; fél' megfelelője), akkor a magyar összetett szó birtokos jelzős szerkezetű. Hasonló felépítésű és azonos jelentésű összetett szavak más rokon nyelvekben is van-

nak: cser. *ača-wel;* finn *isä-puoli;* lp. *ačʹče-bælle* 'mostohaapa', tkp. 'apa-fele'. Az is lehetséges, hogy az alaptag a mostohasági viszonyt kifejező osztj. *-ŭăt* elemmel egyeztethető. Ebben az esetben a magyar összetett szó minőségjelzős szerkezetű lehetne.

A *kilenc* ('kívül tíz', tkp. 'egy kivételével tíz') hasonló szemléletmódot tükröz, mint az azonos jelentésű obi-ugor szavak: vog. É. *ontollou* 'kilenc' (tkp. 'oldal a tízhez'); osztj. *əiərʲiòŋ* 'kilenc' (tkp. 'egy fölös tíz'). Ezek a határozós összetett szavakkal mutatnak rokonságot.

Az ősmagyar korban keletkezett mellérendelő összetett szavaktól egyes nyomok a szóképzés felé mutatnak (például *-hat/-het*). Bizonyára voltak olyan összetett szavaink is, amelyekben az elő- és az utótag egymás szinonimája, s valószínűleg ikerszavaink is lehettek, noha ilyeneket nem tudunk kimutatni.

Az alárendelő szókapcsolatok közül a jelzős szerkezeteknek összetett szóvá való sűrűsödésével folyamatosan találkozhatunk a nyelvtörténet során. — Hasonló utat: a szerkezetből való szoros összetapadást olyan szókapcsolatok is bejárták később, amelyekre összetett szóként a magyar nyelv kezdetéről nem mutatnak nyomok, de amelyek az összetettszó-előzmény fokán bizonnyal meglehettek. Elsősorban az afféle igeneves szerkezetekre gondolhatunk, amelyek a legközelebbi rokon nyelvek tanúsága alapján igen kedveltek lehettek, és amelyeknek a folytatásai, illetve megfelelői régi nyelvünkből kimutathatók. Ilyen alanyos szerkezet például a vog. Szo. *siʹmɛ ētᵣγə̑laʹnɛ nē, siʹmɛ ētᵣγə̑laʹnɛ χ̮um* 'szíve éhségérző nő, szíve éhségérző férfi' (VogIgn. 143), vö. *lábafájó (ember), vérehulló (fű);* vog. Szo. *am ti ū̆nlən βöörumɒ* 'az én laktam erdő' (VogIgn. 150), vö. *madárlátta (kenyér);* osztj. É. *tōrəm pàrdəm tàś anʲ χoləl* 'az istenadott nyáj nem fogy el' (VogIgn. 230), vö. *istenadta*, illetve a *lóforgató (malom), farkasordító (tél), agyafúrt, eszeveszett.* A *favágó* típusú tárgyas összetett szó előzményei ugyancsak jelentkeznek: vog. É.: *sētəp vārəp nē* 'fonalkészítő nő' (VogIgn. 56); vog. É. *kēr vārnə sāt kuśnəśən* 'vaskészítő hét kovácsának' (VogIgn. 118).

Az ősmagyar korban keletkezett alárendelő összetett szavaink, illetve azok a típusok, amelyek belőlük kirajzolódnak, szervesen folytatódnak a korai ómagyar kor szóösszetételi folyamataiban. Részletes elemzésük ezért célszerűbbnek látszik amazokkal együtt. Arról azonban nem mondhatunk le, hogy a fennmaradtak csekély számát figyelembe véve — ne soroljuk fel őket külön is. Közszói használatú közülük a *hónal(j); hétfő, vasárnap, hónap, ünnep.*

A korai ómagyar kor legelejének a névanyagából az ősmagyar kor második felének, végének tulajdonnévi rendszerére is következtethetünk. A személynevek közül olyan óvónevek tartoznak vizsgálódási körünkbe, amelyek mondatok lexikalizálódásával keletkeztek: *Nëmhű, Nëmvaló, Mavagy* stb. A totemisztikus névadással lehet kapcsolatban az An.: *opaforcof* személy- (vagy talán nemzetség-)név, amely olyan jellegű, mint a török etimológiájú *Tʼonuzaba* ~ *Tʼonuzoba* 'Disznóapa' személynév. — A földrajzi nevek közül (a későbbi ilyen típusúak alapján) általánosan használatos lehetett a *kŏz* alaptagú, víznevekhez kapcsolódó tájnév: Konst.: *ἀτελχούζου.* Törzsi-nyelvjárási elterjedtségűek lehettek a *jó* és az *ügy* alaptagú folyónevek. Valószínűleg éltek már az *elü* ~ *elv* alaptagú tájnevek is. Ősmagyar kori összetett szó lehet a törzsszövetség neve: An.: *hetumoger.* Összetett szónak érezhették a Konst.: *κουρτουγερμάτου* törzsnevet, és esetleg a korai összetett tulajdonnevek közé sorolható az An.: *dentumoger* adata is.

Összetett szavak és szoros szókapcsolatok az ősmagyar és a korai ómagyar korban közszói használatban

Szórványemlékeink jellegéből fakad, hogy a bennük található magyar szavak igen jelentős része tulajdonnév, illetve a közszavak tulajdonnévi vagy ahhoz közeli szerepben fordulnak elő. Nem csekély gondot jelent tehát e két csoportba tartozó szóanyag különválasztása. Grammatikai szempont nem található, amelynek alapján elkülöníthetők lennének az összetett közszavak és az összetett tulajdonnevek: ugyanazok az összetételi típusok találhatók mindkét kategóriában. A tárgyalás során a közszavak között szerepelnek azok a lexémák, amelyek valószínűsíthető közszói előzményük és utóéletük folytán egyértelműen idetartoznak: *bükkfa, verőfény, általút* stb. Azok a tulajdonnevek is a közszavak között kaptak helyet, amelyek ilyen szófaji minőségükben váltak összetett szóvá: *Szekszárd, hadnagy.*

Szerves szóösszetétel

Két lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok

A rokon nyelvi együttélés korából örökölt és az ősmagyar korban keletkezett összetett szavaink két tőmorfémát tartalmaznak (l. 524—5). Ugyanez mondható el a korai ómagyarban keletkezett összetett szavaink többségéről is.

Mellérendelő összetett szavak

Olyan összetett szavak, amelyekben az elő- és az utótag között mellérendelő mondattani viszony van, szókincsünk legkorábbi rétegében is voltak, így természetes, hogy az ősmagyar, sőt a korai ómagyar korban is keletkeztek ilyenek. Ezeknek több típusuk van.

Képzővé vált összetételi elemek. — Az ősmagyar kor korai szakaszában keletkezhettek azok az összetett szavak, amelyeknek utótagja a korszak végére képzővé vált.

1. A *-hat/-het* képző összetételi előzményeként az ősmagyar kor mondatszerkesztésében halmozott állítmányok esetén egymás mellé kerülhettek a mozgást kifejező igék és az 'előrehalad, megy' jelentésű *hat: jár+hat, kel+hat, mëgy+hat, jut+hat, fut+hat;* vö. JókK. 10: *mehetuala*, 98: *ÿuthaſſak;* BécsiK. 116: *futhatnac;* stb. A szintaktikai viszony szorosabbá válása összetett igét eredményezhetett. A változás folyamatának magyarázatában gondot jelent, hogy a nyelvemlékes kor hasonló típusú egyéb összetett igealakjai megőrizték bizonyos önállóságukat, és a külön-külön való hangsúlyozás mellett külön is toldalékolódnak: *járok-kelek, járás-kelés* stb. (Csupán a *rúgkapál* nem válik szét elemeire a toldalékolás során.)

A képzővé válás folyamatában a *hat* nyomatékának elvesztése, hangalaki illeszkedése és a jelentésének az általánosulása, illetve elhomályosulása következhetett be. Ez szükségképpen együtt kellett, hogy járjon az előtagként előforduló igék körének jelentős kiszélesedésével: HB.: *mulchotıa;* KT.: *ſcıulheſſen, maradhaſſun, leÿeſſen, ıllethet* stb. (l. 63—4).

A *hat* ige képzővé vált ugyan, de jelentésbeli továbbfejlődéssel ('vkire hat stb.') önálló használata is megmaradt.

2. A *-ság/-ség* képző összetételi előzményeire, illetőleg eredetére vonatkozóan igen sok bizonytalansággal állunk szemben. Kétségtelen, hogy önálló szóból keletkezett, valószínű, hogy ez a szó — esetleg nyelvjárási megoszlással — palatális és veláris hangalakkal egyaránt élhetett: *ság* ~ *ség*. Eredeti jelentése 'domb, halom' lehetett, és talán ez a kiindulása a képzővé válásnak is. Kérdés azonban, hogy az összetett szói előzményében az előtagként szereplő szóval milyen: alá- vagy mellérendelő mondattani viszonyban lehetett. Első származékai feltehetően gyűjtőnevek voltak. Korán feltűnnek a vele alkotott származékok között az elvont főnevek: HB.: „munhı *uruzagbele*"; KT.: „*ſcuz ſegnec* tukere"; KTSz.: *cuetſegum;* stb. — Mindezek a változások még az ősmagyar korban játszódtak le, hiszen a korai ómagyarban melléknevekből (KTSz.: *ſcobodſagut, dÿchev ſegut* stb.), sőt igékből is képez elvont főnevet: HB.: „ÍV *uımadſagucmıa*"; HBK.: *bırſagnop* (l. 211—2). — A *ság* és a *ség* eredeti jelentésében önálló szóként ugyanakkor tovább élt, miként erről földrajzi neveink máig tanúskodnak.

Mellérendelő összetett szavak és szoros szókapcsolatok. — Fő típusai: a kettőztetés, az ikerítés és a mellérendelő összetett szavaknak két önálló hangalakkal és jelentéssel bíró szóból való alakulása.

1. A mellérendelő összetételi folyamat lazább szerkesztésű elemeire, mint a szóismétlés, kettőztetés, a fő szófajok körében nincsenek adataink, de az indulatszók és a névmások között előfordulnak.

2. A mellérendelő összetett szavak egy része ikerítéssel keletkezett. Ez a szóalkotási mód azonban annyira játszi hangulatú, expresszív erejű produktumokat hoz létre, hogy azok tartalmi és normatív okokból a fennmaradt nyelvemlékekben aligha kaphattak helyet. Meglétükre csak bizonytalan fogódzóink vannak. A szóalkotásnak ez a módja ismert a rokon nyelvek körében. Az osztjákban elsősorban folklorisztikus szövegekben fordulnak elő: osztj. Irt. *saūlıŋ paulıŋ* 'száguldó—harsogó', vö. *śamleŋ* ~ *śawleŋ* ? 'csörgő'; osztj. Serk. *aχaśə waχaśə* 'vidám ember', vö. talán *wā̆χə́ŕi* 'gúny, tréfa', *śiχərta piχərta* 'csikorog' (FgrÉrt. 10. sz. 43) stb. A magyarhoz hasonlóan a második elem ezekben bilabiális mássalhangzóval kezdődik. — Elvétve előfordul az ikerszó két összetevője között palatális—veláris szembenállás is: osztj. K. *tiŋer-toner* 'szitakötő—pillangó' (uo.). Tekintetbe kell vennünk, hogy a kései ómagyarból már viszonylag bőségesen adatolhatóak: *csigabiga, zenebona, tarkabarka* stb. Támogatja az ikerszavak korai meglétére vonatkozó feltevésünket, hogy a személynevek körében halvány nyomok mutatnak a becéző ikerítés meglétére. A mai kiolvasó gyermekverseknek az egész nyelvterületen elterjedt ikerszavas kezdetei (*ëgyëm-bëgyëm, ëtyëm-pëtyëm, ëgyedëm-bëgyedëm* stb.) igen régi eredetűnek látszanak. (Alapjuk az *ëgyëm* < ? *így*+*ím*.) Talán nem túlságosan merész feltevés, hogy ilyenek a korai ómagyarban is lehettek. Az ikerszavak kor-

szakunkban való megléte mellett szólhat némely szavunk esetleges ikerszóból történt önállósulása: *íz-bíz, ízës-bízës* :> *bűz, büdös*.

3. Az önálló szavakból alakult mellérendelő összetett szavaink között főnevek, melléknevek és számnevek vannak.

A) Adataink szerint a mellérendeléssel keletkezett összetett főnevek az ősmagyar koriakhoz hasonlóan rokon értelmű — azonos mondatrészszerepű — szavak összetapadásával keletkeztek. Ilyen az 1268: *lapsar* hn. *(láp* 'vízinövényekkel benőtt mocsár' + *sár* '(folyós) mocsár') (OklSz.). Bár ez a szó csak helynévi adatokból idézhető, talán közszóként is élt, de példája alapján legalábbis következtetni lehet ilyen összetett szavak korai ómagyar kori keletkezésére.

Szinonim szavak kapcsolatából úgy is keletkezett összetett szó, hogy az előtag jövevényszó, az utótag pedig magyar. Ez utóbbi jelentésének a terjedelme a szélesebb, a jövevényszóval ennek egy fajtáját jelölik: 1230: *wizahal*, 1255/: „Arborem *Luchfenew uocatum*", 1328: „Milii *borkules* wlgariter dicti"; vö. még 1372: *Borfeneu* (OklSz.). Az összetett szó elő- és utótagja így egymással magyarázó viszonyban van, de a nyelvi tudat számára az ilyen összetett szavak könnyen átértékelődhettek alárendelő minőségjelzősökké. Lehetséges, hogy szókészletünk egyes idegen eredetű elemei az efféle tautologikus összetett szavak révén honosodtak meg nyelvünkben. — A latin *Dominus Deus* fordítása lehet a KTSz. *ur iftennec* adata. Toldalékolása alapján lazább szerkesztésű mellérendelő: HB.: ? „Wmagguc *uromc ıften* kegılmet"; vö. még MünchK. 49ra: „Te *vzad iſtèned* èg *z* ʒèzelſed te *vzadat iſtènedèt*", de esetleg alárendelő jelzős szókapcsolatnak is tekinthető; vö. JókK. 71: „*vr yſtennek* elewte"; FestK. 219: „ew mỳ *wr yſtenewnk*".

B) Mellérendelő összetett szavaink között néhány melléknév is akad. A több-kevesebb valószínűséggel ide sorolható egy-két korai adat lószínnév: 1311: „Equi sui *Zuk Zaar* coloris" (AnjouOkm. 1: 236). A *szögszár* (*szög* 'világosbarna' + *szár* ~ *sár* 'sárga; szőke') adatunknál jóval korábbi: 1218: *Sacsard* (Szekszárd) (PRT. 1: 644). Itt az illeszkedett forma a *szög* előtagnak az elhomályosulása után bekövetkezett hangrendi változásáról tanúskodik. Ebből a szóösszetétel még korábbi voltára lehet következtetni. — Talán mellérendelő összetett szóként értékelhető az 1270: *Feketeupey* (vö. *pej* 'vörösesbarna') (Györffy 1: 67) adat. Ha az idézett szó színárnyalatot fejez ki, inkább alárendelő szerkezetű összetett szónak minősül (l. 531).

C) A *harmincëgy—harminckilenc*, *nëgyvenëgy—nëgyvenkilenc* ... *kilencvenëgy—kilencvenkilenc* számnevek az alacsonyabb értékű, nem kerek tízesekétől eltérő módon keletkeztek. Szerkezetük kapcsolatos mellérendelő viszonyt tükröz: *harminc (és, mëg) ëgy* stb. Hasonló felépítésű számnevek számos nyelvben vannak, azt azonban aligha kell feltennünk, hogy ezek bármelyike hatással lett volna a magyar számnevekre.

Bár adataink csak a kései ómagyarból valók, feltehető, hogy e számnevek kialakulása az ősmagyar korban történhetett meg: MünchK. 5v: *Nèguen kilènć;* 1490 k.: *armiç ege* (harmincegy), *ucteuen chectu* (ötvenkettő) (Gl.).

Alárendelő összetett szavak és szoros szókapcsolatok

Az alárendelő szószerkezetek szoros szókapcsolatokká való fejlődésén keresztül a szintagmáknak megfelelő összetett szavak keletkeznek. Vannak tehát

alanyos, tárgyas, határozós és jelzős (ezen belül minőség-, mennyiség- és birtokos jelzős) összetett szavak.

Alanyos összetett szavak és szoros szókapcsolatok. — A mondat szintjén az alany és az állítmány szerepében használatos lexémák nincsenek olyan állandó és szoros kapcsolatban egymással, mint amilyen szoros ennek a két fő mondatrésznek a bővítményeikkel való összetartozása. Ez magyarázza, hogy az ilyen alany—állítmányi viszonyból nem keletkezik összetett szó. Alany—állítmányi viszony azonban a mondat alsóbb szintjein, bővítmény jelzőjeként is létrejöhet. Ennek következtében alanyos összetett szavaink vannak bár, és ezek a többi alárendelő összetett szóhoz hasonlóan viselkednek, számuk, arányuk jóval kisebb, mint a többi összetett szóé.

Az alanyos összetett szavak alaptagja melléknévi használatú melléknévi igenév, bővítményi tagja az a főnév, amely a cselekvés alanyát fejezi ki: 1333: *Istenwetthe* szn. (OklSz.) ~ 1349: *Istenuetethe* szn. (MNy. 10: 81). Az alaptag — mint a rokon nyelvi megfelelők is mutatják (l. 525) — folyamatos melléknévi igenév is lehet: 1273: „*menyte*gudurre" (vö. mennyütő), jelentése: 'villám ütötte (gödörre)', 1329: „*Menytuch*zigeth" (OklSz.).

A korai ómagyarban esetleg több alanyos összetett szó is élhetett, de az igenevek használatának a visszaszorulásával az alanyos összetett szavak keletkezése is ritkábbá vált. Aligha véletlen, hogy adataink tulajdonnévi szerepben mutatják őket; vö. 1363: „*Menitte*mezev" 'villám ütötte (mező)' hn., 1498: *Hasfayo* szn. (OklSz.).

Tárgyas összetett szavak és szoros szókapcsolatok. — Tárgyas összetett szavakkal az ősmagyar kortól számolhatunk: szerkezeti előképeik a rokon nyelvi együttélés korától fogva léteztek, első nagyobb összetett szói csoportjaik a tárgy ragtalanságával, illetve a ragtalan és a *-t* ragos tárgy kettősségének kezdeteivel függhetnek össze.

A tárgyas összetett szavak alaptagja többnyire folyamatos melléknévi igenév, bővítményi tagja főnév. A tárgyas viszony az összetett szavakban mindig jelöletlen: [1079]: „Rerum fugitivarum collector, quem vulgariter *joccedeth* [ɔ: *joscedech* (jószedő)] dicunt" (OklSz. Pótl.); [1237—1240]: *megemuto* (megyemutó), *guznoov* (disznóóvó) (PRT. 1: 784, 786); 1300 k.: „*Cuhurdov*hut" hn. (Kőhordó-út) (HazOkm. 3: 48). A tárgy — adataink alapján — elsősorban iránytárgy: 1300/: „Asguth*erdewow*" (erdőóvó) (OklSz.); 1315: *Ukuritow* hn. (Csánki 1: 482); 1318: *Themlechou*, 1340: *Wyzmereu* (vízmerő) (OklSz.). Van azonban adat az eredménytárgyra is: 1302/: *Mezmeuelew* hn. (OklSz.); vö. még: 1357: *Kenersytou* (kenyérsütő) (OklSz.); 1380 k.: *Sutor: sarwaro* (Gl.). Adataink némelyike a birtokos jelzős összetett szavakkal mutat rokonságot. — Kivételesen az alaptag ige is lehet; vö. MünchK. 70rb: *meggèc* 'mit tegyek', 74vb: *mèčček* 'mit teszek' stb.

Az ÓMS. *furolm thudothlon* adata a szoros szókapcsolat fokán összetételi előzmény: a bővítményi tag ragtalansága mindenképpen az összetett szavakra jellemző a korai ómagyarban. A fosztóképzős alaptag azonban erősen kirí a korszakból származó adataink közül. Később azonban az ilyen típusú összetett szavak is előfordulnak, mégpedig *-ó/-ő* képzős alaptagú összetett szavak ellentéteképpen: *írástudó : írástudatlan, szófogadó : szófogadatlan.*

Adataink között főnévi igenévi és befejezett melléknévi igenévi alaptagú tárgyas összetett szavak nem fordulnak elő.

A keresztény terminológia kialakulásával kapcsolatban keletkezett a tárgyas összetett szavak sorába illeszkedő *húshagyó* szavunk; vö. JókK. 26: „*huſſhagyo* nappba". Bár adatunk csak a kései ómagyar kor elejéről van rá, a vele szoros szemantikai kapcsolatban levő és korai ómagyar kori adatolású *húsvét* (TÖ.) szavunk alapján valószínűsíthető a *húshagyó*-nak is a jóval korábbi megléte. Létrejöttét idegen nyelvi (szerbhorvát vagy szlovén) hatás is támogathatta.

Határozós összetett szavak és szoros szókapcsolatok. — A határozós szerkezet alaptagja általában ige, esetleg igenév vagy *-ás/-és* képzős főnév lehet. Az igék határozószói bővítményei az igekötővé válás irányába mozdultak el.

Az igenevek, *-ás/-és* képzős főnevek és határozói bővítményeik különösen mint szakkifejezések összetett szóvá forrhattak. Az összetett szó alaptagja legtöbbnyire folyamatos melléknévi igenév, bővítményi tagja határozószó; vö. 1359: „*felyulchapo*molon", 1369: *Alolchapo* (OklSz.). — Az igenévi alaptag és a ragos névszó mint bővítményi tag viszonya olykor nem haladja meg a szoros szókapcsolat fokát: 1326: *Arpal yreu* (árpával érő, ti. körte) ~ vö. 1394: „*arpalyreu*kuruel" [!] (OklSz.).

Van adatunk az *-ás/-és* képzős alaptagú határozós összetett szóra is: 1297: *Fyunwztas* (füvönosztás) (OklSz.). — A mérés eszközét, esetleg mértékegységét minőségjelzős szerkezetű összetett szóval jelölték: 1327: *fyuketel* (fűkötél) (OklSz.). — Erősen vitatott kérdés, hogy a *füvönosztás* szavunk pontosan mit jelent. Gazdaságtörténetileg nincs ugyanis tisztázva, hogy a földterületet felszántás előtt, tehát fűvel benőtt állapotban osztották-e fel, vagy a felszántott területek közötti füves sávokig mérték ki a területet. Az egymással szoros szemantikai kapcsolatban levő két szó *(füvönosztás, fűkötél)* grammatikai szerkezete jól elemezhető. Mivel mindkettő fontos szakkifejezése lehetett a korabeli földművelésnek, jogosan tarthatjuk őket összetett szónak.

A korai ómagyarban keletkezett határozós összetett szavaink jelöltek. Ennek alapján igen korai lehet az a néhány lexéma, amelyben a határozós viszony jelöletlen: 1327: *Vizkuzureu* 'vízzel vagy vízen köszörülő (malom)' (OklSz.); vö. 1395 k.: „vas *kezthew*" (kesztyű) (Gl.). A *kesztyű* tulajdonképpen 'kézre tevő' jelentésű lehet, és az összetett szó alaptagja a *të-sz* ige folyamatos melléknévi igenevének régi, a korai ómagyar kor folyamán nyelvünkből kiavult alakját őrzi. Ugyanez maradt fenn a jóval későbbről adatolható *előte* 'a kemence szája elé helyezett ajtószerű tárgy' (1797: TESz.) szavunkban is, amelyet az elmondottak alapján ugyancsak korai ómagyar kori keletkezésűnek tarthatunk.

A határozós összetett szavak között előfordulnak olyanok is, amelyekben az alaptag állítmányi szerepű nem igei természetű szófaj. A *tizën* és a *huszon* bővítményi tagú számneveink tartoznak ide. Több rokon nyelvben a magyarhoz hasonlóan alakulnak a tízen felüli egyeseket jelölő számnevek: vog. T. *lu-tɔmɔr-uki* 'tizenegy' (VNyj. 278); lp. *lokjë ŋalʲbnɛ ąkχtą* 'ua.' (MSFOu. 55: 109); stb. A vog. *tɔmɔr* jelentése 'rá', a lp. *ŋalʲbnɛ* '-on/-en/-ön'. A kései adatolhatóság ellenére a magyar megfelelők keletkezését igen korainak tekinthetjük; vö. JókK. 1.: „*tizenket* apoſtalt", 90: „ez elſew *tyzenkettenek* egyk"; MünchK. 7r: *tizèn hat, tizènhet* stb. Idegen nyelvi hatást nem kell feltennünk ezeknek a számneveknek a keletkezésével kapcsolatban. A *huszon* előtagú számnevek a *tizën-* előtagúak mintájára keletkeztek; vö. MünchK. 90va: *huzon ɔt;* 1490 k.: *vsuharum* (Gl.); stb.

Minőségjelzős összetett szavak és szoros szókapcsolatok. — A minőségjelzős szószerkezetek (l. 681—7) és az ezekből sűrűsödött összetett szavak a magyar nyelv kezdeteitől fogva megtalálhatók (l. 524).

1. A minőségjelző egyik kifejezési formája a melléknév. A szerkezeteknek megfelelően az ilyen összetett szavaknak is az alaptagja főnév, a bővítményi tagja melléknév. A több szófajú szavak mint bővítményi tagok legtöbbnyire melléknévi értékükben váltak összetételi elemmé, szerkezeti felépítésüket tekintve pedig a korszak nyelvi tudata számára tőszónak minősültek: VárReg. 321.: *Heuiuz* hn. Némelyek közülük a korai ómagyar kor során vagy még előbb váltak elhomályosult összetett szóvá: 1193: „Faer*egiaza*" hn. (Fehéregyháza; *egyház* 'szent ház') (ÓMOlv. 53); 1262: *Igku* hn. 'Szentkő' (Csánki 3: 610); vö. még JókK. 38: *ydneppre (id* 'szent' + *nap)*. Ugyancsak korán tapadhatott össze a *jó* melléknév és az *ember* szavunk, amelyből az 1275: *Jambur* szn. (ÁÚO. 9: 134) adattal dokumentálható *jámbor* melléknév alakult; de l. 1251/: *Joember* szn. (OklSz.). (A *tëgnap* és a *holnap* szóról l. „A határozószók" c. fejezetet.) Jelzői szerepben vált az összetétel bővítményi tagjává az *által* és a *gyalog* is: 1241/: *Althalwth* (ÁÚO. 7: 84); 1258: *altalparlac*, 1295: *Általpotok* (OklSz.); illetve 1338: *golugwth* (OklSz.).

Némelyik minőségjelzős szoros szókapcsolat, illetve összetett szó bővítményi tagja későbbi korszakokban más alaptagokkal való kapcsolatban is megjelenik. Így az összetett szavaknak sajátos típusai alakulnak ki. A korai ómagyar adatok ezeknek a típusoknak az előfutárai. Ilyen: 1251: „Cher*uoduiz*" hn. (Cservadvíz) (OklSz.). A *vadvíz* szóban a *vad* jelentése 'nem várt helyen feltörő, serkenő', amely a későbbi *vadhús* 'a kötőszövet megvastagodása sejtburjánzás következtében', *vadhajtás* stb. összetett szóban is jelentkezik. — A *vad* 'vadon növő, nem termesztett' jelentésben szerepel az 1298: *vodberekina* (OklSz.) adatban. Ez az előfordulása valószínűleg szoros szókapcsolatnak minősíthető: a berkenye soha nem vált termesztett fává. Azok a későbbi összetett szavak, amelyek a *vad*-nak mint bővítményi tagnak az itt tárgyalt jelentését példázzák, ehhez képest többletet jelentenek: a puszta alaptag a termesztett növényt, tenyésztett állatot nevezi meg: *alma, szőlő, körte*, illetve *disznó, galamb, kecske* stb., a *vad* bővítményi taggal együtt viszont a vadon élő változatra utalnak, sőt olykor a termesztetthez csupán külsőleg hasonlító növényt nevezik meg: *vadszőlő, vadzab* stb.

Korai adatainkban a melléknévi jelzős szerkezet olykor mint tájékozódási pont megnevezése szerepel, és így — a földrajzi nevekhez közeli használatban — az összetett szavakat megközelítő szorosabb összetartozást tulajdoníthatunk neki: 1275: „Ad duas arbores piri *Wereskurtuel*", 1329: *chunkafa* (OklSz.). Ezek azonban nem igazán földrajzi nevek, így sem tulajdonnévként, sem köznévként — erre egész utóéletük utal — nem váltak összetett szóvá.

Az összetett színnevek esetében az alaptag főnévi, a bővítményi tag melléknévi értékben fordul elő: 1309—1318: *ueres pegy* 'vörös tarka, foltos' (Györffy 1: 67); 1337: *kykpeg* (Nyr. 6: 124). Ilyen lehet az 1270: *Fekcteupey* (Györffy 1: 67) is, ha a jelentése 'sötét vörösesbarna'. Ez a szó azonban mellérendelő összetett szóként is felfogható (l. 528).

A korai ómagyarban az *-s* melléknévképzős jelzős szerkezetekből legfeljebb névvé válva lettek összetett szavak: 1243/: *ykrusegerfa* (OklSz.); — de: 1268/: *Fyucsuth* hn. (MonStrig. 1: 553); 1314: *arcusvth* hn. (OklSz.). Ugyanez mondható el az *-i* melléknévképzős jelzői szerkezetről is: HB.: *munhi uruzagbele.*

(Az összetett szó később az *i* nélküli változatból alakult. L. még 541—6.) A szerkezetjelleg ezekben a típusokban bizonyára azáltal erősebb, hogy az eleven melléknévképző a jelző és a jelzett szó viszonyát mintegy jelölttté tette. Az összetett szóvá válás legfeljebb az olyan esetekben indulhatott meg, amikor a szerkezet terminussá vált: 1245: *Luoslegen* (lovaslegény) (OklSz.); 1247: *Luosicsag* [ɔ: *Luosiobag* ?] (lovasjobbágy) (MonStrig. 1: 364).

Összetett szavakban a melléknévi jelző szerepében olykor melléknévi igenév is előfordulhat: 1312: *Verofyn* hn. (Györffy 1: 333); vö. 1405 k.: *vefel: pitalamus* [ɔ: *epitalamus*] tulajdonképpen 'vevő fél' (Gl.). A melléknévi jelzős szavakhoz és szoros szókapcsolatokhoz hasonlóan ezek is általában alany—állítmányi viszonnyal állnak transzformációs viszonyban; vö. 1405 k.: *wolegen : sponsus* tkp. 'vevő legény' (Gl.), azaz a *legény vevő*. Előfordul azonban, hogy az alaptag a bővítményi tagban kifejezett cselekvés helyét nevezi meg: 1291: *Akaztofa* (OklSz.), vagyis 'fa, amire akasztanak'. A későbbi korszakokból bővebben idézhetők példák erre a típusra: *mosóház, fürdőkád, sütőház* stb.

Az olyan szerkezeteket, amelyeknek az alaptagja *-ú/-ű* képzős melléknév, az egész magyar nyelvtörténet során szoros szókapcsolatnak tekinthetjük; vö. JókK. 70: *yokeduew*. Közszóként csak akkor válnak összetett szóvá, ha együttes jelentésük több, illetve más, mint csupán elemeik jelentésének az összege. Talán efféle a korai ómagyarban a *jóképű;* vö. 1380 k.: *yokypyu: pulcer* (Gl.). Ilyen előzményre tekint vissza a *-szerű*, amelynek sokáig egyetlen nyoma éppen korszakunk végéről idézhető: 1350 k.: *scukscerech* (Gl.). — Az *-ú/-ű* melléknévképzős főnévi alaptagú szoros szókapcsolatok bővítményi tagja lehet még főnévi és névmási minőségjelző, sőt mennyiségjelző is. (Ezeket l. 534.)

A melléknévi jelzős összetett szavak közül néhányhoz hasonló a németben is van: *vadvíz* ~ *Wildwasser*, *verőfény* ~ *Schlaglicht* stb. Ezek között azonban a származásbeli kapcsolat nem valószínű, hanem azonos szemléletmódot tükröznek.

2. Minőségjelzői szerepben a főnévi jelző a korai ómagyar korban meglehetősen gyakori volt (l. 684). Ennek következtében viszonylag szép számmal jöttek létre ilyen jellegű összetett szavak. Csoportjaik elsősorban szemantikai alapon rajzolhatók meg. Közöttük vannak olyanok is, amelyek némi rokonságot mutatnak a birtokos jelzős összetett szavakkal.

Legnagyobb számban — bizonyára nem függetlenül nyelvemlékeink jellegétől — a fajtanevet kifejező főnevek fordulnak elő. A főnévi alaptag azt a nagyobb kategóriát nevezi meg, amelybe a bővítményi taggal jelölt fajta beletartozik. A legkorábbiak közülük a kései ómagyar korra már feltehetően elhomályosultak: BécsiK. 51: *anẽbézièknç* ← *né* 'nő' + *emběr*. Ilyen még: 1222: „Uadit ad foueam que uocatur *Mez werum*" (mészverem), 1304: *Kalamarkurtuel* 'aszalásra alkalmas körte', illetve 'kalmárok árulta aszalt körte', 1335: *Mezpesth* 'mészégető kemence' (OklSz.).

Adataink zömét a fa- és bokornevek teszik. A szóösszetétel itt úgyszólván szemünk láttára megy végbe, hiszen a főnévi jelző önmagában is megállna, jelentése a *fa* vagy *bokor* alaptaggal lényegesen nem módosul. A határleírásokban azonban korántsem lényegtelen, hogy a tájékozódási pontként kiválasztott növény milyen méretű, jellegű, formájú stb.: (†1015)1228 e./: „ultra *Keyris* et *Tulfa* . . . et iterum *Tulfa* et . . . *Surctulfa* ['szögletnél levő tölgyfa']" (KSztI. 81).

Miután szokássá vált a fák, bokrok nevének a fajtanév + *fa/bokor* szerkezettel való megjelölése, a gyakori használat folytán ezek összetett szóvá forrtak:

1193: *bigfa* (ÓMOlv. 55); 1225: *gertanfa* (ÁÚO. 11: 181); 1231: *feneufa* (MNy. 22: 67); stb., illetve 1237: *rochotyabugurh* (MNy. 58: 307); 1246/: *chipkebokor* (ÁÚO. 7: 213); 1268: *Gyrowbukur* 'somcserje' (OklSz.); stb. Kiváltképp akkortól számíthatjuk az ilyen alakulatokat összetett szónak, amikor újabb elnevezések: 1284/: *teuisfa* (OklSz.), sőt jövevényszavak is analogikusan hasonlóképpen alakulnak: 1250/: *Tyzafa*, 1262/: *Borffa* 'erdei fenyő' (OklSz.). (Ilyen elnevezéstípus más jelentésmezőkben is lehetséges: 1270/: *ruga penez* 'egyházi személyeknek évenként fizetett pénz', 1328: *Ruga* 'ua.': OklSz.) A *tiszafa*, *bórfa*-típusú alárendelő jelzős és a *vizahal*, *bórfenyő* típusú mellérendelő összetett szavak között igen sok hasonlóság mutatható ki, amely a mellérendelő szerkezetűeknek a nyelvi tudatban alárendelő jelzőssé való átértékelődését könnyen megmagyarázhatóvá teszi. — A korai *fa*, *bokor* alaptagú adatok talán inkább szoros szókapcsolatnak minősülnek: TA.: *kurtuel fa*, *monarau bukurea* stb.

A főnévi jelző kifejezheti az alaptag rendeltetését, célját, illetve okát: 1193: *Seýr kev* (sírkő) (ÓMOlv. 58); 1226 k.: *Cuzfa* 'közfa, határcövek', 1260—1270/: *boyseb* 'bajvívásban szerzett seb', 1306/: *Wyzkeleth* 'vízen való átkelőhely, gázló' (OklSz. *tűz-fa* a. is). Az ebbe a szemantikai csoportba tartozó összetett szavak között számos olyan van, amely a korabeli gazdasági élet terminológiájába tartozik: 1229: *uothpenez* (útpénz) (ÁÚO. 1: 262); 1240: *Fekespenez* 'fekvéspénz, egyfajta adó' (HazOkm. 3: 5); 1264/: *vámzob* 'vámként fizetett zab' (OklSz.). Ilyen még a *füstpénz*, *hegyvám* (és talán a *fűkötél)* is. Ezek az összetett szavak igen erős jelentéssűrítésről tanúskodnak. A feudális kori terminológiába tartozó szavak — a rájuk idézhető csekély számú adat ellenére — széles körben lehettek elterjedve. Ezt a puszta belátáson kívül későbbi (hasonló) nyelvi adatok is támogatják; vö. 1549: *Wam sook* 'vámként fizetett só', 1566: „malom *wam bwza*", 1634: *vámbuzát* (OklSz.).

A főnévi jelző az alaptagnak a jelzőben megnevezett dologgal való ellátottságát is kifejezheti: 1255: *uodkert* hn. (MonStrig. 1: 423); 1312: *gemulchkerth* (OklSz.) — ez a két szó szemantikailag is összefügg: a *vadkert* több adata vadon termő gyümölcsösre vonatkozik. Ilyen még: 1244/: *burcuth* 'borkút', 1313: *bozkosar* 'bodzával körülvett (állatőrző) hely', 1323: *Arpatorlo* (OklSz.).

A főnévi jelzős összetett szó kifejezheti a bővítményi taggal való szemantikai hasonlóságot vagy azonosságot: 1253: *Keruzt vth* (OklSz.); GyS.: „o3 *kerezt fan* figeu kepeben".

Még lazább a kapcsolat azokban az esetekben, amelyekben a bővítményi tag anyagnév: az ilyen jelző és a jelzett szó a szintagmánál valamivel szorosabb kapcsolatot alkot: ÓMS.: „*uof fcegegkel* werethul"; 1297: *Wospenez* (vaspénz) szn. (HazOkl. 158). Ezekben az esetekben azonban valószínűleg már nem is lehet összetett szóról beszélni.

Más a helyzet, ha az anyagnévi bővítményi tagú szószerkezet a szerepét tekintve szakszó lehet, és (vagy) földrajzi névi szerepben — összetett szóként — is előfordul: [1291—1294]: *Kubulkut* hn. 'olyan kút, amelynek gödrét odvas vagy kivájt fatönkkel bélelték ki' (MNy. 22: 222). Várnevek esetében, ahol a vár építőanyagának védelmi szempontból nagy fontossága volt, nagyobb valószínűséggel lehet számolni azzal, hogy az anyagnév + *vár* szerkezet közszói használatban összetett szóvá forrott: 1086: *Felduuar* hn. (PRT. 8: 269); 1283: *Swynwar* hn. (Sövényvár), 1363/: *Teglauar* hn. (OklSz.). (L. még 545.)

Olyan összetett szó, amelynek alaptagja *-ú/-ű* képzős főnév, bővítményi tagja pedig főnévi jelző, adataink között nem fordul elő. Az 1296: „equum

alma hymu peeg coloris" (OklSz.) szoros szókapcsolatnak tekinthető. — Kései ómagyar adatok alapján a *nemű* alaptagnak különböző névmási bővítményi tagokkal alkotott kapcsolata a korai ómagyarban összetett szóhoz hasonló produktumokat hozhatott létre; vö. JókK. 7: „*nemÿnemew* kewekrel"; 1456 k.: *minemw*, „*semi nemw* nauala", 1490: „egiptomnak *mynden nemw* vrasaga" (Gl.).

3. Sorszámnévi (kijelölő) jelzős összetett szavaink — korai adataink-ban — az életkor meghatározására használatosak. Bennük az alaptag a *fű* főnév, az összetett szó, mint jelző, állatra vonatkozik. Ez a szerkesztésmód igen régi, a szerkezeti előzmények a vogulból is kimutathatók: vog. P. *kurum pum tʼēm лuβεγ* 'három füvet (szénát) evő ló' (VogIgn. 205). Ennek alapján a szerkezet az ősmagyar korban sűrűsödhetett összetett szóvá, bár csak a kései ómagyar elejéről adatolható: 1395 k.: *mafud fiw: biennis, harmad fiw: Ternius* (Gl.). A vogul és a magyar adatok összevetése arra utal, hogy a magyarban a *-d* sorszámnévképző a szoros szókapcsolat fokán kapcsolódhatott a bővítményi taghoz. Ez a változás azt eredményezte, hogy a mennyiségjelzős szerkezet a magyar nyelv külön életében kijelölő jelzőssé értékelődött át.

A mennyiségjelzős összetett szavak és szoros szókapcsolatok. — A mennyiségjelzős szoros szószerkezetek összetett szóvá való sűrűsödésének legfőbb akadálya az, hogy az alaptaggal megjelölt dolog mennyisége általában változó, így állandó szókapcsolatok ritkán alakulnak belőlük. Összetett szóvá pedig csak akkor válnak, ha jelentésváltozáson mennek keresztül: An.: *hetumoger*. — A mennyiségjelzős szószerkezeteknek az a része, amelyből az egész százasokat kifejező számneveink alakultak, valószínűleg az ősmagyar kor második felében vált összetett szóvá; vö. 1405 k.: *harumzaz, neg zaz, hwth zaz* stb. (Gl.). A *száz* alaptag ezekben főnévi értékben szerepel.

Az *-ú/-ű* melléknévképzős főnévi alaptag mennyiségjelzős bővítményével adataink szerint szoros szókapcsolatnál közelebbi viszonyba nem került: 1243/: „Tulfa *harumykru* ['háromfelé ágazó']", 1291: „*keth agow* kurthuely" (OklSz.).

Birtokos jelzős összetett szavak és szoros szókapcsolatok. — A birtokos jelzős szerkezeteknek megfelelően az ilyen összetett szavakban mind az alaptag, mind a bővítményi tag főnév. A birtokos jelzős összetett szavak — mint a birtokos jelzős szerkezetek is (l. 690—702) — nemcsak valóságos birtokviszonyt, hanem a valahova tartozást, valaminek a közelében lételt is kifejezik: 1329: *Bokbiz* (bakbűz) (OklSz.); vö. még 1380 k.: *atyafiŭ*, 1405 k.: *fe ual* (fejal) (Gl. *alj* a. is).

A birtokos jelzős szavak legkorábbi rétegének egyes elemei a kései ómagyar kor táján elhomályosult összetett szóvá váltak: vö. 1435 k.: *hanal* (hónalj) (Gl.); — JókK. 121: *honapon*. A hét napjainak (idegen nyelvi hatást is tükröző) megnevezése az ősmagyar korra tehető; birtokos jelzős összetétellel keletkezett közülük a *hétfő* és a *vasárnap*, tulajdonképpen 'vásárnap' (az előbbi elnevezés elsősorban szláv, az utóbbi török hatást is mutathat, az összetétel azonban a magyarban keletkezett); vö. 1405 k.: *het fe* 'a hét első napja', *vasarnap* (Gl.). A hét többi napjának a magyar megnevezése — a *kedd* kivételével — kiveszett nyelvünkből, illetve a szláv eredetű napnevek elnyomták őket.

A korai ómagyar korban a birtokos szerkezet eredetibb jelöletlen voltát az összetett szavak őrzik: TÖ.: *Bureuohul* (borjúól); VárReg. 157.: *Hodnog;*

1309: *Hulduualach* (holdvilág) (Györffy 2: 165); stb. Az összetett szóvá nem vált szoros szókapcsolatokban az alaptag birtokos személyjeles formája található: TA.: *azah fehe, „ohut cutarea", aruk tue* stb. Erősen kérdéses azonban, hogy a legkorábbi forrásokban található jelöletlen birtokviszony mögött mindig föltétlenül összetett szót kell-e keresnünk. — Az olyan esetekben, amikor a későbbi adatokban ugyanazt vagy rokon fogalmat összetett szó nevez meg, a korai adatot — különírás esetén is — inkább összetett szónak tekinthetjük: TA.: *ruuoz licu* ~ 1246/: *Byolokol* (bivalyakol), 1297: *Luoul* (lóól) (OklSz.); 1298/: *Hollofezek* (Györffy 1: 785). (A közös mozzanat az 'állati lakóhely' jelentés, l. még *rókalyuk*.) Olyan adatokat azonban aligha tekinthetünk összetett szónak, amelyeknek a későbbiekben sem tulajdonnévi, sem közszói szerepben ilyen folytatása nem mutatható ki: TA.: *eri iturea*.

A korai ómagyarban a konkrét jelentésű birtokos jelzős összetett szavak voltak nagy többségben: 1283/: *„Dyznopaztor*welge" hn. (Györffy 1: 788); 1342: *„Worrewlab*velgu" hn. (vö. *varjúláb*) (OklSz.); 1350 k.: *scumartiuis* (szamártövis) (Gl.); illetve l. még az eddigi példákat. Szövegemlékeink tanúsága alapján azonban az átvitt értelmű, szóképszerű birtokviszonyt kifejező összetett szavak is éltek már a korban: HBK.: *birſagnop;* ÓMS.: *buthuruth*. A *bírságnap* szó, mint az egyházi terminológia része, esetleg lehetne tükörfordítás a latinból vagy valamelyik katolikus szláv nyelvből, de valószínűbb, hogy a HB. író-fordítójának az alkotása. Az ÓMS. *buthuruth* adata ugyancsak egyéni alkotás lehet.

A birtokos jelzős összetett szó partitivusi viszonyt is kifejezhet: a bővítményi tag jelöli meg a fajtát, az alaptag pedig az egységnyi mértéket, például *szőlőszem*. Korszakunkból egyetlen adat idézhető rá: TÖ.: [Udvornici] Arud Zeleh *Bobzem*" szn. Ennek ellenére nagyobb számban is élhettek ilyen jellegű összetett szavak a korai ómagyarban. Erre vö. 1411: *„Makzem*hege" hn., 1423: *Makzem* szn. (OklSz.).

A birtokos jelzős összetett szavak között korszakunkban akad olyan, amely erősen emlékeztet a latin genitivus subiectivusra: 1252: *Feldegues* (földégés), 1350: *Wyzfolyas* (OklSz.). Az ilyenek az alanyos összetett szavakkal mutatnak rokonságot. Van adatunk a tárgyas összetett szavak irányába mutató és a latin genitivus obiectivusra emlékeztető birtokos jelzős összetett szavakra is: 1328: *Seguagas* (szegvágás); vö. még 1458: *Gyepzeges* (OklSz.).

A keresztény terminológia körébe tartozó — és esetleg idegen nyelvi hatást is tükröző — szavaink közül néhány a birtokos jelzős összetett szavak közé sorolható: TÖ.: *Hosued* szn., *Cwsveth* szn.; vö. még esetleg MünchK. 1r: *„Vizkèzèzt* napia". Ez utóbbiról elsősorban művelődéstörténeti kritériumok alapján tehető fel, hogy a korai ómagyarban keletkezett. Mintája a szb.-hv. *Vodòkršće* 'ua.' lehetett. Más nyelvekben ennek az ünnepnek az elnevezése ettől eltérő szemléletet, névadási indítékot tükröz (lat. *Epiphania;* fr. *l'Épiphanie* ~ *le jour des Rois;* ném. *Dreikönigsfest;* ang. *Twelfth-day;* stb.).

Több lexémából álló összetett szavak és szoros szókapcsolatok

A korai ómagyarban adataink alapján több lexémából álló összetett közszavakkal legfeljebb igen csekély mértékben számolhatunk. Az ilyen szerkezetű összetett szavak keletkezése feltehetően a tulajdonnevek, közülük is a földrajzi nevek körében indulhatott meg. A teljes egészében közszói elemekből

építkező három (vagy több) tagú szoros szókapcsolatok a korai ómagyarban tulajdonnévi szerepet tölthettek be, és így válhattak összetett szóvá. Erre utalnak a *hely, föld, ér, gödör, mező, sziget* alaptagok is, amelyek mind földrajzi köznevek: *Vízállóhely, Faluközföld, Mennyütőgödör* stb. Tárgyalásukat l. 550—1.

Szervetlen módon összetett szóvá váló szókapcsolatok

Olyan összetett szó, amely valamely rendszeresen ismételt szöveg egymás mellett szereplő, de egymással közvetlen grammatikai viszonyban nem levő szavainak összetapadásával jött létre, a fő szófajok körében a nyelvtörténet során nem sok mutatható ki. Ez természetesen nem zárja ki ilyeneknek az ősmagyar kori létét (például esküszövegek, szertartásszövegek, imák kezdőszavai lehettek) — de bizonyára a szóba jöhető szövegeknek a használatból való kikopása az őket megnevező (kezdő) szavak eltűnéséhez vezetett. A szervetlen módon keletkezett összetett szavak egyéb típusai a kötőszók, módosítószók, névmások és határozószók körében fordulnak elő.

A korai ómagyarból egyetlen olyan szöveget ismerünk, az Angyali üdvözletet, amelynek kezdete szervetlen módon keletkezett összetett szóvá vált: KTSz.: „Jofepnec ieguſe[h]v[3] ezen ſcovol *iduzleg* . . .". Mivel az ima már ekkor általánosan ismert lehetett, kezdő szavaival is említhették, ezek a nyelvemlék korára összetett szóvá válhattak. Az egybeírást a lat. *ave*-vel való megfeleltetés igénye is magyarázhatja. Ezt az imát egyébként talán ritkábban említették a latin kezdetével, mint a Hiszekegy vagy a Miatyánk esetében tették (ezeknek a kései magyar nyelvű felbukkanását viszont ez a tény magyarázza). Ennek a hátterében liturgikus okok állhatnak. A Hiszekegy és a Miatyánk ugyanis a latin nyelvű mise imái között is szerepel — latin néven: Credo, illetve Pater noster —; az Üdvözlégy viszont egyéb alkalmak imája, sőt talán az is megkockáztatható, hogy — Szűz Máriának a Szent Istvántól való kiemelt magyarországi tiszteletével összhangban — ezt gyakrabban mondták nemzeti nyelven; vö. FestK. 1: „*Iduezleghy* maria" (címként).

Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek

Első nyelvemlékeinktől kezdődően a két (vagy több) tőmorfémát tartalmazó névanyag azt mutatja, hogy ezeknek egy része szóösszetétellel keletkezett tulajdonnév; TÖ.: *Joulekun* [a fogalmazványban:] *Jouleguin;* VárReg. 67.: *Scemhegit* (Szemhegyit); 1231/: *Berekzow* (Berekaszó), 1318: *Bezedkeu* (OklSz.). Másik részük azonban általában összetett közszóként vált tulajdonnévvé: 1218: *Sacsard* (Szekszárd; vö. *szögszár* 'világosbarna + szőke') (PRT. 1: 644); 1237: *Hodnogio* (OklSz.). Bár az ómagyar tulajdonnévi rendszernek mindkét csoport jellegzetes részét képezi, itt csak az előbbi típus vizsgálata történik meg, az utóbbiakat l. 528—35.

Összetett szavak személynévi használatban

Két lexémából álló összetett személynevek

A közszavak nagy részéhez hasonlóan a szóösszetétellel keletkezett személynevek a szószerkezetekben, szoros szókapcsolatokban kimutatható grammatikai viszonyokat tükrözik.

Mellérendelő viszony

A későbbi korszakok névrendszerében a becézésnek az ikerített becézőnévvel való kifejezése igen jellemző sajátossága. (Az is ezzel jár, hogy az ikerítéssel keletkezett névelem önálló becézőnévként él tovább.) Az ikerszavak és az így keletkezett nevek is igen expresszív elemei a nyelvnek, ezért korai adatolásuk nehézségei természetesek, mivel a rendelkezésre álló forrástípusokból stilárisnormatív okokból hiányoznak. Bizonyos halvány nyomok azonban lehetővé teszik, hogy ne csak elméletileg lehessen valószínűsíteni az ikerítéssel keletkezett becézőnevek korai ómagyar kori meglétét. Egy *Margareta*, később *Magdalena* néven említett nőt 1372-ben *Bagich*, 1374-ben *Magich* (MNy. 52: 50) néven említenek. A két névváltozat könnyen lehet egy *Magics-Bagics* ikerített névpár önállósult változata. A *Bagics* korábbról is adatolható: 1311: *Bagych* (MNy. 11: 328; l. még Nyr. 45: 204; AnjouOkm. 7: 610). Hasonló névpárra utalhat még: 1282—1327: *Magycha* (ÁÚO. 12: 368) : 1343: *Bagitha* [ɔ: *Bagicha* ?] (ZichyOkm. 2: 85). — Az *Anna* ikerítéssel becézett feltehető *Anka-Panka* alakjából válhatott ki az 1252: *Panka* (OklSz.) név.

Azokban a nemzetségnevekben, amelyekben két nemzetség összeolvadása tükröződik (például *Bárkalán, Gutkeled*), az alkotó névelemek mellérendelő viszonyban vannak: 1262: *Hunthpaznan* (Györffy 2: 226). Az utóbbi előzményére l.: 1001/: „astantibus ducibus. videlicet *Poznano. Cuntio*" (PRT. 1: 589); [1283 k.]: „venit *Hunt et Pazman* duo fratres carnales" (Györffy 3: 200). — Mellérendelő viszonynak látszik a Konst.: *κουρτουγερμάτου* törzsnév elemeinek egymással való kapcsolata. Az összetett szóként való elemzés természetesen csak akkor helyes, ha a feltett kényszerű törzsegyesülés következtében valóban együttesen is élt ilyen törzsnév, azaz a lejegyzett névalak nem félreértésen alapul.

Alárendelő viszony

Az alárendelő szintaktikai viszonyt tükröző, szóösszetétellel keletkezett személynevek nagy része a mai ragadványnevekkel, máskor a foglalkozásnévből keletkezett családnevekkel mutat rokonságot. A korai személynévanyag egy részének azonban nem mutatható ki a későbbi folytatása.

Alanyos szerkezetű összetett nevek. — Az *istenadta* típusú alanyos szerkezetű összetett szó található abban a (közszói eredetű) névelemben, amely jelentéstanilag leginkább az óvónevekhez kapcsolódik, keletkezési idejét és a név egészének felépítését tekintve azonban már későbbi névadási szokás terméke: 1333: „Johannis dicti *Istenwetthe*" (OklSz.); 1349: „Michael filius Symonis dicti *Istenuetethe*" (MNy. 10: 81).

Tárgyas szerkezetű összetett nevek. — Az ilyen személynevek grammatikai felépítésüket tekintve jelöletlen tárgyas viszonyt tartalmaznak. A szerkezet alaptagja *-ó/-ő* képzős folyamatos melléknévi igenév, bővítményi tagja főnév: 1272: „Fabiani *Farkasverew* dicti" (ÁÚO. 12: 58); 1323/: *Warhago* (Várhágó, esetleg Várhagyó), 1348: *Igazmundo*, 1349: *Nylfarago* (OklSz.); stb.

Határozós szerkezetű összetett nevek. — Az óvónevek típusába tartozó, korai határozós szerkezetet tükröző személyneveinkben az igei alaptagnak időhatározói funkciót betöltő határozószó a bővítménye: [1131]: *Mahal* (ÓMOlv. 27); DömAd.: *Mawog*. (L. még 539.)

A későbbi — névtani szempontból a ragadványnevekkel rokonságot mutató — határozós összetett nevekben az alaptag folyamatos melléknévi igenév, a bővítményi tag ragos főnév; vö. 1355: *Dumbunylew* (Dombonülő), 1364: *Eyeltudo*, 1429: *Polczonzaro* (OklSz.). Adataink — illetve elsősorban azok hiánya — alapján a korai ómagyar korban az ilyen típusú nevek viszonylag ritkák lehettek.

Jelzős szerkezetű összetett nevek. — Leggyakoribb a minőségjelzős összetett személynév, amely a megnevezett valamilyen külső vagy belső tulajdonságára, jellemző vonására utal. Ezeknek a neveknek az alaptagja főnév, bővítményi tagja melléknév: DömAd.: *Cufapa* (Kisapa); [1237—1240]: *Joulegen* (PRT. 1: 786); 1282—1327: *Jolyan* (ÁÚO. 12: 368); 1337: *Roazdyak* (Ravaszdiák) (OklSz.).

A ragadványnévszerű minőségjelzős összetett személynevek között viszonylag gyakori az olyan, amelyben az alaptag *-ú/-ű* képzős főnév. A bővítményi tag melléknév: 1329/: *Weresorru*, 1346: *Noghlabu* (OklSz.); 1351: *Faythalanlabo* (ÓMOlv. 194); stb. Az *-ú/-ű* képzős főnévi alaptaghoz — hasonlító értelemben — főnévi bővítményi tag is kapcsolódhat: 1341: *Bykanyakw*, 1351: *Keseleuforku* (Keselyűfarkú), 1357: *Vosseggw* (Vasseggű) (OklSz.) stb. Közszói használatban az ilyen szoros szókapcsolatok viszonylag ritkán válnak összetett szóvá. A tulajdonnévi szerep azonban jelentésváltozás nélkül is összerántó erőként hat.

Adataink alapján ritkább lehetett a mennyiségjelzős szerkezetű összetett személynév: 1282: *Kethzem* (ÁÚO. 9: 344). — Ugyancsak kevés adatunk van a birtokos jelzős összetett személynévre: 1245: *Folwyne* (Faluvéne) (MNy. 18: 99); vö. még 1400: *Folnagh* (OklSz.). Birtokviszony van viszont azokban a személynevekben, amelyeknek az alaptagja névképzővé válóban van a korai ómagyar korban.

Névképzővé váló összetételi elemek. — A családi összetartozásnak a neveken való jelölése az ómagyar kor elejétől válhatott társadalmi igénnyé. Kifejezési eszköze a birtokviszonyos szerkesztésmód volt, a viszonyítási alap pedig a családfő apa, illetve férj szerepében. (A társadalmi viszonyok következménye lehet, hogy az ismert nyelvekben csak az apa—fiú, illetve kisebb mértékben a férj—feleség viszonyt tükröztetik a nevek; az apa/anya—leánygyermek jelölése ritka: 1249: *Agnes filia Petri* [ÁÚO. 7: 300]; 1309: *Chola filiam petri* [HazOkm. 7: 358]. A magyar névrendszerben ennek nincs folytatása.)

A korai ómagyarból származó, az apa—fiú viszony megjelölésére szolgáló nevekben általános a birtokviszony jelöltsége: 1236/: „Dicti Modoros *Dedfia*

uinitoris", 1312/: *Bokfya* (OklSz.); 1358/: „*Palfyayanus*kurtuele" (MNy. 16: 38); stb. A birtokviszony jelöletlensége még kivételszerű: 1302: „Magister Kokos filius comitis *Rykolfy*" (OklSz.); 1321: „Wyd et Lachk filiorum *Markolfy*" (AnjouOkm. 1: 605); — számuk csak a XV. század második felében szaporodik meg.

A *fia* ~ *fi* birtokos jelzője első adataink alapján olyan név, amely — típusát tekintve — az ősmagyar kor végén is szerepelhetett személynévként. Ebből, a feltehető társadalmi igényből és abból a tényből, hogy az ősmagyar kor végén a magyarral kapcsolatba került más nyelvekben (például a törökben) is szokásos volt az apa—fiú viszonynak a nevekben való tükröztetése, feltehető, hogy a honfoglalást közvetlenül megelőző időkben is volt ilyen névtípus a magyarban. A lat. *filius*-os szerkesztésű nevek ezt a tendenciát bizonyára felerősítették.

A feleségnevek alkotásában jelölt és jelöletlen birtokviszonyos szerkesztésmóddal egyaránt találkozunk. Valószínűleg jelölt: 1288: „*Marcelney*gyaya"; 1354: „*Bankney*tereme" (OklSz.); jelöletlen: 1219/: „*Toutnet*kuta" [!] (MonStrig. 1: 223); 1264: „*Seremne*pataka" (CD. 4/3: 209); vö. még 1377: „vallis *Palne*welgy" (OklSz.). — Jellemző a birtokos szerkezet alaptagjának a következetesen illabiális hangalakja, amely a *nő : né* megfelelésekben szóhasadásszerű kettéváláshoz vezetett. A későbbi nyelvállapot előzménye a korai ómagyarban kereshető. Feltehető, hogy az illabiális *né* forma 'nő' jelentésben általánosabban volt elterjedve, hiszen mai nyelvjárásaink némelyikében is így használatos. Nagyobb szerepe lehetett azonban annak, hogy az E/3. birtokos személyjeles *neji* ~ *nejë* alak, amely az adatainkban előfordulónál bizonyára jóval gyakoribb volt, az illabiális alak használatát erősítette.

Mind a *fia* ~ *fi*, mind a *nejë* ~ *né* alaptagú személynevek a korai ómagyarban összetett szavak. Képzővé válásuk a kései ómagyarban történt meg.

A személynévanyagunk legkorábbi — ősmagyar — névadási sajátosságokat mutató rétegébe mondatok lexikalizálódásával keletkezett nevek is tartoznak. Ezek között van tagadó igei állítmány: DömAd.: *Numel;* TÖ.: *Nemuogv;* VárReg. 13.: *Numhiz.* Ez az óvónévtípus az igenévi állítmány tagadásával is kifejezhető: DömAd.: *Numhw;* TÖ.: *Nomuolou* [a fogalmazványban:] *Numuolou.* (A *Nëmvaló, Nëmvagy* nevek megfelelője a török nyelvekben is élt, sőt a magyar névrendszerbe is bekerült. Ez a *Bolmaz* > *Balmaz* 'Nemlevő' maradt fenn Balmazújváros nevében.) — L. még a határozós szerkezetű, óvónév szerepű (pl. *Mavagy*) neveket is.

Több lexémából álló összetett személynevek

A korai ómagyar kor személynévanyagára a több lexémából álló összetett nevek nem jellemzőek. Esetleg mégis ilyen lehet az 1267: „Villam *Aranlabovbach*" (vö. *bács* 'számadó juhász') (OklSz.) adat, ha az összetett szóval kifejezett (ragadványnévszerű) tulajdonság mint bővítményi tag és a foglalkozásnév mint alaptag személynévként fogható fel. Vö. még 1376: „Muliere *paphwyiacabne* ['Papnagybátyja-Jakabneje'] dicta" (OklSz.).

Összetett szavak és szoros szókapcsolatok földrajzi névi szerepben

A korai ómagyar kor földrajzi nevei grammatikai felépítésüket tekintve lényegében ugyanolyan szerkezetűek, mint a közszavak és a személynevek. Az egyes összetételi típusok között azonban aránybeli eltérések mutatkoznak. A két lexémából álló összetett nevek esetében a minőségjelzős és a birtokos jelzős szerkezetűek száma és aránya messze meghaladja a más módon keletkezett nevek mennyiségét. A több lexémából álló összetett szavak a földrajzi nevek között lényegesen nagyobb számban fordulnak elő, mint a szókészlet más rétegeiben.

Két lexémából álló összetett földrajzi nevek

A korai ómagyar kor földrajzi neveinek legnagyobb része két önálló szó grammatikailag megszerkesztett kapcsolatából jött létre.

Mellérendelő szerkezetű összetett földrajzi nevek

Földrajzi neveink között viszonylag elenyésző számúak azok, amelyek mellérendelő szerkesztésmódot tükröznek. A mellérendelés a tagok egyszerű kapcsolatos viszonyán alapul.

Van adatunk földrajzinévszerű összetett szóban olyan mellérendelő viszonyra, amilyen a közszavak között is előfordul. A két tag egymás szinonimája: 1262: „Ad . . . aque . . . *Lapsar*" (OklSz.). A névre több adat is van. Azt nem lehet eldönteni, hogy csak tulajdonnévi szerepben élt-e, vagy közszóként is használatos volt. (L. még 528.)

A helység temploma két védőszentjének a neve ugyancsak mellérendelő viszonyban van az 1199: *Cusmadomian* (KritJ. 1: 55) településnévben. (Népetimológiás változással ebből lett később a birtokos jelzős *Kozmadombja* név.) A martirológiumban együtt szereplő szentek és vértanúk említése mindig mellérendelő szószerkezettel történik: (†1263)[1400 k.]: „mon-o *BB. Petri et Pauli*" (Györffy 3: 458—9); 1332—1335: „de *SS. Cosma et Damyano*" (Györffy 1: 388); vö. még 1389/: „circa Ecclesiam *beatorum Fabiani et Sebastiani martirum*" (Gyárfás 3: 511); — illetve vö. MünchK. 1r: *Fabian z febeſten mr*, 3r: *Phulop z Iacab aplõc*, 5v: *Scènt Simon z Iuda aplõc* stb. A funkció- és jelentésváltozás nyomán, amikor a templom védőszentjeinek a neve földrajzi névvé válik, a szerkezetből összetett szó lesz. Ezzel együtt jár, hogy a mellérendelő szerkezetben addig általánosan használt kötőszó — mint az idézett településnév is mutatja — eltűnik. A korai ómagyar kor után is keletkeztek ilyen helységnevek, mint például *Fábiánsebestyén* < 1400: *Zenthfabiansebestyenzallasa* (ZsigmOkl. 2/1: 68).

Alárendelő szerkezetű összetett földrajzi nevek

A l a n y o s s z e r k e z e t ű ö s s z e t e t t f ö l d r a j z i n e v e k. — A két lexémából álló összetett földrajzi nevek között ilyen szerkezetűre nem kerültek elő adatok. Következtetni azonban esetleg lehet a meglétükre. A több

lexémából álló összetett földrajzi nevek között akad olyan, amelyről feltehető, hogy másodlagosan egészült ki a *hely* földrajzi köznévvel mint alaptaggal, de talán már anélkül is földrajzi névként lehetett használatos; vö. 1360: „*Vizalo*-hel" (Vízálló-hely) (OklSz.).

Tárgyas szerkezetű összetett földrajzi nevek. — Az ilyen földrajzi nevek valamilyen gazdasági tevékenységgel, az ott lakók foglalkozásával kapcsolatosak. Alaptagjuk igenév, bővítményi tagjuk ragtalan főnév, együttes szófaji értékük ugyancsak főnév: [1237—1240]: *Marcadou* (vö. *márc* 'méhsör') (PRT. 1: 786); 1264/: *Ogogkelthew* (Agyagkeltő) (MonStrig. 1: 511); 1277: *Mezadou* (KritJ. 2/2—3: 191); 1302/: *Myzmieleu* (Mézművelő) (Györffy 3: 220); stb.

A tárgyas összetett földrajzi nevek jelöletlenségük folytán akkor is megőrzik összetett szói mivoltukat, ha nem névként használják őket. Hasonlóak tehát az ugyanilyen szerkesztésű személynevekhez, ennek pedig az oka is ugyanaz: a jelöletlenség, a szerkesztésmód ősi volta és a közszói használatban is általános produktivitása.

Határozós szerkezetű összetett földrajzi nevek. — A földrajzi neveknek csak igen kis hányada tartozik ide. Alaptagjuk az ilyen összetett neveknek melléknévi igenév, bővítményi tagjuk határozószó. Az egész szerkezetnek főnévi értéke van: 1307: *Alayarou* (AnjouOkm. 1: 124); 1348: *altalyaro*, 1367/: „fluuium *Altalesew* (OklSz.). — Az ilyen szerkesztésmód, ha a bővítményi tag nem határozószó, hanem ragos/névutós főnév, szoros szókapcsolatnak minősül, és megtartja igenévi jellegét: TA.: „*feheruuaru rea meneh* hodu utu rea"; 1337: „*Bethlembemenew*lcha", 1338: „Semita *Zenthivanra menu* golugwth" (OklSz.).

Minőségjelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek. — Ilyen nyelvtani megformáltságú nevek minden névkategóriában vannak, tehát helységnevek, domborzati és vízrajzi tulajdonnevek és tájnevek is akadnak köztük. Az névélettani sajátosság, hogy az egyes kategóriák nyitottak: a domborzati vagy vízrajzi sajátosságok alapján keletkezett név helységnévvé is válhatott. A névtípusok vizsgálatában azonban az eredeti szerepkörben való elemzés látszik célravezetőnek.

1. Helységnevek. — A minőségjelzős összetett helységnevek bővítményi tagja igen sokszor elhelyezkedésre, állapotra, nagyságra vonatkozó viszonyítást tükröz: 1288/: *Fulbarcha* : 1290—1300: *Barcha Kuzep* ~ *Kuzepbarcha* : 1303: *Olbarcha* (Györffy 1: 64, 65); 1322: *Omaria* : 1332—1337: *Vymaria* (Györffy 1: 641); 1283/: *Kysdedboy* : *Nogboy* (Györffy 1: 597); stb. — A viszonyítás olykor a település lakóinak társadalmi hovatartozása alapján történik meg: 1324: *Paraztzekul* : 1329: *Louazscekul* (Csánki 3: 450). A megkülönböztető jelző vonatkozhat a település lakóinak nemzetiségére: 1230/: *Mogiorfolu* (OklSz.); [1291—1294]: *Zekulteluk*, *Vruzteluk* (MNy. 22: 358, 300); vö. még 1381: „Duas villas . . . *Magyarfalu* et *Nemetfalu* vocatas in districtu, videlicet Rabakuz existentes" (OklSz.); stb.

Árpád-kori településeink gyakran kapták nevüket templomukról — esetleg annak hiányáról: VárReg. 116.: *Igyhazafvifl* (Egyházasvizsoly) : 1337/: *Eghazatlangeswn* (OklSz.); a templom formájáról, színéről: (†1093)[1241 e.]/: *Kerek-*

yghaz (Györffy 1: 324); [1237—1240]: *Feyreghaz* (PRT. 1: 785); stb. — Nyugati művelődési hatást tükröznek azok a településneveink, amelyek a templom védőszentjének a — helységnévként összetett szóvá vált — nevével azonosak: 1192/: *Scentpaul* (Györffy 1: 234); 1209: *Zengurg* (OklSz.); 1270: *Scenkerest* (FNESz.[4] 2: 530); 1287: *Zenthmarya* (CD. 5/3: 343); stb. A névtípus legkorábbi hazai előfordulásaira már a XI. századtól kezdődően vannak nem magyar nyelvű adataink: VA.: „*τοῦ νησίν τήν ἁγίαν τριάδα*"; 1061/: *villam Sancti Martini*, 1075/: *villam Sancti Benedicti* (DAH. 166, 204) stb. A településnév-adásnak ez a szokása nálunk időben áthúzódott a kései ómagyar kor elejére is. Forrása a római keresztény vallású újlatin nyelvekben kereshető (például ol. *San Benedetto, San Bonifacio, Sant Agata, Santa Margherita* stb., fr. *Saint-Cyr, Saint-Étienne, Saint-Quentin* stb.), amelyekből részint bajor-osztrák közvetítéssel (például *Sankt Pölten, Sankt Johann, Heiligenkreuz* stb.) jutott el a névtípus a Kárpát-medencébe. Itt sajátos új elemekkel gazdagodott: * 1075/1217: *Kerestur*, 1237: *Cristur* (Györffy 1: 451); 1251: *Zenth Lelewk* (FNESz.[4] 1: 331); 1270: *Scent Laduzlo* (ÁÚO. 12: 9); 1300/: *Zenthkyral*, 1326/: *S. Jog* (Györffy 2: 551, 1: 668) stb. A névadás sajátosságai alapján idetartoznak a grammatikailag mennyiségjelzős szerkezetű *Mindszent* településnevek is. (Nem településnévként a *szentlélek* szó — KTSz.: *fcent leluc* — csupán szoros szókapcsolatként adatolható a korai ómagyarból. Erre a helyesírási szokás utal: ilyen használatban sokáig két szóba írták: vö. JókK. 135: *zent lelek;* MünchK. 9vb: *fcent lelecben;* stb. Ezt a helyesírást más nyelvek, elsősorban a latin írásgyakorlata is támogathatta.) — A lat. *sancta trinitas* részfordítása helységnévi adatokból idézhető: 1268: *Zenttrinitas* ~ 1341: *Scenturuntas* (OklSz.).

A korszak névanyagában jelentős csoport a hetivásárok időpontjára utaló nevek: a hét valamely napjának a neve és a *hely* szó alkotta összetett szavak: [1177]: *Zeredahel* (Györffy 1: 392); 1206: *Cheturtuchyel* (HazOkm. 6: 6), *Kedhel* (MonStrig. 1: 182); 1209: *Sumbotheil* (ÁÚO. 6: 333); 1240: *Hettefewhelly* (TESz. *hely* a.); 1275: *Pentekhel* (OklSz.). Ez a névadásmód a magyarból terjedt el a környező nyelvekben.

A névanyagnak ezek a vonásai arra utalnak, hogy a minőségjelzős összetételként keletkezett helységnevek csoportja viszonylag szoros rendszerkapcsolatot mutató része a névkincsünknek.

Szintaktikai szempontból a minőségjelzős összetétellel keletkezett helységnevek bővítményi tagja lehet egyszerű m e l l é k n é v : VA.: *σαγάρβρυεν* ~ 1109: *zaarberin* (ÓMOlv. 16); [1200 k.]: *Ciploc* (Széplak), (†1214)1334: *Cusfoloud* (Györffy 1: 145, 634); VárReg. 350.: *Zobodian* (Szabadgyán). Gyakori az *-s* nomen possessoris képzős bővítményi tag: 1212: *Thetheusizkaz* (Tetősiszkáz) (Csánki 3: 235); VárReg. 149.: *Puklufteluc;* 1311/: *Fiuzesteluk*, 1316/: *Kauastelek* (Györffy 1: 618, 630) stb.

A kettős szófajú szavak melléknévi értékben fordulnak elő összetett helységneveink meghatározó tagjaként: 1283: *Olahteluk*, 1297: *Tothfolu*, 1356: *Nemuthfalu* (OklSz.); — 1202—1203 k.: *Felquery* (KritJ. 1: 63); VárReg. 360.: *Olfuc.* Az *al-, fel-* meghatározó tag olykor *-só/-ső* melléknévképzővel is kiegészül: 1311: *Olsorakamoz* (OklSz.); 1317: *Fulseuluew* (Felsőlövő) (Csánki 3: 618).

A helységnevekben f ő n é v i j e l z ő is előfordul: VárReg. 157.: *Naduduor;* 1286: *Mezeulak* (Csánki 3: 242); 1248: *Zulgageur* (Szolgagyőr) (MonStrig. 1: 373); 1332—1337: *Woschopu* (Vaskapu) (Györffy 1: 244).

A helységnevek adatai között — településtörténeti okokkal magyarázhatóan — gyakran találkozhatni azzal a jelenséggel, hogy a valamikor egy egyszerű

névvel illetett település helyén két vagy több újabb jelenik meg. Ezeket nemegyszer az eredeti helységnévnek megkülönböztető jelzővel alkotott változatával jelölik meg: 1277/: „inter *Mariam* et Wodosa" → [1291—1294]: *Maria noua*, 1332—1337: *Vymaria*, ill. 1322: *Omaria* (Györffy 1: 641). A névben valamilyen okból bekövetkezett változás eleinte az új jelzőnek a jelzett szóval való lazább kapcsolatát sejteti: An.: *geuru* → 1248/: *Noggeurh* (Györffy 1: 774) — szemben *Kisgyőrrel:* 1261/: *Kysgeur* (uo.) — → 1304: *Gyous Geur* (uo.); 1276: *Egrus* → 1324: *Beseneu-Egrus* (Györffy 2: 360). Ugyancsak lazább kapcsolat lehetett az alap- és a bővítményi tag között, ha az alaptag időnként más-más (egymáshoz közeli) falu neveként fordul elő: 1210: *Sucorou* → 1231: *Nylka Socrou* (Nyalka-Sokoró), 1251/: *Barathy Sokorow*, 1253: *Paznan Sukoro* stb. (Györffy 2: 623). Ezekben az esetekben talán nem véletlen a különírás viszonylag gyakoribb volta.

Némely adatunk, mivel a névadás indítékai nem ismertek, többféleképpen elemezhető: 1325: *Mulunsok* (Györffy 2: 607): 'olyan település, ahol malom van' — minőségjelzős, illetve 'Malomfalva' — birtokos jelzős. Mivel a szerkezet jelöletlen, a névhasználók nyelvi tudatában az értelmezés bármikor átválthat az egyikből a másikba.

2. Domborzati nevek. — Erre a névtípusra jellemző, hogy alaptagja a domborzatra utaló földrajzi köznév: *bérc, hegy, tető, kő, halom, mart, mál, aszó, völgy:* 1086: *Qumlouozou* (PRT. 8: 267); 1193: *hygyfkeu* (ÓMOlv. 58); An.: *faturholmu;* 1219: *Zevlevmal* (MonStrig. 1: 221); 1227/: *Agyagwsberch*, 1256: *Humuroteteu* (OklSz.); 1283: *Mogosmorth* (Györffy 1: 460); (†1138)[XIII. század]: *Beregheg* (CD. 2: 112); (†1092)1399: *Keskenuelg* (PRT. 10: 497); stb. (Síkságra utaló minőségjelzős név nem adatolható.) A minőségjelzői szerepben előforduló bővítményi tag a tereptárgy alakjára, növényzetére, nagyságára, színére utalhat: 1217: *Hegeshalm* (Csánki 3: 685); 1246/: *Feerkw* (PRT. 8: 225); 1317/: *almasweugh* (AnjouOkm. 1: 442); 1319: *Ayasheg* (vö. *áj* 'hasadék, szurdok') (OklSz.).

A domborzati nevek bővítményi tagjának szófaja lehet melléknév: 1315: *Thorku* (Tarkő) (OklSz.); 1319: *Nogweulg*, 1322: *Wrusporth* ~ 1330: *Verusmorth* (vö. *mart* 'part') (Györffy 1: 345, 877); — melléknév *-s* nomen possessoris képzővel: [1237—1240]: *Scekesmagos* (PRT. 1: 781); 1248/: *Bozyasheg* (Bodzáshegy), 1292: *Chokaskeu* (OklSz.); — *-ó/-ő* képzős igenév: 1256: *eregeteuhyg*, 1291: *akaztbowhegy*, 1303/: *Werewmal* (OklSz.); — olykor *-t(t)* képzős igenév: 1341: *Assutholm* (Ásotthalom) (OklSz.); — ritkán *-t(a)lan/-t(e)len* fosztóképzős melléknév: 1270/: *Mezechtelenhig*, 1303/: *Newetlenholm* (OklSz.); — főnév: 1219/: *Sycozov* (Szikaszó) (MonStrig. 1: 223); 1287/: *wkurhegh* (MNy. 10: 279); stb.

A vizsgált névanyag alapján feltűnő, hogy a közszói vonatkozás mennyire erős benne. Nem tulajdonnévként legtöbbjük szintagma értékű lenne, vagyis az idézett nevek nagy része csak ebben a tulajdonnévi használati körben tekinthető összetett szónak. Némelyik név viszont vagy alaki, vagy jelentéstani szempontból annyira elszakadt közszói előzményétől, hogy részint az Árpád-kor végén (például *Szikszó*), részben a későbbi korszakokban *(Veresmart)* ez a felbonthatósága megszűnt. A nevet alkotó elemek egyikének az elhomályosulása népetimológiás változásokhoz vezethetett: [1093—1095]: *Vgmogos* 'Szentmagas' → 1222: *Higmogos* (Hegymagas) (PRT. 1: 592, 656); 1262: *Igku* 'Szentkő' (UrkBurg. 1: 276) → 1325: *Heugku* (Hegykő) (UrkBurg.

3: 209). Ezek az eredetileg minőségjelzős összetett szavak a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetűekhez váltak hasonlóvá. — Népetimológiás változás során vált képzett szó minőségjelzős összetett név jellegűvé: [1093—1095]: *Keurisig* 'Kőrises (hely)' (PRT. 1: 592) → 1229: *Keurusheg* 'Kőröshegy, kőrisfákkal benőtt hegy' (OklSz.). Lehetséges, hogy a *h* betűs íráskép a fenti nevekben eleinte csupán írott változat volt.

A TA. *nogu azah* adata valószínűleg még nem tekinthető teljes értékű földrajzi névnek, hanem csak helymegjelölésnek. Ennek alapján még bizonyára nem összetett szó, hanem szoros szókapcsolat.

3. Vízrajzi nevek. — Vízrajzi jellegű, minőségjelzős összetételként keletkezett földrajzi neveink alaptagja általában földrajzi köznév: *kút, ér, patak, tó, ág, víz* stb.: ∗1067k./1267: *Homuser* (ÁÚO. 1: 25); ∗1075/1217: *Kerektou* (MonStrig. 1: 57); DömAd.: *Hedekcut;* 1193: *vegag, egerag,* 1210: *humerou potok* (Homorúpatak), 1223/: *Sarwiz,* 1265: *Melmochar* (Mélymocsár) (OklSz.). Vízrajzi névben előfordul a *víz* szó *igy* ~ *ügy* változata is, amely a Dunántúlról és Erdélyből ismert: [1290 k.]: *Keykug* (Györffy 1: 323). A 'folyó' jelentésű *jó* a nyelvterület ÉK-i, K-i részén élhetett: An.: *souyou, heuyou.* Szórványosan egyéb földrajzi köznevek is előfordulnak: ∗1067 k./1267: *Nogewrem* (Nagyörvény) (ÁÚO. 1: 26); 1279/: *Keuruszek* (Kőrösszik) (OklSz.); 1284: *Felhon* (Felhany) (Györffy 2: 565); 1295: *Becafolo* (OklSz.). Adataink tanúsága alapján úgy látszik viszont, hogy a *forrás* vízrajzi nevek alaptagjaként még nem élt, szerepét a *kút* tölthette be, miként ezt mai nyelvjárásaink egy részének a névadási szokása is mutatja.

A vizsgált nevek bővítményi tagja gyakran szintén köszó. Ez lehet melléknév: ∗1075/1217: *feirtou* (MonStrig. 1: 57); 1214/: *Meyle Eurym* (? Mélyörvény) (MNyTK. 53. sz. 21); 1283/: *Kesekwnmochar* (OklSz.); stb. — *-s* nomen possessoris képzős melléknév: 1193: *Quieftou* (Kövestó) (ÓMOlv. 59); 1233/: *Sovskuth* (KritJ. 1: 160); 1264/: *Nodoser* (Nádasér) (MNyTK. 45. sz. 23); stb. — melléknévi igenév: 1263: *Leswpotok* (Lesőpatak) (OklSz.); 1278/: *Holtou* (< ∗*holt tó,* ma *Hottó*) (ZalaOkl. 1: 88); 1343: *Bolgokuth* (Bolygókút) (OklSz.); stb. — főnév: 1075/: *surchuer* (Sarokér) (MonStrig. 1: 57); 1214: *Ykvrtou* (Ikertó) (OklSz.); 1222: *zarannuk potok* (Zarándokpatak) (MNy. 24: 321); stb.

A vízrajzi nevek jellegzetes szemantikai vonása, hogy viszonylag gyakori közöttük az olyan, amely a vízben élő állatokra utal: 1113: *Ciker* (Csíkér) (Kálmán kir. okl. 60); 1261: *Menyto* (vö. *menyhal*) (Csánki 1: 67); 1317/: *Nadaliusto* (vö. *nadály* 'pióca'), 1319/: *Lepenthow* (vö. *lepényhal*) (OklSz.); stb. Néhány halászattal kapcsolatos szó is megőrződött ezekben a nevekben: 1214/: *piscarsher* [ɔ: *piscarosher*] (vö. *piskáros* < lat. *piscarius* 'halász') (KritJ. 1: 295); VárReg. 110.: *Poyaspotok* (vö. *pója* 'halászattal kapcsolatos eszköz'); 1228/: *Weyzer* (Vejszeér) (Györffy 2: 564); 1323/: *Gyalmastou* (vö. *gyalom* 'halászháló') (OklSz.).

A domborzati nevekhez hasonlóan a vizsgált vízrajzi nevek is laza kapcsolódású összetett szavak: amint megszűnik tulajdonnévi használatuk, szintagmává bomlanak. Szoros szókapcsolat értékű valószínűleg a TA. *kueſ kut* és *zilu kut* adata is, amely inkább tűnik helymegjelölésnek, mint földrajzi névnek. — A korai ómagyarban elhomályosult vagy elhomályosulóban levő összetett nevek tagjainak a köszói előzményükkel való kapcsolata megszűnik: *Sajó, Berettyó, Hottó, Kékügy* (az utóbbi kettő helységnév lett!).

Összetett minőségjelzős szerkezetű vízrajzi neveink lényegesen kisebb cso-

portja az, amelynek az alap- vagy a bővítményi tagja önmagában is tulajdonnév. Viszonylag kevesebb közülük is az olyan, amelyben a bővítményi tag vízvagy helységnév lehet: 1193: *Tureg* (? Túrügy) (ÓMOlv. 55); 1252/: *Beleder* (Beledér) (MonStrig. 1: 401). Feltehetően kisebb vizek kaptak efféle nevet. — Nagyobb vizeink egy-egy kisebb szakaszát, ágát úgy nevezték meg, hogy a víznév (közszói eredetű) megkülönböztető jelzőt kapott: *1075/1217: *kustiza* (MonStrig. 1: 57); 1192/: *Losiuduna* (Györffy 1: 201); 1210: *Agduna* 'Mosoni Duna' (Györffy 2: 563); 1287: *Mezeuraba* (Györffy 2: 564); 1294: *Nogsed* (Nagyséd) (OklSz.); stb. — A tulajdonnévi elemet is tartalmazó vízrajzi neveink alkalmasint szorosabb kapcsolatot alkotnak, mint azok, amelyek csak közszói elemekből állnak.

Vízrajzi tulajdonneveink egy részével kapcsolatban felmerülhet a párhuzamos névadás, illetve a tükörfordítás lehetősége: 1211: *HoltWag* ~ 1251/: *Duduag* (OklSz.; *dud* < ófn. *tōd* 'halott, döglött' ~ ószász *dōd* 'ua.'); An.: *heuyou* ~ *topulucea* (az utóbbira vö. szb.-hv. *Tòplica* hn., szln. *Toplica* hn. 'hévíz, meleg vizű forrás, patak').

4. Tájnevek. — Minőségjelzős szerkezetből keletkezett tájnevünk viszonylag kevés van. Erdők, mocsaras területek stb. nevei tartoznak ide: 1067 k./: *Nogkereku* (ÁÚO. 1: 25); *1075/1217: *Surkuscher* (Szurkoscser) (MonStrig. 1: 53); An.: *ıgfon* 'Szent sűrűség'; 1320: *Mezeu Humuch* (Györffy 1: 696); stb.

Az összetett tájnevek alap- és bővítményi tagja általában egyaránt közszói eredetű. Ha nem tulajdonnévi szerepűek, szószerkezetté bomlanak fel. Erős köznévi vonatkozásuk folytán ugyanaz a név az ország több, egymástól jól elkülöníthető részén is előfordul: 1251/: *erdeuhat* 'erdős hátság Zalaegerszegtől DK-re' (ÁÚO. 7: 330), de ugyanez a név megvan Biharban, Gömörben, Baranyában, Nógrádban stb.; 1255: *Feketeyerdeu* (Abaúj és Gömör vm., Györffy 1: 40, 2: 457), de Győr vármegyében is; 1329/: *Nogsaar* (= Nagysárrét, Györffy 1: 493) ezenkívül még a Duna közelében is; stb.

A nevek elemeinek a közszói jelentése következtében némelyiknek részleges latin fordítása szerepel csak a korai forrásainkban: An.: „ultrā *fíluam turſoc*" 'Törzsök erdő'; 1278/: *silva Ménes* 'Méneserdő' (Györffy 1: 163); stb. (Ilyen névközlési eljárás más névtípusokban is előfordul.)

5. Várnevek. — Az Árpád-kori Magyarországon fontos szerepet töltöttek be a várak. Közülük azok, amelyek minőségjelzős összetétellel keletkeztek, többségükben közszói bővítményből és a (szintén közszói) *vár* szó kapcsolatából állnak: TA.: *ſcheruuaru;* 1240: *Vruzwar* (Csánki: 3: 676); stb.

A bővítmény lehet m e l l é k n é v : 1199: *Viwar* (Györffy 1: 58); 1244: *Ovwar*, 1252: *Hvzewar* (Hosszúvár) (OklSz.). Ez a várnak valamilyen (esetleg egy másik várral való összehasonlításában) meglevő tulajdonságára utal.

Gyakori a f ő n é v i jelzős összetett név. Szemantikailag igen eltérő csoportjai vannak. Az anyagnévi előtag utalhat a vár építőanyagára: 1086: *Felduuar* (PRT. 8: 269); 1283: *Swynwar* 'Sövényvár', 1348: *Kuuari* (OklSz.). Ezek a várnevek a tulajdonnévi használattól függetlenül köznévként is összetett szóvá válhattak (l. 533). — Az anyagnévi előtag utalhat — jelentéssűrítéssel — a vár gazdasági szerepére: 1193: *voſwar* (ÓMOlv. 61); 1288: „Villas nostras regales *Sowar* et Sopotok uocatas" (OklSz.). — A főnévi jelző lehet állatnév. Ezek alighanem rablóvárak nevében fordulnak elő, s így az elnevezésnek erős érzelmi, stilisztikai töltése lehetett: 1272: *Medwewar*, 1289:

Saswar, 1292: „Locum diruti Castri, *Zamarwar* vocati" (OklSz.). — A főnévi jelző olykor tulajdonnév: annak a (folyó)víznek a neve, amely mellett az erősség épült: 1257: *Zalavar* (PRT. 7: 510); 1288: *Saarwar* (UrkBurg. 2: 208); XIV. század [1000 utánra]: *Moroswar* (Györffy 1: 850); stb.

6. Határrésznevek. — A minőségjelzős szerkezetű földrajzi nevek közé a fenti szemantikai csoportok egyikébe sem sorolható szavak is tartoznak. Szerkezetükre jellemző, hogy az alaptag földrajzi köznév (*rét, mező, út* stb.). A bővítményi tag lehet melléknév: TA.: *ohut;* 1265/: *Nogreth*, 1313: *Scepmezeu* (Szépmező), 1342: *Ryuiddulew* (OklSz.) stb.; — *-s* képzős melléknév: 1273: *Agagusuth* (Agyagos-út), 1275: *Hurhuswt* (Horhos-út), 1344: *Harmasmege* (Hármas-megye) (OklSz.); 1350: *Ketteusmezeu* (Györffy 2: 59); — *-i* képzős melléknév: 1323: *wrusywth* (MNy. 40: 243); — főnév: 1267/: *Zurdukut*, 1314/: *hataruth* (OklSz.). A főnévi jelző esetén olykor nem dönthető el egyértelműen, hogy minőség- vagy birtokos jelző szerepét tölti-e be a névben: TA.: *hodu utu* 'Hadiút' vagy 'Had-útja'; ill. 1269: *Zamarvth* (OklSz.); 1289: *Menesuth* (MNy. 3: 465); stb. (L. még 550.)

Mennyiségjelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek. — A mennyiségjelzős összetétellel keletkezett földrajzi nevek számbelileg nem jelentősek, mégis ilyen típusú elnevezések a nyelvterület több különböző részéről (és az Árpád-kor utáni időkből) is kimutathatók.

1. Helységnevek. — Bővítményi tagként határozott számnevek fordulnak elő: *fél, két, hat* stb. Alaptagjuk jelzős tulajdonnevekben szokásos köznév: *egyház, ház:* [1291—1294]: „Nogdurug*feleghaz*" (MNy. 22: 299); 1312: *Hothaz* (CD. 8/1: 485); 1330: *Zazhaz* (Györffy 1: 870).

Az *al : fel* bővítményi taggal korrelatív kapcsolatban levő helységnevek, ha együtt említik őket, illetve ha a helységnevek összevonódtak, újabb elnevezésükben *két* mennyiségjelzős alakulattá válhatnak: 1272—1290: „Duas uillas ... *Keetchalad* uocatas in Comitatu Suprun" (OklSz.); 1305: „*Kethnyeres*, videlicet Olnyres et Fulnyres" (Györffy 2: 82); 1320: *Kethurpaag* (Györffy 2: 75); 1321/: *Kethbarsa* (Györffy 1: 598).

A települések határában található mennyiségjelzős szerkezettel megnevezett tárgyak neve másodlagosan átvonódhatott a helység nevévé: 1211/: *Harumfa*, 1273/: *Zazfa* (Györffy 1: 719, 143). Adataink szerint ugyanis a határban található fák száma a névadás szempontjából fontos lehetett: 1296: „Vbi sunt sex arbores ... quare iste locus uocatur *Hotharasth*", 1307: „In possessione eorum hereditaria *Neguenzil* vocata" (OklSz.).

Néhány olyan adatunk is van, amelyben határozatlan számnevet tartalmaz a mennyiségjelzős összetett név: [1291—1294]: *Mendfcent* (MNy. 22: 359); 1317: „In loco *Sukkurtuel* uulgariter nuncupato" (OklSz.). (Az idézett két név névtani szempontból nem azonos típus képviselője.)

2. Domborzati nevek. — Mennyiségjelzős összetétellel keletkezett ilyen neveink szerkezetére a számnév + domborzati köznév felépítés jellemző: TA.: *[h]armuhig;* VárReg. 152.: *Vtholm;* 1283 k.: *Zazholm* (SRH. 1: 149). Ezeknek a neveknek igen erős a köznévi jellege, így összetett szónak csak tulajdonnévi használatban minősülnek.

3. Vízrajzi nevek. — A csekély számú adat alapján — úgy látszik — a mennyiségjelzős vízrajzi nevek a valamilyen szempontból hasonló vagy összefolyó vizek összefoglaló megnevezésére szolgálnak. Határozott számnévi bővítményi tagból és főnévi alaptagból állnak: 1295: „Duos fluuios *Kethchenge* uocatos", 1355: „ad . . . tres foueas *Harumkuth* vocatas" (OklSz.). — A TA. *harmu ferteu* adata talán már szintén név.

Birtokos jelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek. — Az ilyen módon keletkezett földrajzi nevek a valaki(k)nek a tulajdonában lételt, illetve a valamihez tartozást fejezik ki. Minden kategóriában vannak jelöletlen és jelölt birtokviszonyt kifejező nevek. A jelöletlenség elsősorban azokra a birtokos jelzős összetett földrajzi nevekre jellemző, amelyek az ősmagyar korra visszavezethető névtípust képviselnek. Jellegzetes alaptagjuk a *fő, tő, köz* stb.: (1002)1009/: *Morzolfew* (SzSztI. 61); VárReg. 362.: *Foktheuu;* 1239: *Wag kuz* (OklSz.); stb. A jelölt birtokviszony legáltalánosabb a XII—XIII. századtól jelentkező *falva, háza, laka, soka, szállása* stb. alaptagú településneveinkben: 1228/: *Apathelky* (Györffy 2: 578); 1218: *Leustachfalua* (Falu 58); [1237—1240]: *Semyansuka* (PRT. 1: 775); stb. Az analógia természetesen mindkét irányban hatott. A *köz* alaptagú földrajzi nevek közül többnyire jelölt a birtokviszony abban a — kronológiailag fiatalabb — típusban, amelyben a bővítményi tag maga sem egyszerű szó: 1309/: *Hydeguizkuzy,* 1340/: *Nyghutkwzy* (OklSz.) stb. Egyes nevek esetében egymás mellett éltek a jelölt és jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó alakváltozatok: 1292: *Pathkanteluk* ~ 1294: *Patkanteleke,* 1330: *Chobkuta* ~ 1341: *Chapkuth,* 1324/: *Farkasfewld* ~ 1324 > 1361: *Farkasfeulde* (Györffy 1: 466, 292, 2: 620) stb. A nevek alakulásának fő tendenciájában — utóéletüket tekintve — mintha a jelöletlenség valamivel erőteljesebb lenne: 1247/: *Luprechzaza,* 1284: *Beregzaza* (Györffy 1: 532) → ma: *Beregszász;* 1184: *Vrkuta,* 1251: *Vrcutha,* 1327: *Wrkutha* → 1851: „*Urkut* puszta" (Györffy 2: 288—9). Ez bizonyára azzal van összefüggésben, hogy a jelöletlen birtokviszony az alap- és a bővítményi tag szorosabb kapcsolatát, erősebb összeforrottságát fejezi ki.

1. Helységnevek. — Jelöletlen birtokviszonyt viszonylag kevés helységnév tartalmaz. Egyrészt *telek* alaptagú nevek tartoznak ide, amelyeknek a bővítményi tagjuk foglalkozásnév: 1279: *Igruchteluk* (OklSz.); 1289/: *Cheuzteluk* (Györffy 1: 295); 1291: *Wdwarnukteluk* (CD. 6/1: 107). Néhány esetben a bővítményi tag személynév, az alaptag a *hely, falu(d), telek* stb. köznév: ? TA.: *oluphel[rea];* 1270: *Chepanteluk,* 1332—1335: *Marcelfulud* (Györffy 1: 537, 117).

A jelölt birtokos jelzős összetett földrajzi nevek jellegzetes alaptagja a *laka, falva, monostora, földe, teleke, ülése, szállása, soka, háza* stb.: 1177/: *Chemperlaca* (Györffy 1: 174); [1237—1240]: *Ohzynfolua* (PRT. 1: 776); 1256: *Paradanmonustura* (OklSz.); 1262: *Zamardfelde* (MonStrig. 1: 471); 1263/: *Castelthelеke,* 1277/: *Zolathylusy* [!], 1311: *Welcynahaza* (Györffy 1: 223, 672, 155).

Ezeknek az összetett neveknek a bővítményi tagja zömmel személynév: 1270: *Raasfelde,* 1272/: *Symonlaka,* 1280/: *Janustelky* (Györffy 1: 134, 140, 96) stb. Előfordul azonban ilyen szerepben a személy foglalkozása, tisztsége is: 1256: *appacchafalua,* 1275: *Derspopfolua,* 1312/: *Kyralzallasa* (OklSz.) stb.

A jelölt birtokos jelzős összetett helységnevek sajátos vonása a korai ómagyarban a többszörös, sokszor az öröklött tulajdonjogra is utaló összetétel:

1312/: *Bokfya Benedukfolua*, 1319: *Inakfiapeturfelde*, 1321/: *Kenchesandrasfolua* (OklSz.) stb. Az ilyen terjengős, a névszerepet nehezen betöltő elnevezések valószínűleg csupán írásalakulatok, a korabeli beszélt nyelvben nem éltek, és így a későbbi nyelvhasználatban általában nem maradtak fenn. Helyüket a lényeges elemet tartalmazó — többnyire a másikkal együtt jelentkező — egyszerűbb változat váltotta fel: [1291—1294:] *Nyrpaul* ~ 1322: *Moyspaulia* et *Ernefyastephanpaulia* → 1332—1337: *Nirpali* (Györffy 1: 650—1); 1332—1337: *Kechkezevepeturhaza* ~ 1341: *Peturfolua* (Falu 174) → *Péterfalva* (Küküllő vm.); vö. 1366: *Gyurgfiamyklowsfalua* ~ 1365: *Myklousfolua* (Falu 206); — illetve 1360: *Jacobfia Janusfolua* (Csánki 3: 65) → 1555: *Jakapfy Janosfalwa* → 1618: *Jacabianosfalua* → 1627: *Jacobianfa* (→ *Jakabfa*, Zala m.) (Falu 260). — Az is valószínű némely esetben, hogy névként soha nem éltek, csupán alkalmi használatban merültek fel, hogy valamilyen peres eljárás során a pillanatnyi birtoklást pontosan tükröztessék. (A *Pályi* nevek adatsora erre utal; természetesen ebben az esetben sem földrajzi névnek, sem összetett szónak nem tekinthetők.)

Az Árpád-kor végétől fogva jelentkeznek az olyan — analogikusan keletkezett, jelölt birtokviszonyt tartalmazó — nevek, amelyek az alaptag és a bővítményi tag által kifejezett dolgok szoros összetartozását fejezik ki, illetve amelyekben a bővítményi tag jelölte sajátosság jellemző az alaptagra: 1315: *Werusalmafolua*, 1368: *Zederfateleke* (OklSz.). Az ilyen nevek bővítményi tagja növény-, állat- vagy víznév: 1329: *Scedreesteleke*, vö. még 1373: *Wluesfolua* (OklSz.); 1397: *Sarosfalua* (CD. 10/2: 531).

A névalakban végbement hangtani változások, esetleg emellett a névadás szemantikai alapjának a megszűnése a név szerkezetének elhomályosulásához vezethetett. Ez a folyamat egyes esetekben a korai ómagyarban zajlott le: 1246/: *Byolokol* → 1282: *Bylokul* (Györffy 2: 60) → 1341: *Bylok* (Suciu 1: 206).

2. Domborzati nevek. — A birtokos jelzős — jelöletlen és jelölt — összetétellel keletkezett és a domborzati viszonyokra utaló földrajzi nevek alaptagja általában ebbe a jelentéskörbe tartozó földrajzi köznév: *hegy, völgy, fő, tő* stb., illetve az ezekkel rokon értelmű szavak: 1193: *Loaz hÿg* (ÓMOlv. 59); 1252/: *Apauelgye* (KritJ. 1: 306); 1329/: *Kabalafey* (OklSz.). A bővítmény lehet tulajdonnév: (†1256) [XIII. század]: *Phylupkue* (Györffy 1: 176); 1262: *Pachawelge* (MonStrig. 1: 472). Ilyenkor valószínűleg valóságos birtoklásról van szó.

A nevek nagyobb részében a bővítményi tag is közszó: 1067 k./: *Scegholm* (ÁÚO. 1: 26); (†1093) [1324 k.]: *Azzofeu* (Csánki 3: 30); 1323: *houdzeg* (Nyr. 6: 124); 1332—1335: *Orfev* (vö. *or* 'kiemelkedés') (Györffy 1: 352); stb. Ezekben az összetett nevekben az alap- és a bővítményi tag között nem valóságos birtokviszony fejeződik ki, hanem a két dolog szoros összetartozása, olykor metonimikus, metaforás kapcsolata. Hasonló szemantikai tartalom jelölt birtokviszonyt tartalmazó névvel is kifejeződik: 1268: „Ad vnum Berch *Geztenebercbe* vocatum", 1327: „Ascendit ad montem *Istenkelethe* dictum" (OklSz.).

A TA.-ben szereplő, domborzati viszonyokra utaló megnevezések egy része — a birtokviszony jelölt volta ellenére — talán már tulajdonnév. Azokat lehet közülük inkább annak tekinteni, amelyekben a bővítményi tag földrajzi név vagy személynév (illetve ilyen szerepű más szó): *fizeg azaa, ferne holma, luazu holma*. Aligha teljes értékű tulajdonnév viszont a TA.: *nogu azah fehe rea*, és még kevésbé az *aruk tue, aruk fee*. Ezek szoros szókapcsolatokként értékelhetők.

3. Vízrajzi nevek. — A birtokos jelzős összetétellel keletkezett vízrajzi nevek közé tartoznak a vízneveken (tavak, folyók, patakok stb.) kívül a vizek melletti létesítmények (gátak, hidak stb.) nevei is. A birtokviszony lehet jelöletlen: (1002)1009/: *Morzolfew* (SzSztI. 61); 1181/: *Veztew* (KritJ. 1: 44); 1292 k.: *Lureu* (Csánki 3: 337); stb. Más esetben jelölt: (†1252)[1270]: „*Chykuragathu*" (Csikorága-tő) (Györffy 2: 565); 1301—1321: *challo-aga* (Nyr. 7: 516); 1338: *Chumbouaga* (Györffy 2: 565); stb. A jelöltség kiváltképp akkor jellemző, ha a birtokos jelző személynév, vagyis valóságos birtokviszonyról van szó: 1224: *Marcusgatha* (OklSz.); 1277/: *Priuarthyda* (Györffy 1: 652); 1298: „*belapathakazada*" (Nyr. 7: 267); 1308: *Ivanusfuka* (AnjouOkm. 1: 163); stb.

Az összetételi folyamat megítélése szempontjából gondot okoznak a TA. adatai. A TA.: *far feu, ziget zadu* mint jelöletlen birtokviszony meghatározott földrajzi objektumokra utaltak, így földrajzi névnek tekinthetők. Az is figyelemre méltó, hogy ilyen típusú földrajzi nevek (például *Aszófő, Bikszád*) későbbről is adatolhatók. A halászóhelyek nevei — mint egy később is élő névtípusnak a korai képviselői — a jelölt birtokviszony ellenére szintén összetett szavak lehetnek: TA.: *feku ueieze, putu uueieze.* A helymegjelölő szerepű jelöletlen és jelölt birtokviszonyt tartalmazó adatokat viszont inkább szoros szókapcsolatnak tarthatjuk: TA.: „*eri iturea*", „*ohut cutarea*".

Az alap- és a bővítményi tag által jelölt dolgok szoros összetartozását, illetve a rész—egész viszony szemantikai tartalmát jelölt birtokviszonnyal szerkesztődött vízrajzi nevek fejezik ki: 1254: *Agaspataca* (ZalaOkl. 1: 27); 1254/: *Egurpothaka* (HazOkm. 6: 79); 1301: *Menus pathaka* 'Menyhalak pataka' (AnjouOkm. 1: 12); 1336: *Zochugowizy* (Szocsogóvize) (OklSz.); stb.

4. Tájnevek. — Birtokos jelzős szerkesztésű tájneveink az ősmagyar kortól kezdve léteztek. Erre utal a Konst.: *ἀτελκούζου* nevünk. A két folyó közötti terület megnevezése régtől fogva fontos szükséglet lehetett: nemcsak a tájékozódás szempontjából, hanem a halászat, hadviselés esetén esetleges rejtekhelyek miatt is. Bizonyára ez a magyarázata annak, hogy olyan — jelöletlen birtokviszonnyal kifejezett — tájnevünk, amelynek a *köz* szó az alaptagja, a bővítményi tagja pedig folyónév (jellegzetesen a közt alkotó két folyó közül a kisebbiké), a korai ómagyarból bőségesen adatolható: 1214/: *Rabakuz* (Urk-Burg. 1: 66); 1217/: *Belkus* (ÁÚO. 6: 385); 1250: *Chollocuz* (HazOkl. 18); 1330: *Vrmankuz* (Györffy 1: 353); — ilyen még: *Bászaköz, Szamosköz, Sárköz, Pálaszóköz, Temesköz* stb.

Ritkább az olyan (jobbára mesterségesnek ható) földrajzi név, amely a tájat két folyó közeként jelöli meg: 1246/: *kechyoukyzi* [ɔ: *kethyoukyzi*] (ÁÚO. 7: 213); 1264: *Draua Muracuz* (Zala m. 115); 1342: *Kethgathkuzy* (OklSz.). Ezekben a birtokviszony többnyire jelölt. Más szemléletmódot tükröz az 1245: *Wiscuz* (ÁÚO. 11: 338) és az 1294: *Gyokuz* 'Jóköz' tulajdonképpen 'Vízköz' (Györffy 1: 39). Az utóbbi az említett *Kétjóközé*-vel azonos földrajzilag.

Ugyancsak az ősmagyar korig visszanyúló tájnévtípus az, amelynek alaptagja az *el* ~ *elü* ~ *elv* 'valamin túl fekvő rész' szó: An.: *erdeuelu;* 1278: *Gepuelv* (KritJ. 2/2: 210); 1326/: *Tyzael* (TörtSz. 7: 15).

Birtokos jelzős szerkezetű tájneveink további csoportját a hegységnév + *al(ja)* kapcsolat alkotja: 1274: *Bokonol* 'Bakonyal' (SoprOkl. 1: 37); 1325: *Bykol* (AnjouOkm. 2: 183); 1341: *Hegalya* (SztárOkl. 1: 162).

A *köz* és *al(ja)* alaptagú tájneveink típusa a későbbi korszakokban további elemekkel gazdagodott. Az *el* ~ *elü* ~ *elv* névelem elhomályosulása viszont az

ilyen típusú nevek elszigetelődéséhez vezetett: újabb nevek nem keletkeztek, a régiek részint eltűntek *(Tiszael)*, részint összetett szó voltuk elhomályosult *(Erdély)*.

Tájnévi jellegű elnevezés lehet a TA.: *gunufara* adata, amely a Duna bal partján a folyóval párhuzamos nagyobb kiterjedésű mocsaras területre vonatkozott.

5. Várnevek. — A birtokos jelzős szerkezetű várnevek a vár (első) tulajdonosának, építtetőjének a nevét, esetleg foglalkozását meghatározó tagként tartalmazzák. Az összetett szó lehet jelöletlen: 1244: *Toloywar* (Tolvajvár) (OklSz.); 1255: *Geruar* (KritJ. 1: 331); 1279: „*Dobokawar*folua" (Györffy 2: 66); stb. — illetve jelölt: 1282 k.: *Chakwara* (OklSz.); 1330/: *Hedruhuara* (Pais-Eml. 422); 1337/: *Tybauara* (OklSz.); stb.

6. Határrésznevek. — A korai ómagyar kor földrajzinév-anyagába a fenti csoportok egyikébe sem sorolható, birtokos jelzős szerkezetű összetett szavak is tartoznak. A TA.: *lean fyher;* 1264: *paganser*, 1304/: ? *Oprosir* [ha az *apró* 'gyermek'] (OklSz.) jelöletlen birtokviszonyt tartalmaznak. Földrajzi név voltukat a temetkezési szokásokkal is összefüggő többszöri előfordulásuk szintén támogatja. Grammatikailag ugyanilyen még: 1223/: *Gadimasreth*, 1240: *Thoutmezeu*, 1251: *miculamezeu* (OklSz.). A jelölt birtokviszonnyal kifejezett TA.: *bagat mezee* talán már szintén név, de a későbbi adatok biztosan neveket takarnak: 1206: *cuhnamezei* (Konyha-mezeje), 1231/: *Cukynmezey* (Kökény-mezeje), 1296: *Huzteyryte* [az 1315-i átiratban: *Hoztherethe*] (OklSz.) stb.

A nevek egy része esetében, ahol a birtokviszony jelölt, a szerkesztésmód egyértelmű: 1261/: *Kyralwta*, 1269: *Varutha* (OklSz.). Jelöletlen viszony esetén, különösen ha a bővítményi tag köznév, a valamivel valószínűbb birtokos jelzős elemzés mellett nem lehet kizárni a minőségjelzős szerkezetet sem: TA.: *hodu utu;* 1263/: *Zaanuth*, 1282/: *Charadajaras* (OklSz.) stb. (L. még 546.)

Több lexémából álló összetett földrajzi nevek

A kettőnél több szóelem kapcsolatából álló összetett földrajzi nevek legtöbbjében az elemek egy része olyan szoros kapcsolatban van egymással, hogy a nyelvi tudat számára csaknem az egyszerű szó képzetét keltik. Ilyen alakulatok például a szentek neveit vagy az *egyház* szót magukban foglaló nevek.

Az egyszerű alaptagnak összetett bővítményi tag a jelzője: 1234: *Scenthmariazygete* (MonStrig. 1: 302); 1256: *Bodugazunhaza* (OklSz.); 1328: *Scentmikllous Zigethi* (Csánki 3: 109). Erre a típusra az alaptag E/3. birt. személyjeles alakja jellemző. A birtokviszony a tágabb összetartozás, egymás melletti ség kifejezője lehet; ilyen még: 1318: *kewrywmunustra* (Kőrévmonostora) (AnjouOkm. 1: 471); [1321] > 1381 > 1448/: *Aprohalmhaza* (Györffy 1: 502). Jellemző vonása ezeknek az összetett neveknek, hogy az újabb összetételi elem kapcsolódása nem változtatta meg a bővítményi taggá vált elemeknek az egymáshoz való grammatikai viszonyát. Ilyenek még: 1295/: *Teluklabreth* (Telekláb-rét), 1271: *Keckeozovth* (Kecskeaszó-út), *Zobozouth* (Zabaszó-út) (OklSz.).

Más esetekben az összetett név újabb elemmel mint alaptaggal való kiegészülése az egész új szóalak grammatikai szerkezetének az átalakulásához vezethetett: 1360: *Vizalohel* (OklSz.). Az eredetibbnek tekinthető *vízálló* alanyos

összetett szónak a *hely* újabb elemmel mint alaptaggal való kiegészülése együtt járhatott az igenévi elemnek az ehhez való átvonódásával. Így az igenév alanya (példánkban a *víz*) az új összetett szóban a birtokos jelző szerepét töltheti be.

Több lexémából álló összetett földrajzi név úgy is létrejöhetett, hogy a korábban keletkezett összetett szói alaptagot bővíti egy újabb, főnévi vagy melléknévi jelző mint bővítményi tag: 1193: *feyrhigaz* [!] (ÓMOlv. 58); VárReg. 217.: *Vlozyghaz;* 1289/: *Capulnamendzenth* (Györffy 1: 341); 1338: *Kebeleyscenthmartun* (Csánki 3: 68). Az újabb jelzőre az azonos nevű települések egymástól való megkülönböztetésének a szerepe hárult.

Néhány *kõz* alaptagú földrajzi névben három elemből álló, a szószerkezetláncra emlékeztető szintaktikai viszony van: 1246/: *kechyoukyzi* [ɔ: *kethyoukyzi*] (ÁÚO. 7: 213); 1300: *Ketvelgykuz* (OklSz.); 1309/: *hydeguizkuzy* (Anjou-Okm. 1: 170); 1340/: „medium . . . *Nyghutkwzy*, 1342: „Nemus wlgari *Kethgathkuzy*" (OklSz.).

A háromnál több egyszerű szót tartalmazó összetett földrajzi név igen ritka lehetett a korai ómagyarban: 1340: *Sarfeumezadou* 'egy *Sár*-nak hívott víz fejénél épült falu, amelynek lakosai mézzel adóztak' (UrkBurg. 4: 291). Ilyennek tekinthető talán még az 1295: „Ad quandam publicam viam *Hotlounoguta* uocatam" (OklSz.). A *hat ló* szószerkezetnek ebben az esetben erősen tömörítő jellege van, amely a kifejezés egésze tekintetében jelöletlen (a. m. 'hat lónyi') viszony következtében összerántó erőként hat. A *nagy út* szerkezettel mint alaptaggal való jelölt birtokos viszonya szoros összetartozást, nem pedig valóságos birtokviszonyt fejez ki.

A korai ómagyar kor összetett szavainak szerkesztettségi sajátosságait és ezek szófaji (közszó, illetve tulajdonnév) vonatkozásait, összefüggésüket az alábbi táblázatok mutatják.

A jelöltség a korai ómagyar kori összetett közszavakban és tulajdonnevekben:

Alárendelt viszony	Közszó		Tulajdonnév	
	jelöletlen	jelölt	jelöletlen	jelölt
Tárgyas	+	–	+	–
Határozós	(+)	+	–	+*
Birtokos jelzős	+	–	+	+

(*A bővítményi tag többnyire határozószó.)

Az összetett szavak a bennük található lexémák száma alapján:

	Két lexémából álló	Több lexémából álló
	összetett	
Közszó	+	–
Tulajdonnév	+	+

Irodalom

Beke: NyK. 42: 345—426; Szepesy: MNyTK. 47. sz.; Faludi: FgrÉrt. 10. sz.; Pais: MNy. 47: 135—54; Berrár: MNy. 51: 80—3; B. Lőrinczy: MMNyR. 1: 421—58; Rédei: NytudÉrt. 89. sz. 255—6; Honti: NyK. 88: 196—204. — Szóösszetétel a magyar nyelv történetében: Kelemen, *Egyedem, begyedem;* Mikesy: MNyTK. 53. sz.; Juhász: MNy. 37: 250—4; Benkő, RSzn. 9, NyK. 64: 132—4, ÁrpSzöv. 199, 234, 278, 305—9, 379, MNy. 80: 405—7, 84: 24—31; Szabó—Jakó-Festschr. 1: 303—15; Bárczi, TihAl. 182—4; Rácz: MNy. 52: 48—52; Károly: I. OK. 23. sz. 243—8; Kázmér, Falu 53—121; Kiss: NytudÉrt. 71. sz. 79—82, 83. sz. 309—12, 92. sz.; Kristó: ActaHist. (Sz.) 55: 44—9; Ligeti: MNy. 75: 28, 81: 1—19; Velcsovné: MNy. 77: 89—90; Juhász: NytudÉrt. 126. sz. 32—4; Zelliger: MNy. 87: 77—82.

A KÉT- ÉS TÖBBSZÓFAJÚSÁG; A SZÓFAJVÁLTÁS

Írta: A. Molnár Ferenc

Ez a fejezet az igék, valamint a főnevek, melléknevek, számnevek, mellékneví igenevek és határozoszók többszófajúságával, illetőleg az igék, főnevek, melléknevek és számnevek felé irányuló szófajváltással foglalkozik. Az egyéb szófajokkal kapcsolatos szófajváltásokat a megfelelő fejezetek tárgyalják.

Az ige-névszók

Az ige-névszók az ősmagyar kor elején

Az ősmagyar kor igei és névszói kettős, valamint egészen ritkán előforduló hármas szófajúsága részben már az alapnyelvből öröklődött. Az ige-névszók — amelyeket a nomen-verbum műszóval is jelölhetünk (noha ez kétértékű, ritkán háromértékű igei-névszói tövet is jelent) —, ezekben a korokban sem egy ősi differenciálatlan szófaji kategória tagjai, hanem igei és névszói kettős (hármas) szófajú szavak: ige-főnevek, ige-melléknevek, ige-főnév-melléknevek. Igaz, a nomen-verbumok egy része valóban utalhat olyan ősi nyelvállapotra — esetenként talán annak maradványa is —, amelyben a névszó és az ige szófaja még nem különült el. Ez azonban általános nyelvészeti érvek, valamint az összehasonlító nyelvészet tanúsága szerint jóval az uráli alapnyelv kiformálódása előtti időbe, a tagolatlan mondatok korába vezet vissza. Az ige-névszók azonos alapalakú névszói, illetve igei tagja, az ambivalens tő ∅ morfémás alakja már az alapnyelvben a névszói, illetve az igei paradigma része volt, s egy adott mondathelyzetben, néhány föltehető kivételtől eltekintve, mindig világosan eldönthető volt, hogy igeként vagy névszóként jelentkezett-e: „[A] *víz fagy.*" — „[A] *fagy* erős." A névszói és az igei paradigma többi tagja pedig általában alakilag is különbözött. Az alanytalan mondatokban *(Fagy.)* ige szerepel.

A magyar ige-névszókban a névszók alapalakja az egyes szám nominativus, az igéké pedig a kijelentő mód E/3. általános ragozású alak. A többi uráli nyelv (és például az altaji nyelvek) nomen-verbumaiban azonban a névszó nominativusa rendszerint vagy az ige fölszólító módú E/2. alakjával (zürj. *gęr* 'eke' : *gęr* 'szánts'), vagy az ige tövével egyezik meg. Az utóbbi eseteket szintén az ige-névszókhoz szokás sorolni, de a mai nyelvállapotot tekintve ezt csak bi-

zonyos fönntartással tehetjük, mert a névszói alapalakkal nem önállóan élő (*Ø* morfémás) igei forma esik egybe (vog. *kas* 'verseny' : *kas-i* 'versenyez'; finn *toivo* 'remény' : *toivo-a* 'remélni'). A magyarhoz hasonló helyzet a jurák szamojédban van, ahol a *Ø* morfémával ellátott igei tő az infinitivusban és olykor az intranzitív aoristos E/3.-ben jelentkezhet. Az egyes rokon nyelvek mai igei paradigmája e nyelvek önálló életében alakult ki, az alapnyelvben azonban a jelen idő E/3. tárgyatlan vagy határozatlan tárggyal álló alakot az abszolút tő *Ø* morfémás alakjával is kifejezhették, tehát a mai magyar állapot ez esetben közvetlenül az alapnyelvinek — és az ősmagyarnak is — megfelel.

A z i g e - n é v s z ó k á l l o m á n y a. — Mivel ez jobban körülhatárolható, a számbavételnél viszonylagos teljességre törekszünk. Az ősmagyar kor kezdetekor elsősorban a következő alapnyelvi eredetű ige-névszókkal számolhatunk (az ősmagyar helyett a mai, illetve korábbi adatolt alakokat idézve): *fagy* < fgr. **paľa* 'fagy, jégkéreg; megfagy'; *fen* R., N. 'fenőkő; élesít' < fgr. **pänз* 'ua.' *fing(ik)* < ur. **pɜnз* 'ua.'; *fos(ik)* < fgr. **pućka* vagy **pańka* 'ua.'; *húgy(ik)* 'vizelet'; R., N. 'hugyozik' < ur. **kuńće* ~ **kuće* 'ua.'; *íz* 'a nyelvben mint az ízlelés szervében keltett érzet', R., N. 'szag'; R. 'szagol' < ur. **ipз* ~ **ipз-śз* ~ **ipз-śз* 'ua.'; *lep* R., N. 'takaró, lepedő; takar, fed' < fgr. **läppз* 'fedél, fedő; fed, takar'; *les* < ugor **läćз* 'ua.'; *szar(ik)* < fgr. **śarз* ~ **ćarз* 'ua.'. Vö. BécsiK. 101: „vèttèttènç . . . eynç *fagaza*"; WinklK. 204: „ruhaÿ testeehoz ees az sebǫkhoz ragattanak es *faqtanak* vala"; 1456 k.: „ponite insidias circa civitatem (*lesbe* legethwkh)" (Gl.); 1499: „*lefthe* migh lelnwnk migh aʒ . . . thetem" (MNy. 49: 207); stb.

Föltehetőleg vagy talán idetartoznak még: *agg(ik)* 'öreg'; R. 'öregszik'; *ágy* 'fekvőhely, ágyás', N. 'szérűn kiteregetett gabona(kévék); beágyaz, gabonát a szérűn elterít' (vö. még *ágyás*); N. *ev* ~ *év* 'genny' ?: N. *év(ik)* 'érik, puhul; túlérik (gyümölcs)'; *gyak(ik)* R. 'szúróeszköz, dárda; szúr, döf', R., N. 'közösül'; *kész* 'készséges, felkészült'; ? R. 'késztet, felkészít'; *vész : vesz(ik)* ~ *vész;* ? R. *tel* 'tele' (vö. még *teljes*) *: telik; tér* 'síkság, szabad fedetlen terület; befér, bemegy'; *zaj* 'lárma; zajong' (az igére egy adat). Ezeknek az etimológiája, kronológiája ige-névszó volta nem teljesen biztos.

Talán a korai ősmagyar nomen-verbumok körébe vonható még egy-két olyan, az alapnyelvből származtatható szópár, amelynek az igei vagy névszói tagja vagy mindkettő adatainkban már képzővel van ellátva, de korábban enélkül is előfordulhatott: *csepp : csepeg, cseppen; falka : fal; szak* R. 'rész, darab' (vö. még *észak, erőszak*) *: szakad, szakít; szoros : szorul, szorong.* A **fals* 'falat; harapással darabol' ősmagyar nomen-verbum volta a rokon nyelvi megfelelők alapján igen valószínű, bár a *falka* nem föltétlenül a névszói tő továbbképzése, esetleg az igeié. Az ősi ige-névszó névszói tagjának sarjadékai lehetnek a *Falicsi, Fali* — valószínűleg kicsinyítő képzős — személynevek is; vö. Konst.: φαλίτζιν, φαλῆς.

Vannak olyan ősi eredetű szavaink, amelyek ugyan a magyarban vagy csak névszóként, vagy csak igeként adatolhatók, de rokon nyelvi megfelelőik között nomen-verbumok is találhatók. Máskor meg a rokon nyelvekben a magyar névszó mellett igei, az ige mellett pedig névszói megfelelő(k) áll(nak). Lehetséges, hogy ezekben az esetekben a szó a korai ősmagyarba még nomen-verbumként öröklődött át, s kettős szófajúságát csak ezután, éppen az ősmagyar korban vesztette el. A megfelelő etimológiákat vizsgálva — a biztostól az esetlegesig mindet számba véve és a szó ige-névszó voltának a lehetőségét

mérlegelve — a biztosabbaktól a bizonytalanabbak felé haladva —, valószínűségi sorrendben a következő szavaink, szótöveink vonhatók ide: *ol-vad, homlok, sző, fáz-ik, szala-d, roko-n, fúr, mes-e, tõm, sava-nyú, kéj, olva-s,* N. *fágy* 'összehajt, sodor', *csom-ó, ég* (ige), *vés, mar, ker-ül, küz-d, hara-g, mele-g, osz-t,* N. *mén* 'kútgém', *fáj, rongy, lék, tár* (ige), *fosz-t, hár-ul,* N. *mét* 'egyfajta eresztőháló', *kes-hed, dor-gál, örö-m, feh-ér.* Az *olvad,* a *homlok* és a *sző* korai ősmagyar előzményeit például azért tekinthetjük meglehetősen biztosan ige-névszóknak, mert a rokon nyelvekben, az obi-ugor nyelvekben is nomen-verbumok a megfelelőik.

Az ősmagyar kor elején élő ige-névszóknak a számát nehéz felbecsülni. Az igei és névszói kettős szófajúság vagy 70 etimológiában került szóba. Jó pár rokon nyelvi egyeztetés bizonytalanságát, a nyomtalanul kiveszett vagy földerítetlen ige-névszók lehetőségét, egyes mai uráli nyelvek tanúságát és az akkori szókincs vélhető nagyságát (az uráli—finnugor alapnyelvre egy számítás szerint körülbelül 2500 abszolút szótő tehető föl) figyelembe véve, a korai ősmagyar nyelv uráli, finnugor, illetve ugor eredetű ige-névszó állományát — nagy bizonytalansági tényezővel — 40-re becsüljük. Ehhez járulhat még néhány belső keletkezésű onomatopoetikus, valamint ismeretlen eredetű szó.

Az ige-névszók jellemzői. — Az ősmagyar kor kezdetének ige-névszóiban az alapalakok általában az abszolút tő *Ø* morfémás alakjaival egyeztek meg, és két szótagosak voltak: **lăćз (> les)* főnév : **lăćз (> les)* ige. Homonim képzőkkel létrejött ige-névszók már ekkor is akadhattak, ezek azonban inkább később jelenhettek meg (a mai *csillag ~ csillog, követ* stb. előzményei).

Az alapalakok szófaji kettősségét az is szilárdíthatta, hogy a leggyakrabban előforduló formákon: a névszói egyes nominativuson és a kijelentő mód jelen idejű általános ragozás E/3. igealakon kívül a paradigmában más tagok szintén egybeeshettek. Például a birtokos személyjeles formák és a legtöbb kijelentő módú, jelen idejű igealak *(lesem, lesed, lese ~ lesi, lesünk, lesetek ~ lestek)* előzménye.

Az ősmagyar kor elejének ige-névszóiban a névszói tag általában főnév, de egy-két esetben főnév-melléknév vagy melléknév is lehet: *agg* (fn.-mn.) : *agg(ik)* < fgr. **soŋз* vagy **soŋkз* 'öreg; ? öregszik'; *kész* (mn.) 'készséges, felkészült' : *kész* 'késztet, felkészít' (?? fgr. 'kész; kész lenni'); *ol-vad* <: fgr. **sula* 'olvadt; olvad'; *sava-nyú* <: ugor **čawз* 'savanyú; savanyodik'; stb. Vö. JókK. 54: „hogy ewtet aʒ gonoʒ *ag* ellenſeg meg cʒaltauolna", 153: „aʒ farkas meg *aguan* meg hala", 79: „mendencoron lezec *kez* ehſegben meg ſegellenem . . . aʒ ʒerʒettett", 79: „Es *kyʒyuala* ew baratytt bezeduel es pelldaual eltauoʒtattny aʒ penʒt".

Az állomány és rendszer változásai

Ismeretes, hogy körülbelül az ómagyar kortól kezdve a nyelvünkbe jövevényszóként került igék *-l* képzővel, néhányuk később *-z* képzővel *(csinál, parancsol, masíroz)* egészül ki, a belső keletkezésűek pedig különböző gyakorító, mozzanatos, műveltető és visszaható képzőkkel *(cammog, nyerít)* alakulnak. A képző egyaránt szolgál a jelentés árnyalására és az igei szófaj jelölésére. Ez

az alaki változás, amelyhez hasonló más finnugor nyelvekben is fellelhető, természetesen nem egy csapásra jött létre, fiktív tövű, eleve képzős igék — főleg az onomatopoetikusok között — már az ősmagyarban, sőt az alapnyelvben is születtek, számos aktív igető pedig fiktívvé (passzívvá) válva élt tovább (az ősmagyar helyett a mai alakot idézve): *ápo-l; oszo-l : osz-t; boszszan-t : bosszan-kodik* <: ótörök *busan-; bor-ít : bor-ul* <: ótörök *bur-; csókol* < ugor **čśkk3(-l3); facsar* < fgr. **puć3-r3; fára-d : fára-szt* <: ugor **pśrk3; fara-g* <: fgr. **par3;* stb. Mivel az ún. igésítő képzők megjelenése az ómagyar kortól már szinte szabályszerű, azok a nomen-verbumok, amelyeknek ugyan rokon nyelvi megfelelőik nincsenek, de nyelvemlékeinkben az igei tagjuk képző nélkül jelentkezik, általában szintén az ősmagyar korból valók. Sőt megfordítva: azt is mondhatjuk, hogy egy szó ige-névszó voltának lényegében kritériuma az ómagyar kornál korábbi eredet, mert az igésítő képzők megjelenése óta nomen-verbum csak ritkán keletkezhetett.

Az ősmagyar kor két végpontját tekintve tehát megállapítható, hogy az ige-névszók megléte, létrejötte az egész korszakban lehetséges volt, és a későbbi, nyelvemlékes kor ige-névszói általában már az ősmagyarban keletkeztek. Az ősmagyar származást legtöbbnyire csak kései, bizonytalan adatolású, illetve az elvonással való keletkezésre mutató ige-névszókban vonhatjuk kétségbe, vagy vethetjük el.

Mennyiségi változások. — A következő belső keletkezésű vagy ismeretlen eredetű és általában korai adatolású szópárok szintén az ősmagyarból származhatnak: *csal* R., N. 'csel, csalárd; becsap'; *hang* 'hallószervünkkel érezhető rezgés'; R. 'hangzik'; *pök (> köp); R. pih* 'finom apró pehelytoll, bolyhosság, *lehelet; tollat foszt, (láng, meleg) levegőt lebegtet, lélegzik'; *zúz* R. 'máj, szárnyas zúzógyomra; ide-oda rángat, összetör, összenyom'; vö. 1577 k.: „Aʒ melÿ orwoſſagok penÿgh ʒolgalnak aʒ *pêknek* kÿ hoʒaſara" (OrvK. 155); MünchK. 33vb: „Tahat *pokenc* ǫ oʒćaiaʒa" | 1513: „Feyal quatuor ex plumis *pyh* factas" (OklSz.); 1430 k.: „deplumare: *pih*" (Gl. *Pihe* a.); stb. Hasonlóan talán a *kosz* 'var, piszok' : N. *koszik* 'kopik, vásik' és a R. *lak(ik)* 'bűn [egy adat]; lakol'. Nem tudjuk viszont eldönteni róluk, hogy a korai vagy a kései ősmagyarból erednek-e. A *pih* és a *pök* szókezdő *p*-je miatt nem lehet az ősmagyar kor elejéről való, mert akkor nyilván átmentek volna a *p* > *f* változáson.

Azok között a szópáraink között is lehet ősmagyar, esetleg ómagyar nomen-verbum folytatója, amelyekben a névszói taggal képzős igék állnak szemben. Nem lehet kizárni, hogy a következő, többnyire korai adatolású szópárok igéi a képzőiket csak később kapták: *begy : biggyeszt, bigyeg; boly : bolyong, bolygat; dob : dobog, dobbant; kacs : kacsó, kacsint; keh* 'köhögés', *kehes : köhög, köhint; láz* 'lázadás' : *lázzat* 'szít, okoz', *lázong; locs* 'sár, locspocs' : *locsogat, locsog; lomb : lobog, lobban; pinty : pityereg, pityeg; puff* (isz., fn. 'ütés, verés'), *pofon, pufók : puffad, puffaszt; sík* (mn., fn.) : *sikál, siklik, sikkaszt, sikkad.* Leginkább a *dob*, a *keh*, a *lomb*, valamint a *sík* szavakkal kapcsolatban számolhatunk ősmagyar ige-névszóval: 1338: *Dubuereuhyg* (OklSz.); vö. 1405 k.: „*timpanum: dop*" (Gl.) : 1430: *dobogohalm* (OklSz.); DebrK. 562: *dobogaſaval.*

Erre a csoportra azonban jellemző, hogy tagjaik jórészt onomatopoetikusak, amelyekben az igei tag könnyen születhetett rögtön képzővel, a névszói pedig elvonással. A viszonylag kis számú szó és az onomatopoezisre különben is jel-

lemző sokfajta képzés nemigen teszi lehetővé, hogy a képzők alapján megbízható kronológiát állapítsunk meg.

Ide vonható esetleg több ismeretlen eredetű vagy belső keletkezésű szócsalád töve is (például *feszes : feszül, feszeget; fitos : fita, fitít; piros : pirul, pirong; üreg, üres : ürül, ürít*). A kérdés eldöntése sokszor attól függ, hogy a névszói tag *-s* képzőjét denominálisnak vagy a ritkábban előforduló deverbálisnak tartjuk-e. Külön óvatosságra int azonban az, hogy számos itt tárgyalható szó hangutánzó vagy hangulatfestő.

Grammatikai változások. — Az ige-névszókat olyan változások is érintik, amelyeknek — amellett, hogy az állomány mennyiségét szintén befolyásolják — kifejezett nyelvtani jellegük van. Az ősmagyarban az ige-névszóknak mintegy fele-harmada egyik vagy mindkét tagjában tovább képződött, s az eredeti abszolút tő részben vagy teljesen fiktívvé lett. Ez a változás a korszak folyamán előrehaladva terebélyesedett ki, s valószínűleg a korai ómagyarra is átnyúlt. Így a föltehetőleg finnugor vagy ősmagyar keletkezésű ige-névszót takaró *csepp : csepeg, dob : dobog, keh : keheg, lomb : lobog, sík : siklik, szoros : szorong* szópárok és néhány már szintén említett társuk nyilván ekkor kapták képzőiket. Azzal a lehetőséggel is számolni kell azonban, hogy bennük a képzőtlen névszói tag esetenként az igeiből való későbbi elvonás.

A csak egyik tagjukban adatolt alapnyelvi nomen-verbumokban — közöttük az igen bizonytalan etimológiájúakat is számba véve — az igei tövet a *dor-gál, feh-ér, fosz-t, hár-ul, hara-g, ker-ül, küz-d, ol-vad, ol-vas, őrö-m, szala-d*, a névszóit pedig a *csom-ó, kes-hed, mes-e, sava-ny-ú* szavak előzményeiben képezhették tovább, a *szoros : szorong* szópárban pedig vagy csak az igeit, vagy a névszói tőt is. A *hom-lo-k*, a *mele-g* és az *osz-lik* tövéről nem lehet eldönteni, hogy igei vagy névszói-e. A *roko-n* szóban az elhomályosult névszótő után *-n* locativusrag áll. Ezek a szavak tehát lehetséges nomen-verbum jellegüket vagy úgy vesztették el, hogy az egyik tagot még a másik meglétekor toldalékkal, képzővel látták el, vagy pedig úgy, hogy a két eredeti tag közül az egyik kiveszett, és a másikat azután képezték tovább.

Némileg más eset, amikor a nomen-verbum igei tagja alapalakban marad, de a névszói tagot az igeiből képzett folyamatos melléknévi igenév szorítja ki. Ez *fúr* és talán *vés* szavunk föltehető 'fúró; fúr', illetve 'vés̈ő; vés' jelentésű ige-névszó előzményeiben a kései ősmagyarban akkor történhetett meg, amikor a melléknévi igenév *-ó/-ő* képzőjének már kialakult az eszköznévképző szerepe; vö. 1395 k.: „trebellum: *furo*", „celtis: *vezew*" (Gl.).

A biztos vagy föltehető korábbi ige-névszók továbbképzett tagjainak szófaji megoszlását tekintve világosan kitűnik, hogy általában az igei tagot képezték tovább. Közöttük mindössze egy olyan van, amelyben a későbbi fejlődés során véglegesen valószínűleg fiktív névszótő : igei alapalak szembenállás alakult ki: *falka : fal*.

Mindez egybevág azzal az ismert ténnyel, hogy az igék nagyobb mértékben képződnek tovább, s már az ősmagyar és korai ómagyar korban egyre több fiktív tövet tartalmazó igénk volt. Ez azzal ugyancsak összefügg, hogy a továbbképzett igetövek egy jó része onomatopoetikus, és így eleve képzővel is születhetett. A biztosan vagy valószínűen ősmagyar igék között az alapnyelvből származtatva 112 tőigét és 77 fiktív tövűt (az utóbbiak a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint legnagyobbrészt az ősmagyar korban válhattak ilyenné), az ótörök kölcsönzésekben 18 tőigét és 4 fiktív tövűt, az ismeretlen és föl-

tehetőleg többségükben ősmagyar eredetűek között pedig mintegy 100 tőigét és 130 fiktív tövűt tarthatunk nyilván. A fiktív tövű igék száma tehát valóban jelentős és növekvő.

Az igék egyrészt jelentésüknél és azok komplikálódásánál fogva, másrészt talán a tőigék esetleges homonímiájának (? például *aka-d, aka-r; al-kot, al-szik*) az elkerülése végett hajlamosak voltak a továbbképződésre. A tőigék meg egyes képzett alakjaik között nemegyszer a jelentésben tulajdonképpen nem vagy alig volt különbség, ami ugyancsak elősegítette az alakilag testesedő igei rendszerbe kevésbé illő tőige kihalását. Ilyen esetekre még a kései ómagyarból is hozhatunk példákat: *csosz* :> *csoszog, met* :> *metél, mut* :> *mutat, tomb* :> *tombol* stb. Az ige-névszók köréből szintén akadnak hasonlók: *kész* :> *készt, pih* :> *piheg;* vö. JókK. 79: *kyzÿuala;* 1479: „*kÿztek:* suggestio" (Gl.). E tendenciával a föltehető ősmagyar ige-névszóknál szintén számolhatunk: *dob* :> *dobog, lap* :> *lappang, lo(m)b* :> *lobog, sík* :> *siklik.* A nomen-verbumok igei tagjának továbbképződése bizonyára arra is irányul, hogy megszüntesse a névszói taggal fennálló homonímiát.

Van több, valószínűleg ősmagyar, korai ómagyar homonim képzővel alakult szavunk, amely nem eredeti ige-névszó, de azok közé illeszkedett be, és később is annak számít. Ezekben arról van szó, hogy a közös, többnyire fiktív igei tövet azonos hangalakú főnév- és igeképzőkkel toldalékolták tovább: *csillag : csillag (> csillog)* 'csillog' (deverbális nomen *-g*, gyakorító *-g* képző); *hurut* 'köhögés' : R., N. *hurut* 'köhög'; *követ* (fn.) : *követ* (ige); R. *mevet (> nevet)* 'nevetés' : *mevet (> nevet)* (deverbális nomen *-t* és mozzanatos *-t* képző); R. *marad* 'utód' : *marad* (deverbális nomen *-d*, gyakorító *-d* képző); *villám :* R. *villám(ik)* (deverbális nomen *-m*, mozzanatos *-m* képző). Vö. JókK. 122: „kyralÿ bocʒata kyralne aʒonnÿhoʒ ket *kewettet*", 158: „nemÿ notariuſnac fyacʒkaya . . . kyuana *kewuetny* anÿat"; DebrK. 79: „egizer hogi etel utan almat enneiek a *horut* nagi erőſſen reiaia eſek"; JókK. 100: „hagyapna auagÿ *hurutna*". Lehet, hogy idetartozik a *-d* képzős *akad* 'akadály; nem tud továbbjutni', az *-r* képzős *fodor* '(víz)taraj, dús ráncokból álló dísz, göndör'; R., N. 'fodroz' és *zavar* szavunk is. A denominális nomen *-ász/-ész* és a denominális verbum *-ász/-ész* képző egyes aktív főnévi tövekből hasonló ige-névszókat hoz létre: *halász : halász(ik), madarász : madarász(ik), vadász : vadász(ik),* 1192/: *Halazfenyr* hn. (Györffy 1: 236); 1396: *Halazouut* hn. (OklSz.).

Az ősmagyarban néhány ige főnevesülésével (melléknevesülésével), illetve főnév (melléknév) igésülésével ugyancsak jöhetett létre nomen-verbum. Az *es(ik), fen* és *nyom* ige-névszóknak a rokon nyelvekben csak igei, a *lak(ik)*-nak, a *tel(ik)*-nek, az *agg(ik)*-nak, valamint a *szak* 'rész, darab' : *szakad, szakaszt, szakmány* és a *lap : lapul, lappang* szópár föltehető nomen-verbum tövének meg csak névszói megfelelői vannak. A főnevesülés az *esik,* valamint a *lakik,* az igésülés a *telik,* a *szak,* illetve a *lap* szavakban a legvalószínűbb; vö. JordK. 374: „*effek eſwen* . . . ʒelek fwvan"; BécsiK. 67: „*lac* hèlècbèn z ègèb hèlècbèn"; KTSz.: „ſceuʒ leannoc *lacadalma*". A számos rokon nyelvi megfelelő vagy jelentéstani okok miatt kevéssé hihető, hogy ezekben a magyar őrizte meg az eredeti állapotot. Ekkor alakulhatott ki a *vagy* 'van' — vö. *vagy-ok, vagy-unk;* DömAd.: *Mauoʒ* szn. — létige névszói 'ami van, vagyon' jelentése is, talán ótörök befolyásra (vö. például csuvas *pur* 'bőség, jólét; van'). Ebben az igében aztán az eredeti, E/3. forma körülbelül az ómagyar kor elejére E/2.-vé vált, s így az igei—névszói kettős szófajúság egy különleges esete jött létre. Ótörök hatásra esetleg az *agg(ik)*

ige-névszóvá válásában szintén gondolhatunk. Az ótörök eredetű *ok(ik)* 'gondosság, indok'; R., N. 'ért vmihez, okul, vmiből tanul' — mivel minden bizonnyal nem nomen-verbumként vettük át — föltehetőleg szintén az ősmagyarban vagy az ómagyarban főnevesült vagy igésült (a szófajváltás miképtje vitatott); vö. JókK. 4: „Tehat elett e ylnemew *ocual*"; 1616: „Minthogy az lőveshez nem *okot*, giakorta tsak kárban és heiában lő" (NySz.).

A magyarban az ige és a névszó közti szófajváltásra jó lehetőséget nyújtott, és egyben annak oka is volt az igei mellett a névszói, valamint a névszói-igei állítmány megléte, és az a tény, hogy a névszók alapalakja az egyes szám nominativus, az igéké pedig az E/3. általános ragozású alak: „[Az] erdőben *lak* [van]" → „[Ő] az erdőben *lak(ik)*"; „Ott *es(ik)*" → „Ott *es* ['eső'] [van]". A szófajváltást alkalmi főnevesülés (melléknevesülés) vagy igésülés előzhette meg. Ez igen ritkán valószínűleg egyébként is előfordulhatott. Korszakainkban azonban alkalmi szófajváltást az igékkel kapcsolatban nem tudunk adatolni vagy rekonstruálni.

Az ősmagyar és az ómagyar kor folyamán több ige-névszó igei tagja ikes ragozásúvá lett; vö. JókK. 9: „ffrater bernald *lakykuala* egÿ erdewben"; JordK. 517: „ʒent lelekkel *telÿk* be"; vö. még: 1577 k.: „Haʒnal arrolis eʒ ÿtal aʒ kÿ igen *fÿngÿk*" (OrvK. 345). Az ikes és iktelen használat azonban jó párszor az E/3.-ben is (és még a közép- és újmagyar korban is) ingadozik; vö. BécsiK. 41: „fèlèlm *èfic* 9 reiaioc"; MünchK. 11vb: „Ki fél fenlèti 9 napiat iokra ᴢ gonoʒocra ᴢ *es* igaʒacra ᴢ hamiſſacra"; 1604: *pókik* (MA.); 1660: *köp* (MNy. 8: 328). A korai ómagyarban a névszói és az igei tag a nomen-verbumoknak mintegy egyharmadában az *-ik* rag segítségével némileg elkülönülhet egymástól. Az *-ik* rag a homonímia megszüntetését is szolgálta, és az igét a tő fiktívvé válásától szintén védte.

A legalábbis a korai ómagyar kortól megjelenő és terjedő igekötők esetenként szintén elkülöníthették a nomen-verbum igei tagját a főnévitől; vö. JordK. 225: „*megh nÿomand* the labad"; ÉrdyK. 15: „ez vylaghnak ez maſtany zeepſeege . . . *el veez*"; stb.

Az ige-névszók a korai ómagyar kor végén

Az ige-névszók állománya. — A korai ómagyar ige-névszók száma körülbelül 30-ra tehető. Ez a megfogyott mennyiség az ősmagyarnak a korai ómagyarra is átnyúló, bemutatott változásai során alakult ki. A következő ige-névszókkal számolhatunk: *agg(ik)*, *es(ik)*, *csal*, *fagy*, *fen*, *fing(ik)*, *fos(ik)*, *gyak(ik)*, *hang*, *hugy(ik)*, *íz*, *kész*, *pök* (> *köp*), *lak(ik)*, *lep*, *les*, *nyom*, *ok(ik)*, *szar(ik)*, *szelíd*, *vagy*, *vész*, *zúz*. Valamint föltehetőleg az *ágy*, *év(ik)*, *tel(ik)*, *tér*, és esetleg a *kosz(ik)*, *lak(ik)* 'bűn; lakol' és a *zaj* szavak. Ezekhez járulnak még a már említett homonim képzőkkel született nomen-verbumok.

Az ige-névszó állomány jellemzői. — Az elsődleges nomen-verbumok a szóvégi magánhangzó lekopása után egy szótagúak lettek, s alakilag is különböznek a homonim képzőkkel létrejött ige-névszóktól, amelyek két szótagúak. A két csoport ikesedett igéiben pedig a szótagszám kettő, illetve három.

A korai ómagyarban az *agg(ik)*, a *csal*, a *fodor* és a *kész* szavak kivételével

a nomen-verbumok névszói tagja mind főnév. A korábban említettek közül a *kész*-é melléknév, a többié főnév-melléknév.

A homonim képzőkkel született ige-névszók töve általában igei és fiktív *(csilla-g, köve-t)*. Az *-ász/-ész* képzősöké viszont aktív főnévi tő *(hal-ász)*. A denominális *-ász/-ész* csak a legkorábbi, a 'valaminek a fogásával, szedésével, vadászásával foglalkozó/foglalkozik' jelentésében képez ige-névszókat: *hal-ász, vad-ász, nyul-ász* (ige v. főnév); de: *lovász, juhász, kertész* (csak főnév). A szűkebben vett beszédhelyzetben ilyenkor elvileg elképzelhető olyan eset, amelyben nem lehetett pontosan megállapítani, hogy a szó a mondatban ige-e vagy névszó *(A férfi vadász)*. Ez a jelenség kiemeli az *-ász/-ész* nomen-verbum képző voltát, és az olyan főnévi—melléknévi kettős szófajúsághoz hasonló, amely szintén csak élőlényekkel kapcsolatos, azoknak egy bizonyos csoportba tartozását és azzal elválaszthatatlanul összefüggő tulajdonságát fejezi ki *(A férfi magyar)*. A nomen-verbumokra azonban, mint a nyelvemlékekből idézett példák is mutatták, általában az jellemző, hogy bennük az igei és a névszói használat a jelentésbeli különbségen kívül a mondattani helyzet és a toldalékolás révén is világosan elkülönül.

A kései ősmagyar és a korai ómagyar nyelv ige-névszói a két tag alaki szembenállása szerint a következő csoportokat mutatják:

1. Névszói alapalak : igei alapalak: *fagy, les, nyom; csillag, követ;* stb. — 2. Névszói alapalak : *-ik* raggal ellátott igei alapalak: *lak : lakik, ok : okik; villám : villámik;* stb. Az eredetileg azonos két kategória nem válik el élesen, mert a 2. csoport több igéje *-ik* rag nélkül szintén előfordul.

Nyelvemlékeinkben már nem ige-névszók, de esetenként ősmagyar nomen-verbumok folytatói lehetnek az alábbi megfeleléseket mutató szópárok: 1. A névszói alapalak és az ige fiktív töve egyezik: *dob : dobog, lap : lappang, lomb : lobog* stb. — 2. Föltehetőleg a névszó fiktív töve és az igei alapalak egyezik: *falka : fal.* — 3. A névszói és az igei tag fiktív töve egyezik: *szoros : szorongat; feszes : feszeget;* stb.

Az ige-névszókra az ősmagyar és a korai ómagyar korban a teljes (egyik szófaji értékben sem korlátozott) kettős szófajúság a jellemző, ez rekonstruálható. Részleges kettős szófajúságra csupán a *marad* 'utód; létezése nem szűnik meg' szóval kapcsolatban gondolhatunk, ennek főnévi adatai ugyanis, úgy tűnik, mind csak birtokos szerkezetben fordulnak elő, és birtokos személyjellel vagy még birtoktöbbesítő jellel vannak ellátva; vö. 1470: „transit ad heredes : *maradÿara zal*" (Gl.); 1565: „Palaticz gieorgioth, se az eo felesegeth es semmi maradekiath se en, se az en *maradjm* se attiamfiaj semmi kepen ne kereſſeſſek[!]" (RMNy. 3/2: 56).

Az ige-névszók jelentéstani csoportjai

Az uráli és például az altaji nyelvek is azt mutatják, hogy a nomen-verbumok kérdésének erős jelentéstani vonatkozásai vannak. E nyelveknek, köztük az ősmagyarnak az ige-névszói többnyire elemi fogalmakat, jelenségeket fejeznek ki. Az alábbiakban a mai uráli és esetenként az altaji nyelvekből azonos vagy igen hasonló jelentésű nomen-verbumok láthatók, velük együtt vagy utánuk pedig az egyes szemantikai csoportokba besorolható biztos vagy föltehető ősmagyar, korai ómagyar ige-névszók. Ezekben a névszói és az igei érték közötti szoros jelentésbeli kapcsolat alapján a következő főbb viszonyok találhatók:

1. Sajátos cselekvés, történés és annak egyidejű eredménye:

A) Tárgy, dolog, szellemi produktum és annak elkészítése, létrehozása: m. *ágy* 'fekvőhely, ágyás', N. 'szérűn kiteregetett gabona(kévék)'; 'beágyaz, gabonát a szérűn elterít'; cser. *βakš(-)* 'fekvőhelyül szolgáló leterített hely; leterít' | m. *sző* ~ vog. *saγ(-)* 'hajfonat; fon' ~ osztj. *seu̯(-)* 'ua.' | m. *mese* ~ osztj. *moⁿt(-)* 'mese; mesél'; osztj. *mõi̯əpts* 'rejtvény, találós kérdés' : *moi̯əptə-* 'megfejt, rejtvényt fölad' ~ zürj. *moi̯d(-)* 'mese; mesél' (> vog. *moi̯t[-]* 'ua.') ~ votj. *mod'(-)* 'találós mese; mesél, találós mesét fölad'; vog. *āmiś* 'találós kérdés' : *āmśi* 'találós kérdést tesz föl, illetve megfejt' (< tatár, vö. *āmālči* 'találékony, ügyes'), vö. még lamut *nemkān(-)* 'mese; mesél'. Idetartozhatnak még a *fal* (ige), a *nyom*, illetve a *csom-ó* (fgr. 'csomó; köt'), N. *fágy* 'összehajt, sodor'' (fgr. 'sor, réteg; sodor, teker'), *fáj* (fgr. 'forgács; hasít, forgácsol'), *mar* (ur. 'darab, morzsa; szétdarabol') stb. szavak.

Ezekben az ige-névszókban a névszó általában az ige eredménytárgya, mégpedig ún. belső tárgya *(mesét mesél)*. Valószínű, hogy a jelentés több esetben eredetileg speciálisabb volt: 'hajfonatot fon' → 'fon' (A m. *sző* osztják megfelelői például egyes nyelvjárásokban a 'hajfonatot fon' jelentést mutatják).

B) Anyag, cselekvés és annak produkálása, végzése: m., R., N. *es* 'eső; csapadék hull'; vog. *rakw(-)* 'eső; eső esik'; osztj. *i̯ŏm(-)* 'ua.'; *i̯e̯rt(-)* 'ua.'; zürj. *zer(-)* 'ua.' ~ votj. *zor(-)* 'ua.'; cser. *jür(-)* 'ua.'; lapp *hareve(-)* 'ua.'; vö. még tunguz *tigde(-)* 'ua.' ~ nanaj *tügde(-)* 'ua.'; — m. *fing(ik)*, *fos(ik)*, *hugy(ik)*, *szar(ik)* és számos rokon nyelvű megfelelőjük. Ezek közé valók még a *fagy*, *hurut* 'köhögés; köhög', *köp*, *pih*, *zavar* és esetleg az *ég* (ige; fgr. 'tűz; ég'), *fázik* (ur. 'jégkéreg, hókéreg; fázik, fagy'), *kéj* (fgr. 'dürgés; dürrög'), *küz-d* (ugor 'verseny, játék; versenyez, játszik') stb. szavak.

E csoport egy részében a névszói tag az igei tag belső tárgya: *köpöt köp;* másutt a névszó és az ige alany—állítmányi viszonyban van: *Az eső esik.*

C) Állapot és abba való kerülés, abban való létel: m. R. *? tel* 'tele' : *telik;* m. *töm* ~ cser. *tèm* 'tele'; zürj. *tĭr(-)* 'tele; megtölt' ~ votj. *tĭr(-)* 'ua.'; lp. *tievva(-)* 'tele; tele lenni', vö. még mandzsu *ǰalu(-)* 'teli, telt; teletölt' | m. *agg(ik)* ~ cser. *šo·ŋgə̑* 'öreg'; szam. jur. *puχu* 'öregasszony; öregszik'; vö. még ótörök *qarï(-)* 'öreg; öregszik' ~ oszm. *qarï(-)* 'öreg feleség, öreg asszony; öregszik'; *koca(-)* 'öreg, nagy, férj; öregszik (élőlény)'. Ebbe a csoportba sorolódnak még a *kész* 'készséges, fölkészült; késztet, előkészít', valamint föltehetőleg a N. *ev* 'genny' ? : N. *évik* 'puhul, levesedik', *hár-ul* (ur. 'görbe, ferde; görbít, ferdít'), *hom-lok* (ur. 'hajlott; hajlik'), *kes-hed* (ugor 'sovány; lesoványodik'), *mele-g* (ugor 'meleg; melegszik'), *ol-vad* (fgr. 'olvadt; olvad'), *roko-n* (ur. 'közeli; közeledik'), *sava-nyú* (ugor 'savanyú; savanyodik'), *szoro-s : szoro-ng* (fgr. 'szoros; szorul') stb. szavak.

Ezek a nomen-verbumok az állapot és a folyamat egysége révén kapcsolódnak egybe, a névszó az ige eredmény- vagy állapothatározója. E típusban adott esetekben az ősmagyarban alkalmasint föl lehet tenni kétértelműséget, attól függően, hogy az állítmányt névszóinak vagy igeinek tekintjük-e; például ősm. **tājš šaβs* 'a tej savanyú' vagy 'a tej savanyodik'. A vélhető kétértelműség megszüntetésére való törekvés nyilván hozzájárulhatott az ilyen ige-névszók kiveszéséhez.

Az egész 1. csoport ige-névszóira jellemző, hogy az igei tagjaik többnyire intranzitívak, vagy azok voltak.

2. A cselekvés és annak kizárólagos eszköze: m. *fen* R., N. 'fenőkő; élesít'; lp. *tabeľśa(-)* 'ua.'; votj. *ser(-)* 'köszörűkő; fen, köszörül'. Idetartoznak még a *gyak(ik)* 'szúróeszköz, dárda; szúr, döf, közösül', *lep* 'takaró; takar', *zúz* 'zúza; összetör', valamint föltehetőleg a *fúr* (ur. 'fúró; fúr'), s talán a N. *mét* 'egyfajta keresztőháló' (ugor 'egy hálóféle; hálót kivet'), *vés* (fgr. 'kés; vág') stb.

Az előbbi nomen-verbumokban az ige és a névszó között állítmány és eszközhatározó viszonya áll fenn. Leginkább ezekhez kapcsolódhat tárgy.

Mind az 1., mind a 2. csoport ige-névszói általában konkrét jelentésűek, számos speciális értelmű van köztük, és még több lehetett.

Természetesen az igéknek és névszóknak legnagyobb része kívül marad az ige-névszó kategórián. Ige-névszók a nyelvileg, szemantikailag lehetséges helyzeteknek is csak kisebb részében jöttek létre, keletkeztek vagy maradtak meg, nyelvenként, nyelvjárásonként és időben részben különböző mértékben és különböző esetekben.

A rokon nyelvekben — mint az egyes szemantikai csoportok példái is mutatták — számos etimológiailag össze nem függő, de azonos jelentésű nomen-verbum van. Ezek jórészt az illető nyelvek önálló életében keletkezhettek. A jelentéstani viszonyok igen erős szerepét látva azt a lehetőséget is figyelembe kell tehát venni, hogy etimológiailag összetartozó nomen-verbumokban — elsősorban akkor, ha a rokon nyelvi megfelelők száma kevés — az ige-névszó jelleg olykor az egyes rokon nyelvekben egymástól függetlenül, párhuzamosan is kialakulhatott.

A nomen-verbumok megléte az uráli és altaji nyelveknek közös tipológiai sajátossága. Az is látható, hogy az uráli, ősmagyar ige-névszók kapcsán az altaji és az uráli nyelvek viszonya, valamint az areális vonatkozások sem hagyhatók figyelmen kívül.

Igei kettős szófajúság, igésülés más szófajokkal kapcsolatban

1. I g e i — h a t á r o z ó s z ó i kettős szófajúság mindössze egy, esetleg két szóban fordul elő, ezek az ősmagyarban igésültek. A *jelen* 'ott, nyilván, a most folyó időben' határozószó a *jel* főnév megszilárdult ragos alakja. Eredetileg 'láthatóan' értelmű lehetett, és ebben a jelentésben igésült (→ 'láthatóvá, tapasztalhatóvá válik') úgy, hogy a két szótagú *jelen* beilleszkedett a hasonló alakú mozzanatos igék rendszerébe. A *jelen* kettős szófajúságát már legkorábbi szövegemlékeink is mutatják; vö. JókK. 67: „mykoron ſenky *yelen* nem uolna"; GyS.: „Chudalatuſ míuín[e] *ielenetuíben*"; KTSz.: „ſ[ce]nt bulch aſſcu[n]noc vg[o]n *ielunel*". Talán az *átall* 'szégyell vmit' ige is határozószóból, az *által* 'keresztül'-ből igésült akképpen, hogy az *által* beilleszkedett az *-l* képzős igék közé; vö. JókK. 3: „e3kkeppen Aſiſia*altal*menuen"; BécsiK. 36: „Ne *altalla* io lan bèmētèt".

2. Az állítmányként álló i g e n é v ugyancsak igésülhetett. Az ősmagyarban a befejezett melléknévi igenév igésült: „Az ember *tanult* [van]" (igenév) → „Az ember *tanult*" (ige); „Az emberek *tanultak* [vannak]" → „Az emberek

tanultak". Ez esetben a kettős szófajúság a szófajváltás körüli időkre áll, noha a két szófaj közti kapcsolat ma is érezhető.

3. Ősmagyar kori igésüléssel keletkezett a *nincs* tagadó ige is. Eredetileg az állítmányként álló *nem* tagadószóhoz az *és, is* kötőszókkal azonos *ës ~ is* nyomatékosító-kiemelő szó járulhatott, majd tapadhatott hozzá. Az összetétel később elhomályosult és igésült: **Ő nem is ott* :> *Ő nincs ott*. Eredeti többes száma a *nincsek* volt. A *nincsenek*, illetve a *nincsen* analógiásan keletkezett. A *sincs* az *ës ~ is* és a *nincs* föltehetőleg ősmagyar kori egybeolvadásával jött létre: **Ő is nincs ott* :> *Ő sincs ott*. A *sincsek, sincsen, sincsenek* a *nincs* hasonló formáival egyezően alakult. Ezek a tagadó igék korai kódexeinkben már egy szófajú szóként jelennek meg, a részleges kettős szófajúság az ősmagyar kori szófajváltás idejére tehető föl. Az igésülés részleges, mert csak kijelentő mód jelen idő E/3. és T/3. alakok vannak; vö. BécsiK. 8: „lẽnki *ninɀ* rokona tǫllèdtǫl mègvaluā"; JókK. 29: *nÿnczen;* JordK. 360: *nÿnczenek;* KazK. 85: *nincek;* BécsiK. 71: „eg vaɀos *finɀ*"; JókK. 29: *fÿnczen.*

Főnévi—melléknévi kettős szófajúság

Állomány és rendszer az ősmagyar kor kezdetén

Az ősmagyar kor legelején leginkább azokban a szavakban tehetünk fel főnévi—melléknévi kettős szófajúságot, amelyeknek a rokon nyelvekben is ilyen megfelelői vannak; például *árva, közép, szűz*. Ezek korai nyelvemlékeinkben szintén mindkét szófajban adatolhatók; vö. JókK. 7: „ɐzuegÿnek *aruaknak* . . . el oztÿauala [a pénzt]"; ApMélt. 34: „halgat mÿnt egh *arwa* ǫrdǫgh" | JókK. 42: „lewlyua ewtet fewldrewl fel emeltettettuel bÿkfa *kewzepiglen*"; VárReg. 69: „Priſtaldus Shama de villa *Cuzeploc*" | JókK. 78: „*zewɀ* ɀewleſenek elewtte"; KT.: „rohtonc eɀ nem levt wala. hug *ſcuɀ* lean. fiot ſciulheſſen:". Azt sem lehet kizárni, hogy közöttük és a rokon nyelvi megfelelők között van olyan, amelyik csak később vált kettős szófajúvá. *Fél* szavunkban pedig főnévi—melléknévi—számnévi hármas szófajúságot rekonstruálhatunk: HB.: „Latıatuc *feleym* (fn.) ɀumtuchel mic vogmuc"; vö. JókK. 11: „*fel* (mn.) labadual nÿwmoſal en torkomra"; JordK. 304: „*ffel* (számnév) reɀe".

A főnévi—melléknévi kettős szófajúságot az alapnyelvben, a magyar, valamint a többi finnugor nyelv múltjában és jelenében az tette, illetve teszi lehetővé, hogy a főnév és a melléknév alapalakjában általában nem különül el formailag, s állhatnak azonos mondatrészi szerepben is: mindkettő lehet jelző és állítmány vagy a névszói-igei állítmány névszói része: TA.: „*monarau* bukurea"; KTSz.: „eɀ nem ygeb *germuk* hanum *yſt[en]*"; HB.: „ýſa *pur* el *chomuv uogmuc*", illetve: HB.: „*bovdug* mıchael archangelt"; vö. MünchK. 10va: „*Bodogoc* lelki ɀegenec", 22vb: „iº monda nèki *Bodog vag* ſimon bariona". A rokon nyelvek közül a finnből hozunk hasonló példákat: *miespuku* 'férfiruha'; *Puhuttu puhe — ammuttu nuoli* (km.) 'Kimondott szó — ellőtt nyíl'; *Varpunen on lintu* 'A veréb [van] madár'; *viisas mies* 'bölcs férfi'; *Mykkä viisas, hullu väkevä* (km.) 'A néma bölcs, a bolond erős'; *Mies on viisas* 'A férfi [van] bölcs'. A főnév és a melléknév szófaja többnyire például az altaji nyelvekben sem különül el alakilag, s ennek következtében ezekben is számos főnév-melléknév van. Így az ótörök *ädgü* egyaránt jelent 'jó'-t és 'jóság'-ot, a mongol *maɣu* 'rossz'-at és 'baj'-t, a tunguz *suŋt* 'mély'-et és 'mélység'-et stb.

Ezenkívül minden melléknév legalábbis alkalmilag főnevesülhet. A melléknév alkalmi főnevesülése számos nyelvre, a finnugor nyelvekre is jellemző, és korai nyelvemlékeinkből — még ha a latin eredetit sokszor szükségszerűen követve is — szintén dokumentálható. Ezért nyilván már az ősmagyar kor elején is megvolt. A beszédszituáció, a tárgyi helyzet megengedi, hogy egy a melléknévi jelző melől elmaradt főnevet, amely esetenként más és más lehet, odaértsünk. Ilyenkor a melléknév alkalmi tapadással, ráértéssel a kihagyott főnév jelentését is magába szívja, főnévi természetűvé válik; vö. JókK. 72: „vr ÿſten yo[n]habelÿ *teredelmeſekett* ['töredelmes, megtört embereket'] meg vıgazt Γ És *alazatoſſoknak* ['alázatos embereknek'] zauÿt meg halÿa": Dominus sanat *contritos* corde et exaudit voces *humilium*; AporK. 122: „vettenek en ellenen *gonozokat ioke2t* [*mala pro bonis* 'gonosz cselekedeteket jó cselekedetekért']". Az alkalmilag főnevesült melléknév bármilyen főnévi jelet vagy ragot fölvehet, mondatrészként pedig alany, tárgy, határozó, birtokos jelző vagy ritkán állítmány is lehet. Minőségjelzőként nem állhat, mert egy (potenciális) minőségjelzős szerkezetből főnevesült, miáltal a minőségjelző melléknév az alaptag szófaját vette föl.

A finnugor nyelvészet tanúsága szerint az ősmagyar kor kezdetén a melléknevek a főnévtől a képzés révén alakilag viszonylag ritkábban válhattak el. Az ősi **-mp (> -b)* deminutív-augmentatív képzőnek melléknevekhez kapcsolódva azonban már ekkor meglehetett a fokozó szerepe, és melléknevekhez csatlakozva az eredeti uráli *-n* locativusragnak is kifejlődhetett már a mód- és állapothatározói funkciója *(lágyan, újan)*. Így ha ezek a toldalékok az említett funkcióban egy eredeti főnéven megjelentek, akkor a szóban melléknévi szófajjal is számolhatunk.

Megjegyezzük, hogy az anyagneveket (KTSz.: „ſcent *aron* [o]ltara"; ÓMS.: *uoſ ſcegegkel*) nem tekintjük kettős szófajú szavaknak, hanem pusztán főneveknek. Jelzői, valamint állítmányi helyzetben az anyagnév erősen közelít ugyan a melléknévi kategóriához, de nem válik azzá, a melléknévre jellemző toldalékok közül például egyet sem vesz föl.

Az állomány és rendszer változásai

Teljes kettős szófajúság

Főnevesüléssel keletkezett kettős szófajúság. — Az ősmagyar és a korai ómagyar kor folyamán a melléknév alkalmi főnevesülése továbbra is állandóan lehetséges volt. A középfok jelének a kialakulása után az ezzel ellátott melléknév is főnevesülhetett; vö. MünchK. 86ra: „èzectol *nagobbakat* [*maius* his] lać". Az alkalmi tapadással főnevesült melléknevekhez a névutók megjelenésével már az ősmagyar korban a névutó is hozzákapcsolódhatott; vö. JókK. 129: „zent ferencz . . . *eſmeretlenek* ['ismeretlen emberek'] *kewzewt* hogyhana vtaltatÿkuala mendenektewl". A toldalék- és névutóátvonódás milyensége a mindenkori főnévi rag- és jelrendszer, valamint a névutórendszer függvénye. Változhatnak a főnévre jellemző determinatív elemek is. Mutató névmás például nyilván az egész ősmagyar kor folyamán állhatott a főnevesült melléknév előtt; vö. JókK. 79: „zent ferencz mend *ez vÿlagyatt [quae mundi sunt]* tewkelleteſt meg vtala".

Egy főnév jelölte dolog, élőlény és annak egy melléknév jelölte jellemző tu-

lajdonsága között olyan szoros asszociatív kapcsolat lehet, hogy a tulajdonság nevével hirtelen, spontánul a dolgot, az élőlényt nevezzük meg. Ha valamely szó esetében ez a hirtelen szófaji átcsapás gyakori, az alkalmi szófajváltás tartóssá változhat, és a melléknévihez kialakul a főnévi szófaj is. Az ugor eredetű *jó* melléknevünk — VárReg. 97.: *Ioleguen* szn. — így is kaphatta például 'vagyon' jelentését; vö. JókK. 8: „mend ew *yauit [bona sua]* el ozſta es zegeneknec ada"; MünchK. 74ra: „at'a aggadmg ènnèkem a· *iobol [substantiae]* rèzèmèt . . . az ifiab fiu . . . ot èltekozlotta o *iauat [substantiam]*". Az ősmagyar kor vége felé főnevesülhetett az ótörök eredetű *örök* (vö. például ujg. *ürük* 'hosszan tartó, állandó'): 'folytonosan létező' → 'örökség', GyS.: „eleeknek *vrukſege* [*Eternitas* uiuencium]"; vö. JókK. 156: „*ewrewk* eletett", illetve 82: „ez mynekewnk *ewrewkeewnk [hereditas nostra]*".

Ezeket a szófajváltásokat nehéz elválasztani a főnevesülésnek tapadás útján végbement eseteitől, amelyek gyakran melléknévi jelzős szerkezetben játszódnak le úgy, hogy a jelzett szó jelentése tartósan hozzátapad a jellemző tulajdonságot kifejező jelzőéhez. Az ősmagyar korban így főnevesült 'bal kéz, bal oldal' értelemben a föltehetőleg finnugor eredetű *bal* (< *bal kéz, oldal, fél)* és hasonlóan a *jó(g)* 'jobb kéz, jobb oldal': HBK.: „*ıov* felevl ıochtotnıa ılezıe wt"; vö. JókK. 23: „Es zent ferenc . . . *yo* kezet tewue ylyeſnek feyere . . . Tehat fr[ater] Bernald mene *Balyara:* De zent ferenc . . . ualtoztatot karyual *bal* kezet tewue frater ylyes feyere"; BécsiK. 166: „Mikor felèmèlte uolna o *iogiat* z o *ballat* menbè". A finnugor eredetű tövet tartalmazó *elő* 'elöl levő' melléknévhez az *elő hely, elő rész*-féle szerkezetekből való tapadással szintén ekkor alakulhatott ki a főnévi szófaj és jelentés: 'elöl levő hely, kezdet': 1213: *Eleutou* hn., 1269: *Eleumal*, illetve 1233: *Kueseleu* hn., 1353: *Eleutoeley* hn. (OklSz.); vö. JókK. 109: „*elewtewl*foguan". Sőt az *elő*-nek sorszámnévi jelentése is fejlődött: 'elöl levő' → 'első': An.: *Eleud* szn.; JókK. 23: „*elew* fyame". A korai ómagyarban átvett *paraszt* (< szl. *prostъ)* 'egyszerű, közönséges' szó először csak személyre vonatkoztatott melléknév volt, de aztán 'egyszerű közönséges ember', majd 'földműves' értelemben valószínűleg tapadással főnevesült is; vö. JókK. 80: „egy . . . nemy frater *paraſtol [simpliciter]* kezebe vewue az penzt", 111: „kyket eſſebelewl tartoznak tyztan es *paraztol [simpliciter]* tartany", illetve 97: „Az *parazirol [De rustico]* ky zent fferenczet lewlteuala egyhaz ſeprette".

A tapadásos főnevesülésekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy egy részükben a főnevesülés állítmányi helyzetben is végbemehetett, illetve a szófajváltást az állítmányi helyzet is támogathatta: a *tó elő* 'a tó elöl levő' → 'a tó elöl levő hely'; *A férfi paraszt* 'a férfi egyszerű, durva' → 'a férfi egyszerű, durva ember' → 'a férfi földműves'.

Melléknevesüléssel keletkezett kettős szófajúság. — Az ősmagyar kor folyamán főleg a szóképzés révén folytatódott a melléknévi szófaj kiterebélyesedése, a főnév és melléknév szélesebb körű elkülönülése. Ez nyilván csökkentette a főnévi jelző alkalmi melléknévszerű használatát. A melléknevek és a főnevek egy jó része azonban formailag továbbra sem különült el egymástól, s ez hasonló mondathelyzetben megkönnyítette a köztük levő szófaji mozgást. A főnévi jelző hasonlítást kifejező minősítői használatban a már a korai ősmagyarban egyre gyakoribb melléknévi jelzővel lehetett azonos értékű, s így lehetséges volt, hogy kettős szófajú főnévmelléknévvé váljon, vagy akár az eredeti szófaját teljesen elhagyva mellék-

névvé. A melléknevesülés szemantikailag hasonlóságon alapul, pontosabban általában azon, hogy a jelzett szót a főnévi jelző jelölte élőlény, dolog egy jellemző tulajdonságával ruházzák föl: *bölcs* (< ótörök; vö. például csag. *büyüči* 'varázsló') *férfi* 'varázsló, sámán férfi' → 'bölcs, okos férfi'; *vad* (~ vog. *unt* 'erdő' ~ osztj. *unt* 'ua.'); *állat* 'erdő állat' → 'erdei állat' (→ 'vadon élő állat'). A jelző és a jelzett szó kapcsolata jelentéstanilag és szintaktikailag is szoros, kötött szórend is támogatja, és a szintagmák közül legalkalmasabb a szófajváltásra. Ugyanakkor a főnév állítmányi helyzetben szintén lehet a melléknévhez hasonló szerepű, és így ugyancsak melléknevesülhet. Ekkor valamely jellemző tulajdonságának a jelentésében a főnévi állítmány melléknévi állítmány lesz: *A férfi bölcs* 'a férfi varázsló, sámán' → 'a férfi bölcs, okos'; *Ott sötét* (ősm. 'sötétség') *van* 'ott sötétség van' → 'ott sötét van'; vö. MünchK. 69rab: „ha te ʒemed egvgǫ lènd mēd te tèſted vilagos lèʒèn ha ke· alnoc lènd te tèſted es *fètet [tenebrosum]* lèʒèn Laſſatoc aʒēt hog a· vilaǵ ki tù bènnètec vagon *fètet [tenebrae]* ne legē".

Az ősmagyar kor folyamán néhány alapnyelvi eredetű főnevünknek a melléknévi szófajú párja is kifejlődött: *bél* 'zsigerek' → 'belső'; *fő* 'fej' → 'legfontosabb'; *köz* 'személyeket, dolgokat egymástól elválasztó térköz' → 'közbülső, középső'; *vad* 'erdő' → 'erdei, vadon élő'. Finnugor elemekből alkotott főnévi összetétel volt a *magyar*, illetve az *ifjú*, amelyek szintén melléknevesültek: 'magyar ember' → 'a magyarokkal kapcsolatos', illetve: 'felserdült fiú' → 'fiatal'. A *magyar* ~ *megyer* (< *moǯer*) kezdetben a vezető törzs neve volt, népnévvé jelentésbővüléssel, metonimikusan az ősmagyar kor második szakaszában válhatott; An.: „septem principales persone, que *Hetumoger* vocantur"; 1381: „*Magyarfalu* et Nemetfalu (OklSz.); vö. DebrK. 526: „ez' yghe zyntén *maǵer* zowa valth". A valószínűleg ótörök eredetű *bő* 'gazdag, tágas' (vö. például oszm. R. *beg* 'herceg, nemes, úr') és föltehetőleg az *ál* (vö. például ujg. *al* 'eszköz, mód, csel') nyilván a kései ősmagyarban kapta melléknévi jelentését, sőt e két szóban az eredeti főnévi értelem a korai ómagyarra ki is veszett, nem adatolható. A korai ómagyarban történt egy-két, a szlávból átvett főnevünk melléknevesülése: *bolond* < szl. *bl̥dъ* 'tévedés, tévelygés'; *gonosz* < szl. *gnusъ* 'undokság, undor'.

A rokon nyelvek vagy az átadó idegen nyelvek alapján rekonstruálható szófajnak az ősmagyarban, valamint a korai ómagyarban történt bővülésére, változására korai nyelvemlékeinkből következtethetünk vissza: 1405 k.: „viscus: *bel*" (Gl.); ÓMS.: „en ıumhumnok [!] *bel* bua qui ſumha nym . . . hyul" | TA.: „cuiuſ incipit terminuſ aſar *feu.* eri iturea"; 1327: „Ad tres metas *feuhatar* vocatas" (OklSz.) | 1456 k.: „philosophus vulgo: *poganbech*" (Gl.); KTSz.: „ſ[ce]nt *bulch* aſſcu[n]noc vg[o]n ielunel" | vö. JókK. 31: „ha ezenne *gonozokott* . . . ewrewmuel ʒemuedendewnk", „Ezek *gonoʒ* emberek es kemenek". A melléknévi szófajt nemcsak a jelentés vagy a melléknévre inkább jellemző, de esetenként a főnév által is betölthető jelzői helyzet mutatja, hanem egyéb, a főnévvel szembenálló — igaz, nem kizárólagos érvényű — kritériumok is: a) A melléknevek, a melléknevesült szavak jó része fokjelet vehet föl; vö. BécsiK. 64—5: „a Aǵagitai Amānac ǵonoſſaǵat zǫmētǫl *gonozb* titk alſaǵit"; MünchK. 32vb: „ha mēd *megǵonozbodandnac* te bènnèd En es ſonha ſē *gonozbodō meg* te bènnèd". — b) Az ősmagyar folyamán kialakult *-ság/-ség* képzővel elvont tulajdonságot, állapotot kifejező főnevet lehet belőlük képezni; vö. BécsiK. 64—5: *ǵonoſſaǵat, alſaǵit;* JókK. 2: „ÿſtenÿ *belczeſeguel";* MünchK. 69rb: „ha azezt te teſted vilagos lènd nē valuan *fètetſègnèc* valami rèʒet". —

c) *-n, -an/-en* raggal ellátva mód- és állapothatározók lehetnek; vö. JókK. 122: „ffelele kyral *bewczen*"; BécsiK. 48: „ėtkèc kv̈lǫ̈b z kv̈lǫ̈mb èdènècbèn hozattatnakuala Es bor *bouon*". — d) Fokozó értelmű határozószó állhat előttük; vö. JókK. 15: „ſkewlged nekem frater Elyaſt mert hallam hogÿ *ÿgen belcz*".

A főnév melléknevesülése tartós szófajváltás formájában regisztrálható. Alkalmi melléknevesülést az ősmagyar és a korai ómagyar korból adatokkal nemigen tudunk kimutatni. (Bár ennek az e korokból származó nyelvemlékek kis száma is oka lehet.) Részben fölfogás kérdése, hogy például a még főnévi *ravasz* 'róka' szót emberre vagy más élőlényre vonatkoztatva alkalmi melléknévnek tekintjük-e, vagy inkább olyan főnévi jelzőnek vagy állítmánynak, amely igen közel áll a melléknévhez. Korai nyelvemlékeinkből nem tudunk olyan adatokat idézni, amelyben egy főnév az alkalmi melléknévszerű értelmen kívül alkalmilag a melléknév említett jellemző alaki jegyeit (fokozhatóság stb.) is mutatná. Ugyanakkor sok főnév melléknévi szófajjal való bővülését nyilván alkalmi melléknevesülések előzték meg, s különösen az ősmagyar kor elején számos főnévnek lehetett melléknévszerű, alkalmi melléknévi használata.

Analogikus kettős szófajúság. — A főnév melléknevesülése és a melléknév főnevesülése két irányból egyaránt főnév-mellékneveket hozott létre, s köztük — az alapnyelvből örökölt főnév-melléknevekkel együtt, föltehetőleg már a korai ősmagyartól — kialakult egy olyan szemantikai csoport, amelynek a kettős szófajúság alapvető jegye lett. Bizonyos főnév-melléknevek főnévi használatban valamilyen jellemző tulajdonságú, állapotú vagy egy bizonyos csoportba tartozó embert, melléknévi értelemben pedig ezt a tulajdonságot, állapotot vagy vonatkozást jelölik. Az eddig említettek közül ebbe a típusba tartoznak az *árva, bolond, bő* 'gazdag ember; gazdag', *bölcs, gonosz, ifjú, magyar, paraszt, szűz* szavaink, a nomen-verbumok közül pedig az *agg*. Ide sorolódott több ősmagyar kori ismeretlen eredetű szavunk is: *beteg, gazdag, hazug, özvegy, szegény, vak, vén*. Ezenkívül olyan kölcsönszavaink is, amelyek már az átadó nyelvben szintén főnév-melléknevek voltak, de ha először csak az egyik szófajukban kerültek volna is át, jelentéstípusuk folytán a magyarban ugyanúgy rögtön kettős szófajúvá lettek volna (például a szlávból átvett *keresztény* és *szent*). Ez a szemantikai típus főnév-melléknévvé tett eredetileg egy szófajú jövevényszavakat is: a korai ómagyarba átkerült szláv *béna* melléknév → főnév, a *szomszéd* főnév → melléknév változással lett kettős szófajúvá. A népnevek a főnév-mellékneveknek egy külön is megemlítendő idetartozó csoportját alkotják: ÓMS.: „*Sydou* myth thez turuentelen"; vö. BécsiK. 51: „*ſido* fèzfiv"; SzabV.: „ÿgen yffÿw *Twrwk* hamza", *Twrwknepek*.

Az analogikusan, automatikusan főnév-melléknévként jelentkező szavakat az eredendően kettős szófajúak közé számlálhatjuk. Bennük egy adott mondathelyzetben általában szintén elkülönül a két szófaj, vagy főnévként, vagy melléknévként szerepelnek, és annak megfelelő alaktani, mondattani jegyeket mutatnak; vö. JókK. 13: „Akarom . . . hogÿ ez *betegnec* ẕolgalattyara meg maragÿ"; MünchK. 31vb: „Auag micoz lattonc tegedèt *bètègen*" | JókK. 9: „ÿewÿ ẕolyw ez *vaknak*"; BécsiK. 113: „*Vac* èmbert", 313: „nepèknèc mendē louat *vakſaggal* vèrem meg" | HB.: „Eſ vimagguc mend *ſzentucut*", „Eſ uimagguc *ſzent* peter urot".

Az említett szemantikai típusba tartozó szavak esetében a kettős szófajúsá-

got tovább erősíti, hogy névszói állítmányként vagy a névszói-igei állítmány névszói részeként (és esetenként talán állapothatározóként) bennük a főnévi és a melléknévi szófaj egybeesik. A mondatösszefüggésből tehát nem állapítható meg, hogy a kettős szófajú szó melyik szófaji értékben szerepel. Az alany ugyanis mutatja, hogy személyről van szó, így a főnévi állítmánynak, állítmányi résznek ez a jegye (+ ember) el is maradhat, a melléknévi állítmányhoz, állítmányi részhez viszont oda értődhet; vö. JókK. 77: „latattykuala nekÿ lehettetlenſegnek: hogÿ Annÿa volna es *zewʒ*"; MünchK. 95vb: „mōdanac ǫnèki Mi nē mù es *vakoc* vagonc Mōda ǫnèkic iᶜ Ha *vakoc* volnatoc bùntǫc nē volna".

Egyes névszói ragok bizonyos funkcióban melléknévhez is járulhatnak: az essivusi állapothatározói *-nak/-nek*, az eredményhatározói vagy állapothatározói *-vá/-vé*, az eredményhatározói *-ra/-re* és az essivusi állapothatározói vagy módhatározói *-ul/-ül;* vö. MünchK. 81rb: „ki ǫ kǫ33ǫlǫc tetnec *nagobnac*". Ha e ragokat főnév-melléknevek kapják, az adott szófaji érték sokszor szintén nem határozható meg egyértelműen; vö. TihK. 27: „ma *aruaia* hagattam. es *ǒzueǧe* marattam"; KulcsK. 274: „Maradyanak w fyay *arwawl*, es w felefege *ezwegywl*". Lehet, hogy hasonlóan viselkedik a módhatározói *-ul/-ül* rag is; vö. JókK. 104: „Es ſemegÿ *gonoʒ* eʒ ʒerʒetben *gonoʒol* eluen".

Ez a bizonyos fokú kettősértelműség nemcsak jellemzője, de kezdetben egyik kialakítója, később pedig gyarapítója is a főnév-melléknevek e csoportjának, mert elősegíti, hogy az effajta jelentésű eredeti főnevek vagy melléknevek kettős szófajúvá váljanak.

A névszói állítmányként vagy a névszói-igei állítmány névszói részeként (esetenként pedig állapot- vagy módhatározóként) álló ilyen főnév-melléknevek szófaji értékének pontosabb meghatározásában néha a szövegösszefüggés igazíthat el. Ha a mondatban a főnév-melléknéven kívül még egy (vagy több) egy szófajú névszói állítmány vagy állítmányi rész van, a főnév-melléknév általában ennek a szófaji értékében szerepel, vagy ehhez áll közelebb; vö. JókK. 91: „Nemÿ lelky frater es ag aʒ ʒerʒetben: vala *beteg [debilis]* es erewtelen [infirmus] ygen" (a *beteg* itt melléknév); BécsiK. 212: „Amos ppheta paztor *z parazt*" (a *paraszt* itt főnév). Vagy ha az eredeti főnév-melléknévnek melléknévi jelzője van, akkor az állítmány főnév; vö. ÉrdyK. 295: „ew Iambor hytew *kereztyen* vala". A melléknévre jellemző fokhatározószó ugyancsak segíthet a szófaj eldöntésében; vö. JókK. 100: „meg adatottuala nekyk mert valanak *ygen zegenek*".

A z *-s* k é p z ő s s z a v a k k e t t ő s s z ó f a j ú s á g a. — Az *-s* képzős főnév-melléknevek sok szempontból azonos vonásokat mutatnak, mint az egyéb képzővel ellátottak vagy a képzőtlenek. Mivel azonban az *-s* képzős főnév-mellékneveknek sajátos problémái is vannak, és az idetartozó szavak száma igen nagy, célszerű külön tárgyalni őket.

Az uráli eredetű *-s* képzőnek már korai nyelvemlékeinkben messze leggyakoribb nomen possessoris funkciója a korai ősmagyartól alakulhatott, illetve terebélyesedhetett ki. *-s* képzős mellékneveink tehát egyre gyarapodó számban — rendszerint ráértéssel — már ekkor alkalmi főnévként is állhattak; vö. JókK. 146: „aʒ polgarok . . . fegÿuerkeduen mednek uala . . . De maga *fegyuereſek [armati]* ſem arthatnakuala aʒ mondot farkaſnak fogaÿ ellenn"; MünchK. 38vb: *kǫuèſzè : super petrosa* 'köves helyre'. A korábbi alkalmi főnevesülések egy része a kései ősmagyarra vagy a korai ómagyarra már tartóssá

válhatott, mert bizonyos funkciókban a főnévi szófaj korai nyelvemlékeinkben már következetesen jelentkezik.

1. Az *-s* foglalkozásnevet képez vagy rendszeres elfoglaltságra utal pl. a következő szavakban: *árus:* 1252: *Arus* szn., 1350: *Ruhhaarrus* szn. (OklSz.); vö. MünchK. 31ra: „meńnètec az *azofochoz* ᴢ vègètec magatocnac" | *fazekas:* 1348: „Ladislaum dictum *Fazekas*" (OklSz.); vö. MünchK. 34ra: „veuec azockal eg *fazokafnac [figuli]* fǫldèt" | *hajós:* 1382: „Stephanum dictum *hayos*" (OklSz.); vö. BécsiK. 240: „a· *haiofoc [nautae]* felenc" | *köteles:* DömAd.: *Kuteles* szn.; 1403: „Ladislaus *Kwteles*" (OklSz.); 1395 k.: „funabulus: *keteles*" (Gl.) | *regös:* 1219: *Regus* szn., 1347: „Combibatorum Regalium condicionarium wlgariter *Regus* dictorum" (OklSz.) | *sípos:* DömAd.: *Sípus* szn.; 1222—1277: „Ladizlaus *Sypus*" (OklSz.); vö. 1405 k.: „fistulator: *sipus*" (Gl.); JordK. 380: „mẏkozon latta vona az *fẏpofokat* es az fok gẅwlekǫzetet" | *szekeres:* 1067 k./: *Zekeres* hn. (DAH. 177); 1275/: *Scekeres* szn. (OklSz.); 1538: „Vector: *zekeres:* der fürman" (Gl.).

2. Az *-s* főleg bizonyos növénynevekkel kapcsolatban azokból álló csoportot, azokkal benőtt területet jelent, s gyűjtőnévképző funkciót tölt be: *almás:* 1009/: *Almas* hn. (DAH. 57); vö. 1560 k.: „*almas:* gẅwmólchós hęly: kertt oltowanyos hely" (Gl., *hely* a.) | *fenyves:* TÖ.: *Feneues* hn.; vö. 1550 k.: „pinetum: lug *ffenies*" (Gl.) | *füzes:* 1221: *Fuzes* hn. (OklSz.); vö. KulcsK. 343: „az *fyzefbe*" | *méhes:* VárReg. 54.: *Mehus* hn.; vö. 1585: „apiarium: *Méhes*, méh tarto hely" (Cal. 80) | *nádas:* 1269: *Nadas* hn. (OklSz.); vö. 1552: „Az *nádason*, rétön mind el-felcsellege" (RMKT. 3: 63) | *nyíres:* 1298/: „*Kethnyres* . . . *Olnyres* et *Fulnyres*", 1375: *Nyres* hn. (OklSz.); vö. 1693: „*Nyires* locus aut betulis aut arenulis humo mixtis abundans" (NySz.) | *szilas:* VárReg. 361.: *Scilos* hn.; vö. 1604: „Vlmarium: *Szilas*, Szilfashely" (MA.).

A fenti két csoportban az idézett hely- és személynévi adatok jó része közszói használatot szintén takar, amire későbbi példáink vannak is, de érthető, hogy korai és főleg szórványemlékeinkben ezek kevésbé fordulnak elő.

Az első *-s* képzős foglalkozásnevek az ősmagyar kor folyamán közvetlen ráértéses főnevesüléssel is létrejöhettek, tekintve, hogy ha emberi tulajdonságokra vonatkozó melléknevek mellől elmarad a jelzett szó, ezt 'ember' vagy ehhez hasonló jelentésben automatikusan odaértjük. Az, hogy az *-s* képző mikor tekinthető még csak rendszeres elfoglaltságra utaló és mikor már foglalkozásnév-képzőnek, elsősorban társadalomtörténeti kérdés, és a munkamegosztással függ össze. Kifejezett foglalkozások, következésképpen foglalkozásnevek az ősmagyarban is voltak, de számuk az ómagyartól jelentősen megnőtt.

A legkorábbi, többnyire bizonyos növénynevekkel kapcsolatos gyűjtőnevek részben tapadással keletkezhettek: *nádas patak, rét, tó* stb. :> *nádas:* 1262: *Nadostov*, 1282: *Nadaspotok*, 1381: *Nadasucly* (OklSz.); *nyíres erdő, liget, patak* stb. :> *nyíres:* 1243/: *Nyresligeth*, 1251/: *Niresmal*, 1336: *Nyreslygeth* (OklSz.); stb. Természetesen nem lehet kizárni azonban a ráértéssel való keletkezést sem.

Az *-s* foglalkozásnév- és gyűjtőnévképzővel létrejött szavak egy jó része nyilván a korábban keletkezettek analógiájára született. Az újabbakban az *-s* már főnévképző, úgyhogy velük kapcsolatban egyfajta, képzőosztódással alakult kettős szófajúságról beszélhetünk.

Az *-s* képzős foglalkozásnevek a képző eredeti nomen possessoris funkciójától némileg eltávolodtak, és így az azonos alakú melléknévvel való kapcsolatuk, képzőosztódással alakult kettős szófajúságuk lazább. A foglalkozásnév állítmányi helyzetben is általában főnévnek értelmezendő: *A férfi fazekas.* A ráértéses alakok mellett a *fazekas ember*-féle jelzős szerkezetek csak ritkák és alkalmiak lehettek. Az *ember* utótagú szerkezetek a kései ómagyar végén és a középmagyarban lesznek másodlagosan némileg gyakoribbak; vö. 1490: „Agricole: *munkas embernek*" (Gl.); GuaryK. 46: *azos emb9z9c;* 1585: „agricola: *Szántó ember parazt ember*" (Cal. 43).

Az *-s* képzős gyűjtőnevek szemantikailag szorosabban kapcsolódnak az *-s* nomen possessoris képzős melléknevekhez. Állítmányi helyzetben a főnévi és a melléknévi szófaj érintkezhet is: *A falu határa nádas* mondatban a *nádas* főnévi vagy melléknévi értékben egyaránt szerepelhet. A gyűjtőnevek (és helynevek) ezenkívül többféle jelzős szerkezettel állíthatók párhuzamba, ami akadályozza, hogy az előbbiek az utóbbiakat visszaszorítsák. Korai és későbbi nyelvemlékeinkben az egytagú képzős elnevezések mellett több jelzős forma van. Az OklSz.-ban a *Nádas*, a *Medvenádasa* helynév mellett van *Nádastó, Nádaspatak, Nádasmező, Nádasrét, Nádasér, Nádasfertő, Nádaskalista, Nádaskút, Nádasláz, Nádassár, Nádasszer* és *Nádasvölgy.* (Ezenkívül *-d* ~ *-t* helynévképzős alakok: *Nádasd* stb. és a puszta *nád* szót tartalmazó összetételek: *Nádmező* stb.)

3. Az „Analogikus kettős szófajúság" című rész (567—8) már bemutatta, hogy bizonyos emberi tulajdonságot, állapotot, vonatkozást és az azokat hordozó személyt kifejező szavak a főnévi—melléknévi kettős szófajúság egyik tipikus csoportját alkotják. Közéjük a megfelelő *-s* képzős szavak is besorolhatók. (Tulajdonképpen a foglalkozásneveket is több szál köti ide.) A korai ómagyarra már főnevesült, és főnév-melléknév például a *nemes* és minden bizonnyal a *bűnös* szó: KTSz.: „[v]olo *binuſuc*"; vö. JókK. 127: „nagyobb *bewnewſt*", 104: „legÿmely ygen *bewnewſ*", valamint: JókK. 2: „frater Rufinus aſiſiabelÿ *nemes* [*nobilis* de Assisio]"; 93: „Cipruſ zÿgetebely *nemes* embernek elewte".

Egy-két betegség nevének *-s* képzős származéka pedig tapadás vagy ráértés, majd később analógia útján már az ősmagyar kor végén vagy a korai ómagyarban a beteg állapotot és magát a betegségben szenvedőt is jelenthette, így a *köszvényes:* 1332/: *Kezuenus* hn. (OklSz.); vö. MünchK. 10va: „hozanac 9nèki . . . *hauaſocat z k9zueńeſekèt z* meguigazta 9kèt"; a *havas* 'lunaticus' (l. előbb) | az *ördöngös:* 1295/: *Vrdungusfev* hn. (OklSz.); vö. JókK. 59: „ffrater rufenoſrol mykeppen az *ewrdewngewſt* zabadoÿtotta", 60: „*eredewnges* ember" | a *poklos:* JókK. 103: „tewtekuala egÿ talat zent ferencz kewzt es az *pocloſ* kewzt"; MünchK. 76ra: „tiz *poclos* fezfiac".

Az effajta *-s* képzős főnév-melléknevekben azonban a főnévi szófaj megléte olykor gyengébb vagy vitatható, mert az *-s* melléknévképző volta határozottan érezhető. Velük is előfordulhat, hogy névszói állítmányként, a névszói-igei állítmány névszói részeként vagy bizonyos állapothatározói szerepben a két szófaj nem különül el világosan; vö. JókK. 127: „te nem vagÿ nagÿ tudomanÿw es bewlczeſegew: te ne[m] vagÿ *nemes*", 102: „es hÿuen ewnewn magat *Pocloſnak* lennÿ".

Egyéb, típusokba kevésbé sorolható *-s* képzős főnevesült mellékneveink is vannak. Ezeknek legalábbis egy része kimutathatóan vagy föltehetőleg tapa-

dással jött létre, de közvetlen ráértéses főnevesüléssel is keletkezhettek ilyenek. Már az ősmagyar korban alkalmilag, majd tartósan — részben tapadással — így főnevesülhettek például a *farkas* és a *szarvas* állatneveink. Körülírásos kifejezésükre az ugorok totemisztikus hiedelmeiből is következtethetünk, de már legkorábbi nyelvemlékeinkben csak a tapadásos formák találhatók, nem találkozunk *farkas állat*, *szarvas állat*-féle megnevezésekkel; vö. JókK. 146: „egy *zernyw farkas [lupus]*"; 1395 k.: „ceruus: *zaruas*" (Gl.). Korai lehet az *ágas (? <: ágas fa)* és a *béles (? <: béles tészta, lepény)* főnevesülése is: 1395 k.: „statua: *agoz*", „plancenca [!] : *beles*" (Gl.). A *teknős* szó békával kapcsolatban legalábbis az ómagyarra ugyancsak főnevesülhetett, de melléknévi szófaját is megtartva attól függően főnév vagy melléknév, hogy a jelzős vagy a bizonyára tapadásos megnevezést használjuk-e: vö. 1395 k.: „cartugo [!], cartuga [!]: *tekeneus beka*", 1405 k.: „tartuga: *tekenes*" (Gl.).

Az *-s* képzős főnevesült melléknevekre is — mint idézett szövegbeli előfordulásaik mutatták —, ugyancsak jellemző, hogy a főnévnek megfelelő mondatrészszerepeket töltenek be, azok módjára járulhatnak hozzájuk toldalékok, névutók, determinatív elemek, melléknévi jelzők stb. Egyes csoportjaik melléknévi szófajukat már lényegében elvesztették, de a világosan kielemezhető *-s* képző hatására ezek is (a főnév-melléknevek főnévi használatban pedig még inkább) asszociatív kapcsolatban vannak a melléknévi kategóriával: vö. 1395 k.: „veredum: *zekeres* low" : 1538: „Vector: *zekeres:* der furman", 1395 k.: „culex: *zaruas bogar*" : „ceruus: *zaruas*" (Gl.). Az ősmagyar és a korai ómagyar korban az *-s* képzős melléknevek csoportja az egyetlen olyan, amely toldalékokkal van ellátva, és a főnevesülésben, a főnévi—melléknévi kettős szófajúságban nagy számmal, típusokat alkotva vesz részt.

Részleges kettős szófajúság

A melléknév főnevesülésének ritkább és sajátos formája, amikor az 'valaminek, valakinek valamilyen tulajdonságú része' jelentésben főnevesül. Ilyenkor a nyelvi és tárgyi helyzet lehetővé teszi az odaértett minőségjelzős szerkezet *rész(e)* szavának elmaradását. A domináns tulajdonságot kifejező ráértéssel főnevesült melléknév pedig egyben egy sokszor kötött szókapcsolatú birtokos jelzős szerkezet birtokszava is, amit a birtokos személyjel, többnyire az E/3. ugyancsak mutathat. Ezek a szófajváltások ritkák, és éppen ezért csak a kései ómagyartól adatolhatók. Mivel azonban meglehetősen kiforrott típust mutatnak, föltehetőleg már az ősmagyar korban előfordultak: vminek (szemnek, fognak, tojásnak) *fehér(je):* vö. 1405 k.: „zem *feyer*" (Gl.); SándK. 3: „tikmonnak az *feÿeren*"; 1533: „Tikmon *feer*", 1560 k.: „Thykmony *feyery*" . . . „az szem[nek] *feyere*" (Gl.) | (húsnak, állatnak) *kövérje:* vö. JordK. 83: „Vala mÿt eegÿebet akarand aldoznÿ, mÿndennek hŵ *kǫwerÿ*, haÿÿa es faggÿa wr ÿſtennek reezeere"; 1551: „Habel is hoza azoknak [juhainak] *kŏveriből*" (NySz.) | (agynak, fejnek) *lágy(a):* vö. 1405 k.: *aglag* (Gl.); DebrK. 310: „az ŏ feienec *layat* [!] kereztvl niretven" | *vékony* (birtokos személyjellel): vö. 1417: *Thwrwekonya* hn. (OklSz.); FestK. 307—8: „eeŏ leezen ygaſſaagh ew *wekonÿnak* ewe"; KeszthK. 113: „Ewedezyel meg the tereddel ereſſen the *vekonyodon*".

E főnevesülések a birtokos szerkezet mindhárom típusával előfordulnak: *Tikmon feer* (jelöletlen), *Thykmony feyery* (egyszeresen jelölt), *tikmonnak az feÿeren* (kétszeresen jelölt). Az első típus az összetett szavakkal érintkezik, és

jelöletlen volta miatt is csak néhány kötött szókapcsolatban fordul elő. A harmadik típus az ősmagyar kor vége felé alakulhatott ki, s a korai ómagyarban még ritka lehetett. Mivel a *vékony* szó birtokos jelzője élőlény is lehet, a birtokszó sem csak E/3. birtokos személyjellel állhat.

E főnevesült melléknéveknek elvben teljes főnévi paradigmájuk lehet. Kötöttségük abban mutatkozik meg, hogy csak birtokos szerkezetben fordulnak elő, és — legalábbis ha birtokos személyjellel vannak ellátva — csak kivételesen lehet őket továbbképezni. Egy részük pedig csupán néhány kötött szókapcsolatban van meg. Így az egyes esetek, de az egész csoport is a részleges kettős szófajúság körébe vonhatók, annak azonban nem a kötöttebb fajtájához tartoznak, közel állnak a teljes kettős szófajúsághoz. A részleges főnévi—melléknévi kettős szófajúságnak az ősmagyarban és a korai ómagyarban főleg ez a formája tehető fel, illetve mutatható ki, előfordulhattak azonban más esetek is, például a *minden jó* szókapcsolatban a *jó* 'jó, kellemes dolog' jelentésben főnevesült: HB.: „*mend ıovben* rezet"; vö. még: CzechK. 56: „akor wagÿok *mÿndon ÿoban*"; CornK. 3r: „adatÿk *mynden io*"; JordK. 72: „megh Mvtatok teeneked *mynden ÿoth*", 252: *mÿnden ÿobol;* SzékK. 23: „*mynden yok* valanak ő vélek".

Az alkalmi főnevesülés, a teljes és részleges kettős szófajúság kapcsolata

Az alkalmi főnevesülés és a főnévi—melléknévi kettős szófajúság különböző típusai állandó kölcsönhatásban, érintkezésben vannak egymással, s a köztük lévő határok nemegyszer össze is mosódnak. Sok szóban az alkalmi szófajváltást a kettős szófajúságot eredményező tartós szófajváltástól nehezen vagy nem is lehet egyértelműen elkülöníteni. Nincsenek ugyanis pontos kritériumaink arra, hogy egy szónak — különösen az ősmagyar vagy az ómagyar korban — mikor változott meg az úgynevezett szótári jelentése, mikor mondhatjuk, hogy egy új szófaja is kialakult, vagy egy régebbi eltűnt. A grammatikai jellemzők csak részben és főleg a melléknevesüléskor segítenek (például a szó fokozhatóvá válik), mert különben az alkalmi szófaji értéknek, köztük a legáltalánosabbnak, az alkalmi főnevesülésnek a tartóshoz hasonló nyelvtani vonásai vannak. Az alkalmitól a tartós szófajváltás felé is a gyakoriságon át vezet az út, ezért a vitatható esetekben általában és bizonyos fenntartásokkal a különböző szófaji értékekben való gyakoriság igazíthat el. A JókK.-ben például a főnévként és melléknévként egyaránt használt szavak számítógépes feldolgozásban szófajok szerint a következő gyakoriságot mutatják (az első szám a főnévi, a második a melléknévi előfordulások számát jelzi): *agg* (2, 4), *alázatos* (1, 17), *beteg* (11, 3), *bölcs* (6, 6), *bűnös* (5, 1), *drágalátos* (8, 12), *elég* (2, 2), *erős* (1, 19), *galád* (2, 3), *gonosz* (8, 17), *hideg* (2, 1), *igaz* (1, 8), *ismeretlen* (1, 1), *jó* (5, 32), *keresztény* (1, 1), *kisded* (1, 17), *nagy* (1, 135), *nemes* (9, 10), *nyavalyás* (1, 3), *ördöngös* (1, 1), *örök* (1, 17), *paraszt* (3, 3), *szegény* (21, 17), *szent* (12, 418), *szerzetes* (2, 2), *szűz* (3, 2), *tulajdon* (1, 2), *utálatos* (1, 7), *városbeli* (1, 1), *vak* (4, 1).

A JókK. főnévként és melléknévként egyaránt használt szavainak szófaji megoszlása — az egészen szórványos, statisztikailag kevésbé értékelhető adatokat is figyelembe véve — az egyéb forrásainkból megállapítható, valószínűsíthető állapotnak több mint kétharmad részben megfelel, közel egyharmadában viszont nem. Az *alázatos, erős, igaz, kisded, nyavalyás, utálatos* szavak a JókK.-ben is az akkori nyelvállapotnak megfelelően melléknevek, és csak al-

kalmilag főnevesülnek. Hasonlóan a várható állapotot igazolja a kódex *agg, beteg, bölcs, elég, galád, gonosz, hideg, jó, keresztény, nemes, paraszt, szegény, szerzetes, szűz* és *tulajdon* szava, amelyek kettős (vagy hármas) szófajúak. A különbségek általában meggyőzően magyarázhatók. A *szent* 12 főnévi előfordulása ennek a szófajnak is a meglétére utal, a melléknévi használat javára vonatkozó igen nagy különbséget a kódex tárgya indokolja: Szent Ferenc életéről szól, s őt megnevezve a *szent* gyakran áll minősítő jelzői szerepben melléknévként. A *bűnös* 'bűnös ember' főnév egyházi szövegben ugyancsak érthetően múlja fölül jóval a melléknévi előfordulásokat. A *drágalátos* birtokos személyjeles alakban *(drágalátosom, drágalátosim)* a *drágalátos atyámfiai, lányaim* stb. mellett a JókK.-ben gyakori megszólítás, főnevesülés és egyben a latin minta *(carissime, carissimi)* követése. Lényegében pusztán a *nagy* és az *örök* szavak főnévi értékben való ritkasága mondana ellent az adatolható kettős szófajúságnak. Vannak azonban olyan esetek is, amikor a főnévi vagy a melléknévi előfordulás gyakorisága, a használatbeli elszigetelődés vagy a ritkább jelentés miatt jóval elmarad a másik mögött. A *nagy* például már a korai ómagyarban is általában csak néhány birtokos összetétel utótagjaként szerepel tartósan főnévi jelentésben: VárReg. 254.: *Varnogy,* 378.: *Hodnogy;* vö. még: 1400: „Petrum *Folnagh*" szn. (OklSz.); 1405 k.: „premipulus: *had nag*", „villicus: *folnag*" (Gl.); MünchK. 86rb: *naȝnag;* JordK. 199: „Aȝ ýdeeben feýedelmeketh ȝerȝeek decanokath, *týȝnagýokat zaȝnagýokath* es býrakath". De vö. VirgK. 56: „*nagytol*fogua mind kyſdedik, az varoſnak pyaczara gywlenek"; ApMélt. 39: „Mÿkoron kÿuanandaz *naggÿa* es feÿedelme lenned". A szó melléknévi jelentése azonban különben is nyilván gyakoribb, mint a 'felnőtt; vezető ember' értelem. Ugyancsak az *örök* által kifejezett melléknévi jelentés eleve gyakoribb, mint a főnévi 'örökkévalóság; örökség'.

Mivel alkalmi főnévként a melléknévi jelző számos főnévi jelzett szó értelmét magába szívhatja, a főnév-melléknevekre is áll, hogy a melléknévi tagjuk más jelentésben alkalmilag főnevesülhet; vö. MünchK. 55ra: „Meȝt tǫt ènnekem *nagocat* [*magna* 'nagy dolgokat'] ki hatalmas", 17rb: „*Lagackal* [*mollibus* 'lágy, puha ruhákkal'] ruhaȝtatot èmbeȝt è".

A főnévi—melléknévi kettős szófajúságon belül érintkezhet annak teljes és részleges fajtája is. Az *al* 'alsó rész; alsó' a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint már az ősmagyar kor elején főnév-melléknév lehetett, teljes kettős szófajúsága azonban a korai ómagyarra igen visszaszorult: a főnévi használat csak néhány jelöletlen birtokos jelzős összetétel utótagjaként, a melléknévi pedig minőségjelzős összetételek előtagjaként maradt meg; vö. 1400: „Vnum puluinar magnum vlgariter *derekal* dictum" (OklSz.); MünchK. 39va: „ǫ alozon vala . . . eg fǫ *alon*"; 1435 k.: „Asellus: *hanal*" (Gl.); VárReg. 88.: *Olnemet* hn.; vö. 1405 k.: „sublimen: *al* kizen[!]" (Gl.). Az *al* E/3. birtokos személyjellel ellátott alakjának birtokszóként való, a részleges kettős szófajúságra jellemző főnévi használata azonban a kései ősmagyartól már közönséges lehetett, mert legkorábbi nyelvemlékeinktől kezdve gyakran adatolható: 1284: *Folwalya* hn. (OklSz.); JókK. 46: „*engalya* ruham"; BécsiK. 289: „ǫ zuhaianac *allaba*". Természetesen olyan esetek is lehetnek, amikor a teljes és részleges kettős szófajúság az alkalmi szófajváltással is érintkezik, vö. AporK. 122: „vettenek en ellenen gonozokat *iokezt*" (alkalmi főnevesülés); MünchK. 9va: „*io* gimǫlǫt", 74ra: „aggadmg ènnèkem a· *iobol* ['vagyon'] rèzèmèt" (teljes kettős szófajúság); HB.: „*mend iovben* rezet" (részleges kettős szófajúság).

Ha a főnév-melléknevek főnévi tagja tapadással jött létre, vagy a főnévi tag valamilyen tulajdonságú, állapotú embert, a melléknévi tag pedig ezt a tulajdonságot vagy állapotot jelöli, a főnévi tag helyettesíthető jelzős kifejezéssel. Egyrészt azzal, olyanokkal, amelyekben a tapadás létrejött, vö. például 1405 k.: „tartuga: *tekenes*" : 1395 k.: „cartugo [!], cartuga [!]: *tekeneus beka*" (Gl.); másrészt olyanokkal, amelyekben a melléknévi tag, mint melléknévi jelző után egy vele szoros szemantikai kapcsolatban álló, embert jelentő főnév áll; vö. például JókK. 127: *„gonozok* kewzt" : 31: *gonoz emberek;* BécsiK. 50—1: „Kèzèſtèſſènèc kizalnac *zvz leaňoc* z dzagalatoſoc· z èzèztèſſènèc kic iol megnèzièc a dzagalatus lanokat z a *züzèkèt*".

Több esetben, rendszerint amikor a főnév-melléknév főnévi tagja nem embert jelöl, ez az ősmagyar kor végétől, az ómagyar elejétől *-ság/-ség* képzős alakkal is kifejezhető; vö. JókK. 28: „ewtett *hideg [frigus]* kemenen gewtriuala" : 31: *„hydegſegnek* gyettreſemyat [*frigore* affligente]"; MünchK. 48rb: „mienc lezen az *ozoc [hereditas]*" : JókK. 98—9: *„erewkſegemnek* reze" : portio *hereditatis meae;* MünchK. 16va: *fètètbèn :* 10rb: *fetetſegbèn.* Ilyen esetek még: *gonosz : gonoszság, igaz : igazság, jó* 'vagyon' : *jószág* stb. A *-ság/-ség* képzős alakoknak az ómagyar kortól való kiterebélyesedése a homonímia megszüntetését, a két szófaj alaki elkülönítését is szolgálta.

Főnévi—számnévi és melléknévi—számnévi kettős szófajúság

1. Mivel a számnév a melléknévhez hasonlóan a főnévvel megnevezett dolgok járulékos fogalmait fejezi ki, általában ugyanolyan mondathelyzetben áll, mint a melléknév, többnyire jelző, valamint állítmány. A számnév jelzőként vagy névszói állítmányként, illetve a névszói-igei állítmány névszói részeként a legkülönbözőbb dolgokra vonatkozhat, ezért rendszerint nincs meg annak a lehetősége, hogy egy főnévvel alkotott szoros szemantikai kapcsolat révén tartósan szófajt váltson. Alkalmi tapadással, ráértéssel azonban nyilván már az ősmagyar kor legelejétől főnevesülhetett; vö. MünchK. 51rb: „iudas eg a· *tizenketto kozzol*", 74vb: „mõduala az *èlonc* [dicebat *primo*]"; JókK. 2: *„fokaktol* balkatagnak aloÿtattnek".

A szófajváltás ritkán tartós is lehet. Kettős szófajú f ő n é v - s z á m n é v — talán már az ugor kortól — a *hét*, amely 'hét napnyi időtartam' jelentésben főnevesült; vö. 1383: *Heethaas* (OklSz.); 1405 k.: „septima: *heth*" (Gl.). Az obi-ugor megfelelőknek szintén megvan e két jelentésük. Főnév határozott számnévvé válása csak a számrendszer kialakulásakor képzelhető el. A *nyolc*-nak nincs közös neve az ugor nyelvekben; e számnév talán a *nyaláb nyal* alapszavával van kapcsolatban. Így lehetséges, hogy ez a 'nyaláb, köteg' jelentésű **nyal* főnév az ősmagyar kor elején főnév-számnévvé vált, majd pedig ebből alakult a *nyolc* számnév. Ótörök eredetű *tömény* 'tízezer, nagyon sok; sereg' jövevényszavunk kettős szófajúsága valószínűleg az átadó nyelvből és így a kései ősmagyarból származik; vö. 1405 k.: „tumenum: *twmen*", 1490 k.:

„melli milion: esere, *tamenesere*" (Gl.); AporK. 209: „tÿzen keth *themen* ['sereg'] angyalth". Az ősmagyarban vagy a korai ómagyar kor elején főnevesülhetett 'kétség' jelentésben *két* számnevünk; vö. BécsiK. 80: „Es paẓāʟola nèki nē *kèt* hanē Maẓdoheg" : Et mandavit ei (haud *dubium*, quin esset Mardochaeus). Adat alig van rá, de hajdani használatát képzései bizonyítják; vö. JókK. 17: *kettelkedÿkuala*, 56: *nemketelte*, 77: *ketſeg;* 1538 k.: *kétes* (MNyTK. 8. sz. 15).

A kései ősmagyartól vagy a korai ómagyartól a *tíz* és *száz* szavunk is kettős szófajú: a főnevesült számnév ugyanannyi főből álló szervezeti, katonai egységet jelöl: VárReg. 208.: „de centurionatu *Sceculzaz*"; 1295/: „Marcus *Zaznog*" (OklSz.); vö. 1405 k.: „centurio: *zaz* nag", „decenturio: *tiz* nag" (Gl.); JordK. 199: „Aʒ ẏdeeben feẏedelmeketh ʒeẓʒeek decanokath, *tÿznagÿokat zaznagÿokath* es bÿẓakath"; vö. még 1744: *All-Tiz, Fell-Tiz* (Suciu 2: 46).

Az ősmagyar vége felé főnevesülhetett 'település, falu' jelentésben a *sok* határozatlan számnév: VárReg. 360.: *Olſuc* hn.; 1268: *Touthsuk* (MNy. 10: 257); 1353: *Leansuka* (OklSz.). Adataink csak helynevekben vannak rá.

Az ómagyar kor eleje körül, vélhetőleg a szláv napelnevezések hatására a *keted* 'második' sorszámnév 'a hét második napja' jelentést is fölvette. A *keted* > *kedd* változással a főnév elkülönült a számnévtől, s egy szófajú lett: 1233/: *Choldkuedde* (OklSz.); vö. 1405 k.: „dies martis: *ked*" (Gl.).

2. A melléknévi—számnévi szófajváltás, illetőleg kettős szófajúság a határozatlan számnevekkel kapcsolatban fordul elő, és az azonos mondathelyzet által is támogatott jelentésbeli hasonlóságon alapul. *Sok* és *több* számnevünk már korai nyelvemlékeinktől adatolható; vö. BécsiK. 11: „*ſoc* nèmzètèkèt"; JókK. 11: „boʒʒoſagocott *tebett* es nagyobakot". A rokon nyelvi megfelelők alapján azonban mindkettőjüknek az eredeti értelme 'sűrű' lehetett, s még az ősmagyarban ilyenféle jelentésátvitellel számnevesülhettek: 'sűrű (erdő, nád)' → 'sok (erdő, nád)', illetve 'sűrű (erdő, nád)' → 'több (erdő, nád)'. A melléknévi árnyalatra talán vö. 1317: „In loco *Sukkurtuel*" (OklSz.). A melléknévi értelem s ezzel a kettős szófajúság már az ómagyarra vagy az ómagyarban kiveszett.

Számnév melléknevesülése nem mutatható ki.

A *fél* számnévi szófaja a szó ősi főnévi 'valaminek a fele része', az *elő* 'első'-é pedig az ugyancsak ősi, melléknévi 'elülső' jelentésből akár az alapnyelvben is kialakulhatott, s a korai ősmagyarban már minden bizonnyal megvolt. A *fél* és az *elő* főnév-melléknév-számnév, tárgyalásukat l. 563, 565.

A főnévi—számnévi és a melléknévi—számnévi kettős szófajúság t e l j e s kettős szófajúság.

Melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság

Állomány és rendszer az ősmagyar kor kezdetén

1. Az *-ó/-ő* melléknévi igenévképző uráli eredetű, s mivel a vele képződött igenév alkalmi főnevesülése mind a rokon nyelvekből, mind korai nyelvemlékeinkből kimutatható, az alkalmi főnevesülés már az ősmagyar kor elején is megtörténhetett. A melléknévhez hasonlóan minden *-ó/-ő* képzős melléknévi

igenév alkalmi tapadással vagy ráértéssel főnevesülhet. Ekkor az igenév egy, a beszédszituációból, a tárgyi helyzetből világos jelzős szerkezet jelzett szavának főnévi jelentését szívja magába, s ennek megfelelő mondathelyzetben áll, illetve toldalékokat vesz föl; vö. JókK. 43: „bodog fferenc monduala: *ʒolonak*"; MünchK. 40va: „lata a· ʒait z a· *fiʒokat* z a· *foc oʒdeitocat*".

A *-t/-tt* képzős melléknévi igenév valószínűleg szintén ősi eredetű, s a magyarban alkalmi főnévi használatával ugyancsak az ősmagyar kor elejétől számolhatunk: HBK.: *unuttei*; vö. BécsiK. 142: *„kǫtǫzèttèkèt [ligata]* megodhac"; MünchK. 18rb: „Ime èn gèʒmekem èn *valaʒtottam* kit èn valaʒtottam".

Az *-andó/-endő* képzős igenév az ősmagyar kor folyamán keletkezett, annak elején még nem volt meg.

2. Az ősmagyar kor elején már bizonyára lehetett egy-két olyan, főleg emberre, élőlényre vonatkozó igenév, amelyhez automatikusan hozzáértették a cselekvés hordozóját és így a főnévi jelentést is. Azt, hogy ezek melyek lehettek, nem tudjuk, az alábbi példák elsősorban a főnevesülés, a melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság lehetőségét illusztrálják; vö. JókK. 156: *ʒewleÿ : parentes;* 1395 k.: „genitrix: *zilew*" (Gl.); MünchK. 26vb: „geʒmecdèdecnᵉ z *emǫcnᵉ [lactentium]* ʒaiocbol tǫttèl diʟèzètet"; KT.: „furíʃcte muʃia. etetý ỹmletí. ug hug ana *ſciluttet*"; vö. JókK. 29: „Negÿednappÿ *halottat* fel kewlt"; AporK. 116: „meg ǫttek a *hallottaknak* aldoʒatit". Az ilyen szavak ugyanakkor igenévként is használatosak voltak; vö. BécsiK. 251: „bankoggal z èrǫkǫggèl monnal *zülǫ [parturiens]*", 252: „a· *zülǫ [parturiens]* zül". Ezek tehát a (teljes) melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság esetei.

Az állomány és rendszer változásai

1. Az ős- és a korai ómagyar kor folyamán az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév nemcsak alkalmilag, hanem tartósan is gyakran főnevesült, melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúságot hozva létre. Ez a szófaji változás fokozatosan terebélyesedett ki, s az igenév ún. általános használatán alapult, amely általános, jellemző cselekvést vonatkoztat a cselekvés hordozójára.

A cselekvés gyakori, szokásos végzőjét egyre többször jelölték az illető cselekvést kifejező ige *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevével. A főnevesülésnek ez a módja egy-két esetben tapadással szintén végbemehetett, általában azonban az emberi cselekvésekre vonatkozó igenevekhez — az *-s* képzős foglalkozásnevekhez hasonlóan — automatikusan értették hozzá az *ember* szót. A foglalkozásnevet jelölő, alkalmilag, majd tartósan főnevesült *-ó/-ő* képzős igenevek használata a társadalmi munkamegosztás fejlődésével párhuzamosan az ősmagyar kor második felétől, majd még inkább a korai ómagyar kortól gyorsulhatott föl. Ekkortájt az ilyen típusú igenévi—főnévi kettős szófajúság analógiás hatására az *-ó/-ő*-nek főnévképző, foglalkozásnév-képző funkciója is alakult. Az újabb *-ó/-ő* képzős foglalkozásnevek tehát már rögtön főnévként jelentkeznek, s velük kapcsolatban nem kell okvetlenül szófajváltást föltennünk. Az ősmagyar korbeli korábbi és későbbi, analógiás *-ó/-ő* képzős foglalkozásneveket nehezen tudjuk elkülöníteni egymástól. Az utóbbiak ugyancsak szoros kapcsolatban vannak az azonos alakú és hasonló jelentésű igenévvel, köztük a kettős szófajúságnak egy lazább formája, képzőosztódással létrejött kettős szófajúság alakul ki, leíró szempontból pedig az ősmagyar kor végére az egész típusra ez

jellemző. Az *-ó/-ő* képzős foglalkozásnevek korai nyelvemlékeinkben már nagy számban jelentkeznek, ezáltal igazolva ennek a típusnak az ősmagyar kori meglétét: 1271: „Paulus filius *Zobov*" (OklSz.); vö. JordK. 77: „vala mÿth takaczнak *zűnek zabonak* es zűczнek twdnÿa kel"; 1306/: *Byroutelek* hn., 1354: „Georgii dicti *Byrow*" (OklSz.); vö. JókK. 22: „amondot *Bÿro [iudex]* frat[er] Bernaldot vÿue hazaba"; 1395 k.: „agricola: *zanthow*, excolator: idem *zanthow*, arator: idem", 1456 k.: „negociator: *kereskede*" (Gl.). Az *-ó/-ő* képzős igenevek foglalkozásnév-képző szerepét korlátozta, hogy ezek más funkcióban szintén használatosak voltak, s ezenkívül foglalkozásnév-képzőként már az *-s* is elterjedt.

Az *-ó/-ő* képzős igenevek főnevesülésének másik fő jelentésköre az eszköznevek kifejezése. Az első igenévi alakú eszköznevek az ősmagyar korban esetleg tapadással is alakulhattak *(ásó eszköz, szerszám* :> *ásó)*, bár a legtöbb esetben már kezdetben sem lehet kizárni a tapadás nélküli, ráértéssel keletkezett megnevezést sem. Ezek analógiás hatására a kései ősmagyarban az *-ó/-ő* már eszköznévképzővé is vált, s ettől fogva a vele alakult szavakkal kapcsolatban képzőosztódással alakult kettős szófajúságról beszélhetünk. A kései ősmagyarban már a korábbi, tapadással vagy ráértéssel keletkezettek is a képzőosztódással alakultak közé sorolódnak. Az *-ó/-ő* képzős eszköznevek viszonylag korai nyelvemlékeinkből adatolhatók: vö. 1395 k.: „fossorium: *assow*", „remus: *ewezo*" (BécsiK. 164: *èuèzǫs)*, „cacabus: *fedew*", „trebellum: *furo*", „intos: *ÿlew*", „maleus: *vereu*", „celtis: *vezew*", 1405 k.: „mola: *kezerew*" (Gl.); JókK. 96—7: „vyſeluala *feprewkewt* zemetes egÿhazakot ['templomokat'] meg ſeprenÿ".

Mivel az *-ó/-ő* képzős igenévnek már az ősmagyar és a korai ómagyar korban számos funkciója volt, az igenév tapadás vagy ráértés folytán igen sok más szerepben is főnevesülhetett. Jelölhette például embernek, állatnak, természeti tárgynak, térszínformának, épületnek stb. a nevét, részét; vö. MünchK. 26vb: *emǫ* 'csecsszopó'; BécsiK. 136: „ǫ again ñaiaſkodnacvala meñnç *rèpeſoy* ['madarai']", 166: „a· *folonac* vizèin", 230: „èl foſ mikent Egiptomnac *foloia*"; MünchK. 78rb: „oliuet hègen^{c} *leitǫierè*"; 1479: „atrium: *kerengew*" (Gl.). Jelenthetett olyan helyet, ahol a cselekvés végbemegy: vö. 1395 k.: „prosenca: *ferdeu*" (Gl.); 1417: *Ewkurytho* hn. (OklSz.); olyat, ahol az egyben a cselekvés tárgya is: VA.: *σαμτὰγ* hn.; 1386: „In monte *Vadlegelew*" (OklSz.). Kifejezhette a cselekvés alanyát; vö. 1405 k.: „mamilla: *emlw*" (Gl.); tárgyát: MünchK. 28ra: „Illic è Lazaznac *adot* adnōc"; magát a cselekvést, történést; vö.: JókK. 93: „az baratok valnakuala *haborot*"; 1380 k.: „Nupcie: *Menyekező*" (Gl.); BécsiK. 53: „igen nag vèndègſegt kèzeitètni Hèſtèznç *méñèkèzèièzt*".

Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek mind cselekvő értelemben (foglalkozásnevek; *emő, folyó, lejtő* stb.), mind szenvedőben főnevesülhetnek. Az általában alanyi viszonyt kifejező cselekvő igenevek mellett a szenvedő értelműek többnyire tárgyas *(adó)* és helyhatározós *(itó, fürdő)* viszonyt fejeznek ki. Az eszköznevek általában a cselekvő és a szenvedő értelem határán állnak.

Ha a főnevesült igenévben alaki elkülönülés vagy sajátos jelentésváltozás megy végbe, valamint ha a tőige elhomályosul, fiktívvé válik vagy kivész, a kettős szófajúság ezáltal megszűnik. *Mező* szavunk **mez-* 'felölt, ruház' töve csak az obi-ugor nyelvekből mutatható ki, '(fűvel) fedett, (füvet) öltő (föld)' jelentésben való főnevesülése és az eredeti igenévi szófaj elhomályosulása az ősmagyarban történhetett. A kései ősmagyartól tehát már nem kettős szófajú: TA.: „adbagat *mezee*"; 1240: *Thoutmezeu* hn. (OklSz.; csak főnévi adatok van-

nak). Ősmagyar szófajváltással keletkezett az *ajtó* főnév is, amely egy ősmagyar **aj-* tő *-t* műveltető képzővel ellátott alakjának a főnevesült igeneve: 1315: *Kysaytoud* (OklSz.); vö. JókK. 85: „kÿk ... mednek *aytorol aytora* alamÿzna ert". A *bíró* miután főnevesülve 'hatalommal bíró egyén' → 'ítélkező hatalommal bíró egyén' jelentésváltozáson ment át, föltehetőleg már az ősmagyarban elszakadt a *bír* igétől. A *háború*, a *sarkantyú* és a *kopoltyú* egyéb származékokból is kikövetkeztethető **hábor*, **sarkant* és **kopolt* 'bekap, elnyel' igei alapszava legkésőbb a korai ómagyarban veszhetett ki, s ezáltal az *-ó/-ő* igenévképző *-ú/-ű* változatával képzett *háború*, *sarkantyú* és *kopoltyú* egy szófajú főnévvé vált. A *törpe*, amely eredetileg a *töpik* 'összemegy, összeaszik' igeneve volt, ettől alakilag és szemantikailag az ómagyar kor elejére már elkülönült: VárReg. 74.: *Terpe* szn.; vö. 1395 k.: „homonacio: *terpe*" (Gl.). Az *erdő* (< *eredő* 'sarjadó') hasonlóan szigetelődött el az *ered* igétől: An.: *Erdeuelu* hn.; vö. JókK. 9: „egÿ *erdewben*".

Legalábbis a kései ősmagyar kortól nyilván volt már több olyan főnévi szófajú összetett szavunk, főleg foglalkozás- és eszköznevek, amelynek az utótagja *-ó/-ő* képzős igenév: 1322: *Ziugartholaca* hn. (OklSz.); vö. JordK. 740: „lakozneek ... egÿ nemÿnemew *zÿ gÿartonal*"; JókK. 141: „*caputarto : portarius*"; 1395 k.: „auriga: *zeker vezethew*", 1405 k.: „selliper: *nerg garto*", 1395 k.: „casillum: *sayth tarthow*", „sinum: *saÿth nÿomo*", 1405 k.: „muscipula: *eger fogo*" (Gl.); BécsiK. 298: *gorta tarto : candelabrum*, 144: *nakba vèto : torques;* JókK. 7: *vtonÿaroknac : peregrinantibus;* stb. Ezek általában jelöletlen tárgyas összetételek, de határozós is akad köztük (l. a két utóbbit). Az összetétellé válás és a főnevesülés egymást is segíthette, s analogikusan is alkottak ilyen összetett szavakat.

2. A *-t* ~ *-tt* képzős igenév ritkán főnevesül. Az ősmagyarban, esetleg a korai ómagyarban tapadással vagy ráértéssel tartósan főnevesülhetett a már említett *szülött*, *halott* és a *sült* szó is; vö. 1395 k.: „subcÿnericium: hamuba *silth* pagacha", 1405 k.: „assatum: *sulth*" (Gl.).

3. Miután az *-andó/-endő* képzős igenév az ősmagyarban kialakult, alkalmilag nyilván ez is főnevesülhetett; vö. GuaryK. 39: „az *carhozandoc*, es az *el vezendoc*, ol' igon meg kemenülnec abbínbe". A kései ősmagyar vagy a korai ómagyar korban tapadással vagy ráértéssel főnevesülve közülük csak a *jövendő* szó vált kettős szófajúvá; vö. JókK. 29: „p[ro]phetalna es ÿelentene · nem czak az *yewuendeutt [futura]*" (fn.), 109: „hyrdetyuala *yewuendew* (igenév) ydewkewt [tempora ... *ventura*] nem mezze lennÿ".

A melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság t e l j e s kettős szófajúság. Részleges kettős szófajúságra az ősmagyar és a korai ómagyar korban nem tudunk következtetni. A szófajváltás iránya igenév → főnév.

A főnévi igenévvel vagy a határozói igenévvel kapcsolatos kettős szófajúságra nincs adatunk.

A melléknévi igenévi – főnévi kettős szófajú szavak szinonimikája

A tapadással, ráértéssel főnevesült igenevek általában helyettesíthetők azzal a szerkezettel, amelyben tapadás, vagy amely alapján ráértés történhetett; vö. 1405 k.: „fluuius: *folyo*": 1395 k.: „fluuius: *folÿoviz*" (Gl.); VA.: *σαμτὰγ* hn. :

BécsiK. 3: *zanto fold;* 1395 k.: „agricola: *zanthow*" (Gl.) : BécsiK. 314: *Zanto èmber* : *homo agricola;* 1405 k.: *sulth* : 1533: *Súld hus* (Gl.).

A rokon nyelvek tanúsága szerint az ősmagyarban valószínűleg ige-névszóként élt *fúr* és talán *vés* szavunk előzménye 'fúró; fúr', illetve 'véső; vés' jelentésben. Ezek föltett főnévi tagja az ősmagyar kor folyamán veszhetett ki, mert nyelvemlékeinkből már csak a helyükre került igenevek adatolhatók; vö. 1395 k.: „trebellum: *furo*", „celtis: *vezew*" (Gl.) stb. Következésképp lehetséges, hogy az ősmagyar egy szakaszában a föltett főnévi tagok, valamint a *fúró* és a *véső* előzménye egyaránt használatos volt az eszköz megnevezésére. A főnevesült igenevek elterjedése egyben az alapszavak ige-névszói jellegét is megszüntette.

Az *-ó/-ő* képzős foglalkozásnevek nemegyszer az *-s* képzővel alakultakkal is helyettesíthetők; vö. MünchK. 26va: „ki haña mēd aʒ *azolocat* z a· veuǫkèt [*vendentes* et ementes] a· templōbol", 31ra: „meñnètec aʒ *azoſochoʒ [ad vendentes]* z vègètec magatocnac"; SékK. 203: „az *fazék ǵarto* ǵvlöly az maſ *fazakaſt*".

A grammatikai eszközökkel létrehozható szinonim kifejezési formák lehetősége mindig a főnevesült igenévvel kapcsolatban áll fenn.

Melléknévi igenévi—melléknévi kettős szófajúság

Állomány és rendszer az ősmagyar kor kezdetén

Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév nemcsak alkalmi cselekvést, történést vonatkoztathat cselekvéshordozójára, hanem olyat is, amelyet az szokásszerűen, általában végez. Az általános használatú igenévben így az időviszonyítás elhomályosul, s az igenév erősen közeledik a melléknévhez. Az igenév ilyenkor a melléknévével lényegében egyező funkciót tölt be, de ez nem a szófajváltás jele. Az igenév és a melléknév szinte azonos szerepe kitetszik, amikor jelzőként vagy állítmányként együtt állnak; vö. DöbrK. 511: „Es vala az ember *eǵenes* es *igaz.* es *iſten filó.* es gonoztol *el tavozo*". Jelzős szerkezetben az általános használatú *-ó/-ő* képzős melléknévi igenévnek már az ősmagyar kor legelején lehetett melléknévszerű használata; vö. 1395 k.: „fluuius: *folyoviz*", „stagnum: *allo* viz" (Gl.); FestK. 383: „*allo* wyʒeketh eeő *folyo* wyʒeketh"; 1405 k.: „scalprum: *husalo* kes", „index: *mutato* vÿ" (Gl.); MünchK. 20rb: „*kèzèſkedo* èmbezhèʒ". Ezeknek a jelzőknek a jelentése áll közel vagy egyezik meg a melléknévével, alaki viselkedésük viszont nem: a módhatározó ragjával nem láthatók el, nem fokozhatók, a *-ság/-ség* képzőt annak későbbi kialakulásakor sem vehetik föl.

Ha az ige töve elhomályosul vagy fiktívvé válik, az igenévi forma már valóban melléknevesül, s a melléknév morfológiai jegyeit is fölveheti. Azt azonban nem tudjuk kimutatni, voltak-e, és melyek lehettek az ősmagyar legelején élő és még az alapnyelv(ek)ben melléknevesült igenevek.

A *-t/-tt* képzős melléknévi igenevek közül egy-kettő — elvesztve előidejű jelentését — talán még az ősmagyar kor előtt vagy annak elején melléknevesült: 1210 e.: „*holut* Wag" hn. (PRT. 1: 95); vö. 1405 k.: „cultum: *miuelth*" (Gl.).

Az ősmagyar és a korai ómagyar kor folyamán néhány *-ó/-ő* képzős melléknévi igenév töve fiktívvé vált vagy elhomályosult, s így az igenevek — többnyire a képző *-ú/-ű* változatával — melléknevesültek: HB.: „Es oz gimilſnec wl *keſeruv* uola vize"; ÓMS.: „*keſeruen.* kynzathul"; vö. BécsiK. 225: *kèſèrọſegbè;* TÖ.: *Summorav, Somorou* szn.; vö. JókK. 50: „lewtuala komorodott es *zomoro* ... De agg ellenſeg akaruan *zomorwſagot zomorwſagra* adnya"; MünchK. 25rb: „a· hos ... *zomozan* menè èl". A *keser-* és *szomor-* igetöveket a rokon nyelvek alapján is rekonstruálhatjuk. E korokból való az *aszú* melléknevesülése is 'száraz' jelentésben az *aszik* ige folyamatos melléknévi igenevéből: 1217/: *Ozyuagh* hn. (Györffy 1: 272); vö. 1435: *Azzoazo* hn. (OklSz.); MünchK. 19ra: „*azíu* hèlekèn"; BécsiK. 25: *aziuſagaban.* S a **nyomor* ige eredeti *nyomorú* igenevének, valamint az **alk* 'illik, alkalmasnak lenni' *alkú* ~ ~ *alkó* igenevének a melléknevesülése szintén korai lehet; vö. VirgK. 136: „az *nyomoru* zyuet"; 1456 k.: „a tribulationis pressura: haburusagnak *numurusagatol*" (Gl.); SzabV.: „Honneg *alkob* Sabachoth verethnÿ". Hasonlóan a *sanyarú* szófajváltása is, amely eredetileg egy **sanyar* ige melléknévi igeneve volt; vö. NagyszK. 124: „Ammeg fegő vezzőnec *ſanaru* voltat"; CornK. 46v: *ſanyrvb;* ApMélt. 13: *sanÿarosagot.* Ezekben a kettős szófajúság a szófajváltás idejére érvényes, addig, amíg az igető el nem homályosul. A korai ómagyarban már igenév-melléknév lehetett a *buzgó* (<: *buzog*) szó is, amelynek melléknevesülését ugyancsak segítette, hogy az igenévnek (igaz ritkábban az igének is) átvitt értelme szintén alakult: 'bugyborékolva kavargó, bőven ömlő' → 'buzgólkodó, igyekvő'; vö. JókK. 8: *buzgoſagat : fervorem;* VirgK. 61: „nagyob *buzgo* lelekel kwnywrge".

A kései ősmagyarban, a korai ómagyarban már nyilván voltak olyan melléknévi szófajú összetett szavaink, amelyeknek az utótagja melléknévi igenév; vö. JókK. 93: „*vacmerew* paranczolonal", 125: „batorſagot es *vakmerewſeget*"; BécsiK. 84: „*amēdenhato* iſtèn" : Deus omnipotens. Az összetétellé válás és a melléknevesülés segíthette, erősíthette egymást, s analogikusan is alkottak ilyen összetételeket.

A *-t/-tt* képzős melléknévi igenevek közül az ősmagyarban vagy a korai ómagyarban az *áldott* és az *átkozott* szavunk is melléknevesülhetett: KTSz.: *aldut;* vö. JókK. 33: „aldottak kezt [inter benedictos] lez azonkeppen *aldot [benedictus]*"; 1456 k.: „excommunicatus: *Attkozoth*" (Gl.); JordK. 266: „Mikoron azert nylvan read ÿewennek mynd ez bezeedek *aldothſaagh* eő *athkozothſaagh*".

Az *-andó/-endő* képzős igenév szükségességet is kifejezhet; vö. JókK. 12: „*tyztelendew* attyaban [in patre *reverendo*]". Ilyen használatban a *tisztelendő* szó a korai ómagyarban szórványosan melléknevesülhetett, amit a középfok jelével való ellátottsága is mutat; vö. BécsiK. 167: „mēdeneknèl *tiztelèndọb [honorabilior]* uala"; MünchK. 72vb: „tọllèdtọl *tiztelèndọb [honoratior]* hiuattatot".

Határozószói—főnévi kettős szófajúság

Több határozószó, főleg időhatározószók korai nyelvemlékeinkből főnévként is adatolhatók: vö. JókK. 3: „hÿva zent ferencet hogÿ *eſtue* [hszó.] uele ennek"; 1405 k.: „sero: *estuel* (fn.), vesper: *idem*", 1456 k.: „finis diei et initium noctis: *esthue*" (Gl.); JókK. 92: „ha aʒ frater *holual* ['korán' < 'reggel'] reg eret ʒewlewtt ennek", 5: „legottan *holual*leuen ['reggel'] hoʒʒahÿvÿa ʒent ferencett", 92: „Egÿ nemÿ napon fel kele ygen *reguel*"; BécsiK. 244: „Es alkota iſtèn fergèt *reggèlnèc* felmenètebèn holnapra". A szófajváltás bennük érintkezésen alapuló jelentésváltozással az ősmagyarban, esetenként a korai ómagyarban jöhetett létre: *este* 'napnyugta után' → 'napnyugta utáni napszak'. Az ősmagyarban főnevesülhetett 'patria' jelentésben a *haza* határozószó, miután az *-a* lativusrag funkciója elhomályosult. A *haza* csak a szófajváltás idején kettős szófajú, később a főnév és a határozószó a jelentések eltávolodása miatt már két külön szó; vö. BécsiK. 4: „Lac eg pillantatban foʒdolt *haza*" : ad momentum quidem *domum* reversa est, 89: „*hazay* zoual" : *patria* voce.

A kései ősmagyarban vagy a korai ómagyarban a *közel* és a *rokon* határozószavak metaforikus névátvitellel és talán a *közel való (ember, hely)*-féle szerkezetekből tapadással főnevesültek, de a határozószói szerepük is megmaradt; vö. JókK. 107: „menenek hoſtyenſisnek vrahoʒ ky vala ottan *kewzel*"; 1380 k.: „cognatus: „*kŭsel*" (Gl.); JókK. 141—2: „ÿeleentetteuala . . . ʒent ferencznek halalat *rokomb* yewuendewt *[in proximo]*"; 99: „ew *rokonÿ* es ew attaſyaÿ"; VirgK. 103: „ſiratiak vala mind halotat, az w *kŏzeli* es *rokonſagi*". A *rokon* főnevesülése a határozószó melléknevesülésén keresztül is megtörténhetett. Az *elég*, legalábbis már a korai ómagyarban, szintén hármas szófajú lehetett; vö. JókK. 102: „nem akaruan *elegettenÿ* [fn.] yſtennek", 87: „kenerben es egyebekben *eleget* [mn.] lewle"; BécsiK. 317: „*eleg* [hszó.] ſoc ruhac". A főnevesült határozószók a főnévnek megfelelő mondattani helyzetben állnak, ennek megfelelően járulnak hozzájuk a toldalékok és szükség szerint a determinatív elemek. Bizonyos határozóragok vagy névutók a határozószók után is állhatnak. Ezek azonban csak a határozószó jelölte viszonyhoz illő speciális ragok, többször a háromirányúság megteremtői, tehát a határozószói funkciót erősítik vagy terjesztik ki, s így főnevesítő szerepük korlátozott; vö. MünchK. 89rb: „En aťam *maiglā* muuelkedic", 51ra: „*ma* èʒ eÿèl", 29va: „nē lattoc èngemèt *matolfoguan*".

A határozószói—főnévi kettős szófajúság az ősmagyar és a korai ómagyar korban többnyire t e l j e s. R é s z l e g e s szófajváltást és kettős szófajúságot a *hátul*, a *hon* és az *utol* szavakban tehetünk föl, amelyek korai nyelvemlékeinkben főnévként csak birtokos szerkezetben, birtokos személyjeles alakban fordulnak elő; vö. JordK. 73: „*hatwl* megh laʒ enghemeth"; 1462: *haathwllya* (OklSz.) | JókK. 159: „ſ maradna *hon*", 58: „menorʒag *honnÿanak*" | 1470: „accessit retro i. e. post tergum: *vtol* hatmegel" (Gl.); BécsiK. 9: „nèmēnèc *vtollat*"; ÉrdyK. 498: „eſoek . . . nagy betegſeegben kynek halaal ees leen az *wtollya*".

A határozószó alkalmi főnevesülése az egyes esetekben nyilván megelőzte a kettős szófajúság kialakulását, s ritkán egyébként is előfordulhatott. Mivel azonban ez a jelenség a kései ómagyarban is csak szórványos, adatokból nem nagyon tudunk rá visszakövetkeztetni.

Határozószói—melléknévi kettős szófajúság

Arra, hogy az ősmagyar kor elején előfordult-e határozószó melléknevesülése, nem lehet következtetni.

Korai nyelvemlékeinkből adatolható néhány határozószói—melléknévi kettős szófajú szó, mivel azonban ezek még ritkák, s jórészt maguk a határozószók is az ősmagyar kor folyamán keletkeztek, valószínű, hogy a szófajváltás a kései ősmagyarban, illetve a korai ómagyarban történt. A *messze* és a *rokon* 'közel; hozzátartozó (fn.); közeli' a *messze való*, *rokon való* szerkezetekből is melléknevesülhetett tapadással; vö. BécsiK. 209: „hog *mèzze* [hszó.] tennetec o̧kèt o̧ hataroktol", 209: „èl arollac o̧kèt Aſſabeoſoknac igē *mèzze* [hszó.] *ualo* nèmzètnèc"; JordK. 305: „Nagȳ *mezze* [mn.] feldzól ẏevewnk", 457: „Meńnẏwnk ez *zokon* [hszó.] *valo* falwkban es vazoſokban" ~ MünchK. 37ra: „Meńnètec a· *zokon* [mn.] falucba z vazoſocba". A határozószói → melléknévi szófajváltást az állítmányi helyzet szintén segíthette; vö. MünchK. 39rb: „*zokon* az azatat [*adest* messis]", 86rb: „*rokon* vala [*prope* erat] a· ſidocnac huſuetèc". Ezekben a mondatokban a *rokon* 'közel' szó szerepel, de ez érintkezik a *rokon* 'közeli' melléknévvel. A melléknevesülés esetenként úgy is elképzelhető, hogy a határozószóhoz értelmezőszerűen csatlakozik a főnév, majd a szólamhatár megszűntével a határozószó melléknévi jelzővé értékelődik át. A JordK. 502: „az olȳ ember kȳ *mezze* wtza [megy]" mondatban például föltehető egy 'messze, útra' → 'messze útra' átértékelődés.

A *-talan/-telen* képzős szavak előzményeiben a korai ősmagyarban az ugor eredetű *-tal/-tel* fosztóképzőt az *-n* módhatározórag követte. Az ősmagyar kor második felében ezekben az *-n* rag némileg elhomályosulhatott, mert korai nyelvemlékeinkben ragtalan melléknévként is jelentkeznek: ÓMS.: „Volek ſyrolm *thudothlon*". A szófajváltás a *szünetlen való*-féle szerkezetekben is végbemehetett tapadással, főleg azonban olyan szerkezetekben történhetett meg, amelyekben a határozószó egy főnév előtt állt, s ott annak melléknévi jelzőjeként kezdték fölfogni: *Hirtelen* ('váratlanul' → 'váratlan') *baj történt*. Ugyanakkor tovább élt azonban a határozói (határozószói) funkció is; vö. JókK. 67: „[a fráter] *hyrtelen* haragual [cum *impetu* furioso] vewe keſytt" (A *hyrtelen* itt melléknév, de határozószó is lehetne, ekkor egy utána tartott szünettel ki kellene emelni), 124: „yew tartomanbalol mykeppen *hȳrtelen* [mn.] zel", 161: „Nemȳnemew haz *hyrtelen* [hszó.] leomoluan egy hewſet nyoma meg: *hyrtlen* [hszó.] meg ewle", 56: „hogȳ *mezeÿtelen* [hszó.] egȳ engalya ruhaban meg· maraduan", 137: „Es *mezeÿtelen* [mn.] fewuel". Az ÓMS. „Sydou myth thez *turuentelen* / fyom mert hol *byuntelen*" mondatában a *turuentelen* az értelmezéstől függően melléknév ('amit teszel, törvénytelen') vagy inkább határozószó ('mit teszel törvénytelenül ? !'), a *byuntelen* viszont kétségtelenül határozószó.

Az ilyen határozószók melléknevesülése is föltehető olyan mondatokban, amelyekben a névszói-igei állítmányban használatos igék szerepelnek igei állítmányként, a *-talan/-telen* képzős határozószók pedig ezek határozói. Ekkor a határozószó átértékelődhet melléknévvé, az igei állítmányból pedig névszói-igei lehet; vö. MünchK. 31va: „*mèzeitèlen* ['mezítelenül' → 'mezítelen'] valec z megzuhazatoc èngemèt".

A határozószó-melléknevek szófaji értékelésekor leginkább a mondatbeli helyzet igazít el, határozóként többnyire határozószók, jelzőként pedig melléknevek; vö. LobkK. 147: „bizońnaval az *mezzitelen* [mn.] zegen čriſtos

ieſuſt *mezitelen* [hszó.] kővetnőc". A határozószói, illetve melléknévi használatot alaki elemek is elkülöníthetik; vö. JókK. 109: „Es hyrdetyuala yewuendew ydewkewt nem *mezze* [hszó.] lennÿ", 39: „Meg yzenuen nekÿ ez mondott helyett ÿgen *mezzenek* [mn.] lennÿ".

Adatainkban a határozószó-melléknevek teljes kettős szófajúságot mutatnak, ezt nyilván alkalmi melléknevesülések előzték meg.

Irodalom

Szilasi: Nyr. 33: 481—9, 549—58; Laziczius: NyK. 51: 14—25; Klemm, TörtMondt.; Techert: MNy. 38: 254—67; Kelemen: I. OK. 6: 155, 163—7; Szabó: MMNyelv. 166—9; Berrár, TörtMondt., MNyT. 185—200, 235—47, 327; D. Bartha, Szóképz.; Collinder, CompGr.; Temesi: MMNyR. 1: 176—200, NyelvtTan. 69—88, MNytud. 125—36; Velcsovné: NéprNytud. 5—6: 9—11, MMNy. 11—6; Poppe, Introduction to Altaistic Linguistics; Itkonen, Kieli ja sen tutkimus 217—34; Papp: Nyr. 90: 404—8; Gabain, Alttürkische Grammatik[3]; Simon: SzófAlTan. 33—57; G. Varga: SzófAlTan. 59—73; Hakulinen, SKRK[3]. 67—77; S. Hámori: MNy. 79: 429—45; Ligeti, TörKap. — Az ige-névszók; igei kettős szófajúság, igésülés más szófajokkal kapcsolatban: Simonyi: Nyr. 7: 434—44, 38: 241—7; Wiklund: JSFOu. 10: 211—6; Szilasi: Nyr. 33: 549—53; Petrován: Nyr. 45: 318—24; Klemm: MNy. 16: 72—8, 33: 316—22; Laziczius, ÁltNyszet. 39—40; Bárczi: MNy. 44: 88—94; Pais: MNy. 46: 296—309; Prohászka: Nyr. 77: 48—56; Ravila: Vir. 57: 41—9, JSFOu. 59/3: 1—13; Benkő: MNy. 50: 254—74, SyntÚrSpr. 36—45, FiktIg.; Papp: Pais-Eml. 29—35; N. Sebestyén: NyK. 59: 49—58, ALingu. 9: 38—51; Beke: I. OK. 15: 59—69, ALingu. 10: 369—81; Temesi: MMNyR. 1: 210—1, 221—2, 228; B. Lőrinczy: MMNyR. 1: 457—8; Ligeti: MNy. 58: 464—6; Hajdú, BUNy. 86, 93—6, NéprNytud. 14: 5—9, I. OK. 27: 273—98; E. Itkonen, Kieli ja sen tutkimus 226—9; Berrár: MNyT. 189, 195, 197; H. Molnár: NyK. 74: 113—4; Kiss: NyK. 74: 299—334, 76: 3—22; R. Hutás: MNy. 77: 436—40; Bereczki: MSFOu. 185: 59—64; A. Molnár: Hajdú-Eml. 275—83, Ann-BpL. 15: 159—64, NyK. 87: 37—48, Bereczki-Eml. 289—93; Zelliger: MNy. 79: 300—9. — Főnévi—melléknévi kettős szófajúság: Simonyi, Jelz. 32—44; Kertész: NyK. 43: 1—101, MNy. 10: 57—68; N. Sebestyén: NyK. 59: 59—71, Temesi: MMNyR. 1: 221, 227—8; Berrár: MNyT. 195—9, 327; Károly, Jelt. 283—8, 302—5, 308—9; S. Hámori: MNy. 79: 429—40, 443—4. — Főnévi—számnévi, melléknévi—számnévi kettős szófajúság: Pais: MNy. 10: 255—9; Orbán, FgrSzámn.; Kertész: Nyr. 64: 85—93; Györffy: II. OK. 22: 57—64; S. Hámori: MNy. 79: 442—3; J. Soltész: Nyr. 110: 401—15. — Melléknévi igenévi—főnévi kettős szófajúság, melléknévi igenévi—melléknévi kettős szófajúság: Könnye: Budenz-Eml. 195—203; Mészöly: MNy. 7: 246—9; Károly, Igenévr. 148—59, 252—3 (kézirat), NytudÉrt. 10. sz., Jelt. 298—302; Temesi: MMNyR. 1: 231—3; S. Hámori: MNy. 79: 440—2; A. Molnár: MNy. 85: 343—4. — Határozószói—főnévi kettős szófajúság, határozószói—melléknévi kettős szófajúság: Simonyi: Budenz-Eml. 48—80, Hat. 2: 328—70; Zolnai: NyK. 23: 164—5; Mészöly: MNy. 4: 410—1; Temesi: MMNyR. 1: 221, 228.

MONDATTAN

MONDATTAN

A MONDAT ÉS FAJAI

A MONDAT FAJAI MODALITÁSUK SZERINT

Írta: Pólya Katalin

A magyar nyelvtudomány hagyományosan öt mondatfajtát különböztet meg a közöttük meglévő grammatikai különbségek alapján: a kijelentő, felkiáltó, felszólító, óhajtó és kérdő mondatokat. E hagyományt követi az alábbi felosztás is, bizonyos módosításokkal. Szólunk a kijelentő, a felkiáltó, a kívánó, a megszólító és a kérdő mondatokról. A kívánó mondatok között tartjuk számon a felszólító és az óhajtó mondatokat is.

Az ősmagyar kor elejére már három igemód, így az indicativus (kijelentő mód), conditionalis-optativus (feltételes-óhajtó mód) és az imperativus (felszólító mód) megkülönböztetését tehetjük fel. E modális értékek alapján az ősmagyar kor elején három mondatfajta elkülönülésével számolhatunk: a kijelentő, a felszólító és a feltételes-óhajtó mondatokkal. Nem zárható ki teljesen, hogy csírájukban már a felkiáltó és kérdő mondatok is megvoltak. E mondatok egyik csoportját ugyanis csupán intonációjuk alapján különböztethetjük meg például a mai magyar nyelvben. Joggal feltehető, hogy az ősmagyar kor előtt is létezett az intonációnak efféle jelentésmegkülönböztető szerepe.

Minthogy korai szövegemlékeinkben a tagolójelek nem mindig mondatzáró írásjelek is, az egyes mondatfajták meghatározása sem lehet minden esetben egyértelmű.

A kijelentő mondatok

A kijelentő mondat életrajzában találjuk a legkevesebb változást. Az ősmagyar kori kijelentő mondatok állítmánya feltehetően kijelentő módú volt, és előfordulhatott mindhárom igeidőben. A feltételes mód szerénykedő kijelentésként való használata nagy valószínűséggel későbbi (kései ómagyar kori) fejlemény: a feltételes jelentésárnyalatú alárendelt mondatokból alakulhatott ki, a feltételt tartalmazó mellékmondat elmaradásával. A kijelentő mondatok két fő csoportja — az állítmányoknak megfelelően — az ősmagyar korban már meglehetett, így egy részükben cselekvés, történés, létezés fejeződhetett ki, másik részük azonosító vagy minősítő lehetett. (E témakör részletes tárgyalását l. 636—46.)

A korai ómagyar korból a kijelentő mondatok szép számban (38 adat) bemutathatók. Nagyobb arányuk elsősorban azzal indokolható, hogy a közlésben általában a kijelentő mondat funkciói a legáltalánosabban, leggyakrabban használt funkciók: a tárgyilagos közlés, leírás, bemutatás, valamely esemény elbeszélése a hozzá fűződő érzelmek kinyilvánításának szándéka

nélkül. E mondatok nagyobb része igei állítmányú, cselekvést kifejező: HB.: „Eſ mend paradıſumben uolov gımılcíctul munda nekí elnıe"; KT.: „Tudyuc evt latıuc ⟨le⟩ ıı ſcuȝ leannac quı vleben tart chudaltus fıot". A kijelentő mondatok közül több névszói, illetve névszói-igei állítmányú: HB.: „Eſ oȝ gımılſnec wl *keſeruv uola* vıȝe. hug turchucat mıge ȝocoȝtıa vola"; KT.: „Eȝ oȝ *ỳſten* mynt evt ıı eſmerſuc".

A kijelentő mondatok kiegészülhettek különféle modális értékekkel, amelyek az alapmodalitást nem változtatják meg, de azért tükrözik a beszélőnek a valósághoz való viszonyát. Korszakunkban e modális értékek kifejezői javarészt módosítószók. A leggyakrabban előforduló módosítószók funkciója a nyomósítás vagy a bizonyosság kifejezése: *isa.* Idevonható a kettős szófajú nyomósító *ës* is. Talán erre példák a HB. következő mondatai: „*ỳſa* pur eſ chomuv uogmuc", „*ıſa eſ* num ıgg ember mulchotıa eȝ vermut". Bizonyosság, igenlés kifejezésére más módosítószavaink is voltak: *bezzeg:* ÓMS.: „O ygoȝ ſymeonnok *bezzeg* ſcouuo ere". Legrégibb módosítószóink egyike, a figyelemfelkeltő *ím* a korai ómagyarban szintén a leginkább használatosak közé tartozhatott. Közvetve erre utal az, hogy a kései ómagyar kor elején nagy számban adatolható: MünchK. 10ra—10rb: „Tahat meghaga ['elhagyá'] ǫtèt aȝ ǫ2dǫg / ᴢ *im* angaloc vepenèc ['jöttek'] ᴢ ȝolgalnacuala nèki", 13ra: „Es *ỳm* geᴢēda vagō te ȝemedbèn". (A gyakori használatra utal az a körülmény is, hogy az *ím*-mel alkotott összetett szók is előfordulnak a kései ómagyar kor kezdetén: *íme, immár:* JókK. 29: „*ỳmmar* ma ỳrỳad"; MünchK. 8va: „*yme* vᴢnac angala ièlenec nèki almaban", 37vb: „*Ime* mit tèȝnᵉ te taneituaȟid".) Megszorítást fejezett ki a *heon:* HB.: „Num *heon* muga nec. ge mend w foıanec halalut evec". Bizonytalanság, kételkedés kifejezésére szolgált a *talán;* vö. BirkK. 2a: „ha kedig aȝ ſoror akarna de *talam* nem alkoȝik". Bár csak a kései ómagyar korból adatolható, de megléte bizonyosra vehető már korábban is, hiszen a legelső kódexekben már összetételeit is megtaláljuk: *talantal:* MünchK. 17va: „meᴢt ha Sodomaban lǫttèc volna è ioȝagoc / melſèc te bènnèd lǫttèc / *talantal* mend è napiglan vgan maᴢattac volna"; *netalamtal:* JókK. 63: „Mert *netalamtal* hatt ho nem uolt eȝ beȝedek utan".

A felkiáltó mondatok

A felkiáltó mondat a különféle érzelmek, indulatok kifejezésére legalkalmasabb mondatfajta, s mint ilyet, a legkorábbi mondatfajtáink között tarthatjuk számon. A legtöbb tagolatlan mondat felkiáltó. Az ősmagyar kor elején a felkiáltó mondatok egyik csoportját az erősebb érzelemmel telített kijelentő formájú mondatok, másik részét a főleg indulatszókból álló tagolatlan mondatok alkották.

A korai ómagyar korban is megtalálható e két csoport a felkiáltó mondatokon belül. A tagolatlan mondat magyar nyelvű emlékeinkben mindig egy összetett mondat része, annak első mondategysége. Élőbeszédben azonban önálló mondategészként is használatos lehetett. Erre utal az a szórványemlék, amelyet Liutprand Antapodosisának (959—962 körül) leírása őrzött meg a magyarok csatakiáltásáról: „Haud mora, bellum incipitur, atque ex christianorum parte sancta ac mirabilis vox *κύριε ἐλείσον* Kyrie eleison,

ex eorum vero turpis et diabolica *húi, húi* frequenter auditur" (ÓmOlv. 12). Kijelentő formájú a HB. egyik mondata: „Menyı mıloſtben terumteve eleve mív ıſemucut adamut". A szövegkörnyezetből világosan kitűnik, hogy e mondat érzelmileg telített, tehát felkiáltó mondatként intonálhatták. A *mennyi* névmás jelentése itt: 'milyen sok'. Tagolatlan felkiáltó mondatok az ÓMS.-ban találhatók, három ilyen mondatot is rejt magában e szövegemlékünk: „*O* en eſes urodū", „*Vh nequem* en ſyon ezes mezuul", „*O* ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere". Az első mondatban az *ó* indulatszót megszólítás követi. A megszólító mondat maga is sokszor felkiáltó jellegű, így e két mondatfajta különösen gyakran kapcsolódhat egymással. A második mondatban az indulatszó vonzataként jelenik meg a *nekem*. Az indulatszó ilyen vonzatossága a kései ómagyar korban igen gyakori: MünchK. 29ra: „*Iaȳ tünèctec* iraſtudoc"; NádK. 593—4: „O *ennekőm* en zeretŏ fiam". E mondatokban megszólítás követi a felkiáltó mondatot. A harmadik mondat azt példázza, hogy az indulatszóval bevezetett mondat maga is felkiáltóvá válik.

A kívánó mondatok

A kívánó mondatok valamennyi csoportja egy szempontból megegyezik: mindegyik a beszélő akaratát, kívánságát fejezi ki. Lényegesen eltérnek azonban a hallgatóra tett hatásukat tekintve.

Az óhajtó mondatokban csupán a beszélő kívánsága fejeződik ki, a hallgatótól együttérzést, tudomásulvételt vár. Idetartoznak — hagyományosan — az óhajtószóval és feltételes módú igei állítmánnyal szerkesztett mondatok, valamint azon mondatok egyik csoportja, melyekben az ige felszólító módú. Az óhajtó mondatokban a felszólító módú ige az igenemek szempontjából ható vagy mediális lehet, létezést, állapotot vagy történést fejezhet ki, illetőleg a *hadd* módosítószó előzi meg az igét. E mondatokban, értelemszerűen, nem lehet megnevezve cselekvő.

A felszólító mondatok minden esetben a hallgatóhoz szólnak. Állítmányuk igei, melyben az ige cselekvő, műveltető vagy visszaható lehet, cselekvést kifejező és felszólító módú. Alanyuk első vagy második személyű. Idetartoznak a különféle magázó formulák is.

Egyéb kívánságot kifejező mondatok is elkülöníthetők azon az alapon, hogy ezekben a mondatokban valamilyen nyelvi formában szerepel a felszólítás címzettje (a cselekvő), de az nem azonos a hallgatóval. E mondatok állítmánya igei, cselekvést kifejező és felszólító módú. Egyik részük az igenemek szempontjából cselekvő, műveltető vagy visszaható lehet, e mondatok alanya harmadik személyű. Másik részük szenvedő, ez esetben a címzett a szenvedő ige agense.

Az óhajtó mondatok

Az uráli alapnyelv módhasználatáról fölteszik, hogy az óhajtó mondatok már használatosak voltak, azokat az ige conditionalis-optativus (feltételes-óhajtó) módja fejezte ki. Amennyiben ez valóban így volt, akkor a feltételes mód kettős funkciójával kell számolnunk. Egyrészt a valódi feltételtől függő eseményeknek, másrészt az óhajtott, kívánt valóságnak a kifejezésére is ez az

igemód szolgált. Ez esetben valószínű, hogy az óhajtó módosítószók kialakulása e két funkció megkülönböztetésének szándékával hozható összefüggésbe. Óhajtó módosítószók az ómagyar korban keletkeztek, de nagyobb részt annak kései szakaszában. Így a korai ómagyar korban az óhajtó mondatok kifejezőeszköze sokszor az ige feltételes módja lehetett, az intonációt kivéve. Az óhajtó-feltételes móddal és óhajtó módosítószóval is kifejezett óhajtó mondatokkal csak a kései ómagyar kortól számolhatunk: BécsiK. 249: „*Auayha* nem *volnec* ferfiu zèllètet vallo".

A felszólító módú igei alakokkal kifejezett óhajtó mondatokra a korai ómagyar korból is tudunk példát idézni. Történést kifejező igével: ÓMS.: *maraggun urodum;* létezést kifejező igével: ÓMS.: *eggedum ıllen.*

A felszólító mondatok

Az ősmagyar kor elején már használhattak felszólító mondatokat, hiszen az uráli alapnyelvre már feltehető a felszólító módjel ismerete. A mondatok felszólító minőségét az igei állítmányokon jelölték. Ezek elsősorban 2. személyűek lehettek, esetleg T/1. igés mondat is előfordulhatott. E/2.-re vonatkozó mondatok: KTSz.: „*tamag* Gabr[iel] eſ cuetſegem [t]e *vifelled*"; ÓMS.: „ſyrou anıath *thekunched*". T/2.-re vonatkozó adatok a HB.-ben és az ÓMS.-ban találhatók: HB.: „Eſ *keaſſatuc* uromchuȝ charmul"; ÓMS.: „*Keguggethuk* fyomnok", „anyath eȝes fyaal / egembelu *ullyetuk*". T/1.-re vonatkozó adat ugyan öt is van, de ezek mindegyikében ugyanaz az ige áll: HB.: „*Wımagguc* uromc *omuc* ıſten kegılmet", „*vımagguc* ſȝen achſcın marıat" stb.; HBK.: „*uımagguc* eȝ ſcegın ember lılkı ert".

Egyéb kívánó mondatok

A felszólító igealakok rendszerét áttekintve bizonyosra vehetjük, hogy a korai ómagyar korban már minden személyre vonatkoztattak kívánságot, felszólítást, parancsot. Ezeknek nem mindegyike szól közvetlenül a hallgatóhoz. A felszólítás címzettjét a mondatban 3. személyű felszólító igealak vagy a szenvedő ige agense jelölheti. A korai ómagyar korból csupán a szenvedő ige felszólító alakjával kifejezett kívánságra tudunk példát bemutatni: KTSz.: „Eſ hug beȝȝug oȝnoc *[ne]ueſteſſel*". 3. személyű határozott alany a felszólítás címzettje a kései ómagyar kor egyik mondatában: BirkK. 4b: „Capitulõnak vegen *mõd·a* poriſſa".

A megszólító mondatok

A megszólítás funkciója a felhívás, valamely személy figyelmének a felkeltése. Erre a funkcióra a kommunikáció kezdete óta szükség van, jelezni kell a címzettnek: figyeljen, a következő információk neki szólnak. Így okkal feltételezhetjük, hogy az ősmagyar korban is használtak megszólításokat. A megszólítás legvalószínűbben valakinek a neve lehetett: szerkezetileg tagolatlan, megszólító mondat. A más nyelvekben (például a latinban) meglevő vocativusnak, azaz megszólító esetnek a magyarban nincsenek meg a nyomai. A megszólító mondat, figyelemfelkeltő funkciójának köszönhetően, rokonságot mutat mind

a felkiáltó, mind a felszólító mondattal. Cselekvésre szólít fel: a hallgató figyeljen: HBK.: *Scerelmeſ bratým;* fokozott érzelmeket is kifejezhet, például fájdalmat: ÓMS.: *eggen yg fyodum.*

Első adataink a korai ómagyar korból származnak. A legtöbb megszólítással az igen expresszív ÓMS. él. A Siralom személyes, fájdalmas hangvételét erősíti a vissza-visszatérő megszólítás, melyben az anya az elveszített fiút hívja, szólongatja, mintha csak a szó varázserejével visszanyerhetné: „O en *eſes urodū eggen yg fyodum*", *Vylag uılaga vıragnak uıraga.* A HB. és a KT. is stílusélénkítő eszközként használja a megszólítást. A megszólítás általában összetett mondat része. Vagy bevezető tagmondat: HBK.: „*Scerelmeſ bratým* omuc
uımagguc ez ſcegın ember lılkı ert"; vagy egy érzelmeket, indulatokat kifejező tagmondatot, felkiáltást, felszólítást követ: KTSz.: „tamag *Gabr[iel]* eſ cuetſegem [t]e viſelled"; ÓMS.: „Vh nequem *en fyon* ezes mezuul"; vagy abba is beékelődik: HB.: „Latıatuc *feleym* zumtuchel mic vogmuc". A HBK. adata esetleg értelmezhető két önálló mondategészként is, ezt az értelmezést megengedi a központozás teljes hiánya, de nem támogatja a többi adat.

A megszólítások között több már ebben a korszakban is szerkezetes: minőség- és birtokos jelző lehet a bővítmény. Minőségjelző: HBK.: *Scerelmeſ bratým;* birtokos jelző: ÓMS.: *Vylag uılaga vıragnak uıraga.* A két jelzőfajta együtt is szerepelhet: ÓMS.: *en eſes urodū.*

A kérdő mondatok

Nagyon valószínű, hogy az ősmagyar kor elején a kérdő mondatok közül már használták az eldöntendő és a kiegészítendő kérdéseket. Az eldöntendő kérdések között sok olyan lehetett, amelyeket csak az intonáció különböztetett meg a kijelentőktől. Másik részükhöz *-e* kérdő partikula kapcsolódott, lexikailag is megkülönböztetvén e kérdő mondatokat a kijelentőktől. Bizonyos finnugor nyelvi egyezések is az *-e* partikula ősiségét sejtetik: vog. *sōľ-a?* 'igaz-e?' (ChrestVog.[2] 53); osztj. DN. *jŏχtot-a?* 'megjött-e?'; osztj. Ko. *utən-a?* 'látod-e?' (ChrestOsti. 87). (L. 503 is.) Az ebbe a csoportba tartozó kérdésekre adott pozitív feleletek nem állhattak csupán egy igenlő vagy erősítő szóból. Miként a kései ómagyar korban is még, nyelvünk korábbi szakaszaiban is az igenlő felelet az állítmánynak, illetőleg a kérdés hangsúlyos részének megismétlése lehetett. Hasonló szabállyal találkozunk a vogulban is: *naŋ jōr ōsən? — sōľ, jōr ōsum* 'erős vagy? — bizony, erős vagyok' (ChrestVog.[2] 69). Tagadó felelet adásához tagadó igét vagy tagadó (nyomósító) módosítószót használtak. Szemben az igenlő felelettel, ezek önmagukban is állhattak.

Kiegészítendő kérdést több mondatrészre vonatkoztathattak a *ki-, mi-, ho-*ősi névmási tövekből alkotott kérdőszók segítségével. Az ősmagyar kor végére már a választó kérdések is kialakulhattak.

A korai ómagyar korban a kérdő mondatoknak már valamennyi típusuk megvolt: az eldöntendő, választó, kiegészítendő és a nyitott kérdések csoportja.

A legkorábbról adatolt eldöntendő kérdésünkben nincs *-e* partikula: HB.: „*Latıatuc* feleym zumtuchel mic vogmuc". Bár csak kései ómagyar kori adatokkal igazolható, mégis joggal feltételezzük, hogy *-e* partikulás mondatokat is használtak. Erre utalnak a rokon nyelvi feltételes egyezések (l. előbb), s az,

hogy a JókK.-ben már többször találkozhatunk vele: 35: „O frater ferenc *alaÿtode* hogÿ ÿrgalmaʒ neked ÿſten", 53: „nemde *mondamee*", 118: „Nemde *enee*".

A választó kérdések kötőszava a korán — talán az ősmagyar kor végén — kialakult *avagy* volt. A korai ómagyar korból ilyen kérdő mondatot nem tudunk bemutatni, megléte mégsem vonható kétségbe. A kései ómagyar kor kezdetén több adat bizonyítja, hogy a választó kérdő mondatokat már gyakran használták: AporK. 74: „Mínem vet el ǫrǫkke vr *auág* [!] nem hoʒía vet"; MünchK. 62rb: „Te vag è ki iouèndǫ vag *aǧ* egèbèt vaʒonc" ~ JordK. 385: „Te vaǧ ee kÿ ÿwendǫ vaǧ, *awag* egÿebet varÿwnk" : Tu es qui venturus es, *an* alium exspectamus?

Főmondati helyzetben levő kiegészítendő kérdésre is csak egy adatunk van a korai ómagyar korból: HB.: „*Kıc* oʒvc"; vö. még: JókK. 30: „*kyk* uattok tÿ". Ennél azonban jóval gazdagabb lehetett e kérdésfajta csoportja. Ezekben a *ki-*, *mi-*, *ho-* ősi névmási tövekből keletkezett kérdőszók jelezték, hogy a kérdés melyik mondatrészre vonatkozik. Mellékmondatban, függő kérdésben a *mik* már korai ómagyar nyelvemlékekben is előfordul: HB.: „Latiatuc feleym ʒumtuchel *mıc* vogmuc". Minden bizonnyal használatos volt már az alanyra vonatkozó kérdőszók közül a *ki*, *mi*. Határozói mondatrészre vonatkoztatva előfordulhattak ezek határozóragos alakjai is: *meret* (miért), *mire*, *miként* stb. A tárgyragos *mit* elsősorban a tárgy kérdőszava lehetett. A kései ómagyar kor gazdag példaanyaga alapján joggal feltehető, hogy e kérdőszók már jóval előbb megvoltak nyelvünkben, s használatuk is általános volt. Ugyanígy gyakoriak lehettek a *ho-* névmási tőből keletkezett *hol*, *hová*, *honnan* kérdő határozószók is.

Nyitott kérdésre két példa is bemutatható korszakunkból, bár meg kell jegyezni, hogy e mondatok kérdésként való értelmezése vitatható: ÓMS.: „Sydou *myth theʒ* turuentelen / fyom *merth hol* byuntelen". Ha kérdésként értékeljük őket, úgy nyitott kérdések, az esetleges válaszok grammatikai szerkezete meghatározatlan (szemben a kiegészítendő kérdésre adható feleletekkel). Feltehető azonban az is, hogy a mondatok szórendjét a vers ritmusa is befolyásolta, s a mondatok felkiáltók, és vonatkozó névmás, illetőleg kötőszó van bennük: 'Zsidó, *amit* teszel, törvénytelen, *mert* fiam bűntelen hal'.

Lehettek a korai ómagyar kori kérdő mondatokban különféle módosítószók: *nemde*, *vajon* és *avagy* (ez utóbbi is 'vajon' értelemben). Korai nyelvemlékeinkben nem találni példát ilyen módosítószókkal bővített kérdésre, mégis joggal föltehető létezésük, erre utal a kései ómagyar kor bőséges anyaga: JókK. 45: „*nemde* gÿakarta mondam te neked"; GuaryK. 2: „*Vaĺon* ki aʒ, kí mind eʒǫket meg monthaſſa"; JordK. 390: „*Awaǧ* ['vajon'] hoggÿ mehet be mÿnden aʒ erǫſſnek haʒaban". (L. még 501—13.)

Irodalom

SIMONYI, Köt. 1: 119, 176, 2: 186; BEKE: NyK. 44: 1—34; KLEMM, TörtMondt. 10—25; BERRÁR, TörtMondt. 133—41; H. MOLNÁR: MNy. 55: 357—61, 470—80, ÁNyT. 3: 145—55, NytudÉrt. 60. sz. passim; KÁROLY: MMNyR. 2: 23—47, 62—4, NyK. 66: 67—88; LADÁNYI: NyK. 64: 187—207; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. passim, MMNy. 210—26; KÁLMÁN: Nyr. 89: 6—22, ChrestVog.[2] 53, 69; SZABÓ T.: Nyr. 93: 190—214; BENKŐ: SyntUrSpr. 33—5; KELEMEN, Mondsz. 9—129; FÁBRICZ: Nyr. 105: 447—51; HAJDÚ, UNyA. 153; JUHÁSZ: SzövTan. 152—63; KIEFER: SzövTan. 203—30; HONTI, ChrestOsti. 87.

AZ ÁLLÍTÓ ÉS A TAGADÓ MONDATOK

Írta: PÓLYA KATALIN

A mondatok szétválása logikai minőségük szerint nagy valószínűséggel már az uráli korban megtörtént. Így az ősmagyar korban számolhatunk állító és tagadó mondatokkal, közöttük valamennyi — ma is idesorolt — mondatfajta megvolt. Használtak kijelentő, felkiáltó, kívánó, megszólító és kérdő mondatokat. Mind az állító, mind a tagadó mondatok kiegészülhettek további módosító értékekkel. Legkorábbi kiegészítő módosító értékeink kifejezői a különféle módosítószók voltak. Legelső módosítószóink tagadást *(nem, ne)*, rámutatást *(tott)*, bizonytalanságot *(-e)*, hozzátoldást *(es)*, megszorítást *(csak, már)* fejeztek ki, vagy figyelemfelkeltő funkciójúak voltak *(ím)*.

Egyes finnugor nyelvekben megtalálhatjuk nyomait egy ősi tagadó igének, a magyar nyelvbe azonban ez nem került át. A mai vogulban például a tagadó létige az *āťim* (ChrestVog.[2] 68). Ez egyezik az alannyal számban: *aṅ ōjka jun āťim* 'az öreg most nincs otthon'; *māχmane āťimət* 'nincsenek emberei' (uo.). A ma is használatos magyar tagadó ige *(nincs, sincs)* már a magyar nyelv külön életében, a korai ómagyar kor végén keletkezhetett. Az ősmagyar korban a tagadás a *nem*, a tiltás a *ne* tagadószókkal történt. A rokon nyelvekben is megtalálhatók a tagadó elemek megfelelői: osztj. Ni. *nem-χŏjat* 'senki' (ChrestOsti. 76); vog. *nē-mat ər āťim* 'semmi sincs' (ChrestVog.[2] 68). Igen régi, talán finnugor örökség nyelvünkben a két tagadószó, bár tagadó- és tiltószóvá való szétválásuk az ősmagyar kor legelejére tehető. Valószínűnek látszik, hogy ekkor még csupán egyszeres tagadás volt használatos. A kétszeres (többszörös) tagadás a tagadó névmások, tagadó határozószók, illetőleg a tagadó ige kialakulásával hozható összefüggésbe.

1. A korai ómagyar korban az állító mondatok többsége — mint más nyelvekben is általában — kijelentő: HB.: „eſ odutta vola nekı evt paradıſumut haʒóá"; KT.: „Tudyuc latıuc ⟨le⟩ „ſcuʒ leaánnac qui vleben tart chudaltus fıot"; ÓMS.: „Volek ſyrolm thudothlon". A kijelentőkön kívül másféle állító mondatok is bemutathatók. Felkiáltó mondatok: HB.: „Menyı mılоſtben terumteve eleve mív ıſemucut adamut"; ÓMS.: „O ygoʒ ſymeonnok beʒʒeg ſcouuo ere"; felszólító mondatok: HB.: „Wımagguc uromc ıſten kegılmet eʒ lelıc ert"; KTSz.: „tamag Gabr[iel] eſ cuetſegem [t]e vıſelled"; ÓMS.: „ſyrou anıath thekunched"; óhajtó mondatok: KTSz.: „Eſ hug beʒʒug oʒnoc [ne]ueſteſſel: feld[en] menyun eſ"; ÓMS.: „eggedum ıllen"; kérdő mondatok: HB.: „Latıatuc feleym ʒumtuchel mic vogmuc".

2. A tagadó mondatban a tagadás az állítmányra vonatkozik, vagy olyan mondatrészre, amely a megfelelő állító mondat fókuszában van. Az állítmány tagadása: KT.: „rohtonc eʒ *nem* levt wala". Egyéb mondatrész tagadására vö. MünchK. 85rb: „Iſtènt *ſonha* ſènki nē latta", 86vb: „mēt *ſenki* nem tèhèti è ièlenſegekèt"; FestK. 392—3: „*ſemmy* ſegeythſeegem egebewunegh".

A tagadást a korai ómagyar korban már több lexéma is kifejezte. Az ősmagyar kor elején keletkezett *nem* és *ne* mellé még az ősmagyar korban társulhatott a *sumha* (soha) tagadó határozószó, a korai ómagyar korban pedig más szókapcsolatok is jelzik további tagadó határozószók és névmások keletkezését: HB.: „*eſ num ıgg* ember"; vö. JókK.: 104: *ſemegÿ* 'senki'. A korai ómagyar korban már meglehetett a legtöbb tagadó elem, köztük a tagadó ige is.

A tagadás szórendje kötött. Ha a tagadás az egész mondatra vonatkozik, a tagadó elem (vagy a tagadó elemek egyike) az állítmány előtt áll: KT.: „rohtonc eʒ *nem* levt wala. hug ſcuʒ lean. fıot ſcıulheſſen". Hangsúlyos mondatrész tagadásakor a tagadó elem az illető mondatrészt előzi meg: HB.: „ıſa eſ *num ıgg* ember mulchotıa eʒ vermut" 'Egy ember sem múlhatja ez vermet'; KTSz.: „eʒ *nem* ygeb germuk hanem yſt[en]".

a) A tagadó mondatok legáltalánosabban és legtöbbet használt formája az egyszeres tagadás lehetett. Kifejezőeszköze a *nem* tagadószó: KT.: „wylag" kezdetuıtul fugua] rohtonc eʒ *nem* levt wala. hog ſcuʒ lean. fıot ſcıulheſſen"; ÓMS.: „de *num* ualallal / hul yg kynʒaſſal / fyom halallal". A **nim + is* > *nincs* fejlődés korszakunkra már lezárult. A tagadó *nincsen* ige használatára korai kódexeinkben már van példa: JókK. 47: „vram *nenczen* nekeem"; MünchK. 87vb.: „ingen *nīɀèn* miuèl mèɀèh".

Tiltó mondatban a *ne* tagadószó áll: ÓMS.: „*ne* leg kegulm mogomnok".

b) A különböző típusú tagadó elemek: névmások, határozószók a mondatban egyszerre megjelenve nyomósítják, erősítik a tagadást. Az egész mondaton kívül így egyes mondatrészek külön, hangsúlyosan is tagadhatók: ÓMS.: „en ıumhumnok bel bua qui *ſumha nym* . . . hyul". A kettős tagadás korszakunkban válhatott általánossá, a kései ómagyar korra gazdag rendszere alakult ki. A korai ómagyar kor végére feltehetően már a többszörös tagadás is használatos volt: MünchK. 85rb: „Iſtènt *ſonha ſènki nē* latta".

Irodalom

Csűry: Nyr. 37: 258—62; Klemm, TörtMondt. 25—35; B. Lőrinczy, KTSz. 119—23; Berrár, TörtMondt. 137—8; Hajdú, FgrNNy. 113—23; Károly: MMNyR. 2: 48—64; H. Molnár: ÁNyT. 3: 145—55, NytudÉrt. 60. sz.; Rácz: MMNy. 210—6; Kálmán, ChrestVog.² 67—8; Benkő, ÁrpSzöv. passim; Hunyadi: ÁNyT. 15: 65—73; Honti, ChrestOsti. 76, 89.

A MONDAT SZERKEZETE

Írta: Balázs Judit

A mondat makroszerkezete

Az uráli—finnugor nyelvészeti kutatások alapján, valamint az ómagyar kori adatok ismeretében valószínűnek tarthatjuk, hogy az ősmagyar kor kezdetén az egyszerű mondatok mellett már használták a mellérendelő összetett mondatokat, továbbá az alárendelők bizonyos típusait is.

Feltehető, hogy a mellérendelő összetett mondatok tagmondatai közti viszony differenciálatlanabb volt, mint a későbbiekben. Talán ezzel is összefügg, hogy a tagmondatok közti kapcsolatot ekkor még nem jelölték kötőszók, pusztán a tagmondatok tartalma mutatott a köztük lévő viszony milyenségére. A tagmondatok közti kohéziót a tartalmi összefüggéssel párhuzamosan — a szupraszegmentális elemeken kívül — még a tagmondatok azonos vagy hasonló belső felépítése is erősíthette, lehetővé téve, hogy egy-egy mondat akár kettőnél több tagmondatot is összefogjon.

Az alárendelő mondatok közül is elsősorban a jellemzően kötőszó nélkül kapcsolódók meglétével számolhatunk, ugyanis az alapnyelvig visszavezethető alárendelő kötőszót — talán a *ki*, *mi* vonatkozó névmás kivételével — nem sikerült kimutatni. A kiterjedt igenévhasználat ugyancsak arra enged következtetni, hogy a mellékmondatos szerkesztésnek ekkor még kisebb szerepe lehetett, mint a későbbiekben.

Valószínű, hogy az ősmagyar kor folyamán számottevő átalakulás, gazdagodás történt a mondat makroszerkezetében. Ekkor alakulnak ki — minden bizonnyal tartalmi-logikai differenciálódással összefüggésben — a mellérendelő és alárendelő mondatok legrégibb s egyben legfontosabb kötőszavai, nagymértékben kitágítva az összetett mondattal, többszörösen összetett mondattal való kifejezés lehetőségeit. A mellékmondatos szerkesztés előtérbe kerülésével az igeneves szerkezetek veszítenek korábbi szerepükből. (L. 476, 728—30, 746.)

A korai ómagyar korban a mondat makroszerkezete már a mai hoz hasonló formát mutat. Az Árpád-kori néhány kis szövegemlékből lényegében ugyanaz a kép rajzolódik elénk, mint a kései ómagyar kor bőséges nyelvi anyagából: a makroszerkezetet tekintve a két korszak közt alapvető változásokat nem tudunk bemutatni. A fellelhető — elsősorban mennyiségi — különbségek inkább csak különféle nyelvhasználati területekhez, műfaji eltérésekhez köthetők, illetve a szövegeknek a latin eredetihez való eltérő viszonyából eredeztethetők. Ezek a különbségek azonban az egyes korszakokon belül is megvannak, s a műfaj vonatkozásában már a korai szövegeken is jól vizsgálhatók.

A latintól való függőségről általában elmondhatjuk, hogy a korai emlékekben korántsem annyira szoros, szolgai jellegű, mint ahogy ezt a későbbi (kódex)szövegekben többnyire tapasztaljuk. Ezen belül a korai emlékek — a szabad átköltéstől a hű fordításig — különböző típusokat képviselnek. Komoly vizsgálati nehézséget jelent, ha az adott emlék latin eredetijét nem ismerjük (KT., KTSz.).

A mondatok vizsgálata tagmondataik száma szerint

1. A korai ómagyar kori szövegeinkben előforduló mondatok hosszúságuk szerint változatos képet mutatnak: egytől hattagúig valamennyi hosszúsági csoport képviselve van. A mondatok több mint kétharmada 1—3 tagmondatból épül fel. — Egytagú mondatok (13 adat): HB.: „Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec". A kései ómagyar kor anyagából ismert jellegzetes használatú egytagú mondatokra is akad példa korai nyelvemlékeinkben. Ilyenek az idéző mondatok: KTSz.: „vr iſten u[g] ſcola"; KT.: „ug ſcolanoc". Ugyancsak az idéző mondatokkal tart rokonságot a HB. egyik adata is: „*Eſ keaſſatuc uromchuȝ charmul.* || Kirł. [kyrie eleyson]"*; valamint a szöveglezáró funkciójú *ámen* tagolatlan mondat: KT.: *Amen.* Stilisztikai értéket is hordoz a HB.-ben lévő rövid, teljesen azonos felépítésű (szónoki) kérdés—felelet mondatkapcsolat: „Kıc oȝvc. || mıv vogmuc". — A kéttagú mondatok előfordulási aránya (9 adat) kisebb mind az egytagúakénál, mind a háromtagúakénál, ez azonban feltehetően nem a korabeli általános nyelvhasználat jellemzője, hanem inkább csak a rendelkezésünkre álló korpusz sajátosságaiból adódik: HB.: „Hadlaua choltat terumteve ıſtentvl. | ge feledeve"; KTSz.: „Eſ hug beȝȝug oȝnoc [ne]ueſteſſel; feld[e]n menyun eſ | minleſſed [ɔ: miuleſſed] muyun [ɔ: munyun] vol[o] latotuben". — Háromtagú mondatok is szép számmal fordulnak elő, részesedési arányuk megegyezik az egytagúakéval (13 adat): HB.: „Horoguvec ıſten. | eſ veteve wt eȝ muncaſ vılagbele. | eſ levn halalnec eſ puculnec feȝe. eſ mend w nemenec"; ÓMS.: „Volek ſyrolm thudothlon | ſyrolmol ſepedyk. | buol oȝuk epedek".

A korpusz nagyságához mérten magasnak mondható a 4—6 tagból álló mondatok előfordulási aránya is. (A 13 adat az összes mondatnak közel egyharmadát teszi ki.) Ezzel kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy elemzésünkben az indulatszókat és a megszólításokat külön tagmondatként kezeljük, s eljárásunk a vizsgált anyagban elsősorban a magasabb tagmondatszámú mondatokat érinti. — Négytagú mondatok (7 adat): ÓMS.: „Vylag uılaga | vıragnak 'noc uıraga. | keſeruen. kynȝathul | uoſ ſcegegkel werethul"; KT.: „wylag" keȝdetuıtul fugua] rohtonc eȝ nem levt wala. | hug ſcuȝ lean. fıot ſcıulheſſen. | ſcuȝ ſegnec tukere. tıſtan maradhaſſun. | eſ nekunc hyrunc benne ne leyeſſen". — Öttagú mondatok (4 adat): ÓMS.: „Ó | en eſes urodū | eggen yg fyodum | ſyrou anıath thekunched | buabeleul kynıuhhad"; KTSz.: „. . . leg {? leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam. | qui [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe | angol[u]cnoc corat

* „A mondat szerkezete" című fejezetben a virgula a tagmondatok határát, a kettős virgula pedig a mondatok határát jelöli.

[ha]mar ele mulhaſ[ſa] | [men]ecnec eget mege turhe[ſſe] | nazaret [v]araſat mege lel[he]ſſe". — Hattagú mondatunk kettő van. Ezek a mondatok a tagmondataik közti viszony szempontjából is a legbonyolultabb szerkezetűek közül valók: HBK.: „Scerelmeſ bratým | uımaggu̇c eȝ ſcegın ember lılkı ert. | kıt vr eȝ nopun eȝ homuſ vılag tımnucebelevl mente. | kınec eȝ nopun teſtet tumetívc. | hug ur uvt kegılmehel abraam. ỳſaac. ıacob. kebeleben helhezıe. | hug bırſagnop ıvtua mend w ſzentíí eſ unuttei cuȝıcun ıov felevl ıochtotnıa ılezıe wt"; KT.: „Tudyuc latıuc ⟨le⟩ ıı ſcuȝ leannac | qui vleben tart chudaltus fiot. | furıſcte muſıa. etetỳ ỳmletí. ug | hug ana ſcıluttet. | de qui legen neký atıa | ozut nem tudiuc".

Korai emlékeinkben az egy mondatra jutó tagmondatok átlagértéke 2,85. Ez az érték viszonylag magasnak mondható, s a mondathosszúság szerinti csoportok részesedési arányával együtt a vizsgált szövegek jól szerkesztett, kimunkált voltára mutat rá.

A mondatok megoszlása tagmondataik száma szerint:

A tagmondatok száma	Az adatok száma	Az adatok előfordulása az egyes emlékekben				
		HB.	HBK.	ÓMS.	KT.	KTSz.
1	13	7	1	1	2	2
2	9	6	—	1	—	2
3	13	8	—	4	—	1
4	7	—	—	5	1	1
5	4	—	—	1	1	2
6	2	—	1	—	1	—
	48	21	2	12	5	8

2. Az egyes emlékeket külön-külön is szemügyre véve, a HB. viszonylagos egyszerűségével válik ki. Ennek is főként az első része, a tényleges sírbeszéd tartalmaz kevesebb tagból álló mondatokat: zömmel egyszerű és kéttagú mondatokból épül fel, s az egy mondatra jutó tagmondatok átlagértéke csak 1,8. A HB. második szövegrésze — az imádkozásra felszólító rész — némileg bonyolultabb, zömében háromtagú mondatokból építkezik: itt 2,5 tagmondat jut egy-egy mondatra. A HBK.-sel kapcsolatban már említettük, hogy egyik mondata tagmondatszám tekintetében is a legszerkesztettebbek közül való; a másik viszont nagyon rövid, mindössze kötőszóból és egy tárgyból álló egyszerű mondat. A szövegben hatásosan ellensúlyozza a megelőző hosszú körmondatot. Mint rámutattunk, a HB. önmagán belül is bonyolultabb s kevésbé bonyolult szövegrészeket tartalmaz, azonban a viszonylagos egyszerűségre való törekvés végigvonul az egész emléken. Ez a törekvés olykor még a logikai-grammatikai szabályszerűségek ellenében is érvényesül. A szövegben többször is találkozunk tartalmilag és grammatikailag szorosan összetartozó tagmondatok széttagolásával, önálló mondattá függetlenítésével. Egyik példánkban ellentétes viszonyban lévő kéttagú mondat tagmondatai önállósulnak: „Eſ

mend paradiſumben uolov gimilcíctul munda nekí elnie. || Heon tilutoa wt ig fa gimilcetvl"; a másikban pedig egy hattagú mondat osztódik két — három-három tagmondatból álló — mondatra, mégpedig úgy, hogy másodfokú mellékmondatsor válik szét, függetlenedik önálló mondattá: F — M_1 — (M_2 — M_2 — M_2 — M_2) → F — M_1 — M_2 + F — F — F „Ei vimagguc mend ſzentucut. | hug legenec nekí ſeged uromc ſcine eleut. | hug iſten ív uimadſagucmia bulfaſſa w bunet. || Ei zoboducha wt urdung ildetuitvl. eſ pucul kinzotviatwl. | eſ vezeſſe wt paradiſū nugulmabeli. | eſ oggun neki munhi uruzagbele utot. eſ mend iovben rezet".

Ide kívánkozik a HBK. egyik mondata is, amely csak egy kötőszót és egy I/2. partitivusi tárgyat tartalmaz. Ezt a mondatot a szövegalkotó a latin eredetihez képest többletként csatolta az imádsághoz. Szintaktikailag ugyan a megelőző, bonyolult felépítésű körmondat utolsó tagmondatának tartozéka, de — mint a nagyon következetes központozás mutatja — a szövegben önálló mondatértéket kap: „hug birſagnop iv̊tua mend w ſzentíí eſ unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt. || Ei tiv bennetuc".

A vázolt jelenségeket általánosságban magyarázhatnánk azzal, hogy a beszélt nyelvhez közel eső szövegben vagy legalábbis élőszóban előadott szövegben fordulnak elő, tehát beszélt nyelvi sajátosságok. Emellett még hangsúlyozzuk, hogy emlékünk tudatos szövegalkotó tevékenység eredménye, kiválóan szerkesztett beszédműnek tekinthető, így a mondatok széttagolásával kapcsolatban is joggal tehetünk fel szándékos törekvést a kifejezőérték növelésére.

Az önállósított mondatok általában nagyobb hangsúlyt, nagyobb nyomatékot kapnak a szövegben. A mondatok széttagolása ezen túl még szolgálhatja a megelőző mondatvég kiemelését is. Erre lehet példa a HB.-nek az imára felhívó részéből idézett mondat, amelyben a *bulfaſſa w bunet* immár harmadszor ismétlődik meg — szinte változatlan formában — mondatlezáró helyzetben, sajátos ritmust kölcsönözve a beszédnek, emelve annak ünnepélyes hangulatát.

Az eredeti logikai-grammatikai viszonyok persze továbbra is érvényben maradnak, továbbra is ott munkálnak a szövegben. A tartalomnak és a kifejezésnek eme (látszólagos) diszharmóniája jól megfelel a szónoki stílus hatáskeltő törekvéseinek.

Az ÓMS.-ban a tagmondatszám szerinti megoszlást tekintve szembeötlő az egy-, illetve kéttagú mondatok csaknem teljes hiánya, ugyanakkor feltűnő a három- és négytagúak túlsúlya. Erre az arányeltolódásra a versépítkezés ad magyarázatot: a vers egy-egy párhuzamos szerkesztésű mondata következetesen egy-egy versszakot tölt ki, egy-egy versszak hosszúságának felel meg. Így érthető, hogy egy-egy mondatra nagyjából azonos számú tagmondat jut, s ezek átlagértéke relatíve magas: 3,4.

A KT. zárt kis szövegegységét idéző funkciójú egyszerű mondat vezeti be, s ugyancsak egyszerű mondat, a tagolatlan *ámen* zárja le. A fennmaradó három mondat, bár egyenes idézetből való, egyenes beszédet imitál, tagmondatszám tekintetében eléggé bonyolult, ugyanis négy-, öt-, illetve hattagú mondatból épül fel. A hosszú mondatos kifejezés mindamellett összhangban áll az okoskodó, elmélkedő-álmélkodó szöveg tartalmával. A KT. egy-egy mondatára átlagosan 3,4 tagmondat esik.

A KTSz. — töredezettsége miatt — a tagmondathosszúság szempontjából csak nehezen és erős fenntartásokkal vizsgálható. A nagyrészt törmelékes szövegben alig-alig akad ép, teljes mondat. Talán emiatt is tűnik úgy, mintha a

KTSz. szövegtagolás szempontjából messze elmaradna a többi Árpád-kori emléktől, beleértve még a KT.-et is. Mindössze annyit tudunk megállapítani, hogy tagolásunk szerint a különböző tagmondatszámú mondatok nagyjából arányosan vannak képviselve benne.

Az összetett mondatok, továbbá a többszörösen összetett mondatok vizsgálata a tagmondataik közti viszony szerint

A korai ómagyar korra a tagmondatok közti mellérendelés és alárendelés főbb fajtái már kialakultak. A kései ómagyar kor gazdag nyelvi anyaga alapján fölvázolt mondatszerkezeti típusokat, ha kevés adattal is, mind be tudjuk mutatni korai nyelvemlékeinkből.

Összetett mondatok

Mellérendelő mondatok

Az előforduló mondatok tagmondatai közti viszony kapcsolatos (1 adat): HB.: „Menÿı mılolſtben terumteve eleve mív ıſemucut adamut. | *eſ* odutta vola neki paradiſumut hazóá"; illetve ellentétes (2 adat): HB.: „Hadlaua choltat terumteve ıſtentvl. | *ge* feledeve". A tagmondatok kapcsolódhatnak egymáshoz kötőszóval (l. fent), valamint ősibb módon, kötőszó nélkül. Ez utóbbira csak egy bizonytalan adatot tudunk hozni: ÓMS.: „Syrolmom fuhazatum therthetyk kyul | en ıumhumnok bel bua qui ſumha nym . . . hyul". (A mondat elemzési problémáira l. 731—2.)

Alárendelő mondatok

Kéttagú mondatszerkezetben a következő alárendelés-fajták fordulnak elő: tárgyi (1 adat): HB.: „Ge mundoa nekí | meret nū eneÿc"; határozói (4 adat): HB.: „Eſ vımagguc ſzen achſcm marıat . . . eſ mend angelcut. | hug uımaggonoc erette"; vonatkozó jelzői (1 adat): KTSz.: „ſ[ce]nt bulch aſſu[n]noc vg[o]n ielunel | Q[u]i vymad ſagu[t] allata".

A tagmondatokat összekapcsoló elemek közül együtt szerepelhet a főmondati utalószó és a mellékmondat élén álló kötőszó: HB.: „Es oz gımılſnec *wl* keſeruv uola vıze. | *hug* turchucat mıge zocozţıa vola". Az utalószó azonban gyakrabban nem szerepel a főmondatban (4 adat): KTSz.: „ſ[ce]nt bulch aſſcu[n]noc vg[o]n ielunel | Q[u]i vymad ſagu[t] allata". A tagmondatok utalószó és kötőszó nélkül is kapcsolódhatnak egymáshoz (1 adat); a mondat függő kérdést — jellemzően kötőszó nélkül kapcsolódó tagmondatot — tartalmaz: HB.: „Ge mundoa nekí | meret nū eneÿc".

A tagmondatok sorrendjéről megállapíthatjuk, hogy az elöl álló főmondat a gyakoribb (4 adat): HB.: „Eſ vımagguc ſzen achſcm marıat . . . eſ mend angelcut. | hug uımaggonoc erette". A mellékmondat meg is előzheti a főmondatot (itt feltételes árnyalattal): HB.: „ÿſa kí nopun ['ha valamely napon']

emdul oȝ gımılſtwl. | halalnec halaláál holȝ". Szövegszerkezeti oka lehet következő adatunk mondatrendjének: az elöl álló mellékmondat a megelőző szövegmondatra visszautaló, anaforikus szerepű elemet tartalmaz: KTSz.: „Eſ hug beȝȝug *oȝnoc* [ne]ueſteſſel; feld[e]n menyun eſ | minleſſed [ɔ: miuleſſed] muyun [ɔ: munyun] vol[o] latotuben".

Többszörösen összetett mondatok

Mellérendelő szerkezetű mondatok

Lineáris felépítésű mellérendelő mondatok. — Az előforduló mondatok (3 adat) tagmondatai közti viszony minden esetben kapcsolatos: HB.: „Engede urdung ımtetvınec. | *eſ* evec oȝ tıluvt gımılſtwl. | *eſ* oȝ gımılſben halalut evec".

Az idetartozó mondatokban valamennyi kapcsolás helyén *és* kötőszó szerepel (l. előbb). A lineáris felépítésű mondatok összekapcsolásában — a kései ómagyar kor szövegeinek tanúsága szerint is — a legerősebb tendencia az *és* kötőszó halmozása. Ám emellett jelentős mértékű a kötőszó kihagyása, sőt teljes mellőzése is. Ez utóbbiakra nincs ugyan korai adatunk, de bizonyos, hogy a korai ómagyar korban — s azt megelőzően is — ezek a tendenciák szintén érvényben voltak. Mondataink azonban mind a HB.-ből valók. Ez a nyelvemlékünk pedig sűrűn használja az *és* kötőszót a szöveghierarchia különböző szintjein, ily módon is fokozva a temetési beszéd ünnepélyes, biblikus hangulatát.

Szakaszos felépítésű mellérendelő mondatok. — Korai szövegeinkben megtaláljuk a bonyolultabb szerkezetű, szakaszos felépítésű többszörösen összetett mondatokat is (8 adat). Ilyenkor a tagmondatok között előfordulhat lazább-szorosabb kapcsolatos viszony: ÓMS.: „Scemem kunuel arad | en ıunhum buol farad / | the werud hullothya en ıūhum olelothya". Az első két tagmondatot szorosabb kapcsolatos viszony fűzi egymáshoz, összetartozásukat még a paralel belső felépítés is kiemeli; a harmadik tagmondat lazábban kapcsolódik hozzájuk: ez a laza kapcsolatos viszony — értelmezésünk szerint — közel áll a magyarázó mellérendeléshez. — A tagmondatok közt különböző típusú mellérendelő viszonyok is megjelenhetnek: ÓMS.: „Keguggethuk fyomnok / | ne leg / kegulm mogomnok / | owog halal kynaal / anyath ezes fyaal / egembelu ullyetuk". E mondatunk első két tagmondata ellentétes viszonyú szorosabb szerkezeti egységet alkot, s ezzel áll választó viszonyban a harmadik tagmondat. Adatunk külön figyelmet érdemel, ugyanis ez a fajta választó viszony nem fordul elő gyakran többszörösen összetett mondatban, kései ómagyar kori anyagunkban pedig tisztán mellérendelő szerkezetű mondatokban nem is találkozunk vele. — Következő példánkban az első tagmondattal áll ellentétes viszonyban egy kéttagú kapcsolatos viszonyú szerkezeti egység: ÓMS.: „Volek ſyrolm thudothlon | ſyrolmol ſepedyk. | buol oȝuk epedek".

A mellérendelő szerkezetű mondatban tagolatlan tagmondat is található (5 adat).

Mint kései ómagyar kori szövegeinkben, a koraiakban is főként a megszólítás jelenik meg mellérendelő mondatszerkezetekben. A megszólítással, halmo-

zott megszólítással a mellérendelő tagolt tagmondatok mint szerkezeti egység állhatnak szemben: ÓMS.: „Vylag uılaga | vıragnak uıraga. | keſeruen. kyn3athul | uoſ ſcegegkel werethul". A vers e szép szakaszának tagmondatai szimmetrikus elrendezésűek, s az összetartozó részek belső felépítése párhuzamos. — A megszólítás szorosabban kapcsolódhat valamely tagolt tagmondathoz, s ezzel kerül közös szerkezeti egységbe a mondat egyéb tagmondatával szemben: KTSz.: „. . . . tamag | Gabr[iel] | eſ cuetſegem [t]e viſelled" (Az adat bizonytalan, ugyanis a mondat eleje hiányzik.); ÓMS.: „Sydou | myth the3 turuentelen // fyom merth hol byuntelen". (A mondat más értelmezési lehetőségére l. 731.)

A szakaszos felépítésű mondatokban szembeszökő a kötőszók majdnem teljes hiánya. A kései ómagyar szövegeket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy éppen a szakaszos mondatok igényelnek sűrűbb s differenciáltabb kötőszóhasználatot, hisz — a lineáris felépítésűekhez képest — jóval bonyolultabb tartalmi-logikai összefüggéseket fejezhetnek ki. A korai adatok kapcsolásmódját, a kötőszónélküliséget elsősorban műfaji sajátosságokkal magyarázhatjuk, ugyanis szakaszos felépítésű mondataink szinte kivétel nélkül az ÓMS.-ból kerülnek ki. Az ÓMS. vers volta, tökéletes paralelisztikus felépítése kedvez a kötőszó nélküli kapcsolásnak: a vers szakaszos felépítésű mondatainak 13 kapcsolása helyén mindössze egy esetben található kötőszó, a választó *avagy*.

Alárendelő szerkezetű mondatok

A kései ómagyar korban meglévő típusokat mind be tudjuk mutatni már a korai ómagyarból is, noha csak egy-egy példával.

Lineáris felépítésű alárendelő mondat. — Az idetartozó mondat felső szintű tagmondatát célhatározói mellékmondat bővíti, s ehhez mint relatív főmondathoz másodfokú, ugyancsak célhatározói mellékmondat tartozik. A mellékmondatok az alárendelés mindkét szintjén kötőszóval kapcsolódnak a föléjük rendelt tagmondatokhoz, a főmondatban, relatív főmondatban utalószó nincs: HB.: „Eſ vımagguc mend ſzentucut. | hug legenec nekí ſeged uromc ſcme eleut. | hug ıſten ív uımadſagucmıa bullaſſa w bunet". A mondathosszúság vizsgálata során már jeleztük, hogy ez a mondatunk széttagolás eredményeként jött létre: a szövegalkotó — figyelmen kívül hagyva a grammatikai-logikai kötöttségeket — lezárta a mondatot. A másodfokú mellékmondattal mellérendelő viszonyban levő három következő tagmondat függetlenedett, önálló szövegmondatként tölti be szerepét.

Párhuzamos alárendelő mondat. — Az előforduló mondatban a főmondat tárgyát jelzői, állítmányát pedig célhatározói mellékmondat bővíti. Mindkét mellékmondat kötőszóval épül be a mondatba, a főmondatban nem szerepel utalószó: HB.: „Eſ uımagguc ſzent peter urot. | kınec odut hotolm ovdonıa. eſ ketnıe. | hug ovga mend w bunet".

Lineáris-párhuzamos mondatok. — A tisztán alárendelő mondatok e legbonyolultabb felépítésű típusa is megvolt a korai ómagyar korban. A HBK. jól szerkesztett körmondatát hozzuk fel itt példaként. Bár elemzése problematikus, s emiatt rendszerünkben talán nem itt van a legmegfelelőbb helye, arra mégis mindenképpen jó, hogy a lineáris-párhuzamos szerkezetű mondatok meglétét igazoljuk vele.

A HBK. a latin eredeti eléggé hű, ám korántsem szó szerinti fordításának tekinthető. A mondat szerkezetének különböző szintjein tapasztalunk eltéréseket, többek között a makroszerkezet szintjén is. A fordító-szövegalkotó valamelyest egyszerűsítette a latin mondat szerkezetét: az időhatározói mellékmondatot igeneves szerkezetté alakítva beolvasztotta főmondatába, így a tagmondatok számát is, szintmélységét is csökkentette: F_{megsz} — [F — M_1 — M_1 — (M_1 — M_2)]: „Scerelmeſ bratým | uimaggue eȝ ſcegın ember lılkı ert. | kıt vr eȝ nopun eȝ homuſ vılag tımnucebelevl mente. [Oremus . . . pro spiritu cari nostri, quem dominus de laqueo huius saeculi vocare dignatus est] | kınec eȝ nopun teſtet tumetívc. | hug ur uvt kegılmehel abraam. ỹſaac. ıacob. kebeleben helheȝıe. | hug bırſagnop ıvtua [ut cum dies iudicii advenerit] mend w ſȝentíí eſ unuttei cuȝıcun ıov felevl ıochtotnıa ılezıe wt".

A megszólítással bevezetett mondatban egyetlen főmondathoz három elsőfokú mellékmondat kapcsolódik, közülük kettő vonatkozó jelzői, egy pedig célhatározói; ez utóbbinak mint relatív főmondatnak még van egy másodfokú, ugyancsak célhatározói mellékmondata. Valamennyi alárendelt tagmondat kötőszóval kapcsolódik fő-, illetve relatív főmondatához. Az abszolút főmondatban utalószót is találunk, amelynek fő funkciója itt a konkrét rámutatás.

A vonatkozó jelzői mellékmondatok közül az elsőt értelemszerűen a főmondat határozó funkciójú birtokos szerkezetének egészére vonatkoztatnánk: *eȝ ſcegın ember lılkı ert + kıt vr eȝ nopun eȝ homuſ vılag tımnucebelevl mente;* a másodikat pedig csak a birtokosra: *eȝ ſcegın ember + kınec eȝ nopun teſtet tumetívc.* Ebben az esetben a párhuzamos alárendelő viszony érdekes, további vizsgálatokat érdemlő, ám eléggé ritka változatával állnánk szemben, s mondatunk tisztán alárendelő, lineáris-párhuzamos típusú volna.

Elképzelhető azonban, hogy a vonatkozó jelzői mellékmondatok mindegyike pusztán a birtokosra vonatkozik, s a mellékmondatok egyfajta mellérendelő viszonyban állnak egymással. Ezt az értékelést támogatják a némileg ugyan különböző latin megfelelőnek az egyeztetett alakjai. Ha e második változat az érvényesebb elemzés, mondatunk alárendelést és mellérendelést is tartalmazó alárendelő főviszonyú. Közelebbről: dominánsan lineáris-párhuzamos szerkezetű, amelynek az első alárendeltségi szintjén mellérendelés is van.

Mellé- és alárendelő szerkezetű mondatok

M e l l é r e n d e l ő f ő v i s z o n y ú m o n d a t o k. — A legegyszerűbb szerkezeti típusban a mondat több felső szintű tagmondata közül legalább egynek, esetleg többnek is, alárendelt tagmondata van, s mint szerkezeti egység áll mellérendelő viszonyban a többi felső szintű mondattal, vagy alárendelt tagmondatot is tartalmazó másik szerkezeti egységgel (4 adat): (Ó — F) — (F — M_1): ÓMS.: „O | ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere | en erȝem eȝ buthuruth / | kyt nıha egyre". — Bonyolultabb képletű mondatokra ugyancsak akad egy-egy példánk: párhuzamos alárendelést tartalmazó szerkezeti egység áll mellérendelő viszonyban egy egyszerű alárendelő szerkezeti egységgel: evt
(F — M_1 — M_1) — (M_1 — F): KT.: „Eȝ oȝ ỹſten | mynt ıı eſmeríuc | quıt ſceplev nem ıllethet. | mert ha ỹſten ev num uolna . . . | benne bynut lelhetneỹnc". — Következő mondatunkban egy felső szintű tagmondathoz két egymással mellérendelő viszonyban levő alárendelt tagmondat kapcsolódik, ezek

közül egyiknek mint relatív főmondatnak másodfokú alárendelt tagmondata van, ezzel a szorosabb szerkezeti egységgel áll mellérendelő viszonyban egy egyszerű alárendelő szerkezeti egység: ⟨F — [M_1 — (M_1 — M_2)]⟩ — (M_1 — F):

evt

KT.: „Tudýuc latıuc ⟨le⟩ ıı ſcuʒ leannac | quı vleben tart chudaltus fıot. | furıſcte muſıa. etetý ỹmletí. ug | hug ana ſcıluttet. | de quı legen neký atıa | oʒut nem

hot

ıı

tudıuc".

Alárendelő főviszonyú mondatok. — Csak egyszerűbb szerkezetűek találhatók korai szövegeinkben, s talán ide tartozik a HBK. bonyolult körmondata is (l. 601—2).

A leggyakoribb szerkezeti típusban egyetlen főmondatnak van alárendelve több, egymással mellérendelő viszonyban levő tagmondat: F — (M_1 — M_1 —

'noc

M_1): KT.: „wýlag" keʒdetuıtul fugua] rohtonc eʒ nem levt wala. | hug ſcuʒ lean. fıot ſcıulheſſen. | ſcuʒ ſegnec tukere. tıſtan maradhaſſun. | eſ nekunc hýrunc benne ne leỹeſſen".

Egyetlen mellékmondat több egymással mellérendelő viszonyban levő főmondatnak van alárendelve: M_1 — (F — F): HB.: „Hug eſ tıv latıatuc ſʒumtuchel. | ıſa eſ num ıgg ember mulchotıa eʒ vermut. | yſa mend oʒchuʒ ıarov vogmuc". (E mondat részletes elemzését l. 738.)

Találunk példát arra is, hogy egymással mellérendelő viszonyban levő főmondatoknak egymással ugyancsak mellérendelő viszonyban levő mellékmondataik vannak: (M_1 — M_1) — (F — F): KTSz.: „ment en tudum] | fugadotianoc l[eni] eſ eſmerum | „(eʒ ſcent) eʒ nem ygeb germuk | hanum yſt[en]".

A szövegemlékek szerinti vizsgálat

Az emlékeket egyenként is megvizsgálva azt látjuk, hogy a HB., HBK. a tagmondatok közti viszony szempontjából is három különböző bonyolultságú szövegrészre válik. Közülük a tényleges sírbeszéd épül fel a viszonylag legegyszerűbb szerkezetű mondatokból: kéttagú mondatai közt mellérendelőt és alárendelőt egyaránt találunk, többszörösen összetett mondataiból kettő a legegyszerűbb szerkezetű lineáris mellérendelő típusba tartozik, egy tagolatlan tagmondatot is tartalmazó alárendelő viszonyú, a visszamaradó egy pedig mellérendelést és alárendelést is magába foglaló alárendelő főviszonyú. Ez utóbbi ugyancsak az egyszerűbb szerkezetűek közül való.

Különösen szembeszökő a szövegrész relatív egyszerűsége, hogyha felső szintű tagmondatainak számát összevetjük a mellékmondatok számával: a 22 felső szintű tagmondattal szemben mindössze 5 elsőfokú alárendelt tagmondat fordul elő. S ugyancsak a mondatok egyszerűbb felépítését jelzi, hogy az 5 mellékmondat ténylegesen 6 főmondathoz kapcsolódik.

A HB. második szövegegysége, az imára felszólító rész már zömében bonyolultabb szerkezetű mondatokból áll. A mondatról mondatra megismétlődő alapképlet — az imára felhívó főmondat és a hozzá tartozó célhatározói mellékmondat — többféleképpen bővül, bonyolultabb képleteket eredményezve.

Ebben a szövegrészben 8 felső szintű tagmondattal szemben 6 elsőfokú és

1 másodfokú mellékmondat található, s ez a 7 mellékmondat mindössze 4 főmondathoz tartozik.

A HBK. körmondatáról fentebb már részletesen beszéltünk. Megemlítendő még, hogy ebben a mondatban egyetlen főmondathoz 3 elsőfokú, valamint 1 másodfokú mellékmondat tartozik.

A tagmondatok közti viszonyt tekintve — vers jellegével jól magyarázhatóan — az ÓMS. tartalmazza a legegyszerűbb mondatokat: zömmel tisztán mellérendelő, illetve megszólítást is tartalmazó szakaszos felépítésű mondatok találhatók benne. Emellett előfordul még néhány egyszerű felépítésű, mellérendelést és alárendelést egyaránt tartalmazó mondat is, amelyekben a főviszony kivétel nélkül mellérendelő.

Az ÓMS.-ban a 37 felső szintű tagmondatra mindössze 3 mellékmondat jut, ezek mindegyike egy-egy főmondathoz csatlakozik.

A KT. logikai levezetésnek is felfogható, a szűzen foganás misztériumán elmélkedő szövege mind a mondathosszúság, mind a tagmondatok közti viszony szempontjából eléggé bonyolult, valahol a HB. imára felhívó szövegrésze és a HBK. között helyezkedik el. Többszörösen összetett mondatai mellérendelést és alárendelést egyaránt tartalmaznak, közülük kettő relatíve bonyolult felépítésű mellérendelő főviszonyú, egy pedig egyszerűbb típusú alárendelő főviszonyú.

A KT. 7 felső szintű, 9 elsőfokú, valamint 1 másodfokú mellékmondatot tartalmaz, a mellékmondatok 5 főmondathoz, illetve 1 relatív főmondathoz tartoznak.

A KTSz.-val kapcsolatban a mondathosszúság vizsgálatakor már elmondtuk aggályainkat. Ezek itt is érvényesek. Szövegtagolásunk szerint a tagmondatok közti viszony tekintetében a KTSz. némileg egyszerűbb a KT.-nél. Többszörö-

A mondatok megoszlása a tagmondatok közti viszony szerint:

Szerkezettípus	Az adatok száma	Előfordulás az egyes emlékekben				
		HB.	HBK.	ÓMS.	KT.	KTSz.
Összetett mondat						
mellérendelő	3	2	—	1	—	—
alárendelő	6	4	—	—	—	2
Többszörösen összetett mondat						
mellérendelő						
lineáris	3	3	—	—	—	—
szakaszos	8	—	—	7	—	1
alárendelő						
lineáris	1	1	—	—	—	—
párhuzamos	1	1	—	—	—	—
lineáris-párhuzamos	1	—	1	—	—	—
mellé- + alárendelő						
mellérendelő főviszonyú	6	—	—	3	2	1
alárendelő főviszonyú	5	2	—	—	1	2

sen összetett mondatai közt találunk tisztán mellérendelőt, és mellérendelést s alárendelést is tartalmazókat; ez utóbbiak viszonylag egyszerűbb szerkezetűek.

A KTSz. 15 felső szintű tagmondatára 13 elsőfokú mellékmondat jut, a mellékmondatok ténylegesen 9 főmondathoz tartoznak.

A tagmondat szerkezete

A korai ómagyar korban a tagmondatok belső felépítése is nagyon hasonlít már a maihoz. Ha az Árpád-kori néhány kis szövegemlék adatait összevetjük a kései ómagyar kor anyagával, itt sem találhatunk tehát lényegbevágó különbségeket. Ami eltérés akad, az — akárcsak a makroszerkezettel kapcsolatban — főként a nyelvhasználati területek különbségével, műfaji sajátosságokkal magyarázható.

Emellett még itt is meg kell említenünk a latin eredetihez való viszonyt. Valószínű, hogy a latin nyelvvel való rövidebb időtartamú érintkezésből is következik, de minden bizonnyal a fordítók körének műveltségi szintjéből, fordítói magatartásából is, hogy jórészt függetleníteni tudták magukat a magyar nyelvben idegen szerkezetektől, nem másolták le azokat szolgai módon. Még a pontos fordításnak vehető HBK. bonyolultabb felépítésű tagmondatai, továbbá a KT., KTSz. gyanúba vehető helyei is csak halványan emlékeztetnek a kései ómagyar kor szövegeiben oly gyakori — sokszor szinte átláthatatlan, kibogozhatatlan — (igeneves) szerkezetmonstrumokkal megterhelt tagmondatokra.

Tagolatlan tagmondatok

A tagolatlan tagmondat különféle típusai — indulatszók, mondatba be nem épülő módosítószók, megszólítások — adatolhatók a korai ómagyar korból (22 adat, az összes tagmondat 15,7%-a). A tagolatlan tagmondatok közös jellemzője, hogy nem épülnek be szervesen a tagolt tagmondatok szerkezetébe. Legtöbbször mégis tagolt tagmondat mellett állva — szerkezeti elkülönültségüket megőrizve — töltik be sajátos funkciójukat.

Indulatszók

A legelemibb érzelmeket, indulati-akarati tartalmakat a korai ómagyar korban is indulatszókkal fejezhették ki a legközvetlenebb módon. Az indulatszók — éppen érzelmi-indulati töltetük okán — erősen kötődnek a mindenkori beszélt nyelvhez, de még itt is elsődlegesen az önkéntelen megnyilvánulásokhoz, így a nyelvtörténet folyamán nem sok esélyük volt arra, hogy az írott nyelvhasználatba bekerüljenek, ily módon is megőrződjenek. Még leginkább az érzelmileg telített egyenes beszédet rögzítő vagy azt imitáló szövegekbe szivároghattak be bizonyos típusaik, itt válhatott használatuk írott nyelvi hagyománnyá.

Nem véletlen, hogy korai ómagyar kori szövegeink közül éppen a Mária-siralom tartalmaz indulatszói adatokat. A versben Mária első személyben siratja el keresztre feszített gyermekét. A panasszal teli anyai fájdalom, kétségbeesés, segélykiáltás kifejezésére a vers szerzője háromszor alkalmaz indulatszót. Valószínű, hogy mindhárom a kései ómagyar kor szövegeiben is leggyakoribb, általános érzelmet kifejező *ó*-nak az adata: „*O* | ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere | en erȝem eȝ buthuruth / | kyt niha egyre", „*O* | en eſes urodū | eggen yg fyodum | ſyrou aniath thekunched | buabeleul kyniuhhad", „*Vh nequem* | en fyon [!] eȝes meȝuul | Scegenul ſcepſegud | wirud hioll wyȝeul".

Az indulatszó mindhárom esetben többszörösen összetett mondat első tagmondataként szerepel. Az írott nyelv használatában ez a mondatkezdő — tehát eléggé elkülönülő — helyzet, valamint a tágabb mondatkörnyezethez való kötöttség — nagyon kevés kivétellel — valamennyi indulatszóra érvényes marad a kései ómagyar korban, s azt követően is. A beszélt nyelvben viszont az efféle formák mellett nem lehettek ritkák az önálló mondatként használt indulatszók sem, ugyanis konkrét szituációban, megfelelő szupraszegmentális eszközök segítségével egymagukban is betölthették szerepüket.

Visszatérve indulatszói adatainkhoz: az első kettő írásképében egyforma — bizonyára kiejtésében is az volt —, mondatkörnyezetében, funkciójában azonban némileg különbözik egymástól. Az első mondatban az *ó* a panasszal teli fájdalom expresszív kifejezője, a rá következő tagmondatok ugyanezt a fájdalmat mondják el tagolt formában. Az indulatszó érzelmi tartalma kisugárzik a tagolt tagmondatokra, kiemelve azok modális értékét, a tagolt tagmondatok viszont mintegy magyarázzák az indulatszó használatát, megvilágítva annak aktuális szerepét. A kései ómagyar korban az *ó*-nak ez az alkalmazása eléggé elterjedt: különböző tartalmú-modalitású tagolt tagmondatokhoz társulva a legkülönfélébb érzelmek hatásos kifejezésének eszközévé válik.

A második mondatban az *ó* halmozott megszólításra vonatkozik — növelve annak érzelmi intenzitását —, s hozzájuk kérést tartalmazó felszólító tagmondatok kapcsolódnak. Ez a mondatképlet nagyon gyakran tűnik fel a kései ómagyar korban, az *ó* pedig olyan sűrűn fordul elő különféle megszólítások előtt — minden bizonnyal latin minták hatására is —, hogy érzelmi tartalma elhalványul, s kialakul majd pusztán vocativus-jelölő funkciója is.

A harmadik adat írásképében — s talán egykori kiejtésében is — eltér a másik kettőtől, s eltér mondatkörnyezetében, sőt belső felépítésében is. Szempontunkból ez utóbbi a legfontosabb különbség: az indulatszóhoz részeshatározói vonzat tartozik. Hasonló adatok fel-felbukkannak az *ó* indulatszóval a kései ómagyar korban is (vö. JókK. 110: „De *oh azoknak* kyk czac . . . magoknac ewrewlnek"; NádK. 555—6: „*O ennekőm bodogtalannac, es ńauaĺaſnac* Mit tegec"), de a fenyegető fájdalom kifejezése jóval gyakoribb lesz a *jaj* részeshatározói vonzatos alakjával. Szigorúan véve, az efféle szerkezeteket nem is tekinthetjük igazán tagolatlannak. Az alany—állítmány pólus ugyan nem különül el bennük egyértelműen, de az állítmány jellemző bővítményeinek megjelenése — a kései ómagyar korban előkerülnek okhatározóval, időhatározóval bővült alakok, sőt felbukkan a jövő időt kifejező forma is — határozottan utal valamiféle polarizációra: MünchK. 24ra: *Iaý è vilagnac gonozbolattol;* ÉrsK. 306: *Iay Iay Iay mynekwnk maſtan Es mynd őrőkwl őreke*, illetve 113: *yay leezen theneked mynd erekkwl ereke.*

Minden bizonnyal a korai ómagyar korban még számos más indulatszót használtak — elsősorban a beszélt nyelvben. Azonban még a kései ómagyar

kor műfajilag színesebb, mennyiségileg összehasonlíthatatlanul gazdagabb írásos anyagába is csak alaposan megrostálva kerültek be az *ó* mellé más indulatszók, jóllehet gyakoriságuk, funkcionális sokrétűségük arra utal, hogy már hosszú múlt áll mögöttük (például *jaj*, *no*). (L. még 514—21.)

Tagmondat értékű módosítószók

A mondatba be nem épülő módosítószók a tagolatlanság mellett egyéb vonatkozásban is rokonságban állnak az indulatszókkal. Mivel a beszélőnek az ábrázolt valóság iránti szubjektív viszonyulását fejezik ki, gyakran érzelmi tartalmakat is hordoznak, s inkább a beszélt nyelvhez kötődnek, az írott nyelvbe ritkábban s erősen szelektálva kerülhetnek be. Nemritkán genetikai kapcsolat is összefűzi e két mondatszótípus egyedeit: a nyelvtörténet folyamán az indulatszók módosítószóvá fejlődhettek, vagy módosítószói értékben szerepelhettek, s ez fordítva is megtörténhetett. A tagolatlan tagmondatok besorolása így néha nehézségekbe ütközik, vagy éppenséggel megoldhatatlan problémát jelent.

Korai ómagyar kori szövegeink közül a HB.-ben találkozunk módosítószói szerepű tagolatlan tagmondattal, a csakis itt előforduló rejtélyes *isá*-val, egyszerre négy mondatban is: „*ýſa* | pur eſ chomuv uogmuc", „*ıſa* | eſ num ıgg ember mulchotıa eʒ vermut", „*yſa* | mend oʒchuʒ ıarov vogmuc", „*ýſa* | kí nopun emdul oʒ gımılſtwl. | halalnec halaláál holʒ". Az első három adatra jellemző, hogy beszélt nyelvet rögzítő szövegrészben fordul elő, a negyedikként bemutatott adat pedig beszélt nyelvet imitáló egyenes idézetből való. Mindegyik *isa* tagolt tagmondatot vezet be, funkciójuk a tagolt tagmondatban kifejtettek nyomatékosítása lehetett. Valószínű, hogy ez a nyomatékosítás az első három mondatban gesztussal is kísért konkrét rámutatással valósult meg, a negyedik mondatban viszont pusztán a tagolt tagmondatra való utalással.

A kései ómagyar korból dokumentálható módosítószók közül a leggyakoribb s bizonyára már hosszú múltra visszatekintő *ime* állítható leginkább párhuzamba az *isá*-val, s feltehető, hogy keletkezéstörténetük, morfematikai felépítésük is rokonságba hozza őket. Szintén csak a kései ómagyar korból adatolható, bár jóval korábban keletkezhetett a *lám* ~ *nám* tagmondat értékű módosítószó. (L. még 501—13.)

A módosítószók közé sorolhatjuk az önálló mondatként előforduló — végső soron héber eredetű — *ámen* 'úgy legyen' tagolatlan tagmondatot is: KT.: „Eʒ oʒ ýſten ... quit ſceplev nem ıllethet. mert ha ýſten ev num uolna ... benne býnut lelhetneýnc. || *Amen*". A kései ómagyar kori adatok alapján azt állapíthatjuk meg — s ezt támasztja alá a szó etimológiája is —, hogy fő funkciója dicsőítést, hálaadást vagy könyörgést kifejező vallásos szövegek lezárása volt, leggyakrabban imazáró formulaként jelent meg. Ritkábban egyéb vallásos (és nem vallási témájú) szövegrészek lezárására is alkalmazták. A korai ómagyar kori adatok inkább ezt az utóbbi szerepét mutatják, amely minden bizonnyal az előbbiből alakult ki.

Megszólítások

A megszólítás (l. még 590—1) többnyire a beszédpartner közvetlen megnevezésével tölti be szerepét: mintegy identifikálja, azonosítja a grammatikai 2. személlyel csupán elvontan megjelölt hallgatót. Az azonosító szerep a megszólítást közeli rokonságba hozza az azonosító értelmezővel, azonban a sajátos

felhívó funkció, valamint az ezzel összefüggő szintaktikai függetlenség, elszigeteltség meg is különbözteti tőle. A mondatkörnyezettől való szerkezeti elkülönülést az élőbeszédben sajátos hangsúly, hangerő, intonáció, szünetviszonyok jelzik, az írott nyelv a korai ómagyar korban erre még nem utal szövegtagoló jelekkel.

A nyelvi kifejezés lehetőségeit tekintve megszólításként szerepelhet minden olyan szó vagy szókapcsolat, amely személyek (ritkábban egyéb élőlények, megszemélyesített elvont fogalmak, tárgyak) megnevezésére alkalmas. Az élő nyelvhasználatban azonban a megszólítás formáit mindig nagymértékben meghatározták a társas érintkezésnek az adott korra érvényes szabályai.

A megszólítás tipikusan az egyenes beszédben működik, egyenes beszédet rögzítő, illetve imitáló írásos szövegekben is szép számmal fordul elő a korai ómagyar kortól kezdődően. Első szövegemlékeink közül az ÓMS.-ban található a legtöbb megszólítás, de van rá adat a HB.-ben, HBK.-ben is, s a KTSz. megszaggatott szövege ugyancsak őriz néhányat.

Az előforduló megszólítások mind tágabb mondatkörnyezetben, tagolt tagmondat(ok)hoz társulva jelennek meg, önálló mondatként a kései ómagyar korban is eléggé ritkán, inkább csak levélkezdő formulákban találkozunk majd velük. A mindennapi beszélt nyelvben azonban nem mehetett ritkaságszámba az efféle használat sem. — Bizonytalan példaként megemlíthető a HBK. bonyolult körmondatát bevezető megszólítás, amely — a többihez képest — önállóbbnak, mondatkörnyezetétől függetlenebbnek tűnik: „*Scerelmeſ bratym* | omuc uimagguc eʒ ſcegin ember lilki ert. | kit vr eʒ nopun eʒ homuſ vilag timnucebelevl mente . . .” : Oremus. *Fratres carissimi* pro spiritu cari nostri, quem dominus de laqueo huius saeculi vocare dignatus est . . . Feltehető, hogy a fordító-szövegalkotó — aki jóllehet a latin eredeti pontos tolmácsolására törekedett — a megszólítást a latin ellenében szándékosan, hatást fokozó céllal emelte ki a mondatélre, különítette el — élőszóban talán (hatás)szünetet tartva — az utána következő szövegrésztől.

A többi megszólítás némileg szorosabb kapcsolatban van a hozzá tartozó tagolt tagmondattal (esetleg tagolt tagmondatokkal), ugyanis referenciális viszonyban áll a tagolt tagmondat ki nem tett 2. személyű alanyával, s mintegy alanypótló szerepet is betölt. A kapcsolódó tagolt tagmondat legtöbbször felszólító, ritkábban másféle modalitású is lehet: ÓMS.: „Wegh | *halal* | engumet”; illetve HB.: „Latıatuc | *feleym* | ʒumtuchel | mic vogmuc”; ÓMS.: „*Sydou* | myth theʒ turuentelen”.

Paralel felépítésű mondatszerkezetekben a megszólítás és a kapcsolódó tagolt tagmondat egymás ekvivalenseként szerepelhet. Példáinkban halmozott megszólítások állnak párhuzamban halmozott tagolt tagmondatokkal: ÓMS.: *O* | *en eſes urodū* | *eggen yg ſyodum* | *ſyrou anıath thekunched* | *buabeleul kynıuhhad, Vylag uılaga* | *vıragnak uıraga.* | *keferuen. kynʒathul* | *uoſ ſcegegkel werethul.*

A megszólítás szerepét a korai ómagyar korban is elsősorban főnév, illetve főnévi értékű egyéb szó tölthette be, valamint ezek bővített formái.

A megszólítást kifejezheti egyszerű bővítetlen főnév. Elsősorban tulajdonnevek vagy tulajdonnévszerűen funkcionáló egyéb megnevezések, továbbá elvont főnevek fordulnak elő bővítetlen formában: KTSz.: „. . . tamag | *Gabr[iel]*”; illetve ÓMS.: „Wegh | *halal* | engumet”.

Azonban a bővítetlen főnév megszólításként eléggé ritka még a kései ómagyar kor szövegeiben is. A korai ómagyar korban s később is jóval gyakrabban

fordulnak elő E/1. birtokos személyjellel (esetleg E/1. személyes névmási birtokos jelzővel is) ellátott alakok. Ezek sokszor rokonsági vagy egyéb kapcsolatra utaló, társadalmi státust, esetleg foglalkozást jelölő főnevek: HB.: „Latıatuc | *feleym* [*fratres* carissimi] | ȝumtuchel | mıc vogmuc"; ÓMS.: „hul yg kynȝaſſal / | *fyom* | halallal" : ut dum *nate* sic cruciaris. Az efféle birtokos személyjeles vagy személyes névmási birtokos jelzős formák expresszivitást fokozó díszítő jelzőkkel bővülhetnek, melyek — ugyancsak a kifejező értéket növelő — határozókat vehetnek maguk mellé: HBK.: *Scerelmeſ bratým : fratres carissimi;* ÓMS.: „O | *en eſes urodū* | *eggen yg fyodum*" : *Fili, dulcor unice, singulare gaudium;* „Vh nequem | *en fyon [!] ezes mezuul*".

A megszólítás magyar birtokos személyjeles formáinak a latinban általában egyszerű vocativus felel meg. Ez a különbség már önmagában is figyelmeztet arra, hogy a magyar nyelvben az E/1. birtokos személyjelnek, illetve személyes névmási birtokos jelzőnek megszólítást jelző funkciója is kialakult, s meg is maradt a nyelvtörténet folyamán egészen napjainkig.

A megszólítás kifejezésformái közül végül még említést érdemel a fogalomszói birtokos jelzővel bővített főnév. Ennek szép példája az ÓMS.-ból való tőismétléses forma: *Vylag uılaga | vıragnak uıraga.* A birtokos jelzős alakok többféleképpen bővülhetnek egyéb jelzővel, halmozódhatnak, és tipikus megszólításformái lesznek a kései ómagyar korból ismert litániaszövegeknek. Minden bizonnyal ilyen megszólítások sorozata rejlik a KTSz. megrongált szövegrészében is: *[te]nguruknec fenuſ hu[ga] . . . keralucnoc kyralanoc ſcent aron [o]ltara: bodug [a]na ſcuȝ maria.*

Tagolt tagmondatok

A tagmondatok nagy többsége (118 adat, az összes tagmondat 84,3%-a) a korai ómagyar korban is tagolt: vagy explicit vagy implicit formában tartalmazza a két fő mondatrészt, az alanyt és az állítmányt; a tagmondat egésze ezek viszonyára, a predikatív viszonyra épül rá. (L. még 632.)

Bővítetlen tagmondatok

A tagolt tagmondatok kis hányada (8 adat, a tagolt tagmondatok 6,8%-a) — a kései ómagyar kori arányoknak is megfelelően — csak alanyt és állítmányt tartalmaz. Az állítmány ilyenkor gyakrabban névszói(-igei) (3 adat): HB.: *Kıc ozvc;* KT.: *Eȝ oȝ ÿſten;* ritkábban igei (1 adat): HB.: *Horoguvec ıſten.*

A szövegelőzményben már említett 3. személyű alany el is maradhat a mondatból (1 adat). A névszói állítmányból álló tagmondat alanya azonos a megelőző ellentétes viszonyú mellérendelő tagmondatéval, az alany ebben explicit formában van kifejezve: KTSz.: „*(eȝ ſcent) eȝ* nem ygeb germuk | hanum *yſt[en]*". Megjegyzendő azonban, hogy a névszói(-igei) állítmány mellett az alany elhagyása általában kevésbé gyakori, mint az igei mellett.

Az 1. és 2. személyű alany — az általános szabálynak megfelelően — rendszerint nincs külön kifejezve a tagmondatban, mivel a beszédszituációból adódóan az állítmány (a ragozott ige, illetve segédige) egyértelműen meghatározza azt: az állítmány többször névszói(-igei) (2 adat): HB.: *mıc vogmuc;*

halmozva is: HB.: *pur eſ chomuv uogmuc;* ritkábban igeï (1 adat): KTSz.: „. . . *tamag* | Gabr[iel]". (A megszólítás alanypótló szerepéről l. 608.)

Néha az 1. és 2. személyű személyes névmási alany is megjelenik a tagmondatban. Ilyenkor általában értelmi vagy érzelmi kiemelésre szolgál, esetleg ritmikai okai vannak kitételének. Megjegyezzük még, hogy névszói(-igei) állítmány mellett viszonylag sűrűbben fordul elő, mint igei mellett: HB.: „Kıc oȝvc. || *miv vogmuc* [tudniillik azok]". Idézett példánk kérdésre adott válasz, a személyes névmási alany a fő információt tartalmazza. (Az állítmány névszói része elmarad, mivel a kérdésből odaérthető.)

A kevés adatból is kitűnik, hogy a mondathierarchia bármely szintjén előfordulhatnak bővítetlen tagmondatok: szerepelhetnek egyszerű mondatként: HB.: *Kıc oȝvc;* mellérendelő összetett mondat tagmondataként: HB.: *Horoguvec ıſten;* felső szintű főmondatpozíciójú tagmondatként: KT.: *Eȝ oȝ ÿſten;* alárendelt tagmondatként: KT.: *ha ÿſten ev num uolna.*

A névszói(-igei) állítmányt tartalmazó bővítetlen tagmondatok sokszor megmásíthatatlan, szentenciaszerű megállapítást fejeznek ki. Jellemző típust képviselnek még az olykor ugyancsak stilisztikai értéket hordozó (már eleve megválaszolt vagy meg sem válaszolható) kérdő mondatok is.

Bővített tagmondatok

A tagolt tagmondatok nagy többsége bővített (110 adat, a tagolt tagmondatok 93,2%-a): vagy az alanyhoz, vagy az állítmányhoz, vagy pedig mindkettőhöz alárendelt mondatrészek kapcsolódnak. Az alany általában — már csak nagyon gyakori implicit volta következtében is — jóval korlátozottabb mértékben vehet magához bővítményt, mint az állítmány. A bővített tagmondatoknak az alábbi típusait különböztetjük meg: 1. az alany nem bővített — az állítmány bővítve van; 2. mind az alany, mind az állítmány bővítve van; 3. az alany bővített — az állítmány nincs bővítve.

1. Az alany nem bővített — az állítmány bővítve van (88 adat, a bővített tagmondatok 80%-a). Az alanyt főnév vagy főnévi természetű szó fejezi ki, az állítmányhoz viszont alárendelt mondatrész vagy mondatrészek tartoznak (13 adat). Ilyenkor az állítmány többnyire ige (11 adat): HB.: *ıſten ív uimadſagucmıa bulſaſſa w bunet;* KT.: *wÿlag*[11] *kezdetuıtul fugua*[noc] *rohtonc eȝ nem levt wala;* KTSz.: *Q[u]i vÿmad ſagu[t] allata.* Névszói(-igei) állítmánnyal (1 adat): KT.: *qui legen nekÿ atıa.* Csak gyanítható, hogy a KTSz. egyik tagmondata szintén idetartozik: . . . *leg {?leg[en]} en ſceretev [h]yu fulgam.* Feltehetően mondatkezdő névmás — talán a *ki* — vált olvashatatlanná benne.

Valószínűleg a véletlenek összetalálkozása mellett objektívebb tényezők is közrejátszanak abban, hogy a bemutatott tagmondatok zöme alárendelt (13-ból 9 adat). Ezek felderítése tüzetesebb vizsgálatot igényel, azonban annyit már most elmondhatunk, hogy az alig bővíthető vonatkozó névmási alanyú tagmondatoknak jelentős a részesedése itt is, és a kései ómagyar kor terjedelmesebb anyagában is. — Bár a korai ómagyar kori emlékeinkből csak egy adatunk van rá, a kései ómagyar kori adatok ismeretében mégis jellemző típusnak tarthatjuk az utalószói — tehát ugyancsak szinte bővíthetetlen — alanyt tartalmazó főmondatokat is (l. a KT.-ből idézett első adatot).

A 3. személyű alany nagyon gyakran elmarad a mondatból a bővített állítmány mellett (35 adat). Ilyenkor az alany a szövegelőzményben már explicit formában szerepelt, nem szükséges, illetve többnyire fölösleges megismételni vagy anaforikus névmással utalni rá, mivel az állítmány — elsősorban az igei — képes felidézni, egyértelművé tenni azt. A szövegelőzményben megjelenő explicit mondatrész legtöbbször maga is alany, de más is lehet (főként részeshatározó, birtokos jelző, tárgy), s többnyire még a mondaton belül található. Azonban hatósugara jóval túlterjedhet a mondathatáron: közelebbi és távolabbi szövegmondatban lévő antecedens egyaránt lehetővé teheti az alany mellőzését. (Erről l. bővebben a szöveggrammatikai fejezetet.)

Az idetartozó tagmondatok alanya egyetlen kivétellel élőt jelöl, állítmánya pedig kivétel nélkül ige. Fő tendenciaként ez érvényes marad a kései ómagyar korban is: az élőt jelölő alany gyakrabban marad el a tagmondatból, s az alany elmaradása igei állítmány mellett jóval gyakoribb, mint névszói(-igei) mellett.

Ezek a bővített tagmondatok a mondathierarchia bármely szintjén megjelenhetnek, azonban legjellemzőbb az előfordulásuk mellérendelő viszonyú — többnyire azonos alanyú — összetett vagy többszörösen összetett mondatokban, illetve mellérendelő viszonyú szerkezeti egységekben. Rendszerint a mondat, illetve szerkezeti egység első tagmondatában megtalálható az explicit alany, esetleg visszautaló elem, a rákövetkező(k)ben már nincs ismételten kifejezve: HB.: „Horoguvec *ıſten.* | *eſ veteve wt ez̃ muncaſ vılagbele*"; illetve első alárendeltségi szinten: az első tagmondatban vonatkozó névmási alany van, mely a megelőző főmondat tartalmas mondatrészére utal vissza: KTSz.: „*qui* [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe | *angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhaſ[ſa]* | *[men]ecnec eget mege turhe[ſſe]* | *nazaret [v]araſat mege lel[he]ſſe*". Egyéb pozícióban nem ennyire gyakori az előfordulásuk, de ritkának sem mondható. Megjelenhetnek egyszerű mondatként: HB.: *Eſ mend paradıſumben uolov gımılcıctul munda nekı elnıe;* felső szintű főmondatpozíciójú tagmondatként: HB.: *Ge mundoa nekı;* alárendelt tagmondatként: KTSz.: *fele·· mvnybe[le] ha tekunte.*

Az idetartozó tagmondatok nyelvemlékenkénti megoszlását vizsgálva, érdekes eredményre jutunk. Azt tapasztaljuk, hogy nagy részük narratív műfajú szövegrészben fordul elő, itt sűrűsödik meg használatuk. Különösen szembetűnő a 3. személyű alany mellőzése a HB.-nek a bűnbeesést elbeszélő részében. A történet 19 tagmondatából 15 tartalmaz 3. személyű implicit alanyt, ebből 14 jelöl élőt, ezek közül 6 Istenre, az abszolút Jóra, 8 pedig Ádámra, a bűnös ember archetípusára vonatkozik. Ez a szembenállás nagyon fontos, ugyanis a két alanyra vonatkozó állítmányok (egy bizonytalan kivétellel mind igeiek) szintén elkülönülnek tartalmuk szerint, így még alanyváltás esetén sem szükséges megjelölni az új alanyt. Feltűnő, hogy még a történet kezdő tagmondatában sincs kifejezve az Istenre vonatkozó alany: HB.: *Menȳ mılоſtben terumteve eleve mív ıſcmucut adamut* : *quanta gratia dominus deus gratificaverat primum Adam, patrem nostrum.* Megértési nehézséget azonban még ez a hiány — mely talán másolói figyelmetlenség következménye — sem okoz. Ugyanis, akiről a történet azt állítja, hogy ősünket teremtette, a paradicsomot adta számára otthonul, s azt mondta neki, hogy minden fáról ehet, csak egytől tiltotta el . . . stb.: az csakis az Isten lehet. Viszont, akinek megmondja Isten, hogy miért ne egyék, aki hallotta holtát, de elfeledte, és engedett az ördög csábításának, evett a tiltott gyümölcsből, és halált evett benne . . . stb.: az csakis Ádám, az első bűnös ember lehet.

Ellenpéldaként az ÓMS. és a KT. említhető: mindkettőben csupán egyetlen idetartozó tagmondat van (a KT. kezdő tagmondata valószínűleg csonka, ezért itt nem vehetjük figyelembe): ÓMS.: „O | ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere | en erȝem eȝ buthuruth / | *kyt niha egyre*"; KT.: „qui vleben tart chudaltus fiot. | *furiſcte muſia∴ etetŷ ymleti. ug* | hug ana ſciluttet".

Az ÓMS.-ban az anya lelkiállapotának leírásához, a KT. logikai levezetésnek is beillő elmélkedéséhez megfelelőbbek olyan tagmondatok, amelyek fogalomszói — gyakran bővítménnyel is pontosított — kifejtett alanyt tartalmaznak.

Az 1. és 2. személyű alany a tagmondatok nagy többségében nincs kitéve (32 adat). Jellemző, hogy az állítmány szinte mindig ige (31 adat), ez az arány a kései ómagyar kor anyagára is érvényes. Azt mondhatjuk, hogy ez a tipikus megjelenési formájuk az 1. és 2. személyű alanyt tartalmazó tagmondatoknak. A tagmondatok a mondathierarchia bármely szintjén feltűnhetnek, semmiféle megkötöttség nem tapasztalható, velük kapcsolatosan a beszédszituáció a meghatározó (nem a szövegkörnyezet). Szerepelhetnek egyszerű mondatként: HB.: *Eſ keaſſatuc uromchuȝ charmul;* mellérendelő mondat tagmondataként, itt halmozott állítmánnyal: ÓMS.: *buol ozuk epedek;* felső szintű, főmondatpozíciójú tagmondatként: KT.: *benne bŷnut lelhetneŷnc;* alárendelt tagmondatként: HB.: *kí nopun emdul oȝ gimilſtwl.* Mindössze egyetlen tagmondat tartalmaz névszói(-igei) állítmányt: ÓMS.: *Volek ſyrolm thudothlon.*

A személyes névmási alany is szerepel a tagmondatban, ha nyomaték van rajta: HB.: *Hug eſ tiv latıatuc ſzumtuchel.* Feltehetően ritmikai okokból jelenik meg a személyes névmási alany az ÓMS. tagmondatában: „O | ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere | *en erȝem eȝ buthuruth* / | kyt niha egyre".

Megfelelő mondatkörnyezetben az állítmány is elmaradhat. Ilyenkor a szövegelőzményhez szorosan kötődő tagmondatban az alany és/vagy az állítmány bővítményei utalnak az elhagyott állítmányra. Mindössze három adatunk van, de ezek mindegyike az állítmány elmaradásának más-más — ma is élő — tipikus esetét képviseli.

Rendszerint nincs megismételve az állítmány az ellentétes viszonyú mellérendelt tagmondatban, ha az a megelőző tagmondat állítmányával azonos: ÓMS.: „Tuled ualmun | *de num ualallal*".

Ugyancsak rendszeresen elmarad a hasonlító mellékmondat állítmánya, hogyha az a főmondatéval azonos: KT.: „furiſcte muſia∴ etetŷ ymleti. ug | *hug ana ſciluttet*".

Harmadik példánk — a HBK.-ből való — az állítmány elmaradásának némileg sajátságosabb esetét mutatja: voltaképpen nem is az állítmány marad ki a tagmondatból, hanem hozzátoldó kapcsolatos viszonyú mellérendelt mondatrész kap önálló szövegmondatértéket. A fordító a latin eredetihez képest többletként illesztette a szöveghez a T/2. — közvetlenül a gyászoló gyülekezetre vonatkozó — partitivusi tárgyat, hatásosan zárva le a könyörgést: „. . . ıov felevl ıochtotnıa ılezıe wt. || *Eſ tiv bennetuc*".

2. Mind az alany, mind az állítmány bővítve van (18 adat, a bővített tagmondatok 16,4%-a). Elsősorban 3. személyű, fogalomszói alanyú tagmondatok tartoznak ide, legalábbis a bővítés grammatikai lehetősége — a korai ómagyar kor szövegeiben előforduló alanyok közül — az ilyen típusúak esetében áll fenn. Az állítmány az adatok zömében igei (15 adat): HB.: *eſ num ıgg ember mulchotıa eȝ vermut;* KTSz.: *ſcuȝ lean fiot ſ[c]ilut;* ritkábban névszói(-igei) (3 adat): KTSz.: *(eȝ ſcent) eȝ nem ygeb germuk.*

Az idesorolt tagmondatok a mondathierarchia különböző szintjein megjelenhetnek, de leggyakrabban mellérendelő viszonyú, nem azonos alanyú mondatokban, szerkezeti egységekben fordulnak elő: ÓMS.: *en ıunhum buol farad;* első alárendeltségi szinten: KT.: *ſcuȝ lean. fıot ſcıulhessen.* | *ſcuȝ ſegnec tukere. tıſtan maradhaſſun.*

Az alany és az állítmány szerkezeti felépítésének párhuzamosítására leginkább ebben a tagmondattípusban van lehetőség. Ezt a lehetőséget a költői nyelv nagymértékben ki is használja, mint azt a többek által is vers gyanújába vett KT., KTSz. fent idézett tagmondatai is jól példázzák. Ugyancsak ezt mutatja az ÓMS. tökéletesen paralel felépítésű szép sora is: *the werud hullothya en ūhum olelothya.*

3. A z a l a n y b ő v í t e t t — a z á l l í t m á n y n i n c s b ő v í t v e (3 adat, a bővített tagmondatok 2,7%-a). Bővített alany mellett eléggé ritkán jelenik meg a tagmondatban nem bővített állítmány. Példáinkban az alanyok mindegyikének csak implicit 1., illetve 2. személyű birtokos jelzője van, s a hozzájuk csatlakozó állítmányok mind állapotot kifejező úgynevezett mediális igék: ÓMS.: *Scegenul ſcepſegud; eggedum ıllen; maraggun urodum.*

Az alany és az állítmány kifejezésformáinak áttekintése

Az alany kifejezésformái

1. A z a l a n y n i n c s e x p l i c i t f o r m á b a n k i f e j e z v e (73 adat, 61,9%). Az 1. és 2. személyű személyes névmási alany rendszerint nincs kitéve a különféle típusú tagmondatokban, mivel a állítmány paradigmatikus alakja — a b e s z é d s z i t u á c i ó b ó l következően — pontosan megjelöli: HB.: *halalnec halaláál holȝ;* ÓMS.: *Volek fyrolm thudothlon.* — A 3. személyű alany rendszerint ugyancsak nincs explicit formában jelen a tagmondatban, hogyha a s z ö v e g s z i t u á c i ó egyértelművé teszi: HB.: „hug *ıſten* ív umadſaguemıa bulſaſſa w bunet. | *Eſ ȝoboducha wt urdung ıldetuutvl. eſ pucul kınzotvıatwl*".

2. A z a l a n y n e m b ő v í t e t t f ő n é v v a g y e g y é b f ő n é v i é r t é k b e n s z e r e p l ő t a r t a l m a s s z ó , i l l e t v e e z e k e t h e l y e t t e s í t ő n é v m á s (23 adat, 19,5%). A korai ómagyar kori anyagban — néhány adattal — szinte teljességükben megjelennek az általában nem vagy alig bővíthető alanytípusok. Ezek többnyire névmások: nagyrészt vonatkozó névmások: KTSz.: „*Qui* ſc[ilu]t dȳchev ſegut"; mutató névmások: KT.: „rohtonc *eȝ* nem levt wala. | hug ſcuȝ lean. fıot ſcıulheſſen"; kérdő névmások: KT.: „*qui* legen neky atıa"; valamint személyes névmások: HB.: „*mıv* vogmuc"; KTSz.: „cuetſegem *[t]e* vifelled"; KT.: „ha ȳſten *ev* num uolna"; ÓMS.: „*en* erȝem eȝ buthuruth". — Bővítetlen alanynak tűnhet a *mind* határozatlan névmás is következő példánkban: HB.: „*mend* oȝchuȝ ıarov vogmuc". Ebben a tagmondatban azonban a tulajdonképpeni T/1. személyes névmási alany nincs explicit formában kifejezve, a rá vonatkozó értelmezőszerű bővítmény ráértéssel vette magára az alanypótló szerepet. (L. még 709.)

Ugyancsak van példánk viszonylag ritkán bővülő fogalomszói alanyfajtákra is. Ilyenek a tulajdonnevek vagy tulajdonnévszerűen viselkedő egyedi nevek:

HB.: „*iſten* ív uıradſagucmıa bulſaſſa w bunet", továbbá elvont értelemben használt főnevek: KT.: „quıt *ſceplev* nem ıllethet". (L. még 608.)

3. Az alanyt bővített főnév, illetve főnévi értékben szereplő szó fejezi ki. Főként a 3. személyű tartalmas szóval — főnévvel vagy főnévi értékben használt más szófajú szóval — kifejezett alany fordul elő bővített formában (22 adat, 18,6%). Jellemző bővítményei a különféle típusú jelzők.

Gyakran az alany közvetlen birtokos jelzői bővítménye csak implicit formában van kifejezve (7 adat): ÓMS.: „*Scemem* kunuel arad", „Scegenul *ſcepſegud*". A személyes névmási birtokos jelző kitételének szabályai a személyes névmási alany használatának szabályaival állíthatók párhuzamba. Példánkban valószínűleg ritmikai okokból szerepel az E/1. személyes névmási birtokos jelző: ÓMS.: „*en ıunhum* buol farad".

Betöltheti az alany szerepét 3. személyű fogalomszói birtokos jelzővel bővített főnév: KT.: „*ſcuȝ ſegnec tukere.* tıſtan maradhaſſun"; minőségjelzős főnév: KTSz.: „*ſcuȝ lean* fiot ſ[c]ilut"; mennyiségjelzős főnév: HB.: „eſ *num ıgg ember* mulchotıa eȝ vermut". A különféle jelzők együttesen is bővíthetik az alanyként álló főnevet, ilyenkor a tagmondat alanyi része szószerkezetbokrot alkot. Erre a viszonylag egyszerű formára csak egy bizonytalan adatunk van: az alanyt mutató névmás bővíti, kijelölő jelzőként, illetve értelmezőként: KTSz.: „*(eȝ ſcent) eȝ* nem ygeb germuk". Az alanyként szereplő főnév közvetlen bővítménye — szószerkezetláncot alkotva — maga is tovább bővülhet. A másodfokú bővítmény is többnyire jelző: HB.: „*oȝ gımılſnec* wl keſeruv uola *vıze*"; ÓMS.: „*the werud hullothya* en ıũhum olelothya". A szószerkezetbokor és a szószerkezetlánc ötvöződhet is, létrehozva a legbonyolultabb kifejezésformát. Erre csak egy bizonytalan példát tudunk hozni: ÓMS.: „*ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo* ere". Jóval valószínűbb azonban, hogy ebben a tagmondatban nem az 'igaz, való', hanem a 'bizonyosan, valóban' jelentésű *bezzeg* szó fordul elő. Ha ez utóbbi értelmezés az érvényes, akkor a *bezzeg* nem az alanyra vonatkozó jelző, hanem az állítmány nyomósító szerepű módhatározója.

Az alany bővítésének egyéb, ritkább módjaira is akad példánk a korai ómagyar korból: HB.: „kınec odut *hotolm ovdonıa. eſ ketnıe*"; KT.: „nekunc *hȳrunc benne* ne leẏeſſen"; KTSz.: „Ihul uagun *ſceuȝ leannoc lacadalma: [ke]rali mogzotbelevl tamadatia: d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia*". Valamennyi tagmondatban határozó (is) bővíti az alanyt kifejező szót. A határozók mindegyik esetben vonzatszerűen kapcsolódnak alaptagjukhoz. (Részletes tárgyalásukat l. 714.) A bemutatott adatok a halmozás, valamint a tovább bővítés lehetőségeit is jól példázzák.

Az állítmány kifejezésformái

1. A tagmondatban nincs kifejezve az állítmány (3 adat, 2,5%). Az állítmány ritkán marad el a tagmondatból, akkor is csak tipikus mondatkörnyezetben: azonos állítmányú tagmondatkapcsolatban rendszerint az első tagmondatban ki van fejezve, a rá következőben már nem szükséges megismételni, mivel odaérthető: KT.: „furıſcte muſıa. etetȳ ȳmletí. ug | *hug ana ſcıluttet*".

2. Az állítmány nincs bővítve (12 adat, 10,1%). A tagmondatoknak csak kis hányadában fordul elő bővítetlen állítmány. A névszói állítmányoknak viszonylag nagyobb része bővítetlen, mint az igeieké: HB.: *pur eſ chomuv uogmuc;* KT.: „ha *ÿſten* ev *num uolna*". Az igei állítmányok közül főként a mozgást jelentők és az úgynevezett mediális igék jelennek meg bővítetlen formában: KTSz.: „. . . *tamag* | Gabr[iel]"; illetve ÓMS.: „eggedum *illen*".

3. Az állítmány bővítve van (103 adat, 87,3%). A tagmondatok nagy többségében bővített állítmány található. A bővítettség fokát, továbbá a bővítmények típusát elsősorban az határozza meg, hogy milyen szófajú szó tölti be a tagmondatban az állítmány szerepét. Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy az igével (igenévvel vagy egyéb, igei természetét őrző képzett szóval) kifejezett állítmány bővítettsége nagyobb fokú, mint a főnévieké és a melléknévieké. Az igei (igenévi stb.) állítmány jellemző bővítményei a tárgy és a különféle határozók, a főnévi állítmány leginkább különféle jelzőkkel, a melléknévi pedig bizonyos típusú határozókkal bővülhet.

A) A tagmondatok jelentős részében csak közvetlen bővítmény e(i) van(nak) az állítmánynak (50 adat, 48,5%).

a) Kapcsolódhat hozzá csupán egyetlen bővítmény (33 adat).

Az idetartozó állítmányok nagyrészt igeiek (30 adat). A bővítmény olykor csak implicit formában van jelen (3 adat). Az igei állítmány bővülhet implicit tárggyal, jelenlétére 3. személyű határozott tárgy esetén az igeragozás utal. Példánkban a mondatkörnyezet teszi lehetővé a tárgy elhagyását: a mellérendelő mondat első tagmondatában ki van fejezve a közös tárgy, a másodikban már nem szükséges megismételni: HB.: „Hadlaua *choltat* . . . | ge *feledeve* [tudniillik a holtát]". A 2. személyű implicit tárgyra E/1. alanyú tagmondatokban a *-lak/-lek* igei személyrag utal — erre nincs adatunk —, egyéb esetekben csak az állítmány jelentéséből, valamint a beszédszituációból következtethetünk az implicit tárgy meglétére: ÓMS.: „ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg ſcouuo ere" (tudniillik engem). Más vélemény szerint ebben a tagmondatban az *ér* igének nem a *vkit (el)ér vmi* szerkezete fordul elő 'vkin beteljesedik vmi' jelentésben, hanem a *vmi ér* 'vmi érvényes'. — Szomszédos tagmondatok közös határozóját ugyancsak felesleges megismételni. Példánkban a részeshatározó vonzatszerűen kapcsolódik az állítmányokhoz: HB.: „ıorgoſſun *w nekı.* eſ *kegıggen*" (tudniillik őneki).

A tagmondatok nagy részében a közvetlen bővítmény explicit formában van kifejezve (27 adat). Az állítmányhoz kapcsolódhat tárgy (8 adat): KT.: „ſcuȝ lean. *fıot ſcıulheffen*"; ÓMS.: *Volek ſyrolm thudothlon*, „*Weyh* halal *engumet*", illetve határozó (19 adat): HB.: „mend *ozchuȝ ıarov vogmuc*"; KT.: „ſcuȝ ſegnec tukere. *tıftan maradhaffun*"; ÓMS.: „Scemem *kunuel arad*".

Főnévi állítmányra két adatunk van: az egyik minőségjelzővel, a másik birtokos jelzővel bővül: KTSz.: „(eȝ ſcont) eȝ nem *ygeb germuk*"; illetve KT.: „qui *legen neky atıa*".

Melléknévi állítmányra mindössze egyetlen példa akad, itt utalószó szerepű fokhatározó a bővítmény: HB.: „Eſ oȝ gımılſnec *wl keſeruv uola* vıȝe".

b) Elég gyakran két, esetleg több különféle típusú közvetlen — tehát a tagmondat belső hierarchiájában azonos szinten elhelyezkedő — alárendelt mondatrész jelenik meg az állítmány mellett (18 adat). Ilyenkor a tagmondat állítmányi része úgynevezett szószerkezetbokrot alkot.

Előfordul, hogy a több közvetlen bővítmény közt implicit formájú is van (6 adat): többnyire implicit tárgy és explicit határozó jelenik meg együtt. Példánkban az utalószó szerepű tárgy nincs kifejezve: HB.: „Ge *mundoa neki*" (tudniillik azt). Az adatok többségében valamennyi bővítmény explicit: leggyakoribb a tárgy és határozó(k) együtt szereplése: ÓMS.: *myth thez turuentelen* (Más értelmezés szerint ez a sor két tagmondatot tartalmaz: '[a]mit tész, [az] törvénytelen'.); HB.: *odutta vola nekı paradıſumut hazóá;* KTSz.: *„[ek]eſſen tegud* e[ſ] *ha* ['amikor'] *lata*". Nemritkán több különféle típusú határozó bővíti az állítmányt: ÓMS.: „fyom *merth hol byuntelen*" (más vélemény szerint ebben a tagmondatban a *mert* nem határozószó, hanem kötőszó, tehát nem tölt be mondatrészi szerepet); KTSz.: „hug *bezzug oznoc [ne]ueſteſſel; feld[e]n menyun eſ*" (ez utóbbi adatban a helyhatározó halmozva van).

Egyetlen főnévi állítmányú tagmondatunkban birtokos jelző és halmozott minőségjelző szerepel együtt bővítményként: KTSz.: *leg {?leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam.*

B) Az állítmány közvetlen bővítményei gyakran maguk is tovább bővülnek (53 adat, 51,5%). Az állítmányhoz kapcsolódhat egyetlen közvetlen bővítmény, s ennek további bővítménye van (16 adat). A tagmondat állítmányi része ebben az esetben szószerkezetláncot alkot.

Az adatok zömében az igei állítmány fogalomszóval kifejezett tárgyához, illetve határozójához valamilyen jelzői bővítmény kapcsolódik (15 adat). A birtokos jelző megjelenhet implicit formában is (3 adat): KTSz.: *„cuetſegem* [t]e *viſelled"; ÓMS.: Keguggethuk fyomnok.* Következő példáinkban explicit személyes névmási, illetve fogalomszói birtokos jelző bővíti az állítmány közvetlen bővítményét: KTSz.: „qui *e[n] cuetſegum [vi]ſelheſſe"*; illetve HB.: *Engede urdung ıntetvınec;* stilisztikai értéket is hordoz a tőismétléses forma: *halalnec halaláál holz.* A másodfokú bővítmény szerepét betöltheti minőségjelző: KTSz.: *latuc vy latecuot* [ɔ: *latotuot*]; ÓMS.: *ſyrou anıath thekunched;* továbbá mennyiségjelző is: HB.: *vımagguc mend ſzentucut.* (A *mend* értékelésére l. még 709.)

Az előforduló egyetlen főnévi állítmány többszörös birtokos jelzővel bővül: ÓMS.: „the werud hullothya *en ūhum olelothya*".

Az állítmány másodfokú bővítményéhez további alárendelt mondatrész kapcsolódhat, ez többnyire maga is jelző: HB.: *uımagguc ſzent peter urot.*

C) Az adatok jelentős részében az állítmányi rész szerkezeti felépítése az eddig bemutatottaknál jóval bonyolultabb: a lineárisan kapcsolódó szószerkezetlánc és a párhuzamos kapcsolódású alárendelt mondatrészeket tartalmazó szószerkezetbokor ötvöződik egymással. Természetesen a mondatrészek halmozásának, továbbá implicit kifejezésének lehetősége ezekben a szerkezetekben is fennáll (37 adat).

Az állítmányhoz kapcsolódhat egyetlen közvetlen bővítmény, tárgy vagy határozó, s ez különféle típusú jelzőkkel tovább bővül (4 adat): HB.: *evec oz tıluvt gımılftwl, ovga mend w bunet.* Következő példánkban a másodfokú birtokos jelzői bővítményhez kapcsolódnak különféle jelzők: HBK.:

omuc

uımagguc ez ſcegın ember lılkı ert.

Az adatok többségében az állítmánynak többféle közvetlen bővítménye van, s ezek közül egyhez, esetleg többhöz további bővítmény(ek) járul(nak) (33 adat): KTSz.: *ỳſten ſegnec [ne]we mia rolad ozun keppe[n] ſcola;* HB.: „ıſten *ív uımadſagucmıa bulſaſſa w bunet*". Nemritkán a má-

sodfokú alárendelt mondatrész is tovább bővül, a harmadik alárendeltségi szinten jelzőket találunk: HB.: *tılutoa wt ıg fa gımılcetvl;* HBK.: *„kıt* vr *ez nopun ez homuſ vılag tımnucebelevl mente"*.

Irodalom

Szilády: AkÉrt. 1895: 561—80; Czebe: EPhK. 39: 34—42; Gragger: MNy. 19: 6—13; Négyessy: EPhK. 47: 200—1; ÓmOlv. 173—91; Horváth, IrMűvKezd. 83—8; Mészöly, ÓMS. passim, ÓmSzöv. 106—23; Szabolcsi: ItK. 60: 119—29; Pásztó: MNy. 62: 188—94; Benkő: MTud. 20: 726—32, ÁrpSzöv. 9—61, 288—383 és passim; Balázs, Deáks. 451—514; Bárczi, HB. passim; A. Molnár: MNy. 78: 29—38, 82: 169—90; Martinkó, ÓMS. passim. — A mondat makroszerkezete: Fischer: Nyr. 6: 251—7; N. Sebestyén: MNy. 23: 348—53; Klemm, TörtMondt. 404—7, 453—8, 616—8, 646—50; Pais: MNy. 38: 159—62, 46: 50—3, Nyr. 80: 219—20; G. Eckerdt: MNy. 38: 192—4; Hexendorf: MNy. 45: 85—6, 46: 174—5; Elekfi: MNy. 46: 45—50; B. Lőrinczy, KTSz. 119—23; Berrár, TörtMondt. 141—3, 174—83, MNyT. 391—3; Bárczi, MNyÉletr. 67—72, 170—7; Hajdú, BUNy. 80—3, UNyA. 166—9; Rácz: NytudÉrt. 46. sz. 85—92; Farkas: MMNyR. 2: 441—55; Deme, MondszSaj. 72—90. — A tagmondat szerkezete: Bárczi: I. OK. 2: 355—6, MNyÉletr. 54—72, MNyT. 500—2, 512—7; Balázs: MNy. 49: 427—31; B. Lőrinczy, KTSz. 123, 139—40, 142—6; Pais: MNy. 49: 432—5; Berrár, TörtMondt. 71—9, 141, MNyT. 185—91, MondtTan. 79—93; Tompa: MMNyR. 2: 95—137; Kelemen, Mondsz. 43—90, 109—28; Deme, MondszSaj. 34—40; Rácz: MMNy. 210—2, 257—68; G. Varga: MondtTan. 95—109, MNy. 84: 167—72; Dienes: NytudÉrt. 98. sz. 5—23 és passim; Kálmán: MNy. 83: 461—6.

A MONDAT SZÓRENDJE ÉS AKTUÁLIS TAGOLÁSA

Írta: WACHA BALÁZS

A mondat szórendje

Az ősmagyar kor és előzményei

Az uráli alapnyelv szórendje

Az uráli alapnyelv szórendjéről — az uralisztika állásfoglalása alapján — elmondható, hogy a r e c t u m — r e g e n s sorrend jellemezte, vagyis a bővítmény általában megelőzte az alaptagot: a tárgy vagy egyéb igei bővítmény az igét, a jelző a jelzett szót. Az a l a n y, ha a mondatban kitették, az i g e i b ő v í t m é n y e k e l é kerülhetett. E jellemzőknek megfelelően az uráli alapnyelvet többnyire SOV-nyelvnek tartják. Tekintettel az uráli alapnyelv tipológiai jellemzésének kérdőjeleire, figyelembe véve az agens kifejezésének különféle lehetséges módjait, a fentinél megfelelőbbnek véljük a mondat ezen alapszórendjének következő megfogalmazását: a mondat témája és/vagy agense többnyire megelőzhette az ige bővítményeit; az ige bővítménye pedig bizonyára megelőzte az igét. — Megjegyezzük, hogy az alapnyelv maga is hosszú fejlődés eredménye kellett hogy legyen. Az alapnyelv kialakulását megelőző időben más alapszórend, például tárgy — ige — alany (OVS), illetve bővítmény — ige — alany sorrend is feltehető. Az uráli alapnyelv korát is megelőző OVS vagy b ő v í t m é n y — i g e — a g e n s (a l a n y) sorrendet valószínűsítik egyes vélemények szerint a személyes névmás adaptációjával keletkezett igei személyragok (például *viszem*, *viszed*). Minthogy azonban a harmadik személy ragját (például *viszi*) tárgyi értékű névmásra szokták visszavezetni, s minthogy a névmások esetleg más névszóval kifejezett mondatrésszel (például előzőleg kitett főnévi alannyal vagy tárggyal) is korrelációban lehettek (vö. ma is: *én látom*, *énvelem*), a kérdésben nem tudunk megnyugtatóan állást foglalni.

Azt a véleményt, hogy az uráli alapnyelvnek az SOV szórend volt az alapszórendje, a korai ómagyar kori nyelvállapot és a rokon nyelvek mai állapota is alátámasztja.

A rokon nyelvek kétféle módon nyújtanak fogódzót. Egyrészt a mai szórendjük, másrészt morfológiájuk révén.

Visszavetíthetők-e a mai finnugor nyelvek szórendi sajátosságai az uráli alapnyelv korába? Erre a kérdésre azt válaszoljuk, hogy részben — megfelelő mérlegelés után — visszavetíthetők.

A visszavetítést némely tekintetben mennyiségi mozzanatok teszik elfogadhatóvá. Az a körülmény, hogy a finnugor nyelvek többségének az alapszórendje a l a n y — i g e i b ő v í t m é n y — i g e (SOV), önmagában is amellett szól, hogy az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvekben nem lehetett uralkodó az SVO sorrend. Állításunkat megerősíti az az ismert tipológiai ta-

pasztalat, hogy az SOV-nyelvek idővel SVO sorrendűvé alakulhatnak át; ugyanakkor az SVO → SOV fejlődés nem tipikus. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy ha a magyarban elszaporodott, a finnségi nyelvekben pedig dominánssá vált az SVO sorrend, az bizonyára későbbi fejlemény (l. alább is).

Nem beszélhetünk közvetlen visszavetítésről azokban az esetekben, amikor például a mai névutó szórendi helyéből a birtokos szerkezet korábban is érvényes szórendjére következtetünk. — Megfontolásunk alapja itt annak ismerete, hogy a névutós névszó gyakran két névszó alkotta alárendelő szintagmából ered: az esetek többségében birtokos szerkezetből. Ha a birtokszó a birtokost megelőzte volna, a névutós szerkezetek helyett elöljárós szerkezetek keletkeztek volna. L. angol *instead of*, dán *in plaats van*, német *[an]statt* + *genitivus*, orosz вместо + *genitivus*, portugál *em lugar de*.

Az SOV alapszórend az obi-ugor nyelvekben

Valamennyi ismert vogul nyelvjárásban az SOV szórend az alapvető; e szórend alkalmazása a vogulban tehát általánosabb, mint az ómagyarban, illetve a későbbi magyar nyelvben: *taw ānum wāγte* 'ő lát engem' (ChrestVog.[2] 66) (*taw* 'ő', *ānum* 'engem', *wāγte* 'lát'). Az igét egyaránt megelőzi a főnévi és a névmási tárgy. Az ige határozói is az ige előtt szokásosak. A jelző megelőzi a jelzett szót, a hasonlító határozó megelőzi a melléknevet, amelynek bővítménye. Figyelemre méltó a következő két tény: az igekötő általában közvetlenül az ige előtt áll; ugyanakkor az egész mondatra vonatkozó tagadást az igekötő és az ige k ö z ö t t álló tagadószó fejezi ki (l. később is). Módosítószó, kötőszó is kerülhet az igekötő és az ige közé. Igekötős igét tartalmazó mondat helybenhagyásaként, igenlésképpen — a mai magyartól eltérően — nem az igekötőt, hanem az igét ismétlik meg a vogulban.

Az osztják nyelv szórendjéről megemlítjük a következő mozzanatokat. A tárgy itt is megelőzi az igét; a határozószók is gyakran az ige elé kerülnek. A mondat gyakran kezdődik az alannyal. Ugyanakkor kiemeljük, hogy az agens — különösen, ha a mondat főhíre — sokszor határozói alakban jelentkezik, vagyis az osztják nyelvben napjainkig él a — feltehetőleg ősibb — ergatív mondatszerkezet. Az ilyen ergatív mondatok szórendje lényegében a következő: ergatív agens — tárgy — ige.

Más uráli nyelvek tanúsága

A fentiekhez hasonló vonásokat felfedezhetünk a magyarral csak távolabbi rokonságban álló, a szamojéd csoportba tartozó nyenyec nyelv szórendjében is. A nyenyecben az állítmány az alanyt, a jelzett szó a jelzőt nem előzheti meg. Az, hogy az állítmány zárja a mondatot, a nyenyecben általánosabb érvényű, mint az ugor nyelvek bármelyikében.

Mint láttuk, az uráli nyelvek jelentős részében (ezen belül az ugor és a szamojéd nyelvekben) az SOV sorrend az uralkodó. A permi nyelvekben az SVO sorrend sem ritka. Az uráli nyelvek más csoportjaival szemben a balti-finn nyelvekben az SVO sorrend a domináns: ennek kialakulása újabb fejleménynek tekinthető. — Mind az SOV sorrend megőrzése vagy megszilárdulása, mind az SVO sorrend elterjedése összefügg a nyelvi kontaktusok alakulásával.

A finnugor nyelvekben elterjedt a névutó használata; Greenberg 4. quasi-univerzáléja szerint az SOV domináns sorrendű nyelvek posztpozíciósak. Ez

is megerősíti azt a feltevést, hogy az SOV elrendezés volt az ősmagyart megelőző korok uralkodó szórendje. A névutók használata (l. alább is) a tipológiai összefüggéseknél közvetlenebbül bizonyítja, hogy a birtokos — birtok sorrend az ősmagyarban s azt megelőzően is általános lehetett.

Az ősmagyar kor szórendjéről

Az ősmagyar nyelvben — különösen korábbi állapotaiban — feltehetőleg erősebben érvényesült a SOV tendencia, mint az ómagyarban vagy akár a mai magyarban. Ez egyrészt abból következik, hogy az ősmagyar kor szórendjét összekötő láncszemnek kell tekintenünk az ugor kori és a korai magyarban tapasztalt szórend között. Az SOV sorrend általánosabb érvényesülése mellett szól azonban az a szinte szükségszerű nyelvszerkezeti összefüggés is, hogy míg a tárgy jelöletlen, ez a jelöletlenség, illetve az alany és a tárgy alaki egybeesése korlátozza a szórend megbontására irányuló erők érvényesülését. Azt, hogy a tárgy jelöletlensége szokásos volt, itt most nem bizonyítjuk: ismeretes, hogy az általánosabb jelöletlenség a korai ómagyarban elsősorban az archaikusabb — sokszor állandósult — igeneves szerkezetekben, illetve szóösszetételekben érhető tetten; vö. 1222: *Scenegeteu*, 1364: *Kerekhaytow*, 1374: *Meezadow* (OklSz.). — Az ősmagyar korszak korai szakaszában nemcsak a tárgy, hanem az egyéb igei bővítmények is megelőzhették az igét. Minthogy a mondat alsóbb szintjén többnyire az archaikusabb szórend a szokásosabb, feltevésünket alátámasztják a korai ómagyar kor következő adatai is: HB.: „Ef mend *paradyſumben uolov* gimilcíctul"; GyS.: „oz *kerezt fan fugeu* kepeben". (Vö. *paradicsomban van → paradicsomban való; keresztfán függ → keresztfán függő.*)

A tárgy helyének nagyobb kötöttségéből valószínűsíthető, de egyes ómagyar kori adatok is arra mutatnak, hogy a szórend szerepe a mondat aktuális tagolásában a későbbinél jóval kisebb lehetett. Az alany feltehetőleg akkor is megelőzte a tárgyat, ha az alany a mondatnak a főhíre volt. A mondat aktuális tagolása így nagyobb mértékben támaszkodhatott a mondathangsúlyra és a mondaton belüli szünetek eloszlására:

**fiú tej isz (issza)*	'A fiú tejet iszik, a fiú a tejet issza'
**fiú tej isz (issza)*	'A fiú issza a tejet'

Az igekötő-előzmények e korban feltehetőleg gyakran az ige előtti helyzetben is külön szólamba kerültek: a későbbi egybeejtést részben értelmi nyomatékuk (főhírként való szereplésük), de még inkább önálló jelentésük háttérbe szorulása, az egyes igék mellett való állandósulásuk, azokkal való együttes lexikalizálódásuk válthatta ki.

Hogy az igekötő-előzmény és az ige külön szólam is lehetett, azt alátámasztja a tagadó mondatoknak az ómagyar korban még rendkívül gyakori igekötő-előzmény — tagadószó — ige sorrendje (vö. JókK. 145: „Es ſonha az baratoktol el nem menenek"), nemkülönben a vogul nyelv hasonló szerkezetei (*nõχ at χānχēγᵘm* 'nem megyek föl' [ChrestVog.² 54]: *nõχ* 'föl', *at* 'nem', *χānχēγᵘm* 'emelkedem, hágok'), valamint az a tény, hogy az ómagyarban is, a vogulban is gyakran ékelődnek kötőszók az említett elemek közé (vö. *jola-ke mati* 'ha megöregszik' [uo.]: *jola* 'le-, alá-, meg-', *ke* 'ha', *mati* 'öregszik').

A fentiekkel összhangban föltehető, hogy ha az igei állítmány értelmileg nyomatékos volt, s igekötő-előzmény is tartozott hozzá, ez az értelmi nyomaték nem az igekötő-előzmény hangsúlyozásában nyilvánult meg (gondoljunk a mai „Ő igenis *meg*mondta" mondat hangsúlyozására), hanem magának az igének az erősebb hangsúlyozásában. A helyzet az ősmagyarbelihez hasonló lehet a vogulban, ahol — mint említettük — igenlő válasz esetén nem az igekötőt, hanem szintén magát az igét ismétli meg a válaszoló. Ennek példája az idézendő fiktív párbeszéd (vö. ChrestVog.[2] 69):

Kérdés: *kaŋkən ŏjka juw-joχtəs?* 'nagybátyád hazajött?' (*kaŋkən* 'nagybátyád', *ojka* 'bácsi, öregember', *juw* 'vissza, haza', *joχtəs* 'jutott, érkezett').

Válasz: *joχtəs* 'hazajött' (tulajdonképpen 'jutott, érkezett').

Hogy a jelző és a jelzett szó, a birtokos és a birtok sorrendje a maival azonos, azt nemcsak a korai ómagyar adatok visszavetítéséből s a birtokos összetételek tanúsága alapján tudhatjuk, hanem névutóink és testesebb határozóragjaink *(-ban/-ben; -tól/-től; -ról/-ről)* etimológiájából is. Ismeretes, hogy az ezeket tartalmazó határozóragos névszóalakok jelöletlen birtokos szerkezetekből származnak.

A tagadószó általában a tagadott mondatrészt, ha az egész mondatra vonatkozott, többnyire az igét előzhette meg. A kérdő névmások, kérdő névmási határozószók az ősmagyarban is leggyakrabban a mondat elején lehettek; valószínű, hogy az ige nem feltétlenül követte őket közvetlenül. Ez egyrészt következik az SOV sorrend feltehetőleg általánosabb érvényéből; de alátámasztják ezt a feltevést az ómagyar kornak és a későbbi magyarnak — ritkuló — adatai is.

Az ősmagyar kor során kialakultak az SVO sorrend megjelenésének és terjedésének, a mondat szintjén szabadabb szórendnek az alaktani feltételei: a tárgy rendszeres morfológiai jelöltsége, a birtokviszony jelölésének szórendhez nem kötött lehetőségei. Az ősmagyar kor végén így már gyakori lehetett a mondat SVO sorrendje is.

Az új sorrend kialakulásának és megerősödésének több módja, illetve formája lehetett:

a) A tárgy hozzátoldásszerű, hiányos tagmondatban szerepel, majd átértékelődik az első tagmondat tárgyává; vö. *Hívja, a fiút* → *Hívja a fiút.*

b) A magyarok két- vagy többnyelvűsége is erősíthette az SVO sorrend kialakulását: a szláv vagy német VO sorrend tükröződése nem okozhatott már szintaktikai jellegű félreértést. — Ismeretes, hogy a német—magyar nyelvi érintkezések a IX. század második felétől folyamatosak. A szláv népekkel a magyarság a vándorlás és a honfoglalás során is érintkezett: egyes területek kétnyelvűsége azóta is fennáll.

Megjegyezzük, hogy az igeragozás már ekkor lehetővé tette az alany és a tárgy esetenkénti elhagyását.

c) A nyelvi változásokban mindenkor szerepe van annak, hogy a szülők nemzedéke hogyan viszonyul a kisgyermeknek a felnőttek mintájától többékevésbé különböző próbálkozásaihoz. Valószínű, hogy a tárgy jelöltségének általánosulása idején a felnőtt nemzedék a gyermekek beszédében jelentkező SVO szórendet egyre inkább elfogadta.

A korai ómagyar kor

Nyelvemlékeink nemcsak azt tanúsítják, hogy a korai ómagyar korban az SOV és az SVO szórend már együtt élt, hanem azt is, hogy az SVO, VO elrendezés gyakori volt, sokszor nyomatéktalan mondatok szórendjeként jelentkezett, és az esetek többségében nem képviselt különleges stiláris értéket. Röviden: közkeletű volt. Az összképen nem változtat, ha egyes esetekben a mondat elrendezését befolyásolta vagy meghatározta a latin minta.

A jelzős szerkezetek jóval kötöttebb szórendjét a megfelelő fejezetek tárgyalják. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy e korban is megőrződik a b ő v í t m é n y — a l a p t a g sorrend túlsúlya. A birtokos és a birtok már elválhat egymástól. HBK: „*kinec* ez nopun *teftet* temetívc" : *cuius corpusculum* hodie sepulturae traditur. A melléknévi jelző a jelzett főnévtől feltehetőleg igen ritkán vált el: KT: „*ſcuz* leannac", „*chudaltus* fiot".

A névszói-igei állítmány szórendje

Korai nyelvemlékeinkben alapvetőnek a n é v s z ó i r é s z — i g e i r é s z (nv) sorrendet tekintjük: HB: „pur eſ chomuv uogmuc", „ıarov vogmuc". Máig ez a sorrend az alapvető. Feltesszük, hogy az ekkor is ritkább i g e i r é s z — n é v s z ó i r é s z (vn) sorrend — ha az ige a tagmondat élén állt, tehát ha nem előzte meg főhír értékű alany vagy más mondatrész — a megfelelő nv sorrendű tagmondattal azonos jelentésű, de stilárisan színezett formát adott: ÓMS.: „Volek ſyrolm thudothlon". A szórend e különbségei akkor nem járhattak aspektuális-temporális különbségekkel, mint a mai *János* □ *katona volt* : *János* □ *volt katona* szembeállásban. (A □ jel a megszakítás lehetőségét érzékelteti.)

A felszólító módú igét tartalmazó mondatokban a névszói rész többnyire követhette, olykor megszakítással, az igei részt: HB.: „[Eſ vımagguc mend ſzentucut.] hug *legenec* nekí *feged* . . .". Lehet, hogy a valódi felszólító mondatokban e sorrend még általánosabb volt. Ugyanakkor a n é v s z ó i r é s z — i g e i r é s z sorrendet őrzi az *üdvözlégy* köszöntés: KTSz.: *iduzleg*.

Arra is van adatunk a korai ómagyar korból, hogy a mondat élén álló névszói részt a — nyilván hangsúlytalanul olvasandó — alany követi, s csak ezután kerül sorra az állítmány igei része: KT.: „mert ha *ỹſten* ev *num uolna*".

Az alany és az állítmány szórendi helye

Mind az alany — állítmány, mind az állítmány — alany sorrend kezdettől fogva adatolható. Az alany elhagyásának is vannak példái.

Az alany az állítmány (ige) előtt áll a következő adatokban: HB.: „[Kıc ozvc.] *mıv* vogmuc", „ıſa *eſ num ıgg ember* mulchotıa ez vermut"; KT.: „[quıt] *ſceplev* nem ıllethet"; ÓMS.: „*the werud hullothya* en ıūhum olelothya"; „*wırud* hıoll wyzeul", „*Syrolmom fuhazatum* thertetyk kyul"; „*eggeddum* ıllen", „kyth *wylag* felleyn", „*ſcouuo* ere", „*en* erzem"; vö. MvS.: „hog *te neped* veretut".

A HB.-ből idézett mondatokban az alany a megfelelő mondat főhíre, illetve — a kérdő mondatban — a válaszmondat főhírét jelzi előre: „*mıv* vogmuc"; *eſ num ıgg ember*. A *ſceplev* a KT.-ben, valamint az ÓMS.-ból idézett mondatok

alanyai *(the werud hullothya; wrud; Syrolmom fuhazatum; eggeddum; wylag; ſcouuo; en;* vö.: MvS.: *te neped)* a téma funkcióját töltik be.

Tanulságosak korai nyelvemlékeinknek azok a mondatai, melyekben az alany a mondatnak az állítmányt (az igét) megelőző részében van, de a kettőt egyéb mondatrészek választják el: HB.: „hug *iſten* ív uımadſagucmıa *bulſaffa* w bunet"; HBK.: „kıt *vr* eȝ nopun . . . *mente*", „hug *vr* uvt kegılmehel . . . ıacob. kebeleben *helhezıe*"; KT.: „*ſcuȝ lean.* fıot *ſcıulheſſen*", „*ſcuȝ ſegnec tukere.* tıſtan *maradhaſſun*", „*hýrunc* benne *ne leÿeſſen*", „*qui* vleben *tart* . . ."; ÓMS.: „*Scemem* kunuel *arad*", „en *ıunhum* buol *farad*"; „*fyom* merth *hol* . . ."; KTSz.: „*vr iſten* u[g] *ſcola*", „*vr* te veled *wagun*". Valószínű, hogy a fenti mondatok némelyikében az igei állítmány és bővítménye egy hangsúly alá esett, egy szólamot alkotott: *így^szóla; teveled^vagyon;* ugyanakkor az alany külön szólamot alkothatott: *úr* □ *teveled vagyon.* Ilyen tagolásra utalhat a KT. némelyik mondatának interpunkciója is: „ſcuȝ ſegnec tukere. tıſtan maradhaſſun". Föltesszük, hogy a csak alanyból és állítmányból álló mondatok alanya is, ha a mondat élén állt, s a mondatnak témája volt, külön szólamként hangzott; így az ÓMS.-ból idézett mondatunkat két erős hangsúllyal, s köztük esetleges szünettel ejthették: ˈ*eggyedem* □ ˈ*éljen.*

Arra is vannak adataink, hogy az alany k ö v e t i az állítmányt: HB.: „Eſ oȝ gımılſnec wl keſeruv uola *vıze*"; ÓMS.: „Scegenul *ſcepſegud*", „ne leg / *kegulm* mogomnok". E mondatok szórendjének meghatározásában az aktuális tagolás lehetősége és szükséglete, a kijelentés emocionális színezete, az alanyként szereplő főnév határozatlansága és a tagadás (tiltás) is jelentőséggel bír. Ezekre alább visszatérünk. A kései ómagyar korban számos adat bizonyítja, hogy a létrejövést kifejező alany is a mondat végére tendált. Ezt mutatja már a HB. következő mondata is: „odut *hotolm* ovdonıa. eſ ketnıe".

A tárgy és az állítmány (az ige) szórendje

Mint ismeretes, már korai nyelvemlékeinkben előfordul mind az i g e — t á r g y, mind a t á r g y — i g e sorrend. Anélkül, hogy viszonylag kis számú adataink jelentőségét eltúloznánk, felhívjuk a figyelmet arra, hogy első összefüggő magyar szöveget tartalmazó nyelvemlékeinkben a VO sorrend túlsúlyát tapasztaljuk. Tekintsük át előbb a HB.-nek tárgyat tartalmazó mondatait, majd más nyelvemlékekből vett adatainkat (l. a túloldalt).

A korai nyelvemlékek tanúsága alapján az is biztosan állítható, hogy a tárgy szórendi helyét nem szabta meg a tárgy szófaja sem. Mind a névmási, mind a főnévi tárgyra nézve igaz, amit fentebb a tárgy szófajára való tekintet nélkül már megállapítottunk: mindezek egyaránt állhattak az ige előtt és az ige után. Ezt mutatják a következő ellentétpárok: HB.: „Hadlaua *choltat*" : HBK.: *evt*
„*teſtet* tumetivc"; — HB.: „tılutoa *vt*" : KT.: „mynt ıı eſmeríuc". Az igét megelőző tárgy, mint látni fogjuk, lehet a mondat témája, de lehet főhíre is. Megelőzi az igét a tárgyra kérdező főnévi kérdő névmás; megelőzi — témaként — a tárgy értékű vonatkozó névmás is: ÓMS.: „*myth* thez". (A későbbiekben találkozunk majd a a megszakított sorrend példáival, bővítettebb mondatokban a témának a kérdő névmás elé vitelével. Az ilyen esetekben is érvényes azonban az az állítás, hogy a kérdő és a vonatkozó névmás a mondatnak az igét megelőző részében szerepel.)

A forrás	OV elrendezést tartalmazó mondatok		VO elrendezést tartalmazó mondatok	
	I. A Halotti Beszédben:			
	A tárgy névmás	A tárgy főnév	A tárgy névmás	A tárgy főnév
HB.		1. „(ef evec oz tıluvt gımılftwl. ef oz gımılfben) *halalut evec*"	1. „*tılutoa wt* (ig fa gımılcetvl)"	
		2. „(ge mend w foıanec) *halalut evec*"	2.	*Hadlaua choltat*
			3. „ef *veteve wt* (ez muncaf vılagbele)"	
			4.	„ıfa ef num ıgg ember *mulchotıa ez vermut*"
			5.	„*Wımagguc uromc ıften kegılmet* ez lelıc ert"
			6.	„ef *bulfcaffa mend w bunet*"
			7.	„ef *uımagguc fzent peter urot*"
			8.	„hug *ovga mend w bunet*"
			9.	„ef *vımagguc mend fzentucut*"
			10.	„hug ıften . . . *bulfaffa w bunet*"
			11. „Ef *zoboducha wt* (urdung ıldetuıtvl)"	
			12. „ef *vezeffe wt* (paradıfũ nugulmabeh)"	

A forrás	OV elrendezést tartalmazó mondatok		VO elrendezést tartalmazó mondatok	
	II. Más nyelvemlékekből vett adatokban:			
	A tárgy névmás	A tárgy főnév	A tárgy névmás	A tárgy főnév
HBK.		„kinec ez nopun *teſtet tumetívc*"	*ıleziɛ wt*	
ÓMS.	„ſydou *myth thez* turuentelen"	„ſyrou *amath thekunched*"		„en *erzem ez buthuruth*"
KT.	„mynt *evt* = *eſmeriuc*"	„ſcuz lean. *ſıot ſcıulheſſen*" „(de qui legen neký atıa) *ozut hot* = nem *tudiuc*" „benne *bímut lelhetnéync*"	„Tudýuc *latıuc evt* ⟨*le*⟩ (ſcuz leannac)"	„vleben *tart chudaltus ſıot*"
KTSz.		„myben *chudat mutut*"		

A VO sorrendű, illetve ilyen részletet tartalmazó mondatokban a tárgy többször határozott: ÓMS.: „en erzem *ez buthuruth*". Láttuk azonban, hogy az igét megelőző tárgy is lehetett határozott, — föltehetőleg az igétől kissé elkülönülő, önálló szólamot alkotva: HBK.: „kınec . . . *teftet* □ tumetívc".

A tárgyi mellékmondat követi az igét a HB. elején: „Latıatuc . . . *mıc vogmuc*". — A tárgy hátravetését előidézhette a mondat felszólító volta: HB.: „Eſ *uımagguc* ſzent peter *urot*". A fentiek alapján föltehető, hogy gyakran ugyanaz a szórend jellemezte a kijelentő és a felszólító mondatot, de bizonyára voltak olyan esetek is, amikor a mondatfajta megváltoztatása a szórend módosulásával járt *(amint őt ismerjük : ismerjük őt; halált evék : egyék halált)*.

A VO sorrend alkalmazását előidézhette vagy alátámaszthatta az is, hogy a mondat fókuszát az ige valamely más bővítménye vagy az alany töltötte ki.

A tárgy és az ige nincs mindig közvetlen szomszédságban. A tárgyi mellékmondatot föltehetőleg ekkor sem követhette más, nem mellékmondattal kifejezett mondatrész: szinte kizárható az olyan mondatok előfordulása, mint a következő: **Megmondta, miért ne egyék, neki.* A mellékmondat a szóban forgó esetekben is szélső helyzetbe kerül: HB.: „Latıatuc feleym ʒumtuchel *mıc vogmuc*", „Ge mundoa nekí *meret nũ eneỹc*".

Főnévi tárgy is kerülhet a mondat végére oly módon, hogy az állítmány és a tárgy közé más mondatrész ékelődik, példánkban megint részeshatározó: HB.: „eſ oggun *nekı* munhı uruʒagbele *utot*. eſ mend ıovben *rezet*". A mondat végére kerülő tárgynak itt nagyobb az információértéke, mint az ige és a tárgy között meghúzódó, már az előzményből ismert személyre utaló *neki* részeshatározóé (l. alább is).

A mondat bevezető részében, de nem közvetlenül az ige előtt látjuk a tárgyat a következő mondatban: HBK.: „hug ur *uvt* kegılmehel abraam. ỹſaac. ıacob. kebeleben helheʒıe". A tárgy az igét főhírként előzi meg, vele feltehetően egy szólamban, a HB. ismert mondatában: „eſ oʒ gımılſben *halalut evec*".

Az ige határozóinak szórendi helye

A hová? kérdésre felelő helyhatározók és a hol? kérdésre felelő kötött határozók ige előtti helyzetben és az ige után is előfordulhatnak. Ige előtti helyzetüket példázza az előző rész végén idézett mondat: HBK.: „. . . *kebeleben* helheʒıe". Igekötőt, igekötő-előzményt szintén találunk ebben a helyzetben: KTSz.: „naʒaret [v]araſat *mege* lel[he]ſſe" (l. alább is).

A korai ómagyar korban az igét megelőző igekötő nem feltétlenül esett egy szólamba az igével. Ezt alátámasztja, hogy van olyan adatunk, ahol az igekötő-előzmény ugyan az igét megelőző részben, de nem közvetlenül az ige előtt áll: KTSz.: „*fele*·· mvnybe[le] ha tekunte" 'amikor feltekintett a mennybe'. A kései ómagyar korból való, egyszerre több igekötő-előzményt, igekötőt tartalmazó mondatok szintén arra utalnak, hogy az igekötő-előzmény, az igekötő továbbra is viselhetett önálló nyomatékot; vö. KazK. 40: „es titkon az carmeluſnak hegere: az profetaknak fyokhoz *el feel* futha". Az igekötő az idézett mondatban lativusragos névszót követ. A kései ómagyar kor más mondataiban az igekötő — lativusragos névszó sorrendre is akad példa: az igekötő-előzményt követi a lativusragos névszó például a következőkben: JókK. 160: „*oda aʒ vỹzhez* gyewlekezek emberỹ ſokaſſag"; NádK. 433: „es meg čokolvan . . . *el hazahoz* mene"; 1536: „en tegnapỹ napon esthere *ỹde Dombrora* jwthottam" (MNy. 43: 159). Ugyancsak külön-külön hangsúly-

lyal, két, elkülönült szólamban lehetett egyrészt az igekötő-előzmény vagy igekötő, másrészt maga az ige az olyan tagadó mondatokban, mint a következő: JókK. 9: „*ſem oda mene ſem vele zola* az zent ferencuel" : nec ivit, nec locutus fuit sancto Francisco. Minthogy a tagadás itt nem a határozókra (nem az igekötő-előzményre), hanem az igére s annak révén a mondatra vonatkozik, s minthogy a *sem* mindmáig gyakran hangsúlytalan, föltehető, hogy a *mene* és a *zola* önálló hangsúllyal, új szólamot kezdett, körülbelül így: *sem oda* □ ˈ*m e n e* , *sem vele* □ ˈ*s z ó l a* . . . A hová? kérdésre felelő helyhatározó a korai ómagyar korban követhette is az igét — sokkal inkább, mint napjainkban. Ezt a HB. tanúságán kívül („veteve wt ez *muncaſ vilagbele*") a kései ómagyar kor számos adata is alátámasztja.

Van példája már annak az elrendezésnek is, amikor az igét (igenevet) megelőzi az igekötő-előzmény, s követi a vele lényegében azonos mondatrész értékű lativusragos főnévi helyhatározó: KTSz.: „*ele* menuen *bethle[hembele]*". Az ilyen szórend megerősíti azt a feltevést, hogy a mondatnak az ige után való bővítése részben hiányos mondattal való megtoldás, értelemszerű kiegészítés formájában jött létre: *elé mene, betlehembe* → *elé mene betlehembe.*

A predicativusi kötött határozó talán már ekkor is az igét megelőző, attól szünettel el nem választott bővítmény volt; igéjével egy szólamot alkothatott. — Megegyezéses kifejezéssel (l. később is): már ekkor is a fókusz pozícióját tölthette be: KTSz.: „*ozноc* [ne]ueſteſſel". A kései ómagyar korban azonban — föltehetőleg latin hatásra létrejött — ellenpéldákat is találunk.

A kötött bővítményként szereplő egyéb határozók többnyire követik a mondat igéjét: HB.: „Engede *urdung intetvinec*"; „evec oz tiluvt *gimilſtwl*". Meg kell jegyezni: az ördög intése, a tiltott gyümölcs nem a mondat főhíreként jelenik meg: mindkét mondat nyomatéktalan.

Több olyan mondat van a HB.-ben, amelyekben az igét k é t kötött bővítmény követi. Ezek többségében a tárgy megelőzi a határozót:

Ige (1. helyen)	Tárgy (2. helyen)	Határozó (3. vagy 2. helyen)	Tárgy 3. helyen)
tilutoa	*wt*	*ig ſa gimilcetvl*	
veteve	*wt*	*ez muncaſ vilagbele*	
Wimagguc	*uromc iſten kegilmet*	*ez lelic ert*	
zoboducha	*wt*	*urdung ildetuutvl. eſ pucul kinzotviatwl*	
vezeſſe	*wt*	*paradiſū nugulmabeli*	
oggun		*neki*	. . . *utot*

A tagadószó (tiltószó) többnyire az ige előtt áll, ha az egész mondatra vonathot

kozik: KT.: „rohtonc ez *nem* lewt wala", „ozut nem tudiuc"; KTSz.: „v

ne legen" (mellékmondatban: HB.: „meret *nũ* eneÿc"). Ha csak egy mondatrészre vonatkozik (ennek módosítását kíséri vagy idézi fel), akkor — az esetek többségében — a megfelelő mondatrész előtt állhatott: ÓMS.: „Tuled ualmun de *num ualallal*"; vö. JókK. 52: „az ky ez felewl mondottakot neky kyſaltauolna vala ewrdewg Es *nem criſtus*". Nyilván ekkor is a névszói szintagma élére került a tagadószó attól függetlenül, hogy az alaptagra vagy melléknévi, névmási, számnévi jelzőjére vonatkozott. A tagadószó és a főnév (főnévi szintagma) közé módosítószó ékelődhetett: HB.: „num *heon* muga nec. ge mend w foianec halalut evec". Módosítást vezet be a tagadás a KTSz.-ból vett példánkban is, e példa azonban — minthogy igét nem tartalmaz — talán nem egészen meggyőző: „ez nem *ygeb germuc* hanum *yſt[en]*". Az ige tőlünk feltételezett helye itt a névszói részt követi:

ez nem egyéb gyermek { *vala* / *Ø* / *lesz* } *hanem isten*

Az állítmánynak — a predikatív szintagmának — a tagadása ugyanakkor megjelenhetett az igei rész tagadásának formájában is: KT.: „mert ha ÿſten ev *num uolna* . . ."

Külön figyelmet érdemel a HB. következő mondata: „*ıſa eſ num ıgg ember* mulchotia ez vermut" 'bizony egy ember sem kerülheti el ezt a vermet' ~ 'nem kerülheti el ezt a vermet egy ember sem'. A tagadás itt nem a tagadószót követő mondatrész módosítását idézi fel, nem azt kívánja meg; nem közvetlenül és kizárólag e mondatrészre vonatkozik, hanem az állítmánnyal együtt az egész mondatra. Ennek ellenére, mint látjuk, mégsem az ige előtt áll, s meg sem ismétlődik előtte: vagyis esetünkben nyoma sincs kettős tagadásnak.

A *ki* névmás ősmagyar kori 'valaki' jelentését alapul véve, hasonlóságot látunk a *senki* (< *is nem ki*) és az *eſ num ıgg ember* szerkezete, mondatba illesztésének feltehető módja között. Valószínű, hogy a *senki* névmásban (és hasonlóképpen: a *semmi*, *semelyik*, *sehol* stb. tagadó névmásokban és névmási határozószókban) a *sem* (< *is nem*) elem az *eſ num ıgg ember* szerkezetben látott módon előzhette meg a *ki*, *mi*, *hol* stb. névmásokat, illetve névmási határozószókat: 'is nem egy ember' ~ 'is nem valaki'. Az analógiát az egész mondatra kiterjesztve, úgy véljük, hogy e korban még lehetségesek voltak a **Senki mulhatja ez vermet*, **Senki oda mene* feltételezett mondatokhoz hasonlók.

A mondat aktuális tagolása

Az aktuálisan tagolt mondat a korai ómagyar korban is két alapvető részre oszlik: a bevezető részre vagy topikra, valamint az újságoló részre vagy kommentre. Az ilyen tagolódás lehetősége nyilván egyidős a több szóból álló mondattal. Az általunk vizsgált korokban legfeljebb a tagolódás módja változhatott; ez, mint látni fogjuk, valóban változott.

A bevezető rész igen gyakran a mondat témája: a közlés ismertnek tekintett, kézenfekvő vagy kevesebb új információt tartalmazó kiindulópontja. — Az újságoló rész a bevezető részt követi, s a tulajdonképpeni közlendőt vagy a közlendőnek a beszélőtől az adott helyzetben fontosabbnak ítélt

részét tartalmazza; de nem feltétlenül csak ezt. Az újságoló részben esetenként elkülöníthető a főhír: az újságoló rész elemei ugyanis maguk sem mindig egyaránt fontos részei a közleménynek. Az újságoló rész tartalmazza a mondat fonetikai értelemben legnyomatékosabb részletét is. Ezt a részletet vagy az általa elfoglalt szórendi helyet szokás fókusznak nevezni. Az áttekinthetőség és összevethetőség kedvéért mi a fókusz műszót csak az igét (pontosabban: az alapigét) közvetlenül megelőző s az igével feltehetőleg egy szólamban ejtett, mondatszintű mondatrészre — illetve az ilyenből származó igekötő-előzményre, igekötőre, redukált bővítményre, ezek szerepét betöltő fonetikai szóra (igeelőző súlytagra, illetve ennek helyére, pozíciójára [igeelőző súlypozícióra]) — alkalmazzuk. Mai példával élve, a „János *erőre* kapott", „István *világgá* ment", „Margit *kolostorba* vonult", „Ábel *félre*verte a harangot", „Éva *ki*ment", „Pétert *meg*hívták", illetve a „János *részt* vesz", „Péter *kalapot* visel", „Feri *Évát* hívta meg", „Zoltán *csütörtökön* volt itt" mondatok kiemelt részletei — önállóságuk fokától és mondatrészértéküktől függetlenül — mondatuk fókuszának minősülnek; ugyanakkor nem mindegyikükről mondhatjuk, hogy mondatának főhíre. — Abból, hogy a fókusz kritériumai leírásunkban így formai jellegűek, az is következik, hogy a mondat főhírét, ha az nem felel meg a fenti formai leírásnak, nem nevezük fókusznak. A mai magyar „Jöjjön inkább *ő*!" mondat főhírét az *ő* alany adja, de ez — műszóhasználatunk szerint — nem a mondat fókuszában van. A f ő h í r e felfogás szerint kommunikatív funkcióra utal: a főhír történetileg és szinkrón tekintetben is megváltoztathatja a helyét s formájának más jellemzőit is (például hangerejét, dallamát). Ezzel szemben a f ó k u s z szakkifejezést — mint láttuk — egy szórendi-mondatfonetikai pozíció állandó és rövid megnevezéséül foglaljuk le, tulajdonképpen a szokásosnál szűkebb, 'igeelőző fókusz' értelemben.

Nem igényel bizonyítást, hogy a korai ómagyarban is kellett lenniük bevezető részt nélkülöző, csak ú j s á g o l ó részből álló mondatoknak. Az ilyen mondatok ugyanis az emberi nyelvek keletkezése során (s hasonlóképpen a gyermeknyelvben) megelőzik a bevezető részt is tartalmazó, szerkesztettebb mondatokat. Példaképpen mégis idézünk néhány ilyen mondatot: ÓMS.: „Volek ſyrolm thudothlon"; „Keguggethuk fyomnok"; KTSz.: „[n]e fellen tahat". Az ehhez hasonló, csak újságoló részből álló, tehát lényegében aktuális tagolást nélkülöző mondatok vagy nem utalnak vissza előzményre, vagy az előzmény nem jelentkezik bennük elkülönülő mondatrészként. (Például az alanyra vagy tárgyra, melyek az előzményből ismertek lehetnek, gyakran csak igealak utal vissza; l. alább.)

Bőségesen vannak adataink aktuálisan tagolt, bevezető részből és újságoló részből álló mondatokra is: HB.: „eſ oz gimilſben □ halalut evec"; KT.: hot
„ozut □ nem tudiuc"; ÓMS.: „kyth wylag □ felleyn".

Az aktuális tagolódás szintaktikai formáját illetőleg el kell mondani, hogy a bevezető rész állhat egy mondatszintű mondatrészből, de állhat többből is. A szerkezetes alany önmagában alkotja a bevezető részt az itt idézendő két mellékmondatban: KT.: „ſcuz lean. □ fiot ſciulheſſen. ſcuz ſegnec tukere. □ tiſtan maradhaſſun". Háromelemű a bevezető rész emitt: KT: „eſ nekunc hyrunc benne □ ne leÿeſſen". (A □ jelet itt is mi toldottuk be a bevezető résznek az újságoló résztől való vizuális elhatárolására. A *ſcuz lean*, illetve a *ſcuz ſegnec tukere* szintagmákat követő pont viszont az eredetiből származik.)

Az újságoló rész a mondat főhírét tartalmazza; ezt nyilván a korai ómagyar korban is az újságoló rész fennmaradó részeinél nagyobb hangerővel ejtették. E főhír gyakran a mondat fókuszába kerülhetett: KT.: „*tıſtan* maradhaſſun". A mai magyar nyelv alapján valószínűnek látszik, hogy — az újságoló részen belül — a fókuszban volt s így az igével egy szólamba került a tárgy a következő mondatban: KT.: „*fıot* ſcıulheſſen". Ebből — mint általánosságban már utaltunk rá — nem következik, hogy feltétlenül a *fiat* a mondat főhíre: a *fiat* és a *szülhessen* kommunikatív súlya lehet azonos is. Azt sem lehet teljesen kizárni, hogy a tárgynak és az igének — ebben az igekötő elterjedését megelőző időben — esetenként ilyen sorrendben is lehetett külön hangsúlya (ˈ*fiat* ˈ*szülhessen;* vö. mai ˈ*fiát* ˈ*megszülhesse*). Ez azonban kevéssé valószínű, s ennek a bemutatott interpunkció is ellentmond. Valószínű, hogy már a mondat fókuszában áll az igekötő-előzmény a HB. ismert mondatában: „Eſ oȝ gımılſnec wl keſeruv uola vıȝe. hug turchucat □ *mıge* ȝocoȝtıa vola". Így az igekötő-előzmény egyszersmind a bevezető rész és az újságoló rész határát adja. Hasonlóképpen tagolódnak a KTSz.-nak igekötő-előzményt tartalmazó alábbi mondatai: „angol[u]cnoc corat . . . □ *ele* mulhaſ[ſa]". Közvetlenül ez után, párhuzamos szerkesztésmóddal: „[men]ecnec eget □ *mege* turhe[ſſ]e", „naȝaret [v]araſat □ *mege* lel[he]ſſe".

Mindamellett itt is el kell mondani, hogy az igekötő-előzmények tapadása e korban nem zárult le, s továbbra is gyakori lehetett az igét megelőző igekötő-előzménynek, lativusi határozónak a külön ejtése, illetve az ige önálló hangsúlyozása is (l. 436). Ezzel összefügghet az igekötő-előzménynek a mainál is kevésbé állandó szórendi helye. Az igekötő-előzménynek a bevezető részben való szereplése mellett arra is van korai példánk, hogy az igekötő-előzmény követi az igét: ÓMS.: „Syrolmom fuhaȝatum □ therthetyk *kyul*". Az alany — bevezető részként — itt nyilván külön szólamban szerepel; az ige és az igét követő igekötő-előzmény adja a mondat újságoló részét. Az igét és az igekötő-előzményt e mondatban egyaránt mérsékelten hangsúlyosnak véljük. Az újságoló részen belül főhír itt nem különül el. — Hasonló elrendezéssel a kései ómagyar kor emlékeiben is bőven találkozunk: JókK. 9: „Tehat ȝent ferenc □ *mene el aȝ erdewbe*" : Tunc sanctus Franciscus *accessit in silvam*. Az idézetünkben szereplő *mene el az erdewbe* 'elment az erdőbe' részletet ugyancsak aktuálisan tovább nem tagolható újságoló résznek tekintjük.

Az aktuális tagolás erősen összefügg a határozottsággal és az anaforikus eszközök használatával (l. 463—74, illetve 764—74). Gyakran névelő, mutató névmási jelző előzi meg a névszót, ha az bevezető vagy neutrális részként szerepel: HB.: „*oȝ gımılfben* halalut evec"; HBK.: „kınec *eȝ nopun* teſtet tumetívc";

omuc

(vonatkozó névmással:) HBK.: „uımagguc eȝ ſcegın ember lılkı ert. *kıt* vr *eȝ nopun* eȝ homuſ vılag tımnucebelevl mente"; ÓMS.: „*kyt* nıha egyre"; l. még ÓMS.: „*hul* yg kynȝaſſal / fyom halallal".

A mondat alanya vagy tárgya, ha külön szóalakként: névmásként, főnévként nem jelenik meg, aligha lehet a modat főhíre. Így a ki nem tett alanyok, tárgyak többnyire valamely aktuálisan tagolatlan mondatnak rejtett témái vagy neutrális elemei: HB.: „ýſa pur eſ chomuv uogmuc", „halalnec halaláál holȝ", „Engede urdung ıntetvınec" ['mi . . . vagyunk', 'te . . . halsz', 'ő engede'].

A HB. már tartalmaz olyan mondatot, amely előre jelzi azt a máig érvényes tendenciát, hogy bizonyos összefoglaló (nagy fokot kifejező) mondatrészek

akkor is megelőzik a fókuszt, ha a mondat főhíreként, kommunikatív csúcsaként jelentkeznek. Ezt látjuk az idézendő mondatok közül a másodikban: HB.: „ef oʒ gimilſben halalut evec ... Num heon muga nec. ge *mend w foianec* halalut evec". — A másodikként idézett mondatban az elsőhöz képest lényegében csak a részeshatározó módosul. — Minthogy azonban a továbbiakban még jó ideig a főhír egyéb esetekben is meg-megelőzi a fókuszt, ebben a korban ezt az elrendezést még n e m tarthatjuk az összefoglaló kifejezést tartalmazó mondatok m e g k ü l ö n b ö z t e t ő sajátosságának.

Irodalom

FOGARASI: Athenaeum: 2: 193—8, 241—9, 289—97, AkÉrtNy. 1: 79—123, 218—78; BRASSAI: AkÉrtNy. 1: 279—39, 3: 173—409, AkNyÉrt. 14/9. sz. passim; SIMONYI: NyF. 1. sz. passim; HORVÁTH: MNy. 27: 236—42; SCHLACHTER: MNy. 40: 49—55; DEME: MNy. 50: 185—98, MMNyR. 2: 457—522, SzövTan: 31—50, 125—51; DEZSŐ: ÁNyT. 5: 79—121, MNy. 71: 271—4; DEZSŐ—SZÉPE: NyK. 69: 365—8; RÁCZ: MMNy. 447—57; HAJDÚ, ChrestSam.; KIEFER: Nyr. 93: 97—115, NyK. 76: 371—8; ELEKFI: ÁNyT. 9: 65—86, NyKk. 2: 884—96; PetVersMond. 11—7, 36—118, 136—74, 239—76, 487—95; KÁLMÁN, ChrestVog.² 51—55, 61—71; HUKAYA, A magyar nyelv cím—hír szerkezete. Kézirat. Budapest, 1977.; HUSZÁR: NytudÉrt. 101. sz.; HAADER, MünchK.; RADICS: NyK. 82: 3—58; SZABOLCSI: NyK. 82: 59—83; VARGA: MNy. 77: 198—200, ÁNyT. 17: 241—278; MOLLAY, NMÉr. 25—28; É. KISS: NytudÉrt. 116. sz. passim; R. HUTÁS: MNy. 79: 291—9; JASTRZEBSKA-HELDER: MNy. 79: 421—29; BÁNRÉTI: NytudÉrt. 117. sz. passim, ÁNyT. 17: 7—29; HONTI, ChrestOst; HUNYADI: ÁNyT. 15: 65—73; KLAUDY: Nyr.: 108: 305—12; KÁLMÁN: Nyr. 108: 153—62, 109: 177—84; SZILI: Nyr. 109: 322—37; BÉKÉSI: NéprNytud. 29—30: 27—35; HEGEDŰS: Nyr. 111: 287—300; NAUMENKO-PAPP: Nyr. 111: 433—44; BENKŐ, TörtNytudAl: 34—5, 88, 109, 162, 206; MÁTAI: MNy. 85: 166—71; KENESEI: ÁNyT. 17: 105—32; LAKÓ, FgrMond. 36—7.

A MONDATOT FELÉPÍTŐ SZERKEZETEK

A HOZZÁRENDELŐ (ALANY—ÁLLÍTMÁNYI) SZERKEZET

Írta: Farkas Vilmos

Már az uráli alapnyelvben adva volt az úgynevezett kétpólusú mondat: a predikatív viszony kifejezésének megfelelve alanyt és állítmányt, sőt a két pólus köré csoportosuló egyéb (mondat)részeket is tartalmazhatott.

A mondat g r a m m a t i k a i szerkezetének a kifejlődésében egyrészt jelentéstani (szófaji), másrészt alaktani (ragozási) természetű mozzanatok játszottak közre. Az alany—állítmányi szerkezetben mindenekelőtt a cselekvésnek, létezésnek, történésnek, állapotnak a grammatikai alanyhoz való viszonya fejeződik ki. Az alanyszerep a főnév szófaji kategóriájának, az állítmányi szerep az ige szófaji kategóriájának a kikristályosítója.

A valóságtükrözés szempontjából: alanyként rendszerint szubsztancia-fogalom, állítmányként pedig akcidencia-fogalom használatos. (Az akcidencia-fogalmak közül egyébként az ige: accidentia dynamica, a melléknév: accidentia statica.)

A jelentéstani elkülönülés alaki kritériumok kifejlődéséhez vezetett. Létrejött egyrészt kategoriálisan az alanyforma: a nominativus (oppozíciót is kifejezve), másrészt az állítmányi forma: a személyes igealak (a verbum finitum).

Az alany

Az alanyról szóló fejezetben a következő szempontokat szeretnénk érvényesíteni: az alany szófaja, az alany alakja, az alany fajtái, az alany kihagyása.

Az alany szófaja

1. Minthogy az alany funkcióját elsősorban főnév vagy főnévi értékben használható szófajta töltheti be, nyilvánvaló, hogy minden ősmagyar kori főnév (főnévi értékű szófajta) alkalmas volt az alany mondattani szerepére. Itt mindenekelőtt szókincsünk ősi örökségének főnévi (névmási stb.) elemeire, első keletkezésű elemeire (származékelemeire is), korai jövevényszóelemeire gondolhatunk. Az ősmagyar korra vonatkoztatva az alanyként szóba jöhető ősi nomeneknek (tőszavaknak, összetett, illetve képzett szavaknak, jövevényszóknak) korai ómagyar kori adatoltsága egyben közvetett bizonyíték. Így például

szem szavunk ősi örökség; korai ómagyar kori alanyi szerepű adataként l. ÓMS.: „*Scemem* kunuel arad", következőleg az ősmagyar korban is bizonyosra vehető alanyi használata; a m. R. **jonh* elhomályosult összetett szó; korábbi alakja **jo-hon* lehetett, korai ómagyar kori alanyi szerepű adata pedig: ÓMS.: „en *vnhum* buol farad", következésképpen a finnugor(—ugor) meg a korai ómagyar kor közti ősmagyar korban is föltehető alanyi szerepe is; — ugyancsak ősi az *ő* személyes névmás; korai ómagyar kori alanyi szerepű adata (KT.: „ha ÿſten *ev* num uolna") megengedi a hasonló, ősmagyar kori alanyi funkció föltevését; — a R. *siralm, fohászat* stb.-féle belső keletkezésű deverbális származék ősmagyar kori alanyi fölhasználása bizonyítottnak vehető az alapszók meg a képzők (etimológiailag) ősi eredete, illetve a korai ómagyar kori alanyi adatoltságuk alapján; például ÓMS.: „*Syrolmom fuhazatum* therthetyk kyul" (mondattanilag); m. R. *sí* + *-r* + *-lm*, illetve < *fohász-* ige (etimológiailag); — idesorolható a denominális *szép-ség* származéktípus: ősmagyar kori alanyi funkciója az alapszó meg a képző ősi volta, illetve a korai ómagyar kori alanyi használat (ÓMS.: „Scegenul *ſcepſegud*") alapján bizonyos; — ugyanígy: szókincsünknek honfoglalás előtti jövevényelemei közül (már) a korai ómagyar korban alanyként adatolható a török eredetű *gyümölcs*, a szláv eredetű *szolga* típus szintaktikailag az ősmagyarra is jellemző: KTSz.: „aldut . . . te mihudnec *gumulche*"; „tu[b] *fulgad* eſ ne legen".

A főnevek, a különféle névmások mellett föltehető a kettős (főnévi-melléknévi) szófajú elemek ősmagyar kori alanyi szerepe is (l. alább).

2. Az ősmagyar kori alany szófaji jellemzésekor kiderült: gyakorlatilag bármely nomen (vagy akként használt szó) alkalmas lehetett e mondattani funkció betöltésére. E megállapítás nyilvánvalóan érvényes a korai ómagyar korra is. Minthogy azonban az ómagyar kori szövegekben a nomen(ek) nemcsak alanyi, hanem más mondattani funkcióban is megfigyelhetők, kézenfekvő, hogy az alany szófaji jellemzésekor nemcsak közvetlenül az alanyi, hanem más mondatrészi pozícióban álló nomenek (nomen értékű szavak) is számításba vehetők. — Alanyi szerepben az alábbi típusú szófajok adatolhatók:

a) Főnévi szófajú szó alanyi szerepben (köznévként): — Az ember kategóriáját jelöli: HB.: „eſ num ıgg *ember* mulchotıa eȝ vermut"; az emberi nem jelölésében: KT.: „ſcuȝ *lean.* fıot ſculheſſen"; KTSz.: „*fiu* · tule ſculet·nen [ɔ: ? ſculeteuen]"; rokoni, családi kapcsolat rögzítésében: KT.: „furıſcte . . . ug hug *ana* ſculuttet", „qui legen neký *atıa*"; kölcsönös (egyben társadalmi) viszony kifejezésekor: ÓMS.: „maraggun *urodum*"; KTSz.: „tu[b] *fulgad* eſ ne legen"; élőlénnyel kapcsolatban például testrésznévként: ÓMS.: „*Scemem* kunuel arad en *vnhum* buol farad"; l. még (testnedv): „*wırud* hıoll wyȝeul" (uo.). — Az alany képzeletbeli lény: HB.: „Horoguvec *ıſten*"; KTSz.: „*vrduguc* ſcurnevlen[ec]". — A környező világ (a tér, az idő) kategóriája: ÓMS.: „kyth *wylag* felleyn". — Átvitt értelmű használatban: KTSz.: „aldut . . . te mihudnec *gumulche*"; KT.: „ſcuȝ ſegnec *tukere.* tıſtan maradhaſſun", „quıt *ſceplev* nem ıllethet". — Az alany elvont főnév: igei vagy melléknévi származék, illetve jövevényszó, esetleg ősi örökség: HB.: „kınec odut *hotolm*"; KTSz.: „Ihul uagun ſceuȝ leannoc *lacadalma:* [ke]rali mogȝotbelevl *tamadatia:* d[ic]hev arun agbe[le]vl *aradatia*"; ÓMS.: „the werud *hullothya* en ıūhum olelothya", „*Syrolmom fuhazatum* therthetyk kyul", „ne leg / *kegulm* mogomnok"; — ÓMS.: „Scegenul *ſcepſegud*"; — „en ıumhumnok bel *bua* qui ſumhanym . . . hyul"; KTSz.: „Eȝ levn vy ignec. *chud[aia]*"; a beszédtevékeny-

séggel kapcsolatban: KT.: „*hýrunc* benne ne leÿeſſen"; ÓMS.: „ygoȝ ſymeonnok beȝȝeg *ſcouuo* ere".

b) Egyéb szófaj alanyként (főnévi értékben): — személyes névmás: ÓMS.: „*en* erȝem eȝ buthuruth"; KTSz.: „ment *en* tudum", „cuetſegem *[t]e* viſelled", „aldut uog *te*"; KT.: ha ÿſten *ev* num uolna"; HB.: „*miv* vogmuc. [ti. azok] . . . Hug el *tiv* latıatuc"; — mutató névmás: HB.: „Kıc *oȝvc*" (ez azonban állítmányként is felfogható); KT.: „rohtonc *eȝ* nem levt wala"; KTSz.: „*eȝ* nem ygeb germuc"; — kérdő névmás: HB.: „*Kıc* oȝvc" (ez azonban állítmányként is felfogható); — vonatkozó névmás: KT.: „*qui* vleben tart chudaltus fıot"; KTSz.: „*qui* [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe", „*Q[u]i* vymad ſagu[t] allata"; — kettős szófajú (főnévi—melléknévi) szófajtaként: ÓMS.: „Walaſth vylagumtul *ſydou*".

3. Az alany vizsgálatával kapcsolatos szófaji szempont érvényesítése jórészt az idetartozó jelenségeket mutató szövegek függvénye. Így például a korai ómagyar kori alanynak a szófaját tekintve csak egyedi név, népnév meg elvont főnév dokumentálható; ez azonban nem jelenti azt, hogy e korban, sőt akár az ősmagyar korban a köznevek közül például anyagnév, gyűjtőnév, a tulajdonnevek közül a személynév meg a földrajzi név ne tölthette volna be az alany funkcióját; bizonyítja ezt, hogy e nomenfajták más mondatrészi szerepben adatolhatók; így például anyagnév: *por, hamu* (HB.); gyűjtőnév: *faj* (uo.); személynév: *Ádám* (uo.), *Gábriel* (KTSz.); földrajzi névként: *paradicsom* (HB.); stb. — A főnévi névmások közül a korai ómagyarból adatolható személyes, mutató, vonatkozó mellett esetleg a csak a kései ómagyarból adatolt birtokos névmás meg a határozatlan, az általános névmások közül is nem egy szerepelhetett alanyként; az is nyilvánvaló, hogy a nomen mellett az úgynevezett egyéb szófajok közül a korábbról még adatolatlan főnévi használatú melléknév, melléknévi igenév, melléknévi névmás, a számnév, számnévi névmás már korábban is állhatott az alanyi pozícióban, akár az ősmagyar korban is. — Feltehető az is, hogy a főnévi igenévnek az alanyi szerepe a korai ómagyarban már kialakult (l. a kései ómagyar kori példákat). — Ugyanakkor vannak vagy lehetnek olyan jelenségek is, melyek inkább csak a kései ómagyart jellemzik, s nem vetíthetők automatikusan vissza az előző korszakba, annak adathiányára hivatkozva. Így például a kései ómagyarban jelentkező számos határozatlan és általános névmási alany mindegyike esetleg keletkezési okokból sem tekinthető az előbbi korok sajátjának (a *mindenik, valahány* típus).

Az alany alakja

Az ősmagyar kori alany alakjára inkább csak a korai ómagyar kori szövegek alapján következtethetünk. A grammatikai alany rendszerint alanyesetben áll: zéró *(Ø)* viszonyragos, sok esetben egyéb toldalék (jel) nélküli. HBK.: „kıt *vr* eȝ nopun . . . mente", HB.: „*vſten* . . . bulſaſſa w bunet"; KTSz.: „ſeuȝ *lean* fıot ſ[c]ilut", „*Qui* ſc[ilu]t dÿchev ſegut". — Az alanyhoz azonban jelmorfémák is kapcsolódhatnak, így *-k* többesjel: KTSz.: „[q]ui mia *vrduguc* ſcurnevlen[ec]"; — birtokos személyjelek: ÓMS.: „*eggedum* ıllen"; KTSz.: „*[a]niad* le[l]e ſcobodſagut"; KT.: „*hýrunc* benne ne leÿeſſen"; stb.

Az alany fajtái

Az ősmagyar kori alany fajtáira a korai ómagyar kori szövegek alapján következtethetünk.

1. A korai ómagyar szövegekből a grammatikailag determinált alany példájaként említhető: személyes névmási alany: KTSz.: „ment *en* tudum", „aldut uog *te*"; mutató névmási alany: KTSz.: „*ez* nem ygeb germuk"; — birtokos személyjeles alany: ÓMS.: „Scegenul *ſcepſegud wirud* hıoll wyzeul. *Syrolmom fuhazatum* therthetyk kyul"; KTSz.: „Ihul uagun ſceuz leannoc *lacadalma*".

2. A grammatikailag indeterminált alany különleges fajtája az általános alany. Ha az állítmányban kifejezett cselekvésnek, létezésnek, történésnek bárki (vagy bármi) lehet az alanya (esetenként a beszélőt is beleértve): az alany általános. Kifejezése korai szövegeinkben:

a) Az általános jelentésű *ember* 'meghatározhatatlan személy, valaki, akárki': HB.: „ıſa eſ num ıgg *ember* mulchotıa ez vermut"; *világ* 'a környező, érzékelhető valóság': ÓMS.: „maraggun urodum / kyth *wylag* felleyn".

b) A (ki sem tett) alany általános jellegére (fajtájára) az állítmánynak az E/2., T/2. meg a T/1., T/3. alakja utalhat. Gyakori, hogy a mondat tartalma szerint is nem egy-két személynek, nem keveseknek szól, hanem inkább mindenkinek, s nemegyszer megfellebbezhetetlen szentenciát, egyedüli lehetőséget, általános tudnivalót, a leghasznosabbnak tartott, parancsszerűen kinyilvánítottevt tennivalót, tanácsot stb. tartalmaz: KT.: „*Tudyuc latıuc* ⟨le⟩ ||ſcuz leanhot evt
nac" ||, „quı legen neký atıa ozut nem *tudıuc*", „Ez oz ÿſten mynt || *eſmeríuc*", „mert ha ÿſten ev num uolna . . . benne bynut *lelhetneÿnc*".

c) A KT. „ug *ſcolanoc*" mondata esetleg határozatlan alanyúnak is felfogható. A határozatlan alany valójában olyankor használatos, amikor a beszélő nem tudja vagy nem akarja (esetleg nem is fontos) megjelölni a mondat alanyát. A határozatlan alany csak 3. személyű lehet. (A fenti példák az alany kihagyását is dokumentálják, l. alább is.)

3. Egyébként a kései ómagyar korban a grammatikailag determinált alanynak természetes formája a határozott névelős nomen, mely kategória a korai ómagyar korban még kialakulatlan; a grammatikailag indeterminált alanynak gyakorlatilag csak az általános formája adatolható, noha minden valószínűség szerint az úgynevezett határozatlan alany is természetes (vagy legalább olyan gyakori) lehetett.

Az alany kihagyása

Az ősmagyar kori alany kihagyására a korai ómagyar kori szövegek alapján következtethetünk.

Minthogy az E/1.—2., T/1.—2. határozott alanyt az állítmány alakja egyértelműen megjelöli, az 1. és 2. személyű személyes névmás (főleg, ha nem hangsúlyos) el is maradhat. ÓMS.: „ſyrolmol ſepedyk. buol ozuk epedek",

„ſyrou aniath thekunched buabeleul kyniuhhad", „keſeruen. kynʒathul uoſ ſcegegkel werethul". — A 3. személyű határozott alany elhagyását azonban mindenekelőtt a szövegösszefüggés (szituáció) teszi lehetővé; ez még olyankor is lehetséges, ha az előzményben nem alany volt a funkciója. HB.: „terumteve eleve mív iſemucut *a d a m u t* . . . *Hadlaua* choltat terumteve iſtentvl [tudniillik Ádám]. ge *feledeve. Engede* urdung intetvinec. eſ *evec* oʒ tiluvt gimilſtwl. eſ oʒ gimilſben halalut *evec.*" — A HB.-nek „Menyi miloſtben terumteve eleve mív iſemucut adamut. eſ odutta vola neki paradiſumut haʒóá" mondatába a szövegösszefüggés alapján a hiányzó *Isten*, illetve *Úr* alany érthető. — Alanyi szerepű (T/1. és T/3.) személyes névmás elmaradására l. fentebb az alany fajtáit tárgyaló **2.** b) pontban az általános (és a határozatlan) alany példáit is.

Az állítmány

Az állítmány — szófaját tekintve — lehet névszói, névszói-igei állítmány, illetve igei állítmány.

A névszói és a névszói-igei állítmány

A) A névszói, a névszói-igei állítmány g r a m m a t i k a l i z á l ó d á s a a következőképpen mehetett végbe. Az ősmagyar kor elején a névszói, a névszói-igei állítmány még nem teljes paradigmával működik: elsősorban csak a mód kifejezésére alkalmas (l. alább); a puszta névszói állítmány olyan összetett állítmánnyá értékelődik, melyben az igei rész Ø fokon áll.

a) Eredetileg az alany és az állítmány predikatív funkciós viszonyában névszó is szerepelhetett állítmányként minden kiegészítő rész nélkül is. Mindenekelőtt a kijelentő mód jelen idejű mondatban (volt) járatos. — Ez a sajátosság még annak az ősibb nyelvállapotnak a maradványa, amelyben a mondat állítmánya nomen-verbum. Alaki szempontból egyelőre alig van köztük különbség; ezzel függ össze, hogy mivel eredetileg az 1., a 2. és 3. személyű (ige)alak egyaránt ragtalan volt, ma a ragtalan igealak számít a legősibbnek. — Ugyanígy: a névszói állítmány eredetileg minden mondattani helyzetben használatos lehetett, mégpedig minden kiegészítő rész nélkül: **én nagy, *te nagy, *ő nagy* stb.

b) Minthogy az igejelek közül a módjelek már a finnugor alapnyelvben kialakultak (sőt a szamojédban is vannak megfelelőik), az összetett állítmány formációjának létrejötte mindenekelőtt az igemód kifejezésével hozható összefüggésbe: ebben az alakzatban a névszói rész a létigenévi alakkal *(volna)* együtt szerepelhetett (halmozott?) állítmányként. A szókapcsolat grammatikalizálódása minden bizonnyal a közös E/3. (a leggyakoribb használatú) alannyal kapcsolatban még az ősmagyar kor előtt megindulhatott, s a feltételesség kifejezése kiegészítő résszel a kijelentő módú puszta (létigenév nélküli) névszói alakhoz képest kézenfekvővé vált. — A névszói-igei állítmány grammatikalizálódása jórészt talán az ősmagyar korra tehető; az összetett igeidőnek a jelölése ugyanis e korszakra esik: a múlt idejűség kifejezése a (kijelentő mód) jelen idejéhez viszonyítva jut érvényre. A predikatív funkciós szerkezetben az úgynevezett névszói rész az eredetileg létigenévi *vala, volt* alakkal állhatott (halmozott?) állítmányként, mégpedig a közös E/3. alannyal kapcsolatban.

c) Az igemódok és igeidők formai elemeinek a kialakulása mellett az alany személyére és számára utaló jelentésmozzanatnak a jelölése szükségessé tette a névszói állítmány kiegészítő részének a kiterjesztését az 1. és a 2. személyre. — A viszonyító szerepű segédigék kialakulása úgy történhetett, hogy talán még az ősmagyar korban a deverbális igenévi képződményeket állítmányi helyzetben igealakoknak kezdték érezni, végződésükre pedig ráértették a 3. személy jelölését (*volna, vala, volt*), mintegy az igei paradigma kiindulópontját alakítva ki (*volna → volnék, volnál* stb.; *vala → valék, valál* stb.). E viszonyító szerepű segédigék végső soron mint a névszói állítmány kiegészítő részei egyfelől a módjelek, másfelől az időjelek, illetve a személyragok egyenértékesei.

Megjegyzendő, hogy az 1. és 2. személy jelölésével kiegészült paradigmában az E/3. alak átértékelődött: most már a rendszerbeli összefüggés alapján fejezi ki a megfelelő mód megfelelő idejének a 3. személyét; vö. **én gyors volna, *te gyors volna, *ő gyors volna → én gyors volnék, te gyors volnál, ő gyors volna* stb.

d) A kongruencia a névszói állítmány esetében is megvan. A névszói állítmány azonban csak számban egyezhet az alannyal. Az egyeztetés a többes számra vonatkozólag nyilván későbbi fejlődés eredménye: a főnévi állítmányokon indulhatott meg (ezt ugyanis könnyebb fölfogni egyedek többségének), s innen terjedhetett át a melléknévi stb. állítmányra; l. alább.

B) Az (adatolt) névszói, névszói-igei állítmány további vizsgálatában tekintettel leszünk a névszói, a névszói-igei állítmány jellegére (minősítő, azonosító állítmány), a névszói rész szófajára, a segédigei rész mód- és időjel szerepére, szórendjére, az alany és a névszói rész közti számbeli egyeztetésre.

a) A névszói(-igei) állítmány jellegét tekintve vannak korai példáink közt m i n ő s í t é s t kifejezők: HB.: „*ýſa pur* eſ *chomuv uogmuc*"; — a z o n o s í t á s van ebben: KT.: „Ez oz *ýſten*"; — a (birtokosnak) tulajdonításra utaló *-é* birtokjeles vagy birtokos névmási adat a korszakból nincsen.

b) Szófaji szempontból: az állítmány (névszói része) főnév: HB.: „*legenec* nekí *ſeged*"; KTSz.: „ez nem ygeb *germuk* hanum yſt[en]"; — főnévi értékű névmás: HB.: „*Kıc* ozvc"; — melléknév: uo.: „*keſeruv uola* vıze"; — melléknévi igenév: uo.: „mend ozchuz *ıarov vogmuc*"; KTSz.: „*aldut uog* te".

c) Ha az alany E/3. (vagy T/3.), a kijelentő mód jelen idejére vonatkozólag általában egymagában, igei kiegészítő rész nélkül szerepel a névszói állítmány: ÓMS.: „the werud hullothya en ıühum *olelothya*"; de: KT.: „*quı legen* neký atıa", ahol a latin hatásra jelentkező kiegészítő rész fölösleges (de később is élő latinizmus).

Ami a segédigei (kiegészítő) részt illeti: az összetett állítmányon belül mód- és időjel szerepe kialakultnak tekinthető: HB.: *mıc vogmuc;* ÓMS.: „*Volek* ſyrolm *thudothlon*"; illetve KT.: „ha *ýſten* ev num *uolna*"; — a kérdésben kitett *legyen*-nek latin a mintája: „*quı legen* neký atıa" (l. fent).

A segédigei rész szórendjére vonatkozólag: szabályosan a névszói részt követi: HB.: „ýſa *pur* eſ *chomuv uogmuc*", „mend ozchuz *ıarov vogmuc*"; KTSz.: „*aldut uog* te"; de ÓMS.: „*Volek* ſyrolm *thudothlon*", s ebben latin hatás is feltehető.

A *lesz* 'válik valamivé' ige segédigei kiegészítő résszé értékelődik azáltal, hogy eredetibb *-vá/-vé* ragos translativusi vonzata ragtalanná (s így a névszói-igei állítmány névszói részévé) alakulhat: KTSz.: „*leg* {? *leg[en]*} en ſceretev [h]yu *fulgam*"; — elvileg nem zárható ki, hogy a HB. „*levn* halalnec eſ puculnec *feze*" mondata *feze* szóalakjának végződése esetleg translativusi ragváltozat.

d) A névszói állítmánynak az alannyal való számbeli egyeztetésére: KT.:

„*Ez oz yſten*"; KTSz.: „*ez* nem ygeb *germuk* hanem *yſt[en]*"; HB.: *Kic ozvc.* — Az összetett állítmány igei részének az alannyal való egyezését tekintve a főszabálynak megfelelő például HB.: *mic vogmuc;* KT.: „ha *yſten* ev num *uolna*"; KTSz.: „*aldut uog* te".

Ami az alany és a névszói rész közti egyeztetést illeti: egyes számú a főnévi névszói rész, ha anyagnév, vagy ha az egyedi nevet nem fogjuk föl többségnek; például HB.: „*ýſa pur* el *chomuv uogmuc*" (l. fent); „*legenec* nekí *ſeged*"; — a melléknévi, melléknévi igenévi névszói rész egyeztetetlen egyes számú alakja korábbi állapotot őriz: HB.: „mend ozchuz *varov vogmuc*"; e változat későbbről is (a kései ómagyar korból is, l. ott) mind a mai napig kimutatható.

Az igei állítmány

Az alak—jelentés—funkció összefüggései alapján mindenekelőtt három fejezet adódik: 1. Az igei (verbális) állítmány mondatbeli a l a k j á t tekintve: grammatikai eszközök kialakulása. — 2. Az igei állítmány j e l e n t é s é t tekintve: az igei állítmány tartalmi jellemzése. — 3. Az igei állítmány f u n k c i ó j á t tekintve l. a cselekvés módjával, idejével és lefolyásával foglalkozó fejezetrészt.

A grammatikai eszközök kialakulása

Ez az igei állítmány (mondatbeli) alakját tárgyaló fejezet további három alfejezetre tagolható: 1. Az igefaj képzője a verbum finitumban. — 2. A mód- és időjelek a verbum finitumban. — 3. A személy és a szám kifejezése.

A z i g e f a j k é p z ő j e a v e r b u m f i n i t u m b a n. — Míg az igealany akciójának (akcióminőségének) gyakorító, mozzanatos stb. képzős kifejezését kizárólagosan a képzők fejezete vizsgálja, a grammatikai alany szempontjából cselekvő, műveltető, szenvedő, visszaható (állítmányi funkciójú) igefaj (képzős) kifejezését azonban a szintaxisban is figyelembe kell venni; igaz: „kötelező" képzője csak a műveltető, a szenvedő, a visszaható igefajnak van, a cselekvőnek azonban nem feltétlenül; a képző ugyanis itt a nyelvérzék számára sok esetben elhomályosult; az ilyen ige mintegy ∅ képzős oppozícióban attól cselekvő, hogy nem műveltető, szenvedő, visszaható.

A c s e l e k v ő igék osztályát tekintve: a tartós-huzamos meg a gyakorító jellegű igei alapszók (imperfektív) akciójának, illetve a mozzanatos-kezdő jellegű igei alapszók (perfektív) akciójának a megkülönböztetése a nyelvtani alany szempontjából is szükségessé vált; ennek alaki kifejezését eredetileg az ősi úgynevezett képzőtlen tőigéknek meg az ugyancsak ősi igei derivátumoknak a szembenállása is segíthette; ám ez utóbbiaknak a képzett volta a nyelvérzék számára sok esetben elhomályosult, azaz az ősi tőigék meg az ősi igei derivátumok — az alaki különbség megszűntével — azonos kategóriába kerültek.

Ősi tőigéink csoportjába tartozik (a szóvég felől rendezve) az *ad, fed, tud* stb., pl. HB.: „*odutta* vola neki paradiſumut hazóá"; — *él, fal, fél, hal, hál, kel, szül* stb., például ÓMS.: „maraggun urodum / kyth wylag *felleyn*"; — *ér, fúr, jár, kér, mar, mer, nyer, vár, varr* stb., pl. ÓMS.: „O ygoz ſymeonnok bezzeg ſcouuo *ere*"; stb.

Ősi alapszóból alakult (de elhomályosult) derivátumigéink közé sorolható (a szövég felől rendezve) pl. *foga-d, hor-d, mara-d, ol-d* stb.; pl. HB.: „*munda* nekí elnıe", „*ovga* mend w bunet"; ÓMS.: „*maraggun* urodum"; — *fara-g, ino-g;* — *csóko-l, eme-l;* — *facsa-r, kísé-r;* — *köve-t, sie-t;* — *ére-z, nyú-z;* stb.; pl. ÓMS.: „en *erzem* ez buthuruth".

A korai ómagyar kor adatai alapján az egyszerű képzős cselekvő igék csoportja mellett — esetenként már az ősmagyar kortól kezdve — fontos részrendszert alkothatott a képzőbokorral alakultak csoportja is; ilyen pl. a *visel*, tkp. *vi-* (mint a *vi-sz* töve) + *-sel*, l. KTSz.: „cuetſegem [t]e *viſelled*"; l. még pl. *át-koz*, tkp. *ál-d* + *-koz;* vö. 1350 k.: *Rauaz atkozta ſeel* (MNy. 23: 33). — A deverbális származékok mellett — esetenként már az ősmagyar kortól kezdve — kiterjedt lehetett a denominális képzésű cselekvő igék állománya is (a legfontosabb típusok a korai szövegemlékekből is dokumentálhatók; egyéb eseteket l. az igeképzésről szóló fejezetben): KTSz.: „tiſctes[ſegu]t *[m]uncallec*"; KT.: „ug *ſcolanoc*", illetve ÓMS.: „wırud *hıoll* ['ürül'] wyzeul"; képzőbokorral: HBK.: „abraam. ỳſaac. ıacob. kebeleben *helhezıe*"; stb.

Ami a (cselekvő) jövevényigéket illeti: ezek az igefajok szempontjából is beilleszkedhettek a magyar igerendszerbe; így például a *bocsát* (< tör. *bošat*) a *t* végű (tárgyas) cselekvő igék csoportjába: HB.: „*bulſcaſſa* mend w bunet".

A m ű v e l t e t ő igék osztályát tekintve: a műveltető képzős igei állítmány fő funkciója a cselekvő : cselekvés relációjában elsősorban annak a kifejezése, hogy az alany okozza vagy mással végezteti a cselekvést. Grammatikai kifejezőeszköze mindenekelőtt a *-t* képző, illetve a vele alakult képzőbokrok. — A műveltető igék főbb típusai a korai szövegemlékekből már előkerülnek, föltehetően az ősmagyar kort is jellemezve: HB.: „Menỳı mıloſtben *terumteve* eleve mív ıſemucut"; HBK.: „kıt vr ez nopun ez homuſ vılag tımnucebelevl *mente*"; KTSz.: „ſcuz lean fiot ſ[c]ilut. myben chudat *mutut*"; — az *-(a)t/-(e)t* típusból: HBK.: „kınec ez nopun teſtet *tumetívc*"; KT.: „qui vleben tart chudaltus fıot . . . *etetỳ ỳmleti*"; KTSz.: „Q[u]i vymad ſagu[t] *allata*", „binut *ſyrotiatu[c]*"; — (műveltető) képzőbokorral: HBK.: „ıov felevl ıochtotnıa *ılezıe* wt"; KT.: „vleben tart chudaltus fıot. *furıſcte* muſıa"; ÓMS.: „*Walafth* vylagumtul ſydou fyodumtul"; l. még: ÓMS.: „buabeleul *kynıuhhad*"; denominálisan: HB.: „*zoboducha* wt urdung ıldetuıtvl"; stb.

A v i s s z a h a t ó igék osztályát vizsgálva: a visszaható képzős igei állítmány a cselekvő : cselekvés viszonyában annak kifejezése, hogy az alanytól kiinduló cselekvés (történés) magára az alanyra hat vissza, rá irányul. Korai ómagyar kori adataink jobbára igazi visszahatók, nemegyszer állapotváltozással is párosulva; előfordul azonban egy-egy belső történést kifejező álvisszaható értelmű is. Elsősorban az *-ik* a kifejezője; a korai szövegemlékek adatai föltehetően az ősmagyar kort is jellemzik; a visszaható értelmű ige tartós — gyakorító-műveltető oppozíciója sem ritka (*aszik : aszal; fárad : fáraszt* stb.): ÓMS.: „buol *ozuk* epedek", „en ıunhum buol *farad*"; denominálisan: „buol ozuk *epedek*" (uo.), „Scemem kunuel *arad*" (uo.); HB.: „*Horoguvec* ıſten"; ÓMS.: „*Scegenul* ſcepſegud"; KTSz.: „vrduguc *ſcurnevlen[ec]*"; stb.

A s z e n v e d ő igék osztályát illetően: a szenvedő képzős igei állítmány azt fejezi ki, hogy az alany a mástól végzett cselekvésnek mintegy az elszenvedője. Kifejezőeszköze az *-atik/-etik, -tatik/-tetik:* KTSz.: „*hiteſſec* hamar", „ozuoc *[ne]ueſteſſel*"; ÓMS.: „keſeruen. *kynzathul* uoſ ſcegegkel *werethul*", „hul yg *kynzaſſal*", „Syrolmom fuhazatum *therthetyk* kyul".

A ható értelem kifejezésének példái: HB.: „eſ num ıgg ember *mulchotıa* ez

vermut"; ilyen még: KT.: *ıllethet, leÿeſſen, maradhaſſun, ſcıulheſſen;* KTSz.: *lel[he]ſſe, mulhaſ[ſa], turhe[ſſe], [vi]ſelheſſe.* Ezek az E/3.-re vonatkoznak. A *szülhessen* típus inkább 'képes vmire' jelentésű, a *viselhesse* inkább a cselekvés lehetőségére utal.

Mód- és időjelek a verbum finitumban. — Az úgynevezett kommunikációs mozzanatokat tekintve: nyelvünk önálló életének kezdetén, az ősmagyar korban már rendelkezett a ma is meglévő mindhárom igemóddal. Az uráli alapnyelv is jelölte a feltételes módot, s a finnugor nyelveket is jellemezte a kijelentő mód múlt idejének következetes kifejezése (jelölése).

a) A kijelentő mód a magyarban jeltelen, s ugyancsak *Ø* morféma a jelen idő jele (de l. a *teszen* típust). Ősi tulajdonság a jövő idő kifejezésére a jelen időével azonos alaknak a használata. — Az *-á/-é* jeles múlt idő (egyik) előzménye az ősi (uráli, fgr.) **-i̯* praeteritum-jel, s ez már az ősmagyar kor kezdetén az önállósuló magyar nyelvrendszerbe is beletartozhatott. — Föltehető, hogy a befejezett melléknévi igenév névszói állítmányi pozícióban (eredeti funkcióját is megtartva) még az ősmagyar korban verbum finitummá értékelődött át, s a múlt idő egyik kifejezőjévé vált. — A *-t* jeles múlt idő mellett a *-t + vala* kifejezte összetett múlt már a kései ősmagyar korban kezd kialakulni.

b) A feltételes mód használatának a kialakulásában és jelölésében az ősi **-n* mozzanatos képző, illetve az *-i̯* praeteritum-jel (l. fent) a fontos tényező. A bizonytalanság, feltételesség jelentésárnyalata meg a múlt idő között föltehetően az imperfectum de conatu-n át lehetett kapcsolat. — Az ősmagyar kor végére kialakulóban van a *-t + volna* kifejezte összetett feltételes múlt idő.

c) Az alapnyelvi felszólító **-k* módjel az ősmagyar kor elejére ugyancsak az előző korszakok öröksége. Nem zárható ki, hogy az E/2. eredetileg jelöletlen a magyarban, s az ige nyomatékosan ejtett puszta töve szolgált a szigorúbb parancs kifejezésére. — A felszólító módjel meg az egész felszólító paradigma ősmagyar kori alakulása összefügg azzal is, hogy az alapnyelvi **-k* módjel eredetileg egybeesett a **-k* folyamatos melléknévi igenévképzővel, sőt az utóbbiból az ősmagyarban keletkezett múltidő-jellel is; a felszólító módjel azonban alakilag eltérően fejlődött (l. részletesebben: 104, 106, 111, 145).

Megállapítható, hogy igemód- és -időrendszerünket a kezdetektől fogva az jellemzi, hogy egyrészt a *Ø* morféma mind az igemódok, mind az igeidők sorába funkciós rendszertagként épülhet be, másrészt, hogy a *Ø* morfémához képest testes igemód- és igeidőjelek egymást kizáró érvénnyel jelentkeznek a verbum finitumban (az igetőn): azaz az igetövet vagy csak módjel, vagy csak időjel követheti. (Részletesebben l. 104.)

A személy és a szám kifejezése a verbum finitumban. — Ami a személy és a szám kifejezését illeti: az 1., 2., 3. személyű alanyra utaló személyragok már az ősmagyar kor elején is használatosak lehettek, s — az uráli nyelvek tanúsága szerint — személyes névmásból alakulhattak; eredetileg ugyanis csak a puszta igető szerepelt állítmányként, s a személyes névmás az igető kifejezte állítmánynak volt az alanya. Minthogy azonban a 3. személyű ige mellett sok esetben nem a személyes névmás, hanem más névszó tölti be az alany funkcióját, ilyenkor a 3. személyű igealak „ragtalan"

maradt, következőleg az E/3.-ben névmási eredetű r a g o s : (névmástalan) r a g t a l a n kettősség állhatott elő. Az ősmagyarban a személyrag nélküli igei állítmány mellett szól a mai E/2. *kérj, mégy;* E/3. *kér, vár; kért, várt; kérne, várna* forma, illetve DömAd.: *Ma u o g;* VárReg. 13.: *Numh i z;* ÓMS.: „ne *leg* / kegulm mogomnok"; KTSz.: *uagun, lefcen, legen.*

A személyragok kezdetben számmegjelölés nélkül inkább csak a személyre utalhattak, hisz a *-k* többesjel (funkciója) föltehetően csak az ősmagyar kor folyamán alakult ki. A verbum finitum morfémaszerkezete tehát: tő + mód- vagy időjel + személyrag, ahol minden grammatikai funkciót külön elem, illetve funkcióval bíró *Ø* morféma fejezett ki (l. 104).

Az igei állítmány tartalmi jellemzése

Az állítmány jellemzése az általa kifejezett jelentéstartalom fontosabb mozzanatai alapján is lehetséges. E mozzanatok jórészt körülhatárolhatók, de nemegyszer más mozzanattal (mozzanatokkal) érintkezhetnek; az azonosnak vehető kategóriákon belül számos átmenet lehetséges.

E némiképp szófaji természetű vizsgálódásban figyelembe vehető a cselekvés irányulása, a mozgásképzetek megléte vagy hiánya, továbbá a cselekvés, történés stb. külső vagy belső (lelki) jellege stb. (E szempontoknak a részletezőbb alkalmazására a kései ómagyar kori, bőségesebb nyelvi anyaggal kapcsolatban kerülhet sor.)

A korai ómagyar korra vonatkozólag előbb a tárgyas, illetve a tárgyatlan cselekvéstípusok közül említünk néhányat, majd az adatolt fogalomkörök szerint jellemezzük az állítmányt, így például az alanynak a mozgással, az érzékeléssel, a tudati tevékenységgel kapcsolatos szerepét érintve.

A) T r a n z i t í v cselekvéstípusok: a cselekvés általános kategóriáját kifejezve: ÓMS.: „Sydou myth *thez*"; KTSz.: „[bi]ſſunſagut [b]inucrevl *teun*", „tiſctes[ſegu]t *[m]uncallec*"; l. még: HB.: „*terumteve* eleve mív ıſemucut"; — (konkrét[abb] jelentéstartalommal): HB.: „*evec* oz tiluvt gimılſtwl"; KTSz.: „ſcuz lean fiot *f[c]ilut*"; — az utódnevelés gyakorlati tevékenységi köréből: KT.: „vleben *tart* chudaltus fiot. *furıfcte muſra. etetŷ ỳmleti*"; KTSz.: „[hi]tuan puſtobe[l]e *tacaruta*"; — büntetés, konkrét testi ráhatás: ÓMS.: „keſeruen. *kynzathul* uoſ ſcegegkel *werethul*"; — az alany célszerű (termelő, átalakító stb.) tevékenységet folytat (esetleg szerszámot, különféle segédeszközt stb. is felhasználva); vö. JókK. 94—5: „nem hỳmtenek ſem *aratnak*", de l. korábbról: TÖ.: *Aratas* szn.; (átvitt értelemben:) KTSz.: „me[necnec] eget [m]ege *turied*"; egyéb gyakorlati tevékenység: az alany a cselekvés tárgyát (különféle szándékkal) elrendezi: HBK.: „ur uvt . . . ıacob. kebeleben *helhezıe*"; ÓMS.: „*Walaſth* vylagumtul ſydou fyodumtul"; irányítja: HB.: „*vezeſſe* wt paradıſũ nugulmabeli"; ráirányítja a figyelmet: KTSz.: „myben chudat *mutut*"; — többé-kevésbé élénk lehet a cselekvőnek meg a cselekvés tárgya érintkezésének a képzete: HBK.: „kınec oz nopun teſtet *tumetívc*"; KT.: „quıt ſceplev nem *ıllethet*", illetve HB.: „turchucat *mıge zocozţıa vola*"; igeneves formában: ÓMS.: „*fugwa / huzţuzwa wklelue / kethwe /* ulud"; — a cselekvés (tartalmának) lefolyása, megtörténte egyértelműen a cselekvő felől, illetve a cselekvő felé irányulva jut érvényre: HB.: „*odutta vola* neki paradıſumut hazóá", „*veteve* wt ez muncaſ vılagbele", ill. KTSz.: „cuetſegum huz[i]ad *weged*"; — a tárgyas cselekvés állapotváltozást idézhet elő: HBK.: „ıov felevl ıochtotnıa *ılezıe* wt"; ÓMS.: „*huzţuzwa wklelue / kethwe / ulud*"; — átvitt jelentéstar-

talmat kifejezve: KTSz.: „cuetſegem [t]e *viſelled* ['elvállald, teljesítsd']"; stb. l. még alább is.

B) Intranzitív cselekvés-, létezés-, történéstípusok: a történés, létezés kezdetére utalóan: KTSz.: „bulch aſſcu[n]noc vg[o]n *ielunel*", „gukeritul . . . *ſarmazal*", „fiu · tule *ſculet* · *nen* [ɔ: ? *ſculeteuen*]"; — történés, létezés tartamára vonatkozólag: ÓMS.: „eggedum *ıllen*", „wırud *hıoll* wyzeul"; állapotváltozást is kifejezve: ÓMS.: „buol *ozuk* epedek", „fyom merth *hol* byuntelen"; — különféle testi, fizikai érzet jelöléseként: ÓMS.: „en ıunhum buol *farad*", „buol ozuk *epedek*", „en ıumhumnok [!] bel bua quı ſumha nym . . . *hyul*".

Az állítmány néhány fogalomkör szerinti jellemzése. — A korai ómagyar adatok alapján néhány fontosabb kategória megállapítható.

a) Mozgást kifejező állítmányok: a mozgás körülményeire utalóan (átvitt értelemben is): az alany a mozgást lehetővé teszi, illetve nem akadályozza: HB.: „*zoboducha* wt urdung ıldetuıtvl"; HBK.: „kıt vr ez nopun ez homuſ vılag tımnucebelevl *mente*", de: KT.: „vleben *tart* chudaltus fıot"; — a mozgás kezdeti szakaszát tekintve: KTSz.: „*tamag* Gabr[iel]"; az alany (folyamatos) térbeli helyváltoztatását kifejezve: HB.: „ıſa eſ num ıgg ember *mulchotıa* ez vermut. yſa mend ozchuz *ıarov vogmuc*"; — sajátos mozgásformát jelölve: ÓMS.: „Scemem kunuel *arad*", „Syrolmom fuhazatum *therthetyk* kyul".

b) Az alany tevékenysége az érzékelés: ÓMS.: „*erzem* ez buthuruth"; távolabbról: KTSz.: „[v]araſat *mege lel[he]ſſe*"; az érzékszervi működés kiemelésével: HB.: „*Hadlaua* choltat", „*Latıatuc* feleym"; ÓMS.: „ſyrou anıath *thekunched*".

c) Néhány tudati cselekvéstípus: a megismeréssel kapcsolatban: HB.: evt
„Hadlaua choltat . . . ge *feledeve*"; KT.: „mynt ıı *eſmerıuc*", „*Tudyuc* . . . evt
⟨le⟩ ıſcuz leannac"; — az alany beszédtevékenységére utalóan: HB.: „*munda* nekí elnıe", „*keaſſatuc* uromchuz"; KT.: „ug *ſcolanoc*"; távolabbról: HB.: „Heon *tılutoa* wt ıg fa gımılcetvl"; ÓMS.: „. . . kyt nıha *egyre*"; KTSz.: „bezzug ozноc *[ne]ueſteſſel*"; — az alany ún. belső (érzelmi) cselekvésének rögzítéseként: HB.: „*Horoguvec* ıſten"; KTSz.: „*hiteſſec* hamar", „vrduguc *ſcurnevlen[ec]*", „Bezzug ſegut eſ ez ygnec *kiuania*"; ÓMS.: „kyth wylag *felleyn*"; — explicit (külső) megnyilvánulással: KTSz.: „binut *fyrotiatu[c]*"; ÓMS.: „ſyrolmol *fepedyk*"; — az alany tevékenysége egyben a vallással, vallásossággal kapcsolatos: HB.: „*ıorgoſſun* w nekı", „*Wımagguc* uromc ıſten kegılmet"; stb.

Néhány mozzanat a létige jelentéstanából. — A cselekvést a legtágabb értelemben véve a létige az állapotot jelentő cselekvő igék egyik alfajának tekinthető. Ősi örökség a finnugor korból.

Létezést vagy ennek tagadását fejezve ki: 'konkrét dolog, fogalom stb. léte észlelhető': KTSz.: „Ihul *uagun* ſceuz leannoc lacadalma"; 'elvont dolog, fogalom stb. léte észlelhető': KT.: „hýrunc benne ne *leyeſſen*".

Határozós (kötött, kötöttebb) szerkezetben: 'vmilyen magatartást tanúsít: mellette áll': KTSz.: „vr *te veled wagun*"; 'vmivé válik, lesz': HB.: „eſ *levn* halalnec eſ puculnec *feze*"; stb.; ezeket l. az igés szerkezeteknél is.

(A létige egyéb szerepben: 1. Segédigeként: a névszói-igei állítmány igei

részeként, l. ott. 2. Segédigeként: más igék módjának, idejének, esetenként egyéb körülményeinek a kifejezésére szolgáló igeként: HB.: „mıge *zocoztıa vola*", *odutta vola* stb.; l. alább.)

Az igei állítmány a cselekvés stb. módjának, idejének és lefolyásának szempontjából:

Módjel nélkül. — Módjel nélkül az alábbi kategóriák adódnak:

A) Kijelentő mód jelen idejű állítmány:

Bár a kijelentő mód jelen idő E/3. a legtöbb igében nyelvtörténetünk egész folyamán (az ősmagyar korban is) jelöletlen, mégis egy részrendszerben *tesz : teszen; vagy : vagyon* megfelelés jelentkezik (l. ott).

A kijelentő mód jelen idejű állítmány mindenekelőtt a valóságos, az időszerű jelen kifejezője: ÓMS.: „*Walaſth* vylagumtul ſydou fyodumtul", „Sydou myth *thez* turuentelen"; — az élőbeszédben természetszerűleg az 1., 2. személyű igehasználattal párosulhat: [paradigmatikusan:] KTSz.: „ment en *tudum*) fugadotianoc l[eni] eſ *eſmerum*"; HBK.: „kınec ez nopun teſtet *tumetívc*"; HB.: „*Latıatuc* feleym zumtuchel", „Hug eſ tıv *latıatuc* ſzumtuchel"; KTSz.: „bınut *ſyrotıatuſc]*"; stb.

Az állítmány a beszélés jelenében is érvényes tartós—huzamos—gyakorító (imperfektív) cselekvés, történés szerepében: ÓMS.: „keſeruen. *kynzathul* uoſ ſcegegkel *werethul*", „wırud *hıoll* wyzeul"; — sajátos (tartós) érzelem, lelkiállapot tükrözőjeként: ÓMS.: „ſyrolmol *ſepedyk*. buol *ozuk epedek*", „Scemem kunuel *arad* en ınnhum buol *farad*", „*Scegenul* ſcepſegud", „Syrolmom fuhazatum *therthetyk* kyul"; l. még: KTSz.: „Bezzug ſegut eſ ez ygnec *kiuania*".

Általános, minden időre érvényes (vagy annak tartott) igazság, hittétel, szentencia rögzítésében: HB.: „eſ num ıgg ember *mulchotıa* ez vermut"; KT.: „*Tudyuc latıuc* ⟨le⟩ ‖ſcuz leannac", „de qui legen neky atıa ozut nem *tudıuc*", „Ez oz ỹſten . . . quit ſceplev nem *ılletheť*".

Az átképzeléses előadásmód praesens historicumaként (általában idézeti megoldással): KT.: „ug ſcolanoc . . . Tudyuc latıuc ⟨le⟩ ‖ſcuz leannac qui vleben *tart* chudaltus fiot. *furıſcte muſra.etetý ymleti*"; KTSz.: „ezen ſcovol iduzleg . . . [mi]loſtual teles vr te veled *wagun*", „ozun keppe[n] ſcola . . . *latuc* vy latecuot (ə: latotuot] ſcuz lean fiot ſ[c]ilut . . . eſ ana *tartia* uleben".

B) A kijelentő mód jövő idejű állítmány:

A kétfajta jövő idejű állítmány közül az egyik jelöletlen, a másik *-nd* jellel alakult.

a) A kijelentő mód jelen idejű alakkal megegyező jelöletlen igealak használata a jövő idő kifejezésére — mint láttuk — nyelvünknek ősi sajátsága; mindenekelőtt a biztosra vett jövőre vonatkozik; például HB.: „halalnec halaláál *holz*"; ÓMS.: „en ınmhumnok [!] bel bua qui ſumha nym . . . *hyul*"; a létige föllhasználásával: KTSz.: „e nem *leſcen*"; — külön kiemelődhet a mondat tartalmának (a halál bekövetkeztének) a jövőbeni érvényére utalás: ÓMS.: „ſyom merth *hol* byuntelen" [tudniillik most még él, de biztosan meg fog halni]; „huztuzva wklelue / kethwe / *ulud*" [most még él, de bizonyosan megöletik].

b) A korai ómagyar korban jelentkezik külön az esetleges, a feltételes jövő idő kifejezése: a latin futurum exactumnak is megfelelve a momentán, illetve

inchoatív elemekből átértékelődött *-nd* jeles jövő idő (rendszerint mellékmondatban); a HB.: *emdul* 'enni fogsz' a képzőnek még az eredetibb változatát *(-amod/-emed)* őrzi (az MvS.: *hallandia* pedig már a végső formát idézi).

A kétféle jövő közti különbségnek együttes tükrözője a HB. mellékmondati meg főmondati példája: „ýſa kí nopun *emdul* oȝ gımılſtwl. halalnec halaláál *holȝ*".

A cselekvés, történés, létezés lefolyását tekintve a biztosra vett jelen kifejezésére a kijelentő mód jelen idejű ige(alak) imperfektív lefolyású *(hal, hull, leszen)*, a feltételes, esetleges (mellékmondati) jövő rögzítésében azonban a perfektív (igekötős) forma is szerephez juthat; vö. MvS.: *el viuend, meg elend* (ölend).

C) A kijelentő mód múlt idejű állítmány a következő alakokban fordul elő:

a) A *tőn, lőn* típusú (elbeszélő vagy történeti) múlt. — Ezekben a **tëŭ* (< **tëγ*) változat a verbum finitum E/3.-ban *-n* raggal egészült ki: KTSz.: „[bi]ſſunſaguſ. [b]inucrevl *teun*", „Eȝ *levn* vy ignec. chud[aia]".

b) Az *-á/-é* és a *-t* jeles múlt. — Az *-á/-é* jeles múlt (elbeszélő vagy történeti múlt) előzménye, az ősi *i* jeles múlt idő föltehetően még az ősmagyar korban a jelennel kapcsolatba nem hozott úgynevezett elbeszélő (általános) múltat kezdte jelölni; ugyanakkor a belső fejleményű (igenévi eredetű) *-t* jeles múlt az előbeszédben a jelen vonatkozású, a jelenre befejezett történés, cselekvés következtében létrejött állapotot, illetve később — főleg a tartós-huzamos igék *-t* jeles múltja — magát az állapotot létrehozó múltbeli cselekvést, történést is kifejezhette. (A kétféle múlt keveredése már a korai ómagyar adatokban is megfigyelhető.)

Az *-á/-é* jeles múlt példái elsősorban a 3. személyre vonatkoznak (azzal kapcsolatosak): HB.: „*Engede* urdung ıntetvınec"; ilyen még: *evec, feledeve, hadlaua, Horoguvec, munda, mundoa, terumteve, veteve;* HBK.: *mente;* KT.: „ug *ſcolanoc";* KTSz.: „Q[u]i vymad ſagu[t] *allata";* ilyen még: *lata, lele, ſcola, ſcurnevlen[ec], tekunte;* ÓMS.: „kyt nıha *egyre";* ilyen még: *ere* (uo.). — Az *-á/-é* jeles múltnak némi beszélt nyelvi szerepe is lehetett (a *-t* jelessel szemben); erre következtethetünk a KTSz.: *[m]uncallec* 1. személyű, ill. a *ielunel, ſarmazal* 2. személyű alakok alapján. — Sajátos, hogy az *-á/-é* jeles múlt kifejezésében kizárólag imperfektív (befejezetlen) lefolyású (igekötő nélküli) igealakok jelentkeznek. Igaz, az ÓMS. *egyre* (ígére) imperfektív érvényű adata a latin *pro-misit* alapján lehetne perfektív (igekötős) is, például *mëgé ígére*, ám ennek verstani, szótagszámi akadálya volna.

c) A *-t* jeles múlt korai ómagyar adatai: KTSz.: „Qui *ſc[ilu]t* dychev ſegut", „[hi]tuan puſtobe[l]e *tacaruta*". Ennek az időnek a beszélt nyelvi kompetenciájára vonatkoztatható a KTSz. idéző-idézet formációja, ahol az elbeszélő (történeti) idéző mondat után az idézetben beszélt nyelvi jelen és beszélt nyelvi múlt idők váltakoznak: „oȝun keppe[n] *ſcola* [történeti vagy elbeszélő »idéző« múlt] . . . *latuc* vy latecuot [ɔ: latotuot] ſcuȝ lean fiot *ſ[c]ilut.* myben chudat *mutut:* eſ ana *tartia* uleben".

d) A *ø* + *vala* típusú befejezetlen vagy folyamatos (összetett) múlt idő. — (A latin praeteritum imperfectum fordításaként l. a kései ómagyar korban.) HB.: „Eſ oȝ gımılſnec wl keſeruv uola vıȝe. hug turchucat *mıge ȝocoȝtıa vola";* az állítmány értelme: 'majdnem megszakasztotta', tulajdonképpen imperfectum de conatu: az eredményre, a befejezésre el nem jutó cselekvés, történés kifejezésének a funkcióját tölti be. — A példabeli állítmány annyiból

„szabálytalan", hogy a múltbeli cselekvés folyamatosságának, befejezetlenségének megfelelően tartós-huzamos (-folyamatos) történésű igeforma *(zocozta vola)* természetesebb volna, hiszen a *mige*-nek perfektiváló szerepe van.

e) A *-t* + *vala* típusú múlt (régmúlt). — A kései ómagyar korban főleg a latin praeteritum perfectum visszaadására szolgál (l. ott). A HB. „*odutta vola* neki paradiſumut hazóá" példája a latin „delectabilem domum dederat ei dominuſ ſcilicet paradiſum" minta közvetlen fordítása lehet. Más korai ómagyar példa (a létigével alakulva): KT.: „rohtonc ez nem *levt wala*". Az igeidő
'noc
régmúlt jellegére itt a közvetlen előzményként álló *wylag*'' *kezdetutul fugua* időhatározós szerkezet utalhat.

Módjellel. — Módjellel az alábbi kategóriák alakultak:

A) Feltételes mód jelen idejű állítmány:

A feltételes módú állítmány a *ha* kötőszós mellékmondatban természetes, nem zárható ki azonban a főmondatban sem: „KT.: „ha ỹſten ev num uolna . . . benne bỹnut *lelhetneỹnc*". — A HB.: „Ge mundoa nekí meret nũ *eneỹc*" mellékmondatában a feltételes jelen óhajtást, kívánságot (s talán figyelmeztetést) is kifejez, s elfogadható a felszólító módú igealak helyett; e jelenség talán összefüggésbe hozható a kései ómagyar kori *hogy*-os mondatok felszólító helyetti feltételes módhasználatával; ez utóbbiban azonban alkalmasint latin hatás is érvényesülhetett; vö. JókK. 43: „frat[er] lleo meghalla es hatmege veppek ·/· hogỹ *ne bantana* ['bántsa'] ʒent ferenczet" : . . . *ne impediret* . . .; részletesebben l. a kései ómagyar kor tárgyalásánál.

B) Felszólító mód jelen idejű állítmány:

A felszólító módú igealak önálló (főmondatbeli) használata értelemszerűen az 1. és 2. személyű alannyal kapcsolatos — az élőbeszédet is idézve. (Főmondatnak tekinthetjük a mellérendelő viszonyban álló tagmondatokat is.)

a) Lássuk előbb 1. személyű alany esetén. Ritmikusan alkalmazott buzdításszerű főmondatban, más-más szereplőre vonatkoztatott *hogy*-os mellékmondat élén: HB.: „*Wimagguc uromc ıſten* kegılmet ez lelıc ert. hug . . .", „Eſ *vimagguc ſzen achſcın marıat. eſ bovdug michael archangelt.* eſ *mend angelcut.* hug . . .", „Eſ *uımagguc ſzent peter urot* . . . hug . . .", „Eſ *vimagguc*
omuc
mend ſzentucut. hug . . ."; HBK.: „*uımagguc* ez *ſcegın ember* lılkı ert . . . hug . . .".

b) 2. személyű alany esetén a főmondat értelme például fölhívásszerű kérelem: HB.: „*keaſſatuc* uromchuz charmul"; — (nem feltétlenül teljesülhető) kívánság, óhaj: KTSz.: „feld[e]n menỹun eſ *minleſſed* [ɔ: *miuleſſed*]". — Kifejezhet konkrét utasítást, feladatkört, akár részletezve is: KTSz.: „*tamag* Gabr[iel] eſ cuetſegem [t]e *vifelled* . . . cuetſegum huz[i]ad *weged* me[necnec] eget *[m]ege turied* tu[b] ſulgad eſ ne *legen*"; — a főmondat gyakorlatilag könyörgő formula, óhajtó, esdeklő színezettel (a teljesülés reményében): ÓMS.: „ſyrou aniath *thekunched* buabeleul *kynıuhhad*"; a kizáró vagylagosság érvényével: ÓMS.: „*Keguggethuk* fyomnok / . . . owog halal kynaal / anyath ezes fyaal / egembelu *ullyetuk*"; ugyanebben a kategóriában a szembeállítás keretein belül 2. és 3. személyű alany a szereplő: ÓMS.: „*Wegh* halal engumet / eggedum *ullen*", „*Keguggethuk* fyomnok / ne *leg* / kegulm mogomnok". — A KTSz.: „ozноc *[ne]ueſteſſel*"; ÓMS.: „de num ualallal / hul yg *kynzaſſal*" 2. személyre vonatkoztatott szenvedő állítmánya gyakorlatilag a 3. személyű, határozatlan

alanyú, cselekvő értelmű felszólító módú variáns egyenértékese: 'annak nevezzenek', 'így kínozzanak'.

c) A felszólító módú 3. személyű igealak mindenekelőtt mellékmondatban jelentkezik, nemegyszer *-hat/-het* képzős változatban: KT.: „ez nem levt wala. hug ſcuz lean. fiot *ſciulheſſen* ſcuz ſegnec tukere. tiſtan *maradhaſſun* ei nekunc hyrunc benne ne *leyeſſen*"; KTSz.: „vr iſten u[g]ſcola . . . *leg* {? *leg[en]*} en ſceretev [h]yu ſulgam. qui [e]n cuetſegum *[vi]ſelheſſe* angol[u]cnoc corat [ha]mar *ele mulhaſ[ſa]* [men]ecnec eget *mege turhe[ſſe]* nazaret [v]araſat mege lel[he]ſſe".

d) A felszólító módú igés mellékmondatok tartalmi jellegét a szövegek vallásos műfaji hovatartozása szabja meg. Így a HB., HBK. könyörgésformulái az elkövetett bűnök megbocsátását, a feloldozást, ehhez a túlvilágiak segítségét, végső soron a kedvező túlvilági fogadtatást célozzák. — A KT., KTSz., ÓMS. felszólító mellékmondatai is a vallásos (bibliai) hittételekkel (a szűzen fogantatással, az angyali üdvözlettel, Krisztus születésével, halálával) kapcsolatosak: e mondatok nemegyszer a választékos, emelkedett hangulatú ritmikus próza (parafrázis), sőt a műköltészet szintjét képviselik. Példák: HB.: „. . .hug *iorgoſſun w* neki. ei *kegiggen.* ei *bulſcaſſa* mend w bunet", „. . . hug *uimaggonoc* erette", „. . . hug *ovga* mend w *bunet*"; HBK.: „. . . hug ur uvt kegilmehel abraam. ÿſaac. iacob. kebeleben *helhezie.* hug birſagnop iʋtua . . . iov felevl iochtotnia *ielezie* wt"; ÓMS.: „maraggun urodum / kyth wylag *felleyn*".

e) A KT.-beli mellékmondat kitett felszólító módú segédigéje föltehetően
hot
''
latinizmus: „qui *legen* neký atia ozut nem tudiuc"; e kategóriát l. a kései ómagyar kornál is.

Ami a cselekvés, történés, létezés lefolyását illeti: a korai ómagyar korban a felszólító módú igék zömükben imperfektív lefolyásúak (l. fent); ám az igekötővel (vagy annak előzményével) ellátott perfektív lefolyású változatok is dokumentálhatók: KTSz.: „angol[u]cnoc corat [ha]mar *ele mulhaſ[ſa]* [men]ecnec eget *mege turhe[ſſe]* nazaret [v]araſat *mege lel[he]ſſe*"; ÓMS.: „buabeleul *kynuuhhad*".

Az alany és az állítmány egyeztetése

Az alany és az állítmány mondattani kapcsolatát az utóbbi fejezi ki úgy, hogy az igei személyragok (illetve a többes szám jelei) utalnak az alany személyére és számára. A névszói állítmány, illetve a névszói-igei állítmány névszói része értelemszerűen csak számban egyezhet meg az alannyal (l. alább).

Az (alaki) egyeztetés (kongruencia) jelensége. — Az alaki egyeztetés az alany alakjának függvényében vonatkozik személyére és számára.

A) Az alany személyére utalás ősibb, természetes fejlődés eredménye lehet, hisz az igei személyragok részben közvetlenül a puszta igealakhoz kapcsolódó személyes névmásokból agglutinálódtak. — Ugyanakkor az alany és az (igei) állítmány közti viszony kifejezésének egyszerűbb, ugyancsak ősi módja (az önálló személyes névmás + személyragtalan igealak) az ősmagyarban még

használatos lehetett; paradigmatikusan: *(én, te, ő) vagy;* e szerkesztésmóddal korrelatív az *(én, te, ő) nagy* kifejezésforma. — Egyébként az eredetibb személyragtalan igei állítmányra utal a *vár, várt, várna, várj* típus is, továbbá még a korai ómagyarból is kimutatható ÓMS.: *leg* ~ KTSz.: *legen* ingadozástípus is; a személyragtalan igealakok továbbélésének közvetett bizonyítéka a későbbi, képzői eredetű személyragok agglutinálódási lehetősége (E/1. *-k;* E/2. *-sz, -l;* E/3. *-n*): ezek csak közvetlenül szótagzáró pozícióban értékelődhettek át, következőleg előttük más személyrag léte kizártnak tekinthető. (Mindezekre l. 122.)

B) Ami a s z á m b e l i megegyezést illeti: a finnugor alapnyelvben aligha volt (kötelezően) általános az alanynak meg az állítmánynak a számbeli megegyezése, hiszen például a személyes névmásoknak közös alakjuk volt az egyes meg a többes számra is; mondhatni, hogy a fejlődés korábbi szakaszában a személyragok számjelentés nélkül vonatkoz(hat)tak a személyre. A *-k* többesjel funkciójának kialakulásával azonban az ősmagyar kor elejére kétféle többes szám is elképzelhető az igeragozásban az állítmányi szerep kifejezésére: egyrészt a puszta személyragtalan igealak kaphatott többesjelet: *(én, te, ő) vár : (mi, ti, ők) váro-k,* másrészt a személynévmásból alakult személyragok is fölvehették: *(mi, ti, ők) váru-n-k, vár-to-k* típus; vö. ezzel, hogy az *-ik (tör-i-k)* személyrag azonos a névmásból *-k* többesjellel keletkezett T/3. raggal *(nézi-k).* — A névszói, a névszói(-igei) állítmány esetében a számbeli egyeztetés a többes számra vonatkozólag nyilvánvalóan későbbi fejlődés eredménye: a főnévi állítmányokon indulhatott meg (ezt ugyanis könnyebb fölfogni egyedek többségének), s innen terjedhetett át a melléknévi stb. állítmányra.

A z i n k o n g r u e n c i a j e l e n s é g e. — A kongruencia lényegében alaki egyezés: az egyeztetett tag az úgynevezett irányító tag alakját formázza. Az egyeztetett tag azonban esetlegesen az irányító tagnak nem az alakjához, hanem a jelentéséhez igazodik; az értelmi egyeztetés (tulajdonképpen inkongruencia) az alaki egyezés rovására jelentkezik.

Az értelmi egyeztetés a finnugor nyelvekben is regisztrálható, főleg a gyűjtőnévi kategóriához kapcsolódva; vö. finn N. *vaimoväki vaam puhlistaavat vähä tota kyäkki huanetta* 'a fehérnép csak ritkán takarítják azt a konyhát' (I. OK. 29: 37); vog. É. *māχ̮ēm lāweyət* '(a) nép mondják' (uo.), *χ̮ōnt wotəmtawesət* 'a sereg elpusztultak' (uo.); vog. P. *potwujkul ētkatsət* 'a madár összegyűltek' (38); vö. még vog. KL. *mȩm ľüľt* 'az ember rosszak' (37); vog. K. *tan, χ̮urəm jeγpōwəńśt, χ̮wōlsət* 'ők, a három fiútestvér, ottmaradtak' (44); de vö. finn *hänellä o n siniset s i l m ä t* 'neki kék *szemek van';* — több alany esetén: vog. P. *šakəľeχ̮ joå kwēr̄χ̮ tīləmləsya* 'a szarka és a varjú elrepült [duális]' (41), vog. K. *kāsät, põwät juw-joχ̮tsüγ* 'öccse és fia visszajöttek [duális]' (uo.); l. még: vog. É. *kāsəŋ ruś, kāsəŋ māńśi pussən akw wit ajēγət* 'minden orosz, minden vogul, valamennyien ugyanazt a vizet isszák' (45).

Az alany és az állítmány egyeztetése a korai ómagyar korban:

A) A s z á m b e l i egyeztetés fő szabálya a következőképpen érvényesül: egyes számú alany esetén az állítmány is egyes számú: HB.: *Horoguvec ıften,* „ıſa eſ num ıgg *ember mulchotıa* eꝫ vermut"; KTSz.: „Ihul *uagun* ſceuꝫ leannoc *lacadalma*"; — névszói(-igei) állítmánnyal: HB.: „Eſ oꝫ gımılſnec wl *keſeruv uola vıze*"; KT.: „*qui legen* neky *atıa*". — Többes számú alanyhoz többes számú állítmány tartozik: KTSz.: „[q]ui mia *vrduguc ſcurnevlen[ec]*"; illetve HB.: *Kıc ozuc.*

A fő szabálytól eltérések is lehetségesek, elő is fordulnak. Az alany és a névszói-igei állítmány névszói része közti egyeztetéskor: egyes számú a főnévi névszói rész akkor, ha anyagnév, vagy ha az egyedi nevet nem fogjuk föl többségnek: HB.: „ýſa *pur eſ chomuv uogmuc*", „*legenec* nekí *ſeged*"; — a melléknévi, melléknévi igenévi névszói rész egyeztetetlen egyes számú alakja korábbi állapotot tükröz: HB.: „yſa mend oʒchuʒ *ıarov vogmuc*"; e változat későbbről is (a kései ómagyar korból is) mind a mai napig kimutatható.

B) A személybeli egyeztetés fő szabálya a következőképpen érvényesül: az állítmány személyben (is) megegyezik az alannyal: ÓMS.: „*en erʒem* eʒ buthuruth"; KTSz.: „cuetſegem *[t]e viſelled*"; KT.: „*qui* vleben *tart* chudaltus fıot", „*eʒ* nem *levt wala*"; — névszói(-igei) állítmány esetén a személybeli egyeztetést a segédige fejezi ki: KTSz.: *aldut uog te;* KT.: „ha *ýſten ev* num *uolna*". — Implicit alannyal hasonló az egyeztetés: HB.: „ýſa kí nopun *emdul* oʒ gımılſtwl. halalnec halaláál *holʒ. Hadlaua* choltat terumteve ıſtentvl. ge *feledeve. Engede* urdung ımtetvınec. eſ *evec* oʒ tıluvt gımılſtwl. eſ evt oʒ gımılſben halalut *evec*"; KT.: „*Tudýuc latıuc* ⟨le⟩ ||ſcuʒ leannac"; ÓMS.: „anyath eʒes fyaal / egembelu *ullyetuk*"; KT.: „ug *ſcolanoc*"; l. még névszói-(-igei) állítmány esetén: ÓMS.: *Volek ſyrolm thudothlon;* KTSz.: „*leg* {*? leg[en]*} en ſceretev [h]yu *ſulgam*"; stb.

Irodalom

Papp: MNyj. 3: 3—28; Hajdú, FgrNNy. 102—4, 113—7, BUNy. 57—61, 71—8, 81, 136—44, UNyA. 144—8, 167—8; Deme: IgGrSzem. 16, 106; Benkő, ÁrpSzöv. passim; Bárczi, TihÁl. passim; Lakó, FgrMond. 8—20. — Az alany: Klemm, TörtMondt. 35—40, 138—42, 145—7; B. Lőrinczy, KTSz. 139—40; Berrár, TörtMondt. 73—5, MNyT. 429—30. — A névszói, a névszói-igei állítmány: Klemm: MNy. 23: 328—41, TörtMondt. 44—55, 154—6, NyK. 46: 386—401, Pais-Eml. 224—30; B. Lőrinczy, KTSz. 123; Tompa: MNy. 49: 128—40; Károly: NytudÉrt. 10. sz. 87—92, 103—6, 127—33, 137, 145—8; Temesi: Pais-Eml. 243; Berrár, Tört Mondt. 75—8, MNyT. 430—1; Balázs: IgGrSzem. 8, 10, 11; Rácz: MNy. 70: 390—1. — Az igei állítmány: Klemm, TörtMondt. 40—4, 62—111; B. Lőrinczy, KTSz. 123—39; Berrár, TörtMondt. 78—83, 175—7; Bárczi, MNyÉletr. 161—6, 168—70; Balázs: IgGrSzem. 7. — Az alany és az állítmány egyeztetése: Klemm, TörtMondt. 147—56; B. Lőrinczy, KTSz. 139—40; Berrár, TörtMondt. 83—4, MNyT. 431—2; Bárczi, MNyÉletr. 69—70; Rácz: NytudÉrt. 83. sz. 477—82, MNyTK. 149. sz., Egyezt.; Kálmán: I. OK. 29: 33—46.

AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK: AZ IGEI SZERKEZETEK

Írta: R. Hutás Magdolna

Az ősmagyar kor kezdetén az alanyt, állítmányt és egyéb mondatrészeket tartalmazó bővített mondat már megvolt. A mondat állítmánya igei természetű volt még akkor is, amikor állítmányként igenév, illetőleg névszó, általában ambivalens természetű, azaz más helyzetben névszóként értékelhető szó szerepelt. Igei szerkezetről attól kezdve beszélhetünk, amikor kialakult a ragozott ige, s az ige és az igenév elvált egymástól. A ragozott ige kifejezte az igealanyt. Az általános és határozott igeragozás fokozatosan elkülönült. A határozott igeragozás bizonyos formában utalt a 3. sz. tárgyra is. (L. 632—46, ill. 667—9.)

Mivel az ősmagyar kornak nevezett korszak nagy és eseményeiben bonyolult időtávlatot fog össze, az igéknek és bővíthetőségüknek a kérdését csak nagyobb nyelvi tendenciák érintésével tárgyalhatjuk. Abból az elgondolásból indulunk ki, hogy még az ősmagyarban is léteztek irányultság nélküli, bővíthetetlen és irányultságot tartalmazó, bővíthető közös igei és igenévi tövek; azt is tudjuk, hogy szemantikailag igen-igen kevés igéről állíthatjuk, hogy teljesen irányultság nélküliek voltak, vagyis se alanyi, se határozói, se tárgyi bővítményük nem volt. Ilyen volt például a *fagy*, *vész*. Tekintetbe véve, hogy valószínűleg már az ősmagyar kor kezdetén alapnyelvi örökségként élt a jelöletlen tárgy, és az ősmagyar hangrendszernek megfelelő hangalakjában az *-n*, *-t*, *-á/-é* és *-l* helyhatározórag, az igék többsége mellett irányultságot jelölő mondatrész állt.

A korai ómagyar kor szövegemlékeinek elemzése több problémát vet fel, nemcsak az olvasat és az értelmezés kérdésében, hanem ezzel összefüggően az igei szerkezetek értékelésében is. Ezek a szövegek elsősorban írott nyelvi alkotások, melyekben irodalmi nyelvi kifejezések, egyházi formulák és a szépirodalomra jellemző tömörítő szerkezetek találhatók. Legtöbbször átvitt, metaforikus használatban találunk olyan szerkezeteket, amelyek az ómagyar kor késői szakaszában eredeti konkrét értelemben is előfordulnak. Ezért bizonyos, hogy a jelenleg tárgyalt korai szakaszban is léteztek eredeti, konkrét értelmű szerkezetek, ahogyan létezhettek az ősmagyar korban is.

Az igei szerkezeteket feloszthatjuk intranzitív és tranzitív szerkezetekre. Az intranzitív igei szerkezetek tárgyatlan igék, többségükben kötelezően kitett vagy az igeragozásban rejtett (implicit) alannyal. A tranzitív szerkezetek vagy tárgyas igei szerkezetek, vagy kötött határozóval (vonzattal), illetőleg tárgygyal és kötött határozóval bővített szerkezetek. A kötött határozói bővítmények szabad bővítményből (határozóból) váltak — különböző fokozatokon

keresztül — állandóvá, elvonttá és az igével együtt új jelentést kifejező szerkezetté. Ebben a folyamatban a határozók természetük szerint elsődlegesen szabad bővítmények voltak, és kötött (alanyi, tárgyi) szerkezetekhez járultak. Tárgyalásunkat ezért a szabad határozós igei szerkezetek bemutatásával kezdjük.

Az ige szabad bővítményei

A helyhatározók

A szabad bővítmények legősibb típusa a helyhatározó. A cselekvések és a tárgyak egymáshoz való viszonyának leírásában a térbeli, helyi viszony megjelölése kezdettől fogva szükséges volt. Erre utalnak a mai ugor adatok is: osztj. É. *tatą ẽweť, tutą poχə̑ť* 'itt leányok, ott fiúk [vannak]' (NytudÉrt. 31. sz. 38), *śi mąnà* 'menj oda!' (uo.). Az ősmagyar korban már voltak határozóval bővülő igék, sőt mennyiségük tetemes is lehetett, s a körülményeket kifejező határozók száma is elég nagy, hiszen az ősmagyar korban az emberi cselekedeteket megjelenítő igék az igeképzők állandó gyarapodásával egyre finomabb jelentéstartalmakat fejezhettek ki, s a helyhatározókban megnyilvánuló három irány (hol?, honnan?, hová?) mint ősi sajátság fontos szerepet játszott a finnugor nyelvcsaládra jellemzően bizonyos igék helyhatározói vonzatainak a kialakulásában; vö. az osztj. É.-ből a fentebb idézett mondatokkal és a következőkkel: *nṻmᵊn pąlᵊŋᵊt ṻllᵊť* 'fent [ti. az égen] felhők vannak'; *nṻmᵊlta kèw pits* 'felülről kő esett le' (uo.); stb.

Helyhatározók elsősorban a létigék, állapotot kifejező, térbeli mozgást, helyváltoztatást és cselekvést jelentő igék mellett állhattak; kifejezőeszközeik az ősi *-n*, *-t* (hol?), *-l* (honnan?) és *-á/-é* (hová?) primér ragokkal alakult névmási határozószók és határozószó-névutók: *vki* vagy *vmi van, lesz, nyugszik, jár, kel, megy, fut, hajol, hajlik, száll, gyűl(ik), oszl(ik) itt, ott, földön, mezőn, innen, onnan, hol, hová, ide, oda* stb.; vö. JókK. 21: „*hol ÿluala ·/. ottan* germekek *gÿlekezenek* hoззaÿa fokan". Az ősmagyarban már kialakultak a határozószó-névutók is: *alatt, alá, alól; mellett, mellé, mellől;* stb.; vö. GuaryK. 133: „tehat *ńugoǧǧal* etten *alat* eз fǫldǫn".

A korai ómagyar korban tovább él az általános helyviszonynak ősi ragokkal *(-n, -t, -á/-é, -l)* való jelölése, bár ez az általános ábrázolás az idők folyamán egyre ritkább. A gondolkodás fejlődésével szükségesnek látszott a különféle helyviszonyokat nyelvileg is pontosabban kifejezni. Ősi és újabb határozóragos névszók, határozószók, névutók kialakulásával egy-egy kifejezőeszköz egy-egy különleges helyviszony (vagy állapotviszony) jelölésére volt alkalmas. (L. 656—7.)

Az általános helyviszony megnevezése elsősorban névmási határozószóval történt. Konkrét, eredeti értelemben: KTSz.: „*Ihul* ['itt'] *uagun* ſceuз leannoc lacadalma"; vö. JókK. 43: „Es gondoluan hogÿ *kÿuewl [extra] ÿmmadkoznak*". Általános helyviszonyt primér ragokkal is ki lehetett fejezni, amennyiben a rag általános jelentésű főnévhez járult (*világon, helyen* stb.).

A különleges helyviszony nyelvi ábrázolására is alkalmasak voltak az ősi ragokkal ellátott főnevek, s eközben egyre speciálisabb jelentést fejeztek ki. Az *-n* már superessivusi funkciót töltött be a külső helyviszony

ábrázolásában, bár megtartotta eredeti általános helyviszonyra utaló jellegét is. (A helyhatározóknak időhatározóvá és állapot-módhatározóvá válásában betöltött szerepéről l. 654—6 és 656—9.) A *-t* locativusraggal való helymegjelölés eléggé elterjedt lehetett, s nemcsak a határozószók, névutók kialakulásában, hanem főnévhez, tulajdonnévhez (helynévhez) járulva is kifejezhette még a külső helyviszonyt. Az *-á/-é* lativusrag elevenen élt eredeti funkciójában helynevek mellett, határozószókban, névutókban; de még határozóragként is az irány, az állapot és állapotváltozás kifejezésére volt alkalmas. Az *-l* helyhatározóragként csak helynevekhez járulva, illetve határozószók, névutók és határozóragok részeként működött. A helyszemlélet a háromirányúság fennmaradásának kedvezett. A hol?, hová? és honnan? irányát kifejező határozószók, névutók és határozóragok kialakulásának folyamatát a morfematika tárgyalja. A belső és külső helyviszony szétválása már az ősmagyarban megtörtént, de csak az ómagyar kor adatai bizonyítják.

Belső helyviszonyt kifejező határozók. — Az ómagyar kor korai szakaszában csak az inessivusi tartalmat kifejező *-ban/-ben* határozórag fejlődött ki és szilárdult meg olyannyira, hogy nemcsak a valaminek a belsejében való létet, hanem az állapotot, partitivust és a részleges tárgyat is ki lehetett vele fejezni. Az inessivusi tartalom kifejezésére alkalmas ragos névszó első adata az igei jelentéshez viszonyítva illativust jelöl: HBK.: „hug *ur uvt* kegılmehel *abraam. ÿfaac. iacob. kebeleben helhezıe*" (vö. *paradicsomban való*). A belső viszony kifejezésének tisztább, egyértelműbb jelentkezése a KT. megfogalmazása: *qui vleben tart chudaltuſ fıot;* személyragos határozóval: KT.: „eſ nekunc hÿrunc *benne ne leÿeſſen*". — Az illativusi és az elativusi szerkesztésmódban még határozószókat és névutókat találunk. Illativusi szerkesztésmóddal valaminek a belsejébe jutást (juttatást) fejezték ki: HB.: „eſ *veteve* wt ez muncaſ *vılagbele*". E példa azonban átvitt értelmű használatot mutat. Elativusi szerkesztésmóddal a valaminek a belsejéből való kiindulást jelölték, s a *-ból/-ből* rag névutóelőzményével fejezték ki: HBK.: „kıt vr ez nopun ez homuſ vılag *tımnucebelevl mente*". A későbbi *-ból/-ből* ragos határozók többsége kötött bővítménnyé vált, például *vki (meg-, ki-) ment vkit vmiből.* Ugyanez a megállapítás vonatkozik a határozószóból lett igekötőkre is *(vmiből ki).*

Külső helyviszonyt kifejező határozók. — A külső helyviszonyt kifejező határozók kétfélék lehetnek: szorosabb és lazább külső helyviszonyt jelölők.

1. A szorosabb külső helyviszonyt kifejező határozók szerkesztésmódjai a következők:

Superessivusi szerkesztésmód. — Annak a kifejezésére, hogy a cselekvés, történés, létezés valaminek a felszínén ment végbe, az *-n, -on/-ën/-ön* általános helyhatározó-ragos (locativusragos) névszók vagy névmások utalnak. Ez a szerkesztésmód olyannyira elterjedt, hogy a fordításirodalomban a latin nyelv más szerkezetei ellenére is megtaláljuk: KTSz.: „Eſ hug bezzug ozноc *[ne]ueſteſſel; feld[e]n menÿun eſ*"; vö. JókK. 10: „Mÿkoron *menne az vton*": dum *iret per viam.* Ha ebben a funkcióban személyes névmást találunk, akkor

’noc

az a *rajta* szóalak ragozott formájával fejeződik ki: KT.: „wÿlag" kezdetuitul

fugua] *rohtonc* ez nem *levt wala*". — A *-t* locativusraggal kifejezett, hol? kérdésre felelő speciális helyhatározó még megvolt ennek a korszaknak a nyelvében, hiszen még a következő korszakban is találunk rá adatokat; vö. MargL. 109v: *lakozot vala bezpremet.* (L. még 287—8 és 448—9.)

Sublativusi szerkesztésmód. — Ha a cselekvés a felszínen valamilyen helyre irányult, ezt elsősorban az *-á/-é* lativusraggal és a *reá* határozószóval fejezhették ki. Egészen korai adatainkban, a TA.-ben — egy igenévi előfordulást kivéve — az irányt jelölő helyhatározó lativusi, illetőleg terminativusi funkcióban található. Ezek a határozók latin állítmánytól függnek, idegen szerkezetű mondatba vannak beágyazva. E határozók kétféleképpen fejeződnek ki: puszta lativusraggal: TA.: „[ad uia]m *baluuana* ['a bálványhoz vagy bálványig (menő) útig']", és a *rea* névutó segítségével: TA.: „inde ad*holmodi rea* ['halmocskáig'] poſtea *gnir uuege holmodia rea* ['a nyírerdő végének halmocskájáig']". Később névszóragként sublativusi funkcióban; vö. JókK. 20—1: *le Vete magat az feldre.*

Delativusi szerkesztésmód. — Ha a cselekvés a felszínről indul ki, akkor ez a *róla* személyragos határozóval (később *-ról/-ről* ragos névszóval vagy névmással) fejeződik ki. Ebben a korszakban a *róla* személyragos határozó már a *szól* ige kötött határozói bővítményeként fordul elő: KTSz.: „ỹſten ſegnec [ne]we mia *rolad* ozun keppe[n] *ſcola*". (L. 662.) Körülírásokban, vonzatként, valószínűleg idegenszerűségként: KTSz.: *[bi]ſſunſaguť. [b]inucrevl teun* (l. még 771). A JókK.-ben megjelenik eredeti delativusi jelentésben helyváltoztatást jelentő igék mellett: 4: *felkele az agỹrol.*

2. A l a z á b b külső helyviszonyt kifejező határozók szerkesztésmódjai a következők:

Adessivusi szerkesztésmód. — Annak a meghatározására, hogy a cselekvés, történés, létezés valaminek vagy valakinek a közelében, valami mellett zajlott le, *-nál/-nél* ragos névszót használtak; vö. JókK. 26: „*volt* ottogỹal nemỹ ayoỹtatoſ *embernel*". A rag *-l* eleme eredetileg kétségtelenül ablativusrag. A *nála* személyragos határozóként gyakori lehetett; vö. JókK. 19: „azoon angỹal · *ew nalok* azon nappon · es horan yelenet *volna*". A *mellett* névutóval való szerkesztés is elterjedt; vö. JókK. 26: „mỹkoron Paruſia feldeben *voltuolna egỹ to mellet*".

Allativusi szerkesztésmód. — A valaminek vagy valakinek a körébe jutást *-hoz/-hez-/-höz* ragos névszóval fejezték ki. Első adatunk igenévi szerkesztés: HB.: „yſa mend *ozchuz ıarov* vogmuc", de ige mellett is megtaláljuk: HB.: „Eſ *keaſſatuc uromchuz* charmul" (itt azonban már inkább dativusi a határozó értelme). Tranzitív igék mellett eléggé megszilárdult szerkezetet alkot: KTSz.: *cuetſegum huz[i] ad weged* (vö. később a *vki vesz vmit, vmiben, vkihez* szerkezettel). A *mellé* névutóval pontosabb a helyhatározás; vö. JókK. 80: *vete egỹ penzt az Cereſt melle.*

Ablativusi szerkesztésmód. — A valaminek a köréből való kijutást határozószóval, *-tól/-től* ragos névszóval, illetőleg névmással fejezhették ki. Adataink alapján megállapíthatjuk, hogy az ablativusi szerkesztésmód grammatikailag és szemantikailag is eléggé állandósult, átvitt, sőt elvont jelentést hordozó igei szerkezetté vált. A HB., a KT. és az ÓMS. szövegében található ablativusi (*-tól/-től* ragos) igei szerkezeteket kötött határozói bővítményeknek tekinthetjük (l. 665 és 669). Ha a HB. „Hadlaua choltat terumteve ıſtentvl" fordulatában határozói igenévi szerkezetet teszünk fel: *terumteve ıſtentvl*, akkor

az *ıftentvl* ablativusragos főnév a szenvedő igenév agense. A *hallá holtát teremtő Istentől* szerkezetként való elemzés pedig a *hall vmit vkitől* szerkezetet veszi alapul. Mindkét elemzési módszer a kései ómagyar kor adataira támaszkodik. Mindkét elemzésben számításba kell venni a latin nyelv hatását, még ha nincs is meg ez a szerkezet a HB.-nek megfelelő latin szövegben. — Lazább konkrét külső helyviszonyt azonban nemcsak *-tól/-től* ragos névszóval és névmással, hanem a *mellől* személyragos határozóval is ki lehet fejezni; vö. MvS.: „te neped veretut σ mend *te melleled el futnak*".

Csak egy irányt kifejező helyhatározók. — Ebbe a csoportba elsősorban az *-á/-é* lativusraggal alakult határozószók lativusi és terminativusi funkcióját kifejező szabad bővítményeket soroljuk. Már a sublativusi szerkesztésmód tárgyalásakor utaltunk arra a tényre, hogy a TA.-ben nemcsak sublativusi, hanem terminativusi jellege is volt a lativusragos alakulatoknak. Ez a kettősség valószínűleg akkor szűnt meg, amikor kifejlődött a terminativusi *-ig, -iglen* határozórag, s pontosan ki lehetett fejezni a határvetést; vö. JókK. 1: „nekyk volt ryuteteth *harmad menyg*" : . . . usque *ad tertium caelum.*

A határozószók és névutók közül több — hol pontosan, hol pedig általánosan — csak egy irányt fejez ki. Ennek a kérdésnek a részletes tárgyalását l. a morfematikai résznek a határozószókkal foglalkozó fejezetében. — A *vminek* 'vmi felé, vminek az irányába' *megy* szerkezet valószínűleg létezett ebben a korban, bár csak XVI. századi adatunk van rá. A **nek* határozószóban a *-k* elem valószínűleg lativusrag. A határozószó jelentéstani fejlődésének iránya a következő lehetett. A 'felé, irányába' elsődleges jelentése helyhatározói. Ilyen jelentésű határozószóból származott az igekötői funkció *(neki megy vminek).* Az alapjelentés továbbfejlődéséből keletkezett a 'számára, részére' jelentésű részeshatározó (dativusi), majd a praedicativusi állapothatározói és a 'tulajdonában van' jelentésű szerkezet, valamint ebből alakult ki a ragos birtokos jelző. Mivel a továbbfejlődött új kategóriákat nyelvi adattal tudjuk bizonyítani (l. 653, illetve 700—1), joggal gondolhatunk arra, hogy a **nek* határozószó eredeti helyhatározói jelentésben is szerepelt.

Az igekötőnek határozószókból való kifejlődését a határozószókról és az igekötőkről szóló fejezetek tárgyalják. Ez a folyamat már az ősmagyar korban kezdődött, sőt egyes igekötők esetében le is zajlott, hiszen a *ki* igekötővel tökéletesen kialakult formában és funkcióban találkozunk az ómagyar kor korai szakaszában: ÓMS.: *buabeleul kynuhhad.*

Néhány határozószót még az igekötővé válás folyamatában találunk korai nyelvemlékeinkben: HB.: „turchucat *mıge zocoztıa vola*"; KTSz.: *ele mulhaf[fa], mege lel[he]ffe.* A *fele* 'felfelé' határozószót is számba vehetjük, mert valószínűleg a *fel* igekötő előzménye: KTSz.: „*fele* · · mvnybe[le] ha *tekunte*".

A helyhatározó továbbfejlődései

A részelő határozó (partitivus). — Az ősmagyarban alakulhatott ki a partitivus kategóriája. Ekkor még csak határozószókkal és névutós névszókkal tudták kifejezni a részelő határozót. A későbbi korok tanúsága szerint ez az eszköz a *benne* és a *közül* határozószó volt. Erre

utal a HBK. „ılezıe wt. Eſ tıv *bennetuc*" adata, a *bennetuc* ugyanis eredetileg 'közöttetek' jelentésű határozó volt, s a 'titeket' jelentést csak partitivusi tárgyként, másodlagosan vette fel. A *közül* pedig eléggé elterjedt a kései ómagyar korban a partitivus kifejezésére: vö. JókK. 2: *kykkezewl elewlſew es eleve zÿlettett* : Quorum primus et primogenitus; MünchK. 85va: „Maſod napon eſmeģ *aluala Ianǫ ı ǫ taneituaňi kǫzzǫl kètt*ǫ" : Altera die iterum *stabat Johannes et ex discipulis eius duo.* A korai ómagyarban leginkább a *-ban/-ben* raggal ellátott névszóval fejezték ki a részelő határozót. A *-ból/-ből* ragos megoldás csak később alakulhatott ki. Ha az egészt jelölő — a mondat alanyaként vagy tárgyaként álló — szó kimarad a mondatból, a részelő határozó ráértéssel felveheti a 'vmiből egy rész, egy kevés' jelentést, és részleges alannyá vagy tárggyá válhat (l. 664—6).

A részeshatározó (dativus). — Az ősmagyar korban az irányt **nek* határozószóval jelölő szerkezetből fejlődött ki a részeshatározó 'számára, részére' elvontabb jelentése, valamint a 'tulajdonában van' értelem. Ha ugyanis a cselekvés személy felé irányul, ez hatást is fejt ki erre a személyre, hasznára vagy kárára történik, tulajdonába juttathat valamit. Részeshatározó csak olyan igék mellett állhatott, amelyeknek a tartalma megengedte a „számára viszony" kifejezését. Ilyen viszony pedig csak emberek és emberi cselekvések között lehetséges, ezért az igei bővítmény *nekem, neked, neki* stb. névmási határozóban fejeződött ki. A részeshatározó először a primitívebb helyszemlélet következtében valószínűleg közelebb állt a helyhatározóhoz, csak később egy differenciáltabb gondolkodásmód alapján került egy-egy igei csoport mellé, majd lassan kötött határozójává vált egy-egy igének. Később pedig a tárgyas igékkel a részeshatározó (dativus) és a tárgy alkotott szerkezetet, mert csak úgy fejeződhetett ki a másik személy számára végzett cselekvés *(vki almát ad neki).*

A korai ómagyar korban a részeshatározó elvontabb jelentése is kifejlődött: mind szabad bővítményként: HB.: „Num heon *muga nec.* ge mend *w foıanec halalut evec*", mind kötött bővítményként: KTSz.: *ſ[ce]nt bulch affcu[n]noc vg[o]n ielunel.* A részeshatározó (dativus) egyes igék mellett szinte kötelezővé is vált (l. 669). Részeshatározóból fejlődött ki a 'tulajdonában van' értelem hordozójának értékelt *vmije van vkinek* (dativus possessivusi) szerkezet is. A kései ómagyar kor adatainak latin megfelelőjében *habeo* található; vö. JókK. 14: „aȝ hews felele *ennekem vagÿon nagÿ ſyetefem*" : Iuvenis autem respondit: „*Ego magnam festinantiam habeo*".

Az időhatározók

Az ősmagyar korban az időt jelentő szó, a ragtalanul álló napszak neve, esetleg évszak neve jelentésénél fogva időhatározóként funkcionálhatott (*nap, é[j], reg, nap este* stb.), különösen igenévi szerkezetekben, de feltehetőleg már igei szerkezetekben is; vö. JókK. 92: „ha aȝ frater holual *reg* eret ȝewlowtt *ennek* hÿȝem hogÿ haȝnalna nekÿ". Az időhatározókban is megnyilvánulhatott a háromirányúság: a mikor?, mettől?, meddig? kérdésre felelő határozószókban. Az időt jelentő névszókon, illetőleg határozószókban megjelent a négy primer rag, s így az időhatározók kifejezőeszköze lett: HB.: „ÿſa kí *nopun emdul* oȝ gimilſtwl"; vö. JókK. 8: *aldott legyen ewrekkel ewrewkke*, 33: „ew

mÿndenkort ellent *felelwala*". Tehát az időhatározó és a helyhatározó szorosan összefügg. Feltehető, hogy az ősmagyar kor végére kialakulhattak a cselekvésfogalmat kifejező igenévi előzményeknek időhatározói funkciói is *(járva* vagy *járván az úton, ott maradt)*, de csak a későbbi korszakokban terjedhettek el.

A k o r a i ó m a g y a r korban is az időt jelentő alapszó vagy a cselekvésfogalom ad időhatározói funkciót a helyhatározónak. A helyi szemléletből való fejlődés, valamint az időfogalom változásából fakadó szemlélet következményeképpen az időhatározóban is megszilárdul a három irány kifejezésére való törekvés. Jelölhet időtartamot (vagy időpontot), kezdőpontot és végpontot.

I d ő p o n t o t é s i d ő t a r t a m o t j e l ö l ő h a t á r o z ó k. — Ezekben az igei bővítményekben az időt a t ő s z ó t a r t a l m a jelenti. Kifejezőeszköze lehet helyhatározó-ragos főnév: HBK.: „kınec *ez nopun* teſtet *tumetíve*"; határozószó: KTSz.: „*hamar* ['kevés idő múlva'] beſſcel . . . ev mia *iduzuht[ut]*"; ÓMS.: „qui *ſumha nym . . . hyul*", „kyt *niha* ['hajdan'] *egyre*". A *ha* határozószó: KTSz.: „fele·· mvnybe[le] *ha tekunte* [ek]eſſen tegud e[ſ] *ha lata*", és a *hol* határozószó: ÓMS.: „*hul* yg *kynzaſſal*" jól mutatja, hogy egy-egy kifejezőeszköz több funkciójú is lehetett. A *ha* határozószóból később kötőszó lett, a *hol* névmási határozószó, amely ebben a korban kettős jelentésű, helyet és időt is jelölhetett, később csak helyre vonatkozó kötőszói funkcióban szilárdult meg. Időhatározói szerepe idővel háttérbe szorult.

A c s e l e k v é s f o g a l o m m a l k i f e j e z e t t i d ő h a t á r o z á s fő nyelvi eszköze a *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzős igenév. Ezekkel az igenevekkel a mondatban az igei, a fő cselekvést hordozó állítmányhoz viszonyítva, ki lehetett fejezni az előidejűséget és az egyidejűséget. Talán az egyidejűség kifejezésének foghatjuk fel a HBK. következő fordulatát: „hug *birſagnop vitua . . . ılezıe* wt". Valószínűleg a *-t* képzős és az *-atta/-ette* képzős igenév is kifejezhetett időhatározást, hiszen az *ide jövet láttam őt* vagy az *oda menet néztem körül* szerkezetek előzményeiben nemcsak az igealany vagy tárgy állapota, hanem az időszakasz leírása is megnyilvánul; vö. tárgyragos főnévként JókK. 81—2: „*Ne zegÿenletek* alamÿznaert *mentetteket* ['menéseteket']" : *nolite verecundari ire* pro eleemosyna; határozószóként: BécsiK. 39: „ǫ Angala *mėgozizǫt* ènget innèt *èlmènèttèm* ['elmenetelemkor']".

K e z d ő i d ő p o n t o t j e l ö l ő h a t á r o z ó k. — Ezeknek az időhatározóknak a kifejezőeszköze elsősorban a *-ván/-vén* és a *-va/-ve* képzős igenév volt. Előidejűséget és kezdő időpontot jelölhettek: KT.: „*wÿlag*[ı] *kezdetuitul fugua*[ı] rohtonc ez *nem levt wala*. hug ſcuz lean. fiot ſciulheſſen". Valószínűleg itt már névutóként szerepel a *fogva* igenév. Ebben a korszakban már létezhetett időhatározói funkcióban az *olta, óta* névmási határozószó is, amely eredetileg raghalmozásos lativusi értékű határozószó volt, 'oda' jelentéssel. Időhatározóként: vö. JókK. 98: „Azert ÿmar *mÿolta* kelletek vrnak hogÿ teged latnalac akarom tennÿ valamÿ neked kelletendic".

V é g p o n t o t j e l ö l ő i d ő h a t á r o z ó k. — A cselekvés végpontját az ómagyar kor korai szakaszában már a *reá* névutó-határozószóval fejezhették ki. Valószínű, hogy még ebben a korszakban alakult ki az eseményt jelentő szóhoz való kapcsolódás. (L. *az ünnepre hív vkit* szerkezetet a II/2. kötetnek az igei szerkezetekről szóló fejezetében.) Hasonlóképpen feltehetünk hely- és

időhatározói funkcióban helyet vagy időt jelentő névszóhoz járuló *-ig* raggal ellátott határozókat, terminativusi értékben; vö. JókK. 65: „menden nap *meg vȳoytȳauala* . . . pentektewl *mend napottefteg*".

Az időhatározó továbbfejlődése

Az időhatározó a cselekvés időpontjának vagy időtartamának általánosabb kifejezéséből átmehetett a cselekvés konkrét mozzanatainak a jelölésére is.

A számhatározó. — A cselekvés, történés, létezés időben való ismétlődésére mutattak rá, esetleg már felsorolást is jelöltek a számnevekhez járuló bizonyos határozóragok. Ilyen az archaikus *-l* raggal ellátott számnév: HB.: „El *keaſſatuc* uromchuȝ *charmul*. Kirł. [kyrie eleison]". Feltehetően a *-szer* rag is kialakult már ebben a korszakban, s számnévhez járulva nemcsak az igében kifejezett cselekvéstartalom ismétlődését jelölhette, hanem a felsorolás eszközévé is válhatott; vö. (igenévi szerkezetben) JókK. 45: „Es tehat *latek* tewȝ langott . . . es *ſzokȝor* neky *felelnȳ* tegedett -/. Es *harmacȝor* te kezeÿdett neky *kȳ teryezteny*".

Az állapothatározók

Az állapothatározó nemcsak dologfogalmat és személyt kifejező mondatrészhez kapcsolódik, hanem a mondat állítmányához is. Elsősorban a létigével kapcsolatosan, de a természeti jelenségeket kifejező fordulatokban is; vö. osztj. É. *tōwijᵩ jis* 'tavasz', tulajdonképpen 'tavasszá lett' (NytudÉrt. 31. sz. 38). Ezért külön tárgyaljuk a névszói állítmányú mondatokban található állapothatározókat.

Az ősmagyarban elsősorban igenévvel fejezték ki az állapotot. (L. 347—8.) Valószínűleg ekkor kezdődött el az a folyamat, amelyben az igei szerkezetek mellett található egyes határozók funkciója összefonódott eredetükben más határozók szerepével. Komplex tartalmat kifejező határozók is élhettek, sőt még gyakrabban előfordulhattak, mint a későbbi korszakokban. Kifejezőeszközeik tehát az igenevek, az elemi (ősi) raggal alakult határozószók és névszók, valamint a korszak végén a névutós névszók. Ilyenek lehettek a *vmi nyitva van* típusú és az *-n* névszóragos melléknevekkel alakult számállapothatározós szerkezetek: *vkik kevesen* vagy *sokan voltak;* vö. JókK. 82: *keueſſen valanak aȝ baratok*. Élhetett még a fosztóképzős névszó eredeti (*-tal/-tel* képzős) formájában állapothatározóként, amelynek meglétét egyrészt egyes vogul adatok: *vit* 'víz' :> *vittal* 'víz nélkül', másrészt mai magyar nyelvjárási adatok bizonyítják: *hirtel* 'hirtelen', *mezejtel* 'meztelen', *sajtal* 'sótalan'. Az *-n* modalisraggal az ősmagyarban is gyakoriak lehettek az ilyen fordulatok: *meztelen szokta fürōszteni, sótlan szokta enni az ételt* stb. Ezek a fosztóképzős alakulatok lassan melléknévvé értékelődtek, előbb állapothatározók, később jelzők lettek. (L. az ÓMS.-nak a következőkben idézendő *bűntelen* adatát.) — Kialakulhatott az eszközhatározóból a társhatározó: *vele megy*, az essivus: vö. JókK. 61: *tarfel* ['társul'] *vele vȳyualu*, a factitivus: vö. JókK. 129: *valaȝta maganak frater Maſſeuſt tarſa;* BécsiK. 10: *vėuė fèlèfėggė*. A *-nak/-nek* ragos megoldás: *társnak választja (őt)* csak később alakult ki. Valószínűleg csak az ómagyar kor korai szakaszában szilárdult meg a praedicativus (l. 654). Az ősmagyar korban

alakulhatott ki a translativus, mely a nyelvtörténet során mindig bizonyos, az átváltozás fogalmát kifejező igék mellett állt *(lesz, válik, változik, alakul, változtat, tesz, alakít)*, intranzitív formában: *vmi lesz vmivé*, és tranzitív formában: *vki tesz vmit vmivé*. Valószínűleg ekkor alakultak az egyes szerzők által eredethatározónak nevezett, de tulajdonképpen helyhatározóból fejlődött állapothatározók, amelyek bizonyos igékkel szerkezetet alkotva kötött bővítménnyé váltak. Egyrészt határozószóval (rag- és névutóelőzménnyel), másrészt a korszak végén már kialakult határozóragokkal, például a *-tól/-től* határozóraggal (l. 652—3, illetve 665—6).

A k o r a i ó m a g y a r korban valószínűleg már szétvált a belső és a külső állapothatározó, hiszen a legkülönbözőbb kifejezőeszközökkel lehetett az állapotot érzékeltetni: HB.: „*Menÿn mıloſtben terumteve* eleve mív ıſemucut *adamut*. eſ *odutta* vola neki *paradıſumut hazóá*". Természeti jelenségek állapotként való felfogása eszközhatározóval kifejezve: ÓMS.: *Scemem kunuel arad;* essivusszal: ÓMS.: *wırud hıoll wyzeul*. Állapothatározóval: KTSz.: „*[ek]eſſen tegud* e[ſ] ha *lata*"; ÓMS.: „fyom merth *hol byuntelen*". Feltehető, hogy ebben a korban az *-atta/-ette* végződésű igenév ugyanúgy a tárgyban jelölt személy állapotát fejezte ki, mint később a MünchK.-ben, különösen a *lát* és *hall* ige mellett (vö. MünchK. 85va: „Maſod napō ke· *lata Ianǫ ıꝯ ǫ hozia ıǫuèttè*"). Ehhez hasonlóan, de már nem a kitett, hanem az implicit tárggyal jelölt személy állapotát is kifejezheti a *lenni* igenév, leginkább praedicativusi bővítménnyel kombinálva: KTSz.: *fugadotianoc l[eni] eſ eſmerum*. Az *-ul/-ül* ragos állapothatározóra, a *vki betegül fekszik* esetére az ómagyar kor korai szakaszában nem találunk adatot, de a JókK. 74: *betegewl fekewk* példája mutatja, hogy az állapotnak ilyen kifejezésmódját is feltehetjük; vö. még a PéldK. 68: *bolondul kerded* módállapothatározójával. A helyettesítő határozó *-ért* ragos formája (*vki ad vmit vmiért* és *vesz vmit vmiért* stb.; vö. JókK. 22: „En enlelkemnek *ÿdueſſegeert* ewrevmeſt *adnan* [!] nektek") 'cserében, helyette' jelentésben okhatározóként és célhatározóként is funkcionált, sőt már egyes igék mellett állandósult is, és kötött bővítménnyé vált. A határozó *-n* modalisraggal átvitt értelemben fordul elő: KT.: *ſcuʒ ſegnec tukere. tıſtan maradhaſſun*. Itt nemcsak a *tiszta* melléknév eredeti jelentése miatt, hanem a *marad* ige állapotot kifejező jellege miatt is állapothatározónak kell a *tisztán* mondatrészt elemeznünk.

Megjegyzendő, hogy a f a c t i t i v u s, p r a e d i c a t i v u s, n u n c u p a t i v u s, t r a n s l a t i v u s mindig csak bizonyos igék mellett található, és valamilyen funkcióba jutást, annak látszatát, átváltozást és valamiből való származást fejez ki. Mindebben a háromirányúság is megnyilvánul. Ezeknek a szemantikai tartalmaknak a kifejezőeszközei többségükben kialakultak, és mint állapothatározók állandósultak. Ezért a kötött határozói bővítmények között külön csoportban tárgyaljuk őket. (L. még 669—70.)

Az eszközhatározók

Az ő s m a g y a r korban az eszközhatározó és a társhatározó valószínűleg egymás mellett élt. Az eszközhatározó eredeti értelmében olyan testrész vagy tárgy megnevezése lehetett, amelynek segítségével bizonyos tevékenység elvégzése lehetővé vált: *kezével üt vmit/vkit, fogával mar vmit, szeggel fúr, fúróval fúr* stb.; vö. 1272: „Inde uadit ad *furuzeg*" (OklSz.), l. ezenkívül az ÓMS.-nak a korai ómagyarból idézendő adatát, továbbá vö. JókK. 78: *ewtewtteuala aʒ*

eſtapual ['bottal'] *az feldett;* BécsiK. 250: *kic megmariac o fogockal.* De ez a nyelvi forma nemcsak ragos névszóként, hanem névmási határozóként *[vele]* a nyelvtörténeti folyamatban mindvégig funkcionált: eszközhatározóként vö. 1456 k.: *nem lepedikh* ['takarózik'] *uele* (Gl. *lepedik* a., vö. TESz. *lep* fn. a. és *vele* a.), valamint társhatározóként: KTSz.: „vr *te veled wagun*"; vö. BécsiK. 2: „*Te vèlèd mègonc* te nèpèidhèz". A helyhatározóból eszközhatározóvá vált *mia* és *miatt* határozószó-névutóról is feltehetjük, hogy funkcióváltása ebben a korban zajlott le (l. 659).

A korai ómagyar korban az eszközhatározó cselekvő igék mellett eredeti értelmében szerepelt, bár az ÓMS. *halal kynaal . . . ullyetuk* szerkezetében olyan redukcióval találkozunk, amely esztétikumot hordoz magában. A szenvedő szerkezetekben pedig ebben a funkcióban az alapigéhez tartozik: ÓMS.: *uoſ ſcegegkel werethul.* Egyéb adatok más igei szerkezetekhez viszonyítva a stilisztikum megnyilvánulásai. Ilyen az érzékszerv nevének kiemelése eszközhatározóval, amely átalakítható alany—állítmányi szerkezetté: *vki a szemével lát vmit ↔ a szem lát vmit.* Eszközhatározóval és tárgyi mellékmondattal: HB.: *Latıatuc feleym zumtuchel mıc vogmuc . . . tıv latıatuc ſzumtuchel. ıſa eſ num ıgg ember mulchotıa ez vermut.* (L. 665, 670.) Figura etymologica alliterációval párosítva: HB.: *halalnec halaláál holz;* illetve alliteráció: ÓMS.: *ſyrolmol ſepedyk* 'siralommal sírok, sírva panaszkodom'. Metaforaként: HBK.: „hug ur *uvt kegılmehel* abraam. ỳſaac. ıacob. kebeleben *helhezıe*".

A módhatározók

A módhatározó a cselekvésnek mint eljárásnak a formáját nevezi meg. Kifejlődése az ősmagyar korban igen hosszú folyamat lehetett. Elsősorban igenevekkel fejeződhetett ki *(látva lát vmit, öklelve öl vkit),* másodsorban a helyhatározókból kialakult fejlődés következtében (de nem közvetlenül, hanem az állapothatározó kategóriáján keresztül) ragos melléknévvel: *gyorsan* 'frissen' *halad, lassan megy* stb. Ezek komplex határozóként működtek, a *gyorsan* 'frissen' *halad, lassan megy* nemcsak az állapotot, hanem a cselekvés idejét és módját is kifejezhették. Az *-n* határozóragos melléknevek csak akkor váltak valódi módhatározóvá, amikor tranzitív igék bővítményei lehettek: a cselekvés valamilyen objektumra irányult, amelyet nyelvtani tárggyal vagy határozóval fejeztek ki, az *-n* ragos melléknév pedig a cselekvés formájának a megnevezése lett: *szépen ír* 'rajzol' *vmit, jól vág(ja) (a) fát* stb.

Az ómagyar kor korai szakaszában az *-n, -an/-en* módhatározóragos melléknevek tartoznak ide: KTSz.: „Scuz leanh[uz] *titcon* Jofepnec ieguſe-[h]v[z]". Az igék alapjelentése és a melléknevek eredeti jelentése miatt nemcsak az említett módhatározói bővítményű szerkezetek terjedtek el, hanem kialakultak szenvedő szerkezetek is, amelyekben a szenvedő ige alapigéjében kifejezett cselekvés következményét fejezi ki a módhatározó: ÓMS.: *keſeruen. kynzathul.* Mindenképpen jól mutatják, hogy a másodlagos *-n* modalisraggal ellátott mellékneveknek is mennyire sokrétű a kifejezési lehetőségük. A módhatározó *képpen* névutóval alakult határozószóval is kifejezhető, így a KTSz.-nak egyik idéző mondatában: „ỳſten ſegnec [ne]we mia rolad *ozun keppe[n] ſcola*".

Az *-l* ablativusragnak is volt modális funkciója; vö. BécsiK. 279: „Iſtèn nem *tezen iol* z nem *tezen gonozol*". Ez a funkció az eszközhatározón keresztül

keletkezhetett. Az így alakult névmási *oly* 'úgy' határozó meglétének igazolására nincs minden kétséget kizáró adatunk. Az *így* névmási határozószóval: ÓMS.: „hul *yg kynzaſſal* . . . halallal". Az *úgy* névmási határozószóval: KTSz.: *vr iſten u[g] ſcola.* (L. még 780—1.)

Az igenevek továbbra is kifejezhetik a cselekvés módját. Elsősorban a *-va/-ve* képzős igenév: ÓMS.: *fugwa | huztuzwa wklelue | kethwe | ulud.*

Az okhatározók

A cselekvés okát vagy az állapot létrejöttének eredetét (okát) kifejező határozók mind az ősmagyar, mind a korai ómagyar nyelvben elsősorban a helyhatározók átvitt értelmű használatából fejlődtek állapot- és időhatározón keresztül, másodsorban eszközhatározókból és igenevekből alakultak. Valószínűleg már az ősmagyarban is létezett a helyettesítő csereviszonyt kifejező *-ért* ragos névszókból és névmásokból alakult okhatározó is. Leggyakrabban eszközhatározót találunk az ok kifejezéseként. A HB. „hug ıſten ív *uımadſagucmıa bulſaſſa w bunet*" mondatában az okhatározónak értékelhető *miá* névutó eredetibb helyhatározói, lativusi funkcióját még őrzik korai kódexeink; vö. JókK. 20: *el ỹarnakuala ezvỹlagotmỹa* 'világgá mentek'. Megtaláljuk az 'által, révén' jelentést is már a HB.-ből idézett adatban is, de a KTSz.-nak *ev mia iduzuht[ut], [q]ui mia vrduguc ſcurnevlen[ec]* ['féltek'] fordulatában is. A HB. szövegrészlete az eszközhatározóból a következtetés, az ok megnevezése felé mozdul el, a KTSz.-beli szerkezetben pedig már a mediopasszív *(üdvözül)* ige agensének szerepét kezdi felvenni. (Kódexeinkben inkább a *miatt* névutós névszó tölti be a hely-, mód-eszközhatározó és az agens szerepét, a *miá* ilyen szerepkörben ritka; vö. DöbrK. 232: „Mikent zolt zent profetayinak *zaiok mia [per os]*".) — Kifejezetten eszközhatározókból *(-val/-vel* ragos névszókból) is alakultak okhatározók: ÓMS.: *buol ozuk epedek, en vnhum buol farad.* — A csereviszonyt kifejező határozóból alakult *-ért* ragos okhatározó: HB.: „Ge mundoa nekí *meret* nũ eneỹc". Itt a *meret* szót kérdő (esetleg vonatkozó) névmási használatban találjuk. A KT. „*mert* ha ỹſten ev num uolna . . . benne bỹnut lelhetneỹnc" összetett mondatában a *mert* kötőszóként szerepel. Idevonhatjuk az ÓMS. „*fyom merth* hol byuntelen" adatát is, bár szakirodalmunk ebben a szövegrészben található *mert* szó jellegét nem tudta egyértelműen meghatározni. Legvalószínűbb az a felfogás, amelyik okra kérdő szót lát benne. A kifejezőeszközök sokfélesége nemcsak a nyelvi gazdagság jele, hanem azt is érzékelteti, hogy az oksági viszony nyelvi kifejezése nem volt egyértelmű az írástudók szövegeiben.

Más szintet képvisel a *-ván/-vén* képzős igenevek ilyen funkcióban való használata. Ezeket azért tartjuk okhatározóknak, mert az igenév az előzményt, az ige pedig a következményt fejezi ki; vö. JókK. 98: „*kỹ haluan [Quo audito]* legottan *el mene*".

A célhatározók

Célhatározók csak tudatos cselekvést kifejező igék mellett állhatnak. Ezeknek a határozóknak a kifejezőeszközei az ősmagyar és korai ómagyarkorban is több forrásból származnak. Közös bennük mégis a lativusi irányt tartalmazó elem, mert a célra való törekvést leginkább erre az irányra

való utalás tudta a legjobban kifejezni. Főnévi igenévvel: HBK.: „. . . . mend w ſzentíí eſ unuttei cuzıcun ıov felevl *ıochtotnıa ılezıe wt*"; igenévi szerkezetben is (l. 674); vö. még BécsiK. 306: „iǫnèc . . . ſèrègec vrat *megkèrèſni* · z vrnac orcaiat *onzollani*". A kései ómagyar korban már eléggé gyakoriak a *-ra/-re* határozóraggal alakult célhatározók: KeszthK. 31: „*meg ereſeytel* engemeth, the ereddel *vyadalra [ad bellum]*".

A helyettesítő csereviszonyt kifejező *-ért* ragos névszókból és névmásokból kialakultak a 'vkinek az érdekében' jelentésű célhatározók, amelyek már korán kötött határozóvá fejlődtek (l. még 690): HB.: „*Wımagguc* uromc ıſten kegılmet *ez lelıc ert*", „hug *uımaggonoc erette*". Az *imád* 'imádkozik' *vkiért/vmiért* eléggé állandósult és gyakori szerkezetnek tűnik, ezek a szerkezetek már a HB. korára kialakultak, s a kései korszakban is gyakran találkozunk velük. Az *imád vkit* már a korai ómagyar korban tárgyas ige, de — mint láttuk — tárgyatlanul is előfordul 'imádkozik' értelemben. Az *imád*-nak nincs intranzitív használata, nincs *vki imád*, ennek a tartalomnak a kifejezésére született később a *vki imádkozik* szerkezet.

Az ige kötött bővítményei

Intranzitív szerkezetek

Az alany fakultatív és kötelező volta

Elenyésző számban beszélhetünk alanytalan vagy fakultatív alanyú igékről az ősmagyar és korai ómagyar korban is. Ezek leginkább az időjárási jelenségek és a napszakok megnevezésének körülírásai: *fagy, es(ik), alkonyodik;* vö. 1456 k.: *Bel alkolmazikh* 'bealkonyul' (Gl.).

Az igék többségének azonban kötelező alanya volt. A kötelező alany azt jelenti, hogy az ige alanya ki van téve (explicit), vagy azt, hogy csak az igeragozás személyragjai utalnak rá (implicit).

Mindazoknak az igei szerkezeteknek, amelyeket az elkövetkezőkben tárgyalunk, kötelező alanyuk volt. Az alany kérdésével bővebben itt nem foglalkozunk. (Részletesen l. 632—6.)

Az onomatopoetikus (hangutánzó és hangfestő) igék szerkezetei

A hangutánzó és hangfestő igék mind az ősmagyarban, mind a korai ómagyarban kifejezhették a természeti jelenségeknek hangként való érzékelését *(vmi zuhan, vmi csattog, vmi csattan, vmi csendül, vmi dörög, vmi dördül)*, beszédhanggal utánozhatták az állatok hangját *(vmi ugat, vmi csiripel* stb.) és az emberi hangokat *(vki köhög, vkik zúgnak)*. Az emberi hangmegnyilvánulásokat jelző igei szerkezetek szövegemlékeinkben nem fejeznek ki tisztán intranzitív igei tartalmat, hiszen a határozott igeragozású HB.-beli adat: „*keaffatuc* uromchuȝ charmul" implicit tárgyat tartalmaz, az ÓMS. igéje: „ſyrolmol *fepedyk* ['siralommal sírok, zokogok, siránkozom, sírva panaszkodom']" pedig szemantikailag és stilisztikumában már átlépte a hang-

utánzó igék kategóriáját. Valószínű azonban, hogy ebben a korban is, mint az ezt megelőző korban, sok hangutánzó és hangfestő eredetű intranzitív igei szerkezet létezett.

Létigével alkotott szerkezetek

Előfordulnak mind az ősmagyar korban, mind az ómagyar kor korai szakaszában állító és tagadó mondat tagjaként: *vki, vmi van, vki, vmi nincs* és *vmi lesz:* KTSz.: „Ihul *uagun* ſceuȝ leannoc *lacadalma*"; vö. JókK. 47: „menÿ es fewld es tewȝ es vÿȝ tÿed Es mÿnd azok *kÿk* ewbennek *vadnak*"; felszólító mód E/3.-ében: ÓMS.: „*ne leg | kegulm* mogomnok"; egyházi formulaként: KTSz.: *iduzleg;* segédigeként: HB.: „veteve wt eȝ muncaſ vilagbele. eſ *levn halalnec eſ puculnec feze*", *mend ozchuȝ ıarov vogmuc;* tagadó igével: vö. JókK. 29: „*nÿnczen* ott tekelletes *vÿgaſag*".

Visszaható igék szerkezetei

Visszaható igék az ősmagyar és a korai ómagyar korban is léteztek. A visszaható és az *-ik*, valamint az *-ul/-ül* képzős mediális igéket szétválasztva, a cselekvésnek a nyelvtani alanyra való hatását kifejező igéket soroljuk ide: *fürdik, mosdik;* vö. BécsiK. 6: „Azét *moſgalmeg*" : *Lavare* igitur. Az egyéb visszaható igének értékelt verbumokat: *törik, haragszik, aszik, tetik* 'tetszik', *hízik, feketül* stb. az állapotot és történést kifejező igék közé, illetőleg a szenvedő értelmű igék közé soroljuk.

Az állapotot és történést kifejező mediális igék szerkezetei

Mediális igei szerkezetnek azokkal az igékkel alakult szerkezeteket tartjuk, amelyek az ember szándéktalan cselekvését, illetőleg az állapotát fejezik ki. Ilyen szerkezetek az ősmagyar kor kezdetétől az ómagyar kor korai szakaszán keresztül minden nyelvtörténeti korszakban léteztek. Idevonhatók még a természeti jelenségek állapotként való felfogását tartalmazó szerkezetek is. Az alany az igében kifejezett állapot hordozóját nevezi meg. A történést kifejező igék mellett általános alany is kifejlődhetett, az állapotot kifejező igei szerkezeteket pedig átvitt értelemben is használták. Állapot kifejezéseként: implicit és explicit alannyal: HB.: „halalnec halaláál *holȝ*"; ÓMS.: „buol *ozuk epedek*", „*Scemem* kunuel *arad*", „en *ıunhum* buol *ſarad*", *Scegenul ſcepſegud,* „O ygoȝ ſymeonnok bezzeg *ſcouuo ere* ['beteljesede']", *eggedum ıllen | maraggun urodum.* Szenvedő igével: ÓMS.: „*Syrolmom ſuhazatum therthetyk* kyul ['terjed, megnyilvánul']". Átvitt értelemben: KT.: „ſcuȝ ſegnec *tukere.* tıſtan *maradhaſſun*".

Érzelmet kifejező igék szerkezetei

Az érzelem körébe tartozó igék elsősorban cselekvő tárgyas igék (részletesen l. 663). Mégis előfordulnak intranzitív tárgyatlan szerkesztésben: HB.: *Horoguvec ıſten,* „eſ *kegıggen*". Ez a jelenség valószínűleg az ősmagyar kor vége felé keletkezett, akárcsak a tranzitív tárgyatlan (kötött határozói) szerkezetek *(vki örvendezik vmiről, vágyakozik vmire).*

Térbeli mozgást, helyváltoztatást jelentő cselekvő igék szerkezetei

Ezek a szerkezetek (l. 650) bizonyos, a helyváltoztatás kifejezésére alkalmas, szabad határozókkal fordultak elő, amelyek már korán a kötöttség felé mozdultak el; vö. MvS.: *mend te melleled el futnak.* Itt az igekötőnek is fontos szerep jut. Mégis találunk közöttük határozói bővítmény nélkül is létező, csak az ige és az alany (implicit alany) viszonyára szorítkozó szerkezetet is: KTSz.: „*tamag* ['támadj, eredj'] Gabr[iel]".

Mondást, közlést jelentő igék szerkezetei

A mondást jelentő igék vagy eredetükben intranzitív igék, vagy pedig másodlagosan, tranzitív igékből váltak intranzitív használatúvá. Olyan igéket sorolunk ebbe a csoportba, amelyek belső motivációjuk következtében (képzett szó, jövevényige) önmagukban intranzitív formájukban fejezik ki az emberi beszédet, és csak másodlagosan alakult ki az irányulást ábrázoló szerkezetük (*vki kiált, szól, felel, parancsol, beszél* stb.). Ez a folyamat már az ősmagyar korban elkezdődött, hiszen a korai ómagyarból ezeknek az igéknek csak tranzitív szerkezeteit tudjuk idézni: HB.: „*keaſſatuc* uromchuȝ charmul". Idéző igeként eléggé elterjedt lehetett a *szól* ige: KT.: „ug *ſcolanoc*"; KTSz.: „*vr iſten* u[g] *ſcola*". Hasonlóan alakulhatott a *parancsol* ige is; vö. JókK. 34: „mondom azonkeppen mÿkeppen *parancȝolal*". Mindkét ige az intranzitív *vki szól, vki parancsol* szerkezetből az egyenes idézet bevezető idéző igéjévé vált, majd ebben a szerepben lassan tárgyas igévé s később határozott igeragozásúvá alakult, s az egyenes és függő beszéd két típusát alakították ki. (L. még: 668—9, 672—3 és 780—1.) — A *mond* tárgyas ige (HB.: „Ge *mundoa neki* meret nū eneÿc") élhetett tárgyatlan 'szól, beszél' jelentésben; vö. JókK. 33: „ne *mongÿ* vgÿ frater lleo", s ebből alakult ki idézői igei funkciója; vö. JókK. 33: „mÿkoron *en mondok:* frater tferenc te tewtel azanÿa gonoȝ mÿuelkedeteket ÿſten ellen". (Itt kell megjegyeznünk, hogy minden finnugor nyelvben különbséget tesznek a „beszélés" és a „mondás" között: vö. például vog. É. *lāwi* 'mond', *potėrti* 'beszél'. A *potėrti* magát a beszélés folyamatát jelöli, a *lāwi* a cselekvés tartalmát, eredményét is kifejezheti.) A magyarban is a mondást, közlést jelentő igék, még a jövevényigék is a „beszélés" és a „mondás" közötti tartalmi különbséget igyekeztek világossá tenni. Erre legalkalmasabb volt az intranzitív—tranzitív, illetőleg a tranzitív—intranzitív elkülönülés. Majd a partnerre való utalás is megjelenik a határozói (dativusi, társhatározói) bővítményben *(kiált vkihez/vkinek, szól vkinek/vkihez, beszél vkinek/vkihez, beszél vkivel).* (L. 668.) Végül a közlés objektuma vagy nyelvtani tárgyban, illetőleg határozóban, vagy e két forma kombinációjában fejeződik ki *(mond vmit, szól vmit, felel vmit; szól vkiről/vmiről, beszél vkiről/vmiről; mond vmit vkinek; mond vmit vmiről/vkiről vkinek, szól vmit vkiről vkinek;* stb.; l. még: 672).

Tranzitív szerkezetek

Az ősmagyarban elsősorban a tárgyas igei szerkezeteket soroljuk ebbe a csoportba, hiszen az igealany és (az esetek túlnyomó többségében) a tárgy is ezekben a szerkezetekben az ige mellett mindig kötelező volt, még

akkor is, ha az igeragozásba rejtve (impliciten) volt jelen. A határozók közül szemantikai okokból a helyhatározók váltak egy-egy ige mellett állandóvá. Akkor azonban még nem egyik vagy másik ősi raggal ellátott névszó (határozó) vált kötötté, hanem maga a helymeghatározás volt kötelező. Az ősmagyar kor végén és az ómagyar kor korai szakaszában a határozói bővítmény legtöbbször még átmenetet alkothatott a szabad használat és az igéhez való kötöttség között. Egyes igék mellett azonban a határozói bővítmény kötött, sőt kötelező is lehetett, különösen ha tárgyas igéről volt szó.

Tárgyas igei szerkezetek

Az irányulás ősi módja a jelöletlenségben és a szórendben fejeződött ki. A tárgy valószínűleg az ősmagyar kor elején az igenévi szerkezetekben fejlődött ki *(víz meríteni, fa vágó)*, s onnan terjedt át az igei szerkezetekre is. (L. 343, ill. 674.) Összetett szavakban és igenévi szerkezetekben pedig évezredeken át megmaradt még akkor is, amikor a jelöltség (a partitivusi és a *-t* ragos kifejezésmód) széles körben elterjedt; vö. 1323: *Keuhordovth* (OklSz.). Jelöletlen tárgyként értékelhetjük a csupán birtokos személyjeles tárgyszót is. A *-t* ragos tárgy az ősmagyar kor korai szakaszában fejlődhetett ki (kialakulásának feltételeit l. 343); vö. HBK.: *teſtet tumetívc*. A jelölt tárgynak elég korán kialakult a partitivusi (részleges) formája névutó-határozószóval (*vmi közül, vmi belől* stb.), illetőleg később ragos névszó formájában is (l. 665). A jelölt tárgy az ősmagyar kor végén, amint az ómagyar kor korai szakaszának adatai mutatják, eléggé elterjedt lehetett.

Az ősmagyar korban igen sok ige bővülhetett tárggyal. Természetesen az irányultságnak különböző fokozatai lehettek, ahogyan ezt a későbbi korokban is megfigyelhetjük. Az igék etimológiái és az igetövek számbavétele alapján (l. 41—59), valamint az irányultság fokozatai szerint a következő csoportosításban tárgyalhatjuk a tárgyas igéket: az érzékelés (észlelés) és annak objektuma között: *ember(t) lát, hang(ot) hall; föld(et) tap-; fá(t) ér* 'hozzáér, tapint vmit'; *íz vmit* 'szagol, ízlel vmit', *ízel, ízlel vmit* stb., illetőleg a cselekvést kifejező ige és a nyelvtani tárgy között a viszony lehet lazább és szorosabb. A *vki lát* 'nem vak', *vki hall* 'nem süket' intranzitív szerkezet már a korai ómagyar korban kifejlődhetett. Az érzelmet kifejező ige és a tárgy között szoros a kapcsolat: *ér* 'érez' *bú(t), szeret ember(t), imád isten(t), gyűlöl ember(t), ördög(öt)* stb. Az intranzitív szerkezetek csak későbbi nyelvtörténeti korokban fejlődtek ki *(vki érez, vki szeret)*, vagy ki sem fejlődtek (például nincs *imád, gyűlöl*). A gondolkodási műveleteket kifejező igék köréből: *vki tanul, tud, ítél vmit*. A mindennapi élet cselekedeteit, műveleteit kifejező igei szerkezetek közül: *vki e(sz)(ik) vmit, i(sz)(ik) vmit, vki tör, vág, fog, hoz, visz vmit* stb. Mindezek az igék a kései ómagyar korban intranzitív formában is előfordulhattak (*vki tanul, vki eszik, vki iszik, vki tör-zúz* stb.). A finnugorból örökölt, valamint az ősmagyarban más nyelvekből átvett és továbbképzett vagy jelentésváltozáson keresztülment tárgyas igék nemcsak tárgyatlanná váltak valamilyen általánosabb jelentés kifejezésére, hanem a tárgyas szerkezetek mellé olyan tranzitív határozói szerkezeteket is létrehozhattak, amelyek a tranzitivitás enyhébb fokát jelezték, és lassan speciális jelentést vettek fel: *vki néz vmire/vkire, imád vkiért* 'imádkozik vkiért'. Ha a tárgy mellett az igének még határozói bővítménye is van, a tranzitivitás foka még erősebb: *ketté vág vmit, visz vmit vkihez* stb. (Az igék továbbképzett

alakjainak és az igekötőnek a tranzitivitás fokozásában, valamint új jelentéseknek a kialakításában betöltött szerepéről mondottakat l. 60—94 és 438—40. A határozatlan és határozott tárgy ősmagyar kori szétválásáról szóló feltevést l. 663.)

Az ómagyar kor korai szakaszának tárgyas igei szerkezeteiben is alanyt, átható (cselekvő és műveltető) igét, valamint nyelvtani tárgyat találunk. Az alany és néhány igétől eltekintve a tárgy is kötelező. A tárgy kifejeződhet jelöletlenül (*Ø* raggal) és jelölten is. Jelöletlenül elsősorban az igenévi szerkezetben őrződött meg, de jelöletlennek tekinthetjük az E/1. és 2.-re utaló birtokos személyjeles névszóval vagy névmással alakult igei szerkezeteket is. (L. 286—7.) A jelölt tárgy *-t* tárgyraggal, illetve *-ban/-ben* (később *-ból/-ből* vagy *-tól/-től*) — eredetileg határozói — raggal, illetve névutó-határozószóval kifejezett részleges (partitivusi) tárgyként jelenik meg. A nyelvtani tárgy lehet főnév, főnévi névmás, főnévi igenév vagy bármely főnévként használt szó.

A tárgy valamilyen szemantikai viszonyban van a cselekvésfogalmat kifejező igével. Ha elkülönítjük a már létező vagy létezőként felfogott, tárgyként jelölt személyt, dolgot stb.-t a keletkezőben levőtől, akkor olyan jelentéstani alapot nyerünk, amelyen a grammatikai tárgyat két nagy csoportra oszthatjuk: iránytárgyra és eredménytárgyra.

Iránytárgyat tartalmazó igei szerkezetek. — Az igék többsége már olyan cselekvést vagy műveltetést fejez ki, amely valamire irányul, azt teljes egészében vagy csak részlegesen érinti. Iránytárgyra való rámutatásként tovább él az ige ragozásába rejtett, implicit tárgy és a tárgy részletesebb kifejtéseként a tárgyi mellékmondat is.

1. A cselekvő igék tárgyas szerkezeteiben a tárgy kifejezőeszközei a következők lehetnek:

a) Jelöletlen (*Ø* ragos) tárgyként csak személyjeles névmást találunk: KTSz.: „[ek]eſſen *tegud* e[ſ] ha *lata*" (de vö. *minket*), és birtokos személyjeles főnevet: KTSz.: „eſ *cuetſegem* [t]e *vſelled*". Valószínűleg a *magam, magad, magunk, magatok, maguk* birtokos személyjelezésű visszaható névmás is szerepelhetett tárgyként; vö. CzechK. 50: *magad meg fogyattad*. Ragtalan, még birtokos személyjelet sem tartalmazó főnévi tárgyszó forrásaink tanúsága szerint ige mellett nem állt, a késői korokban is igen ritkán fordul elő. Az igenévi szerkezetek, illetve az összetett szavak között azonban megtaláljuk (l. 674, illetve 529).

b) A *-t* tárgyraggal jelölt tárgy lehet főnévi névmás és főnév.

A főnévi névmások közül jelölt tárgyként a következők szerepelnek: Személyes névmás: E/3.: HBK.: *ielzie wt;* KT.: „E3 o3 ÿſten *evt* mynt u eſmeríuc"; T/1.: KTSz.: *mynket*. A T/2. és T/3. névmási tárgyszóra vonatkozó adattal *(titeket*, illetve *őket)* csak a későbbi korszakokból rendelkezünk: JordK. 387: *en meg kÿnnÿwtlek tytőket* és BécsiK. 18: „Es mikor tolloc az Egiptomiac *ǫkèt ki vèttèkuolna*". Kiterjedt azonban a tárgyrag az E/1. *engem* személyes névmási tárgyra is: ÓMS.: *Wegh halal engumet*, s valószínűleg az E/2. személyes névmásra is; vö. PéldK. 70: „*eſmerlek* ymmar *tegedet*". A *bennünk, bennetek* személyragos határozó eredetileg 'közöttetek' jelentésű volt, ebből vált részleges tárggyá 'közülük, közületek' jelentésben, majd részlegessége korán elhomályosult, és egyenértékű lett a *minket-, titeket*-tel: HBK.:

„ılezıe wt. Eſ *tıv bennetuc*". Később *-t* tárgyraggal is megtaláljuk (1573: NySz.). (L. még 653—4.)

Mutató névmás: mint az alárendelt összetett mondat főmondatának
hot
||
utalószava: KT.: „de quı legen neky̋ atıa *ozut* nem *tudıuc*". Vonatkozó névmás, amely egyben a mellékmondat kötőszava is: ÓMS.: *kyt nıha egyre*. Latinizmusként: ÓMS.: „maraggun urodum / *kyth wylag felleyn*".

Visszaható névmás. Feltehető, hogy a *maga* névmásra is kiterjedhetett a tárgyrag: *magamat, magadat, magát* stb.; vö. JókK. 158: „*Byzonyoy̋ta magat* meg holtnak es meg eleuenewltnek lenny̋ bodog ferencznek mÿatta" : *se* morientem eductum de corpore, per Beatum Franciscum deductum *asseruit* et reductum; CornK. 55r: *mutaſſad meg magadat*. Legtöbbször a latin *se*-vel alkotott szerkezetek fordításai.

Kialakulóban lehetett a kölcsönös névmás is, és tárgyként is előfordulhatott kölcsönös cselekvést is kifejezni tudó igék mellett: *szeretik egymást, megismerik egymást;* vö. JókK. 25: *hogy̋ zereſſetek egy̋maſt*.

A főnévi igenév eredeti célhatározói funkciójának tárggyá való átértékelődése valószínűleg ebben a korszakban zajlott le, s átmeneti formákat hozhatott létre: HB.: „Eſ mend paradıſumben uolov gımılcıctul *munda* nekı *elnıe*"; vö. JókK. 6: „ky̋ *akar* envtannam *ÿewny̋e*". A *mond* tárgyas ige és az *akar* irányultságot kifejező ige miatt mindkét példában tárgyként értékelhető a főnévi igenév, bár megőrzött valamit a határozói jellegéből is. A *mond neki vmit* szerkezet inkább az eredménytárgyak közé sorolható. Az *akar jönni* szerkezet pedig arra ösztönöz, hogy talán feltehetjük, hogy az ómagyar kor kései szakaszában éppen a határozói funkciónak és az igenév mondatot tömörítő jellegének köszönhetően az infinitivus az akaratot, kívánságot, reménységet és merészséget kifejező igék mellett megőrizte jelentésének átmenetiségét, s ezzel alkalmassá tette a latin infinitivusos szerkezetek lefordítására.

Tárgyragos főnevek cselekvő igék mellett: HB.: *turchucat mıge zocozţıa vola;* KT.: „quı vleben *tart* chudaltus *ſıot*"; ÓMS.: „en *erzem* eȝ *buthuruth*"; cselekvővé vált műveltető ige mellett: HBK.: „kınec eȝ nopun *teſtet tumetıve*".

c) Implicit tárgy a határozott igeragozásba rejtett E/3. tárgy: HB.: „Hadlaua choltat terumteve ıſtentvl. ge *feledeve*"; KT.: „furıſcte *muſıa*[etety̋ ymletí". Mellékmondattal is kifejeződik a tárgy; a főmondatban határozott igeragozást használtak: HB.: „*Latıatuc* feleym ȝumtuchel *mıc vogmuc*". Az E/2. és T/2. tárgyra utaló *-lak/-lek* ragos implicit vagy explicit tárgyas szerkezet *(én kérlek téged, titeket)* meglétét korai nyelvtörténeti adattal nem tudjuk bizonyítani, de a kései ómagyar korból vett példák alapján azt gondoljuk, hogy talán az ősmagyar kor végén keletkezett; vö. JókK. 45: „*kerlek teged* attyam hogy̋ . . . ", 98: *teged latnalac*.

d) Részleges tárgy. Ha a részt jelölő szó, amely a mondat tárgyaként áll (HB.: „eſ oggun nekı munhı uruȝagbele utot. eſ *mend ıovben rezet* ['minden jóban részt']") kimarad a mondatból, a részelő határozó ráértéssel felveheti a 'vmiből egy részt, egy keveset' jelentést is, részleges tárggyá válhat: *vki szed (az) almában, vki ad vkinek (a) jóban* vagy *(a) jóból*. A részleges tárgy azt jelenti, hogy az igében kifejezett cselekvés az egészre irányul, de abban, illetőleg abból csak egy részt illet a cselekvés: *eszik a kenyérben, eszik a kenyérből*. Bár *-ban/-ben* ragos partitivust találunk ebben a korban, a partitivusi tárgy mégsem *-ból/-ből*, hanem *-tól/-től* ragos névszóval fejeződik ki: HB.: „kí

nopun *emdul oz gimilftwl.* halalnec halaláál holz", „el *evec oz tiluvt gimilftwl*". Ennek több oka is lehet. A mai használatnak megfelelő *eszik a gyümölcsből -ból/-ből* ragja még nem alakult ki, vagy nem szilárdult meg eléggé, vagy a HB. egész szövegére jellemző ablativusi vonzat *(gyümölcsöktől élnie, tiltá egy fa gyümölcsétől, hallá holtát teremtő istentől, szabadítsa meg őt ördög üldetétől és pokol kínzatától)* közrejátszott a *-tól/-től* ragos partitivusi tárgy kialakulásában e nyelvemlékben. Végül latin hatással is számolhatunk, hiszen a *-tól/-től* ragos szabad és kötött határozóknak az esetek túlnyomó többségében a latin mintákban *de* prepozíciós főnevek felelnek meg a kései ómagyar korban is. A *-ban/ -ben* és a későbbi *-ból/-ből* ragos részleges tárgy sem felel meg minden esetben a szabályos latin accusativusnak. A részleges tárgy mellett mindig általános igeragozást használtak.

2. A műveltető igék tárgyas szerkezetei a következő módon alakulhattak:

A műveltető ige *-t (-at/-et), -ít, -l, -szt* képzővel alakulva az ősmagyar korban elsősorban kauzatív igeként működött, és az ómagyar korban szilárdult meg. Faktitív igére ebből a korból nem tudunk példát idézni, bár a *-tat/-tet* képzős műveltető igék egyrészt tárgyatlan, másrészt tárgyas vagy tárgyassá váló igéből keletkeztek. A műveltetés (a cselekvés okozása) mindig tárgyas igében nyilvánul meg. (Más és nem idetartozó kérdés az, hogy egyes műveltető igéket a későbbi századokban tárgyatlanul is használtak.)

Kauzatív igéinkből keletkezett igeneveink már az ómagyar korszak elején feltűnnek: TA.: „inde ad harmu *ferteu*". Az idetartozó igék tárgyas szerkezetei — kevés kivételtől eltekintve — valószínűleg iránytárgyas szerkesztésűek, és valószínűleg már átmenetet alkotnak a kauzatív és a cselekvő ige között, sőt cselekvők is lehetnek *(szakaszt)*. Jelöletlen tárgyat műveltető ige mellett ez utóbbi korból sem találunk, a *-t* ragos azonban elég gyakori: tárgyragos névmással: HB.: „el *vezeſſe wt* paradiſũ nugulmabeli"; HBK.: „*kit* vr ez nopun ez homuſ vilag timnucebelevl *mente*"; KT.: „*quit* ſceplev nem *ullethet*"; főnévvel: HB.: „hug *turchucat* mige *zocoztia vola*", „hug iſten iv uimadſagucmia *bulſaſſa w bunet*"; KTSz.: „Q[u]i *vímad ſagu[t] allata* ['imádságot monda']". (A *tilt vkit vmitől* és a *szabadít vkit vkitől* vagy *vmitől* szerkezetet l. 671.)

Implicit a határozott igeragozásban kifejeződő E/3. tárgy: KT.: *furiſcte* muſia/ *etetÿ ÿmleti*. A szövegben előforduló E/1. birtokos személyjelből kitűnik, hogy E/1. tárgyra *(engem)* utal az általános ragozású igealak: ÖMS.: „*Walaſth* vylagumtul ſydou fyodumtul ezes urumētuul".

Eredménytárgyat tartalmazó igei szerkezetek. — Ebbe a csoportba azokat az alannyal és tárggyal alakult szerkezeteket soroljuk, amelyekben az igével kifejezett cselekvés létrehoz valamilyen valóságos élő vagy élettelen objektumot, amely nyelvileg a grammatikai tárgyban nyilvánul meg. Elsősorban cselekvő igék tartoznak ide, és olyan műveltető igék, amelyek átmenetet alkotnak a kauzatív és a cselekvő igék között. Cselekvő igei szerkezetekben: KT.: „hug ſcuz lean. *fiot ſciulheſſen*"; KTSz.: „ſcuz lean *fiot ſ[c]ilut*"; vö. JókK. 130: „holot ſemmÿ ezekbelewl *kyket* emberÿ bewlczeſeg *zerez*"; MvS.: *az nog ÿelteſt tezen.* Cselekvővé váló kauzatív igék mellett: HB.: „Menÿi miloſtben *terumteve* eleve *miv iſcmucut adamut*"; KTSz.: „myben *chudat mutut* ['mutatott']". — Az eredménytárgy tipikus kifejezőeszköze a tárgyragos főnév.

Az eredménytárgyas igei szerkezetek közé sorolhatjuk még a figura etymologicáknak, az azonos tövű szavakból létesült stilisztikai alakzatoknak egy részét. Tárgyukat belső tárgynak is nevezhetjük, hiszen nem egyéb, mint az ige tartalmazta cselekvésfogalom kifejezése névszói alakban: HB.: *halalnec halaláál holz*. Az egykori latin szövegekben a nagyon divatos szójátékok keretébe tartoztak; vö. BécsiK. 44: „TAhat Iudith *énèclè èz ènèkèt*" : Tunc *cantavit canticum hoc* . . . Iudith. A kései ómagyar kor szövegeiből idézhetnénk még a *vki egy szót sem szólhat* és a *vki kívánságot kíván* szerkezetet is.

Az intranzitív igék tárgyas szerkezetei

A tárgyatlan igék tárgyassá válása hosszú nyelvtörténeti időszakasz eredménye, melynek során jelentős tendencia figyelhető meg. A mozgást, helyváltoztatást jelentő igékben megvolt az a lehetőség, hogy valamiféle bővítményt vegyenek maguk mellé. Elsősorban helyhatározót, hogy kifejezhessék a helyváltoztatás tényét (l. 650—3), másodsorban pedig tárgyat. Ha tárgy áll a helyváltoztatást jelentő ige mellett, megváltozik az ige jelentése is: az intranzitív ige [*az idő múl(ik), élőlény (ember, állat) kimúl(ik)* 'meghal'] a HB.-ben már tárgyasan fordul elő: „ıſa eſ num ıgg ember *mulchotıa ez vermut*", 'elkerül, elhagy valamit' jelentésben; igekötővel: KTSz.: „angol[u]cnoc *corat* [ha]mar *ele mulhaſ[ſa]*".

A korai ómagyar korban nem lehetett kimutatni a határozói értékű tárgyat; de vö. JókK. 19: „vgÿ hogÿ mend *az vtat* ewrewmuel *ÿara*". Határozói értékű tárgynak azonban már lennie kellett ebben a korban is, hiszen tárgy értékű határozó is volt már, ekkor zajlott le a főnévi igenévnek célhatározóból tárggyá való átértékelődése is (l. 674).

Az általános és a határozott igeragozás használata

Első szövegemlékeink tanúsága szerint az ősmagyar korban lényegében kialakult mindkét igeragozás (l. 104—21). Használatának szabályai körvonalazódtak, bár feltehetünk némi ingadozást, ugyanis a határozottságnak és a határozatlanságnak a névelővel való kapcsolata még nincs meg (l. 461—74). A határozott igeragozásnak és később a határozott névelő kialakulásának és használatának körét figyelemmel kísérve, néhány szabályszerű tendenciára azonban már rá tudunk mutatni.

Az általános igeragozás használatának szabályai. — Általános igeragozással iktelen és ikes igealakokat akkor használtak, ha az igének nem volt tárgya, vagy a tárgy értelmileg határozatlan volt.

Az intranzitív (tárgyatlan) igék mindig általános igeragozásúak voltak, így a létigék: HB.: „Kıc ozvc. *mıv vogmuc*"; KTSz.: *iduzleg*, és a helyváltoztatást jelentő igék: KTSz.: „*tamag* ['eredj'] Gabr[iel]". — Az állapotot és történést kifejező igék elsősorban a 3. személyben használatosak: HB.: *Horoguvec ıſten;* ÓMS.: *Scegenul ſcepſegud*, „en ıumhumnok [!] *bel bua qui* ſumha nym . . . *hyul*". — Ha a történést jelentő ige emberre vonatkozik, minden személyben előfordulhat; például HB.: „halalnec halaláál *holz*". Idetartoznak még a szenvedő igék is, amelyek egyes számban ikes ragozásúak: ÓMS.: „keferuen. *kynzathul* uoſ ſcegegkel *werethul*", „hul yg *kynzaſſal* / fyom halallal".

Általános igeragozást találunk a tranzitív (tárgyas) igéken is, ha a tárgy határozatlan. Ha a köznévi tárgynak nincs (és ma sincs) névelője, vagy határozatlanságra utaló jelzővel van ellátva, az ikes és az iktelen ige általános igeragozású: HB.: *halalut evec*, „ef *oggun* neki *munhi uruzagbele utot. ef mend iovben rezet*"; KT.: „benne *bűnut lelhetneync*"; KTSz.: „*latuc vy latecuot* [o: *latotuot*]". Vö. még MvS.: „Ha medue *el viuend valami neme kelkett*", „chach *eggiet meg elend*". A részleges tárgy is határozatlan tárgynak számított (l. 665), valamint az *engem, téged* névmási tárgy is, ha az alany E/3. és E/2. (*-t* ragos, illetve implicit formában is, l. 664 és 665). Valószínű, hogy a T/3. és a T/2. alanyú igére is kiterjedt ez a szerkesztésmód.

Meg kell jegyeznünk, hogy — mint már korábban kifejtettük — a mondást, közlést jelentő igék közül a *szól* ige idéző igeként *(úgy szól)* eléggé elterjedt lehetett: KTSz.: „vr iften *u[g] fcola*"; KT.: *ug fcolanoc*. Ez az ige kötelező alannyal *(vki szól)* és idéző igeként is *(úgy szól)* általános igeragozást kíván. A *mond* tárgyas ige intranzitív (tárgyatlan) használatban általános igeragozású, s mint ilyen a *szól* ige hatására felvette a 'szól, beszél' jelentést, s ebből alakult ki idéző funkciója; vö. JókK. 33: „mÿkoron *en mondok*" és BécsiK. 2: „*mödanac* Te vèlèd mégonc". (L. még 780—1.) — Általános igeragozást használtak a tárgyatlan kötött határozós igei szerkezetekben is (l. 669—70).

A határozott igeragozás használatának szabályai. — A korai ómagyar korszak gyér példái alapján megállapíthatjuk, hogy az ősmagyar korban is létezhettek bizonyos használati szabályok, mert a szövegbeli határozottság alapelemeinek már ki kellett alakulniuk; elsősorban az E/1. és az E/2. birtokos személyjeles névszó mint tárgyszó mellett: *házam adod, adja; sátram vigyed, sátrad viszem; hangod hallom;* stb. Valószínűleg a kijelölő névmási jelzővel ellátott tárgyszó is határozottnak számított: *látom ez vermet*. Sőt a földrajzi nevek és bizonyos vallási fogalmak nevei is — ha tárgyként szerepeltek — határozott igeragozást kívánhattak. A *-lak/-lek* igeraggal E/2. és T/2. tárgyra utaló tárgyas szerkezet csak az ősmagyar kor végén alakulhatott ki: *ismerlek téged, benneteket, titeket;* vö. JókK. 98: „hogÿ *teged latnalac*". A *bennetek* eredetileg 'közöttetek' jelentésű határozó volt (l. 653). A tárgyrag kialakulásával egyéb névmási tárgyszó mellett is alakulhattak határozott igeragozású tárgyas szerkezetek: *őt ismerjük, azt nem tudják* stb. A határozott igeragozással utalni lehetett a 3. személyű tárgyra és a különböző személyű igealanyra is: *érzem, látod, ismeri, tudjuk, halljátok, érzik* stb.

A korai ómagyar korban a határozott igeragozás használatának körvonalait már pontosabban rajzolhatjuk meg. Határozott igeragozást találunk a következő esetekben.

A birtokos személyjeles főnévi tárgy, akár jelölt, akár jelöletlen, mindig határozott igeragozással jár; HB.: *turchucat mige zocoztia vola, bulfcaffa mend w bunet;* KTSz.: „*cuetfegum* huʒ[i]ad *weged*"; ÖMS.: „fyrou *aniath* [?'anyád'] *thekunched*". Valószínűleg ez volt a határozott igeragozás fő szabálya.

Határozott igeragozást találunk a tulajdonnévi tárgy mellett, a tulajdonnév ugyanis egyedileg határozza meg a denotátumát: HB.: „*vimagguc fzen achfcin mariat.* ef *bovdug michael archangelt* . . . Ef *uimagguc fzent peter urot*".

Az olyan köznévi tárgy, amely értelmileg határozott, a korszak egyházi kultúrájában és az adott szövegben is körülhatárolt egyedi megneve-

zésnek számított, s ezért határozott ragozású ige állt mellette. Ilyen volt a *paradicsom* 'édenkert' szó: HB.: „eſ *odutta vola* neki *paradiſumut* hazóá".

Mutató névmási *(ez, az)* jelzővel ellátott tárgy mellett mindig határozott igeragozást találunk: HB.: „ıſa eſ num ıgg ember *mulchotıa ez vermut*"; ÓMS.: *en erzem ez buthuruth.*

A mutató névmási *(azt)* tárgy is határozott igeragozást kíván: KT.: *hot*
ozut nem tudıuc; vö. MvS.: *valaky azt hallandia.*

Az E/3. személyes névmási tárgy mellett is határozott igeragozást *evt*
találunk: HBK.: *ılezie wt;* KT.: „mynt ıı *eſmeríuc*". Természetesen a T/3. személyes névmási tárgy mellett is meg kellett lenni ennek az igeragozásnak; vö. BécsiK. 18: „ſaz2al z kǫtęglaual *alazta volna ǫkèt*".

Határozott ragozású az az igei állítmány, amelytől tárgyi mellékmondat függ: HB.: „*Latıatuc* feleym ʒumtuchel *mıc vogmuc*".

Határozott igeragozást találunk akkor is, amikor a tárgy ugyan nincs kitéve, de odaérthető az említett típusok valamelyikével azonos tárgy. Implicit tárgyként vizsgáltunk már ilyen példákat (665, 666), ezekhez hozzáfűzhetjük még: ÓMS.: „fugwa / huʒtuʒva wklelue / kethwe / *ulud* [tudniillik őt]".

Kötött határozós igei szerkezetek

Ebbe a csoportba soroljuk azokat a tárgyatlan igéket, amelyeknek kötelező (explicit vagy implicit) alanyuk és fakultatív (néhány esetben kötelező) kötött határozói bővítményük van. A határozó irányulást fejez ki (l. 650—60), de ez a jelentés sokszor elvonttá vált, és egyes szerkezetek már az eredetitől eltérő szemantikai tartalmat jelölnek. Jellemzőjük az általános igeragozás.

Az ősmagyar korban, mint már az ige szabad bővítményeiről szólva (650—60) kifejtettük, elég korán kialakult egyrészt a helyhatározó, másrészt a határozók átvitt értelmű használata, ami elvontabb jelentésű szerkezeteket, sőt kötött szerkezeteket is létrehozhatott.

Az ómagyar kor korai szakaszában már kötött határozós igei szerkezetek is lehettek, de van közöttük olyan is, amely a szabad és kötött bővítmény között átmenetet alkot, illetőleg csak egy későbbi kötött igei szerkezet előzményét láthatjuk benne.

A létigével alakult szerkezetek közül kiemelhetjük azt a szerkesztésmódot, amelyben a létige mellett található részeshatározónak birtoklás, pontosabban 'tulajdonában van' jelentése van: *vkinek van vmi*, illetőleg *vkinek van vmije*. Ennek a dativus possessivusnak nevezett szerkesztésmódnak a kialakulását l. 654; vö. JókK. 14: *ennekem vagÿon nagÿ ſyeteſem.*

Dativusszal alakult tárgyatlan vagy tárgy nélküli igei szerkezetek: HB.: *Engedc urdung ıntetvınec*, „Wımagguc uromc ıſten kegılmet ez lelıc ert. hug *ıorgoſſun* ['irgalmazzon'] *w neki.* eſ kegıggen"; közlésigékkel: HB.: „Eſ mend paradıſumben uolov gımılcſetul *munda neki* elnıe"; KTSz.: „ſ[ce]nt bulch *aſſcu/n]noc* vg[o]n *ielunel*"; vö. JókK. 44: „*paranczolok teneked* . . . hogÿ . . ."; MünchK. 9ra: „fus egiptomba / z leg oth miglen *mondoc tenèked*". Kialakult a *-hoz/-hez/-höz* határozóragos névszó mint dativus. Önálló idéző mondatban: HB.: „Eſ *keaſſatuc uromchuz* charmul".

A vélt vagy valódi eredetet kifejező határozó mint kötött bővítmény. — A közlésigék melletti delativus a közlés objektumát jelöli: KTSz.: „*rolad* ozun keppe[n] *ſcola*". A társhatározó bekapcsolásával; vö. JókK. 70: „Mykoron egyeb tarſyual *yſtenrewl bezeluala*".

Az állapotot és állapotváltozást kifejező kötött bővítményes szerkezetek közül eléggé elterjedt a praedicativusi és a translativusi szerkesztésmód. A praedicativus *-nak/-nek* határozóraggal fejeződik ki. Idetartozik a *vminek lenni* szerkezet, amelyet az igenévi szerkezetek között tárgyalunk: KTSz.: „*fugadotianoc l[eni]* eſ eſmerum". A *lát vkit/vmit vminek* praedicativusi és a *nevez vkit vminek/vkinek* nuncupativusi szerkezeteket a tárgyat és kötött határozót tartalmazó igei szerkezetek között tárgyaljuk (671—2). A *vki neveztetik vminek* a szenvedő igék szerkezetei közé kívánkozik, hiszen nem más, mint a cselekvő ige *(nevez vkit vminek)* szenvedő igei szerkezetté való átalakítása. Az eredményhatározóval (translativusszal) alakult szerkezetek határozói mindig kötött bővítmények lehettek, hiszen éppen azért születtek, mert az 'átalakulás, átváltozás' szemantikai tartalmát kellett kifejezniük a *lesz* 'válik', *vál(ik)* és *változ(ik)* mellett. A *-vá/-vé* határozóragos bővítmények az *-á/-é* lativusragosakból keletkeztek, ezért sokáig a translativusi tartalmat is az *-á/-é* fejezte ki.

Az eszközhatározók — bár akad közöttük szorosabb szerkezet: *szemével lát, fülével hall, kezével, ujjával illet* stb. — inkább szabad határozók. A társhatározók — bár szabad bővítmények — közelebb állnak a kötött bővítményekhez, mert gyakran megváltoztatják az ige jelentését, sőt olyan szerkezetet is alkotnak, amelyek már állandó szószerkezeteknek (frazémáknak) is felfoghatók, hiszen a szavak eredeti jelentése és a szerkezet jelentése elkülönül egymástól: KTSz.: *vr te veled wagun.*

Az *-ért* határozóraggal kifejezett célhatározó az *imád* 'imádkozik' jelentésű ige kötött határozói bővítményévé vált: HB.: „hug *uimaggonoc erette*" (l. 660).

Több ige igekötő nélkül szerepel: HB.: *bulſcaſſa mend w bunet, bulſaſſa w bunet. Eſ zoboducha wt urdung ildetuitvl* (vö. később *megbocsát, kiszabadít*): ÓMS.: *Walafth vylagumtul* (később: *megválik, elválik, elválaszt* formában). Ez azért feltűnő, mert tárgyas igékkel van dolgunk. Találunk azonban olyan igekötőt, amely átörökítette saját kötött bővítményét: ÓMS.: *buabeleul kynuhhad.* (L. még 438—40.)

A szenvedő igék szerkezetei

A szenvedő (passzív) értelem kifejezésére nemcsak az ős magyar korból származó mediális igék voltak alkalmasak (*törik, tetik* 'tetszik' stb.), hanem a korai ómagyar kor kezdetén kialakult szenvedő igék is, amelyek a műveltető *(-at/-et, -tat/-tet)* képzős igéknek *(vki kínzat vkit vmivel* vagy *vkivel, vki veret vkit vmivel* vagy *vkivel)* az ikes ragozással való kombinálásából jöttek létre: *ő kínzatik* (*vkitől* vagy *vki miatt* 'által') stb. Ezekben a szerkezetekben a grammatikai alany és a cselekvő alany nem azonos, a grammatikai alany a szenvedő ige alanya, a cselekvő alany (agens) pedig határozói formában fejeződik ki. A szenvedő igeragozás más finnugor nyelvekben is kialakult, s közös vonásuk az a jelenség, hogy a külön-külön kifejlődött szenvedő igeképzők vagy visszaható, vagy műveltető képzőből keletkeztek.

A szenvedő igék legelső adatai nem tartalmaznak agenst: KTSz.: „Es hug bezzug *oznoc [ne]ueſteſſel;* feld[e]n menyun es"; ÓMS.: „keſeruen. *kynzathul* uoſ ſcegegkel *werethul*", „*Syrolmom ſuhazatum therthetyk* kyul", „hul yg *kynzaſſal*". Az igenévi szerkezetek között mégis megtaláljuk az agenst: KTSz.: *ev mia iduzuht[ut].* Ez utóbbi szerkesztésben a *miá* 'által' névutó-határozószó helyhatározói, agensi és okhatározói szerepben ritkán található, mégis sokáig élt a *miatt* mellett (l. 659). Mindez arra utal, hogy bár belső keletkezésű a szenvedő ige, latin hatásra mégis maga mellé vette az eszközhatározói szerepű *miá, miatt* névutó-határozószót. A latin hatáson kívül a műveltető ige mellett szereplő eszközhatározó is befolyásolhatta a szenvedő igék agenseinek kialakulását. Ezeknek a nyelvtörténeti okoknak a részletes kifejtése és adatokkal való bizonyítása a következő korszakot tárgyaló fejezetben történik meg, hiszen akkor már teljes egészében kibontakoznak a műveltető és szenvedő igék szerkezetei.

Tárgyat és kötött határozót tartalmazó igei szerkezetek

Az igei szerkezetek nemcsak tárgyi és nemcsak kötött határozói bővítményes formában alakultak ki, hanem a kötelező alanyon és a kötelező tárgyon kívül még maguk mellé vehettek fakultatív vagy kötelező kötött határozói bővítményeket is. A magyar nyelv történetében az ilyen szerkezetek többféleképpen jöhettek létre. Három utat tudunk megkülönböztetni. Elsősorban a tárgyas szerkezetek vehettek maguk mellé határozót, s ezzel a határozói bővítménnyel valami lényeges dolog került a figyelem középpontjába. Előfordult olyan eset is, amelyben a kötött határozós igei szerkezet újabb jelentés hordozója lett. Végül számolnunk kell a latin nyelv hatásával is.

Iránytárgyat tartalmazó szerkezetek. — A helyhatározókból átvitt értelmen keresztül könnyen elvonttá, állandóvá és kötötté vált bővítmények lettek, s különösen a tárgyas igékkel alkottak szervesen összetartozó szerkezeteket: HB.: „Heon *tulutoa wt ig fa gimilcetvl*", *zoboducha wt urdung ildetuitvl. es pucul kinzotviatwl.* (L. az ablativusi szerkesztésmódról és a részleges tárgyról mondottakat: 650 kk. és 665.) Implicit tárggyal: ÓMS.: *Walaſth vylagumtul ſydou fyodumtul ezes urumētuul.* (L. az igekötő hiányáról szóló megjegyzéseket: 433—42.)

Az állapothatározók között megjelenik a praedicativus *evt* a *tud* és *lát* ige mellett: KT.: *Tudyuc latiuc ⟨le⟩ ıı ſcuz leannac;* és egy szenvedő szerkezetben felismerhető az eredeti nuncupativusi *(vki nevez vkit vminek)* szerkesztés: KTSz.: „Es hug bezzug *oznoc [ne]ueſteſſel;* feld[e]n menyun es".

Dativust elsősorban az *ad* ige mellett találunk: HB.: „es *odutta vola neki paradiſumut* hazóá", „es *oggun neki* munhi uruzagbele *utot.* es mend iovben *rezet*".

A csereviszonyt kifejező *-ért* raggal: HB.: *Wimagguc uromc iſten kegilmet ez lelic ert.*

Végül meg kell jegyeznünk, hogy a HBK.-nek két igei szerkezetében, amelyet már a szabad határozóknál elemeztünk („*kit vr* ez nopun ez homuſ vilag *tumnucebelevl mente*", „hug *ur uvt* kegilmehel abraam. ÿſaac. iacob. *kebeleben*

helhezie"), a *vki ment vkit vmiből* és a *vki helyez vmit vmibe* szerkezetek ősét is látjuk.

Eredménytárgyat tartalmazó szerkezetek. — Az eredménytárgy és a dativus kombinációja már ebben a korban is elterjedt lehetett: *vki mond vmit vkinek:* HB.: „Ge *mundoa neki* meret nū eneÿc", itt az eredménytárgyat a mellékmondat fejezi ki. (L. még a *mondá neki élnie* szerkezetet a főnévi igenévvel kifejezett tárgyak között: 665.) Hasonlóképpen a *szerez* 'alkot, létrehoz vmit' ige *szerez vmit vkinek* szerkezete is feltehető; vö. GuaryK. 8: „mert eʒ torcoſſag mindǫn *binnec vtat zerǫʒ* aʒ lelǫcbe menefre".

Irodalom

SIMONYI, Hat. 1: 1—454, 2: 1—376; KLEMM, TörtMondt. 157—272; MELICH: MNy. 33: 66; BÁRCZI, TihAl. 185—94, MNy. 54: 257—70, MNyÉletr. 54—72, HB. 13—180; B. LŐRINCZY, KTSz. 119—89; KÁLMÁN: Pais-Eml. 319; MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 1—126, 175—7; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz.; BERRÁR, TörtMondt. 84—116; D. BARTHA, Szóképz. 91—102; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 66—8; HAJDÚ, BUNy. 67—104; RADANOVICS: NytudÉrt. 31. sz.; KERESZTES: NyK. 69: 245—82; H. MOLNÁR: ÁNyT. 6: 229—33, NyK. 74: 91—118; BENKŐ: StudSl. 25: 45—51, ÁrpSzöv. passim, FiktIg. 88—108; E. ABAFFY: MNy. 78: 153—9; D. MÁTAI: MNy. 81: 395—403; R. HUTÁS: MNy. 81: 414—34; A. MOLNÁR: MNy. 81: 443—53; LAKÓ, FgrMond. 20—9.

AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK: AZ IGENÉVI SZERKEZETEK

Írta: R. HUTÁS MAGDOLNA

Az igeneveknek alapvető jelentőségük volt az uráli nyelvek fejlődésében. Az igenév a mondat fő cselekvéséhez viszonyítva vele valamilyen szempontból szoros kapcsolatban álló mellékcselekvést fejezett ki. Az elkülönülés már az ősmagyar kor elejére megtörtént. (Részletes tárgyalását l. 320—1.)

Az ősmagyarban az intranzitív tőből alakult igenevek mellett feltehető az alanyi bővítmény, olyan igenévi szerkezet, amely eredetében alany—állítmányi viszony kifejezője volt, s beleágyazódott más szerkezetekbe, leginkább jelzővé süllyedt: *vize fagyott tó, keze aszott ember, inaszakadt ember, napsütötte föld* stb.; vö. a későbbi korszakokban az *agyafúrt ember, viharvert mező, magvaváló szilva* és *barack* kifejezések összetett szóvá fejlődött igenévi jelzőit. (L. 319—52.)

A tranzitív tőből alakult igenevek jelöletlen (*Ø* ragos) tárggyal bővültek: *hal evő ember, víz ivó állat, víz meríteni* stb. A *-t* raggal jelölt tárgyas szerkezet az ősmagyar kornak későbbi, az ómagyar korhoz közelebb eső szakaszában alakulhatott ki. Első példánk a jelölt tárgyas igei szerkezetre a HB.-ből (l. 664), igenévi szerkezetre pedig a JókK.-ből való: 66: „ſem yraſban *ewtett latnija* ſem bezedben *hallanija*". Kialakulhatott a részleges tárgy is határozószónévutóval (l. 654).

A határozók (kifejezőeszközeik: ragtalan névszók és határozószók) közül elsősorban helyhatározóval bővülhettek az igenevek: *itt álló, oda menő, vmi reá menni* stb., de időhatározóval is: *reg kelve, nap jutva.* (A létigékből alakult igenevek bővíthetőségének kérdését l. 330—1.) A jelöletlen határozós viszonyt kifejező szerkezetek reliktumai az ősmagyar kor korai szakaszából maradtak ránk, például *kesztyű, vízköszörű* 'vízzel, vízen köszörülő malom' (l. 330 és 530—5).

Az igenév bővíthetősége tovább élt az ómagyar kor korai szakaszában is. Továbbra is feltehetjük az alanyi, tárgyi és határozói bővítmény létezését.

Az alanyi bővítménynek két típusát különböztetjük meg. Az egyik ősi örökség, amelyből az ómagyar korra már összetett szó lett, melléknévi igenévvel; vö. 1499: *Kechkeraagoffa* (NySz.) (l. 329). A másik a *-ván/-vén* képzős igenévnek a mondat alanyától független saját alanya; vö. JókK. 150: „eȝ nepnek *ſokaſſaga gyȩkezuen* ·/· feltamada bodog ferencȝ". Ebben ősi örökség, belső fejlődés és latin hatás keveredhetett egymással. Esetleg idetartozik: HBK.: *birſagnop vtua.*

A t á r g y i bővítménynek két nagy csoportját különböztetjük meg: a jelöletlen és a jelölt tárgyat.

1. J e l ö l e t l e n *(Ø* ragos) tárgyat találunk melléknévi igenév mellett: 1323: *Keuhordovth*, 1340: „in loco *Wyzmereu* dicto" (OklSz.); vö. AporK. 149: *Hala ado ÿmaczagh;* főnévi igenév mellett; vö. MünchK. 87va: „Iǫuǫ eg nembezi . . . *viz meɀeiteni*". Az igenévi szerkezeten belül birtokos személyjeles tárgyat is feltehetünk; vö. JókK. 158: „Agyad meg ymmar *bewne ʒantnak*".

2. A j e l ö l t tárgynak is két típusa van. A már kialakult *-t* tárgyragos névmás és főnév; vö. JókK. 1: „*mendent el hagÿuan . . . melſeges ʒegenſeget valaʒtuan*", 5: „En mendeneſtewlfoguan ʒerʒem eʒuÿlagot elhadnÿ ·/. es *kewuettnÿ tegedet* valamire paranczolſ", valamint a részleges tárgy (l. 664): HB.: „Eſ mend paradiſumben uolov *gimilcictul* munda nekí *elnie*"; vö. JókK. 92: „kezde *ennÿ az ʒewlewben*" : coepit *comedere de uvis*. Valószínűleg a *-ban/-ben* ragos részleges tárgy terjedhetett el elsősorban, hiszen e ragunk már korán kialakult, teljesen kiszakadt a névutórendszerből. Természetesen névutós névszók is részt vettek a részlegesség kifejezésében (l. 653—4).

A h a t á r o z ó i b ő v í t m é n y e k többsége szabadon járul az igenevekhez a korai ómagyarban. Sokszor az ige bővítményét találjuk az igenévi szerkezetben átörökített formában: helyhatározóként: TA.: „*feheruuaru rea meneh* hodu utu rea"; HB.: „yſa mend *ozchuz uarov* vogmuc"; GyS.: „*oz kerezt fan fugeu* kepeben"; vö. MünchK. 17rb: „haſonlatnac a· *vaſazt vlo* gèrmekecheʒ" : Similis est pueris *sedentibus in foro;* eszközhatározóként: GyS.: „*vnũ zaiaval mũdut* ígenᵉ [igének] tonoſagaban", „bbodug aſcunnac *ſcemehel ia[tatia]*". A HBK. ragtalan határozós igenévi szerkezetében a *nap* szó, mivel időtartamot és időpontot jelöl, ősi örökségként önmagában is elegendő volt az idő meghatározására: *birſagnop ɯtua*. Mindamellett alanynak is érthető (l. fentebb). Célhatározóként foghatjuk fel a szenvedő tartalmú befejezett melléknévi igenév mellett található főnévi igenevet: HB.: „kinec *odut hotolm ovdonia. eſ ketnie*", lehetséges azonban az a feltevés is, hogy a két igenév a *hotolm* szóval alkot szerkezetet. Célhatározói jellege mindkét esetben kétségtelen.

A kialakulóban levő k ö t ö t t h a t á r o z ó i bővítmények is az igei szerkezetből származnak. Az ÓMS. *Tuled ualmun* fordulata alapján feltehetjük a *vki válik vkitől* igei szerkezet-előzményt. A *lenni* igenév is vehet magához határozót, elsősorban állapothatározót. Ennek két fajtája lehetséges. Az egyik praedicativusi szerkezet: KTSz.: *fugadotianoc l[eni] eſ eſmerum;* vö. JókK. 71: „mendennel *kyſſebnek* aloytyauala magat *lenÿ*". A másik translativusi szerkezet; vö. BécsiK. 90: „ymaduam v2at mv̇ nèmzètǫknèc hamaʒaban *kǫnǫzǫlètéffe lẽni*" : invocans Deum, maturius genti nostrae *propitium fieri*". Nehéz eldönteni, hogy ezeknek az igenévi szerkezeteknek a bővítményei közül melyik alakult ki az igei szerkezetből, s melyik az igenév eredeti bővítménye. Kétségtelen, hogy az érzékelés, mondás és megismerés fogalmát kifejező igék mellett a *-nek* ragos határozó nemcsak a *lenni* igenév bővítményeként fordul elő, *vminek lenni* formában, hanem igenév nélkül is létezett: *vki tud, lát vkit vminek*, ugyanazon nyelvemléken belül is (l. 671—2). Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk az ómagyar kor kései szakaszában is. A translativusi szerkesztésben a *lesz* ige és a *lenni* igenév 'válik', illetőleg 'válni' jelentésű, s valószínű, hogy a translativus az igei *(vmi lesz* 'válik' *vmivé)* szerkezetből vált a *lenni* igenév bővítményévé.

A szenvedő értelmű igenevek mellett elvétve agenst is találunk: KTSz.: *ev mia iduzuht[ut]*, esetleg: „fiu · *tule ſculet · nen* [ɔ: ? *ſculeteuen*]". Talán ebbe a körbe vonhatjuk még a HB. *terumteve ıſtentvl* adatát is.

A *való* igenév 'levő, létező' jelentésben olyan helyhatározóval bővül, amely tulajdonképpen a jelzett szóra vonatkozik: HB.: „Eſ mend *paradıſumben uolov* gımılcíctul". Főnévként is bővülhet: GyS.: „*Habroſagben walacnok* keguſſege", „*Scíukſegben walaknok* beuſege". (L. 700.)

Irodalom

SIMONYI, Hat. 1—2.; KLEMM, TörtMondt. 381—404; SZEPESY: MNyTK. 47. sz.; BÁRCZI, TihAl. 185—94, HB. 13—80; B. LŐRINCZY, KTSz. 119—89; BERRÁR, TörtMondt. 91—116; KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz.; D. BARTHA, Szóképz. 91—102; Sz. KISPÁL, VogIgn.; HAJDÚ, BUNy. 67—104; RADANOVICS: NytudÉrt. 31. sz.; VELCSOVNÉ: MNy. 77: 308—9; BENKŐ, ÁrpSzöv. passim, FiktIg. 88—108; LAKÓ, FgrMondt. 35—6.

AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK: A FŐNÉVI SZERKEZETEK

Írta: S. Hámori Antónia

A jelzős szerkezetek

A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek

A helyzet az ősmagyar kor elején. — Nyelvünkben a minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek az uráli—finnugor—ugor alapnyelv jelzős szerkezeteinek a folytatói. Ebből következően a magyar nyelv jelzős kapcsolatai az ősmagyar kor elején felépítésükre nézve megegyezhettek a rokon nyelvek megfelelő szerkezeteivel. A jelzőknek elsősorban közlő funkciójuk lehetett. Ebben a feladatkörben megjelölhették a személyek, dolgok tulajdonságait, tulajdonságszerű körülményeit, helyzetét (mint minőségjelzők), mennyiségét (mint mennyiségjelzők), illetve rámutathattak ezekre (mint kijelölő jelzők). Informatív szerepük mellett azonban feltehetően a beszédstílus élénkítésére, kifejezőbbé tételére is szolgálhattak. A jelzett szó a mondatban többféle szerepet (alanyit, állítmányit, tárgyit stb.) is betölthetett.

Jelzőként főleg névszókat használhattak. A tulajdonságot kifejező minőségjelző többnyire (egyszerű, képző nélküli és képzett) melléknév lehetett. — A cselekvésre utaló melléknévi igenevek közül a folyamatos és a befejezett igenevek fordulhattak elő. Szerepelhetett jelzőül a létige igeneve (a *való* és *levő* előzménye), valamint — gyakrabban — a létige igenevének valamilyen határozóval bővült szerkezete, illetve ezzel az igenévvel kapcsolt határozó is. A létige igeneve eredetileg voltaképpen csak a létezést fejezhette ki. Kezdetben a ragtalan főnévi (esetleg a melléknévi) jelző kiemelésére, nyomósítására szolgálhatott, de — létezésre utaló jelentése következtében — egyúttal alkalmas lehetett arra is, hogy a főnévhez kapcsolódó, annak valamely tulajdonságszerűen jelentkező, hely-, idő-, módbeli stb. körülményét kifejező határozó alakú bővítményét alakilag is képessé tegye a jelzői funkció betöltésére. A határozó vagy határozószó igenévi kapcsoló elem nélkül ekkor még feltehetően nem szerepelt jelzőül. — Előfordulhatott jelzőként mondatból lesüllyedt alanyos igenévi szerkezet is.

Gyakoriak lehettek minőségjelzői használatban a főnevek is, elsősorban a nemet (kort) jelentők, a rokonságnevek, a fajta- és anyagnevek, valamint egyes, jellemző tulajdonságú állatoknak hasonlóság kifejezésére alkalmas nevei. Egy részük eredetileg (is) kettős: főnévi—melléknévi szófajú volt. Jelzői használatban a főnév melléknévi értéket nyert; ez elősegítette egyes főnevek kettős szófajúságának megindulását, illetve a melléknévi szófaj kialakulását. A főnévi jelzők maguk is bővülhettek további jelzőkkel. — A névmási szófajú (a kérdő, illetve határozatlan névmási) minőségjelzők a bizonytalanság kifejezésére szolgálhattak.

Kijelölő, egyedítő szerepe lehetett a tulajdonnévnek, a sorszámnévnek, valamint a főnévi mutató névmásnak.

Mennyiségjelzőül határozott és határozatlan számnevek, valamint (elsősorban jelzős) mértéknevek szolgálhattak.

A szerkezetek alaki felépítése és szórendje az ősmagyar kor kezdetén az eredeti alapnyelvi formát őrizhette. Ennek megfelelően a jelző a jelzett szó előtt állhatott, és jelöletlen lehetett. Jelzett szavával feltehetően sem számban, sem ragozásban nem egyeztették. A mennyiségjelző után a jelzett szó minden valószínűség szerint egyes számban állt.

A minőség- és mennyiségjelzős szerkezeteknek az ősmagyar kor eleji állapotára vonatkozó nézeteinket a finnugor összehasonlító nyelvészet kutatásai is megerősítik. A rokon nyelvekből kimutatható hasonló szerkezetek sok tekintetben mutatnak egyezést a magyar jelzős kapcsolatokkal. Ilyen egyezésre vall például a jelző szófaja, jelöletlen volta, a szerkezetek szórendje, az egyeztetés hiánya stb. A rokon nyelvi megfelelők közül a melléknévi minőségjelzőre l. vog. *jomas χum* 'jó ember' (ChrestVog.[2] 66); vog. É. *āsmā χum* 'Ob-vidéki ember' (NytudÉrt. 8. sz. 56); stb. — A melléknévi igenévi jelzőre l. vog. *minne χum* 'a menő ember' (ChrestVog.[2] 62), *tājim χūl* 'a megevett hal' (66); osztj. É. *jaχti ēwi* 'járó leány', *jèšti jik'* 'ivó [ivásra való] víz' (NytudÉrt. 31. sz. 35); stb. A létige igenevével kapcsolt jelzői szerepű határozóra: vog. É. *tāl ālnė pālėm* 'téli életre való ágyamat' (VogIgn. 121), *mujχum ālnė jamės χuril* 'vendég emberhez illő (levő) jó alakban' (122); stb. — A főnévi jelzőre l. osztj. *χoi vaj* 'hím állat' (NyK. 43: 5), *nēŋ-ńaurem* 'leány gyermek' (uo.); md. E. *moń uľi keŕ keŋkšĸem* 'van egy hársfa ajtóm' (Nyr. 42: 89); votj. *palśin murt* 'félszem ember' (NyK. 43: 69); stb. — A kijelölő szerepű tulajdonnévi jelzőre: vog. *Saikā-sājimne' joχte' in* 'Sajkä patakhoz fogsz érkezni' (NyK. 43: 36); osztj. *T'unka unt* 'a Tunka hegy' (uo.); stb. A mutató névmási jelzőre l. osztj. É. *tum às χuwᵊn ūĺ* 'az a folyó messze van' (NytudÉrt. 31. sz. 22); stb. — A mennyiségjelzőre (illetve az egyeztetés hiányára a mennyiségjelzős szerkezetekben) l. vog. *χūrum χāpəl* 'három csónakkal' (ChrestVog.[2] 49); votj. *das-kik par zaźäg* 'tizenkét pár lúd' (NyK. 43: 63); stb.

Támogatják feltevéseinket az összehasonlító nyelvészeti kutatásokon kívül a magyar szótörténet adatai is. A magyar szókincsnek van néhány olyan eleme, amely valószínűleg az ősmagyar kor folyamán vált minőség- illetve mennyiségjelzős szerkezetből összetett szóvá. Ezek az ősmagyar kor kezdetén feltehetően még jelzős kapcsolatot alkothattak. Ilyenek például az *ifjú*, a *leány*, *férfi*, *magyar*, *szomjú*, továbbá a *harminc*, illetve a *-ven* utótagú számnevek (*negyven*, *ötven* stb.). Esetleg korai ősmagyar jelzős szerkezetből alakulhatott az *atval* és a *kilenc*, — bár ezek más típusú szerkezetre is visszavezethetők, s összetett szóvá alakulásuk esetleg már az ugor korban is végbemehetett (l. még 524—5).

Az ősmagyar kor. — Az ősmagyar kor folyamán a minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek rendszere alaki felépítésében és szórendjében megszilárdult, a felhasznált szóanyag és a jelzők típusai szempontjából tovább gazdagodott. E gazdagodás következtében a minőségjelző szerepe feltehetően jobban differenciálódott, s kiemelő, díszítő mozzanatai is nagyobb hangsúlyt nyerhettek. — A szerkezetekben szerepet kaphattak — az addig már felhasznált szavakon kívül — az ősmagyar kor folyamán belső szóterem-

téssel keletkezett szavak, továbbá a vándorlások során, majd a honfoglalás korában nyelvünkbe került, főként a fejlettebb mezőgazdaságra, állattenyésztésre, iparra, a másfajta társadalmi berendezkedésre, a kereszténység felvételével átalakuló társadalmi és vallási életre vonatkozó jövevényszavak is. Néhány jelzői alaptípus megjelenése, illetőleg bizonyos szófajoknak jelzőként való felhasználása szintén ennek a kornak a folyamán indulhatott meg — vagy válhatott általánossá. Bár ebből az időből nincsenek írásos forrásaink, a korai ómagyar korból származó szövegemlékek és a latin nyelvű oklevelek magyar szórványadatai alapján óvatos becslést tehetünk arra nézve, hogy melyek lehettek ezek a jelzői típusok, illetőleg hogy milyen szófajokra terjedhetett ki a jelzők körének bővülése. Esetleg ebben a korban válhatott nagyobb arányúvá a képzéssel (*-s, -só/-ső, -i, -tlan/-tlen*, továbbá a jelzős szerkezethez járuló *-ú/-ű* képzővel) alakult melléknevek jelzői használata; vö. TA.: *kueſ kut;* 1259/: „cadit in vallem que dicitur *Kyethlenazow*" (Györffy 1: 144); 1291: „Penes . . . arborem piri . . . *keth agow kurthuely*"; 1295: *Felseuwyfolu* (OklSz.); stb. Talán szintén ebben az időszakban szorulhatott ki a nyomósító szerepű *való, levő* igenév a melléknévi, a ragtalan főnévi jelző és a jelzett szó kapcsolatából. Ekkor terjedhetett el a határozóragos főnévnek és a határozószónak a *való, levő* igenév közbeiktatása nélküli jelzői használata. A korai ómagyar korból erre l. TA.: „poſt hęc ad *eleuui humuk*" (sőt az *eleuui* ekkorra már meg is indulhatott a melléknévvé válás útján); 1258: „terra . . . que *altalparlac* appellatur" (OklSz.); stb. — A birtokos szerkezetnek jelzőként való alkalmazása (amely esetleg már korábban is előfordulhatott), szintén erre az időszakra válhatott valamelyest gyakoribbá; vö. TA.: *petre zenaia hel rea.* — A korai ómagyar korból származó oklevelekben található magyar nyelvű szóföldrajzi, településtörténeti adatok arra vonatkozóan is megengednek néhány óvatos feltevést, hogy a kor folyamán milyen jelentéstani csoportokba tartozó szavak alkothattak jelzős szerkezeteket, illetőleg hogy milyen szerkezetek alakulhattak ki a korszak vége felé. A jelzős szerkezeteknek egy része ugyanis — az ősmagyar kor eleji jelzős szerkezetekhez hasonlóan — már a kor folyamán szoros kapcsolattá sűrűsödött, s részben megindult az összetétel útján, részben már összetett szóvá is vált. A korai ómagyar korban jelentkező, világosan elemezhető vagy elhomályosult összetett szavak tanúsága alapján például a honfoglalás korára, a magyarság letelepedésének és elhelyezkedésének idejére tehető egyes olyan jelzős kapcsolatok keletkezése, amelyek a természeti környezet részeinek, a földrajzi egységeknek és helyeknek megkülönböztetésére szolgáltak. Ilyenek lehettek elsősorban a domborzat egyes részeinek, a földrajzi alakulatoknak, határpontoknak stb. jelzős szerkezetben kifejezett megnevezései; ezek többségükben helynevekké, s mint helynevek összetett szavakká is lettek. Ilyenek a korai ómagyar korból: TA.: *zilu kut, feheruuaru;* 1061/: „portum de quo per *Nogaruk* ad *hozywhotar* . . . a quo ad *Noghatar*" (MNy. 10: 81); *1075/1217: „quarum nomina sunt . . . *kektou* . . . *halastou*" (MonStrig. 1: 57); 1193: „uadit ad *hỳgeſ holm*" (ÓmOlv. 59); stb. Talán szintén ebből az időszakból származtathatunk néhány olyan kapcsolatot is, amelyek személyek jellemzésére, személyeknek lényeges tulajdonságukkal való megjelölésére voltak alkalmasak. Az ilyenek a korai ómagyar korban már személynévként jelentkeznek: TÖ.: *Jouleken;* 1250: *Vylegin,* 1251/: *Joember* (OklSz.); 1282/: „ancilla *Jolyan*" (MNy. 18: 34); stb. — Ugyancsak az ősmagyar korból származhat számos, a letelepedésben valamilyen szerepet játszó növények fajtáit, csoportjait megnevező szerkezet is: TA.: „quę pro-

telatur . . . ad*monarau kereku* ['mogyorófa erdő']", „poſt *monarau bukurea*", „ad *kurtuel* fa"; stb. — Ősmagyar kori jelzős kapcsolatra vezethető vissza néhány elvont jelentésű, elhomályosult összetett szavunk is, amelyre csak a kései ómagyar korból találunk adatot; ilyen például a *tegnap*, *ünnep*.

A korai ómagyar kor adataiból a mennyiségjelző ősmagyar kori használatára is következtethetünk. Mennyiségjelzőül elsősorban határozott számneveket használhattak. A szerkezetekben számbeli egyeztetés feltehetően nem volt; vö. TA.: „inde ad *harmu ferteu*"; An.: „ſeptem principales perſone que *hetumoger* uocantur"; stb.

A korai ómagyar kor. — Az ekkor használt minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek vizsgálatát — a többi szerkezet vizsgálatához képest — aránylag nagyobb mennyiségű adat teszi lehetővé. A vallásos tárgyú szövegemlékeken kívül ebben a tekintetben rendelkezésünkre állnak a kor latin nyelvű okleveleiben és egyéb forrásaiban található magyar szórványok : hely- és személynevek, természetföldrajzi megnevezések is. Ezek nagy része ugyanis minőségjelzős (olykor mennyiségjelzős) szerkezet, vagy ebből keletkezett összetett szó, illetve összetétel útján levő alakulat. (L. még 531—2.) — Adataink azt mutatják, hogy a jelzős szerkezetek rendszere a korai ómagyar kor folyamán szinte minden szempontból kiegészült. A szerkezetekben ekkor már csaknem minden — alaptagként vagy jelzőként lehetséges — szófaj előfordul, s ezáltal az egyes jelzői típusok is — feltehető korábbi helyzetükhöz képest — nagyobb változatossággal tűnnek fel. A jelzők stilisztikai felhasználásának lehetősége (kiemelés, díszítés, élénkítés) — a közlő szerep mellett — még jobban előtérbe kerülhetett. A korban tovább halad néhány olyan szerkezettani folyamat is, amelynek kezdete az ősmagyar korra, illetve annak befejező szakaszára tehető fel. Ezek közé tartozik például egyes jelzős kapcsolatok (helymegjelölések, térszíni formák elnevezései, fajtanevek stb.) szorosabbá válása, összetett szóvá sűrűsödése.

Az alaptag

Az alaptag szófaja. — A jelzős szerkezet alaptagja a korai ómagyar korban legtöbbször főnévi szófajú szó: tulajdonnév és köznév lehetett.

A tulajdonnevek főként személynevek (az okleveleken helynévi használatban is): HB.: „umagguc *ſzent peter* urot"; KTSz.: „bodug [a]na *ſcuz maria*"; 1209: „Predium . . . *Zengurg* nomine" (Szentgyörgy), 1234: „Insula *Scenthmariazygete* uocata" (OklSz.); stb. A földrajzi tulajdonnév bővítésére az okleveles anyag mutat példákat: 1109: „Villa *zaarberin*" (ÓmOlv. 16); 1192/: „ubi *Losiuduna* derivatur a Danubio" (Györffy 1: 236); 1231: „In eodem *Bel Zund* forum . . . super Danubium", 1329: „Aque *Derekkerus* uocate" (OklSz.); stb.

A köznevek közül a személyre vonatkozók nemet, kort, rokonsági vagy egyéb társadalmi kapcsolatot jelölnek: KT.: „qui vleben tart *chudaltus fiol*"; KTSz.: *bodug [a]na*; 1245: „equestres qui . . . *Louoslegen* nuncupantur" (OklSz.); stb. Jelzővel bővítik a vallásos irodalom személynek felfogott megnevezéseit is: HB.: „vmagguc . . . bovdug *michael archangelt*". — Rendszerint jelzős szerkezetben állnak az élővilággal kapcsolatos (növényre és állatra vonatkozó) megnevezések: 1264: „Venit . . . ad arborem *Gyoſa*" (diófa), 1313:

„Arbor magna *Hangas Byk* uocata" (hangyás), 1338: „Ad vnam arborem pyry *Chunkakerthwel* dictam", 1347/: „Quasdam arbores . . . *feyrnyar* vocatas", 1295: „Ad . . . viam *Hotlounoguta* uocatam" (OklSz.) stb.

Az élettelen dolgokat jelölő jelzős szavak részben természetföldrajzi megnevezések, részben a természet jelenségeire, az időjárásra vonatkoznak, részben az ember tevékenységével, e tevékenység eredményével (lakhely, ruházkodás, használati eszközök stb.), a vallással kapcsolatos kifejezések: HB.: „*oz gimılſnec* . . . keſeruv uola vıze"; GyS.: *ſcēt oltarū;* 1291: „Quandam wallem que *nogwelg* wlgariter apellatur", 1310: „Descendit ad fluuium qui wlgo dicitur *feyr kuth*", 1336: „cum cellario deserto quod *vokpynche* nominatur" (vak pince) (OklSz.); stb.

Adatolható alaptagként a gyűjtőnév is: HB.: „*mend* w *foıanec* halalut evec"; 1272—90: „Duas uillas . . . *Keetchalad* uocatas" (OklSz.); stb. — Az elvont és átvitt értelmű fogalmak bővítésére szintén akad példa: KTSz.: „latuc *vy latecuot*) [ɔ: *latotuot*]", „Ez levn *vy* ignec. chud[aia]"; GyS.: „halalanoch *ſcıdalmoſ* quína"; stb.

A kettős szófajú szavak, illetve alkalmilag főnevesült melléknevek alaptagként és jelzőként is előfordulnak; alaptagként főnévi értékűek: HB.: „oggun nekı . . . *mend* ıovben rezet"; HBK.: „*mend* w *ſzentíí* . . . cuzıcun . . . ıochtotnıa ılezıe wt"; KTSz.: „vilagon *[v]olo binuſuc*"; stb.

Ebben a korban már kimutatható az a sajátos jelzős szerkezet is, amelyben a jelző formailag melléknévhez, de valójában egy *-ú/-ű* melléknévképzős főnévhez tartozik: 1243/: „Arbor parua nomine Tulfa *harumykru*" (háromikrű: 'hármas törzsű'), 1329/: „Andrea dicto *Weresorru*", 1335: „Paulus dictus *Sarhaiu*", 1346: „Paulus *Noghlabu* dictus" (OklSz.) stb.

A főnévi névmásnak minőség-, illetve mennyiségjelzős kapcsolatára a korai ómagyar korból nem tudunk adatot idézni. Ez a típus a kései ómagyarban is szórványos.

A z a l a p t a g m o n d a t t a n i h e l y z e t e. — A főnévnek jelzővel való bővítésére minden mondattani helyzet lehetőséget nyújtott. Alanyként: KTSz.: „*ſcuz lean* fiot ſ[c]ilut" stb. Állítmányként: KTSz.: „ez nem *ygeb germuk*" stb. Tárgyként: ÓMS.: „en erzem *ez buthuruth*" stb. Határozóként: HB.: „veteve wt *ez muncaſ vılagbele*" stb. Minőségjelzőként: HB.: „vımagguc *ſzen achſcın* marıat" stb. Birtokos jelzőként: ÓMS.: „O *ygoz ſymeonnok* . . . ſcouuo ere" stb. A jelzős szerkezet megszólításként is adatolható: HBK.: *Scerelmeſ bratým* stb.

A z a l a p t a g s z e r k e z e t i f e l é p í t é s e. — Az ómagyar kor korai szakaszában a jelzős kapcsolatok az adatok tanúsága szerint többnyire egyszerű felépítésűek lehettek: bennük a jelző (vagy a több jelző) egyetlen alaptagra vonatkozott: KT: „hug *ſcuz lean.* fıot ſcıulheſſen"; 1338: „Arbores *rythkafa* vocatas" (OklSz.); stb.; l. még (†1145) 1443: „Venitur ad locum *aprokurthwel*" (OklSz.); stb. Az alaptag halmozására — valószínűleg az oklevelek pontos helymegjelölésre törekvő eljárása, továbbá a szövegemlékek rövid terjedelme miatt — csak egyetlen példánk van: HBK.: „*mend w ſzentíí eſ unuttei* cuzıcun". — Adatolható viszont néhány, más szempontból bonyolultabb kapcsolat is; ezekben a jelző nem a magában álló puszta főnévi alaptagnak, hanem egy egész jelzős szerkezetnek a bővítménye. Az ilyen, szerkezetben álló alaptag általában különböző szófajú jelzők mellett jelentkezik: HBK.:

„kıt vr ... *ez homuſ vılag* tımnucebelevl mente"; 1237: „ad arborem que vocatur *agasalmafa*" (OklSz.); stb. (l. még 689—90).

Olyan esetekben, amikor a főnevet minőségjelző (vagy mennyiségjelző) is és birtokos jelző is bővíti, a főnévvel a minőségjelző (mennyiségjelző) alkot szorosabb szerkezetet, a birtokos jelző ehhez a szerkezetben kifejezett alaptaghoz kapcsolódva, a szerkezet elé kerül: ÓMS.: *O en eſes urodū* stb. Azonban már a korai emlékek némelyikében jelentkezik az a — főleg a kései ómagyar korban terjedő — szerkezetforma is, amelyben a személyes névmási birtokos jelző behatol a jelzős szerkezetbe: HB.: „*mend w foıanec* halalut evec" stb. (l. még 693).

A minőségjelző

A minősítő jelző

A tulajdonságot, tulajdonságszerű körülményt kifejező minősítő jelzőt ebben a korban is mindenekelőtt a közlés céljával használták. (A törzsanyagban 65 minősítő jelző van.) A rendelkezésünkre álló nyelvi anyagban előforduló jelzők megválasztása, illetve jelentése természetszerűen a források jellegére (vallásos tárgyú írások, természetföldrajzi, hely- és személynévi adatokat tartalmazó oklevelek, krónikák) vezethető vissza. — A szövegemlékekből és oklevelekből kimutatható jelzők zöme az alaptag jelentéstartalmát valamelyik tulajdonságának megnevezésével bővíti, pontosabbá, árnyaltabbá teszi, s ezáltal m e g k ü l ö n b ö z t e t i más, hasonló jelentésű szavaktól. Egyes, gyakrabban vagy rendszeresen használt megkülönböztető jelzők már á l l a n d ó jelzőként jelentkeznek. Az okleveles anyag személyneveiben többnyire az illető személynek valakitől vagy valahonnan való származását, nemzeti hovatartozását, a rá jellemző testi vagy lelki tulajdonságot megnevező kifejezések szerepelnek állandó jelzőként: 1279: *Tumpa Salamonem* (MNy. 61: 425). (Ezeket részletesebben l. 685—6.) — A helymegjelölésekkel kapcsolatban az állandó jelzők alkalmazása, valamint egyes megkülönböztető jelzők állandósulása elősegíthette a szerkezetek összetett szóvá tapadását, s ebben a formában helynévként való alkalmazását: 1209: „Predium ... *Zengurg* nomine" (Szentgyörgy), 1244: „Locum illum qui dicitur *Ovwar*", 1317/: „Ad ... rus *Tiuissesparlagh* vocatum", 1319/: „Quendam meatum aquae wlgo *Nyakaser* vocatum", 1327: „ad locum uulgariter *heu vyz* dictum" (OklSz.) stb. — A megkülönböztető jelzők mellett megfigyelhető a k i e m e l é s ü l, nyomósításul vagy pusztán d í s z í t ő e l e m k é n t alkalmazott jelzők használata is: HBK.: „umagomuc
guc ez *ſcegın ember* lılkı ert"; ÓMS.: „anyath *ezes fyaal* / egembelu ullyetuk"; stb. — A vallásos tárgyú szövegekben jelentkező, illetve vallási személyekkel kapcsolatos díszítő jelzők némelyike *(úr, szent, boldog, szűz)* szintén megindult az állandó jelzővé válás útján. Ezek a jelzők a latin *dominus, sanctus, beatus, virgo* fordításaként jutottak a magyarba. Használatuk gyakran váltakozik, s különösen az eredetileg földi, majd üdvözültnek tartott személyekkel kapcsolatban szinonima értékű. HB.: „vımagguc ... *bovdug michael* archangelt", „Es uımagguc *ſzent peter* urot"; KTSz.: *ſcuz maria;* GyS.: *bbodug aſcunnac;* 1234: „Insula *Scenthmaria*zygote vocata" (OklSz.) — de csak: KTSz.: *ſcent leluc;* stb.

A korai ómagyar korban minősítő jelzőként már csaknem minden névszói szófaj adatolható. Ezek:

1. A melléknévi jelzők részben érzékszervekkel közvetlenül érzékelhető (külső alakra, nagyságra, kiterjedésre, ízre, színre stb. vonatkozó), részben gondolati, érzelmi tartalmú, illetőleg állapotra, magatartásra, értékre stb. utaló tulajdonságokat fejeznek ki. Alaki felépítés tekintetében a melléknévi jelzők egy része képző nélküli tőalak, illetve ekkorra már elhomályosultnak tekinthető származék. Ezek közül az érzékszervekkel közvetlenül érzékelhető tulajdonságokra vonatkozó jelzők főként a helymegjelölésekben, természetföldrajzi megnevezésekben gyakoriak: TA.: „inde . . . ad*fekete kumuc*"; 1281/: „Ad quosdam frutices *Aproharazt* vocatos", 1297: „Eundo iuxta salices *Zyrfyz* uocatas", 1307: „Peruenit ad unum *Kerekdumb*", 1356: „Ad quendam ryuulum *Hydeguiz* nominatum" (OklSz.); stb. — Állapotra, magatartásra utaló jelzők: TA.: „hinc *ohut* cutarea"; HBK.: „ez *homuſ vilag* timnucebelevl mente"; KTSz.: „latuc *vy latecuot* [ɔ: *latotuot*]", „leg { ? leg[en]} . . . *[h]yu ſulgam*", „*bulch affcu[n]noc* . . . ielunel"; 1269: „venit ad *Gokorsum* ['sűrű som']" (OklSz.); stb. — A világos képzésű származékmelléknevek közül legnagyobb arányban a 'valamivel ellátott', illetve 'valamiben gazdag' jelentésárnyalatot hordozó *-s* képzős formák fordulnak elő jelzőként: TA.: „poſtea ad *cues humuk*"; 1268/: „ad locum qui dicitur *Fyuesuth*", 1327: „Sub arbore Ilicis *Bohtustulgfa*" (bojtos tölgyfa), 1335: „lapides . . . qui wlgariter . . . nuncupantur *hygeskw* . . . *Oduoskw*", 1336: „Ad . . . vallem que dicitur *Hollowswelg* et . . . ad *Komlouspatak*", 1337: *Purusucha* (poros utca), 1347: „Puteo *Byduskut* dicto" (OklSz.); stb. Az elvont jelentésű, helyzetre, állapotra utaló *-s* képzős melléknévi jelzőkre főként a vallásos tárgyú szövegemlékekből vannak adataink (ez a jelzőtípus az oklevelekben ritka): HB.: „veteve wt ez *muncaſ vilagbele*"; ÓMS.: „Walaſth . . . *ezes urumētuul*"; GyS.: „uaraſanac. *tiſtes fugadatıa*"; stb. — Más *(-i, -telen, -ú/-ű)* képzőkkel alakult melléknévi jelzők: HB.: „oggun . . . *munhı uruzagbele* utot"; KTSz.: „Ihul uagun . . . *[ke]rali mogzotbelevl* tamadatia"; 1345/: „Per plateam . . . *Debruchenyucha* vocatam" (OklSz.); — 1270/: „ad . . . montem . . . qui vocatur *Mezechtelenhig*" (OklSz.); — 1267: „Villam *Aranlabovbach* uocatam", 1296: „equum *alma hymu peeg* coloris" (OklSz.); stb.

2. A melléknévi igenévi jelzők a jelzettnek cselekvéssel, történéssel összefüggő tulajdonságszerű körülményeit, valamint állapotát jelölik meg. Mind a tranzitív, mind az intranzitív igék igenevei használatosak ebben a funkcióban. A kor idetartozó adataiban folyamatos és befejezett melléknévi igenevekkel alkotott jelzős kapcsolatok fordulnak elő. Ezekben az igenév jelzőként is megőrzi igei természetét, ennek következtében a vele megjelölt cselekvés és a jelzett szó közötti jelentésviszony különböző grammatikai viszonyoknak felel meg, illetőleg ilyenekre vezethető vissza.

A folyamatos melléknévi igenévi jelző a tulajdonság folyamatos, tartós voltára utal. Jelzett szava többnyire az igenévben kifejeződő cselekvés alanya: ÓMS.: „*fyrou anıath* thekunched"; GyS.: „oz kerezt fan *fugeu kepeben*"; 1345: „arborem pomi . . . *theleleu alma* vocatam", 1337: „Ad quandam viam *Bethlembemenewlcha* vocatam" (OklSz.); stb. Egyes szerkezetekben a jelzett szó a cselekvés határozójának felel meg; az ilyen kapcsolatok jobbára már átmenetet alkotnak a jelzős szerkezet és az összetett szó között

(vagy esetleg már annak is tekinthetők): 1258: „ad lapidem qui *homlolo kw* ['törőkő'] uocitatur", 1269: „In puteo *Musoukuth* uocato", 1291: „ad arborem ... que dicitur *Akaztofa*", 1338: „Vsque locum *Dubuereuhyg*" (OklSz.) stb.

A befejezett melléknévi igenévi jelző a jelölt körülmény vagy állapot befejezettségére utal. Ezek között a történést jelentő igék igenevével alakult jelzős kapcsolatok olykor már mintegy összetett szóként jelentkeznek. Ezekben a tulajdonképpeni jelzett szóelem az igenévben megjelölt történés alanyának felel meg: 1314: „in loco *Rumlutheghaz* ['elpusztult, tönkrement templom'] uocato", 1314/: „Circa locum *Seguthbik*" (szegett: ? 'törött bükkfa') (OklSz.); l. még 1364/: „Ad terram *Zakaduztfeuld* vocatam", († 1092) 1399: „ad vallem *Zakathegh*" (OklSz.); stb. — A tranzitív cselekvő igéből alakult igenévi jelző jelzett szava a cselekvés tárgyát fejezi ki: TA.: *kert* [? 'bekerített'] *hel;* HB.: „evec oz *tıluvt gımılftwl*"; GyS.: „vnũ zaıaual *mũdut igenᵉ* tonoſagaban"; stb.

A beálló melléknévi igenév jelzői használata feltehetően csak a korai ómagyar kor végén (vagy esetleg a kései ómagyar kor elején) alakulhatott ki. Erre vall, hogy csak a kései ómagyar korban, s ott is aránylag ritkán adatolható, jelentése is lassan állapodik meg: JókK. 62: „p[re]dıcalokuala mend eȝ vȳlagnak *yewuendew* nagy *hyrt*"; BécsiK. 4: „kézé hog az *èlmaȝadando gabona fokèt* zédnémég" : rogavit, ut *spicas* colligeret *remanentes;* stb.

3. A létige igenevei közül a korai ómagyar korból csak a *való* jelzői használatáról tudunk. Csak határozóval alkotott szerkezetben használatos. Itt a jelzettre vonatkozó információt voltaképpen a határozó fejezi ki, s a *való* csak arra szolgál, hogy — mintegy képzőként — a határozót a jelzői szerepre alakilag alkalmassá tegye: HB.: „Eſ mend *paradıſumben uolov gımılcíctul* munda nekí elnıe"; KTSz.: „vilagon *[v]olo binuſuc*", *muyun [ɔ: munȳun] vol[o] latotuben;* stb. Az igenévnek eredetibb, a melléknévi, illetve a ragtalan főnévi jelző kiemelésére, hangsúlyozására szolgáló szerepe erre a korra már fokozatosan elsorvadt. Ebből a korból nincs is rá adatunk; a kései ómagyar korban — a *levő* igenév ugyanilyen használatával együtt — megőrzött régiségként bukkan fel.

4. Szórványosan előfordulnak jelzői szerepben mondatból lesüllyedt, jelzői mellékmondattal azonos értékű melléknévi igeneves szerkezetek is. Az efféle szerkezeteket főnév és melléknévi igenév alkotja; a főnév az igenévben megjelölt cselekvés alanya. Folyamatos melléknévi igenévvel alkotott szerkezet: 1214: „locus *Farkashalowhely*" (CD. 3/1: 156); 1273: „currit ... ad *menytegudurre*" (mennyütő-gödörre), 1329: „Venit ad insulam *Menytuchzigeth*" (mennyütő-sziget) (OklSz.) — A *-t* képzős, befejezett melléknévi igenév személyragos formában jelentkezik. A rendelkezésünkre álló adatokban részint teljes az alanyos szerkezet (alany és igenév együtt szerepel): 1333: *Johannis dicti Istenwelthe* (OklSz.); 1300 k.: *Ravaz atkozta seel* (Gl.). Máshol hiányzik az igenév alanya: GyS.: „*Nemzetuí nepnech* vadulatıa" (nemzette). Az ilyen igeneves szerkezet igen korán összetett szóvá vált.

Az igeneves szerkezetek egyéb fajtái, amelyekben személyes névmási (vagy implicit) alany, valamint személyrag nélküli befejezett igenév van, csak a kései ómagyar korból adatolhatók.

5. A főnevek (és a főnévi—melléknévi kettős szófajúságot mutató szavak) az ősmagyar kor kezdetétől fogva szolgáltak jelzőül, részben bizonyos jellemző tulajdonságoknak, állapotoknak tömör, érzékletes módon való bemutatására, részben az azonosításnak jelzős szerkezettel való kifejezésére. Jelzői szerepben a főnévnek (és a kettős szófajú szónak) melléknévi értéke volt. — A korai ómagyar korban elsősorban olyan főnévtípusok fordultak elő jelzőként, amelyeknek jelzői használata korábban, esetleg már az ősmagyar kor elején is szokásos lehetett. Ezek közé tartoznak mindenekelőtt:

Nemet (illetve életkort), állapotot jelentő szavak: HB.: „vimagguc ſzen *achſcin marıat*"; KTSz.: *Scuz leanh[uz];* 1275: „Uadit circa Siluam ... *Gyermukerdev* dictam", 1320/: „Itur in campum *Ifyumezeu* ... nuncupatum" (OklSz.).

Anyagnevek: KTSz.: „keralucnoc kýralanoc ... *aron [o]ltara*"; ÓMS.: „*uoſ ſcegegkel* werethul"; 1294/: „ad foueam que vocatur *Ogoguerum*" (agyagverem) (OklSz.); 1300: „iuxta fossatum *fold zuba* ['földből való kemence']" (NytudÉrt. 41. sz. 113); stb.

Fajtanevek, főként növényfajták (olykor halak) nevei, főleg a szélesebb jelentéskörű alaptagban megjelölt egyedek pontosabb megjelölésére: 1243/: „vnius Silue que dicitur *Feneuerdeu*", 1279: „Sub *Tulg Bokur* sunt due mete", 1337: „Venit ad unam arborem vulgo *silwafa* vocatam", — 1230: „Husones qui uocantur *wizahal*" (OklSz.) stb. A fajtanévi jelzős kapcsolatok korán összetett szóvá alakultak, s így is használatosak jelzőként: 1274/: *Keurusfakurungh* 'kőrisfa-erdő', 1334: „Ad fructus arborum *Kukynzylwakerek* ['kökényszilva-erdő'] dictum" (OklSz.) stb.

Méltóságot, foglalkozást, társadalmi helyzetet jelölő főnevek (az ilyenek jelzői használata részben már az ősmagyar kor folyamán, részben csak a korai ősmagyar korban terjedhetett el): KTSz.: *ur iſtennec*, „*yſten) fiu* ·tule ſculet·nen [ɔ: ? ſculeteuen]"; 1258/: „alii ... qui *Jobaghfiu* dicerentur ... regi seruire tenerentur" (OklSz.); stb. Az ilyen jelző birtokos személyjeles alakban is előfordul: HB.: „Wimagguc *uromc iſten* kegilmet". (Az *Úr Isten*, *Urunk Isten* kapcsolat azonban értelmezősnek, sőt mellérendelő szerkezetnek is felfogható.)

Népcsoporthoz tartozást jelölő főnevek: 1225: „insulas quauis modicas *Mogorsciget Besneusciget*", 1283: „terre *Mogyorfolu* uocate" (OklSz.); 1330: „*Ollasyspon* teleke" (olasz ispán telke) (Györffy 1: 125); stb.

A főnévi jelző gyakran sűrített jelentéstartalmú jelzős szerkezet értékű, s az alaptagban megnevezett dolog okát, célját, rendeltetését, valamihez való hasonlóságát stb. fejezi ki. Az ilyen jelzővel alakult kapcsolatok szintén igen korán (a korai ómagyar korban mindenesetre, de lehetséges, hogy már azelőtt) megindultak az összetett szóvá fejlődés útján: 1248: „Ad viam que *kyrist vt* dicitur", 1260/: „Exceptis ... wlneris quod wlgo dicitur *boyseb*", 1264/: „pabulum quod uulgo dicitur *vamzob*", 1270/: „pro *ruga penez* ['egyházi személyeknek fizetett pénz'] sex denarios persoluant", 1312: „Circa pomerium quod wlgo dicitur *gemulchkerth*", 1317: „Terram ... *Kerezthwr* [tkp. 'a keresztre feszített Krisztus'] nominatam", 1349/: „ad arborem que vocatur *viadalfa*" (OklSz.) stb. — Az ilyen, egyszerre többféle jelentésű szerkezetet sűrítő főnévi jelző nyújthatta az egyik lehetőséget a birtokos jelző kialakulásához.

6. A birtokos szerkezet aránylag ritka jelzőtípus lehetett. Természetföldrajzi megjelölésekben jelentkezik: 1225: „Cum tribus piscinis *Terem*

alja tohu ['sík terület alja tó']", 1340/: „Vallem que wlgariter *Telekalya* welgh dicitur", 1346: „Magna silva *Bardalaerdeu* dicta" (bárdalja-erdő) (OklSz.) stb.

7. A névmási jelzők szórványosan jelentkeznek. Biztosan minőségjelzői szerepű az *egyéb* főnévi névmás: KTSz.: „e3 nem *ygeb germuk*". Minőségjelzői értéke lehetett az 'egész, teljes' jelentésben használt *mind*-nek is: HB.: „*mend* w *foianec* halalut evec" (l. a Sermo megfelelő részletét: *omni* humano *generi* mortem comedit) stb. Hasonlóan értékelhető a kései ómagyar kor emlékeinek alapján feltehető más főnévi névmások (például *mi*, *némi*) jelzői használata is: JókK. 51: „*mÿ dolgom* vagÿon", 83: „ſueue egÿ *nemÿ zegennek* capſaÿatt" stb. — A HB. „*ki nopun* emdul" mondatában viszont a *ki* inkább kijelölő jelzőnek tekinthető, mint minőségjelzőnek. — A melléknévi névmási jelzők közül az *ilyen*, *olyan* már előfordulhatott ebben a korban, bár ezekre vonatkozólag szintén csak a kései ómagyarból idézhetjük az első adatokat: JókK. 25: „egÿeb *ÿlÿen* . . . *ÿmteſſeknek* vtanna", 139: „nem volt lattatot *olyan ſokaſſag*" stb.

8. A tulajdonságszerű körülményt megnevező, jelzői szerepű határozó korábban rendszerint a *való* igenév segítségével kapcsolódott az alaptaghoz. Azonban feltehetőleg már az ősmagyar kortól kezdve használták a *való*-t nem tartalmazó szerkezeteket is, úgy, hogy az igenév jelentését beleértették a szerkezetbe, illetve hozzáértették a határozó alakú bővítményhez. A korai ómagyar korban a *való* nélkül szerkesztett, határozó alakú jelző még jelzett szava előtt áll, megtartva a jelzős szerkezet szokásos szórendjét: KTSz.: „Ihul uagun . . . [ke]rali *mogzotbelevl tamadatia*: d[ic]hev arun *agbe[le]vl aradatia*"; GyS.: „bbodug aſcunnac *ſcemehel la[tatia]*"; 1269: „Uadit ad uiam que *Altaluth* vocatur", 1295: „Lacui *Altalpotok* dicto", 1337: „Unam viam . . . *altal ut* vocatam" (OklSz.); stb. — A határozó alakú jelzőnek a jelzett szó mögé helyezése valószínűleg csak a kései ómagyar kor elején, a latin jelzős (illetve határozós) szerkezetek hatására alakul ki.

9. A kor minősítő jelzős szerkezetei között különleges típust képviselnek a személynévből és ragadványnévből alakult kapcsolatok. Ezekben a ragadványnév a személy valamilyen tulajdonságára, illetve helyzetére, állapotára utal. Az ilyen szerkezetek — alkotó tagjaik pontosabb jelentésbeli viszonyától függően is — különféle szerkesztésmódokat mutatnak.

A külső és belső tulajdonságot, valamihez való hasonlóságot, valamint a foglalkozást és nemzeti hovatartozást jelölő ragadványnevekkel keletkezett szerkezetek többnyire latinos szerkesztésmódúak: a ragadványnévi jelző a személynév, tehát a jelzett szó mögött áll. A ragadványnév leggyakrabban melléknév, ritkábban melléknévi igenév, sőt olykor főnév is. A személynévhez sokszor a *dictus*, *vocatus* 'mondott, nevezett' igenév fűzi. Az ilyen szerkezetek, amelyeknek szórendje az oklevelek latin grammatikai szerkesztésmódját tükrözi, nyilván csak az írásos gyakorlatban fordulhattak elő; a beszélt nyelvben feltehetően magyaros jelzői szórenddel éltek. — Tulajdonságra utaló ragadványnévvel alakult szerkezetek: 1270 k.: *Johannis gvrhes* (girhes) (MNy. 61: 425); 1290: *Andream dictum Torkus*, 1347: *Nicolao dicto Neualyas* (OklSz.); 1307/: *Stephano falow dicto* (MNy. 63: 366); 1348: *Stephani dicti Igazmundo*, 1332: *Paulus Oruzlan uocatus*, 1347: *Johannem dictum Waryu* (OklSz.); stb. — Foglalkozásra utalók: 1222—77: *Ladizlaus*

Sypus (OklSz.); 1331: *Johannis dicti Kuach* (kovács) (MNy. 63: 368); 1332: *Johannes dictus Dyak* (MNy. 63: 366); 1339: *Andree dicti Paztur* (OklSz.); 1326/: *Michael Lathou* (MNy. 63: 368); 1349: *Stephanum dictum Nakazow* (OklSz.); stb. — Nemzeti hovatartozásra vonatkoznak: 1297: *Stephani dicti Kun*, 1308 k.: *Petrum Zecul*, 1331: *Demetrii dicti Vruz* (OklSz.); 1341: *Paulo dicto Jaas* (MNy. 63: 367); stb. — A magyar jelzői szórend még elenyészően ritka: 1282: *Kunlaczlo* (MNy. 61: 425); 1336: *Kapozthas Kelemen* (MNy. 10: 371); stb.

A valahonnan való származást szintén latinos szerkesztésmóddal: a személynév mögé vetett *de* '-ból/-ből, -ról/-ről (való)' viszonyszóval és a birtok, helység nevével jelölik: 1247 k.: *Iwan de Louth* (ÓmOlv. 98); 1309: *Nicolai de Vruzkv* (OklSz.); 1326: „Benedictus filius *Alberti de waag*" (ÓmOlv. 146); 1332: *Stephani de Kuzepnempti* (OklSz.); stb.

A valakitől való leszármazásra birtokos szerkezetből (az apanévi birtokos jelző és a *fia* birtokszó kapcsolatából) alakult jelzővel utalnak: 1312/: „Possessiones Galusfolua et *Bokfya Benedukfolua*", 1332: „Super curia . . . *Herborthfiaandreashaza* nominato", 1336: „Cum alio molendino *Vezekfya-Ivanusmolna* nuncupato" (OklSz.) stb.

A személynévből és a rá vonatkozó ragadványnévből alkotott szerkezetekben a kor folyamán fokozatosan elhalványult a jelzői viszony, s a szerkezetek megindultak a tulajdonnévvé válás útján. A változás elsősorban ott indulhatott meg, ahol az eredetileg egyénhez fűződő, jelzőül szolgáló ragadványnév és a név viselőjének egyéni tulajdonságai között megszűnt a jelentésbeli kapcsolat. A ragadványnév öröklődő családnévvé, maga az egész szerkezet kételemű névvé vált. Ez a fejlődési folyamat először feltehetően a birtokos osztályba tartozókra vonatkozó ragadványneves szerkezeteket érintette; a vagyoni, jogi, örökösödési viszonyok megszilárdulása ugyanis ebben a társadalmi rétegben tette elsősorban szükségessé az állandóság biztosítását, illetve a névazonosítás lehetőségét. Az oklevelekben felbukkanó, leszármazást jelölő kapcsolatok egyike-másika már a családnévvé válás felé mutat. Szintén ebben az irányban haladnak az elöl álló jelzővel alakult olyan névkapcsolatok is, amelyek vagyoni viszonyokra utaló birtokos szerkezetekben birtokos jelzői szerepet töltenek be: 1321/: *Kenchesandrasfolua*, 1344: „Monticulum qui wlgo *Bolukpeturholmya* nuncupatur", 1347: „Juger terre . . . *Bolugh-Janus-zoley* vocatam" (OklSz.) stb. — A latinos szerkesztésmódú (*dictus*-os) szerkezetek átmenetet mutatnak a családnévvé válás felé: bennük a ragadványnév még az egyénre vonatkozik. — A ragadványnevek öröklődő névvé válásának folyamata erősen átnyúlik a kései ómagyar korra is.

A kijelölő jelző

A korai ómagyarban adataink tanúsága szerint a kijelölő jelző szerepét az egyedítést kifejező szavak (tulajdonnevek, névmások), továbbá helyzetjelölő főnevek és ezeknek származékai töltötték be.

A tulajdonnevek közül csak személyre vonatkozó (személynévi, keresztnévi) kijelölő jelzőket találunk. Ezek méltóságot, címet, foglalkozást jelentő köznevekhez kapcsolódnak. Szerkezeteikben a jelentéstanilag lényegesebb, hangsúlyosabb elem voltaképpen a jelző, amely megnevezi, egyedíti, bizonyos mértékben azonosítja a jelzett személyt: An.: „quod nunc castrum *urfuur* nuncupatur"; HB.: „uimagguc ſzent *peter urot*"; 1337: *Demeter-*

yspanlaka (OklSz.); stb. — A földrajzi tulajdonneveknek kijelölő jelzői használata a korai ómagyar korban — ha egyáltalán élhetett — rendkívül ritka lehetett. A földrajzi nevekkel kapcsolatban az azonosításra ekkor inkább azonosító birtokos jelzős szerkezeteket használtak: KTSz.: *nazaret [v]araſat* stb.

A névmások közül kijelölő jelzőként elsősorban a főnévi mutató névmás lehetett használatos, mind palatális, mind veláris változatában, illetve *-n* névmásképzős *(ezen)* alakjában: HB.: „kí nopun emdul *oz gimılſtwl*", „*oz gimılſben* halalut evec", „Wimagguc uromc ıſten kegılmet *ez lelıc ert*"; HBK.: „kınec *ez nopun* teſtet tumetívc"; KTSz.: *ezen ſcovol, ez ygnec;* stb. — A kor folyamán ez a jelző egyes mondattani helyzetekben elveszti hangsúlyát, majd a szövegelőzményre visszautaló jellege elhalványul, s megindul a névelővé vá-

evt

lás útján (illetve névelővé válik): KT.: „Ez *oz ÿſten* mynt ıı eſmeríuc"; ÓMS.: „en erzem *ez buthuruth*"; — illetve már névelőként: GyS.: „*oz kerezt fan* figeu kepeben" (l. 461—73). — Valószínűleg kijelölő jelzői értéke van a *ki* határozatlan névmásnak a HB. „ÿſa *kí nopun* emdul oz gimılſtwl" mondatában.

Néhány helyzetviszonyító, helyet jelölő főnév is jelentkezik kijelölő jelzői szerepben. Ezek az oklevelek helymegjelöléseiben gyakoriak, többnyire összetett szavak előtagjaként: 1279: „Ad paludem *uegsar* uocatum", 1296: „Ascendendo per *Kyzepbirch*", 1312: „Venit ad *kuzepwt*", 1325: „Possessionum *Kywzalka* et *Belzalka* uocatarum", 1326: „In . . . campo *Eleu mezeu* appellato" (OklSz.); ÓMS.: „en ıumhumnok *bel bua*"; stb. Határozottabban fejezik ki a kijelölést e helyzetviszonyító főneveknek, illetve egyes határozószóknak *-só/-ső* képzős származékai. Ezek jobbára már szintén átmenetet mutatnak az összetett szavak felé. Ilyenek: 1295: *Felseuwyfolu*, 1307: „Cuiusdam terre *Olsouzule* nominate", 1317/: „Ad riuulum *Belsepatak* vocatum" (OklSz.); 1341/: „iuxta fl-m *Tulso Borsva* . . . infracurrendo" (Györffy 1: 541); 1350/: „Possessio *Kuzepseumonyros* vocata" (OklSz.); stb.

A mennyiségjelző

A mennyiségjelzős szerkezetek köre a korai ómagyar korban jóval szűkebb lehetett, mint a minőségjelzősöké, mivel a mennyiségi vonatkozásokra — a jellemzés szempontjából csekélyebb jelentőségük miatt — ekkor is kevesebb utalás történhetett. A legfontosabb kifejezőeszközök mindazonáltal ebben a korban már adatolhatók. Ezek legtöbbször határozott számnevek: HB.: „tılutoa wt *ıg fa* gimılcetvl"; 1299: „Duas arbores *Keethkeurus* nominatas", 1307: „In possessione . . . *Neguenzil* vocata", 1315/: „Ad tres monticulos *Harumholm* vocatos", 1344: „Ad duas fontes *Kethkuth* vocatas" (OklSz.); stb. Használták a határozatlan számnévi jelzőt is: KTSz.: „*tu[b] fulgad* eſ ne legen"; 1317: „In loco *Sukkurtuel* uulgariter nuncupato" (OklSz.). A számnévi névmási jelzőre: HB.: „*Menÿn mılоſtben* terumteve . . . mív ıſemucut" stb. A 'valamennyi, összes' jelentésben használt *minden*-re: KTSz.: „eſ . . . te veled *mendun ige*". — A *mind* a főnév előtti helyzetében nemcsak számállapothatározónak vagy értelmezettnek, hanem mennyiségjelzőnek is felfogható: HB.: „Eſ vimagguc *mend ſzentucut*", „vimagguc . . .

michael archangelt. el *mend angelcut*"; 1325: „In monasterio ... *Mendzenth* dicto" (OklSz.); stb. (A törzsanyagban 5 biztosnak tekinthető mennyiségjelző van. A *mind*, illetve *minden* névmással alkotott, esetleg szintén mennyiségjelzősnek tekinthető adatok száma: 11.)

Alaki és szerkesztésbeli kérdések

A jelzők halmozása. — A kor okleveleiben és vallásos tárgyú szövegeiben előfordulnak több jelzőt tartalmazó szerkezetek is. Olykor a jelzők mindegyike közvetlenül a puszta alaptaghoz kapcsolódik, jelentéstani tekintetben azonos értékkel és erősséggel. Ilyen, halmozott (egyenrangú) jelzőket csak a vallásos szövegek minősítő jelzős szerkezeteiben találunk. (A kijelölő, de különösen a mennyiségjelző halmozása még a kései ómagyar korban sem gyakori jelenség.) Ezek a halmozott jelzők kapcsolatos viszonyban állnak egymással: KTSz.: „leg {? leg[en]} en *ſceretev [h]yu ſulgam*", „keraluc-noc kýralanoc *ſcent aron [o]ltara*", „*ſ[ce]nt bulch aſcu[n]noc* ... ielunel".

A jelzők bővítése. — A kor emlékeiben már megfigyelhető az egyszerűbb felépítésű jelzős szerkezetek mellett a bonyolultabb, tovább bővített jelzővel alkotott szerkezetek használata is. Ezek — mint a kései ómagyar kor is mutatja — a pontosabb, árnyaltabb kifejezésmód, a szemléletes stílus megvalósítását szolgálták. — A melléknévi jelző bővítésére csak egyetlen — bizonytalanul értékelhető — ragadványnévi jelzőnk van: 1291: „Petro dicto *veres deres*" (OklSz.). — A melléknévi igenévi jelzők közül elsősorban a folyamatos akcióminőségűek fordulnak elő bővítményes formában jelzőként: GyS.: „o3 *kerezt fan ſigeu kepeben*"; 1323: „Tenditur ad uiam *Keuhordovth dictam*", 1337: „Intrat in ... alveum vulgo *Vyzzamenewpatak* vocatum", 1340: „Infra locum *Halouеteuhel* dictum", l. még 1358: „*kuben allo kurtuel* ... reperissent" (OklSz.); stb. A bővített befejezett igenév jelzői szerepe ritkább lehetett (a kései ómagyar korban is ez a helyzet): GyS.: „vnũ *zaraual mũdut igen*ᵉ tonoſagaban". A számnévi szófajú jelző határozóval bővül: ÓMS.: „O ... *eggen yg fyodum*". A főnévi jelző minősítő jelzős szerkezetben állhat: HB.: „vımagguc *ſzen achſcın marıat*", „uımagguc *ſzent peter urot*" stb. (l. még 684—5, valamint 706).

A jelzők egyeztetésének kérdései. — A kor jelzős szerkezeteiben a minősítő jelző és jelzett szava között sem ragozásbeli, sem számbeli egyeztetés nincs: ÓMS.: „Walaſth ... *ezes urumētuul*"; GyS.: *ſcēt oltarū*; stb. Ugyanez a helyzet a mutató névmási kijelölő jelző esetében is; ennek egyeztetése ugyanis a korai ómagyar korban még nem indult meg: HBK.: „kıt vr *ez nopun* ... mente"; KTSz.: „*ezen ſcovol* iduzleg"; stb. A mennyiségjelző jelzett szava egyes számú, amikor a jelző számnév vagy számnévi névmás: TA.: „indeque a[d *h*]*armuhig*"; 1318/: „Quedam via de silua *Ketherdeu* nominata", 1340/: „Per medium quod wlgariter *Nyghut*kwzy dicitur" (OklSz.); stb. (l. még a 681—8. lapon bemutatott példákat). Ugyanakkor (főként a latinból fordított egyházi szövegekben) az 'összes, valamennyi' jelentésűnek is magyarázható *mind* után a főnév nemcsak egyes, hanem többes számban is áll: HB.: *mend w bunet*; 1297: „Cum uillis *Mendzenth* ZenthPetur nuncu-

patis" (OklSz.); — illetve HB.: „Es *mend* paradisumben uolov *gimilcztul* munda nekí elme"; HBK.: „*mend* w *szentií* es *unutter* cuzicun"; stb. A HB.-nek ezekben a kapcsolataiban a többes szám használata esetleg latin hatás eredménye, de független is lehet a számállapot-határozónak értett *mind*-től.

A jelzők szórendje. — A korai ómagyar kor emlékeiben a jelzőt rendszerint az eredeti, ősi szórendi szabályszerűségnek megfelelő elhelyezkedésben találjuk.

1. Mind a minőség-, mind a mennyiségjelző kötött szórendű, s a (puszta vagy szerkezetben kifejezett) jelzett szó előtt áll. A főnév más bővítményei (például a birtokos jelző) a jelzős szerkezet egységéhez kapcsolódnak, s a jelzős szerkezet elé kerülnek. Ezzel az általános törvényszerűséggel szemben viszont már mutatkoznak más szórendi változatok, illetőleg jelentkeznek más irányú tendenciák is. Az egyik ilyen szórendi változat a tagoknak olyan elhelyezkedése, amelyben a személyes névmási birtokos jelző beékelődik a (mennyiség)jelzős szerkezetbe, a jelző és jelzett szava közé. Lehetséges, hogy a HB.-beli „es bulscassa *mend w buneť*" kapcsolat már ezt a formát mutatja.
A korai ómagyar korban (de esetleg csak a korszak végén) jelentős változás történt a jelzők szórendjében: a határozó alakú jelzőt a jelzett szó mögé is kezdték helyezni. E változás latin minták alapján indulhatott meg, de elősegíthette az értelmezős szerkezetek szórendjének analógiás hatása is. A jelenség első példái csak a kései ómagyar kor elejéről adatolhatók: JókK. 37: „nagÿ *ayoÿtatossagot ew hozzaÿa* fogadottuala" : magnam *devotionem ad ipsum* conceperat; BécsiK. 19: „mēd a *hatalmasokat Esebonbā* letèzièztèttènç" : omnes *potentes in Hesebon* prostraverunt; stb.

2. A több jelzőt tartalmazó szerkezetekben a jelzők sorrendjét szófajuknak a többi jelző szófajához való viszonya, az alaptaghoz való jelentéstani kapcsolatuk erőssége, valamint a többi jelzővel szemben elfoglalt helyzetük szabja meg. Erre az időre már nagyjából kialakulhatott az azonos és különböző szófajú jelzőkből álló bővítménysorok tagjainak sorrendje. Mivel a (puszta) alaptagot az azonos szófajú, halmozott jelzőknek mindegyike külön-külön bővíti, ezek sorrendje közömbös, illetve csak az alaptaghoz való jelentéstani kapcsolattól függ (ezekre l. a 688. lapon levő példákat). A különböző szófajú jelzőkkel alkotott szerkezetekben minden szófajnak megvan a maga szórendi helye, s itt is a főnévvel szorosabb kapcsolatot alkotó jelző kerül közelebb a főnévhez. Melléknévi és (bővített) melléknévi igenévi jelzők sorrendjét l. 1338: „Semita *Zenthivanra menu goluguth* vocata" = (Szentiványra menő + [gyalog + út]) (OklSz.). Melléknévi (vagy melléknévi igenévi) és főnévi jelző együttes előfordulásakor a főnévi jelző áll közvetlenül a jelzett szó előtt, s a másik szófajú jelző megelőzi ezt: KTSz.: *d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia* = (dicső + [Áron + ágból] + áradatja), „[keralucnoc kÿralanoc] *scent aron [o]ltara*" = (szent + [arany + oltára]); 1243/: *ykrusegerfa* = (ikres + [éger + fa]) (OklSz.); — valamint, ha a TA. *had út* adatát esetleg minőségjelzős kapcsolatnak értékeljük: TA.: *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* = (Fehérvárra menő + [had + útra]); stb. A melléknévi minősítő jelzők és a főnévi névmási kijelölő jelzők közül a melléknévi minősítő jelző kerül közelebb az alaptaghoz: HB.: „es veteve wt *ez muncaf vilagbele*" = (ez + [munkás + világba]). A számnévi (számnévi névmási) szófajú jelző sorrendjére

nincs biztos adatunk, de feltehetően megelőzhette a melléknévi, igenévi és főnévi jelzőt: HB.: „*mend paradɪſumben uolov gyumolcſtul* munda nekí elme" = (mind + [paradicsomban való + gyümölcsöktől]).

A birtokos jelzős szerkezetek

Az ősmagyar kor kezdeti szakasza. — Az ősmagyar kor elején a birtokos jelzős szerkezetek — mind szóanyaguk, mind a bennük kifejeződő jelentésviszonyok, mind alaki megformáltságuk tekintetében — az uráli—finnugor—ugor alapnyelv birtokos szerkezeteinek fejleményeiként jelenhettek meg. E szerkezetek már az alapnyelvben két fő típust alkothattak, illetve kétféle módon alakulhattak ki. Egy részük értelmi-logikai összetartozást kifejező főnevek kapcsolatából (tulajdonképpen magyarázó jellegű főnévi minőségjelzős szerkezetekből) jöhetett létre. Másik csoportjuk a birtoklásnak a (nyelvtani) személyre való vonatkoztatását is kifejezhette; ezek egy főnév és a megfelelő személyes névmás együtteséből állhattak. A főneveket tartalmazó alapnyelvi birtokos jelzős kapcsolatok az ősmagyarban úgynevezett főnévi (általános, teljes) birtokos jelzős szerkezetekként élhettek tovább. Jelentésükben részben a valóságos és átvitt értelemben vett birtoklást, részben a — konkrét és elvontabb — összetartozás különböző módjait, lehetőségeit fejezhették ki. Alaki megformáltságuk kezdetben az eredeti, mindkét tagján jelöletlen szerkezet mintáját mutathatta. Hasonló, jelöletlen birtokos szerkezetek a rokon nyelvekből is idézhetők; l. vog. *luwä sisən* 'lova hátára' (NyK. 65: 27); zürj. *tun part* 'a varázsló kése' (TörtMondt. 343).

A birtokos jelzői helyzetű személyes névmás minden valószínűség szerint már az alapnyelvben birtokos személyjellé agglutinálódott. Ez a birtoklás kifejezésének lehetőségeire nézve már az ősmagyar korban több, egyfelől alaki, másfelől szintaktikai jellegű következménnyel járhatott. Egyfelől, az alaki szempontot tekintve feltehető, hogy az ősmagyar kor elején már jelentkeztek a főnévi birtokos jelzőjű szerkezetekben a birtokszónak jelölt, személyjeles formái is. A rokon nyelvekből l. ilyenekre: vog. *ūľpa taľχe* 'a cirbolyafa csúcsa' (ChrestVog.[2] 66); zürj. *jen oškaĺs* 'az isten ökre' (TörtMondt. 344); stb.

A birtokos személyjelek kialakulása szintaktikai szempontból azt eredményezhette, hogy általuk lehetővé vált a birtoklás nyelvtani személyre (elsősorban az 1. és 2. személyre) való vonatkoztatásának kifejezése is. Kezdetben maga a birtokos személyjelet tartalmazó birtokszó szolgálhatott erre a célra (ebben a birtoklásnak a személyre való vonatkoztatását a személyes névmásból alakult személyjel fejezhette ki); — s így tulajdonképpen egy egész birtokos szerkezetet foglalt magában. Az ilyen, eredetibb, „tömörítő" formák mellett feltehetően korán jelentkezhettek az olyan, teljesebb kapcsolatok is, amelyekbe a birtokos személyére utaló személyes névmás másodlagosan, nyomósító-kiemelő szereppel újból belekerült. Ilyenekre l. a rokon nyelvekből: osztj. *ma ɟaɟə-m* 'az én bátyám' (TörtMondt. 344); votj. *tïnad vale-d* 'a te lovad' (uo.); stb.

A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek jelentéstartalma hasonló lehetett a főnévi birtokos jelzősökéhez.

A birtokos jelzős szerkezetek rendszere eszerint már az ősmagyar korban két részrendszerből tevődhetett össze. Ezek a részrendszerek nagyjából ha-

sonló jelentéstartalmú, de kétféle eredetű és a birtoklás kifejezésében kétféle szempontot érvényesítő szerkezetekből álltak. Az egyik részrendszert a főnévi magyarázó (vagy ahhoz hasonló jelentésű) minőségjelzős kapcsolatokból alakult szerkezetek alkották. Ezekben a birtokos jelző szerepe a birtokos pontos megnevezése (illetve a rá való utalás) lehetett, a birtokos grammatikai személyére való utalás nélkül. A másik rendszer a „tömörítő" (implicit személyes névmási) birtokos jelzős, illetve az ezekből alakult, a személyes névmást másodlagosan tartalmazó szerkezeteket foglalta magában; ezek a birtoklás grammatikai személyre való vonatkozását is kifejezték. — A kétféle típusú szerkezetek között kezdettől fogva alaki különbségek is jelentkeztek. A legfontosabb különbség az lehetett, hogy — ellentétben a főnévi birtokos jelzős szerkezetekkel — a személyes névmási típusúakban mindig elengedhetetlen volt a birtokos személyjel.

Az ősmagyar kori fejlődés. — Az ősmagyar kor folyamán a birtokos jelzős szerkezetek rendszere megerősödött, kiszélesedett és megszilárdult. A szókészlet növekedése — elsősorban az általános, főnévi birtokos jelzős szerkezetekben — nagyobb lehetőséget adott az összetartozás viszonyainak tágabb körű, árnyaltabb kifejezésére. A korai okleveleknek birtokos szerkezetekre visszavezethető — többnyire már összetett szóként adatolt — névanyaga, valamint a korai ómagyar kor szövegemlékei valamelyes támpontot nyújtanak arra nézve, hogy az ómagyar kor végén milyen felépítésű, illetve milyen jelentéstartalmú birtokos kapcsolatok élhettek nyelvünkben. — Az oklevelek névanyaga — ezek természetének megfelelően — csak a főnévi birtokos jelzős szerkezetekről tanúskodik. A tömörítő, implicit, illetve a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek használatát a szövegemlékek igazolják.

Az ősmagyar korban használt főnévi birtokos szerkezetek jelentésüket tekintve elsősorban konkrét kapcsolatokra vonatkozhattak. Kifejezhettek például valóságos birtoklást, illetve rendeltetésen, megszokáson alapuló birtoklásszerű kapcsolatot; vö. TA.: „poſt ad*luazu holma*"; 1208/: „In predio . . . quod dicitur *yuhol*" (OklSz.); stb. Családi, társadalmi összetartozást; vö. VárReg. 378.: *Hadnagy* szn. A rész—egész viszonyának kifejezése a helymegjelölésekben játszhatott szerepet; vö. TA.: „ac poſtea nogu *azah fehe rea*". A helymegjelölésekben a természeti tárgyak elhelyezkedésére való utalás is történhetett birtokos szerkezettel; vö. 1197/: „Ad . . . montem qui uocatur *Acnahege*" (OklSz.). Feltehetjük a cselekvés birtokviszonyainak a meglétét is; vö. HB. *urdung ildeturtvl.*

A birtokviszony alaki jelölésével kapcsolatban különféle tendenciák érvényesülésére következtethetünk.

Egyfelől sokáig fenntartotta magát a szerkezet eredeti, mindkét tagján jelöletlen formája, ahol a tagok közvetlen egymásmellettisége és jelentésük egymásrautaltsága biztosította a birtokviszony megértését. A jelöletlenség ugyanakkor — különösen a megszokott szerkezetekben — a birtokviszony elhomályosulásával, a szerkezettagok kapcsolatának szorosabbá válásával járhatott. Az elhomályosult viszonyú szerkezetek egy része földrajzi vagy személyt jelölő tulajdonnévvé, s ebben a minőségében összetett szóvá vált. A fejlődésnek ezt az útját a korai ómagyar kor oklevelei igen sok adattal igazolják: Konst.: *ἀτελκούζου;* TA.: „cuius incipit terminuſ a*ſar feu* . . . queque tendit uſque ad*lean fyher*"; stb. A jelöletlen birtokviszony elhomályosulásával függ össze egyes névutók kialakulása is (l. 442—4).

A jelöletlen birtokszavú szerkezetek használata mellett egyre gyakoribbá válhatott az alaptagnak birtokos személyjellel való megjelölése; vö. TA.: „poſthęc ad*babu humca*"; l. még: *1092/1399: *Vluesmegeye* (OklSz.); stb. — Jelentkezhetett az *-i* birtoktöbbesítő jel is, elsősorban valószínűleg csak egyes számú birtokossal kapcsolatban. Ennek a jelnek a birtokos személyjelek paradigmájába való beépülése hosszú időn keresztül tartott. (A birtokos személyjelek, valamint a birtoktöbbesítő jel használatára l. 271—81.)

Az ősmagyar korban indulhatott meg a birtokos jelzőnek ragos formában való kifejezése, s ezzel a birtokviszonynak a birtokos jelzőn és a birtokszón együttesen történő jelölése is. A kétszeres jelölés célja a közlés egyértelművé tétele, a birtokviszony hangsúlyozása volt, — vagyis a kétszeres jelölés a mondat-, illetve szövegszerkesztés fejlődésének: a mondatrészek bővítésének, a mondat szórendi variálódásának, valamint a birtokos szerkezetek ezzel kapcsolatos meglazulásának következtében vált szükségessé. A birtokos jelző ragja a részeshatározói *-nak/-nek* ragból keletkezett. A határozórag funkcióváltását az tette lehetővé, hogy a részeshatározós szerkezetek gyakran birtokviszonyra is utalhattak, illetve birtokviszonyt is kifejezhettek. Elősegíthette a fejlődést a létigének dativusi vonzata is. — A birtokviszony kettős jelölése — legalábbis főbb típusaiban — legrégibb szövegemlékeink tanúsága szerint az ősmagyar kor végére már kialakulhatott; vö. HBK.: „*kinec* ez nopun *teſtet* tumetívc"; KT.: „*ſcuz ſegnec tukere.* tıſtan maradhaſſun"; stb. (A birtokos jelző ragjának használatát l. 700—1).

A korai ómagyar kor. — A fennmaradt oklevelek és szöveges emlékek adatai egy szilárd, erőteljes és alaki szempontból is határozott birtokos jelzői rendszer meglétéről tanúskodnak. E rendszer alkalmasnak mutatkozott a birtokosi viszony, a birtoklásszerű (vagy ilyennek felfogható) kapcsolatok fajtáinak árnyalt ábrázolására (elsősorban az általános birtokos szerkezetekben), valamint a grammatikai személyre vonatkoztatott birtoklás kifejezésére is (a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetekben).

Az alaptag

Az alaptag szófaja és jelentéskör e. — A nyelvemlékek birtokos szerkezeteiben alaptagként köznevek, elsősorban egyedi nevek adatolhatók. Az emberre vonatkozó, személyi viszonyokat jelölő megnevezésekre: ÓMS.: „O *en* eſes *urodū*"; illetve 1287/: „a terra nobilium *Kyralyfia* dictorum" (OklSz.); stb. — Az emberrel kapcsolatos más megnevezésekre: HBK.: „uimagomuc
guc ez . . . *ember lılkı ert*"; illetve KTSz.: „aldut . . . *te mihudnec* gumulche"; stb. — A testrésznevek nem emberre vonatkozó birtokos jelzővel kapcsolatban (például helymegjelölésekben) metaforikus használatúak: TA.: „quarum una uocatur *ziget zadu*"; 1274: „ad partem orientalem ad *byktorok*", 1319: „Uadit ad *Nogerdeuorra*" (OklSz.); stb. Az emberre vonatkozó megnevezések között találunk összefoglaló értelmű gyűjtőneveket is: HB.: *w fouanec, w nemenec;* illetve 1311: „Super possessionibus *Warnepe*" (OklSz.); stb.

Előfordulnak alaptagként az élővilág egyéb területeire vonatkozó kifejezések is: 1288: „Ad . . . arborem nucum que in vngarico *Marcelneygyaya* uocatur", 1328: „Ad vnam arborem *abranfaia* dictam" (OklSz.) stb.

Az élettelen világgal kapcsolatos megnevezések közül a földrajzi helymegjelölésekben elsősorban azok bukkannak fel, amelyek a természet tárgyaira, jelenségeire, földrajzi viszonyaira vonatkoznak: TA.: „hinc ad*fízeg azaa*"; 1240: „Due mete magne que *Pazthurhatara* vocantur", 1259: „Terram ... iuxta *Akus nyre* existentem", 1270: „Quod ... fossatum wlgariter *wrdugbarazdaya* nuncupatur" (OklSz.); stb. — Távolabbról idesorolhatók a helyzetet, illetve elhelyezkedést jelölő főnévi alaptagok is, mint: *elő* 'vmi első része', *alj, vég, zug, köz, mellék, környék, mög* stb.: 1264: „Iuxta terram *feldkuz* que nunquam aratur", 1284: „In territorio ... wlgariter *Folwalya* vocato", 1351: „Vineam suam in monte *faluuege* uocato" (OklSz.) stb.

Gyakoriak alaptagként az ember tevékenységével kapcsolatos s elsősorban a lakóhelyre, kisebb mértékben az anyagi és szellemi kultúra egyéb jelenségeire vonatkozó megnevezések is: 1300 k.: „*pulkul* [!] *pituaranak* fugliabeleul" (Gl.); 1330: „Palacium olim *Zenyepalataya*" (OklSz.); stb.

Az elvont, képzeletben megalkotott dolgot (valamilyen megnyilvánulást, tulajdonságot, állapotot, valamint cselekvést, ennek eredményét) kifejező főnevek alaptagként elsősorban a szövegemlékekből adatolhatók; az oklevelekben szórványosan fordulnak elő: HB.: „Wımagguc uromc *ıſten kegılmet*"; ÓMS.: „the *werud hullothya*"; GyS.: „Iſten *ſıanach aztotlonſaga*"; 1327: „Ascendit ad montem *Istenkelethe* dictum" (OklSz.); stb.

Azok a szerkezetek, amelyekben az alaptag alkalmilag főnévi értékben használt más szófaj (melléknév, igenév, számnév), e korból csak szórványosan s jobbára már összetétellé forrt kapcsolatban idézhetők: 1238: „de foris et viis ... quae ... apellantur *Kyralkettei*" (CD. 4/1: 106).

A z a l a p t a g s z e r k e z e t i f e l é p í t é s e. — A kor okleveleiben a birtokos szerkezet alaptagja mindig bővítmény nélkül áll. Ez az egyszerűbb forma a szövegemlékekben sem ritka: KTSz.: *dichev(ſeg) coroſnjaia;* GyS.: *kuner kepeben;* 1350/: „Siluam *Zulga erdey* dictam" (OklSz.); stb. A bonyolultabb szerkesztésmód, amelyben az alaptag más jelzőt is (többnyire minőségjelzőt) tartalmazó szerkezet, mindenkor a stílus élénkítésére, színesítésére szolgál. Ez a forma a szövegemlékek sajátja. A jelzők szórendi szabályának megfelelően a birtokos jelző ilyenkor az alaptaggal szorosabb kapcsolatot alkotó (minőség)jelző elé kerül: GyS.: *uaraſanac. ıſteſ fugadatıa, halalanoch ſcıdalmoſ quına* stb. A szövegemlékekben azonban előfordulnak olyan szerkezetek is, amelyekben ez az ősi szórendi szabályszerűség látszólag megbomlik. Azokban a szerkezetekben, amelyekben a birtokos jelző szerepét személyes névmás tölti be, jelzői bővítményként pedig mennyiségjelző (az esetleg mennyiségjelzőnek is felfogható *mind*) jelentkezik, a személyes névmás beékelődik a mennyiségjelző és a jelzett szó közé: HB.: *mend w fouanec, mend w nemenec, mend w bunet.* Ez a jelenség a kései ómagyar korból is adatolható. Oka feltehetően a személyes névmási birtokos jelzőnek a korai ómagyar korban megindult s a kései ómagyar korban is folytatódó erőteljes felszaporodásában kereshető.

Az általános birtokos jelzős szerkezetek

A birtokos jelző

A kor adataiban jelentkező birtokos jelzők zöme főnév. Közöttük nagyjából ugyanolyan jelentéscsoportok különböztethetők meg, mint az alaptagként használatos főnevek között.

a) A köznevek egy része személyre vonatkozik, s nemet, életkort, rokoni viszonyt, társadalmi állapotot jelöl: HB.: „hug legenec nekí ſeged *uromc ſcine* eleut"; KTSz.: „Ihul uagun ſceuȝ *leannoc lacadalma*"; 1294/: „Venit ad locum qui vocatur *Vendegtoa*" (OklSz.); stb. — A megszemélyesített vallási fogalmak használatára: HB.: „Engede *urdung intetvinec*"; KTSz.: *[a]ngolucnoc aſun[a]huȝ;* stb. — A foglalkozást, beosztást, rangot stb. kifejező szavak birtokos jelzői szerepe az oklevelek helymegjelöléseiben lehetett fontos: 1232/: „Puteus qui vocatur *kenezkuta*", 1329: „Terre *Ispanlaka* vocate", 1338: „Iuxta . . . virgultum *pop haraztha* dictum" (OklSz.); stb. Az oklevelek birtokos jelzőül szolgáló népnevei világot vetnek a kor településviszonyaira is: 1258/: *Olaszfalua* (Györffy 1: 363); 1327: „Possessionem . . . *Thatarteluke* vocatam", 1358: „in portum *Lengenriuy* vocatum" (Lengyelréve) (OklSz.); stb. Az élővilág egyéb megnevezései főként szintén a helynevekben, illetve helymegjelölésekben kapnak szerepet: 1268: „Ad vnum Berch *Gezteneberche* vocatum", 1299/: „In vnam vallem que *pathkantaua* uocatur", 1334/: „particulam terre . . . *Kenderfelde* nominatam" (OklSz.); stb. — Az élővilággal kapcsolatos (test)résznevek birtokos jelzői használatára: ÓMS.: *vũhum olelothya;* 1300 k.: *virudnek hullotta mia* (Gl.); stb. — Az élettelen világgal kapcsolatos megnevezések közül a szövegemlékekben inkább általánosabb, tágabb jelentésű kifejezések, illetve vallási fogalmak szerepelnek birtokos jelzőként: HB.: „vezeſſe wt *paradiſũ nugulmabeli*"; KT.: „*wýlag*[11] *kezdetuitul* fugua[7] . . . eȝ nem levt wala"; GyS.: „Chudalatuſ *miuínc velenetulben*"; stb. Az okleveles adatokban viszont konkrét, részletezőbb jelentésű földrajzi neveket, valamint a mindennapi élettel kapcsolatos kifejezéseket találunk: TA.: „Inter *ſeku ueieze* ['mocsár halfogó rekesztéke']"; 1268/: „Tendit ad illum locum qui uocatur *folufolde*" (faluföldje); 1347: „ad quandam viam vlgariter *Humukhegvtha* dictam" (OklSz.); stb. — Az állapotot és cselekvést jelölő főnevek csak a szövegemlékekből adatolhatók: HB.: „levn *halalnec . . . ſeze* [? 'martaléka']"; KT.: *ſcuȝ ſegnec tukere;* KTSz.: „*ýſten ſegnec [ne]we* mia . . . ſcola"; stb. — A gyűjtőnévi birtokos jelző még csak szórványos (még a kései ómagyar korban is ritka): GyS.: *nepnech vadulatra;* 1291: „Que via uocatur . . . *Churda uta*" (OklSz.); stb.

b) A tulajdonnevek birtokos jelzőként elsősorban az oklevelek helymegjelöléseiben, a tulajdonviszonyok tisztázásában kapnak szerepet: KTSz.: *Joſepnec ieguſe[h]v[ȝ];* ÓMS.: „*ſymeonnok . . . ſcouuo* ere"; — 1228/: „Transit vltra ad *dienus teleke*", 1279: „Vsque viam Johannis *Joanvta* uocatam", 1348: „itur ad *Murazombata*" (OklSz.); stb.

c) Előfordul birtokos jelzőként a főnevet helyettesítő főnévi névmás is (ez egyben mellékmondati kötőszó is): HBK.: „*kinec . . . teſtet* tumetíve".

d) Alkalmi főnév értékében találjuk a GyS.-ban a melléknévi igenevet: *Habrofagben walacnok keguſſege — elecknek . . . vrukſege . . . ehezeucnek [? elegſege, ? elefege].*

A birtokos jelző szófaji megoszlása a törzsanyag általános birtokos jelzős szerkezeteiben:

	HB., HBK.	KT., KTSz.	ÓMS.	GyS.	Összesen
Köznév	13	21	6	10	50
Tulajdonnév	3	2	1	1	7
Főnévi vonatkozó névmás	1	—	—	—	1
Alkalmi főnév	—	—	—	5	5
Összesen	17	23	7	16	63

A szerkezetek jelentése

Személyek, illetőleg dolgok birtoklásszerű kapcsolatát kifejező szerkezetek. — Az összetartozás különféle lehetőségeinek a kifejeződése igen változatos képet mutat. A szerkezetek jelentését általában a birtokszó jelentése határozza meg. Már adatolhatók olyan szerkezetek is, amelyekben a birtokviszony vonzat értékű. Ezek vonzatossága két körülményre vezethető vissza. Egyrészt azokban a szerkezetekben jelentkezik, amelyekben az alaptag (a birtokszó) jelentése feltételezi egy másik, szorosan hozzátartozó dolog vagy személy (birtokos) meglétét. Másrészt kötöttek azok a birtokos szerkezetek is, amelyek egyéb kötött grammatikai (alanyos, tárgyas, kötött határozós) kapcsolatra vezethetők vissza.

A kor főnévi birtokos szerkezeteiben megfigyelhető jelentésviszonyok a következők:

1. A birtoklás kifejezése: a) A valóságos birtokviszony ebben a korban is gyakori lehetett, bár a szövegemlékekből nem, hanem csak az oklevelek adataiból mutatható ki. Az okleveles adatokban birtokos jelzőként ilyenkor általában tulajdonnévvel (ritkábban pedig köznévvel) kifejezett, valóságos vagy jogi személy szerepel. A birtokra utaló alaptag valamilyen vagyontárgy (többnyire ingatlan, földterület), illetve természeti tárgy vagy földrajzi egység megnevezése: 1231: „Siluam que uocatur *yanusfaya*", 1256: „Iuxta uiam publicam que procedit ad *appacchafalua*", 1265: „Prope *Benke erestewene* ['erdeje']", 1322/: „Quandam insulam *Petirke Fewldi* nuncupatam materna lingua" (OklSz.) stb.

b) A rendeltetésen, megszokáson alapuló birtoklásszerű kapcsolat szerkezetei azt fejezik ki, hogy az alaptagban megnevezett dolog a birtokos jelzőben megjelölt személynek (megszemélyesített fogalomnak) vagy más élőlénynek valamilyen módon rendelkezése alatt áll, annak használatára szolgál. Az ilyen birtokviszony voltaképpen a valóságos birtokviszonynak átvitt, képletes értelemben való alkalmazása: KTSz.: „*kyralanoc* fcent aron *[o]ltara*"; 1234: „Insula *Scenthmariazygete* uocata", 1291: „Que via uocatur wlgariter *Churda uta*", 1321/: *Zenthmartoneghaza* (Györffy 1: 514); 1335: „Inde vadit . . . ad *forcoswerum*", 1341: „Quendam puteum *kabala kuta* vocatum" (OklSz.); stb.

2. Az összetartozás kifejezése: A) Konkrétabb összetartozás: a) A családi, társadalmi kapcsolatokat kifejező birtokviszony személyek (illetve személyek és közösségek) egymáshoz tartozásának különféle formáit jelöli. Rokonságnevet jelölő alaptaggal a rokoni összetartozásra utal; az ilyen szerkezetek birtokviszonya vonzatszerű: KTSz.: *yſtenſe[g]nec aniahuz ... Joſepnec ieguſe[h]v[z];* 1236/: „Dicti Modoros *Dedfia* uinitoris", 1283: „Ipoliti *nepotis Mohar* ... wlgari *Moharunukaya* uocati" (OklSz.); stb. — Társadalmi viszonyokban gyökerező összetartozás (átvitt értelemben is): KTSz.: *keralucno[c] [ke]ralatul ... [a]ngolucnoc aſun[a]huz;* 1300 k.: „pulkul [!] *pituaranak fugliabeleul*" (Gl.); stb.

b) A rész és az egész viszonya azokban a szerkezetekben jelentkezik, amelyekben a birtokos jelző egyrészt valaminek az egészét, másrészt összetartozó személyeknek vagy dolgoknak nagyobb egységét, csoportját jelöli, a birtokos pedig ebből egy részt, kisebb egységet nevez meg. Közöttük a szerkezettagok jelentéscsoportjainak megfelelően több altípust figyelhetünk meg.

A birtokos jelző személyt, élő szervezetet, a birtokszó ennek egy részét jelöli: HBK.: „uimagguc ez ſcegin *ember lilki ert ... kinec ... teftet* tumetíve"; KTSz.: „*angol[u]cnoc corat* ... ele mulhaſ[ſa]". — Az okleveles adatok helymegjelöléseiben a birtokszó gyakran átvitt használatú: 1086: „ad *introitum fagorum*, qui uulgo dicitur *bik zadu*", 1250: „Ad vnum fossatum ... *arukhat* dictum", 1252: „Inde vadit ad *Zyguethaga*" (OklSz.); stb.

A birtokos szerkezet olyan viszonyra utal, amely valamilyen — emberi tevékenység következtében létrejött — anyagi, szellemi termék, dolog és ennek egy része, tartozéka között mutatkozik: 1296: „Iungit quendam locum *Myhalhazatetey* vocatum" (OklSz.). Ez a típus az élőbeszédben gyakori lehetett, de a fennmaradt szövegek természete miatt csak elvétve adatolható.

A szerkezet alaptagja olyan általános jelentésű (rész)elnevezés, amely bármilyen dolog, hely, időegység, eseménysorozat megnevezéséhez egyaránt odatartozhat, annak egy részét képezheti: *vminek a kezdete, vége, alja, eleje, köze* stb. Az ilyen szerkezetekben a birtokos jelző vonzatszerűen kapcsolódik az alaptaghoz: KT.: „*wylag*[*no*]*c kezdeturul* fugua ... ez nem levt wala"; 1284: „*In territorio* eiusdem *ville* wlgariter *Folwalya* vocato", 1349: „Possessionum ... alio nomine *Gathuege* vocatarum" (OklSz.); stb.

A (valóságos vagy képzelt) hely és ennek egy része közötti jelentésviszony: 1300 k.: *pulkul [!] pituaranak* (Gl.). — Az időmegnevezés és ennek egysége, része közötti jelentésviszony kifejezése csak a kései ómagyar korból adatolható.

A genitivus partitivus kifejezésének egyes típusai feltehetően a korszak vége felé jelentkezhettek; vö. JókK. 16: „ha ... *emberecnec valamelÿc* merÿen ... ellene tennÿ".

c) Az eredet birtokviszonyait kifejező szerkezetekkel az élénk, színes stílusra törekvő szövegemlékekben találkozunk: HB.: „Heon tilutoa wt ig *fa gimilcetvl*", „Ef oz *gimilſnec* wl keſeruv uola *vize*"; KTSz.: „aldut ... the *mihudnec gumulche*".

d) A hely és idő birtokviszonyai természeti tárgyak közelebbi előfordulási helyét jelölik meg. A birtokviszony az efféle szerkezetekben

többnyire minőségjelzői, illetve határozói birtokviszonynak felel meg. A helyre való utalás a birtokos jelzőben jelenik meg: TA.: „cuiuſ incipit terminuſ ... hinc *ohut cutarea*"; 1347: „ad quandam viam vlgariter *Humukhegytha* dictam" (OklSz.); stb. — A helyre való utalást a birtokszó tartalmazza: 1197/: „Ad magnum montem qui uocatur *Acnahege*", 1358: „Ad ... montem wlgo *Zeuleuhig* dictum" (OklSz.) stb.

Az időre való utalás a kor vége felé jelenhetett meg; vö. JókK. 84: „my koron ... elnem yewuala *etelnek ydeÿen*".

B) Elvontabb összetartozás: a) A tulajdonságok és állapotok birtokviszonyait kifejező szerkezetek egy része a birtokos jelzőben megjelölt személynek (megszemélyesített vallási fogalomnak, olykor dolognak) valamilyen külső vagy belső tulajdonságát, valamint állapotát jelöli.

Azok a szerkezetek, amelyekben a birtokszó melléknévi alapszavú, *-ság/-ség* képzős, tulajdonságot kifejező főnév, valamilyen — külső vagy belső — tulajdonságra utalnak. E tulajdonság hordozója a birtokos jelzőben megjelölt személy (vagy dolog). A birtokos szerkezet nyelvtani jelentése voltaképpen egy alanyi—állítmányi jelentésnek felel meg. Mint az alanyi—állítmányi szerkezet, maga is kötött: KTSz.: *pukul[n]oc ſetit ſegeb[elevl]*; GyS.: „Iſten *ſianach aztotlonſaga*"; stb.

A birtokviszony a birtokos jelzőben megjelölt személy vagy dolog helyzetét, állapotát is kifejezheti: KTSz.: *binnec veſe* {? *veſc[e]*} *lenel*; ÓMS.: *ıumhumnok bel bua*; GyS.: *ígenc tonoſagaban*; stb. — Esetleg az állapot, tulajdonság valamiféle megnyilatkozása fejeződhet ki ezekben a kapcsolatokban: HB.: „Wımagguc uromc *ıſten kegılmet*"; KTSz.: „Ez levn vy *ignec chud[aia]*"; stb.

b) A cselekvés birtokviszonyai a cselekvéssel kapcsolatos nyelvtani viszonyoknak birtokos szerkezetek formájában való megvalósulásai. Bennük a cselekvést, történést (annak folyamatát vagy eredményét) az alaptag jelöli meg. A cselekvésre, történésre utaló alaptag olyan nyelvtani viszonyban áll a birtokos jelzővel, mint a mondat igei állítmánya az alannyal, tárggyal, illetve a határozóval.

A korból adatolható szerkezetek általában a cselekvés birtokviszonyainak azt a típusát mutatják, amelyben a birtokos jelző a birtokszóban kifejeződő cselekvés alanya (alanyi birtokviszony; genitivus subiectivus). A birtokviszony ilyenkor vonzatszerű, mivel kötött, alanyos szerkezetnek felel meg: HB.: „Engede *urdung ıntetvınec*", „Eſ ʒoboducha wt *urdung ıldetuıtvl.* eſ *pucul kınzotvıatvl*"; KTSz.: „Ihul uagun ſceuʒ *leannoc lacadalma:* [ke]rali mogzotbelevl *tamadatia*"; 1300 k.: *virudnec hullotta mia* (Gl.); stb. — Az oklevelek helymegjelöléseiben: 1282/: „Ad locum quendam *Charadajaras*" (csordajárás), 1344: „in latere unius vallis *Vrdukzantasa* vocate", 1350: „Intrat in quandam vallem *Wyzſolyas* vocatam" (OklSz.) stb.

A tárgyi birtokviszonyban (genitivus objectivus) a birtokos jelző az alaptagban kifejeződő cselekvésnek a tárgyát jelöli meg. Ez a kapcsolat feltehetően szintén használatos lehetett a korai ómagyarban, bár csak a kései ómagyar korból találunk rá adatokat: JókK. 26: *ieſus criſtuſnak gÿczeretÿre*, 38: „holott ... ewrewlhettno ÿſtenÿ *edeſſegnek nezeſere*" stb.

A határozói birtokviszony, ha egyáltalán élt is a korai ómagyarban, igen szórványos lehetett. Példáit a kései ómagyar korból is csekély számban adatolhatjuk.

3. Formális birtokviszony: a) Az azonosság birtokviszonyai az ómagyar kor gondosan megformált egyházi szövegemlékeiben (sőt szórványosan az oklevelekben is) jelentkeznek, olyan szerkezetekben, amelyekben a szerkezettagok között csak formális, látszólagos birtokviszony áll fenn. Az ilyen szerkezeteknek sajátos jelentéstartalmuk van, s tagjaik többnyire a birtokos jelzővel megjelölt személynek vagy dolognak körülírásos kifejezését adják meg. Az efféle kapcsolatok részben a mondanivaló pontosabb, részletezőbb tartalmi megjelölését, a stílus színesebbé, érzékletesebbé formálását is szolgálták.

A szerkezetek egyik csoportjában a tagok között szemantikai azonosság fedezhető fel. Ilyen azonosság jelentkezik akkor, amikor az alaptag a birtokos jelzőben megjelölt személyt (vagy dolgot) teljes egészében magában foglalja, illetve ábrázolja: HB.: „hug legenek nekí ſeged *uromc ſcine* eleut"; KTSz.: „*[men]ecnec eget* mege turhe[ſſe]", „*ỳſten ſegnec [ne]we* mia . . . ozun keppe[n] ſcola"; GyS.: „ſcēt oltarū *kuner kepeben*"; stb. — Azonosság van a földrajzi tulajdonnév és a nevet magyarázó köznév birtokos kapcsolatában is: KTSz.: „*nazaret [v]araſat* mege lel[he]ſſe"; GyS.: „*Irlm̄ uaraſanac.* tıſteſ fugadatıa"; — 1217: „Vltra fluuium *Wespremwyze* appellatum", 1338: „Cuiusdam molendini . . . super fluuio *Sayowyze*" (OklSz.); stb.

Különösen alkalmasnak mutatkoztak az érzékletes, nagy kifejező erejű stílus kialakításában a metaforát tartalmazó birtokos szerkezetek. Ezekben a képi elem többnyire a birtokos jelzőre vonatkozik, annak körülírása: HB.: „vezeſſe wt *paradiſū nugulmabeli*"; HBK.: „kıt vr . . . ez homuſ *vılag tımnucebelevl* mente"; stb. — A költői képpel kifejezett birtokos szerkezet olykor viszont teljes egészében egy más, szerkezeten kívüli megnevezés kifejtése, jellemzője: KT.: „*ſcuz ſegnec tukere.* tıſtan maradhaſſun"; KTSz.: *[a]ngoluenoc coronaia . . . [te]nguruknec fenuſ hu[ga];* stb.

b) A minőségi és mennyiségi birtokviszony (genitivus qualitatis és quantitatis) minőség-, illetve mennyiségjelzős szerkezet jelentéstani értékét sűríti magába. Az ilyen szerkezetek a korszak vége felé, hasonló jelentéstartalmú latin birtokos szerkezetek fordításaként keletkezhettek, s csak a kései ómagyar korból adatolhatók. A genitivus qualitatisra vö. JókK. 94: „hogÿ ha . . . mondottauolna *bozzoſagnac* auagÿ *verefegnek bezedeti*" : ut si quis . . . *verbum iniuriae* vel *turbationis* intulisset. — A genitivus quantitatisra vö. JókK. 1: „ferencnek . . . tarſi *az anna ſentſegnek* voltanak *emberÿ*" : socii . . . Francisci fuerunt *homines tantae sanctitatis.*

c) A fokozó birtokviszony (figura etymologica) hatásos stíluseszközként jelentkezik: HB.: „*halalnec halaláál* holz"; KTSz.: *keralucnoc kyralanoc;* ÓMS.: *Vylag urlaga viragnak uiraga;* stb.

4. Az átmeneti (dativusi jelentéstartalmú) birtokviszony a birtokos jelzői és a dativusi határozót kifejező jelentésviszony között áll. Az efféle szerkezetek azzal a szintaktikai eltolódással magyarázhatók, amelynek következtében a dativusi határozók egy része birtokos jelzővé vált: GyS.: „Habroſagben *walacnok keguſſege — eleeknek . . . vrukſege.* Kooz-ſagbon *walaknok egeſſege* — Scíukſegben *walaknok beuſege*" stb.

Az általános birtokos szerkezetek jelentéstípusai a következőképpen oszlanak meg:

	HB., HBK.	KT., KTSz.	ÓMS.	GyS.	Összesen
Valóságos birtokviszony	—	—	—	—	—
Rendeltetésen alapuló birtokviszony	—	1	—	—	1
Családi és egyéb összefüggést kifejező birtokviszony	—	5	—	1	6
A rész és az egész birtokviszonya	5	2	—	—	7
Az eredet birtokviszonya	2	1	—	—	3
Tulajdonságok, illetve állapotok birtokviszonya	3	2	2	3	10
Cselekvések birtokviszonya	3	3	3	5	14
Azonosság, illetve metafora a birtokviszonyban	3	9	—	2	14
Figura etymologica a birtokviszonyban	1	—	2	—	3
Dativusi birtokviszony	—	—	—	5	5
Összesen	17	23	7	16	63

Alaki és szerkesztésbeli kérdések

A birtokos jelzők halmozása. — A kor okleveleiben a birtokos jelzőt értelmi okokból nem halmozzák. A szövegemlékek közül is csak a HB.-ből mutathatók ki az azonos alaptaghoz tartozó, felsorolásszerűen alkalmazott birtokos jelzők: HB.: „eſ levn *halalnek* eſ *puculnec feze*"; HBK.: „hug ur uvt . . . *abraam. ỏſaac. ıacob. kebeleben* helhezıe" (l. még 725—6).

A birtokos jelzők bővítése. — A korai szövegek adataiban a főnévi birtokos jelzőt többnyire bővítetlenül találjuk (az oklevelekben is ez lehetett az általánosabban használt forma): KTSz.: „cuetſegem . . . viſelled . . . *keralucno[c] [ke]ralatul . . . yſtenſe[g]nec aniahuȝ*"; GyS.: *halalnoch ſcidalmoſ quına;* — 1277: „De villa *Jobagfolua*", 1322/: „Cum . . . stagnis *Spantowa* et *Folutoua* uocatis" (OklSz.); stb. — A birtokos jelző bővítése elsősorban a mondanivaló pontosabb kifejezésének kívánalmai szerint, olykor pedig a stílus élénkítésének, színesítésének igényével történhetett. A birtokos jelző minőség- és mennyiségjelzői főként a megkülönböztetés, a figyelemfelhívás, rámutatás célját szolgálják. Minőségjelzői bővítmények: KTSz.: „Ez levn *vy ignec. chud[aia]*"; ÓMS.: „*ygoȝ ſymeonnok . . . ſcouuo* ere"; 1326: *Arkuspothaktuwe,* 1338: *Meggesmaalberchy* (OklSz.); stb. Mennyiségjelzők: HB.: „tılutoa wt *ıg fa gımılcetvl*"; 1342: „Quoddam . . . Nemus wlgari *Kethgathkuzy* vocatum" (OklSz.); stb. — A birtokos jelzővel való bővítés a többszörös birtokviszony kifejezésére adott lehetőséget. A kor birtokos szerkezeteiben általában két-két birtokos kapcsolat épül egymásra: TA.: *gnir uuege holmodia rea;* KTSz.: *keralucnoc kyralanoc . . . [o]ltara;* GyS.: *Iſten ſanach*

aztotlonfaga; 1351: „Particule terre *Markhazaeleufelde* nominate" (OklSz.); stb. — Az alkalmi főnévi értékben használt igenév határozói bővítménnyel együtt tölti be a birtokos jelző szerepét: GyS.: *Koozfagbon walaknok egeffege — Scíukfegben walaknok beufege* stb.

A birtokviszony jelölése. — A korai ómagyar korban még él az archaikus jelöletlen birtokviszony, a birtokviszonyt a szerkezet egyik tagján sem jelölő szerkesztésmód. A jelöletlen szerkezetek többsége azonban ekkor már összetett szóként vagy összetétel felé haladó, szoros kapcsolatként jelentkezik. Az ilyen kapcsolatok gyakran jelentésükben is átmenetet fejeznek ki a birtokos és a minőségjelzős szerkezetek között: HBK.: *birfagnop;* 1225: *Besneusciget,* 1239: „Unde ad *Mege hotar*" (OklSz.); esetleg: GyS.: „oz *kerezt fan* figeu kepeben"; stb.

A birtokviszony egyszeres jelölése a birtokszón jelentkezik, s a szerkezettagok személy- és számbeli összefüggését, valamint a birtok többségét fejezi ki.

A birtokos személyére és számára a birtokos személyjel utal. Az általános birtokos szerkezetekben mindig az E/3. *(-a/-e ~ -i, -ja/-je* stb.), valamint a T/3. *(-ok/-ak, -ëk/-ök)* személyjelet használták. Az E/3. személyjelre: 1290: „*Terram Popnepe* vocatam", 1291: „Que via uocatur wlgariter *Churda uta*", 1329/: „Vsque Siluam *Azonerdeye* vocatam" (OklSz.) stb. A T/3. személyjelet mutató szerkezetre: HBK.: „mend *w fzentíi* el *unuttei cuzicum* . . . iochtotnia ilezie wt"; vö. még MünchK. 15vb: „A tizènkèt *apaftalocnac* . . . *nèuec* èz".

A birtok többségének kifejezésére az *-i,* illetve a birtokos személyjelekkel kombinálódó *-ai/-ei* birtoktöbbesítő jel szolgált: 1238: „de foris et viis omnibus, quae vulgariter apellantur *Kyralkettei*" (CD. 4/1: 106); 1281: *Kalaman Chehy* (Csánki 2: 578), 1286: *Kalman Kiralychey* (uo.); 1325: „Terras Arabiles *folufeuldey* uocatas" (OklSz.); stb. — (A személyjeleket, illetve a birtoktöbbesítő jeleket l. részletesebben 260—9, illetve 271—81.)

A birtokviszony kétszeres jelölése azt jelenti, hogy a birtokos szerkezet tagjainak összetartozására utaló toldalék nemcsak az alaptagon, hanem a birtokos jelzőn is megjelenik.

A korai ómagyar korból adatolható birtokos szerkezetek egy részében a birtokos jelző még az eredetibb, toldalék nélküli formát mutatja. A szövegemlékekben ez a forma azokra a szerkezetekre jellemző, amelyekben a szerkezettagok közvetlenül egymás mellett állnak, s amelyekben a szerkezet egyik tagja sem kapott erősebb értelmi hangsúlyt. HB.: „Wimagguc uromc *iften kegilmet";* ÓMS.: *Vylag uilaga;* GyS.: „fcēt oltarū *kuner kepeben";* stb. — Az oklevelek szoros szerkezeteiben, ahol a szerkezettagok szintén közvetlenül követték egymást, s mindkét tag egyformán hangsúlyos volt, mindig ragtalan a birtokos jelző. A ragtalanság elősegíthette e kapcsolatok tulajdonnévvé, illetve összetett szóvá alakulását: 1247/: „quod wlgo *Zeredamolna* dicitur", 1323: „Iungit . . . montem *Holmhyge* vocatum", 1341: „Ad siluam *Pethefaya* dictam" (OklSz.) stb.

A *-nak/-nek* ragos birtokos jelző használata a korai ómagyar korra már erősen felszaporodott. A szövegemlékek rávilágítanak arra, milyen értelmi, kommunikációs és szintaktikai okok, milyen mondatszerkesztési kívánalmak tehették lehetővé és szükségessé a ragos birtokos jelző elterjedését.

Elsősorban olyan szerkezetekben válhatott szükségessé a ragos birtokos jelző használata, amelyekben dativusi birtokviszony fejeződik ki, illetve ame-

lyek átmenetet képeznek a dativusi határozós és a birtokos jelzős kapcsolatok között: GyS.: „Habroſagben *walacnok keguſſege — eleeknek . . . vrukſege*" stb. (l. még 698).

Ragos birtokos jelzőt találunk azokban a szerkezetekben, amelyekben az egyik tag — elsősorban a birtokszó — értelmi okokból kiemelt, hangsúlyos elem: KTSz.: *[a]ngolucnoc coronaia;* GyS.: *Nemzetuí nepnech vadulatıa;* stb. — Itt említhető meg mint stilisztikai okokból kiemelt, hangsúlyos tag, a figura etymologica birtokos jelzője is: HB.: *halalnec halaláál;* KTSz.: *keralucno[c] [ke]ralatul;* ÓMS.: *vıragnak uıraga;* stb.

Mindig ragos birtokos jelzőt találunk azokban a szerkezetekben, amelyekben a szerkezettagokat a szövegszerkesztés kényszere elválasztja egymástól. A tagok közé ékelt más mondatelem többnyire szerkezeten kívüli mondatrész: HB.: „oȝ *gımılſnec* wl keferuv uola *vıze*"; ÓMS.: „O ygoȝ *ſymeonnok* beȝȝeg *ſcouuo* ere"; stb. — A minőségjelzős birtokszó birtokos jelzője szintén ragos: KTSz.: *[te]nguruknec fenuſ hu[ga];* GyS.: „halalanoch *ſcıdalmoſ quına*"; stb.

A birtokos jelzőnek raggal való kiemelése néha szófaji okokból, illetve a birtokos jelzői szerep pontos meghatározása, más szintaktikai funkciótól való elhatárolása érdekében is történhetett. Erre például a névmási szófajú vagy alkalmi főnévként használt más (például igenévi) szófajú szó birtokos jelzőként való használatakor volt szükség: HB.: „*kınec* eȝ nopun *teſtet* tumetívc"; GyS.: *Sciukſegben walaknok beuſege;* stb.

A szerkezettagok valamelyikének halmozása szintén megkívánhatta a rag használatát: HB.: „eſ levn *halalnec eſ puculnec feze*"; KTSz.: „Ihul uagun ſceuȝ *leannoc lacadalma:* [ke]rali mogȝotbelevl *tamadatia* . . . arun agbe[le]vl *aradatia*"; stb.

A többszörös birtokviszony kifejezésére a szövegemlékek szerkezetei ragtalan és ragos birtokos jelzőket is használnak: GyS.: *Irlm̄ uaraſanac tıſteſ ſugadatıa. Iſten ſıanach aztotlonſaga;* 1300 k.: *pulkul* [!] *pituaranak fugliabeleul* (Gl.); — illetve: KTSz.: „*keralucnoc kyralanoc* ſcent aron *[o]ltara*". — Az oklevelek többszörös birtokviszonyú helyneveiben — éppen úgy, mint az egyszeres birtokviszonyt mutató szerkezetekből alakult helynevekben — csak ragtalan birtokos jelzőket találunk: TA.: *mortiſ uuaſara kuta rea;* 1343: „Ad altiorem Berch . . . qui dicitur *Ingoberekbercheorra*", 1347: „usque ad *Chabazurdukazada* uocatam" (OklSz.); stb.

A ragtalan és a *-nak/-nek* ragos birtokos jelzők megoszlása a szövegemlékekben:

	Ragtalan birtokos jelző	Ragos birtokos jelző
HB., HBK.	13	5
KT., KTSz.	2	21 [? 19]
ÓMS.	4	3
GyS.	3	12
	22	41 [? 19]

A kérdőjel az adatok bizonytalanságát mutatja.

A z e g y e z t e t é s. — A birtokos jelzős szerkezetek tagjai között részleges személybeli, valamint számbeli egyeztetést találunk. Az egyeztetést a birtokos jelző irányítja: az alaptag személyjele ehhez igazodik.

Mivel az általános birtokos szerkezetekben a birtokos jelző mindig 3. személyt képvisel, az alaptagon a 3. személyre utaló személyjel jelentkezik: HBK.: *kınec . . . teſtet;* 1285: „vineam . . . *Apareze* vocatam", 1341: „Quendam fontem *vrkuta* vocatum" (OklSz.); stb.

A számbeli egyeztetés az alakilag többes számú vagy jelentésében több birtokosra utaló birtokos jelzővel kapcsolatban ingadozó lehet. A számbeli egyeztetést a korai ómagyar korban már a nyelvi ökonómiára való törekvés jellemzi. Ennek megfelelően:

Az alakilag többes számú (több birtokosra utaló) birtokos jelző birtokszava egyes számú birtokosra mutató személyjelet kap (azaz inkongruens a birtokos jelzővel): KTSz.: *angol[u]cnoc corat, keralucnoc kyralanoc;* GyS.: *eleeknek . . . vrukſege;* 1233: *wermekalia* (Jelz. 179); stb. Minden valószínűség szerint ez a nem egyeztető forma volt az eredeti. Korán megjelenhettek viszont az egyeztető, redundáns alakok is; erre utalhat a HBK. „*ſzentíı* eſ *unutteı cuzıcun*" adata; vö. még: JókK. 129: „Azert *teſteknek nauolyaokert* keluala koldolnyok"; LobkK. 231—2: „lakozek . . . *zileinek hazoknal*"; stb.

Az alakilag egyes számú, de jelentésében több birtokosra vonatkozó (halmozott vagy mennyiségjelzővel ellátott) birtokos jelző birtokszava alakilag megegyezik a birtokos jelzővel: HB.: „*halalnec* eſ *puculnec feze*"; HBK.: „kegılmehel *abraam. ỳſaac. ıacob. kebeleben* helhezıe"; 1245: „in latitudine terrarum que uulgo *Ketbarana scele* dicitur", 1340/: „Per medium quod wlgariter *Nyghutkwzy* dicitur" (OklSz.); stb.

A s z ó r e n d. — A korai ómagyar kor adataiban a birtokos jelző mindig megelőzi a birtokszót. A két szerkezettag eredetileg közvetlenül egymás mellett állt: 1206: „Tendit ad *Iuanus theluce*", 1252: „Iuxta puteum *Wrcutha*" (OklSz.); GyS.: *kuner kepeben;* stb. — A mondatszerkesztés bonyolultabbá válásával a szerkezettagok távolabb kerültek egymástól: HB.: „oz *gımılſnec* wl keſeruv uola *vıze*"; HBK.: „*kinec* ez nopun *teſtet* tumetíve"; stb.

A birtokos jelzőnek a birtokszó mögé helyezése feltehetően csak a kor végén, esetleg csak a kései ómagyar korban jöhetett szokásba: JókK. 23: „kỳ azkoron vala *vỳkarıuſa* az *zerzetnek*".

A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek

A személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek a grammatikai személyre vonatkoztatott birtoklást fejezik ki. A korai ómagyar korból ilyen szerkezeteket csak a szöveges emlékekben találunk. Mellettük gyakoriak a szerkezet eredetibb formájának megfelelő, implicit birtokos jelzőjű, teljes szókapcsolatot magukba sűrítő, „tömörítő" szóalakok is; ezek alaki szempontból nem tekinthetők szerkezeteknek (vizsgálatukat l. 271—81). — A személyes névmási birtokos jelző terjedését az implicit, tömörítő formákkal szemben a személyre vonatkoztatás hangsúlyozásának, az 1. és 2. személyre való utalás pontos jelölésének igénye indokolhatta. Használatát elősegíthette a személyre vonatkoztatott birtokviszonyt csak birtokos névmással alkotott szerkezet formájában kifejező latin szövegek hatása is.

Az idetartozó szerkezetekben birtokos jelzőként elsősorban a személyes névmás egyszerű, nyomósítás nélküli alakját találjuk. Ez megjelöli a birtokos nyelvtani személyét, az 1. és 2. személyű birtokosnak pedig a számát is. Az *én, te, mi, ti* csak emberre, illetve megszemélyesített lényre vonatkozik: HB.: „terumteve eleve *mív ſemucut*"; KTSz.: *te mihudnec;* ÓMS.: „*en ıunhum* buol farad"; stb. A 3. személyű birtokosra, illetve birtokosokra az E/3. *ő* névmás utal: HB.: „mend *w foıanec* halalut evec", „ıſten *ív ıımadſagucmıa* bulſaſſa *w bunet*" stb. — A birtokviszony fokozottabb hangsúlyozására a személynévmás nyomósított formái szolgálnak. Ilyen szerepű az *-n* névmásképzővel, illetve a névmásképző ismétlődésével alakult *önnön:* GyS.: *vnũ zaıaual,* „*Vnun tonohtuananac* arulatıa". Ilyen szerepe van a személyes névmás *-nek* ragos alakjának is: KT.: „de qui legen *neký* hot *atıa* ozut nem tudıuc".

A személyes névmási birtokos jelző megoszlása a szövegemlékekben:

	Egyszerű személyes névmás	*önnön*	*nekem*
HB., HBK.	9	—	—
KT., KTSz.	3	—	1
ÓMS.	7	—	—
GyS.	—	2	—
Összesen	19	2	1

A szerkezetek jelentése

A személyes névmási birtokos jelzős szerkezetekben általában ugyanolyan jelentésviszonyok fejeződnek ki, mint az általános birtokos jelzős kapcsolatokban. A birtokviszony megvalósulásának jelölése, valamint az egyes jelentésviszonyok kifejezésének arányai azonban eltérnek emezekétől. A személyes névmásnak nincs önálló, tartalmas jelentése (s 1. és 2. személyben utaló szerepre sem alkalmas), csupán a szubjektum jelölésére, egy már ismert, említett élőlény nevének helyettesítésére szolgál. Emiatt a vele alkotott birtokos szerkezet tulajdonképpen csak olyankor fejez ki valójában birtokviszonyt, amikor a névmás hangsúlyos, jelentéstanilag kiemelt szerkezettag. Ellenkező esetben a személyes névmási birtokos jelzőnek látszólagos szintaktikai helyzete ellenére sincs valóságos birtokosi szerepe.

A korai ómagyar kor személyes névmási birtokos jelzővel alakult szerkezeteiben az alábbi jelentésviszonyok valósulhattak meg:

1. A birtoklást kifejező jelentésviszonyok a következők:

A valóságos birtokviszony — bár a korai szövegemlékekből nem tudjuk adatolni — a késői ómagyar kor adatainak a főnévi birtokos jelzősökéhez képest magas számaránya alapján valószínűsíthetjük: JókK. 8: „*ew yauit* el ozſta"; SzékK. 7: „mynd az *mẽ marhaynk* . . . te előtted vadnak"; stb.

A rendeltetésen, megszokáson alapuló birtoklásszerű kapcsolat a korai szövegemlékekben nem, a kései ómagyar kor szövegeiben is aránylag ritkán jelentkezik. A birtokviszony pontosabb jelzésére ebben az esetben inkább a teljes birtokos szerkezet volt használatos, l. mégis a kései ómagyar korból: DöbrK. 380: „el menenek Imez *ỏ falviaba*"; KeszthK. 27: „meg halgata engemeth *w* zenth *templomabol*"; stb.

2. Az összetartozást kifejező szerkezetek közül a korai ómagyar korból mindenekelőtt a konkrétabb összetartozás kapcsolatait tudjuk adatolni:

A családi, társadalmi összetartozás szerkezeteiben kifejeződik: a) A rokoni összetartozás: HB.: „terumteve ... *mív ıſemucut* adamut", „mend *w foıanec* halalut evec"; ÓMS.: „Vh nequem *en fyon*"; stb. — b) Érzelmi, szellemi összetartozás: HBK.: *w ſzentíí eſ unutteı*; GyS.: „*Vnun tonohtuananak* arulatıa"; stb. — c) Társadalmi összetartozás (átvitt értelemben is): KTSz.: „*en* ſceretev [h]yu *fulgam*"; ÓMS.: „O *en* eſes *urodū*"; stb.

A rész és az egész viszonyát kifejező szerkezetekben a személyes névmási birtokos jelző a birtokosnak teljes, egész voltát jelöli. A szerkezetek a személyek és testrészeik, tagjaik összetartozására utalnak: KTSz.: *te mihudnec*; ÓMS.: „*the werud* hullothya *en vūhum* olelothya"; stb.

A rész és az egész viszonyát leghatározottabban kifejező genitivus partitivus, valamint a konkrétabb összetartozás egyéb viszonyait, mint az eredet, a hely és idő birtokviszonyait ábrázoló személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek csak a kései ómagyar kor kezdetén jelenhettek meg.

Az elvontabb összetartozást kifejező szerkezetek közül tulajdonságra utaló kapcsolatot nem tudunk adatolni, de a kései ómagyar korban mutatkozó gyakorisága alapján következtethetünk arra, hogy ebben az időben is használhatták: JókK. 105: „*tÿ alazatoſſagtokert* es *bekeſſegtekert* ... fogagyak"; BécsiK. 19: „ha vagon *ǫ* ... *hamiſſagoc*"; stb.

Állapotra, helyzetre mutató szerkezetek is előfordulnak: HB.: „bulſaſſa *w bunet*"; KTSz.: „*[e]n cuetſegum* [vi]ſelheſſe"; stb.

A cselekvés birtokviszonyait kifejező szerkezetek közül ebben a korban az alanyi és a tárgyi birtokviszonyok használatát tehetjük fel. Az alanyi birtokviszonyra: HB.: „hug ıſten *ív uımadſagucmıa* bulſaſſa w bunet"; vö. még: MünchK. 86vb: „*ǫ ẓauat* hallod"; KeszthK. 13—4: „hyrdeſſetek ... *w tetemenyth*"; stb. — A tárgyi birtokviszonyra vö. JókK. 36: „*ew teremtewet* es *yduezeÿtewet* ... tÿẓtelyuala" stb. — A határozói birtokviszony személyes névmási birtokos jelzővel kapcsolatban még a kései ómagyar korban is ritkán jelentkezik, korai meglétét kevéssé tarthatjuk valószínűnek.

3. A formális birtokviszonyt kifejező szerkezetek csoportjából a korabeli egyházi irodalomban esetleg előfordulhattak már azonosságot (esetleg metaforát is) tartalmazó kapcsolatok. Ilyenek a kései ómagyar korból: BécsiK. 14: „zolgaınc *te zémelėd* èlọt vadnac"; BirkK. 3b: „ſuppõriſſa, *Θ kepet* tarxa ['képviselje']"; stb.

A minőségi és mennyiségi birtokviszony (genitivus qualitatis és quantitatis), valamint a fokozó birtokviszony (figura etymologica) a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetekben nem fordul elő. — Ez is egyik lényeges megnyilvánulása a teljes (általános) és személyes névmási birtokos jelzővel alkotott szerkezetek különbségének.

4. Az átmeneti, dativusi jelentésviszonyt fejezheti ki a KT. „de qui legen *neky atia*" adata; vö. még BirkK. 2b: „ki *nectek feiedelmetek*" : qui *vobis intendit;* DöbrK. 373: „kereſſetek ... *ő neki igaſſagat*"; stb.

Alaki és szerkesztésbeli kérdések

A birtokviszony jelölése. — A kor személyes névmási birtokos jelzős szerkezeteiben a birtokviszony alakilag mindig jelölt volt.

Az egyszeres alaki jelölés az alaptagon mutatkozik meg; általános, kötelező érvényű.

A birtokos személyére és számára mutató birtokos személyjelnek teljes paradigmája használatos volt: HB.: *miv ſemucut, w bunet;* KTSz.: *te mihudnec;* ÓMS.: *en ũhum;* stb.

A birtok többségére való utalás elsősorban az *-i* birtoktöbbesítő jellel történt. Ez részint kombinálódott a birtokos személyjellel, részint — ráértéssel — egyszerre töltötte be a személyjel és a birtoktöbbesítő jel szerepét: HBK.: „mend *w ſzentíi* eſ *unuttet* cuzicun"; vö. még AporK. 118: „Valſanak vrnak *o irgalmaſſagi*", 114: „Bűnhőttonk *mő atainkal*"; stb. — A több birtokra utaló *-k* többesjel ekkor már — szintén ráértéssel — kifejezhette a birtok többségét is; vö. BécsiK. 16: „vr mégħalgatta *tv onzollattokat*" : exaudivit Dominus *preces vestras;* WinklK. 202: „siryatok ... *tÿ fyatokon*" : flete ... *super filios vestros;* stb.

A kétszeres alaki jelölés a személyes névmás *-nek* raggal kiegészült alakjának használatában nyilvánul meg: KT.: „de qui legen *neky atia*"; vö. még FestK. 374: „honnagh *neekem nyegeeſem*"; NádK. 328: „Kik *nekod* ... *baratid* valanac"; stb.

Az egyeztetés. — A kor személyes névmási birtokos jelzős szerkezeteiben teljes személyegyeztetést találunk: a birtokszó személyjele mindig megfelel a névmási birtokos jelző személyének: ÓMS.: *en umhumnok;* vö. még JókK. 71: *ew lelkeben,* 99: „*tÿ fyatok* akar zolgalnÿ yſtennek" stb.

A számbeli egyeztetés a több birtokost képviselő *ő* birtokos jelzői használatával kapcsolatban merül fel. A nyelvi ökonómiára való törekvés a tagok számbeli inkongruenciájának alkalmazásával érvényesül — mint a teljes birtokos jelzős szerkezetekben is. A több birtokosra való utalást azonban itt a birtokszó tartalmazza, s a birtokos jelző marad egyes számban: HB.: „*tv uimadſagucmia* bulſaſſa w bunet"; vö. még JókK. 117: „mykoron *ew miniſterek* ... ewreſewlnek", „nem hathatnak *ew* ... *karhozatyoknal kewl* ... ÿmteńÿe" stb.

A szórend. — A személyes névmási birtokos jelzőt a kor szövegeiben mindig a birtokszó előtti helyzetben találjuk: HB.: „ovga mend *w bunet*"; ÓMS.: „*en ũhum* buol farad"; GyS.: „*vnũ zaıaual* mũdut igen^{e} tonoſagaban"; stb. — A két szerkezettag közé csak az alaptag minőség-, illetve mennyiségjelzője kerül: ÓMS.: „O *en* eſes *urodũ* eggen yg *fyodum*" stb.

Az általános és a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek párhuzamos használata

A korban a különböző típusú birtokos jelzők párhuzamos használata a többszörös birtokos kapcsolatokban jelentkezik. Az egymásra épülő szerkezetek élén, az első helyen mindig a személyes névmási birtokos jelző áll. A főnévi szófajú birtokos jelző ilyenkor mindig *-nak/-nek* ragos: ÓMS.: „*en ıumhumnok* bel *bua* quı ſumha nym . . . hyul"; GyS.: *Vnun tonohtuananac arulatıa;* stb. — A kései ómagyar korra jellemző úgynevezett redundáns szerkezetek, amelyekben a főnévi birtokos jelző és a birtokszó között egy személyes névmás is helyet foglal, a korai ómagyar kor szövegeiben még nem jelentkeznek. A szerkezetfajta a kései ómagyar korban, esetleg a korai ómagyar kor végén alakulhatott ki: JókK. 58: „p[re]dıcala . . . ıeſus *criſtuſnak ew mezeÿtelenſegerewl bozoſagarol";* WinklK. 144: „Mond . . . *bodog azzonnak ew kepeben";* stb.

A birtokos jelzős szerkezetek mondatbeli szerepe

A birtokos jelzős szerkezetek tagjainak szoros jelentésbeli — és alakilag is kifejezésre jutó — kapcsolata sajátos egységet eredményez. Ennek következtében a szerkezet alaptagjának minden mondatbeli szerepe voltaképpen az egész birtokos szerkezethez kapcsolódik. A birtokos jelző főnévi vagy személyes névmási szófaja a mondatrészi szerep alakulásában másodrangú szerepet játszik, azt nem befolyásolja.

A korban a birtokos szerkezet főmondatrészként többnyire alany: KTSz.: „aldut . . . te *mihudnec gumulche";* ÓMS.: „*en ıūhum* buol farad"; stb. Névszói-igei állítmány névszói részeként: HB.: „*levn halalnec* eſ *puculnec* feze"; KTSz.: „*leg* {? *leg[en]*} *en . . . ſulgam";* stb. — Mint alárendelt mondatelem, igét (igenevet) és főnevet bővít. Tárgyként: HB.: *bulſaſſa w bunet;* KTSz.: *angol[u]cnoc corat . . . ele mulhaſ[ſa];* stb. Határozóként (a szövegemlékekben ezt a szerepet tölti be legtöbbször): HB.: *Engede urdung ıntetvınec;* ÓMS.: *halal kynaal | . . . ullyetuk;* GyS.: *vnū zaıaual mūdut ígenᵉ tonoſagaban;* stb. — Előfordul magyarázó szerepű minőségjelzőként is: TA.: *petre zenaia hel rea;* 1340/: „Vallem que wlgariter *Telekalya welgh* dicitur" (OklSz.), 1357: *Borſyapeturfeulde* (OklSz. *Péter* a.); stb. Birtokos jelzőként többszörös birtokos szerkezetet alkot (l. 701). — A szövegemlékekben többnyire birtokos szerkezetben jelentkeznek a megszólítások, felsorolásszerű imádságrészletek is, s sajátos mondatritmusukkal nagyban hozzájárulnak az emlékek költői szépségű stílusának kialakításához: KTSz.: „*[a]ngolucnoc coronaia . . .* ſcuȝ maria"; ÓMS.: *Vylay urlaga vıragnak uıraga;* GyS.: *eleeknek . . . vrukſege. Koozſagbon walaknok egeſſege — Scíukſegben walaknok beuſege;* stb.

Az értelmező jelzős szerkezetek

Az értelmező jelzős szerkezetek az ősmagyar kor elején. — Az ősmagyar kor elején az értelmező jelzős szerkezetek az uráli kor nyelvi örökségének folytatóiként élhettek. Az uráli alapnyelvben ezek a szerkezetek az alapnyelvre jellemző analitikus mondatszerkesztés eredményeképpen jöttek létre. Előzményeikül kezdetleges mondatok szolgálhattak.

Az értelmezős szerkezetek használatának célja az ősmagyar korban — már a kor elején is — elsősorban a nyomósítás, az alaptag hangsúlyozása s ezáltal a figyelemfelkeltés lehetett. Értelmezett szóként (alaptagként) elsősorban főnevek szolgálhattak, de feltehetően előfordultak már ebben a szerepben különböző főnévi névmások is.

Az értelmezői bővítménynek főbb típusai már élhettek ekkor. A minőségjelzői értelmező szerepét melléknevek, melléknévi névmások, valamint melléknévi igenevek tölthették be. Hasonló szerkezeteket a rokon nyelvekben is találunk (ezek gyakran népmesei díszítőelemek); l. zürj. *gɨrɨś nivjas, majbirjas* 'a nagy lányok, a boldogok' (Nyr. 63: 39); cser. *tšəβə̑ munəm pŏdəram munďžə̑ γən* 'tyúk tojást nagyot ha tojik' (NyK. 38: 207); md. *sajšť urva vadra, mazij* 'vettek menyet, jót, csinosat' (Nyr. 63: 39) stb. — Mennyiségjelzői értelmezőként a számnév szerepelhetett. Hasonló rokon nyelvi szerkezetek: zürj. *joś-bežes kujimes jesli vijan* 'gyíkot hármat ha megölsz' (Nyr. 63: 73); votj. *mon tĭnĭd śin pono kĭk* 'én neked szemet csinálok kettőt' (Nyr. 63: 72); stb. — Azonosító értelmező lehetett a főnév, valamint a főnévi (személyes, mutató, határozatlan, általános) névmás. A névmási értelmezőknek az azonosítás mellett valószínűleg kiemelő, rámutató, témakijelölő, megszólító, illetve visszautaló szerepük is volt. (A személyes névmás értelmezői szerepével magyarázható például a birtokos személyjel kialakulása is.) — A rokon nyelvek hasonló szerkezeteire l. vog. É. *tump ta nāŋki* 'sziget, az látszik' (NytudÉrt. 46. sz. 15); osztj. *jŏlla-manți kaltmem pā lu ant nila* 'tovább menő ösvényem, az nem látszik' (16); zürj. V. *vot silen kimin premis veli, ženiklen* 'lám, mennyi szerzeménye volt neki, a legénynek' (NyK. 58: 89); szam. szelk. *măt töndak, keba ī* 'én jöttem, a kis fiú' (NyK. 59: 99); stb. Az azonosító értelmezők sajátos típusa, a szóismétlő értelmező is élhetett már ekkor. A rokon nyelvi megfelelőkre l. vog. É. *pērnä-ke jåməs pērnä ti pinnuwəmēn* 'keresztvetést, jó keresztet vetnénk mi' (NyK. 58: 75); szam. *paňnērò" jērβo̯ltado" mōββv* 'a Vértek fejedelme, fejedelmük mondta', *niejum harm mie jēsinda harm* 'az asszony a kést adta, a vaskést' (NyK. 59: 96, 97); stb. Az *-é* birtokjeles (a birtokos jelzőnek megfelelő) értelmező meglétét az ősmagyar kor kezdeti szakaszára nézve még bizonytalannak tarthatjuk, ennek használata az ősmagyar kor végén, esetleg csak a korai ómagyar kor elején alakulhatott ki.

Az értelmezős szerkezetek felépítése hasonló lehetett a későbbi formákéhoz. Ennek megfelelően a szerkezettagok külön-külön is felvehettek saját, minőség-, mennyiség- vagy birtokos jelzői bővítményt. A tagok között mutatkozhatott bizonyos ragozásbeli egyezés; ez magában foglalhatta az elemi határozóragok s esetleg a tárgyrag egyeztetését is. Megindulhatott a számbeli egyeztetés is. — A szerkezettagok sorrendje az analitikus mondatszerkesztésnek megfelelő, kötött (értelmezett — értelmező) szórenddel alakult.

Az ősmagyar kori fejlődés. — Az ősmagyar kor folyamán az értelmezők rendszere kibővült. Megnövekedett a felhasznált szófajok s ezzel együtt — feltehetően — az egyes jelzői altípusok száma is. A rendszer alakilag megszilárdult. A ragozásbeli egyeztetés kiterjedt az ősmagyar kor folyamán kialakult határozóragokra is. A számbeli egyeztetés — amely valószínűleg párhuzamosan fejlődött a névszói állítmány számbeli egyeztetésével — a korszak végére ugyancsak széles körűvé, általánosabbá válhatott.

A korai ómagyar kor. – A fennmaradt értelmezős szerkezetek – csekély számuk ellenére — egy szilárd, típusokban változatos értelmezői rendszer meglétéről tanúskodnak. Az értelmező jelző szerepe ekkor is elsősorban a közlendőnek pontosabb, részletezőbb kifejtése, valamint a nyomósítás, a kiemelés, — s ezáltal a figyelem felkeltése lehetett. Ezért minden bizonnyal gyakran szolgálhatott a mondanivaló hatását fokozó stíluseszközként is. — A legkorábbi szövegemlékekből — talán ezek sajátos tematikájából adódóan — csak igen kevés (mintegy 20) értelmezős szerkezet, illetve esetleg értelmezősnek is felfogható kapcsolat mutatható ki. — Alaki szempontból értelmezőnek tűnnek az oklevelekben tömegesen előforduló olyan kételemű személynevek is, amelyekben a latinos írású személynévhez egy magyar ragadványnév csatlakozik, gyakran a latin *dictus*, ritkábban *nominatus*, *appellatus* 'mondott, nevezett' igenévvel kapcsolva. Ezek a személynévből és ragadványnévből álló kapcsolatok azonban mind jelentésük, mind alaptagjuk latinos alakja, mind pedig az egyeztetés hiánya miatt a minőségjelzős szerkezetek közé tartoznak (tárgyalásukat l. 685—6).

Az alaptag

Az értelmezős szerkezetek alaptagja ebben a korban elsősorban főnévi szófajú lehetett. A főnevek közül a fennmaradt szövegemlékekben csak köznévi alaptagokat találunk: HB.: „terumteve ... mív *ſemucut adamut*". (Az alaptagként valószínűleg felhasznált köznevek jelentéstípusait l. 679—80.) Azonban kaphatott értelmezőt a tulajdonnév is; vö. JókK. 6: „Megnÿta ... ieſus *criſtuſnak* mÿ *vronknak* neueuel". A főnévi névmások közül elsősorban a személyes, a határozatlan és általános jelentéstartalmúak (például az *egyéb* vagy a *mind*) fordulhattak elő alaptagként. Ezekre vö. JókK. 92: „hogÿ *ewnewn maga* ne ʒegyellene ... aʒ *frater*", 41: „*egÿebett femmÿtt* ne ʒolna" stb. A *mind* jelentése és szerepe viszont már ekkor is (mint a későbbi korban is) bizonytalan. Felfogható úgy is, hogy az igei állítmányhoz tartozó 'egytől egyig' jelentésű határozó, lehet 'összes' jelentésű mennyiségjelző, de esetleg valóban lehet — 'mindnyájan', 'ahány csak van', 'az összeset, valamennyit' stb.-féle jelentésben — értelmezős szerkezet alaptagja is: HB.: „vımagguc ... *mend angelcut* ... vımagguc *mend ſzentucut*"; stb.

Értelmezős viszonyt tehetünk fel esetleg az olyan, alakilag egypólusú kapcsolatok esetében is, amelyekben egy feltételezhető implicit személyes névmásra vonatkozó értelmezés van. E személyes névmási értelmezettnek és értelmezőjének összefüggésére az állítmány igei személyragja utal. Az idesorolható példák egyik típusában a ki nem tett személyes névmás megszólítás értékű lehet *(te, ti)*, a megszólítás szerepét ilyenkor az értelmező tölti be: HB.: „Latıatuc *feleym* ʒumtuchel"; KTSz.: „tamag *Gabr[iel]*"; stb. A másik típusban a névmás a vele egy tagmondatban álló *mind* előtt marad el: HB.: „yſa *mend* oʒchuʒ ıarov vogmuc".

Az értelmezős szerkezetek alaptagja — mint a fennmaradt néhány adat is jelzi — minőség- és birtokos jelzővel bővült szerkezet formájában is gyakran előfordulhatott (l. az értelmezői bővítménynél idézett példákat). Mindez a kor fordításirodalmának az élénk, kifejező stílusra való törekvése mellett tanúskodik.

Az értelmező jelző

A minőségjelzői értelmező. — Ezt az értelmezőtípust — mint a kései ómagyar kor (sőt az ezt követő korok) példái is igazolják — a tulajdonságok kiemelésére, hangsúlyozására használhatták: ÓMS.: „Vh nequem en *fyon ezes* mezuul"; 1243/: „Arbor parua nomine *Tulfa harumykru*" (OklSz.). A minőségjelzői értelmezőnek állapothatározói értéke is lehetett. Ilyen lehet: KTSz.: „idueʒleg ... [mi]loſtual *teles*". A stílus élénkítésére való törekvésre utal, hogy a szerkezetekben az értelmezőnek is van saját bővítménye.

A mennyiségjelzői értelmező. — Bár a korai ómagyar korból nincs biztos adatunk a mennyiségjelzői értelmezőre, a rokon nyelvek hasonló szerkezetei, a mennyiségjelző megléte, valamint a kései ómagyar kor adatai alapján joggal feltehetjük, hogy ekkor (sőt jóval előbb is) már használhatták. Előfordulási aránya a minőségjelzői értelmezőéhez képest valószínűleg igen alacsony volt, mivel a mennyiségi vonatkozások jelölésére a későbbi korokban is kisebb súlyt helyeztek, mint a minőségiekére (l. a minőség- és mennyiségjelzők, valamint a minőség- és mennyiségjelzői értelmezők arányát a kései ómagyar korban is). Mégis, a HB. „yſa *mend* oʒchuʒ ıarov vogmuc" mondatában a *mind* elem úgy is értékelhető, hogy 'ahányan csak vagyunk' jelentésben egyszerre tölti be egy implicit *mi* névmási értelmezett mellett a mennyiségjelzői és a mennyiséget is kifejező azonosító értelmező szerepét. — A mennyiségjelzői értelmezőre vö. még JókK. 11: „egyeb *boʒʒoſagocott tebett* es nagyobakot ... mo[n]gÿw" : alias *plures* et maiores *iniurias* irrogabis, 101: „bodog *fferencʒ* es egyeb *tarſy* ... *mend* ygen cʒudalnakuala" : beatus *Franciscus* et alii *fratres omnes* ... plurimum mirabantur.

A birtokos jelzői *-é* birtokjeles értelmező. — Erre a típusra nincs adatunk a korai ómagyar korból, s kései ómagyar kori meglétét is csak néhány szórványos példával igazolhatjuk: BécsiK. 262: „IAy vereknèc *varoſa* menden *hazuſaġe*".

Az azonosító értelmező. — Ennek az értelmezőfajtának a korai ómagyar korban — mint számos adattal igazolhatóan a kései ómagyar korban is — fontos magyarázó és stilisztikai szerepe lehetett. Az egyes kifejezéseknek azonos vagy hasonló jelentésű szóval történő magyarázása, esetleg körülírással való kifejtése, jelzős szókapcsolattal való megismétlése részben elősegíthette az esetleg kevésbé ismert fogalmak jobb megértését, részben pedig felhívta a figyelmet a fontosabb, jelentősebb közlendőkre. Az értelmezős szerkesztésben használt metaforák hangulatteremtésre, a stílus élénkítésére szolgálhattak.

Azonosító értelmezőül e korban elsősorban főnevek (tulajdonnevek és köznevek) fordulhattak elő, részben minőség- vagy birtokos jelzővel is bővítve. A tulajdonnévi értelmező az értelmezettet saját nevén nevezi meg, mintegy önmagával azonosítja: HB.: „terumteve mív *ıſemucut adamut*"; ilyen még: KTSz.: *boduġ [a]na ſcuʒ maria;* — esetleg ilyen lehet a ki nem tett személyes névmási értelmezett mellett: KTSz: „tamag *Gabr[iel].*" — A köznévi értelmező a tágabb, általánosabb jelentéskörű szóval kifejezett értelmezett jelentését egy szűkebb jelentéskörű, részletezőbb megnevezéssel tette pontosabbá: KTSz.: *Scuʒ leanh[uʒ]* ... *Ioſepnec ieguſe[h]v[ʒ].* — Már van adatunk a több értelmezőt tartalmazó, az értelmezettet pontosan magyarázó és egyszers-

mind metaforával is jellemző szerkezetre is. Ennek stilisztikai értékét közölést is magában rejtő formája is emeli: ÓMS.: „Walaſth *vylagumtul* ſydou *fyodumtul* ezes *urumētuul*". — Az ugyanarra az értelmezettre (személyre) vonatkozó felsorolások tagjai között is lehet értelmezős kapcsolat: KTSz.: „cuetſegem [t]e viſelled . . . yſtenſe[g]nec *aniahuȝ*'. [a]ngolucnoc *aſun[a]huȝ*". — Az *-é* birtokjeles főnév értelmezői használata esetleg már szintén meglehetett, de még csak szórványosan fordulhatott elő. A kései ómagyar korban is igen ritka: JókK. 23: „eȝ few nem en elew *fyame* frater *Bernalde*" : Istud non est caput *primogeniti* mei fratris *Bernardi*. — A korban használhatták már az értelmezettre visszautaló, illetve nyomósító, kiemelő szerepű névmási értelmezőket is. Ezek közül csak — az esetleg azonosítást és mennyiséget egyszerre jelölő — *mind* adatolható (l. 708—9). Ennek használatát a fordításirodalom latin szövegei is elősegíthették. — A többi főnévi névmás közül elsősorban a személyes névmás nyomósító szerepű *ōmaga, ōnmaga* változatának értelmezői használata lehetett elterjedt; vö. JókK. 89: „yſtennek *fya ewn maga* m[o]da" : *ipsemet filius* Dei dicit. A kései ómagyar kornak ebben a tekintetben gyérebb adatoltsága viszont arra mutat, hogy a nem nyomósított személyes névmási, a mutató névmási, valamint a határozatlan és általános névmási értelmező ebben a korban még csak szórványos lehetett.

Az értelmezői bővítmény típusainak megoszlása a kis nyelvemlékekben (ideszámítva a bizonytalan értékű adatokat is):

	HB., HBK.	KT., KTSz.	ÓMS.	GyS.
Minőségjelzői értelmező	—	1	1	—
Mennyiségjelzői értelmező	11	—	—	—
Birtokos jelzői értelmező	—	—	—	—
Azonosító értelmező	11	7	2	—

Alaki és szerkesztésbeli kérdések

A z e g y e z t e t é s. — Az értelmezős szerkezetek tagjai közötti összetartozás alaki jelölése a tagok egyeztetésével történt. Ez a tagok szám- és ragozásbeli egyezését foglalja magában. Már az ősmagyar kor folyamán eléggé általánossá válhatott, s megőrződött a korai ómagyar korban (sőt azon túl) is. Kivételt képeznek azonban a *mind* névmással (akár mint alaptaggal, akár mint értelmezővel) alkotott szerkezetek; az egyeztetés ezekben a későbbi korok folyamán sem érvényesült. — A számbeli egyeztetésre a főnévi alaptaggal kapcsolatban csak az egyes számra vonatkozóan van adatunk (l. az értelmezői bővítménynél felsorolt példákat). A *mind*-del alkotott szerkezetekben — amennyiben ezeket esetleg értelmezősöknek, s bennük a *mind*-et alaptagnak, a vele kapcsolatos főneveket értelmezőnek tekintjük — az alaki (egyes számú értelmező) és értelmi (többes számú értelmező) egyeztetés ingadozását, illetve együttes megvalósulását is feltehetjük: HB.: „hug . . . bulſcaſſa *mend* w *bunet*", „vmagguc . . . *mend angelcut*". A ragozásbeli egyeztetés a szövegemlékek adataiban a tárgyrag és a határozóragok tekintetében egyaránt teljes:

HB.: *ıſemucut adamut;* KTSz.: *leanh[uz] . . . ieguſe[h]v[z];* ÓMS.: *vylagumtul . . . fyodumtul;* stb. A *mind*-del alkotott szerkezetek a ragozásbeli egyeztetésben is ingadozást mutatnak (l. a számbeli egyeztetésre is bemutatott példákat).

Az egyeztetés általánossá válásával párhuzamosan azonban már igen korán — esetleg már ebben a korban — megindult egy ellentétes irányú folyamat is. Egyes szerkezetekben (például olyanokban, amelyeknek alaptagja vagy esetleg mindkét tagja általános vagy határozatlan névmás: *egyéb, semmi, valaki, valami* stb. volt), továbbá olyan bonyolultabb kapcsolatokban, amelyekben az értelmezett vagy az értelmező birtokos jelzővel bővült, a tagok viszonya a mondathangsúly eltolódása következtében szorosabbá vált. Ez a változás azt eredményezte, hogy az ilyen szerkezetekben az egyeztetés jelentősége csökkent, s olykor el is maradt. Az egyeztetés elmaradása a kései ómagyar korban vált gyakoribbá, s eredménye az lett, hogy egyes értelmezős szerkezetek minőségjelzőssé alakultak.

A szórend. — Az értelmezős szerkezetek szórendjét a korai ómagyar korban is az ősi analitikus szerkesztésmódtól meghatározott kötöttség: az értelmezettnek az értelmező mögé helyezése jellemzi. A fennmaradt adatokban a két szerkezettag többnyire közvetlenül egymás után áll, illetve csak az értelmezőnek jelzői vagy birtokos jelzői bővítménye kerül közéjük: KTSz.: „bodug *[a]na* ſcuz *maria*"; „Scuz *leanh[uz]* . . . Ioſepnec *ieguſe[h]v[z]*"; ÓMS.: „en *fyon ezes* mezuul"; stb. A laza szerkesztésmód azonban már ekkor is megengedi, hogy a szerkezettagok között olykor szerkezeten kívüli elemek (például az alany) is helyet kapjanak: ÓMS.: „Walaſth *vylagumtul* ſydou *fyodumtul*". Ez a szerkezeti forma: a közölés egyébként még a kései ómagyar korban is aránylag ritka, s elsősorban a költői nyelv sajátja.

A kötött szerkesztésmód a főnév jelzői típusú bővítményeinek körében

Előzmények. — A főnév minőség- és értelmező jelzője mindig szabad szerkesztésmóddal kapcsolódott az alaptaghoz. A mennyiség- és birtokos jelzők körében viszont a szabad szerkesztésmód mellett igen korán — feltehetően már az ősmagyar korban — jelentkezhetett a kötött szerkesztésmód is. A kötött szerkesztésmód — mint a többi szófaj esetében — a főnévre vonatkozóan is a jelentésfejlődéssel, illetve bizonyos jelentésárnyalatok kialakulásának módjával, feltételeivel, lehetőségeivel függhetett össze. A főnév akkor vált bővítményével kötött szerkezetté, amikor jelentése kiegészítésre szorult, illetve valamelyik jelentése vagy jelentésárnyalata csak szerkezeti egységben valósulhatott meg. Arra vonatkozóan, hogy a szerkesztésmód kötöttsége alapnyelvi eredetű-e vagy sem, adatok hiányában nem lehet biztos véleményt alkotni. Mivel azonban a kötöttség bizonyos formái a rokon nyelvekben is jelentkeznek, feltehető, hogy megindulásának bizonyos feltételei, csírái már az alapnyelvben meglehettek. — Az ősmagyar korban esetleg már használatos lehetett az olyan főnévi mennyiségjelző, amelynek saját mennyiségjelzője is volt. Ennek a saját, számnévi szófajú mennyiségjelzője kötelező kötöttségű bővítmény volt,

mivel a főnév csak ilyen szerkezetben tölthette be a maga mennyiségjelzői szerepét. Hasonló szerkezeteket a rokon nyelvekben is találunk: vog. *at-sāt tal kmāl'* 'ötszáz öl kötél' (TörtMondt. 304); osztj. *χūdem ōgot čoχ-juχ* 'három szán száraz fa' (uo.); votj. *og kulʼto kuro* 'egy kéve szalma' (uo.); stb. — A birtokos jelzős szerkezetek csoportjában valószínűleg létezhettek már az olyan kötött kapcsolatok, amelyekben az alaptag jelentése feltételezte egy másik, vele birtoklásszerű összetartozásban álló személy vagy dolog meglétét. Ilyen elsősorban a családi összetartozást kifejező birtokviszony lehetett. Élhettek már ebben a korban azok a rész és egész birtokviszonyát kifejező kapcsolatok is, amelyekben az alaptag általános jelentésű, bárkihez vagy bármihez tartozó részelnevezés volt. Ugyancsak használatosak lehettek az alanyi birtokviszonyt tartalmazó kapcsolatok is; erre a korai ómagyar korból vö. HB.: „Engede *wrdung ıntetvınec*". (A rokon nyelvek hasonló kötött birtokos jelzős szerkezeteit l. 690.)

A korai ómagyar kor. — A főnév tipikus (jelzői) bővítményeinek körében tovább folytatódott a kötött szerkesztésmódú bővítmények használata.

A mennyiségjelzők csoportjában folyamatosan tovább élhetett az a szerkezetforma, amelyben a mennyiségjelző kötelező kötöttséggel kapcsolódott a szintén mennyiségjelzőként használt főnévi (mértéknévi) alaptaghoz. Erre a típusra csak a kései ómagyar korból van néhány példa: MünchK. 74vb: „taztozol ... *ʒaʒ kados* ['hordó'] olaʏal" : debes ... *Centum cados olei* stb.

A birtokos jelzős szerkezetek csoportjában a kötöttséget az alaptag jelentéstípusa, illetve más, vele valamilyen összefüggésben levő személyre vagy dologra utaló jelentése eredményezi. A kötöttség mind az általános, mind a személyes névmási birtokos jelzővel alakult szerkezetekben előfordul. Ilyen kötöttség jelentkezik elsősorban a rokonságot jelölő kifejezésekkel alkotott szerkezetekben: HB.: „terumteve ... *mív ıfemucut*"; KT.: „qui legen *neky atıa*"; 1331: „Ad ... fluuium ... *Estfanfiapathaka* uocatum" (OklSz.); stb.

Bizonyos kötöttség mutatkozik az olyan szerkezetekben is, amelyekben az összetartozás alapja érzelmi, szellemi kapocs: GyS.: „*Vnun tonohtuananac* arulatıa". — Az egész és rész birtokviszonyait kifejező szerkezetek közül azok kötöttek, amelyekben az alaptag általános, bárkivel vagy bármivel kapcsolatos részelnevezés: KT.: *wýlag*[11] *kezdetuıtul fugua;* 1320: „Terram *nogutalia* uocatam", 1351: „in monte *faluuege* uocato" (OklSz.); stb. Mindenképpen kötött bővítménynek tekinthető a birtokos jelző azokban a szerkezetekben, amelyek kötött (igei vagy melléknévi alapú) szerkezetekre vezethetők vissza, illetve ezeknek felelnek meg. Ilyen típusúak elsősorban az alanyi birtokviszonyt kifejező szerkezetek. Az idetartozó adatok többségükben cselekvésre utalnak: ÓMS.: „en *ıūhum olelothya*"; GyS.: „Nemzetuí *nepnech vadulatıa*"; 1350: „in ... vallem *Wyzfolyas* vocatam" (OklSz.); stb. Az állapotot, tulajdonságot kifejező szerkezetek melléknévi állítmányú predikatív szerkezetekre vezethetők vissza: KTSz.: *pukul[n]oc fetit fegeb[elevl]* 'a pokol sötét'. — A birtokos szerkezetek más kötött szerkesztésmódú formái (mint a tárgyi és a partitivusi birtokviszony) még nem adatolhatók a korai ómagyar korból, de feltehető, hogy ekkor már éltek. (A birtokos szerkezetek kötöttségét bemutató adatokat l. még 696—7.)

A főnév határozói szerkesztésmódú bővítményei

E l ő z m é n y e k. — Az ősmagyar korban a főnévnek — az igéhez és a melléknévhez hasonlóan — már lehettek határozói bővítményei is. A határozók körében a szabad szerkesztésmód mellett már megindulhatott a kötött szerkesztésmód kialakulása is. Ez a folyamat olyan körülmények között mehetett végbe, amikor a határozóval alkotott szerkezet a főnévi alaptag egy újabb jelentésének, jelentésárnyalatának létrejöttét segítette elő, illetve a főnévnek valamelyik jelentésárnyalata, jelentésének valamire irányulása ilyen szerkezet formájában valósulhatott meg. A határozós szerkesztésmód kötöttségének csírái esetleg már a finnugor alapnyelvre nyúlhatnak vissza; a jelenség azonban mindenképpen másodlagos az ige és a melléknév határozóinak kötöttségéhez képest (l. 711—2). — A szabad határozók a főnevet állítmányi (mint egy igei) szerepében (illetve névszói-igei állítmány névszói részeként való használatában) bővítették. Mivel a főnévnek már a finnugor alapnyelvben volt állítmányi szerepe (l. 636—8 és 647—8), feltehető, hogy a szabad határozók használata is alapnyelvi eredetű. Ezek a szabad határozók azokra a körülményekre utalhattak, amelyek között a főnév állítmányi szerepe megvalósulhatott. — A határozóval való bővítés az ősmagyar korban is folytatódhatott, bár az ekkor használt határozók köre minden valószínűség szerint még igen szűk lehetett. Feltehetően csak a fő határozói viszonyok (hely, idő) kifejezésére szorítkozhatott. A felhasznált alaki elemek — mint az igék és melléknevek határozóinál is — a finnugor alapnyelvből örökölt ősi határozóragok lehettek. Az ősmagyar kor folyamán — részint a szókincs bővülése, részint a testesebb határozóragok és a névutók kialakulása következtében — feltehetőleg változatosabb lett az egyes határozói körülmények jelölése. Lehetséges, hogy — az ige határozóival párhuzamosan — megnövekedett a főnévvel kapcsolatos határozófajták száma is. A rokon nyelvek hasonló fejlődésére vö. finn *velipuoli isästä* 'mostohatestvér apai részről' (TörtMondt. 172).

A k o r a i ó m a g y a r k o r. — Bár a határozók kifejezőeszközeinek (s ezzel együtt az ige határozóinak) rendszere a korai ómagyar korra már kialakult, a főnévnek mind kötött, mind szabad határozóval való bővítése ebben az időben valószínűleg még eléggé ritka volt. (Egyébként a későbbi nyelvtörténeti szakaszokban is alacsony a főnév határozóinak aránya az igét és a melléknevet bővítő határozókhoz képest.)

1. A kötött szerkesztésmódú határozók csekély számuk ellenére (a korai ómagyar kori törzsanyagban 8 ilyen típusú adat fordul elő) e bővítménytípus változatos voltát mutatják. Az adatokból az is kitűnik, hogy a főnév vonzata ekkor már (mint később is) voltaképpen kettős arculatú bővítmény, amely egyszerre foglalja magában mind a (kötött) határozónak, mind a jelzőnek jellemző tulajdonságait. Alaki megoldását (szerkesztésmódját), valamint a vele kifejezett grammatikai és jelentésbeli viszonyokat tekintve az ige és a melléknév kötött határozói bővítményeivel tart rokonságot. Ugyanakkor viszont, azáltal, hogy a főnévnek tulajdonságszerűen jelentkező körülményeire utal, rokon a minőség- és birtokos jelzőkkel is. Kifejezetten határozói szerepe ezért csak az állítmányi helyzetű főnévvel kapcsolatban van, egyébként jelzői szerepű, illetve átmeneti típust képvisel a határozó és a jelző között.

Korszakunkban ilyen típusú kötött bővítményt elsősorban azok a főnevek kapnak, amelyek tranzitív (azaz tárggyal vagy határozói vonzattal bővülő) igék származékai, vagy ilyen igék etimológiai családjába tartoznak. A főnév vonzata az alapige vonzatát viszi tovább. A főnevek vonzatossága tehát többnyire másodlagos. Ilyenek: *támadat* 'származás' *vkitől* (← *támad* 'származik' *vkitől*), *áradat* 'származás' *vmiből* (← *árad* 'származik, keletkezik' *vmiből*), *segéd vkinek* (vö. *segít vkinek* vagy *vkit*). Tárggyal bővülő igék vonzatos származékai: *bizonyság vmiről* (vö. *bizonyít vmit*), *hatalom oldani* és *kötni* (← *hat* 'képes' *vmit megtenni*). — Előfordulnak olyan főnevek is, amelyek vonzatossága nem vezethető vissza valamilyen (tranzitív) alapszóra, hanem saját jelentésük tartalmazza a kiegészítést kívánó mozzanatokat: *vkinek, vminek hír(e) vmiben, rész(e) vmiben.*

A vonzattal bővülő főnevek némelyike valamilyen általános jelentésű, „üres" ige segítségével illeszkedik be a mondatba. Az efféle igék használatának célja csupán a mondatszerkezet gördülékenységének elősegítése. Ilyenek: *ad, tesz, van* 'habet'; a kései ómagyar kor folyamán is ezek szerepelnek leggyakrabban a főnevek vonzatos szerkezeteinek kialakításánál.

A főnévnek határozó alakú vonzatokkal alkotott szerkezetei általában ugyanazokat a jelentésviszonyokat fejezik ki, amelyek az igei és a (csak a kései ómagyar korban jelentkező) melléknévi szerkezetekben mutatkoznak. Az egyes szerkezetekben kialakuló jelentésviszonyokat elsősorban az alaptag jelentéstípusa, illetve egyedi jelentése határozza meg, de bizonyos mértékben befolyásolja a bővítmény jelentése és a felhasznált grammatikai kifejezőeszköz (határozórag vagy névutó) fajtája is. A főnévi vonzatokban megvalósuló jelentésviszonyok azonban — nyilván az alaptag vonzatosságának másodlagos volta miatt — általánosabb, komplexebb jellegűek, mint az ige vagy a melléknév hasonló szerkezeteiben jelentkező jelentésviszonyok, s olykor egyszerre több jelentésmozzanatot is tartalmaznak. A kor főnévi vonzataiban megjelenik:

A dativusi viszony kifejezése (valakivel szemben tanúsított magatartást kifejező főnévvel kapcsolatban): HB.: *legenek neki ſeged.* — Valószínűleg dativusi viszonynak értékelhetjük a GyS. szövegében található szerkezetek tagjai között mutatkozó jelentésviszonyt is: „Habroſagben *walacnok keguſſege — eleeknek . . . vrukſege.* Koozſagbon *walaknok egeſſege* — Sciukſegben *walaknok beuſege.*"

A rendeltetés kifejezése (képességet, alkalmasságot jelölő főnévvel kapcsolatban): HB.: „kınec odut *hotolm ovdonıa.* eſ *ketnıe*".

Az alaptag objektumára való utalás kifejezése (a közlés jelentéskörébe tartozó főnevekkel kapcsolatban): KT.: „nekunc *hyrunc benne* ne *leÿeſſen*"; KTSz.: *[bi]ſſunſagut) [b]inucrevl teun.*

A partitivus kifejezése (a *rész* főnévvel kapcsolatban, kötelező bővítményként): HB.: „eſ oggun nekı . . . mend *ıovben rezet*".

Az eredet kifejezése (történést, állapotot, illetve állapot létesülését jelentő főnevekkel kapcsolatban): KTSz.: „Ihul uagun ſceuȝ leannoc . . . [ke]rali *mogzotbelevl tamadatia:* d[ic]hev arun *agbe[le]vl aradatia*".

A korból adatolható főnévi vonzatok — a *rész(e) vmiben* kivételével — fakultatív kötöttségűek. Az egyes főnevek mellett egy-egy vonzatot találunk, halmozás csak a *hatalom* főnévvel kapcsolatban mutatkozik, a HB.-nek oldást és kötést szembeállító bibliai stílusában.

2. A korai ómagyar korból a főnévnek (a főnévi állítmánynak) szabad határozóval való bővítésére még alig van fogódzónk. Úgy látszik, hogy a főnévi állítmány helyzetét megvilágító, a megvalósulásában közrejátszó körülmények ábrázolását kevésbé tarthatták szükségesnek, mint az igei állítmányét. Még a kései ómagyar kor is igen kevés adatot szolgáltat erre a bővítménytípusra, s az adatok zöme ebben a korban sem a puszta névszói, hanem inkább a létigével szerkesztett, névszói-igei állítmány bővítéséről tanúskodik. — A korai ómagyar korban a főnévi állítmánnyal kapcsolatban főként a hely- és időhatározók fordulhattak elő; ezek mind a három határozói irányt kifejezhették. E határozók meglétét a kor szövegeiből még csupán egyetlen, névutóval szerkesztett, locativusi irányt kifejező helyhatározói adat igazolja: HB.: „hug *legenek* nekí *feged* uromc *fcine eleut*". (Ez is némileg bizonytalan értékű, mert a *feged* esetleg ragtalan állapothatározónak is felfogható; ez esetben a helyhatározó az igéhez tartoznék.) A kései ómagyar kor kezdeti szakaszából idézhető adatok azonban jelezhetik az efféle határozók korai használatát. A helyhatározóra l. JókK. 81: „[Szent Ferenc] *vala* ez *vylagban* gewnge *ember*". Az időhatározóra l. JókK. 23: „kÿ *azkoron vala vÿkarıuſa* az zerzetnek". Esetleg a tekintethatározóra l. MünchK. 84ra: „ki *volt ꝑphā* ꝯ *mıuelkedètebèn* ꝛ *bèzedebèn*".

Irodalom

Mészöly: NNyv. 2: 155—76, ÓmSzöv. passim; Bárczi, TihAl. passim, MNyÉletr. 15—90, HB. passim; B. Lőrinczy, KTSz. 142—5; Sz. Kispál, VogIgn. passim; Hajdú, UNyA. passim; Benkő, ÁrpSzöv. passim; Honti, ChrestOsti. passim; Martinkó, ÓMS. passim; Lakó, FgrMond. 29—30. — A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek: Beke: Nyr. 42: 89; Kertész: MNy. 10: 57—68, NyK. 43: 1—301; Simonyi, Jelz. 1—112; N. Sebestyén: NyK. 44: 117—60, 59: 48—89; Klemm, TörtMondt. 285—336; Fokos: Nyr. 68: 13—5, Pais-Eml. 610—6, NyK. 62: 213—5; Benkő, RSzn. 8—14, MNy. 73: 130—46, 288—302, Szabó—Jakó-Festschr. 303—15; Lakó: NytudÉrt. 8. sz. 56, 61; FgrMond. 30—3; Berrár, TörtMondt. 117—24; Radanovics: NytudÉrt. 31. sz. 20—36; Fehértói: MNy. 61: 419—28; Balázs: NytudÉrt. 46. sz. 3—16; Hajdú, BUNy. 81, 94—6; Károly: I. OK. 23: 243—8; M. Velenyák: NyK. 72: 164—6; A. Jászó: NyK. 77: 158—61; Hámori: Benkő-Eml. 27—35; Kálmán, ChrestVog.[2] 49, 62, 64, 71. — A birtokos jelzős szerkezetek: Joannovics: Nyr. 2: 151—7, 209—15, 254—9; Balogh: Nyr. 20: 492—7; Simonyi: Nyr. 31: 481—4, 32: 243—6, Jelz. 136—93; Beke: Nyr. 54: 109—12; Klemm, TörtMondt. 342—75, Nyr. 78: 174—5; Fokos: Pais-Eml. 610—6, NyK. 58: 172—3, 65: 26—40; N. Sebestyén: NyK. 58: 127—63; Vértes: NyK. 59: 104—19; Berrár, TörtMondt. 128—32; Radanovics: NytudÉrt. 31. sz. 13; Rácz: MNy. 72: 53—9; Kálmán, ChrestVog.[2] 66; Benkő: MNy. 84: 24—31; Lakó, FgrMond. 33—35. — Az értelmező jelzős szerkezetek: Simonyi, Jelz. 113—35; Kertész: NyK. 43: 3—4, 384, Nyr. 62: 72—4; Fokos: Nyr. 63: 35—40, 71—9; Klemm, TörtMondt. 336—42; Pais: MNy. 46: 305—6; Papp: NyK. 58: 102—5; N. Sebestyén: NyK. 59: 75, 81—101; Hámori: MNy. 53: 138—47; Károly: NytudÉrt. 16. sz. passim; Berrár, TörtMondt. 124—6; Rácz: Nyr. 84: 488—98; Fehértói: MNy. 61: 419—28; Balázs: NytudÉrt. 46. sz. 3—16, MNy. 65: 154—61, ÁNyT. 9: 11—3. — A kötött szerkesztésmód a főnév jelzői típusú bővítményeinek körében: Kertész: NyK. 43: 1—100; Klemm, TörtMondt. 304, 342—75; Fokos: NyK. 58: 172—3, 65: 26—7; Kálmán, ChrestVog.[2] 66. — A főnév határozói szerkesztésmódú bővítményei: Simonyi, Hat. 1—2. passim; Klemm, TörtMondt. 157—253; Berrár, TörtMondt. 92—116, 175—6, MNyT. 437—50; Bárczi, MNyÉletr. 15—72; Hajdú, UNyA. 136—44.

AZ ALÁRENDELŐ SZERKEZETEK: A MELLÉKNÉVI, SZÁMNÉVI ÉS HATÁROZÓ(SZÓ)I SZERKEZETEK

Írta: S. Hámori Antónia

A melléknévi szerkezetek

Az ősmagyar kor

A melléknév bővítése — a többi, szerkezetalkotásra alkalmas szófajéval együtt — feltehetően már az ősmagyar korban megindulhatott. A bővítmény elsősorban a melléknévvel jelölt tulajdonság erősségét, nagy mértékét kifejező fokhatározó lehetett; ez a későbbiek során a melléknév jellemző határozójává is vált.

A melléknév — főként állítmányi használatában — másféle határozókkal (hely-, idő-, ok-, tekintethatározóval) is bővülhetett. Hasonló szerepű bővítményekre a rokon nyelvekben is találhatunk példákat: zürj. *me jona žę jon* 'én nagyon erős vagyok' (TörtMondt. 46); cser *tištə jažo βozδuχ* 'itt egészséges a levegő' (47); stb.

Az ősmagyar korban már esetleg létezhettek olyan melléknevek, amelyeknek jelentésszerkezete szükségessé tette valamelyik jelentésük bővítményes formában való megvalósítását, — pontosabban: amelyek egy bizonyos jelentést, jelentésárnyalatot csak szerkezeti egységben voltak képesek kifejezni. Az ilyen melléknevek jelentésmódosító határozója állandóvá, kötötté vált. Kötött szerkezetben jelentkezhetett például a középfokjellel ellátott melléknév hasonlítást kifejező határozója. A hasonlításnak szerkezet formájában való megnyilvánulására l. a rokon nyelvekből: vog. *jiwnəl tuńśəŋ, pǫmnəl tälkwä* 'a fánál magasabb, a fűnél alacsonyabb' (TörtMondt. 170); osztj. É. *tăus tōrəm èuəlt ųul olmal* 'a tunguz az istennél is nagyobb' (uo.); md. E. *véśeńeďe pokš* 'valamennyinél nagyobb' (uo.); stb.

Az ősmagyar korban a melléknév határozói részben ragtalan melléknevek, részben ragos névszók, részben — a határozószók kialakulásával — határozószók lehettek.

A korai ómagyar kor

1. A korai ómagyar kor szövegeiből csupán néhány (összesen három) példát találunk a melléknév bővítésére (l. 2. pont). Az oklevelekből jelenleg egyetlen, bizonytalan értékű adatról van tudomásunk (l. a 2.b) pontban). A kései ómagyar kor viszonylagos adatbősége mégis arra enged következtetni, hogy a melléknév bővítése a korai ómagyar korban is már általános jelenség volt. A melléknév minden szokásos mondattani szerepében (de elsősorban állítmányként, továbbá minőségjelzőként) kaphatott határozót. A szerkezetekben alaptagként álló melléknevek között egyaránt előfordulhattak fizikailag érzékelhető (konkrét és átvitt értelemben használt) és belső, lelki tulajdonságra

utaló jelentésűek is; vö. JókK. 11—2: „*kemenuala neky* azt hallanÿ"; MünchK. 29rb: „*bèlǫl telleſec* halottacnac *tetèmeckèl*"; stb.

2. A kor néhány idetartozó adata már mutatja a melléknév bővítésében a szerkesztésmód kötött és szabad jellegének, a kötött és szabad határozóknak egymástól való elkülönülését. Azt, hogy e határozók szerkesztésmódjának kötött vagy szabad jellege az alaptag jelentéstípusával, jelentésszerkezetével függött össze, a kései ómagyar kor bőséges példaanyaggal igazolja. Ennek megfelelően kötött bővítményt egyrészt olyan melléknevek vehettek fel, amelyek eredetileg általánosabb jelentésűek voltak, s ezért egy újabb jelentés vagy jelentésárnyalat kifejezésére csak szerkezet formájában lehettek alkalmasak; vö. JókK. 69—70: „lewn ... *baratyhoz yokeduew*"; MünchK. 67ra: „Ienki *nękeż* iſtèen° oʒagaba *mẽni*"; stb. — Kötött határozót vehettek fel azok a melléknevek is, amelyek valamilyen tranzitív (kötött bővítménnyel járó) ige etimológiai rokonságába tartoztak; vö. JókK. 41: „leg *kegyelmes nekem*" (l. *kegyelmez vkinek*). — Ugyancsak kötöttek voltak a mellékneveknek a középfokjel következtében módosult jelentéshez kapcsolódó „saját" bővítményei is; vö. GuaryK. 104: „ki *ennel nagob*, es *iob*"; NádK. 616: „*Kinel zebbet nagobbat* ... nem latoth"; stb.

a) A melléknév kötött határozóval alkotott szerkezetei különböző sajátos jelentésviszonyokat tartalmaztak, s egyben a melléknevek valamilyen újabb jelentését, jelentésárnyalatát, a melléknévvel kifejezett tulajdonság valamire irányulását fejezték ki. Kötött szerkezetre a kor szövegeiből csupán egyetlen adatunk van: KTSz.: „iduʒleg ... *[mi]loſtual teles*". A *teljes* melléknév vonzata kötelező kötöttségű, s tekintethatározónak megfelelő jelentésviszonyt valósít meg.

A kései ómagyar kor elejéről származó nyelvemlékek gazdag adatanyaga a korai ómagyar kor adathiánya ellenére arra enged következtetni, hogy a melléknevek kötött szerkezeteinek rendszere ebben a korban már kialakult, s mind a kifejezett jelentésviszonyokat, mind a határozói vonzatban jelentkező kifejezőeszközöket (határozóragokat, névutókat) tekintve, többé-kevésbé meg is szilárdult.

A korai ómagyar kor melléknévi alaptagú kötött szerkezeteire nézve föltehető jelentésviszonyok:

Összefüggést kifejező jelentésviszony; vö. JókK. 1: „bodog fferench ... *iſtenhez volt haſſonlatos*"; AporK. 165: „*Egenlǫ aʻaual* iſtenſeg ʒerent"; stb. — Partitivusi viszony; vö. JókK. 87: „*kenerben* es *egyebekben eleget* lewle"; DöbrK. 424: „tegen v *iſtenſegeben rezeſſe*"; stb. — Szándékot kifejező jelentésviszony; vö. JókK. 11: „*kez* vagÿok ... engedelmeſſeget *tennÿ*"; GuaryK. 106: „lelki *aiandocokra foghatoua* ['képessé'] ... teʒǫn"; stb. A valakivel szemben megnyilvánuló magatartást kifejező jelentésviszonyra vö. MünchK. 61rb: „ǫ *konǫʒǫlètes halalatlanokon* ʒ *gonoʒokon*"; FestK. 279: „*Aʒokkal* ... *beekeſeceges* walek"; stb. — A dativusi jelentésviszonyra vö. BécsiK. 12: „mèllèc *aſèzègeknę* bǫuǫn *èlèǵuolna*"; MünchK. 51rb: „mẽden° *lèhètſegeſec teneked*"; stb. — A célra való alkalmasságot és rendeltetést kifejező jelentésviszonyra vö. JókK. 35: „nem vagÿok *melto yrgalmaſſagra*", 85: „Mert *erre* vagyonk *hyuataloſok*" stb. — Az agens-viszonyra vö. JókK. 19: „*ÿſtentewl* valanak kynrol kÿnra *hÿuataloſok*".

A középfokjeles melléknevek szerkezetei közül az egyenlőtlen hasonlítás viszonyára vö. JókK. 71: „*mendennel kyſſebnek* aloytya-

uala magat lenÿ"; MünchK. 17rb: „Nem tamadot *nagob* Janꝯ *baptiſtatol"*; stb. — A középfokjeles melléknév mértékhatározójára vö. AporK. 227: „ky *ſokkal hegÿeſb* aȝ fay tewÿſknel" stb. — A középfokjeles, felsőfok értékű melléknév partitivusi határozójára vö. BécsiK. 84: „*halalaſoc kọzọt mẽtọl ġonozbtol* . . . halalra adatot"; GuaryK. 52: „*mindọn* eġeb *zentọknec kọzọtte naġob* ȝent"; stb.

b) A melléknév szabad határozói azokat az esetleges körülményeket fejezték ki, amelyek között a melléknévben kifejezett tulajdonság felléphetett, illetve megvalósulhatott. Ezek a határozók elsősorban az állítmányi helyzetű melléknévvel kapcsolatosan fordulhattak elő, de jelentkezhettek jelzői, határozói szerepű melléknév mellett is.

A leggyakrabban a melléknév jellemző határozóját, a fokhatározót használhatták: HB.: „oȝ gimilſnec *wl keſeruv uola* vıȝe". A kései ómagyar korból: JókK. 37: „*ÿgen kaȝdag* es *nemes*", „*oly ayoÿtatoſt* . . . beȝȝelle"; SzabV.: „keȝdek . . . *nag erwſſen* twrethnÿ"; stb. — A komplex mód- és állapothatározó korai ómagyar kori használatára csak az ÓMS. „Vh nequem en fyon *ezes mezuul*" adata idézhető. — A módhatározóra a korai ómagyar korból csak egyetlen bizonytalan adatunk van: 1291: „Petro dicto *veres deres*" (OklSz.). Az adatban a *deres*, mint színnév, felfogható főnévnek is; ez esetben bővítménye, a *veres*, minőségjelzőnek értékelhető. — A módhatározóra vö. még: BirkK. 3b: „ha . . . *bizonnal ġanoſagos leiend*"; NagyszK. 31: „*ezőn zerrel* az terőmtőt allatnac *lenne kynneb*"; stb.

A korai ómagyar korban használhatták még a melléknév bővítésére a helyhatározót; vö. BécsiK. 135: *ṅugolmas valec èn hazamban;* AporK. 143: „vrnal ırgalmaſſag es *bọ ọnala* ȝabadſag"; stb.; — az időhatározót; vö. BécsiK. 205: „*Egeṅlọ* ọuèle nem *uolt kèzdèttọl foguā*"; MünchK. 82va: *annac elọttọ èllènſegeſec valanac;* stb.; — az állapothatározót; vö. JókK. 25—6: „ew arcȝaya *lewn* . . . *vÿg* ·/ mendennek nagy *czudalatÿaual*", 91: „Nemy . . . frater es *ag* aȝ *zerzetben:* vala beteg"; stb. — A szabad szerkesztésmódú tekintethatározó főként a fizikailag érzékelhető tulajdonságokat kifejező melléknevekkel, illetve ezek átvitt használatával kapcsolatban jelentkezhetett; vö. BécsiK. 46: „nag *vag* te *z fénės* te *tèhètſeġèdbèn*", 218: „annapon *zùuèl èrọs* . . . mèzeitèlèn fut èl" stb. — Az ok- és eszközhatározóra vö. JókK. 146: „vala . . . egÿ ȝernyw farkas teſtenek *nagÿſagaual* . . . *kemenſeges*". — A szabad határozók használata a korai ómagyar korban egyébként elég ritka lehetett; erre következtethetünk a kései ómagyar kor adatainak vallomása alapján is.

3. A korban a melléknév határozói szófajukra nézve részint melléknevek, részint határozószók (HB.: *wl*), részint ragos névszók (KTSz.: *[mi]loſtual;* ÓMS.: *mezuul*) vagy névutós névszók voltak, illetve lehettek. A szerkezetekben a grammatikai kifejezőeszközök (határozóragok, névutók) felhasználása minden bizonnyal az igei szerkezetekben is élő kifejezőeszközökkel összhangban, illetve ezek analógiájára alakulhatott.

A számnévi szerkezetek

Az ősmagyar kor

A számnév bővítése — jelentésének egyértelmű, egysíkú volta, valamint mondatbeli felhasználásának aránylag csekély lehetőségei miatt — a nyelvtörténet folyamán mindig szűk körű volt. Mindazonáltal igen valószínűnek tarthatjuk, hogy az ősmagyar kor nyelvében már szokásban volt a számnévben megjelölt mennyiségfogalom kibővítése, illetve valamilyen határozóval való megjelölése. A bővítmény főként az általánosabb, határozatlanabb jelentésű számnevekkel kapcsolatban jelentkezhetett. Elsősorban a mennyiség mértékére vonatkozhatott, az állítmányi helyzetű számnév esetében pedig helyre vagy időre való utalást is tartalmazhatott. A rokon nyelvekben is találunk számnevet bővítő határozókat; vö. osztj. *χáləβna χul ār* 'a hálóban sok a hal' (NyK. 41: 17); votj. *ńuläskin kĭzjos tuž uno* 'az erdőben a fenyő igen sok' (NyK. 43: 176); stb.

A korai ómagyar kor

1. A korai ómagyar korból csupán egyetlen példánk van a számnév bővítésére: ÓMS.: „O . . . *eggen yg* fyodum". A kései ómagyar kor adatanyaga alapján azonban biztosan feltehető, hogy a korai ómagyar korban a szövegalkotás igényeinek megfelelően használták a bővített számneveket. Mind a határozott, mind a határozatlan jelentésű számnevek kaphattak bővítményt, sőt a határozatlan számnevek fokjellel bővített alakjukban is. A bővítés kiterjedhetett a számnév valamennyi mondattani szerepére.

2. A számnév bővítésére használt határozók köre csupán néhány — a számnévi jelentéseknek megfelelő — típust foglalhatott magában. A kései ómagyar kor aránylag kevés adata legalábbis erre enged következtetni.

A korai ómagyar korszak egyetlen, az ÓMS.-ból idézhető példájában a komplex szerepű mérték- és módhatározó a számnév bővítménye: *eggen yg*. Ez a nyomósító szerepű határozó voltaképpen az alaptagnak *-n* módhatározóragos alakja; a szerkezet figura etymologicaszerű kapcsolatot alkot, s így hatásos stilisztikai eszközként jelenik meg. Maga az *egyen* alak ebben a szerepben feltehetően a korai ómagyar korban is ritka, esetleg csak stíluseszközként használt szóelem lehetett. A későbbi kortól kezdve már az *egyetlen* használatos helyette, amely az *egy* alaptaggal összetett szóvá forrott egybe: JókK. 156: „vala attyanac es anyanak *egyetlenegÿ* lyanya" : patri et matri *unica* erat filia; MünchK. 85rb: „lattuc . . . aʃatol . . . *eggètlèn eg* zülètètnèc diɹoʃeget"; stb.

Azt, hogy a korai ómagyar korban a számnév legfontosabb határozója a mennyiség mértékére utaló fok-, illetve mértékhatározó lehetett, a kései ómagyar kor idetartozó adatai is tanúsítják. Ezt a határozófajtát főként a határozatlan számnevekkel kapcsolatban használták; vö. JókK. 7: „kyk valanak *ÿgen zokac*"; BécsiK. 37: „*igén ſoc* bozt iuèc"; stb. A mértékhatározó a határozott számnevekkel kapcsolatban talán a mennyiség körülírásos kifejezésére szolgálhatott; vö. MünchK. 42ra: „valanac ke· . . . *ɹtżèz èzez* fezfiac"; NádK. 100: „*zamtalan ezőrzőr* nagobbat zenvednek ennel"; stb.

A határozó többi fajtái közül a korban előfordulhattak egyes kötött határozók is. Ilyen lehetett például a partitivusi határozó, amely a kései ómagyar kor szövegeiben is gyakran jelentkezik. Ez a határozó feltehetően a fordításirodalomban, a megfelelő latin partitivusi szerkezetek hatása révén terjedhetett el; vö. JókK. 1: „*egy ... tizenkettewbelewl* tewrben magat megakaſtotta" : *unus de duodecim ...* laqueo se suspendit; BécsiK. 19: „*ſoc ọkọzọlọc* fogſagba vitèttètèc" : *plurimi eorum* captivi abducti sunt; stb. — Használhatták a fokjeles határozatlan számnevekkel kapcsolatban a hasonlítás viszonyát kifejező határozót is; vö. MünchK. 27rb: „èzègte ... ʒolgait / *tọbbeket* aʒ *èlọbèliecnèl*"; GuaryK. 27: „*tọbbet* ert *eġebnel*"; stb. — Ugyanúgy használhatták a mértékviszonyt kifejező kötött határozót is; vö. MünchK. 77rb: „nē veʒèn *fockal tọbbèt*"; GuaryK. 4: „aʒ ʒolga *meneuel tọb* vrnac ʒolgal"; stb.

Másféle határozók (például a hely-, idő-, állapot-, okhatározó) korai használatára vonatkozóan csak nagy óvatossággal mondhatunk véleményt, mivel ezek a kései ómagyar korban is csak igen szórványosan jelentkeznek.

3. A korai ómagyar korban a számnév határozóit feltehetően ugyanolyan nyelvi eszközökkel fejezték ki, mint a későbbi nyelvtörténeti korokban. Elsősorban határozószók, valamint ragos és névutós névszók (fő- és melléknevek, valamint névmások) fordulhattak elő ebben a szerepben.

A határozó(szó)i szerkezetek

Az ősmagyar kor

A rokon nyelvi megfelelők, valamint a magyar nyelvemlékes kor adatai alapján feltehetjük, hogy az ősmagyar korban a határozó(szó) is előfordulhatott már bővítményes formában, újabb határozós szerkezetek alaptagjaként. Szerkezetei különféle jelentés- és mondattani indítékok alapján jöhettek létre, s különböző jelentéstani és szerkezeti viszonyokat fejezhettek ki.

A szerkezetek egyik csoportját azok a kapcsolatok alkothatták, amelyekben a határozónak alárendelt tag az alaptag jelentéséhez újabb mozzanatokat fűzött. Az ilyen bővítmény az alaptagul szolgáló határozószóhoz — más szófajok határozóihoz hasonlóan — részint kötött, részint szabad szerkesztésmóddal kapcsolódott. Mint kötött bővítmény, az alaptagban megnevezett határozói körülménynek valahová, illetve valamire irányulását, esetleg valamilyen sajátos jelentésárnyalatát fejezhette ki. Az ősmagyar korra vonatkozóan egyes határozószók kötött határozóinak használatára az azonos etimonú vonzatos igék (illetve fő- és melléknevek) korai előfordulása alapján következtethetünk. Feltehető például, hogy a *tele vmivel* szerkezet már élhetett ebben az időben; a korai ómagyar korban előforduló *teljes* melléknév ugyanis a *telik* igének és a *tele* határozószónak a vonzatát vihette tovább: KTSz.: *[mi]-loſtual teles*. Elképzelhető az is, hogy ebben a korban már létezhettek a helyviszonyítás, valamint a mértékviszonyítás kifejeződésének *(vmihez közel, vmitől messze, távol, vkivel rokon* stb.) kezdeti formái is — bár ezekre a kapcsolatokra csak a kései ómagyar korból tudunk adatokat találni.

A szabad bővítmények az alaptag jelentésének valamely külső, esetleges körülményére vonatkozhattak. Egy részük az alaptagul szolgáló hatá-

rozószónak a mértékét, esetleg idejét, módját stb. jelölhette meg, illetve tehette pontosabbá. Ezek használata mellett jelentkezhetett már a bővítésnek egy másféle formája is, amelyben a határozószóhoz hozzákapcsoltak egy másik, hasonló jelentésű s ezt értelmező vagy jelentését részletesebben kifejtő határozót. Ebben a szerkesztéstípusban a bővítmény a határozószói alaptagnak tulajdonképpen sajátos mondattani (azaz határozói) szerepéhez társult; ezért a határozószók mellett a velük azonos grammatikai szerepű főnevek is felvehettek ilyen bővítményt. Hasonló bővítési móddal a rokon nyelvekben is találkozhatunk; l. vog. É. *kwol-lă̈χät, tot ālā* 'háza zugában, ott legyen' (NyK. 58: 91); zürj. V. *taťťśę pu-bokas užni voda* 'ide, a fa mellé fekszem le aludni' (NyK. 58: 92); stb. — Az ősmagyar korban használt efféle, értelmező szerepű határozókból alakulhattak ki egyes ragvonzó névutóink; l. ilyenekre a korai ómagyar korból: KTSz.: „*fyal uſve* lele"; ÓMS.: „anyath ezes *fyaal / egembelu* ullyetuk"; vö. még: JókK. 59: „ewn maga *egyenbe vele ewzuen* fel ewltewzek" stb. (l. még 442—52).

A korai ómagyar kor

1. A korai ómagyar korban a nyelvi kifejezésformák növekedésével minden valószínűség szerint kiszélesedett a határozószók, illetve a főnévi szófajú határozók bővítésének a köre is. Bár ebből a korból összesen csak két idetartozó adattal rendelkezünk, részint ezek alapján, részint a kései ómagyar kor nyelvállapota alapján föltehetjük e bővítményrendszer általánossá válását.

A kései ómagyar kor adataiból arra következtethetünk, hogy a korai szerkezetekben alaptagként elsősorban határozószók szerepelhettek. Ilyenek a kései ómagyar korból: JókK. 14: „czergete . . . *oly ſokka*"; BécsiK. 53: „*igėn felėtte* ėkėſſegө . . . uala"; stb. A főnévi szófajú határozók közül a hely- és időhatározók kaphattak további határozókat; vö. GuaryK. 10: „otalmaʒa *mind* ẏ *halalaig*" stb.

2. A bővítmények köréből valószínűsíthetjük mind a — viszonylag szűk körben jelentkező — kötött, mind a szabad szerkesztésmódú határozók meglétét.

A) A k ö t ö t t szerkezetek közül biztosan élhetett már a *vmivel tele* kapcsolat. Ehhez l. a *teljes* melléknévnek már említett KTSz.-beli *[mi]loſtual teles* vonzatát; vö. még JókK. 7: „kebelet . . . *penzuel tele* hordoʒuan" stb. A kései ómagyar korban mutatkozó viszonylagos gyakoriságából ítélve, korai jelentkezésű lehetett a *vmihez közel* szerkezet is: JókK. 39: „lakoʒẏkuala *kewzel* aluerna *hegẏehez*"; WeszprK. 131: „melẏ *kezel* vagẏon az zerzetes *vezedelemhez*, es *halalhoz*"; stb. A *messze* és *távol* vonzatos szerkesztésmódja talán a kor folyamán alakulhatott ki; vö. MünchK. 42va: „ɋʒuuɋc ke· *mèʒʒè* èn *tollē*"; SzabV.: „*Sabachhoʒ* nem *meſſe* Meg ſeregleg"; JordK. 406: „*Tawol* legẏen aʒ *tethwled*"; stb. — A k ö z é p f o k j e l e s h a t á r o z ó s z ó mellett használhatták már a hasonlítást, valamint a mértékhatározói viszonyt kifejező kötött bővítményeket is. A hasonlítást kifejező határozóra vö. JókK. 60: „mẏre ma *zokaſnal ẏnkab* kẏnzatnak", 63: „*annal felyeb* emelkedykuala" stb. — A mértékhatározói viszony kifejezésére vö. BécsiK. 108: „*tizzer inkab* meg kèrèſitek ɋtèt"; MünchK. 36va: „innèn *keuèſenne eleb* mēuén"; stb.

B) A s z a b a d határozók típusaira részint a kor szövegeiben található adatokból, részint a kései ómagyar kornak nagy adatmennyisége alapján

következtethetünk. Eszerint a szabad határozók az alaptaghoz való jelentéstani viszonyuknak, valamint szűkebb értelemben vett szerepkörüknek megfelelően két fő típusra különülhettek.

a) Az egyik típust azok a határozók alkották, amelyek az alaptagban megjelölt (határozói) körülmény megvalósulásának valamilyen külső, esetleges mozzanatát világíthatták meg. Ezek között elsősorban a fokhatározó fordulhatott elő; ez a határozószónak — mint a melléknévnek is — jellemző határozójává lett; vö. JókK. 10: „varÿ meg engemet *nemÿkeuefe*", 14: „czergete . . . *oly fokka*", 104: „*legÿmely ygen* bewnewflegÿen" stb.

b) A szabad határozós kapcsolatok másik csoportját az azonos fajtájú határozók egymással alkotott értelmezőszerű szerkezetei képviselték. Ezekben a bővítmény az alaptag jelentésének részint pontosítására, megmagyarázására, részint kiegészítésére szolgált.

E csoportban az alaptag jelentését pontosabbá tevő, magyarázó, úgynevezett azonosító értelmező határozók (sajátos azonosító értelmezők) a korai ómagyar korban már adatolhatók: KTSz.: „*fele·· mvnybe[le]* ha tekunte"; ÓMS.: „hul *yg* kynzaſſal / fyom *halallal*". A kései ómagyar korból: JókK. 56—7: „belmenuen varaſba *ezkeppen mezeÿtelenewl* . . . predicaly" : intrans ecclesiam, *sic nudus* . . . praedicabis, 66: „lata *ot az helyeken* vÿab ſebekett" : vidit *ibi* stigmata *in locis*, 160:„*oda az vÿzhez* gyewlek . . . emberÿ ſokaſſag" stb. Az efféle, azonosító értelmező határozóval alkotott szerkezetekben az alaptag voltaképpen csak rámutató, figyelemfelkeltő elem lehetett, amelynek általános, határozatlanabb jelentését pontosan a tartalmas jelentésű főnévi (esetleg határozószói) bővítmény nevezte meg. A határozói értelmező az irányjelentés kifejezésében — a tartalmi azonosság érdekében — egyezést mutat az alaptaggal. Az ilyen szerkezetek használatát elsősorban a határozói körülmény erőteljesebb hangsúlyozásának igénye magyarázhatja. A kései ómagyar kor szövegei arra mutatnak, hogy az effélék már a korai ómagyar korban is elég gyakoriak lehettek. Elterjedésüket a latin minták, valamint a kornak a körülírásra, részletezésre törekvő nyelvi stílusa is elősegíthette.

A korai ómagyar korban alakulhattak ki az értelmezőszerű határozós kapcsolatoknak egy másik típusát képviselő, úgynevezett megszorító értelmező határozót tartalmazó szerkezetek. Ezekben a határozói körülményt egy tágabb jelentéskörű alaptag és ennek jelentését egy újabb határozói mozzanattal kiegészítő bővítmény kapcsolata fejezte ki; vö. JókK. 51: „laknakuala azÿſya *hegÿenek alata* egÿ *helyben*"; BécsiK. 117: „ki viue azokat Sennacharnak *foldebe* ǫ iſtènenèc *hazaba*"; MünchK. 88vb: „*tegnapon* hatod *idoben* hagaſſg ǫtèt a· hideg"; stb. — Az ilyen, kiegészítő, megszorító értelmezői határozót tartalmazó szerkezetek némelyikében az egyes szerkezettagok el is veszíthették korábbi önállóságukat, s szoros szerkezeti egységgé váltak. A kései ómagyar korban az ilyenek már úgynevezett összekapcsolt határozóként jelentkezhetnek: JókK. 41: „tewbzer ne menne hozzaÿa egÿ nappon hanem czak egÿel . . . Es *veternÿekoron eucl* egÿel" : non nisi semel in die iret ad eum . . . et semel *in nocte, hora matutinali;* MünchK. 76vb: „*kecer* bǫitǫlǫc *hètebèn*"; stb.

3. A határozói alaptagú szerkezetek felépítésüket, szórendjüket tekintve hasonlók lehettek a kései ómagyar korban használt ugyanilyen szerkezetekhez.

Elképzelhető, hogy egy-egy határozószó több bővítményt is kapott; vö. BirkK. 3a: „kit . . . *medenel egebnel inkab* . . . vndoklonk"; SándK. 3: „kÿ eredendǫ *bontól igǫn tauol* len"; stb.

A szerkezettagok sorrendjében a kiemelt, hangsúlyosabb tag kerülhetett az első helyre; vö. JókK. 42: „*ygen gÿakorta* . . . tudakozykuala", 63: „*annal felyeb* emelkedykuala" stb. — Az értelmező szerepű határozó mindig az alaptag mögött állt; l. a KTSz. és az ÓMS. példáit (772); vö. még JókK. 41: „felelen *onnattbelewl*" stb.

Irodalom

SIMONYI, Hat. 1—2. passim; KARA: NyK. 41: 1—43; BÁRCZI, MNyÉletr. 15—72; BENKŐ, ÁrpSzöv. passim. — A melléknévi szerkezetek: BUDENZ: NyK. 2: 308—13; SZENDREY: MNy. 23: 341—8; KLEMM, TörtMondt. 46—7, 170, 198; B. LŐRINCZY, KTSz. 142, 146. — A számnévi szerkezetek: BEKE: NyK. 43: 176; KLEMM, TörtMondt. 183—4. — A határozó(szó)i szerkezetek: KLEMM, TörtMondt. 176, 195—7, 211; FOKOS: NyK. 58: 47—95; KÁROLY: NytudÉrt. 16. sz. 45—6, 64—5; BERRÁR, TörtMondt. 60.

A MELLÉRENDELŐ SZERKEZETEK

Írta: PAPP ZSUZSANNA

Az ősmagyar kor és előzményei

Az uráli alapnyelvben már létezett a mellérendelés szavak, illetve mondatrészek között, de minden valószínűség szerint kötőszó nélkül.

A mellérendelő mondatrészekhez eredetileg külön-külön állítmány tartozott, ezzel önálló tagmondatokat alkottak. Ez az uráli nyelveknek általában is szerkezeti sajátja, különösen jellemző az obi-ugor és a szamojéd nyelvekre: l. osztj. *taŋkə wetəs, ńoχəs wetəs* 'mókust és cobolyt ölt' (szó szerint: mókust ölt, cobolyt ölt) (UNyA. 168); vog. É. *omam aγmən, jaγᵘm aγmən* 'anyám és apám beteg' (tkp. anyám beteg, apám beteg) (ChrestVog.² 67). A mai magyar nyelvben és nyelvjárásokban is előfordul, de nem jellemzően: *Ü csak botolog, ü csak bujkálódik* (NyF. 52. sz. 22) stb.

Ezeknek az összevonásából jött létre a mondatrészeknek mondaton belüli mellérendelése. Ez a folyamat már az alapnyelvben végbemehetett, tehát lehetséges volt két mellérendelő mondatrész jelöletlen egymás mellé helyezése; l. szam. kam. *nüke büze amnõbi?i?* 'egy öregasszony [és] egy öregember éltek' (UNyA. 168).

A finnugor nyelvekben a kötőszó használata újabb eredetű. A többi finnugor nyelvvel közös magyar mellérendelő kötőszót az uráli nyelvtudomány nem tud kimutatni, ezek a rokon nyelvekben vagy belső fejlődés útján keletkeztek: l. osztj. É. *mà pa ăśem* 'én és apám' (NytudÉrt. 31. sz. 38), vagy idegen átvétellel (főképp az oroszból) jöttek létre: l. osztj. Szin. *jertï ï loś pïttï tăχa eltï wŏlijəs* 'az eső és a hó elállt' (ChrestOsti. 85). (L. még 746—51.)

Mivel a két jelöletlenül egymás mellett álló szó alárendelést is kifejezhetett, ezért a mellérendelés jelölése is szükségessé vált. A rokon nyelvek mai tanúsága szerint a mellérendelő kötőszó nélküli tagokat jelölhették úgy is, hogy ugyanazon szuffixummal látták el őket, vagy csak az egyiket. Ennek a kötőszóban való ősi szegénységnek a nyomai a szinonim vagy antonim tagokból álló szóösszetételek, ugyanis a gyakran vagy állandóan együtt használt kötőszó nélküli szavak megindultak a szorosabbá fűződés, az összetett szóvá válás felé. (L. 527—8.)

Az ősmagyar korban, a magyar nyelv külön életében a mellérendelés jó néhány kötőszava már meglehetett, például a *de, ës* 'és', 'is', *avagy* stb. (L. 476—500.)

A korai ómagyar kor

Legkorábbi szövegemlékeink csupán a kapcsolatos viszonynak dokumentálják néhány típusát. Kétségtelen, hogy a mellérendelés fajtái között ez a legegyszerűbb s valószínűleg a legeredetibb kapcsolódási forma két vagy több szó között.

Az alábbi mellérendelő viszonyokon kívül minden bizonnyal más típusok is voltak. A bonyolultabb mondatszerkesztési, illetve szószerkezeti formákra a vizsgált szövegemlékek kevéssé nyújtanak adatokat.

A következő korszak első ismert nyelvemlékéből, a JókK.-ből viszont bemutatható a korai ómagyarból nem dokumentálható mellérendelő viszonyok közül néhány, így: a fokozó kapcsolatos, a kizáró ellentétesnek az *és* kötőszós kifejezési formája, a választó viszony és a magyarázó típusú szószerkezet (l. alább). De a kései ómagyar kor szövegemlékeiben is csak szórványosan találhatók a szószerkezetek között egyébként is ritka mellérendelésfajták, mint az okadó magyarázó, a következtető s a megszorító ellentétes utótagú. (A mellérendelt tagmondatok közötti viszonyokat l. 747—51.)

Az egyszerű kapcsolatos viszony

Az ősibb állapot megőrzésének tekinthető kötőszó nélküli kapcsolódási formát korai szövegemlékeink is dokumentálják.

Jellemző rájuk az áttekinthető, világos szerkesztésmód, amely legfőképpen az ismétléses szövegalkotási móddal magyarázható. A rövid, egyszerű felépítésű mondatokat kapcsolatos és ellentétes, tehát egyszerűbb tartalmi viszonyt kifejező szószerkezetek alkotják.

Korai emlékeink kötőszó nélküli szintagmáinak (összesen 11 adat) jó részét verses emlékben, az ÓMS.-ban találjuk. Ez a prózai és a verses szövegalkotás különbségeit is tükrözi. A viszony jelöletlensége sajátos stilisztikai hatást mutat a verses nyelvben: a fölfokozott nagy érzelmek, az egyre növő fájdalom gyors sodrású verssorokban jut kifejezésre.

A kötőszó nélkül kapcsolódó szerkezettagok között akadnak szinonimák, illetve szemantikailag, hangulatilag egymáshoz közel álló szavak, amelyek bármelyik szófaji kategóriába tartozhatnak, és a mondatban a halmozott mondatrészek szerepét töltik be: „buol *ozuk epedek*" (igék; halmozott igei állítmányok), „*Syrolmom fuhazatum* therthetyk kyul" (főnevek; halmozott alanyok), „*fugwa / huztuzwa wklelue / kethwe /* ulud" (határozói igenevek; módhatározók) stb.

A HB. és HBK. szövegében csupán egyetlen kötőszó nélküli szerkezetet, fölsorolást találunk: HBK.: „*abraam. ÿſaac. iacob.* kebeleben helhezıe" (főnevek; birtokos jelzők).

A KT.-ben a párosával szorosabban összetartozó szinonimák a mondanivaló fölfokozására, élénkítésére szolgálnak: *furiſcte muſia: etetÿ ÿmletí* (igék; halmozott igei állítmányok), de egyszerű fölsorolással is találkozunk: KTSz.: „Ihul uagun ſceuȝ leannoc *lacadalma:* [ke]rali mogzotbelevl *tamadatia:* d[ic]hev arun agbe[le]vl *aradatia*" (főnevek; halmozott alanyok), „en *ſceretev [h]ÿu* ſulgam" (melléknevek; minőségjelzők).

Megszólítások is lehetnek halmozottak, ezek az ÓMS.-ban a különösen díszítő hatású figura etymologica formáját öltik: *Vylag urlaga vragnak uraga.*

A mellérendelés és az alárendelés (azonosító értelmezői) határesetét az ÓMS. adata reprezentálja. Az ilyen szószerkezet tagjai ugyanarra a denotátumra vonatkoznak: „Walaſth *vylagumtul* ſydou *fyodumtul* ezes *urumētuul*" (a közölés szép példájára érdemes figyelni).

Legrégibb kapcsoló kötőszónk az *és*, amely a HB.-ben és a HBK.-ben már megvan (összesen 7 adat mondatrészkapcsoló szerepben, de természetesen mellérendelő mondatok között is előfordul). Erre a nyelvemlékünkre a mondatszerkezetek rövidsége, ezen belül a szószerkezetek egyszerűsége és világos tagolása jellemző: HB.: „*pur eſ chomuv* uogmuc" (főnevek; névszói-igei állítmány halmozott névszói részei), „eſ levn *halalnec eſ puculnec* feze" (főnevek; halmozott birtokos jelzők), „kınec odut hotolm *ovdonıa. eſ ketnıe*" (főnévi igenevek; célhatározók) stb.

Kettőnél több tagból álló halmozáskor a kötőszó ismétlődik, ami kiemeli az alkalomhoz illő ünnepélyes hangulatot: HB.: „vımagguc ſzen achſcın *marıat. eſ* bovdug *mıchael archangelt. eſ* mend *angelcut*" (főnevek; tárgyak).

A szórendi szimmetriának, amely átmenetet képez az egyszerű és az összetett mondat között, szép példája már a HB.-ben előkerül. Itt az igei szinonimák együttese a mondanivaló felfokozására, nyomósítására használt stíluseszköz: „*ıorgoſſun* w neki. *eſ kegıggen*". Ezt az átmeneti nyelvi formát a HB. egy másik mondata is mutatja: „eſ levn *halalnec eſ puculnec* feze. *eſ* mend w *nemenec*". Itt a halmozott birtokos jelzők harmadik tagja a névszói-igei állítmány névszói része, azaz a *feze* birtokszó után helyezkedik el.

A tágabb szövegkörnyezetnek egy másfajta értelmezése szerint az *eſ mend w nemenec* az eggyel előbbi, *Num heon* . . . kezdetű mondathoz tartozik, mint az igei állítmány *(evec)* mögé vetett, sorrendjéből kiesett részeshatározó. (L. alább.) A verses nyelvben ez az átmeneti nyelvi forma a közölés: ÓMS.: „Walaſth *vylagumtul* ſydou *fyodumtul* ezes *urumētuul*". A közölésnek ez ritkább fajtája, amikor is az alanyt fogják közre a halmozott szerkezettagok. Általánosabb az a forma, amikor az állítmány körül helyezkednek el a halmozott és az extraponált szerkezettagok: „*Syrolmom fuhazatum* therthetyk kyul en ıumhumnok bel *bua* qui ſumha nym . . . hyul".

A hozzátoldó kapcsolatos viszony

Vizsgált szövegeinkből egy adattal reprezentálható ez a szószerkezetek között nem túl gyakori típus. Ilyen viszonyú összetett mondatra pedig nincs is adatunk a korai korszakból.

Kifejezőeszköze a második tagot követő *is (~ ës)* kötőszó: KTSz.: „oznoc [ne]ueſteſſel; *feld[e]n menyun eſ*" (főnevek; helyhatározók).

A korai emlékekhez időben legközelebb álló, de a következő korszakhoz sorolt JókK.-ben is meglehetősen ritkán fordul elő ez a mellérendelésfajta: 138: „mend az *kamerinumbelijek ferfyak azonemberekes* el hagyuan az varaſt". (L. 747—8.)

Az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszony

A mellérendelésnek ez a típusa is egyetlen adattal dokumentálható. A viszony kifejezőeszköze, a *nemcsak — de* kötőszói szerkezetnek a megfelelője, már a HB.-ben megtalálható: „*Num heon* ['csak'] *muga nec. ge* mend w *foıanec* halalut evec" (eltérő szófajú szerkezettagok: névmás és főnév, részesha-

tározók; a fent említett felfogás szerint ebbe a szerkezetbe tartozik a távolabb eső részeshatározó is: „eſ mend w *nemenec*"). Mondatok között erre a viszonyra nincs adatunk a korai ómagyar korból.

Az ellentétes hozzátoldásban mindig fölfedezhető fokozó árnyalat, ezt a *de* kötőszó is kifejezi, amely eredetileg nyomósító, fokozó értelmű partikula volt. (L. 486.)

A *heon* 'csak, kizárólag' elem ebben a kötőszói szerkezetben csupán a HB.-ben van meg, ezután már a *csak* használatos.

A bemutatott kötőszói szerkezetből a hozzátoldó *is* hiányzik, ez azonban a *mend* összefoglaló, hozzátoldó szerepű határozószó használata esetén — mint ahogy a HB.-ből vett fenti példánk mutatja — nem is szükséges; az *is* kitevésére nézve vö. JókK. 63: „*nemczak elmeyezerent De teſtꝛzerent es* fel emeltetÿkuala".

Ami a mellérendelésnek néhány, e korszakból még nem dokumentálható típusát illeti, ezekre nézve vö. JókK. 64: „ew *galambÿ ſewg Angÿalÿ* artattlanſagaert" (fokozó kapcsolatos viszony), 52: „aʒ . . . vala *ewrdewg Es nem cꝛiſtus*" (kizáró ellentétes viszony szokatlan sorrendű szerkezettagokkal), 74: „*teſtembenee auagÿ [an] teſtemkewuewlee* voltam" (kirekesztő választó viszony), 100: „aluala ualamely *egÿhaʒban auagÿ [vel] helyben* ymadkoʒnÿ" (megengedő választó viszony), 21—2: „Es ada *yog regulaÿat: avagÿ* zent ffereenczнek *ewangelıumÿ r[e]gulaÿat*" : et protulit regulam evangelicam sancti Francisci (sajátos magyarázó viszony); vö. továbbá BirkK. 1b: „ki *ereſbeknek es aʒert [et ideo] bodogbagnak* nem adatik" (következtető viszony). Föltehető, hogy már megvoltak ezek a típusok is a korai korszak nyelvében, habár egyes bonyolultabb tartalmi összefüggéseket kifejező viszonyok szószerkezetekben általában is ritkábban létesülnek, mint a mondatok szintjén. Nyelvi eszközeik pedig a nyelvtörténet folyamán hosszas fejlődés útján képződtek meg, alakultak ki a mondatok közötti helyzetben; vö. például a *tehát* és a *hiszen* kialakulásával. (Ezeket l. a II/2. kötetben, a mellérendelő összetett mondatokkal foglalkozó fejezetben.)

Irodalom

SIMONYI, Köt. 1: 5—266, 2: 154, 3: 179—81, 202, 237; ERDÉLYI: NyK. 26: 280—309, 27: 273—306; VASS: NyF. 52. sz. 22; KLEMM: NyK. 45: 357—62, MNy. 18: 10—7, TörtMondt. 405—7; KERTÉSZ: Nyr. 52: 45—9, 54: 107—8; CSŰRY: MNy. 22: 170—3; HORVÁTH, IrMűvKozd. 83—93; PAIS: MNy. 38: 159—62, 45: 36, 46: 52—3, 47: 140; MÉSZÖLY, ÓMS. 60—1, 74 és passim; HEXENDORF: MNy. 45: 85—6; B. LŐRINCZY, KTSz. 120—1; ELEKFI: MNy. 46: 47—50; BERRÁR, TörtMondt. 141—9, MNyT. 391, 455—7, 461—7; RADANOVICS: NytudÉrt. 31. sz. 38; HAJDÚ, FgrNNy. 123, 137 és passim, BUNy. 80, 82, 94, UNyA. 168; PÁSZTÓ: MNy. 62: 188—94; BÁRCZI: MNyT. 503—23, HB. passim; KÁLMÁN, ChrestVog.² 67; BENKŐ, ÁrpSzöv. 54, 299—305, 360 és passim; HONTI, ChrestOsti. 85; A. MOLNÁR: MNy. 82: 169—90; MARTINKÓ, ÓMS. passim; LAKÓ, FgrMond. 36.

AZ ÖSSZETETT MONDATOK

Az összetett mondatok tárgyalását az alárendelő mondatokkal kezdjük. Az alárendelő mondatok közé számítjuk — a grammatikai hagyományokat követve — az alanyi és az állítmányi mellékmondatokat is, jóllehet ezek nem az alárendelő, hanem a hozzárendelő szerkezet tagjait fejtik ki. Ennek megfelelően a többi mellékmondatot, amelyek valóban az alárendelő szerkezet egyik tagját, a bővítményt fejtik ki, szintén nem a fölérendelt szerkezettag szófaja, hanem mondatrészi jellegük szerint csoportosítjuk, így tárgyi, határozói és jelzői mellékmondatokat különböztetünk meg. Ezek sorában azonban elkülönítjük — akárcsak az egyszerű mondat fejezetében — a kötött bővítményt (tárgyat, kötött határozót), illetve a szabad bővítményt (szabad határozót és jelzőt) kifejtő mellékmondatokat.

AZ ALÁRENDELŐ MONDATOK: AZ ALANYI, ÁLLÍTMÁNYI, TÁRGYI ÉS HATÁROZÓI MELLÉKMONDATOK

Írta: Haader Lea

Az ősmagyar kor és előzményei

A magyar mondat előzményeinek fejlődése — természetes és szükségszerű kölcsönhatásban a gondolkodás fejlődésével, s ezáltal az egyre bonyolultabb gondolati tartalmak kifejezésének igényével — minden valószínűség szerint az uráli alapnyelv korára jutott el az összetett mondatok megjelenéséig (l. még 746). Az alárendelt összetett mondatok feltűnése azonban — az általános nyelvészet tanúságtételétől is támogatva — ennél későbbi időre tehető fel.

Az egyes uráli—finnugor nyelveknek (mint egy korábbi alapnyelv továbbfejlődött tagjainak) az összehasonlító vizsgálatából az alárendelt mondatok kérdéskörére nézve a következő feltevések, megállapítások tehetők:

a) Az alapnyelvben az alárendelő tartalmak fő kifejezési formája a mondat ragozott igéje (verbum finituma) köré csoportosult igeneves szerkezetek lehettek (ideértve még bizonyos deverbális nomenek ragos, névutós alakjainak, illetve valamilyen megfelelő jelentésű — például helyet, időt stb. jelentő — főnév ragos, névutós alakjainak használatát is). Az alapnyelvnek erre a tömör, szintetikus kifejezésmódra való erős hajlama visszavetítéses nyelvi rekonstrukcióval (azaz későbbi nyelvi anyag alapján időben visszamutatva) a finnugor nyelvek bármelyikéből kimutatható; l. vog. *am nan vātalēn minäsēm χumnė* 'én anélkül, hogy láttad volna (tkp. látásod nélkül) mentem férjhez' (PannÉvk. 1915—1916: 165), *käsät pätmät khōleste* 'öccsének elestét hallotta' (140); osztj. É. *il-āməsta pārtsəllì* 'leülni rendelte' (PannÉvk. 1911—1912: 238); stb. A magyarban (a korai és kései ómagyarban, de napjainkig is) szintén megtalálható az igeneves szerkesztésmód; vö. HB.: „munda

nekí *elnıe*", „kınec odut hotolm *ovdonıa. ef ketnıe*"; MünchK. 12rb: „*Imadkozuatoc* ke· nė akaziatoc ſokat ʒolnotoc" : *Orantes* autem nolite multum loqui; ThewrK. 192: „*wéer foltaygh* oſtoroztatal"; l. még a „*Nyugtával* dicsérd a napot" közmondást is; stb.

b) Hangsúlyozva az igeneves szerkezetek feltehető elsődlegességét az alárendelő viszonyok kifejezésében, valószínűleg az alapnyelvben számolhatunk már az alárendelő mondatok ősi típusainak meglétével is. Ezek, jóllehet kifejezőeszköz (kötőszó) nélküliek, tartalmi tekintetben bizonnyal alárendelő viszonyt tükrözhettek. Ilyen mondatok — ma is — például a függő kérdő mondatok; a közlést, érzékelést jelentő igéhez mint főmondati alaptaghoz kapcsolódó kötőszó nélküli tárgyi mellékmondatok; stb. Az effajta alárendeléssel később is minden finnugor nyelvben találkozni; l. vog. *luwă χotăl minės, at va'itä* 'lova merre ment, nem tudja' (PannÉvk. 1911—1912: 241); osztj. V. *nomḷim, ťim săγį wer wălγal* 'emlékszem, ez így volt' (ChrestOsti. 102); HB.: *Ge mundoa nekí meret nũ eneỳc;* stb.

Ugyancsak meglehettek egyéb, viszonyító eszköz nélkül álló, logikailag már egy alárendelt viszony csíráját magukban hordozó mondategyüttesek is. Ilyenekben indulhatott el például a vonatkozó mellékmondatok különféle típusainak kialakulása.

c) Az ősmagyar kort megelőzően valószínűleg nem voltak alárendelő kötőszók (a szamojédben például máig sem fejlődtek ki), bár a legalapvetőbb vonatkozó névmási kötőszók *(ki, mi)*, illetve a legegyszerűbb vonatkozó mondatok ugor kori megléte sem zárható ki. A vogulban és az osztjákban az alárendelő kötőszók egy része orosz hatást mutat.

Az ősmagyar korra, a magyar nyelv külön életének első nagy szakaszára tehető az alárendelt mondatokat, s azok rendszerét érintő, jelentőségére nézve feltehetően máig is a legnagyobb fejlődés: a mellékmondatok főbb típusainak és alapvető kötőszavainak (részben utalószavainak) kialakulása. Nyelvemléktelen korról lévén szó, e fejlődésvonal csupán közvetett fogódzók alapján következtethető ki. A fejlődés íve az ősmagyar kor két határállapota (az alárendelő mondatok szempontjából tekintett, feltehető finnugor örökségünk, illetve a korai ómagyar kor nyelvemlékekkel is dokumentálható mellékmondatrendszere) között húzódik.

A vonatkozó névmási kötőszós mondatok lehettek legkorábbi kötőszós alárendelt mellékmondataink; valószínűleg már az ősmagyar kor elején léteztek, esetleg ugor kori gyökerekkel. A vonatkozó névmás mint kötőszó a mellékmondat-előzményben álló (komplex) kérdő-határozatlan névmásból fejlődhetett. A mellékmondat- és főmondat-előzmények vonatkozó típusú mondategyüttessé alakulását segíthette, indukálhatta egy olyan beszédhelyzet, amelyben a két mondatot egy kérdő, illetve feltételes jellegű kapcsolat fűzhette össze. — (A vonatkozó mondatok kialakulására l. még 477—9.) A vonatkozó névmási kötőszós mondatoknak a jelzői mellékmondatok kialakulásában van a legjelentősebb szerepe (erről részletesen l. 742—4).

Az ősmagyar kornak az alárendelt mondatok szempontjából fontos eseményei közé tartozik továbbá a *hogy* kötőszós mondatok kialakulása is. A *hogy* kötőszó a függő kérdésben szereplő kérdőszóból válhatott általános kötőszóvá *(Hallom, hogy* ['hogyan'] *könyörögsz)*. Más feltevés szerint viszont névmási alapszavú határozószóból keletkezett, kezdetben vonatkozó kötőszóként lehetett használatos *(Hallom, hogy* ['ahogyan'] *könyörögsz)*, majd mondatrészi szerepét elvesztve általános (tartalmatlan) *hogy* kötőszóvá lett. Ebben a mi-

nőségében egész sor mellékmondat kapcsolására vált alkalmassá (alanyi, állítmányi, tárgyi stb.). A korai ómagyarból mindkét fajta használatára van példa, a későbbiekben vonatkozó használata visszaszorul: a *hogy* e funkciójában átadja a helyét más kötőszóknak (*mint, miképpen* stb.).

Hasonló változások kapcsán alakulhattak ki az ősmagyarban a *ha* 'amikor' vonatkozó kötőszós mellékmondatokból a *ha* kötőszós feltételes sajátos jelentésárnyalatot hordozó mellékmondatok. A *ha* időhatározói kötőszóként a korai ómagyarban, valamint a kései ómagyar néhány adatában is megtalálható, majd e funkcióját zömében más kötőszók veszik át (például *mikor, midőn* stb.), s a *ha* a feltételes jelentéstartalmat hordozó mellékmondatok általános kötőszava lesz (időhatározói jelentése azonban — megőrzött régiségként — egyes nyelvjárásokban máig él; l. ÚMTSz.).

Ugyancsak az ősmagyar korra kell tennünk a szintén vonatkozó névmási alapszavú *mert* (< *miért*) kötőszóval kapcsolt, okságí viszonyt kifejező mondatok kialakulását is.

Az ősmagyar kori változásoknak az alárendelő mondatokkal kapcsolatban feltett fő vonulata tehát a következő lehetett: Egy vonatkozó névmásnak vagy vonatkozó határozószónak az előzményét tartalmazó mondat különféle beszédszituációs viszonyok következtében szorosabb kapcsolatba kerülhetett egy közvetlen környezetében álló mondattal. A két mondat — intonációs változások kapcsán — vonatkozó kötőszós összetett mondattá kapcsolódott össze. A keletkezett vonatkozó kötőszók egy része később, de még az ősmagyar kor folyamán (a konkrét → elvont általános fejlődésvonalnak is megfelelően) mondatrészi szerepének elvesztésével általánossá, tartalmatlanná lett, s ezáltal új funkciók ellátására vált képessé. Ezeknek a kötőszóknak a helyére — talán részben már az ősmagyar kor legvégén — egyéb vonatkozó kötőszók léptek be (ezekről bővebben l. 480, 481).

A korai ómagyar korba átlépő magyar nyelv ilyen módon rendelkezhetett az alárendelő mellékmondatok minden fő típusával, sőt valószínűleg bizonyos többlet-tartalmak, az úgynevezett sajátos jelentésárnyalatok (hasonlítás, feltételesség, következményesség) kifejezésére is alkalmas lehetett már.

A korai ómagyar kor

A korai ómagyar kor szövegemlékeiben fennmaradt alárendelt mondatok — kis számuk ellenére is — egy minden lényeges vonásában kialakult, szilárd, változatos rendszer meglétére engednek következtetni.

Az alanyi és állítmányi mellékmondatok

A predikatív viszony két pillérének, az állítmánynak és az alanynak mellékmondatos kifejtésére az ősmagyar korban megteremtődött az eszköztár: létrejöttek a vonatkozó névmási kötőszók, és kialakult a mondatrészi szereppel már nem rendelkező *hogy* kötőszó.

Korai ómagyar szövegeinkből *hogy* kötőszós a l a n y i mellékmondatok
'noc
dokumentálhatók: KT.: „wýlag" kezdetuitul fugua] rohtonc eʒ nem levt

wala. *hug ſcuz lean. ſiot ſciulheſſen. ſcuz ſegnec tukere. tɪſtan maradhaſſun. eſ nekunc hýrunc benne ne leÿeſſen*" (közös főmondatnak alárendelt, egymással kapcsolatos viszonyban levő három alanyi mellékmondat). A főmondat utalószava a mutató névmás palatális alakja, az *ez*. Bár e vonatkozásban ez az egyetlen adat szövegeinkben, mégis valószínűleg a korra jellemző helyzetet mutathatja. A kései ómagyar kor *hogy* kötőszós alanyi mellékmondatainak főmondatában ugyanis szintén a palatális hangrendű utalószó az uralkodó; vö. JókK. 103: „*Ez* legÿen en penetenczeem hogÿ az pocloſual egyem egÿ talban" stb.

Az alanyi mellékmondatokkal kapcsolatban megemlítendő még, hogy egyes nézetek szerint az ÓMS. *Sydou myth thez turuentelen* tagmondategyüttesében megszólítás + vonatkozó alanyi mellékmondat + főmondat rejtőzne (a következő sorban pedig: *fyom merth hol byuntelen* oksági viszonyt kifejező tagmondat). A szövegrész effajta megítélésében elsősorban versritmikai érvek jutottak szóhoz; a kétütemű sortagolás hangsúlyai *(t u r uentelen, b y u n telen)* indokolnák ezt az elemzést. Valószínűbb azonban — és az ÓMS. szövegébe jobban beleillő értelmezést ad —, hogy mégsem vonatkozó alanyi mellékmondat kötőszavát, hanem kérdő névmást kell keresnünk a *myth*-ben (és a *merth*-ben is), s a vizsgált szövegrész így egy megszólítást + kérdve felkiáltó mondatokat tartalmazna. Stilisztikailag mindenképpen ez utóbbi felel meg jobban a mondanivaló természetének, grammatikailag azonban az első megoldásban sincs kivetnivaló.

Vonatkozó kötőszós alanyi mellékmondatok biztos meglétére a korai ómagyar korban vö. JókK. 6: „*kÿ akar envtannam ÿeunÿe* vegÿe fel kynÿat", 51: „*valakÿ ewtett kewuettÿ* meg czalatÿk" : *quicumque sequitur eum*, decipitur. A *vala* előtagú vonatkozó kötőszós mondatok az előtag nélküli vonatkozó névmási kötőszósaknál biztosan fiatalabbak (l. 476, 478). Jóllehet a korai ómagyarból nincsen rájuk adat, a kései ómagyar korai szakaszából igen bőven adatolhatók. A mellékmondat és főmondat sorrendje éppen ebben a csoportban utal leginkább a vonatkozó mondatok egykori keletkezési folyamatára. A korai ómagyar szövegeknek előtag nélküli vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolt mellékmondatai — az egy *ÿſa kí nopun* kezdetű időhatározói mellékmondat kivételével; ezt l. később — a latin vonatkozó tagmondatsorrend automatizálódott hatását mutatják: a vonatkozó mellékmondat a jelzett szót tartalmazó főmondat után áll. Ezekhez képest feltűnő a *vala* előtagú vonatkozó névmási kötőszós mellékmondatok elöl álló helyzete. Érdekes módon azonban ennél a tagmondatsorrendnél sem lehet kizárni a latin hatást a korai kódexeknek a latin tagmondatsorrendhez való erősebb kötődése következtében.

Az állítmányi mellékmondatok két típusa közül (minősítő és azonosító) a korai ómagyar szövegemlékekből az azonosító típusúra van némiképp vitatható adat: ÓMS.: „Syrolmom fuhazatum therthetyk kyul en iumhumnok bel bua *qui ſumha nym . . . hyul*". Grammatikailag kifogástalan a tagmondategyüttes: a vonatkozó kötőszós mellékmondat E/3. elvont főnévi alanyt azonosít. A későbbi nyelvtörténeti korokban is ez az egyébként általában nem túl gyakori állítmányi mellékmondatoknak a legismertebb típusa. Felmerültek azonban — jóllehet elvettettek — az eddigi szakirodalomban ezzel a mondattal kapcsolatban egyéb értelmezések is. Közülük megemlítendő (mert a vizsgált adat mellékmondat voltát szüntetné meg) az az elemzés, amely a *qui*-t nem vonatkozó névmási kötőszónak, hanem ige-

kötőnek tartja. Az e nézettel szemben felhozható érvek részben helyesírástörténetiek, és a *qui* írásmódjára vonatkoznak (vö. *kynıuhhad*, továbbá a KT. és a KTSz. *qui* kötőszavait, de l. az ÓMS. *kyth, kyt* és *nequem*, valamint a HB. és a HBK. *ki* névmásait, a GyS. *quína* és a KTSz. *Querie* szavainak írásmódját), részben nyomós szótörténeti érvek, és a *ki* igekötőnek a *hyul* igével való kapcsolatát érintik. (Ha az ige 'hűl' jelentésű, abban az esetben a *kihűl* csak több évszázaddal későbbről adatolható; ha az ige jelentése 'ürül', ez maga is kifelé irányulást tartalmaz, s így az alakulat szükségtelenül tautologikus lenne.) A *ki* igekötő volta mellett elsősorban verstani, stilisztikai érvek szólnak: az egész Siralomban jelen levő igen erős paralel szerkesztésmód, amelynek (és a mondanivaló természetének is) jobban megfelelhetne egy effajta értelmezés, mint egy azonosító állítmányi mellékmondat.

Az állítmányi mellékmondatok másik típusának, a minősítő állítmányi mellékmondatoknak szintén létezniük kellett a korai ómagyarban. Ehhez a mellékmondatfajtához igen hamar hozzátapadhattak sajátos jelentéstartalmak (elsősorban a hasonlítás és a következményesség). Feltehetően ezekkel együtt lehettek használatosak a korai ómagyar nyelvben is, a kései ómagyarból mindenesetre így adatolhatók: JókK. 52: „frater ferencz olyan *ment yſtennek angyala*"; BécsiK. 263: „Te ǫrizǫid *monnal ſaſkac*" : Custodes tui *quasi locustae;* BirkK. 4b: „es meliknek bvne ol· leiend *hoǥ melto meg feǥni*"; stb.

A tárgyi mellékmondatok

A tárgyi mellékmondatok minden valószínűség szerint teljes kifejezéskészletükkel, eszköztárukkal léteztek a korai ómagyarban. Adatolni azonban szövegeinkből elsősorban legősibb típusukat, a függő kérdő tárgyi mellékmondatokat lehet: HB.: „Latıatuc feleym ʒumtuchel *mıc vogmuc*", „Ge mundoa nekí *meret*

hot
II

nū eneǥc"; KT.: „de *quı legen neký atıa* ozut nem tudıuc". Az első adatban a kérdőszó és az előtag nélküli vonatkozó névmási kötőszó alaki egybeesése lehetővé tenné, hogy — grammatikailag kifogástalanul — a mellékmondatot vonatkozó tárgyi mellékmondatnak tartsuk. A HB. stílussajátságai, s főként a szituáció, amelyre készült, azonban inkább a függő kérdőként való elemzést támogatják. Bár az sem tartható valószínűtlennek, hogy egy tudatosan és retorikailag jól szerkesztett szöveg a grammatika által nyújtott kettősséget hatáskeltés céljára ki is akarta használni (erre a kései ómagyar korból bőségesen vannak példák). Támogathatja e feltevést, azaz függő kérdő és vonatkozó kötőszós tárgyi mellékmondat összefonódó használatát esetleg az a tény is, hogy csupán ebben a mellékmondatban kijelentő módú az igealak, ellentétben a függő kérdéseknek szövegeinkben szereplő (és a latin coniunctivus megfelelő alakjait mutató) egyéb adataival: HB.: „meret nū *eneǥc*"; KT.: „quı *legen* neký atıa".

A függő kérdő mellékmondatok természetének megfelelően adataink kötőszó nélküliek, s általában utalószó sincs bennük. Ez alól csupán a KT. *ozut* utalószava kivétel. Mivel a korban általánosságban is ritka az utalószó-használat, lehetséges, hogy ebben az adatban alkalmazását elősegíthette a függő kérdésekre sem itt, sem később nem jellemző, szokatlan tagmondatsorrend is. Az elöl álló kérdő mellékmondat következtében ugyanis a két tagmondat egy-

máshoz való viszonya jóval lazább, mint fordított sorrend esetében lenne. E viszony szorosabbra fűzésére szolgálhat az utalószó a főmondatban. Megjegyzendő, hogy a KT.-nek ez a „szabályostól" eltérő sorrendű tagmondategyüttese típusát tekintve egybeesik a kései ómagyar korban is fellelhető, ott hasonlóképpen ritka, csaknem kivételszámba menő adatokkal. Ezeknek hátul álló főmondatában is általában a *tud* ige az alaptag, mégpedig tagadva, a mellékmondat formájában megjelenő nyomatékos, hangsúlyos kérdést pedig a főmondatban kifejezett nem tudás hozza létre, indokolja. A kései ómagyar adatokban (amelyek utalószó nélküliek) a főmondat mintha már a devalválódás útjára lépett volna: ÉrdyK. 509: „howa meennyek nem twdom"; CzechK. 52: „Mert mÿth thegÿon ọ nem tugÿa"; a KT. adatának főmondata azonban — feltehetően az utalószó miatt — teljes értékűnek tűnik.

A tárgyi mellékmondatok közé sorolható még, jóllehet nem minden kétség nélkül, a KTSz. mondata: „*Eſ hug bezzug ozноc [ne]ueſteſſel; feld[e]n menÿun eſ* minleſſed [ɔ: miuleſſed] muÿun [ɔ: munÿun] vol[o] latotuben". A főmondat igéjének *(miuleſſed)* határozott ragozása sugallja a tárgyi mellékmondatként való elemzést. Ebben az esetben a főmondatból hiányzik az *azt* utalószó, a tagmondategyüttest pedig körülbelül így lehet értelmezni: 'És hogy bizonyosan annak neveztessél a földön és a mennyben is, (azt) mívlessed ['vitesd végbe'] mennyen való látatban ['látomásban']'. Kétségessé teheti azonban ezt az elemzést a tagmondatok sorrendje. *Hogy* kötőszós tárgyi mellékmondatok nem szoktak elöl álló helyzetűek lenni (legalábbis a kései ómagyar kor igazán bőséges példaanyaga alapján nem). E tekintetben pedig emezeknek bizonyító erejük lehet, annál is inkább, mivel a *hogy* kötőszós tárgyi mellékmondatok keletkezése sem követelt meg ilyen sorrendet, éppen ellenkezőleg. Magyarázhatja viszont esetleg a szokatlan tagmondatsorrendet a mondategyüttesnek az előzményekhez való kapcsolódása: az *ozноc* anafora, illetve az azt tartalmazó mellékmondat a kontextusban közvetlen előtte álló szövegrészre utal, arra a litániaszerű, Máriának a korban általánosan használatos megnevezéseit tartalmazó felsorolásra, amelytől a most vizsgált tagmondategyüttes értelmét, jelentőségét megkapja. Meg kell azonban rögtön jegyezni, hogy ez az érv nem túl meggyőző, mivel az anafora szövegösszekötő szerepe a szövegtan tanúsága szerint távolabbi szövegrészek kapcsolását is könnyedén elbírja.

A másik fajta elemzés — hasonlóan nem kételyek nélkül — a célhatározói mellékmondatok sorába utalná ezt a tagmondategyüttest; erről l. később.

Arra, hogy a korai ómagyarban minden valószínűség szerint a tárgyi mellékmondatok főbb típusai már léteztek, vö. JókK. 43—4: „lata *hogÿ zent ſſerencz ky terÿeztÿuala ew kezeÿt*", 50: „aʒ rerʒetben [ɔ: ʒerʒetben] *valamÿtt ʒolgalna* mend el veʒtene", 6—7: „Menÿel ſtekeledmeg aʒokot *kyket hallottal*"; stb.

A határozói mellékmondatok

Kötött határozói mellékmondatok

A rendelkezésünkre álló korai szövegemlékekben kötött határozói mellékmondatot nem találunk. Két oldalról is valószínűsíthető azonban, hogy a korai ómagyar nyelvből nem hiányozhattak. Egyrészt a korai ómagyar szerkezetek (igei és névszói alaptagúak egyaránt) megléte igazoló erejű (ezeket l. 669—70, illetve 713—4 és 716—7), másrészt a korai kódexekben e mondattípusnak

már kialakult, szilárd rendszere mutatkozik; vö. JókK. 17—8: „ygen *felek azon hogÿ tegedet te kevelſeged ez zerzetnekkÿuel ne vettne"*; BirkK. 2a: „kit kedigen corſagnak zvkſege *ketheleneit rea hoǵ meg fereggiek"*; JókK. 11: „te es ygerÿ *azogban engedelmeſſegett kÿket mondandoc"*; MünchK. 14ra: „V2am nē vagoc *mėlto hog ioÿ èn haiazatom ala"*; stb.

A hasonlító határozói mellékmondatokra is érvényesek a fenti megállapítások; l. a melléknevek, számnevek és határozószók kötött szerkezeteit (617—8, 720, 721), illetve a kései ómagyar kor legelején jelentkező hasonlító határozói mellékmondatokat: JókK. 127: „nem latak gonozok kewzt *nagyob* bewnewſt . . . *ment engemet"*, 20: „*ÿnkab* kÿuanua . . . criſtuſnak zemeremſegÿt ·/. *ment ez vÿlagnac hÿuſagat"*, 78: „*keueſebbett* vewttem *mÿnt ennekem kellettuolna"*; stb.

Szabad határozói mellékmondatok

Viszonylag bőven szerepelnek a korai szövegemlékekben.

Időhatározói mellékmondatok. — Vonatkozó szerkezettel alakult, annak keletkezéstörténetileg feltett formáját (tagmondatsorrendjét) mutatja a HB. „ÿſa *kí nopun emdul oz gimılſtwl.* halalnec halaláál holz" adata. A hátul álló főmondat szerkezete némileg sajátos. Hiányzik belőle az a szó (az időt jelentő *nap: aki napon . . . azon napon*), amelyre a mellékmondat vonatkozik. E hiány (redukció) által válik az eredetileg jelzői tagmondat együttes időhatározóivá, sőt némiképp a keletkezéstörténetileg indokolt feltételes árnyalat is érezhető benne. A főmondatban álló jelzős szerkezet redukciója egyéb esetekben is, a későbbi korokban is forrása nem jelzői (elsősorban alanyi, tárgyi stb.) mellékmondatoknak; vö. KazK. 131—2: „Valamel zvz tetőlled el zakadot: *Az* el eſôt"; LobkK. 219: „de nem vala kezettek *oly* ky magat meg tartoztathatnaia aſiraſtvl"; stb.

A korai szövegemlékekben s ezeken belül is a KTSz.-ban gyakrabban *ha* kötőszós időhatározói mellékmondatok fordulnak elő. A *ha* kötőszó ezekben az adatokban eredeti vonatkozó határozószói ('amikor') jelentésű: KTSz.: *„feleמ mvnybe[le] ha tekunte [ek]eſſen tegud e[ſ] ha lata.* ÿſten ſegnec [ne]we mia rolad ozun keppe[n] ſcola". A két időhatározói mellékmondat ugyanahhoz az utalószó nélküli, hátul álló főmondathoz tartozik, s egymással kapcsolatos viszonyban áll. Feltűnő, hogy a *ha* kötőszó időhatározói jelentésben nem a kötőszók szokásos helyén, a mellékmondat kezdetén áll, hanem egy vagy több mondatrész előzi meg, s többnyire az igei állítmány elé kerül (l. a KTSz. éppen idézett adatait). Bár a kései ómagyarban a *ha* kötőszó időhatározói funkcióban (a feltételes használattal szemben) visszaszorulóban van, még mindig aránylag bőven adatolható. Ezek az adatok igen kevés kivétellel a *ha* kötőszónak ugyanezt a sajátos mellékmondatbeli pozícióját mutatják; vö. 1488: „Vronk x̄pc ſamar hatan Jhrlmba *ha* menth ew ſamara megh ſantulth vala" (MNy. 16: 79); NagyszK. 112—3: „megnom mondod mikeppen volt az időben . . . ańad . . . ziz maria atte keſerű ken zenvedeſed ideyen . . . Mikoron az v̄ . . . eǵǵetlen eǵ fyat latta zemevel a nag keſerű kenba a kereztfara *ha* felfezittőttekvala". Az adatok nagyobb része azonban versos emlékekből származik, amelyekben a ritmus hatását sem lehet figyelmen kívül hagyni; vö. ÉrsK. 453: „de ez leeyany *ha* zwletek | kyraly hon nem leletteteck"; CzechK. 58: „ÿl halallal *ha* ǫleteel. | zent tagÿdban *ha* tǫreteel: | The sebidnek nem

len zama"; stb. Feltételes használatban már nem jellemző a *ha* kötőszónak a mellékmondat belsejében való elhelyezkedése; erre l. a KT. feltételes mellékmondatát: „mert *ha ÿſten ev num uolna* . . . benne bynut lelhetneync".

Leginkább talán időhatározói mellékmondatot rejthet a korai szövegemlékeknek bizonnyal legtöbbet magyarázott, legvitatottabb tagmondategyüttese: ÓMS.: „Tuled ualmun de num ualallal / *hul yg kynzaſſal* / fyom *halallal*". A mellékmondat megítélése több tényezőtől is függ (elfogadva a *ualmun* íráshibát rejtő adatának feltételes módú igealakként való magyarázatát). Függ némileg a főmondat rejtélyes kulcsszavának, a *ualal*-nak a jelentésétől (? 'valóság, birtok, élet' — de mindenképpen főnév); erősebben függ azonban a középkorban igen elterjedt, sok (teljesebb és rövidebb) variánsban ismeretes latin Planctusnak attól a változatától, amelyről valószínűsíthető, hogy a magyar versalkotó felhasználta (fordította, átköltötte). Vizsgált mellékmondatunk szempontjából ennek a tagmondategyüttesnek az eddigi vélemények szerint kétféle latinja jöhet számba. Az egyik: „Morte beate separer a te, *Dummodo* nate *nunc (~ non) crucieris*"; a másik, a legújabb kutatások alapján valószínűsített: „Morte beate separor a te, *ut dum* nate *sic cruciaris*". A „*hul yg kynzaſſal* / fyom *halallal*" mellékmondat legvalószínűbb értelmezése a rendelkezésre álló források és értelmezések mérlegelése alapján az időhatározói 'amikor így kínzatol . . . halállal'. A *hul* 'hol' kötőszónak (a lat. *ut* szabályosan 'hogy', de a középkori latinban 'hol' is) elsősorban az *ut dum* fordításaként, de a gyakori hely → idő fejlődésnek megfelelően is könnyen lehet időhatározói jelentése. Hasonló fejlődésre l. például *holott;* vö. még a kései ómagyarból CzechK. 46: „Im en magam hozzad vettem. koorwoltomath *hol* esmertem", 62: „O meÿl haznos vrwossag. *hol* betegnek weerod adaad"; stb. Ezek az adatok (főként a másodikként idézett) utalnak a *hol* és a *hogy* bizonyos esetekben való funkcionális felcserélhetőségére is. A régebbi szakirodalomban igen elterjedtek voltak a 'hogy így kínzassál', 'hogy így kínzatol' értelmezések, ezek azonban nem funkcionális, hanem hangtani meggondolások *(hol > holy > hogy)* alapján jöttek létre. Az 'amikor így kínzatol, fiam, halállal' értelmezést némileg zavarhatja a mellékmondat igéjének látszólag indokolatlan felszólító módú alakja *(kynzaſſal)*. Ez feltehetően a latin időhatározói mellékmondatokban általánosan használandó (ha itt nem is okvetlenül szükséges) coniunctivusos alak magyar megfelelőjének alkalmazásával magyarázható (vö. még az *ut dum . . . cruciaris*-szal szemben a másik latin változat: *dummodo . . . crucieris* coniunctivusban álló igealakját is). Mint kevésbé valószínű megfejtési kísérlet megemlítendő még a lat. *dummodo . . . non* + coniunctivus 'csakhogy ne, hacsak nem' kötőszónak megfelelő tagadó feltételes célhatározói értelmezés: 'csakhogy te, fiam, ne kínzassál'.

Az időhatározói mellékmondatok egyéb fajtáinak korai ómagyar kori meglétére vö. JókK. 12: „*valamÿkoron vagyonk egyettlenbe* : fegÿ meg engemet en fogÿattkozaſombol", 39: „*hogÿ yutottakuala ez feleul mondot hegyre* . . . Annakuttanna lelenek ott egÿ kyſded pÿaczott", 98: „*mÿolta kelletek vrnak* . . . akarom tennÿ valamÿ neked kelletendic", 155: „elſem hagya ſonha adeglan *myglen veletekucl ewzuen ez kutbalol ky hoza*"; stb.

Célhatározói mellékmondatok. — A korai ómagyar szövegemlékek közül a HB.-ben és a HBK.-ben fordulnak elő, ott azonban — tartalmi okokból — azonnal nagy számban (12 adat). A mellékmondatok egy része többszintes tagmondategyüttesben szerepel: relatív főmondatként, illetve

másodrendű mellékmondatként is állhat. A főmondatok (az abszolút, felső szintű főmondatok) igen egységesek. Alaptagjuk kivétel nélkül az *imád* ige. A főmondatokban az *imád vkit* ige tárgyaiban kifejezve az egyházi hierarchia alakjai vannak felsorakoztatva. A *kit miért, milyen céllal imád* szabad határozó mellékmondatos kifejtésben újra és újra hozzákapcsolódik — természetesen más-más tartalommal — az említett főmondatokhoz, s ez adja a célhatározói mellékmondatok nagy számát. Egyidejűleg — gondolatritmusukkal — stilisztikai és retorikai célokat is szolgálnak ezek a tagmondategyüttesek: HB.: „Wmagguc uromc ıſten kegılmet eȝ lelıc ert. *hug ıorgoſſun w nekı. eſ kegıggen. eſ bulſcaſſa mend w bunet*" (ugyanahhoz a főmondathoz tartozó három, egymással kapcsolatos viszonyban álló mellékmondat), „Eſ vmagguc ſȝen achſcın marıat. eſ bovdug michael archangelt. eſ mend angelcut. *hug uımaggonoc erette*", „Eſ uımagguc ſȝent peter urot ... *hug ovga mend w bunet*" „Eſ vmagguc mend ſȝentucut. *hug legenec nekí ſeged uromc ſcıne eleut*"; HBK.: omuc

„uımagguc eȝ ſcegın ember lılkı ert ... *hug ur uvt kegılmehel abraam. ỳſaac. ıacob. kebeleben helheȝıe*". A HB. szövegének ritmusosságát tovább fokozza az ilyen szerkesztésmód: Egy főmondat + 3 *és* kötőszóval kapcsolt célhatározói mellékmondat; ezt követően a főmondatban 3 *és* kötőszóval kapcsolt szerkezetes tárgy + egy célhatározói mellékmondat: „Wmagguc uromc ıſten kegılmet eȝ lelıc ert. hug ıorgoſſun w nekı. eſ kegıggen. eſ bulſcaſſa mend w bunet. Eſ vmagguc ſȝen achſcın marıat. eſ bovdug michael archangelt. eſ mend angelcut. hug uımaggonoc erette". A célhatározói mellékmondatok adatainkban utalószó nélküliek, kötőszavuk a *hogy*, és főmondat — mellékmondat sorrendűek. Mint említettük, a célhatározói mellékmondatokat tartalmazó tagmondategyüttesek között többszintesek is vannak. Szerkezetük: abszolút főmondat + mellékmondat = relatív főmondat + mellékmondat(ok): HB.: „Eſ vmagguc mend ſȝentucut. hug legenec nekí ſeged uromc ſcıne eleut. *hug ıſten ỳv uımadſagucmıa bulſaſſa w bunet. Eſ ȝoboducha wt urdung ıldetuıtvl. eſ pucul kınzotvıatwl. eſ vezeſſe wt paradıſū nugulmabelı. eſ oggun nekı munhı uruȝagbele utot. eſ mend ıovben rezet*". A relatív főmondathoz négy, egymással kapcsolatos viszonyban álló mellékmondat tartozik. A központozás és a nagybetűhasználat azt bizonyítja, hogy belőlük az utolsó három (az *Eſ ȝoboducha* kezdetűtől) szét van tagolva a többitől (a grammatikai függés természetesen változatlan). A széttagolás oka lehet, hogy a komplikált, többszintes tagmondategyüttes — főként egy, a hallgató szempontjaira tekintettel levő temetési beszédben — már nehezen bírta volna el az újabb három kapcsolatos mellékmondatot. A nagyobb beszédbeli szünettel, a mellékmondat önálló újrakezdésével azok tartalmának hangsúlyossága is erősödik. Erre pedig a szöveg (még inkább a hangosított szöveg, a beszéd) szerkezetének szüksége lehetett, mivel itt a másodrendű mellékmondatok azok, amelyek ugyanazt a mondanivalót hordozzák, mint a kétszintes tagmondategyütteseknek elsőrendű célhatározói mellékmondatai (ti. azt, hogy mire van szüksége a meghalt ember lelkének a halál után). A másik háromszintes tagmondategyüttest a HBK.-ben omuc

találjuk: „uımagguc eȝ ſcegın ember lılkı ert ... hug ur uvt kegılmehel abraam. ỳſaac. ıacob. kebeleben helheȝıe. *hug bırſagnop ıvtua mend w ſȝentíı eſ unuttei cuzıcun ıov felevl ıochtotnıa ılezıe wt*". A HB.-ben és a HBK.-ben előforduló minden célhatározói mellékmondat igei állítmánya, illetve névszói-igei állítmányának igei része *(legenec ... ſeged)* felszólító módban áll. Ez azzal

függ össze, hogy a célhatározói mellékmondatokban a magyarban a felszólító mód használata tipikus. Megjegyezni pedig azért érdemes e jelenséget, mert a későbbi korszakokból, a kódexekből igen sok latin hatást mutató célhatározói mellékmondat került elő, amelyeknek állítmánya feltételes módban áll.

A KTSz.-nak „*Eſ hug bezzug oznoc [ne]ueſteſſel; feld[e]n menyun eſ* minleſſed [ɔ: miuleſſed] muyun [ɔ: munyun] vol[o] latotuben" tagmondategyütteséről már a tárgyi mellékmondatok között esett szó. Nem zárható ki azonban teljesen a mellékmondatnak célhatározóiként való elemzése sem a következő értelmezés alapján: 'És hogy bezzeg annak nevezzenek a földön és a mennyben is, (ezért) mívlessed ['vitesd végbe'] a mennyei látomást'. A mennyei látomás megidézése a következő mondatban kezdődik: *ſ[ce]nt bulch aſſcu[n]noc vg[o]n ielunel Q[u]i vymad ſagu[t] allata* 'mint ahogyan az imádságot tevő szent bölcs asszonynak is megjelentél'. (Itt a megjelenés ténye hangsúlyozódik.) A fenti két szövegmondat közti viszony nyomatékosító hasonlítónak fogható fel (a problematikát l. a II/2. kötetben, a módhatározói mellékmondatok fejezetében). A nyomatékosító hasonlítás kapcsolatban áll a mellérendeléssel, ezen belül is bizonyos esetekben a magyarázó viszonnyal. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert ha a mellékmondatot tárgyinak elemezzük, akkor a két szövegmondat között magyarázóféle viszony mutatkozik: 'És hogy bezzeg annak neveztessél a földön és a mennyen is, (azt) tegyed mennyei látomásban. (Hiszen) az imádságot tevő szent bölcs asszonynak (is) úgy jelentél meg' (ti. mint boldog anya, szűz Mária stb.). Így a két elemzés is közel kerül egymáshoz.

Okhatározói mellékmondatok. — Valóságos okot (causa) kifejtő mellékmondatot nem találunk a korai szövegemlékekben. A *mert* kötőszó ugyan kétszer is előfordul a szövegekben, szerepe azonban egyik esetben sem kétségtelenül okhatározói. Az ÓMS. adatának: „Sydou myth thez turuentelen / *fyom merth hol byuntelen*" utolsó tagmondata ugyanazt a problematikát hordozza, mint az alanyi mellékmondatoknál tárgyalt *myth thez turuentelen* verssor (l. ott). Feltehetően kérdő névmást kell tehát látnunk a *mert*-ben, s a tagmondat így nem oksági viszonyban áll(na) a *turuentelen*-nel, hanem kérdve-felkiáltó tagmondatként kapcsolatos viszonyban a *myth thez turuentelen* tagmondattal. Bár — mint említettük — grammatikai szempontból egyik megoldásban sincs kivetnivaló.

A másik *mert* kötőszó sem okhatározói, hanem magyarázó viszonyt repre-
evt
zentál a két tömb között: KT.: „Ez oz ỹſten mynt ıı eſmeríuc. quit ſceplev nem ıllethet. *mert* ha ỹſten ev num uolna ... *benne bynut lelhetneync*". A *mert* kötőszónak ez a fajta használata a korai, sőt a kései ómagyar korszak nyelvében is tipikus jelenségnek mondható, mivel valódi magyarázó kötőszó e meglevő és gyakori oksági viszony nyelvi kifejezésére még nem állt a nyelv rendelkezésére. A kései ómagyarban is csak a korszak vége felé alakulnak ki a tipikus magyarázó kötőszók, az *ugyanis* és a *hiszen* (l. II/1). Bár magyarázó mondatok kötőszó nélkül, valamint *és* kötőszóval is kapcsolódhattak (l. II/2), az oksági viszony révén rokon *mert* kötőszó igénybevétele a magyarázó mondatok kapcsolására kézenfekvő lehetett. A *mert* kötőszónak magyarázó mondatokban való alkalmazása azonban mindenképpen azt bizonyítja, hogy e kötőszó eredeti funkciójában, okhatározói mondatok kapcsolására a korai ómagyarban már biztosan használatos volt; vö. JókK. 128: „az ert engemet

valaztott ·/. *mert ez vylagnak bolondyt valaztotta yſten*", 56: „*Mÿert legottan nem engedele* Azert paranczolok neked" : *Quia statim non oboedisti mihi*, ideo ... tibi praecipio. Okhatározói mondatoknak *hogy* kötőszóval való kapcsolására vö. JókK. 80: „*De hogÿ az frater az paranczolatott nehezen telyeſeytÿuala meg* ·/. mend azt nezewk es hallok bel telenek nagÿ felelemuel".

Mód- és állapothatározói mellékmondatok. — Több típusuk is fellelhető szövegeinkben. A módhatározói mellékmondatok legtisztább, már hasonlító jelentéstartalmat is hordozó típusát a KT. adata képviseli: „furiſcte muſnaʒ etetÿ ÿmletí. ug *hug ana ſciluttet*". A *hogy* kötőszó itt, hasonlító módhatározói mellékmondat kapcsolóeszközeként, eredeti vonatkozó határozószói—kötőszói funkciójú, 'ahogyan' jelentésű. Az *úgy* a főmondatban — a központozás ellenére is — a *hogy* kötőszónak elkülönülő, hangsúlyos utalószói korrelatív párja, nem alkot vele összetett kötőszót (illetve kötőszóelőzményt).

Némileg problematikusabb a HB. *Hug eſ tıv latıatuc ſzumtuchel* módhatározói mellékmondatának elemzése. Jóllehet a kötőszóról ugyanaz mondható el itt is, mint az előbbi adatban, a mellékmondatnak a főmondatokhoz való kapcsolata mégis más jellegű. Az adat szövegkörnyezetben: „eſ levn halalnec eſ puculnec feʒe. eſ mend w nemenec. Kıc oʒvc. mıv vogmuc. *Hug eſ tıv latıatuc ſzumtuchel.* ıſa eſ num ıgg ember mulchotıa eʒ vermut. yſa mend oʒchuʒ ıarov vogmuc". A szövegösszefüggésből azonnal kiviláglik, hogy a mellékmondat nem tartalmaz valódi hasonlítást: a mondat elhangzásakor adott szituáció, a nyitott sír látványa feleslegessé is tehette az effajta stilisztikumok használatát. Kívánatos lehetett azonban (retorikai szempontból) a figyelem felkeltésére, illetve megtartására a hallgatók bevonása, a tapasztalataikra való apellálás. Grammatikailag ezek a körülmények jelentkezhetnek ebben a módhatározói nyomatékosan hasonlító, de már — tartalmilag mindenképpen — a modálissá válás útján levő mellékmondatban. A vizsgált mellékmondatnak főmondataihoz való viszonyát tovább lazítja a mindkét főmondatban benne álló *isa* bizonygató szócska (eltekintve most ennek etimológiai, jelentésbeli problémáitól). A szöveg ugyanis a *Hug eſ tıv latıatuc ſzumtuchel* tagmondat kihagyásával is tökéletesen érthető és hiánytalan lenne (ez egyben érv a modálissá, formulaszerűvé válás mellett is). A HB. szigorú logikájú központozása (a *vogmuc. Hug* szövegmondathatárról van itt szó) ugyan kizárja, hogy mellékmondatunkat grammatikailag esetleg az előző szövegmondat *mıv vogmuc* tagmondatához kapcsoljuk, valójában azonban — a fenti megjegyzések alapján is — nyomatékosító, modális szerepéből adódóan tartalmilag odavonható is lenne.

Mint kötőszós hasonlító mellékmondatok a KT.-ben és a KTSz.-ban is találhatók. Közülük a KTSz. hátsó lapjának az adata a problematikusabb: „eſ ana tartia uleben Qui ſc[ilu]t dÿchev ſegut *ment en tudum*[?] *fugadotianoc l[eni] eſ eſmerum* „(ez ſcent) ez nem ygeb germuk hanum yſt[en]". A szövegrész legvalószínűbb értelmezése (amely a benne használt tagolójel tagmondathatár-jelző szerepét sem hagyja figyelmen kívül) körülbelül így adható vissza: 'és az anya tartja ölében, aki dicsőséget szült; amint én tudom, fogadottjának (magzatának) lenni is ismerem: (ez szent) ez nem egyéb gyermek, hanem Isten'. A szövegrész két, egymással kapcsolatos viszonyban álló hasonlító mellékmondatának funkciója ismét nem valódi hasonlítás, hanem csupán a nyomatékosítás: a gyermek (a szent, a megszült dicsőség) isteni állapotát nyomatékosítja két, a szent bölcs asszony szájába adott, szinte közbevetésszerű mellékmondattal. (A *mint*

kötőszó előtt egyébként esetleg szövegmondathatár is elképzelhető, bár erre központozási fogódzónk nincsen.) A két mellékmondat között a szinonim állítmányok használata következtében fokozás is van, s ez még jobban kiemeli a rákövetkező tagmondat, a szigorú értelemben vett főmondat gondolati tartalmát.

Feltehetően igazi modálisnak tekinthető az eredetileg állapothatározói nyomatékosító mellékmondatból itt már formulaszerű közbevetéssé vált KT.-beli

evt

adat: „Ez oz ÿſten *mynt* ıı *eſmerıuc*. quıt ſceplev nem ıllethet". (Az adat részletes tárgyalását l. a II/2. kötetnek a nem mondatrészkifejtő, sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokról szóló fejezetében.)

A mód- és állapothatározói mellékmondatok egyéb típusainak feltehető meglétére a korai ómagyarban vö. JókK. 8: „hogÿ yſtenuel azonkeppen zoluala *mÿkent barat baratÿaual*", 47: „Agÿad eſmeg ennekem *mÿkeppen elezteb*", — illetve JókK. 148—9: „Azert te melto uagÿ zewrnyew halalual *mykeppen gonoz toluaÿ gÿolkos*"; stb.

Fokhatározói mellékmondatok. — A fokhatározói mellékmondatoknak csupán egy típusára van korai ómagyar adatunk: HB.: „Eſ oz gımılſnec wl keſeruv uola vıze. *hug turchucat mıge zocoztıa vola*". A mellékmondat — mint a fokhatározói mellékmondatok egyik nagy része — keletkeztörténeti okokból sajátos — következményes — jelentésárnyalatot hordoz (l. a II/2. kötetben). A mellékmondat főmondati alaptagja melléknév *(keserű)*, amely egyidejűleg a főmondat névszói-igei állítmányának névszói része is. A főmondatban utalószó is áll, az *oly* névmási határozószó, a mellékmondat kötőszava a tartalmatlanná vált *hogy*. A fokhatározói mellékmondatoknak ez a fajtája változatlan formában a kései ómagyarban is tovább él, e mellékmondattípusnak egyéb, korszakunkra is feltehető fajtáira vö. JókK. 10: „mert *vgÿ uala* ewn belewle kÿwl ·/. *hogÿ te bezzedythez* ·/. *mendeneſtewl foguan ſemmÿt nem haÿla*", 14: „es czergete *oly ſyetuen* es *oly ſokka: mÿkent zokatlan*", 67: „zent fferenczнek ſebÿ helÿt *azanneban vakara el hogy az kepnek alataualo mezeÿtÿs el romta*"; stb.

Természetesen vannak olyan szabad határozói mellékmondat-típusok, amelyekre a korai szövegemlékekben nem találunk példát. Ez a hiány azonban — mint már többször szóba került — semmiképpen sem jelenti a típus hiányát a korai ómagyarra nézve, főként akkor nem, ha a korai kódexekből dokumentálni is tudjuk őket: JókK. 21: „Azert *hol ÿluala* ·/. ottan germekek gÿlekezenek hozzaÿa ſokan" (helyhatározói); BécsiK. 18: „*Valamènèzer keđ ǫ iſtènèctǫl mègvaluā ègèbèt bǫıǫltènèc* ... bozzoſagba adattanac" (számhatározói); stb.

A mellékmondatok állománya a korai ómagyar korban

A korai ómagyar kori mellékmondatok állományát a jelzői mellékmondatok kivételével a következő statisztikai táblázatban összegezzük:

	HB.	KT.	KTSz.	ÓMS.
Alanyi		3		
Állítmányi				1
Tárgyi	2	1	1	
Időhatározói	1		2	1
Célhatározói	12			
Oksági viszonyt kifejező		1		
Mód- és állapothatározói	1	1	2	
Fokhatározói	1			
Feltételes		1		
	17	7	5	2

A kétes elemzésű mondatok a valószínűbbnek tűnő kategóriába kerültek.

A korai ómagyar szövegek mellékmondat-állományát emlékenként vizsgálva az alábbi megjegyzéseket tehetjük (a megjegyzések a jelzői mellékmondatok tanulságai nélkül értendők, azokat külön tárgyaljuk):

A HB. mellékmondatai általában a későbbi korokban is meglevő típusokat képviselik, „szabályosak", leszűrődött, jól szerkesztett szöveg mellékmondatainak benyomását keltik. Arra, hogy a HB. eredeti célja a szöveg élőszóval való előadása volt, két mellékmondatban találhatunk támpontot: a *Hug ef tiv latıatuc ſzumtuchel* modálissá váló nyomatékosító hasonlító módhatározói és a főmondatától széttagolt *Ef ʒoboducha wt urdung ıldetuıtvl. ef pucul kınʒotvıatwl* célhatározói mellékmondatokban. A HB.-ben fellelhető alárendelő mondatok viszonylag magas száma (17) nem jelent egyben típusbeli sokféleséget is: célhatározói mellékmondatból 12 adat van a szövegben.

Legérdekesebb a KT.-nek és a KTSz.-nak mellékmondat-állománya. Az emlék hangtörténeti—morfológiai elemzése alapján tudjuk, hogy a szöveg jóval archaikusabb nyelvállapotú, mint az őt befogadó kódex datálása alapján gondolni lehetne, s időben nem sokkal lehet későbbi a HB.-nél. A KT.-nek és a KTSz.-nak mellékmondataiból azonban még a három emlék vonatkozásában is egy „előremutatóan mozgékony" rendszer hámozható ki. Jelenti ez az arányaiban sok alárendelő mondatot, a fejlettnek mondható utalószóhasználatot, főként pedig a továbbfejlődött (illetve devalválódott, de mindenképpen másodlagos), modális felé hajló, illetve azzá vált mellékmondatok nem elhanyagolható számát. Ez az a szövegemlékünk, amelyben a mondatrészkifejtéstől már elszakadt feltételes és hasonlító mellékmondat is megtalálható. Hogy ez a hangtani—morfológiai—szintaktikai diszkrepancia mivel magyarázható, arra csak feltevéseink lehetnek. Az egyik ilyen feltevés, hogy a szöveg alkalmasint közel állhatott az élő nyelvi használathoz. Ezt a megjegyzést elsősorban az emlék műfaji—tartalmi természete alapján lehet megkockáztatni. A KT. és

KTSz. a középkor vallásosságában igen nagy szerepet játszó Mária-tisztelet kedvelt műfajának, egy Marialénak a részei. A Marialék nem igazán liturgikus szövegek, tehát mindenféle szempontból szabadabbak azoknál. A Marialékat tartalmuk egy része is — nyelvileg mindenképpen — a természetes, mindennapi nyelvhasználathoz kötötte (a gyermek szül[et]ése, gondozása, az apaság stb.). A jól ismert tartalom a mondatszerkesztés merevségét, ünnepélyességét is oldhatta, az élőbeszédben használatoshoz közelíthette. Más oldalról a párbeszédes forma (a Szalagok előlapján), illetve a szent bölcs asszony monológja (a Szalagok hátlapján) is ebbe az irányba hathattak.

A legfogósabb feladatot az ÓMS. mellékmondatainak elemzése jelenti, itt van a legtöbb kétes megítélésű adat. Ez valószínűleg elsősorban a szöveg vers voltából adódik, de bizonyos másolási hibák, értelmezési bizonytalanságok is belejátszhatnak.

Irodalom

SIMONYI, Köt. 2: 15—22, 177—8; SZILÁDY: AkÉrt. 1895: 561—80; ZOLNAI: Nyr. 24: 124; KOMONCZY: Nyr. 36: 217—23, 249—57; KLEMM: PannÉvk. 1911—1912: 233—75, 1915—1916: 134—192, NyK. 45: 357—400, TörtMondt. 381—393, 514, 534, 545—9, 550, 595; N. SEBESTYÉN: MNy. 23: 348—53; MÉSZÖLY: NéNy. 5: 149—51, ÓMS. 38—50, ÓmSzöv. passim; G. ECKERDT: MNy. 38: 192—4; PAIS: MNy. 38: 296, 45: 86, 46: 52—3; HEXENDORF: MNy. 45: 85—6; ELEKFI: MNy. 46: 47—50; B. LŐRINCZY, KTSz. 19, 120—2; BERRÁR, TörtMondt. 177, NytudÉrt. 23. sz. 97, 114; BÁRCZI, MNyÉletr. 170—7, 180—1, HB. passim; RÁCZ: NytudÉrt. 39. sz. 96; HAJDÚ, BUNy. 82, UNyA. 166—8, UrSprLit. 263; BENKŐ: ÓstörtTan. 45—51, ÁrpSzöv. 29, 58—60, 273—4, 327, 337, 345—50 és passim; A. MOLNÁR: MNy. 78: 29—38; MARTINKÓ: MNy. 78: 38—47, ÓMS. 84—93, 133—6; HONTI, ChrestOsti. 102—6.

AZ ALÁRENDELŐ MONDATOK: A JELZŐI MELLÉKMONDATOK

Írta: Dömötör Adrienne

Az ősmagyar kor és előzményei

A jelzői mellékmondatok típusai — legalábbis túlnyomórészt — az ősmagyar korban alakulhattak ki. Keletkezési idejüket „felfelé", az ómagyar korra már készen álló rendszerük határolja be, „lefelé" pedig az a körülmény, hogy a kötőszós alárendelő mondatkapcsolatok valószínűleg az ősmagyar kor elején, esetleg az ugor alapnyelvben jelentek meg. Ekkor azonban még háttérben állhattak a mellérendelő, illetve az ennél is függetlenebb, laza mondatkapcsolatok és az igeneves szerkezetek mögött. A jelzői tartalmak igeneves szerkezetbe sűrítése rokon nyelveinkben máig gyakori; például vog. *nēte tūlmantum χumite* 'a nejét rablott férfi' = 'az a férfi, aki elrabolta nejét' (ChrestVog.[2] 71); osztj. Vj. *wat porkimmâ tăγi* 'a szél által hóval behordott hely' = 'az a hely, amelyet a szél hóval behordott' (ChrestOsti. 57); finn *isä-n antama kirja* 'az atya adta könyv' = 'az a könyv, amelyet az atya adott' (TörtMondt. 395). A magyar nyelv is gyakran él hasonló megoldással, s különösen gyakran élt az ómagyar korban (l. 683).

A jelzői mellékmondatok kialakulása

A jelzői mellékmondatok elsődleges típusának, a vonatkozó jelzői mellékmondatoknak a kialakulását a következőképpen képzelhetjük el (példáink — adatok híján — fiktívek, illetve kései ómagyar koriak).

1. A vonatkozó mondatok olyan két mondat kapcsolatából alakultak ki, amelyek közül a kérdő-határozatlan névmással kezdődő, többnyire feltehetően kérdő hanglejtésű, feltételes jellegű mondat állt elöl, ezt követte — lazán kapcsolódva — a másik mondat: 1. *Ki bűnt elkövettek (?) (Azt) megbocsátják;* 2. *Ki bűnt elkövettek (?) (Azt) (a) bűnt megbocsátják.* Az egymásra vonatkozás megerősödésével a mondatok alárendelő mondatkapcsolat tagmondataivá váltak: az elöl állóból — nyomatékvesztéssel — mellékmondat, a hátul állóból főmondat lett (egyes vélemények szerint az elöl álló mondat már a finnugor korban elveszthette önállóságát); a jelzőként álló névmás vonatkozóvá vált, és kötőszói szerepet kapott: 1. *Ki bűnt elkövettek, (azt) megbocsátják;* 2. *Ki bűnt elkövettek, (azt) (a) bűnt megbocsátják.*

Ezzel a szerkesztésmóddal együtt járt, hogy az elöl álló mellékmondatban jelzett szóként ott álljon az a szó (esetünkben a *bűn*), amelyre tulajdonképpen maga a mellékmondat vonatkozik. A hátul álló főmondat leggyakrabban valószínűleg nem tartalmazta ezt a szót, benne csak a mellékmondatra visszautaló

névmás szerepelt, vagy az is hiányzott (1. típus). Ez az elem önmagában állva azonban a főmondat szerkezetének megfelelően más, nem jelzői mellékmondat utalószavának funkcióját viseli, és ezzel párhuzamosan a mondatszerkezet sem jelzői alárendelés, dacára a 2. típussal való szoros rokonságának (hasonlóképpen soroltuk be az ilyen típusú mondatokat akkor is, ha nem tartalmaztak utalószót): HB.: „ẏſa kí nopun emdul oʒ gımılſtwl. halalnec halaláál holʒ". (L. az időhatározói mellékmondatoknál: 734, a további példákat pedig a többi mondatrészkifejtő mellékmondatnál.)

A 2. típusú mondatban a főmondat is tartalmazza azt a szót, amelyre a mellékmondat vonatkozik, s így hozzá mint alaptaghoz a mellékmondat jelzői alárendeltként kapcsolódik. Ez a szerkesztésmód valószínűleg a beszélt nyelvben lehetett gyakori; a korai ómagyar korból egyáltalán nem, a későiből is csak elvétve adatolható: PéldK. 40: „*melÿ tagoknak mÿatta* vetkezet vala *azon tagogba* gevtretÿk vala es"; SándK. 15: „*meñe napon* az ifÿw zóz az vÿaskodaasban vagÿon, mÿnd *anne napon* martel" (mártír); TihK. 343: „Ammel embŏr ezuilagon *ualamel binerŏl* eleǵ penitenciat tart: Iŏuendŏbe oztan iſten *azon binert* nem gŏtri ŏtet" (a példa bonyolultságát a másik kettőzés — *amely ember . . . ŏtet* — okozza).

Az elöl álló mellékmondat szerkezetének ősiségét bizonyíthatja rokon nyelvi elterjedtsége is: vog. *χoti χ̮ätpä porä tārä patəs, tam ūsəs* 'amely ember keresztülbukott a tutajon, az meghalt' (TörtMondt. 471); osztj. É. *madi èu̯i nvmsèn' pitl, si èu̯əl u̯i̯à!* 'amelyik leány neked tetszik, azt a leányt vedd el!' (uo.).

2. A jelzői mellékmondat további (a 2.-on kívüli) típusai többféleképpen alakulhattak ki.

a) A 2. típusú szerkezetben a tagmondatok sorrendje felcserélődött, alkalmazkodva az alárendelő mondatok főmondat + mellékmondat általános rendjéhez: 2.a): *Azt (a) bűnt megbocsátják, ki bűnt elkövettek.* Az utalószó nem feltétlenül szerepel a főmondatban: *(A) bűnt megbocsátják, ki bűnt elkövettek.* A mellékmondat az alaptag után beékelődhet a főmondatba: *(Azt) (a) bűnt, ki bűnt elkövettek, megbocsátják.* Vö. a 2.a) típusra: JókK. 20: „Sok *boʒʒoſagot* kezdenek neky tennÿ: Melÿ *boʒʒoſagokot* frater Bernald . . . ʒenuediuala"; GuaryK. 123: „Embǫr ſemmínemŭ *dolgat* bǫlɪen nē teʒi, ammeł *dolgat* nē ertí".

A vizsgált korszakokban — és a későbbi korokban — az efféle szerkezetek nem feltétlenül a korai szerkesztésmód nyomait őrzik. Az alaptagul álló szó ismétlésként, nyomatékosításként is belekerülhet a mellékmondatba. Ha a vonatkozó mellékmondat messzebbre kerül alaptagjától, az ismétlés a megértést könnyíti; vö. JókK. 89: „eʒ ʒengen [ɔ: ʒegen] *nepp* es alaʒatos: kyt yſtennek fya kere ew attyatol: kÿ *neprewl* yſtennek fya ewn maga m[o]da ewangelıumban".

A 2.a) típusú mondatrend lehetővé tette, hogy az alaptagul álló szó — mivel az elöl álló főmondatban már megneveztük — elmaradjon a mellékmondatból: 2.b): *(Azt) (a) bűnt megbocsátják, kit elkövettek.* A mellékmondat az alaptag után beékelődhet a főmondatba: *(Azt) (a) bűnt, kit elkövettek, megbocsátják.*

Már a korai ómagyar kortól — legalábbis az írásbeliségben — a 2.b) típus a legáltalánosabb szerkesztésmód. A latin mintának is ez felel meg, amely így elősegíthette terjedését. Korai ómagyar kori szövegeinkben kizárólag a főmondat + mellékmondat sorrend fordul elő. Legkorábbi példáiból: HBK.: „uımagomuc
guc eʒ ſcegın ember lılkı ert. kıt vr eʒ nopun eʒ homuſ vılag tımnucebelevl

evt
mente"; KT.: „Tudýuc latıuc ⟨le⟩ ||ſcuȝ leannac quı vleben tart chudaltus fıot"; KTSz.: „ſ[ce]nt bulch aſſcu[n]noc vg[o]n ielunel Q[u]i vymad ſagu[t] allata".

b) Keletkezhetett jelzői mellékmondat egyéb vonatkozó szerkezetből is, a főmondatnak jelzős szerkezettel való megtoldásával, majd szintén a mondatcsere lehetőségével: 3. *Ki korán kel, aranyat lel.* → *Ki korán kel, az (az) ember aranyat lel.* ~ *Az [az] ember aranyat lel, ki korán kel.* ~ *Az (az) ember, ki korán kel, aranyat lel.*

c) Esetleg az 1. típusú szerkezetből is vezethetett út a jelzői mellékmondatokhoz: szócserével és a tagmondat határának eltolódásával, majd a tagmondatok fölcserélésének lehetőségével: 1.a): *Kit elkövettek bűnt, megbocsátják.* → *Kit elkövettek, (a) bűnt megbocsátják.* ~ *(A) bűnt megbocsátják, kit elkövettek.* ~ *(A) bűnt, kit elkövettek, megbocsátják.*

A korai ómagyar kor

A jelzői mellékmondatok állománya

1. A jelzői mellékmondatok kései ómagyar kori r e n d s z e r e alapján — mely nagyrészt már a JókK.-ből is adatolható — feltehetjük, hogy a kategóriák fő vonalai már a korai ómagyar korra készen álltak. A korai ómagyar korból adatolható jelzői mellékmondatok azonban nem mutatnak túl változatos képet. A csekély számú adat mind vonatkozó, tehát részleges tartalomadó, sajátos jelentéstartalom nélküli minőségjelzői mellékmondat; nagyobb részük nem korlátozó jelentésű, utalószó nélküli (tehát az értelmező jelzővel érintkező) mondatszerkezet.

A jelzői mellékmondatok aránya nagyobb, mint a többi alárendelő mondaté (15 adat). Megoszlásuk a nyelvemlékek között a következő: HB.: 1, HBK.: 2, KT.: 3, KTSz.: 7, ÓMS.: 2. A HBK., a KT. és a KTSz. egy-egy mondatában a főmondatnak több, egymással mellérendelt viszonyban álló jelzői mellékmondata van: HBK.: „uımaggue omuc eȝ ſcegın ember lılki ert. *kıt vr eȝ nopun eȝ homuſ vılag tımnucebelevl mente. kınec eȝ nopun teſtet tumetívc*". (A két mellékmondat két különböző alaptagra vonatkozhat: az első a *lélek*-re, a második az *ember*-re, bár a latin szöveg ezt az értelmezést nem támogatja; l. még: 602.) A KT.-ben és a KTSz.-ban a mellékmondatok egy-egy közös alaptagra (a *leány*-ra, illetve a *szolgá*-ra) vonatkoznak: KT.: „Tudýuc latıuc evt ⟨le⟩ ||ſcuȝ leannac *quı vleben tart chudaltus fıot. furıſcte muſua. etetý ỳmletı*"; KTSz.: „leg {? leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam. *qui [e]n cuetſegum [vi]felheſſe angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhaſ[[a] [men]ecnec eget mege turhe[[ſe] nazaret [v]araſat mege lel[he]ſſe*". Az a tény, hogy a korai nyelvemlékek közül a KT. és KTSz. jelzői mellékmondatokban a leggazdagabb, szépen beleilleszkedik a többi alárendelő mondat megoszlásából kirajzolódó képbe (l. 740).

2. Az a l a p t a g o k minden modatban főnevek, azon belül egyedi nevek. Ezek nagyrészt konkrét (és emberre vonatkozó) köz- vagy tulajdonnevek (illet-

ve tulajdonnévszerű megnevezések): *anya, leány, szolga, Szent Péter, Isten* stb.; kisebb részben elvont főnevek: *csoda, születés, bútőr* stb.: KTSz.: „eſ *ana* tartia uleben Qui ſc[ilu]t dýchev ſegut"; HB.: „Eſ uımagguc *ſzent peter urot.* kınec odut hotolm ovdonıa. eſ ketnıe"; KTSz.: „Ez levn vy ignec. *chud[aia]* [q]ui mia vrduguc ſcurnevlen[ec]". Az alaptagok a főmondatban bármely főnévi mondatrész szerepét betölthetik.

Olykor (2 korai ómagyar kori példa) főnévi mutató névmások kapcsolódnak az alaptaghoz, melyeknek jelzői, azaz utalószói és névelői funkciója ekkor még meglehetősen differenciálatlan. Ha azonban bizonyos szempontok alapján névelő-előzménynek tekintjük őket, akkor is fenn kell tartanunk a lehetőséget, hogy e korban még egyúttal jelzői szerepet is viselnek, tehát mindenképpen elemezhetők utalószónak: ÓMS.: „en erzem *ez* buthuruth / kyt nıha egyre"; KT.: „Ez *oz* ÿſten mynt ıı eſmeríuc quıt ſceplev nem ıllethet". A HBK. fentebb idézett (*uımagguc ez ſcegın ember lılkı ert* főmondatú) szerkezetében több dolog is ellene szól, hogy az *ez* névmást utalószónak tekintsük. A szövegnek igen erős szituációhoz kötöttsége, gyakori mutató névmásai azt sugallják, hogy a kérdéses elem ugyanúgy a tágan értelmezett külső kontextus felé mutat, tehát ugyanúgy deiktikus, mint a környezetében álló többi névmás. Ezt a feltevést a mondat felépítése is támogatja. Ha az alaptag előtt álló mutató névmás utalószó volna (amennyiben a *ſcegın ember* egyáltalán alaptagnak vehető, l. az előző fejezetrészbeli megjegyzést), akkor a hozzá tartozó mellékmondat szorosan követné, itt azonban a másik alaptag és mellékmondata meglehetősen eltávolítja őket egymástól.

Melléknévi mutató névmási utalószóra legkorábbról a JókK.-ből van adatunk: 18: „ÿewuek *ÿl ſylnemew* herrewl holot lakozÿk zent fferenc".

3. A k ö t ő s z ó a korai ómagyar kori adatok mindegyikében az előtag nélküli *ki* vonatkozó névmás: HB.: „Eſ uımagguc ſzent peter urot. *kınec* odut hotolm ovdonıa. eſ ketnıe"; KTSz.: „eſ ana tartia uleben *Qui* ſc[ilu]t dýchev ſegut"; ÓMS.: „eggedum ıllen / maraggun urodum / *kyth* wylag felleyn". A JókK.-ből a vonatkozó névmások közül a *ki* mellett nagy számban adatolható a *mely* is: 4: „hogÿ elreÿtene ÿſtenek malaſtÿat *mellet* valluala"; (értelmező jelzői mellékmondatban:) 31—2: „mÿd Vagÿon *mellyett* yſtentewl nem vewteluolna". A JókK.-ben elöl álló mellékmondatban a *vala* előtagos forma is előfordul, például a következő értelmező jelzői mellékmondatban: 35: „mert *valakÿ* magat alaztattya menden felmagazatÿk".

4. A korai ómagyar korból adatolható jelzői mellékmondatot tartalmazó mondatok tagmondatainak s o r r e n d j e minden esetben főmondat + mellékmondat (l. az eddigi példákat).

Irodalom

Klemm: PannÉvk. 1911—1912: 219—21, 233, 275—84, 1915—1916: 134—7, 173—92, NyK. 45: 357—62, 394—400, TörtMondt. 393—404, 463—78; Berrár, TörtMondt. 163, MNyT. 393, 467—8, 473—4; Bárczi, MNyÉletr. 175, 176—7; Hajdú, BUNy. 82, UNyA. 168; Kálmán, ChrestVog.² 70—1; Honti, ChrestOsti. 57.

A MELLÉRENDELŐ MONDATOK

Írta: PAPP ZSUZSANNA

Az ősmagyar kor és előzményei

Az uráli alapnyelv korában már voltak mellérendelő mondatkapcsolatok. Az összetett mondatoknak ezek a legkezdetlegesebb formái.

A mellérendelés típusát az egymás mellé tett mondatok értelme határozta meg. Ez a fajta mondatkapcsolódás ősi paralelizmuson alapul — ez a szószerkezetekre is vonatkozik —, s a kötőszó nélküli kifejezésmód jellemző rá. Az ősibb állapotnak tekinthető jelöletlenség feltevését a rokon nyelvi példák is támogatják: szam. jur. *ńiśew χāś, ńeƀew χāś, ńāw χāś* 'apám meghalt, anyám meghalt, testvérem meghalt' (UNyA. 168); osztj. É. *q̓ńχem pqsan* (vagy *pqzan) ōpsəs, šqj jèśti pitsamən* 'a néném asztalt terített (tkp. ült), teát kezdtünk inni' (NytudÉrt. 31. sz. 39).

E korból származó, a többi finnugor nyelvvel közös magyar kötőszókat nem tudunk kimutatni. A rokon nyelvekben ezek egymástól függetlenül járták a kialakulás útját. Belső fejlődéssel; l. osztj. É. *sōra aj ӯχ̄l mēnèməsəm pa āpśem ōpsəlcsəm* 'gyorsan megragadtam a kis szánt, és az öcsémet ráültettem' (NytudÉrt. 31. sz. 38), vagy idegenből, főképp az oroszból való átvétellel keletkeztek; l. osztj. Vj. *tātəγ jĕlmən i mĕnləmən* 'elkészülünk és elindulunk', *mä čimə̑l iskələm, no ťu pirnə̑ istä lōkkələm* 'sírtam egy keveset, de aztán abbahagytam' (ChrestOsti. 85).

A bonyolultabb mondattani viszonyok azonban idővel megkívánták, hogy saját kifejezőeszközeik legyenek. A mellérendelés főbb kötőszavai (a *de, ës* 'is', 'és' stb.) a magyar nyelv külön életében alakultak ki az ősmagyar kor folyamán fokozatos fejlődéssel.

A korai ómagyar kor

A korai ómagyar kor rendelkezésünkre álló szövegeiben a mellérendelő mondatfajtáknak csaknem valamennyi típusa megtalálható (l. 425—7). Azok a grammatikai kifejezőeszközök viszont, amelyek ezeket a viszonyokat jelölik is, még nem fejlődtek ki teljes egészükben. Meglehettek ugyan, de csak későbbről adatolhatók. A kódexirodalom írott nyelvében ugyanis a nyelvtani kifejezőeszközöknek olyan bő, ugyanakkor egyre gazdagodó tárháza mutatható be, amely föltételezi némelyiknek már a korai ómagyar korbeli — vagy mint az imént említettük, esetleg még korábbi — meglétét, használatát.

Árpád-kori szövegemlékeinkben megfigyelhető a mondatszerkezetek viszonylagos rövidsége és egyszerűsége, amelyet a kapcsolatos mellérendeléseknek

és az ellentétes viszonyú tagmondatoknak a túlnyomó többsége okoz. Emlékeink közül a HB., HBK. állhatott legközelebb a korabeli beszélt nyelvi szövegformáláshoz, de persze magán viseli az írott nyelvi szövegalkotás jellemző jegyeit is, ezért nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy akkor a magyar nyelvű írásbeliségre még nem volt olyan nagy hatással a latin nyelv bonyolult mondatszerkesztése. Ez majd a kódexirodalom szövegformálásában tükröződik erősen.

A kapcsolatos viszony

Az egyszerű kapcsolatos viszony. — A mellérendelő összetett mondatok, így az egyszerű kapcsolatosok is, eredetileg kötőszó nélkül iek lehettek. Ilyenkor a tagmondatok tartalmából lehet következtetni a köztük lévő viszonyra. Ez az ősibb állapotot őrző mondatszerkesztési mód szépen tükröződik az ÓMS. nyelvében (9 adat). Itt a mondanivalóhoz rugalmasan alkalmazkodnak a szövegszerkesztési—stiláris eljárások. A verses formán belül a kötőszó nélküli kapcsolatos mondatok sodró lendületével halad előre a mondanivaló, emelkedik az érzelem hőfoka: „ſyrou anıath thekunched buabeleul kynıuhhad", „Scemem kunuel arad en ıunhum buol farad / the werud hullothya en ıūhum olelothya" stb.

Idevonható lenne az ÓMS.-nak egy adata, ha mellérendelő, kérdő, kötőszó nélküli mondatnak értékeljük: „Sydou myth thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen". Egy másik magyarázat a kijelentő, okhatározói alárendelő mondatösszetételt engedi meg. Sőt az az értékelés is számba vehető, hogy a tagmondatok magyarázó viszonyúak. (L. 750.)

Jelöletlen mellérendelő kapcsolatos viszonyú összetett mondatok alsóbb szinten a HBK.-ből és a KTSz.-ból is bemutathatók (1, illetve 4 adat):

omuc

„uımaggục ez ſcegın ember lılkı ert. kıt vr ez nopun ez homuſ vılag tımnucebelevl mente. kınec ez nopun teſtet tumetívc"; ill. „leg { ?leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam. qui [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhaſ[ſa] [men]ecnec eget mege turhe[ſſe] nazaret [v]araſat mege lel-[he]ſſe" stb.

Már legrégibb szövegemlékünkben van kapcsolatos kötőszónk, az *ës* (> *és*). A HB.-ben az egyszerű kapcsolatos viszonyú tagmondatok között (összesen 6 adat) öt összetett mondatban található *és* kötőszó; a tagmondatok tartalmában időbeli rákövetkezés figyelhető meg: „Menyı mılоſtben terumteve eleve mív ıſemucut adamut. *ef* odutta vola nekı paradıſumut hazóá"; KTSz.: „tamag Gabr[iel] *ef* cuetſegem [t]e vifelled"; stb. A kötőszó ismétlődése kiemeli a tagmondatok összetartozását és a párhuzamos mondatszerkesztést: HB.: „Eſ zoboducha wt urdung ıldetuıtvl. eſ pucul kınzotvıatwl. *ef* vezeſſe wt paradıſū nugulmabelı. *ef* oggun nekı munhı uruzagbele utot" stb.

A hozzátoldó kapcsolatos viszony. — Erre a KTSz.-ban találunk példát: a tagmondatok között kötőszó nélkül, az *is* kötőszó a hozzátoldó értelmű második tagmondatban van: „ment en tudum! fugadotianoc l[eni] *ef* eſmerum". (L. ennek a típusnak a meglétét a szerkezeteknél: KTSz.: *feld[e]n menyun ef.*)

A vizsgált korszakból nem adatolható egyéb kapcsolatos mondatfajtákra a JókK. nyelvéből hozhatunk példákat. Szabatos használatuk és meg-

gyökerezett voltuk alapján föltehető, hogy az alábbi mellérendelésfajták megvoltak már a korai korszakban is, így például az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos: 62: „*nemczac* eletiben tewt ſok es cʒudalatoſſ vÿgaſagokot Γ *De* halala vtan *es*" (a HB.-ben mondatrészek között előfordul ez a viszony, megléte tehát igazolható a korai korszakból: „*Num heon muga nec. ge* mend w *fouanec* halalut evec"); — az összefoglaló, illetve megosztó kapcsolatos: 16: „Te hat ʒent ferenc *fem* magat valta aʒ heÿlbelewl *fem* arcʒaÿat le nem haÿta menbewl", illetve 106: „*nekyk* ['némelyek'] ew kewʒewlewk ʒerʒetbe menenek *Nekyk* ['némelyek'] kegyeglen meg gyouonak bewnewkewt" (a tagmondatok között a megosztás mellett szembeállítás is érezhető); — fokozó kapcsolatos: 35: „Eʒ keppen yrgalmaʒ neked yſten *Sewt* nagÿ malaſtott veʒ te yduezeÿtedtewl".

Az ellentétes viszony

Az ellentétes mellérendelés mindhárom típusa dokumentálható a vizsgált kor szövegeiből. Az ellentétnek erősebb vagy gyöngébb fokai, árnyalatai vannak. Ezeknek a kifejezőeszközei azonban még nem vonultathatók föl teljes számban. Néhányuk a következő korszak elején is még csak a kialakulás állapotában ragadható meg.

A szembeállító ellentétes viszony. — Az ellentétes tartalmú tagmondatok eredeti kötőszó nélküli kapcsolódását a magas művészi fokon megalkotott ÓMS.-ból lehet bemutatni (3 adat). Rímelési és ritmikai okok miatt a verses nyelvben általánosabb az aszindeton, mint a prózában. Az egymással szembeállított gondolatoknak, érzelmeknek stiláris szempontból ez igen hatásos grammatikai kifejezési formája: „Volek ſyrolm thudothlon ſyrolmol ſepedyk", „Wegh halal engumet / eggedum ıllen", „Keguggethuk fyomnok / ne leg / kegulm mogomnok".

Kötőszóval kapcsolódó szembeállító ellentétes tagmondatokra nincs adatunk, az ellentétes *de* kötőszó ugyan már adatolható e korszakból ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos viszonyú szerkezetben, tagmondatok között viszont megszorító értelemben (l. ott). Megjegyzendő, hogy a következő korszaknak időben legközelebb álló nyelvemlékében, a JókK.-ben is legtöbbször megszorító értékű a *de* kötőszó (eredetét l. 486, 489).

A kizáró (ellentmondó) ellentétes viszony. — A kései ómagyar kor adatai alapján az ilyen összetett mondatok között a *nem — de* kötőszói szerkezet az általános. Vö. JókK. 31: „*nem* mÿeÿnk *De* ÿſtenne"; MünchK. 87ra: „mendèn ki hiʒèn 9 bèle èl*ne* vèʒien *de* valſa aʒ 9ɔ9c élètet". Minden bizonnyal megvolt már a vizsgált korszakban is kizáró ellentétes tagmondatok között, azonban nincs rá adatunk.

A *de* kötőszóelemet a XVI. századtól kezdi fölváltani, sőt kiszorítani a *hanem* ebből a szerepből, s attól fogva a *nem — hanem* kötőszói szerkezet a kizáró ellentétes viszony tipikus kifejezőeszköze lesz. Erre vonatkozóan bővebben l. a II/2. kötetben a mellérendelő mondatokról szóló fejezetnek ide vonatkozó részét.

A megkülönböztető ellentétes viszony már adatolható a KTSz.-ból, s a *hanem* ebben a szerepben már használatos: „eʒ *nem ygeb* germuk *hanum* yſt[en]". A *hanem*-mel tehát csak akkor éltek, ha az első tagmondatban a

tagadó-, illetve tiltószó után az *egyéb, senki, semmi, más, több* stb. szavak valamelyike előfordult; vö. GuaryK. 31: „Mit mongac *tobbet* [tkp. 'nem mondhatok többet'] te rolad *hanē ɀac* azt hog . . ."; LobkK. 335: „*semit egebet nem* akarok zeretnem *ha nem* ewtet"; BodK. 7: „*senki* oda *nem* mehetne [tkp. *másképp, mással*], *ha nem ćak* alazatossaggal"; stb. Ezek fejezték ki a *hanem* kötőszónak a megkülönböztető értelmét. Itt még érezhető, hogy a *hanem* kötőszós mondat tagadó feltételes mellékmondat volt eredetileg, majd főmondattá vált. A későbbi korszak nyelvi adataiban is érezhető még az átmenet az eredetibb feltételesség és az ellentétes használat között; vö. BirkK. 1a: „*ſenki egebet ne* mielkeggek *hanem* azt az mere alkottak" (a mondatnak *azt az* részlete utólagos betoldás).

A megszorító utótagú ellentétes mondatok. — A megszorító típusú ellentétes viszonyú tagmondatok tartalma mindenképpen differenciáltabb gondolkodásmódot, bonyolultabb tartalmi összefüggést tükröz, mint az egyszerű kapcsolatosé vagy akár a szembeállító ellentétes típusé.

Az ilyen mondatok is eredetileg kötőszó nélkül álltak. Ennek nyomait őrzik a következő példák: KT.: „ſcuz lean. fiot ſciulheſſen. ſcuz ſegnec tukere. tiſtan maradhaſſun"; ÓMS.: „Vh nequem en fyon ezes mezuul Scegenul ſcepſegud" (2 adat).

A valószínűleg legrégibb ellentétes kötőszó, a *de* pedig már a HB.-ben megtalálható a megszorítás kifejezésére: „Hadlaua choltat terumteve iſtentvl. *ge* feledeve". Ide vonható az ÓMS.-ból való nehezen értelmezhető mondat is: „Tuled ualmun [!] *de* num ualallal".

A *de* kötőszónak megszorító értelmű használata még a JókK.-ben is gyakoribb, mint a szembeállító ellentétesé: 11: „kez vagÿok attÿam engedelmeſſeget tennÿ: *de* czak te es ygerÿ azogban engedelmeſſegett kÿket mondandoc".

A választó viszony

A választó mondatoknak csak egyik típusa dokumentálható, a kirekesztő, amely a latin *aut* kötőszós mondatoknak felel meg.

Kifejezőeszközeiben az egész nyelvtörténet folyamán nincs túl nagy változatosság: a korszak anyagában a létigéből fejlődött egyszerű *avagy* kötőszó szerepel: ÓMS.: „Keguggethuk fyomnok / ne leg / kegulm mogomnok / *owog* halal kynaal / anyath ezes fyaal / egembelu ullyetuk" (a választó tagmondatok tartalma szemben áll egymással, hiszen két különböző lehetőség közül kell választani). A kötőszónak páros használata és *vagy* alakú előfordulása majd a következő korszakból mutatható be, ugyancsak a kései ómagyar kortól van adatunk az *akár — akár* kötőszós választó viszonyú tagmondatokra is, amelyek megengedő alárendeltjei közös főmondatuknak.

Bár a megengedő (a latin *vel* kötőszósnak megfelelő) választásra adataink nincsenek e korból, létezését mégis feltehetjük; vö. JókK. 100: „ha bodog fferencz terdre le haÿlana *auagÿ* kezed menbe fel emelne *auagÿ* kegÿege hagyapna *auagÿ* hurutna *auagÿ* fohazkodnak".

A következtető utótagú mondatok

A következtető mondatok egy része olyan kapcsolatos mondatokból fejlődött, amelyek időben egymás után következő történést fejeztek ki. Ezek között

olykor az ok és következmény viszonya is fennáll. Az ilyen bonyolultabb tartalmi viszonyok is jelöletlenek voltak kezdetben.

Következtető viszony jelöletlenül a HB. szövegmondatai között fedezhető föl. (Erre l. 757.)

A következtető viszony saját kötőszavai a kései ómagyar korból dokumentálhatók, illetve ott követhető nyomon kialakulásuk.

A kapcsolatos *és* kötőszó azonban igen könnyen bekerült a bonyolultabb tartalmi viszonyban álló tagmondatok közé; vö. a kódexirodalombeli igen gyakori használatával, főként az ellentétes és a következtető viszonyt kifejező összetett mondatokban, amelyeknél a héber és a görög mondatszerkesztésnek a latinon át érvényesülő hatásával is számolni kell.

Korszakunkból az egyetlen *és* kötőszós következtető értelmű összetett mondat a HB.-ből való: „Horoguvec iſten. *eſ* veteve wt ez muncaſ vilagbele". Megjegyzendő azonban, hogy a kétségtelenül meglévő ok—okozati összefüggés mellett a domináló időbeli rákövetkezés mozzanata miatt akár egyszerű kapcsolatos mellérendelésnek is értékelhető a HB. szövegrészlete.

A magyarázó utótagú mondatok

A magyarázó mondatok okadó típusára a korszakból két adatunk van.

Egyik a KT.-ből való: „Ez oz ÿſten mynt u eſmeríuc evt quit ſceplev nem illethet. *mert* ha ÿſten ev num uolna . . . benne bynut lelhetneync". Ez magyarázó jellegű feltételes mondat az okhatározói *mert* kötőszóval jelölve.

Másik adatunk az ÓMS. következő mondata: „Sydou myth thez turuentelen / fyom *merth* hol byuntelen". Mint láttuk, lehet olyan magyarázat is, mely szerint ez kijelentő mondat. Ez esetben a tagmondatok közötti okozat—ok viszony és az utótag explicatív jellege miatt az okhatározói alárendelésen kívül esetleg magyarázó mellérendelésnek is felfogható a mondat (erre l. még 747, illetve 592 és 737).

A magyarázó mellérendelés saját kifejezőeszközei majd csak a nyelvemlékekben gazdag kései ómagyarban kezdenek az írásbeliségben megjelenni a tagmondatok közötti helyzetben, azok tartalmának besugárzásával alakulnak ki módosítószókból és devalválódott főmondatból: JordK. 348: „ÿewel velŵnk, *hÿzem* ÿob hogÿ egÿ nemzethnek Izraelben legÿ attÿa"; 1527 k.: „kÿrewl ÿmar nem ÿllik nekem k. ÿrnom, *ŵghen es* nem hÿnned ha ÿrnam" (MNy. 37: 206).

A magyarázó mellérendelés kifejtő típusára kötőszó nélküli tagmondatokból álló mondatösszetételeket lehet bemutatni.

Lazán kapcsolódó kifejtő magyarázó mellérendelésnek értékelhető az ÓMS.-ból való kötőszó nélküli mondatösszetétel: „O ygoz ſymeonnok bezzeg ſcouuo ere en erzem ez buthuruth / kyt niha egyre".

A KTSz.-ban is szép példáját találjuk az ilyen kifejtő magyarázó mellérendelésnek: „eſ ana tartia uleben Qui ſc[ilu]t dÿchev ſegut ment en tudum? fugadotianoc l[eni] eſ eſmerum „(ez ſcent) ez nem ygeb germuk hanum yſt[en]". Tagmondatok sora előzi meg az idézetteken kívül is, a fokozás stilisztikai hatásával élve *(fiot, chudat, dÿchev ſegut, ſcent)* a fő gondolatot hordozó mondatösszetételt, amely kötőszó nélkül kapcsolódik az előzményekhez.

A HB.-ből is bemutatható — egy bizonytalan adattal — a kifejtő magyarázó mellérendelésnek egy hasonló típusa: „iſa eſ num igg ember mulchotia ez

vermut. yſa mend oʒchuʒ ıarov vogmuc". A szóban forgó összetett mondatban a kétségtelenül meglévő okozati—oki összefüggésre semmiféle grammatikai kifejezőeszköz nem utal, bár az *isa* 'bizony, valóban, íme' erősítheti a kifejtő magyarázó értelmezést. A tagmondatok valójában ugyanazt a jelentéstartalmat hordozzák, csak az explicatív jellegű utótag más szavakkal fejti ki, magyarázza az előtagot. A kifejtő magyarázó *vagyis* kötőszó kapcsolhatná össze a tagmondatokat. — Nem vethető el talán a legkézenfekvőbb értékelés sem, tudniillik hogy tagadó és állító, lazán kapcsolódó egyszerű kapcsolatos viszonyúak a tagmondatok.

Irodalom

SIMONYI, Köt. 1: 5—266, 3: 179—81, 202—3, 237—9; ERDÉLYI: NyK. 26: 280—309, 27: 273—306; BEKE: NyK. 41: 11, 32; KLEMM: NyK. 45: 357—62, MNy. 18: 16—7, TörtMondt. 405—53; KERTÉSZ: Nyr. 52: 49, 54: 107—8; CSŰRY: MNy. 22: 170—3; HORVÁTH, IrMűvKezd. 83—93; PAIS: MNy. 38: 159—62, 45: 86, 46: 52—3, 47: 140; MÉSZÖLY, ÓMS. 60—1, 74 és passim; HEXENDORF: MNy. 45: 85—6; ELEKFI: MNy. 46: 47—50; B. LŐRINCZY, KTSz. 120—1; BERRÁR, TörtMondt. 141—9, MNyT. 391—5, 455—7, 461—7; RADANOVICS: NytudÉrt. 31. sz. 38, 39; HAJDÚ, FgrNNy. 123 és passim, BUNy. 80—3, 94—6, UNyA. 168—9; PÁSZTÓ: MNy. 62: 188—94; BÁRCZI: MNyT. 503—23, HB. passim; BENKŐ, ÁrpSzöv. 54—62, 360—81 és passim; HONTI, ChrestOsti. 85; A. MOLNÁR: MNy. 82: 162—90; MARTINKÓ, ÓMS. passim; LAKÓ, FgrMond. 36.

SZÖVEGGRAMMATIKA

LEGKORÁBBI EMLÉKEINK SZÖVEGGRAMMATIKÁJA

Írta: PAPP ZSUZSANNA

Bevezető megjegyzések

A korai ómagyar korszak nyelvemlékeinek szövegtani vizsgálata több szempontból is gondot okoz. Az emlékcsoport, összevetve a kései ómagyar kor bő nyelvemlékanyagával, kis terjedelmű. A HB., a HBK. és az ÓMS. szövege összefüggő, bár az ÓMS.-ban a *byuntelen* és a *fugwa* között másolási hibából szövegkihagyás történhetett, amely inkább ritmikai törést okoz, kevésbé gondolatit.

A KT.-nek és KTSz.-nak nemcsak a töredékessége okoz problémát, hanem szövegeinek egymáshoz való viszonya is. Ezeknek legvalószínűbb sorrendje: a Szalagok előlapja, a Szalagok hátlapja, a Töredék.

Az említett okok miatt a KT. és a KTSz. szövegtani elemzése nem terjedhet ki a teljes egészre, csak egyes összefüggő, értelmes szövegegységekre, amelyek műfaji, stiláris szempontból változatos képet mutatnak: az angyali üdvözlet előkészületei, az Úr utasításai Gábriel arkangyal számára párbeszédes formában; a szent bölcs asszony (Szibilla?) monológja; a szűzanyaság misztériumán való elmélkedő rész egyenes idézet formájában. A GyS.-at distinctio jellege miatt (prédikációvázlat) nem vizsgálhatjuk az alábbi szempontok szerint, viszont a sorok mindegyikében feltűnő ritmika, a rímek s egyéb, a szövegkoherenciát erősítő stíluseszközök szép száma miatt a ritmikai kohéziónál szót ejtünk erről a nyelvemlékről.

A vers és a (ritmikus) próza műfaját ölelik fel az emlékek. Szövegeinket — keletkezési korukat tekintve — a XII. század utolsó negyede és a XIII. század utolsó harmada közé tehetjük.

A viszonylag rövid időszakasz, valamint az emlékek kis száma, amelyek többféle műfajnak egyes reprezentánsai, — mindez kevés fogódzót nyújt a mélyreható, átfogó szövegtani vizsgálódásokhoz. Elemzésünkkel a szinkrón leírással együtt így nem ragadhatjuk meg igazából a diakrón fejlődési mozzanatokat.

A kései ómagyar kor nyelvállapotának visszavetítésével, illetőleg majdan a két korszak nyelvi anyagának az összehasonlításával bizonyos jelenségek folytonossága miatt azonban meghúzhatjuk a diakrón ívet a két korszak között. Nem az egyes emlékek elemzése volt a cél, mégis olykor egyes emlékek tüzetesebb vizsgálatára helyezünk nagyobb súlyt, mert ennek a korszaknak a nyelviségére így tehetünk általános megállapításokat; persze anélkül, hogy általánosítanánk, hiszen ilyen kevés emlék és műfaj ezt nem teszi lehetővé. A statisztikai adatok összevetése is hasznos tanulságokkal szolgál.

E szakrális szövegemlékeink — mint volt róla szó — kronológiailag eléggé

erősen elkülönülnek a kései ómagyar kor emlékeitől. Köztük ugyanis egy viszonylag hosszú időszak húzódik, amelyben talán lappanganak eddig még fel nem kutatott nyelvemlékek. De elválasztja őket a kódexirodalomtól az is, hogy bár korai emlékeinknek is vannak feltehető latin mintáik, ez az írásbeliség még nem függ olyan erősen a latintól. Egyes emlékek reminiszcencia-jellegűek, illetőleg kompilációnak tűnnek, tehát esetleg több latin előzményszöveggel is számolhatunk. (Ez általában a kései ómagyar korra vonatkozóan is érvényes.) Ennek megfelelően az egyéni nyelvi törekvések is nagyobb szerephez jutnak, nem beszélve arról, hogy az élőbeszéd jegyei nagymértékben megmutatkoznak emlékeinkben.

A fejezet a szövegmondatok közötti viszonyításoknak grammatikai eszközeivel foglalkozik. Ez alól csak annyiban tettünk kivételt, hogy az anaforikus és korreferens elemek előfordulását nemcsak a szövegmondatok között, hanem a szövegmondatokon belül is vizsgáltuk. Ez azért szükséges, mert a kétfajta előfordulás számszerűség tekintetében összefügg egymással. Erre az érintett fejezetek elején is felhívjuk a figyelmet.

A szövegmondatokat | jellel választottuk el egymástól. Az antecedenst pedig ritkított kurzív betűkkel jelöltük.

A szövegmondatok összekapcsolása

A szövegmondatok leggyakoribb kapcsolódási formái

Az összefüggő tartalmú, mondanivalójú szövegrészeknek, eseménysoroknak az összefűzésekor gyakran nincs kötőszó. Másképp mondva: a gondolati összefüggés nem mindig fejeződik ki grammatikai eszközökkel. Az ilyen módon összekapcsolódó (úgynevezett folytatásos) szövegmondatok között kapcsolatos, ellentétes, oksági stb. viszony lehet, tehát a *Ø* kötőszó mint szimbólum az ilyen mondatok között szokásos kötőszók helyett „van jelen". A *Ø* kötőszó fordul elő legtöbbször a vizsgált szövegemlékekben, összesen 19 esetben.

A nem folytatásos szövegmondatok nem kapcsolódnak megelőző szövegmondat(ok)hoz, így az előzmény(ek)hez fűző kötőszó sem lehet bennük. Tehát a kötőszó hiányának nem tulajdonítható az előbbihez hasonló szerep, vagyis kapcsolatosság, ellentétesség, oksági stb. viszony kifejezése. Az ilyen kötőszó nélküli mondatok nem tekinthetők *Ø* kötőszós mondatoknak. Az efféle szövegmondat-kapcsolódás 15 esetben fordul elő, ebből 10 az ÓMS.-ban található.

A kötőszóval kapcsolódó szövegmondatok között az *és (ës)*-sel kapcsolódók vannak túlsúlyban (összesen 10 szövegmondat-kapcsolódás). Érdemes összevetni előfordulásuk arányait: csak prózai emlékeinkben találhatók (HB., HBK., KTSz.), az ÓMS.-ban egyszer sincs ilyen kapcsolódás, még szövegmondaton belül, tagmondatok között sem. A vers stiláris jellegzetességei közé sorolható a kötőszó-nélküliségre való hajlam. Az *és* kötőszónak a számaránya a többi kötőszóéhoz képest a kései ómagyar korban is a legmagasabb.

A kötőszók minőségi jellemzése

1. A *Ø* kötőszó előfordulásai: Kötőszóhiány (aszindeton) esetén — mint említettük — csak a folytatásos szövegmondatot vehetjük *Ø* kötőszósnak, ugyanis ebben az esetben kap valamilyen szerepet, jelentést a szövegmondatok tartalmából a kötőszó hiánya, bár az aszindeton esetében a mondatviszonyok megítélése eléggé szubjektív lehet.

a) A kapcsolatos viszonyú, tehát rendszerint időbeli rákövetkezést, az események folytatását kifejező szövegmondatok között állhat *Ø* kötőszó: HB.: *Hadlaua choltat terumteve ıftentvl. ge feledeve.* | *Engede urdung ıntetvınec. eſ evec oz tıluvt gımılftwl;* KTSz.: *minleſſed* [o: *miuleſſed*] *muȳun* [o: *munȳun*] *vol[o] latotuben)* | *ſ[ce]nt bulch aſſcu[n]noc vg[o]n ielunel Q[u]i vȳmad ſagu[t] allata:* | *fele·· mvnybe[le] ha tekunte [ek]eſſen tegud e[ſ] ha lata. ȳſten ſegnec [ne]we mia rolad ozun keppe[n] ſcola.*

A mondanivaló folytatását, a tények közlését, leírását tartalmazó hosszabb, négy szövegmondatból álló idézett szövegegységen belül — a KT.-nek a szűzanyaság misztériumán való elmélkedő részében — az egy *de* kötőszó kivételével kötőszó nélkül kapcsolódnak a szövegmondatok: *wȳlag*[11] *kezdetutul fugua*] *rohtonc ez nem levt wala. hug ſcuz lean. ſıot ſcıulheſſen . . .* | *Tudȳuc latıuc evt* ⟨*le*⟩ [11]*ſcuz leannac . . ., de qui legen neky atıa . . .* | *Ez oz ȳſten . . . quit ſceplev nem illethet.*

A *Ø* kötőszós szövegmondatok között az események folytatására *Ø* anaforikus elem (határozószó) is utalhat: KTSz.: *Ihul uagun ſceuz leannoc lacadalma . . .* | *. . . tamag Gabr[iel]* [ti. *oda*, vagyis *Názáretbe*] *eſ cuetſegem [t]e viſelled.* A kötőszó hiánya — mint már volt róla szó — többféle értékelést is lehetővé tesz, így a két szövegmondat között oksági viszony is lehet.

b) Ellentétes mellérendelő viszonyú szövegmondatok között is állhat *Ø* kötőszó, amely a HB. adatában olyan ellentétes mellérendelést, illetve olyan megengedő alárendelést kapcsol, amelynek tulajdonképpeni főmondata követi a mellékmondatot. Ezenkívül korreferens szó *(choltat)* is utal a folytatásra: HB.: *ȳſa ki nopun emdul oz gımılftwl. halalnec halaláál holz.* | ['bár, ugyan'] *Hadlaua choltat terumteve ıftentvl. ge feledeve.* Nehéz azonban megítélni, hogy itt valóban *Ø* kötőszós, folytatásos szövegmondattal állunk-e szemben, vagy pedig kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondattal. Ez utóbbi nézetet támogatná az első szövegmondat idézet volta, s a másodikban bekövetkező személyváltás. Az első magyarázatnak viszont az az erőssége, hogy a második szövegmondatbeli korreferens szóban *(choltat)* tömörül csaknem az egész megelőző szövegmondat: *hallotta holtát*, tkp. *hallotta: halálnak halálával fogsz meghalni.*

c) Okságí viszony is fennállhat a szövegmondatok között.

Következtető viszony fedezhető fel a szövegmondat és előzménye között: HB.: *Engede urdung ıntetvınec. eſ evec oz tıluvt gımılftwl. eſ oz gımılfben halalut evec.* | . . . | . . . | ['tehát, ezért'] *Horoguvec ıften. eſ veteve wt ez muncaſ vilagbele.* Következtetőféle viszony van a szövegmondat és előzménye(i) között: HB.: *oz gımılfben halalut evec.* | . . . | ['és így'; 'tehát'; 'és ezzel'] *Num heon muga nec. ge mend w ſoıanec halalut evec.*

Magyarázó viszonyú szövegmondatok között is előfordul *Ø* kötőszó: ÓMS.: *Volek ſyrolm thudothlon ſyrolmol ſepedyk. buol ozuk epedek··* | *Wa-*

laſth vylagumtul ſydou fyodumtul ezes urumētuul. Tulajdonképpen a második szövegmondattól kezdve a felkiáltásokkal, kérdő, óhajtó és felszólító mondatokkal telített vers végig az első mondatban kifejezett fájdalom, bánat kifejtése, elmondása is lehet.

A *Ø* kötőszón kívül az anaforikus visszautalás (határozószó) is jelzi a magyarázó viszonyú szövegmondatok között a mondanivaló folytatását, a szövegmondatok összefüggését: KTSz.: „leg {? leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam. qui . . . nazaret [v]araſat mege lel[he]ſſe | ['ugyanis'] *Ihul* uagun ſceuȝ leannoc lacadalma . . .".

d) A *Ø* kötőszó olykor egyszerre többféle viszonynak a kifejezőeszköze is lehet. Kapcsolatosság, de az előzményekhez fűződő oksági, például következtető viszony is fölfedezhető a szövegmondatok között: HB.: *Horoguvec ıſten. eſ veteve wt ez muncaſ vılagbele. eſ levn halalnec eſ puculnec feze. eſ mend w nemenec.* | *Kıc ozvc.* | *mıv vogmuc.* | ['és', illetve 'tehát'] *Hug eſ tıv latıatuc ſzumtuchel. ıſa eſ num ıgg ember mulchotıa ez vermut. yſa mend ozchuz ıarov vogmuc.* | ['ezért, tehát', illetve 'és, ezután'] *Wımagguc uromc ıſten kegılmet ez lelıc ert. hug ıorgoſſun w neki. eſ kegıggen* . . . (A *Ø* kötőszó kérdéskörét l. még 774—5.)

2. Az *és*, valamint a *de* kötőszók jellemzése:

a) Az *és*-sel kapcsolt szövegmondatok zöme a HB.-ben és a HBK.-ben, kettő pedig a KTSz.-ban található. A HB.-ben különösen túlsúlyban van a mellérendeléses, főképp a kapcsolatos viszonyú szövegszerkesztés; szövegmondaton belül a tagmondatokat is legtöbb esetben az *és* kötőszó kapcsolja.

Elsősorban időbeli rákövetkezést kifejező szövegmondatok között található az *és:* HB.: „Menyı mılofſtben terumteve eleve mív ıſemucut adamut. eſ odutta vola nekı paradıſumut hazóá. | *Eſ* mend paradıſumben uolov gımılcíctul munda nekí elnıe".

A korai emlékeink közül valószínűleg a HB. készült közvetlenül élőszóbeli felhasználásra. A második rész *Wımagguc* kezdetű mondatától végig hathatós pátosszal szólít fel a sírbeszéd imádkozásra, minden szövegmondatot az *és* kötőszót követő felszólító módú igei állítmánnyal (ebből háromszor *imádjuk*, ezenkívül *szabadítsa, kiáltsátok*) és bővítményével indítva: „Wımagguc . . . | *Eſ* vımagguc ſzen achſcın marıat . . . | *Eſ* uımagguc ſzent peter urot . . . | *Eſ* vımagguc mend ſzentucut . . . | *Eſ* zoboducha wt . . . | *Eſ* keaſſatuc . . .". Nyomósítja, fokozza a hatást, hogy szövegmondaton belül a tagmondatok is *és*-sel meg felszólító módú igei állítmánnyal kezdődnek. Az ily módon megvalósuló gondolat- és mondatpárhuzam jól érzékelhető ritmikai hatást kelt. (L. 776.) Élőszóbeli elmondáskor erősíthette ezt az *és*-ek előtti hatásszünet, az emelkedő-erősödő hanghordozás.

Megemlítendő, hogy a HB.-nek a latinhoz való viszonya igen laza. Az előbb említett, imádságra felszólító hosszú szövegegység a latinban ennél sokkal rövidebb szövegrésszel vethető össze.

A HBK.-ben egy hozzátoldó értelmű hiányos szerkezetű mondatot kapcsol az *és* kötőszó. Ez a mondattöredék, amelyet a magyar szövegszerző utólag saját maga illesztett a Könyörgés végéhez, hatásosan zárja le a sírnál elmondottakat: „hug ur uvt kegılmehel abraam. ỳſaac. ıacob. kebeleben helhezıe . . . ılezıe wt. | *Eſ* tıv bennetuc".

A mondanivaló továbbfűzésében is kap szerepet az *és:* KTSz.: „. . . kera-

lucnoc kýralanoc ſcent aron [o]ltara: bodug [a]na ſcuȝ maria ¦ *Eſ* hug beȝȝug oȝnoc [ne]ueſteſſel . . . minleſſed [ɔ: miuleſſed] muýun [ɔ: munýun] vol[o] latotuben".

A történet folytatásában, az események leírásában, részletezésében magyarázó ('ugyanis') szerepet kaphat: HB.: „Engede urdung ıntetvınec. eſ evec oȝ tıluvt gımılſtwl. eſ oȝ gımılſben halalut evec. ¦ *Eſ* oȝ gımılſnec wl keſeruv uola vıȝe. hug turchucat mıge ȝocoȝtıa vola".

A prózai és a verses műfaj tartalmi, stiláris különbsége abban is megmutatkozik, hogy az ÓMS.-ban egyetlen *és* kötőszós szövegmondat, sőt tagmondat sincs. Minthogy az ÓMS.-ban a szövegmondathatárok a versszakkezdő sorokat is jelentik, a szótagszám kötöttsége, továbbá rímelési, ritmikai okok, de mindenekelőtt a drámaiság játszanak szerepet a kötőszónélküliségben. Hasonló megállapítások tehetők a kései ómagyar kor lírai műfajú szövegeire is.

b) A *de* kötőszó volt használatos a megszorítást kifejező mondatok között, mint ahogy ezt a korai ómagyar kor kötőszavainak alaki és funkcionális vizsgálódásai és a kései ómagyar kor adatai is bizonyítják. Szerepkörei (szembeállítás, megszorítás, kizáró ellentét, fokozás, nyomósítás) közül a vizsgált korban előfordulásainak jó része megszorító értelmű: HB.: „Heon tılutoa wt ıg fa gımılcetvl. ¦ *Ge* mundoa nekí meret nū eneýc"; KT.: „Tudýuc latıuc evt
⟨le⟩ ıı ſcuȝ leannac quı vleben tart chudaltus fıot. furıſcte muſıa hot etetý ýmletí.
ıı
ug hug ana ſcıluttet. ¦ *de* quı legen neký atıa oȝut nem tudıuc".

A HB.-ben szövegmondaton belül megszorító értelmű tagmondatok között is van *de* kötőszó.

Az itt tárgyalt kérdéskört l. még a szintaktikai és szemantikai kohézióról szóló fejezetben.

Kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok

Az ilyen szövegmondatok nem kapcsolódnak megelőző szövegmondatokhoz, ezért nem szerepelhet bennük az előzményekhez kapcsoló kötőszó. Ezeket tehát nem tekinthetjük *Ø* kötőszós mondatoknak.

A vizsgált korszakban a szóban levő kapcsolódásfajtának csupán néhány típusával találkozni, ezek is csaknem mindig ugyanazon nyelvemlékből (HB., ÓMS.) mutathatók be. A kései ómagyar korszakból azonban további típusok idézhetők.

Kötőszó nélküli szövegmondat-kapcsolódás fordul elő:

1. Új szövegrész elején: A HB. két szövegmondata közt alkalmasint ilyen típusú kapcsolódás van: *Latıatuc ſcleym zumtuchel mıc vogmuc. ýſa pur eſ chomuv uogmuc.* ¦ *Menýn mıloſtben terumteve eleve mív ıſemucut adamut. eſ odutta vola nekı paradıſumut hazóá.* A megszólítással induló szentenciaszerű, tulajdonképpen az egész beszéd summázatának tekinthető bevezető mondat után, amelyben a 2. tagmondat egyházi közhelynek számít, új, hosszabb szövegrész kezdődik, az ember bűnbeesésének története. Olyan értelmezés is lehetséges azonban, hogy a szövegmondatok közé a *pedig* kötőszó érthető oda. Ebben az esetben *Ø* kötőszós kapcsolódással számolhatunk. Erre a típusra biztos adatként vö. ÉrdyK. 508: *Az Iambor Apathwr el kezdween*

az hiſtoriat meg bezeellee ew neky. | *Volt eegy nagy kazdag wrnak egy ffya reeghy ydőben.*

2. Nem kijelentő mondatokban, az erős érzelmi töltésű felkiáltásokban, kérdésekben, megszólításokat tartalmazó szövegrészekben gyakori a kötőszó hiánya. Ilyen szövegmondatok vannak túlsúlyban az ÓMS.-ban, ahol minden egyes versszak a fájdalom különféle megfogalmazása: *Walaſth vylagumtul ſydou fyodumtul ezes urumētuul.* | *O en eſes urodū eggen yg fyodum ſyrou anath thekuncheđ buabeleul kynuuhhad, Tuled ualmun de num ualallal / hul yg kynzaſſal / fyom halallal.* | *Sydou myth thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen / fugwa / huztuzwa wklelue / kethwe / ulud* stb. Kérdést-feleletet tartalmazó mondatkapcsolódás a HB.-ben található: *Kıc ozvc.* | *mv vogmuc.* A felelet a beszéd folyamatában követi a kérdést, s így a kérdés kiegészítésének tekinthető. Mivel azonban együtt alkotnak egy teljes értékű szemantikai egységet, a felelet nem lehet olyan értelemben folytatása a kérdésnek, mint ahogy például egy valamilyen mellérendelő viszonyt kifejező szövegmondat folytatja a megelőzőnek a tartalmát.

Még pregnánsabban mutatható be ez a jelenség a kései ómagyar korban, például a GuaryK.-ből, amelyben egy 13 tagú, felkiáltó jellegű, megszólításokat tartalmazó szövegmondatsor kapcsolódik kötőszó nélkül: 29—30: *O ꝓocolbeli kegꝓtlenſeg . . .* | *Te vaǵ ki haboruſagot zerꝓz . . .* | *ɾac te vaǵ az, ki hamiſhitꝓket . . . nē ʒnꝓl meg ſocaſeÿtani . . .* | *Te vaǵ az atkozot ńelv . . .*

3. A nem 3. személyű szövegekben is gyakori a kötőszó nélküli kapcsolódás.

a) Többféle műfajra jellemző ez a kapcsolódástípus, korszakunkból a lírai műfajhoz tartozó ÓMS.-ból lehet bemutatni. Erre a műfajra jellemző a tömörség, amely kötőszóhiányban is megmutatkozik, ezenkívül még a kérdő, felkiáltó és felszólító mondatok sokasága: *Sydou myth thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen / fugwa / huztuzwa wklelue / kethwe / ulud* | *Keguggethuk fyomnok / ne leg / kegulm mogomnok / owog halal kynaal / anyath ezes fyaal / egembelu ulÿetuk.*

b) A kései ómagyar korszak változatos műfajú szövegeiben azonban bőséggel találhatók a kötőszó nélküli, nem folytatásos, nem 3. személyű szövegmondatok, például zsoltárszövegekben: AporK. 117—8: *Vduꝓzoh mṅket vzam mṽ iſtenꝓnk: es egbe gúh mṅket nemzetek kꝓʒʒꝓl . . .* | *Aldot vz iſzaelnek iſtene ꝓzꝓktol foguan es ꝓzꝓkiglen.*

4. A nem folytatásos szövegmondatok egyéb típusairól a következőket állapíthatjuk meg:

Az idézésben, az idéző mondat és az idézett szövegegység között nem fordulhat elő kötőszó, az ilyen szövegmondatok szintén nem folytatásosak: KT.: *ug ſcolanoc.* | *wÿlag'' kezdetuitul fugua'noc rohtonc ez nem levt walu . . .;* stb.

Fejezetcímként csak a kései ómagyar korból adatolható: DöbrK. 378: *Evanjeliom* | *zent Mate* | *Capitulom kilenced.*

Fejezetkezdő mondatként a vizsgált korszakból nem lehet bemutatni; vö. azonban: CzechK. 43: *Kꝓwethkꝓzÿk ÿmmar zent Bernald doctor ÿmadczaga.* | *IDwꝓzlegÿ ez wÿlagnak ÿdwꝓssege . . .*

Az alábbi táblázat a fent tárgyalt szövegmondat-kapcsolódás típusait foglalja össze:

	ø	*és*	*de*	Kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondat	Az összes szövegmondat
HB.	8	7	1	2	20
HBK.	—	1	—	—	2
KT.	3	—	1	1	6
A KTSz. előlapja	3	—	—	1	4
A KTSz. hátlapja	4	2	—	—	7
ÓMS.	1	—	—	10	12
Összesen	19	10	2	14	

Hiány a szövegmondatokban

A *ø* alanynak, a *ø* tárgynak, valamint a *ø* birtokos jelzőnek (illetve a birtokos jelzői szerepű 3. személyű anaforikus személyes névmás előfordulásának) a kérdéskörét mind szövegmondatok között, mind szövegmondaton belül (tagmondatok között) vizsgáljuk.

A *ø* alany előfordulása

A szövegmondatokon belüli és közötti kapcsolatnak egyik megnyilvánulása az alanyi szerepű 3. személyű anaforikus személyes névmás *(ő, ők)* szabályszerű hiánya. A *ø* alanynak az antecedense lehet alany vagy más mondatrész; ez a megállapítás a *ø* tárgyra is érvényes.

A táblázatból látható (a 763. lapon), hogy a HB. 20 szövegmondatából 8 a *ø* alanyos szövegmondat, ami magas arányt mutat.

1. A HB. néhány rövidebb-hosszabb gondolati, tartalmi egységre osztható. Az első szövegmondatot követő négy szövegmondatban nincs alany. Ezek közül a *Menÿi miloſtben* kezdetű szövegmondatból a főnévi alany (a későbbi *ø* alanyoknak az antecedense) hiányzik, azonban implicite az állítmányban benne van: „Menÿi miloſtben *terumteve* eleve mív ſemucut adamut . . . | Eſ mend paradiſumben uolov gimilcíctul *munda* nekí elnie. | Heon *tilutoa* wt . . . | Ge *mundoa* nekí meret nū eneÿc". Mindegyik mondatba az *Úristen, Isten* alanyok érthetők oda, amelyek a latin előzményszövegben — a magyar annak szabad tolmácsolása — meg is találhatók: *dominus deus*, illetve *dominus*. A bibliai történet közismert volta miatt a *ø* alany előfordulása sehol nem okoz értelmi zökkenőt. Az alanyok így nem megelőző szövegmondatból, hanem a szituációból érthetők oda. (L. 635—6 és 611.)

A *Hadlaua* és *Engede* kezdetű szövegmondatok Ø alanyai is érthetők a második szövegmondat tárgya *(mi ősünket, Ádámot)* alapján, a Ø alanyok tehát megelőző szövegmondatokra utalnak. Tartalmilag ehhez kapcsolódik a szintén Ø alanyos *Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec* szövegmondat. Alanya *(ő,* vagyis *Ádám)* azonos az előző szövegmondatok implicit alanyával. (Vö. a tömörülés és távolbahatás kérdéskörével.)

A HB. utolsó hat szövegmondata felszólító mondatok sora. Ezek közül az *Eſ zoboducha*-val kezdődő szövegmondat mindhárom azonos szintű mellérendelő viszonyú tagmondatának ugyanaz *(Isten)* az implicit alanya: *Eſ zoboducha wt urdung ıldetuıtvl. eſ pucul kınzotvıatwl. eſ vezeſſe wt paradıſũ nugulmabelı. eſ oggun nekı munñı uruzagbele utot. eſ mend ıovben rezet.* A szóban levő szövegmondat ugyanis a megelőzőtől való széttagolás eredményeképpen jött létre, így közös alanyuk is a megelőzőnek utolsó tagmondatában található: „hug *ıſten* ív uımadſagucmıa bulſaſſa w bunet. | Eſ zoboducha . . ." (l. 598).

A HBK. a latin Monitiónak szó szerinti fordítása. A latin eredetihez képest az imádsághoz többletként odacsatolt hiányos szerkezetű szövegmondatban („Eſ *tiv bennetuc* ['titeket']") a személyes névmási tárgy sugallja az állítmányt *(keltsen életre),* az pedig az előző szövegmondat 3. személyű alanyára *(Úr)* mutat.

A KT.-nek és KTSz.-nak szöveggrammatikai vizsgálata igen problematikus. A szövegfolytonosság hiánya megnehezíti az átfogó elemzést.

A KT. egy idéző mondatból és 5 idézett szövegegységből áll. Az idéző mondatban *(ug ſcolanoc)* a T/3. alany hiányzik. A töredékesség miatt ezt a hiányt nem értékelhetjük Ø alanynak. Elképzelhető, hogy előtte hosszabb szöveg állhatott.

A KTSz.-ban egyetlen szövegmondatban találhatók Ø alanyok: *fele·· mvnybe[le] ha tekunte [ek]eſſen tegud e[ſ] ha lata. ỳſten ſegnec [ne]we mia rolad ozun keppe[n] ſcola.* Az alanyokként odaérthető főnevet az előző szövegmondat tartalmazza: *ſ[ce]nt bulch affcu[n]noc.*

2. Ugyanazon szövegmondaton belül a Ø alanyt 5 példával lehet bemutatni a HB.-ből: „Horoguvec *ıſten.* eſ *[ő,* vagyis *Isten]* veteve *wt* ez muncaſ vılagbele. eſ levn *[ő,* vagyis *Ádám]* halalnec eſ puculnec feze", „Wımagguc *uromc ıſten* kegılmet ez lelıc ert. hug ıorgoſſun *[ő,* vagyis *Isten]* w nekı. eſ kegıggen. eſ *[ő,* vagyis *Isten]* bulſcaſſa mend w bunet", „Eſ vımagguc *ſzen achſcın marıat.* eſ *bovdug mıchael archangelt.* eſ *mend angelcut.* hug *[ők]* uımaggonoc erette".

Hasonló esettel állunk szemben akkor is, amikor a megismételhető vonatkozó névmás hiányzik a mellékmondat(ok)ból: KT.: „Tudyuc latıuc ⟨le⟩ ‖*ſcuz leannac quı* vleben tart chudaltus fıot. *[aki,* vagyis *ő]* furıſcte muſıa. etetỳ ỳmletí"; a KTSz. előlapja: „leg {? leg[en]} en ſceretev [h]yu *ſulgam. quı* [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe *[aki]* angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhaſ[ſa] *[aki]* [men]ecnec eget mege turhe[ſſe] *[aki]* nazaret [v]araſat mege lel[he]ſſe".

Az ÓMS. monológ, emiatt az alanyok jórészt 2. személyű megszólított személyek, 3. személyű Ø alany csupán kétszer fordul elő, mindkét esetben ugyanazon szövegmondaton belül: „Wegh halal engumet / *eggedum* ıllen / maraggun *[ő, az egyetlenem]* urodum / kyth wylag felleyn", „O ygoz *ſymeon-*

n o k bezzeg ſcouuo ere en erzem ez buthuruth / kyt nıha *[ő, vagyis Simeon]* egyre".

A Ø tárgy előfordulása

A Ø accusativusi tárgy előfordulásait — mint korábban említettük — nemcsak szövegmondatok között, hanem azokon belül is vizsgáljuk.

1. A Ø tárgy előzménye a kontextusból, megelőző szövegmondatok tartalmából érthető, s az ige határozott ragozása is utal rá: HB.: „. . . . | Hug eſ tıv *latıatuc* ſzumtuchel. [ti. az első emberpár sorsához hasonló *sorsotokat, a halált*] ıſa eſ num ıgg ember mulchotıa ez vermut".

A Ø accusativusi tárgy antecedense megelőző szövegmondatokban található: a KTSz. hátlapja: „ſcuz lean *f ı o t* ſ[c]ilut . . . | eſ ana tartia uleben *[őt]*", „ment en tudum! fugadotianoc l[eni] eſ eſmerum *[őt]*".

2. Ugyanazon szövegmondaton belül a korábban említett főnévre utal visz-
evt
sza a Ø accusativusi tárgy: KT.: „Tudyuc latıuc ⟨le⟩ ‖ſcuz leannac qui vleben tart chudaltus *f ı o t.* furıſcte muſia. etetý ỹmleti *[őt]*"; ÓMS.: „Sydou myth thez turuentelen / *f y o m* merth hol byuntelen / fugwa / huztuzwa wklelue / kethwe / ulud *[őt]*"; stb.

Ha egy és ugyanazon tárgyra két cselekvés utal, a második cselekvés említésekor nem tesszük ki még egyszer a tárgyat: HB.: „Hadlaua *choltat* terumteve ıſtentvl. ge feledeve *[azt]*".

Nem minden kétség nélkül sorolható a tárgyi mellékmondatos alárendelések közé a KTSz.-nak *Eſ hug bezzug ozноc [ne]ueſteſſel; feld[e]n menyun eſ minleſſed [ɔ: miuleſſed] muyun [ɔ: munyun] vol[o] latotuben* szövegmondata. Ha a mellékmondat tárgyinak minősül, akkor a *minleſſed [ɔ: miuleſſed]* 'vitesd végbe' határozott ragozása mutatja, hogy a főmondatból az *azt* utalószó hiányzik, ebben az esetben tehát Ø tárggyal számolhatunk.

A Ø alany és a Ø tárgy előfordulásai a statisztika számadataival is bemutathatók:

	Az összes szövegmondat	A Ø alanyok száma		A Ø tárgyak száma	
		megelőző szövegmondatra utal	ugyanazon szövegmondaton belül	megelőző szövegmondatra utal	ugyanazon szövegmondaton belül
HB.	20	8	5	1	1
HBK.	2	1	—	—	—
KT.	6	(?) 1	1	—	1
A KTSz. előlapja	4	—	3	—	—
A KTSz. hátlapja	7	3	1	2	1
ÓMS.	12	—	2	—	2

A Ø birtokos jelző előfordulása

A magyar nyelvben a birtokos személyjel használata általában fölöslegessé teszi a birtokos jelzői szerepű 3. személyű személyes névmást (az *ő*-t) a birtokszó előtt, ez Ø birtokos jelző; s vannak példái a korai ómagyarban: HB.: „Hadlaua *choltat* terumteve ıſtentvl", „oȝ gımılſnec wl keſeruv uola vıȝe. hug *turchucat* mıge ȝocoȝtıa vola"; KTSz.: „ana tartia *uleben*", „ſcuȝ lean fiot ſ[c]ilut . . . *fugadotianoc* l[eni] eſ eſmerum".

Bizonyos mondattani helyzetben azonban nem fölösleges az *ő* használata sem a mai, sem a régi nyelvben: HB.: „Eſ vımagguc mend *ſ z e n t u c u t*. hug legenec nekí ſeged uromc ſcınteleut. hug ıſten *ív* uımadſagucmıa bulſaſſa w bunet".

A birtokos jelzői funkciójú *ő* személyes névmás Ø alanyos mondatban szerepel, mennyiségjelzős szerkezetben, 'saját' jelentésben: HB.: „Num heon muga nec. ge *mend w fouanec [ő*, vagyis *Ádám]* halalut evec", „eſ levn *[ő*, vagyis *Ádám]* halalnec eſ puculnec feȝe. eſ *mend w nemenec"*; HBK.: „hug bırſagnop rvtua [az *Úr*] *mend w ſzentíı eſ unutter* cuȝıcun . . . ıleȝıe wt". A fenti példákban a birtokos jelzői szerepű E/3. személyes névmás a Ø implicit alanynak explicit megfelelője. Ugyancsak mennyiségjelzős szerkezetben fordul elő, de ebben az esetben a mondat alanya nem azonos a birtokos jelzős szerkezet birtokosával: HB.: „u r o m c ı ſ t e n . . . bulſcaſſa *mend w bunet*", „uımagguc ſzent peter urot . . . hug ovga [ő, vagyis S z e n t P é t e r] *mend w bunet"*; de nem mennyiségjelzős szerkezetben: HB.: „ı ſ t e n . . . bulſaſſa *w bunet*".

Az anaforikus elemek szövegösszekötő szerepe

A névmásfajták anaforikus szerepe

A névmási anaforáknak és az anaforikus elemmel bővített korreferens szavaknak a szövegben visszautaló szerepük van. Ezt a szerepet nemcsak szövegmondatok között, hanem azokon belül (tagmondatok között) is vizsgáljuk.

A statisztikai táblázatból kitűnik (l. a 768—9. lapon), hogy a névmásfajták közül a személyes névmás fordul elő a legtöbbször, utána a vonatkozó névmás következik, majd a többi névmásfajta követhető nyomon csökkenő előfordulási sorrendben.

A személyes névmások, beleértve toldalékos és határozói alakjukat is, prózai szövegben, a HB.-ben és a HBK.-ben fordulnak elő kimagaslóan nagy számban, előző szövegmondatra utaló szerepben is. A vonatkozó névmás mindegyik esetben ugyanazon szövegmondaton belül utal vissza előző tagmondatra.

A következő névmások (határozószók) állnak anaforikus szerepben:

3. s z e m é l y ű s z e m é l y e s n é v m á s: Habár nemcsak szorosabb értelemben vett prózai szövegeink vannak, az emlékek kis száma miatt mégsem lehet műfajokra vonatkozó biztos következtetéseket levonni. Nem lehet azonban véletlen, hogy legnagyobb számban és prózai szövegben a 3. személyű személyes névmások adatolhatók: HB.: „terumteve eleve mív *ı ſ e m u c u t a d a m u t*. eſ odutta vola *neki* paradıſumut haȝóá. [. . .] Heon tılutoa

wt ıg fa gımılcetvl"; KT.: „*ſcuȝ lean* fıot ſcıulheſſen . . . ¦ Tudȳuc latıuc *evt*
⟨le⟩ ||ſcuȝ leannac", „mert ha *ȳſten* ev num uolna . . . *benne* bȳnut lelhetneȳnc".

Vonatkozó névmás: HB.: „Eſ uımagguc *ſzent peter urot. kınec* odut hotolm ovdonıa. eſ ketnıe"; ÓMS.: „maraggun *urodum* / *kyth* wylag felleyn"; stb.

Visszahatós névmás: HB.: „terumteve eleve mív ıſemucut *adamut.* ¦ . . . ¦ Num heon *muga nec.* ge mend w foıanec halalut evec".

Mutató névmás: HB.: „eſ num ıgg ember mulchotıa eȝ *vermut.* yſa mend *oȝchuȝ* ıarov vogmuc"; a KTSz. hátlapja: „*keralucnoc kȳralanoc ſcent aron [o]ltara: bodug [a]na ſcuȝ maria* ¦ Eſ hug beȝȝug *oȝnoc* [ne]ueſteſſel . . . minleſſed [ɔ: miuleſſed] muȳun [ɔ: munȳun] vol[o] latotuben".

Mutató névmási határozószó: a KTSz. előlapja: „qui . . . *nazaret [v]araſat* mege lel[he]ſſe ¦ *Ihul* uagun ſceuȝ leannoc lacadalma".

Az anaforikus névmás és névmási jelző használata

1. Személyre és nem személyre utalásban a mutató névmások elsősorban tárgyra, elvont dologra utalnak.

Tárgyra, illetve a tárgy által megszemélyesített elvont fogalomra utal a mutató névmás: HB.: „ıſa eſ num ıgg ember mulchotıa eȝ *vermut.* yſa mend *oȝchuȝ* ıarov vogmuc"; a KTSz. hátlapja: „*[te]nguruknec fenuſ hu[ga]* . . . keralucnoc kȳralanoc *ſcent aron [o]ltara:* bodug [a]na ſcuȝ maria ¦ Eſ hug beȝȝug *oȝnoc* [ne]ueſteſſel . . .".

Nem személyre és személyre utaláskor egyaránt a személyes névmási alak-
'noc
rendszerbe illő ragos alakokkal találkozni: KT.: „wȳlag|| kezdetuıtul fugua⌉ rohtonc eȝ nem levt wala. hug *ſcuȝ lean. fıot ſcıulheſſen⌉ ſcuȝ ſegnec tukere. tıſtan maradhaſſun⌉* eſ nekunc hȳrunc *benne* ne leȳeſſen", „mert ha *ȳſten* ev num uolna . . . *benne* bȳnut lelhetneȳnc".

2. Az anaforikus névmási jelzővel ellátott köznevek és tulajdonnevek közül a korai ómagyar kor emlékeiben — miként mai nyelvünkben is — főként a köznevek állnak együtt anaforikus elemekkel: HB.: „Heon tılutoa wt ıg fa gımılcetvl. ¦ . . . ¦ ȳſa kí nopun emdul *oȝ gımılſtwl.* halalnec halaláál holȝ ¦ . . . ¦ evec *oȝ* tıluvt *gımılſtwl.* eſ *oȝ gımılſben* halalut evec. ¦ Eſ *oȝ gımılſnec* wl keſeruv uola vıȝe. hug . . ."; HBK.: „*w ſzentíí* eſ unuttei cuȝıcun . . . ılezıe wt". A visszautalás ez utóbbi adatban a birtokos jelzői szerepű személyes névmási alakkal történik, ebben az esetben az anaforikus visszautalást nem önmagában, hanem alárendelt szerkezettagként valósítja meg (l. 764, illetve 703–5). Míg anaforikus elemmel csupán egy tulajdonnév áll, addig anaforikus elem nélkül tizenegy: KT.: „quı legen neký atıa oȝut
hot
||
nem tudıuc. ¦ Eȝ *oȝ ȳſten*" (az *oȝ*-nak kétfelé irányulásáról, tudniillik hogy
omuc
katafora is, alább lesz szó), de: HB.: „Horoguvec *ıſten*"; HBK.: „uımagguc

ez ſcegin ember lilki ert. kit *vr* ez nopun ez homuſ vilag timnucebelevl mente"; KT.: „mert ha *ÿſten* ev num uolna"; a KTSz. hátlapja: „ez nem ygeb germuk hanum *yſt[en]*".

Figyelemre méltó, hogy az ÓMS.-ban, nyilván a versépítkezés szabályai miatt feltűnően magas az anaforikus elem nélküli köznevek száma (25), ez a szám a többi emlékben 3 és 9 között mozog: HB.: „eſ levn *halalnec* eſ *puculnec* feze"; ÓMS.: „*ſyrolmol* ſepedyk. buol ozuk epedek", „*Syrolmom* fuhazatum therthetyk kyul en iumhumnok bel *bua* qui ſumha nym . . . hyul"; stb.

3. A mély és magas hangú változatok *(az, ez)* közül az *az* anaforikus elemmel kapcsolatban a következő megállapításokat tehetjük. A HB.-ben az *az* fordul elő még az első, a szövegben korábban mondottakra való visszautaláskor is: „Heon tilutoa wt ig fa gimilcetvl. | . . . | ÿſa kí nopun emdul *oz gimilſtwl* . . .". A továbbiakban is a veláris változattal történik a visszautalás: „eſ evec *oz* tiluvt *gimilſtwl.* eſ *oz gimilſben* halalut evec. | Eſ *oz gimilſnec* . . .".

A ma szokásos mély hangú anaforikus forma szerepel a KTSz.-ban is: „keralucnoc kÿralanoc ſcent aron [o]ltara: bodug [a]na ſcuz maria | Eſ hug bezhot
zug *oznoc* [ne]ueſteſſel"; KT.: „de qui legen neký atia *ozut* nem tudiuc. | Ez *oz* ÿſten . . . quit ſceplev nem illethet". A KT. *ozut* alakja utalószói szerepű. A HB. *oz gimilſ* és a KT. *oz ÿſten* adatainak névelő-előzmény voltával is számolni kell. A főnév szövegbeli azonosításán belül az anafora erős vagy gyenge volta szerint vizsgálhatók a HB.-beli *oz gimilſ*-nek különféle ragos alakjai, tudniillik hogy mennyire névmási, illetve névelői jellegű bennük az azonosítás. A régi nyelvben legtöbbnyire toldaléktalan a kijelölő jelző, de a beszédhelyzet előzményeire való erős visszamutató szerep, ezen kívül a HB.-nek kiemelésekkel, nyomósításokkal teli stílusa, de a latin megfelelő is *(de illo vetito fructu, in illo fructu)* a névmási visszamutató jelleget tükrözi. A KT. adatában az *atyá*-ra való anaforikus visszautaláson kívül az *oz* még kataforikusan, vagyis előre, az őt tartalmazó mondatot követő mellékmondatokra is utalhat: az *oz* főmondatbeli rámutató szava is lehet a *quit ſceplev nem illethet* mellékmondatnak. Ez a körülmény a szó névmási léte felé mutatna, szemben a névelő-előzményi megítélésével. Anaforikus mutató névmási, illetve névelő-előzmény voltuknak a kérdéskörét tüzetesen vizsgálja a névelő-előzménynyel, illetve a névmásokkal foglalkozó fejezet (463—70, illetve 385—6).

Az *ez* elemmel a jelenre vonatkozó, akár konkrét rámutató mozdulattal is kísért, deiktikus az utalás: HB.: „Horoguvec iſten. eſ veteve wt *ez muncaſ vilagbele*" (itt esetleg a *túlvilág*-gal szemben az *evilág* lexéma előzményével találkozunk), „Wimagguc uromc iſten kegilmet *ez lelic ert*".

Egy szövegmondaton belül a magas és mély hangú változat együttes előfordulása a konkrét, illetve az elvont jelentésre is utalhat, ezenkívül deixis, illetve távolabbi visszautalás is lehet az értelme: HB.: „iſa eſ num igg ember mulchotia *ez vermut.* yſa mend *ozchuz* iarov vogmuc".

A HBK. körmondatában a korreferens főnevek deiktikus névmással párosulnak. A táblázatban ezeket a névmásokat is az anaforikus elemekhez szá-
omuc
mítjuk: „uimagguc *ez ſcegin ember* lilki ert. kit vr *ez nopun* ez homuſ vilag timnucebelevl mente. kinec *ez nopun* . . .".

A szituációnak megfelelően magas hangú a változat: KT.: „*Ez* oz ỹſten". Az *ez*-nek előre mutató, k a t a f o r i k u s szerepet is kínálnak az őt követő
evt
mellékmondatok: *mynt ıı eſmeríuc. quit ſceplev nem ıllethet. mert ha ỹſten ev num uolna ... benne bỹnut lelhetneỹnc* (l. 463—70 és 737). Az időbeli jelenlevőségre, a beszédbeli összefüggést tekintve pedig k a t a f o r a k é n t, vagyis előre mutat az *ez:* KT.: „rohtonc *ez* nem levt wala. hug ſcuz lean. fıot ſcıulheſſen".

Az ÓMS.-ban a jelen helyzetre, fájdalomra való utalásnak a magas hangú *ez* forma felel meg: „en erzem *ez buthuruth* / kyt nıha egyre". Ugyanakkor az *ez*, a szövegbeli összefüggést jelezve *(kyt nıha egyre)* k a t a f o r a k é n t előre is mutat.

A mély és a magas változatok számának megoszlása a következő:

	az anaforikus elem	*ez* deiktikus elem
HB.	5	3
HBK.	—	4
ÓMS.	—	1
KT.	2	1
A KTSz. előlapja	—	—
A KTSz. hátlapja	1	2

A főnév határozottságának szövegtani feltételei

1. A szövegelőzményben való említés már ismertté teszi a főnevet, amelyre ez visszautal. Mint ismeretes, a visszautalás névmással vagy — ebben a korban — névelő-előzménnyel történik: HB.: „Heon tılutoa wt ıg fa *g ı m ı l c e t v l.* ¦ . . . ¦ ỹſa kí nopun emdul *oz gımılſtwl*" stb. Ez esetben inkább a rámutató névmással van dolgunk, amelyet a latin megfelelő is tükröz: *de illo vetito fructu, in illo fructu.*

Anaforikus névmás nélkül is állhat határozott főnév, mert a szövegelőzményből már ismert: KT.: „hug ſcuz lean. *fıot* ſcıulheſſen . . . ¦ . . . quı vleben tart chudaltus *fıot*".

2. A főnevet határozottá teszi a d e i x i s, a beszéd idejében és helyében való jelenlevőség, amelyre deiktikus szerepű névmás utal: HB.: „ıſa eſ num ıgg ember mulchotıa *ez vermut*", „Wımagguc uromc ıſten kegılmet *ez lelıc ert*";
omuc
HBK.: „uımagguc *ez ſcegın ember lılkı ert.* kıt vr *ez nopun ez homuſ vılag* tımnucebelevl mente. kınec *ez nopun* teſtet tumetívc".

Szólni kell az ÓMS. „ygoz ſymeonnok bezzeg ſcouuo ere en erzem *ez buthuruth* / kyt nıha egyre" szövegmondatának kiemelt részéről. A monológ-

Az anaforikus névmások statisztikája:

	Személyes névmás		Vonatkozó névmás	
	ugyanazon szöveg-mondaton belül	előző szöveg-mondatra utal	ugyanazon szöveg-mondaton belül	előző szöveg-mondatra utal
HB. + HBK.	4+2	7+0	1+2	—
KT.	4	1	2	—
A KTSz. előlapja	—	—	1	—
A KTSz. hátlapja	—	—	3	—
ÓMS.	—	—	3	—
Összesen	18		12	

Együttes statisztika:

	Az összes szövegmondat	Névmási anafora	Ebből előző szövegmondatra utal	Korreferens lexéma anaforikus elemmel
HB. + HBK.	20+2	14+4	7+0	7+1
KT.	6	9	1	1
A KTSz. előlapja	4	2	1	—
A KTSz. hátlapja	7	4	1	—
ÓMS.	12	3	—	—

Anaforikus elemmel bővített és anaforikus elem nélküli korreferens szavak statisztikája:

	Anaforikus elemmel bővítettek			Anaforikus elem nélküliek		
	köznév	tulajdonnév	összesen	köznév	tulajdonnév	összesen
HB. + HBK.	7+1=8	—	8	9+2=11	5+2=7	14+4=18
KT.	—	1	1	4	1	5
A KTSz. előlapja	—	—	—	—	1	1
A KTSz. hátlapja	—	—	—	6	2	8
ÓMS.	—	—	—	25	—	25
Összesen			9			57

Mutató névmás		Mutató névmási határozószó		Visszaható névmás		Összesen
ugyanazon szöveg-mondaton belül	előző szöveg-mondatra utal	ugyanazon szöveg-mondaton belül	előző szöveg-mondatra utal	ugyanazon szöveg-mondaton belül	előző szöveg-mondatra utal	
1+0	—	—	—	—	1	14+4
2	—	—	—	—	—	9
—	—	—	1	—	—	2
—	1	—	—	—	—	4
—	—	—	—	—	—	3
4		1		1		36

szerűen elmondott fájdalom, szenvedés jelenlevőségére deiktikusan utal az *ez*, ha mutató névmási funkciót tulajdonítunk neki. Föltehető azonban névelő-előzmény volta is. Az *ez* névelői szerepe feloldhatná ugyan az egykori jövendölés és a közelre mutató névmás együttes használata közti ellentétet; az *ez buthuruth*-ben az *ez* viszont az egész versben kifejeződő fájdalomra, siralomra utal, s ennek jobban megfelel deiktikus mutató névmási magyarázata.

Az anaforikus elemek számadatait az előző statisztikai táblázatok mutatják.

A szöveg szemantikai és szintaktikai kohéziója

A szemantikai kohézió

A szemantikai (és a szintaktikai) kohézió vizsgálatánál a korreferens elemeket szövegmondaton belül is számba vesszük.

A korreferens lexémáknak és az anaforikus névmásoknak a mennyiségi mutatóival a szöveg szemantikai kohézióját jellemezhetjük.

A szöveg szemantikai kohéziójának erősségét mérhetjük azzal, hogy milyen egyenletes benne a korreferens szavaknak és az anaforikus névmásoknak az e l o s z l á s a. Képet adhatunk arról, hogy milyen erősségű a szövegben a jelzett elemek t ö m ö r ü l é s e. Végül a statisztika számadatai megmutatják, hogy milyen arányban fordulnak elő azok a korreferens szavak és anaforikus névmások, amelyek nem közvetlen szövegelőzményre utalnak, hanem távolabbira. Ezt t á v o l b a h a t á s n a k mondjuk.

Egy adott szövegrész szemantikai kohéziója tehát annál erősebb, minél egyenletesebb benne a korreferens szavak és anaforikus névmások eloszlása, minél szorosabb benne ezeknek az elemeknek a tömörülése, és minél nagyobb mértékű a távolbahatásuk.

A korreferens szavak és anaforikus névmások számbavételénél a HB.-et és a HBK.-t egységes egésznek tekintjük. A KT.-et és a KTSz.-t három különálló szövegegységként vizsgáljuk.

E l o s z l á s. — Vizsgált emlékeinkben az anaforikus névmások és korreferens szavak eloszlása egyenletes. Csaknem minden szövegmondat tartalmaz egy-egy korreferens szót vagy anaforikus elemet, tehát a szövegkohézió sehol sem laza: HB.: „terumteve eleve *mív ıſemucut adamut.* eſ odutta vola *nekı paradıſumut* hazóá. ¦ Eſ mend *paradıſumben* uolov gımılcíctul munda *nekí* elnıe"; ÓMS.: „Volek *ſyrolm* thudothlon *ſyrolmol* ſepedyk. *buol* ozuk epedek·· ¦ . . . ¦ *Syrolmom* fuhazatum therthetyk kyul en ıumhumnok bel *bua* quı ſumha nym . . . hyul"; stb. A HBK. első, hosszú körmondatában feszes a szövegkohézió, a kohéziós elemek száma meghaladja a tizet. E kohéziós elemeknek az antecedensei jórészt a HB.-ben találhatók:

omuc
ez lélekért, Urunk Isten, ez munkás világba, Urunk Isten kegyelmét : „uımagguc ez ſcegın *ember lılkı ert. kıt vr* ez nopun ez homuſ *vılag* tımnucebelevl mente. *kınec* ez *nopun* teſtet tumetívc. hug *ur uvt kegılmehel* abraam. ẏſaac. ıacob. kebeleben helhezıe. hug bırſagnop ıvtua mend *w ſzentíí* eſ unuttei cuzıcun . . . ılezıe *wt*".

T ö m ö r ü l é s. — Példaként a HB.-nek egy részletén mutatjuk be a korreferens szavaknak és anaforikus névmásoknak a tömörülését.

Latıatuc feleym zumtuchel mıc vogmuc. ẏſa pur eſ chomuv uogmuc. ¦ Me-
1 2 3
nẏi mılоſtben terumteve eleve *Ø* mív ıſemucut adamut. eſ *Ø* odutta vola *neki*
4 5 6
paradıſumut hazóá. ¦ Eſ mend *paradıſumben* uolov gımılcíctul *Ø* munda *nekí*
7 8 9 10 11 12
elnıe. ¦ Heon *Ø* tılutoa *wt* ıg fa *gımılcetvl.* ¦ Ge mundoa *nekí Ø Ø* meret nū eneẏc
13 14 15
Ø. ¦ ẏſa kí nopun emdul *oz gımılſtwl.* halalnec halaláál holz. ¦ Hadlaua *Ø*
16 17 18 19 20
θ choltat terumteve ıſtentvl. ge *Ø Ø* feledeve. ¦ Engede *Ø* urdung ıntetvınec.
21 22 23 24 25 26
eſ evec *Ø oz tıluvt gımılſtwl.* eſ *oz gımılſben Ø halalut* evec. ¦ Eſ *oz gımılſnec*
27 28 29
wl keſeruv uola vıze. hug *Ø* turchucat *Ø* mıge zocozтıa vola. ¦ Num heon *muga*
30 31 32 33 34 35
nec. ge mend *w foıanec Ø halalut* evec. ¦ Horoguvec *ıſten.* eſ *Ø* veteve *wt* ez
36 37 38
muncaſ vılagbele. eſ *Ø* levn *halalnec* eſ puculnec feze. eſ mend *w nemenec.*

Az anaforikus névmások és korreferens szavak tömörülési mértékét százalékértékben is kifejezhetjük. Megállapíthatjuk, hány szövegmondatban van 0, 1, 2 . . . n korreferens szó és anaforikus névmás, és kiszámíthatjuk, hogy a szövegmondatok így kapott száma hány százalékát teszi ki az összes szövegmondat számának. Kevés adat esetén megelégszünk az abszolút számok értékével. (L. a 771—2. lapon nyelvemlékenként vizsgálva a tömörülés mértékét.)

A korreferens szavak fajtáinál figyelembe vettük a *Ø* névmásokat is, amelyeknek szintén fontos szövegösszekötő szerepük van.

Anaforikus névmások:

személyes névmás tárgyként: 8, 35; személyes névmás birtokos jelzőként: 30, 38; személyes névmás határozóként: 3, 6, 10; visszaható névmás: 29; Ø névmás alanyi funkcióban (az első számú adat antecedense nem a kontextusban, hanem a szituációban található): 1, 2, 5, 7, 12, 13, 15, 18, 20, 21, 24, 28, 31, 34, 36; Ø névmás tárgyi funkcióban: 11, 19; Ø névmás birtokos jelzői funkcióban: 16, 27.

Korreferens főnevek:

anaforikus elemmel: 14, 22, 23, 26, 38; anaforikus elem nélkül: 4, 9, 17, 25, 32, 33, 37.

Az anaforikus szerepű Ø névmásoknak nagy kohéziós erejük van, a pozitív (explicit) névmások hiánya értelmi zökkenőt nem okoz. Mint ahogy a számadatok is mutatják, a vizsgált szövegrészletben az alanyi szerepű Ø névmások a többi anaforikus és korreferens elemhez viszonyítva nagy számban fordulnak elő (15). (L. 635.)

A HB.-nek a további, itt nem idézett, a halott lelki üdvéért könyörgő részében az *ez lelıc ert* antecedensre visszautaló anaforikus névmás a rákövetkező szövegmondatoknak csaknem mindegyik tagmondatában ott található: *w nekı*, „*w* bunet" (3), *erette*, *nekí*, *wt* (2), *nekı* (2). Itt is erős a tömörülés mértéke.

A korreferens lexémák és anaforikus névmások száma függhet a szövegmondatok hosszától, s talán a szövegben elfoglalt helyzetüktől is, ugyanis a szövegegység u t o l s ó mondatában ismétlődhetnek, tömörülhetnek a mondanivaló szempontjából a már korábban említett lényeges, fontos nyelvi elemek, korreferens szavak. Például a HBK.-ból: *bratỳm*, „ez *ſcegın ember* lılkı ert", *kıt*, *vr*, „ez homuſ *vılag* tımnucebelevl", *kınec*, „ez *nopun*", *ur*, *uvt*, *kegılmehel*, *w ſzentíí*, *wt*. Az ÓMS.-ból: *fyomnok*, „*halal* kynaal", *anyath*, „ezes *evt* *fyaal*"; KT.: „Ez *oz ỳſten* mynt ıı eſmeríuc *quit* ſceplev nem ıllethet. mert ha *ỳſten ev* num uolna . . . *benne* bỳnut lelhetneỳnc".

A tömörülés mértéke százalékértékekkel is bemutatható: HB. + HBK. (az összes szövegmondat száma 22):

0 korreferens szó van 5 szövegmondatban	22%
1 korreferens szó van 7 szövegmondatban	31%
2 korreferens szó van 6 szövegmondatban	26%
3 korreferens szó van 2 szövegmondatban	9%
4 korreferens szó van 1 szövegmondatban	4%
6 korreferens szó van 1 szövegmondatban	4%
12 korreferens szó van 1 szövegmondatban	4%

KT. (az összes szövegmondat száma 6):

0 korreferens szó van 2 szövegmondatban	33%
1 korreferens szó van 2 szövegmondatban	33%
2 korreferens szó van 0 szövegmondatban	0%
3 korreferens szó van 1 szövegmondatban	17%
7 korreferens szó van 1 szövegmondatban	17%

A KTSz. előlapja (az összes szövegmondat száma 4):

0 korreferens szó van 1 szövegmondatban	
1 korreferens szó van 3 szövegmondatban	

A KTSz. hátlapja (az összes szövegmondat száma 7):

0 korreferens szó van 1 szövegmondatban	14,3%
1 korreferens szó van 3 szövegmondatban	42,8%
3 korreferens szó van 2 szövegmondatban	28,6%
7 korreferens szó van 1 szövegmondatban	14,3%

ÓMS. (az összes szövegmondat száma 12):

0 korreferens szó van 1 szövegmondatban	8,33%
1 korreferens szó van 1 szövegmondatban	8,33%
2 korreferens szó van 7 szövegmondatban	58,33%
3 korreferens szó van 2 szövegmondatban	16,68%
4 korreferens szó van 1 szövegmondatban	8,33%

Vizsgálataink szerint a korreferens szavak lírai műben nagyobb számban fordulnak elő, mint az anaforikus névmások. Az ÓMS. bővelkedik a szóváltoztatásokban, kedveskedő jelzőkkel bővült, élő személyre vonatkoztatott elvont főnevek használatában.

Távolbahatás. — Az anaforikus névmások és korreferens szavak nem közvetlenül megelőző szövegmondatra, hanem távolabbi szövegelőzményre is visszautalhatnak. Ennek mértékével is kifejezésre jut a szövegkohézió erőssége.

1. A korreferens szavak távolbahatására példaként álljon néhány részlet a vizsgált emlékekből. Az adatban feltüntetjük, hogy az antecedens és a korreferens elem között hány szövegmondat helyezkedik el: HB.: „Hadlaua

1	2	3	
...	...	...	Horoguvec

cholta terumteve *ıſtentvl.* ge feledeve.

1	2	3	
...	...	...	Wımagguc

ıſten. eſ veteve wt eȝ muncaſ vılagbele ...

uromc ıſten kegılmet eȝ lelıc ert. hug . . .". Az *ıſtentvl* antecedensre utaló korreferens szavak természetesen tovább folytatódnak a Beszédben és a Könyörgésben is. — A KTSz. hátlapja: „*keraluc noc kyralanoc ſcent aron*

1	2	3	
...	...	...	latuc

[o]ltara: bodug [a]na ſcuȝ maria vy latecuot? [ɔ: latotuot] *ſcuȝ lean* fiot ſ[c]ilut"; ÓMS.: „Volek *ſyrolm*

1	2	3	4	5	
...	...	...	...	...	*Syrolmom*

thudothlon ſyrolmol ſepedyk. *buol* oȝuk epedek.. fuhaȝatum therthetyk kyul en ıumhumnok bel *bua* quı ſumha nym ... hyul".

2. Az anaforikus névmások távolbahatása a HB.-ben érvényesül a legerősebben. A bibliai történet-részben az *adamut* antecedensre végig anaforikus névmások utalnak: *wt, nekı, „w* foıanec" stb. A halottért imádkozó szövegmondatokban is folytatódnak az *eȝ lelıc ert*-re vonatkozó anaforikus névmási utalások: *nekı, wt, kınec* stb.

A KT.-ben és a KTSz.-ban antecedensre távolabbról utaló anaforikus névmásokkal a töredékesség miatt nem számolhatunk.

Az ÓMS.-ban, mivel nem 3. személyű szöveg, anaforikus névmások (a három, tagmondathatáron álló vonatkozó névmást kivéve) nincsenek.

A stílus változatossága

Már a korai ómagyar kor szövegeiről is elmondható, hogy annál változatosabb a stílusuk, minél több(féle) korreferens szó utal vissza az antecedensre, más szóval, ha a korreferens főnevek az antecedensnek a szinonimái, hipo- vagy hiperonimái. Szóváltoztatás az is, ha jelzőt vagy jelzőket kap a korreferens szó, s ebben különbözik attól a szótól, amelyre visszautal. Egyhangúvá, más esetben (HB., HBK.) azonban éppen hogy ünnepélyessé válik a stílus, ha a korreferens szavak az antecedens főnévnek a megismétlései (*paradicsom, gyümölcs* szók nyomatékos többszöri használata), de l. ezt a stílus ökonómiájáról szóló részben (alább). A HB. és a HBK. meghatározott szókincsből merítkezik. A szövegalkotó azonban némely esetben, esetleg tudatosan, a hallgatóságra való nagyobb hatás kedvéért egy-egy főbb személyt vagy fogalmat másképp említ azoknak későbbi előfordulásaikor: *feleym, bratym; „w foianec", „w nemenec"; „ez muncaſ vilagbele", „ez homuſ vilag timnucebelevl"; „ez lelıc ert", „ez ſcegin ember lilkı ert"; ıſten, uromc ıſten, uromc, vr.*

A KT.-ben és a KTSz.-ban a szövegalkotó díszítő jelzőkkel, figura etymologicákkal és szóváltoztatásokkal élénkíti a stílust: KT.: *ſcuz lean* (antecedens), *ſcuz leannac, ana; ſiot* (antecedens), *chudaltus ſiot, ſcıluttet; atıa* (antecedens), *ŭſten* (még egyszer); a KTSz. hátlapja: *bodug [a]na ſcuz maria* (antecedens), *ſcuz lean, ana; fiot* (antecedens), *dychev ſegut, fugadotianoc, ſcent, germuk, yſt[en]*; ÓMS.: *vylagumtul* (antecedens), *fyodumtul, ezes urumētuul, eſes urodū, eggen yg fyodum, Vylag uılaga vıragnak uıraga, fyon, eggedum, urodum, ezes fyaal; ſyrou anıath* (antecedens), *anyath.*

A stílus ökonómiája

A gazdaságosabb szövegszerkesztést a szemantikailag teljes értékű lexéma helyett az anaforikus névmások használata teszi lehetővé. (Meg kell azonban jegyezni, hogy ebben a korban még nem lehet a mai értelemben vett tudatos, gazdaságos szövegszerkesztésről beszélni.) A névmással való helyettesítésen kívül a Ø névmás használata is takarékosságot jelent a nyelvhasználatban. A névmás elhagyása alanyi, birtokos jelzői és olykor tárgyi szerepben lehetséges (l. 761).

A korreferens lexémák és anaforikus névmások előfordulásai számadatokkal is kifejezhetők:

	Korreferens lexémák (anaforikus elemmel is)	Anaforikus névmások és határozószók	Ø névmások (csak 3. személyűek)
HB. + HBK.	21+5=26	14+4=18	28+3=31
KT.	6	9	2
A KTSz. előlapja	1	2	—
A KTSz. hátlapja	8	4	7
ÓMS.	25	3	4
Összesen	66	36	44

A nyelvi elemeknek a gazdaságos felhasználását a szövegek műfaja nagymértékben meghatározza. Ezt mutatják a prózára és versre vonatkozó szélsőséges számadatok. E szakrális szövegek különféle rendeltetései befolyásolják a változatosság, illetve az ökonómia megvalósulását, milyenségét. Az emlékek kis száma, ezen belül terjedelme s egyeseknek töredékessége miatt a számadatok összevetéséből az egész korra érvényes általános következtetéseket azonban csak óvatosan lehet levonni, bár — a kései ómagyar kor nyelvi anyagának ismeretében — bizonyos tendenciák már kirajzolódnak.

A HB. és a HBK. sírbeszéd lévén, a szakrális szövegek között is másfajta, de meghatározott szókincset használ. Az anaforikus névmások és a *Ø* névmások együtt túlnyomó többségben vannak a korreferens szavakhoz képest. Ez utóbbiaknak a *Ø* névmásokkal csaknem azonos számú előfordulásai pedig éppen az ünnepélyes, bibliai utalásokkal teli, komor stílusnak a sajátságait tükrözik: *paradiſumut, paradiſumben; gimilcetvl, oz gimilſtwl, oz tiluvt gimilſtwl, oz gimilſnec, oz gimilſben; iſten, uromc iſten, uromchuz;* stb. A beszédnek a halott lelki üdvéért könyörgő részében viszont például az *ez lelic ert* antecedensre a továbbiakban anaforikus névmások utalnak: *w nekı*, „*w* bunet" (2), *erette, nekı* (2), *wt* (2). Ezzel szemben az ÓMS.-ban sok a szóváltoztatás (a korreferens szavak száma 25), míg anaforikus névmás (az is vonatkozó) csupán 3 van, *Ø* névmás pedig 4.

A szintaktikai kohézió

A szintaktikai kohéziót a szintaktikai szerepű morfológiai eszközök számbavételével mérjük. Elsősorban a kötőszók töltenek be szintaktikai kapcsoló szerepet, köztük a vonatkozó névmási kötőszók. Vonatkozó névmás szövegmondatok között nem adatolható ebből a korból; vö. azonban JókK. 46: „monda *yſten* en hozzÿam ·/. hogÿ en tennek harom ayandokott . . . | *kynek* felelek". Fontos szerep jut ezenkívül a *Ø* kötőszóknak, amelyeknek szintén markáns szövegösszekötő erejük van. A rendelkezésünkre álló szövegekben az anaforikus névmások és mutató névmási határozószók erősítik a kohéziót: a KTSz. előlapja: „*nazaret* [v]araſat mege lel[he]ſſe | *Ihul* uagun ſceuz leannoc lacadalma". (Ezekről tüzetesebben l. 756, 764, továbbá 769.)

A morfológiai eszközök kifejezte kohéziós erő a prózai szövegemlékek közül a HB.-ben a legintenzívebb. Itt a szövegkohézió fő eszközei a kötőszók. Várhatóan a lírai műfajban a legcsekélyebb az effajta kohéziós erő. Az ÓMS.-ban valóban egyetlen szövegmondat-kapcsoló kötőszó vagy ilyen szerepű más szó sincs. Versszakkezdő szóként kötőszó általában is ritka. Vers természeténél fogva a Siralomban a szemantikai kohéziót megvalósító nyelvi elemek vannak túlsúlyban (l. 769—74).

A szemantikai és a szintaktikai kohézió együttes felmérése

A szemantikai és a szintaktikai kohézió együtt is mérhető. Számba véve az összes kohéziós elemfajtát, a kohézió sokrétűségét azzal jellemezhetjük, hogy hány szövegmondat hány kohéziós elemfajtát tartalmaz. Ezt a táblázat számadatai mutatják. Minél több kohéziós elemfajta minél többször fordul elő egy szövegben, annál nagyobb ott a kohézió sokrétűsége. A kohézió erősségét — mint ahogy már volt róla szó — a szöveg műfaja befolyásolja. Például

bizonyos kohéziós elemfajták versben erősen tömörülnek, mások hiányoznak.

Korszakunkban a következő morfológiai típusok fordulnak elő kohéziós elemfajtaként: személyes névmás, vonatkozó névmás, visszaható névmás, mutató névmás, mutató névmási határozószó, Ø névmás, korreferens lexéma anaforikus elemmel, korreferens lexéma anaforikus elem nélkül, kötőszó, Ø kötőszó.

A számba vett kohéziós elemfajták különböző mértékben vesznek részt a szövegkohézió erősítésében. Ezt a számadatok csökkenő sorrendje mutatja:

korreferens lexémák anaforikus elem nélkül:	57
Ø névmás:	44
Ø kötőszó:	19
személyes névmás:	18
vonatkozó névmás:	12
kötőszó *(és, de)*:	12
korreferens lexémák anaforikus elemmel:	9
mutató névmás:	4
visszaható névmás:	1
mutató névmási határozószó:	1

A ritmikai kohézió

A bizonyos mondatszerkezeti és az ezzel együtt járó gondolati formák megismétlődése, a ritmikai kohézió is a szöveget összetartó sajátosságok közé tartozik. Az ismétlődő egységek lehetnek szövegmondatok, tagmondatok, mondatrészek, ehhez hozzájárulnak ismétlődő, azonos és különböző hangcsoportok, rímek. A ritmikai kohéziót meghatározza, hogy ezek az egységek hányszor ismétlődnek a szövegben, milyen formában fonódnak össze, hányszor fordulnak elő bennük újból a kisebb egységek. Mindezek jelentősen alakítják a szöveg stílusát, szerepük van a nyomósításban, a mondanivaló szempontjából fontos mondattani, gondolati formák kiemelésében. Az ismétlődés, a nyelvi paralelizmus a középkori latin szövegszerkesztésnek is sajátja, s tudjuk, hogy szövegeink ettől nem függetlenek. A középkori latin szövegszerkesztésben a próza és a vers nem váltak el élesen egymástól, a rímes próza volt érvényben a XIII. sz. elejéig a középkori európai latinságban. Természetesen a szóban levő stílusjegyek ősibb magyar hagyományokban is kereshetők.

A ritmikai kohézió kérdéskörét nyelvemlékenként külön-külön vizsgáljuk. Ennek az az oka, hogy míg ebben a korszakban egy-egy főbb műfajnak csupán egy képviselője van, addig a kései ómagyar korszak műfajokban nagyon gazdag, ez ott lehetővé teszi a korszakra érvényes általánosításokat. (Például a prózán belül ott találkozni bibliai történettel, legendával, elmélkedéssel, zsoltárokkal, prédikációval, regulával stb.) Habár hasonló jelenségek a korai ómagyar szövegek mindegyikében is előfordulnak, az emlékenkénti tüzetes vizsgálat mégis célszerűbb, a kérdéskör a kevés szöveg miatt pedig könnyen áttekinthető.

1. A HB. tágabb értelemben véve két nagyobb gondolati egységre tagolódik. Az első az intő és emlékeztető célzatú bibliai bűnbeesés történetének elmondása. A mintegy cezúraként elhangzó *Kic ozvc. | miv vogmuc* kérdés-felelet után a halottért imádkozó rész következik. A kérdést-feleletet követő szövegmondat *(Hug ef tiv latiatuc ſzumtuchel . . .)* hatásosan utal vissza a kezdő mondatra: *Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc . . .*, mintegy összekötve a beszéd két tartalmi egységét. Ezen a szabályos szerkesztésű szövegen belül kisebb gondolati, mondatszerkezeti szabályosságok: egyes szavak, szószerkezetek, mondatfők megismétlései figyelhetők meg. Nemcsak hasonló felépítésű, szerkesztésű szövegmondatok ritmikus egymásutánja állapítható meg egy-egy szövegrészről, hanem egy szövegmondaton belül a hasonló felépítésű tagmondatoknak, azon belül hasonló szerepű mondatrészeknek az ismétlődő egységei is.

A HB. elején a nagyjából egyforma hosszúságú szövegmondatok keltik a ritmikusság hatását. A mellérendelő mondatok két-három tagmondatból állnak, arányos szerkesztésűek. A két egyszerű, bővített mondat rövidségével figyelemfelkeltő. Általában véve a mellérendeléses szerkesztésmód az uralkodó: *Engede urdung intetvinec. ef evec oz tiluvt gimilftwl. ef oz gimilfben halalut evec.* A számos szöveg- és tagmondatkezdő *és* nyomatékosító szerepű, az ünnepélyesség hatását fokozza: *Ef mend paradifumben . . ., Ef oz gimilfnec . . .* stb. Ez a jelenség különösen a beszéd harmadik harmadában sűrűsödik a *Wimagguc . . .* és az *Ef vimagguc . . .* kezdetű résztől végig, ahol mellérendelő viszonyú szövegmondat-kapcsolódások követik egymást. Ezek a szövegmondatok *és*-sel és minden esetben felszólító módú állítmányokkal (háromszor az *imádjuk*, egyszer a *szabadítsa* igével) és bővítményeikkel kezdődnek: *Ef vimagguc ſzen achfcin mariat. ef bovdug michael archangelt. ef mend angelcut. hug . . ., Ef vimagguc m nd ſzentucut. hug . . .* stb. Ez az ünnepélyes szakaszosság zenei formáknake például a szekvenciának a hatásával is magyarázható. A szövegmondatok,on belül is ritmikusság figyelhető meg legtöbbjük két-három tagmondatból áll, és *hogy* kötőszós célhatározói mellékmondatot tartalmaz. A gondolat- és mondatparalelizmus nemcsak feszessé teszi a szövegkohéziót, hanem — elhangzásakor — például az *és*-ek előtti föltehető szünet és az emelt hanghordozás még pátoszt is kölcsönöz a sírbeszédnek. A szöveg ritmikáját szolgáló gondolatparalelizmus nemcsak kapcsolatos, hanem olykor az ellentétes mondatszerkesztésben is kifejezésre jut a HB.-ben. Stilárisan hatásosak a gondolati—formai ellentétek. Pl.: *Hadlaua choltat terumteve iftentvl. ge feledeve, Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec.*

A szövegmondatokon belül is több tagmondat kezdődik *és* kötőszóval és igével: *ef odutta, ef evec, ef veteve, ef levn.* Hasonló nyomatékosító hatású a szövegmondat- és tagmondatkezdő *isa* többszöri előfordulása is: *ýſa pur ef chomuv uogmuc, ýſa ki nopun, iſa ef num igg ember, yſa mend ozchuz iarov vogmuc.*

Nem kevésbé kifejező erejű az egész beszéden végigvonuló, de különösen a második felében többször ismétlődő, visszautaló *neki*, a személyes névmás határozói alakja: *mundoa neki, iorgoffun w neki, legenec neki feged, oggun neki.*

A ritmikai kohézió grammatikai felépítő elemei közé sorolható a főneveknek és az anaforikus névmásokkal nyomósított főneveknek az i s m é t l é s e: *paradifumut, paradifumben; oz gimilftwl, oz tiluvt gimilftwl, oz gimilfben, oz gimilfnec; mend w foianec, mend w nemenec.*

A hasonló szerkesztésű s z i n o n i m a - h a l m o z á s o k is az ismétléses, ritmikus szövegszerkesztési mód hatásos kifejezőeszközei: *iorgoffun w neki. ef*

kegıggen. eſ bulſcaſſa mend w bunet; ovdonıa. eſ ketnıe; mend w foıanec, mend w nemenec.

Mindezekhez a ritmikai kohézió erősítésének szolgálatába állított stíluseszközökhöz sorolható a zárószakaszoknak a formai összeilleszkedésére való törekvés. A tagmondat- és szövegmondatzáró szóalakok legtöbbje három vagy négy szótagos: HB.: *adamut, hazóá, elnıe, nemenec, ſzumtuchel, gımılcetvl* stb. A figura etymologicák mindegyik emlékünkben előfordulnak. Ugyanazon szótőnek esetenként többszöri megismétlésével, alliterációval élénkítő, különösen díszítő hatású stíluselemek: *halalnec halaláál hoız.*

Sok esetben az emelkedett, komor stílus kifejezőeszközeként jelennek meg az alliterációk. Ezektől a kezdőrímektől lendületessé, ritmikussá válik az elhangzó szöveg. Még akkor is az egyik legszembetűnőbb szépítő eszközként tartjuk ezeket számon, ha némely esetben a szövegszerkesztés véletlen lexikai adottságaiból keletkeztek: HB.: „*M*enyı *m*ılolſtben", „*H*adlaua *ch*oltat", „*u*ola *v*ız*e*"; HBK.: „*t*eſtet *t*umetívc".

A HBK.-nek majdnem az egésze egyetlen körmondat. Ezen belül négy tagmondatból a két egymást követő vonatkozó kötőszós alárendelő tagmondatot *(kıt vr ez nopun . . ., kınec ez nopun . . .)* szimmetrikus elrendezésben követ két *hogy* kötőszós, különböző szintű célhatározói mellékmondat: *hug ur uvt . . ., hug bırſagnop vıtua . . .* A vonatkozó kötőszós mellékmondatokban ismétlődik a deiktikus névmással nyomósított *nopun* ragos főnév.

A HB. húsz szövegmondatból áll. Az egy, valamint a két és a három tagmondatból álló szövegmondatok számadatai szinte teljesen azonosak: hat, hat, illetve hét. Négy tagmondatból álló szövegmondat egy van a nyelvemlékben. Pl.: Egy tagmondatból álló szövegmondat: *Heon tılutoa wt ıg fa gımılcetvl.* Két tagmondatból álló szövegmondat: *Eſ oz gımılſnec wl keſeruv uola vıze. hug turchucat mıge zocozta vola.* Három tagmondatból álló szövegmondat: *Eſ uımagguc ſzent peter urot. kınec odut hotolm ovdonıa. eſ ketnıe. hug ovga mend w bunet.* Négy tagmondatból álló szövegmondat: *Wımagguc uromc ıften kegılmet ez lelıc ert. hug ıorgoſſun w neki. eſ kegıggen. eſ bulſcaſſa mend w bunet.*

Elmondható a HB.-ről, hogy arányosan megszerkesztett szöveg, még ha nem beszélhetünk is szigorú tudatosságról, s még latin előzményszöveggel is számolnunk kell. Mindez természetesen nem kisebbíti szövegemlékünk nyelvi és stiláris értékeit.

2. A KT.-nek és a KTSz.-nak — mint eddig is — csak a kisebb, értelmesen összefüggő részleteit vizsgálhatjuk. A formai arányossággal, a gondolati—mondattani paralelizmussal itt is találkozni, főleg a KT.-ben és a KTSz.-nak előlapjában.

A ritmika a viszonylag egyforma hosszúságú és hasonló grammatikai felépítésű szöveg- és tagmondatoknak az ismétlődésében nyilvánul meg. A KT.-ben a 3 alárendelő mellékmondatban a szerkezetes alany, állítmány sorrend követhető nyomon, összecsengő tagmondat-végződésekkel: „rohtonc ez nem levt wala. *hug ſcuz lean. ſıot ſcıulheſſen. ſcuz ſegnec tukere. tıſtan maradhaſſun. eſ nekunc hyrunc benne ne leyeſſen*". Hasonló jelenség a KTSz. előlapjának egyik szövegmondatában is föllelhető, ahol mind a négy alárendelő mellékmondatot a tárgy szerepét betöltő birtokos jelzős szerkezet és azonos morfematikai végződésű igei állítmány alkotja: „leg {? leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam. *qui [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhaſ[ſa] [men]ecnec eget mege turhe[ſſe] nazaret [v]araſat mege lel[he]ſſe*".

Másutt mindegyik tagmondat alanya birtokos jelzős szerkezet, a ritmikus hatást fokozzák a zárószakaszok összecsengő rímei: *Ihul uagun ſceuȝ leannoc lacadalma: [ke]rali mogzotbelevl tamadatia: d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia.* Ugyanitt még az alliterációk is növelik e ritmikus prózai szöveg költőiségét: „ſceuȝ *l*eannoc *l*acadalma ... d[ic]hev *a*run *a*gbe[le]vl *a*radatia".

Az azonos morfematikai végződésű igék (állítmányok) rímes, ritmikus ismétlődése figyelhető meg a KTSz. hátlapjának tagmondat-végződéseiben: *feleᷣ mvnybe[le] ha tekunte [ek]eſſen tegud e[ſ] ha lata. ÿſten ſegnec [ne]we mia rolad ozun keppe[n] ſcola.*

Egymáshoz közeli tagmondatokban szóismétléssel is találkozni: KT.: „Eȝ *hot* oȝ *ÿſten* ... mert ha *ÿſten* ...", „*Tudÿuc* latíuc ... ozut nem *tudiuc*".

Egy szövegmondaton belül a párokban halmozódó szinonimák keltenek lendületes hatást: KT.: *furiſcte muſia! etetÿ ÿmleti, Tudÿuc latiuc;* KTSz.: „ment en *tudum!* fugadotianoc l[eni] eſ *eſmerum*".

A KTSz.-nak a vershez közel álló ritmikus és rímes voltát mutatják, hogy a zárószakaszok gyakran négy szótagosak, és a hangrend szempontjából vegyes, palatális-veláris és azonos hangrendű rímek összecsengenek: a KTSz. előlapja: *[vi]ſelheſſe — mulha[ſſa] — turhe[ſſe] — lel[he]ſſe, lacadalma — tamadatia — aradatia*; a KTSz. hátlapja: *[o]ltara — [a]na — maria.*

A KTSz.-nak töredékes szövege figura etymologicákat is megőrzött számunkra, pl. *keralucnoc kÿralanoc.*

3. Az ÓMS. — vers lévén — szövegemlékeink között a csúcspontot jelenti a szöveg ritmikája és az azt megvalósító stíluseszközök szempontjából. Alkotója függetlenítette magát a latin mintáktól. Kompilációval alkotott műve jó ritmikai-zenei érzékre vall. A későbbi másolás során azonban az utolsó versszak első két sora valószínűleg lemaradt, ami ritmikai és kisebb gondolati törést okoz.

Az ÓMS.-ban a lírai alkotásra jellemző ritmikai szabályszerűségek érvényesülnek. Ez a műfaj az érzelmi felfokozottság miatt több gondolati szaggatottságot enged meg, amely szintén fokozza a ritmikusságot, a vers sodró lendületét.

Minden versszakot egy szövegmondat alkot. A szövegmondatok belső felépítése kiegyensúlyozott, arányos. Egy-egy versszak három-négy tagmondatból áll.

A ritmikai kohéziót kifejező gondolat- és mondatpárhuzamok (ellentétesek is) az ÓMS.-ban is föllelhetők: *Volek ſyrolm thudothlon | ſyrolmol ſepedyk, Wegh halal engumet / | eggedum ıllen* stb. Azonos szövegszakasz- vagy szó(tő)ismétlések is találhatók benne: „*Keguggethuk* fyomnok / | ne leg / *kegulm* mogomnok". Az ismétléses szövegszerkesztés az azonos vagy közeli mondatban való szinonima-, illetve antonima-halmozásban is megmutatkozik: *ozuk epedek, fugwa / huztuzwa wklelue / kethwe,* „*ygoȝ* ſymeonnok | *bezzeg* ſcouuo ere"; ill. „therthetyk *kyul* | en ıumhumnok *bel* bua". A jelenségre felhozott egyik példánkat azonban az a tény bizonytalanítja, hogy a *bezzeg*-nek a 'valóban, tényleg' jelentése is számba jöhet, sőt valószínűbb, mint a jelzői ('igaz') használata.

A vers ritmikájában a szólamnyomaték, illetve az ütemhangsúlyosság érvényesül, továbbá a következetesen végigvitt kétüteműség. Emellett a fordító-

kompiláló igyekezett a latin szótagszámláláshoz igazodni vagy helyette más szótagszám-rendszert kialakítani és azt követni.

Az ÓMS. szerzője autonóm versritmust és tagolást alkalmaz, amely nincs különösebb tekintettel az értelemre, a grammatikára, a nyelv tagolására. A Siralom első sorának tagolása ez lehetett: *Volek ſyrolm | thudothlon.*

A vers ritmikájával szorosan összefüggnek a r í m e k.

A rímpárok, rímcsoportok legszembetűnőbb sajátossága a palatális-veláris párhuzamban mutatkozik meg. Az érintett szavak legtöbbször azonos szótagszámúak is: *ſepedyk — epedek, urodū — fyodum, arad — farad, uılaga — uıraga* stb. Ezek a tényezők a recitatív, litániaszerű, egy „dallamú" felmondáskor csengőbbé, szebbé tették a szöveget. De találkozni a versben vegyes, a palatális és veláris szóalakokat összeillesztő rímekkel is. Az élőszóban azonban ezek a szövégek is egybecsenghettek, különösen ha azonos szótagszámúak voltak a szakaszok: *vylagumtul — fyodumtul — urumētuul, thekunched — kynuhhad, kynzathul — werethul.*

Különösen szép példáját mutatja fel az ÓMS. az előrímeknek, az alliterációknak, egy egész versszak is idézhető erre: „*Vylag uılaga | vıragnak uıraga. | keſeruen. kynzathul | uoſ ſcegegkel werethul*"; „*Scegenul ſcepſegud | wırud hıoll wyzeul*", „*ſyrolmol ſepedyk*", „*Walaſth vylagumtul*".

Az élénkítő, szépítő stílusjegyek közé sorolható az ismétlés anadiplózisnak nevezett fajtája, amikor a sor egyik szava a másik sor elején megismétlődik: „Volek *ſyrolm* thudothlon | *ſyrolmol* ſepedyk" : *Planctus* ante nescia, *Planctu* lassor anxia.

4. A GyS. prédikációvázlat. A beszédben elhangzott kérdésekre adott refrénszerű válaszok ritmikus egymásutánja az élőbeszéd sajátságait tükrözi.

A GyS. egészében dominál a ritmika, amely mindhárom szakaszon belül azonos, de szakaszonként különféle mondatszerkesztési formák ismétlődéséből adódik, feltehetőleg azért, mert egy-egy szakaszban ugyanarra a kérdésre adott válaszok követik egymást.

A feltett kérdésekre emlékeztetőnek papírra vetett hiányos, de arányos szerkesztésű mondatok vagy inkább szerkezetek alkotják az 5, 4 és 6 soros szakaszokat. A sorokat alkotó szerkezetek birtokos jelzősek, amelyekben a birtokszó például a hiányos mondat állítmányának *(eleeknek ... vrukſege)*, illetve valamilyen bővítményének *(oz kerezt fan fıgeu kepeben)* értékelhető. Ez a p á r h u z a m o s s z e r k e s z t é s végig uralkodó a distinctiókban. Különösen az első szakaszban keltenek ritmikus hatást a 3 és 2 szóból álló sorok, ezeken belül a s z ó i s m é t l é s e k, a g o n d o l a t i e l l e n t é t e k: *Habroſagben walacnok keguſſege — eleeknek ... vrukſege. Koozſagbon walaknok egeſſege — Scıukſegben walaknok beuſege. ehezeucnek [? elegſege, ? eleſege].*

A többi szakaszban is megfigyelhető a 3 és 4 szólamúságra való törekvés.

A sorok záró szavainak legtöbbje 4 szótagos, ezeknek egymásra következése, hangrendi illeszkedése nem lehet véletlen, hanem inkább a szövegszerző esztétikai igényességét mutatja.

A sorvégek r í m s z e r ű összecsengése az azonos morfematikai végződések egymásutánjával is magyarázható, de nem hagyható figyelmen kívül a szövegszerző magasfokú esztétikai érzéke a legmegfelelőbb szó kiválasztásában: *keguſſege — vrukſege — egeſſege — beuſege — eleſege; ielenetuıben — tonoſagaban — kepeben — kepeben.* Főképp a harmadik szakasz emelkedik ki a veláris hangrendű szövégek összecsengésével: *arulatıa — vadulatıa — fugadatıa —*

aztotlonſaga — quína — la[tatıa]. Az alliteráció, még ha véletlen lexikai adottságokból is fakad, fennhangú elmondáskor szép stílushatást kelt: „*k*uner *k*epeben", „*N*emʒetuí *n*epnech", „*e*heʒeucnek [? *e*legſege, ? *e*leſege]".

Az idézés módjai

1. Az idéző mondat helyzete a következőképpen alakulhat.

Az idéző mondat leggyakrabban az idézet, illetve az idézett szövegegység előtt áll. Az idéző mondatnak egyéb elhelyezkedése is létezhet, például állhat az idézett szövegegység előtt is és után is egyszerre; vö.: JókK. 43: „lata ʒent ferenczet terden alua ... es *monduan* eʒ bezedekett ·/. | Myczuda enedeſſeges ÿſtenem ·/. Es mÿ vagÿok en te fergeczked ... | Es ezekett gÿakorta *monduan* ·/. Egyebet nem monduala"; stb.

Korai emlékeinkben az idéző mondat mindegyik esetben az idézet előtt áll. Példánkban az idéző mondatot függő idézet követi, a rákövetkező több mondatból álló egyenes idézet ennek a részletesebb kifejtése: HB.: „*Ge mundoa nekí* meret nū eneÿc. | ÿſa kí nopun emdul oʒ gımılſtwl. halalnec halaláál 'noc holʒ"; KT.: „*ug ſcolanoc.* | wÿlag[l] kezdetuitul fugua] rohtonc eʒ nem levt wala. hug ..."; a KTSz. előlapja: „*vr ıſten u[g] ſcola··* | leg {? leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam. qui ... | Ihul uagun ... | ... tamag Gabr[iel] ...", a KTSz. hátlapja: „*Q[u]i ... rolad ozun keppe[n] ſcola.* | ... latuc vy latecuot? [ɔ: latotuot] ...".

2. Az idézetre utaló kataforikus elemek a következő képet mutatják:

A közvetlen beszédhatást keltő stíluseszközt, az egyenes idézetet összesen négy adattal lehet bemutatni. Mindegyik esetben katafora mutat előre, az idézetben mondottakra. (Anaforikus elem is szerepelhet; erre azonban vö. CornK. 1r: „Fÿam el ne hagÿad az te anÿadnak tevruenÿet ... | *Ez* bezedevket mongÿa ſalamon ...".) Kataforikus szerepben előfordul az *úgy* névmási határozószó két esetben, az *azonképpen* is adatolható, egyszer: KT.: „*ug* ſcolanoc. | ..."; a KTSz. előlapja: „vr ıſten *u[g]* ſcola. | ...", a KTSz. hátlapja: „*ozun keppe[n]* ſcola. | ...".

3. Az idézetre való utalás lexikai és szemantikai jellemzői lehetnek:

a) Az idéző mondatban előforduló igék:

Az idézetre utalásnak legáltalánosabb módja az idézet verbális jellegére való utalás a *mond* igével vagy egyéb, kommunikálást jelentő igével, mint például a *szól*. A két ige különbségének kifejtését l. a II/2. kötetben.

Az idéző mondatban általában az idéző igének, a *mond*-nak valamelyik alakja szokott szerepelni, korszakunkból egyszer lehet bemutatni: HB.: „Ge *mundoa* nekí ...".

Idéző ige helyett kommunikációt kifejező ige, a *szól* látszik elterjedtnek az idézetre utaló szerepben: KT.: „ug *ſcolanoc*"; a KTSz. előlapja: „vr ıſten u[g] *ſcola*", a KTSz. hátlapja: „ozun keppe[n] *ſcola*".

b) Az idéző mondatba beleértett performatív jelentés:

A kései ómagyar kor adatainak tanúsága szerint az idéző mondatban általában az idéző ige *(mond, mondja, mondta)* utal az idézetre; performatív jellegű

ige csak az idéző mondatok egy részében található. Vizsgált emlékeinkben performatív jellegű ige nincs az idéző mondatban, csak implicit módon; vö. azonban: MünchK. 85rb—85va: „Es *kezdec* ꝙtèt ꝛ *mõdanac* nèki | | Aʒeʒt tè mit kèzèʒtèlʒ ha tè nẽ vag xº" stb.

Az idéző igékhez hozzáértett performatív igei jelentés lehet intés, óvás és figyelmeztetés: HB.: „Ge mundoa nekí meret nũ eneẏc. | ẏſa kí nopun emdul oʒ gımılſtwl. halalnec halaláál holʒ". Állítás, kijelentés, illetve csodálkozás is

'noc

beleérezhető az idéző mondatba: KT.: „ug ſcolanoc. | wẏlag" kezdetuıtul fuguaˀ rohtonc eʒ nem levt wala. hug ſcuʒ lean. fıot ſcıulheſſen . . .". De kifejeződhet felszólítás, illetve parancs is: a KTSz. előlapja: „vr ıſten u[g] ſcola·· | leg {? leg[en]} en ſceretev [h]yu ſulgam. qui [e]n cuetſegum [vi]ſelheſſe . . . | . . . tamag Gabr[iel] eſ cuetſegem [t]e vıſelled".

4. Az idézetek h a l m o z ó d á s a is előfordul:

Egy idéző mondathoz nemcsak egy (l. a HB.-beli idézetet), hanem több idézett szövegmondat is kapcsolódhat. Ezek együtt egyetlen összefüggő szövegegységet képeznek. L. erre a KT.-nek öt, a KTSz. előlapjának, illetve hátlapjának három-három szövegmondatból álló idézetét. Természetesen ebben az esetben is csak az értelmesen összefüggő, legkevésbé töredékes szövegegységeket vizsgáltuk.

Irodalom

SEBESTYÉN: Nyr. 83: 464—70; DEME: Nyr. 89: 292—302; PÁSZTÓ: MNy. 62: 188—94; VAN DIJK, Text and Context. Explorations in the semantics and grammatics of discourse. London—New York, 1977.; KORCHMÁROS: NéprNytud. 19—20: 331—60; PLÉH—RADICS: ÁNyT. 11: 261—77; KIEFER: ÁNyT. 11: 197—222, Nyr. 103: 216—25; BENKŐ: MTud. 29: 726—32, ÁrpSzöv. 257—62, 360—78 és passim; BALÁZS, A szöveg, Deáks.; NAGY, BevSzöv., SzövTan. 231—8; S. HÁMORI: Benkő-Eml. 27—35; DE BEAUGRANDE—DRESSLER, Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1981.; BÉKÉSI, SzövAl.; KÁROLY: NéprNytud. 24—25: 49—63; RÁCZ: SzövTan. 249—95; SZATHMÁRI: SzövTan. 320—55; MARTINKÓ, ÓMS. 148—68 és passim.

Bibliotheca Academiae Scientiarum
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA
Hungaricae

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991
Nyomdai táskaszám: 19834
Felelős szerkesztő: Giliczéné Szamák Ágnes
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A fedélterv Gerhes Gábor munkája
Kiadványszám: 2893
Megjelent 70.07 (A/5) ív terjedelemben

Ára: 650,— Ft

507910

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI NYELVTANA

1. KÖTET